

४१५ अक्षरम् ।

MAHABHARATAM

ANUCASANA PARVA

WITH TEXT & TRANSLATION

PUBLISHED AND DISTRIBUTED GRATIS

BY

PRATAP CHANDRA ROY.

श्रीमहाभारतम् ।

श्रीमहाभारतस्य अनुकाशपर्वणो विवरितम् ।

अनुकाशपर्वणम् ।

राजोपाधिकेन श्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

मूल्यं विना वितोषं च ।

" वृत्तवादादिवाच्यम् । अथ ' विष्णुसौन्दर्यम् ' "

कविसाता वीर्यम् द्वाढास्तर्गत

१ नं राजा सुदुहास द्वाढ् भारतवर्षे

श्रीप्रतापचन्द्रराधेय सुहितम् ।

प्रकाश्याः १८०८ ।

४१५ अक्षरम् ।

NOTICE.

Intending subscribers to the English Mahabharata will please apply for copies without delay. The extra number of copies taken in hand is 1500 only, which is likely to be exhausted soon.

1 Raja Goro Dass' Street }
Dattya Bharata Karyalaya } PRATAP CHANDRA ROY
Calcutta. }

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु भगवान् गुण्यांस्तस्य महा-
जनः । उपसृष्ट्य शुचिर्मूला कथयामास धीमतः ॥ २५ ॥

वासुदेव उवाच । शुच्यूर्ध्वं ब्राह्मणेन्द्रास्त्वहं तात शुधि-
ष्ठिर । सन्नापगेव नामानि ऋष्यश्वेह कर्षिणे ॥ २६ ॥ बह-
वापहृ जे पूर्वं शम्भवेतोः सुदुष्करम् । यथावद्भगवान् दृष्टो भवा
पूर्वं समाधिना ॥ २७ ॥ शम्भवे निहते पूर्वं रौक्मिणेयं धीमता ।
पतौते दाक्षे वर्यं आश्ववत्यन्नवीहि माम् ॥ २८ ॥ प्रद्युम्बाद्वाह-
दिष्णादीन् रुक्मिण्या वीक्ष्य पुत्रकान् । पुत्रार्थिनी मामुपेत्य
वाक्यमाह शुचिष्ठिर ॥ २९ ॥ शूरं बलवतां यै हं कामरूपमक-
ल्पयम् । पाततुष्यं मम सुतं प्रवच्छास्यत मा चिरम् ॥ ३० ॥
न हि तेऽप्राप्यमस्तीह त्रिषु लोकेषु किञ्चन । लोकान् सृजेस्वम-
परानिच्छन् बद्धुन्नोदह ॥ ३१ ॥ खया दाक्षवर्षाणि व्रती-
भूतेन शुध्यता । पाराध्य पशुभर्तारं रुक्मिण्यां जनिताः सुताः
॥ ३२ ॥ चारुदिष्णाः सुचारुश्च चारुवेष्टो वयोधनः । चारुश्चा-
श्चारुजघाः प्रद्युम्बः शम्भुरेव च ॥ ३३ ॥ यथा ते जनिताः पुत्रा
रुक्मिण्यां चारुबिभ्रमाः । तथा ममापि तनवं प्रवच्छ मधुसूदन
॥ ३४ ॥ इत्येवं बोद्धितो दिव्या तामवीचं समध्यमाम् । अनु-
जानीहि मां राक्षि करिष्ये वचनं तव ॥ ३५ ॥ सा च मामन्नवी-
हच्छ विजयाश्च शिवाय च । ब्रह्मा शिवः काश्यपश्च नद्यो दिवा
मनोनुगाः ॥ ३६ ॥ सेतौषधी वज्रवाहाम्बुन्दारशङ्खिगणा धरा ।
धमुशाश्चिष्णास्तोभा ऋचाणि पितरो घृहाः ॥ ३७ ॥ द्वि-
पद्मो द्विकन्या द्विमातर एव च । मन्वन्तराणि गावश्च चन्द्रमाः
उविता हरिः ॥ ३८ ॥ सावित्री ब्रह्मविद्या च ऋतवो वल्लर-
स्तादा । स्यात्तया मुहूर्त्ताश्च निनेया युगपर्येवाः ॥ ३९ ॥
रक्षन्तु सर्वत्र गतं त्वां वाहव सुखाय च । चरिष्टं गच्छ पञ्चान-
मप्रमत्तो भवानह ॥ ४० ॥ एवं कृतस्त्वस्त्ववनस्तवाहं ततोऽधनु-

श्राव कपीन्द्रपुत्रीम् । पितुः समीपं नरसत्तमस्य मातुश्च राक्षस
 तथाङ्गकस्य ॥ ४१ ॥ गत्वा समावेद्य बद्धव्रीणां विद्याधरेन्द्रस्य
 सुता भृशार्त्ता । तानभ्यनुश्राव तदतिदुःखाद्दहं नवैवातिबलस्य
 रामम् ॥ ४२ ॥ तद्योचतुः प्रीतियुतो तदानो तपः ससद्भिर्भव-
 तोऽस्त्वविघ्नम् ॥ ४३ ॥ प्राप्यामुष्मां गुरुजनादहं तार्क्ष्यमचिन्तयम् ।
 सोऽवहद्भिमवन्तं मां प्राप्य चैनं व्यसर्जयम् ॥ ४४ ॥ तदाहमह-
 तान् भावानपह्णं गिरिसत्तमे । क्षेपञ्च तपसां श्रेष्ठं पञ्चाम्यह्नु त-
 मुत्तमम् ॥ ४५ ॥ दिव्यं वैवाघ्रपादस्य उपमन्योर्महात्मनः ।
 पूजितं देवगन्धर्वैर्ब्राह्मणा लब्ध्वा समावृतम् ॥ ४६ ॥ ध्रुवकुम्-
 कदम्बनारिकेलैः कुरवककेतकजम्बुपाटलाभिः । वटवरुणक-
 वल्लनाभविल्लैः सरलकपित्थपिपासालताभिः ॥ ४७ ॥ बहरी-
 दुदपुन्नागेरथोकाम्नातिमुक्ताकैः । मधुकैः कोविदारैश्च चम्पकैः
 पनसैस्तथा ॥ ४८ ॥ अन्यैर्बहुविधैर्हैः फलपुष्पप्रदेशुतम् । पुष्प-
 गुल्फलताक्रीष्णं कदलीपञ्चयोमितम् ॥ ४९ ॥ नागाशकुनिर्गन्धोऽप्यै-
 फलैर्हैः सैरलङ्कृतम् । यथास्नानविनिश्चितैर्भूषितं भस्कराग्निभिः
 ॥ ५० ॥ रुद्रवानरघातूँलसिंहरीपिसमाकुलम् । कुरवैर्हंशा-
 कीर्णं माण्डारभुजगावृतम् ॥ ५१ ॥ पूगैश्च मृगजानीनां महि-
 पद्मनिर्पवितम् । दिव्यस्त्रीगीतबहुल्यो गार्क्तोऽभिसुखो यवो
 ॥ ५२ ॥ धारानिनादैर्विहगपणार्दैः शुभैश्चया वृद्धितैः कुल-
 राणाम् । गीतैश्चयाकिन्नराणामुदारैः शुभैः स्वनैः सामगानाञ्च
 वीर ॥ ५३ ॥ अचिन्त्य मनसाप्यन्यैः सरोभिः समलङ्कृतम् ।
 विद्यालैश्चाग्निपरणैर्भूषितं कुसुमावृतैः ॥ ५४ ॥ विभूषितं पुष्प-
 पवित्रतोवया सदा च जुष्टं नृप जङ्गुकन्यया । विभूषितं चक्रे-
 श्वतां वरिष्ठैर्महात्मभिर्विष्णुसमानकल्पैः ॥ ५५ ॥ वासाधारैरस्युपै-
 र्जप्यनित्यैः सप्रसालैर्वीगिभिर्धाननित्यैः । धूमप्रायैश्चस्यैः सौर-
 प्रिय संजष्टश्च ब्राह्मणेभ्यैः समन्तात् ॥ ५६ ॥ गोचारिणोऽवाञ्ज-

कुहा इतोऽखूखलिकास्तथा । मरीचिपाः क्रिमपाश्च तथैव जग-
 चारिणः ॥ ५७ ॥ अश्वत्थफलमच्छाद्य तथाऽसुहृकथाविनः । शीर-
 चर्माश्वरघरास्तथावश्लक्षधारिणः ॥ ५८ ॥ सुदुःखाश्लिवमांशो-
 स्तान्बद्धतः सुतपोधनान् । पञ्चाक्षरीन् वज्रविधान् प्रवेष्टुमुप-
 चक्रमे ॥ ५९ ॥ सुपूजितं देवगणैर्महात्मभिः शिवादिभिर्भारत-
 पुण्यकर्मभिः । रराज तद्वाचममच्छब्दं सदा दिवोश्च राजन्
 अश्विमच्छब्दं यथा ॥ ६० ॥ क्रीडन्ति अप्येनं कुशा जगैर्व्याघ्राद्य
 मितवत् । प्रभावाद्दीप्ततपसां सन्निकर्षात्तद्वात्मनाम् ॥ ६१ ॥
 तत्राचमपदि स्रष्टे सर्वभूतमनोरमे । सेविते दिग्घातून्सर्वैश्च-
 वेदाङ्गधारणैः ॥ ६१ ॥ नानानियमविख्यातैर्ऋषिभिः सुमहा-
 त्मभिः । प्रविशन्नेव चापच्छं जटाशौरधरं प्रभुम् ॥ ६२ ॥ तेजसा
 तपसा चैव दीप्यमानं यजमानम् । शिष्यैरनुगतं शान्तं युवानं
 ब्राह्मण्यर्षभम् ॥ ६३ ॥ शिरसा वन्दमानं मानुषमन्युरभाषत ।
 स्वागतं पुच्छतीकाश्च सफलानि तपांसि नः । वः पूज्यः पूजयसि
 मां द्रष्टव्यो द्रष्टुमिच्छसि ॥ ६५ ॥ तमहं प्राप्स्यसिभूत्वा जगत्पि-
 ष्यद्याम्बिषु । धर्मं च शिष्यवर्गे च समपूष्यमनामवम् ॥ ६६ ॥
 ततो मां भगवानाह साक्षा परमवस्त्रिणा । लक्ष्मणे तनवं हृष्य
 पात्मतुल्यमसंघवम् ॥ ६७ ॥ तपः सुमहदास्त्राव तोषयेधान-
 नोऽहम् । इहदेवः सपत्नीकः समक्रीडत्यधोऽक्षज ॥ ६८ ॥
 इहैनं देवतच्छ्रेष्ठं देवाः सर्पिगण्यः पुरा । तपस्या ब्रह्मचर्येण
 सत्येन च इमेन च ॥ ६९ ॥ तोषयिस्वा शुभान् कामान् प्राप्त-
 यस्तो जनाहिन । तेजसा तपसाश्चैव निधिः स भगवानिह ॥ ७० ॥
 शुभाशुभान्शितान् भावान् विहजन् सर्हिपयसि । चास्ते दिव्या
 अश्वादिभ्यो बंधं प्रार्थयसि यत्तदहम् ॥ ७१ ॥ शिरस्यकशिपुर्वी-
 ऽनुद्गामवो मेरुकल्पनः । तेन सर्वापरैश्चक्ष्यं सर्वात् प्राप्तं समा-
 बुद्धम् ॥ ७२ ॥ तस्यैव पुत्रप्रवरो मन्दरो नाम विद्वतः । महा-

शिववराहं वर्षावृद्धमबोधयत् ॥ ७१ ॥ विष्णोश्चक्रुश्च तर्जोर्
 वक्षणाच्छक्रुश्च यः । यीशं पुराभवत्तात ग्रहस्याङ्गेषु केषव
 ॥ ७४ ॥ वत्सदुग्धवता पूर्वं दत्तं चक्रं तवानय । जलान्तरपरं
 हला दैत्यञ्च वल्लगर्वितम् ॥ ७५ ॥ उत्पादितं वृषाङ्घ्रिण हीनं
 ज्वलनसन्निभम् । दत्तं भगवता तुभ्यं दुर्बलं तेजसाद्भुतम् ॥ ७६ ॥
 नयद्यं द्रष्टुमग्रेण वल्लबिल्ला पिनाकिनम् । सुदर्शनं भवत्येवं
 भवेनीकं तदा तु तत् ॥ ७७ ॥ सुदर्शनं तदा तस्य लोके नाम
 प्रतिष्ठितम् । तन्पौर्णमभवत्तात ग्रहस्याङ्गेषु केषव ॥ ७८ ॥
 ग्रहस्यातिवल्लस्याङ्गे वरदत्तस्य धीमतः । न यस्त्राणि वल्लस्यङ्गे
 चक्रवत्प्रयतान्यपि ॥ ७९ ॥ यद्देयमानाय विनुषा ग्रहेण सुबली-
 यसा । शिवदत्तवरान् जप्सुरसुरेन्दान् सुरा भयम् ॥ ८० ॥ तुष्टी
 विद्युत्प्रभस्यापि त्रिलोकेऽखरतां ददौ । यत्नं वर्षयत्सन्नाणां सर्व-
 लोकेऽखरतोऽभवत् ॥ ८१ ॥ ममैवानुचरो नित्यं भवितामीति चाब्र-
 वीत् । तथा पुत्रनहस्राणामधुतञ्च ददौ प्रभुः । कुशदौपत्यं च
 हृदौ राज्येन भगवानजः ॥ ८२ ॥ तथायतमुखी नाम धात्रा
 सृष्टो महासुरः । येन वर्षयत् सारात्मामासैर्हृत्तोऽपि ॥ ८३ ॥
 तं प्राह भगवांस्तुष्टः किं करोमीति यच्छुरः । तं वै यतमुखः
 प्राह योगी भवतु मेऽहृतः ॥ ८४ ॥ वल्लञ्च दैवतत्रोष्ठं याख्यं
 संप्रयच्छ मे । तथेति भगवानाह तस्य तद्वचनं प्रभुः ॥ ८५ ॥
 स्वायम्भुवः क्रतुयापि पुत्रार्थमभवत् पुरा । याविच्छ योगीनात्मानं
 त्रीणि वर्षयताम्यपि ॥ ८६ ॥ तस्य चोपददौ पुत्रान् सद्यसं
 क्रतु संमतान् । योगीश्वरं दिवगीतं वेत्य कथ्य न संभवः ॥ ८७ ॥
 याश्रवण्य इति स्यातः ऋषिः परमधार्मिकः । धाराध्वं च
 महादिवं प्राप्तवानतुलं ययः ॥ ८८ ॥ वेदव्यासश्च योगात्मा परा-
 धरसुतो मुनिः । सोऽपि यच्छरमाराध्य प्राप्तवानतुलं ययः ॥ ८९ ॥
 बालिखिख्या मधवता श्वघाताः पुरा किल । तैः क्रुद्धैर्मगवान्

इहस्तपसा तीर्त्वितीच्छत् ॥ ८० ॥ तांश्चापि इवतचेष्टः प्राह
 प्रीतो जगत्पतिः । सुपथं जीमद्वर्त्तारं तपसीत्याहविष्यथः ॥ ८१ ॥
 महादेवस्य रोषात्त पापो नष्टाः पुराभवन् । तासु कृत्तकपाशिन
 इवैरन्याः प्रवर्त्तिताः । ततः पानीवमभवत् प्रसन्ने त्र्यम्बके मुनि
 ॥ ८२ ॥ अवेर्भाष्यापि भर्त्तारं संत्यज्य ब्रह्मवादिनी । नाशं
 तस्य मुनेर्भूवो वधगास्यां कथञ्चन ॥ ८३ ॥ इत्युक्त्वा सा महा-
 देवमगच्छत् शरणं किल । निराहारा भवाद्देवस्त्रीषु वर्ष-
 यतान्यपि ॥ ८४ ॥ अथैत मुपलेशेव प्रसादात् भवस्य सा ।
 तामब्रवीदसन् देवो भविता वै सुतस्तव ॥ ८५ ॥ विना भर्त्ता च
 रुद्रेण भविष्यति न संशयः । वंशे तवैव नाज्जा तु स्यातिं वास्यति
 वेष्टितान् ॥ ८६ ॥ विकर्ष्यस महादेवं तथा भद्रः सुखावहम् ।
 प्रसाद्य भगवान् सिद्धिं प्राप्तवान् मधुसूदन ॥ ८७ ॥ प्राकल्पः
 संश्रितात्मा वै नववर्षयतान्यपि । धाराधवाभास भवं मनोवज्रेण
 केषव ॥ ८८ ॥ तच्चाह भगवांस्तुष्टो शब्दकारो भविष्यसि ।
 वत्साद्यया च ते कौत्सिस्त्रैलोक्य वै भविष्यति ॥ ८९ ॥ अथब्रुव
 कुलं तेःस्तु महर्षिभिरसंज्ञितम् । भविष्यति दिग्नेष्टः सूत्रकर्त्ता
 सुतस्तव ॥ ९० ॥ सावर्षिंश्चापि विख्यात ऋषिरासीत् इते युगे ।
 इह तेन तपस्तप्तं पट्टिवधंयतन्यथ ॥ ९१ ॥ तमाह भगवान्
 रुद्रः साक्षात्तुष्टोऽस्मि तेऽनघ । शब्दकृत्तोकविख्यातो भवितास्य-
 ज्जराभरः ॥ ९२ ॥ अत्रेण तु पुरा देवो वाराणस्यां जनार्दन ।
 धाराधिनोऽभूत्कृतेन दिग्वावासा मन्त्रगुप्टितः ॥ ९३ ॥ धाराध
 च महादेवं देवराज्यमवाप्तवान् । नारदेन तु भक्त्यासौ भव
 धाराधितः पुरा । तस्य तुष्टो महादेवो जगो देवगुरुर्गुरुः ॥ ९४ ॥
 तेजसा तपसा कौत्तरां सत् समो न भविष्यति । गौतेन वाहि-
 तस्येन नित्यं मामनुवास्यसि ॥ ९५ ॥ भवापि च यथा दृष्टो
 देवदेवः पुरा विभो । साक्षात् पशुपतिस्तात तच्चापि शृणु

माधव ॥ १०६ ॥ अर्घ्यं च मया दियः प्रवृत्तं तथा विभो ।
 प्रवीक्षितो महातीक्ष्णस्तथापि शृणु विश्वरम् ॥ १०७ ॥ अद्याप्यहं
 मे पूर्वं देवदेवाण्येव श्रुत्वात् । तत् सर्वं निश्चिन्तयामि कथयिष्यामि
 तेजस ॥ १०८ ॥ पुरा कृतयुगे तात अधिराशीक्षणावधः ।
 व्याघ्रपाद् इति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ॥ १०९ ॥ तस्याहमभवं
 पुत्रो धीम्यहापि ममानुजः । कस्यचित्त्वय कालस्य धीम्येव सह
 माधव ॥ ११० ॥ आगच्छमायमं क्रीडनं मुनीनां भावितात्मनाम् ।
 तत्रापि च मया दृष्टा दुःखमाणा पयस्विनी । अक्षितश्च मया क्षीरं
 स्नादुतो ह्यमृतोपमम् ॥ १११ ॥ ततोऽहमह्रुवं बाह्याञ्जननी-
 भात्मनस्तथा । क्षीरोदनसमायुक्तं भोजनं हि प्रयच्छ मे ॥ ११२ ॥
 अभावाच्चैव दुग्धस्य दुःखिता जननी तदा । ततः पिष्टं समा-
 खीह्य तोयिन सह माधव ॥ ११३ ॥ आवयोः क्षीरमित्येवं पानार्थं
 समुपानयत् । अथ गव्यं पयस्तात कदाचित् प्राथितं मया ।
 पित्राहं वक्ष्यकाले हि नीतो आतिकुलं महत् ॥ ११४ ॥ तत्र सा
 शरते देवी दिव्या गौः सुरनन्दिनी । तस्याहं तत् पौत्रा
 रसेन ह्यमृतोपमम् ॥ ११५ ॥ आत्मा क्षीरगुणाच्चैव यत्तस्य हि
 सखावम् । अथ पिष्टरसस्तात न मे प्रीतिमुपावहत् ॥ ११६ ॥
 ततोऽहमह्रुवं बाह्याञ्जननीभात्मनस्तदा । तदं क्षीरोदनं मात-
 र्यं च मे दत्तवत्यसि ॥ ११७ ॥ ततो मामन्नवीक्ष्यता दुःखघोक-
 समन्विता । पुत्रस्त्रेहात् परिश्रज्य मूर्ध्नि चाध्याय माधव ॥ ११८ ॥
 कुतः क्षीरोदनं वत्स मुनीनां भावितात्मनाम् । वने निवसतां
 नित्यं कन्दमूलफलाधिनाम् ॥ ११९ ॥ आश्रितानां नदीं दिव्यां
 वालिखिल्यैर्निर्पेयिताम् । कुतः क्षीरं वनस्थानां मुनीनां गिरि-
 वासिनाम् ॥ १२० ॥ पावनाणां वनाधानां वनाश्रमनिवासिनाम् ।
 ग्राम्याहारनिष्ठानामरण्यफलभोजिनाम् ॥ १२१ ॥ नास्ति पुत्र
 पयोऽरस्ये सुरभोगोत्सर्जिते । नदीगच्छरथैस्तैषु तीर्थेषु विवि-

श्रेष्ठ च ॥ १२२ ॥ तथा जल्पनित्यानां शिवो नः परमा गतिः ।
 प्रपद्याद्य विजयाद्यं वरदं ज्ञानुनयनम् ॥ १२३ ॥ कुतः शीरो-
 र्धनं वत्स सुखानि वचनानि च । तं प्रपद्य वहा वल्ल कर्षेणानि
 मङ्गरम् ॥ १२४ ॥ तत् प्रसादाच्च कानिच्यः प्रसन्नं प्राप्स्यसि सुखम् ।
 जनन्यास्तदवः श्रुत्वा तदा प्रभति यदुच्यते ॥ १२५ ॥ प्राप्स्यसिः
 प्रपद्यते भूत्वा इदमध्यामचोदयम् । कोऽवनम्य महादेवः स कश्चन
 प्रसौदति ॥ १२६ ॥ कुत वा वसते देवो द्रष्टव्यो वा कश्चन ।
 तुष्यते वा कथं चर्वो खपं तस्य च कौटुम्भम् । कथं श्रेयः प्रसन्नो
 वा र्धर्मविष्णवनी मम ॥ १२७ ॥ एवमुक्त्वा तदा कृष्ण माता ते
 सुतवत्सला । मूर्खन्याप्राद गोविन्द सवाप्यानुकूलोचना ॥ १२८ ॥
 प्रमार्कतीव गात्राणि मम वै मधुसूदन । दैव्यमासुष्य जननी
 इदमाह सुरोत्तम ॥ १२९ ॥

पम्बोवाच । दुर्विघ्नो महादेवो दुराधारी दुरन्तकः ।
 दुरावाधस्य दुर्गाद्यो दुर्दृषो जङ्गलात्मभिः ॥ १३० ॥ अस्य कृपा-
 क्लमेकानि प्रवदन्ति मर्षीयिष्यः । खानानि च विचित्राणि प्रसा-
 दाद्यापनेकयः ॥ १३१ ॥ को हि तस्मिन् तद्देह ईशस्य चरितं
 शुभम् । कृतवान् ज्ञानि कृपाणि देवदेवः पुरा किल ॥ १३२ ॥
 क्रीडते च तथा ध्रुवः प्रसौदति वचा च वै । क्वदिस्रः सर्वभूतानां
 विश्वरूपो महेश्वरः ॥ १३३ ॥ भक्तानामनुकम्पायं र्धर्मज्ञ वचा-
 नुजम् । मुनीनां भुवतां दिव्यमीशानचरितं शुभम् ॥ १३४ ॥
 कृतवान् ज्ञानि कृपाणि कवितानि दिवोकैः । अनुग्रहायै
 विप्राणां शृणु वत्स समासतः । तानि ते कौस्तुभिषामि वचां
 त्वं परिपृच्छसि ॥ १३५ ॥

पम्बोवाच । ब्रह्मविष्णुसुरेन्द्राणां सद्वाहित्याश्रिनामपि ।
 विश्वेषामपि दिवानां वपुर्धारयते भवः ॥ १३६ ॥ नराणां चैव
 नारीणां तथा प्रेतपिशाचयोः । किरातधवराणाञ्च जलजाना-

मनेकथः । करोति भगवान् कृपायाटव्ययाराण्यपि ॥ १३० ॥
 कूर्मो मत्स्यस्तथा ब्रह्मः प्रवालाङ्कुरभूषणः ॥ १३८ ॥ वसुराक्षस-
 सर्पाणां दैत्वदानवयोरपि । अपुर्धारयते देवो भूयस विलवासि-
 नाम् ॥ १३८ ॥ व्याघ्रसिंहमृगाणाञ्च तरसु सपतत्रिणाम् ।
 उल्लूकस्य मृगालानां कृपायि कुरुतेऽपि च ॥ १४० ॥ चंसकाक-
 मवूराणां कृकलासकसारसाम् । कृपायि च कलाकानां यश-
 चक्राङ्गवोरपि ॥ १४१ ॥ करोति चासकृपायि यो वत्यपि पर्य-
 तान् । गोकृपस्य महादेवो हस्त्याङ्घ्रिद्वयराङ्गतिः ॥ १४२ ॥ जग-
 यार्द्धसकृपस्य अनेकमृगकृपधृक् । यशजानाञ्च दिव्यानां वपु-
 र्धारयते भवः ॥ १४३ ॥ दण्डी हवी च कुण्डी च दिव्यानां
 धारणस्तथा । यस्सुखो वै बद्धमुखस्त्रिनेत्रो बद्धभीर्षकः ॥ १४४ ॥
 अनेककटिपादस्य अनेकीद्रवक्रधृक् । अनेकपाणिपाङ्क्तिर्य अनेक-
 गणसंघतः ॥ १४५ ॥ ऋषिगन्धर्वकृपस्य सिद्धचारणकृपधृक् ।
 भस्मपाण्डुरगात्रस्य चन्द्रार्द्धकृतभूषणः ॥ १४६ ॥ अनेकरावसंघुष्ट-
 शानेकस्तुतिसंस्तुतः । सर्वभूतान्तकः सर्वः सर्वलो प्रतिष्ठितः
 ॥ १४७ ॥ सर्वलोकान्तरात्मा च सर्वगः सर्ववा ॥ १४८ ॥ सर्वत्र
 भगवान् श्रेयो हृदिस्त्र्यः सर्वदेहिनाम् ॥ १४८ ॥ यो हि सं-
 कामयेत् कामं यस्मिन्नर्थेऽर्चयते पुनः । तत् सर्वं वेत्ति दिवेषस्तं
 प्रपद्य वदीच्छसि ॥ १४९ ॥ मन्दते कुप्यते चापि तथा हृद्धारय-
 त्यपि । चक्री शूली गदापाणिर्मुषकी खड्गपट्टिणी ॥ १५० ॥
 भूधरो नागमौञ्जी च नागकुण्डलकुण्डली । नागबन्धोपवीती
 च नागचर्मोत्तरच्छदः ॥ १५१ ॥ हसते गाद्यते चैव नृत्यति च
 मनोहरम् । वाद्यत्यपि वाद्यानि विचित्राणि गथैर्युतः ॥ १५२ ॥
 वस्यते जूयते चैव रुदति रोदत्यपि । उल्लसतीमत्कृपस्य भाद्यते
 चापि सुस्ववः ॥ १५३ ॥ यतीव हसते रोदस्तासवज्जवनैर्ज्वलन् ।
 आर्गसि चैव स्वपति जूयते च वषासुखम् ॥ १५४ ॥ जपति

आयते चैव तपते तपते पुनः । ददाति प्रतिपद्यति युञ्जते
 ध्यायतेऽपि च ॥ १५५ ॥ वेदिमध्ये तथा वृषे गीष्ठमध्ये कृताशने ।
 दृश्यतेऽदृश्यते चापि बाहो हृद्यो युवा तथा ॥ १५६ ॥ प्रीयते
 ऋषिकन्याभिर्ऋषिपत्नीभिरेव च । ऊर्ध्वंकेयो महाकेयो मयो
 विहृतलोचनः ॥ १५७ ॥ गौरः श्यामस्तथा हृष्यः पाण्डुरो मूढ-
 खोदितः । विहृताक्षो विघाताक्षो दिव्यासाः सर्ववापकः ॥ १५८ ॥
 अक्षयस्याद्यक्षयस्य अतिक्रवाद्यक्षयिणः । अनाद्यस्तमजस्वाम्यं
 वेत्स्यति कोऽस्य तस्यतः ॥ १५९ ॥ हृदि बाहो मनो जीवो
 योग्यान्ना योगबंधितः । ध्यानं तत्परमात्मा च भावशास्त्री महे-
 श्वरः ॥ १६० ॥ बाह्वो गावनयैत्र सक्षयतलोचनः । एकवक्त्रो
 दिव्यक्षय त्रिवक्त्रोऽनेकवक्त्रकः ॥ १६१ ॥ तद्वक्त्रस्तद्वतो नित्यं
 तस्मिन्नुत्परावयः । भज पुत्र महादेवं ततः प्राप्स्यसि वैशि-
 तम् ॥ १६२ ॥ जनन्यास्तद्वचः श्रुत्वा तदाप्रवृत्तिं प्रवृत्तम् । मम
 भक्तिर्महादेवे नैष्ठिकी समपद्यत ॥ १६३ ॥ ततोऽहं तप चात्मा च
 तोषयामास प्रवृत्तम् । एकं वर्षसहस्रान्तु वानाहुष्ठाप्रधिष्ठितः
 ॥ १६४ ॥ एकं वर्षं घतश्चैव फलाहारस्ततोऽभवम् । द्वितीयं श्रीशं-
 पर्याशी तृतीयं ह्यम्बुभोजनः ॥ १६५ ॥ घतानि चतुर्षु चैवाहं वायु-
 मक्षस्तदाभवम् । एवं वर्षसहस्रान्तु दिव्यमाराधितो मया ॥ १६६ ॥
 ततस्तुष्टो महादेवो सर्वलोकेश्वरः प्रभुः । एकभक्तः इति श्रद्धा
 जिज्ञासां कुरुते तदा ॥ १६७ ॥ यज्ञक्षयं च कृत्वा तु सर्वैर्हव-
 गणैर्दंतः । सहस्राक्षस्तदा भूत्वा वक्ष्यसिर्महावधाः ॥ १६८ ॥
 सुभावदातं रक्ताक्षं स्तव्यकर्म महोत्कटम् । आवेष्टितकरं शीरं
 चतुर्हृद् महागजम् ॥ १६९ ॥ समाश्रितः स भगवान् दीप्यमानः
 सतीजसा । पाजंगाम कौरिटी तु चारकोदूरभूषितः ॥ १७० ॥
 पाण्डुरेषातपत्रेषु प्रियमाशेन मूर्धनि । विद्यमानोऽप्यरोमिष
 दिव्यगन्धर्वनादितैः ॥ १७१ ॥ ततो नानाह दिव्यस्तुष्टोऽहं

द्वितीयम् । वरं वृषीश्वरं मत्तच्छं वसे मनसि वर्तते ॥ १०२ ॥
 यज्ञस्य तु वचः मुखा माहं प्रीतमनाभवम् । यद्वचस्तदा वृष्य
 देवराजमिदं वचः ॥ १०३ ॥ माहं ततो वरं काङ्क्षे मान्यजा-
 हपि देवतात् । मन्नादिवाटुषे सोम्य सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १०४ ॥
 सत्यं सत्यं हि नः यज्ञ वाक्यमेतत् सुनिश्चितम् । न वक्ष्येऽक्षरं
 मुक्त्वा कदाप्यन्य न रोचते ॥ १०५ ॥ पशुपतिवचनाद्भवामि सद्यः
 कृमिरथ वा तहरष्यनेकशाखः । यपशुपतिवरप्रसादजा मे
 त्रिभुवनराज्यविभूतिरप्यनिष्ठा ॥ १०६ ॥ जस्य इहपाकमधोऽपि
 नेऽस्तु हरवरणवन्दनरतस्य । मानोऽहरभक्तो भवानि भवनेऽपि
 यज्ञस्य ॥ १०७ ॥ वायुस्युभुजोऽपि सतो नरस्य दुःखक्षयः कुत-
 स्तस्य । भवति हि सुरासुरगुरौ वस्य न त्रिंशेऽक्षरे भक्तिः ॥ १०८ ॥
 अक्षमन्याभिस्तेषां कथाभिरप्यन्यधर्ममुक्ताभिः । येषां न क्षण-
 मपि रुचिती हरवरणक्षरणविच्छेदः ॥ १०९ ॥ हरवरणनिरत-
 भक्तिना भवितव्यमनाज्जैवं युगं प्राप्य । संसारभयं न भवति हर-
 भक्तिरसावनं पीत्वा ॥ ११० ॥ दिवसं दिवसाहं वा मुहूर्तं वा
 क्षणं क्षवम् । न ह्यक्षयप्रसादस्य भक्तिर्भवति यद्दरे ॥ १११ ॥
 अपि कीटपतङ्गे वा भवितुं यद्दराश्रया । न तु यत्र त्वया हतं
 त्रैलोक्यमपि कामये ॥ ११२ ॥ इहापि महेऽहरवचनात् भवामि
 स हि नः परः कामः । त्रिदशगणराज्यमपि यज्ञु निष्काम्यमहे-
 श्वराश्रयम् ॥ ११३ ॥ न नाकपृष्ठं न च देवराज्यं न ब्रह्मलोकं
 न च निष्कलत्नम् । न सर्वकामान्खिलान् वृषीमि हरस्य दास-
 त्वमहं वृषीमि ॥ ११४ ॥ वावच्छ्रयाद्भवतामक्षयसौख्यं
 प्रीयते पशुपतिर्भनवाङ्महेः । तावत्परामरणजकषताभिवातै-
 दुःखानि देहविघ्नानि समुदहामि ॥ ११५ ॥ दिवसकरवशाद्-
 वद्विद्वीपं त्रिभुवनसारमसारमाद्यनिकम् । यज्ञरमजरमप्रसाद्य
 वदं जगति पुमानिह को लभेत शान्तिम् ॥ ११६ ॥ यदि नाम

अथ भूमी भवति मदीयैः पुनर्हीयैः । तस्मिन् तस्मिन् जल्पन्ति
भवे भवेऽस्यैवा भक्तिः ॥ १८७ ॥

अथ उवाच । कः पुनर्भवे हेतुरीयं कारणकारणे । येन
अर्थाद्वैः स्वच्छात् प्रसादं नाभिकाहृदि ॥ १८८ ॥

उपमन्युर्वाच । अक्षयद्रुमव्यक्तं अमाङ्गुर्द्रुमवायिनः ।
नित्यमेकमनेकस्य वरं तस्माद्दृषीमहे ॥ १८९ ॥ अनादिमध्यपर्यन्तं
अने श्रेष्ठमचिन्तितम् । आत्मानं परमं अन्नाहरं ब्रह्माद्दृषीमहे
॥ १९० ॥ ऐश्वर्यं सकलं ब्रह्माद्गुत्पादितमव्ययम् । अवीजा-
दीजबभूतं वरं तस्माद्दृषीमहे ॥ १९१ ॥ तमसः परमं ज्योतिः
तपस्तद्ब्रह्मिनां परम् । यं आत्मा नागुषोचन्ति वरं तस्माद्दृ-
षीमहे ॥ १९२ ॥ भूतभावनभावघ्नं सर्वभूतादिभावनम् ।
सर्वगं सर्वदं देवं पूजयामि पुरन्दर ॥ १९३ ॥ हेतुवादैर्विनिर्मुक्तं
आङ्गुर्वागार्थदं परम् । अनुपासन्ति तत्त्वज्ञा वरं तस्माद्दृषी-
महे ॥ १९४ ॥ मधवन् मधवात्मानं यं वदन्ति सुरेश्वरम् । सर्व-
भूतगुहं देवं वरं तस्माद्दृषीमहे ॥ १९५ ॥ यः पूर्वमसृजहेवं
ब्रह्माणं लोकभावनम् । अस्त्रमाकाशमापूर्य्य वरं तस्माद्दृषीमहे
॥ १९६ ॥ अन्निरापोऽन्निकः पृथ्वी खं बुद्धिश्च मनो महान् ।
अष्टा चैषां भवेदोऽन्यो ब्रूहि कः परमेश्वरात् ॥ १९७ ॥ मनो-
मतिरहङ्कारस्तस्मात्प्राणीन्द्रियाणि च । ब्रूहि चैषां भवेच्छुद्ध
कोऽन्योऽस्ति परमः शिवात् ॥ १९८ ॥ अष्टारं भवनस्येह वदन्ति
हि पितामहम् । आराध्य स तु देवेषमज्जते महतो शिवम् ॥ १९९ ॥
भगवत्पुत्रमैश्वर्यं ब्रह्मविष्णुपुरोगमम् । विद्यति वै महादेवात्
ब्रूहि कः परमेश्वरात् ॥ २०० ॥ हेतुदानबनुष्णानामाधिपत्या-
रिमहैनात् । कोऽन्यः शक्नोति देवैश्चाह्वितिः सम्यादितुं समान्
॥ २०१ ॥ दिक्कालसूर्य्यतेजांसि अहवाद्यन्तुतारकाः । विदि खेति
महादेवात् ब्रूहि कः परमेश्वरात् ॥ २०२ ॥ अथोत्तसी विनाधि

वा वज्रस्य त्रिपुरस्य वा । दैत्यदानवमुख्यानामाधिपत्यादिमर्द्दः
 ॥ २०३ ॥ किञ्चाद्य बह्वभिः सूक्तैर्हंतुवादैः पुरन्दर । सप्तसप्तवर्गं
 दृष्ट्वा तामेव सुरसत्तम ॥ २०४ ॥ पूजितं सिद्धगन्धर्वदेवैश्च ऋषिभि-
 स्तथा । देवदेवप्रसादेन तत् सर्वं कुशिकोत्तम ॥ २०५ ॥ पञ्चम-
 मुक्ताकेशाद्य सर्वगस्येदमात्मकम् । चेतनाचेतनाद्येषु यद्द विद्वि
 महेश्वरात् ॥ २०६ ॥ भुवाद्येषु महान्तेषु लोकास्त्रिकान्तरेषु च ।
 हीपस्थाने च नेरोद्य विभवेऽन्तरेषु च । भगवन् मधवन् देव
 वदन्ते तस्वर्ग्यनः ॥ २०७ ॥ बहिर्दिशासुराः यत्रः पञ्चस्यन्यां
 भवाकृतिम् । किं न गच्छन्ति घरणमर्दितासासुरैः सुराः ॥ २०८ ॥
 अभिघातेषु देवाणां सयस्योरगरक्षसाम् । परस्परविनाशेषु स्व-
 स्थानैश्चर्य्येदो भवः ॥ २०९ ॥ यन्मकस्याथ युक्तस्य दुन्दुभेर्महि-
 षस्य च । यच्चेन्द्रव्रतरक्षःसु निवातकवचेषु च । वरदानावधा-
 ताय ब्रूहि कोऽन्यो महेश्वरात् ॥ २१० ॥ सुरासुरगुरोर्वक्त्रो कस्य
 रेतः पुरा द्रुतम् । कस्य वाग्यस्य रेतस्तद्येन ह्यैमगिरिः कृतः
 ॥ २११ ॥ दिग्बालाः कौत्तरते कोऽन्यो लोके कथोर्हृत्ततः ।
 कस्य बार्हृ स्थिता कान्ता यमदः केन निर्जितः ॥ २१२ ॥ ब्रूहीन्द्र
 परमं स्नानं कस्य देवैः प्रथस्यते । श्मशाने कस्य प्रौढायं नृत्ये
 वा कोऽभिभाष्यते ॥ २१३ ॥ कस्यैश्वर्य्यं समानं वा भूतैः को वापि
 क्रीडते । कस्य तुल्यबला देवगणाद्यैश्चर्य्यदर्पिताः ॥ २१४ ॥
 घुष्यते स्रबलं स्थानं कस्य तैलीश्वपूजितम् । वर्धते तपते को-
 ऽन्यो ल्यकते तेजसा च कः ॥ २१५ ॥ कष्ठाद्यौषधिसम्पत्तिः को
 वा धारयते वसु । प्रकामं क्रीडते को वा तैलीश्वे सचराचरे
 ॥ २१६ ॥ शानसिद्धिप्रियायोगैः सेव्यमानश्च योगिभिः । श्रवि-
 गन्धर्वसिद्धैश्च कारुण्यं विद्वि तं चरे ॥ २१७ ॥ कर्मयोग्यप्रिया
 योगैः सेव्यमानः सुरासुरैः । नित्यं कर्मफलैर्हर्षितं तमर्षं कारुण्यं
 वरे ॥ २१८ ॥ सूक्तसूक्तमनोपन्यमप्राप्तं गुणगोचरम् । गुणधीर्न

शुभाध्यक्षं परं नान्येष्टारं परम् ॥ २१८ ॥ स्त्रियुत्पत्त्योः कारकञ्च
 लोका लोकात्कारणम् । भूतं भव्यं भविष्यञ्च जनकं सर्वकार-
 णम् ॥ २२० ॥ अक्षरं अक्षरव्यक्तं विद्याविद्ये कृताकृते । धर्मा-
 धर्मौ यतः यत्नं तमहं कारणं वदे ॥ २२१ ॥ प्रत्यक्षमिह देवेन्द्र
 पञ्च लिङ्गं भगाङ्कितम् । देवदेवेन कर्तृण कृष्टिसंहारहेतुना
 ॥ २२२ ॥ मात्रा पूर्वं समाख्यातं कारणं लोककारणम् । नास्ति
 चेधात् परं यत्नं तं प्रपद्य वदीच्छसि ॥ २२३ ॥ प्रत्यक्षं ननु ते
 सुरेषु विदितं संयोगलिङ्गोद्भवं त्रैलोक्यं सविकारनिर्गुणमुखं
 ब्रह्मादिरेतोद्भवम् । बहुब्रह्मेन्द्रकृताप्रविष्णुसहिता देवाश्च देव्या-
 सुरा नान्यत्कामसहस्रहृन्दितधियः संसक्ति वच्चात् परम् ॥ २२४ ॥
 तं देवं सचराचरस्य विदितं व्याख्यातदेवोत्तमम् । कामार्थी
 वरयामि संवतसना मोक्षाय सद्यः शिवम् ॥ २२५ ॥ हेतुभिर्वा
 किमन्यैस्तेरौघः कारणकारणम् । न शुभ्रं वदन्यस्य लिङ्गमन्व-
 क्षितं सुरैः ॥ २२६ ॥ कस्यान्यस्य सुरैः सर्वैर्लिङ्गं मुक्ता महे-
 ष्टरम् । पर्यन्तेक्षितपूर्वं वा ब्रूहि वद्यस्ति ते श्रुतिः ॥ २२७ ॥
 वस्य ब्रह्मा च विष्णुश्च लक्ष्म्यापि सह देवतैः । पर्येदेवाः सदा
 लिङ्गं तज्जाचेष्टतमो हि सः ॥ २२८ ॥ न पद्माङ्गा न चक्राङ्गा न
 वच्चाङ्गा यतः प्रजा । लिङ्गाङ्गा च भगाङ्गा च तज्जात्याहेष्टरी
 प्रजा ॥ २२९ ॥ देव्याः कारणरूपभावजनिताः सर्वा भगाङ्गाः
 स्त्रियो लिङ्गेनापि हरस्य सर्वपुरुषाः प्रत्यक्षचिह्नोद्भवाः । योऽन्यत्
 कारणमीष्टरात् प्रवर्तते देव्या च वच्चाङ्कितं त्रैलोक्ये सचराचरे
 स तु पुमान् वाङ्मो भवेद्भूमितिः ॥ २३० ॥ पुंलिङ्गं सर्वभीषणं
 स्त्रीलिङ्गं विद्धि चाप्युमान् । दास्यां तनुस्यां व्याप्तं हि चराचर-
 मिदं जगत् ॥ २३१ ॥ तज्जाहरमहं काङ्क्षे निम्बं वापि कौशिक ।
 गच्छ वा लिष्ट वा यत्नं वयेष्टं बलसूदन ॥ २३२ ॥ कामनेष
 करो भोऽस्तु शायो वाच महेष्टरात् । न चान्या देवता काङ्क्षे

सर्वकामफलामधि ॥ २३३ ॥ एवमुक्त्वा तु देवेन्द्रं दुःखादाकुक्षितै-
 न्द्रियः । न प्रसीदति मे देवः किमेतदिति चिन्तयन् ॥ २३४ ॥
 यथापद्यं सपेनैव तमेवैरावतं पुनः । संसकुन्देन्दुसदृशं यथास-
 रजतप्रभम् ॥ २३५ ॥ उषस्त्रपधरं साक्षात् क्षीरोद्भविव सागरम् ।
 कृष्णपुच्छं महाकायं मधुषिङ्गलसोचनम् ॥ २३६ ॥ यथासारमधैः
 मृद्भिर्निष्टम्बकनकप्रभैः । सुतीक्ष्णैर्मृदुरक्ताग्नेरुत्किरन्तमिवावनिम्
 ॥ २३७ ॥ जाम्बूनद्भिर्नाम्ना च सर्वतः समलङ्कितम् । सुवक्त्र-
 खुरनासञ्च सुकक्षं सुकटीतटम् ॥ २३८ ॥ सुपाश्र्वं विपुलस्कन्धं
 सुरूपं चारुदर्शनम् । ककुद्ं तस्य चामाति स्कन्धमापूर्ये धिष्ठि-
 तम् ॥ २३९ ॥ तुषारगिरिकूटार्भं सिताभ्रघोररोपमम् । तना-
 स्त्रितय भगवान् देवदेवः सद्योमया ॥ २४० ॥ अयोमत महादेवः
 पौर्यमास्यामिवोडुराट् । तस्य तेजोभवो वङ्गिः समेषस्तनविष्णु-
 मान् ॥ २४१ ॥ सहस्रमिव सूर्याणां सर्वमापूर्ये धिष्ठितम् ।
 ऐश्वरन्तु तदा तेजः सम्यक्तक इवानलः । युगात्ते सर्वभूतार्ना
 दिदृशुरिव शोद्यतः ॥ २४२ ॥ तेजसा तु तदाव्याप्तं निर्निरीक्ष्य
 समन्ततः । पुनरुदिमहृद्दयः किमेतदिति चिन्तय ॥ २४३ ॥
 मुहूर्त्तमिव तत्तेजो व्याप्तं सर्वा दिशो दृश । प्रशान्तं दिक्षु सर्वास्तु
 देवदेवस्य मायदा ॥ २४४ ॥ यथापद्यं स्त्रितं स्त्रायुं भगवन्तं
 महेश्वरम् । सौरभेयगतं सौम्यं विधूममिव पावकम् ॥ २४५ ॥
 सद्दितं चारुसर्वाङ्गा पार्वत्या परमेश्वरम् । नीलकण्ठं महा-
 लानमसक्तं तेजसां निधिम् । अष्टादशभुजं स्त्रायुं सर्वामरण्य-
 भूषितम् ॥ २४६ ॥ शुक्लाम्बरधरं देवं शुक्लमाख्यानुक्षेपनम् ।
 शुक्लध्वजमनापूर्यं शुक्लवस्त्रोपवीतनम् ॥ २४७ ॥ गावह्निर्नृत्त्य-
 मानैश्च वाद्यद्विधैश्च सर्वैः । उतं पाश्र्वं चरैर्द्विवैराजतुष्यपरा-
 क्रमैः ॥ २४८ ॥ वल्लेन्दुमुकुटं पाश्र्वं चरणाभ्रमिवोदितम् । त्रिभि-
 नैः कृतोद्योतं त्रिभिः सूर्यैरिवोदितैः ॥ २४९ ॥ अयोमतं च

इवस्व माता गात्रे सितप्रभे । जातं सपमवैः पद्मैर्घञ्जिता रत्न-
 भूषिता ॥ २५० ॥ मूर्तिमन्ति तथास्त्राणि सर्वभोजनवानि च ।
 मया दृष्टानि गोविन्द भवस्यामिततेजसः ॥ २५१ ॥ इन्द्रायुध-
 सर्वसौमं वनस्तस्य महात्मनः । पिनाकमिति वत् स्यात् स च
 वै पद्मगो महान् ॥ २५२ ॥ सप्तशौर्यो महाकायस्तीक्ष्णदंष्ट्रो
 विद्योन्मूढः । ज्यावेष्टित महाश्रीवः स्मितः पुष्टपविश्रवः ॥ २५३ ॥
 शरय सूर्यसहायः कालानलसमद्युतिः । वत्तदस्त्रं महाशौरं
 दिव्यं पाशुपतं महत् ॥ २५४ ॥ अद्वितीयमनिर्द्वन्द्वं सर्वभूतमबा-
 वहन् । बल्लुक्लिङ्गं महाकावं विश्वजन्तमिवानलम् ॥ २५५ ॥
 एकपादं महादंष्ट्रं सहस्रशिरसीदरम् । सहस्रभुजजिह्वास-
 मुद्गिरन्तमिवानलम् ॥ २५६ ॥ ब्राह्मणान्कारावणादिन्द्रादानेवा-
 दपि बाहुण्यात् । अदिष्टं महाबाहो सर्वशस्त्रविघातनम् ॥ २५७ ॥
 धीम तत्रिपुरं दग्धा सणाड्भोजितं पुरा । शरेशैकेन गोविन्द
 महादिवेन लीलया ॥ २५८ ॥ निर्हेदाच्च जगत् कृत्स्नं त्रैलोक्यं
 स्मरान्वरम् । महेष्टरभुजोत्सृष्टं निनेपार्हान्वसंभवः ॥ २५९ ॥
 नावधो यस्य लोकोऽग्निं ब्रह्मविष्णुसुरेश्वरिणः । तद्वत् दृष्टवां-
 स्यात् पाशुपत्याहुतमुत्तमम् ॥ २६० ॥ सुहृन्मखं परद्वान्यत्तत्तुख-
 मधिकं हि वा । वत्तच्छूकमिति स्यात् सर्वलोकेषु भूलिङ्गः ॥ २६१ ॥
 शरयिहारां महौ कृत्स्नां शीघ्रिहा महोदधिम् । संहरेदा जगत्
 कृत्स्नं विश्वं शूलपाणिना ॥ २६२ ॥ यौवनाश्रो हतो धीम
 मान्वाता सबलः पुरा । चक्रवर्ती महातेजास्त्रिकोकविजयी सपः
 ॥ २६३ ॥ महावली महावीर्यैः यज्ञतुल्यपराक्रमः । करलोमैव
 गोविन्द लवणस्येव रससः ॥ २६४ ॥ तच्छूकमिति त्रीणां
 सुमीमं लोमहर्षणम् । त्रिषिखां भुक्तुष्टीं कृत्वा तर्कभाषणमिव
 स्मितम् ॥ २६५ ॥ विभूतं शक्तिघ्नं कृष्ण काकसूर्यमिबोदितम् ।
 सर्वदहस्तमनिर्द्वन्द्वं पाशुपदस्तमिवानलम् ॥ २६६ ॥ दृष्टवानधि

गोविन्द तद्वत्सं वद्वत्सिद्धौ । परसुसोऽक्षधारश्च हतो रामश्च
 वः पुरा ॥ २६० ॥ महादेवेन तुष्टेन चतुर्वाणां चक्रवरः ।
 कार्तवीर्यो हतो धेनु चक्रवर्ती महानृषे ॥ २६८ ॥ त्रिःशतशुभः
 इन्द्रिवी धेनु निःचतुर्वा कृता । जामदग्नेन गोविन्द रामेणा-
 छिष्टकर्षणा ॥ २६९ ॥ दीप्तधारः सुरोद्गायः संपंकुटापधि-
 ष्ठितः । अभवच्छूनिनोऽभ्यासे दीप्तवह्निघ्नोपमः ॥ २७० ॥
 असङ्गेयानि वास्त्राणि तस्य दिव्यानि धीमतः । प्राधान्यतो
 मयैतानि कीर्तितानि तवामघ ॥ २७१ ॥ सद्यदेधे तु देवस्य ब्रह्मा
 लोकपितामहः । दिव्यं विमानमास्त्राय हंसयुक्तं मनीषवम्
 ॥ २७२ ॥ वामपार्श्वगतस्यापि तथा नारायणः स्थितः । वैमतेयं
 समारुह्य यङ्गुचक्रगदाधरः ॥ २७३ ॥ स्कन्दो नवूरमास्त्राय
 स्थितो देव्याः समीपतः । शक्तिघण्टे समुदाय द्वितीय इव पावकः
 ॥ २७४ ॥ पुरस्ताच्चैव देवस्य नन्दिं पञ्चाम्यवस्थितम् । शूलं
 विष्टभ्य तिष्ठन्तं द्वितीयमिव चक्ररम् ॥ २७५ ॥ स्वायम्भुवाद्या
 मुनयो भृग्वाद्याद्यर्षयस्तथा । यत्राद्या देवताश्चैव सर्वे एव सम-
 भ्ययुः ॥ २७६ ॥ सर्वभूतगणाश्चैव मातरो विविधा स्थिताः ।
 तेषामिवाद्य महात्मानं परिवार्यै समन्ततः ॥ २७७ ॥ अस्तुवन्
 विविधैस्तोत्रैर्महादेवं सुरास्तदा । ब्रह्मा भवं तदास्तोषीहृष-
 न्तरमुदीरवन् ॥ २७८ ॥ ज्येष्ठ शम्बा च द्वेषं जगो नारायण-
 स्तदा । यणन् ब्रह्म परं यज्ञः यतद्विबभूतमम् ॥ २७९ ॥
 ब्रह्मा नारायणश्चैव देवराजश्च कौशिकः । यथोभक्त महात्मान-
 स्त्रयस्त्रय इवान्वयः ॥ २८० ॥ तेषां मध्यगतो देवो रराज भग-
 वाच्छिवः । अरदभ्रविनिमृक्तः परिधिञ्ज इवांशुमान् ॥ २८१ ॥
 अयुतानि च चन्द्रार्कानपथ्यं द्विषि केशव । ततोऽहमस्तुवं देवं
 विश्रस्य जगतः पतिम् ॥ २८२ ॥

उपमन्युहवाच । शंभो नमो देवाधिदेवाय महादेवाय वै नमः ।

पुत्रवः । इदमज्ञोऽसि विप्रर्षे मया जिज्ञासितो ऋषिः ॥ ३३४ ॥
 यनया शिवभक्त्या ते सख्यं प्रीतिमानहम् । तस्मात् सर्वान् इहा-
 म्यद्य कामांस्तव बधेऽस्थितान् ॥ ३३५ ॥ एवमुक्तस्य वैवाश महा-
 देवेन धीमता । सर्पादसूख्यवर्तन्त रोमसर्पास्त्रजावत ॥ ३३६ ॥
 यत्तुवच्च तदा दिवं सर्पगह्वरदया गिरा । जानुभ्यामवनीकृत्वा प्रसम्य
 च पुनः पुनः ॥ ३३७ ॥ यद्य जातो ऋषं देव सफलं जन्म पाद्य
 मे । सुरासुरगुरोर्देवो यत्तिष्ठति ममाग्रतः ॥ ३३८ ॥ यं न
 यच्छन्ति चाराध्य देवा ऋषितविक्रमम् । तमहं दृष्टवान् देवं
 कोऽन्यो घन्यतरो मया ॥ ३३९ ॥ एवं ध्यावन्ति विदांसः परं
 तत्त्वं सनातनम् । तद्विधेयमिति ख्यातं यदज्ञं ज्ञानमस्मरम् ॥ ३४० ॥
 स एष भगवान् देवः सर्वसत्त्वादिदेव्ययः । सर्वतत्त्वविद्यामयः
 प्रधानपुरुषः परः ॥ ३४१ ॥ योऽहजहृत्सिन्धुदहादृत्रज्ञाणं लोका-
 सञ्जयम् । वामपार्श्वोत्तथा विष्णुं लोकरक्षार्थमीश्वरः ॥ ३४२ ॥
 युगान्ते चैव संप्राप्ते रुद्रभीयोऽहजत् प्रभुः । स रुद्रः संहरन्
 कृत्स्नं जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥ ३४३ ॥ कास्त्रो भूत्वा महातेजाः
 संवर्त्तक इवानकः । युगान्ते सर्वभूतानि यस्मिन्नव ज्वरिष्ठतः ॥ ३४४ ॥
 एष देवो महादेवो जगत् खड्गा पराचरम् । कल्पान्ते चैव सर्वेषां
 अतिमाक्षिप्य तिष्ठति ॥ ३४५ ॥ सर्वगः सर्वभूतात्मा सर्वभूत-
 भवोद्भवः । पास्ते सर्वगतो नित्यमदृश्यः सर्वदेवतैः ॥ ३४६ ॥
 यदि देवो वरो मच्चं यदि तुष्टोऽसि मे प्रभो । भक्तिर्भवतु मे
 नित्यं सवि देव सुरेश्वर ॥ ३४७ ॥ यतीतानागतश्चैव वर्त्तमानश्च
 वदिभो । जानीषामिति मे बुद्धिः प्रसादात् सुरसप्तम ॥ ३४८ ॥
 शौरौदनश्च भुञ्जीयामश्चयं सद्य बान्धवैः । पाद्यमे च सदाकार्ण
 साञ्छिष्यं परमस्तु ते ॥ ३४९ ॥ एवमुक्तः स मां प्राञ्च भगवांल्लोक-
 पूजितः । महेश्वरो महातेजासुराचरगुरुः शिवः ॥ ३५० ॥

श्रीभगवानुवाच । अत्ररथामरथैव भव ज्ञं दुःखवर्जितः ।

ब्रह्मसौ तेजसा युक्तो दिव्यभ्रानसमन्वितः ॥ ३५१ ॥ ऋषीणा-
 मभिगन्धश्च मत्प्रसादविश्वसि । श्रीश्वान् गुणसम्पन्नः सर्वज्ञः
 प्रियदर्शनः ॥ ३५२ ॥ पञ्चयं वीचनं तेऽस्तु तेजसैवागन्धोपमम् ।
 श्रीरोदसानरथैव ब्रह्म वत्रेच्छसि प्रियम् ॥ ३५३ ॥ तत्र ते
 भविता कामं साक्षिर्ध्वं पयसो निधेः । श्रीरोदनश्च भुङ्क्ष्व् लभस्तेन
 समन्वितम् ॥ ३५४ ॥ बभ्रुभिः सङ्घितः कल्पं ततो मामुपयास्यसि ।
 पञ्चया बान्धवाथैव कुक्षं गीत्रश्च ते सदा ॥ ३५५ ॥ भविष्यति
 दिङ्मयेष्ठ मयि भक्तियथाश्रयती । साक्षिध्वञ्चाचमे नित्यं करि-
 ष्यामि दिङ्मोत्तम ॥ ३५६ ॥ तिष्ठ वत्स ब्रह्मा कामं नीत्स्वगुणान्
 करिष्यसि । ऋतस्त्वया पुनर्विप्र करिष्यामि च दर्शनम् ॥ ३५७ ॥
 एवमुक्त्वा स भगवान् सूर्यैकोटीसमप्रभः । ईयानः स वरान् दृष्ट्वा
 तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३५८ ॥ एवं दृष्टो मया कृष्ण दिवदैवः उभा-
 धिना । तद्वाप्यस्य मे सर्वं बभूक्तं तेन धीमता ॥ ३५९ ॥ प्रत्यक्ष-
 ष्वैव ते कृष्ण पञ्च सिद्धान् ज्ववस्वितान् । ऋषीन् विद्याधरान्
 वसान् गन्धर्वापसरसस्तथा ॥ ३६० ॥ पञ्च उच्यन्ततागुणान्
 सर्वंपुष्पफलप्रदान् । सर्वर्तुकुसुमैर्यज्ञान् सुखपत्रान् सुनन्दिनः
 ॥ ३६१ ॥ सर्वमेतन्महाबाहो दिव्यभावसमन्वितम् । प्रसादा-
 ष्वेवदिवस्य ईश्वरस्य महात्मनः ॥ ३६२ ॥

श्रीवासुदेव उवाच । एतच्छ्रुत्वा ब्रह्मस्तस्य प्रत्यक्षमिव दर्श-
 नम् । विष्णवं परमं गत्वा सद्ब्रह्मन्तं महासुनिम् ॥ ३६३ ॥ बभ्रु-
 ष्वस्यसि विप्रेन्द्र कल्पस्योऽस्ति पुष्पकृत् । ब्रह्म दिवादिदिवसो
 साक्षिर्ध्वं कुरुतेऽचमे ॥ ३६४ ॥ अपि तावन्मयाप्येवं दृष्ट्वात् स
 भगवान् धियः । दर्शनं सुनिघादूर्त्तं प्रसादस्यापि यत्परः ॥ ३६५ ॥

उपमन्सुत्वाच । इच्छसे पुच्छरीकात् महादिवं न संभवः ।
 पश्चिरेथैव काशेन ब्रह्मा दृष्टो मयामय ॥ ३६६ ॥ बभ्रुया चैव
 दिक्षेन पञ्चान्मनितविघ्नम् । यष्टे मासि महादिवं इच्छसे पुच्छरी-

सप्त ॥ ३६० ॥ षोडशष्टौ वरांश्चापि प्राप्सेद्विंशं महेश्वरात् ।
 सपत्नीकाद्यदुषेष्ठ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३६० ॥ अतीतानागत-
 श्चैव वर्तमानश्च निर्यामः । विदितं मे महाबाहो प्रसादात्तस्य
 धीमतः ॥ ३६१ ॥ एतान् सङ्गमयस्यान्यान् समनुष्ठातवान् हरः ।
 कक्षात् प्रसाद् भगवान् न कुर्यात्तव माधव । त्वादृशेन हि
 दिवानां श्लाघनीयः समागमः ॥ ३७० ॥ ब्रह्मख्येनात्पंसेन सह-
 क्षानेन चाप्युत । जप्यन्तु ते प्रदास्यामि येन द्रव्यसि यद्भरम् ॥ ३७१ ॥

श्रीविष्णुरुवाच । यद्भवन्तमहं ब्रह्मं स्वत्प्रसादात्सहस्रानुने ।
 द्रव्ये इतिजसङ्गानां महेनं त्रिदशेऽक्षरम् ॥ ३७२ ॥ एवं कथ-
 वतस्तस्य महादेवाश्रितां कथाम् । दिनाम्यष्टौ ततो जम्मुर्मुहूर्त-
 मिव भारत ॥ ३७३ ॥ दिनेऽष्टमे तु विशेषेण दीक्षितोऽहं यथा-
 विश्वि । दृष्टी मण्डो कुशी वीरो वृताक्तो मेखलीकृतः ॥ ३७४ ॥
 मासनेकं फलाहारो दितोयं सक्तिहासनः । ततोऽहं चतुर्विंश
 पञ्चभङ्गानिहासनः ॥ ३७५ ॥ एकपादेन तिष्ठंश्च जहं वाङ्मरत-
 न्द्रितः । तेजः सूर्यसहस्रस्य यपञ्चं दिवि भारत ॥ ३७६ ॥
 तस्य मध्यगतश्चापि तेजसः पाण्डुनन्दन । इन्द्राणां विनाडाहं
 विद्युक्काशागवाक्षकम् । नीलशैलचयप्रख्यं वक्त्राकाभूषितं घनम्
 ॥ ३७७ ॥ तत्र स्मितश्च भगवान् देव्या सह महाद्युतिः । तपसा
 तेजसा कान्ध्या दीप्तया सह भार्गवा ॥ ३७८ ॥ इराज भगवां-
 स्तत्र देव्या सह महेश्वरः । सोमेन सहितः सूर्यो यथा मेघ-
 स्मितस्तथा ॥ ३७९ ॥ सङ्घट्टरोमा कौन्तेव विजयोत्फुल्ललोचनः ।
 यपञ्चं दिवसंभानां गतिमार्तिहरं हरम् ॥ ३८० ॥ किरीटिनं
 गदिनं शूलपाणिं व्याघ्राजिनं जटिञ्चं दृष्टपाणिम् । पिनाकिनं
 वशिष्णं तीक्ष्णदंष्ट्रं शुभाङ्गदं व्यासवधोपवीतम् ॥ ३८२ ॥ दिव्यां
 मासानुरागानेकवर्षां समुदहन्तं गुल्फदिशावसञ्चनान् । चन्द्रं यथा
 परिविष्टं ससन्धं वर्षात्पथे तददपञ्चनेनम् ॥ ३८२ ॥ प्रमथानां

मयैवैव समस्तात् परिवारितम् । अरहीव सुदृष्येष्वां परिवर्षितं
 दिवाकरम् ॥ ३८३ ॥ एकाहप्रघतान्येव वृद्धाणां वृषवाहनम् ।
 अस्तुत्रन्विवतात्मानं कर्मभिः शुभकर्मिणम् ॥ ३८४ ॥ आदित्या
 वसवः साध्या विश्वे देवास्तथाऽग्निर्गौ । विश्वामिस्तुतिमिर्ह्वं
 विश्वदेवं समस्तुवन् ॥ ३८५ ॥ अतक्रतुश्च भगवान् विश्वावाहिति-
 नन्दनौ । ब्रह्मा रथन्तरं साम ईरवन्ति मवान्तिके ॥ ३८६ ॥
 योगीश्वराः सुवहवो योगदं पितरं गुरुम् । ब्रह्मर्षयश्च ससुता-
 स्तथा देवर्षयश्च वै ॥ ३८७ ॥ पृथिवी चान्तरीक्षञ्च मन्त्राणि
 ग्रहास्तथा । मासां मासा ऋतवो रात्रिः सव्यत्पराः स्रष्टाः
 ॥ ३८८ ॥ सुहृत्ताश्च निमेषाश्च तथैव युगपर्ययाः । दिव्या
 राजन्मस्यन्ति विद्याः सत्यविदस्तथा ॥ ३८९ ॥ सनत्कुमारो
 वेदाश्च इतिहासास्तथैव च । मरीचिरङ्गिरा अग्निः पुत्रश्च
 पुत्रश्च क्रतुः ॥ ३९० ॥ मनवः सप्त सोमश्च पञ्चर्षाः सप्तस्यसतिः ।
 भृगुर्हृद्यः काश्यपश्च वसिष्ठः काश्य एव च ॥ ३९१ ॥ इन्द्रांश्चि
 हींश्च वज्राश्च इक्ष्वा पावको हविः । अश्वोपगानि द्रव्यानि
 नृसिंमन्ति युधिष्ठिर ॥ ३९२ ॥ प्रजानां पाशकाः सर्वे सरितः
 पञ्चगा नगाः । देवानां मातरः सर्वा देवपत्न्यः सकन्यकाः ॥ ३९३ ॥
 सप्तज्ञाणि मुनीनाञ्च अयुतान्यवृद्धानि च । नमस्यन्ति प्रभुं शान्तं
 पर्वताः सागरा दिग्घः । गन्धर्वाप्सरसश्चैव गीतवादित्रकीर्तिनाः
 ॥ ३९४ ॥ दिव्यतानेषु गावस्तस्तुवन्ति भवमद्भुतम् । विद्याधरा
 दानवाश्च गुह्यका राक्षसास्तथा ॥ ३९५ ॥ सर्वाणि चैव भूतानि
 ज्ञावराणि चराणि च । नमस्यन्ति महाराज वासुधनः कर्मभि-
 विंभुम् । पुरस्तादिष्ठितः सर्वो ममासीच्चिदर्थेऽङ्गिरः ॥ ३९६ ॥ पुर-
 स्तादिष्ठितं दृष्ट्वा मनेषामञ्च भारत । अप्रजापतिश्चक्रान्तं जग-
 ज्ञानम्भुर्देवत ॥ ३९७ ॥ ईक्षितुश्च महादेवं न मे शक्तिरभू-
 तदा । ततो नामन्नवीह्वैवः पञ्च इच्छन् वदस्व च ॥ ३९८ ॥ ज्ञाना

आराधितवाहं घतयोऽथ बहुलयः । अतश्चो नास्ति मे कश्चि-
 च्छु लोकेषु वै प्रियः ॥ ३८८ ॥ विरसा बन्दिते देवे देवी प्रीता
 क्षुमाभवत् । ततोऽहमहुवं स्नायुं स्तुतं ब्रह्मादिभिः सुरैः ॥ ४०० ॥
 जीविष्युर्वाच । नमोऽस्तु ते याद्व्यतसर्वबोने ब्रह्माधिषं
 त्नामधयो वदन्ति । तपस सखसु रजस्तमस कामिव सत्यसु
 वदन्ति सन्तः ॥ ४०१ ॥ त्वं वै ब्रह्मा च इन्द्रश्च बहुषोऽग्निर्मनु-
 र्भवः । धाता स्रष्टा विधाता च त्वं प्रभुः सर्वतोमुखः ॥ ४०२ ॥
 त्वत्तो ज्ञातानि भूतानि स्त्रावराणि चराणि च । त्वया स्रष्टमिहं
 कृत्स्नं त्रैलोक्यं चराचरम् ॥ ४०३ ॥ यानोन्द्रियाणीह मनस
 कृत्स्नं धी वाचवः सप्त तथैव चामयः । धी देवसंस्त्रास्तव देवतासु
 तज्जात् परं त्नामधयो वदन्ति ॥ ४०४ ॥ वेदासु यज्ञाः सोमसु
 दक्षिणा पावको हरिः । यज्ञोपगन्धु यत् किञ्चित् भगवांस्तद-
 संघयम् ॥ ४०५ ॥ इष्टं दत्तमधीतसु व्रतानि निवमासु धी ।
 ह्योः कौर्त्तिः श्रीर्यतिस्तुष्टिः सिद्धिश्चैव तदर्पणी ॥ ४०६ ॥ कामः
 क्रोधो भयं क्षोभो मदः स्तश्चोऽथ मत्सरः । पापबो त्यागवश्चैव
 भगवंस्तनयास्तव ॥ ४०७ ॥ कृतिर्विकारः प्रसवः ॥ धार्मं वीर्य-
 मव्ययम् । मनसः परमा बोनिः प्रभावश्चापि याद्व्यतः ॥ ४०८ ॥
 प्रव्यक्तः पवनोऽचित्यः सहस्रांशुर्हिरण्यवः । साद्विर्गणानां सर्वेषां
 भवान् वै जीवितायवः ॥ ४०९ ॥ महानात्मा मतिर्व्रह्मा विश्वः
 यन्मुः स्वयन्मुवः । बुद्धिः प्रज्ञोपकञ्चिश्च सञ्चित् स्यातिर्धृतिः
 कृतिः ॥ ४१० ॥ पर्यायवाचकैः षड्भैर्महानात्मा विभाव्यते । तां
 बुद्ध्या ब्राह्मणी विदाम् प्रमोहं विनिवच्छति ॥ ४११ ॥ बुद्धवं
 सर्वभूतानां क्षेत्रज्ञस्त्वमपिष्टुतः । सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतो-
 ऽक्षिपिरोमुखः । सर्वतः श्रुतिमांशोके सर्वमावृत्य तिष्ठसि ॥ ४१२ ॥
 फलं जमसि तिम्रांषोर्निनेपादिषु कर्मसु ॥ ४१३ ॥ त्वं वै
 प्रभासिः पुण्ड्रः सर्वस्य बुद्धिं संश्रितः । यथिना क्षमिना प्रसि-

रीयानो ज्योतिरब्जयः ॥ ४१४ ॥ त्वि बुद्धिर्मतिर्हीकाः प्रवधाः
 संशिताश्च ये । ध्यानिनो नित्ययोगात् सत्यसम्भा जितेन्द्रियाः
 ॥ ४१५ ॥ यस्यां भुवं वेदयते गुहाशयं प्रभुं पुराणं पुरप्रह
 विग्रहम् । हिरण्यं बुद्धिमतां परां गतिं च बुद्धिमान् बुद्धि-
 मतीत्य तिष्ठति ॥ ४१६ ॥ विद्विषा सप्त सूक्ष्माणि पञ्चदं व्याप्त
 मूर्त्तितः । प्रधानविधियोगस्त्रय्यानेव विद्यते बुधः ॥ ४१७ ॥
 एवमुक्ते मया पार्थ भवे चार्त्तिविनाशने । वराचरं जगत् सर्वं
 सिंहनादं तदाकरोत् ॥ ४१८ ॥ तं विप्रसङ्गात् सुरासुराश्च नागाः
 पिशाचाः पितरो वशांसि । रक्षोगणा भूतगणाश्च सर्वे महर्षि-
 यैव तदा प्रणेसुः ॥ ४१९ ॥ मम मूर्द्धि च दिव्यानां कुसुमानां
 सुगन्धिनाम् । रायसो निपतन्ति च वायुश्च सुसुखो बवौ ॥ ४२० ॥
 निरोक्ष्य भगवान्देवीं क्षमां माह जगद्धितः । घतक्रतुष्टाभिवीक्ष्य
 स्वयं मामाह बहुरः ॥ ४२१ ॥ विद्यः कृष्ण परां भक्तिमन्त्रात्
 तव यत्पुङ्गव । क्रियतामात्मानः येवः प्रीतिर्हि त्वि मे परा
 ॥ ४२२ ॥ हृणोऽष्टौ वरान् कृष्ण दातास्मि तव सत्तम । ब्रूहि
 यादवयार्दू ल यानिच्छसि सुदुर्लभान् ॥ ४२३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि मेघवाहनो-

पाष्याने चतुर्ह्योऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । मूर्द्धा निपत्य निवतस्तेजःसन्निवृत्तिः ततः ।
 परमं हृष्यमाणस्य भगवन्तमन्त्राद्भवम् ॥ १ ॥ धर्मो हृदयं युधि
 यत्पुष्पात् यद्यस्तवाशयं परमं बलम् । योगप्रियत्वं तव सन्निकर्षं
 हृणे सुतानाह घतं घतानि ॥ २ ॥ एवमस्त्विति तदाश्वं मघीतां
 प्राह बहुरः । ततो मां जगतो माता धारिणी सर्वपावनी ॥ ३ ॥
 उवाचोमा प्रणिहिता सर्वाणी तपसोभिधिः । हृणो भगवन्त-

पुत्रः शाल्बी नाम तवामय ॥ ४ ॥ अतोऽप्यष्टौ वरानिष्टान्
 कदाच सं ददामि ते । प्रथम्य धिरवा वा च मयोक्ता यास्तु-
 मन्वन् ॥ ५ ॥ द्विजेभ्यकीचं पिबतः प्रवाहं घृतं सुतानां परमञ्च
 भोगम् । कुक्षि प्रीतिं नाहृतश्च प्रवाहं प्रमप्राप्तिं प्रहृष्ये चापि
 दास्यन् ॥ ६ ॥

उभोवाच । एवं भविष्यत्यमरप्रभाव नाहं कदा जातु वही
 कदाचित् । भार्या सहस्राणि च घोडुष्वैव तासु प्रिवहन्तु तवा-
 चवच ॥ ७ ॥ प्रीतिहास्यं वाञ्छवानां कथायाद्ददामि तेषां
 वपुषः कान्यतासु । भोऽन्ते वै सप्ततिं वै घृतानि सहे तुभ्य-
 मतिषीनासु नित्यम् ॥ ८ ॥

श्रीवासुदेव उवाच । एवं दत्त्वा वरान् देवो मम देवो च
 भारत । अन्तर्हितः क्षणे तस्मिन् समयो भीष्मपूर्वज ॥ ९ ॥
 एतदत्यद्भुतं पूर्वं ब्राह्मणावातितेजसे । उपमन्यते मवा कृत्यं
 व्याख्यातं पार्थिवीक्ष्म । नमस्कृत्वा तु स षड् देवदेवाव
 सुव्रत ॥ १० ॥

उपमन्युस्त्वाच । नास्ति सर्वसमो देवो नास्ति सर्वसमा गतिः ।
 नास्ति सर्वसमो दाने नास्ति सर्वसमो रणे ॥ ११ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि अनुयासनिकपर्वणि मेघवाहनो-

पाष्याने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

उपमन्युस्त्वाच । ऋषिरासीत् कृते तात तच्छिरिखेव विभ्रतः ।
 दशवर्षसहस्राणि तेन देवः समाधिना ॥ १ ॥ आराधितोऽभू-
 त्कृतेन तस्योदकं निधामय । उ दृष्टवान् महादेवमस्तीषीच
 स्तवैर्विभुम् ॥ २ ॥ इति तच्छिरिखीबीगात् परमात्मानमव्ययम् ।
 चिन्तयित्वा महात्मानमिदमाह सुविहितः ॥ ३ ॥ सं पठन्ति

कदा वाङ्मयादिभ्यश्चि व वीगिनः । परं प्रथमं हुव्यमभि-
 हातारनीश्वरम् ॥ ७ ॥ उक्तौ च विनाशे च कारकं च विदु-
 शुंषाः । देवाश्चरसुनीमाश्च परं वजाश्च विपरीत ॥ ५ ॥ पञ्चम-
 नशनीश्वरमनादिनिघ्नं प्रभुम् । पञ्चमसुखिनं देवमनं परं
 ब्रजे ॥ ६ ॥ एवं हुव्येव तदा इदं तपसां निघ्नम् । तमन्व-
 ननीश्वरमचिखं प्राञ्चतं ध्रुवम् ॥ ७ ॥ निघ्नं चकं ब्रह्म
 निर्गुणं शुभगोचरम् । वीगिनां परमानन्दमपरं मोक्षसंघितम्
 ॥ ८ ॥ मनोरिन्दाजिमहतां विश्वस्य ब्रह्मस्यो गतिम् । पञ्चाश-
 नचकं शुभं सुविद्यां मनोमवम् ॥ ९ ॥ दुर्विद्येवमयष्टोत्रं
 दुष्यापमहतात्मभिः । वीगिं विश्वस्य जगतस्तमसः परतः परम् ।
 पुराणं पुरुषं देवं परेभ्यः परतः परम् ॥ १० ॥ वः प्राणवन्त-
 मात्मानं ज्योतिर्जीवस्वितं मनः । तं देवं इदंमाकाङ्क्षी बह्वन्
 वर्धगप्यान्वधिः । तपस्युषे स्मितो भूत्वा इहा तुष्टाय वैश्वरम् ॥ ११ ॥

तस्मिन्वाच । पवित्राणां पवित्रस्वं गतिर्मतिमताश्वरः ।
 पत्युषं तेजसां तेजस्तपसां परमं तपः ॥ १२ ॥ विश्वावसुदिर-
 य्याश्चपुरुषतनमस्कृत । भूरिकखाण्ड विभो परं सख मनोऽस्तु
 ते ॥ १३ ॥ जातीमरुषभीक्ष्णां वतीनां वततां विभो । निर्वा-
 ण्ड सद्यसांघी नमस्तेऽस्तु सुखाश्व ॥ १४ ॥ ब्रह्मा घतक्रतु-
 विष्णुर्विश्वेदेवा महद्यवः । न विदुस्त्वान्तु तस्मिन्नुतो वेत्स्या-
 महे ववम् ॥ १५ ॥ सप्तः प्रवर्तते सर्वं ज्वि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 काशाश्वः पुरुषाश्वश्च ब्रह्माश्वश्च सनेव हि । तनवस्ते कृता-
 स्तिसः पुराणसैः सुरर्षिभिः ॥ १६ ॥ पथियोक्षमन्नात्मनि-
 भूताधिदैवतम् । पथियोकाधिविद्यानमधिवश्वसनेव हि ॥ १७ ॥
 कां विद्विन्नात्मदेहकं दुर्विद्ं देवतैरधि । विदांघो वाग्नि निर्मुक्ताः
 परं भावमनामवम् ॥ १८ ॥ अनिष्कृतस्तव विभो जन्मवत्युदने-
 कथः । इदं तं स्वर्गमोक्षाधानादीनां च इहादि च ॥ १९ ॥

त्वं वै स्वर्ग्य मोक्ष्य कामः क्रोधस्त्वमेव च । सत्त्वं रजस्तमस्यैव
 अधसोऽहं त्वमेव हि ॥ २० ॥ ब्रह्मा भवत्य विष्णुश्च स्कन्देन्द्री
 सविता वमः । वरुणेन्दु मनुर्धाता विधाता त्वं धमेऽखरः ॥ २१ ॥
 भूर्वायुः सखिलोऽग्निश्च खं वाग्बुद्धिः स्थितिर्मतिः । कर्म सत्या-
 नृते चोभे त्वमेवास्ति च नास्ति च ॥ २२ ॥ इन्द्रियाणीन्द्रिया-
 र्थाश्च प्रकृतिभ्यः परं धुवम् । विश्वाविश्वपरो भावश्चिन्त्याचिन्त्य-
 स्त्वमेव हि ॥ २३ ॥ यच्चैतत् परमं ब्रह्म यच्चैतत् परमं पदम् ।
 या गतिः साङ्ख्ययोगानां स भवाम्नात्र संशयः ॥ २४ ॥ नूनमद्य
 कृतार्थाः शो नूनं प्राप्ताः सतां गतिम् । यां गतिं प्रार्थयन्तोऽह
 ज्ञाननिर्मलबुद्ध्यः ॥ २५ ॥ अहो मूर्खाः क्व सुचिरमिमं काल-
 मचेतसः । यन्न विद्यः परं देवं प्राश्नतं यं विदुर्वुधाः ॥ २६ ॥
 देवमासादिता साक्षात् त्वद्भक्तिर्जन्मभिर्मया । भक्तानुग्रहकृद्देवो
 यं ज्ञात्वाऽतमश्नुते ॥ २७ ॥ देवासुरसुनीनान्तु यच्च गुह्यं सना-
 तनम् । गुहायां निहतं ब्रह्म दुर्विज्ञेयं सुनेरपि ॥ २८ ॥ स एष
 भगवान् देवः सर्वकृत् सर्वतो मुखः । सर्वात्मा सर्वदर्शी च
 सर्वगः सर्ववेदिता ॥ २९ ॥ देहकृद्देहभेदेहोऽपि भुगदिहिनां
 गतिः । प्राणकृत् प्राणभृत् प्राणी प्राणदः प्राणिनां गतिः ॥ ३० ॥
 अध्यात्मगतिरिष्टानां ध्यानिनामात्मवेदिनाम् । अपुनर्मरकामानां
 या गतिः सोऽयमीश्वरः ॥ ३१ ॥ अयञ्च सर्वभूतानां शुभाशुभ-
 गतिप्रदः । अयञ्च जन्ममरणे विद्ध्यत् सर्वजन्तुषु ॥ ३२ ॥
 अयं संसिद्धिकामानाभूषीणां सिद्धिदः प्रभुः । भूराद्यान् सर्व-
 भुवनानुत्पाद्य सद्विक्रमः । दधाति देवस्तनुभिरष्टाभिर्द्यौं
 विभक्तिं च ॥ ३३ ॥ अतः प्रवर्तते सर्वमस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 अस्मिंश्च प्रलयं याति अयमेकः सनातनः ॥ ३४ ॥ अयं स सत्य-
 कामानां सत्यलोकः परं सताम् । अपवर्गश्च युक्तानां कीबल्यं
 चात्मवेदिनाम् ॥ ३५ ॥ अयं ब्रह्मादिभिः सिद्धैर्गुहायां गोपितः

प्रभुः । देवासुरमनुष्याणामप्रकाशो भवेदिति ॥ ३६ ॥ तं वां
 देवासुरनरास्तत्त्वेन न विदुर्भवम् । मोहिताः खलुनेनैव हृदि-
 स्त्रेणाप्रकाशिता ॥ ३७ ॥ धी चैनं प्रतिपद्यन्ते भक्तियोगिन भाविताः ।
 तेषामेवात्मनात्मानं दर्शयत्येष हृच्छुभः ॥ ३८ ॥ यं ज्ञात्वा न
 पुनर्जन्म मरणञ्चापि विद्यते । यं विदित्वा परं वेद्यं वेदितव्यं
 न विद्यते ॥ ३९ ॥ यं ज्ञात्वा परमं लाभं नाधिकं मन्यते बुधः ।
 यो सूक्ष्मां परमां प्राप्तिं गच्छन्मन्वयमश्नवम् ॥ ४० ॥ वं सांख्या
 गुणतत्त्वज्ञाः मांश्यासास्त्रविषारदाः । सूक्ष्मज्ञानतराः सूक्ष्मं ज्ञात्वा
 मुच्यन्ति बभूवैः ॥ ४१ ॥ यच्च वेदविद्दी वेद्यं वेदान्ते च प्रति-
 ष्ठितम् । प्राणायामपरा नित्यं यं विद्यन्ति जपन्ति च ॥ ४२ ॥
 शीताररथमारुह्य ते विद्यन्ति महेश्वरम् । अयं स देवयानाना-
 मादित्यो हारमुच्यते ॥ ४३ ॥ अथञ्च पिठयानानां चन्द्रमा हार-
 मुच्यते । एष काष्ठा दिग्भ्यैव सम्बल्लरयुगादि च ॥ ४४ ॥ दिव्या-
 त्रिव्यः परो लाभो अयने दक्षिणोत्तरे । एनं प्रजापतिः पूर्व-
 माराध्य बह्वभिः स्तवैः । प्रजापतें वरयामास नीललोहितसंघि-
 तम् ॥ ४५ ॥ ऋग्भिर्यमनुष्यामन्ति तस्त्वे कर्मणि बहूषः । यजु-
 र्भिर्यं त्रिधा वेद्यं जुह्वत्यध्वर्यवोऽध्वरे ॥ ४६ ॥ सामभिर्यञ्च गावन्ति
 सामगाः कुहबुहयः । ऋतं सत्यं परं ब्रह्म स्तुवन्त्याथर्वणा
 रिजाः । यज्ञस्य परमा योनिः पतिश्चायं परः शृतः ॥ ४७ ॥
 रात्राहः श्रोत्रनवनः पञ्चमासशिरोभुजः । ऋतुर्वीर्यैस्तपोधैर्यो
 शब्दगुणोत्पादवान् ॥ ४८ ॥ अत्युर्यमो ज्ञतायस कालः संहार-
 वेगवान् । कालस्य परमा योनिः कालश्चायं समातनः ॥ ४९ ॥
 चन्द्रादित्यौ सनसत्तौ अहास सहवायुना । ध्रुवः सप्तर्षयैव
 भुवनाः सप्त एव च ॥ ५० ॥ प्रधानं महदव्यक्तं विषेषान्तं सवै-
 कृतम् । ब्रह्मादिस्तस्यपर्यन्तं भूतादि सदसच्च यत् ॥ ५१ ॥
 अष्टौ प्रकृतयथैव प्रकृतिभ्यश्च यः परः । अस्य देवस्य ब्रह्माणं

कृतं सम्परिवर्तते ॥ ५२ ॥ एतत् परममानन्दं ब्रह्मस्यैव
 च । एषा गतिर्विरक्तानामेष भावः परः कृतान् ॥ ५३ ॥
 एतत् पद्ममुद्दिममेतद्ब्रह्म सनातनम् । शास्त्रविदाश्चिदुपा-
 सेतव्यं पदं पदम् ॥ ५४ ॥ इत्थं सा परमा कथा इत्थं सा
 परमा कथा । इत्थं सा परमा सिद्धिरित्यं सा परमा गतिः ॥ ५५ ॥
 इत्थं सा परमा शान्तिरित्यं सा निर्द्वैतः परा । यं प्राप्य कृत-
 कृत्याः स इत्यमन्यन्त योगिनः ॥ ५६ ॥ इत्थं तुष्टिरित्यं सिद्धि-
 रित्यं श्रुतिरित्यं कृतिः । पश्चात्सगतिरिष्टानां विदुषां प्राप्ति-
 रस्यवा ॥ ५७ ॥ यद्यतां कामदानानां मयैर्विपुलदक्षिणैः । सा
 गतिर्विषयीकानां सा गतिस्त्वं न संशयः ॥ ५८ ॥ सम्यग्योगजपैः
 शान्तिनिबन्धैर्द्वैतापनैः । तप्यतां वा गतिर्देव परमा सा गति-
 र्भवान् ॥ ५९ ॥ कर्मन्यासकृतानाञ्च विरक्तानां ततस्ततः । वा
 गतिर्ब्रह्मसदने सा गतिस्त्वं सनातन ॥ ६० ॥ अपनर्भाविकामानां
 वैराग्ये वर्ततान्तु वा । प्रकृतीनां लब्धानाञ्च सा गतिस्त्वं सनातन
 ॥ ६१ ॥ ज्ञानविज्ञानयुक्तानां निरुपाख्या निरुपमा । शीघ्रया
 वा गतिर्देव परमा सा गतिर्भवान् ॥ ६२ ॥ वेदेषु पुराणीकैः
 पञ्चैता गतयः कृताः । इत्प्रसादादि सभ्यस्ते न सम्यन्तेऽन्याथा
 विभो ॥ ६३ ॥ इति तच्छिष्टापोरायिस्तुष्टावेधानमात्मना । जगो
 च परमं ब्रह्म यत् पुरा लोककर्मणो ॥ ६४ ॥

उपमन्युस्त्वाच । एवं क्षुतो महादिवस्तच्छिना ब्रह्मवादिना ।
 सदाच भगवान् देवः समसा सञ्चितः प्रभुः ॥ ६५ ॥ ब्रह्मा यत-
 प्रतुर्विष्णुर्विश्वेदेवा महर्षयः । न विदुस्त्वामिति ततस्तुष्टः प्रोवाच
 तं शिवः ॥ ६६ ॥

श्रीभगवानुवाच । अस्यवाच्यस्यैव भविता दुःखवर्जितः ।
 यमस्ती तेजसा युक्तो दिव्यज्ञानसमन्वितः ॥ ६७ ॥ ब्रह्मणीया-
 नभिगम्यस्य सुप्रकर्ता सुप्रदाय । मत्प्रसादादिजपेह भविष्यति

न संभवः ॥ १८ ॥ अं वा कामं इदाम्यस्य मूर्ध्नि चरत्त काङ्क्षये ।

प्राञ्जलिः च उवाचैदं त्वमि भक्तिर्हृदास्तु मे ॥ १९ ॥

उपमन्युरुवाच । एतान् इच्छा वरान् द्विषी वन्द्यमानः सुर-
चिंभिः । स्तूयमानश्च विदुषैस्तत्रैवात्सरसीवत ॥ २० ॥ सम्य-
र्हिते भगवति शत्रुगे वाइवेष्टर । अघिराचनमागम्य मनैतत्
प्रोक्तवानिह ॥ २१ ॥ यानि च प्रथितान्यादौ तच्छिराश्चातवान्
मम । नामानि मानवश्रेष्ठ तानि त्वं शृणु सिद्धये ॥ २२ ॥ इह
नामसहस्राणि द्विवेद्याह पितामहः । प्रथंस्त्य प्राञ्जेषु तथा इह-
नामसतानि च ॥ २३ ॥ गुह्यानीमानि नामानि तच्छिर्भगवतो-
ऽभ्युत । द्विप्रसादाह वैश पुरा प्राह महात्मने ॥ २४ ॥

इत्यनुषासनपर्वणि धनुष्यासनिकपर्वणि त्रैषवाचनो-

पाष्याने षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

वासुदेव उवाच । ततः स प्रवती भूत्वा मम तात मुचिष्ठिर ।

प्राञ्जलिः प्राह विप्रर्षिर्नामसंश्रुत्तमाहितः ॥ १ ॥

उपमन्युरुवाच । ब्रह्मप्रोक्तैर्ब्रह्मिप्रोक्तैः वेद्वेदाङ्गकथ्यैः ।
सर्वलोकेषु विख्यातं स्तुत्यं स्तोष्यामि नामभिः ॥ २ ॥ महश्चि-
र्विहितैः सत्यैः सिद्धैः सर्वाङ्गसाधकैः । अघिष्या तच्छिना भक्त्या
इतैर्वे इहतात्मना ॥ ३ ॥ यद्योक्तैः शत्रुभिः स्थातैर्भुनिमित्तस्य-
हर्षिभिः । प्रवरं प्रथमं स्वयं सर्वभूतहितं शुभम् ॥ ४ ॥ कुतैः
सर्वत्र जगति ब्रह्मलोकावतारितैः । सत्यैस्तत् परमं ब्रह्म ब्रह्म-
प्रोक्तं सनातनम् ॥ ५ ॥ वन्द्ये बहुकुलश्रेष्ठ शृणुष्यावहितो मम ।
प्रवचनं भवं दिवं भक्त्यस्तं परमेष्ठिनम् ॥ ६ ॥ तिम ते चावधिष्यामि
वत्सद्ब्रह्म सनातनम् । न ब्रह्मं विस्तारयाम्यस्तुत्वं वत्सुं प्रवक्ष्ये
कीमचित् ॥ ७ ॥ युक्तेनापि विभूतीनामपि वर्धयिष्ये रवि । यथादि-

प्रथमस्तु सुरैरपि न गम्यते ॥ ८ ॥ कस्तस्य ब्रह्मवाहत्तुं सुखान्
 कात् ख्येन माधव । किन्तु देवस्य महतः सहिप्रार्थपदाक्षरम् ।
 यत्कृतचरितं वक्ष्ये ब्रह्मदासस्य धीमतः ॥ ९ ॥ यथाप्य तु ततो-
 ऽनुशां न यक्ष्यस्तीतुमीश्वरः । यदा तेनाभ्यनुशातः स्तुतो वै स
 तदा मया ॥ १० ॥ यनादिनिधनस्याहं जगद्योनेर्महात्मनः ।
 नास्त्वां कश्चित् समुद्देशं वक्ष्याम्यव्यक्तयोनिनः ॥ ११ ॥ वरदस्य
 वरेण्यस्य विश्वरूपस्य धीमतः । शृणु नास्त्राह्वयं कृष्ण यदुक्तं
 यद्यवोनिना ॥ १२ ॥ इयं नाम सप्तस्त्राणि वाग्याह प्रपितामहः ।
 तानि निर्मथ्य मनसा दधी घृतमिवोद्धृतम् ॥ १३ ॥ गिरेः सारं
 यथा हेम पुष्पसारं यथा मधु । घृतात् सारं यथा मण्डस्तैवेतत्
 सारमुद्धृतम् ॥ १४ ॥ सर्वपाप्मापहमिदं चतुर्विदसमन्वितम् ।
 प्रवक्षेनाधिगन्तव्यं धार्थ्येन प्रयतात्मना ॥ १५ ॥ मा इत्थं पौष्टिक-
 श्चैव रघोषं भावनं महत् । इदं भक्ताय दातव्यं यद्दधानास्ति-
 काय च । नायद्दधानरूपाय नास्तिकायाजितात्मने ॥ १६ ॥
 यथाभ्यसूयते देवं कारणात्मानमीश्वरम् । स कृष्ण वरकं याति
 सहपूर्वैः सहात्मजैः ॥ १७ ॥ इदं ध्यानमिदं यो भिदं ध्येय-
 मनुत्तमम् । इदं जप्यमिदं ज्ञानं रक्षस्यमिदमुत्तमम् ॥ १८ ॥
 यज्ज्याता घन्तकालेऽपि गच्छेत् परमां गतिम् । पवित्रं मङ्गलं
 मेधं कल्याणमिदमुत्तमम् ॥ १९ ॥ इदं ब्रह्मा पुरा कृत्वा सर्व-
 लोकापितामहः । सर्वस्तवानां राज्ञे दिव्यानां समकल्पयत् ॥ २० ॥
 तदाप्रभृति चैवायमीश्वरस्य महात्मनः । स्ववराज इति श्यातो
 जगत्पुत्रपूजितः ॥ २१ ॥ ब्रह्मलोकार्ह्यं स्वर्गं स्ववराजोऽव-
 तारितः । यतस्तच्छिः पुरा प्राप तिम तच्छिङ्गतोऽभवत् ॥ २२ ॥
 स्वर्गाश्चैवात्र भूक्तोऽकं तच्छिना च्चवतारितः । सर्वमत्रक्षमङ्गल्यं
 सर्वपापप्रणाशनम् ॥ २३ ॥ जिगद्दिष्ये महावाहो स्तवानामुत्तमं
 स्तवम् । ब्रह्मणामपि यदुब्रह्म पराणामपि चत् परम् ॥ २४ ॥

त्रिजगामपि वसुधैव कुटुम्बकम् । यन्तानामपि चः वासो
 द्युतीनामपि वा द्युतिः ॥ २६ ॥ दास्तानामपि यो दास्तो धीम-
 तामपि वा च धीः । देवानामपि यो देव ऋषीणामपि वसूभिः
 ॥ २७ ॥ यज्ञानामपि यो यज्ञः शिवानामपि यः शिवः । इन्द्राणा-
 मपि यो इन्द्रः प्रभा प्रभवतामपि ॥ २८ ॥ योगिनामपि यो योगी
 कारणानाञ्च कारणम् । यतो लोकाः सद्यवन्ति न भवन्ति वतः
 पुनः ॥ २९ ॥ सर्वभूतात्मभूतस्य हरस्यामितेजसः । यदोत्तर-
 सहस्रन्तु नाम्नां पर्वस्य मे शृणु ॥ ३० ॥ यच्छुक्ता मनुजव्याघ्र
 सर्वान् कामानवाप्स्यसि ॥ ३१ ॥ योऽस्मिन् स्मरः स्मरणः प्रभुर्भूमिः
 प्रवरो वरदो वरः । सर्वलोका सर्वविद्यातः सर्वः सर्वकरो भवः ।
 अटी वर्मी शिखण्डी च सर्वाङ्गः सर्वभावनः । हरश्च हरिणाञ्च च
 सर्वभूतहरः प्रभुः ॥ ३२ ॥ प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च नियतो याश्चतो
 ध्रुवः । स्मयानयामी भगवान् खचरो गोचरोऽर्जुनः ॥ ३३ ॥
 यमिवाद्यो महाकर्मा तपस्वी भूतभावनः । उच्चतरेषु प्रच्छन्नः
 सर्वलोकप्रजापतिः ॥ ३४ ॥ महाकूपो महाकायो वृषकूपो महा-
 ययाः । महात्मा सर्वभूतात्मा विश्वकूपो महाहनुः ॥ ३५ ॥
 लोकपालोऽन्तर्हितात्मा प्रसादो हयगर्भमिः । पवित्रश्च महा-
 चैव निवर्मा निवर्मायितः ॥ ३६ ॥ सर्वकर्मा स्वयं भूत पादि-
 राहिकरो निधिः । सहस्राक्षो विद्यालाभः सोमो नक्षत्रसाधकः
 ॥ ३७ ॥ चन्द्रः सूर्यः यनिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्वरः । यत्रिरत्तग
 नमस्कृता जगवाद्यार्पणोऽनघः ॥ ३८ ॥ महातपा धीरतपा
 यदीनो हीनसाधकः । संवत्सरकरो मन्त्रः प्रमार्थं परमं तपः
 ॥ ३९ ॥ योगी योग्या महावीरो महावेता महावक्रः । सुवर्ष-
 वेताः सर्वज्ञः सुवीजो वीजवाहनः ॥ ४० ॥ हयवाङ्मयनिमिषो
 नीलकण्ठ उमापतिः । विश्वकूपः स्वयं वेदो बलवीरो बली
 गणः ॥ ४१ ॥ गणकर्ता नक्षपतिर्हिन्वाषाः काम एव च । मन्त्र-

वित् परमो मन्त्रः सर्वभाषकरो हरः ॥ ४२ ॥ कमलकुम्भरो बन्धो
 बाणहस्तः कपालवान् । अघनी घतघ्नी खड्गी पट्टिघ्नी वायुघ्नी
 महान् ॥ ४३ ॥ श्रुवहस्तः सुखपत्र तंजस्तेजस्करो निधिः ।
 लक्ष्मीघ्नी च सुवक्त्रश्च उदघ्नी विनतस्तथा ॥ ४४ ॥ दीर्घश्च हरि-
 केशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च । शृगालरूपः सिंहासो मुखः सर्व-
 शुभहरः ॥ ४५ ॥ अजय इन्द्ररूपय गन्धधारी कर्पूरपि । ऊर्ध्व-
 रेता ऊर्ध्वलिङ्ग ऊर्ध्वशायी नभस्तलः ॥ ४६ ॥ विजयश्रीरवासाश्च
 रुद्रः सेनापतिर्विभुः । अहसरो नक्तचरस्तिग्ममन्युः सुवक्त्रः
 ॥ ४७ ॥ गजघ्ना दैत्यघ्ना कालो लोकधाता गुणाकरः । सिंह-
 शार्दूलरूपश्च घात्र्चर्माम्बरावृतः ॥ ४८ ॥ कालयोगी महानादः
 सर्वकामशतुष्ययः । निघाचरः प्रेतचारी भूतचारी महेश्वरः
 ॥ ४९ ॥ बद्धभूतो बद्धधरः स्वर्भानुरमितो गतिः । नृत्यप्रियो
 नित्यनर्त्तो नर्त्तकः सर्वलालसः ॥ ५० ॥ घोरो महातपाः पाघो
 नित्यो गिरिरुहो नभः । सहस्रहस्तो विजयो व्यवसायो हृत-
 न्द्रितः ॥ ५१ ॥ अघर्षणो धर्षणात्मा अघघ्ना नामनाटकः ।
 दहत्यागापहारी च सुसहो मध्यमस्तथा ॥ ५२ ॥ विजोःपहारी
 बलहा मुद्रितोऽर्थोऽजितोऽवरः । गन्धोरघोपो गन्धोरो गन्धोर-
 बलवाहनः ॥ ५३ ॥ न्यग्रोधरूपो न्यग्रोधो वृक्षकर्षस्त्रितिर्विभुः ।
 सुतीक्ष्णदशनयैव महाकायो महाननः ॥ ५४ ॥ विश्वक्रेनो हरि-
 र्यशः संभुगापीडवाहनः । तीक्ष्णतापश्च हर्ष्यश्वः सहायः कर्म-
 कालवित् ॥ ५५ ॥ विश्वाप्रसादितो बघ्नः समुद्रो बद्धवामुखः ।
 ज्ञताग्रनसहायश्च प्रघास्तात्मा ज्ञताग्रनः ॥ ५६ ॥ उग्रतेजा महा-
 तेजा जग्न्यो विजयकालवित् । ज्योतिष्मामयमं सिद्धिः सर्वविघ्नश्च
 एव च ॥ ५७ ॥ शिखी मुखी जटी ज्वाली मूर्त्तिजो मूर्ध्वगो
 बली । वैणवी पणवी ताली खली कालकटहटः ॥ ५८ ॥ नक्षत्र-
 विग्रहमतिगुणवृद्धिर्होऽगमः । प्रजापतिविग्रहवाङ्मूर्त्तिविभागः सर्व-

गोऽसुखः ॥ ५८ ॥ विमोचनः सुखरथो हिरण्यकवचीध्रुवः ।
 मेदुको वल्लभारी च महीचारी क्षुतस्तथा ॥ ६० ॥ सर्वतुल्य-
 निमाही च सर्वातोद्यपरिग्रहः । आकाशपो मुद्रावाही मुहूर्ते
 माह्वी तरङ्गवित् ॥ ६१ ॥ त्रिदशस्रिकालवृत्तमसर्ववन्धविमोचनः ।
 वन्दनस्तसुरेन्द्राणां युधिष्ठिरविनायनः ॥ ६२ ॥ सांख्यप्रवाही
 दुर्वासाः सर्वसाधुनिषेधितः । प्रस्कन्दो विभागश्चो घृतुश्चो वल्ल-
 भागवित् ॥ ६३ ॥ सर्ववाचः सर्वचारी दुर्वासा वाक्योऽमरः ।
 हेमो हेमकरो ययः सर्वचारी धरोत्तमः ॥ ६४ ॥ लोहितवाही
 महास्रश्च त्रिजवाहो विचारदः । संपहो नियहः कर्ता सर्व-
 चीरनिवासनः ॥ ६५ ॥ मुखोऽमुखश्च दिहय काहलिः सर्व-
 कामदः । सर्वकालप्रसाद्य सुवली वल्लभपट्टक ॥ ६६ ॥ सर्व-
 कामवरश्चैव सर्वदः सर्वतोमुखः । आकाशनिर्विक्रपश्च निपाती
 ज्ञवयः खगः ॥ ६७ ॥ रौद्रकपोऽंशुरादित्यो वङ्गरश्मिः सुव-
 र्णही । वसुवेगो महावेगो मनोवेगो निघाचरः ॥ ६८ ॥ सर्व-
 वाहो त्रिधावाहो उपदेशकरोऽकरः । मुनिरात्मनिरासीकः
 सशम्भश्च सधमदः ॥ ६९ ॥ पक्षी च पक्षकपश्च पतिदीप्तो विद्या-
 श्रुतिः । उन्मादो मदनः कामो ज्ञश्चत्योऽसंकरो ययः ॥ ७० ॥
 वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिणश्च वामनः । सिद्धयोगी महर्षिश्च
 सिद्धार्थः सिद्धसाधकः ॥ ७१ ॥ भिक्षुश्च भिक्षुकपश्च विपणो बहू-
 रज्यवः । महासेनो विद्याख्यश्च पट्टिभागी गवाश्रुतिः ॥ ७२ ॥
 वल्लभस्तश्च विश्वश्री चमूस्तश्चान एव च । तत्तातस्तत्तत्तत्ताहो
 मधुर्भक्षुकशोचनः ॥ ७३ ॥ वाचस्त्यो ज्ञानसनी नित्यमाचम-
 पूजितः । ब्रह्मचारी लोकचारी सर्वचारी विचारवित् ॥ ७४ ॥
 ईशानः ईश्वरः काको निघाचारी पिपाकपट्टक । निमित्तश्री
 निमित्तश्च नन्दिर्नन्दिकरो हरिः ॥ ७५ ॥ नन्दीश्वरश्च नन्दो च
 नन्दो नन्दिर्बर्गः । भगवतरो निहता च काको ब्रह्मा विद्या-

महः ॥ ७६ ॥ चतुर्मुखो महालिङ्गबाहलिङ्गस्तथैव च । विद्या-
 ध्वजः सुराध्वजो योगाध्वजो युगावधः ॥ ७७ ॥ वीजाध्वजो
 बीजकर्ता पद्मात्मानुगतो बलः । इतिहासः सङ्ख्यस्य गौतमीय
 निशाकरः ॥ ७८ ॥ इक्षो क्षुद्रो वैदो वधो वधकरः कलिः ।
 लोककर्ता पशुपतिर्महाकर्ता क्षुण्णोपधः ॥ ७९ ॥ पक्षरं परमं
 ब्रह्म बलवच्छुक्र एव च । नीतिर्ज्ञानीतिः शुद्धात्मा शुद्धो मान्यो
 गतागतः ॥ ८० ॥ बह्मप्रसादः सुखशी द्रपणोऽय लमित्रजित् ।
 वेदकारो मन्त्रकारो विद्वान् समरमर्दनः ॥ ८१ ॥ महामेषनिकमी
 च महाघोरो वधीकरः । अग्निज्वालो महाज्वालो अग्निभूमो
 ज्जतो हविः ॥ ८२ ॥ त्रयणः शङ्करो नित्यं वधेस्वी भूमकेतनः ।
 नीलस्तयाङ्गलुञ्जय घोभनी निरवग्रहः ॥ ८३ ॥ स्वस्तिदः स्वस्ति-
 भावश्च भागी भागकरो लघुः । उत्सङ्गश्च महाङ्गश्च महागर्भपरा-
 यणः ॥ ८४ ॥ कृष्णवर्षः सुवर्षश्च द्वाद्वयं सर्वं दिदिनाम् । महा-
 पादो महाहस्ती महाकायो महाययाः ॥ ८५ ॥ महामूर्ध्नि
 महामात्रो महानेत्रो निष्कालवः । महान्तको महाकर्णो महोष्ठश्च
 महाहनुः ॥ ८६ ॥ महानासो महाकम्बुर्महाशौचः क्षयानभाक् ।
 महावज्रा महोरस्को क्षन्तरात्मा मृगालवः ॥ ८७ ॥ लम्बनो
 लम्बितोष्ठश्च महामायः पयोनिधिः । महादन्तो महादंष्ट्रो
 महाजिह्वो महामुखः ॥ ८८ ॥ महामखो महारोमा महाकेशी
 महाजटः । प्रसन्नश्च प्रसादश्च प्रत्यक्षी गिरिसाधनः ॥ ८९ ॥
 स्नेहनीः स्नेहनयैव अजितश्च महामुनिः । उच्चाकारो उच्चकेतु-
 रनली वायुवाहनः ॥ ९० ॥ गण्डली नेहधामा च ईवाधिपति-
 रेव च । अथर्वशीर्षः सामास्य ऋक्सहस्रामितेश्वरः ॥ ९१ ॥
 यजुः पादभुजो युद्धः प्रकाशो लङ्गमस्तया । अमीषार्थः प्रसा-
 दश्च अभिगम्यः सुदर्शनः ॥ ९२ ॥ उपकारः प्रियः सर्वः कनकः
 काञ्चनच्छविः । नाभिर्नन्दकरो भावः पुष्करः क्षपतिः स्थिरः ॥ ९३ ॥

हादृशस्त्रासनवाद्यो बभौ बभूवनाहितः । नक्तं कश्चिद् काशश्च
 मकरः कालपूजितः ॥ ८४ ॥ समथो गणकारश्च भूतवाचनधारिणः ।
 मन्त्रप्रबो भक्तगोप्ता मन्त्रभूतस्तद्वर्णः ॥ ८५ ॥ लोकापाल-
 स्तथालोको महात्मा धर्मपूजितः । शुद्धशिष्टशुद्धसत्त्वः शुचि-
 भूतनिषेवितः ॥ ८६ ॥ पान्थमस्यः श्रियावस्त्रो विश्वकर्ममतिर्वरः ।
 विशालपाण्डस्तान्मोहो ह्यम्बुजालः सुनिश्चलः ॥ ८७ ॥ कपिलः
 कपियः शुद्ध पायुर्वैव परोऽपरः । गन्धर्वो ह्यदितिस्तार्थः सुवि-
 श्रियः सुधारदः ॥ ८८ ॥ पराश्रुवायुधो ह्येव पनुकारो सुवान्धवः ।
 तुम्बवीणो महाक्रोध ऊर्ध्वरतो जलेष्ववः ॥ ८९ ॥ उग्रो वंशकरो
 वंशो वंशनादी ह्यनिन्दितः । सर्वाङ्गकपो मावावी सुहृदो ह्यनि-
 लोऽनलः ॥ ९० ॥ बन्धनी बन्धकर्ता च सुबन्धनविमोचनः ।
 सव्यधारिः सकामारिमहाहंष्टो महायुधः ॥ ९१ ॥ बद्धधा-
 निन्दितः सर्वः प्रह्वरः प्रह्वरोऽधनः । पमरेषो महादिवो विश्व-
 हिवः सुरारिहा ॥ ९२ ॥ पद्मिबुध्नोऽनिष्कामश्च श्रेयितावो
 ह्यविस्तथा । पञ्जैकपाञ्च कापालो त्रिष ह्वरजितः शिवः ॥ ९३ ॥
 धन्वन्तरिर्धूमकेतुः स्कन्दो वैशवणस्तथा । धाता प्रह्वश्च विश्वुश्च
 मितस्त्वष्टा ध्रुवो धरः ॥ ९४ ॥ प्रभावः सर्वगो वायुरर्क्षमा चविता
 रविः । उपह्वश्च विधाता च मान्धाता भूतभावनः ॥ ९५ ॥
 विभुर्वर्षविभावी च सर्वकामगुणावहः । पद्मनाभो महागर्भ-
 शन्द्रवक्तोऽनिलोऽनलः ॥ ९६ ॥ बलवांशोपमान्धव पुराणः पुष्प-
 चक्षुरो । कुक्षकर्ता कुक्षवासी कुक्षभूतो गुणोपधः ॥ ९७ ॥
 सर्वायवो हर्मचारो सर्वेषां प्राणिनां पतिः । ह्येवैवः सुखासक्तः
 सद्सत् सर्वरक्षित् ॥ ९८ ॥ क्रीलासगरिवासी च द्विमवद्विदि-
 संभवः । कुक्षहारी कुक्षकर्ता बद्धविद्यो बद्धप्रदः ॥ ९९ ॥
 बणिलो बर्बकी कृषो बकुलबन्धनम्बहः । शारपीवो महाजगु-
 रलोत्तव महोपधः ॥ १०० ॥ विद्यार्थकारो विद्यार्थम्बन्धो-

व्याकरणोत्तरः । सिंहनादः सिंहदंष्ट्रः सिंहगः सिंहवाहनः ॥१११॥
 प्रभावात्मा जगत्कालखाली लोकहितस्तवः । शारङ्गो भव-
 चक्राहः केतुमाली सभावनः ॥११२॥ भूताख्यो भूतपतिरहो-
 रात्रमनिन्दितः । वाहिता सर्वभूतानां निखदव विभुर्मवः ॥११३॥
 समोधः संवतो ऋष्यो भोजनः प्राणधारणः । घृतिमान् मति-
 मान् इक्षुः सत्कृतश्च युगाधिपः । गोपालिर्गोपतिर्गामो गोधर्म-
 वसनो हरिः ॥११४॥ हिरण्यवाङ्मह तत्रा गुहापालः प्रवे-
 यिनाम् । प्रहृष्टारिर्महाहर्षो जितकामो जितेन्द्रियः ॥११५॥
 गान्धारश्च सुवासय तपःसक्तो रतिर्नरः । महागीतो महानृत्यो
 ऋष्यरोगणसेवितः ॥११६॥ महाकेतुर्महाधातुर्नैकसानुचरश्चलः ।
 आवेदनैश्च घादिभ्यः सर्वगन्धसुखावहः ॥११७॥ तीरणस्तारणो
 वातः परिधीपतिखिचरः । संयोगो बह्वेनो बृहो पतिवृहो गुणा-
 धिकः ॥११८॥ नित्यं चात्मा सहायश्च देवासुरपतिः पतिः ।
 युक्तश्च युक्तवाङ्मय देवो दिवि सुपर्णः ॥११९॥ पाषाणश्च
 सुपादश्च ध्रुवोऽथ हरिणो हरः । वपुरावर्त्तमानेभ्यो वसुधेष्ठो
 महापथः ॥१२०॥ शिरोहारी विमर्षश्च सर्वम् पृथक्लक्षितः ।
 पद्मश्च रथयोगी च सर्वयोगी महाबलः ॥१२१॥ समान्भावो-
 ऽसमान्भावस्तौर्धदेवो महारथः । निर्धारी जीवनी मन्त्रः शुभाक्षी
 वङ्गकर्कशः ॥१२२॥ रत्नप्रभूतो रक्ताङ्गो महार्थवनिपानवित् ।
 मूलं विशालो ऋततो व्यक्ताव्यक्तस्तपोनिधिः ॥१२३॥ पारो-
 हणोऽधिरोहश्च भीलधारी महावघाः । सेनाकृत्यो महाकृत्यो
 योगी युगकरो हरिः ॥१२४॥ युगकपो महाकपो महानाग-
 हनो बधः । न्यायनिर्वपणः पादः पण्डितो ऋचक्षीपमः ॥१२५॥
 बङ्गमाली महामालः यथो हरसुलोचनः । विस्तारी लवणः
 कूपस्त्रियुगः सकलोद्दयः ॥१२६॥ त्रिनेत्रश्च विषखाङ्गो मन्त्रि-
 विहो जटाधरः । विन्दुर्द्विसर्गः सुमुखः चरः सर्वायुधः सहः ॥१२७॥

निवेदनः सुखाजातः सुगन्धारी महाधनुः । गन्धपात्री च मग-
 वान् उत्थानः सर्वकर्मणाम् ॥ १२८ ॥ मन्वानो बह्वक्षी वाहुः
 सकलः सर्वलोचनः । तलस्ताडः करखात्री जह्वं संहनो महान्
 ॥ १२९ ॥ ह्यं सुहृदो विद्यातो लोकः सर्वशिवः क्रमः । सुखो
 विद्वपो विद्वतो दृष्टो कुक्षी विकुर्वणः ॥ १३० ॥ ह्येषः ककुभो
 वक्षी घतजिह्वः सहस्रपात् । सहस्रमूर्धा दिवेन्द्रः सर्वदेवमयी
 गुरुः ॥ १३१ ॥ सहस्रबाहुः सर्वाङ्गः परश्वः सर्वलोकाङ्गत् ।
 पवित्रं त्रिककुम्भः कनिष्ठः ह्यपिङ्गल ॥ १३२ ॥ ब्रह्मरश्मि-
 विनिर्माता मन्त्रीपाययन्निमान् । पद्मगर्भो महागर्भो ब्रह्मगर्भो
 जलोद्भवः ॥ १३३ ॥ गभस्तिर्ब्रह्महृद्ब्रह्मा ब्रह्मवित् ब्राह्मणो
 गतिः । धनन्तकपो नैकात्मा तिम्रतेजाः स्वयम्भुवः ॥ १३४ ॥
 जह्वं गात्रा पशुपतिर्वातरंहा मनोजवः । चन्दनी पद्मनासाथः
 सुरभ्युत्तरणो नरः ॥ १३५ ॥ कर्षिकार महासम्भी नीलमौलिः
 पिष्ठाकृष्क । उमापतिरुमाकान्तो जाह्नवीधुमुमाधवः ॥ १३६ ॥
 वरो वराहो वरदो वरेण्यः सुमहास्त्रनः । महाप्रसादो ह्यमनः
 यदुहा श्वेतपिङ्गलः ॥ १३७ ॥ प्रीतात्मा परमात्मा च प्रवतात्मा
 प्रधानशुक् । सर्वपाण्डिमुखस्त्राप्तो धर्मसाधारणो वरः ॥ १३८ ॥
 चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा चन्दतो गोतृषिष्ठरः । सार्धर्षिर्बसुरादित्यो
 विवस्वान् सविता ऋतः ॥ १३९ ॥ व्यासः सर्गः सुसंज्ञो विद्वारः
 पर्येषो नरः । ऋतुः सस्यत्तरो भासः पद्मः सङ्क्रासमापनः ॥ १४० ॥
 कलाः काष्ठा क्षवा माता सुहृत्ताहः, सपाः सणाः । विश्वसिधं
 प्रजावीर्यं सिद्धमाद्यस्तु निर्गमः ॥ १४१ ॥ सदसदुक्तमव्यक्तं
 पिता माता पितामहः । स्वर्गहारं प्रजाहारं भोक्षहारं त्रिपि-
 टपम् ॥ १४२ ॥ निर्वाणं छादनञ्चैव ब्रह्मलोकः परा गतिः ।
 दिवासुरविनिर्माता दिवासुरपराबन्धः ॥ १४३ ॥ दिवासुरगुरुर्देवो
 दिवासुरनमस्कृतः । दिवासुरमहामातो दिवासुरगणाधवः ॥ १४४ ॥

देवासुरगणाध्यक्षो देवासुरगणाध्यक्षीः । देवातिदेवो देवर्षि-
 देवासुरवरप्रदः ॥ १४५ ॥ देवासुरेश्वरो विष्णो देवासुरमहे-
 श्वरः । सर्वदेवमयीऽचिन्त्यो देवतात्मात्मसम्भवः ॥ १४६ ॥ उद्भि-
 च्चिक्लमो वैद्यो विरजो नीरजोऽमरः । ईशो हस्तोश्च रो-
 व्याघ्रो देवसिंहो नरर्षभः ॥ १४७ ॥ विबुधोऽप्रवरः सूक्ष्मः सर्व-
 देवस्तपोमयः । सुयुक्तः शोभनो वशी प्रासानां प्रभवोऽव्ययः
 ॥ १४८ ॥ शुद्धः कान्तो निजः सर्गः पवित्रं सर्वपावनः । शूरो
 शूद्रप्रियो वभू राजराजो निरामयः ॥ १४९ ॥ अभिरामः सुर-
 गणो विरामः सर्वसाधनः । ललाटाक्षो विश्वदेवो हरियो
 ब्रह्मवर्षसः ॥ १५० ॥ स्त्रावराणां पतियैव नित्यमेन्द्रियवर्द्धनः ।
 सिद्धार्थः सिद्धभूतार्थोऽचिन्त्यः सत्यव्रतः शुचिः ॥ १५१ ॥ व्रताधिपः
 परं ब्रह्म भक्तानां परमा गतिः । विमुक्तो मुक्ततत्राय शीमान्
 श्रीवर्द्धनो जगत् ॥ १५२ ॥ यथाप्रधानं भगवानिति भक्त्या स्तुतो
 यथा । यं न ब्रह्मादयो देवा विदुस्तस्वेन नर्षयः । स्तोतव्य-
 मर्क्षं वम्यञ्च कः स्तोषति जगत्पतिम् ॥ १५३ ॥ भक्त्या जेवं
 पुरस्कृत्य मया यच्चपतिर्विभुः । ततोऽभ्यनुष्ठां श्लाघ्य स्तुतो
 मतिमताम्बरः ॥ १५४ ॥ शिवमेभिः स्तुवन् देवं नामभिः पुष्टि-
 वर्द्धनैः । नित्ययुक्तः शुचिर्भक्तः प्राप्नोत्यात्मानमात्मना ॥ १५५ ॥
 एतद्द परमं ब्रह्म परं ब्रह्माधिगच्छति । ऋषयश्चैव देवाश्च
 स्तुवन्त्येतेन तत् परम् ॥ १५६ ॥ स्तुवमानो महादेवस्तुषति
 नित्यतात्मभिः । भक्तानुकम्पी भगवानात्मसंस्कारो विभुः ॥ १५७ ॥
 तथैव च मनुष्येषु धी मनुष्याः प्रधानतः । पाश्चिकाः सहधानाश्च
 वज्रभिर्जन्मभिः स्तवैः ॥ १५८ ॥ भक्त्या ज्ञानन्यमीशानं परं देवं
 सनातनम् । कर्मणा मनसा वाचा भावेनामिततेजसः ॥ १५९ ॥
 प्रदाना जायमानाश्च जगन्नुचविद्यंस्तथा । उद्भिर्ब्रह्मिण्यैव
 चिन्तयन्तः पुनः पुनः ॥ १६० ॥ मुख्यतः चावयन्त्यश्च कर्मणस्तथा

ते भवन् । स्तुवन्तः स्तुवमानाश्च तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ १६१ ॥
 जलकोटिसहस्रेषु मानासंसारवीनिषु । जन्तोर्विगतपापस्य ब्रह्म
 भक्तिः प्रजायते ॥ १६२ ॥ उत्पन्ना च भवे भक्तिरनन्या सर्व-
 भावतः । भाविनः कारणे चास्य सर्वयुक्तस्य सर्वथा ॥ १६३ ॥
 एतद्देवेषु दुष्प्रापं मनुष्येषु न लभ्यते । निर्विघ्ना निर्भङ्गा रुद्रे
 भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ १६४ ॥ तस्यैव च प्रसादेन भक्तिरुत्पद्यते
 नृणाम् । धीन दान्ति परां सिद्धिं तद्भावागतचेतसः ॥ १६५ ॥
 धी सर्वभावानुगताः प्रपद्यन्ते महेश्वरम् । प्रपन्नवत्सलो देवः
 संसारान्तान् समुद्धरेत् ॥ १६६ ॥ एवमन्ये विकुर्वन्ति देवाः
 संसारमोचनम् । मनुष्याणामते देवं नान्या भक्तिस्तपोव्रतम्
 ॥ १६७ ॥ इति तेनेन्द्रकल्पेन भगवान् सदसत्पतिः । कृत्तिवासाः
 स्तुतः कृत्वा तच्छिना शुभदुष्टिना ॥ १६८ ॥ स्तुवमेतं भगवतो
 ब्रह्मा स्वयमधारवत् । गीयते च स कुप्येत ब्रह्मा यद्वरसन्निधौ
 ॥ १६९ ॥ इदं पुण्यं पवित्रञ्च सर्वदा पापनाशनम् । वीगर्हं
 मोक्षदक्षैव स्रगदं तोषदं तथा ॥ १७० ॥ एवमेतत् पठन्ते च
 एकभक्त्या तु यद्वरे । वा गतिः साहायोगानां ब्रह्मस्वेतां गतिं
 तदा ॥ १७१ ॥ स्तवनेन प्रव्रजेन सदा रुद्रस्य सन्निधौ । यद्-
 नेकं चरेद्ब्रह्मः प्राप्नुवाद्दीप्सितं फलम् ॥ १७२ ॥ एतद्ब्रह्मं परमं
 ब्रह्मणो हृदि संस्मितम् । ब्रह्मा प्रोवाच यन्नाथ यत्रः प्रोवाच
 नृत्यवे ॥ १७३ ॥ नृत्यः प्रोवाच रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्तस्मिन्मागमत् ।
 नृहता तपसा प्रापस्तस्मिन्ना ब्रह्मजगन्नि ॥ १७४ ॥ तस्मिन् प्रोवाच
 शुक्राव गौतमाव च भार्गवः । वैवस्वताय मनवे गौतमः प्राह
 माधव ॥ १७५ ॥ नारायणाव साध्याव मन्वुरिष्टाव धीमते ।
 ब्रमाव प्राह भगवान् साधो नारायणोऽप्युतः ॥ १७६ ॥ नाचि-
 कीताव भगवानाह वैवस्वतो बभूवः । मार्कण्डेयाव वाशीष नाचि-
 कीतोऽभ्यभाषत ॥ १७७ ॥ मार्कण्डेयाव वाशीषा प्राप्नो निवसेन जना-

हेन । तवाप्यहमभित्तस्य स्तव्यं ह्यर्थांश्च विभुतम् ॥ १०८ ॥ अर्थ-
मारोषमायुष्यं चर्ष्यं वेदेन संमितम् । नास्य विषं विकुर्वन्ति
दानवा वसराक्षसाः । पिशाचा वातुधाना वा युद्धका मुजगा
अपि ॥ १०९ ॥ वः पठेत युधिः पार्थ ब्रह्मणारी जितेन्द्रियः ।
धर्ममयोगी वर्धन्तु सोऽश्वमेधफलं सभेत् ॥ ११० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि महादिवससहस्र-
नामस्तोत्रे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

वैशम्पायन उवाच । महायोगी ततः प्राह कृष्णरैषावनी
मुनिः । पठस्व पुत्र मद्रक्ते प्रीयतां ते मया ततः ॥ १ ॥ पुरा
पुत्र मया मेरौ तप्यत परमं तपः । पुत्रोत्तमं हाराज स्तव
एषोऽनुकीर्त्तितः ॥ २ ॥ सञ्जवानीष्यितान् कामानहं वै पाण्डु-
नन्दन । तथा त्वमपि यर्वाहि सर्वान् कामानवाप्स्यसि ॥ ३ ॥
कपिलस्य ततः प्राह साङ्गयिर्दिवसम्मतः । मया जन्मान्मनिसानि
भक्त्या चाराधितो भवः । प्रीतस्य भगवान् ज्ञानं ह्यसौ मम भवा-
न्तकम् ॥ ४ ॥ वासुदेवस्ततः प्राह यज्ञस्य हवितः सखा ।
शास्त्रव्यायन इत्येवं विभुतः करुणात्मकः ॥ ५ ॥ मया गोक्षत्र-
मासाद्य तपस्तप्ता भूतं समाः । यद्योनिजानां दान्तानां धर्मज्ञानां
सुवर्षसाम् ॥ ६ ॥ यजराणामदुःखानां भूतवर्षसहस्रिणाम् ।
सत्त्वं पुत्रभूतं यर्वात् पुरा पाण्डुनृपात्मज ॥ ७ ॥ वासुदेवोऽपि
भगवान् युधिष्ठिरमिदं वचः । विवादे सास्त्रिमुनिभिर्ब्रह्मणो वै
भवानिति ॥ ८ ॥ उक्तः क्षत्रेण चाविष्टोऽनाधर्मिण्य भारत ।
सोऽहमीमानमनधर्मजेषुं धरणं गतः ॥ ९ ॥ मुक्तवाजि ततः
पापैस्ततो दुःखविनाशनः । प्राह मां त्रिपुरघ्नो वै ब्रह्मसोऽग्रं
भविष्यति ॥ १० ॥ नामद्वयस्य कौन्तेयमिदं धर्मधतात्मकः ।

ऋषिभ्यो व्रितः प्राह ज्वलन्निव दिवाकरः ॥ ११ ॥ पितृविप्र-
 वधेनाहमात्मी वै पाण्डवायज । मुचिर्भूजा महादिवं गतीऽपि
 वरुणं नृप ॥ १२ ॥ नामनिष्ठास्तुं दिवं ततस्तुष्टोऽभवद्भुवः ।
 परमुह ददौ देवो दिव्याम्यखाणि चैव मे ॥ १३ ॥ पापहृते न
 भविता अजेयश्च भविष्यति । न ते प्रभविता नस्युरजरश्च भवि-
 ष्यति ॥ १४ ॥ आह मां भगवानेवं विष्णुः शो विवविष्णुः । तद्-
 वापहृते मे सर्वं प्रसादात्तस्य धीमतः ॥ १५ ॥ विष्णुमिच्छन्तद्दी-
 वाच चत्विष्टोऽहं तदाभवम् । ब्राह्मणोऽहं भवानोति मया चारा-
 धितो भवः । तत्प्रसादात्तया प्राप्तं ब्राह्मण्यं दुर्लभं नदत् ॥ १६ ॥
 अक्षितो देवस्यैव प्राह पाण्डुसुतं नृपम् ॥ १७ ॥ पापाण्डवस्य
 कौश्लेव विभो धर्मोऽनघत्तदा । तस्मै धर्मं वक्ष्याम्यमातुषैवा-
 ददत् प्रभुः ॥ १८ ॥ ऋषिभ्यंत्समदो नाम यज्ञस्य दवितः यथा ।
 प्राहाजनीदं भगवान् हृदस्यतिष्ठमद्युतिः ॥ १९ ॥ वरिष्ठो नाम
 भगवांश्चाप्तुपस्य मनेः सुतः । यतस्तोरचिन्त्यस्य वजे वधं वध-
 क्षिणे ॥ २० ॥ वर्तमानेऽज्ञवीराकं शान्तिं शुचारिते मया ।
 रथन्तरं दिग्बेष्ठ न सम्यगिति वर्तते ॥ २१ ॥ समीपस्य पुनर्वसुया
 पापं व्यज्ञा दिवोत्तम । अथप्रवाहिनं पापमकार्षींस्त्वं सुदुर्धरि
 ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वा महाक्रोधः प्राह रुष्टः पुनर्वसुः । प्रथवा
 रक्षितो दुःखी निर्यामीती वनेचरः ॥ २३ ॥ दधवर्षं सप्तशान्ति
 द्वाष्टो च यतामि च । नष्टपानीवपवने नगैरस्यैव वर्क्षिते ॥ २४ ॥
 अथश्रीवदुने द्वेषे रुद्रसिंहनिषीविते । भविता त्वं भगः क्रूरो
 महादुःखसमन्वितः ॥ २५ ॥ तस्य वाक्यस्य निम्नने पापं जाति
 शर्षं भगः । ततो मां वरुणं प्राप्तं प्राह धीगी महेश्वरः ॥ २६ ॥
 अजरहामरश्चैव भविता दुःखवर्क्षितः । शान्तं समस्तु ते कौश्लं
 सुवशीर्षंतां क्रतुः ॥ २७ ॥ अनुवृत्तानेवनेष करोति भगवान्
 विभुः । परं धाता विधाता च सुखदुःखे च सर्वदा ॥ २८ ॥

अपिन्न एव भगवान् कर्मणा मनसा निरा । न वै तात बुधि
 केठ विद्यया चकितः समः ॥ २८ ॥ वासुदेवस्तदीवाच हुमर्षि-
 नताम्बरः । सुवर्षांस्तो महादेवस्तथा ताविति मया ॥ २९ ॥
 ततोऽथ भगवानाह प्रीतो मां वै बुधिष्ठिर । अर्थात् प्रियतरः
 कृष्ण मत्प्रसादात् भविष्यति ॥ ३१ ॥ अथराजितश्च बुधे हु तिम-
 र्शैवानक्षोपमम् । एवं सहस्रघवात्मा महादेवो वरं हरी ॥ ३२ ॥
 मण्डिमन्त्रेऽथ शैले वै पुरा संपूजिता मया । अर्थात्सहस्राणां
 सहस्रघतमेव च ॥ ३३ ॥ ततो मां भगवान् प्रीत इहं वचनमब्र-
 वीत् । वरं तृणीय्व भद्रं ते यस्ते मनसि वर्तते ॥ ३४ ॥ ततः
 प्रणम्य गिरसा इहं वचनमब्रुवम् । अदि प्रीतो महादेवो भक्त्या
 परमया विभुः ॥ ३५ ॥ नित्यकालं तवेषाम भक्तिर्भवतु मे क्षिरा ।
 एवमस्त्विति भगवांस्तुतीक्रान्तरधीयन् ॥ ३६ ॥

जैगीषव्य उवाच । ममाष्टगुणमैश्वर्यं दत्तं भगवता पुरा ।
 यत्नेनाय्येन बलिना वाराणस्यां बुधिष्ठिर ॥ ३७ ॥

गर्ग उवाच । चतुःपष्टाङ्गमदत् कक्षाक्षानं ममाहु तम् ।
 सरस्वत्यास्तटे तुष्टो मनोयज्ञेन पारुव ॥ ३८ ॥ तुलं मम कृष्-
 सन्तु सुतानां ब्रह्मवादिनाम् । आयुश्चैव सपुत्रस्य स्वस्वरघता-
 युतम् ॥ ३९ ॥

पराशर उवाच । प्रसाद्येह पुरा सर्वं मनसाचित्तयं त्वम् ।
 मज्ञातया मज्ञानेजा मज्ञायोगी मज्ञावधाः ॥ ४० ॥ वेद्म्यासः
 श्रियावाचो ब्रह्मस्यः करुणान्वितः । अथसावीर्यितः पुत्रो मम
 स्याद्वै महेश्वरात् ॥ ४१ ॥ इति मत्ता इति मत्तं प्राह मां सुर-
 सत्तमः । मदि सन्भावना यास्याः फलात् कृष्णो भविष्यति ॥ ४२ ॥
 सावर्षस्य मनोः सर्वं संप्रर्षिय भविष्यति । वेदानाह च वै मत्ता
 कुरुवंशकरस्तथा ॥ ४३ ॥ इतिहासस्य कर्ता च पुत्रस्ये जगती
 हितः । भविष्यति महेन्द्रस्य हवितः च महापुत्रिः ॥ ४४ ॥

अन्नरक्षारक्षैव पराशर उवाच । एवमुक्त्वा च भगवतोऽप्ये-
 वान्तरधीवत । युधिष्ठिर महावीर्यो वीर्यवानसुवीर्यवान् ॥ ४९ ॥
 पाण्डव उवाच । अश्वीरश्वीरसहायां भूयै मित्रो ह्यहं
 तदा । तत्रस्थेन स्तुतो ह्येव प्राह मां वै महेश्वरः ॥ ४९ ॥
 मोक्षं प्राप्स्यसि भूसाध जीविष्यसि समारुंद्मन् । सुखा भूयङ्गता
 चैव न ते विप्र भविष्यति ॥ ४७ ॥ आधिमिथ्याधिमिथैव वक्षितस्त्वं
 भविष्यसि । पादाश्चतुर्धात् सभूत पात्ना यस्यान्तुने तव ॥ ४८ ॥
 त्वं भविष्यस्समुपमो जन्म वै सफलं कुरु । तीर्थाभिषेकं सफलं
 कर्मविघ्नेन चाप्स्यसि ॥ ४८ ॥ स्वर्गं चैवाप्तव्यं विप्र विद्धानि
 तवोक्षितम् । एवमुक्त्वा तु भगवान् वरेण्यो वृषवाहनः ॥ ५० ॥
 महेश्वरो महाराज इतिवासा महाद्युतिः । सगणो ह्यैतन्ने उ-
 दात्तैवान्तरधीवत ॥ ५१ ॥

पाण्डव उवाच । विद्यामिताभ्यनुष्ठातो ह्यहं पितरमागतः ।
 अन्नवीर्यां ततो माता दुःखिता रुदती अथम् ॥ ५२ ॥ कौषि-
 केनाभ्यनुष्ठातं पुत्रं वेदविभूषितम् । न तात तद्वत्तं दाम्पं पिता
 त्वां पश्यतेऽनघ ॥ ५३ ॥ भ्रूया जगत्या वचनं निराशो गुरु-
 दयने । निवतास्मा महादेवमपश्यं सोऽन्नवीर्यं माम् ॥ ५४ ॥
 पिता माता च ते जज्ञुः पुत्रं नत्पुर्विर्जाताः । भविष्यच्च विद्य
 क्षिप्रं दृष्टासि पितरं ह्ये ॥ ५५ ॥ अनुष्ठातो भगवता ह्यहं
 गत्वा युधिष्ठिर । अपश्यं पितरं तात इष्टिं कृत्वा विनिष्कृतम्
 ॥ ५६ ॥ उपसृज्य घृहीक्षेण कृपां च परणकुकरन् । तां विदुष्य
 च मां प्राह पिता साक्षाविलेख्यः ॥ ५७ ॥ प्रथमस्त्वं परि-
 ष्यस्य भूयै गुणाप्राय पाण्डव । दिष्ट्या दृष्टोऽसि मे पुत्र इतविद्य
 इहागतः ॥ ५८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतान्यज्जह्नु तान्मेव कर्मान्यव महात्मनः ।
 प्रोक्तानि सुनिभिः भ्रूया विज्ञानमात्र पाण्डवः ॥ ५९ ॥ ततः

कृष्णोऽब्रवीदाक्यं पुनर्नतिमताम्बरः । युधिष्ठिरं धर्मविधिं वृद्ध-
हतनिवेशारः ॥ ६० ॥

वासुदेव उवाच । उपमन्मूर्धनि प्राह तपस्विव दिशाकरः ।
अशुभैः पापकर्माक्षो धी नराः ककुचीकृताः ॥ ६१ ॥ ईषानं न
प्रपद्यन्ते तनोराजसहस्रवः । ईश्वरं संप्रपद्यन्ते दिवा भावित-
भावनाः ॥ ६२ ॥ सर्वथा वर्तमानोऽपि यो भक्तः परमेष्ठिदे ।
कृष्णोऽरेखवाखीनां मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ ६३ ॥ ब्रह्मार्ज-
केष्वसं वा यज्ञसं वा सुरैः सह । तैशोक्याधिपत्यं वा तुष्टो
रुद्रः प्रवच्छति ॥ ६४ ॥ मनसापि धियं तात धी प्रपद्यन्ति मानवाः ।
विधूय सर्वपापानि देवैः सह वसन्ति ते ॥ ६५ ॥ भिक्षा भिक्षा
च क्लृप्तानि यथा सर्वमिदं जगत् । ब्रजे देवं प्रकृपायं न च
पापेन क्लिप्यते ॥ ६६ ॥ सर्वसत्त्वण्डीनोऽपि युक्तो वा सर्वपातकीः ।
सर्वे नुदति तत् पापं भावबद्धिवभात्मना ॥ ६७ ॥ कीटपक्षि-
पतङ्गानां तिरस्त्रामपि केशव । महादेवप्रपन्नानां न भवं विद्यते
क्लृप्तम् ॥ ६८ ॥ एकमेव महादेवं भक्ता धी मानया भुवि । न ते
संसारवयगा इति मे निश्चिता मतिः ॥ ६९ ॥ ततः कृष्णोऽब्रवी-
दाक्यं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ७० ॥

विष्णु उवाच । आदित्यचन्द्रावनिशान्तौ च दीर्घनिरापो
वसवोऽथ विश्वे । आताप्येमा युजस्रस्रसनी च रुद्राः कृपाया
वरुणोऽथ गोपः ॥ ७१ ॥ ब्रह्मा यज्ञो मासती ब्रह्म इत्यं वेदा
यथा इक्षिणा वेद्वाहाः । सोमो यष्टा यश्च इयं चविष रक्षा
दीक्षा संयमा धी च केषित् ॥ ७२ ॥ स्वाहा वीषट् ब्राह्मणाः
सौरभेवी धर्मघ्राणं काशचक्रं वसुध । यद्यो ह्यसौ युधिष्ठिता
स्मितस्य शुभाशुभं धी मुनवत्स सप्त ॥ ७३ ॥ यथा युधिर्नमसा
दृग्मेन स्वर्गसाधयः कर्मणां वा च विधिः । गथा देवानामुजपाः
सोमपाश्च लेखाः सुयामास्तुष्टिता ब्रह्मकावाः ॥ ७४ ॥ आमा-

पुरा गन्धमा इष्टिवाच वाचाविदवाच मनीविदवाः । सुवाच
निर्माचरताव देवाः स्वर्गावमा हर्षया चाख्यवाच ॥ ७५ ॥ चिन्त-
योता वै च देवेषु सुखा वै चाप्यग्ने देवतावाजनीद । सुपर्श-
गन्धर्वपियाचदानवा वचास्तवा चारणपञ्चगाव ॥ ७६ ॥ सुर्वं
सुस्रजं नदु चाप्यस्रजं दुःखं सुखं दुःखमनन्तरव । वांशं
बोगं यत् पराशां परवृ शर्वाज्जातं विद्वि यत् शीर्षितं मे ॥ ७७ ॥
तत्सुस्रुता भूतकृती वदेव्याः सर्वे देवा भुवनस्यास्य गोपाः ।
चाविश्वेमां धरणीं येऽन्वरचन् पुरातनीं तस्य देवस्य इष्टिन्
॥ ७८ ॥ विचिन्त्यस्तपसा तत् ज्ञवीवः किञ्चित्तत्त्वं प्राणहेतीर्न
तोऽङ्घ्रि । ददातु देवः स वरानिष्टेष्टानभिटृती नः प्रभुरन्ववः
सदा ॥ ७९ ॥ इमं स्तवं सन्निवतेन्द्रिवच भूजा सुचिर्वः पुत्रवः
पठेत । अभ्ययोगो निवती मासनेकं सन्प्राग्वाहश्चनेषे फलं
यत् ॥ ८० ॥ वेदान् इत्थान् ब्राह्मणः प्राप्नुवात्तु जयिष्युपः पार्श्वं
महीव इत्थान् । वैश्वो ज्ञानं प्राप्नुवात्सैपुषवृ यद्गो गतिं प्रेत्य
तवासुखव ॥ ८१ ॥ स्ववराजमिमं कृत्वा वदाव दधिरे मनः ।
सर्वहीषापहं पुष्यं पवित्रवृ वयस्त्रिनः ॥ ८२ ॥ चावन्वस्य
मरीरे तु रोमद्रुपाणि भारत । तावद्दृष्टवृस्त्राणि स्वर्गे वसति
मानवः ॥ ८३ ॥

इत्यनुशासनपर्वेऽपि अनुशासनिकपर्वेऽपि नेत्रवाचनो-

पाश्चानि षट्शोऽध्यायः ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । बहिर्दं स्रष्टर्भेति प्रीच्यते भरतर्षभ ।
पाण्डिस्रष्टकाले तु स्त्रीषामेतत् कथं कृतम् ॥ १ ॥ पार्श्वः एव
अवेसर्भः प्राजापत्योऽय वासुदेवः । बहेतत् स्रष्टर्भेति पूर्वसुतं
महर्षिभिः ॥ २ ॥ सन्धेदः सुमहामिध विद्वव इति मे मतिः ।

इह वः सद्यधर्मो वै प्रेत्यायं विहितः ॥ ३ ॥ स्वर्गो यतानी
भवति सद्यधर्मैः पितामह । पूर्वनेकस्तु शिवती ॥ वैकल्पिते
वद् ॥ ४ ॥ नानाधर्मफलोपेता नानाकर्मनिवाधिताः । नाना-
निरयविष्टान्ता नानुषा बहवो यदा ॥ ५ ॥ अमृताः स्त्रिय इत्येवं
सूत्रकारो व्यवस्थति । यदाभूताः स्त्रियस्तात सद्यधर्मः कुतः
सुतः ॥ ६ ॥ अमृताः स्त्रिय इत्येवं वेदेष्वपि हि पठति । धर्मोऽयं
पूर्विका संज्ञा उपचारः क्रियाविधिः ॥ ७ ॥ गच्छरं प्रतिभाषेत-
न्म चिन्तयतोऽनिग्रम् । निःसन्देहमिदं सर्वं पितामह उवा-
च्युति ॥ ८ ॥ यदेतद्यादृशञ्चैतत् यथा चैतत् प्रवर्तितम् । निखि-
लेन महाप्राज्ञ भवानेतद्ब्रवीतु मे ॥ ९ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अष्टावक्रस्य सम्वाद् दिश्या सद् भारत ॥ १० ॥ निवेष्टुकामस्तु
पुरा अष्टावक्रो महातपाः । ऋषिरथ वदान्यस्य वज्रे कन्यां महा-
त्मनः ॥ ११ ॥ सुप्रभां नाम वै नाम्ना रूपेणाप्रतिभां मुनि ।
दुष्प्रभावशीलेन चारित्रेण च शोभनाम् ॥ १२ ॥ सा तस्य इद्वैव
मनो जहार शुभलोचना । वनराज्ञी यथा चित्रा वसन्ते कुसुमा-
चिता ॥ १३ ॥ ऋषिस्तमाह देया मे सुता तुभ्यं तत् मृषु ।
गच्छ तावद्दिशं पुण्यामुत्तरां द्रव्यस्य ततः ॥ १४ ॥

अष्टावक्र उवाच । किं द्रष्टव्यं मया तत्र वक्तुमर्हसि मे भवान् ।
तथेदानीं मया कार्यं यथा वक्ष्यति मां भवान् ॥ १५ ॥

वदान्य उवाच । धनदं समतिक्रम्य हिमवन्तश्च पर्वतम् ।
रुद्रस्यायतनं दृष्ट्वा सिद्धचारणमेवितम् ॥ १६ ॥ संकष्टैः पांडुरै-
र्युष्टं नृत्यद्विविधाननैः । दिव्याहरागैः पिशुचैरन्यैर्नागाविधैः
प्रभो ॥ १७ ॥ पाण्डितालैः सुतालैश्च शम्पातालैः समैस्तथा ।
सम्पुष्टैः प्रवृत्तैः सर्वं स्तत्र निषिध्यते ॥ १८ ॥ इष्टं किञ्च निदी-
क्षानं तद्दिव्यमिति शुश्रुम । नित्यं सक्रिहितो देवस्तथा ते पांडुराः

श्रुताः ॥ १९ ॥ तत्र दिव्या तपस्तप्तं बहुरात्रं सुदुर्लभम् । यत-
स्तद्विष्टं दिवस्य तपोमासा इति श्रुतिः ॥ २० ॥ पूर्वं तत्र महा-
पात्रं दिवस्योत्तरतस्तासा । अतवः काशरात्रिषु ये दिव्या ये च
मानुषाः ॥ २१ ॥ दिवस्योपासते सर्वे अपिपुः किल तत्र च ।
तदतिशयं भवमं सखा वातव्यमेव हि ॥ २२ ॥ ततो नीलं
वनोद्देशं दृष्ट्वा ये नेत्रसन्निभम् । समशीयं मनोग्राहि तत्र वै
दृष्ट्वा ये खिलम् ॥ २३ ॥ तपस्विर्नो महाभार्गा वृदां दीप्तानु-
ष्ठिताम् । इष्ट्वा सा लया तत्र सम्पूज्या वैव वज्रतः ॥ २४ ॥
तां दृष्ट्वा विनिवृत्तस्त्वं ततः पापिं प्रहीष्यसि । यद्येष समवः सर्वैः
बाध्यतां तत्र गम्यताम् ॥ २५ ॥

षष्ठावन्न उवाच । तथानु साधविष्णामि तत्र यास्याम्यसं
भवम् । अत्र हं वदस्व साधो भवान् भवतु सत्यवाक् ॥ २६ ॥

भीष्म उवाच । ततोऽगच्छत् स भगवानुत्तरामुत्तमां दिशम् ।
द्विमवन्तं गिरिच्छेष्टं सिद्धचारणसेवितम् ॥ २७ ॥ स गत्वा दिव-
यार्धूलो द्विमवन्तं महागिरिम् । पद्मगच्छन्वहीं पुण्यां बाहुदं
वर्षेयाखिलीम् ॥ २८ ॥ पद्मोके विमले तीर्थे स्नात्वा वै तर्ष्य
दिवताः । तत्र वासाव यवने कौश्ले सुखमुवाच च ॥ २९ ॥
ततो राज्ञां व्यतीतायां प्रातरुत्वाय स दिजः । स्नात्वा प्रादु-
श्काराणिं क्षुत्वा चैनं प्रधानतः ॥ ३० ॥ रुद्राणो रुद्रमासाद्य
च हि तत्र समाश्रयत् । विद्यान्तश्च समुत्थाय कौश्लासमभितो बभौ
॥ ३१ ॥ सोऽप्यच्छत् काञ्चनं दारं दौष्यमानमिव शिवा । मन्दा-
किनोश्च नखिनो धनदस्य महात्मनः ॥ ३२ ॥ पद्म ते राजसाः
सर्वे धीमिरक्षन्ति पद्मिनीम् । प्रत्युत्थिता भगवन्तं मासिमह-
पुरोगमाः ॥ ३३ ॥ स तान् प्रत्यर्चयामास राजसान् भीमविद्म-
मान् । निवेद्यत मां क्षिप्रं धनदायति चान्वीत् ॥ ३४ ॥ ते
राजसास्तथा राजान् भगवन्तमवाहृदन् । पद्मो वैचख्यो राजा

स्वयमावाति तेऽन्तिकम् ॥ ३५ ॥ विदितो भगवानस्य काशी-
 मागमनस्य चत् । पञ्चैतं त्वं महाभागं ज्वलन्तमिव तिलका ॥ ३६ ॥
 ततो वैश्रवणोऽभ्येत्य दष्टाऽश्वमनिन्दितम् । विधिवत् कृष्यन्
 पृष्ट्वा ततो ब्रह्मर्षिमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ सुखं प्राप्नो भवान् कश्चित्
 किं वा मत्तयिकीर्षति । ब्रूहि सर्वं करिष्यामि सखां दृष्ट्वापि
 वै दिज् ॥ ३८ ॥ भवनं प्रविष्य त्वं मे यथाकामं दिजोत्तम । सत्-
 कृतः कृतकार्यस्य भवान् दास्यत्यविद्यतः ॥ ३९ ॥ प्राविष्यद्भुवनं
 त्वं वै सहोत्वा तं दिजोत्तमम् । चासनं त्वं ददौ चैव पादमथ
 तथैव च ॥ ४० ॥ अथोपविष्टोऽस्तत्र माणिभद्रपुरीगमाः । निषिद्-
 स्तत्र कौवेरा यज्ञगन्धर्वकिन्नराः ॥ ४१ ॥ ततस्तेषां निषण्णानां
 धनदो वाक्यमब्रवीत् । भवच्छन्दं समाश्राय नृत्ये रत्नसरो गणाः
 ॥ ४२ ॥ आतिथ्यं परमं कार्यं शुक्रेण भवत्यस्तथा । संवर्त्तता-
 मित्युवाच मुनिर्भृशुरया गिरा ॥ ४३ ॥ अथोर्वरा मिश्रकेशी
 रश्मा चैवीर्वशी तथा । यत्नस्वपा वृताक्षी च मित्रा चित्वाङ्गदा
 रुचिः ॥ ४४ ॥ मनोहरा सुकेशी च सुमुखी चासिनी प्रभा ।
 विद्युता प्रथमी दान्ता विद्योता रतिरेव च ॥ ४५ ॥ एतावान्याश्च
 वै बहवः प्रवृत्तास्परसः शुभाः । अवाद्यंश्च गन्तुं वाद्यानि
 विविधानि च ॥ ४६ ॥ अथ प्रवृत्ते गान्धर्वे दिव्ये ऋषिरुपाविशत् ।
 दिव्यं सम्यत्स्वरं तत्रारमणैष महातपाः ॥ ४७ ॥ ततो वैश्रवणो
 राजा भगवन्तमुवाच ह । सायः सम्यत्स्वरो जातो विप्रेह तव
 पश्यतः ॥ ४८ ॥ हार्योऽयं विपथी ब्रह्मन् गान्धर्वो नाम नामतः ।
 छन्दतो बर्त्ततां विप्र यथा वदति वा भवान् ॥ ४९ ॥ अतिभिः
 पूजनीयस्त्वमिदञ्च भवती सहम् । सर्वमाश्राप्यतामाशु परवन्तो
 वयन्त्वथि ॥ ५० ॥ अथ वैश्रवणं प्रीतो भगवान् प्रत्यभाषत ।
 अश्वितोऽस्मि यथान्यायं गमिष्यामि धनिश्चर ॥ ५१ ॥ प्रीतोऽस्मि
 सद्यश्चैव तव सर्वं शनाधिप । तव प्रसादाद्भगवन्महर्षिष महा-

स्नानः ॥ ५२ ॥ निधीगाद्यं वास्यानि त्रिदिवान्त्रिदिवान् भव ।
 चक्षुःश्रोत्रं मगवान् प्रववापुचरामुखः ॥ ५३ ॥ कीलासं मन्दरं
 हिमं सर्वाननुचचार च । तानतीत्य महापैलान् कीरातं स्नान-
 मुत्तमम् ॥ ५४ ॥ प्रदक्षिणं तथा चक्रे प्रवतः शिरसा नतः ।
 धरणीमवतीर्यांश्च पूतात्मा सोऽभवत्तदा ॥ ५५ ॥ स तं प्रदक्षिणं
 कृत्वा त्रिःशैलश्लोत्तरामुखः । समेन भूमिवीगेन बभौ प्रीति-
 पुरस्कृतः ॥ ५६ ॥ नतोऽपरं वनोद्देशं रमणीयमपश्यत् । सर्व-
 संभिरङ्गफलेः पक्षिभिश्च समन्वितैः ॥ ५७ ॥ रमणीयैर्वनोद्देशै-
 स्तत्र तत्र विभूषितम् । तत्राश्रमपदं दिव्यं ददर्श भगवानक्ष
 ॥ ५८ ॥ शैलांश्च विविधाकारान् काञ्चनाश्रमभूषितान् । मणिभूमौ
 निविष्टाश्च पुष्करिण्यस्तथैव च ॥ ५९ ॥ अन्यान्यपि सुरभ्याणि
 पश्यतः सुवह्नुव्यथ । भ्रमं तस्य मनो रेमे महर्षिर्भाविनात्मनः
 ॥ ६० ॥ स तत्र काञ्चनं दिव्यं सर्वरत्नमयं पश्यत् । ददर्शा-
 हुतसङ्घातं धनस्य पश्यदारम् ॥ ६१ ॥ महान्तो बभूव विविधा
 मणिकाञ्चनपर्वताः । विमानानि च रम्याणि रत्नानि विविधानि
 च ॥ ६२ ॥ मन्दारपुष्पैः सङ्कीर्णं तथा मन्दाकिनो नदी । स्वय-
 म्भास मणयो घञ्जैर्भूमिश्च भूषिता ॥ ६३ ॥ नानाविधैश्च भवतै-
 र्विचित्रमणितोरणैः । सुक्ताजालविनिसिद्धैर्मणिरत्नविभूषितैः
 ॥ ६४ ॥ मनोहृष्टिहरैरभ्यैः सर्वतः संवृतं शुभैः । ऋषिभिश्चा-
 श्रितं तत्र आश्रमं तं मनोहरम् ॥ ६५ ॥ ततस्तस्याभवच्चिन्ता
 हुत वासो भवेदिति । पथ दारं समभितो गत्वा स्त्रिया ततो-
 ब्रवीत् ॥ ६६ ॥ अतिथिं समनुप्राप्तमभिजानन्तु योऽत्र वै । पथ
 त्व्याः परिहृता पद्मसङ्घादिनिर्गताः ॥ ६७ ॥ नानारूपाः सप्त
 वेधो कन्याः सर्वा मनोहराः । वां वामपश्यत् कन्यां वै सा सा
 त्व मनोहरत् ॥ ६८ ॥ न च यत्नो वारचितुं मनोऽस्यावाव-
 णीदिति । ततो धृतिः समुत्पन्ना तस्य विप्रस्य धीमतः ॥ ६९ ॥

अथ यं प्रमदाः प्राङ्गभंगवान् प्रविशन्ति । उ च तादां सुख-
पादां तस्यैव भवनस्य हि ॥ ७० ॥ कौतूहलवशादिष्टः प्रवि-
शेय स्रहं रिक्तः । तत्रापि च्छरायुक्तावरजोच्चरधारिणीम्
॥ ७१ ॥ इहां पर्यङ्गमासीनां सर्वाभरणभूषिताम् । असीति
तेन वैवीक्ता सैव प्रत्यवदत्तदा । प्रत्युत्थाव च तं विप्रमाद्यता-
मित्युवाच च ॥ ७२ ॥

अष्टादश उवाच । सर्वाः स्वानासवान् बान्तु एकामानुष-
तिष्ठतु । प्रघाता वा प्रघान्ता वा येषा गच्छन्तु हृन्दतः ॥ ७३ ॥
ततः प्रदक्षिणीकृत्य कन्यास्तास्तद्विं तदा । निरुद्धमुचंदा-
त्तस्मात् सा वृद्धाय व्यतिष्ठत ॥ ७४ ॥ अथ तां उच्यन्तु प्राह
अथने भास्वरे तदा । तत्रापि सुप्यतां भद्रे रजनी अतिवर्तते
॥ ७५ ॥ संलापात्तेन विप्रेण तत्रा सा तत्र भाषिता । द्वितीये
अथने दिव्ये उविवेय महाप्रभे ॥ ७६ ॥ अथ सा विपमानाङ्गी
निमित्तं धीतजं तदा । व्यपदिष्ट महर्षेर्वै अथनं व्यवरोचत ॥ ७७ ॥
स्वागतेनागतां तान्तु भगवानभ्यभाषत । शोषागूहृद्, जाण्वात्तु
ऋषिं प्रीत्या नरर्षभ ॥ ७८ ॥ निर्विकारमिच्छापि वाहकुहृद्गी-
पमं तदा । दुःखिता प्रेक्ष्य उच्यन्मकार्षीं हृदिष्या अह ॥ ७९ ॥
ब्रह्मन्त्रकामतोऽन्यास्ति स्त्रीणां पुरुषतो वृत्तिः । कामेन मोक्षिता
चाहं त्वा भजन्तीं भजस्व माम् ॥ ८० ॥ प्रहृष्टो भव विप्रर्षिं
समागच्छ मया सह । उपगूह च मां विप्र कामार्ताहं अथं अवि
॥ ८१ ॥ एतदि तत्र धर्मात्मस्तपसः पूज्यते फलम् । प्राक्षितं
दर्शनादेव भजमानां भजस्व माम् ॥ ८२ ॥ मम शिदं अथं अहं
यंशान्यदपि पश्यसि । प्रभुस्तं भव सर्वत्र मवि चैव न संशयः
॥ ८३ ॥ सर्वान् कामान् विद्यास्यामि रमस्व उचिती मया ।
रमणीये वने विप्र सर्वकामफलप्रदि ॥ ८४ ॥ अहवाचं मविष्यामि
रंस्यसे च मया अह । सर्वान् कामानुपाश्रामो धी दिव्या द्वि ॥

नामुवाः ॥ ८५ ॥ नातः परं हि नारीणां विद्यति च कदाचन ।
 यथा पुत्रसंबन्धः परमेतद्धि नः पञ्चम् ॥ ८६ ॥ पापकण्ड्येन
 वर्धन्ते नार्यो मन्वस्यचोदिताः । न च दृष्टन्ति गच्छन्तः सुतद्वै-
 रपि पांशुभिः ॥ ८७ ॥

पट्टावन्न उवाच । परदारानर्धं भद्रे न गच्छेवं कदाचन ।
 दूषितं धर्मपाशकैः परदाराभिर्मर्षणम् ॥ ८८ ॥ भद्रे निवेद्यु-
 क्तं मां विद्धि सत्येन वै यदे । विपरीष्यनभिचोऽर्धं धर्माच्च
 क्लिप्तं सन्ततिः ॥ ८९ ॥ एवं लोकात् गमिष्यामि पुत्रैरिति न
 संभवः । भद्रे धर्मं विजानीहि श्रद्धा योपरमस्य च ॥ ९० ॥

स्त्री उवाच । नानिचोऽस्मिन् बहयो न चान्धे त्रिदशा दिव ।
 प्रियाः स्त्रीणां यथा कामो रतिषीला हि लोषितः ॥ ९१ ॥
 कश्चिन्ने क्लिप्तं नारीणां प्राप्येतेका कदाचन । तथा यतश्चक्षुषेभु
 बहि काचित् पतिव्रता ॥ ९२ ॥ नैता जानन्ति पितरं न कुर्वन्
 न च नातरन् । न भ्रातृन् च भर्तारं न च पुत्राञ्च देवरात्
 ॥ ९३ ॥ लोकावन्धः कुलं सन्ति ब्रह्मानीव परिहराः । होषान्
 सर्वान्च मन्वायु प्रजापतिरभाषत ॥ ९४ ॥

भीष्म उवाच । ततः च श्रद्धिरेकापस्तां स्त्रियं प्रत्यभाषत ।
 पाशकतां वचित्कण्डः क्लिप्तं कार्यं ब्रवीहि मे ॥ ९५ ॥ सा
 स्त्री प्रोवाच भगवन् दृष्ट्वासे द्दिशकाक्षतः । यद्य तावन्महाभाग
 व्रतकृत्यो भविष्यसि ॥ ९६ ॥ ब्रह्मर्षिस्तामयोवाच च तथेति
 मुचिष्ठिर । वत्स्योऽर्धं वायदुस्ताहो भवत्या नात्र संभवः ॥ ९७ ॥
 पार्श्वरिभिर्मेष्य स्त्रियं तां जरवाहिताम् । चिन्तां परमिकां
 भेजे सन्तप्त इव चाभवत् ॥ ९८ ॥ वयद्वहं हि योऽप्यहस्तस्या
 विप्रर्धंभस्तदा । नारमत्तत्र तत्रास्य दृष्टो जपविरागिता ॥ ९९ ॥
 देवतैवं पश्यन्त्यास्य प्रापात् किं नु विद्वहिता । यस्याच कारणं
 वित्तुं न युक्तं चक्षुषा मया ॥ १०० ॥ इति चिन्ताविविक्तका तमर्धं

प्रातुमिच्छतः । अगच्छत्तद्वचः शिषं भगवा आकृष्येन तु ॥ १०१ ॥
 अथ सा स्त्री तयोवाच भगवन् पञ्च वै रवेः । अयं ब्रह्मगाम-
 संरक्तं किमुपस्थाप्यतां तव ॥ १०२ ॥ उ उवाच ततस्तां स्त्रीं
 खानोदकमिहानव । उपाविष्टे ततः ब्रह्मा वाच्यतो निवृत्ते-
 न्द्रियः ॥ १०३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि पानुशासनिकपर्वणि षट्पावक्रदिक्-
 सख्यादे जनशिषोःध्यावः ॥ १८ ॥

भीष्म उवाच । अथ सा स्त्री तमुवाच वाङ्मेवं भवन्निति ।
 तैत्वं दिव्यमुपाहाय खानघाटीमुपानयत् ॥ १ ॥ अन्धमाना च
 मुनिना सा स्त्री तेन महात्मना । अथास्य तैस्तेनाङ्गानि सर्वा-
 ष्वेवाभ्यनृसत ॥ २ ॥ अनेयोत्साहितस्ताव खानघातासुपागमत् ।
 भद्रासनं ततश्चित्तमपिरन्वगमन्नवम् ॥ ३ ॥ अक्षोपविष्टश्च ब्रह्मा
 तस्मिन् भद्रासने तदा । स्नापयामास अन्कीस्तमपिं सुखहस्त-
 यत् ॥ ४ ॥ दिव्यञ्च विधिवच्चक्रे सोपचारं मुनेस्तदा । उ तेन
 सुसुखीच्छेन तस्माद्दस्तसुखिन च ॥ ५ ॥ व्यनीतां रजनीं हस्तस्यां
 नास्मानात् स महाव्रतः । तत उत्थाय स मुनिस्तदा परमविजितः
 ॥ ६ ॥ पूर्वस्यां दिशि सूर्येञ्च सोऽपञ्चदुदितं दिशि । तस्य
 कुहिरियं किन्तु मोहस्तस्त्वमिदं भवेत् ॥ ७ ॥ अक्षोपास्य ब्रह्म-
 सांयुं किं करोमीदुवाच ताम् । सा चामतरसप्रस्थानपिरन्व-
 मुपाहरत् ॥ ८ ॥ तस्य स्नादुतवान्ब्रह्मस्य न प्रभूतहकार उः ।
 व्यगमन्नाप्यहः शिषं ततः ब्रह्मगामत् पुनः ॥ ९ ॥ अथ सा स्त्री
 भगवन्तं सुप्यतामित्त्वचोद्वचन् । तत्र वै अयने दिव्ये तस्य तस्माच्च
 कल्पिते ॥ १० ॥ पृथक् चैव सुप्तो सा च स्त्री उ मुनिस्तदा ।
 अर्वाचरात्रे सा स्त्री तु अयनं तदुपागमत् ॥ ११ ॥

पटावन्न उवाच । न भद्रे परदारैर्दु मनो मे संशयमिति ।
उत्तिष्ठ भद्रे भद्रन्ते स्वयं वै विरमस्य च ॥ १२ ॥

भीष्म उवाच । सा तदा तेन विप्रेण तथा वृत्त्या निर्वर्तिता ।
स्वतन्त्राङ्गीत्युवाचपिं न चन्द्रं स्फुल्लमस्ति ते ॥ १३ ॥

पटावन्न उवाच । नास्ति स्वतन्त्रता स्त्रीणामस्वतन्त्रा हि
व्योषितः । प्रजापतिमतं ज्ञेयञ्च स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ १४ ॥

स्त्री उवाच । बाधते मैथुनं विप्र मम भक्तिश्च पण्ड वै ।
पथमं प्राण्यसि विप्र यन्मां सं नाभिनन्दसि ॥ १५ ॥

पटावन्न उवाच । हरन्ति द्योपजातानि नरं जातं वबेच्छ-
कम् । प्रभवामि सदा वृत्त्या भद्रे स्वयम्बनं प्रज ॥ १६ ॥

स्त्री उवाच । शिरसा प्रणमे विप्र प्रसाहं कर्तुमर्हसि ।
भूमौ निपतमानायाः पराणं भव जेःनच ॥ १७ ॥ वहि वा
द्योपजातं सं परदारैर्दु पण्डसि । पात्मानं स्वर्गवाम्बुय पाण्डं
पण्डोय मे रिज ॥ १८ ॥ न द्योपो भविता चैव सत्येनैतद्दुर्बो-
न्महम् । स्वतन्त्रां मां विजानीहि योऽधर्मः सोऽस्तु वै मदि ।
सत्यावेपितचित्ता च स्वतन्त्राश्चि भजस्य माम् ॥ १८ ॥

पटावन्न उवाच । स्वतन्त्रा च कथं भद्रे ब्रूहि कारणमत
वै । नास्ति त्रिषोके स्त्री काचित् वा वै स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ २० ॥
पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति बौवने । पुत्राश्च स्त्रादिरे
काशे नास्ति स्त्रीणां स्वतन्त्रता ॥ २१ ॥

स्त्री उवाच । कौमारं ब्रह्मचर्यं मे कन्यैवास्ति न संशयः ।
पत्नीं कुर्वन् मां विप्र यदां विजहि मा मम ॥ २२ ॥

पटावन्न उवाच । यथा मम तथा तुभ्यं यथा तुभ्यं तथा
मम । जिघासेववपेस्तस्य विद्मः सत्यं न किं भवेत् ॥ २३ ॥
प्राचर्यं परमं हीहं किन्तु येवो हि मे भवेत् । दिव्याभरणवस्त्रा
हि कन्येयं मानुषस्त्रिता ॥ २४ ॥ किन्त्वस्याः परमं रूपं जीर्ण-

मासीत् कथं पुनः । कन्यापुत्रनिहायैवं विनिवातोत्तरं भवेत्
 ॥ २५ ॥ अथापरं ब्रह्मिष्ठतेर्न युज्यान्ते कथञ्चन । न रोषते पि
 युज्यान् सत्येनासाद्बाम्यचम् ॥ २६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि पानुशासनिकपर्वणि षष्ठावब्रह्मि-
 ष्ठादि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

बुधिष्ठिर उवाच । न विभेति कथं वा स्त्री वायास परम-
 द्युतिः । कथं निवृत्तो मगदांस्तद्ववान् प्रव्रवीतु मे ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । षष्ठावब्रह्मिष्ठस्यैतां क्षयं ब्रह्मिष्ठि कथम् ।
 न चातृत्तन्ते बभूवुं ब्रूहि ब्राह्मणकाम्यया ॥ २ ॥

स्त्री उवाच । ध्यायापुत्रिव्योदंशैषा कात्यायना ब्राह्मणवत्तन ।
 मृषुष्यावहितः सर्वं ब्रह्मिष्ठं सत्यविक्रम ॥ ३ ॥ जिज्ञासिषं प्रवृत्ता
 मे खिरोकर्तुं तवानस । अय्युत्थानेन ते स्त्रोका क्षिताः सत्वपरा-
 क्रम ॥ ४ ॥ उत्तरां मां दिशं विधि दृष्टं स्त्रीवापकञ्च ते ।
 खविराषामपि स्त्रीणां बाधते मैत्रुनञ्जरः ॥ ५ ॥ तुष्टः पिता-
 नहस्तेऽथ तया देवाः सवासवाः । स खं धीम च कार्येषु कन्यापुत्रो
 भगवानिह ॥ ६ ॥ प्रेषितस्तेन विप्रेण कन्यापित्रा हिजर्षभ ।
 तयोपदिशं कर्तुं वै तच्च सर्वं मया कृतम् ॥ ७ ॥ ऐमैर्मनिष्यदि
 षण्णं समस्य न भविष्यति । कन्यां प्राप्स्यति तां विप्र पुत्रिणी च
 भविष्यति ॥ ८ ॥ काम्यया षष्ठवांस्त्वं मां ततो ज्ञाह्वतमुत्तमम् ।
 अनतिव्रमशीवा वा हृत्स्यैसौकीक्षिभिः यदा ॥ ९ ॥ गच्छस्व
 सङ्गतं ह्यत्रा किञ्चान्यच्छ्रोतुमिच्छसि । वावदुब्रवीनि विप्रर्ष
 षष्ठावब्रह्मिष्ठावत्तम् ॥ १० ॥ ब्रह्मिष्ठा प्रसादिता चाष्टि तत्र
 हेतोर्हिजर्षभ । तस्य कम्माननाथं मे खवि वाक्यं प्रभाषितम् ॥ ११ ॥

भीष्म उवाच । युज्या तु वचनं तस्याः च विप्रः प्राप्स्यतिः

खितः । अनुशातस्तथा चापि स्वयं पुनराव्रजत् ॥ १२ ॥
 अहमागत्य विद्यान्तः स्वयं परिपूज्य च । पञ्चगव्यं च तं विप्रं
 न्यासतः कुम्भमन्दन ॥ १३ ॥ पृष्टव तेन विप्रेण दृष्टस्त्वैतद्विद-
 र्चनम् । माह विप्रं तदा विप्रः सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ १४ ॥
 भवता समनुशातः प्रखितो गन्धमादनम् । तस्य वीक्ष्यती इदं
 दृष्टं मे देवतं महत् ॥ १५ ॥ तथा चाहमनुशातो मर्वाद्यापि
 प्रवीर्यितः । यावित्वापि तदाह्वं अहं चाभ्यागतः प्रभो ॥ १६ ॥
 तनुवाच तदा विप्रः सुतां प्रतिश्रद्धाण मे । नक्षत्रविधिबीजिन
 पादं हि परमं भवान् ॥ १७ ॥

भोज उवाच । अष्टावक्रस्तवेत्युक्त्वा प्रतिश्रद्धं च तां प्रभो ।
 कन्यां परमधर्मात्मा प्रीतिमांसाभवत्तदा ॥ १८ ॥ कन्यां तं प्रति-
 श्रद्धैव भार्यां परमयोभनाम् । उवाच मुहितस्तत्र स्वाश्रमे
 विगतज्वरः ॥ १९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि अष्टावक्रदिक-
 स्याद् द्वै एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किमाह भेरतसेषु पादं विप्राः समागतानाः ।
 ब्राह्मणं लिङ्गितश्चैव ब्राह्मणं वाप्यलिङ्गितम् ॥ १ ॥

भोज उवाच । स्वप्ननिभपत्न्याय लिङ्गिने चित्तदाय च ।
 इवमाहर्महाराज उभावितौ तपस्विनो ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अहवा परयापूतो वः प्रवच्छेदिजातये ।
 इयं कव्यं तदा हानं की दोषः स्यात् पितामह ॥ ३ ॥

भोज उवाच । अहापूतो नरस्तात दुर्हान्तोऽपि न संशयः ।
 पूनो भवति सर्वत्र किमुत तं नचाप्यते ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । न ब्राह्मणं परीक्षित दैवेषु सततं नरः ।
कव्यप्रदाने तु बुधाः परीक्ष्यं ब्राह्मणं विदुः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । न ब्राह्मणः साधयते ह्ययं दैवात् प्रसिध्यति ।
देवप्रसादादिल्यन्ते यजमानैर्न संशयः ॥ ६ ॥ ब्राह्मणान् भरत-
श्रेष्ठ सततं ब्रह्मवादिनः । मार्कण्डेयः पुरा प्राह इति लोकेषु
बुद्धिमान् ॥ ७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अपूर्वोऽप्यथ वा विद्वान् सम्यग्भी वा
यथा भवेत् । तपस्वी यज्ञशीलो वा कथं पात्रं भवेत्तु सः ॥ ८ ॥

भीष्म उवाच । कुलीनः कर्मकृद्दैत्यस्तथैवाप्यनृपस्यवान् ।
स्त्रीमानृजुः सत्यवादी पात्रं पूर्वं च ये त्रयः ॥ ८ ॥ तत्रेभं शृणु
मे पार्थ चतुर्णां तेजसां मतम् । पृथिव्याः काश्यपस्याग्नेर्माक-
ण्डेयस्य चैव हि ॥ १० ॥

पृथिव्युवाच । यथा महार्णवे क्षिप्रः क्षिप्रं नेष्टुर्विनश्यति ।
तथा दुश्चरितं सर्वं त्रितृत्तगाश्च निमज्जति ॥ ११ ॥

काश्यप उवाच । सर्वे च वेदाः सह पङ्क्तिरङ्गैः सांख्यं
पुराणञ्च कुले च जन्म । नैतानि सर्वाणि गतिर्भवन्ति शील-
व्यपेतस्य नृप दिवस्य ॥ १२ ॥

अग्निरुवाच । अधीयानः पण्डितं मन्यमानो वो विद्यया
हन्ति यथः परेषाम् । प्रभ्रष्टतेऽमुं चरते न सत्यं लोकास्तस्य
ह्यन्तवन्तो भवन्ति ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अश्वमेधसहस्रञ्च सयज्ञं तुलया धृतम् ।
नाभिजानामि यद्यस्य सत्यस्यार्कमवाप्रुवात् ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्त्वा ते जम्बुराशु चत्वारोऽनिततेजसः ।
पृथिवी काश्यपश्चाम्निः प्रकृष्टायुश्च भार्गवः ॥ १५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । वदिदं ब्राह्मणा लोके प्रतिनो भुञ्जते
हविः । दत्तं ब्राह्मणकामाय कर्त्तव्यं तत् सङ्गतं भवेत् ॥ १६ ॥

भीष्म उवाच । आदिष्टिनो यी राजेन्द्र ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
भुञ्जते ब्रह्मकामाय व्रतलुप्ता भवन्ति ते ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अनेकान्तं बह्वहारं धर्ममाहर्षमनीषिणः ।
किं निष्ठितं भवेदत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १८ ॥

भीष्म उवाच । अहिंसा सत्यमक्रोध आनृष्यस्यं दमस्तथा ।
आर्जवञ्चैव राजेन्द्र निश्चितं धर्मलक्षणम् ॥ १९ ॥ ये तु धर्मं
प्रयंसन्तश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् । अनाचरन्तस्तद्वर्गं सङ्घरेऽभि-
रताः प्रभो ॥ २० ॥ तेभ्यो हिरण्यं रत्नं वा गामश्वं वा ददाति
यः । इय वर्षाणि विष्टां च भुङ्क्ते निरयमास्थितः ॥ २१ ॥
मेदानां पुङ्गवामाश्च तथैवान्तेऽवसाविनाम् । कृतं कर्माकृतं वापि
रागमोहेन जल्पताम् ॥ २२ ॥ वैश्वदेवश्च यी मूढा विप्राय ब्रह्म-
चारिणे । ददते नैह राजेन्द्र ते लोकान् भुञ्जतेऽशुभान् ॥ २३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किं परं ब्रह्मचर्यस्य किं परं धर्मलक्ष-
णम् । किञ्च श्रेष्ठतमं शौचं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २४ ॥

भीष्म उवाच । ब्रह्मचर्यात् परं तात मधुमांसस्य दञ्जेनम् ।
मर्यादायां स्थितो धर्मः अमर्यादास्य लक्षणम् ॥ २५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कस्मिन् काले चरेद्धर्मं कस्मिन् कालेऽर्ष-
माचरेत् । कस्मिन् काले सुखी च स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २६ ॥

भीष्म उवाच । कथ्यमघं निषिञ्चेत् ततो धर्ममनन्तरम् ।
पश्चात् कामं निषिञ्चेत् न च गच्छेत् प्रसङ्गिताम् ॥ २७ ॥ ब्राह्मणां-
श्चैव मन्येत गुरुं चाप्यभिपूजयेत् । सर्वभूतानुलोमश्च सदुशीलः
प्रिवस्वद् ॥ २८ ॥ अधिकारे यद्वृतं यच्च राजसु पेशुनम् ।
गुरोश्चास्त्रीकरणं तुल्यं तद्ब्रह्महत्याया ॥ २९ ॥ प्रहरेन्न नरे-
न्द्रेषु न हन्याद्दान्तश्चैव च । भूणहत्यासमञ्जैव उभवं यो निषि-
ञ्चति ॥ ३० ॥ नास्मिं परित्यजेष्वातु न च वेदान् परित्यजेत् । न
च ब्राह्मणमाक्रोशेत् समन्तद्ब्रह्महत्याया ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कौटुम्बाः साधवो विप्राः कैश्वो हस्तं महा-
फलम् । कौटुम्बानाम् भोक्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३२ ॥

भीष्म उवाच । यज्ञोपना धर्मपराः सत्यनित्या इमेरताः ।
तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो हस्तं महाफलम् ॥ ३३ ॥ यमानिनः
सर्वसहा दृढार्था जिजितेन्द्रियाः । सर्वभूतहिता मैत्रास्तेभ्यो हस्तं
महाफलम् ॥ ३४ ॥ यत्कृष्याः शुचयो वैद्या ह्यीमन्तः सत्यवादिनः ।
स्वकर्मनिरता ये च तेभ्यो हस्तं महाफलम् ॥ ३५ ॥ साक्षाच्च
चतुरो वेदानधीते वो दिजर्षभः । पङ्कजः प्रवृत्तः कर्मभ्यस्तं
पात्ररूपयो विदुः । ये त्वेवं गुणजातीयस्तेभ्यो हस्तं महा-
फलम् ॥ ३६ ॥ सहस्रगुणमाप्नोति गुणाहाय प्रदायकः । प्रधा-
श्रुताव्यां वृत्तेन शीलैश्च समन्वितः । तारयेत् कुलं सर्वमेको-
ऽपीह दिजर्षभः ॥ ३७ ॥ गामश्च वित्तमन्त्रं वा तद्विधे प्रति-
पादयेत् । द्रव्याणि चान्यानि तथा प्रेत्यभावे न घोचति ॥ ३८ ॥
तारयेत्तत् कुलं सर्वमेकोऽपीह दिजोत्तमः । किमत्र पुनरेवैते
तस्मात् पात्रं समाचरेत् ॥ ३९ ॥ निशम्य च गुणोपेतं ब्राह्मणं
कापुङ्गवतम् । दूरादानीय सत्कृत्य सर्वतयापि पूजयेत् ॥ ४० ॥

इत्यनुयासनपर्वणि यानुयासनिकपर्वणि बह्मप्राचीके

हातिशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । आहकाले च दैवे च पित्रेऽपि च पिता-
मह । इच्छामीह त्वया स्थानं विहितं यत् सुरर्षिभिः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । दैवं पूर्वाङ्गिके कुर्यादपराङ्गे च प्रीतव्यम् ।
मङ्गलाचारसम्बन्धः कृतशौचः प्रयत्नवान् ॥ २ ॥ मनुष्याणास्तु
मध्याङ्गे प्रस्थादुपपत्तिभिः । कालहीनस्तु यद्भागं तं भागं रक्षतां
विदुः ॥ ३ ॥ लङ्घितवान्कीदृशं कलिपूर्वकं यत् कृतम् । यज-

स्वामिदृष्टत्वं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ४ ॥ अथ चटुर्हं चटुर्ह-
 मग्रतेन च भारत । पराष्टटं शुना चैव तं भागं रक्षसां विदुः
 ॥ ५ ॥ कैयकीटात्रपतितं चतुर्हं श्वाभिरवेक्षितम् । रुदितश्च व-
 च्चूतश्च तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ६ ॥ निरोद्धारेण यद्भक्तं उग्र-
 स्त्रेण च भारत । दुरात्मना च यद्भक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ७ ॥
 परोच्छिष्टन्तु यद्भक्तं परिभुङ्गन्तु यद्भवेत् । दैवे पित्रेण च सततं
 तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ८ ॥ मन्त्रहीनं क्रियाहीनं यच्छाब्दं
 परिविच्छते । त्रिभिर्वर्षैर्नरयेष्ट तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ९ ॥
 याज्याङ्गनिं विना चैव यत् किञ्चित् परिविच्छते । दुराचारैश्च
 यद्भुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ १० ॥ धी भागा रक्षसां प्राप्तास्त
 उक्ता भरतर्षभ । अत ऊर्ध्वं विसर्गस्य परीक्षां ब्राह्मणे शृणु
 ॥ ११ ॥ यावन्तः पतिता विप्रा ऊर्ध्वोऽस्मान्नास्तथैव च । दैवे
 वाप्यथ पित्रेण वा राजन्नाहन्ति केतनम् ॥ १२ ॥ श्वितो ह्यिवश्च
 कुष्ठो च तथा यच्छास्त्रस्य यः । अपन्नारो च यथाशो राज-
 न्नाहन्ति केतनम् ॥ १३ ॥ चिकित्सका देवलका वृथा निवस-
 धारिणः । सोमविक्रयिणश्चैव राजन्नाहन्ति केतनम् ॥ १४ ॥
 गायना नर्तकाश्चैव प्रवका वाक्कास्तथा । कथका वीतकाश्चैव
 राजन्नाहन्ति केतनम् ॥ १५ ॥ हितारो वृषलाणाञ्च वृषला-
 ध्यापकास्तथा । तथा वृषलपिप्याय राजन्नाहन्ति केतनम् ॥ १६ ॥
 अगुयोक्ता च यो विप्रो अगुयुक्ताश्च भारत । नाहन्तस्तावपि श्राद्धं
 ब्रह्मविक्रयिणी हि तौ ॥ १७ ॥ अग्रणीर्वः कृतः पूर्वं वर्षावत्-
 परिग्रहः । ब्राह्मणः सर्वविद्योऽपि राजन्नाहन्ति केतनम् ॥ १८ ॥
 अमन्वयश्च यो विप्रा मृतनिर्वातकाश्च यो । स्तेनाश्च पतिताश्चैव
 राजन्नाहन्ति केतनम् ॥ १९ ॥ अपरिष्ठातपूर्वाश्च गणपूर्वाश्च
 भारत । पुत्रिकापूर्वपुत्राश्च श्राद्धे नाहन्ति केतनम् ॥ २० ॥ ऋष-
 कर्ता च यो राजन् यश्च श्राद्धपिकी नरः । प्राणिविक्रयहृत्सिञ्च

हृतस्वा हृतदाराय ये विप्रा द्वेषसंप्रवे । पथार्थानभिगच्छन्ति
 तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ५५ ॥ व्रतिनो नियमस्त्राय ये विप्राः
 युतसम्प्रताः । तत्समाप्तार्थमिच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ५६ ॥
 अत्यन्तक्रान्ताश्च धर्मेषु पाषण्डसमयेषु च । कृपप्राणाः कृपधना-
 स्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ५७ ॥ कृतसर्वस्वहरणा निर्होषाः
 प्रभविष्णुभिः । स्पृहयन्ति च भुक्तान् तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ५८ ॥
 तपस्विनस्तपोनिष्ठास्तेषां भैरवराय ये । पथार्थानः किञ्चिद्विच्छन्ति
 तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५९ ॥ महाफलविधिहृत्ते युतस्ते भरत-
 र्धम । निरयं येन गच्छन्ति स्वगच्छैव हि तत् शृणु ॥ ६० ॥
 सुर्वथं वा भवार्थं वा वर्जयित्वा युधिष्ठिर । योऽनृतं कथयन्ति
 त्वा ते वै निरयगामिणः ॥ ६१ ॥ परदारामिहर्तारः परदारामि-
 मर्षिणः । परदारप्रयोक्तारस्ते वै निरयगामिणः ॥ ६२ ॥ ये
 परस्त्रापहर्तारः परस्त्रानाञ्च नायकाः । सूत्रकाश्च परेप्राञ्च ते वै
 निरयगामिणः ॥ ६३ ॥ प्रपानाञ्च सभानाञ्च संक्रमाणाञ्च भारत ।
 आगाराणाञ्च भेत्तारो नरा निरयगामिणः ॥ ६४ ॥ घनाद्यां
 प्रमदां बालां वृद्धां भीतां तपस्विनीम् । वञ्चयन्ति नरा ये च ते
 वै निरयगामिणः ॥ ६५ ॥ वृत्तिच्छेदं गृहच्छेदं दारच्छेदञ्च
 भारत । मितच्छेदं तथाघायास्ते वै निरयगामिणः ॥ ६६ ॥
 सूत्रकाः सेतुभेत्तारः परवृत्तपञ्जीवकाः । अकृतघात मित्राणां ते
 वै निरयगामिणः ॥ ६७ ॥ पाषण्डा दूपकाश्चैव समयानाञ्च
 दूपकाः । ये प्रत्यवसिताश्चैव ते वै निरयगामिणः ॥ ६८ ॥ विषम-
 व्यवहाराय विषमाथैव वृद्धिषु । क्षामेषु विषमाथैव ते वै निरय-
 गामिणः ॥ ६९ ॥ दूतसंव्यवहाराय निष्परीक्षाश्च मानवाः ।
 प्राणिविंशाप्रवृत्ताय ते वै निरयगामिणः ॥ ७० ॥ कृतायं कृत-
 निहृयं कृतभक्तं कृतयमम् । भेदैव व्यपक्रयन्ति ते वै निरय-
 गामिणः ॥ ७१ ॥ पथैश्चन्ति च ये दारानभिभृत्यातिथीस्तथा ।

उत्सवपितृदेवेषुस्ते वै निरयगामिणः ॥ ७२ ॥ वेदविक्रयि-
 यैव वेदानाञ्चैव दूयकाः । वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरय-
 गामिणः ॥ ७३ ॥ चतुराश्रम्यवाञ्छाश्च श्रुतिवाञ्छाश्च ये नराः ।
 विक्रमभिय औदन्ति ते वै निरयगामिणः ॥ ७४ ॥ केषुविक्र-
 यका राजन् विपविक्रयकाश्च ये । क्षीरविक्रयकाश्चैव ते वै निरय-
 गामिणः ॥ ७५ ॥ ब्राह्मणानां गवाञ्चैव कन्यानाञ्च युधिष्ठिर ।
 यः स्तरं यान्ति कार्येषु ते वै निरयगामिणः ॥ ७६ ॥ शस्त्र-
 विक्रयकाश्चैव कर्त्तारश्च युधिष्ठिर । शल्यानां धनुषाञ्चैव ते वै
 निरयगामिणः ॥ ७७ ॥ घिसामिः ऋषुभिर्वापि खड्गैर्वा भरत-
 र्षभ । ये मार्गमनुब्रुवन्ति ते वै निरयगामिणः ॥ ७८ ॥ उपा-
 ध्यायांश्च श्रुत्यांश्च भक्त्यांश्च भरतर्षभ । ये त्यजन्स्विकारांस्त्रौस्तौ
 वै निरयगामिणः ॥ ७९ ॥ अप्राप्तदमकाश्चैव नाशानां वेषकाश्च
 ये । वन्धकाश्च पशूनां ये ते वै निरयगामिणः ॥ ८० ॥ अगो-
 प्रारश्च राजानो बलिपङ्क्तु भागतस्कराः । समर्थावाप्यहातारस्ते
 वै निरयगामिणः ॥ ८१ ॥ शान्तान् दान्तांस्तथा प्राञ्चान् दीर्घ-
 कालं सद्योपितान् । त्यजन्ति कृतकृत्या ये ते वै निरयगामिणः
 ॥ ८२ ॥ वालानामथ त्रहानां दासानाञ्चैव ये नराः । अदृष्ट्वा
 भक्षयन्त्यग्रे ते वै निरयगामिनः ॥ ८३ ॥ एते पूर्वं विनिर्दिष्टाः
 प्रोक्ता निरयगामिणः । भागिनः स्वर्गलोकस्य वृष्णामि भरतर्षभ
 ॥ ८४ ॥ सर्वेष्वेव तु कार्येषु द्वैवपूर्वेषु भारत । हन्ति पुत्रान्
 पशून् कृतस्त्रान् ब्राह्मणातिक्रमः कृतः ॥ ८५ ॥ दानेन तपसा
 चैव सत्येन च युधिष्ठिर । ये धर्ममनुवर्तन्ते ते नराः स्वर्ग-
 गामिणः ॥ ८६ ॥ शूद्रपाभिस्तपोभिय विद्यामादाश्च भारत ।
 ये प्रतिग्रहनिर्द्धे हास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८७ ॥ भवात् पाप-
 त्तबाधाहारिद्राहाभ्रिर्धर्यथात् । यत् कृते प्रतिमुच्यन्ते ते
 नराः स्वर्गगामिणः ॥ ८८ ॥ अनावन्तश्च धीराश्च धर्मकार्येषु

बोधिताः । मङ्गलाचारसम्पन्नाः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ ८८ ॥
 नितृप्ता नघ्नमांसेभ्यः परदारैभ्य एव च । नितृप्ताश्चैव मद्येभ्यस्ते
 नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८९ ॥ पात्रभाषाञ्च कर्तारः कुलानाञ्चैव
 भारत । दैवानां नगराणाञ्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९० ॥
 उखाभरणदातारो भक्तपानाज्जदास्त्रया । कुटुम्बानाञ्च दातारः
 पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ ९१ ॥ सर्वहंसनिवृत्ताश्च नराः सर्व-
 सहाश्च ये । सर्वस्यान्नयभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९२ ॥
 मातरं पितरश्चैव शुश्रूषन्ति जितेन्द्रियाः । भ्रातृणाञ्चैव सखी-
 हास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९३ ॥ घाट्याश्च वल्लवन्तश्च बौदन-
 स्त्राश्च भारत । ये वै नितेन्द्रिया धीरास्ते नराः स्वर्गगामिनः
 ॥ ९४ ॥ अपरादेषु सखेहा मद्वो मदुवत्सलाः । पाराधन-
 सुखाद्यापि पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ ९५ ॥ सहस्रपरिवेष्टारस्तत्रैव
 च सहस्रदाः । दातारश्च सहस्रार्णां ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९६ ॥
 सुवर्णस्य च दातारो गवाञ्च भरतर्षभ । दानानां वाहनाणाञ्च
 ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९७ ॥ वैवाहिकानां द्रव्याणां प्रेष्याणाञ्च
 युधिष्ठिर । दातारो वाससाञ्चैव पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ ९८ ॥
 विहारावसथीयान्कूपारामसभाप्रपाः । वप्राणाञ्चैव कर्तारस्ते
 नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९९ ॥ निवेशनानां शैलाणां वसतीनाञ्च
 भारत । दातारः प्रार्थितानाञ्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १०० ॥
 रसानाञ्चाश्च बीजानां धान्यानाञ्च युधिष्ठिर । स्ववस्तुत्पाद्य
 दातारः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ १०१ ॥ यक्षिंस्तस्मिन् कुले जाता
 वज्रपुत्राः यतायुषः । सानुक्रोधा जितक्रोधाः पुरुषाः स्वर्ग-
 गामिनः ॥ १०२ ॥ एतद्गुणममुत्रार्थं दिवं पितृञ्च भारत । दान-
 धर्मैश्च दानस्य यत्पूर्वमपिभिः कृतम् ॥ १०३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि सानुशासनिकपर्वणि स्वर्गनरकवर्षणे

तयोर्विंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । इदं मे तत्त्वतो राजन् वक्तुमर्हसि भारत ।
अहिंसवित्तापि कथं ब्रह्महत्या विधीयते ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । आसमान्मन्त्र राजेन्द्र पुरा बत् पृथवान-
हम् । तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि तद्दिहैकमनाः शृणु ॥ २ ॥ चतुर्ष्वक्षं
वपिष्ठस्य तत्त्वमास्त्राहि मे मुने । अहिंसवित्ता केनैह ब्रह्महत्या
विधीयते ॥ ३ ॥ इति पृष्टो मया राजन् परापरपरोरजः ।
एतन्वीन्द्रिपुणो धर्मं निःसंशयमनुत्तमम् ॥ ४ ॥ ब्राह्मणं स्वयं-
माह्वय भिक्षार्थं गुणवृत्तिनम् । ब्रूयात्प्रास्तीति वः पश्चात्
विद्यादृब्रह्मघातिनम् ॥ ५ ॥ नध्वस्वस्येह विप्रस्य योऽनुवागस्य
भारत । वृत्तिं हरति दुर्वृत्तिस्तं विद्यादृब्रह्मघातिनम् ॥ ६ ॥
गोकुलस्य त्र्यर्षस्य जज्ञार्थं वसुधाधिप । सत्याद्वयति यो विद्वं
तं विद्यादृब्रह्मघातिनम् ॥ ७ ॥ यः प्रवृत्तां श्रुतिं सम्यक् प्राज्ञं
वा मुनिभिः कृतम् । दूषयत्यनभिक्षाय तं विद्यादृब्रह्मघातिनम्
॥ ८ ॥ पातक्यां रूपसम्पत्त्यां महतीं सहस्रि वरे । न प्रवृत्ति
वः कन्यां तं विद्यादृब्रह्मघातिनम् ॥ ९ ॥ अशर्मनिरतो ब्रूयो
निष्ठा यो वै विजातिषु । दद्यात्कर्मातिगं शोकं तं विद्यादृ-
ब्रह्मघातिनम् ॥ १० ॥ चक्षुषा विप्रहीयस्व पशुशस्य जहस्य
वा । हरेत यो वै सर्वस्वं तं विद्यादृब्रह्मघातिनम् ॥ ११ ॥
पापने वा वने वापि ग्रामे वा बहि वा पुरे । अग्निं समुत्सृजे-
न्नोहातं विद्यादृब्रह्मघातिनम् ॥ १२ ॥

इत्यनुष्पादनपर्वणि शानुष्पादनिकपर्वणि ब्रह्महत्यायाम्

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । तीर्थानां दर्शनं धीमः खानस्य भरत-
र्षभ । अथवाच महाप्राघ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १ ॥ शिष्या

ज्ञानि तीर्थानि पुण्यानि भरतर्षभ । वस्तुमर्हसि मे तानि श्रोतास्त्रि
नियतं प्रभो ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । इहमङ्गिरसा प्रोक्तं तीर्थवर्षं महाद्युते ।
श्रोतुमर्हसि भद्रं ते प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् ॥ ३ ॥ तपोवनगतं
विप्रमभिगत्य महात्मनिम् । पप्रच्छाङ्गिरसं धीरं गौतमः शंसित-
व्रतः ॥ ४ ॥ अस्ति मे नगवन् कश्चित् तीर्थेऽपि धर्मसंघटः ।
तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि तन्न शंस महात्मने ॥ ५ ॥ उपस्यूष्य
फलं किं स्यात्तेषु तीर्थेषु वै मुने । प्रेत्यभावे महाप्राज्ञ तद्यथास्ति
तथा वद् ॥ ६ ॥

अङ्गिरा उवाच । सप्तार्धं चन्द्रभागां वै वितस्तामूर्ध्वमास्ति-
नीम् । विगाञ्च वै निराहारो निर्मलो मुनिवद्ववेत् ॥ ७ ॥
काञ्चीरमच्छले नद्यो वाः पतन्ति महानदम् । ता नदीः सिन्धु-
मासाद्य भीकवान् स्वर्गमाप्नुवात् ॥ ८ ॥ पुष्करञ्च प्रभासञ्च नैमिषं
सागरोद्दकम् । द्विकामिन्द्रमार्गञ्च स्वर्गविन्दुं विगाञ्च च ।
विबोध्यते विमानस्वः सोऽप्सररोभिरभिष्टुतः ॥ ९ ॥ हिरण्यविन्दुं
विश्वीम्भ प्रवतयामिवाद्य च । कुण्डेष्वथ द्विवत्सं धूयते तस्य
किल्बिषम् ॥ १० ॥ इन्द्रतोयां समासाद्य गन्धमादनसन्निधौ ।
करतोयां कुरङ्गे च त्रिरात्रोबोधितो नरः । अश्वमेधमवाप्नोति
विगाञ्च प्रयतः शुचिः ॥ ११ ॥ गङ्गादारे कुम्भावर्त्ते विक्रुके नील-
पर्वते । तथा कनखले स्नात्वा भूतपाप्मा दिवं व्रजेत् ॥ १२ ॥
अपां ऋद् उपस्यूष्य वालिमेधफलं लभेत् । व्रजचारौ जितक्रोधः
सत्यसन्धस्वर्गसंक्रः ॥ १३ ॥ यत्र भागीरथी गङ्गा पतते द्विष-
मुत्तराम् । महेश्वरस्य त्रिः स्थाने यो नरस्त्वभिषिष्यते । एक-
मार्शं निराहारः स पश्यति चि द्विवताः ॥ १४ ॥ सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे
च इन्द्रमार्गं च तर्पयन् । सुधां वै लभते भीक्तुं यो नरो जायते
पुनः ॥ १५ ॥ महायम उपस्यूष्य योऽग्निहोत्रपरः शुचिः । एक-

नामं निराहारः किञ्चिं मासेन च त्रजेत् ॥ १६ ॥ महाहर
 उपसृष्ट भगुतुर्दे सकोक्षुपः । तिरातोपोषितो भूत्वा मुच्यते
 ब्रह्मचर्यवा ॥ १७ ॥ कन्धाग्रूप उपसृष्ट ब्रह्माकारां हतोदकः ।
 दिवेषु लभते कौर्षिं यथा च विराजते ॥ १८ ॥ द्विकावामुप-
 सृष्ट तथा सुन्दरिकाहरे । अश्रित्यां उपवर्षस्तं प्रेक्ष वै लभते
 नरः ॥ १९ ॥ महागङ्गामुपसृष्ट कृत्तिकाहारके तथा । पञ्च-
 भेकं निराहारः स्वर्गमाप्नोति निर्मलः ॥ २० ॥ वैमानिक उपसृष्ट
 किङ्किणोकायने तथा । निवासेऽश्वरथां दिव्ये कामचारो मही-
 यते ॥ २१ ॥ कालिकायममामाद्य विपाशायां हतोदकः । ब्रह्म-
 चारी जितक्रोधस्त्रिराद्यं मुच्यते भवात् ॥ २२ ॥ पायने कृत्ति-
 कानाम्नु स्नात्वा यक्षार्पयेत् पिबन् । तोषविला महादिवं निर्मलः
 स्वर्गमाप्नुवात् ॥ २३ ॥ महापुर उपसृष्ट तिरातोपोषितः शुचिः ।
 यक्षानां स्नावराणाञ्च दिपदानां भवं त्यजेत् ॥ २४ ॥ ईषदाह-
 वने स्नात्वा धूतपाप्मा हतोदकः । ईवसोऽहमवाप्नोति उत्तरातो-
 पितः शुचिः ॥ २५ ॥ चरस्तम्बे कुपस्तम्बे शोषभर्मपदे तथा ।
 अपां प्रपतनासेवी शैव्यते सोऽप्सरोगणैः ॥ २६ ॥ चित्तकूटं जन-
 स्नाने तथा मन्दाकिनौजसे । विगाह्य वै निराहारो राजसङ्घराज
 निषेव्यते ॥ २७ ॥ स्नात्वावास्वायमं गङ्गा उचिता चाभिषिच्यते ।
 एकपक्षं निराहारस्त्वन्तर्हानफलं लभेत् ॥ २८ ॥ कौर्षिको हु
 लनासाद्य वायुभक्षस्त्रसोक्षुपः । तिरातोपोषितो भूत्वा बन्धव-
 नगरे वसेत् ॥ २९ ॥ अन्ये चैव उपसृष्ट तथा वै बन्धतारके ।
 एकमात्रं निराहारस्त्वन्तर्हानफलं लभेत् । एकविंशतिरात्रेषु
 स्वर्गमारोहते नरः ॥ ३० ॥ मतङ्गवाण्यां चः स्नात्वा ईकरात्रेषु
 विष्यति । विगाहति स्नानालम्ब्यमन्त्रकं वै लनातमन् ॥ ३१ ॥
 नैमिषे स्वर्गतीर्थे च उपसृष्ट जितेन्द्रियः । फलं पुष्टमेवञ्च
 लभेत्प्रायं हतोदकः ॥ ३२ ॥ गङ्गाहृत् उपसृष्ट तथा चैवीत्-

पद्मावने । पद्मनेत्रमवाप्नोति इत्येव भासं कृतोद्दकः ॥ ३३ ॥ मङ्गा-
 वनुमबोस्तौर्षे तथा बालकस्य गिरौ । दृष्यान्नेषामाप्नोति
 तत्र भासं कृतोद्दकः ॥ ३४ ॥ अष्टिङ्ग उपसृष्ट चान्द्रदानात्
 विधिष्यते । इय तीर्थसहस्राणि तिस्रः कोटास्तथापराः ॥ ३५ ॥
 समागच्छन्ति माघ्यान्तु प्रवागी भरतसंम । माघभासं प्रवागी तु
 निवतः संशितव्रतः । स्नात्वा तु भरतसेष्ठ निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात्
 ॥ ३६ ॥ मरुद्वय उपसृष्ट पितृणामात्मने शुचिः । वैवस्वतस्य
 तीर्थे च तीर्थभूतो भवेन्नरः ॥ ३७ ॥ तथा ब्रह्मसरो गत्वा भानी-
 रथ्यां कृतोद्दकः । एकभासं निराहारः सोमसोऽकमदं पृथात् ॥ ३८ ॥
 उत्पातके नरः स्नात्वा अष्टावक्रो कृतोद्दकः । हादृष्यात् निराहारो
 हयमेधफलं जभेत् ॥ ३९ ॥ अश्वपुष्टे गवायां निरविन्दे च
 पर्वते । दतीवां प्रीक्ष्यपद्याच्च ब्रह्महत्यां विभुः ॥ ४० ॥ कल-
 विह उपसृष्ट विद्याच्च वङ्गघो जलम् । अग्ने पुरे नरः स्नात्वा
 अम्बिकन्यापुरे वसेत् ॥ ४१ ॥ करवीरपुरे स्नात्वा विषाखायां
 कृतोद्दकः । देवङ्ग उपसृष्ट ब्रह्मभूतो विराजते ॥ ४२ ॥ पुन-
 रावर्त्तनन्दाच्च महाजन्दाच्च सेव्य वै । मन्त्रेण सेव्यते दास्तस्त्रप-
 सरोभिरहिंसकः ॥ ४३ ॥ सर्वशौ कृत्तिकायोगे गत्वा चैव समा-
 हितः । शौहित्ये विधिवत् स्नात्वा पुण्डरीकफलं जभेत् ॥ ४४ ॥
 रामङ्ग उपसृष्ट विषाखायां कृतोद्दकः । हादृष्यात् निराहारः
 कल्पधादिप्रमुच्यते ॥ ४५ ॥ महाङ्ग उपसृष्ट शुद्धेन मनसा
 नरः । एकभासं निराहारो जमदग्निगतिं जभेत् ॥ ४६ ॥ दिग्भे-
 दस्नाय्य चात्मानं सत्यसम्बन्धहिंसकः । दिनवासप चात्माय
 माधेनैकेन सिध्यति ॥ ४७ ॥ नभंदायामुपसृष्ट तथा सूर्यारको-
 दके । एकपञ्च निराहारो राजपुत्रो विधीयते ॥ ४८ ॥ जम्बु-
 मार्गे त्रिभिर्मासैः संवतः सुसमाहितः । पञ्चोरावेष चैकेन
 सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४९ ॥ कोकामुक्तिं विषाखाय गत्वा

पाण्डाधिकारने । भावमन्त्रदीर्घाः कुमारोर्विन्दते इव ॥ ५१ ॥
 वैवस्वतस्य चर्दनं न च गच्छेत् कदाचन । बलं कन्याद्वै वापी
 द्विबलौकं च गच्छति ॥ ५१ ॥ प्रभाषि लेकरात्रेषु यनावस्थां
 समाहितः । विध्यते तु महाबाहो यो नरो जायतेऽमरः ॥ ५२ ॥
 सज्जानक उपसृष्टं पाष्टिंसेनस्य चावधे । पित्रावासात्रने स्नात्वा
 सर्वपापीः प्रमुच्यते ॥ ५३ ॥ कुख्यातां ससुपसृष्टं जप्त्वा वैवाच-
 नसंश्रमम् । पश्यनेधमवाप्नोति तिराक्षीपीषितो नरः ॥ ५४ ॥
 पिच्छारक उपसृष्टं एकराक्षीषितो नरः । यन्निष्टोममवाप्नोति
 प्रभातां सर्वरौं युधिः ॥ ५५ ॥ तथा ब्रह्मचरो गत्वा धर्मारख्यो-
 पयोभितम् । पुच्छरीकमवाप्नोति उपसृष्टं नरः युधिः ॥ ५६ ॥
 मैनाकचर्वते स्नात्वा तथा कन्यागण्डमस्य च । कामं जिज्ञा च वै
 मासं सर्वनेषफलं जप्तेत् ॥ ५७ ॥ कासोदकं मन्दिहृष्टं तथा
 योत्तरमानसम् । यस्मै त्व वीजकयतादृभूषाहा विप्रमुच्यते ॥ ५८ ॥
 मन्दीश्वरस्य मूर्तिन्तु इहा मुच्येत किक्षिपेः । स्वर्गमार्गं नरः
 स्नात्वा ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ५९ ॥ विष्णातो हिमवान् पुष्टः
 यद्भुरश्चयुरो गिरिः । पाकरः सर्वरत्नानां सिद्धचारणवेदितः
 ॥ ६० ॥ यदीरमुत्सृजेत्तत्र विधिपूर्वमनाश्रमे । यध्रुवं जीवितं
 स्नात्वा यो वै वेदान्तगो हिजः ॥ ६१ ॥ यस्मै चैव दिवतास्तत्र
 नमस्कृत्य मुनीस्तथा । ततः सिद्धो दिवं गच्छेद्ब्रह्मलोकं समा-
 तनम् ॥ ६२ ॥ कामं क्रोधसु खोभसु यो जिज्ञा तीर्थमावसेत् ।
 न तेन किक्षिप्य प्राप्तं तीर्थीभिगमनाद्भवेत् ॥ ६३ ॥ वाग्यगन्यानि
 तीर्थानि दुर्गाणि विषमाणि च । मनसा तानि गन्यानि सर्व-
 तीर्थसमीक्षवा ॥ ६४ ॥ इदं नेष्यमिदं पुष्टमिदं स्वर्धममुत्तमम् ।
 इदं रक्षस्यं दिवानामाग्राय्यं पावनं तथा ॥ ६५ ॥ इदं दद्या-
 द्विजातीनां साधोरात्महितस्य च । सङ्गदासु जपेत् कर्षं विष्ण-
 व्यानुगतस्य च ॥ ६६ ॥ इत्तवान् गौतमस्यैतद्विरा वै महा-

तपाः । यज्ञिराः समनुयातः काश्यपेन च धीमता ॥ १७ ॥
 महर्षीणामिदं जप्यं पावनानां तथोत्तमम् । जपंशाम्बुखितः
 प्रह्वन्निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥ १८ ॥ इदं यथापि शृणुवाद्ब्रह्मस्य
 अङ्गिरोत्तमम् । उत्तमे च कृत्स्ने जन्म समेष्व्वातिष्ठ संसरेत् ॥ १९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि यानुशासनिकपर्वणि याज्ञिरनतीर्थ-
 यात्रायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । उहस्यतिथमं बुद्ध्या समया ब्रह्मणः
 समम् । पराक्रमे यत्नसममादित्वसमतेजसम् ॥ १ ॥ गात्रेय-
 मर्जनेनाजौ निहतं भूरितेजसम् । भ्रातृभिः सहितोऽन्यैश्च पर्यै-
 पृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ यथानं वीरययने कालाकाङ्क्षितमभ्युत्तम् ।
 आजन्ममरतस्येष्टं द्रष्टुकामा महर्षवः ॥ ३ ॥ यद्विद्यमिष्टोऽस्य
 भयुः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । यज्ञिरा गोतमोऽगस्त्यः सुमतिः
 सुवताकवान् ॥ ४ ॥ विश्वामित्रः स्मृत्वायिराः सम्वर्तः प्रमति-
 र्हीमः । उहस्यत्युग्रनो व्यासयश्वनः काश्यपो ध्रुवः ॥ ५ ॥ ७३
 जामदग्निय माकरुद्रेयोऽय गालवः । भरद्वाजोऽय रैभ्यश्च चव-
 क्रीतस्त्रितस्तथा ॥ ६ ॥ स्मृत्वास्तः यशस्तास्य कण्ठी मेधातिथिः
 कृपः । नारदः पवंतश्चैव सुधन्वायैकजो हितः ॥ ७ ॥ नितम्ब-
 भुवनी धीम्यः यतानन्दोऽकृतव्रणः । जामदग्न्यस्तथा रामः कच-
 येत्येवमाह्वयः ॥ ८ ॥ समागता महात्मानो भीष्मं द्रष्टुं महर्षवः ।
 तेषां महात्मनां ब्रूवामागतानां युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ भ्रातृभिः
 सहितश्चक्रे यथावदनुपूर्वभ्यः । ते पूजिताः सुखासीनाः कथासङ्ग-
 मं हर्षवः ॥ १० ॥ भीष्माग्निजाः सुमधुराः सर्वेन्द्रियमनोहराः ।
 भीष्मस्तेषां कथाः श्रुत्वा ऋषीणां भावितात्मनाम् । नेने द्विषिष्ठ-
 मात्मानं तुष्ट्या परमया युतः ॥ ११ ॥ ततस्ते भीष्मनामभ्य

पाण्डवाश्च नक्षत्रैः । अन्तर्धानं गताः सर्वे सर्वैर्द्वारैश्च पण्डितान्
 ॥ १२ ॥ तादृशीन् सुमहाभागानन्तर्धानगतानपि । पाण्डवा-
 स्तुष्टुः सर्वे प्रसेमुश्च मुद्गमुद्गः ॥ १३ ॥ प्रसन्नमनसः सर्वे गात्रैश्च
 कुरुक्षत्रमम् । उपतस्त्र्युद्योद्यन्तमादित्यं मन्त्रकोविदाः ॥ १४ ॥
 प्रभावान्पमस्तेषामृषीणां वीक्ष्य पाण्डवाः । प्रकाशतो दिशः
 सर्वा विजयं परमं ययुः ॥ १५ ॥ महाभागं परं तेषामृषीणा-
 मनुचिन्धते । पाण्डवाः सह भीष्मेण कथायक्रुस्तदायवाः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । कथान्ते शिरसा पादौ स्फुट्वा भीष्मस्य
 पाण्डवः । धर्म्यं धर्मसुतः प्रज्ञं पर्येषच्छुधिष्टिरः ॥ १७ ॥

युधिष्टिर उवाच । के दृशाः के जनपदाः कायमाः के च
 पर्वताः । प्रकृष्टाः पुण्यतः काश्च चेद्या नद्यः पितामहः ॥ १८ ॥

भीष्म उवाच । पत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम् ।
 शिलोच्छ्रितैः सन्वाहं सिद्धस्य च युधिष्टिर ॥ १९ ॥ इमां कवित्
 परिक्रम्य पृथिवीं शैलभूषणाम् । असकृद्विपदां श्रेष्ठः श्रेष्ठस्य
 सहमेधिनः ॥ २० ॥ शिलोच्छ्रितैर्बहं प्राप्तः स तेन विधिनाश्रितः ।
 उवाच रजनीन्तत्र सुमुखः सुखभाष्यपिः ॥ २१ ॥ शिलोच्छ्रितस्तु
 यत् कृत्यं प्रातस्तत् कृतवाञ्छुषिः । कृतकृत्यमुपातिष्ठत् सिद्धं
 तमतिथिं तदा ॥ २२ ॥ तौ समेत्य महात्मानौ सुखासीनौ कथा-
 युभाः । चक्रतुर्वेदसंबन्धास्तच्छेषकृतकृपाः ॥ २३ ॥ शिलोच्छ्रितः
 कथान्ते तु सिद्धिमामन्त्रा यज्ञतः । प्रज्ञं पप्रच्छ मेधावी ब्रह्मां
 संपरिपृच्छति ॥ २४ ॥

शिलोच्छ्रित उवाच । के दृशाः के जनपदाः केयमाः के च
 पर्वताः । प्रकृष्टाः पुण्यतः काश्च चेद्या नद्यस्तदुच्यताम् ॥ २५ ॥

सिद्ध उवाच । ते दृशास्तेजनपदास्तेचमास्ते च पर्वताः ।
 शेषां भागीरथी गङ्गा मध्येनैति सरिद्धरा ॥ २६ ॥ तपसा ब्रह्म-
 चर्येण यज्ञैश्चाग्निं वा पुनः । गतिं तां लभते जन्तुर्गङ्गां संश्लिष्य

वां लभेत् ॥ २७ ॥ सृष्टानि येषां गाङ्गेयैस्तीर्थैर्गात्राणि दृष्टि-
 नाम् । न्यस्तानि न पुनस्तेषां त्यागः स्वर्गादिधीयते ॥ २८ ॥
 सर्वाणि येषां गाङ्गेयैस्तीर्थैः कार्याणि दृष्टिनाम् । गान्धका
 मानवा विप्र दिवि तिष्ठन्ति ते जनाः ॥ २९ ॥ पूर्वं वयसि कर्माणि
 कृत्वा पापानि ये नराः । पश्चाद्गङ्गां निषेवन्ते तेषां वान्पुत्रमां
 गतिम् ॥ ३० ॥ स्नातानां शुचिभिस्तीर्थैर्गाङ्गेयैः प्रयतात्मनाम् ।
 व्युष्टिर्भवति या पुंसां न सा क्रतुष्वतैरपि ॥ ३१ ॥ यावदस्मि
 मनुष्यस्य गङ्गातीर्थेषु तिष्ठति । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके
 महीयते ॥ ३२ ॥ अपहृत्य तमस्तीर्थं यथा भात्युदये रविः ।
 तथापहृत्य पापानं भाति गङ्गाजलोत्थितः ॥ ३३ ॥ विसोमा इव
 शर्वर्यो विपुष्यास्तरवो यथा । तद्वद्देया दिव्यैव हीना गङ्गा-
 जलैः शिवैः ॥ ३४ ॥ वर्षाश्रमा यथा सर्वं धर्मज्ञानविवर्जिताः ।
 क्रतवश्च यथासोमास्तथा गङ्गां विना अगतम् ॥ ३५ ॥ यथा हीनं
 नभोःकेषु भूः शैलैः खलु वायुना । तथा देया दिव्यैव गङ्गा-
 हीना न संभवः ॥ ३६ ॥ त्रिषु लोकेषु ये केचित् प्राणिनः सर्व
 एव ते । तर्षमाणाः परां तृप्तिं वान्ति गङ्गाजलैः शुभैः ॥ ३७ ॥
 यस्तु सूर्येण निष्टम् गाङ्गेयं पिवते खलम् । गवां निर्हार-
 निर्मुक्ताद्यावकात्तद्विश्रियते ॥ ३८ ॥ इन्द्रव्रतसहस्रन्तु यथरेत्
 कायघोषनम् । पिवेद्यथापि गङ्गाश्वः समौ स्यातां न वा समौ
 ॥ ३९ ॥ तिष्ठेद्युगसहस्रन्तु पाद्भिर्नैकेन यः पुमान् । मासमेकन्तु
 गङ्गायां समौ स्यातां न वा समौ ॥ ४० ॥ लम्बेतावाकृषिरा यस्तु
 युगानामयुतं पुमान् । तिष्ठेद्यथेष्टं यथापि गङ्गायां न विश्रि-
 यते ॥ ४१ ॥ अमौ प्राप्तं प्रधूयेत यथा तूलं दिजोत्तम । तथा
 गङ्गावगादस्य सर्वपापं प्रधूयते ॥ ४२ ॥ भूतानामिह सर्वेषां
 दुःखोपहतचेतसाम् । गतिमन्वेदमाणानां न गङ्गासदृशो गतिः
 ॥ ४३ ॥ भवन्ति निर्विषाः सर्पा यथा तार्क्ष्यस्य दर्शनात् । गङ्गाया

दर्शनान्नदत् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४४ ॥ अप्रतिष्ठाय ये केषि-
 द्धर्मप्रवणाय ये । तेषां प्रतिष्ठा गङ्गे च प्रवणं धर्मं वर्मं च ॥ ४५ ॥
 प्रकृष्टैरशुभैर्ग्रहाननेकैः पुरुषाधमान् । पततो नरके गङ्गा सं-
 श्रितान् प्रेत्य तारयेत् ॥ ४६ ॥ ते संविभक्ता मुनिभिर्नूनं द्वैः
 सवासवैः । घृभिगच्छन्ति सततं गङ्गां मतिमताम्बर ॥ ४७ ॥
 विनयाचारहीनाश्च अश्रिवाश्च नराधमाः । ते भवन्ति शिवा विप्र
 ये वै गङ्गामुपाश्रिताः ॥ ४८ ॥ यथा सुराणाममृतं पितृणाञ्च
 यथा स्वधा । सुधा यथा च नागानां तथा गङ्गाजलं नृणाम्
 ॥ ४९ ॥ उपासते यथा बाला मातरं सुधवाहिताः । अत्र-
 स्वास्तास्तथा गङ्गामुपासन्तीह दिक्षिणः ॥ ५० ॥ स्वाधश्चुवं यथा
 स्वानं सर्वेषां अत्रमुच्यते । स्वातागां सरितां अत्रैवा गङ्गा तद-
 दिक्षीच्यते ॥ ५१ ॥ यद्योपजीविनां धेनुर्हवादीनां धरा कृता ।
 तद्योपजीविनां गङ्गा सर्वप्राणमृतामिह ॥ ५२ ॥ देवाः सोमार्क-
 संस्त्वानि यथा सत्रादिभिर्मखैः । अमृतान्युपजीवन्ति तथा गङ्गा-
 जलं नराः ॥ ५३ ॥ जाङ्गवीपुलिनोत्खाभिः शिकताभिः समु-
 च्यतम् । पात्मानं मन्यते लोको दिविष्ठमिव घोभितम् ॥ ५४ ॥
 जाङ्गवीतीरसन्नातां नदं नूद्गां विभर्ति यः । विभर्ति रूपं सो-
 ऽर्कस्य तमोनायाय निर्मलम् ॥ ५५ ॥ गङ्गोर्मिभिरथो दिग्भ्यः
 पुरुषं पवनो यदा । स्रष्टे सोऽस्य पाप्मानं सद्य एवापकर्षति
 ॥ ५६ ॥ व्यसनैरभितप्तस्य नरस्य विनशियतः । गङ्गादर्शनजा
 प्रीतिर्व्यसनान्यपकर्षति ॥ ५७ ॥ हंसारावैः कोकरवै रवैरन्वैश्च
 पक्षिणाम् । पश्यन्गङ्गा गन्धर्वान् पुलिनैश्च शिलीश्वरान् ॥ ५८ ॥
 हंसादिभिः सुव्रह्मभिर्विविधैः पक्षिभिर्हताम् । गङ्गां गोकुल-
 सखाधां दृष्ट्वा स्वर्गोऽपि विह्वलः ॥ ५९ ॥ न सा प्रतिदिविष्ठस्य
 सर्वकामानुपासतः । सन्धवेद्या परा प्रीतिर्गङ्गायाः पुलिने नृणाम्
 ॥ ६० ॥ वाचनः कर्मजैर्ग्रहस्तः पापैरपि पुमानिह । योश्च गङ्गां

भवेत् पूतो यत्र ते नास्ति संभवः ॥ ६१ ॥ असावरान् अक्षरान्
 पितृस्तेभ्यश्च शिःपरे । पुमांस्तारयते गङ्गां वीक्ष्य सृष्ट्वावगाह्य
 च ॥ ६२ ॥ श्रुताभिरुपिता पीता सृष्ट्वा दृष्ट्वावगाहिता । गङ्गा
 तारयते नृणामुभौ बंधौ विधीयतः ॥ ६३ ॥ दधनात् स्वर्धनात्
 पानात्तथा गङ्गेति कीर्तनात् । पुनात्यपुष्पान् पुष्यपाच्छतघोष्य
 सहस्रयः ॥ ६४ ॥ य इच्छेत् सफलं जन्म जीवितं श्रुतमेव च ।
 स पितृस्तर्पयेद्गङ्गामभिगम्य सुरांस्तथा ॥ ६५ ॥ न सुतैर्न च
 वित्तेन कर्मणा न च तत् फलम् । प्राप्नुवात् पुरुषो यत्नं गङ्गां
 प्राप्य यदाप्नुयात् ॥ ६६ ॥ जात्यन्वैरिच तुख्यास्ते यतैः पशुभि-
 रेव च । समर्था ये न पश्यन्ति गङ्गां पुण्यजलां धिवाम् ॥ ६७ ॥
 भूतमथमविश्वैर्महर्षिभिरुपस्थिताम् । देवैः सेन्द्रैश्च को गङ्गां
 नोपसेवेत मानवः ॥ ६८ ॥ वानप्रस्थैर्यदृक्ष्वैश्च यतिभिर्ब्रह्म-
 चारिभिः । विद्यावद्धिः श्रितां गङ्गां पुमान् को नाम नाशयेत्
 ॥ ६९ ॥ उत्क्रामद्भिश्च यः प्राणैः प्रयतः शिष्टसम्मतः । चिन्तये-
 न्नसा गङ्गां स गतिं परमां लभेत् ॥ ७० ॥ न भयेभ्यो भयं तस्य
 न पापेभ्यो न राजतः । आदेहपतनाद्गङ्गामुपास्ते वः पुमानिह
 ॥ ७१ ॥ मद्वापुष्वाञ्च गमणात् पतन्ती वै महेच्छरः । दधार
 शिरसा गङ्गां तामेव दिवि सेवते ॥ ७२ ॥ पञ्चकृतास्त्रयो लोकाः
 पथिभिर्विमलैस्त्रिभिः । यस्तु तस्या जलं सेवेत् हतकृत्यः पुमान्
 भवेत् ॥ ७३ ॥ दिवि लघीतिर्यथादित्यः पितृणाञ्चैव चन्द्रमाः ।
 द्वेषय्य यथा नृणां गङ्गा च सरिता तथा ॥ ७४ ॥ माता पिता
 सुनैर्दारैर्विमुक्तस्य धनेन वा । न भवेद्भि तथा दुःखं यथा
 गङ्गावियोगजम् ॥ ७५ ॥ नारक्ष्येनेष्टविषयेन सुतैर्न धनागमैः ।
 तथा प्रसादी भवति गङ्गां वीक्ष्य यथा भवेत् ॥ ७६ ॥ पूर्वमिन्द्रं
 यथा दृष्ट्वा नृणां दृष्टिः प्रसीदति । तथा त्रिपदागां दृष्ट्वा नृणां
 दृष्टिः प्रसीदति ॥ ७७ ॥ तद्भावस्तद्गतमनास्तान्निष्ठस्तत्परावयवः ।

गङ्गां योऽनुगतो भक्त्या च तस्याः प्रियतां व्रजेत् ॥ ७८ ॥ भूमीः
 खलैर्द्विविधैश्च भूतैश्चावपैरपि । गङ्गा विगाह्या सततमेतत्
 कार्यतमं सताम् ॥ ७९ ॥ विश्वहोकेषु पुण्यजाह्नवाः प्रथितं
 यथाः । यत् पुत्रान् सगरस्येतो भक्ताख्यानवद्विदम् ॥ ८० ॥
 वायोरिताभिः सुमनोहरामिर्दुर्गताभिरत्यर्थं समुखिताभिः । गङ्गो-
 र्भिर्भिर्मानुमतीभिरिहाः सहस्ररश्मिप्रतिमा भवन्ति ॥ ८१ ॥ यव-
 क्षिणीं घृतिनीमत्युदारां सवद्विनीं वेगिनीं दुर्विगाह्याम् । गङ्गां
 गङ्गा वैः घरीरं विदुष्टं गता धीरास्ते विबुधैः समलम् ॥ ८२ ॥
 यस्यान् जडान् द्रव्यहीनांश्च गङ्गा यथस्त्रिनीं वृहती विश्वरूपा ।
 द्वैः सेन्द्रेमन्निर्मानवैश्च निषेविता सर्वकामैर्दुर्नत्रि ॥ ८३ ॥
 जर्ज्वरिणीं मन्दापुण्यां मधुमतीं त्रिवर्त्म्याम् । त्रिहोत्रगोप्त्रीं
 यै गङ्गां संश्रितास्ते दिवं गताः ॥ ८४ ॥ यो यत्स्वति दृच्छति
 वापि मन्तप्रस्तम्बैः प्रवच्छन्ति सुखानि देवाः । तद्भाविताः स्वर्ग-
 दर्शनैश्च इष्टां गतिं तस्य सुरा दिशन्ति ॥ ८५ ॥ इष्टां पृथिं
 वृहतीं विप्रकृष्टां शिवानुदां भागिनीं सुप्रबन्ध्याम् । विभावरीं
 सर्वभूतप्रतिष्ठां गङ्गां गता ये त्रिदिवं गतास्ते ॥ ८६ ॥ स्वाति-
 यस्याः खं दिवं गाह्यं नित्यं पुरा दिशो विदिशयावतस्ते । तस्या
 जलं सेव्यं सरिदराया मन्तार्ताः सर्वे कृतकृत्या भवन्ति ॥ ८७ ॥
 इयं गङ्गेति नियतं प्रतिष्ठा गृहस्य रुक्मस्य च गर्भवोषा । प्रात-
 स्त्रिवर्णां घृतवहा विपाप्मा गङ्गावतीर्णां विवतो विश्वतोवा ॥ ८८ ॥
 सुतावनीधस्य हरस्य भार्या दिवो भुवश्चापि कृतानुसूया । भव्या
 पृथिव्यां भागिनी चापि राजन् गङ्गा लोकानां पुण्यदा वै जवा-
 ण्याम् ॥ ८९ ॥ मधुसूया घृतधारा घृतांश्चैर्महोर्भिभिः घोभिता
 ब्राह्मणैश्च । दिवश्चाता शिरसाप्रा शिवेन गङ्गावनीध्राश्चिद्विदुः
 माता ॥ ९० ॥ जनिर्बरिष्ठा विरजः वितन्वी यथाशिरा वारि-
 वहा यथोदा । विश्वावती चाकृतिरिष्टविहा गङ्गोक्षितानां

भुवनस्य पत्न्याः ॥ ८१ ॥ साक्षा नञ्जा गोपने धारणे च दीप्तग
 व्रजानोस्तपनस्य चैव । तुल्या गङ्गा संभता ब्राह्मणाणां गुह्यस्य
 ब्रह्मस्यतवा च नित्यम् ॥ ८२ ॥ ऋषिष्टुतां विष्णुपत्नीं पुराणां
 सुपुण्यतोवां मनसापि लोके । सर्वात्मना जाङ्गवीं ये प्रपन्नास्ते
 ब्रह्मण्यः सदनं संप्रयाताः ॥ ८३ ॥ लोकानवेष्ट्य जगतीव पुरान्
 सर्वात्मना सर्वगुणोपपन्नान् । तत्स्नानकं ब्राह्मणभोषमानैर्गङ्गा
 सदैवात्मवशैरुपास्या ॥ ८४ ॥ उक्तां पुष्टां मिथतीं विश्वभोज्या-
 मिरावतीं रेवतीं भूधराणाम् । शिष्टात्रयाममितां ब्रह्मकान्तां
 गङ्गां अद्येदात्मवान् सिद्धिकामः ॥ ८५ ॥ प्रसाद्य देवान् सविभून्
 समस्तान् भगीरथस्तपसोश्रेण गङ्गाम् । गामानयन्तामभिगम्य
 यश्चत् पुंसां भयं नेह चामुत्र विद्यात् ॥ ८६ ॥ उदाहृतः सर्वथा
 ते गुणानां मयैकदेशः प्रसमीक्ष्य बुद्ध्या । यत्किञ्च मे काचि-
 दिहास्ति वक्तुं गुणान् सर्वान् परिमातुं तथैव ॥ ८७ ॥ मेरोः
 समुद्रस्य च सर्वयत्रैः सङ्गोपलानामुदकस्य वापि । यत्कञ्च वक्तुं
 नेह गङ्गाजलानां गुणास्थानं परिमातुं तथैव ॥ ८८ ॥ नष्टा-
 दितान् परया अद्वयोक्तान् गुणान् सर्वान् जाङ्गवीजान् नदेव ।
 भवेदाचा मनसा कर्मण्यैव भक्त्या युक्तः यदया यदधा ॥ ८९ ॥
 लोकानिमांस्त्रीन् यथसा वितत्य सिद्धिं प्राप्य गच्छतीं तां दुरा-
 पाम् । गङ्गाकृतानचिरेणैव लोकान् यथेष्टमिष्टान् विहरिष्यसि
 त्वम् ॥ ९० ॥ तव मम च गुणैर्महानुभावा जपतु मतिं सततं
 स्वधर्मयुक्तैः । अभिमतजनवत्सला हि गङ्गा जगति युनक्ति
 सुखैश्च भक्तिमन्तम् ॥ ९१ ॥

भोष्म उवाच । इति परममतिर्गुणानशेषान् प्रिलरतये त्रि-
 पथानुयोगरूपान् । बहुविधमनुशास्य नय्यरूपान् गगणतलं
 द्युतिमान् विवैष विद्वान् ॥ १०२ ॥ प्रिलहृत्सिस्तु सिद्धस्य वाक्यैः
 संबोधितस्तदा । गङ्गामुपास्य विधिवत् सिद्धिं प्राप सुदुर्लभाम्

॥ १०३ ॥ तथा क्वमपि कौन्तेव भङ्ग्या परमवा युतः । गङ्गा-
मन्त्रे हि सततं प्राप्यासे सिद्धिमुत्तमां ॥ १०४ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुतेतिहासं भीष्मोक्तं गङ्गावास्तव-
संयुतम् । युधिष्ठिरः परां प्रीतिमगच्छद्गुह्यमिः सद्यः ॥ १०५ ॥
इतिहासमिमं पुण्यं शृणुयात् सः पठेत् वा । गङ्गावास्तवसंयुक्तं
मुच्यते सर्वकिञ्चिदपि ॥ १०६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि पानुशासनिकपर्वणि गङ्गामाहात्म्ये
पङ्क्तिर्ग्रथोऽध्यायः ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्रशाम्यताभ्यां वृत्तेन यीक्षेन च यथा
भवान् । गुणैश्च विविधैः सर्वैर्वचसा च समन्वितः ॥ १ ॥ भवान्
विपिष्टो वृद्धा च प्रश्रया तपसा तथा । तच्छाडुवन्तं पृच्छामि धर्मं
धर्मभृताम्बर ॥ २ ॥ नान्यस्त्वदन्यो लोकेषु प्रष्टव्योऽस्ति नराधिप ।
सखिवो यदि वा वैश्वः शूद्रो वा राजसत्तम ॥ ३ ॥ ब्राह्मण्यं
प्राप्नुवायेन तस्मै व्याख्यातुमर्हसि । तपसा वा समहता कर्मणा वा
श्रुतेन वा । ब्राह्मण्यमथ वेदिच्छेत्तस्मै ब्रूहि पितामह ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच । ब्राह्मण्यं तात दुष्प्राप्यं वयैः सखादिभि-
स्त्रिभिः । परं हि सर्वभूतानां स्नानमेतद्युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ बह्वीशु
संहरन् वीनीर्ष्यायमानः पुनः पुनः । पर्याथी तात कञ्चिद्विदु-
ब्राह्मणो नाम जायते ॥ ६ ॥ सखाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरा-
तनम् । मतङ्गस्य च सम्वाहं गर्ह्यभ्याश्च युधिष्ठिर ॥ ७ ॥ द्विजातेः
कस्यचित्तानं हृत्यत्रयैः सतस्त्वभूत् । मतङ्गो नाम नाम्ना वै सर्वैः
समुद्दितो गुणैः ॥ ८ ॥ स वसुकारः कौन्तेव पित्रोत्सृष्टः पर-
न्तप । प्रायाद्गर्हभयुक्तेन रथेनाप्याशुगामिना ॥ ९ ॥ स बाह्यं
गर्हभं राजन् वदन्तं मातुरन्तिके । निरविध्यत् प्रतीक्षेन नाधि-

कावां पुनः पुनः ॥ १० ॥ तत्र तीव्रप्रणं दृष्ट्वा गर्हभी पुत्रवर्हिनी ।
 उवाच मा शुचः पुत्र चण्डालस्त्वघितिष्ठति ॥ ११ ॥ ब्राह्मणो
 दारुणं नास्ति मैत्रो ब्राह्मण उच्यते । आचार्यः सर्वभूतानां
 यास्ता किं प्रहरिष्यति ॥ १२ ॥ अयन्तु पापप्रकृतिर्वाले न कुरुते
 द्याम् । स्वयोनिं मानवत्येव भावो भावं नियच्छति ॥ १३ ॥
 एतत् शुभा मतइस्तु दारुणं रासभीवचः । अथतौर्यं रथान्तृषं
 रासभीं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥ ब्रूहि रासभि कल्याणि माता मे
 येन दूषिता । कथं मां वेत्सि चण्डालं क्षिप्रं रासभि यंस मे ॥ १५ ॥
 कथं मां वेत्सि चाण्डालं ब्राह्मणं येन नश्यते । तस्त्वेनैतन्नद्या-
 प्राप्ते ब्रूहि सर्वमघेपतः ॥ १६ ॥

गर्हभ्युवाच । ब्राह्मणं वृषलेन त्वं मत्तायां नापितेन ह ।
 जातस्त्वमसि चण्डालो ब्राह्मणं तेन तेऽनघत् ॥ १७ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्त्वा मतइस्तु प्रत्युपायाद्गृहं प्रति ।
 तमागतमभिप्रेष्य पिता वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १८ ॥ मया त्वं
 यज्ञसंरिद्धौ नियुक्तो गुरुकर्मणि । कष्पात् प्रतिनिवृत्तोऽसि
 कश्चिन्न कुशलं तव ॥ १९ ॥

मतइ उवाच । अन्ययोनिरयोनिर्वा कथं स कुशली भवेत् ।
 कुशलन्तु कुतस्तस्य यस्येयं जननी पितः ॥ २० ॥ ब्राह्मण्यं
 वृषलाज्जातं पितर्वेदयतीव माम् । अमानुषी गर्हभीयं तस्मा-
 त्तपस्ये तपो महत् ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वा स पितरं प्रतस्मै कृत-
 निशयः । ततो गत्वा महारथमतप्यत् सुमहत्तपः ॥ २२ ॥ ततः
 सन्तापयामास विबुधांस्तपसान्वितः । मतइः सुखसम्प्लुः स्वानं
 सुचरितादपि ॥ २३ ॥ तं तथा तपसा युक्तमुवाच हरिवाहनः ।
 मतइ तपसासे किं त्वं भोगानुत्सृज्य मानुषान् ॥ २४ ॥ वरं इदामि
 ते हन्त वृषीश्व त्वं यदीच्छसि । यथाप्यवाप्यं ब्रूहि ते सर्वं
 तद्ब्रूहि मा विरम् ॥ २५ ॥

मतः उवाच । ब्राह्मण्यं कामवानोऽहमिदमारश्चर्वाक्षयः ।
मच्छेवं तदवाप्येह वर एव वृत्ती मया ॥ २६ ॥

शौच उवाच । एतत् श्रुत्वा तु वचनं तमुवाच पुरन्दरः ।
मतः दुर्धममिदं विप्रस्यं प्राप्य ते जवा ॥ २७ ॥ ब्राह्मण्यं प्राच-
वानस्वमप्राप्यमङ्गतात्मभिः । विनयिष्यसि दुर्बुद्धे तदुपारम मा-
चिरम् ॥ २८ ॥ वेष्टतां सर्वभूतीषु तपोऽर्चं नातिवर्त्तते । तद्व्यं
प्राचवानस्वमचिरादिनयिष्यसि ॥ २९ ॥ देयतासुरमर्त्तौषु वत्-
पवितं परं श्रुतम् । चण्डालवोनो ज्ञातेन न तत् प्राप्यं कथञ्चन ॥ ३० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि इन्द्रमतङ्गसम्वादे
सप्तनिघोऽध्यायः ॥ २७ ॥

शौच उवाच । एवमुक्त्वा मतङ्गस्तु शंसितात्मा वतजनः ।
अतिउदिकपाद्मिन वर्षाणां घतमश्नत ॥ १ ॥ तमुवाच ततः यज्ञः
पुनरेव महावधाः । ब्राह्मण्यं दुर्धमं तात प्राचवानो न लप्यसि
॥ २ ॥ मतङ्ग परमं स्नानं प्राचवन् विनयिष्यसि । मा कृथाः
वाहसं पुत्र नैव धर्मपथस्तव ॥ ३ ॥ न हि यद्यं जवा प्राप्तुं
ब्राह्मण्यमिह दुर्मते । अप्राप्यं प्राचवानो हि नचिरादिनयि-
ष्यसि ॥ ४ ॥ मतङ्ग परमं स्नानं वार्थनापोऽसकृन्ववा । चिकी-
र्षस्त्वैव तपसा सर्वथा न भविष्यसि ॥ ५ ॥ तिर्यग्वोनिगतः सर्वो
जानुष्यं यदि गच्छति । स जायते पुङ्गवो वा चण्डालो वाप्य-
शंसवः ॥ ६ ॥ पुङ्गवः पापवोनिर्वा यः कश्चिद्दिह लप्यते । स
तस्मान्नेव सुचिरं मतङ्ग परिवर्त्तते ॥ ७ ॥ ततो दृश्यते कासी
जमती शूद्रतामिति । शूद्रवोनावपि ततो बह्व्यः परिवर्त्तते ॥ ८ ॥
ततस्त्रिंशद्रथे कासी जमती वैश्यातामपि । वैश्यातावां चिरं कालं
तत्रैव परिवर्त्तते ॥ ९ ॥ ततः षष्टियुगे कासी राजन्थो नाम

जायते । रात्रेऽन्धले चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते ॥ १० ॥ ततः
 षष्टिशुभे काले जमते ब्रह्मबन्धुताम् । ब्रह्मबन्धुविरं कालं तत्रैव
 परिवर्त्तते ॥ ११ ॥ ततस्तु दिशते काले जमते काण्डपृष्ठताम् ।
 काण्डपृष्ठविरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते ॥ १२ ॥ ततस्तु त्रिघते काले
 जमते जपतामपि । तच्च प्राप्य चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते ॥ १३ ॥
 ततश्चतुःघते काले श्रीत्रिवी नाम जायते । श्रीत्रिवीले चिरं कालं
 तत्रैव परिवर्त्तते ॥ १४ ॥ तदेवं शोकहर्षौ तु कामदेवौ च पृथक् ।
 अतिमानातिवादी च प्रविशेते द्विजाधमम् ॥ १५ ॥ तांशेष्वयति
 यत्नू च तदा प्राप्नोति सङ्गतिम् । अय ते वैजयन्त्येनं ताकाशा-
 द्विव पात्यते ॥ १६ ॥ मतङ्गसम्प्रदायैवं यद्वहं कामबूषदम् ।
 वृणीष्व काममन्यं त्वं ब्राह्मण्यं हि सुदुर्लभम् ॥ १७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि इन्द्रमतङ्गसम्वाद्दि

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्त्वा मतङ्गस्तु संशितात्मा वतव्रतः ।
 सङ्गमेकपादेन ततो ध्यानं व्यतिष्ठत ॥ १ ॥ तं सङ्गसावरे ऋषि
 यज्ञो द्रष्टुमुपागमत् । तदेव च पुनर्वाक्यमुवाच बलव्रतका ॥ २ ॥
 मतङ्ग उवाच । इहं वर्षसङ्गं वै ब्रह्मचारी समाहितः ।
 अतिष्ठमेकपादेन ब्राह्मण्यं नाप्नुवां कथम् ॥ ३ ॥

शक्र उवाच । सण्डालयोनी जातेन नावाप्यं वै कथञ्चन ।
 अन्यं कामं वृणीष्व त्वं मा वृथा तेऽस्त्वयं अमः ॥ ४ ॥ एवमुक्त्वा
 मतङ्गस्तु भयं शोकपरायणः । अथतिष्ठद्दयां गत्वा सोऽङ्गुष्ठेन
 घतं समाः ॥ ५ ॥ सुदुर्वहं वचनं योगं कृषो धमनिस्ततः ।
 लग्निभूतो धर्मात्मा च घपातेति नः श्रुतम् ॥ ६ ॥ तं पतन्म-
 नभिद्रुत्य परिजग्राह वासवः । वराणामीश्वरो दाता सर्वभूत-
 क्षिते रतः ॥ ७ ॥

मत्त उवाच । मत्तं ब्राह्मण्यं ते विद्वन्निह दृश्यते ।
 ब्राह्मण्यं दुर्लभतरं संकृतं परिपन्थिभिः ॥ ८ ॥ पूजयन् सुख-
 भाप्नोति दुःखभाप्नोत्यपूजयन् । ब्राह्मण्यः सर्वभूतानां योगक्षि-
 प्तमपिता ॥ ९ ॥ ब्राह्मणेभ्योऽनुत्पद्यन्ते पितरो देवतास्तथा ।
 ब्राह्मण्यः सर्वभूतानां मत्तं पर उच्यते । ब्राह्मण्यः कुचते वद्वि
 यथा यद्यच्च वाञ्छति ॥ १० ॥ वद्वीस्तु सखियन् योनीर्षाब-
 मानः पुनः पुनः । पथीथि तात कस्मिंश्चिद्ब्राह्मण्यमिह विन्दति
 ॥ ११ ॥ तदुत्सृज्येह दुष्प्रापं ब्राह्मण्यमकृतान्मभिः । अयं वरं
 तृणीष्व स्वं दुर्लभोऽयं हि ते वरः ॥ १२ ॥

मत्त उवाच । किं मां तुदधि दुःखानां मृतं मारयसे च
 माम् । त्वां न योचामि यो लज्जा ब्राह्मण्यं न वुभूयसे ॥ १३ ॥
 ब्राह्मण्यं वद्वि दुष्प्रापं त्रिभिर्वर्षैः यतक्रतो । सुदुर्लभं सदावाप्य
 नानुतिष्ठन्ति मानवाः ॥ १४ ॥ यः पापेभ्यः पापतमस्तेषामधम
 एव सः । ब्राह्मण्यं यो न जानीते धनं लज्जुव दुर्लभम् ॥ १५ ॥
 दुष्प्रापं खलु विप्रसं प्राप्तं दुरनुपालनम् । दुःखापहमवाप्यैत-
 न्मानुतिष्ठन्ति मानवाः ॥ १६ ॥ एकारामो ह्यहं यत्र निर्दम्बो
 निष्परिवहः । यद्द्विंशत्सप्तमाख्याय कथं नार्हामि विप्रताम् ॥ १७ ॥
 दैवन्तु कथमेतद्वै वदहं माहडोषतः । एतामवस्थां सम्प्राप्तो धर्मज्ञः
 सन् पुरन्दर ॥ १८ ॥ नूनं दैवं न शक्यं हि पौरुषेणातिवर्त्ति-
 तुम् । वदहं वद्वानेवं न लभे विप्रतां प्रभो ॥ १९ ॥ एवञ्जते
 तु धर्मज्ञ हातुमर्हसि मे वरम् । यदि तेऽहमनुशास्त्रः किञ्चिद्वा
 सुकृतं मम ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । तृणीष्वेति तदा प्राह ततस्तं बल-
 हतवत् । सोदितस्तु महेन्द्रेण मत्तः प्राज्ञवोद्विहम् ॥ २१ ॥

मत्त उवाच । यथाकामविहारी स्यां कामकपी विहङ्गमः ।
 ब्राह्मण्यविरोधेन पूजाय प्राप्तुवामहम् ॥ २२ ॥ यथा ममासवा

कीर्तिर्भवेद्यापि पुरन्दर । कर्तुंमर्हसि तद्देव विरथा त्वां प्रसा-
दये ॥ २२ ॥

शक्र उवाच । इन्द्रोदेव इति ज्ञातः स्त्रीणां पूज्यो मणि-
मसि । कीर्तिं च तेऽतुला बलं त्रिषु लोकेषु चाप्सति ॥ २४ ॥
एवं तस्मै वरं दत्त्वा वासवोऽन्तरधीयत । प्राणांश्चक्रा मसङ्गो-
ऽपि संप्राप्तः स्वानमुत्तमम् ॥ २५ ॥ एवमेतत् परं ज्ञानं ब्राह्मण्यं
नाम भारत । तच्च दुष्यापमिह वै महेश्वरचनं यथा ॥ २६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि इन्द्रमातङ्गकव्यादे
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतं ते महदाख्यानमेतत् कुरुकुलोदह ।
सदुष्यापं वदुप्रवीषि ब्राह्मण्यं वदताम्बर ॥ १ ॥ विज्ञानितेण
च पुरा ब्राह्मण्यं प्राप्तमित्युत । श्रूयते वदसे तच्च दुष्यापमिति
सत्तम ॥ २ ॥ वीतहृद्यश्च नृपतिः श्रुतो मे विप्रतां गतः । तद्देव
तावद्गङ्गेय श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ ३ ॥ स केन कर्मणा प्राप्नो
ब्राह्मण्यं राजसत्तमः । वरेण तपसा वापि तस्मै ग्याख्यातु-
मर्हसि ॥ ४ ॥

भौष उवाच । शृणु राजन् यथा राजा वीतहृद्यो महा-
यथाः । राजर्षिर्दुर्लभं प्राप्तो ब्राह्मण्यं लोकसङ्गतम् ॥ ५ ॥
मनोर्महात्मनस्तात प्रजा धर्मेण यासतः । बभूव पुत्रो धर्माज्ञा
सर्वातिरिति विश्रुतः ॥ ६ ॥ तस्यान्ववायी हो राजन् राजानो
सम्बभूवतुः । द्विहयस्तासजङ्घ वत्सस्य जयतांवरः ॥ ७ ॥
द्विहयस्य तु राजेन्द्र दशसु स्त्रीषु भारत । यतं बभूव पुत्राणां
गूराणामनिर्वात्मिणाम् ॥ ८ ॥ तुल्यरूपप्रभावानां बन्धिनां बुध-
शास्त्रिणाम् । धनुर्वेदे च वेदे च सर्वज्ञैव उतयथाः ॥ ९ ॥ काशि-

अपि युधो राजन् द्विविदासपितामहः । उर्वीश इति विद्याती
 वभूव जयतावरः ॥ १० ॥ स वीतहृत्वादावादैरागत्य पुत्र-
 संभः । गङ्गावनुमन्नीमंशे संश्रामे विनिपावितः ॥ ११ ॥ तन्मु-
 च्छ्वा नरपतिं द्विदवास्ते मन्वारयाः । प्रतिजम्बुः पुरो रन्वा
 वत्कामानकुतोभवाः ॥ १२ ॥ उर्वीशस्य च दावाः काशि-
 दासोऽभ्यपिचत । सुद्विवो देवसहायः काशादम इवापरः ॥ १३ ॥
 स पाशवामास महीं धर्मात्मा काशिनन्दनः । तैर्वीतहृत्वाैरागत्य
 बुधि सर्वविनिर्जितः ॥ १४ ॥ तमवाञ्चो विनिर्जित्य प्रतिजम्बु-
 संश्रामतम् । सोद्विदवाश्च काशीयो द्विविदासोऽभ्यपिचत ॥ १५ ॥
 द्विविदासस्तु विद्याय वीर्यं तेषां महात्मनाम् । वाराणसो
 महातेजा निर्गमे यज्ञपासनात् ॥ १६ ॥ विप्रश्चद्विवसम्वाधां
 वैश्वशूद्रसमाकुलाम् । नैकशूकोदववतोः सखद्विपशापणाम् ॥ १७ ॥
 गङ्गाया उत्तरे कूले वप्राप्ते राजसत्तमः । गोमत्या इक्ष्वे कूले
 यज्ञस्येवामरावतीम् ॥ १८ ॥ तत्र तं राजघाटूँ निवसन्तं
 महीपतिम् । यागत्य द्विदवा भूयः पर्येधावन्त भारत ॥ १९ ॥
 स निष्कम्प इहो युधं तेभ्यो राजा महावलः । देवासुरसमं घोरं
 द्विविदासो महापुतिः ॥ २० ॥ स तु युधे महाराज दिनानां
 दृशतीदृश । इतवाहनभूविद्वस्ततो दैन्यमुपागतः ॥ २१ ॥
 इतबीषस्ततो राजन् शीणशोषस्य भूमिपः । द्विविदासः पुरो
 लाला पलायनपुरोऽभवत् ॥ २२ ॥ गत्वाशमपहं रम्यं भरहाजस्य
 धीमतः । जगाम घरणं राजा कृताश्वक्षिररिन्दम ॥ २३ ॥ तसु-
 वाच भरहाजो ज्येष्ठः पुत्रो वृषस्यतेः । पुरोधः श्रीलसम्बको
 द्विविदासं महीपतिम् ॥ २४ ॥ किमागमनकृत्यं ते सर्वं प्रभूधि
 मे वृष । वृत्ते प्रियं तत् करिष्ये न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ २५ ॥
 राजीवाच । भगवन् वैतहृत्वाैर्न युधे संघः प्रस्थापितः ।
 यज्ञशोकः परिदूणो भवन्तं घरणं गतः ॥ २६ ॥ यिष्येऽप्येन

भगवंस्त्वं मां वक्षितुमर्हसि । एकशेषः कृतो वंशो मम तैः पाप-
 कर्मभिः ॥ २७ ॥ तमुवाच महाभागो भरद्वाजः प्रतापवान् ।
 न भेतव्यं न भेतव्यं सोद्विव व्येतु ते भयम् ॥ २८ ॥ अहमिष्टं
 करिष्यामि पुत्रार्थं ते विद्याभ्यते । वीतहृदयसदस्त्राणि यिनं ह्यं
 प्रहरिष्यसि ॥ २९ ॥ तत इष्टिं चकारपिस्तस्य वै एतकामिकीम् ।
 अथास्य तनयो जज्ञे प्रतर्हन् इति कृतः ॥ ३० ॥ स ज्ञातमातो
 बल्लभे समाः सदास्त्रयोदश । वेदज्ञापि जगौ कृतस्त्रं धनुर्विदश्च
 भारत ॥ ३१ ॥ योगिन च समाविष्टो भरद्वाजेन धीमता । तेजो
 लौक्यं च संगृह्य तस्मिन् दिशे समाविशत् ॥ ३२ ॥ ततः स कवचो
 धन्वी स्तूयमानः सुरर्षिभिः । वन्दिभिर्विन्द्यमानश्च वनो सुखी
 इवोद्भितः ॥ ३३ ॥ स रथी वहनिस्त्रिंशो वभौ दौप्त इवानुसः ।
 प्रवचौ च धनुर्धन्वन् खड्गो चर्मी शराशनी ॥ ३४ ॥ तं दृष्ट्वा
 परमं हर्षं सुदिवतनयो यवौ । मेने च मनसा दग्धान् वैतहृदयान्
 स पार्थिवः ॥ ३५ ॥ ततोऽसौ यौवराज्ये च स्थापयित्वा प्रत-
 र्हन्म् । कृतकृत्यं तदात्मानं स राजा अभ्यनन्दन् ॥ ३६ ॥ ततस्तु
 वैतहृदयानां वधाय स महीपतिः । पुत्रं प्रस्थापयामास प्रतर्हन्-
 मरिन्दमम् ॥ ३७ ॥ सरथः स तु सन्तीर्थे गङ्गामाशु पराक्रमी ।
 प्रवचौ वीतहृदयानां पुरीं परपरस्त्रयः ॥ ३८ ॥ वैतहृदयास्तु
 संयुत्य रथघोषं समुदतम् । निर्ययुर्नगराकारै रथैः पररथा-
 रुजैः ॥ ३९ ॥ निष्कान्य ते नरव्याघ्रा दंघिताश्चित्रवाधिनः ।
 प्रतर्हन् समाजघ्नः शरवर्षैरुदायुधैः ॥ ४० ॥ अस्त्रैश्च विविधाकारै
 रथोपैश्च युधिष्ठिर । अभ्यवर्षन्त राजानं हिमवन्तमिवाभ्युदाः
 ॥ ४१ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संघार्थं तेषां राजा प्रतर्हन् । जघान तान्
 महातेजा वज्रानलसमैः शरैः ॥ ४२ ॥ कृत्वात्तमाज्ञास्ते राजन्
 भक्षैः यतसहस्रशः । अपतन् रुधिरार्द्रांश्चानिहता इव किंशुकाः
 ॥ ४३ ॥ हतेषु तेषु सर्वेषु वीतहृदयः सुतेष्वथ । प्राद्रवन्नगरं

द्विधा भृगोराश्रममप्यत ॥ ४४ ॥ बभौ भृगुश्च शरणं वीतहृद्यो
 नराधिपः । अमयश्च ददौ तस्मै राज्ञे राज्ञन् भृगुस्तदा ॥ ४५ ॥
 अश्वानुपट्टमेवाशु तत्रागच्छत् प्रतर्हिनः । स प्राप्य चाश्रमपदं
 दिवोदामात्मजोऽब्रवीत् ॥ ४६ ॥ भो भो के त्वाश्रमे सन्ति भृगोः
 शिष्या महात्मनः । द्रष्टुमिच्छे मुनिमहं तस्याश्चत मासि
 ॥ ४७ ॥ स तं विदिक्षा तु भृगुर्निवक्रामाश्रमात्तदा । पूजवा-
 मास च ततो विधिना नृपसत्तमम् ॥ ४८ ॥ उवाच चैनं राजेन्द्र
 किं कार्यं ब्रूहि पार्थिव । स चोवाच नृपस्तस्मै यदागमनकार-
 यम् ॥ ४९ ॥

राजोवाच । अयं ब्रह्मन्वितो राजा वीतहृद्यो विशर्ष्यताम् ।
 तस्य पुत्रैर्हि मे कृत्स्नो ब्रह्मन् वंशः प्रस्थापितः ॥ ५० ॥ सखा-
 दितश्च विषयः काशीनां रत्नसङ्घटः । एतस्य वीर्यद्वेषस्य हतं
 पुत्रघतं मया ॥ ५१ ॥ अस्येदानीं बधाद्य भविष्याम्यनृषः पितुः ।
 तमुवाच कृपाविष्टो भृगुर्धर्मभृताम्बरः ॥ ५२ ॥ नैहास्ति सत्तितः
 कश्चित् सर्वे क्षीमे दिजातवः । एतत्तु वचनं युद्धा भृगोस्तस्मै
 प्रतर्हिनः ॥ ५३ ॥ पादाशुपस्तृष्ण घ्नैः प्रकृष्टो वाक्यनब्रवीत् ।
 एवमप्यस्मि भगवन् कृतकृत्यो न संघवः ॥ ५४ ॥ स एव राजा
 वीर्येण स्वजातिं त्याजितो मया । अनृजानोहि मां ब्रह्मन्
 ध्यावस्व च शिवेन माम् ॥ ५५ ॥ त्याजितो हि मया जातिनेष
 राजा भृगुरह । ततस्तेनाभ्यनुशातो बभौ राजा प्रतर्हिनः ॥ ५६ ॥
 अजागतं महाराज मुक्त्वा विषमिवोरगः । भृगोर्वचनमात्रेण स
 च ब्रह्मर्षितां गतः ॥ ५७ ॥ वीतहृद्यो महाराज ब्रह्मवादिष्ण-
 नेव च । तस्य अत्समदः पुत्रो कपिणन्द्र इवापरः ॥ ५८ ॥ अक्र-
 ष्यन्निति यो दैत्यैर्निगृहीतः किन्नाभवत् । ऋषेर्हि वसतिं चाश्रया
 नृतिर्वस्य महात्मनः ॥ ५९ ॥ यत्र अत्समदो ब्रह्मन् ब्राह्मणैः
 स नदीवती । स ब्रह्मचारी विप्रर्षिः क्षीमान् अत्समदोऽभवत्

॥ ६० ॥ पुत्रो यत्समद्व्यापि सुतेजा भवद्विजः । वक्षीः
 सुतेजसः पुत्रो विद्वद्व्यस्तस्य चात्मजः ॥ ६१ ॥ विद्वद्व्यस्य तु पुत्रस्तु
 वितत्यस्तस्य चात्मजः । वितत्यस्य सुतः सत्यः सन्तः सत्यस्य
 चात्मजः ॥ ६२ ॥ अवास्तस्य सुतस्यर्षिः अवरुषामवन्तमः । तम-
 सश्च प्रकाशोऽभूत् तनयो द्विजसत्तमः ॥ ६३ ॥ प्रकाशस्य च
 वागिन्द्रो बभूव जपतांबरः । तस्यात्मजश्च प्रमतिर्वेद्वेदाङ्गपारगः ।
 वृताक्षां तस्य पुत्रन्तु रुक्मिण्योऽपद्यत ॥ ६४ ॥ प्रमहरायान्तु
 रुरोः पुत्रः समुद्रपद्यत । शुनकी नाम विप्रर्षियस्य पुत्रोऽथ
 शौनकः ॥ ६५ ॥ एवं विप्रत्वमगमत् वीतद्व्यो नराधिपः । भृगोः
 प्रसादाद्वाजेन्द्र क्षत्रियः क्षत्रियर्षभ ॥ ६६ ॥ तथैव कथितो वंशो
 मया गार्त्तमदस्तव । विस्तरेण महाराज किमन्यद्गुणपुङ्गव ॥ ६७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि चानुशासनिकपर्वणि वीतद्व्योपाख्याने
 त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच । के पूज्या वै त्रिलोकोऽजिन् भगवन्
 भरतर्षभ । विस्तरेण तदावक्षु न हि तप्यामि कथ्यतः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । यत्राप्युदाहरन्तीममिनिहासं पुरातनम् ।
 नारदस्य च सम्वादं वासुदेवस्य शोभयोः ॥ २ ॥ नारदं प्राक्कशिं
 दृष्ट्वा पूजयानं द्विजर्षभान् । केशवः परिप्रच्छ भगवन् काकम-
 स्यसि ॥ ३ ॥ ब्रह्मानपरस्तेषु भगवन् कान्त्रमस्यसि । यक्ष-
 सेऽश्रीतुमिच्छामि ब्रूहेतवर्भविस्तम ॥ ४ ॥

नारद उवाच । शृणु गोविन्द वानेताम् पूजयाम्बरिमहान् ।
 जप्तोऽन्यः कः पुमांल्लोके श्रीतुमेतदिच्छार्हति ॥ ५ ॥ वक्ष्यं वायु-
 नादित्यं पक्ष्म्यं जातवेदसम् । ख्याणु स्कन्दं तथा कश्यपो विष्णु
 ब्रह्माणमेव च ॥ ६ ॥ वाचस्पतिश्चन्द्रमसमपः पृथ्वीं सरस्वतीम् ।

सततं धी नमस्यन्ति तान्नामस्याम्यहं विभो ॥ ७ ॥ तपोबलान्
 वेदविदो नित्यं वेदपरायणान् । महाहानिं तृष्णियार्दुं च सदा
 सम्पूजयाम्यहम् ॥ ८ ॥ अभुक्त्वा देवकार्याणि कुर्वते धीःविकल्पनाः ।
 सन्तुष्टाय शमायुक्तास्तान्नामस्याम्यहं विभो ॥ ९ ॥ सम्यग्जन्ति
 धी चेष्टीः क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः । सत्यं धर्मं क्षितिं गात्र
 तान्नामस्यामि यादव ॥ १० ॥ धी वै तपसि वर्तन्ते वने मूलफला-
 घनाः । समश्चरन्ति क्रियावन्तस्तान्नामस्यामि यादव ॥ ११ ॥ धी
 भृत्यभरणे शक्ताः सततश्चातिथिप्रताः । भुञ्जते देवसेपाणि ता-
 न्नामस्यामि यादव ॥ १२ ॥ धी वेदं प्राप्य दुर्दर्शा वाम्मिनो ब्रह्म-
 चारिणः । याजनाध्यापने युक्ता नित्यं तान् पूजयाम्यहम् ॥ १३ ॥
 प्रसन्नहृदयायैव सर्वसत्त्वेषु नित्ययः । चापष्टतापात् स्वाध्याये
 युक्तास्तान् पूजयाम्यहम् ॥ १४ ॥ गुरुप्रसादे स्वाध्याये यतन्ते
 धी स्खिरप्रताः । गुरुप्रयोगेऽनसूयन्तस्तान्नामस्यामि यादव ॥ १५ ॥
 सुप्रता मुनयो धी च ब्राह्मणाः सत्यमह्वराः । वोढारो ह्यव्यकव्यानां
 तान्नामस्यामि यादव ॥ १६ ॥ भैक्ष्यचर्यांसु निरताः कृपा गुरु-
 कुलाश्रयाः । निःसुखा निर्हना धी तु तान्नामस्यामि यादव ॥ १७ ॥
 निर्भ्रमा निष्प्रतिदग्धा निष्ठीका निष्प्रयोजनाः । धी वेदं प्राप्य
 दुर्दर्शा वाम्मिनो ब्रह्मवादिनः ॥ १८ ॥ अहिंसा निरता धी च धी
 च सत्यप्रता नराः । दान्ताः शमपरायैव तान्नामस्यामि यादव
 ॥ १९ ॥ देवतातिथिपूजायां युक्ता धी अहमेधिनः । कपोत-
 त्तबो नित्यं तान्नामस्यामि यादव ॥ २० ॥ धीषां त्रिवर्गहृद्येषु
 वर्तन्ते नोपहीयते । शिष्टाचारप्रवृत्ताश्च तान्नामस्याम्यहं सदा ॥ २१ ॥
 ब्राह्मणाः श्रुतसम्पन्ना धी त्रिवर्गमनुष्ठिताः । अलोक्षणाः पुण्य-
 योक्तास्तान्नामस्यामि केषव ॥ २२ ॥ अम्भवा वायुमन्त्राश्च सुधा-
 मन्त्राश्च धी सदा । व्रतैश्च विविधैर्युक्तास्तान्नामस्यामि माधव ॥ २३ ॥
 अयोनीनन्विनीय ब्रह्मयोनीस्तथैव च । सर्वभूतान्नामयोनींश्च

तावन्मस्याम्यहं सदा ॥ २४ ॥ नित्यमेतावन्मस्यामि कृष्य लोक-
 करानृषीन् । लोकव्येष्ठान् कुलव्येष्ठान्स्वामोष्ठान् लोकसत्तमान्
 ॥ २५ ॥ तस्मात्स्वमपि वार्ष्णेय द्विजान् पूजय नित्यदा । पुञ्जिताः
 पूजनाहो हि सुखं दास्यन्ति तिमघ ॥ २६ ॥ यजिंहोके सदा
 ह्येते परत्र च मुखप्रदाः । परन्ते मान्यमाना वै प्रदास्यन्ति सुखं
 तव ॥ २७ ॥ धी सर्वातिथयो नित्यं नोषु च ब्राह्मणेषु च । नित्यं
 सत्ये चाभिरता दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २८ ॥ नित्यं घमपरा धी
 च तथा धी चानसूयकाः । नित्यस्त्राध्यायिनो धी च दुर्गाण्यति-
 तरन्ति ते ॥ २९ ॥ सर्वान् देवान् नमस्यन्ति धी चैकं वेदमाश्रिताः ।
 यद्ब्रह्मनाथ दान्ताथ दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ३० ॥ तथैव त्रिप्र-
 प्रवरान्ममस्कृत्य यतव्रताः । भवन्ति धी दानरताः दुर्गाण्यति-
 तरन्ति ते ॥ ३१ ॥ तपस्विनय धी नित्यं कौमारव्रतधारिणः ।
 तपसा भावितात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ३२ ॥ देवतातिथि-
 भृत्यानां पितृणाञ्चार्षने रताः । शिष्टान्मभोजिनो धी च दुर्गा-
 ण्यतितरन्ति ते ॥ ३३ ॥ यन्निमाधाय विधिवत् प्रणतः धार-
 यन्ति धी । प्राप्ताः सोमाहुतिञ्चैष दुर्गाण्यतितरन्ति ॥ ३४ ॥
 मानापिब्रोर्गुरुषु च सम्यग्बर्हन्ति धी सदा । यथा सं उष्णि-
 घादूर्लेत्यक्त्रैवं विरराम सः ॥ ३५ ॥ तस्मात्स्वमपि कौन्तेय पितृदेव-
 द्विजातिषीन् । सम्यक् पूजयसे नित्यं गतिमिष्टामनास्यसि ॥ ३६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशंसनिकपर्वणि कृष्णानारद-

सम्वादे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविद्यारह ।
 ब्रह्मोऽहं श्रोतुमिच्छामि धर्मं भरतसत्तम ॥ १ ॥ अरणागतं धी
 रक्षन्ति भूतग्रामं चतुर्विधम् । किन्तस्य भरतयेष्ठ फलं भवति
 तच्छतः ॥ २ ॥

भौम उवाच । इदं शुक महाभाग सर्वप्रथमं महाशयः ।
 इतिहासं पुरातनं शरणात् महाशयम् ॥ १ ॥ प्रयात्प्रयातः
 श्वेन कपोतः प्रिवर्धनः । उषदं महाभागं नरेन्द्रं शरणात्
 गतः ॥ ४ ॥ स तं दृष्ट्वा विद्युद्वाजा प्रासादद्वमुपागतम् । चाञ्छा-
 ख्याञ्छिहीत्याह न तेषु भवमण्डल ॥ ५ ॥ भवं वै सुमहत्
 कथात् कुत्र किं वा कृतं त्वया । धीन त्वमिह सम्प्राप्तो विश्वो
 भ्रान्तचेतनः ॥ ६ ॥ नवनीलोत्पलापीडुवाहवर्षं सुदर्शन ।
 हाडिमाघीकपुण्याह मा त्वसस्त्राभयं तव ॥ ७ ॥ मत्सकाशमनु-
 प्राप्तं न त्वां कश्चित् समुत्सहेत् । मनसा ग्रहणं कर्तुं रक्षाध्वज-
 पुरस्कृतम् ॥ ८ ॥ काशिराज्यं तद्दयैवं त्वदं जीवितं तथा ।
 त्यजेयं भव विस्त्रव्यः कपोत न भयं तव ॥ ९ ॥

श्वेन उवाच । ममैतदिहितं भयं न राज्ञस्त्रातुमर्हसि ।
 यतिक्रान्तश्च प्राप्तश्च प्रववाञ्चोपपादितम् ॥ १० ॥ मांसश्च रुधिर-
 चास्य मध्वा मेदश्च मे हितम् । परितोषकरो श्वे मम मास्या-
 यतो भव ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा मे बाधतेऽद्युष्ठा शुभा निर्द्दिहतीव मे ।
 मुञ्चैनं न हि शक्यामि राजकन्दवितुं शुभाम् ॥ १२ ॥ मवा
 अनुवतो श्वेप मत्पुत्रनखविद्यतः । किञ्चिदुष्हासनिःश्रासं न
 राजन् गोप्तुमर्हसि ॥ १३ ॥ यदि स्वविषये राजन् प्रभुस्त्वं रक्षणे
 नृणाम् । श्वेपस्य तपार्त्तस्य न त्वं प्रभुरथोत्तमः ॥ १४ ॥ यदि
 वैरिषु भत्येषु स्वजनव्यवहारयोः । विषयेष्विन्द्रबाणाञ्च पाकाधि-
 मा पराक्रम ॥ १५ ॥ प्रभुत्वं हि पराक्रम्य सम्यक् पञ्चदशेषु ते ।
 यदि त्वमिह धर्माधीं मामपि द्रष्टुमर्हसि ॥ १६ ॥

भौम उवाच । शुक श्वेनस्य तदाक्यं राजर्षिर्विजयं गतः ।
 संभाव्य चैनं तदाक्यं तदधीं प्रत्यभाषत ॥ १७ ॥

राजोवाच । गोवृषो वा वराहो वा शृगो वा महिषोऽपि
 वा । तदर्थं मद्यं क्रियतां शुभाप्रथमनाव ते ॥ १८ ॥ शरणागतं

न त्यजेवमिति मे व्रतमाहितम् । न मुह्यति ममाङ्गानि द्विजोऽर्धं
पश्य वै दिक्ष ॥ १८ ॥

श्वेन उवाच । न वराहं न शोचायं न चान्यान् विविधान्
दिजान् । मद्ययानि महाराज किमन्वायेन तेन मे ॥ २० ॥ वक्ष्यु
मे विहितो भण्डः स्वयं द्विवैः सनातनः । श्वेनाः कपोतान् खादन्ति
स्त्रितिरेषा सनातनौ ॥ २१ ॥ उशीनर कपोते वशि श्वेद-
स्तवानघ । ततस्त्वं मे प्रहृच्छाद्य स्वमांसं तुलया वृतम् ॥ २२ ॥

राजोवाच । महाननुग्रहो मेऽद्य यस्त्वेनैवमिहात्य माम् ।
वाङ्मेवं करिष्यामीत्युक्त्वा सो राजसत्तमः ॥ २३ ॥ उत्कृष्योत्-
कृत्य मांसानि तुलया समतोलयत् । पन्तःपुरे ततस्तस्य स्त्रियो
रत्नविभूषिताः ॥ २४ ॥ हाहाभूता विनिष्क्रान्ताः शुक्ला परम-
दुःखिताः । तासां रुदितघट्टेन मन्त्रिभृत्यजनस्य च ॥ २५ ॥
वभूव सुमहान्नादो मेघगन्धीरनिस्वनः । निरुद्धं गगणं सर्वं
व्यभ्रं मेघैः समन्ततः ॥ २६ ॥ मही प्रचलिता चासीत्तस्य सत्येन
कर्मणा । स राजा पार्श्वेनैव बाह्वभ्यामुक्तथ यत् ॥ २७ ॥
तानि मांसानि संखिद्य तुलां पूरयतेऽधमैः । तथापि न समस्तेन
कपोतेन वभूव ह ॥ २८ ॥ अस्त्रिभृतो यदा राजा निर्मासो
रुधिरस्रवः । तुला ततः समाकृद्धः स्वमांसस्य वमुत्सृजन् ॥ २९ ॥
ततः सेन्द्रास्त्रयो लोकास्तं नरेन्द्रमुपस्थिताः । भेर्यथाकाशनी-
स्तत्र वादिता देवदुन्दुभिः ॥ ३० ॥ समतेनावसिक्तथ तपदर्भो
नरेश्वरः । दिव्यैश्च सुसुखैर्मात्स्यैरभिवृष्टः पुनः पुनः ॥ ३१ ॥ दिव-
गन्धर्वमहातैरसरोभिश्च सर्वतः । नृत्तथैवोपगोतय्य पितामह
इव प्रभुः ॥ ३२ ॥ हेमप्रासादसम्बाधं मणिकाञ्चनतोरणम् ।
सर्वैर्दूर्यमणिस्तम्भं विमानं समधिष्ठितः ॥ ३३ ॥ स राजर्षिर्गतः
सुगं कर्मणा तेन याश्रितम् । परणागतेषु शैवं क्वं कुरु सर्वं
युधिष्ठिर ॥ ३४ ॥ भक्तानामनुरक्तानामाश्रितानाञ्च रक्षिता ।

दवावान् सर्वभूतेषु परत्र सुखमेवति ॥ ३५ ॥ साधुवृत्तो हि यो
 राजा महत्तमनुतिष्ठति । किञ्च प्राप्तं भवेत्तेन स्वव्याजेनेव कर्मणा
 ॥ ३६ ॥ स राजर्षिर्विशुद्धात्मा धीरः सत्यपराक्रमः । काशीना-
 मीश्वरः स्यात्स्त्रिषु लोकेषु कर्मणा ॥ ३७ ॥ वोऽप्यन्वः कार्प-
 क्ष्यं प्ररक्षणागतरक्षणम् । वोऽपि गच्छेत तानेव गतिं भरत-
 सप्तम ॥ ३८ ॥ इदं वृत्तं हि राजर्षिर्दुर्गपदमस्य कीर्तयन् । पूतात्मा
 वै भवेन्नोके शृणुवाद्यस्य नित्यतः ॥ ३९ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि शत्रुघासनिकपर्वणि छेनकपोतीये

दात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किं राज्यः सर्वभूतानां गरीयः स्यात्
 पितामह । कुर्वन् किं कर्म नृपतिरुभौ लोकौ समञ्जते ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । एतद्द्वाराद्यः कृत्यतममभिषिक्तस्य भारत ।
 ब्राह्मणानामनुष्ठानमत्यन्तं सुखमिच्छता ॥ २ ॥ कर्तव्यं पार्थिवे-
 न्देष तद्विधिं भरतर्षभ । शीतिवान् ब्राह्मणान् इष्टान् नित्य-
 नेवाभिपूजयेत् ॥ ३ ॥ धीरज्ञानपदांशपि ब्राह्मणांश्च बहु-
 श्रुतान् । सान्त्वेन भोगदानेन नमस्कारैस्तुषार्थयेत् ॥ ४ ॥ एतत्
 कृत्यतमं राज्यं नित्यमेवोपलक्षयेत् । यथात्मानं यथा पुत्रांस्तथै-
 तान् प्रतिपालयेत् ॥ ५ ॥ ये चाप्येषां पूज्यतमास्तान् इदं प्रति-
 पूजयेत् । तेषु शान्तेषु तद्ग्राह्यं सर्वमेव विराजते ॥ ६ ॥ ते
 पूज्यास्ते नमस्कार्या भान्यास्ते पितरो यथा । तेष्वेव वाचा
 लोकानां भूतानामिव वासवैः ॥ ७ ॥ अभिचारैरुपायैश्च दृष्टेभ्यु-
 रपि तेजसा । निःशेषं क्षुपिताः कुर्युर्गुणाः सत्वपराक्रमाः ॥ ८ ॥
 नान्तमेवां प्रपञ्चामि न द्विषन्त्याप्यपठताः । क्षुपिताः समुदी-
 ष्यन्ते द्वावेष्वभिषिक्ता इव ॥ ९ ॥ विभ्यत्येषां साहसिका गुणाः

स्तोत्रामतीव हि । कृपा इव द्रव्यच्छन्वा विद्युदा धीरिवापरे
 ॥ १० ॥ प्रसङ्गाकारिणः केचित् कार्पासमुद्वोषपरे । सन्ति
 वैषामनिघटास्तथैवान्ये तपस्विनः ॥ ११ ॥ वृद्धिगौरवमप्येके
 भैष्यमन्येऽप्यनुष्ठिताः । शीराशान्येऽमृताशान्ये तथाप्ये नटनसंकाः
 ॥ १२ ॥ सर्वकर्मसहाशान्ये पाषिंवेचितरेषु च । विविधाकार-
 युक्ताश्च ब्राह्मणा भवतर्षभ ॥ १३ ॥ नानाकर्मसु रत्नानां बद्ध-
 कर्मोपजीविनाम् । धर्मज्ञानां सतां तेषां नित्यमेवानुकीर्तयेत्
 ॥ १४ ॥ पितृणां देवतानाञ्च मनुष्योरगरक्षणम् । पुराण्येते
 महाभागा ब्राह्मणा वै जनाधिप ॥ १५ ॥ नैते द्वैतं पितृभिर्न
 मन्थर्वैर्न राक्षसैः । नासुरैर्न पिशाचैश्च यन्वा जेतुं हिजातवः
 ॥ १६ ॥ अद्वैतं देवतं कुर्व्यद्देवतं चाप्यद्वैतम् । अमिच्छेयुः स
 राजा स्याद्योनेष्टः स पराभवेत् ॥ १७ ॥ परिवादश्च यिः कुर्व्यु-
 ब्राह्मणानामचेतसः । सत्यं ब्रवीमि ते राजन् विनश्येयुर्न संशयः
 ॥ १८ ॥ निन्दाप्रशंसानुग्रहाः कीर्त्तकीर्त्तपरायणाः । परि-
 कुप्यन्ति ते राजन् सततं दिपतां दिवाः ॥ १९ ॥ ब्राह्मणा वं
 प्रशंसन्ति पुंसः स प्रवर्धते । ब्राह्मणैर्वः पराहृष्टः पराभूवात्
 क्षणादि सः ॥ २० ॥ यका यवनकाभ्योऽनास्तास्ताः क्षत्रिय-
 जातवः । वृषलक्षं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ २१ ॥
 द्वाविंशत्य कलिहारा पुनिन्दावाप्युशीनराः । कोलिसर्पा माहि-
 पकास्तास्ताः क्षत्रियजातवः ॥ २२ ॥ वृषलक्षं परिगता ब्राह्म-
 णानामदर्शनात् । जेवान् पराजयस्तेभ्यो न जयो जयतांवर
 ॥ २३ ॥ यस्तु सर्वमिदं हन्यात् ब्राह्मणाञ्च न तत्समम् । ब्रह्म-
 वध्या महादोष इत्याहुः परमर्षवः ॥ २४ ॥ परिवाहो हिजातीनां
 न शीतव्यः कवचन । आसोताधीमुग्रस्तूष्णीं समुत्थाय ब्रजेषु
 वा ॥ २५ ॥ न स जातो जनिष्यदा पृथिव्यामिह कश्चन । सो
 ब्राह्मणविरोधेन सुखं जीवितुमुक्तचेत् ॥ २६ ॥ दुर्गाक्षी मुष्टिना

वायुर्दुःस्रभः पाणिना शची । दुर्बरा पृथिवी राजन् दुर्बला
ब्राह्मणा भुवि ॥ २७ ॥

इत्यनुष्पासनपर्वणि चतुष्पासनिकपर्वणि ब्राह्मणप्रथमं
नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

भीम उवाच । ब्राह्मणानेव सततं भयं संपरिपूजयित् ।
एते हि सोमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः ॥ १ ॥ एते भीम-
रक्षहारैरन्यैश्चैव किमिच्छुःकीः । सदा पूज्या नमस्कारै रक्ष्याव
पितृवक्षुः । ततो राट्टस्य शान्तिर्हि भूतानामिव वासवात् ॥ २ ॥
जायतां ब्रह्मवर्षस्त्री राट्टे वै ब्राह्मणः शुचिः । महारथव
राजान्य एष्टव्यः यद्गुणापवः ॥ ३ ॥ इति मां नारदः प्राह सततं
सर्वभूतधि । ब्राह्मणं जातिसम्पन्नं धर्मज्ञं संघितव्रतम् । वासवते
यज्ञे राजन् न तज्जात् वरमस्ति वै ॥ ४ ॥ ब्राह्मणेभ्यो हविर्हितं
प्रतियच्छन्ति देवताः । पितरः सर्वभूतानां नैतेभ्यो विद्यते परम्
॥ ५ ॥ आहित्यश्मन्ना वायुरापो भूरन्वरं दिवः । सर्वे ब्राह्मण-
भावेण सदाशुभपशुञ्जते ॥ ६ ॥ न तस्याश्नन्ति पितरो ब्रह्म
विद्या न भुञ्जते ॥ ७ ॥ देवाश्चाप्यस्य नाश्नन्ति पापस्य ब्राह्मण-
दिवः । ब्राह्मणेषु तु तुष्टेषु प्रीयन्ते पितरः सदा ॥ ८ ॥ तथैव
देवता राजन् नात्र कार्या विचारणा । तथैव तेषु प्रीयन्ते
धीर्षा भवति तद्दिविः ॥ ९ ॥ न च प्रेत्य विनश्यन्ति गच्छन्ति च
परां गतिम् । धीन धीनैव हविषा ब्राह्मणास्तर्पयिष्वरः ॥ १० ॥
तेन तेनैव प्रीयन्ते पितरो देवतास्तथा । ब्राह्मणाश्चैव तद्भूतं
प्रभवन्ति वतः प्रजाः ॥ ११ ॥ वतश्चावं प्रभवति प्रेत्य वत च
गच्छति । वैश्वमागंः स्वर्गस्य तथैव नरकस्य च ॥ १२ ॥ याग-
तानागते चोभे ब्राह्मणो हिपदावरः । ब्राह्मणो भरतचेठ स्ववर्ष-

श्वैव वेद् वः ॥ १३ ॥ धी र्धैरमनुवर्षन्ते ते न यान्ति पराभवम् ।
 न ते प्रेत्य विनश्यन्ति गच्छन्ति न पराभवम् ॥ १४ ॥ बद्धब्राह्मण-
 मुखात् प्राप्तं प्रतिशङ्कन्ति वै वचः । भूतात्मानो महात्मानस्यै
 न यान्ति पराभवम् ॥ १५ ॥ क्षत्रिवाणां प्रतपतां तेजसा च
 बलेन च । ब्राह्मणेभ्येव ग्राम्यन्ति तेजांसि च बलानि च ॥ १६ ॥
 भृगवस्तालजङ्घांश्च नीपानङ्गिरसोऽजयन् । भरद्वाजो वैतहव्या-
 नैलांश्च भरतर्षभ ॥ १७ ॥ चित्रायुधांश्चाप्यजयन्ते कृष्णाजिन-
 ध्वजाः । प्रक्षिप्याथ च कुशार्थं पारगाभिगमारभेत् ॥ १८ ॥
 यत् किञ्चित् कथ्यते लोके श्रूयते पठ्यतेऽपि वा । सर्वं तद्ब्राह्म-
 णेष्वेव गृहोऽम्भिरिव दारुषु ॥ १९ ॥ अत्राप्यदाहरन्तोऽभिमति-
 हासं पुरातनम् । सम्वाद्ं वासुदेवस्य पृथुग्राय भरतर्षभ ॥ २० ॥

वासुदेव उवाच । मातरं सर्वभूतानां पृच्छे त्वां संशयं शुभे ।
 केन स्मित् कर्मणा पापं व्यपोहति नरो रक्षी ॥ २१ ॥

पृथिवी उवाच । ब्राह्मणानेव सेवेत पवित्रं श्वेतदुग्धमम् ।
 ब्राह्मणान् सेवमानस्य रजः सर्वं प्रणश्यति ॥ २२ ॥ अतो भूति-
 रतः कीर्तिरतो बुद्धिः प्रजायते । महारथश्च राजन् एष्टव्यः
 यदुतापनः ॥ २३ ॥ इति मां नारदः प्राह सततं सर्वभूतधे ।
 ब्राह्मणां जातिसम्बन्धं धर्मज्ञं संसितव्रतम् ॥ २४ ॥ अपरेषां
 परेषाञ्च परेभ्यश्चैव धीऽपरे । ब्राह्मणा यं प्रशंसन्ति स मनुष्यः
 प्रवर्धते ॥ २५ ॥ अथ यो ब्राह्मणान् क्रुष्टः पराभवति सोऽचिरात् ।
 यथा महाशंवे क्षिप्तं चामलेष्टुर्विनश्यति ॥ २६ ॥ तथा दुश्चरितं
 सर्वं पराभावाय कल्पते । पश्य चन्द्रकृतं लक्ष्यं समुद्री लवणो-
 दकः ॥ २७ ॥ तथा भगवत्संज्ञेण महेन्द्रः परिचिह्नितः । त्रिधा-
 नेव प्रभावेन सहस्रजनयनो ह्यसौ ॥ २८ ॥ प्रतक्रतुः समभवत् पश्य
 माधव यादृशम् । इच्छन् कीर्तिञ्च भूतिञ्च लोकान्च मधुसूदन ।
 ब्राह्मणानुमते तिष्ठेत् पुरुषः शुचिरात्मवान् ॥ २९ ॥

भीष्म उवाच । इत्येतत् त्वयं कृता मेदिन्या चतुर्मुखम् ।
 शान्तिरिति कीरव्य मेदिनीं ब्रह्मपूजयत् ॥ १० ॥ एतां कृत्वा-
 यमां पार्ष्णं प्रवृत्तो ब्राह्मण्यर्षमान् । सततं पूजयेद्यत्नं ततः
 चैवोऽभिपत्स्यते ॥ ११ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि पृथिवीवासुदेव-
 उवाचो नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

भीष्म उवाच । जन्मैव महाभागो ब्राह्मणो नाम जावति ।
 नमस्यः सर्वभूतानामतिथिः प्रकृताद्यमुक् ॥ १ ॥ सर्वाद्याः सुहृद्-
 स्तात ब्राह्मणाः सुमनोमुखाः । गोभिर्मर्कटकयुक्ताभिरनुधावन्ति
 पूजिताः ॥ २ ॥ सर्वाङ्गो हिमनस्तात ब्राह्मणा जातमन्ववः ।
 गोभिर्मर्कटकयुक्ताभिरमिध्यासुरपूजिताः ॥ ३ ॥ यत् गाथाः
 पुरागीताः कौस्तवन्ति पुराविद्ः । ब्रह्मा विजातीन् पावा हि
 वद्यापूर्वं समादधत् ॥ ४ ॥ न चान्यदिह कर्तव्यं किञ्चिद्दुर्गं वद्या-
 विधि । गुप्तो गोपावते ब्रह्म ये खो वस्तेन योभनम् ॥ ५ ॥
 क्षमेव कुर्वतां कर्म यीर्वा ब्राह्मो भविष्यति । प्रमाणं सर्वभूतानां
 प्रपञ्चाद्य भाविष्यद्य ॥ ६ ॥ न घोदं कर्म कर्तव्यं ब्राह्मणेन विप-
 क्षिता । घोदं हि कुर्वतः कर्मः धर्मः समुपसृज्यते ॥ ७ ॥ यीह
 बुद्धिश्च तेजश्च विभूतिश्च प्रतापिनो । स्वाध्यायै चैव माहात्म्यं
 विपुलं प्रतिपत्स्यते ॥ ८ ॥ इत्या वाहवनीयस्त्वं महाभाष्ये
 प्रतिष्ठिताः । अग्रभोज्याः प्रसूतीनां शिवा ब्राह्मणानुकल्पिताः
 ॥ ९ ॥ अहवा परवा युक्ता ज्ञानभिद्गीहस्यवा । दमस्वाध्याय-
 निरताः सर्वान् कामानवाप्स्यथ ॥ १० ॥ यच्चैव मानुषी लोकी
 ऋच इवेह किञ्चन । सर्वन्तु तपसा शान्तं ज्ञानेन निवर्तेन च ॥ ११ ॥
 इत्येवं ब्रह्मगीतास्ते समाख्याता मयानघ । विप्राणामनुकम्पायै

तेन प्रोक्तं हि धीमता ॥ १२ ॥ भूवस्तेषां मध्ये यथा राज-
 स्तपस्विनः । दुरासदाय चक्रात्थ रमसाः क्षिप्रकारिणः ॥ १३ ॥
 सन्त्येषां सिंहसत्त्वाद्य व्याघ्रसत्त्वास्तथापरे । वराहमृगसत्त्वाद्य
 जलसत्त्वास्तथापरे ॥ १४ ॥ सर्पस्य शैममाः केचित् तथान्ये मकर-
 सृष्टः । विभाष्य घातिनः केचित्तथा असुहृणोऽपरे ॥ १५ ॥ सन्ति
 चाश्वीविद्यममाः सन्ति मन्दास्तथापरे । विविधानीह हृत्तानि
 ब्राह्मणानां युधिष्ठिर ॥ १६ ॥ मेकला द्रविडा साटाः पौरुजाः
 कोन्वघिरास्तथा । यौष्टिका इरदा दर्बाधीराः चवरवर्भराः
 ॥ १७ ॥ किराता यवमासैव तास्ताः क्षत्रियजातवः । ब्रह्मसू-
 मनुप्राप्ता ब्राह्मणानाममर्षणात् ॥ १८ ॥ ब्राह्मणानां परिभवा-
 दसुराः सल्लिखेययाः । ब्राह्मणानां प्रसादाच्च देवाः स्वर्गनिवा-
 सिनः ॥ १९ ॥ अथक्यं स्रष्टुमाक्रामचास्यो हिमवान् गिरिः ।
 अधार्यां सेतुना गङ्गा दूर्ज्ज्वा ब्राह्मणा भुवि ॥ २० ॥ न ब्राह्मण-
 विरोधेन यस्या यास्तुं वसन्धरा । ब्राह्मणा हि महात्मानो
 देवानामपि देवताः ॥ २१ ॥ तान् पूजयस्व सततं दानेन परि-
 चर्यया । यदीच्छसि महीं भोक्तुमिमां सागरमेखकाम् ॥ २२ ॥
 प्रतिग्रहेण तेजा हि विप्राणां चाम्यतेऽनघ । प्रतिग्रहं वै नैच्छेयु-
 स्तोम्भोरप्यं क्वया नृप ॥ २३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि चानुशासनिकपर्वणि ब्राह्मणप्रथंसावां
 ब्रह्मगीता नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

भीष्म उवाच । यत्प्राप्यदाहस्तौमनितिहासं पुरातनम् ।
 ब्रह्मस्यैवसम्प्राप्तं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ १ ॥ प्रक्रीं ह्यज्ञातक्रीय
 जटो भूत्वा रजोहणः । विक्रमं रथमाक्राय प्रथं यमस्य
 प्रथ्वरम् ॥ २ ॥

यत्र उवाच । केन प्रथ्वर वृत्तेन स्वजात्यानाधितिष्ठसि ।
 अष्टं छां केन मन्यन्ते तदे प्रब्रूहि तच्छतः ॥ ३ ॥

प्रथ्वर उवाच । नासूयानि वदा विप्रान् ब्राह्मणेव च मे
 मतम् । आस्त्राणि वदतो विप्रान् संमन्यामि यथासुखम् ॥ ४ ॥
 श्रुत्वा च नावजानामि नापराध्यामि कर्हिचित् । अन्धर्शान्यनु-
 पच्छामि पादौ यच्छामि शीमताम् ॥ ५ ॥ ते विस्त्रव्याः प्रभापन्ते
 संपच्छन्ते च मां वदा । प्रमत्तेष्वप्रमत्तोऽस्मि वदा सुप्तेषु जाग्रमि
 ॥ ६ ॥ ते मां आस्त्रपथे युक्तं ब्रह्मण्यमनसूबकम् । समासिञ्चन्ति
 आस्त्रारः सोद्रे मभिव मक्षिकाः ॥ ७ ॥ यच्च भापन्ति सन्तुष्टा
 तच्च यच्छामि मेधवा । समाधिमात्मनो नित्यमनुलोममचिन्तयम्
 ॥ ८ ॥ सोऽहं बागश्मिष्टानां रसानामवलोककः । स्वजात्यानाधि-
 तिष्ठामि नक्षत्राण्यीव चन्द्रमाः ॥ ९ ॥ एतत् पृथिव्यामनृतमेत-
 च सुरनुत्तमम् । बद्धब्राह्मणमुखाच्छास्त्रमिह श्रुत्वा प्रवर्षते ॥ १० ॥
 एतत् कारणमाश्राव दृष्ट्वा देवासुरं पुरा । युवं पिता मे हृष्टात्मा
 विजितः समपद्यत ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा च ब्राह्मणानान्तु महिमानं
 महात्मनाम् । पर्येषुच्छत् कबजमौ शिवा इति निघण्टकरम् ॥ १२ ॥

योग उवाच । ब्राह्मणास्तपसा सर्वे सिञ्चन्ते वाग्बलाः वदा ।
 भुजवीर्याश्च राजानो बागस्त्राश्च दिजातवः ॥ १३ ॥ प्रथवं चाप्य-
 शीवीत ब्राह्मी दुर्वसतीर्वसन् । निर्धन्युरपि निर्वाणो बतिः
 ज्ञात् समर्धनः ॥ १४ ॥ अपि च ज्ञानसम्पन्नः सर्वान् वेदान्
 पितुर्व्यहे । आश्रयमान इवाधीयाद्भ्राज्य इत्येव तं विदुः ॥ १५ ॥
 धूमिरेतो निगिरति स्वयीं विश्ववसानिव । राजानश्चाप्यबोद्धारं
 ब्राह्मणश्चाप्रवाशिनम् ॥ १६ ॥ अभिमानः शिवं हन्ति पुण्ड-
 र्यात्मनेधसः । गर्भेण दुष्यते कन्या यदवासेन च दिवः ॥ १७ ॥
 इत्येतन्मे पिता श्रुत्वा सोमाद्बहुतर्धनात् । ब्राह्मणान् पूजया-
 चास तथैवाहं महाव्रतान् ॥ १८ ॥

भीष्म उवाच । श्रुत्वाैतद्वचनं शत्रो दानवेन्द्रमुखाद्युतम् ।
दिजान् सम्पूजयामास भवेन्द्रसमवाप च ॥ १८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि पानुशासनिकपर्वणि इन्द्रध्वरसम्वादी
नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अपूर्वं वा भवेत् पात्रमथ वापि चिरो-
षितम् । दूराद्भ्यागतं वापि किं पात्रं स्यात् पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । क्रिया भवति केषाञ्चिदुपांशुव्रतमुत्तमम् ।
यो यो याचेत यत्किञ्चित् सर्वं दद्यात् इत्यपि ॥ २ ॥ अपौ-
ड्यन् भृत्यवर्गमित्येवमनुशुश्रुत् । षोडशन् भृत्यवर्गं हि पात्मान-
मपकर्षति ॥ ३ ॥ अपूर्वं भावयेत् पात्रं यच्चापि स्याच्चिरोषितम् ।
दूराद्भ्यागतञ्चापि तत् पात्रञ्च त्रिदुर्बुधाः ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अपौड्या च भूतानां धर्मस्याङ्घ्रिसखा
तथा । पात्रं विद्यात् तस्मै न यस्मै इत्तं न सन्तपेत् ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच । ऋत्विक् पुरोहिताचार्याः पिष्यस्वस्त्रि-
काम्भवाः । सर्वे पूष्याश्च मान्वाश्च श्रुतवन्तोऽनस्यकाः ॥ ६ ॥
अतीऽन्यथा वर्त्तमानाः सर्वे नार्हन्ति षट्त्रिंशाम् । तस्मान्निर्त्यं
परीक्षेत पुरुषान् प्रणिधाव वै ॥ ७ ॥ अन्नोद्यः सत्यवचनमङ्घ्रिंश्च
तप आर्जवम् । अहीहो नाधिमानश्च डीष्टितिश्च इमः धनः
॥ ८ ॥ दक्षिण्येतानि दृश्यन्ते न चाकार्याणि भारत । क्षमावतो
निविष्टानि तत् पात्रं मानमर्हति ॥ ९ ॥ तथा चिरोषितञ्चापि
संप्रत्यागतमेव च । अपूर्वं चैव पूर्वञ्च तत् पात्रं मानमर्हति ॥ १० ॥
अप्रामाण्यञ्च वेदानां शास्त्राणाञ्चामिसङ्घनम् । अय्यवज्ञा च
सर्वत्र एतन्नाशनमात्मनः ॥ ११ ॥ भवेत् पण्डितमानी यो ब्राह्मणो
वेदनिन्दकः । आन्विष्टिको तर्कविद्यामनरक्तो निरर्जिकाम् ॥ १२ ॥

हेतुवादानं कृत्वन् उत्सु विजेता हेतुवादिः । आक्रोष्टा चाति-
 वक्ता च प्राज्ञाणाम् सदैव हि ॥ १३ ॥ सर्वाभियङ्गी मूढश्च बाह्यः
 कटुकवागपि । बोद्धव्यस्तादृशस्तात नरं श्रानं हि तं विदुः ॥ १४ ॥
 यथा श्वा भवितुश्चैव हन्तुं चैवावसज्जते । एवं सन्धाद्यस्त्रार्थैश्च
 सर्वप्रास्त्रवधाद्य च ॥ १५ ॥ शोकवाता च दृष्टव्या धर्मबाह्य-
 हितानि च । एवं नरो वर्त्ममानः शास्त्रतीर्षकेते समाः ॥ १६ ॥
 ज्ञानमुष्ण्य दिवानामपीत्याह तथैव च । पितृष्यामश्च विप्राणा-
 मतिथीनाश्च पञ्चमम् ॥ १७ ॥ पर्याधिष्ठ विद्युहेन सुविनीतेन
 कर्मणा । एवं यद्वस्त्रः कर्माणि कुर्वन् धर्मात्त्र दीयते ॥ १८ ॥

इत्यनुष्पासनपर्वणि चतुष्पासनिकपर्वणि पात्रपरीक्षा
 नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

मुधिष्ठिर उवाच । स्त्रीणां स्वभावनिष्कामि चोतुं भरत-
 वत्तम । स्त्रियो हि मूलं दोषाणां कथञ्चित्ता हि ताः कृताः ॥ १ ॥
 भीम उवाच । यत्राप्युदाहरन्तीमनितिहासं पुरातनम् ।
 नारदश्च च सव्याहं पुंश्चक्या पञ्चब्रह्मवा ॥ २ ॥ लोकाननुचरन्
 कर्मान् दिवर्षिर्नारदः पुरा । इदमप्यिदं ब्राह्मीं पञ्चब्रह्मनि-
 श्चिताम् ॥ ३ ॥ तां दृष्ट्वा चादुर्वाङ्गीं यमप्याप्यरवं मुनिः ।
 उच्यते क्वदि कश्चिन्ने ब्रूहि तन्मे सुमधमे ॥ ४ ॥
 भीम उवाच । एवमुक्त्वा च विभं प्रत्युवाचाय नारदम् ।
 विषये सति यस्यानि समर्था मन्यसे च माम् ॥ ५ ॥
 नारद उवाच । न ज्ञानविषये भद्रे निबोध्यामि कथञ्चन ।
 स्त्रीणां स्वभावनिष्कामि क्त. चोतुं वरानमे ॥ ६ ॥
 भीम उवाच । एतच्छ्रुत्वा यदस्तास्य दिवर्षेदसरोजिता ।
 प्रत्युवाच न यस्यानि स्त्री सती निन्दितुं क्षिप्रः ॥ ७ ॥ विदित्वास्ते

स्त्रियो वाच वादृषाश्च स्वभावतः । न मानसं हि द्विर्षं निबोधुं
 कार्यं ईदृषी ॥ ८ ॥ तामुवाच स द्विर्षिः सत्यमेव सुमधुवी ।
 कथावादि भवेद्दोषः सत्ये दोषो न विद्यते ॥ ९ ॥ इत्युक्त्वा वा
 कृतमतिरभवत्कारुणासिनी । स्त्रीदीषाऽऽह्लाश्रयतान् सत्यान् भाषितुं
 समुपक्रमे ॥ १० ॥

पद्मचूडोवाच । कुलीना रूपवत्यथ नाशवत्यथ योषितः ।
 मर्यादासु न तिष्ठन्ति च दोषः स्त्रीषु नारद ॥ ११ ॥ न स्त्रीभ्यः
 किञ्चिदन्यदै पापीवस्तरमंस्ति वै । स्त्रियो मूलञ्च दोषाणां तथा
 स्वमपि वेत्य च ॥ १२ ॥ समाघातानृद्धिमतः प्रतिक्रपान् वये
 स्त्रितान् । पतीनन्तरमासाद्य नालं नार्थैः प्रतीक्षितुम् ॥ १३ ॥
 पसहर्मस्त्वयं स्त्रीणामस्त्राकं भवति प्रभो । पापोयसो नरान् यदै
 लज्जां त्यक्त्वा भजामहे ॥ १४ ॥ स्त्रियं हि यः प्राशंसते सन्नि-
 कर्षंश्च गच्छति । ईपश्च कुरुते सेवां तमेवेच्छन्ति योषितः ॥ १५ ॥
 अगर्हित्वाऽनृषाणां भवात् परिजनस्य च । मर्यादावाममर्यादाः
 स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ १६ ॥ नासां कश्चिद्गम्योऽस्ति नःसां
 ववसि निश्चयः । विजयं रूपवन्तं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १७ ॥
 न भवान्प्राप्यनुज्ञीयात् नार्थहेतोः कश्चन । न चातिकुलसम्ब-
 द्धात् स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ १८ ॥ यौवने वर्त्तमानानां ब्रह्मा-
 भरणवाससाम् । नारीणां स्त्रैरवस्थीनां चृष्टवन्ति कुलस्त्रियः
 ॥ १९ ॥ वाच यश्चरद्भ्रमता रज्यन्ते दक्षिताः स्त्रियः । अपि
 ताः सन्प्रज्यन्ते कुञ्जाम्बजङ्गवामनैः ॥ २० ॥ पद्मव्यपि च द्विर्षं
 धे चाम्ये कुत्सिता नराः । स्त्रीणामगम्यो लोकोऽजिन् नास्ति
 कश्चिन्महामुने ॥ २१ ॥ बहिःपुंसां गतिर्ब्रह्मन् कथञ्चिन्नोपपद्यते ।
 पश्यन्त्योऽन्यं प्रवर्त्तन्ते न हि तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ २२ ॥ पलाभात्
 पुत्रदशाणां हि भवात् परिजनस्य हि । बधवन्मभवाद्यापि स्वयं
 दृष्ट्वा भवन्ति ताः ॥ २३ ॥ अलक्ष्मिणा दुःखेया दुर्घाता भावतः

स्तथा । प्राच्यस्य पुदपखेह बन्धा वाचस्तथा स्त्रियः ॥ २३ ॥
 नाजिस्तृष्यति काष्ठानां नापमानां महीदधिः । नास्तकः सर्व-
 भूतानां न पुंसां वामलोचनाः ॥ २५ ॥ इदमन्यच्च देवेषु रक्षस्यं
 सर्वदोषिणाम् । इद्वैव पुरुषं हृद्यं वीनिः प्रह्वियते स्त्रियाः ॥ २६ ॥
 कामानामपि हातारं कर्त्तारं मनसां प्रियम् । रक्षितारं न
 वदन्ति सभर्त्तारस्य च स्त्रियः ॥ २७ ॥ न कामभोगान् विपुञ्जान्
 नासङ्गाराञ्च संशवान् । तथैव बद्ध मन्यन्ते बन्धा रत्यामनुग्रहम्
 ॥ २८ ॥ यस्तकः पवनो हत्युः पाताखं वद्धवामुग्रम् । सुर-
 धारा विषं सर्पो वज्ररित्येकतः स्त्रियः ॥ २९ ॥ यतश्च भूतानि
 महान्ति पञ्च यतश्च लोका विहिता विधात्रा । यतः पुमांसः
 प्रमदाश्च निर्दितास्तदैव दोषाः प्रमदासु नारद ॥ ३० ॥

इत्यधुष्यासनपर्वणि धानुष्यासनिकपर्वणि नारदपञ्चब्रूहा-
 स्याद्दि पष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । इमे वै मानवा लोके स्त्रीषु सञ्जन्तभी-
 ष्यायः । मोहेन परमाविष्टा ईवच्छटेन पार्थिव ॥ १ ॥ स्त्रियश्च
 पुरुषेष्वेव प्रत्यक्षं लोकसाक्षिकम् । यत्र मे संभवस्तीव्रो हृदि
 संपरिवर्तते ॥ २ ॥ कथमासां मराः सङ्गं कुर्वन्ते कुरुनन्दन ।
 स्त्रियो वा केषु रक्ष्यन्ते विरक्ष्यन्ते च ताः पुनः ॥ ३ ॥ इति ताः
 पुरुषव्याघ्र कथं शक्यास्तु रक्षितुम् । प्रमदाः पुरुषेष्वेह तथै
 व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४ ॥ एता हि रममाणास्तु वक्ष्यन्तीह मान-
 वान् । न चासां मुच्यते कश्चित् पुरुषो हस्तमागतः । मासो
 नवहृत्पानीव यद्गच्छेता मयं नवम् ॥ ५ ॥ यत्परस्य च वा माया
 माया वा नमुषेरपि । वसेः कुन्धीनसेषैव सर्वास्ता बोधितो
 विदुः ॥ ६ ॥ यद्यस्तं प्रहसन्तीता हृदन्तं प्रहन्ति च । यत्रिंशं

प्रियवाक्यैश्च यद्गते काष्ठयोगतः ॥ ७ ॥ सधना वैद बभूवार्थं
 बभू वेदं तद्वसतिः । स्त्रीबुद्ध्या न विप्रियेते तास्तु रथ्याः कर्ष
 नरैः ॥ ८ ॥ यदृतं सत्यमित्याहुः सत्यज्ञापि तवावृतम् । इति
 वास्ताः कथं वीर संरथाः पुरुषैरिह ॥ ९ ॥ स्त्रीणां बुद्ध्या-
 निष्कर्षार्द्धभास्त्राणि यत्तुहन् । तद्वसतिप्रभृतिभिर्मध्ये सङ्घिः
 हतानि वै ॥ १० ॥ संपूज्यमानाः पुरुषैर्विकुर्वन्ति मनो वृष्टु ।
 यथास्ताश्च तथा राजन् विकुर्वन्ति मनः स्त्रियः ॥ ११ ॥ इमाः
 प्रजा महाबाहो धार्मिक्य इति नः श्रुतम् । सत्कृतासत्कृताद्यापि
 विकुर्वन्ति मनः सदा ॥ १२ ॥ कस्ताः यज्ञो रक्षितुं स्वादिति मे
 संभवो महान् । तथा ब्रूहि महाभाग कुक्षणां वंशवर्धन ॥ १३ ॥
 यदि यस्या कुक्ष्ये ह रथा तासां कशाचन । कर्तुं वा हतपूर्वं
 वा तस्मै व्याख्यातुमर्हसि ॥ १४ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि स्त्रीस्वभावकथने

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

भीम उवाच । एवमेव महाबाहो नात्र निष्प्राप्ति किञ्चन ।
 यथा ब्रवीषि कौरव्य नारीं प्रति जनाधिप ॥ १ ॥ यत्र ते
 वर्तन्विश्यामि इतिहासं पुरातनम् । यथा रथा कृता पूर्वं विपु-
 लीन महात्मना ॥ २ ॥ प्रमदाश्च यथा वृष्टा ब्रह्मणा भरतर्षभ ।
 बद्धं तच्च ते तात प्रवक्ष्यामि नराधिप ॥ ३ ॥ न हि स्त्रीभ्यः परं
 पुत्रपापीबः किञ्चिदस्ति वै । यन्निर्हिं प्रमदा दीप्तो माबाह
 श्ववजा विभो । सुरधारा विषं सपौं यच्छिरित्येकतः स्त्रियः ॥ ४ ॥
 प्रजा इमा महाबाहो धार्मिक्य इति नः श्रुतम् । स्वयं गच्छन्ति
 दिवसं ततो दिवानियाह्वयम् ॥ ५ ॥ यथाभ्यगच्छन् दिवास्ते पिता-
 भद्रमरिन्दम । निवेद्य मानसज्ञापि तूष्णीमावन्मथो मुखाः ॥ ६ ॥

तेषामन्तर्गतं ज्ञात्वा देवानां च पितामहः । मानवानां प्रभोऽहं
 इत्या नाथ्योऽहं प्रभुः ॥ ७ ॥ पूर्वसर्गे तु कौन्तेय साध्वी नार्थं
 इवाभवन् । असाध्वस्तु समुत्पन्नाः इत्यासर्गात् प्रजापतेः । ताम्यः
 कामान् यथाकामं प्रादाहि स पितामहः ॥ ८ ॥ ताः कामसुध्याः
 प्रमदाः प्रावाधन्त नरान् सदा । क्रोधं कामस्य देवेषुः सहायं
 चाहंजत् प्रभुः ॥ ९ ॥ असम्पन्न प्रजाः सर्वाः कामक्रोधवशंगताः ।
 न च स्त्रीणां क्रिया काचिदिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ १० ॥ निरि-
 न्द्रिया अघास्त्राश्च स्त्रियोऽदृतमिति श्रुतिः । यथासनमकृद्धार-
 मन्नपानमनार्थ्यताम् ॥ ११ ॥ दुर्वाग्भावं रतिश्चैव ददौ स्त्रीभ्यः
 प्रजापतिः । न तासां रक्षणं कर्तुं शक्यं पुंसा कथञ्चन ॥ १२ ॥
 अपि विश्वकृता तात कुतस्तु पुरुषैरिह । वाचा च वभवन्सैर्वा
 ह्येर्षैर्वा विविधैस्तथा । न शक्या रक्षितुं नार्थ्यस्ता हि नित्य-
 मसंयताः ॥ १३ ॥ इदञ्च पुरुषव्याघ्र पुरस्तात् श्रुतवाहनम् ।
 यथा रक्षा कृता पूर्वं विपुलेन गुरुस्त्रियः ॥ १४ ॥ ऋषिरासी-
 त्प्रहाभागो देवशर्मति विभ्रतः । तस्य भार्या रुचिर्नाम रुषी-
 णासदृशी भुवि ॥ १५ ॥ तस्या रूपेण संमत्ता देवगन्धर्व-
 दानवाः । विशेषेण तु राजेन्द्र त्वदा पाकशासनः ॥ १६ ॥
 नारोणाश्वरितश्च देवशर्मा महामुनिः । यथाशक्ति यद्योक्ताहं
 भार्यान्तामभ्यरक्षत ॥ १७ ॥ पुरन्दरञ्च जानीते परस्त्रीकाम-
 चारिणम् । तस्मादहलेन भार्याया रक्षणं सञ्कार ह ॥ १८ ॥
 स कदाचिद्विस्तात यच्चं कत्तमनास्तदा । भार्यासंरक्षणं
 कार्यं कथं स्यादित्यचिन्तयत् ॥ १९ ॥ रक्षाविधानं मनसा
 स सञ्चिन्त्य महातपाः । शाङ्ख्य दयितं शिष्यं विपुलं प्राह
 भार्गवम् ॥ २० ॥

देवशर्मोवाच । यश्चकारो गमिष्यामि रुचिश्चेमां सुरेश्वरः ।
 यतः प्रार्थयते नित्यं तां रक्षस्व यथाबलम् ॥ २१ ॥ अप्रमत्तेन

ते भाव्यं सदा प्रति पुरन्दरम् । स हि रूपाणि कुरुते विविधानि
भगूत्तम ॥ २२ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्तो विपुलस्तेन तपस्वी नियतेन्द्रियः ।
सद्वैदोद्यतपा राजन्मार्कसदृशद्युतिः ॥ २३ ॥ धर्मज्ञः सत्यवादी
च तथेति प्रत्यभाषत । पुनश्चेदं महाराज परमं पक्व पक्वितं
गुरुम् ॥ २४ ॥

विपुल उवाच । कानि रूपाणि यज्ञस्य भवन्त्यागच्छतो
मुने । वपुस्तेजश्च कौटुम्बै तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ २५ ॥

भीष्म उवाच । ततः स भगवांस्तस्मै विपुलाय महात्मने ।
आचवक्षे यथानत्त्वं मायां यज्ञस्य मारत ॥ २६ ॥

द्वैवशर्मोवाच । ब्रह्ममायः स विप्रर्षि भगवान् पाकघासनः ।
तांस्तान् विकुरुते भावान् बह्वनय मुद्गमद्गः ॥ २७ ॥ किरौटी
वक्षधृम्बची मुकुटी बहकुण्डलः । भवत्यय मुद्गत्तन चण्डाल-
समदर्शनः ॥ २८ ॥ शिखी जटी चीरवासाः पुनर्भवति पुत्रक ।
वहच्छरीरश्च पुनश्चीरवासाः पुनः कृशः ॥ २९ ॥ गौरं श्यामञ्च
कृथाञ्च वसं विकुरुते पुनः । विक्रपो रूषज्ञथैव युवा ह्यस्यथैव
च ॥ ३० ॥ ब्राह्मणः सतियथैव वैश्यः शूद्रस्तथैव च । प्रति-
लोमोऽनुलोमश्च भवत्यय यतक्रतुः ॥ ३१ ॥ शुक्रवायसरूपी च
हंसकोकिलरूपवान् । सिंहव्याघ्रगजानाञ्च रूपं धारयति पुनः
॥ ३२ ॥ देवं दैत्यमथो राक्षं वपुर्धारयते पुनः । पशुयो
वायुभुम्भाङ्गः यत्कुनिर्विकृतस्तथा ॥ ३३ ॥ चतुष्पादङ्गरूपश्च पुन-
र्भवति वालिशः । मक्षिकामशकादीनां वपुर्धारयतिऽपि च ॥ ३४ ॥
न यक्ष्यमस्य ग्रहणं कर्तुं विपुल केनचित् । अपि विशङ्कता तात
धेन सृष्टमिदं जगत् ॥ ३५ ॥ पुनरन्तर्हितः यज्ञो दृश्यते ज्ञान-
चक्षुषा । वायुभूतश्च स पुनर्द्विराकी भवत्युत ॥ ३६ ॥ एवं
रूपाणि सततं कुरुते पाकघासनः । तस्माद्विपुल यज्ञेन रक्षेत् ॥

तनुमध्वमाम् ॥ ३० ॥ यथा रुचिं नावहिरेहेवेन्द्री भगुसत्तन ।
 क्रतासुपहिते व्यस्तं हविः श्वेव दुरात्मवान् ॥ ३८ ॥ एवमास्त्रात्
 च मुनिर्वैशकारोऽगमत्तदा । देवघर्मा महाभागस्ततो भरत-
 सत्तम ॥ ३९ ॥ विपुलस्तु वचः श्रुत्वा गुरोश्चिन्तामुपेक्षिवान् ।
 रक्षाञ्च परमां चक्रे देवराजात्महाबलात् ॥ ४० ॥ किन्तु घञ्च
 मया कर्तुं गुरुदाराभिरक्षणे । मायावी हि सुरेन्द्रोऽसौ दुर्दृष-
 चापि वीर्यवान् ॥ ४१ ॥ नापिधायात्रमं घञ्चो रक्षितुं पाक-
 घासनः । उटत्रं वा तथा ज्ञस्य नानाविधसरूपता ॥ ४२ ॥ वायु-
 क्षणेण वा घञ्चो गुरुपत्नीं प्रधर्षयेत् । तस्मादिमां सम्प्रविश्य
 रुचिं स्नास्येहमद्य वै ॥ ४३ ॥ घञ्चो पौरुषेणैवं न घञ्चा
 रक्षितुं मया । बद्धरूपो हि भगवान् श्रूयते पाकघासनः ॥ ४४ ॥
 सोऽहं योगबलादिनां रक्षित्वे पाकघासनात् । गात्रेण गात्रै-
 रस्याहं सम्प्रदेष्टे हि रक्षितुम् ॥ ४५ ॥ यद्यच्छिष्टामिमां पत्नी-
 मद्य पश्यति मे गुरुः । घञ्चात्यसंभयं कोपाद्द्विजज्ञानो महा-
 तपाः ॥ ४६ ॥ न चेवं रक्षितुं घञ्चा यद्यान्या प्रमदा नृभिः ।
 मायावी हि सुरेन्द्रोऽमात्रहोप्राप्तोऽस्मि संभयम् ॥ ४७ ॥ घञ्च-
 करणीयं हि गुरोरिह हि घासनम् । यदि स्नेतदहं कुर्या-
 माच्छर्थं स्यात् कृतं मया ॥ ४८ ॥ योगेनाथ प्रवेशो हि गुरु-
 पत्न्याः कलेत्रे । घञ्चः पद्मपत्रस्त्री जलविन्दुर्वया बलः ॥ ४९ ॥
 निर्मुक्तस्य रजोऽपान्नापराधो भवेन्नम । यथा हि शून्यां पञ्चिकः
 सभान्थावसेत् पञ्चि ॥ ५० ॥ तथाद्यावामयिष्यामि गुरुपत्न्याः
 कलेत्रम् । एवमेव घरीरेऽस्वा निजन्स्यामि समाहितः ॥ ५१ ॥
 इत्येवं धर्ममाख्येय वेद्वेदांश्च सर्वशः । तत्रच विपुलं दृष्ट्वा
 गुरोरात्मन एव च ॥ ५२ ॥ इति निश्चित्य मनसा रक्षां प्रति
 सभार्गवः । घञ्चतिष्ठत् परं ब्रह्म यथा तच्छृणु पार्थिव ॥ ५३ ॥
 गुरुपत्नीं समासीनो विपुहः स महातपाः । उपासीनाननिन्द्याङ्गी

वद्यार्थं समलोभयत् ॥ ५४ ॥ नेत्राभ्यां नेत्रबीरस्या रश्मिं सं-
 योज्य रश्मिभिः । विवेश विपुलः कायनाकाशं पवनो यथा ॥ ५५ ॥
 लक्षणं लक्षणेनैव वदनं वदनेन च । अविचेष्टकतिष्ठैः क्षापी-
 वान्तरहितो मुनिः ॥ ५६ ॥ ततो विष्टभ्य विपुलो गुरुपत्न्याः कले-
 वरम् । उवाच रक्षणे युक्तो न च सा तमनुष्यत ॥ ५७ ॥ यं
 कालं मागतौ राजन् गुरुस्तस्य महात्मनः । क्रतुं समाप्य स्वयहं
 तं कालं सोऽभ्यरक्षत ॥ ५८ ॥

इत्यनुभासनपर्वणि आनुभासनिकपर्वणि विपुलोपाख्यानं
 चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

भीष्म उवाच । ततः कदाचिद्देवेभ्यो दिव्यरूपवपुषेरः । इदं-
 मन्तरमित्येवमभ्यगान्मयायमम् ॥ १ ॥ रूपमप्रतिमं कृत्वा लोभ-
 नीयं जनाधिप । दर्शनीयतमो भूत्वा प्रविशेय तमाश्रमम् ॥ २ ॥
 स ददर्श तदासौनं विपुलस्य कलेवरम् । निश्चेष्टं स्नानमवनं
 यथा लेख्यगतं तथा ॥ ३ ॥ रुचिश्च रुचिरापाङ्गौ शोभनीणि-
 पयोधराम् । पद्मपत्रविमलाक्षौ सम्पूर्णेन्दुनिभाननाम् ॥ ४ ॥
 सा तमालोक्य सहसा प्रत्युत्थात्तुमिरीष ह । रूपेण विजिता
 कोऽसौत्यथ वक्तुमिवेच्छती ॥ ५ ॥ उत्थातुकामा तु सखी विष्टव्या
 विपुलेन सा । निश्चीता मनुष्येन्द्र न यथाक विचेष्टुम् ॥ ६ ॥
 तामावभाषे देवेन्द्रः साम्ना परमवल्गुना । स्वदर्थमागतं विष्टि
 देवेन्द्रं मां शुचिस्मिते ॥ ७ ॥ क्षिप्रमानमज्ञेन त्वत्सङ्कल्पभवेन
 ह । तत् सम्प्राप्तं हि मां सुभ्र, पुराकालोऽतिवर्तते ॥ ८ ॥ तमेवं
 वादिनं यत्नं शुश्राव विपुलो मुनिः । गुरुपत्न्याः शरीरस्त्री
 ददर्श त्रिदशाधिपम् ॥ ९ ॥ न यथाक च सा राजन् प्रत्युत्थात्तु-
 मनिष्टिता । वक्तुश्च नाशकं राजन् विष्टव्या विपुलेन सा ॥ १० ॥

आकारं गुरुपत्रास्तु च विज्ञाय भृगुदहः । निजग्राह महा-
 तेजा योगिन बलवत् प्रभो ॥ ११ ॥ ववन्ध योगदन्धैश्च तस्याः
 सर्वेन्द्रियाणि सः । तां निर्विकारां दृष्ट्वा तु पुनरेव शचीपतिः ।
 उवाच व्रीह्रिता राजंस्तां योगबलमोहिताम् ॥ १२ ॥ एष्टेष्टीति
 ततः सा तु प्रतिवक्तुमिष्येय तम् । स तां वाचं गुरोः पत्र्या
 विपुलः पथ्येवत्तयत् ॥ १३ ॥ भीः किमागमने कृत्यमिति तस्यास्तु
 निःकृता । उक्त्वाच्छुभाहमदृग्गाराणो संस्कारभूषणा ॥ १४ ॥
 व्रीह्रिता सा तु तदाक्यमुक्त्वा परवशा तदा । पुरन्दरश्च तदस्त्रो
 दभूव विमना भयम् ॥ १५ ॥ स तदैकतमालक्ष्य द्वैवराजो विद्या-
 स्यते । श्वैक्षत महस्त्राक्षस्तदा दिव्येन चक्षुषा ॥ १६ ॥ स ददृशं
 मुनिं तस्याः शरीरान्तरगोचरम् । प्रतिविम्बमिवादर्शं गुरुपत्र्याः
 शरीरगम् ॥ १७ ॥ स तं शोरेण तपसा युक्तं दृष्ट्वा पुरन्दरः ।
 प्राविपत सुसंतस्तः शायभीतस्तदा विभो ॥ १८ ॥ विमुच्य गुरु-
 पत्र्यान्तु विपुलः सुमहातपाः । स्वं कलेवरमाविष्णु यत्रं भीत-
 मघात्रवीत् ॥ १९ ॥

विपुल उवाच । अजितेन्द्रिय दुर्बुधे चापात्मक पुरन्दर ।
 न चिरं पूजयिष्यन्ति देवास्त्वां मानुषास्तथा ॥ २० ॥ किन्तु
 तद्विष्णुं यत्र न तन्ननसि ते स्थितम् । गीतमेनासि यच्छुक्नो
 भगाहपरिचिह्नितः ॥ २१ ॥ जाने त्वां वालिग्रमतिमकृतात्मान-
 मीश्वरम् । मथेषं रक्षते मूढ गच्छ पाप यथागतम् ॥ २२ ॥
 नाहं त्वामद्य मूढात्मन् दृष्ट्वेयं हि स्वतेजसा । कृपायमानस्तु
 न ते दग्धुमिच्छामि वासव ॥ २३ ॥ स च शीरतमो भीमान्
 गुरुर्म पापचेतसम् । दृष्ट्वा त्वां निर्देहेद्य क्रोधदौष्टेन चक्षुषा
 ॥ २४ ॥ नेवन्तु यत्र कर्त्तव्यं पुनर्माव्याय ते दिजाः । मागमः
 स्वसुनामात्पोऽत्ययं ब्रह्मबलाहितः ॥ २५ ॥ यमरोऽक्षीति वदुषिं
 यमास्त्राय प्रवर्त्तसे । मावमंस्त्रा न तपसानसाध्यं नाम किञ्चन ॥ २६ ॥

भीष्म उवाच । एतच्छ्रुत्वा बभूवः शत्रो विपुलस्य महात्मनः ।
 अकिञ्चिदुक्त्वा प्रीङ्गारितस्तथैवान्तरधीवत ॥ २० ॥ मुहूर्तं वासि
 तस्मिंस्तु देवशर्मा महातपाः । कृत्वा यज्ञं यथाकाममाजगाम
 स्वमाश्रमम् ॥ २१ ॥ आगतेऽथ गुरौ राजन् विपुलः प्रियकर्मकृत् ।
 रक्षितां गुरवे भार्थ्यं न्यवेदयदनिन्दिताम् ॥ २२ ॥ अभिवाद्य
 च शान्तात्मा स गुरुं गुरुवत्सलः । विपुलः पर्युपातिष्ठद्यथा पूर्व-
 मशङ्कितः ॥ २३ ॥ विश्रान्ताय ततस्तस्मै सहासीनाय भार्थ्यया ।
 निवेदयामास तदा विपुलः शक्रकर्म तत् ॥ २४ ॥ तत् श्रुत्वा स
 मुनिश्चेष्टो विपुलस्य प्रतापवान् । बभूव धील्लवृत्ताभ्यां तपसा
 निवभेन च ॥ २५ ॥ विपुलस्य गुरौ वृत्तिं भक्तिमात्मनि तत् प्रभुः ।
 धर्मं च स्थिरतां दृष्ट्वा साधुसाध्वित्यभापत ॥ २६ ॥ प्रतिलभ्य च
 धर्मात्मा शिष्यं धर्मपरायणम् । वरेण कृन्दवामास देवशर्मा
 महामतिः ॥ २७ ॥ स्थितिञ्च धर्मं जग्राह स तस्माद्गुरुवत्सलः ।
 अमुष्मातश्च गुरुणा चचारानुपमं तपः ॥ २८ ॥ तथैव देवशर्मापि
 सभार्यैः समहातपाः । निर्भयो बलव्रतश्चाश्चचार विजने वने ॥ २९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि विपुलोपाख्याने

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

भीष्म उवाच । विपुलस्त्वकरोत्प्रीतं तपः कृत्वा गुरोर्वचः ।
 तपोयुक्तमयात्मानममन्यत स बोध्यवान् ॥ १ ॥ स तेन कर्मणा
 स्वर्गं पृथिवीं पृथिवीपति । चचार गतभीः प्रीतो लब्धकीर्ति-
 वरो नृप ॥ २ ॥ उभो लोको जितौ चापि तथैवामन्यत प्रभुः ।
 कर्मणा तेन कौरव्य तपसा विपुलेन च ॥ ३ ॥ अथ काले व्यति-
 क्रान्ते कञ्चिच्चित् कुसुमन्दन । दृष्ट्वा भगिन्या साक्षरं प्रभूतधन-
 धान्यवत् ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु दिव्या काचिदराजना ।

विभ्रती परमं कथं जगामास विहावसा ॥ ५ ॥ तस्याः शरीरात्
 पुष्पाणि पतितानि महीतले । तस्याश्रमस्याविदूरे दिव्यगन्धानि
 भारत ॥ ६ ॥ तान्यपद्रान्तती राजन् रुचिर्ललितलोचना । तदा
 निमग्नकस्तस्या पद्मेभ्यः क्षिप्रमागमत् ॥ ७ ॥ तस्या हि भगिनौ
 तात ज्येष्ठा नाम्ना प्रभावती । भार्या चित्ररथस्यास बभूवाङ्गे-
 श्वरस्य च ॥ ८ ॥ पिनश्च तानि पुष्पाणि केशेषु वरवर्णिनी ।
 शामन्विता ततोऽगच्छद्दुश्चिरङ्गपतेर्युक्म् ॥ ९ ॥ पुष्पाणि तानि
 दृष्ट्वा तु तदाङ्गेन्द्रवराङ्गना । भगिनो चीन्वामास पुष्पाणि चारु-
 लोचना ॥ १० ॥ सा भवे सर्वमाचष्ट रुचिः सुरचिरानना ।
 भगिन्या भाषितं सर्वमपिस्तथाभ्यनन्दत ॥ ११ ॥ ततो विपुल-
 मानास्य देवधर्मा महातपाः । पुष्पाणि चीन्वामास गच्छगच्छेति
 भारत ॥ १२ ॥ विपुलस्तु गुरोर्वाक्यमविचार्य महातपाः । स
 तथेत्यब्रवीद्राजंस्तच्च देयं जगाम ह ॥ १३ ॥ यस्मिन् दृष्टे तु
 तान्यासन् पतितानि नभस्तलात् । पञ्चानान्यपि तत्रासन् कुसु-
 मान्यपरास्त्रपि ॥ १४ ॥ स ततस्तानि जग्राह दिव्यानि रुचि-
 राणि च । प्राप्तानि स्नेन तपसा दिव्यगन्धानि भारत ॥ १५ ॥
 सम्प्राप्य तानि प्रीतात्मा गुरोर्वचनकारकः । तदा जगाम तूर्णञ्च
 चक्ष्यां चक्ष्यकमालिनीम् ॥ १६ ॥ स वने निर्ळिने तात दृश्यं
 मिथुनं मृषाम् । चञ्जवत् परिवर्त्तन्तं यद्दीप्ता पाणिना करम्
 ॥ १७ ॥ तत्रैकस्तूर्णमगमत् तत्पदे च विवर्त्तयन् । एकस्तु न
 तदा राजञ्चक्रतुः कलहं ततः ॥ १८ ॥ खं घीघ्रं गच्छसीत्येको-
 ऽब्रवीत्तेति तथापरः । नेति नेति च तौ राजन् परस्परमबोधतुः
 ॥ १९ ॥ तयोर्विस्मयतोरेवं यपयोऽयमभूत्तदा । सहस्रोद्दिश्य
 विपुलं ततो वाक्यमबोधतुः ॥ २० ॥ यावदोरमृतं प्राह वस्तस्या-
 भूद्दिवस्य वै । विपुलस्य परे लोके वा गतिः सा भवेदिति ॥ २१ ॥
 एतत् श्रुत्वा च विपुलो विप्रणवदनोऽभवत् । एवं तीव्रतपासाञ्च

कष्टशायं परिश्रमः ॥ २२ ॥ मिथुनस्यास्य किं मे स्यात् कृतं धार्प
 यथागति । अनिष्टा सर्वभूतानां कीर्तितानेन मेऽप्य वै ॥ २३ ॥
 एवं सञ्चिन्तयन्नेव विपुलो राजसत्तम । शवासुखी हीनमना
 दधौ दुष्कृतमात्मनः ॥ २४ ॥ ततः षड्भ्यान् पुरुषानसैः काञ्चन-
 राजतैः । अपश्यद्दीव्यमानान् वै लोभहृषोन्वितांस्तथा ॥ २५ ॥
 कुर्वतः शपथं तेन यः कृतो मिथुनेन तु । विपुलं वै समुद्दिश्य
 तेऽपि वाक्यमथानुबन् ॥ २६ ॥ लोभमास्थाय योऽष्ठाकं विघ्नं
 कर्तुमुत्सहेत् । विपुलस्य परे लोके या गतिस्तामवाप्नुयात् ॥ २७ ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु विपुलो नापश्यद्धर्मसङ्करम् । जन्मप्रभृति कौरव्य
 कृतपूर्वमथात्मनः ॥ २८ ॥ स प्रदधौ तथा राजन्मवावम्बिर्वा-
 हितः । दृश्यमानेन मनसा शपथं श्रुत्वा तथाविधम् ॥ २९ ॥ तस्य
 चिन्तयतस्ताव वङ्गो दिननिशा ययुः । इदमासीन्नसि च
 रुच्या रक्षणकारितम् ॥ ३० ॥ लक्षणं लक्षणेनैव वदन् वदनेन
 च । विधाय न मया चेत्तं सत्यमेतद्गुरोस्तथा ॥ ३१ ॥ एत-
 दात्मनि कौरव्य दुष्कृतं विपुलस्तदा । समन्यत महाभाग तथा
 तच्च न संशयः ॥ ३२ ॥ स चम्यां नगरीमेत्य पुष्याणि गुरुषु इदौ ।
 पूजयामास च गुरुं विधिवत् स गुरुप्रियः ॥ ३३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि विपुलोपाख्याने

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

भीष्म उवाच । तमागतमभिप्रेष्य शिष्यं वाक्यमथानुवीत् ।
 दिव्यमर्मा महातेजा दत्तच्छृणु जनाधिप ॥ १ ॥

द्वितीयमर्मावाच । किन्ते विपुल दृष्टं वै तस्मिन् शिष्य महा-
 वने । ते त्वां जानन्ति विपुल आत्मा च रुचिरेव च ॥ २ ॥

विपुल उवाच । ब्रह्मर्षे मिथुनं किन्तत् की च ते पुरुषा
 विभो । ये मां जानन्ति तस्मै न यस्यां तं परिपृच्छसि ॥ ३ ॥

दिवसमीवाच । वरै तस्मिन्नुं ब्रह्मचरोरात्रं हि विद्वि तत् ।
 चक्रवत् परिवर्त्तत तप्ते जानाति दुष्कृतम् ॥ ४ ॥ यि च ते पुरुषा
 विप्र यच्चैर्दीव्यन्ति ऋष्टवत् । ऋतूं स्तानभिजानीहि ते ते जानन्ति
 दुष्कृतम् ॥ ५ ॥ न मां कश्चिद्विजानीत इति कृत्वा न विश्ववेत् ।
 नरो रक्षसि पापात्मा पापकं कर्षे वै दिव ॥ ६ ॥ कुर्वाणं हि
 नरं कर्षे पापं रक्षसि सर्वदा । पश्यन्ति ऋतवद्यापि तथा दिन-
 निक्षिप्यन्तु ॥ ७ ॥ तथैव हि भवेयुस्ते लोकाः पापकृतो यथा ।
 कृत्वा नाचक्षतः कर्षे मम तच्च यथाकृतम् ॥ ८ ॥ ते त्वां हर्षञ्जितं
 दृष्ट्वा गुरोः कर्मानिवेदकम् । आरवन्तस्तथा प्राङ्गस्ते यथा श्रुत-
 वान् भवान् ॥ ९ ॥ पद्मोरात्रं विजानीति ऋतवद्यापि निखद्यः ।
 पुरुषि पापकं कर्म शुभं वायुभकर्मिणः ॥ १० ॥ तत् त्वा मम
 यत् कर्म व्यभिचाराद्दयात्नकम् । नास्मानमिति जानन्तस्ते
 त्वाप्राङ्गस्तथा दिव ॥ ११ ॥ तेनैव हि भवेयुस्ते लोकाः पापकृतो
 यथा । कृत्वा नाचक्षतः कर्म मम यच्च त्वया कृतम् ॥ १२ ॥
 त्वया यत्त्वा च दुर्लभा रक्षितुं प्रमदा दिव । न च त्वं कृतवान्
 किञ्चिद्देनः प्रीतोऽसि तेन ते ॥ १३ ॥ वदि त्वहं त्वां दुर्लभमद्राचं
 दिवससप्तम । यमेवं त्वामहं क्रोधात्क नेऽत्रास्ति विचारणा ॥ १४ ॥
 सञ्चन्ति पुरुषि नार्थैः पुंसां लोऽर्षय पुष्कलः । अन्यथा रक्षतः
 चापोऽभविष्यते मतिष ने ॥ १५ ॥ रक्षिता च त्वया तात मम
 चापि निवेदिता । यच्च ते प्रीतिमान् पुत्र स्वस्वः स्वर्गं गमिष्यसि
 ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वा विपुलं प्रीतो दिवसर्मा महानृषिः । सुमोद्
 स्वर्गमास्त्रात् सचभाष्यैः सयिष्यकः ॥ १७ ॥ इदमास्त्रातवां चापि
 ममास्त्रान् महानृषिः । मार्कण्डेयः पुरा राजन् गङ्गाकूले कथा-
 क्षरे ॥ १८ ॥ तत्त्वाद्ब्रवीमि पार्श्वं त्वां स्त्रियो रक्षाः सदैव च ।
 उभयं दृष्ट्वाते तासु सततं साध्वसाधु वा ॥ १९ ॥ स्त्रियः साध्वो
 महाभागाः सयन्ताल्लोकमातरः । धारयन्ति महीं राजस्त्रिणां

सवनकाननाम् ॥ २० ॥ यथाध्वज्यापि दुर्हताः कुलध्वजः पाप-
 निघटाः । विघ्नेया लक्षणे दुर्हैः स्वगात्रसहजैर्नृप ॥ २१ ॥ एव-
 मेताः सुरध्या वै शक्याः कर्तुं महात्मभिः । अन्यथा राजघातृ ल
 न शक्या रक्षितुं स्त्रियः ॥ २२ ॥ एता हि मनुजव्याघ्र तीक्ष्णा-
 तीक्ष्णपराक्रमाः । नासामस्ति प्रिवी नाम मैशुने सङ्गमेऽति वः
 ॥ २३ ॥ एताः कृत्याद्य कार्याद्य कृताश्च भरतर्षभ । न चैक-
 क्षिप्रमन्थेताः पुरुषे पाण्डुनन्दन ॥ २४ ॥ नासां खेहो नरैः
 कार्यस्तथैवेपां जनेष्वर । खिदमाख्याय भुञ्जीत धर्ममाख्याय
 चैव ह ॥ २५ ॥ निहन्यादन्यथा कुर्वन्नरः कौरवनन्दन । सर्वथा
 राजघातृ ल युक्तिः सर्वत्र पूज्यते ॥ २६ ॥ तेनैकेन तु रक्षा वै
 विपुलेन कृता स्त्रियाः । नान्यः यत्कस्त्रिलोकेऽप्यिन् रक्षितुं नृप
 वोषितम् ॥ २७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि विपुलोपाख्याने
 त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यन्मूलं सर्वधर्माणां स्वजनस्य सहस्य
 च । पित्रदेवातिथीनाञ्च तन्मै ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ यत्तं हि
 सर्वधर्माणां धर्मश्चिन्त्यतमो मतः । कीदृशस्य प्रदेवा स्यात् कथ्येति
 वसुधाधिप ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । भीलवृत्ते समाश्राय विद्यां बोनिञ्च कर्म च ।
 सद्भिरैवं प्रदातव्या कन्या गुणयुते वरे । ब्राह्मणानां सतामेष
 ब्राह्मो धर्मो युधिष्ठिर ॥ ३ ॥ यावाञ्चभावहेदिवं वो दद्याद्गु-
 कूलतः । शिष्टानां सत्रिदाणाञ्च धर्म एष समातनः ॥ ४ ॥
 आत्माभिप्रेतमुत्सृज्य कन्याभिप्रेत एव वः । अभिप्रेता च वा
 जस्य तन्मै देवा युधिष्ठिर । गान्धर्वमिति तं धर्मं प्राङ्गर्बदेविदी

जनाः ॥ ५ ॥ धनेन बहुधा क्रीडा संप्रसोम्य च दान्धवान् ।
 असुराणां नृपैतं वै धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ ६ ॥ इत्या हिला च
 श्रीर्षाणि रुदतां रुदतो यद्वात् । प्रसन्न हरणं तात राक्षसो
 विचिरुच्यते ॥ ७ ॥ पञ्चानान्तु त्रयो धर्म्या दावधर्म्यो युधिष्ठिर ।
 धीमाससासुरवैव न कर्तव्या कथञ्चन ॥ ८ ॥ ब्राह्मः चात्रोऽथ
 गान्धर्व एते धर्म्या नरर्षभ । पृथग्वा यदि वा मित्राः कर्तव्या
 नात्र संभवः ॥ ९ ॥ तिस्रो भार्या ब्राह्मणस्य दे भार्ये चतुर्विधस्य
 तु । वैश्वः स्वजात्यां विन्देत तास्त्रपत्यं समं भवेत् ॥ १० ॥
 ब्राह्मणी तु भवेच्छ्रेयसा चतुर्विधा चतुर्विधस्य तु । रत्यर्षमपि शूद्रा
 स्त्राज्ञेत्याहुः परे जनाः ॥ ११ ॥ अपत्यजस्य शूद्रायां न प्रय-
 च्छन्ति साधवः । शूद्रायां जननञ्च विप्रः प्रायश्चित्तौ विधीयते
 ॥ १२ ॥ त्रिंशदर्षो दृशवर्षां भार्यां विन्देत नभिकाम् । एक-
 विंशतिवर्षो वा सप्तवर्षमवाप्नुवात् ॥ १३ ॥ वस्यास्तु न भवेद्द-
 भ्राता पिता वा भरतर्षभ । नोपयच्छेत ता जातु पुत्रिका-
 धर्मिणी हि सा ॥ १४ ॥ त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कन्या ऋतुमती
 सती । चतुर्थे त्वद्य सम्प्राप्ते स्वयं भर्तारिमर्जयेत् ॥ १५ ॥ प्रजा
 न हीवति तस्या रतिश्च भरतर्षभ । पतोऽन्यथा वर्त्तमाना भवे-
 द्वाप्या प्रजापतेः ॥ १६ ॥ असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च
 या पितुः । इत्येतामनुवच्छेत तं धर्मं मनुरब्रवीत् ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शुक्लमन्येन दत्तं स्याद्दशमीत्याह वापरः ।
 ब्रह्मादन्यः प्रभाषित धनमन्यः प्रदर्शयेत् ॥ १८ ॥ पाणिग्रहीता
 चान्यः स्यात् कस्य भार्या पितामह । तत्त्वं जिज्ञासमानानां
 चक्षुर्भवति नो भवान् ॥ १९ ॥

भीष्म उवाच । यत् किञ्चित् कर्म मानुष्यं संस्थानाव प्रह-
 ष्यते । मन्ववन्मन्वितं तस्य नृपावाद्स्तु पातकः ॥ २० ॥ भार्या-
 पत्यवर्तिगाचार्यैः मित्रोपाध्याय एव च । नृपोक्ते इच्छमर्हन्ति

नेत्याङ्गरपरे जनाः ॥ २१ ॥ न ह्यकामिन सव्यासं मनुरेवं प्रथ-
सति । पयसस्यनधर्मश्च बभूव धर्मकोपनम् ॥ २२ ॥ नैकान्तो
दोष एकस्मिंस्तदा केनोपपद्यते । धर्मतो वा प्रवच्छन्ति वाच
श्रीषन्ति भारत ॥ २३ ॥ बन्धुभिः समनुज्ञाते मन्त्रहोमो प्रबो-
जयेत् । तथा सिध्यन्ति ते मन्त्रा नादत्तायाः कथञ्चन ॥ २४ ॥
वस्त्रत्र मन्त्रसमयो भार्यापत्नीर्मिथः कृतः । तमेवाङ्गरीवांसं
वनासौ ज्ञातिभिः कृतः ॥ २५ ॥ इवदत्तां पतिर्भाषीं वेत्ति
धर्मस्य आसनात् । स देवो मानुषो वाचममृतां पर्युदस्यति ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कन्यायां प्राप्तशुक्लायां ज्यावांसिदात्रजे-
हरः । धर्मकामार्थसम्यक्तो वाच्यमदानृतं न वा ॥ २७ ॥ तस्मि-
न्नुभयतो दोषे कुर्वन् श्रेयः समाचरेत् । अयं नः सर्वधर्माणां
धर्मश्चिन्त्यतमो मतः ॥ २८ ॥ तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्मदतु नो
भवान् । तदेतत् सर्वमाचक्षु न हि वृथ्यामि कथ्यताम् ॥ २९ ॥

भीष्म उवाच । नैव निष्ठाकरं शुक्लं ज्ञात्वासीत्तेन नाहृतम् ।
न हि शुक्लपराः सन्तः कन्यां ददति कर्हिचित् ॥ ३० ॥ अग्नौ-
गुणैरुपेतन्तु शुक्लं याचन्ति बान्धवाः । अक्षदृष्ट्वा वक्ष्यन्ति वो
दद्यादनुकूलतः ॥ ३१ ॥ यच्च तासु ददत्वेवं न शुक्लं विद्वदो न
सः । प्रतिपद्य भवेद्देवमेव धर्मः सनातनः ॥ ३२ ॥ हास्यानि
भवते कन्यामिति पूर्वं नमाधितम् । धी वैवाङ्मयं च नाङ्गुलिं
चात्रयं वदन्मुत ॥ ३३ ॥ तस्मादाप्रहृष्टात् प्रायेर्वाचवन्ति पर-
स्परम् । कन्यावरः पुरा दत्तो मरुद्धिरिति नः श्रुतम् ॥ ३४ ॥
नानिष्टाय प्रदातव्या कन्या इत्यधिचोदितम् । तच्छूनं काम-
मूलस्य प्रजनस्येति ने मतिः ॥ ३५ ॥ समीप्य च बहून् दीपान्
संवासादिति पाशबीः । अथा निष्ठाकरं शुक्लं न ज्ञात्वासीत्तथा
शृणु ॥ ३६ ॥ अहं विचित्रवीर्यस्य रे कन्ये समुदावहम् । जिज्ञा-
स्य मागधान् सर्वान् काशीनय च कोपलान् ॥ ३७ ॥ अशीतपाशि-

रीकाशीत् प्राप्तशुक्लापराभवत् । कन्याप्राप्तीता तत्रैव विशन्मार्गा
 इति ज्ञेयता । अन्नवीहितरां कन्याभावहेति च कौरवः ॥ ३८ ॥
 अथान्याननुपप्रच्छ चक्षुमानः पितुर्वचः । अतीव ह्यस्य धर्मच्छा
 पितुर्मध्यधिक्यमभवत् ॥ ३९ ॥ ततोऽहमद्भुवं राजन्नाचारैषु रिदं
 वचः । आचारं तत्त्वतो वेत्तुमिच्छामि च पुनः पुनः ॥ ४० ॥
 ततो मयैवमुक्ते तु वाक्ये धर्मभृताम्बरः । पिता मम महाराज
 वाङ्मोकी वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ यदि वः शुक्लतो निष्ठा न
 पाश्चिग्रहणात्तथा । साजान्तरमुपासीत् प्राप्तशुक्लामिति कृतम्
 ॥ ४२ ॥ न हि धर्मविद्ः प्राङ्गः प्रमाणं वाक्यतः कृतम् । येषां
 वै शुक्लतो निष्ठा न पाश्चिग्रहणात्तथा ॥ ४३ ॥ प्रसिद्धं भाषितं
 इति नैषां प्रत्यायने पुनः । धीमन्यन्ते क्रयं शुक्लं न ते धर्मविदो
 मराः ॥ ४४ ॥ न चैतेभ्यः प्रदातव्या न बोद्धव्या तत्राविद्या । न
 चैव भार्या क्लेतव्या न विक्रय्या कथञ्चन ॥ ४५ ॥ यी च क्रीयन्ति
 दासीषु विक्रीयन्ति तत्रैव च । भवेत्तेषां तथा निष्ठा सुख्यानां
 पापचेतसाम् ॥ ४६ ॥ अस्मिन्मर्षे सत्यमन्तं पर्येषुच्छन्त वै जनाः ।
 कन्यायाः प्राप्तशुक्लायाः शुक्लदः प्रथमं गतः ॥ ४७ ॥ पाश्चि-
 ग्रहीता चान्यः स्यात्तत्र नो धर्मसंभवः । तत्रान्दिन्धि महाप्राज्ञ
 जं हि वै प्राज्ञसन्मतः ॥ ४८ ॥ तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्मवतु
 नो भवान् । तानेवं ब्रुवतः सर्वान् सत्यवान् वाक्यमब्रवीत् ॥ ४९ ॥
 बभ्रुष्टं तत्र द्वेषा स्यात्तत्र कार्या विचारणा । कुर्वते जीवती-
 ऽप्येवं वृत्ति नैवास्ति संभवः ॥ ५० ॥ द्विरं प्रविष्टुं कन्या तथे-
 दापि तपः पुनः । तनेवानुव्रता भूत्वा पाश्चिग्रहस्य काम्यया ॥ ५१ ॥
 शिष्यत्वेवमु नैवास्तिदपरेषां ग्रनैरपि । इति धी संवदन्तत्र त
 एवं निश्चयं विदुः ॥ ५२ ॥ तत् पाश्चिग्रहणात् पूर्वमन्तरं चक्ष
 वसति । सर्वमङ्गलमन्त्रा वै त्रया वास्तु पातकः ॥ ५३ ॥ पाश्चि-
 ग्रहणमन्त्राणां निष्ठा स्यात् सप्तमे षड् । पाश्चिग्रहस्य भार्या

स्वाद्यस्य चाङ्घ्रिः प्रदीयते ॥ ५४ ॥ इति ह्येवं ब्रह्मव्रतं त एवै
निवयं विदुः । यनुकुलामनुवंशां भ्रात्रा इत्तानुपात्तिकान् ।
परिक्रम्य यथाभ्यायं भार्यां विन्देत् रिजोत्तमः ॥ ५५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि यानुशासनिकपर्वणि विवाहकथने
चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कन्यायाः प्राप्तशुल्कायाः पतियेन्नास्ति
कथनम् । तत्र का प्रतिपत्तिः स्यात्तन्मै ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । या पुत्रकस्य ऋदस्य प्रतिपाद्या तदा भवेत् ।
अथ चेन्नाहरेत् शुल्कं क्रीता शुल्कप्रदस्य सा ॥ २ ॥ तस्यार्थि-
ऽपत्यमीहेत येन न्यायेन यद्गुयात् । न तस्मान्मन्ववत् कार्यं
कश्चित् कुर्वीत किञ्चन ॥ ३ ॥ स्वयं वृतेन सावित्री चित्वा वै
प्रत्यपद्यत । तत्तस्याग्रे प्रथमं धर्मं चानेतरे जनाः ॥ ४ ॥
एतत्तु नापरे चक्रुरपरे जातु साधवः । साधूनां पत्न्यां चारी
गरीवान् धर्मलक्षणः ॥ ५ ॥ अस्मिन्नेव प्रकरणे सुत्रं पुत्रव्ययमब्र-
वीत् । नम्रा विदेहराजस्य जनकस्य महात्मनः ॥ ६ ॥ असदा-
चरिते मार्गं कथं स्यादनुकीर्तनम् । अत्र प्रकः संशयो वा वता-
नेवमुपाहमेत् ॥ ७ ॥ असद्विदुः हि धर्मस्य प्रदानं धर्मं चासुरः ।
नानुशुभ्युम् जात्वेतामिमां पूर्वेषु कर्मसु ॥ ८ ॥ भार्यापत्योर्हि
सम्बन्धः स्त्रीपुंसोः स्वल्प एव तु । इतिः साधारणो धर्म इति चाह
स पार्थिवः ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अथ केन प्रमाणेन पुंसामादीवते धनम् ।
पुत्रवच्च पितृह्यस्य कन्या भवितुमर्हति ॥ १० ॥

भीष्म उवाच । यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहित्वा समा ।
नम्यामात्मनि तिष्ठत्यां कथमन्यो धर्मं हरेत् ॥ ११ ॥ नातुच

वीतुर्बन्धुः स्यात् कुमारीभाग एव सः । दौहित्य एव तद्विक्र-
 मपुत्रस्य पितृर्हरेत् ॥ १२ ॥ इहाति हि स पिच्छान् वै पितु-
 र्नातामहस्य च । पुत्रदौहित्ययोरेव विशेषो नास्ति धर्मतः ॥ १३ ॥
 अन्यत्र जामवा मार्धं प्रजानां पुत्र ईक्षते । दूहितान्यत्र जातेन
 पुत्रेणापि विशिष्यते ॥ १४ ॥ दौहित्यकेण धर्मेण नात्र पश्चामि
 कारणम् । विक्रीतासु हि ये पुत्रा भवन्ति पितुरेव ते ॥ १५ ॥
 असूयवस्त्वधर्मिष्ठाः परस्त्रादायिनः षष्ठाः । पासूरादधिसन्ध्याता
 धर्मादिषमवृत्तयः ॥ १६ ॥ एत गाथा यमोद्गीताः कीर्त्तयन्ति
 पुराविद्ः । धर्मज्ञा धर्मशास्त्रेषु निवहा धर्मसेतुषु ॥ १७ ॥ यो
 मनुष्यः स्वकं पुत्रं विक्रीय धनवच्छति । कन्यां वा जीवितार्थाय
 सः शुल्केन प्रवच्छति ॥ १८ ॥ सप्तादरे महाघोरे निरये काक-
 शाङ्गधी । स्वेहं मूत्रं पुरीषञ्च तच्छिषूवः समञ्जते ॥ १९ ॥ पार्थि
 गोमिथुनं शुल्कं केषिदाङ्गमृषैव तत् । अल्पो वा बद्ध वा राजान्
 विक्रवस्त्रावदेव सः ॥ २० ॥ यद्यप्याचरितः केषित् नैव धर्मः
 सनातनः । अन्येषामपि दृश्यन्ते लोकातः संप्रवृत्तयः ॥ २१ ॥
 वय्यां कुमारीं वक्षतो धी तां समुपभुञ्जते । एते पापस्य कर्त्तार-
 स्तमस्यन्धे च घेरते ॥ २२ ॥ अन्योऽप्यथ न विक्रयो मनुष्यः किं
 पुनः प्रजाः । अधर्ममूलैर्हि धनेस्तेन धर्मोऽथ कथन ॥ २३ ॥

इत्यनुघासनपर्वणि पानुघासनिकपर्वणि विजाहकथने

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

भीष्म उवाच । प्राचेतसस्य वचनं कीर्त्तयन्ति पुराविद्ः ।
 वय्यां किञ्चिन्नाददते ज्ञातयो न स विक्रयः ॥ १ ॥ अर्हणं तत्
 कुमारीणामानृधंस्यतमञ्च यत् । सर्वञ्च प्रतिदिवं स्यात् कन्यावै
 तद्विषयतः ॥ २ ॥ पितृभिर्भातृभिश्चापि स्वशुरैरथ द्विवरैः । पूज्या

भूषवितव्याश्च बहुकल्याणमीशुभिः ॥ ३ ॥ अहि वै स्त्री न
 होवेत् पुमांश्च न प्रमोदयेत् । अमनोदात् पुनः पुंसः प्रजनो न
 वर्धते ॥ ४ ॥ पूज्या काशवितव्याश्च स्त्रियो नित्यं जनाधिप ।
 स्त्रियो वरश्च पूज्यन्ते रमन्ते तत्र शिवताः ॥ ५ ॥ अपूजिताश्च
 वदन्ताः सर्वास्तवाफलाः स्त्रियाः । तदा चैतत् कुलं नास्ति ब्रह्मा
 घोषन्ति वानवः ॥ ६ ॥ बामौष्णानि शिवाणि दिङ्मत्तावीर्य
 कृत्या । नैव भान्ति न वर्धन्ते स्त्रिया होनानि पाशिव ॥ ७ ॥
 स्त्रियः पृथां परिदृष्टे अनुक्तिगमिषुर्दिवम् । अथवाः स्वल्पकौपीनाः
 सुहृदः सत्यत्रिणवः ॥ ८ ॥ ईर्ष्यो मानकामाश्च चञ्चलाश्च सुहृदी-
 ऽनुधाः । स्त्रियस्तु मानमर्हन्ति ता मानवत मानव ॥ ९ ॥
 स्त्रीप्रत्ययो हि वै धर्मो रतिभोगाश्च केवलाः । परिश्रमो नम-
 स्कारास्तदावत्ता भवन्तु वः ॥ १० ॥ उत्पाद्ममपत्यं जातस्य
 परिपाकनम् । प्रीत्यर्थं लोकवादायाः पश्यतः स्त्रीनिदाम् ॥ ११ ॥
 संन्यमानाश्चैता हि सर्वकार्याण्यवाप्स्यथ । विद्विस्तान्जद्विहता
 चात्र श्लोकमगावत ॥ १२ ॥ नास्ति यश्चक्रिया काश्चित् आहं
 गोपवासकम् । धर्मः स्वभर्तृपुत्रूपा तया स्वर्गं लयन्मुत ॥ १३ ॥
 पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति बौधने । पुत्राश्च स्त्राविरे
 भावे न स्त्री स्नातन्मर्हति ॥ १४ ॥ श्रिय एताः स्त्रियो नाम
 सत्कार्या भूतिमिच्छता । पाशिता निपद्यन्तीताश्च स्त्रीः स्त्री भवति
 भारत ॥ १५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि चानुशासनिकपर्वणि स्त्रीप्रथंशवां

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सर्वथास्त्रविधानञ्च राजधर्मभर्तावर ।
 अतीव संभवच्छ्रेया भवान् वै प्रथितः क्षितौ ॥ १ ॥ कश्चिपु

NOTICE.

The Datavya Bhadrata Karyalaya has sustained an irreparable loss. Its manager, Babu Durga Charan Banerjee, breathed his last on the 30th of July. In him this Institution has lost one whose place it will not be easy to fill. Babu Durga Charan was an eminent Sanskrit scholar, his forte having been ancient Sanskrit literature. He was regarded an authority on the Mahabharata, the Ramayana, and the Puranas. He was not only well versed in Sanskrit, but his attainments in English also were respectable. He could thus bring a judgement aided by western methods of thinking to bear upon all abstruse and contested passages of our scriptures, and his success has been singular. In him the Karyalaya, therefore, has lost a pillar of strength.

Further, he used to supervise the work of the office. In this capacity, he used to discharge his duties with a single-heartedness that could be expected only of him or his like. I had frequently to leave Calcutta on business, for the purpose of collecting funds. The office, on those occasions remained in the sole charge of Babu Durga Charan, and it is my peculiar pleasure to record that not in a single instance had I any cause to complain of the way in which the Babu discharged his duties.

Owing to the scantiness of funds, the remuneration the Babu used to draw was hardly sufficient to meet all the demands of the large family. Yet, such was his contented disposition that he never asked for a higher remuneration.

The death of the deceased, sufficiently regrettable on other grounds, is specially so under the present circumstances of the Karyalaya. The institution is at present engaged on six several publications, viz. a Bengali translation of the Mahabharata, about to be completed; two editions of the English Mahabharata being required, one consisting of the first twentyfour parts, and the other of the remaining portion; and three editions of the Sanskrit Mahabharata in three equal portions. That at such a juncture the Karyalaya should suddenly be deprived of the ripe scholarship and the able management of Babu Durga Charan, cannot but be considered as a heavy calamity to it. All well-wishers of the Institution will certainly sympathise with us in the loss we have sustained. The deceased has left a widow, a widowed daughter, and two sons yet at school utterly unprovided for.

A short notice of the life and character of the deceased will be published as soon as possible, with an account of his principal works.

चित्तु संघयो मेऽस्ति तत्रे नृदि पितामह । जातेऽस्मिन् संघये
 जन्मान्यं पृच्छेम कश्चन ॥ २ ॥ यथा नरेण कर्तव्यं धर्ममा-
 र्वास्मिन्ना । एतत् सर्वं महाबाहो भवान् व्याख्यातमर्हति
 ॥ चतस्रो विहिता भार्या ब्राह्मणस्य पितामह । ब्राह्मणी
 त्रया वैश्या यूद्रा च रतिमिच्छतः ॥ ४ ॥ तत्र जातेषु पुत्रेषु
 िसां कुरुसप्तम । शानुपूर्वेषु कस्तेषां पितरा इवादायमर्हति
 ॥ ५ ॥ केन वा किं ततो हार्यं पितृविक्तात् पितामह । एत-
 द्दृष्ट्वापि कथितं विभागस्तेषु वः श्रुतः ॥ ६ ॥

भौषण उवाच । ब्राह्मणः सत्रियो वैश्वस्वयो वर्णा हिजा-
 नयः । एतेषु धर्मो विहितो ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥ ७ ॥
 यस्याह्य वा स्त्रीभात् कामादापि परस्तपः । ब्राह्मणस्य भवेत्
 यूद्रा न तु दृष्टान्ततः श्रुता ॥ ८ ॥ यूद्रां प्रवचनमारोत्य ब्राह्मणो
 यात्यधोगतिम् । प्रादयित्सीवते चापि विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ९ ॥
 तत्र जातेष्वपत्येषु द्विगुणं स्याद्युधिष्ठिर । चापद्यमानमकल्पन्तु
 संव्रज्यामि भारत ॥ १० ॥ कश्चिच्च गोवृषो दानं यत् प्रधान-
 तमं भवेत् । ब्राह्मणवास्तदरेत् पुत्र एकाञ्च वै पितुर्हेनात् ॥ ११ ॥
 शेषन्तु इयथा कार्यं ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर । तत्र तेनैव हर्तव्या-
 बकारोषाः पितुर्हेनात् ॥ १२ ॥ सत्रिवावास्तु वः पुत्रो ब्राह्मणः
 सोऽप्यसंघवः । स तु मातुर्विधेयिण स्त्रीनंशान् हर्तनश्चेति ॥ १३ ॥
 वर्षे तृतीये जातस्तु वैश्यायां ब्राह्मणादपि । हिरंशस्तेन हर्तव्यो
 ब्राह्मणस्याह्युधिष्ठिर ॥ १४ ॥ यूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो नित्या-
 दिवधनः श्रुतः । अल्पहापि प्रदातव्यं यूद्रापुत्राव भारत ॥ १५ ॥
 ाथा प्रविभक्तस्य धनस्यैव भवेत् क्रमः । सवर्षासु तु जातानां
 षण् भागान् प्रकल्पयेत् ॥ १६ ॥ यब्राह्मणन्तु मन्यन्ते यूद्रा-
 नमनैपुत्रात् । त्रिषु वर्षेषु जातो हि ब्राह्मणाद्ब्राह्मणो भवेत्
 ॥ १७ ॥ श्रुताश्च वर्षाबकारः पञ्चमो नाधिगम्यते । हरेण

इयमं भागं शूद्रापुत्रः पितुर्भेनात् ॥ १८ ॥ तत्तु दत्तं चरेत्
 पित्रा नादत्तं हत्तमर्हति । यद्यच्छं हि धनं दिवं शूद्रापुत्राय
 भारत ॥ १९ ॥ आत्स्यस्यपरो धर्मो इति तस्मै प्रदीयते । यत्र
 तत्र समुत्पन्नं गुणायैवोपपद्यते ॥ २० ॥ यद्यप्येव सपुत्रः स्वाह-
 पुत्रो यदि वा भवेत् । नाधिकं दयमाह्वयाच्छूद्रापुत्राय भारत
 ॥ २१ ॥ त्रैवार्षिकान्दृष्ट्वा भक्तादधिकं स्याद्विजस्य तु । यजेत
 तेन द्रव्येण न तृथा साधयेद्वनम् ॥ २२ ॥ तिस्रश्चोपरो दाव-
 स्त्रियै दिवो धनस्य वै । भर्ता तच्च धनं दत्तं यथाहं भोक्तुमर्हति
 ॥ २३ ॥ स्त्रीणान्तु पतिदायाद्यमुपभोगफलं कृतम् । नाप-
 हारं स्त्रियः कुर्याः पतिवित्तात् कथञ्चन ॥ २४ ॥ स्त्रियास्तु
 यद्ववेदित्तं पित्रा दत्तं युधिष्ठिर । ब्राह्मण्यास्तद्वरेत् कन्या
 यथा पुत्रस्तथा हि सा ॥ २५ ॥ भा हि पुत्रममा राजन् विहित्वा
 कुरुनन्दन । एषमेव समुद्दिष्टो धर्मो वै भरतर्षभ । एतं धर्म-
 मनुष्मत्य न तृथा साधयेद्वनम् ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शूद्रायां ब्राह्मणाञ्जातो यद्यद्वैयधनः
 कृतः । केन प्रतिविधिषेण दयमाह्वयस्य दीयते ॥ २७ ॥ ब्रह्मणां
 ब्राह्मणाञ्जातो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः । क्षत्रियायां तत्रैव
 स्याद्वैश्यायामपि चैव हि ॥ २८ ॥ कस्मात्तु विषमं भागं
 भजेरन्नृपसत्तम । यदा सर्वं तयो वर्णास्त्रयोक्ता ब्राह्मणा
 इति ॥ २९ ॥

भीष्म उवाच । दारा इत्युच्यते लोके नाम्नेकेन परस्पर ।
 प्रोक्तेन चैव नाम्नायं विधिषः समहान् भवेत् ॥ ३० ॥ तिस्रः
 कृत्वा पुरा भार्या पश्चाद्वन्देत् ब्राह्मणी । सा ज्येष्ठा सा च पूज्या
 स्यात् सा च भार्या गरीयसी ॥ ३१ ॥ स्नानं प्रसाधनं भर्तु-
 र्हेन्तधावनमस्ननम् । इयं कव्यश्च यद्यान्यदर्भयुक्तां पश्ये भवेत्
 ॥ ३२ ॥ न तस्यां जातु तिष्ठन्त्यामन्या तत् कर्तुमर्हति । ब्राह्मणी

क्षेत्रं कुर्वाणो ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥ ३३ ॥ अन्नं पानञ्च माखञ्च
 वाचास्यामरणानि च । ब्राह्मण्येतेषां देवानि भर्तुः सा हि
 गरीवसी ॥ ३४ ॥ मनुनाभिहितं शास्त्रं यथापि कुरुनन्दन ।
 यथाप्येष महाराज दृष्टो धर्मः मनातनः ॥ ३५ ॥ यद्य वेदम्यथा
 कुर्वाद्दृष्टिं कामाद्दुधिष्ठिर । यथा ब्राह्मणचण्डालः पूर्वदृष्ट-
 स्तथैव सः ॥ ३६ ॥ ब्राह्मण्याः सदृशः पुत्रः क्षत्रियायाश्च यो
 भवेत् । राजन् विशिषो वस्त्वत्र वर्णयोरुभयोरपि ॥ ३७ ॥
 न तु ज्ञात्या समा लोके ब्राह्मण्याः क्षत्रिया भवेत् । ब्राह्मण्याः
 प्रथमः पुत्रो भूयान् स्याद्राजसत्तम ॥ ३८ ॥ भूयो भूयोऽपि
 संहार्यैः पितृविजाद्दुधिष्ठिर । यथा न सदृशी जातु ब्राह्मण्याः
 क्षत्रिया भवेत् ॥ ३९ ॥ क्षत्रियायास्तथा वैश्या न जातु सदृशी
 भवेत् । शीघ्रं राज्यञ्च कोषय क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ॥ ४० ॥
 विहितं दृश्यते राजन् मागरान्ता च मेदिनी । क्षत्रियो हि
 स्वधर्मेण श्रियं प्राप्नोति भूयसीम् ॥ ४१ ॥ राजदण्डधरो राजन्
 रक्षा नान्यत्र क्षत्रियात् । ब्राह्मणा हि महाभागा देवानामपि
 देवताः ॥ ४२ ॥ तेषु राजन् प्रवर्तन्त पूजया विधिपूर्वकम् ।
 प्रणोतद्विभिर्चात्वा धर्मं यावत्प्रतमश्चयम् ॥ ४३ ॥ कुप्यमानं
 स्वधर्मेण क्षत्रियो श्रेयं रक्षति । दस्युभिर्हि यमाणञ्च धनं दारांश्च
 सर्वघ्नः ॥ ४४ ॥ सर्वेषामेव वर्णानां छाता भवति पार्थिवः ।
 भूयान् स्यात् क्षत्रियापुत्रो वैश्यापुत्रान्न संघवः । भूयस्तेनापि
 क्षत्रियैः पितृविजाद्दुधिष्ठिर ॥ ४५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । उक्तं ते विधिवद्राजन् ब्राह्मणस्य पिता-
 मह । इतरेषान्तु वर्णानां कथं वै नियमो भवेत् ॥ ४६ ॥

भीष्म उवाच । क्षत्रियस्यापि भार्य्यं दे विहिते कुरुनन्दन ।
 तृतीया च भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥ ४७ ॥ एष एव
 क्रमो हि स्यात् क्षत्रियाणां युधिष्ठिर । यदृथा तु भवेत् कार्य्यं

सतिवस्व जनाधिप ॥ ४८ ॥ सतिवावा हरेत् पुत्रवतुसीमान्
 पितुर्दनात् । युद्धावहारिकं वच पितुः स्यात् स हरेत्तु तत्
 ॥ ४९ ॥ वैश्यापुत्रस्तु भागांस्त्रीन् शूद्रा पुत्रस्तथाष्टमम् । सोऽपि
 दत्तं हरेत् पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ॥ ५० ॥ एकैव हि भवेत्
 वैश्वस्य कुरुगन्दन । द्वितीया तु भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः कृता
 ॥ ५१ ॥ वैश्वस्य वर्तमानस्य वैश्यावां भरतर्षभ । शूद्रावाञ्चापि
 कौन्तेय तयोर्विनियमः कृतः ॥ ५२ ॥ पञ्चधा तु भवेत् कार्यं
 वैश्वस्वं भरतर्षभ । तयोरपत्ये वञ्चामि विभागश्च जनाधिप
 ॥ ५३ ॥ वैश्यापुत्रेण हर्तव्यावत्पारीषाः पितुर्दनात् । पञ्चमस्तु
 कृतो भागः शूद्रापुत्राव भारत ॥ ५४ ॥ सोऽपि दत्तं हरेत् पित्रा
 नादत्तं हर्तुमर्हति । त्रिभिर्वर्षैः सदा जातः शूद्रोऽद्वैयधनो
 भवेत् ॥ ५५ ॥ शूद्रस्य स्यात् सवर्णैव भार्या नान्या कञ्चन ।
 समभागाच्च पुत्राः स्युर्यदि पुत्रघतं भवेत् ॥ ५६ ॥ जातानां
 समवर्णायाः पुत्राणामविशेषतः । सर्वेषामेव वर्णानां समभागे
 घनात् कृतः ॥ ५७ ॥ ज्येष्ठस्य भागे ज्येष्ठः स्यादिकोऽंशो न
 प्रधानतः । एष दावविधिः पाषं पूर्वमुक्तः स्ववशुवा ॥ ५८ ॥
 समवर्णासु जातानां विशेषोऽस्त्रपरो नृप । विवाहवैशिष्ट्यतः
 पूर्वः पूर्वी विशिष्यते ॥ ५९ ॥ हरेज्ज्येष्ठः प्रधानांशमेकं तुत्यासु
 तेवपि । मध्यमो मध्यमश्चैव कनीयास्तु कनीयसं ॥ ६० ॥ एवं
 जातिषु सर्वासु सवर्णाः श्रेष्ठतां गताः । महर्षिरपि चैतद्वै
 मारीचः कश्यपोऽब्रवीत् ॥ ६१ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि रिक्त्वविभाग

कथने सप्तब्रह्मविंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

पुषिष्ठिर उवाच । पश्चात्तथाहा कामाहा वर्णानाञ्चाण-

निरुद्धात् । अष्टाहाहापि वर्षानां जायते वर्षसङ्करः ॥ १ ॥
 तिस्रसितेन विधिना जातानां वर्षसङ्करे । को धर्मैः कानि कर्माणि
 तस्यै ब्रूहि पितामह ॥ २ ॥

जीस उवाच । चतुर्वर्षस्य कर्माणि चतुर्वर्षेषु केवलम् ।
 अष्टवत् स हि वषास्य पूर्वमेव प्रजापतिः ॥ ३ ॥ भास्वीसप्तमी
 विप्रस्य हवीरात्मा प्रजायते । धानपूर्व्याहवीर्हीनौ मातृजात्यौ
 प्रसूयतः ॥ ४ ॥ परं अवाहाङ्गणस्यैव पुत्रः शूद्रापुत्रं पराशवं
 तमाहुः । शुश्रूषकः स्वस्य कुलस्य स स्यात् स्वचारितं नित्यमसौ
 न जज्ञात् ॥ ५ ॥ सर्वानुपादानस्य सम्प्रदाय समुद्धरेत् स्वस्य
 कुलस्य तन्मम् । ज्येष्ठो ज्वीयानस्य द्यौर्द्विजस्य शुश्रूषया दान-
 पराशणः स्यात् ॥ ६ ॥ तिस्रः सत्रियसम्बन्धात् हवीरात्मास्य
 जायते । हीनवर्णास्तृतीयायां शूद्रा उवाच इति सृतिः ॥ ७ ॥
 हे चापि मार्थ्यं वैश्वस्य हवीरात्मास्य जायते । शूद्रा शूद्रस्य
 चाप्येका शूद्रमेव प्रजायते ॥ ८ ॥ अतोऽवशिष्टस्वधर्मो शुद्धदर-
 प्रधर्षकः । वाचं वर्षं जनयति चतुर्वर्षस्यविगर्हितम् ॥ ९ ॥
 विप्राणां सत्रिवो वाचं सूनं स्तोमक्रियापरम् । वैश्वो वैद्विहक-
 चापि मोहस्यमपवाकितम् ॥ १० ॥ शूद्राश्चासमत्युषं वध्वं
 वाचवाचिनम् । ब्राह्मण्यां संप्रजायन्त इत्येते कुलपांथनाः ।
 एते अतिमतां अष्ट वर्षसङ्करजाः प्रभो ॥ ११ ॥ वन्दी तु जायते
 वैश्यान्नागसो वाच्यजीवनः । शूद्रान्निषादो मत्स्यद्वः सत्रिवाचां
 व्यतीक्ष्णात् ॥ १२ ॥ शूद्रादायोगवशापि वैश्याणां ग्राम्यव-
 शिष्यः । ब्राह्मणैरप्रतिष्ठास्यस्तथा स्वधर्मजीवनः ॥ १३ ॥ एतेपि
 सङ्ग्रामं वर्षान् जनयन्ति स्वबोनिषु । मातृजात्यां प्रसू-
 यन्ते अथवा हीनबोनिषु ॥ १४ ॥ तथा चतुर्षु वर्षेषु हवीरा-
 त्मास्य जायते । धानस्यार्थात् प्रजायन्ते तथा वाचाः प्रधानतः
 ॥ १५ ॥ ते चापि सङ्ग्रामं वर्षं जनयन्ति स्वबोनिषु । परस्परस्य

आत्मानमाद्याति हि कर्मभिर्नरः सुशीलचारित्रकुलैः शुभाशुभैः ।
प्रगष्टमप्याशु कुलं तथा नरः पुनः प्रकाशं कुरुते स्वकर्मतः ॥ ४८ ॥
योनिस्रोतासु सर्वासु सङ्कीर्णास्त्रितरासु च । यत्रात्मानं न जन-
येद्दुःखसां परिवर्जयेत् ॥ ५० ॥

इत्यनुयासनपर्वणि यानुयासनिकृपांश्चि वणंसङ्करकथने
अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्रूहि तात कुरुयेष्ट वर्णानां त्वं पृथक्
पृथक् । कौटुम्ब्यां कौटुम्बाद्यापि पुत्राः कस्य च के च ते ॥ १ ॥
विप्रवादाः सुवहवः श्रूयन्ते पुत्रकारिताः । अत्र नो मुञ्चतां
राजन् संशयं च्छेत्तुमर्हति ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । आत्मा पुत्रस्तु विज्ञेयस्तस्यानन्तरजयै च ।
निरुक्तजत्र विज्ञेयः सुतः प्रसूतजस्तथा ॥ ३ ॥ पतितस्य तु
भार्यायां भर्ता सुसमेतया । तथा दत्तकृती पुत्रावधूदश्च तथा-
परः ॥ ४ ॥ षड्पध्वंसजाद्यापि कानौनापसदास्तथा । इत्येते
वै समाख्यातास्तान् विजानीहि भारत ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । षड्पध्वंसजाः के स्युः के वाप्यपसदा-
स्तथा । एतत् सर्वं यथातत्त्वं व्याख्यातुं मे ब्रूमर्हसि । ॥ ६ ॥

भीष्म उवाच । त्रिषु वर्णेषु ये पुत्रा ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ।
वर्णयोश्च इयोः स्यातां यो राजन्यस्य भारत ॥ ७ ॥ एको विद्-
वर्ण एवाय तस्मात्तैवोपलक्षितः । षड्पध्वंसजास्तो हि तथैवाप-
सदाच्छुभे ॥ ८ ॥ चाष्टासो ब्राह्मणवैद्यो च ब्राह्मण्यां सत्रियासु
च । वैश्यावाहवैव शूद्रस्य कथ्यन्तेऽपसदास्त्रयः ॥ ९ ॥ नागधो
वामकश्चैव द्वौ वैश्यस्योपलक्षितौ । ब्राह्मण्यां सत्रियाश्च
सत्रियस्यैक एव तु ॥ १० ॥ ब्राह्मण्यां कथ्यते सूत इत्येतेऽप-
सदाः कृताः । पुत्रा स्त्रेते न प्रकथ्यन्ते मिथ्याकर्तुं नराधिप ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शैलजं केचिद्दिवाङ्मः सुतं केचिन्नु सुत-
जम् । तुल्यावेतो सुतो कस्य तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १२ ॥

भीष्म उवाच । रेतजो वा भवेत् पुत्रस्तातो वा शैलजो
भवेत् । अशूढः समवं भिस्सेत्येतद्वै निवोध मे ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । रेतोजं विद्म वै पुत्रं शैलजस्यागमः
कथम् । अशूढं विद्म वै पुत्रं भिस्त्वा तु समवं कथम् ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच । पात्रजं पुत्रमुत्पाद्य दस्त्रजेत् कारणान्तरे ।
न तत्र कारणं रेतः स शैलस्वामिनो भवेत् ॥ १५ ॥ पुत्रकामो

हि पुत्रार्थं वां तृणीते विद्याम्यते । शैलजस्तु प्रमाणं स्यात्स वै
तत्रात्मजः सुतः ॥ १६ ॥ अन्यत्र शैलजः पुत्रो लब्धते मरणधम ।

न ज्ञात्वा यक्यते हन्तुं दृष्टान्तोपगतो ज्ञयी ॥ १७ ॥ क्वचिच्च
हृतकः पुत्रः संघहादिव लब्धते । न तत्र रेतः शैलं वा वत्र
लब्धेत भारत ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कीदृशः हृतकः पुत्रः संघहादिव लब्धते ।
युक्तं शैलं प्रमाणं वा वत्र लब्धं न भारत ॥ १८ ॥

भीष्म उवाच । मातापितृभ्यां वस्यक्तः पक्षि वस्यं प्रकल्पयित् ।
न चास्य मातापितरौ प्रायेतां स हि हृत्विमः ॥ ४० ॥ अस्वा-
मिकस्य स्वामित्वं वक्षिन् सम्यक्तिलक्षयित् । यो वस्यः पोषयित्तच्च
तदर्थंष्टस्य जायते ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथमस्य प्रबोक्तव्यः संस्कारः कस्य क
कथम् । इवा कन्या कथञ्चेति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २२ ॥

भीष्म उवाच । पात्रवत्तस्य कुर्वीत संस्कारं स्वामिवत्तथा ।
ज्येष्ठो मातापितृभ्यां वः सर्वथं प्रतिपद्यते ॥ २३ ॥ तद्गोत्रवन्मुञ्जं
तस्य कुर्यात् संस्कारमभ्युत । अथ इवा तु कन्या स्यात्तदर्थस्य

युधिष्ठिर ॥ २४ ॥ संस्कर्तुं वर्षगोत्रञ्च मातृवर्षांविनिश्चये ।
कानीनाशूढजो चापि विज्ञेयौ पुत्रकिञ्चुषौ ॥ २५ ॥ तावधि

यात्मानमाद्याति हि कर्मभिर्नरः सुधीश्चारिवकुक्षैः सुभासुभिः ।
 प्रगष्टमप्याशु कुक्षं तथा नरः पुनः प्रजायं कुक्षी स्वकर्मतः ॥ ४८ ॥
 योनिश्चेतासु सर्वासु सङ्कीर्णास्त्रितरासु च । यदात्मानं न जन्-
 वेदुषस्तां परिवर्जयेत् ॥ ५० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि पानुशासनिकपर्वणि वषांसङ्करकथने
 षष्ट्यत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्रूहि तात कुक्षयेष्ठ वर्णानां त्वं पृथक्
 पृथक् । कोट्य्यां कोट्याद्यापि पुत्राः कस्य च के च ति ॥ १ ॥
 विप्रवादाः सुवहवः शूयन्ते पुत्रकारिताः । यत्र नो मुञ्चतां
 राजन् संययं च्छेत्तमर्हति ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । यात्मा पुत्रस्तु विशेषस्तस्यानन्तरजयै वः ।
 निरुक्तजत्र विशेषः सुतः प्रसूतजस्तथा ॥ ३ ॥ पतितस्य तु
 भार्यायां भर्ता सुसमवेतया । तथा दत्तकतो पुत्रावशूदय तथा-
 परः ॥ ४ ॥ षड्पध्वंसजाद्यापि कानीनापसदास्तथा । इत्येते
 वै समाख्यातास्तान् विजानीहि भारत ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । षड्पध्वंसजाः के स्युः के वाणस्पदा-
 स्तथा । एतत् सर्वं वयातस्त्वं व्याख्यातुं मे जमर्हसि ॥ ६ ॥

भीष्म उवाच । त्रिषु वर्णेषु ये पुत्रा ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ।
 वर्षाद्योश्च द्वयोः स्थातां यौ राजन्यस्य भारत ॥ ७ ॥ एको विष्-
 वर्ण एवाथ तथात्रैवोपलक्षितः । षड्पध्वंसजास्तो हि तत्रैवाप-
 सदाकृणु ॥ ८ ॥ चाष्टासो ब्राह्मणवैद्यो च ब्राह्मण्यां सत्रिवासु
 च । वैश्याद्याश्चैव शूद्रस्य लक्ष्यन्तेऽपसदास्रवः ॥ ९ ॥ मागधी
 वामकश्चैव द्वौ वैश्वस्योपलक्षितौ । ब्राह्मण्यां सत्रिवासुश्च
 सत्रिवस्यैक एव तु ॥ १० ॥ ब्राह्मण्यां लक्ष्यते सूत इत्येतेऽप-
 सदाः कृताः । पुत्रा ज्येते न प्रकथन्ते मिथ्याकर्मन् गराधिप ॥ ११ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । शैतलं केचिद्देवाङ्गः सुतं केचित्तु कथ-
यम् । तुल्यवेतो सुतो कस्य तस्य ब्रूहि पितामह ॥ १२ ॥

भीम उवाच । रेतजो वा भवेत् पुत्रस्ततो वा शैतली
भवेत् । पञ्चदशः समसं मिक्षेत्येतद्विष निवीथ मे ॥ १३ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । रेतोजं विद्ध वै पुत्रं शैतलस्यागमः
कथम् । पञ्चदशं विद्ध वै पुत्रं मिक्षा तु समसं कथम् ॥ १४ ॥

भीम उवाच । घालनं पुत्रसुत्पाप्य दस्त्रजेत् कारणात्तरे ।
न तत्र कारणं रेतः स शैतलामिनो भवेत् ॥ १५ ॥ पुत्रकामो
हि पुत्रार्थं वां हृषीते विद्यान्वते । शैतलस्तु प्रमाणं स्यात् न वै
तत्रालजः सुतः ॥ १६ ॥ अन्यत्र शैतलः पुत्रो लब्धते भरतर्षभ ।

न ज्ञात्वा कथ्यते हन्तुं दृष्टान्तोपगतो हृषी ॥ १७ ॥ क्वचिच्च
इतकः पुत्रः संग्रहादिव लब्धते । न तत्र रेतः शैतं वा वद
लब्धते भारत ॥ १८ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । कीदृशः इतकः पुत्रः संग्रहादिव लब्धते ।
युक्तं शैतं प्रमाणं वा वद लब्धं न भारत ॥ १८ ॥

भीम उवाच । मातापितृभ्यां वस्त्रकः पथि वस्तं प्रकल्पयेत् ।
न चास्य मातापितरौ प्राथितां स हि कुलिमः ॥ ४० ॥ यस्या-
निकस्य स्वामित्वं वस्त्रिन् सम्यतिलक्षयेत् । सो वर्यः पोषयेत्तत्र
तदर्थंष्टस्य जावते ॥ २१ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । कथमस्य प्रवोक्तव्यः संस्कारः कस्य वा
कथम् । इवा कन्या कथयेति तस्ये ब्रूहि पितामह ॥ २२ ॥

भीम उवाच । घालवत्तस्य कुर्वीत संस्कारं स्वामिवत्तया ।
त्वन्नो मातापितृभ्यां वः कथं प्रतिपद्यते ॥ २३ ॥ तद्गोत्रवन्मुखं
तस्य कुर्व्यात् संस्कारमभ्युत । अथ इवा तु कन्या स्यात्तदर्थं
बुधिष्ठिर ॥ २४ ॥ संस्कर्तुं वर्षगोत्रं मातृवर्षाविमिषये ।
जानीनापुहजो चापि विज्ञेयौ पुत्रकिञ्चिदौ ॥ २५ ॥ तावन्नि

स्वाविव सुतो संस्कार्याविति निश्चयः । शेषको वाप्यवहो
 येऽप्युहास्तेषु चाप्यथ ॥ २६ ॥ यास्तवै प्रमुष्णीरन् संस्कारान्
 ब्राह्मणादयः । धर्मशास्त्रेषु वर्णानां निश्चयोऽयं प्रदृश्यते । एतत्ते
 सर्वमाख्यातं किं भूयः योतुमिच्छसि ॥ २७ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि चानुशासनिके पर्वणि दानधर्म
 एकीनपदुःशर्मभोग्याय ॥ ४६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दर्शने क्रीडयः स्नेहः सम्वासे च पिता-
 मह । महाभावं गवाक्षैव तस्मै व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि पुरातत्तं महाद्युते ।
 नङ्गपस्य च सम्वादं महर्षिंश्रावणस्य च ॥ २ ॥ पुरा महर्षिंश्रावणो
 भार्गवो भरतर्षभ । उड्वामङ्गतारको बभूव स महाव्रतः ॥ ३ ॥
 निहत्यमानं क्रोधेन प्रहर्षं योऽकरोत् च । वर्षाणि द्वादश मुनि-
 ज्ञैस्त्वामि धृतव्रतः ॥ ४ ॥ यादधत् सर्वभूतेषु विश्वं परमं
 शुभम् । जलचरेषु सर्वेषु शीतरीश्वरिव प्रभुः ॥ ५ ॥ स सु-
 भुतः शुचिर्भूत्वा देवताभ्यः प्रणम्य च । गङ्गायमुनयोर्विंशं जलं
 सम्प्रविवेश ह ॥ ६ ॥ गङ्गायमुनयोर्विंशं सुभीमं भीमनिस्त्रनम् ।
 प्रतिजग्राह घिरसा वातवेगसमं जवे ॥ ७ ॥ गङ्गा च यमुना
 चैव सरितश्च सरांसि च । प्रदक्षिणान्दिक्कुरुक्षेत्रं पर्यपीडयन्
 ॥ ८ ॥ अन्तर्जलेषु सुध्याप काष्ठभृता महासुनिः । ततस्त्रो-
 स्थितो धीमानभवत्तरुर्षभ ॥ ९ ॥ जलौकसां च सत्वानां बभूव
 प्रियदर्शनः । उपाजिघ्रन्त च तदा तस्त्रोष्ठं हृष्टमानसाः ॥ १० ॥
 तत्र तस्यासतः काष्ठाः समतीर्ताऽभवन्महान् ॥ ११ ॥ ततः कदा-
 चित् समये कस्मिंश्चिन्नौजीजीविनः । तं दिशं समुपाजम्मुञ्जित-
 वत्या महाद्युते । निष्वाहा बहवस्तत्र मत्स्त्रीहरणनिश्चयाः ॥ १२ ॥

आबता बलिः शूराः शलिसिधनिर्वाहिनः । अश्वामुखं तं
 द्विजं निबिन्ना जालकर्मणि ॥ १३ ॥ जालं ते वीजयामासुर्मः शै-
 शिण जनाधिप । मत्स्योदकं समासाद्य तदा भरतसत्तम ॥ १४ ॥
 ततस्ते वज्रभिर्योगैः कीर्त्तना मत्स्यकाङ्क्षिणः । गङ्गावमुनवीर्वारि
 जालैरभ्यक्रिंरं स्ततः ॥ १५ ॥ जालं सुविततं तेषां नवसूत्रकृतं
 तथा । विस्तारायामसम्पन्नं यत्तत्र शलिलोऽक्षिपत् ॥ १६ ॥
 तूतस्तेषु महश्चैव बलवच्च सुवर्त्तितम् । अयतीर्थे ततः सर्वे जालसू-
 त्रपिरे तदा ॥ १७ ॥ यभीतरूपाः संकृष्टा अश्वीन्यत्रपवर्त्तिनः ।
 ववसूस्तत्र मत्स्यांश्च तथाभ्यान् जलचारिणः ॥ १८ ॥ तथा
 मत्स्यैः परितप्तं अवनं भृगुनन्दनम् । आकर्षयन् महाराज जालि-
 नाद्य वदन्त्या ॥ १९ ॥ तदीयेवालदिग्भाङ्गं हरिश्मशुजटा-
 चरम् । नमैः यङ्गनखेदत्रिः क्रोडैर्यित्त्रैरिवापितम् ॥ २० ॥
 तं जालिनोद्धृतं दृष्ट्वा ते तत्र वेदपारगम् । सर्वे प्राञ्जलयो
 दामाः शिरोभिः प्रापतन् भुवि ॥ २१ ॥ परिक्षिदपरित्रासा
 जालस्याकर्षणेन च । मत्सा बभूवुज्जापिन्नाः स्वल्पसंस्पर्शनेन च
 ॥ २२ ॥ स मुनिस्तत्तदा दृष्ट्वा मत्स्यानां कदमं कृतम् । बभूव
 कृपयाविष्टो निष्ठुवसंय पुनः पुनः ॥ २३ ॥

निषादा जवः । अज्ञानात् यत्कृतं पापं प्रसाहं तत्र नः
 कुत । करवाम प्रियं किन्ते तन्नो ब्रूहि महामुने ॥ २४ ॥ इत्युक्त्वा
 मत्स्यमध्यस्वयत्रयो वाक्यमब्रवीत् । यो मेऽद्य परमः कामस्तं
 शुकुध्वं समर्पिता ॥ २५ ॥ प्राणोत्सर्गं विक्रयं वा मत्स्यैर्यास्या-
 न्वहं सह । संवामान्नीत्सहे त्यक्तुं शलिलोऽधुपितानहम् ॥ २६ ॥
 इत्युक्त्वास्ते निषादास्तु सुभयं भयकल्पिताः । सर्वे विवर्षवद्दना
 नङ्कषाय न्यवेदयन् ॥ २७ ॥

इत्यनुषामनप्रवर्षणि पात्रुयासनिकम्बणि अवनोपाख्याने

यज्ञावत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

भीष्म उवाच । नङ्गपशु ततः शुक्या अवनं तं तवामतम् ।
 लरितः प्रवदो तव महाभास्वपुरोहितः ॥ १ ॥ शीघ्रं शुक्या
 बवान्यायं प्राञ्जलिः प्रवतो नृपः । आत्मानमाचरषी च अवन-
 नाय महात्मने ॥ २ ॥ यज्ञेयामास तद्वापि तस्य रात्रः पुरो-
 हितः । सत्यव्रतं महात्मानं देवकस्यं विधास्यति ॥ ३ ॥

नङ्गप उवाच । करवाणि प्रियं किन्ते तस्मै ब्रूहि दिवोत्तम ।
 सर्वं कर्त्तास्मि भगवन् वद्यपि स्यात् सुदुष्करम् ॥ ४ ॥

अवन उवाच । अनेन महतायुक्ताः कीर्त्ता मत्सजीविनः ।
 मम मूर्ख्यं प्रयच्छेभ्यो मत्स्रानां विक्रवैः सह ॥ ५ ॥

नङ्गप उवाच । सहस्रं दीयतां मूर्ख्यं निषादिभ्यः पुरोहितः ।
 निष्कृत्यार्थं भगवतो वचासु भगुनन्दनः ॥ ६ ॥

अवन उवाच । सहस्रं नाहमर्हामि किं वा त्वं मन्यसे
 नृप । सदृशं दीयतां मूर्ख्यं सप्तदश निषयं कुरु ॥ ७ ॥

नङ्गप उवाच । सहस्राणां घृतं विप्र निषादिभ्यः प्रदीय-
 ताम् । स्याद्विद्ं भगवन् मूर्ख्यं किं वान्यकान्यते भवान् ॥ ८ ॥

अवन उवाच । माहं घृतसहस्रेण निमेवः पार्थिव ॥
 दीयतां सदृशं मूर्ख्यममात्यैः सह चिन्तय ॥ ९ ॥

नङ्गप उवाच । कोटिः प्रदीयतां मूर्ख्यं निषादिभ्यः पुरो-
 हित । यदेतदपि नो मूर्ख्यमतो भूवः प्रदीयताम् ॥ १० ॥

अवन उवाच । राज्याहान्यहं कोटिं भूयो वापि महा-
 द्युते । सदृशं दीयतां मूर्ख्यं ब्राह्मणैः सह चिन्तय ॥ ११ ॥

नङ्गप उवाच । यद्वं राज्यं समग्रं वा निषादिभ्यः प्रदी-
 यताम् । एतच्छुभमहं मन्ये किं वान्यकान्यसे विद्व ॥ १२ ॥

अवन उवाच । यद्वं राज्यं समग्रं वा मूर्ख्यं नाहामि
 पार्थिव । सदृशं दीयतां मूर्ख्यमग्निभिः सह चिन्तयताम् ॥ १३ ॥

भीष्म उवाच । महर्षेर्वचनं युक्ता नङ्गपो दुःखकर्षितः ।

उ विनाशानाथ तदा उद्दामात्मपुरोहितः ॥ १४ ॥ तत्र जन्वी
 वनधरः कश्चिन्नूत्तमः । नङ्गधस्य समीपजो गवि जातीः
 भवन्नूनिः ॥ १५ ॥ उ तमाभाच्च राजानमव्रवीत् दिव्यवचनः ।
 तीक्ष्णविद्याम्यथं क्षिप्रं वचा तुष्टो भविष्यति ॥ १६ ॥ गावं निज्या-
 वचो ब्रूवां स्त्रैरेष्यपि कुतोऽन्यथा । भवतो वदं ब्रूवां तत्
 काश्चैवविप्रवृथा ॥ १७ ॥

नङ्गध उवाच । ब्रवीतु भगवन् नृत्वं महर्षेः सदृशं भृगोः ।
 परित्रासस्व मामन्वदिष्यच्च कुक्षसु मे ॥ १८ ॥ इत्यादि भगवान्
 ब्रुवन्स्त्रैः सोऽप्यमपि केवलम् । किं पुनर्गो तपोहीनं वाङ्मवीर्य-
 परात्मनः ॥ १९ ॥ अगाधेऽद्यापि मन्मस्य सामात्यस्य सदृशं जः ।
 पुत्रो भव महर्षे तं कुर्व नृत्वं विनिश्चयम् ॥ २० ॥

भीष्म उवाच । नङ्गधस्य वचः श्रुत्वा गवि जातः प्रतापवान् ।
 उवाच चर्षवन् सर्वानमात्यान् पार्श्ववत् तम् ॥ २१ ॥ अर्षेवा
 महाराज दिव्या वर्षेषु चोत्तमाः । गावश्च पुरुषव्याघ्र गोभूत्वं
 परिकल्प्यताम् ॥ २२ ॥ नङ्गधस्तु ततः श्रुत्वा महर्षेर्वचनं तपः ।
 चर्षेण महता युक्तः उद्दामात्मपुरोहितः ॥ २३ ॥ अभिगम्य
 भृगोः पुत्रं श्ववनं संश्रितव्रतम् । इदं प्रोवाच तपते वाचा उन्व-
 र्षेःशिव ॥ २४ ॥

नङ्गध उवाच । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रर्षे गवा ज्ञीतोऽपि भार्गव ।
 इतन्मूत्तमहं मन्ये तव धर्मभताव्यर ॥ २५ ॥

श्ववन उवाच । उत्तिष्ठान्येष राजेन्द्र सम्यक् ज्ञीतोऽपि
 तैःशिवः । गोभिस्तुत्वं न पश्यामि धर्मं किञ्चिद्दिद्यान्त ॥ २६ ॥
 क्षीरं सवर्षं दानं दर्मनश्चापि पार्श्वे । गवां प्रक्ष्यति वीर
 चर्षेयापहरं शिवम् ॥ २७ ॥ गावो वृद्धाः उदा नृत्वं गोषु
 प्राप्ता न विद्यते । अन्वनेव उदा गावो देवानां परमं इविः
 ॥ २८ ॥ स्नाहाकारवष्टकारो गोषु नित्यं प्रतिहितो । मयो

वचस्य नेत्रो वै तथा वचस्य ता मुखम् ॥ २८ ॥ अद्यतं चक्षुर्द्वयं
 दिव्यं चरन्ति च वदन्ति च । अमतावतनक्षैताः सर्वलोकनम-
 स्कृताः ॥ २९ ॥ तीजसा वपुषा चैव गावो वदन्ति समाभुवि ।
 गावो हि समहस्तेजः प्राणिनाञ्च सुखप्रदाः ॥ ३१ ॥ निविष्टं
 गोकुलं यत् प्रहासं मुञ्चति निर्भयम् । विराजयति तं दिवं पाप-
 ह्यास्यापकर्षति ॥ ३२ ॥ गावः स्वर्गस्य शोभानं गावः स्वर्गोऽपि
 पूजिताः । गावः कामदुहो दिव्यो नान्यत् किञ्चित् परं कृतम्
 ॥ ३३ ॥ इत्येतत् गोषु मे प्रोक्तं माहात्म्यं भरतर्षभ । गुणैक-
 दिग्बचनं ग्रन्थं पारायणं न तु ॥ ३४ ॥

निषादा ऊचुः । दग्धं कथयन्तश्चैव सहास्राभिः कृतं मुने ।
 सतां सप्तपदं मित्रं प्रसादं न कुन् प्रभो ॥ ३५ ॥ हवीषि सर्वाणि
 यथा ह्युभुङ्क्ते ज्ञतायनः । एवं त्वमपि धर्मात्मा पुरुषान्भिः
 प्रतापवान् ॥ ३६ ॥ प्रसादयामहे विदन् भवन्तं प्रणता वयम् ।
 अनुग्रहादंमकाकमियं गौः प्रतिशृण्वताम् ॥ ३७ ॥

अथ न उवाच । इमणस्य च यच्चतुर्मनेराशीविषस्य च ।
 नरं समूलं दहति कश्चमन्निरिव ज्वलन् ॥ ३८ ॥ प्रतिशृण्वन्नि-
 वो धेनुं कैवर्त्ता मुक्तकिल्बिषाः । दिवं गच्छत वै क्षिप्र मल्लैः
 सह जलोद्भवैः ॥ ३८ ॥

भीष्म उवाच । ततस्तस्य प्रभावात्ते मक्षर्यर्भावितात्मनः ।
 निषादास्तेन वाक्येन सह मल्लैर्दिव्यं ययुः ॥ ४० ॥ ततः स राजा
 नङ्ग्यो विक्षितः प्रेष्य धीवरान् । पारोक्षमाणां स्त्रिदिवं मत्-
 स्याञ्च भरतर्षभ ॥ ४१ ॥ ततस्तौ गविजयैश्च अथनश्च भृगूदृष्टोः ।
 वराभ्यामनुशपाभ्यां हृन्दवामासतुनृपम् ॥ ४२ ॥ ततो राजा
 महावीर्यो नङ्ग्यः पृथिवीपतिः । परमित्यब्रवीत् प्रीतस्तदा
 भरतसत्तम ॥ ४३ ॥ ततो जघ्राह धर्मं स ख्यतिनिन्दनिगो-
 नृपः । तथेति शीदितः प्रीतस्तावृषी प्रत्यपूजयत् ॥ ४४ ॥

समाप्तदीप्तवावनस्ततोऽगच्छत् स्वमात्रमम् । गविष्यन् महा-
 तिष्ठाः स्वमात्रमपदं वदौ ॥ ४१ ॥ निष्ठाशश्च दिवं जम्बुस्ये च
 मत्स्या जनाधिप । नङ्गणोऽपि वरं कृत्वा प्रविवेच्य स्तकं पुरम्
 ॥ ४२ ॥ एतत्ते कथितं तात वक्ष्यां त्वं परिपुच्छसि । इदं मे
 बाह्वुषः श्लेषः संवासे वा युधिष्ठिर ॥ ४३ ॥ महाभाष्यं गवा-
 ष्वैव तथा धर्मविनिश्चयम् । किं भूयः कथ्यतां वीर किन्ते हृदि
 व्यवस्थितम् ॥ ४८ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि यानुयासनिकपर्वणि अवनोपाख्यानं

एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । संशयो मे महाप्राज्ञ समहान् सागरी-
 पमः । तं मे शृणु महाबाहो युष्मा व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥
 कौतूहलं मे समहज्यामन्त्राणां प्रति प्रभो । रामं धर्मभृतां चोक्तं
 तच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥ कथमेष समुत्पन्नो रामः सत्य-
 पराक्रमः । कथं ब्रह्मर्षिवंशीऽयं क्षत्रधर्मा व्यजायत ॥ ३ ॥
 तदस्य सञ्चयं राजन्निखिलेनानुकीर्तय । कौशिकश्च कथं वंशात्
 सत्वारैर्ब्राह्मणोऽभवत् ॥ ४ ॥ अहो प्रभावः समहानाशीर्है
 समहात्मनः । रामस्य च नरव्याघ्र विप्रहामित्रस्य चैव हि ॥ ५ ॥
 कथं पुरातनतिक्रम्य तेषां नमृश्वचाभवत् । एष दीपः सुतान्
 शिखा तच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 अवनस्य च सञ्चारं कुशिकस्य च भारत ॥ ७ ॥ एतं शीतं पुरा
 हृष्ट्वा भार्गवश्चरन्वस्तदा । आगामिनं महापुत्रिः स्ववंशे मुनि-
 चक्षुः ॥ ८ ॥ निश्चित्य मनसा सर्वे गुणदोषं वखादक्षम् । इन्दु-
 कामः कुक्षं सर्वं कुशिकानां तपोधनः ॥ ९ ॥ अवनः समनुप्राप्य

कुशिकं वाञ्छामब्रवीत् । वस्तुनिष्ठा समुत्पन्ना तत्रा स ह नमान-
नव ॥ १० ॥

कुशिक उवाच । भगवन् सृष्टधर्मोऽयं पण्डितैरिह चास्ति ।
प्रदानकाले कन्यानामुच्यते च सदा पुत्रैः ॥ ११ ॥ वस्तु तावदति-
क्रान्तं धर्मदारं तपोधन । तत् कार्यं प्रकरिष्यामि तदनुष्ठातु-
मर्हसि ॥ १२ ॥

भीष्म उवाच । यथासनमुपादाय अवनस्य महासुनिः-
कुशिको भार्यया सार्द्धमाजगाम यतो मुनिः ॥ १३ ॥ प्रसन्न
राजा भङ्गारं पादमञ्जै न्यवेदयत् । कारयामास सर्वान् द्विवा-
स्तस्य महात्मनः ॥ १४ ॥ ततः स राजा अवनं मधुपर्कं यथा-
विधि । ग्राहयामास चाख्ययो महात्मा नियतव्रतः ॥ १५ ॥
सत्कृत्य तं तथा विप्रमिदं पुनरब्राह्मवीत् । भगवन् परवन्तो
ब्रूहि किं करवावहे ॥ १६ ॥ यदि राज्यं यदि धनं यदि गाः
संयितव्रत । यच्चदानानि च तथा ब्रूहि सर्वं ददामि ते ॥ १७ ॥
इदं यदमिदं राज्यमिदं धर्मासनञ्च ते । राजा क्षमसि याधुर्वी-
योऽहं सपरवांस्त्वयि ॥ १८ ॥ एवमुक्ते ततो वाक्ये आसी
भार्गवस्तदा । कुशिकं प्रत्युवाचेदं मुदा परमया पुनः ॥ १९ ॥
न राज्यं कामये राजन् धनं न च योषितः । न च गा न च वै
द्विषान् चक्षुं चूयतामिदम् ॥ २० ॥ नियमं किञ्चिदारण्यो
युवयोर्वन्दि रोचते । परिचर्योऽस्मि यत्ताभ्यां युवाभ्यामविचक्ष्वा
॥ २१ ॥ एवमुक्ते तदा तेन हस्यती तौ जहर्षतुः । प्रत्यङ्गताश्च
तदधिभेवमस्मिन्ति भारत ॥ २२ ॥ अथ तं कुशिको हृष्टः प्रापे-
यवदमुत्तमम् । यद्योहेयं ततस्तस्य इयं नीवमर्हन्वत् ॥ २३ ॥
इवं प्रथ्या भगवतो यथाकाममिच्छीषताम् । प्रवतिष्यावहे
प्रीतिमाहृतं ते तपोधन ॥ २४ ॥ अथ सूर्योऽतिचक्राम तेषां
संवृतां यथा । अथर्षिषोद्दामास पानमन्त्रं तथैव च ॥ २५ ॥

तत्रपुच्छतती राजा कुशिकः प्रवृत्तस्तदा । किमन्वजातनिष्टमे
 किमुपस्थापयाम्यहम् ॥ २६ ॥ ततः स परवा प्रीत्या प्रक्षुवाच
 नराधिपम् । ऐपपत्तिकमाहारं प्रवच्छस्वेति भारत ॥ २७ ॥
 तद्वचः पूजयित्वा तु तथेत्याह स पार्ष्विवः । यद्योपपन्नमाहारं
 तज्जे प्राहाप्स्यनाधिप ॥ २८ ॥ ततः स भुक्त्वा भगवान् दम्बती
 प्राह धर्मवित् । स्वप्नुमिच्छाम्यहं निद्रा वाधते मामिति प्रभो
 ॥ २९ ॥ ततः प्रथ्याष्टहं प्राप्य भगवानृषिसत्तमः । संविवेश
 नरेषस्तु सपत्नीकः स्त्रितोऽभवत् ॥ ३० ॥ न प्रवीथ्योऽस्मि संसृप्त
 इत्युवाचाथ भार्गवः । सर्वोहित्यो जे पादौ जाप्यनव्यहृ तेऽनि-
 धम् ॥ ३१ ॥ अविशङ्कस्तु कुशिकस्तथेत्येवाह धर्मवित् । न
 प्रबोधयतास्तौ च तं तथा रजनीदधि ॥ ३२ ॥ यथा तथा मह-
 र्षिस्तु शुभ्रू पापरमौ तदा । वभ्रुवतुर्नृहारराज प्रवतावय दम्बती
 ॥ ३३ ॥ ततः स भगवान् विप्रः समादिष्ट नराधिपम् । सुधा-
 पीकेन पोष्येन द्विषसानेकविंशतिम् ॥ ३४ ॥ स तु राजा निरा-
 चारः सभार्यैः कुक्षनन्दनः । पर्युपासत तं हृष्टशयनाराधने
 इतः ॥ ३५ ॥ भार्गवस्तु समुत्तमो स्ववनेव तपोधनः । अकि-
 ष्टिदुक्त्वा तु यद्वान्निचक्राम महातपाः ॥ ३६ ॥ तमन्वगच्छतां
 तो च सुधितो अमकषितौ । भार्यापती मुनिश्चेत्तस्तावेतौ
 नावलोकवन् ॥ ३७ ॥ तयोस्तु प्रेक्षतीरेव भार्गवानां कुक्षी-
 वदः । अन्तर्हितोऽभूद्राजेन्द्र ततो राजापतत् क्षितौ ॥ ३८ ॥
 स नृहृत्तं समाश्लास्य चह दिव्या महाद्युतिः । पुनरन्वेषणे
 यत्नमकरोत् परमं तदा ॥ ३९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि पानुशासनिकपर्वणि अवनोपाख्याने

द्विपञ्चमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

मुधिष्ठिर उवाच । तस्मिन्मूर्धिते विप्रे राजा किमकरो-
त्तदा । भार्यां चास्य महाभाग तस्मै ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । सहसा स महीपाकस्तमपिं स च भार्येया ।
परिद्यान्तो निवृत्ते श्रीश्रुतौ नष्टचेतनः ॥ २ ॥ स प्रविश्य पुरीं
दीनो नाभ्यभाषत किञ्चन । तदेव चिन्तयामास च्यवनस्य विचे-
दितम् ॥ ३ ॥ अथ शून्येन मनसा प्रविश्य स्वयहं तपः । ददर्श
अयने तस्मिन् ययानं भृगुनन्दनम् ॥ ४ ॥ विस्मितो तावपिं हृष्टा
तदाद्ययं विचिन्त्य च । दर्शनान्तस्य तु तदा विद्यान्तो संवभूवतुः
॥ ५ ॥ यथास्थानन्तु तौ स्थित्वा भूयस्तं संववाहतुः । यथा-
परेण पाश्र्वेन सुखाय स महासुनिः ॥ ६ ॥ तेनैव च स कलेन
प्रत्यबुध्यत वीर्यवान् । न च तौ चक्रतुः किञ्चिदिकारं भयघङ्कितौ
॥ ७ ॥ प्रतिबुद्धस्तु स मुनिस्तौ प्रोवाच विधाप्यते । तैलाभ्यङ्गो
दीयतां मे स्वास्येऽहमिति भारत ॥ ८ ॥ तौ तथेति प्रतिशुभ्य
मुधितौ समकपितौ । घतपाकेन तैलेन महार्घं षोपतस्ततुः
॥ ९ ॥ ततः सुखासीनमपि वाग्यतौ संववाहतुः । न च पर्याप्त-
मित्याह भार्गवः समहातपाः ॥ १० ॥ तदा तौ निर्विकारौ तु
लक्षयामास भार्गवः । ततः उत्थाय सहसा स्नानयाज्ञं विधे-
त् ॥ ११ ॥ कृपमेव तु तदासीत् स्नानीयं पार्श्वोचितम् ।
असत्कृत्य च तत् सर्वं तत्रैवान्तरधीयत ॥ १२ ॥ स मुनिः-पुन-
रेवाय नृपतेः पश्यतस्तदा । नासूयाश्चक्रतुस्तौ च दृश्यतौ भरत-
र्षभ ॥ १३ ॥ अथ स्नातः स भगवान् सिंहासनगतः प्रभुः ।
दर्शयामास कुशिकः सभार्यं कुरुनन्दन ॥ १४ ॥ स हृष्टवदमो
राजा सभार्यः कुशिको मुनिम् । निहमन्त्रमिति प्राज्ञो निर्वि-
कारोन्यवेदयत् ॥ १५ ॥ आनीयतामिति मुनिस्तद्दीवाच नरा-
धिपम् । स राजा समुपाजङ्गे तद्वत् स च भार्येया ॥ १६ ॥
सांसप्रकारान् विविधान् प्राकानि विविधानि च ॥ १७ ॥ दद्या-

नापूपकां विद्याकीदृशानव खाण्डवान् । रसान्नानाप्रकारांश्च
 वन्द्यञ्च मुनिभोजनम् ॥ १८ ॥ फलानि च विषितानि राजसी-
 ष्यानि भुरिषः । वन्द्रेण दृकाश्लथ्यभङ्गातकफलानि च ॥ १९ ॥
 अहस्त्वानाञ्च यद्दीव्यं वक्ष्यापि वनवासिनाम् । सर्वमाहारवा-
 माश्च राज्ञा प्रापभवात्ततः ॥ २० ॥ यच्च सर्वमुपव्यस्तमप्रतयो-
 वनस्य तत् । ततः सर्वं समानीय तच्च ग्रथ्यासनं मुनिः ॥ २१ ॥
 वस्त्रैः सुभैरवस्त्राद्य भोजनोपस्करैः सह । सर्वमादीपयामाश्च
 अवनो भृगुनन्दनः ॥ २२ ॥ न च तो चक्रतुः क्रोधं दम्पती
 सुमहामती । तयोः सभ्यं क्षतोरेव पुनरस्तर्हि तो भवत् ॥ २३ ॥
 तथैव च स राजर्षिः तस्यो तां रजनीं तदा । सभार्थो वागवतः
 श्रौमान् न क्रोधं स समाविद्यत् ॥ २४ ॥ नित्यं संस्कृतमन्त्रान्तु
 विविधं राजवेश्मनि । अवनानि च मुष्यानि परिपिकाश्च पुष्पलाः
 ॥ २५ ॥ यस्त्वञ्च विविधाकारमभवत् चतुर्पाङ्क्तिम् । न यथाक-
 ततो दृष्टमन्तरं अवनस्तदा ॥ २६ ॥ पुनरेव च विप्रर्षिः प्रोवाच
 कुपिकं नृपम् । सभार्थो मां रथेनाशु बह्व यत्र ब्रवीम्यहम्
 ॥ २७ ॥ तमेति च प्राह नृपो निर्विषङ्कोस्तपोधनम् । क्रीडा-
 रथस्तु भगवन्नुत सांश्रामिको रथः ॥ २८ ॥ इत्युक्तः स मुनी-
 राद्या तेन हृष्टेन तदथः । अवनः प्रत्युवाचिहं हृष्टः परपुरस्कावम्
 ॥ २९ ॥ सञ्जीवुर्न रथं क्षिप्रं वस्त्रे सांश्रामिको रथः । सायुधः
 सपताकश्च यस्तीक्ष्णकयष्टिमान् ॥ ३० ॥ किङ्किनीस्त्रनिर्घोषो
 युक्तस्तीरणकल्पनैः । आभ्युनन्दनिवहैश्च परनेपुयताम्बिनः । ततः
 च तत्तथेत्युक्त्वा कल्पयित्वा महारथम् ॥ ३१ ॥ सार्थो वाग्ने धुरि-
 तदा चात्मानं दक्षिणे तदा । विदण्डं वज्रस्रव्यग्रं प्रतोहं तत्र
 चाहधत् ॥ ३२ ॥ सर्वमेतत्ततो दत्त्वा नृपो वाक्यमथाब्रवीत्
 ॥ ३३ ॥ भगवन् क्व रथो यातु ब्रवीतु भृगुनन्दन । यत्र वक्ष्यसि
 विप्रर्षिं तत्र यास्यति ते रथः । एवमुक्तस्तु भगवान् प्रभुवाचाश्च

तं नृपम् ॥ ३४ ॥ इतः प्रवृत्तिं यातव्यं पर्युषं पर्युषं धनैः । धनो
 मम वचा न स्यात्तथा मे च्छन्दोपादिषो ॥ ३५ ॥ सुसुखस्यैव
 बोद्धव्यो जनः सर्वत्र पश्यतु । मोक्षार्थाः पश्चिदाः केचिन्नेच्छो-
 दास्ये वसु षडहम् ॥ ३६ ॥ ब्राह्मणेभ्यश्च धी कानामर्धविषयि-
 मां पथि । सर्वान् दास्याम्यग्नेषुश्च धनं रत्नानि चैव हि ॥ ३७ ॥
 क्रियतां निखिलेनैतन्नाविचारश्च पार्थिव । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा
 राजा भत्यानवाब्रवीत् ॥ ३८ ॥ बहुबहुवाक्शुनिस्तत्तत् सर्वे
 देवमघङ्कितैः । ततो रत्नान्यनेकानि स्त्रियो युष्मन्मजापिकम्
 ॥ ३९ ॥ कृताकृतश्च कनकं गलेन्द्राणाञ्चोपमाः । पद्मगच्छन्त
 तमृषिं राजामात्याश्च सर्वथः ॥ ४० ॥ हाहाभूतश्च तत् सर्वमापी-
 ज्जगरमानिवत् । तो तीच्छाश्रेण सहसा प्रतोद्दिन प्रतोद्दितो ॥
 ४१ ॥ प्रष्टे विदो कटे चैव निर्विकारो तन्मूढतुः । वेपमानो
 निराहारो पञ्चापद्रात्रिकर्षितो ॥ ४२ ॥ कश्चिद्दृष्टुर्वीरो
 दम्पती तौ रथोत्तमम् । वज्रघो भयविहो तौ सवन्तो च क्षती-
 ह्वम् ॥ ४३ ॥ दृष्ट्वाते महाराज पुष्पिताविव किंशुको । तो
 दृष्ट्वा पौरवर्गस्तु भयं शोकसमाकुलः ॥ ४४ ॥ अभिघापमवा-
 त्तस्यो न च किञ्चिद्बुवाच ह । इन्द्रघचातुवन् सर्वे पश्चात् तप-
 सोवसम् ॥ ४५ ॥ क्रुद्धा अपि मुनिश्चे हं वीक्षितुं नैव शक्नुमः ।
 अहो भगवतो वीर्यं महर्षिर्भावितात्मनः ॥ ४६ ॥ राघवापि
 सभायैस्य धैर्यं पश्यत वादयम् । आस्तावपि हि कृष्णेण रक्ष-
 मेतत् समूहतुः । न चैतयोर्विकारं वै ददमं भयुनन्दनः ॥ ४७ ॥

भीष्म उवाच । ततः स निर्विकारो तु दृष्ट्वा बहुकुलोदरः ।
 वज्र विशाणवामास वचा वैश्रवणस्तथा ॥ ४८ ॥ तत्रापि राजा
 प्रीतात्मा वचादिष्टमवाकरोत् । ततोऽस्य भगवान् प्रीती बभूव
 मुनिसत्तमः ॥ ४९ ॥ अवतीर्यै रवचेष्टाद्दृश्यतो तौ मुनोश्च ह ।
 विमोह्य दैतो विधिवत्ततो वाक्यमुवाच ह ॥ ५० ॥ क्षिप्रगभी-

रथा वावा भार्गवः सुप्रसन्नावा । इदानीं वां वरं कीदृशं
 भूवामिति भारत ॥ ५१ ॥ सुकुमारो च तौ विद्वीकराणां मुनि-
 सत्तमः । यस्यर्थावतकस्यान्नां खेदाद्भरतसत्तम ॥ ५२ ॥ अथा-
 ब्रवीच्छुभो वाक्यं अमी नास्मावबोरिह । विद्यान्तो च प्रभावात्ते
 सप्ततुष्टौ च भार्गवम् ॥ ५३ ॥ अथ तौ भगवान् प्राह प्रहृष्ट-
 स्रवणस्तदा । न त्वया व्याकृतं पूर्वं बभूवा तद्विषयति ॥ ५४ ॥
 रमच्छीघ्रमुद्दे प्री गङ्गातीरमिदं शुभम् । कश्चित् काशं व्रतपरो
 निवत्स्थानौह पार्थिव ॥ ५५ ॥ गन्धतां स्वपुरं तत्र विद्यान्तः
 पुनरेष्यसि । इहस्मिं मां समार्थ्यस्त्वं द्रष्टासि श्रुतौ नराधिप ॥ ५६ ॥
 न च मन्युस्त्वया कार्यः खे वस्ते समुपस्मितम् । बत् काङ्क्षितं
 कृद्दिक्षं ते तत् सर्वं हि भविष्यति ॥ ५७ ॥ इत्येवमुक्तः कुशिकः
 प्रहृष्टेनास्तरात्मना । प्रीवाच मुनिप्रादूर्त्तमिदं वचनमर्धवत् ॥ ५८ ॥
 न मे मन्युर्महाभाग पूतो खो भगवंस्त्वया । संवृतौ वी वनख्यौ
 खो वपुश्चस्तौ वक्षान्वितौ ॥ ५९ ॥ प्रतोद्देन व्रथा धी मे समार्थ्यस्व
 ज्ञवा कृताः । ताव पश्चामि गात्रेषु स्वस्वोऽपि सह भार्थ्यवा
 ॥ ६० ॥ इमाश्च देवीं पश्चामि वपुषाप्सरसोपमान् । त्रिधा
 परमवा युक्तां ववा दृष्टा पुरा मया ॥ ६१ ॥ तव प्रसादसंभ्रत-
 मिदं सर्वं महामुने । नैतच्छ्रितन्तु भगवंस्त्ववि सत्यपराक्रम ॥ ६२ ॥
 इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं कुशिकं अवनस्तदा । पागच्छेद्याः समार्थ्य-
 ज्ञमिद्वेति नराधिप ॥ ६३ ॥ इत्युक्तः समनुचातो राजर्षिरमि-
 वाद्य तम् । प्रवचौ वपुषा युक्तौ नगरं देवराजवत् ॥ ६४ ॥ तत
 एनमुपाजम्भुरमात्याः सपुरोहिताः । वल्लखा गणिका मुक्ता
 शर्वाः प्रहृतवस्तथा ॥ ६५ ॥ तैर्हतः कुशिको राजा त्रिधा पर-
 म्भवा ज्वलन् । प्रविवेष पुरं हृष्टः पूज्यमानोऽथ बन्दिभिः ॥ ६६ ॥
 ततः प्रविष्ट नगरं कृत्वा पूर्वाङ्गिकीः त्रिधाः । मुक्ता समार्थ्यौ
 एवमौसुवाच च महाद्युतिः ॥ ६७ ॥ ततस्तु तौ नवनभिवीक्ष्ण

वीर्यं परस्परं विगतद्वजाविशामरो । मनन्दतुः शकनगतो वपु-
 धरौ त्रियायुनौ दिग्बरदत्तवा तथा ॥ १८ ॥ यथाप्युत्तिवृत्त-
 कुलकीर्तिवर्धनस्तपोधनो वनमभिराममृद्धिमत् । मनीषया वज्र-
 विधरवभूषितं ससर्कवन्ध पुरि घतन्नतीरपि ॥ १९ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि धानुयासनिकपर्वणि अवनसंबाहि

त्रिपद्याधोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

भीष्म उवाच । ततः स राजा रात्रान्ते प्रतिबुद्धो महाभयः ।
 कृतापूर्वाङ्गिकः प्रायात् रुमाद्यैस्तद्वनं प्रति ॥ १ ॥ ततो ददर्श
 वृषतिः प्रासादं सर्वकाञ्चनम् । मणिसुतश्चसहस्राढां गन्धर्व-
 नगरोपमम् ॥ २ ॥ तत्र दिव्यानभिप्रायान् ददर्श कुम्भिकस्तदा ।
 पर्वतान् रम्यसानूय नलिनौघ सपङ्कजाः ॥ ३ ॥ चित्रघाताश्च
 विविधास्तोरणानि च भारत । ग्राह्योपचितां भूमिं यथा
 काञ्चनकुट्टिमाम् ॥ ४ ॥ सहकारान् प्रफुल्लाय केनकोदालकान्
 धवान् । अशोकान् सहकुन्दाय फुल्लायैवानिमुक्तकान् ॥ ५ ॥
 चम्पकांस्तिलकान् भव्यान् पनसान् बभ्रुस्तानपि । पुष्पितान् कर्षि-
 कारांश्च तत्र तत्र ददर्श च ॥ ६ ॥ श्यामान् वारणपुष्पांश्च तथाष्ट-
 पदिकाकृताः । तत्र तत्र परिकृप्ता ददर्श स महौषतिः ॥ ७ ॥
 उच्चान् प्रद्योत्पल्लधरान् सर्वसत्कुसुमांस्तथा । त्रिभानप्रतिमांश्चापि
 प्रासादान् शैलसन्निभान् ॥ ८ ॥ शीतलानि च तोयानि क्वचि-
 दुष्णानि भारत । आसनानि विचित्राणि अयनप्रवराणि च ॥ ९ ॥
 पथ्येहान् रत्नसौवर्णान् पराद्दार्शस्तरणावृतान् । भोष्मभोष्म-
 मनस्तश्च तत्र तत्रोपकल्पितम् ॥ १० ॥ पाण्योवादान् शुक्राशैव
 सारिकान् भृङ्गराजकान् । कीकिलान् घतरतांश्च सक्रीवटिक-
 कृकुभान् ॥ ११ ॥ मयूरान् कुक्कुटांश्चापि दातूपान् जीवजीव-

काम् । चकोरान् धानरान् हंसान् सारवां बक्रयाह्वयान् ॥ १२ ॥
 समस्तः प्रमुदितान् ददर्श समनीहरान् । क्वचिद्वरणां चङ्गान्
 गन्धर्वाणाञ्च पार्श्वेव ॥ १३ ॥ कान्ताभिरपरांस्तत्र परित्यक्तान्
 ददर्श च । न ददर्श च तान् भूवी ददर्श च पुनर्नृपः ॥ १४ ॥
 गीतध्वनिं सुमधुरं तथैवाध्यापनध्वनिम् । हंसान् सुमधुरांश्चापि
 तत्र श्रुत्वा पार्श्वेव ॥ १५ ॥ तद्दृष्ट्वात्यङ्गुतं राजा मनसाचिन्तव-
 त्तदा । स्वप्नोऽयं चित्तविभ्रंश उताहो सत्यमेव तु ॥ १६ ॥
 अहो अहयरीरेण प्राप्नोऽस्मि परमां गतिम् । उत्तरान् वा कुर्वन्
 पुष्कानव वाप्यमरावतीम् ॥ १७ ॥ क्लिष्टेन महदासक्त्यं संप्रस्था-
 मीत्यचिन्तयत् । एवं संचिन्तयन्नेव ददर्श मुनिपुङ्गवम् ॥ १८ ॥
 तस्मिन् विमाने सौवर्णं मणिस्तम्बसमाकुले । महार्हं प्रयत्ने
 दिष्टे प्रदानं भगुनन्दनम् ॥ १९ ॥ तमभ्ययात् प्रहृष्टेण नरेन्द्रः
 अह भार्यवा । अन्तर्हितस्ततो भूयसावनः प्रयत्नश्च तत् ॥ २० ॥
 ततोऽन्यस्मिन् वनोद्देषे पुनरेव ददर्श तम् । कौश्यां वृष्यां समा-
 सौत्रं जपमानं महाब्रतम् ॥ २१ ॥ एवं योगवलात् विषो मोहवा-
 मास पार्श्वेवम् । अणेन तदकञ्चैव ते वै चाप्सरसां गणाः ।
 गन्धर्वाः पादपादैव सर्वमन्तरधीयत ॥ २२ ॥ निःशब्दमभव-
 चापि गङ्गाकूलं पुनर्नृप । कुण्डलीकभूयिष्ठं वभूव च बवा
 सुरा ॥ २३ ॥ ततः स राजा कुशिकः सभार्यस्तेन कर्मणा ।
 विश्रवं परमं प्राप्तस्तद्दृष्ट्वा महतद्भुतम् ॥ २४ ॥ ततः प्रोवाच
 कुशिको भार्यां हर्षसमन्वितः । पञ्च भद्रे बवा भावादिता
 इटाः सुदुर्गभाः ॥ २५ ॥ प्रासादाद्गुमुख्यस्य किमन्यत्र तपो-
 वलात् । तपसा तदवाप्यं हि अस्तु यत्नं मनोरथैः ॥ २६ ॥
 त्रैलोक्यराज्यादपि हि तप एव विधिष्यते । तपसा हि सुत-
 प्तेन ब्रह्मी मोक्षस्तपोवलात् ॥ २७ ॥ अहो प्रभावी दिवर्षे-
 शयनस्य महात्मनः । इच्छुवैष तपोवीर्यादभ्यान् लोकान् एषो-

इपि ॥ २८ ॥ ब्राह्मणा एव जायेरन् पुण्यवाक् बुद्धिकर्मिणः ।
 सख्यहेदिह कुर्वैव कोऽन्यो वै श्ववमादृते ॥ २९ ॥ ब्राह्मण्यं
 दुर्लभं लोके राज्यं हि सुलभं नरैः । ब्राह्मण्यस्य प्रभावादि
 रये युक्तौ स्वधुर्ध्रुवत् ॥ ३० ॥ इत्येवं चिन्तवानः स विदित-
 श्चावनस्य वै । सम्युच्योवाच नृपतिं क्षिप्रमागम्यतामिति ॥ ३१ ॥
 इतुगन्तः सहभार्यास्तु सोऽभ्यगच्छन्महामुनिम् । शिरसा वन्दनो-
 वन्तमवन्दन च पार्श्वैः ॥ ३२ ॥ तस्याश्रियः प्रमुखाय स मुनिर्ह्य
 नराधिपम् । निर्वीक्ष्यत्रयीद्वीमान् सास्त्वयन् पुरुषर्षभ ॥ ३३ ॥
 ततः प्रकृतमापन्नो भार्गवो नृपतेर्ह्यहम् । उवाच शश्यावा
 वाचा तर्पयन्त्रिव भारत ॥ ३४ ॥ राजन् सम्यग्जितानीह पञ्च
 पञ्च स्वयं त्वया । मनःपष्ठानीन्द्रियाणि कृच्छ्राण्णोऽसि तेन
 वै ॥ ३५ ॥ सम्यगाराधितः पुत्र त्वया प्रवृत्तां वरः । न हि ते
 वृजिनं किञ्चित् सुसूक्ष्ममपि विद्यते ॥ ३६ ॥ यमुजानीहि मां
 राजन् गमिष्यामि यथागतम् । प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र वरश्च
 प्रतिश्रद्धताम् ॥ ३७ ॥

कुशिक उवाच । अन्निमध्यगतेनैव भगवन् सन्निधौ त्वया ।
 वर्तितं भृगुघाहे ल यन्न दग्धोऽस्मि तदद्भ ॥ ३८ ॥ एष एव वरो
 मुखः प्राप्तो मे भृगुनन्दन । यत् प्रीतोऽस्मि मया ब्रह्मन् दुर्ल-
 वातश्च मेऽनघ ॥ ३९ ॥ एष मेऽनुग्रहो विप्र जीविते च प्रबो-
 जनम् । एतद्राज्यफलञ्चैव तपचैतत् फलं मम ॥ ४० ॥ अदि-
 क्षं प्रीतिमः न विप्र मयि वै भृगुनन्दन । अस्ति मे संभवः कश्चि-
 तश्चे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४१ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि धानुशासनिकपर्वणि श्ववनीपाञ्चाने

अतु. ५४ गोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

अथ वचन उवाच । वरुण यच्छ्रुता मत्तो यद्य ते संयतो हृदि ।
तं प्रब्रूहि नरस्ये ह्य सर्वं सम्पादयामि ते ॥ १ ॥

कुशिक उवाच । वदि प्रीतोऽसि भगवंस्ततो मे वद् भार्गव ।
कारणं श्रोतुमिच्छामि महू हे वाचकारितम् ॥ २ ॥ अथ नक्षत्र
पाशेन दिवसानेकविंशतिम् । अकिञ्चिदुक्त्वा गमनं बहिस्र मुनि-
पुङ्गव ॥ ३ ॥ अन्तर्दानमकस्माच्च पुनरेव च दर्शनं । पुनश्च
अयनं विप्र दिवसानेकविंशतिम् ॥ ३ ॥ तैत्तिरीयस्य गमन मीज-
नस्य यद्दे मम । समुपानीय विविधं बहूभ्यं ज्ञातवेदसा ॥ ५ ॥
निर्दानस्य रथेनाशु सप्तसा यत्कृतं त्वया । धनानासु विधर्मस्य
वनस्यापि च दर्शनं ॥ ६ ॥ प्रसादानां बहूनासु क्राशुनानां महा-
मुने । मणिविद्रुमपाशानां पर्यङ्गानासु दर्शनं ॥ ७ ॥ पुनश्चा-
दर्शनं तस्य श्रोतुमिच्छामि कारणं । यतीव ह्यत्र मुञ्चामि
चिन्तयानो भगूरुह ॥ ८ ॥ न चैवात्राधिगच्छामि सर्वस्यास्य
विनिश्चयं । एतदिच्छामि कात्स्न्येन सत्यं श्रोतुं तपोधन ॥ ९ ॥

अथ वचन उवाच । शृणु सर्वमशेषिण्य यदिदं रीन हेतुना ।
न हि यद्यमनास्त्रातुमेवं पृष्टेन पार्थिव ॥ १० ॥ पितामहस्य
वदतः पुरा देवसमागमे । श्रुतवानसि वद्राजंस्तथे निगदतः
शृणु ॥ ११ ॥ ब्रह्मस्य विरोधेन भविता कुलसङ्करः । पीतस्तो
भविता राजंस्तो वीर्यसमन्वितः ॥ १२ ॥ ततस्तो कुलनाशार्थ-
महं त्वां समुपागतः । चिकीर्षण कुशिकोऽहं सन्दिग्धसुः कुल-
स्तव ॥ १३ ॥ ततोऽहमागम्य पुरे त्वामवोचं महीपते । नियमं
कश्चिदारण्ये शुश्रूषा क्रियतामिति ॥ १४ ॥ न च ते दुष्करं
किञ्चिद्दमासादयं यद्दे । तेन जीवसि राजर्षे न भवेद्यास्त्रम-
न्यथा ॥ १५ ॥ एवं वृद्धिं समास्त्राय दिवसानेकविंशति ।
सप्तोऽसि वदि मां कश्चिदोषयेदिति पार्थिव ॥ १६ ॥ यदा त्वया
समास्त्रेण संसप्तो न प्रवोचितः । अहं तदैव ते प्रीतो मनसा
२७ अ २४

राजसत्तम । १७ ॥ उत्थाय चास्मि निष्प्राप्ती यदि वा
 महीपते । पृच्छेः क्व यास्यसीत्येवं प्रथमं ज्ञानिति प्रथो ॥ १८ ॥
 प्रन्तर्हितः पुनरास्मि पुनरेव च ते एहे । योगमास्त्राव संज्ञतो
 दिवसानेकविंशति ॥ १९ ॥ सुचितो मानसूरीयाः समाहेति नरा-
 धिप । एवं सुदिं समास्त्राव कुर्षिती वा सुधा मया ॥ २० ॥
 न च तेऽभूत् सुसूक्तोऽपि मनुजर्म्मनसि पार्थिव । समास्त्राव नर-
 येष्ठ तेन ते प्रीतिमानहं ॥ २१ ॥ भोजनह समानाद्य वत्तदा
 दीपितं मया । क्रुधेषा यदि मायस्यांदिनि तत्सर्षितह मे ॥ २२ ॥
 ततोऽहं रथमारुह्य त्थामवोचं नराधिप । समार्थो नां वद-
 स्वेति तत्र त्वं कृतवांस्तथा ॥ २३ ॥ अविशङ्को नरपते प्रीतोऽह-
 द्वापि तेन ह । धनोत्सर्गोऽपि च कृते न स्नातं क्रोधः प्रचर्षयेत्
 ॥ २४ ॥ ततः प्रीतेन ते राजन् पुनरेतत् कृतं तव । समार्थस्य
 धनं भूवस्तदिहि मनुजाधिप ॥ २५ ॥ प्रीत्यर्थं तव चैतच्छे स्वर्ग-
 सन्दर्शनं कृतं । यत्ते वनेऽस्मिन्नपते दृष्टं दिव्यं निदर्शनं ॥ २६ ॥
 स्वर्गोद्देशस्त्वया राजन् अयरीरेण पार्थिव । मुहूर्तमन्तो-
 ऽसौ समार्थेण नृपोत्तमम् ॥ २७ ॥ निदर्शनार्थं तपः धर्मस्य
 च नराधिप । तत्र यासीत् स्पृहा राजंस्तद्वापि विहितं मया
 ॥ २८ ॥ ब्राह्मण्यं काङ्क्षसे हि त्वं तपस पृथिवीपते । अथवा
 नरेन्द्रत्वं देवेन्द्रत्वं नराधिप ॥ २९ ॥ एवमेतद्वयस्यात्वं ब्राह्मण्यं
 तात दुर्म्म । ब्राह्मणे सति धर्मिकव्यति च तपस्विता ॥ ३० ॥
 भविष्यत्येव ते कामः कुशिकात् कौशिको द्विजः । इतीहं प्रथमं
 तुभ्यं ब्राह्मण्यत्वं गमिष्यति ॥ ३१ ॥ वंशस्ते पार्थिवश्च ह अमुना-
 नेव तेजसा । पौत्रस्ते भविता विप्रस्तपस्वी पावकव्यतिः ॥ ३२ ॥
 यः सदेव मनुष्याणां भवमत्पाद्विष्यति । तवास्मानेव लीकामां
 सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ॥ ३३ ॥ वरं यदाथ राजर्षे वत्से मनसि
 वर्त्तते । तीर्थयात्रां गमिष्यामि पुराकाशोऽभिवर्त्तते ॥ ३४ ॥

कुचिन्न उवाच । एष एव वरुणे वेद्यः सर्वं प्रीतिं भवति
 पुनः । भवतेतद्दृवद्यात्वं न भवेत् प्रीतिं भवान् ॥ १५ ॥ ब्राह्मणं
 मे कृत्वासास्तु भगवन्नेप मे वरुः । पुनश्चास्मात्पुत्रिच्छानि भवन्
 वन् विस्तरेण वै ॥ १६ ॥ कथमेच्छति विप्रत्वं कुचं मे भयुनन्दन ॥
 कथापौ भविता वन्द्यं च कथापि संमतः ॥ १७ ॥

इत्युपासनपर्वणि शानुवाचनिकपर्वणि श्वनोपाख्याने
 पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

श्वन उवाच । श्वत्वं कथनीयं मे तवैतत्परपुत्रव । वरुं
 काचनुच्छेत्तुं चम्प्राप्तो मनुजाधिप ॥ १ ॥ भगूणां श्रित्वा
 साध्या नित्यमेतज्जनाधिप । ते च भेदं गमिष्यन्ति दैवयुक्तेन
 हेतुना ॥ २ ॥ श्रित्वा च भगून् सर्वान् वधिष्यन्ति नराधिप ।
 प्रागर्भाद्दनुजन्तस्तौ दैवदृष्टनिपीडिताः ॥ ३ ॥ तत उत्पत्स्यते-
 ऽजाकं कुक्षगोत्रविवर्धनः । सर्वो नाम महातेजा ज्वलनाक्ष-
 समद्युतिः ॥ ४ ॥ स त्रैलोक्यविनायाय कोपाक्षिं जनविष्यति ।
 महीं उपर्वतवनां चः करिष्यति भजयात् ॥ ५ ॥ कश्चित् काचनु
 वद्विष्य स एव समविष्यति । समुद्रे वद्धवावक्त्रे प्रक्षिप्य मुनि-
 व्रतमः ॥ ६ ॥ पुत्रं तस्य महाराज ऋचीकं भयुनन्दनं । साक्षात्
 उरुखो धनुर्वेदः समुपास्मास्ततेजस ॥ ७ ॥ श्रित्वाशामभा-
 याय दैवयुक्तेन हेतुना । स तु तं प्रतिष्यञ्चैव पुत्रे संज्ञामवि-
 ष्यति ॥ ८ ॥ जमदग््नौ महाभागे तपसा भावितात्मनि । स
 चापि भयुसाहूकृष्टं वेदं धारविष्यति ॥ ९ ॥ कुक्षानु तव
 शर्माक्षं कथाः सोऽधिगमिष्यति । उद्धावनायं भवती वंशस्य
 भरतर्षभ ॥ १० ॥ गाधेर्द्वितरं प्राप्य प्रीतिं तव महातपसा ।
 ब्राह्मणं श्रवणमायं पुत्रमुत्पादविष्यति ॥ ११ ॥ श्रित्वं विद-

कर्माणं वृक्षस्यतिमिवीकसा । विप्रह्वानितं तव कुक्षे गात्रैः पुत्रं
सुधार्मिकं ॥ १२ ॥ तपसा महता युक्तं प्रहास्यति महापुत्रि ।
स्त्रियौ तु कारणं तत्र परिवर्त्तं भविष्यतः ॥ १३ ॥ पितामह-
निदोषादौ नान्यथैतद्विद्यति । तृतीये पुत्र्ये तुभ्यं ब्राह्मणस्य-
मुपैष्यति । भविता त्वञ्च सम्बन्धी भृगुणां भावितात्मना ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच । कुशिकस्तु मुनेर्वाक्यं श्रवणस्य महात्मनः ।
श्रुत्वा हृष्टोऽभवद्राजा वाक्यश्चेदमुवाच ॥ १५ ॥ एवमस्त्विति
धर्मात्मा तदा भरतसत्तम । श्रवणस्तु महातेजाः पुनरेव नरा-
धिपं ॥ १६ ॥ वराहं ह्येदयामास तमुवाच स पार्थिवः । वाक्-
मेवं करिष्यामि कामं त्वत्तो महामुने ॥ १७ ॥ ब्रह्मभूतं कुशं
मेऽस्तु धर्मं चास्य मनो भवेत् । एवमुक्तस्तवेत्येवं प्रत्युक्त्वा श्रव-
नोमुनिः ॥ १८ ॥ सम्यनुश्राव नृपतिं तीर्थवातां यद्यौ तदा ।
एतत्ते कथितं सर्वमथेयेण मया नृप ॥ १९ ॥ भृगुणां कुशिका-
नाञ्च अभिसम्बन्धकारणं । यद्योक्तमधिष्ठा चापि तदा तदभव-
त्नृप । जज्ञ रामस्य च मुनेर्विश्रामित्रस्य चैव हि ॥ २० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि कुशिकश्रवणस्य ॥ ६ ॥
षट्पद्याधोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मुञ्जामोव निशम्याद्य चिन्तयानः पुनः
पुनः । हीनां पार्थिवसङ्घातैः त्रीमहिः पृथिवीमिमां ॥ १ ॥
प्राप्य राज्यानि यतयो मह्यौ जिज्ञा च भारत । कीटिभः पुत्रस्यान्
दत्त्वा परितप्यं पितामह ॥ २ ॥ का तु तासां वरस्त्रीणां वर-
वस्था भविष्यति । वा हीनाः पतिभिः पुत्रैर्नातुलैर्भाद्रभिस्तथा
॥ ३ ॥ वयं हि तान् कुक्षन् दत्त्वा ज्ञातींश्च सुहृद्दोषिणा ।
पवाक्शौर्षाः पतिष्यामो नरके नात्र संशयः ॥ ४ ॥ पद्रीशं

शीलनिष्कामि तपसोयेषु भारत । उपदिष्टमिष्टैश्चामि तत्त्व-
तोऽहं विद्याम्यते ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरस्य तदाक्यं श्रुत्वा भीष्मो
ब्रह्ममनाः । परीक्ष्य निपुणं ब्रह्मा युधिष्ठिरमभाषत ॥ ६ ॥
रहस्यमद्गुतञ्चैव शृणु वक्ष्यामि वक्ष्स्विवि । या गतिः प्राप्यति येन
प्रेत्यभाषे विद्याम्यते ॥ ७ ॥ तपसा प्राप्यते स्वर्गंस्तपसा प्राप्यते
वज्रः । आयुःप्रकर्षो भोगाश्च लभ्यन्ते तपसा विभो ॥ ८ ॥ ज्ञान-
विज्ञानमारोग्यं रूपं सम्पत्तयैव च । सोभाग्यञ्चैव तपसा प्राप्यति
भरतर्षभ ॥ ९ ॥ धनं प्राप्नोति तपसा मोनेनाशं प्रयच्छति ।
उपभोगांस्तु दानेन ब्रह्मवर्ष्येण जीवितं ॥ १० ॥ अहिंसायाः
फलं रूपं दीक्षाया जन्म वै कुले । फलमूलाग्निनां राज्यं स्वर्गः
पर्णाग्निनां भवेत् ॥ ११ ॥ पर्याभक्षो द्विवं याति दानेन द्रविष्ठा-
धिकः । शुकशुभ्रयूषया विद्यां नित्यत्रादेन सन्तति ॥ १२ ॥
गवाढाः शाकदीक्षाभिः स्वर्गमाहस्तपाग्निनां । स्त्रिवस्त्रिवर्षं
खात्वा वायुं पीत्वा क्रतुं लभेत् ॥ १३ ॥ नित्यद्व्यावी भवेद्दृष्टः
सन्नेत्र तु हे जपन् दिवः । महं साधयतो राज्यं नाकपृष्ठमना-
शकौ ॥ १४ ॥ अथाग्निानि वानानि योगयुक्ते तपोधने । अग्नि-
प्रवेष्टे निवर्तं ब्रह्मलोकं महोयते ॥ १५ ॥ स्वच्छिले यजमानानां
अहाणि यजनानि च । शीरवस्त्रलवाशोभिर्वासांस्यामरणानि
च ॥ १६ ॥ रसानां प्रतिघंहारात् शीमाग्निसह विन्दति ।
आमिषप्रतिघंहारात् प्रजाव्यायुष्मती भवेत् ॥ १७ ॥ उद्वासं
वसेद्दृष्टुं च नाकाधिपतिर्भवेत् । सत्यवादी नरश्चेष्ट देवतैः
सह मोडति ॥ १८ ॥ कौर्त्तिर्भवति दानेन तदारोक्षमहिंसया ।
द्विजशुभ्र यथा राज्यं दिजत्वज्ञापि पुष्कलं ॥ १९ ॥ पानीयस्य
प्रदानेन कौर्त्तिर्भवति याश्चती । अन्नस्य तु प्रदानेन दृश्यते
कावभोगतः ॥ २० ॥ साम्बदः सर्वभूतानां सर्वलोकैर्विमुच्यते ।

द्वियुक्त्वा राक्ष्यं दिव्यं कर्षं निवच्छति ॥ २१ ॥ दीपाक्षीक-
 प्रदानेन चक्षुषान् भवते नरः । प्रेक्षणीय प्रदानेन क्षतिं नेशाश्च
 विन्दति ॥ २२ ॥ गन्धमाख्यप्रदानेन कीर्तिर्भवति पुण्ड्रका ।
 केशश्मश्रु धारयतामद्यग भवति सन्तति ॥ २३ ॥ उपवासश्च
 दौघाश्च अभिषिक्तु पाषिंव । कृत्वा हादृषवर्षाणि वीरखाना-
 दिमिच्छते ॥ २४ ॥ दासीदासमहाहारान् सेवाणि च महाणि
 च । ब्रह्मदेवां सुतां दत्त्वा प्राप्नोति मनुजर्षभ ॥ २५ ॥ ब्रह्म-
 मिश्रोपवासैश्च त्रिदिवं याति भारत । लभते च धिवं शानं
 फलपुष्पप्रदो नरः ॥ २६ ॥ सुवर्णशृङ्गैस्तु विराजितानां गवां
 सहस्रस्य नरः प्रदानात् । प्राप्नोति पुण्यं दिवि देवलोकमित्येव-
 माद्भृद्दिवि देवसङ्घाः ॥ २७ ॥ प्रवच्छृते यः कपिलां सवत्सां
 कांस्थोपदोहां कनकाग्रशृङ्गो । तैस्तैर्गुणैः कामदुहास्य भूत्वा
 नरं प्रदातारमुपैति सा गौः ॥ २८ ॥ यावन्ति रोमाणि
 भवन्ति धेन्वास्तावत् फलं प्राप्य स गोप्रदानात् । पुत्रांश्च पौत्रांश्च
 कुलञ्च सर्वमासप्तमं तारयते परत्र ॥ २९ ॥ सदृक्षिणां काञ्चन-
 चारुशृङ्गो कांस्थोपदोहां इविणोत्तरीयां । वेनुं तिस्रानां दृढो
 दिवाय लोका वसूनां सुलभ भवन्ति ॥ ३० ॥ स्वकर्मभिर्भाज्यं
 सन्निहृदं तीव्रान्धकारे नरके पकन्तं । महाशंभे नौरिव वायु-
 युक्ता दानं गवां तारयते परत्र ॥ ३१ ॥ यो ब्रह्मदेवान्त्सु ददाति
 कन्यां भूमिप्रदानञ्च करोति विभे । ददाति चान्धं विधिवश्च वच
 स लोकमाप्नोति पुरन्दरस्य ॥ ३२ ॥ नैवेधिकं सर्वपुण्योपपन्नं
 ददाति वै वस्तु नरो दिवाय । स्नाप्याद्यचारित्तगुणान्विताय
 तस्यापि लोकाः सुखसुन्दरेषु ॥ ३३ ॥ धूर्त्यप्रदानेन गवां तथा
 वै लोकानवाप्नोति नरो वसूनां । स्वर्गाय चाङ्गस्तु विररुहदानं
 ततो विधिष्टं कनकप्रदानं ॥ ३४ ॥ हस्तप्रदानेन चर्षं वरिष्ठं चायं
 तथोपायश्चस्युदाने । वस्त्रप्रदानेन फलं सुख्यं गन्धप्रदानात्

सुरमिर्नरः स्यात् ॥ ३५ ॥ पुण्योपगं वाच फलोपगं वा वा-
 चादयं स्वर्गवती हिजाय । स स्त्रीसमूहं रङ्गरत्नपूर्णं लभत्य-
 वज्ञोपगतं यद्वत् ॥ ३६ ॥ भव्यान्वपानीयरसप्रदाता सर्वान्
 समाप्नोति रसान् प्रकामं । प्रतिश्रवाच्छादनसंप्रदाता प्राप्नोति
 तान्येव न संशयोऽत्र ॥ ३७ ॥ स्रग्धूपगन्धान्यनुलेपनानि स्नानानि
 वाद्यानि च मानवी यः । दद्याद्विजेभ्यः स भवेन्नरोगस्तथाभि-
 क्षयश्च नरेन्द्रलोके ॥ ३८ ॥ वीरैरभूत्प्रथमैरुपेतं दद्याद्दृ-
 षः पुरुषो हिजाय । पुण्याभिरामं वङ्गरत्नपूर्णं लभत्यधिष्ठानवरं
 स राजन् ॥ ३९ ॥ सुगन्धिविज्ञास्तरणोपधानं दद्यान्नरो यः
 भवनं हिजाय । रूपांस्त्रितां पञ्चवतीं मनोभ्यां भार्यामवज्ञोप-
 गतां लभेत् सः ॥ ४० ॥ पितामहस्यानवरो वीरमायी भवेन्नरः ।
 नाधिकं विद्यते यज्जादित्याङ्गः परमर्षयः ॥ ४१ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तरवनं शुक्ला प्रीतात्मा कु-
 मन्दनः । नाशनेऽरोचयद्दासं वीरमार्गाभिकाङ्क्षया ॥ ४२ ॥ ततो
 युधिष्ठिरः प्राह पाण्डवान् पुरुषर्षभ । पितामहस्य यदाक्यं
 तदो रोचस्मिन्नि प्रभुः ॥ ४३ ॥ ततस्तु पाण्डवाः सर्वे द्रौपदी च
 यथास्मिन्नी । युधिष्ठिरस्य तदाक्यं वाक्यमित्यभ्यपूजयन् ॥ ४४ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि यानुशासनिकपर्वणि दानधर्मकवने

सप्तपहाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अरामाणां तडागानां यत् फलं कु-
 र्व्वत् । तद्वत् शीतुमिच्छामि जसोऽप्य भरतर्षभ ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । सुप्रदर्शा वक्तवती चित्रा चातुर्विभूषिता ।
 प्रेता सर्वभूतैश्च श्रेष्ठा भूमिरिहोच्यते ॥ २ ॥ तव्याः सितविशि-
 षा तडागानाह बन्धनं । ऐहिकानि च सर्वाणि प्रवक्ष्याम्यऽ-

पूर्वशः ॥ ३ ॥ तडागानाञ्च वञ्चामि कृतानाञ्चापि विशुष्याः ।
 त्रिषु लोकेषु सर्वत्र पूजनैयस्तडागवान् ॥ ४ ॥ अथवा मितसद्वनं
 मैत्रं मितविबर्द्धनं । कौत्सिसञ्जननं श्रेष्ठं तडागानां निवेशनं
 ॥ ५ ॥ तस्मिन्स्यार्थस्य कामस्य फलमाङ्गर्भनीषिणः । तडागं
 सुकृतं दीपे क्षीरमेकं महाश्रयं ॥ ६ ॥ चतुर्विधानं भूतानां तडाग-
 मुपलक्षयित् । तडागानि च सर्वाणि दिशन्ति त्रियमुत्तमां ॥ ७ ॥
 दिवा मनुष्या गन्धर्वाः पितरोरगराक्षसाः । स्थावराणि च भूतानि
 संश्रयन्ति जलाशयं ॥ ८ ॥ तस्यान्तांस्ते प्रवञ्चामि तडागे वि-
 शुष्याः क्षताः । या च तत्र फलावाप्तिर्ऋषिभिः समुदाहृता ॥ ९ ॥
 वर्षाकाले तडागे तु सलिलं यस्य तिष्ठति । अग्निहोत्रफलं तस्य
 फलमाङ्गर्भनीषिणः ॥ १० ॥ शरत्काले तु सलिलं तडागे यस्य
 तिष्ठति । गोसहस्रस्य संप्रेष्य लभते फलमुत्तमं ॥ ११ ॥ हेमन्त-
 काले सलिलं तडागे यस्य तिष्ठति । स वै वज्रसुवर्णस्य वज्रस्य
 लभते फलं ॥ १२ ॥ यस्य वै शिशिरे काले तडागे सलिलं
 भवेत् । तस्याग्निष्टोमयज्ञस्य फलमाङ्गर्भनीषिणः ॥ १३ ॥
 तडागं सुकृतं यस्य वसन्ते तु महाश्रयं । पतिरात्रस्य वज्रस्य
 फलं च समुपाहृते ॥ १४ ॥ निदाघकाले पानीयं तडागे यस्य
 तिष्ठति । बाजिमेधफलं तस्य फलं वै मुनयो विदुः ॥ १५ ॥ स
 कुलं तारयेत् सर्वं यस्य खाते जलाशये । गावः पिवन्ति सलिलं
 साधवश्च नराः सदा ॥ १६ ॥ तडागे यस्य गावस्तु पिवन्ति
 दृष्टिता जलं । मृगपक्षिमनुष्याश्च शोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ १७ ॥
 यत् पिवन्ति जलं तत्र स्नायन्ते विश्रमन्ति च । तडागदस्य तत्
 सर्वं प्रेत्यानग्याय कल्पते ॥ १८ ॥ दुर्लभं सलिलं तात विषेषिण्य
 शरत्त वै । पानीयस्य प्रदानेन प्रीतिर्भवति चाश्नुती ॥ १९ ॥
 तिस्रान् ददत् पानीयं दीपान् ददत् जायत । चात्रभिः सह
 मोक्षमेतत् प्रेष्य सुदुर्लभं ॥ २० ॥ सर्वदानैर्गुणैश्चरं सर्वदानैः

विधिश्चति । पानीयं नरघातं तच्छाहात्यव्ययैव हि ॥ २१ ॥
 एवमेतत्तद्भागस्य कीर्तितं फलमुत्तमं । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि
 ब्रह्माणामवरोपणं ॥ २२ ॥ स्वावराणाञ्च भूतानां जातवः षट्
 प्रकीर्तितः । उच्युःश्रुत्वावकाशस्वक्रुशारास्तृणजातवः ॥ २३ ॥
 एता जात्यस्तु ब्रह्माणां तेषां रोपे गुणास्त्वमे । कीर्तिश्च मानुषी
 लोके प्रेत्य चैव फलं शुभं ॥ २४ ॥ लभते नाम लोके च पितृभिश्च
 महीयते । द्विलोके गतस्यापि नाम तस्य न नश्यति ॥ २५ ॥
 अतीतानागते चोभे पितृवंशे च भारत । तारयेद्दुश्चरोपी च
 तस्माद्दुश्चांश्च रोपयेत् ॥ २६ ॥ तस्य पुत्रा भवान्येते पादपा नात्र
 संभवः । परलोकगतः स्वर्गं लोकांश्चाप्नोति सोऽव्ययान् ॥ २७ ॥
 पुष्यैः सुरगणान् ब्रह्माः फलैः पापि तथापितृन् । श्चाववा चा-
 तिथिं तात पूजयन्ति महीरुहाः ॥ २८ ॥ किञ्चरोरगरक्षांश्चि
 द्वेवगन्धर्वमानवाः । तथा ऋषिगणायैव संभवन्ति महीरुहान्
 ॥ २९ ॥ पुष्यिताः फलवन्तश्च तर्पयन्तीह मानवान् । ब्रह्मर्षं
 पुत्रवत् ब्रह्मास्तारयन्ति परत्र तु ॥ ३० ॥ तस्मात्तद्भागं तद्ब्रह्मा
 रोप्याः श्रेयोऽर्चिना सदा । पुत्रवत् परिपाल्याश्च पुत्रास्तो धर्मतः
 ऋताः ॥ ३१ ॥ तद्भागं ब्रह्मरोपी इष्टव्यश्च यो हिजः । एते
 स्वर्गं महीयन्ते ये चान्ये सत्यवादिनः ॥ ३२ ॥ तस्मात्तद्भागं
 कुर्वीत शारामांशैव रोपयेत् । यजेच्च विविधैर्यज्ञैः सत्यञ्च सततं
 वरेत् ॥ ३३ ॥

इत्यनुष्ठासनपर्वणि अनुष्ठासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

षष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

बुद्धिष्ठिर उवाच । जानीमानी वद्विर्विद्यां दानानि परि-
 ष्यते । तेभ्यो विधिष्टं किं दानं मतमे कुरुपुत्रव ॥ १ ॥ श्रौतू-

इत्थं हि परमं तत्र मे विद्यते प्रभो । दातारं दत्तमन्वेति बहानं
तत् प्रचक्षु मे ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । अथयं सर्वभूतेभ्यो व्यसने चाप्यनुग्रहः ।
यज्ञाभिलषितं दद्यात्पितायाभियाचते ॥ ३ ॥ दत्तं मन्येत
यज्ञस्वा तद्दानं श्रेष्ठमुच्यते । दत्तं दातारमन्वेति बहानं भरत-
र्षभ ॥ ४ ॥ हिरण्यदानं गोदानं पृथिवीदानमेव च । एतानि
वै पवित्राणि तारयन्त्यपि दुष्कृतं ॥ ५ ॥ एतानि पुरुषव्याघ्र
साधुभ्यो हि हि नित्यदा । दानानि हि नरं पापाभ्योऽप्यस्ति न
संशयः ॥ ६ ॥ यद्व्यद्विष्टतमं लोके यज्ञास्य दयितं यदे ।
तत्तद्गुणावते दीयं तद्देवास्तयमिच्छता ॥ ७ ॥ प्रियाणि कथते
नित्यं प्रियदः प्रियकृत्तया । प्रियो भवति भूगानामिह चैव परत्र
च ॥ ८ ॥ वाचमानमभीमानादनासक्तमकिंचनं । यो नाश्नति
ब्रह्माणक्ति स नृशंस्यो युधिष्ठिर ॥ ९ ॥ अमित्तमपि चेद्द्वीनं
शरणैषिणमागतं । व्यसने योऽनुग्रह्णाति स वै पुरुषसत्तमः
॥ १० ॥ इवाय इतविद्याय वृत्तिस्त्रीणाव सीदते । अपहन्त्यान्
पुत्रां यस्तु न तेन पुरुषः समः ॥ ११ ॥ क्रिवाणिवमितान् साधून्
पुत्रदारैश्च कर्षितान् । अयाचमानान् कौन्तेय सर्वोपादानम-
न्वयत् ॥ १२ ॥ आशिक्षं धी न दिवेषु न च मर्त्सु कुर्वते । अर्हन्तो
नित्यमन्तुष्टास्तथा लब्धोपजीविनः ॥ १३ ॥ आशौविषसनेभ्यश्च
तेभ्यो रक्षस्व भारत । तान्मूर्खैरुपजिज्ञास्य तवर्षिजवरोत्तमान्
॥ १४ ॥ कृतैरावसजैर्नित्यं सप्रेथैः सपरिच्छदैः । निमन्त्रयिष्याः
कौरव्य सर्वकामसुखावहेः ॥ १५ ॥ वदि ते प्रतिशङ्कीयुः यथा
पूतं युधिष्ठिरः । कार्यमित्येव मन्वाणा धार्मिकाः पुण्यकर्मिणः
॥ १६ ॥ विद्यास्नाता व्रतस्नाता धी व्यपाशित्य जीविनः । गूढ-
स्वाध्यायतपसो ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ १७ ॥ तेषु युक्तेषु
दानेषु स्वदारपरितोषिषु । अत् करिष्यधि कथ्यार्थं तत्ते लोकेषु

धार्यते ॥ १८ ॥ यथाविहीतं सङ्गतं चाद्यं प्रातर्दिवादिना ।
 तथा दत्तं दिजातिभ्यो भवत्यथ यतात्मसु ॥ १८ ॥ एष ते विततो
 वचः श्रद्धापूतः सदक्षिणः । विधिष्टः सर्वयज्ञेभ्यो दूतस्तात
 वर्त्ततां ॥ २० ॥ निवापादानसहितस्तान्द्र्येषु युधिष्ठिर । निव-
 सन् पूजयथैव तेषामृष्यं निवच्छति ॥ २१ ॥ य एवमैव कुर्यान्ते
 न क्षुभ्यन्ति दृष्टेष्वपि । त एवमः पूजयतमा धि चापि भ्रियवा-
 दिनः ॥ २२ ॥ एते न वद्मन्वन्ते न प्रवर्त्तन्ति चापरे । पुत्रवत्
 परिपाल्यास्ते नमस्तेभ्यस्तथोभयं ॥ २३ ॥ ऋत्विक् पुरोहिता-
 चार्या मृदुब्रह्मधरा हि ते । शत्रुणापि हि संसृष्टं तेजः ग्राम्यति
 वै दिजे । अस्ति मे बलवान्नि राजा ज्ञोति युधिष्ठिरः ॥ २४ ॥
 ब्राह्मणान्मा क्क पर्याज्जीवांसोभिरयनेन च । वच्छोभासं वला-
 र्थं च वित्तमस्ति तवानघ । तेन ते ब्राह्मणाः पूज्याः स्वधर्ममनु-
 तिष्ठता ॥ २५ ॥ नमस्कार्यास्तथा विप्रा वर्त्तमाना यथातथं ।
 यथासुखं यथोत्साहं ललन्तु जयि पुत्रवत् ॥ २६ ॥ को ह्यस्य-
 प्रसादानं सङ्गदामल्पतोषिणां । उत्तिमर्हत्यवच्छेप्तुं हृदयः कुब-
 रसत्तम ॥ २७ ॥ यथा पत्याश्रयो धर्मः स्त्रीणां लोकं सनातनः ।
 सदैव सा गतिर्नात्या तथास्त्राकं दिजातवः ॥ २८ ॥ अदि नो
 ब्राह्मणास्तात सम्यजेयुरपूजिताः । पश्यन्तो दारुणं कर्म सततं
 क्षत्रिये स्थितं ॥ २९ ॥ अवेदानामयज्ञानामलोकानामवसिनां ।
 कस्तेषां जीवितेनार्थस्तं विना ब्राह्मणाश्रयं ॥ ३० ॥ अत्र ते
 वर्त्तयिष्यामि यथाधर्मं सनातनं । राजन्यो ब्राह्मणान् राजन्
 पुरा परिष्वार ह ॥ ३१ ॥ वैश्वो राजन्यमित्येव शूद्रो वैश्व-
 मिति श्रुतिः । दूराच्छूद्रे णोपचर्यो ब्राह्मणरन्ध्रिव ज्वलन् ॥ ३२ ॥
 संशुभ्य परिष्वयेस्तु वैश्वेन क्षत्रियेण च । मृदुभावात् सत्य-
 प्रीकान् सत्यधर्मानुपालनान् ॥ ३३ ॥ आधीविधानिव क्रुद्धो
 स्तानुपाचरत दिजान् । अपरेषां परेषाञ्च परेभ्यश्चापि धि परे

॥ ३४ ॥ अत्रियाणां प्रतपतां तेजसा च वसेन च । ब्राह्मणेभ्येव
 ग्राम्यन्ति तेजांसि च तपांसि च ॥ ३५ ॥ न मे पिता प्रियतरो
 न माता च तथा प्रिया । न मे पितुः पिता राजन् म चात्मा न
 च जीवित् ॥ ३६ ॥ त्वत्तस्य मे प्रियतरः पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
 त्वत्तोऽपि मे प्रियतरा ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥ ३७ ॥ प्रवीणि सत्य-
 मेतश्च यथाहं पाण्डुनन्दन । तेन सत्येन गच्छेयं लोकान् बल
 यान्तनुः ॥ ३८ ॥ पश्येयश्च स तान् लोकान् युवीन् ब्रह्मपुर-
 स्कृतान् । तत्र मे तात गन्तव्यमङ्गाय च चिराय च ॥ ३९ ॥
 सोऽहमेतादृशाङ्गोऽहं दृष्ट्वा भरतसत्तम । यन्मे कृतं ब्राह्मणेषु
 न तप्ये तेन पार्थिव ॥ ४० ॥

इत्यनुयासनपर्वणि यानुयासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

एकोनपटोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यो च स्यातां चरणोपोपपन्नो यो
 विद्यया सदृशो जन्मना च । ताभ्यां दानं कतमस्मै विधिदृशया-
 च मानाव च याचते च ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । श्रेयो वै याचतः पार्थ दानमाङ्गरयाचते ।
 अर्हत्तमो वै धृतिमान् कृपणाद्दृतात्मनः ॥ २ ॥ अत्रिवो रक्षण-
 धृतिर्ब्राह्मणोऽनर्थनाधृतिः । ब्राह्मणो धृतिमान् विद्वान् देवान्
 प्रीणाति तुष्टिमान् ॥ ३ ॥ याच्यमाङ्गरनीयस्य अभिहारश्च
 भारत । उदेजवन्ति याचन्ति यदा भूतानि दसुरवत् ॥ ४ ॥
 न्निवते याजमानो वै न जातुन्निवते ददत् । ददत् संजीव-
 न्त्वत्येनमात्मानाश्च युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ यानृषंस्यं परो धर्मो याचते
 यत् प्रदीयते । अयाचतः सीदमानान् सर्वोपायैर्निमन्त्रयत् ॥ ६ ॥
 यदि वै तादृशा राट्टान् वसेयुस्ते दिव्योत्तमाः । भक्ष्यन्त्यानिवा-

श्रीस्तान् सुदोषान् प्रवृत्तः ॥ ७ ॥ तपसा दीप्यमानास्ते
 ह्येवुः पृथिवीमपि । अपूज्यमानाः कौरव्य पूजार्हास्तु तत्रा-
 विधाः ॥ ८ ॥ पूज्या हि ज्ञानविज्ञानतपोयोगसमन्विताः । तीक्ष्णः
 मूर्खा प्रमुञ्जीवा ब्राह्मणेभ्यः परन्तप ॥ ९ ॥ इदं वद्विद्वान्
 दावानुपागच्छन्वाचता । यद्विद्विद्विद्वे सुदृते सायंप्रातर्भवेत्
 फलं । विद्यावेदव्रतवती तद्दानफलमुच्यते ॥ १० ॥ विद्यावेद-
 व्रतज्ञानान् व्यपाश्रयजीविनः । गूढस्वाध्यायतपसो ब्राह्मणान्
 संवितव्रतान् ॥ ११ ॥ कृतैरावसथैर्हृदयैः सप्रेषैः सपरिच्छदैः ।
 निमन्त्रयेथाः कौन्तेय कामैशान्यैर्दिलोत्तमान् ॥ १२ ॥ अपि ते
 प्रतिपत्नीयुः अहीषेतं युधिष्ठिर । कार्यमित्येवमन्वाना धर्माज्ञाः
 सूक्ष्मदर्शिनः ॥ १३ ॥ अपि ते ब्राह्मणा भुक्त्वा गताः सोदरिणान्
 यद्दानं । येषां दाराः प्रतीक्षन्ते पञ्चन्यमिव कर्षकाः ॥ १४ ॥
 अस्मानि प्रातःसवने नियता ब्रह्मचारिणः । ब्राह्मणास्तात
 भुञ्जानास्तेनास्मिं प्रीणयन्त्यत ॥ १५ ॥ मध्याह्ने ते सवनं इदं-
 स्तात वर्त्ततां । गोहिरण्मनि वासांसि तेनेन्द्रः प्रीवतां तव
 ॥ १६ ॥ तृतीयं सवनं ते वै वैश्वदेवं युधिष्ठिर । वसुदेव्यः
 पितृभ्यश्च विप्रेभ्यश्च प्रयच्छति । अहिंसा सर्वभूतेभ्यः संविभागाश्च
 भागधः ॥ १७ ॥ इमस्त्रागो हृतिः सत्यं भवत्ववभ्रजाय ते ॥ १८ ॥
 एकं ते विततो यश्चः अहापूतः सदर्शणः । विधिष्टः सर्वज्ञानां
 नित्यं तात प्रवर्त्ततां ॥ १९ ॥

इत्यनुशासनसूत्रेण चानुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

पठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

युधिष्ठिर उवाच । दानं वसुधैव कुटुम्बकम् । किं किं प्रेत्य
 नदाश्रयं । कस्य ज्ञायः फलं प्रोक्तं कीदृशेभ्यः कथं कदा ॥ १ ॥

एतद्विष्णुमि विष्णुतुं वायातयेन भारत । विरन् जिज्ञास-
मानाय दानधर्मान् प्रवचु यी ॥ २ ॥ अन्तर्दद्याच्च वदन्तं ब्रह्मा
चानृषंस्यतः । किं स्त्रियैः श्रेयसं तात तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । रौद्रं कर्म क्षत्रियस्य सततं तात वर्तते ।
तस्य वैतानिकं कर्म दानञ्चैवेह पावनं ॥ ४ ॥ न ते पापकृतां
राश्यां प्रतिशङ्कन्ति साधवः । एतज्जात् कारणादुद्यमैर्यजेद्राजा-
पृथङ्घ्नैः ॥ ५ ॥ यद्य चेत् प्रतिशङ्कीयुर्द्विद्यादहरहर्नृप ।
अहामास्त्राय परमां पावनं ह्येतदुत्तमं ॥ ६ ॥ ब्राह्मणां स्तर्पयन्
इत्यैस्ततो यज्ञे यतव्रतः । मैत्रान् साधून् वेदविदः शौकत-
तपोर्व्रितान् ॥ ७ ॥ वृत्ते ते न करिष्यन्ति कृतं ते न भविष्यति ।
वशान् साधय साधुभ्यः स्वारथान् दक्षिणावतः ॥ ८ ॥ इष्टं
दत्तञ्च मन्येवा घात्मानं दानकर्मणा । पूजयेथा यायजूकां
स्तवाप्यथो भवेद्दयया ॥ ९ ॥ प्रजावती भवेद्याय ब्राह्मणान्
स्वर्गकारिणः । प्रजावांस्तेन भवति यथा जनयिता तथा ॥ १० ॥
यावतः साधुधर्मान् वै सन्तः संवर्द्धयन्त्यतः । सर्वस्वैश्चापि भर्तव्या
नरा यी वद्भकारिणः ॥ ११ ॥ समृद्धः संप्रयच्छेत्तं ब्राह्मणेभ्यो
युधिष्ठिर । धेनुरनङ्घ्रिहोऽन्धानि च्छ्वयं वासांसुप्रपानहो ॥ १२ ॥
प्राज्यानि यजमानेभ्यस्तथान्धानि च भारत । पशवन्ति च
यानानि वैश्यानि षयनानि च ॥ १३ ॥ एते देवा व्युष्टिमन्वो
क्षुधुपायाश्च भारत । अजुगुप्सांश्च विज्ञाय ब्राह्मणान् वृत्तिकर्षि-
तान् ॥ १४ ॥ उपच्छेत्तं प्रकार्यं वा वृत्तया तान् पतिपाक्षयित् ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां श्रेयस्तत् क्षत्रियान् प्रति ॥ १५ ॥ एवं
पापैविनिर्मुक्तस्त्वं पूतः स्वर्गमाप्स्यसि । सञ्चयित्वा पुनः कोर्षं
यद्द्राष्ट पाक्षयिष्यसि ॥ १६ ॥ तेन त्वं ब्रह्मभूयत्वमवाप्स्यसि
धनानि च । प्राजनश्च परेष्वाच्च वृत्तिं संरक्ष भारत ॥ १७ ॥
पुत्रवशापि भृत्यान् स्वान् प्रजाश्च परिपाक्षय । योगक्षेमश्च ति-

निखं ब्राह्मणेष्वस्तु भारत ॥ १८ ॥ तदर्थं जीवितं धेःस्तु मा
 तिष्ठोऽप्रतिपाहनं । चतुर्वीं ब्राह्मणस्यैष वदितनिचयो महान्
 ॥ १९ ॥ अत्रा च्छभीच्छं संवाचो दर्पयेत् संप्रमोहयेत् । ब्राह्म-
 णेषु प्रभूदेषु चर्मा विप्रणयेधुवं । धर्मप्रणाधि भूतानामभावः
 ख्यात्त संभवः ॥ २० ॥ यो रक्षिभ्यः संप्रदाव राजा राष्ट्रं विस्तु-
 ष्यति । यत्रे राष्ट्रानं तन्नादानयध्वमिति ब्रुवन् ॥ २१ ॥ यथा-
 दाव तदाग्रमं भीतं दत्तं सुदारुणं । यजेद्राजा न तं बर्ष
 प्रथमस्यस्य साधवः ॥ २२ ॥ अपीडिताः सुसंहदा धी ददत्यनु-
 कुक्षतः । तादृशेनाभ्युपायेन वष्टव्यं नोद्यमाहृतैः ॥ २३ ॥ यदा
 परिनिषेव्येत निहितो वै यथाविधि । तदा राजा महावचै-
 र्यजेत वद्गदक्षिणैः ॥ २४ ॥ वृद्धवाक्यधनं रक्ष्यमन्त्रस्य वृषणस्य
 च । न ख्यातपूर्वं कुर्वीत न रुदन्तीधनं हरेत् ॥ २५ ॥ अतं
 वृषणवृत्तं हि राष्ट्रं दन्ति वृषणिवं । इत्याच महती भोगान्
 सुद्धवं प्रणुदेत् सतां ॥ २६ ॥ धियां स्वादूनि भोज्यानि समवे-
 ष्यन्ति वासकाः । नाञ्जन्ति विधिवत्तानि किन्तु पापतरं ततः
 ॥ २७ ॥ अदि ते तादृशो राष्ट्रे विद्वान् सोदित् सुधा रिजः ।
 भूणदत्याह गच्छेबाः इत्या पापमिवोत्तमं ॥ २८ ॥ धिक् तस्य
 जीवितं राशो राष्ट्रे वस्यावसोदति । रिजोऽग्यो वा मनुष्यो-
 ऽपि शिविराह वचो बवा ॥ २९ ॥ अस्य अ विषधी राष्ट्रः
 ख्यातकः सोदति सुधा । अठदिनेति तद्राष्ट्रं विन्दते वृद्ध राजकं
 ॥ ३० ॥ श्लोघन्थो वस्य वै राष्ट्रान् वन्ते तरणा स्त्रिवः । श्लोघती
 पतिपुत्राणां मतोऽसौ न च जीवति ॥ ३१ ॥ अरक्षितारं रक्षितारं
 विस्तीर्णारमनावकं । तं वै राजकलिं हन्युः प्रजाः सन्नाह निहृषं
 ॥ ३२ ॥ अहं वो रक्षितेत्युक्त्वा वो न रक्षति भूमियः । अ
 संहस्य निहन्तव्यः श्रैव सोन्नाह पातुर ॥ ३३ ॥ पापं कुर्वन्ति
 अत् किञ्चित् प्रजा राश्या अरक्षिताः । अतुर्वं तस्य पापस्य राजा

विन्दति भारत ॥३४॥ अबाहुः सर्वमेवेति भ्रुवोर्द्विमिति निबन्धः ।
 चतुर्धं मतमन्नाकं मनोः शुभानुशासनं ॥ ३५ ॥ शुभं वा वक्ष्य
 कुर्वन्ति प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः । चतुर्धं तस्य पुण्यस्य राजा
 चाप्नोति भारत ॥ ३६ ॥ जीवन्तं ज्ञानुजीवन्तु प्रजाः सर्वा बुधि-
 छिर । पञ्चम्यमिव भूतानि महादुर्ममिवाच्छजाः ॥ ३७ ॥
 कुबेरमिव रक्षांसि यतःप्रतुमिवामराः । शतवज्ज्ञानुजीवन्तु
 सुहृद्दं परन्तप ॥ ३८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
 एकषष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

शुद्धिछिर उवाच । इदं द्विमिदं द्विमितौघं श्रुतिराहृतात् ।
 वज्रद्वेषाद्य राजानः किं स्निहानमनुत्तमं ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अतिदानानि सर्वाणि पृथिवीदानमुच्यते ।
 अथवा ज्ञानया भूमिर्होन्धी कामानि चोत्तमान् । होन्धी वाचांसि
 रत्नानि यशून् व्रीहि ववांस्तया ॥ २ ॥ भूमिदः सर्वभूतिषु प्राण-
 तीरेषते समाः ॥ ३ ॥ न भूमिदानादस्तीह परं किञ्चिद्बुद्धि-
 छिर ॥ ४ ॥ अथत्वं प्रहृदुः सर्वं वृथिव्या इति नः श्रुतं ।
 भूमिमेव हृदुः सर्वे भूमिन्ते भुञ्जते जनाः ॥ ५ ॥ स्वकर्मवोप-
 जीवन्ति नरा इह परत च । भूमिर्भूतिर्महादिवी दातारं कुर्वती
 प्रियं ॥ ६ ॥ अ एतां दक्षिणां दद्यादक्षवां राजसत्तम । पुन-
 नंरत्नं संग्राह्य भवेत् अ पृथिवीपतिः ॥ ७ ॥ अथा दानं तथा
 भोगः इति मे धर्मनिबन्धः । संग्रामे वा तनुं जज्ञाहृद्याद्य
 वृथिवीमिमां ॥ ८ ॥ इत्येतत् क्षत्रवन्धूनां वर्द्धन्ति परमां प्रियं ।
 पुनाति हस्ता पृथिवी दातारमिति शुश्रुम ॥ ९ ॥ अपि पाप-
 समाचारं ब्रह्महमपि चानृतं । वैव पापं प्राववति वैव पापात्

प्रमीचयेत् ॥ १० ॥ अपि पापहृता राज्ञां प्रतिव्यङ्गन्ति साधवः ।
 पृथिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनी जननी यथा ॥ ११ ॥ नामाख्याः
 प्रियदत्तेति शुद्धं दैव्याः समातनम् । दानं वाप्यथ वादानं
 नामाख्याः प्रथमं प्रियं ॥ १२ ॥ य एतां विदुषि दद्यात् पृथिवीं
 पृथिवीपतिः । पृथिव्यानेतदृष्टं स राजा राज्यमिती व्रजेत् ॥ १३ ॥
 पुनश्चासौ जनुं प्राप्य राजवत् स्यान्न संशयः । तस्मात् प्राप्यैव
 पृथिवीं दद्यात् विप्राय पार्श्वतः ॥ १४ ॥ नाभूमिपतिना भूमि-
 रधिष्ठेया कवचम् । न चापात्रेण वा शस्त्रा दत्तदानेन वा
 वरेत् ॥ १५ ॥ ये चान्ये भूमिमिच्छेयुः कुर्यैरेवं न संशयः ।
 इः साधोभूमिमादत्ते न भूमिं विन्दते तु सः ॥ १६ ॥ भूमिं
 हत्वा तु साधुभ्यो विन्दते भूमिमुत्तमां । प्रेत्य चेह च धर्मात्मा
 ईप्राप्नोति महदुदयः ॥ १७ ॥ यस्य विप्रास्तु संसन्ति साधो-
 र्भूमिं सदैव हि । न तस्य प्रववो राजन् प्रशंसन्ति वसुधरां
 १८ ॥ यत् किञ्चित् पुरुषः पापं कुरुते वृत्तिकर्षितः । अपि
 तेनर्ममात्रेण भूमिदानेन पूयते ॥ १९ ॥ येषां सङ्घीर्णकर्माणो
 राजानो रौद्रकर्मिणः । तेभ्यः पवित्रमाख्येयं भूमिदानमनुत्तमं
 २० ॥ अल्पान्तरमिदं शश्वत् पुराणा जेनिचे जनाः । सो
 जेताश्वनेधेन दद्यादा साधवे मही ॥ २१ ॥ अपि चेत् सुहृतं
 त्वा शङ्करेणापि पण्डिताः । अथक्यमेवमेवैतद् भूमिदानमनुत्तमं
 २२ ॥ सुवर्णं रजतं वस्त्रं मणिमुक्तावस्त्रानि च । सर्वमेतच्छाहा-
 यो ददाति वसुधां ददत् ॥ २३ ॥ तपो वचनं श्रुतं शौचम-
 मिः सत्यसम्भता । शुद्धदैवतपूजा च एता वर्तन्ति भूमिदं ॥ २४ ॥
 तुर्मिः चैवसे युक्ताश्चक्रगालानो रथे इताः । ब्रह्मलोकागताः
 तां भातिप्लामन्ति भूमिदं ॥ २५ ॥ यथा स्वपुत्रं जननी स्त्रीरेण
 ते यथा । अनुपज्जाति दातारं तथा सर्वरथैर्कही ॥ २६ ॥
 सुषे किङ्करो दृष्टस्वामी वक्रिः सुदारुणः । वीरावहारुणाः

पाशा नोपसंपन्ति भूमिदं ॥ २० ॥ पितृं च पित्रलोकज्ञान् द्वि-
 लोकाश्च देवताः । सन्तर्पयन्ति शान्तात्मा यो ददाति वसुधारां
 ॥ २८ ॥ कृपाय च्छ्रियमाणाय वृत्तिव्यानाय शीदते । भूमिं
 वृत्तिकरीं दत्त्वा सर्वो भवति मानवः ॥ २९ ॥ यथा धावति
 गोर्वत्सं स्रवन्ती वत्सला पयः । एवमेव महाभागा भूमिर्भवति
 भूमिदं ॥ ३० ॥ फालकृष्टां महीं दत्त्वा सर्वीजां सफलामपि ।
 सदीपं वापि शरणं तथा भवति कामदः ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणं वृत्ति-
 सम्पन्नमाहितान्निं शुचिद्वतं । नरः प्रतिश्राद्ध महीं न वाति
 परमं पदं ॥ ३२ ॥ यथा चन्द्रमसो वृद्धिरहन्वहनि जायते ।
 तथा भूमिद्वतं दानं यस्ये यस्ये विवर्द्धते ॥ ३३ ॥ अत्र गाथा
 भूमिगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः । या शुक्ला कामदम्भेन दत्त्वा
 भः काश्यपाय वै ॥ ३४ ॥ मामेवादत्त मां दत्त मां दत्त्वा माम-
 वाप्स्यथ । अग्निहोत्रे परे चैव तद्दत्तं जायते पुनः ॥ ३५ ॥ य
 इमां व्यङ्गतिं वेद ब्राह्मणो वेदसम्नितां । आदस्य श्रियमाणस्य
 ब्रह्मभूयं च गच्छति ॥ ३६ ॥ कृत्यानामधिपस्तानामरिष्टघ्नमनं
 महत् । प्रायश्चित्तं महीं दत्त्वा पुनातुरभयतो दध ॥ ३७ ॥
 पुनाति य इदं वेद वेदवादं तथैव च । प्रकृतिः संभूतानां
 भूमिवैश्वानरी मता ॥ ३८ ॥ अभिषिञ्चैव नृपतिं श्रावयेद्दिग्मा-
 गमं । यथा शुक्ला महीं दद्यान्नादद्यान् साधुतश्च तां ॥ ३९ ॥
 सोऽयं कृत्स्नो ब्राह्मणार्थो राजार्थथाप्यसंशयः । राजा हि
 धर्मकुशलः प्रथमं भूतिलक्षणं ॥ ४० ॥ अथ धिषामधर्मघ्नी राजा
 भवति नास्तिकः । न ते सुखं प्रपुष्यन्ति न सुखं प्राप्नुवन्ति च
 ॥ ४१ ॥ सदा भवन्ति बोहिनास्तस्य दुश्चरितैर्नराः । बोधधेमा
 हि वहवो राष्ट्रं नाख्याविषन्ति तत् ॥ ४२ ॥ अथ धिषां पुनः
 प्राची राजा भवति धार्मिकः । सुखं ते प्रतिपुष्यन्ते सुसुखं प्रस-
 यन्ति च ॥ ४३ ॥ तस्य राष्ट्रः शुभैरायैः कर्मभिर्निर्भृता नराः ।

योगक्षेत्रेण वृत्तया च विवर्धन्ते स्वकर्मभिः ॥ ४४ ॥ स कुक्षीनः
 स पुच्छः स बन्धुः स च पुष्कलकृत् । स दाता स च विक्रान्ती चो
 ह्वाति वसुधारां ॥ ४५ ॥ आदित्या इव दीप्यन्ते तेजसा भुवि
 मानवाः । इहन्ति वसुधां स्त्रीतां धी वेदविदुषि दिजे ॥ ४६ ॥
 यथा बभ्र्यानि रोहन्ति प्रकीर्णानि महीतले । तथा कामाः
 प्ररोहन्ति भूमिदानसमार्जिताः ॥ ४७ ॥ आदित्यो वसुधो
 विष्णुर्ब्रह्मा सोमो ज्ञताधनः । शूलपाणिश्च भगवान् प्रतिनन्दति
 भूमिदं ॥ ४८ ॥ भूमौ जायन्ति पुरुषा भूमौ निष्ठां व्रजन्ति च ॥
 चतुर्विधो हि लोकोऽयं योऽयं भूमिगुणात्मकः ॥ ४९ ॥ एषा
 माता पिता चैव जगतः पृथिवीपते । मानवा सद्यं भूतं किञ्चि-
 दस्ति जनाधिप ॥ ५० ॥ यथाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ।
 वृहस्पतेश्च मन्वाद्भिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ५१ ॥ इहा क्रतुयते-
 नाथ महता दक्षिणावता । मघवा वाग्विदां येषां पप्रच्छेदं
 वृहस्पतिं ॥ ५२ ॥

मघवा उवाच । भगवन् केन दानेन स्वर्गतः सुखमेधते ।
 इदञ्चयं महार्थं च तद्रू हि वदतावर ॥ ५३ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्तः स सुरेन्द्रेण ततो देवपुरोहितः ।
 वृहस्पतिर्ब्रह्मेजाः प्रत्युवाच प्रतक्रतुं ॥ ५४ ॥

वृहस्पतिरुवाच । सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानञ्च वृत्रहन् ।
 इदमेतान्महाप्राज्ञः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५५ ॥ न भूमिदाना-
 ह्नेवेन्द्र परं किञ्चिदिति प्रभो । विधिष्टमिति मन्यानि यथा
 प्राङ्गर्मण्येषिणः ॥ ५६ ॥ धी शूरा निहता युद्धे स्वर्वाता रण-
 यद्भिः । सर्वे ते विबुधयेष्ठ नातिक्रामन्तिः भूमिदं ॥ ५७ ॥
 अर्चुर्निःशेषे युक्तास्त्रजात्मानो रणे वृताः । ब्रह्मलोकगता
 युक्ता नातुरात्क्रामन्ति भूमिदं ॥ ५८ ॥ पञ्च पूर्वा हि पुच्छाः
 यज्ञस्ये वसुधावता । एकादश इन्द्रं भूमिं परिव्रातीश्च मानवः

॥ ५८ ॥ राज्ञोपजीर्णा वसुधां यो ददाति पुरन्दर । स मुक्तः
 सर्वकलुषैः स्वर्गलोके महीपते ॥ ६० ॥ महीं स्त्रीतां ददात्यस्य
 सर्वकामगुणान्वितां । राजाधिराजो भवति तद्धि दानमनुत्तमं
 ॥ ६१ ॥ सर्वकामसमायुक्तां काश्यपीं नः प्रवच्छति । सर्व-
 भूतानि मन्यन्ते मां ददातीति वाच्य ॥ ६२ ॥ सर्वकामदुषां येन सर्व-
 कामगुणान्वितां । ददाति यः सहस्रासु स्वर्गं याति स मानवः
 ॥ ६३ ॥ मधुसर्पिःप्रवाहिस्यः पयोदधिवहास्तथा । सरित-
 स्तर्पयन्तीह सुरेन्द्र वसुधाप्रदम् ॥ ६४ ॥ भूमिप्रदानात्प्रपति-
 मुच्यते सर्वकिल्बिषात् । न हि भूमिप्रदानेन दानमन्वहिधि-
 ष्यते ॥ ६५ ॥ ददाति यः समुद्रान्तां पृथिवीं प्रस्त्रनिर्जितां ।
 तं जनाः कथयन्तीह यावद् भवति गौरियं ॥ ६६ ॥ पुष्पामन्दि-
 रसां भूमिं यो ददाति पुरन्दर । न तस्य लोकाः क्षीयन्ते भूमि-
 दानगुणान्विताः ॥ ६७ ॥ सर्वदा पार्थिवेनेह सततं भूतिमि-
 च्छता । भूईया विधिवच्छक्र पात्रे सुखमभीष्टना ॥ ६८ ॥
 अपि कृत्वा नरः पापं भूमिं दत्त्वा दिजातये । समुत्सृजति तत्
 पापं जीर्णां लक्षमिवोरगः ॥ ६९ ॥ सागरान् सरितः शैलान्
 काननानि च सर्वथः । सर्वमेतन्वरः यत्र ददाति वसुधां ददत्
 ॥ ७० ॥ तद्भागान्युदपानानि स्त्रीतांसि च सरांसि च । श्लेषान्
 सर्वरसांशैव ददाति वसुधां ददत् ॥ ७१ ॥ शोषधीर्वीर्यैरभ्यन्वा
 नगान् पुष्पफलान्वितान् । काननोपलक्षैलांश्च ददाति वसुधां
 ददत् ॥ ७२ ॥ अग्निष्टोमप्रभृतिभिरिष्टा च क्षाप्रदक्षिणैः । न
 तत् फलमवाप्नोति भूमिदानाद्दयदञ्जुते ॥ ७३ ॥ दाता दधानु-
 यच्छति इयं हन्ति तथा क्षिपन् । पूर्वदत्तां हरन् भूमिं नद-
 कायोपगच्छति ॥ ७४ ॥ न ददाति प्रतिशुत्य दत्त्वापि च हरेषु
 नः । स वदो वारुणैः पापैस्तप्यते मृत्युघासनात् ॥ ७५ ॥
 आदिभूमिं सदा यत्रं कृष्यत्सिं प्रियातिथिं । धीं यजन्ति विष्णु-

षोडशोपसर्पन्ति ते यमं ॥ ७३ ॥ ब्राह्मणेष्वनृषीभूतः पार्थिवः
 क्षात् पुरन्दर । इतरेषान्तु वर्णानां तारयित् कृपदुर्वहान् ॥ ७४ ॥
 नास्ति न्यात् स्पर्शितां भूमिं परेण त्रिदशाधिप । ब्राह्मणस्य
 सुरबेष्ठ कृपवृत्तेः कदाचन ॥ ७५ ॥ यथाशु पतितं तेषां दीमा-
 नामव सौदतां । ब्राह्मणानां हृते चित्ते हन्यात् त्रिपुरंघं कुण्डं
 ॥ ७६ ॥ भूमिपालं षुतं राधादृवस्तु संस्थापयेन्नरः । तस्य
 वाचः सहस्राक्षं नाकपृष्ठे महीयते ॥ ८० ॥ इक्षुभिः सहितां
 भूमिं यवगोधूमशालिनो । गोऽखवाहनपूर्णां वा वाङ्मवीर्या-
 दुपाङ्गितां ॥ ८१ ॥ निधिगर्भो ददत् भूमिं सर्वरत्नपरिच्छदां ।
 अक्षयाक्षमते लोकान् भूमिसखं हि तस्य तत् ॥ ८२ ॥ विधूव
 कक्षुपं सर्वं विरजाः सम्मतः सतां । लोके महीयते सद्भिर्वो
 ददाति वसुधरां ॥ ८३ ॥ यथाशु पतितः यत्र तैलविन्दुर्विष-
 र्पति । तथा भूमिगतं दानं यस्ये यस्ये विवर्धते ॥ ८४ ॥ धी
 रणाथे महीपालाः शूरा समितिशोभनाः । वध्यन्तेऽभिमुखाः
 यत्र ब्रह्मलोकं ब्रजन्ति ते ॥ ८५ ॥ नृत्यगीतपरा नाथ्यो दिव्य-
 माख्यविभूषिताः । उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र तथा भूमिप्रदं दिवि ॥ ८६ ॥
 पीदते च सुखं स्वर्गं देवगन्धर्वपूजितः । यो ददाति महीं सम्यक्
 वेधिनैश्च हिजातये ॥ ८७ ॥ यतमप्सरसथैव दिव्यमाख्यविभू-
 षेताः । उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र ब्रह्मलोके धराप्रदं ॥ ८८ ॥ उप-
 तेष्ठन्ति पुष्याणि सदा भूमिप्रदं नरं । यद्दं भद्रासनं क्वं वरा-
 ङ्गावरवाहनं ॥ ८९ ॥ भूमिप्रदानात् पुष्याणि हिरण्यनिचया-
 तया । आशा सदाप्रतिहता जयशब्दा वसूनि च ॥ ९० ॥
 निदानस्य पुष्यानि फलं स्वर्गः पुरन्दर । हिरण्यपुष्यासोषधः
 षड्कासनघाहलाः । यतप्रसवां भूमिं प्राप्नोति पुरुषो ददत्
 ९१ ॥ नास्ति भूमिसमं दानं नास्ति मात्रसमो गुहः । नास्ति
 त्यसमो यमो नास्ति दानसमो निधिः ॥ ९२ ॥

भीष्म उवाच । एतद्वाङ्मिरसाच्छ्रया वासवी बभ्रुवामिना ।
 वसुरत्नसमाकीर्णा दद्याद्वाङ्मिरसे तदा ॥ ८३ ॥ अ इह आवसीत्
 आह्वे भूमिदानस्य सत्त्वं । न तस्य रक्षसा भागी नासुराणां
 भवत्युत ॥ ८४ ॥ अक्षयस्य भवेत्तं पितृभ्यस्तत्र संभवः । तस्मा-
 द्दद्याद्द्विदं विद्वान् भुञ्जत आवसीहिजान् ॥ ८५ ॥ इत्येतत्
 सर्वदानानां त्रैलोक्यं तवानघ । मया भरतमार्हस्य किं भूयः
 श्रोतुमिच्छसि ॥ ८६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि भूमिदानप्रथमोऽध्यायः
 द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कानि दानानि लोकेऽस्मिन् दातुं कानी
 महीपतिः । गुणाधिकेभ्यो विप्रेभ्यो दद्याद्भरतसत्तम ॥ १ ॥ केन
 तुष्यन्ति ते सद्यः किन्तुष्टाः प्रदिशन्ति च । यंस मे तन्महावाही
 फलं पुण्यकृतं महत् ॥ २ ॥ दत्तं किं फलवद्वाङ्मिरसे लोके परत्र
 च । भरतः श्रोतुमिच्छामि तन्मे विस्तरतो वद ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । इममर्थं पुरा पृष्टो नारदी ईर्ष्यमनः ।
 बहुश्रुवानसौ वाक्यं तन्मे निगदतः श्रुणु ॥ ४ ॥

नारद उवाच । अन्धमेव प्रथमं प्रति देवा ऋषिगणास्तथा ।
 लोकतन्त्रं हि संशयं सर्वमन्ये प्रतिष्ठितं ॥ ५ ॥ अन्धेन सहस्रं
 दानं न भूतं न भविष्यति । तस्मादन्धं विधेयिण दातुमिच्छन्ति
 मानवाः ॥ ६ ॥ अन्धमूर्खैस्करं लोके प्राणाद्यान्मे प्रतिष्ठिताः ।
 अन्धेन धार्यते सर्वं विश्वं जगदिदं प्रभो ॥ ७ ॥ अन्धाहृदया
 लोकेऽस्मिन् भिक्षुवस्तापसास्तथा । अन्धाह्वन्ति वै प्राणाः
 प्रत्यक्षं नात्र संभवः ॥ ८ ॥ कुटुम्बं पीडयित्वा तु ब्राह्मणात्
 मन्दात्मने । दातव्यं भिक्षुवे चान्धमात्मनो भूतिमिच्छता ॥ ९ ॥

ब्राह्मणावाभिरुपाय यो दद्याद्दत्तमर्चिने । विद्वाति निधिं
 श्रेष्ठं पारलौकिकमात्मनः ॥ १० ॥ आन्तमध्वनि वर्त्तन्तं ब्रह्मसह-
 सुपञ्चितं । अर्धेष्टदूतिमन्त्रिच्छन् अहस्त्री अहमागतं ॥ ११ ॥
 प्रीत्यनुत्पतितं हिजा सुधीषो वीतमत्सरः । अन्नदः प्राप्तो राजन्
 दिवि वेद च यत् सुखं ॥ १२ ॥ नावमन्येदमिगतं न प्रणुष्यात्
 कवचन । अपि ब्रह्मणे शुनि वा न दानं विप्रणुच्छति ॥ १३ ॥
 यो दद्याद्परिहृष्टमन्नमध्वनि वर्त्तते । आन्तावाहृष्टपूर्वाद्य च
 महद्वर्ममाप्नुवात् ॥ १४ ॥ पितृन् देवानृषीन् विप्रानतिर्षीष्य जना-
 धिप । यो नरः प्रीणयत्यन्वैस्त्रस्य पुण्यफलं महत् ॥ १५ ॥
 ब्रह्मातिपापकं कर्म यो दद्याद्दत्तमर्चिने । ब्राह्मणाव विवेक्ष्य
 न च पापेन मुञ्चते ॥ १६ ॥ ब्राह्मणेष्वक्षयं दानमन्नं यूरे महा-
 फलं । अन्नदानं हि यूरे च ब्राह्मणस्य विप्रिच्छते ॥ १७ ॥ न
 पुच्छेद्भोवचरणं स्वाध्यायं दीयमेव च । भिक्षितो ब्राह्मणेनेह
 दद्याद्दत्तं प्रवाचितः ॥ १८ ॥ अन्नदद्यान्नब्रह्मणः सर्वकामफल-
 प्रदाः । भवन्ति वेद चामूत्र नृपते नात्र संशयः ॥ १९ ॥ आशं-
 सन्ते हि पितरः सुवृष्टिमिव कर्षकाः । अजाकमपि पुत्रो वा
 पौत्रो वाञ्छं प्रहास्यति ॥ २० ॥ ब्राह्मणी हि महद्भूतं स्ववं
 देहीति वाचति । अकामो वा सकामो वा दत्त्वा पुण्यमवाप्नुवात्
 ॥ २१ ॥ ब्राह्मणः सर्वभूतानामतिथिः प्रसूताग्रभुक् । विप्रा
 बद्धिगच्छन्ति भिक्षमाणा अहं सदा ॥ २२ ॥ अत्कृताश्च निव-
 र्त्तन्ते तदतीव प्रवर्द्धते । महाभोगे कुले प्रेत्य जन्म चाप्नोति
 भारत ॥ २३ ॥ दत्त्वा अन्नं नरो लोके यथास्नानमनुत्तमं ।
 नित्यं भिक्षात्कदाचो तु स्वर्गं वसति अत्कृतः ॥ २४ ॥ अन्नं प्राणा
 नराणां हि सर्वमन्ये प्रतिष्ठितं । अन्नदः पशुमान् पुत्री धनवान्
 भोगवानपि ॥ २५ ॥ प्राणवांश्चापि भवति रूपवांस तथा नृप ।
 अन्नदः प्राणदो लोके सर्वदः प्रीण्यते तु सः ॥ २६ ॥ अन्नं हि

दत्त्वातिथये ब्राह्मणाय ब्रह्माविधि । प्रदाता सुखमाप्नोति देवती-
 चापि पूज्यते ॥ २० ॥ ब्राह्मणो हि महद्भूतं देवभूतं युधि-
 श्ठिर । उच्यते तत्र बहोर्जं तद्दि पुण्यफलं महत् ॥ २१ ॥ प्रत्यक्षं
 प्रीतिजननं भोक्तुर्दातुर्भवत्युत । सर्वाण्यन्यानि दानानि परोक्ष-
 फलवन्त्युत ॥ २२ ॥ अस्मादि प्रसवं वाप्ति रतिरस्मादि भारत ।
 धर्माद्यान्मती विद्धि रोगनाथं तथाम्बतः ॥ २३ ॥ अन्नं च मृत-
 मित्वाह पुराकल्पे प्रजापतिः । अन्नं भुवं दिवं खलु सर्वमस्यै
 प्रतिष्ठितं ॥ २४ ॥ अन्नप्रणामे भिद्यन्ते शरीरे पशुघातवः ।
 वलं बलवतोऽपीह प्रणश्यन्महानितः ॥ २५ ॥ आवाहाय विवा-
 हाय यथायान्मसते तथा । निवर्तन्ते नरत्रेष्ठ ब्रह्म चात्र प्रकी-
 र्यते ॥ २६ ॥ अन्नतः सर्वमेतद्दि यत् किञ्चित् स्नाणुजङ्गमं । त्रिषु
 लोकेषु धर्माद्यंमन्नं देयः तो वधैः ॥ २७ ॥ अन्नदस्य मनुष्यस्य
 बलमोजो यथासि च । कीर्तिश्च वर्धते अश्वत्थिषु लोकेषु पार्थिवं
 ॥ २८ ॥ मेघेषुर्द्धं मिक्षिते प्राणानां पवनः पतिः । तच्च मेघ-
 गतं वारि यत्रो वर्धति भारत ॥ २९ ॥ आदत्ते च रसान् भौमान्
 आदित्यः स्वर्गभस्तिभिः । वायुरादित्यतप्राय रसान् दिवः प्रव-
 र्धति ॥ ३० ॥ तद्दृयदा मेघतो वारि पतितं भवति क्षितौ । तदा
 वसुमती देवी क्षिणा भवति भारत ॥ ३१ ॥ ततः अस्यानि
 रोहन्ति धेनु वर्त्तयते जगत् । मासमेकस्त्रिशुक्राणां प्रादुर्भाव-
 स्ततः पुनः ॥ ३२ ॥ सञ्जावन्ति ततः शुक्रात् प्राणिनः पृथिवीपते ।
 यन्मौषोमौ हि तच्छुक्रं वृजतः पुण्यतस्य च ॥ ३३ ॥ एवमन्नादि
 सूर्यश्च पवनः शुक्रमेव च । एक एव सृष्टो रात्रिस्ततो भूतानि
 जन्त्रिरे ॥ ३४ ॥ प्राणान् ददाति भूतानां तेजस्य भरतर्षभ ।
 अह्नस्र्यागतायाश्च वो दद्यादन्नमर्थिने ॥ ३५ ॥

भोज्य उवाच । नारदनिवसुक्तीऽहमहामकं कदा नृप । अन्न-
 सुखकामयन्तं तस्माद्देहि गतज्वरः ॥ ३६ ॥ दद्यान्नं जिघ्रिष-

हास्यं विप्रेभ्यस्त्वमिति प्रभो । वधावद्गुणैर्मन्वस्ततः स्वर्ग-
 मवाप्सि ॥ ४४ ॥ चन्द्रदानादि धी लोकास्तास्त्वं शृणु जनाधिप ।
 भवमानि प्रकाशन्ते दिवि तेषां महात्मनां ॥ ४५ ॥ तारासंख्यान-
 क्षपाणि नानास्तथाश्विनानि च । चन्द्रमण्डलशुभाणि किङ्कि-
 षीजाश्वन्ति च । तर्कणादित्ययर्णानि श्वावराणि चराणि च
 ॥ ४६ ॥ चनेकयतभौमानि सान्त्तञ्जलचराणि च । वैदूर्याङ्क-
 प्रकाशानि रौप्यरुक्मयानि च ॥ ४७ ॥ सर्वकामफलायापि वृक्षा
 भवमसंख्यताः । वायो वीर्यः सभाः कृपा दीर्घिकाश्चैव सर्वधः
 ॥ ४८ ॥ घोषवन्ति च यानानि युक्तान्यथ सहस्रयः । भक्ष्यभोक्ष्य-
 मवाः शैलाः वासांस्याभरणानि च ॥ ४९ ॥ क्षीरं स्रवन्ति सरि-
 तस्तथा चैवात्र पर्वताः । प्रसादाः पाण्डुराभाभाः शश्याश्च कनको-
 त्वलाः ॥ ५० ॥ तान्यन्वदाः प्रपद्यन्ते तस्मादन्वप्रदो भव । एते
 लोकाः पुण्यकृतान्मन्वदानां महात्मनां । तस्मादन्वं प्रवञ्जेन दातव्यं
 मानभर्भुवि ॥ ५१ ॥

इत्यधुनासनपर्वणि धानुषासनिकपर्वणि दानधर्मकथने चन्द्रदान-
 प्रमंसायां त्रिपष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । श्रुतं मे भवतो वाक्यमन्वदानस्य वो
 विधिः । नक्षत्रयोगस्येदानीं दानकल्पं ब्रवीहि मे ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । यथाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । द्वि-
 त्वाद्यैव सञ्चारं महर्षिर्नारदस्य च ॥ २ ॥ दारकामनुसंप्राप्तं
 नारदं द्विदर्शनं । पप्रच्छे हं वचः प्रथमं द्विकी धर्मदर्शनं ॥ ३ ॥
 तस्याः संप्रच्छमानाया द्विदर्षिर्नारदस्ततः । पाषष्ट विधिवत्
 त्वं तच्छुश्रुष्व विद्याभ्यते ॥ ४ ॥

नारद उवाच । कृत्तिकासु महाभागी पावसेन उचरिष्या ।

कन्तर्धं ब्राह्मणान् साधून् लोकानांप्रीत्यनुत्तमान् ॥ ५ ॥ रोहिण्यां
 प्रवृत्तैर्गांगैर्मासैरन्वेन सर्पिणा । पयोऽक्षपानं दातव्यं षट्-
 पार्थं दिजातये ॥ ६ ॥ शीघ्रं दत्त्वा सवत्साह नह्ये सोम-
 देवते । गच्छन्ति मानुषास्त्रिकात् स्वर्गलोकात्मनः ॥ ७ ॥
 आहायां कूपरं दत्त्वा तिलमिद्यमुपोषितः । नरस्तरति दुर्गाणि
 तुरधारांश्च पर्वतान् ॥ ८ ॥ पूषान् पुनर्वसो दत्त्वा तथैवान्जानि
 शोभते । यथेष्टी रूपसम्पत्तो बह्वन्ने जायते कुले ॥ ९ ॥ पुष्येण
 कनकं दत्त्वा कृतं वा कृतमेव च । धनालोकेषु लोकेषु सोमवत्
 स विराजते ॥ १० ॥ अश्लेषायान्तु वीरुष्यमृदभं वा प्रयच्छति ।
 स सर्वभयनिमक्तः सख्यानधितिष्ठति ॥ ११ ॥ मघासु तिल-
 पुष्पाणि पर्वमानानि मानवः । प्रदाय पत्रपशुमानि च प्रेष्य च
 भोदते ॥ १२ ॥ फल्गुनीपूर्वसन्धे ब्राह्मणानामुपोषितः । भक्ष्यान्
 प्राणितसंयुक्तान् दत्त्वा शोभायनश्चरति ॥ १३ ॥ घृतक्षीरसमा-
 युक्तं विधिवत् षष्टि दानं । उत्तरादिपथे दत्त्वा स्वर्गलोके
 महीयते ॥ १४ ॥ चतुर्थे प्रदीयते दानमुत्तरादिपथे नरैः ।
 महाफलमनन्तद्व्रवतीति विनिययः ॥ १५ ॥ हस्तं हस्तिरश्मं
 दत्त्वा चतुर्थेऽनुत्तमुपोषितः । प्राप्नोति परमाक्रांजान् पुण्यकाम-
 समन्वितान् ॥ १६ ॥ चित्रायां तृपथं दत्त्वा पुण्यगन्थाश्च भारत ।
 चरन्त्यप्सरसां लोके रमन्ते नन्दने तथा ॥ १७ ॥ स्वात्यामथ धनं
 दत्त्वा यद्विष्टममाख्यन । प्राप्नोति लोकान् स शुभानिह चैव
 महदुद्यमः ॥ १८ ॥ विद्याखायाननङ्गाहं धेनुं दत्त्वा च दुग्धदां ।
 शपासहस्रं यकटं च धान्यं वस्त्रसंयुतं ॥ १९ ॥ पितृन् देवांश्च
 प्रीणाति प्रेष्य चानस्यमश्नुते । न च दुर्गाण्यवाप्नोति स्वर्गलोकाश्च
 गच्छति ॥ २० ॥ दत्त्वा यथोक्तं विप्रेभ्यो वृत्तिमिष्टां च विन्दति ।
 नरकादींश्च संक्षेपान् नाप्नोतीति विनिययः ॥ २१ ॥ चतुराधासु
 प्रावारं वस्त्रान् चमुपोषितः । दत्त्वा युगयतहापि नरः स्वर्ग

महोयते ॥ २२ ॥ कालमाकृतु विप्रेभ्यो दत्त्वा मर्तः समूलकम् ।
 ज्येष्ठायामृद्धिमिष्टां वै गतिमिष्टां स गच्छति ॥ २३ ॥ मूले कूल-
 फलं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः समाहितः । पितृन् प्रीणयते चापि गति-
 मिष्टाञ्च गच्छति ॥ २४ ॥ यद्य पूर्वास्वापादास दधिपात्राण्य-
 पोषितः । कुलहत्सोपमस्यत्रो ब्राह्मणे वेदपारगौ ॥ २५ ॥ पुरुषो
 जायते प्रेत्य कुले सुवृद्धगोधने । उदमत्थं समर्पिष्कं पभूतमधि-
 फाषितं ॥ २६ ॥ दत्त्वोत्तरास्वापादासु सर्वान् कामानवाप्नुयात्
 ॥ २७ ॥ दुग्धत्वभिजिते योगे दत्त्वा मधुघृतप्रुतं । धर्मनित्यो
 मनीषिभ्यः स्वर्गलोके महोयते ॥ २८ ॥ यद्यपि कम्बलं दत्त्वा
 वस्त्रान्तरितमेव वा । श्रुतेन याति यानेन सर्वलोकानमनुमान्
 ॥ २९ ॥ गोप्रयुक्तं धनिष्ठासु यानं दत्त्वा समाहितः । वस्त्र-
 राशिधनं सदाः प्रेत्य राज्यं प्रपद्यते ॥ ३० ॥ गन्धाञ्जलमिषा-
 योगे दत्त्वा सागुरुनन्दनान् । प्राप्नोत्यप्सरसां सङ्घान् प्रेत्य गन्धाय
 याश्रितान् ॥ ३१ ॥ पूर्वभाद्रपदा योगे राजमासान् प्रदाय तु ।
 सर्वमक्षफलोपितः स वै प्रेत्य सुखी भवेत् ॥ ३२ ॥ ऐरभ्रमुत्तरा-
 षांगे वस्तु मांसं प्रयच्छति । स पितृन् प्रीणयति वै प्रेत्य चान-
 न्धमश्नुते ॥ ३३ ॥ कांस्योपदोषनां धेनुं देवत्यां चः प्रयच्छति ।
 सा प्रेत्य कामनादाय दातारमुपनिद्रति ॥ ३४ ॥ रथमश्वसमा-
 युक्तं दत्त्वा श्वन्यां नरोत्तम । हस्त्यश्वरथसम्पन्ने वर्षस्वी जायते
 कुले ॥ ३५ ॥ भरणीषु दिशतिभ्यस्तिलधेनुं प्रदाय वै । गाः
 सुप्रसूताः प्राप्नोति नरः प्रेत्य यद्यस्तथा ॥ ३६ ॥

भौषा उवाच । इतिष लक्षणोद्देशः प्रोक्तो नक्षत्रयोगतः ।
 इत्येक्या नारदीयेन सा स्रुवाभ्योऽत्रवैदितम् ॥ ३७ ॥

इत्यनुशासनपत्राणि आनुशासनिकपर्वणि नक्षत्रयोगदानधर्मा-
 कथने अनुपलोभ्यानः ॥ ६४ ॥

भौष उवाच । उर्ध्वान् कामान् प्रयच्छन्ति ये प्रयच्छन्ति
 काष्ठवन् । इत्येवं भगवानपिः पितान् च सुतोऽब्रवीत् ॥ १ ॥ पवित्र-
 मय वायुष्यं पितृणामक्षयञ्च तत् । सुवर्षं मनुजेन्द्रेण हरि-
 यन्द्रेण कौत्सितं ॥ २ ॥ पानीयं परमं दानं दानानां मगुरब्र-
 वीत् । तस्मात् क्रूपाञ्च वापीञ्च तद्भागानि च खानधेत् ॥ ३ ॥
 यद्दं पापस्य हरति पुरुषस्येह कर्मणः । क्रूपः प्रवृत्तपानीयः
 सुप्रवृत्तय तित्ययः ॥ ४ ॥ सर्वे तारयते वंशं यस्य खाति अक्षा-
 यये । गावः पिबन्ति विप्राश्च साधवश्च नराः सदा ॥ ५ ॥ निदाह-
 काले पानीयं यस्य तिष्ठत्यवारितं । स दुर्गं विषमं कृतकं न
 कदाचिद्वाप्नुते ॥ ६ ॥ वृक्षस्यतेर्भगवतः पुण्यायैव भगव्य च ।
 अश्विनोश्चैव वज्रेण प्रीतिर्भवति सर्पिणा ॥ ७ ॥ परमं ज्येष्ठं
 स्येत् यज्ञानामेतदुत्तमं । रसानामुत्तमञ्चैतत् फलानामुत्त-
 मं ॥ ८ ॥ फलकामो यमस्वामः पुष्टिकामश्च तित्यदा । वृत्तं
 दद्याद्विजातिभ्यः पुरुषः शुचिरात्मवान् ॥ ९ ॥ वृत्तं मासि चाश्व-
 युजो विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति । तस्मै प्रयच्छन्तो व्रतं प्रीतो देवा-
 विहाश्विनौ ॥ १० ॥ पायसं सर्पिणा मिश्रं दिजेभ्यो हः प्रय-
 च्छति । यद्दं तस्य न रक्षासि चर्षयन्ति कदाचन ॥ ११ ॥
 पिपासया न म्रियते सोपच्छन्दश्च जायते । न प्राप्नुयाच्च व्यसनं
 क्रूरकान् वः प्रयच्छति ॥ १२ ॥ प्रयतो ब्राह्मणाद्येभ्यः सदद्या
 परवा युतः । उपस्यर्षेणपहभागं लभते पुरुषः सदा ॥ १३ ॥
 यः साधनायं काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति । प्रतापनायं
 राजेन्द्र वृत्तवद्वाः सदा नरः ॥ १४ ॥ सिद्धस्यर्थाः सदा तस्य
 कार्याणि विविधानि च । उपर्युपरियत्नां वपुषा दौष्यते च
 चः ॥ १५ ॥ भगवांश्चापि संप्रीतो वज्रर्भवति तित्ययः । न तं
 त्यजन्ति पयवः संग्रामे च जयत्यपि ॥ १६ ॥ पुत्रान् चिञ्च
 लभते यच्छतं सप्रयच्छति । न चतुर्थाधिं लभते यश्चभागमवा-

कृति ॥ १० ॥ निदासकादि वर्धे वा बन्धुर्वं संप्रवच्छति । नास्य
कश्चिन्नोदासः कदाचिदपि जायते ॥ १८ ॥ कृच्छ्रात् सविषया-
श्चैव क्षिप्रं मोक्षमवाप्नुते । प्रदानं सर्वदानानां शकटस्य विद्या-
भ्यते ॥ १९ ॥ एवमाह महाभागः शास्त्रिण्यो भगवानृषिः ॥ २० ॥

इत्यमुदासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
पञ्चपटोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दक्षमानाश्च विप्राय यः प्रवच्छत्युपासहो ।
यत् फलं तस्य भवति तस्य ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । उपानहो प्रवच्छेदुवो ब्राह्मणेभ्यः समा-
हितः । महीते कण्ठकान् सर्वान् विषमान् निस्तरत्यपि ॥ २ ॥
स प्रवृणामुपरि च कन्तिष्ठति युधिष्ठिर । यान्नाश्वतरौयुक्तं
तस्य शुभं विद्याभ्यते ॥ ३ ॥ उपतिष्ठति कौन्तेव रोष्यकाङ्गन-
भूषितं । शकटं दम्यसंयुक्तं दत्तं भवति चैव हि ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यत् फलं तिलदाने च भूमिदाने च
कीर्तितं । गोदाने चास्यदाने च भूवस्तद् ब्रूहि कौरव ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच । शृणुष्व मम कौन्तेव तिलदानस्य यत्फलं ।
निघम्य च यथान्यायं प्रवच्छ कुरुसप्तम ॥ ६ ॥ पितृणां परमं
भीक्ष्यं तिलाः सृष्टाः स्वयम्भुवा । तिलदानेन वै तस्मात् पितृपक्षः
प्रमोदते ॥ ७ ॥ माघमासे तिलान् यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रवच्छति ।
सर्वं कृत्वा समाकीर्णं नरकं स न पश्यति ॥ ८ ॥ सर्वसत्तैश्च वज्रते
वस्तिर्बैर्बज्रते पितॄन् । न चाकामिन दातव्यं तिलञ्चात्तं कदा-
चन ॥ ९ ॥ महर्षेः कण्ठपस्यैते गात्रेभ्यः प्रवृतास्तिलाः । ततो
दिव्यं गता भावं प्रदानेषु तिलाः प्रभो ॥ १० ॥ पौष्टिका क्षय-
दाश्चैव तथा पापविनाशनाः । तस्मात् सर्वप्रदानेभ्यस्तिलदानं

विधिष्यते ॥ ११ ॥ आपस्तम्बस्य मेधावी ब्रह्मण विधितस्तथा ।
 महर्षिर्गौतमश्चापि तिलदानैर्दिवं गताः ॥ १२ ॥ तिलहोमरता
 विप्राः सर्वे संवतमेक्षुनाः । समा गव्येन हविषा प्रभृत्तिलु च
 संस्त्रिताः ॥ १३ ॥ सर्वेषामपि दानानां तिलदानं विधिष्यते ।
 यत्सर्वं सर्वदानानां तिलदानमिहोच्यते ॥ १४ ॥ उच्छिखे तु
 पुरा हव्ये कुशिकर्षिः परन्तपः । तिलैरभिव्यं ह्यजा प्राप्तवान्
 गतिमुत्तमां ॥ १५ ॥ इति प्रोक्तं कुरुस्रेष्ठ तिलदानमनुत्तमं ।
 विधानं धेनु विधिना तिलानामिह शस्यते ॥ १६ ॥ एत ऊर्ध्वं
 निबोधेद् देवानां यदुमिच्छतां । समागमे महाराज ब्रह्मणा
 वै स्वयम्भुवा ॥ १७ ॥ देवाः सनेत्य ब्रह्मणां भूमिभामि विवक्षवः ।
 शुभं देवमवाचन्त बक्षेम इति पार्श्विब ॥ १८ ॥

देवा ऊचुः । भगवंस्त्वं प्रभुर्भूमेः सर्वस्य विद्वस्य च ।
 बक्षेमहि महाभाग वक्षं भवद्गुणवा ॥ १९ ॥ नाननुष्ठात-
 भूमिर्हि वक्षस्य फलमश्नुते । तं हि सर्वस्य जगतः स्थावरस्य
 चरस्य च । प्रभुर्भवसि तन्मास्त्वं समनुष्ठातुमर्हसि ॥ २० ॥

ब्रह्मोवाच । इदानीं मेदिनीभागं भवद्गोऽहं स माः ।
 यन्निन्द्ये करिष्यध्वं यज्ञान् काम्भयनन्दनाः ॥ २१ ॥

देवा ऊचुः । भगवन् कृतकार्यैः सा यन्नाहं तामदक्षिणैः ।
 इमन्तु देवं मुनयः पथ्यं पासन्ति सर्वदा ॥ २२ ॥ ततोऽगस्त्यश्च
 कण्वश्च भृगुरत्रिर्दयाकपिः । असितो देवस्यैव देवयज्ञमुपागमन्
 ॥ २३ ॥ ततो देवा महात्मान इजिरे यज्ञमच्युत । तथा समा-
 पयामासुर्यवाकालं सुरर्षिभाः ॥ २४ ॥ त इष्टवशास्त्रिह्या
 द्विमवत्यवलोत्तमे । पशुमंशं क्रतोस्तस्य भूमिदानं प्रवक्षिरे ॥ २५ ॥
 प्रादिशमात्रं भूमेस्तु यो दद्यान्नपस्कृतं । न सीदति स कश्चिद्
 न च दुर्गास्थवापुते ॥ २६ ॥ यीतवातातपसश्चां यज्ञभूमिं सुसं-
 स्कृतां । प्रदाय सुरलोकास्तः पुण्यान्तपि न चात्यते ॥ २७ ॥

सुविद्ये वसति प्राङ्ः यत्नेन सह पार्श्वः । पृथिव्यपुत्राकाश
 षोऽपि स्वर्गं महीयते ॥ २८ ॥ अध्यापककुले ज्ञातः श्रीशिवो
 निवर्तेन्द्रियः । यज्ञे यस्य यज्ञेष्टुष्टः प्रधानं लोकमश्नुते ॥ २९ ॥
 तथा गवाक्षं परश्वं शीतवर्षसहं हृदं । पाचपत्रं तारयति कुशं
 भरतसत्तम ॥ ३० ॥ क्षेत्रभूमिं ददहोके शुभां विद्यमवाप्नुयात् ।
 रत्नभूमिं प्रदद्यात् कुलवंशं प्रवर्धयेत् ॥ ३१ ॥ न चीघरां न
 निर्हेन्द्र्यां महीं दद्यात् कदाचन । न श्लयानपरीतास्तु न च पाप-
 निषिञ्जितां ॥ ३२ ॥ पारक्ष्ये भूमिदेशे तु पितृणां निर्वपेत्तु यः ।
 तद्भूमिं वापि पितृभिः श्राद्धं कर्म निश्चन्यते ॥ ३३ ॥ तस्मात्
 क्रात्या महीं दद्यात् सुत्वामपि विचक्षणः । पिण्डः पितृभ्यो
 दत्तो वै तस्यां भवति याश्रुतः ॥ ३४ ॥ अटवी पर्वताद्यैव नद्य-
 स्तीर्थानि यानि च । सर्वाण्यस्त्रामिकान्याहुर्न हि तत्र परिग्रहः
 ॥ ३५ ॥ इत्येतद्भूमिदानस्य फलमुक्तं विघ्नान्भवेत् । अतः परन्तु
 गोदानं कीर्तयिष्यामि तेऽनघ ॥ ३६ ॥ गवाक्षिकास्तपस्विभ्यो
 यस्मात् सर्वेभ्य एव च । तस्मान्महेन्द्रोऽपि दिवस्तपस्तामिः सहा-
 स्मितः ॥ ३७ ॥ ब्रह्मलोकं वदन्त्येताः शीमेन रुद्र भारत । ज्ञानां
 प्रह्लादवः रुद्राः प्रार्थयन्ति परां गतिं ॥ ३८ ॥ पयसा हविषा
 दद्यात्प्रकृता चात्र चर्मणा । यस्त्रिभिश्चोपकुर्वन्ति शृङ्खैर्वास्तु
 भारत ॥ ३९ ॥ नासां शीतातपो स्यातां सदैताः कर्म कुर्वन्ते ।
 न वसं विषयं वापि दुःखमासां भवत्यत ॥ ४० ॥ ब्राह्मणैः सहिता
 यान्ति तस्मात् परमकं पदं । एकं गोब्राह्मणं तस्मात् प्रवदन्ति
 मनीषिणः ॥ ४१ ॥ रन्तिदिवस्य यज्ञे ताः पशुत्वेनोपकल्पिताः ।
 अतश्चर्मणुतो राजन् गोचर्मभ्यः प्रवर्तिता ॥ ४२ ॥ पशुमात्र
 यिनिर्मुक्ताः प्रदानायोपकल्पिताः । ता इमा दिप्रमुखेभ्यो यो
 ददाति महीपते ॥ ४३ ॥ निस्तरंदापदं ब्रह्मणं विद्यमस्त्रोऽपि
 पार्श्वः । गवां सहस्रदः प्रेय नरकं न प्रपद्यते ॥ ४४ ॥ साङ्ग-

विजयश्चापि सभते मनुष्याधिप । पञ्चतं वै गवां शीरमित्याह
 विद्घाधिपः ॥ ४५ ॥ तज्जाहृदाति यो धेनुमन्तं स प्रवच्छति ।
 घञ्जीनामव्ययं च तद्दीम्यं वेदविदो विदुः ॥ ४६ ॥ तज्जाहृदाति
 यो धेनुं स दीम्यं संप्रवच्छति । स्वर्गो वा भूमिनामेष तृपमं
 यो गवां पतिं ॥ ४७ ॥ विप्रे गुणयुते दद्यात् स वै स्वर्गं महीवते ।
 प्राणा वै प्राणिनामेते प्रोष्यन्ते भरतर्षभ ॥ ४८ ॥ तज्जाहृदाति
 यो धेनुं प्राणानेष प्रवच्छति । गावः परस्वा भूतानामिति
 वेदविदो विदुः ॥ ४९ ॥ तज्जाहृदाति यो धेनुं परस्यं स प्रव-
 च्छति । न वधार्थं प्रदातव्या न कीनाये न नास्तिके । गोत्री-
 विने न दातव्या तथा गोभरतर्षभ ॥ ५० ॥ इदत् स तादृशानां
 वै नरो गां पापकर्मणां । पञ्चयं नरकं यानीत्येवमाहुर्मंगीपिणः
 ॥ ५१ ॥ न कृषां नापवत्सां वा वन्ध्यां रोगान्वितां तथा । न
 व्यङ्गां न परियान्तां दद्याद्वा ब्राह्मणाय च ॥ ५२ ॥ इयमोषह-
 स्रदो हि यज्ञेण सह मोदते । पञ्चवाङ्मते लोकान् नरः पत-
 स्रस्रदः ॥ ५३ ॥ इत्येतद्दीप्रदानञ्च तिलदानञ्च कीर्तितं । तथा
 भूमिप्रदानञ्च ऋणस्नाने च भारत ॥ ५४ ॥ अन्नदानं प्रधानं हि
 कौन्तेय परिषसते । अन्नस्य हि प्रदानेन रन्तिदिवो दिव गतः
 ॥ ५५ ॥ आन्ताय पुषितायान्नं च प्रवच्छति भूमिपः । स्वाव-
 कुवं महास्नानं स गच्छति नराधिप ॥ ५६ ॥ न हिरण्यैर्न
 वासोभिर्नान्यदानेन भारत । प्राप्नुवन्ति नराः येनो यथा च्छन्न-
 प्रदा प्रभो ॥ ५७ ॥ अन्नं वै प्रथमं द्रवमन्नं शीघ्रं परा मना ।
 अन्नात् प्राणः प्रभवति तेजो वीर्यं वलं तथा ॥ ५८ ॥ सद्यो
 ददाति यथान्नं सदैकाग्रमना नरः । न स दुर्गायवाप्रोतीत्येव-
 माह पराशरः ॥ ५९ ॥ अक्षयिज्ञा यथान्यायं देवेभ्योऽन्नं निदे-
 दधीत् । यदन्ना हि नरा राजं स्यदन्नास्तस्य देवताः ॥ ६० ॥
 कौमुदी गुह्यपक्षे तु योऽन्नदानं करोत्युन । स सन्तरति दुर्गाणि

मेव चानन्तमश्नुते ॥ ६१ ॥ अभ्रुक्कातिवधि वाचं प्रवच्छेदुवः
 समाहितः । स वै ब्रह्मविदो लोकान् प्राप्नुवात् भरतर्षभ ॥ ६२ ॥
 स ब्रह्मनामापद्ं प्राप्तश्चाब्रह्मः पुरुषस्तरेत् । पापं तरति चैवेह
 दुष्कृतज्ञापकर्षति ॥ ६३ ॥ इत्येतद्ब्रह्मदानस्य तिस्रह्मदानस्य चैव
 ह । भूमिदानस्य च फलं गोदानस्य च कीर्तितं ॥ ६४ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशामन्तिकपर्वणि दानधर्मकथने
 षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतं दानफलं तात ब्रह्मया पेरिकी-
 र्त्तितं । अन्नदानं विशेषेण प्रथस्तमिह भारत ॥ १ ॥ पानीय-
 दानमेवैतत् कथञ्चेह महाफलं । इत्येतत् श्रोतुमिच्छामि विस्त-
 रैश्च पितामह ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि यथावद्वृत्तधर्म ।
 गदतस्तस्ममाद्येह शृणु सत्यपराक्रम ॥ ३ ॥ पानीयदानात् प्रभृति
 सर्वं ब्रह्मामि तेऽनघ । यदन्नं यच्च पानीयं सम्प्रदायाश्रुते नरः
 न तस्मात् परमं दानं किञ्चिद्दस्तीति मे मनः । अन्नात् प्राणश्चत-
 स्तात् प्रथमं नो हि सर्वेषः ॥ ५ ॥ तस्मादन्नं परं लोके सर्वलोकेषु
 कथ्यते । अन्नादन्नञ्च तेजश्च पाणिनां वर्धते सदा ॥ ६ ॥ अन्न-
 दानमतस्तस्मात् श्रेष्ठमाह प्रजापतिः । सावित्र्या ह्यपि कौन्तेव
 श्रुतं ते वचनं शुभं ॥ ७ ॥ यतश्च यद्दृश्यथा चैव देवसन्ने महा-
 नते । अन्ने इत्ते नरेणोह प्राणा इत्ता भवन्त्युत ॥ ८ ॥ प्राण-
 दानादि परमं न दानमिह विद्यते । श्रुतं हि ते महाबाहो
 क्षीमथस्यापि तद्वचः ॥ ९ ॥ प्राणान् दृष्ट्वा कपोताय यत् प्राप्तं
 शिविना पुरा । तां गतिं कथते दृष्ट्वा दिङ्मस्यान्नं विषाम्यते ॥ १० ॥
 तस्मादिमिष्टा गच्छन्ति प्राणदा इति नः श्रुतं । अन्नज्ञापि प्रभु-

वति पानीयात् कुरुक्षेत्रम् ॥ ११ ॥ नीरजातिन हि विना न
 किञ्चित् संप्रपद्यते । नीरजातस्य भगवान् सोमो ग्रहणश्रेष्ठरः
 ॥ १२ ॥ अमृतस्य सुधा चैव स्वधा चैवामृतं तथा । अश्वीषधो
 महाराज वीरस्य जलोद्भवाः ॥ १३ ॥ अतः प्राण्यभृतां प्राण्याः
 सञ्चवन्ति विशास्यते । देवानाममृतं चन्दं नागानाञ्च सुधा तथा
 ॥ १४ ॥ पितृष्याञ्च स्वधा प्रोक्ता पशूनाञ्चापि वीरुधः । अश्व-
 नेव मनुष्याणां प्राणानाङ्गर्म्मण्यौषिणः ॥ १५ ॥ तच्च सर्वं नर-
 व्याघ्र पानीयात् संप्रवर्त्तते । तस्मात् पानीयदानाद् न परं विद्यते
 क्वचित् ॥ १६ ॥ तच्च दद्यान्नरो नित्यं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ।
 धन्यं यद्यस्यमायुष्यं जलदानमिहोच्यते ॥ १७ ॥ अश्वीषाद्यधि
 कौन्तेय सदा तिष्ठति तोयदः । सर्वकामानवाप्नोति कीर्त्तिञ्चैव
 हि याश्नते ॥ १८ ॥ प्रेत्य चानन्धमश्नाति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ।
 तोयदो मनुजव्याघ्र स्वर्गं गत्वा महाद्युते । अक्षयान् समवाप्नोति
 लोकानित्यब्रुवीन्नरुः ॥ १९ ॥

दूत्यनुशासनपर्वणि आनृषासनिकपर्वणि दानधर्मश्च

सप्तषष्टोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । तिलानां कीदृशं दानमथ दीपस्य चैव
 हि । अन्नानां वाससाञ्चैव भूय एव ब्रवीषि मे ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ।
 ब्राह्मणस्य च मध्वार्ह यमस्य च युधिष्ठिर ॥ २ ॥ मध्यदिने मद्यान्
 ग्रामी ब्राह्मणानां बभूव ह । गङ्गायमनसोमध्ये वामुनस्य गिरे-
 रधः ॥ ३ ॥ पर्यायाक्षिति विख्यातो रमणीयो नराधिप । विहास-
 स्तत्र भूविष्टा ब्राह्मणासावसंस्तथा ॥ ४ ॥ अत्र प्राह वचः
 कश्चित् पुरुषं कृष्णवाचसं । रत्नाचक्रैः शरीरायं काकजहासि-

नादिकं ॥ ५ ॥ गच्छ सं ब्राह्मण धामं ततो गत्वा तमानव ।
 अगच्छं गोकृतस्यापि नामतस्यापि धर्मैर्षं ॥ ६ ॥ अने निविष्टं
 विद्वांसमध्यापकमनाहुतं । न चान्यमानवीक्षात्वं समीकं तत्र
 पादितः ॥ ७ ॥ स हि तादृग्गुणस्तेन तुष्टोऽध्ययनजनना ।
 अथस्तेषु तत्रा उक्ते समस्तेनैव धीमता ॥ ८ ॥ तमानव अयोद्धिं
 पूजाकार्षीं च तस्य वै । स गत्वा प्रतिकूलन्तश्चकार अमशासनं
 ॥ ९ ॥ तमाक्रम्यनयामास प्रतिषिद्धो यमेन वः । तत्रै अमः
 समुत्याव पूजां कृत्वा च वीर्यवान् ॥ १० ॥ प्रोवाच नियतानेव
 शोऽन्य धानोयतामिति । एवमुक्ते तु उचने धर्मराजेन स द्विजः
 ॥ ११ ॥ उवाच धर्मराजानं निर्विच्छोऽध्ययनेन वै । यो मे
 कालो भवेच्छे पस्तं वसेवमिहान्युत ॥

यम उवाच । नाहं कालस्य विहितं प्राप्नोमीह कवचुन ।
 यो हि धर्मं चरति वै तन्तु जानामि केवलं ॥ १३ ॥ गच्छ विप्र
 सम्यैव शालयं सं महादुते । ब्रूहि सर्वं यथा खैरं करवाणि
 किमन्यत ॥ १४ ॥

ब्राह्मण उवाच । यत्तत्र कृत्वा सुमहत् पुण्यं स्यात्सद्वीरि
 ने । सर्वस्य हि प्रमाणं त्वं त्रैलोक्यस्यापि सत्तम ॥ १५ ॥

यम उवाच । शृणु तस्त्वेन विप्रर्षे प्रदानविधिमुत्तमं । तिलाः
 परमकं दानं पुण्यं वै वेदं श्राव्यतं ॥ १६ ॥ तिलाश्च संप्रदातव्या
 यथाशक्ति द्विजर्षभ । नित्यदानात् धर्मकामांस्तिलानि वर्त्तय-
 न्यत ॥ १७ ॥ तिलान् श्राद्धे प्रथमं दानमेतदनुत्तमं । तान्
 प्रयच्छस्व विप्रैश्चो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८ ॥ तैश्चाद्यां पौर्ण-
 मास्यान्तु तिलान् दद्यात् द्विजातिषु । तिला भक्षयितव्याश्च सदा
 साकलग्नश्च तैः ॥ १९ ॥ कार्यं सततमिच्छुद्भिः श्रेयः सर्वात्मना
 यद्दे । तथापः सर्वदा देवाः प्रपाद्यैव न संशयः ॥ २० ॥ पुष्क-
 रिष्वस्तङ्गानानि कूर्पांश्चैवात्र खानयेत् । एतत् सुदुर्लभतरमिह

सोके द्विजोत्तम ॥ २१ ॥ चापो नित्यं प्रदेवास्ते पुष्यं चेतदनु-
त्तमं । प्रपाद्य कार्या दानार्थं नित्यं ते द्विजसत्तम ॥ २२ ॥ भुक्ते-
ऽप्यत्र प्रदेयन्तु पाणीयं वै विधिमतः ॥ २३ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्ते स तदा तेन ब्रह्मदूतेन वै यजमान् ।
नीतश्च कारयामास सर्वं ब्रह्मयमशासनं ॥ २४ ॥ नीत्वा तं ब्रह्म-
दूतोऽपि यज्ञीत्वा धर्मिणं तदा । ययौ स धर्मराजाश्च ज्ञानवेद्यत
चापि तं ॥ २५ ॥ तं धर्मराजो धर्मज्ञं पूजयित्वा प्रतापवान् ।
ब्रह्मा च संविद्ं तेन विससज्जि यथागतं ॥ २६ ॥ तस्यापि च ब्रह्मः
सर्वमुपदेवशुकारश्च । प्रतेत्यश्च ततः सर्वं चकारोक्तं ब्रह्मेण
तत् ॥ २७ ॥ तथा प्रशंसते दीपान् यमः पितृहितेषुवा । तज्जा-
ह्नीपप्रदो नित्यं सन्तारयति वै पितॄन् ॥ २८ ॥ दातव्याः सततं
दीपाः तस्माद्भरतसत्तम । दैवतानां पितृणाञ्च चक्षुष्यहात्मनो
विभो ॥ २९ ॥ रत्नदानञ्च सुमहत् पुण्यमुक्तं जनाधिप । ब्रह्मै-
व ददाति विप्रैभ्य ब्राह्मणः प्रतिशस्त्य वै । समयोः स्यात्तद्वच्यं
दातुं दातुं रेव च ॥ ३१ ॥ यो ददाति स्त्रियः स्त्रियं ताहृष्यात्
प्रतिशस्त्यं । समयोरक्षयं धर्मं तां मनुः प्राञ्च धर्मवित् ॥ ३२ ॥
वाससां सम्प्रदानेन स्वशरनिरतो नरः । सुवर्णञ्च सुदेवञ्च मद-
तीत्यनुशुश्रुम् ॥ ३३ ॥ गावः सुवर्णञ्च तथा तिस्राश्चैवानुवर्णिताः ।
बहुव्यः पुत्रपुत्र्याश्च वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ ३४ ॥ विवाहाश्चैव
कुर्वीत पुत्रानुत्पादयेत् च । पुत्रसामो हि कौरव्यो सर्वसामा-
द्विशिष्यते ॥ ३५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि दानुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
अष्टप्रष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भूय एव कुरुष्वेष्ट दानानां विधिमुत्तमं ।

अथवाच महामास भूमिदानं विशेषतः ॥ १ ॥ पृथिवीं पृथिवी
 इत्यात् ब्राह्मणादीष्टिकर्मणि । विधिवत् प्रतिपत्नीवाक्यस्यो
 हातुमर्हति ॥ २ ॥ सर्ववर्षेस्तु यच्छक्यं प्रदातुं फलकाङ्क्षिभिः ।
 विद्वा वा बत् समाख्यातं तस्मै व्याख्यातुमर्हति ॥ ३ ॥

भोज उवाच । तुभ्यमामानि देवानि त्रीणि तुल्यफलानि
 च । सर्वकामफलानीह गावः पृथ्वी सरस्वती ॥ ४ ॥ सो ब्रूवा-
 चापि पिशाच धर्मज्ञं ब्राह्मीं सरस्वतीं । पृथिवीगोप्रदानाभ्यां
 तुभ्यं स फलमश्नुते ॥ ५ ॥ तथैव गाः प्रथमस्ति न तु द्विजं ततः
 परं । अन्निकृष्टफलास्ता हि सव्यार्थाव युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ मातरः
 सर्वभूतानां गावः सर्वसुखप्रदाः । उडिमाकाङ्क्षता नित्यं गावः
 काङ्क्षाः प्रदक्षिणाः ॥ ७ ॥ सस्तापुत्रा न तु पादैन गवां मध्ये न
 च प्रजेत् । मङ्गलावतमं दिव्यस्तप्तात् पूज्याः सदैव हि ॥ ८ ॥
 प्रचोदनं दिवङ्गतं गवां कर्मसु वर्सतां । पूर्वमेवाक्षरं चान्यदभि-
 ज्ञेयं ततः परं ॥ ९ ॥ प्रचारे वा निपाते वा बुधो मोहिजयित
 गाः । दक्षिताश्चामिवीच्यन्त्यो नरं हन्युः सवाच्यं ॥ १० ॥ पितृ-
 सङ्गानि सततं दिवतावतनानि च । पूज्यस्ते शक्यता वासां पूतं
 किमधिकं ततः ॥ ११ ॥ घासमुष्टिं परगवे इत्यात् सस्यत्सरस्तु
 वः । शक्यता स्वबमाहारं व्रतं तत् सर्वकामिकं ॥ १२ ॥ स हि
 पुत्रान् बधोर्बन्धुं चिबन्धाप्यधिगच्छति । नाशयत्यष्टमश्चैव दुःखत्र-
 ष्णाप्यपोहति ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । देवाः किं कश्चन गावः काद्यापि परि-
 वर्जयेत् । कीदृशाव प्रदातव्या न देवाः कीदृशाव च ॥ १४ ॥

भोज उवाच । यद्यदुक्ताव पापाव बुद्ध्यावावृत्तवादिने ।
 चक्यकव्यपेताव न देवा गौः कवचन ॥ १५ ॥ भिक्षवे वृद्ध-
 युवाव भोजिवावाहितामषी । हस्ता ह्य गवां हाता खीनाना-
 षीत्यनुत्तमान् ॥ १६ ॥ यथैव धर्मं कुरुती तस्य धर्मफलस्य चत् ।

सर्वस्वीवांशभागदाता तन्निमित्तं प्रवृत्तवः ॥ १० ॥ सर्वैर्ननुत्या-
 दवते वरैर्न त्रावते भवात् । वचास्य कुक्षे हृत्तिं सर्वं ते पितर-
 स्त्ववः ॥ १८ ॥ कल्पयं गुरुशुश्रूषा वन्ति मानो महद्दुःखः ।
 अपुत्रतां तवः पुत्रा पवृत्तिं दयसेनवः । निर्विघ्न्यां पुरा पार्श्वं
 हारवत्यामिति श्रुतिः ॥ १९ ॥ वेदान्तनिष्ठस्य वज्रश्रुतस्य प्रश्नान-
 वप्तस्य जितेन्द्रियस्य । घिष्टस्य दान्तस्य यतस्य चैव भूतेषु नित्यं
 प्रियवादिनश्च ॥ २० ॥ वः सुहृदारै न विकर्मं कुर्व्यात् खदुश्च
 शान्तो ह्यनिधिप्रियश्च । हृत्तिं दिजावातिहृजेत तस्मै यस्तुख्य-
 श्रीलक्ष्मणसपुत्रदारः ॥ २१ ॥ शुभे पात्रे यी गुणा गोपदानि तावान्
 दीप्तो ब्राह्मणस्वापहारे । सर्वात्रस्य ब्राह्मणस्वापहारी हारा-
 चैषां दूरतो वज्रनीचाः ॥ २२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

जनसप्ततिसध्यावः ॥ ६९ ॥

भीष्म उवाच । अथैव कीर्तयते सद्भिर्ब्राह्मणस्वाभिर्नरैः ।
 नृगिण सुमहत् कृच्छ्रं यदवाप्तं कृच्छ्रदह ॥ १ ॥ अहम्भक्त महा-
 कूपस्तृणवीरुत्वमाहतः ॥ २ ॥ प्रयत्नं तत्र कुर्वाणास्तच्छात् कूपा-
 ञ्जलार्थिनः । यमेण महता युक्तास्तस्मिं स्तोषि सुसंवृते ॥ ३ ॥
 ददृशुस्ते महाकायं कृकलासमवस्थितं । तस्य चोदरणे यत्नमकु-
 र्वंस्ते सहस्रशः ॥ ४ ॥ प्रग्रहीयर्मपट्टै य तं वद्वा पर्वतोपमं ।
 गाम्भुवन् समुहर्तुं ततो जम्बुज्जनादेन ॥ ५ ॥ खमाहृत्योद-
 षानस्य कृकलासः स्थितो महान् । तस्य नास्ति समुहर्त्सीत्येतत्
 कृच्छ्रे न्यवेदयन् ॥ ६ ॥ स वासुदेवेन समुहृतस्य घृष्टस्य कार्यं
 निजगाद् राजा । नृगस्तदात्मानमर्षोन्यवेदयत् पुरातनं यश्च-
 सङ्घस्यवाजिनं ॥ ७ ॥ तथा वृषाणन्तु तमाह माधवः शुभं तदा

कर्म कृतं न पापकम् । कथं भवान् दुर्गतिवीदुषीं गतो नरेन्द्र
तद्बुद्धिं किनेतद्दीदृशं ॥ ८ ॥ यतं बहुखाणि गवां यतं पुनः पुनः
यतान्यदृशतायुतानि च । त्वया पुरा दत्तमितीह शुश्रुम नृप
दिजेभ्यः क्व नु तद्वत् तव ॥ ९ ॥ नृगस्ततोऽप्रवीत् कृष्णं ब्राह्मण-
स्याग्निहोत्रिणः । प्रोषितस्य परिभ्रष्टा गौरेका मम गोधने
॥ १० ॥ गवां बहुस्रो संख्याता तदा सा पशुपैर्मम । सा ब्राह्म-
णाय मे हत्ता प्रेत्यार्थमभिकाङ्क्षता ॥ ११ ॥ यपञ्चत् परिमाणं-
च तां गां परश्वहे दिजः । ममेवमिति शोवाच ब्राह्मणो यस्य
साऽभवत् ॥ १२ ॥ तावुभौ समनुप्राप्तौ विवदन्तौ भृशञ्चरो ।
भवान् दाता भवान् हर्त्तत्यद्य तौ मामत्रोचतां ॥ १३ ॥ यतेन
यतसंख्येन गवां विनिमयेन वै । याचे प्रतिशङ्कीतारं स तु माम-
ब्रवीद्विद् ॥ १४ ॥ द्वेषकालोपसम्पन्ना दाग्धी क्षान्तातिवत्सला ।
स्वादुश्चौरप्रदा घन्या मय नित्यं निवेशने ॥ १५ ॥ कृष्यह भरते
सा गौर्मम पुत्रमपस्तनं । न सा यथा मया हातुमित्युक्त्वा च
जगाम ह ॥ १६ ॥ ततस्तमपरं विप्रं याचे विनिमयेन वै । गवां
यतसहस्रं हि तत्कृते यच्छतामिति ॥ १७ ॥

ब्राह्मण उवाच । न राज्ञां प्रतिशङ्कामि यत्तोऽहं स्वस्य
मागण्ये । सैव गोर्हीयतां शीघ्रं ममेति मधुसूदन ॥ १८ ॥
वक्त्रमग्र्यांश्च दहतो रजतं स्यन्दनांस्तथा । न जग्राह यवौ
चापि तदा च ब्राह्मणार्थमः ॥ १९ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु शीदितः
कालधर्मणा । पित्रलोकमहं प्राप्य धर्मराजमुपागमं ॥ २० ॥
यमस्तु पूजयित्वा मां ततो वचनमब्रवीत् । गान्तः संख्यावते
दासं स्तव पुण्यस्य कर्मणः ॥ २१ ॥ यस्ति सैव कृतं पापमज्ञाना-
त्तदपि ज्ञया । चरस्य पापं पश्चारा पूर्वं वा स्रं वसेच्छसि ॥ २२ ॥
रक्षिताजीति शोक्तन्ते प्रतिष्ठा चारुता तव । ब्राह्मणस्य
पादानं दिविषस्ते व्यतिक्रमः ॥ २३ ॥ पूर्वकृच्छ्रं परिषेचं पश्चात्

शुभमिति प्रभो । धर्मराजं तु वक्रैव पतितोऽपि नहीतसी ॥ २४ ॥
 अशौचं पतितद्याहं वनस्योच्चैः प्रभाषतः । वासुदेव अनुवर्ता
 भविता ते जनाईनः ॥ २५ ॥ पूर्णं वर्षसहस्रान्ते शीघ्रे कर्मणि
 दुष्कृते । प्राप्यसे यावत्प्रताप्योक्तान् जितान् खेनैव कर्मणा ॥ २६ ॥
 क्रुपेऽऽज्ञानमयः शीघ्रमपश्यं पतितस्य च । तिर्यग्बोनिमनुप्राप्तं
 न च मामजहात् क्षतिः ॥ २७ ॥ तवा तु तारितोऽप्यद्य किम-
 न्यत्र तपोवशात् । अनुजानीहि मां कृष्ण गच्छेयं दिवमद्य वै
 ॥ २८ ॥ अनुज्ञातः स कृष्णेन नमस्कृत्य जनाईनं । विमानं
 दिव्यमास्त्राय यदौ दिवमरिन्दम ॥ २९ ॥ तमस्तस्मिन् दिवं
 ज्ञाते नृगे भरतसत्तम । वासुदेव इमं श्लोकं जगाद् कुसुमन्दन
 ॥ ३० ॥ ब्राह्मणस्य न हर्तव्यं पुरुषेण विज्ञानता । ब्राह्मणस्य
 हृतं हन्ति नृगं ब्राह्मणगौरिव ॥ ३१ ॥ सतां समानमः सद्भि-
 नांफलः पार्थ विद्यते । विमुक्तं नरकात् पश्य नृगं साधुसमा-
 गमात् ॥ ३२ ॥ प्रदानं फलवत्तत्र द्रीहस्तत्र तथाफलः । अप-
 चारं गवां तस्मादञ्जयेत युधिष्ठिर ॥ ३३ ॥

इत्वनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि द्वाधर्मकथने

नृगोपाख्याने सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

युधिष्ठिर उवाच । इत्तानां फलसंप्राप्तिं गवां प्रब्रूहि मेऽ-
 नघ । विस्तरेण महाबाहो न हि त्वय्यामि कथ्यतां ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीमभितिहासं पुरातनं ।
 ऋषिरुहासकीर्वाक्यं नाधिकैतस्य शोभयोः ॥ २ ॥ ऋषिरुहासकि-
 र्शीमानुपगम्य ततः सुतं । त्वं मामुपचरस्विति नाधिकैतमभाषत
 ॥ ३ ॥ समाप्ते निवने तस्मिन् महर्षिः पुत्रमब्रवीत् । उपसर्ग-
 नृगस्य स्थाप्यादाभिरतस्य च ॥ ४ ॥ इत्या दर्भाः सुमनसः कक्ष-

शानिभोजनं । विष्कृतं मे तदादाय नदीतोरादिहाज्ज ॥ ५ ॥
 गलानवाप्य तत् सर्वं नदीवेगसमाप्तं । न पश्चामि तद्विखेव
 पितरं सोऽग्रवीक्ष्मि ॥ ६ ॥ सुत्पिपासायमाविश ऋषिरुहा-
 ककिस्तदा । यमं पश्येति तं पुत्रमथपत् स महातपाः ॥ ७ ॥
 तस्मात् पित्राभिहितो वाग्बलेण कृताप्सलिः । प्रसीदति ब्रुव-
 न्नेव गतसस्वोऽपतद्भुवि ॥ ८ ॥ नाचिकेतं पिता दृष्ट्वा पतितं दुःख-
 भूच्छितः । किं मया कृतमित्युक्त्वा निपपात महीतले ॥ ९ ॥
 तस्य दुःखपरीतस्य स्वं पुत्रमनुशीलतः । व्यतीतं तदहःशेषं वा
 शोषा तत्र सर्गरी ॥ १० ॥ पित्रेणाश्रुप्रपातेन नाचिकेतः कुबु-
 दह । प्रासन्दच्छ्रुयते कौश्ले दृष्ट्वा यस्यमिवाप्तं ॥ ११ ॥ स
 पर्यैरुच्छ्रितं पुत्रं शीघ्रं पर्यागतं पुनः । दिव्यैर्गन्धैः समादिग्धं
 शीघ्रस्वप्रमिवोत्थितं ॥ १२ ॥ अपि पुत्र जिता लोकाः शुभास्ते
 स्त्रेण कर्मणा । दिष्ट्वा चासि पुनः प्राप्नो न हि ते मानुषं वपुः
 ॥ १३ ॥ प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पित्रा पृष्टो महात्मना । स तां
 वार्तां पितुर्मध्ये महर्षीणां न्यवेदयत् ॥ १४ ॥ कुर्वन् भवच्छास-
 नमाशु यातो ह्यहं विषालां सचिरप्रभावां । वैवस्वतोऽप्राप्य
 सभामपह्णं सहस्रघो योजनहेमभासं ॥ १५ ॥ दृष्ट्वैव मामभि-
 मुखमापतस्तं देहीति सञ्ज्ञासनमादिदेष । वैवस्वतोऽञ्चादिभिर-
 हर्षणैश्च भवत्कृते पूजयामास मां सः ॥ १६ ॥ ततस्त्वहं तं घन-
 कीरवोचं वृतः सदस्यैरभिपूज्यमानः । प्राप्नोऽस्मि ते विषयं धर्म-
 राज लोकानर्हयानहं तान् विधत्स्व ॥ १७ ॥ बभौऽग्रवीक्ष्मां
 स मतोऽसि सौम्य वमं पश्येत्प्राह स क्षान्तपत्नी । पिता प्रदीप्ता-
 न्निभमानतेजा न तच्छुक्वममृतं विप्रकर्तुं ॥ १८ ॥ दृष्ट्वोऽहं
 प्रतिगच्छस्व तात शोचत्यसौ तव देहस्य कर्ता । इदानीं किञ्चापि
 मनः प्रणीतं प्रियातिथेस्तव कामान् वृणोष्व ॥ १९ ॥ तेनैव-
 सुक्तक्षमहं प्रत्यवोचं प्राप्नोऽस्मि ते विषयं दुर्निवर्त्तं । इच्छाम्यहं

पुण्यवृतां समुदाहोकां द्रष्टुं यदि तिस्रं वराहः ॥ २० ॥ चार्ज
 समारोप्य तु मां स देवो वाहीर्यक्तं सुप्रभं भानुमत्तत् । सन्द-
 र्भयामास तदात्मलोकान् सर्वान् स्तथा पुण्यवृतां दिजेन्दु ॥ २१ ॥
 अपत्यन्तत्र वेष्मनि तैजसानि महात्मनां । नामासंख्यानरूपाणि
 सर्वरत्नमवानि च ॥ २२ ॥ चन्द्रमण्डलशुभाणि किङ्किनीजाल-
 वन्ति च । अनेकघतभौमानि सान्तञ्जलचराणि च ॥ २३ ॥
 वैदूर्यार्कप्रकाशानि रूप्यरुक्ममयाणि च । तरुणादित्यवर्णाणि
 स्त्रावराणि चराणि च ॥ २४ ॥ भद्रभोज्यमयाच्छैलान् वासांश्चि
 यद्वनामि च । सर्वकामफलायैव त्रसान् भवनसंस्त्रितान् ॥ २५ ॥
 नद्यो वीथ्यः सभा वाप्यो दीर्घिकाश्चैव सर्वशः । घोषवन्ति च
 यानानि युक्तान्यथ सहस्रशः ॥ २६ ॥ शीरस्रवा वै सरितो
 गिरीश्च सर्पिस्तथा पिमलच्छापि तीर्थं । वैवस्वतस्यानुमतांश्च
 दिशानदृष्टपूर्वांश्च सुवह्मनपथ्यं ॥ २७ ॥ सर्वान् दृष्ट्वा तदहं धर्म-
 राजमवांश्च वै प्रमविष्णुं पुराणं । शीरस्यैताः सर्पिंश्चैव नद्यः
 चञ्चत्श्रोताः कस्य भोज्याः प्रदिष्टाः ॥ २८ ॥ यमोऽब्रवीद्विदि
 भोज्यास्त्वमेता ये दातारः साधवो गोरसानां । अग्रे लोकाः
 चाश्वतैर्वीतयोकीः समाकीर्णा गोप्रदाने रतानां ॥ २९ ॥ नखे
 तासां दानमात्रं प्रथमं पात्रं कालो गोविषयो विधिश्च । आत्मा
 दिवं विप्रगवान्तरं हि दुःखं ज्ञातुं पावकादित्यभूतं ॥ ३० ॥
 स्नाध्यायवान् योऽतिमात्रं तपस्वी वैतानस्यो ब्राह्मणः पात्रमासां ।
 कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताश्च दारैरेतैर्गोविषेयाः प्रथस्ताः
 ॥ ३१ ॥ तिस्रो रात्रयस्त्रिद्विषोष्य भूमौ तप्ता गावस्तर्पितेभ्यः
 प्रदेवाः । वस्त्रैः प्रीताः सुप्रजाः सोपचारास्त्रयं दृष्ट्वा गोरसै-
 र्वर्षितव्यं ॥ ३२ ॥ दृष्ट्वा धेनुं सुव्रतां कांस्यदीर्घां कव्याणवत्सा-
 नपलाविर्नीक्ष । यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्यास्तावदर्षान्यन्नं चि
 क्षर्गलोकं ॥ ३३ ॥ तथानद्वाहं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय शान्तं धर्मं

कस्यैव बुधम् । बुधान्जीवन् वीर्यवन्तं बुधन्तं भुङ्क्ते लोकान्
 सन्धितान् घेनुदस्य ॥ ३४ ॥ गोष्ठु श्वान्तं गौघरस्यं कृतञ्चं वृत्ति-
 श्वानं तादृशं पादमाङ्गः । वृषे श्वाने सशूने वा महार्थं वृषस्य
 वा शून्यहेतोः प्रसूत्यां ॥ ३५ ॥ सुर्वर्षे वा वाक्पुष्ट्याभिवर्द्धां
 नां वै दातुं द्रियकालोविशिष्टः । यन्तर्थाताः सन्नवशानसन्धाः
 प्राणप्रीता निर्वृता यौतकाश्च ॥ ३६ ॥

माचिकेत उवाच । श्रुत्वा तैवश्वतवचस्तमहं पुनरनुवं ।
 अभावे गोप्रदानाणां कथं लोकान् हि गच्छति ॥ ३७ ॥ ततोऽब्र-
 वीदुयमो धीमान् गोप्रदानपरां गतिं । गोप्रदानानुकल्पन्तु
 गान्ते सन्ति गोप्रदाः ॥ ३८ ॥ अलाभे यो गवां दद्यात् घृतधेनुं
 वतव्रतः । तस्यैता घृतवाहिन्यः स्रन्ते वत्सला इव ॥ ३९ ॥
 घृणाश्लभे तु यो दद्यात् तिलधेनुं वतव्रतः । स दुर्गात्तारितो
 धेन्वा क्षीरनद्यां प्रसीदते ॥ ४० ॥ तिलाश्लभे तु यो दद्यात्
 जलधेनुं वतव्रतः । सकामप्रवृत्तां यौतां नदीमेतामुपाश्रुते ॥ ४१ ॥
 एवमेतानि मे तत्र धर्मराज्ञो न्यदधयत् । दृष्ट्वा च परमं हर्षम-
 वाचमहमभ्युत ॥ ४२ ॥ निवेदये चाहमिमं प्रियन्ते क्रतुमहानख्य-
 यनप्रचारः । प्राप्नो भवा तात स मत्प्रसूनः प्रपत्स्यते वेदविधि-
 प्रवृत्तः ॥ ४३ ॥ यापो ह्ययं भवतोऽनघहाव प्राप्नो भवा वत्स
 दृष्टो यमो वै । दानसुगृष्टिं तत्र दृष्ट्वा महात्मनिःसन्दिग्धान् दान-
 धर्माश्चरिष्ये ॥ ४४ ॥ इदञ्च मामब्रवीद्धर्मराजः पुनः पुनः संप्रवृष्टो
 महर्षे । दानेन यः प्रवतोऽभूत् सदैव विधिपतो गोप्रदानसु कुर्यात्
 ॥ ४५ ॥ शुभो ह्यर्थो नावमन्यस्व धर्मान् पात्रे ह्येयं द्रियकालोप-
 पन्ने । तस्माद्दावस्ते नित्यमेव प्रदद्या मा भूष ते संशयः कश्चिदत्र
 ॥ ४६ ॥ एताः पुरा आददन्वित्यमेव शान्तात्मानो दानपथे नि-
 विष्टाः । तर्पासुगृष्ट्याण्यप्रतिगृह्णमानास्ते वै दानं प्रददुषैव यत्तदा
 ॥ ४७ ॥ काशे च यत्तदा मत्सरं वर्जयित्वा शुद्धात्मानः चाहिमः

पुण्डरीकाः । दत्त्वा गा वै लोकममुं प्रपन्ना देहीष्यन्ते पुण्ड-
 रीकास्तु नाके ॥ ४८ ॥ एतद्दानं न्यायकथं हिजेभ्यः पात्रे दत्तं
 प्रापणीयं परीक्ष्य । काम्याष्टम्यां वर्तितञ्च दद्यात् रसैर्गवां
 प्रकृता प्रस्रवैर्वा ॥ ४९ ॥ देवव्रती स्याद्गृधमप्रदाने वैश्वानि-
 गोद्गुणस्य प्रदाने । तीर्थावाप्रिर्गोप्रयुक्तप्रदाने पापीकर्मः कफि-
 लायाः प्रदाने ॥ ५० ॥ गामप्येकां कपिलां सम्प्रदास न्यायो-
 पेतां कलुषादिप्रमुञ्चेत् । गवां रसात् परमं नास्ति किञ्चित् गवां
 दानं समहत्तददन्ति ॥ ५१ ॥ गावो लोकांस्तारयन्ति चरन्त्यो
 गावश्चान्नं संजयन्ति लोके । यस्तज्जानन्न गवां हार्त्समेति स
 वै गन्ता निरयं पापवेताः ॥ ५२ ॥ यैस्तद्दत्तं गोसहस्रं घृतं वा
 दद्यात् वा दध वा साधुवत्सं । अप्येका वै साधवे ब्राह्मणाव
 साख्यामुक्त्विन् पुण्यतीर्था नदी वै ॥ ५३ ॥ प्राप्ता पुष्टा लोक-
 संरक्षणेन गावस्तुल्याः सूर्यपादैः पृथिव्यां । यद्दयैकः सन्तति-
 शोपभोगस्तस्माद्गोदः सूर्ये इवावभाति ॥ ५४ ॥ गुरुं शिष्यो वर-
 षीद्गोप्रदाने स वै गन्ता नियतं स्वर्गमेव । विधिज्ञानां सुमहान्
 धर्म एष विधिं ज्ञाद्यं विधयः संविद्यन्ति ॥ ५५ ॥ इदं दानं
 न्यायकथं हिजेभ्यः पात्रे दत्त्वा प्रापयेयाः परीक्ष्य । ज्ञयाद्यं कस्य-
 मरा मानवाश्च वयश्चापि प्रकृते पुण्डरीके ॥ ५६ ॥ इत्युक्तोऽहं
 धर्मराजं दिग्दर्शं धर्मात्मानं शिरसाभिप्रणम्य । धनुश्चातस्तेन
 वैवस्वतेन प्रत्यागमं भगवत्पादमुखं ॥ ५७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकवने

एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

शुचिष्ठिर उवाच । उक्तं ते गोप्रदानं वै नास्ति कृतमर्थं प्रति ।
 माहात्म्यमपि वैश्वानुद्देशेन गवां प्रभो ॥ १ ॥ नृनिष च मन्त्र-

सुखमनुभूतं महाकृपा । एकापराधाद्घनात् पितामह महा-
मते ॥ २ ॥ दारवत्यां यथा चासौ निविशत्यां समुद्धृतः । मोक्ष-
हेतुरथत् इच्छस्यदप्यवधुर्न मया ॥ ३ ॥ किंस्वस्ति मम रुन्देहो
गवां लोभं प्रति प्रभो । तन्नतः शीतुमिच्छामि गोदा यत्र वस-
स्यत ॥ ४ ॥

भौष्य उवाच । अत्राप्यशहरन्तीममितिहासं पुरातनं ।
वयमुच्छ्रुत् पद्मवीनिजेतद्विषयतक्रतुः ॥ ५ ॥

यत्र उवाच । स्वर्लोकवासिनां लक्ष्मीमभिभूय स्ववार्धिषा ।
गोक्षोकवासिनः पश्ये ब्रह्मतः संघवोऽत्र मे ॥ ६ ॥ कौटुम्बा भग-
वन् लीका गवां तद्रूहि मेऽनघ । वानावशन्ति दातार एतदि-
च्छामि वैदितुं ॥ ७ ॥ कौटुम्बाः किं फलाः किंक्षित् परमस्तत्र
कौटुम्बः । कथञ्च परुषास्तत्र गच्छन्ति विगतज्वराः ॥ ८ ॥
कियत्कालं प्रदानस्य दाता च फलमश्नुते । कथं वद्भविषं दानं
स्यादस्यमपि वा कथम् ॥ ९ ॥ वल्लीनां कौटुम्बं दानमल्पानां
वापि कौटुम्बं । यदस्या गोप्रदाः सन्ति केन वा तच्च संघ मे
॥ १० ॥ कथं वा वद्भदाता स्यादल्पदात्रा समः प्रभो । यत्र-
प्रदाता वद्भदः कथंस्विद् स्यादिहेश्वर ॥ ११ ॥ कौटुम्बी दक्षिणा
चैव गोप्रदाने विप्रिच्छते । एतत्तद्येन भगवन् मम संसितु-
मर्हसि ॥ १२ ॥

इत्यनुष्पादनपर्वणि चतुष्पादनिकपर्वणि दानधर्मकथने

यत्राप्रश्ने हिंस्रप्रतोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

पितामह उवाच । वोऽयं प्रकख्यया पृष्टो गोप्रदानादि-
कारितः । नास्ति प्रष्टास्ति लोकोऽस्मिन् लस्योऽन्यो हि यतक्रतो
॥ ६ ॥ सन्ति नानाविधा लीका चांश्वं ब्रह्म न पश्यसि । पश्चामि

यानहं लोकानेकपद्मस्य वाः स्त्रिव ॥ २ ॥ कर्मभिर्वाभिसृष्टुमैः
 सुव्रता ऋषयस्तथा । सपरीरा हि तान् यान्ति ब्राह्मणाः शुभ-
 पुत्रवः ॥ ३ ॥ परीरन्यासमोक्षेण मनसा निर्मलेन च । सप्त-
 भूतांश्च तान् लोकान् पश्यन्तीहापि सुव्रताः ॥ ४ ॥ ते तु लोकाः
 सहस्राश्च शृणु वाहगुणान्विताः । न तत्र क्रमते काशो न खरा
 न च पावकः । तथा नास्त्यशुभं किञ्चित् न व्याधिस्तत्र न क्रमः
 ॥ ५ ॥ यद्दृश्यते गावो मनसा तस्मिन् वाच्छन्ति वासव । तत्
 सर्वं प्राप्नुवन्ति स्र मम प्रत्यक्षदर्शनात् ॥ ६ ॥ कामगाः काम-
 चारिण्यः कामात् कामांश्च भुञ्जते । बाण्य सरांसि सरितो
 द्विविधानि बनानि च । यद्वाणि पर्वताश्चैव वावत् इवश्च किञ्चन
 ॥ ७ ॥ मनोश्च सर्वभूतेभ्यः सर्वं तत्र प्रदिश्यते । ईदृग्वादिपञ्चा-
 लोकान्नास्ति लोकस्तथाविधः ॥ ८ ॥ तत्र सर्वसहा चान्ता
 यत्सखा गुरुवर्तिनः । अहङ्कारैर्विरहिता यान्ति यत्र नरोत्तमाः
 ॥ ९ ॥ यः सर्वमांसानि न मच्चयौत पुमान् सदा भावितो धर्म-
 युक्तः । मातापित्रोरर्क्षिता सत्ययुक्तः शुश्रूषिता ब्राह्मणानामनिन्द्यः
 ॥ १० ॥ अक्रोधनो गोषु तथा हिजेषु धर्म रतो गुरुशुभक ॥
 यावज्जीवं सत्यवृत्ते रतय दाने रतो वः क्षमी चापराधे ॥ ११ ॥
 मृदुहृन्तो देवपरायणश्च सर्वातिथियापि तथा दयावान् । ईदृग्-
 गुणो मानवस्तं प्रयाति लोकं गवां प्राश्रुतमव्यवह ॥ १२ ॥ न
 पारदारी पश्यति लोकमेतं न वै गुरुज्ञो न मृपाप्रजापी । सहा
 प्रवादी ब्राह्मणेष्वात्तर्वरो द्वापैरेतेयंश्च युक्तोदुरात्मा ॥ १३ ॥ न
 मि भ्रुह्मनैर्कृतिकः कृतघ्नः षटोऽनृजुर्वर्मविहेषकश्च । न ब्रह्मज्ञा
 मनसापि प्रपश्येहवां लोकं पुण्यकृतां निवासं ॥ १४ ॥ एतस्ते सर्व-
 भाष्यातं निपुणेन सुरेश्वर । गोप्रदानरतानान्तु फलं शृणु घत-
 क्रतो ॥ १५ ॥ दायादलक्ष्यैरथैर्यो गाः क्रीडा संप्रयच्छति ।
 धर्माङ्कितधनक्रीताः स लोकानाप्नुतेऽसवान् ॥ १६ ॥ यो वै द्यूति

धर्मं जिज्ञासा गाः प्रीत्या संप्रवच्छति । स दिव्यमयुतं यत्र वर्षाणां
 फलमश्नुते ॥ १७ ॥ दायाद्याः स च वै गावो न्यावपूर्वैरुपा-
 जिताः । प्रद्यात्ताः प्रदातॄणां सन्धवन्यसवा ध्रुवाः ॥ १८ ॥
 प्रतिपद्यतु यो दद्याद्गाः संशुद्धेन चेतसा । तस्यापीहाश्वान्
 लोकान् ध्रुवान् विधिं यचौपते ॥ १९ ॥ जम्बप्रभति सत्यश्च वी
 ब्रूवान्निचयतिन्द्रियः । गुरुद्विजसहः क्षान्तस्तस्य गोभिः समा गतिः
 ॥ २० ॥ न जातु ब्राह्मणी वाच्यो यद्वाच्यं यचौपते । मनसा
 गोषु न दुष्टेहोत्रतिर्गोनुकम्पकः ॥ २१ ॥ सत्ये धर्मं च निरत-
 स्तस्य यत्र फलं शृणु । गोसहस्रेण समिता तस्य धेनुर्भवत्युत
 ॥ २२ ॥ क्षत्रियस्य गुणैरेतैरपि तुल्यफलं शृणु । तस्यापि
 द्विजतुल्या गोर्भवतीति विनिययः ॥ २३ ॥ वैश्वस्यैते यदि गुणा-
 स्तस्य पशुघतं भवेत् । शूद्रस्यापि विनीतस्य चतुर्भागं फलं षटं
 ॥ २४ ॥ एतच्चैवं योऽनुतिष्ठेत् युक्तः सत्ये रतो गुरुशुश्रूषया च ।
 दक्षः क्षान्तो देवतार्थी प्रयान्तः शुचिर्बुद्धो धर्मवीर्योऽनहंवाक
 ॥ २५ ॥ महत् फलं प्राप्यते स द्विजाय दत्त्वा दोग्ध्रौ विधिनानेन
 धेनुं । नित्यं दद्यादेकभक्तः सदा च सत्ये स्थितो गुरुशुश्रूषिता च
 ॥ २६ ॥ वेदाध्यायी गोषु यो भक्तिं मांश्च नित्यं दृष्ट्वा योऽभि-
 नन्देत् गाश्च । याज्रातिनां यय गवां नमेत् इदं फलं यत्र निवोक्ष
 तस्य ॥ २७ ॥ यत् स्यादिष्टा राजसूये फलन्तु यत्सादिष्टा वज्रना
 काश्वनेन । एतत्तुयं फलमयाद्गुरुरयं सर्वं सन्तस्तृपयो धि च
 शिवाः ॥ २८ ॥ योऽयं भक्तं किञ्चिदप्राश्र्य दद्याद्गोभ्यो नित्यं
 गोब्रती सत्यवादी । क्षान्तोऽस्तुञ्जो गोसहस्रस्य पुण्यं सन्धस्त्ररेणा-
 ध्रुवात् सत्यधीलः ॥ २९ ॥ वदिकभक्तमञ्जीयाद् दद्यादेकं गवाश्च यत् ।
 श्ववर्षाष्वनन्तानि गोब्रती गोनुकम्पकः ॥ ३० ॥ एकेनैव च
 भक्तो न च प्रीत्या गां प्रवच्छति । दावन्ति तस्या रोमाणि सन्ध-
 वन्ति घतञ्जति । तावत् प्रदानात् स गवां फलमाप्नोति याश्चरतं

॥ ३१ ॥ ब्राह्मणस्य फलं द्वाहं चतुर्विधस्य तु वै शृणु । यद्वा-
 वारिकमेवन्तु चतुर्विधस्य फलं कृतं । तदर्थं न तु वैश्वस्य शुभो
 वैश्वार्हतः कृतः ॥ ३२ ॥ यथात्मविक्रयं कृत्वा गाः क्रीडा संप्रय-
 च्छति । यावत् सन्दर्भधीनां वै स तावत् फलमश्नुते ॥ ३३ ॥
 रोम्नि रोम्नि महाभाग लोकाशास्याजयाः कृताः । संभावो-
 क्तयित्वा तु यो वै गाः संप्रयच्छति ॥ ३४ ॥ पात्नविक्रयतुल्यास्ताः
 प्राञ्जता विद्धि कौशिक । यभावे यो गवां दद्यात्तिस्रधेनुं वत-
 प्रनः । दुर्गात् स तारितो धेन्वा क्षीरनद्यां प्रमोहते ॥ ३५ ॥
 न खेवासां दानमात्रं प्रयस्तं पत्रं कालो गोविधेयो विधिश्च काल-
 ज्ञानं विप्रगवान्तरं हि दुःखं यातुं पावकादित्यभूत् ॥ ३६ ॥
 स्वाध्यायाद्यं शुभयोनिं प्रयान्तं वैतानस्यं पापभीषं वृष्टम् ।
 मोषु ज्ञान्तं नातितीक्ष्णं यरण्यं वृत्तिमानं तादृशं पात्रमाहुः
 ॥ ३७ ॥ वृत्तिमान्नि सीदति चातिमात्रं कृष्यथै वा होम्यदेतोः
 प्रसूते । गुर्वथै वा वालमवृष्यथै वा धेनुं वृथाहोषकालि विधिष्टे
 ॥ ३८ ॥ अन्तर्जाताः यज्ञ वा ज्ञानलक्ष्याः प्राणैः क्रीतास्तोजसा
 यीतुकाश्च । कृच्छ्रात्सृष्टाः पीपणाभ्यामताश्च दारैरेतैर्गोविधिभिः
 प्रयस्ताः ॥ ३९ ॥ वस्त्रान्विताः शीलवस्त्रोपयन्ताः सर्वा प्रयच्छन्ति
 सुगन्धवत्यः । यथा हि गङ्गा सरितां वरिष्ठा तथार्धुनीनां कपिला
 वरिष्ठा ॥ ४० ॥ तिस्रो रात्रीस्त्रिद्विरुपोष्य भूमौ दत्त्वा गाव-
 स्तर्पितेभ्यः ब्रह्मिण्यः । वस्त्रैः पुष्टैः क्षीरपैः सुप्रचारास्त्रयं दत्त्वा
 गोरसैर्वर्तितव्यं ॥ ४१ ॥ दत्त्वा धेनुं सुव्रतां साधुदोहां कल्याण-
 वत्सामपलायनीषु । जावन्ति रोमाणि भवन्ति चास्वास्तावन्ति
 वर्षाणि भवन्त्यमुत्र ॥ ४२ ॥ तत्रानङ्गाश्च ब्राह्मणाश्च प्रहाय धूर्त्वं
 युवानं बलिर्न विनीतं । हस्तस्य वीदारमगन्तवीर्यं प्राप्नोति
 लोकात् दधधेनुदस्य ॥ ४३ ॥ कान्तारे ब्राह्मणान् गावश्च
 परिज्जाति कौशिक । क्षीमेण विप्रमुच्येरंस्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ४४ ॥

अथनेधकृतोस्तुतं फलं भवति चाश्रुतं । अत्यकाले चहस्ताश्च
 वां तृप्तिमनुकाहते ॥ ४५ ॥ लोकान् वङ्गविधान् दिव्यान् चशास्य
 हृदि वर्तते । -तत् सर्वं समवाप्नोति कर्मणानेन मानवः ॥ ४६ ॥
 गोभिश्च समनुयातः सर्वत्र च महीयते । यस्त्वेतेनैव कल्पेन गां
 वनेष्वनुगच्छति ॥ ४७ ॥ तृणगोमयपर्णाद्यै निस्पृही नियतः
 शुचिः । अकामं तेन वस्तुष्वं मुदितेन यतकृतो । मम लोके
 सुरैः साहं लोके यत्रापि चेच्छति ॥ ४८ ॥

इत्यनुयासनपर्वेणि आनुयासनिकूपर्वेणि दानधर्मकथने
 त्रिसप्ततोध्यायः ॥ ७३ ॥

इन्द्र उवाच । जानन् यो गामपदवेदित्रीयाश्चायंकार-
 णात् । एतद्विद्यातुमिच्छामि क्व न तस्य गतिर्भवेत् ॥ १ ॥

पितामह उवाच । भक्ष्याद्यं विक्रयाद्यं वा योऽपहारं हि
 कुर्वते । दानाद्यं ब्राह्मणार्थाय तत्रेदं यूयतां फलम् ॥ २ ॥

विक्रवाद्यं हि यो हिंस्याद्भक्षयेदा निरङ्कुगः । घातयानं हि पुरुषं
 यो तु मन्थेयुरर्षिनः ॥ ३ ॥ घातकः खादको वापि तथा यश्चानु-
 मन्यते । यावन्ति तस्या रोमाणि तावर्षाणि मर्जति ॥ ४ ॥

यो द्रोषा वादृषाद्यैव हिजयसोपघानके । विक्रये चापहारे च
 ते द्रोषा वै क्षताः प्रभो ॥ ५ ॥ अपहृत्य तु यो गां वै ब्राह्मणाव
 प्रयच्छति । यावद्दानफलं तस्यास्तावन्निरयमच्छति ॥ ६ ॥

सुवर्षं दक्षिणामाङ्गोप्रदाने महायुते । सुवर्षं परमित्युक्तं
 दक्षिणार्थमसंघर्षं ॥ ७ ॥ गोप्रदानान्कारयेन सप्त पूर्वांस्तथा-
 परान् । सुवर्षं दक्षिणां कृत्वा तावद्द्विगुणमुच्यते ॥ ८ ॥ सुवर्षं
 परमं दानं सुवर्षं दक्षिणा परा । सुवर्षं भावनं यत्क पावनानां

परं कृतं ॥ ८ ॥ कुक्षानां पावनं वाङ्मनातस्यै यतस्ततो । एषा
मे दक्षिणा प्रोक्ता समासेन महाद्युते ॥ १० ॥

भीष्म उवाच । एतत् पितामहेनोक्तमिन्द्राद्यं भरतधर्म ।
इन्द्रो ह्यरवाद्याह रामाद्याह पिता तथा ॥ ११ ॥ रावणोऽपि-
प्रियभ्रात्रे लक्ष्मणाव यथस्त्रिभे । ऋषिभ्यो लक्षणेनोक्तमरख्ये
वसता प्रभो ॥ १२ ॥ पारम्यर्यागतश्चेदमप्ययः संसितव्रताः ।
दुर्हरं धारवामासुराजानस्यैव धार्मिकाः ॥ १३ ॥ सपाध्यायेन
गदितं मम वेदं युधिष्ठिर । य इदं ब्राह्मणो नित्यं वदेद्ब्राह्मण-
संसदि ॥ १४ ॥ यज्ञेषु गोप्रदानेषु ह्योरपि समागमे । तस्य
लोकाः किलाद्यथा देवतैः सह नित्यदा ॥ १५ ॥ इति ब्रह्मा स
भगवानुवाच परमेश्वरः ॥ १६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि दानधर्मकवने

मनुसप्तमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । नियन्त्रितोऽहं भवता धर्मान् । इता
प्रभो । प्रवक्ष्यामि तु सन्देहं तस्मै ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ व्रतानां
किं फलं प्रोक्तं कौटुम्भं ता महाद्युते । नियमानां फलञ्चैव स्वधी-
तस्य च किं फलं ॥ २ ॥ इत्तस्यैव फलं किञ्च वेदानां धारणे च
किं । अध्यापने फलं किञ्च सर्वमिच्छामि वेदितुं ॥ ३ ॥ अपति-
त्याहके किञ्च फलं लोके पितामह । तस्य किञ्च फलं दृष्टं श्रुतं
यस्तु प्रयच्छति ॥ ४ ॥ स्वकर्मनिरतानाह शूराणाञ्चापि किं
फलं । शौचे च किं फलं प्रोक्तं ब्रह्मचर्येण किं फलं ॥ ५ ॥ पित्र-
शुश्रूषणे किञ्च मातृशुश्रूषणे तथा । आचार्य्यगुरुशुश्रूषणानु-
क्रोशानुक्रम्यने ॥ ६ ॥ एतत् सर्वमपेक्षितं पितामह वचातथ ।
वेत्सुमिच्छामि धर्मस्य मरं कौतुहलं हि मे ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच । सो ज्ञात वै कथोद्दिष्टं तदा कथं निवृत्तम् ।
 पश्यन्तु सम्यगारम्भं तस्य लोकाः सनातनः ॥ ८ ॥ निवृत्तानां
 प्रथमं राजन् प्रत्यक्षमिह दृश्यते । निवृत्तानां प्रतूनास्तु जयावाप्त-
 विद्ं फलं ॥ ९ ॥ स्वधीतस्यापि च फलं दृश्यतेऽमुत्र वैद्वि च ।
 इह लोके च वा नित्यं ब्रह्मलोके च मोदते ॥ १० ॥ दमस्य तु
 फलं राजन् शृणु त्वं विस्तरेण मे । दान्ताः सर्वत्र सुखिनो दान्ताः
 सर्वत्र निवृत्ताः ॥ ११ ॥ वदन्त्यागामिनो दान्ताः सर्वत्रानिस्तु-
 दनाः । प्रार्थयन्ति च वदन्त्याः स्वमन्ते तत्र संभवः ॥ १२ ॥
 युज्यन्ते सर्वकामैर्हि दान्ताः सर्वत्र पाण्डव । स्वर्गं यथा प्रमो-
 दन्ते तपसा विक्रमेण च ॥ १३ ॥ दानैर्यज्ञैश्च विविधैस्तथा
 दान्ताः समान्विताः । दानाद्दमो विप्रिष्टो हि दानं किञ्चित्
 रिजातमि ॥ १४ ॥ दाना कुप्यति नो दान्तस्तस्माद्दानात् परं
 दमः । वस्तु ह्यद्यादकुप्यन् हि तस्य लोकाः सनातनाः ॥ १५ ॥
 क्रोधो हन्ति हि वदन्तं तस्माद्दानात् परं दमः ॥ १६ ॥ षट्स्थानि
 महाराज स्वानाम्भुतयो दिवि । ऋषीणां सर्वलोकेषु वानीतो
 वान्ति देवताः ॥ १७ ॥ दमेन यानि नृपते यच्छन्ति परमर्षवः ।
 कामदाना महत् स्वानं तस्माद्दानात् परं दमः ॥ १८ ॥ अध्या-
 पकः परिक्रम्यादक्षयं फलमश्नते । विधिवत् पावकं दत्त्वा ब्रह्म-
 लोके नराधिप ॥ १९ ॥ अधीत्यापि हि यो वेदान् न्यायविद्वज्जः
 प्रयच्छति । गुरुकर्म प्रथमो तु सोऽपि स्वर्गं महीयते ॥ २० ॥
 ऋषियोऽध्ययने युक्तो यजने दानकर्मणि । युद्धे यश्च परिव्राता
 सोऽपि स्वर्गं महीयते ॥ २१ ॥ वैश्वः स्वकर्मनिरतः प्रदानाद्भवते
 महत् । शूद्रः स्वकर्मनिरतः स्वर्गं शूद्रूपयाच्छति ॥ २२ ॥ शूरा
 बहुविधाः प्रोक्तास्तेषामर्थास्तु मे शृणु । शूरान्वयानां निर्वृष्टं
 फलं शूरस्य चैव हि ॥ २३ ॥ यश्च शूरा दमे शूराः सत्यशूरास्तथा-
 परे । युद्धशूरास्तथैवोक्ता दानशूराश्च मानवाः ॥ २४ ॥ सांख्य-

शूराश्च बहवो योगशूरास्तथापरे । परस्मै ब्रह्मवासे च त्वागी
 शूरास्तथापरे ॥ २५ ॥ इतिशूरास्तथैवान्ये क्षमाशूरास्तथा-
 परे । आर्त्तवे च तथाशूराः समे वर्तन्ति मानवाः ॥ २६ ॥ तै-
 स्तैस्तु निवमैः शूरा बहव सन्ति चापरे । वेदाध्ययनशूराश्च
 शूराश्चाध्ययने रताः ॥ २७ ॥ गुरुशुश्रूषया शूराः पितृशुश्रूषया-
 परे । मातृशुश्रूषया शूरा भैश्वशूरास्तथापरे ॥ २८ ॥ परस्मै
 ब्रह्मवासे च शूराश्चातिथिपूजने । सर्वं यान्ति पराङ्गीकान् स्वकर्म-
 फलनिर्जितान् ॥ २९ ॥ धारणं सर्ववेदानां सर्वतीर्थाविगाहनं ।
 सत्यञ्च ब्रुवतो नित्यं समं ना स्यान्न वा समं ॥ ३० ॥ षड्रमेध-
 सहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतं । षड्रमेधसहस्राहं सत्यमेव विधि-
 यते ॥ ३१ ॥ सत्येन सूर्यस्तपति सत्येनाग्निः प्रदीप्यते । स्वत्येन
 मरुतो यान्ति सर्वे सत्ये प्रतिष्ठितं ॥ ३२ ॥ सत्येन देवाः प्रीयन्ते
 पितरो ब्राह्मणास्तथा । सत्यमाहुः परो धर्मस्तस्मै न सद्यं न
 लङ्घयन् ॥ ३३ ॥ मुनयः सत्यनिरता मुनयः सत्यविक्रमाः । मुनयः
 सत्यशपथास्तस्मात् सत्यं विधिष्यते । सत्यवन्तः स्वर्गलोकं मोदन्ते
 भरतर्षभ ॥ ३४ ॥ दमः सत्यफलविप्रिरुक्ता सर्वात्मना मया ।
 असंशयं विनीतात्मा स वै स्वर्गं महीयते ॥ ३५ ॥ ब्रह्मचर्यस्य च
 गुणं शृणु त्वं पशुधाधिप । आजन्ममरणाद्ब्रह्म ब्रह्मचारी
 भवेद्विद्व ॥ ३६ ॥ न तस्य किञ्चिदप्राप्यमिति विद्धि नराधिप ।
 ब्रह्म-कीटशुश्रूषीणाञ्च ब्रह्मलोकं वसन्त्यत ॥ ३७ ॥ सत्ये रतानां
 सततं दान्तानामूर्द्धरेतसां । ब्रह्मचर्यं दहेद्राजन् सर्वपापान्यु-
 पाशितं ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणेन विमेषिण ब्राह्मणो ह्यभिरुच्यते ।
 प्रत्यक्षं हि तथा ह्येतब्राह्मणेषु तपस्विषु ॥ ३९ ॥ विभेति हि
 यथा यज्ञी ब्रह्मचारिप्रधर्यितः । तद्ब्रह्मचर्यस्य फलमपीषामिह
 दृश्यते ॥ ४० ॥ मातापितृः पूजने यो धर्मस्तमपि ने शृणु ।
 श्रुत्वा पते यः पितरं नावस्थीत् कदाचन ॥ ४१ ॥ मातरं भ्रातरं

वापि गुरुमाचार्यमेव च । तस्य राजन् प्रजं विधि स्वर्गोक्ति
स्वानमर्षितं । न च पश्येत् नरकं गुरुशुश्रूषयात्मवान् ॥ ४२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि पशुशासनिकपर्वणि दानधर्मकवने
पञ्चसप्ततोलुध्यायः ॥ ७५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । विधिं गवां परं श्रुतमिच्छामि नृप
सुव्रतः । धेनु ताच्छ्राद्धतान् लोकानखिलान् प्राप्नुवादिह ॥२॥

भीष्म उवाच । न गोदानात् परं किञ्चित् विद्यते वसुधा-
धिप । गौर्हि न्यायागता दत्ता सद्यस्तारयते कुलं ॥ २ ॥

सतामर्षे सम्यगुत्पादितो यः स वै ह्यप्रः सम्यगाभ्यः प्रजाभ्यः ।
तस्मात् पूर्वं श्राद्धिकालप्रवृत्तं गोदानार्थं शृणु राजन् विधिं मे

॥ ३ ॥ एता गोपूषणीतासु गोषु सन्दिग्धदर्शना । मास्वात्ता
प्रवृत्तं प्रजं वृद्धसतिरभाषत ॥ ४ ॥ दिजातिमतिस्तृप्त्य श्वः

कालममिवेद्य च । गोदानार्थं प्रयुञ्जीत रोहिणीं नियतव्रतः
॥ ५ ॥ श्राद्धान्तु प्रयुञ्जीत समङ्गे वृद्धसेति च । प्रविश्य च

गवां मध्यमिमां श्रुतिनदादरेत् ॥ ६ ॥ गौर्हि माता ह्यपमः पिता
मे दिवं धर्मे जगती मे प्रतिष्ठा । प्रपद्यैवं शर्वरीमुख्य गोषु पुन-

र्वाणीमुत्सृजेद्गोप्रदाने ॥ ७ ॥ स तामेकां निशां गोभिः समसंख्यः
समव्रतः । ऐकात्म्यगनमात् सद्यः कलुषादिप्रमुष्यते ॥ ८ ॥ सत्-

वृष्टवत्सा हि प्रदेया सूर्य्यदर्शने । त्रिदिवं प्रतिपत्तव्यमर्ष-
वादादिप्रस्तव ॥ ९ ॥ ऊर्जस्विन्य ऊर्जमेधाय यज्ञेगर्भोऽस्यतस्य

जगतोऽस्य प्रतिष्ठा । सितेरोहः प्रवहः शश्वदेव प्राजापत्याः
सर्वमित्थर्षवादाः ॥ १० ॥ गावो ममैवः प्रणदन्तु सौथ्यास्तथा

सौम्याः स्वर्गदानाय सन्तु । श्राद्धानं मे मातृश्राद्धवन्तु तथा-
शुभाः सन्तु सर्वाभिषो मे ॥ ११ ॥ शेषोत्सर्गं कर्मभिर्हृद्भोसे

शरत्कालः शेषे संप्रवृत्ताः । दूर्वं नित्यं सर्वदुःखीयवासा दिवस्य
 ने गतिमिष्टां प्रसन्नाः ॥ १२ ॥ वा वै दूर्वं शीघ्रमथैवमावो
 युष्मान् दृष्ट्वा प्रादुमानप्रदाता । मनहता मन एवोपपन्नाः कन्तु-
 च्छब्धं शीम्यन्प्रपोषणपाः ॥ १३ ॥ एवं तस्याद्ये पूर्वमर्षं ब्रूत
 गवां दाता विधिबत् पूर्वदृष्टं । प्रतिब्रूवाच्छेषमर्षं विजातिः
 प्रतियच्छन् वै गोप्रदाने विधिषः ॥ १४ ॥ गोप्रदानोति ब्रह्मण्य-
 मर्षवस्त्रवसुप्रदः । ऊर्ध्वास्य भवतिव्या च वैष्णवीति च शोदधीत्
 ॥ १५ ॥ नामसंकीर्तयेत्तस्या यथा संख्योत्तरं च वै । फलं
 घटत्रिंशदष्टौ च सप्तस्राणि च विंशतिः ॥ १६ ॥ एवमेतान् सुष्मान्
 विद्याद्वादीनां यथाक्रमं । गोप्रदाना समाप्नोति समस्तानष्टने
 क्रमे ॥ १७ ॥ गोदः शौली निर्मयसार्धदाता न स्याद्दुःखी वसु-
 दाता च कामं । सप्तस्वीडा भारते यश्च विद्यान् विद्यातास्ते
 वैष्णवाश्चन्द्रलोकाः ॥ १८ ॥ गां वै दृष्ट्वा गोव्रती स्याद्विराजं
 निशाचैकां संवसेतेह तामिः । काम्याष्टम्यां वर्त्तितव्यं त्रिराजं
 रसैर्वा गोघृता प्रक्षवैर्वा ॥ १९ ॥ देवव्रती स्याद्दुःखभप्रदाने
 वेदावाप्तिर्गोयुगस्य प्रदाने । तथा गवां विधिमाभाद्य नृणां
 लोकानग्रान् विन्दते नाविधिषः ॥ २० ॥ कामान् सर्वान् पार्थि-
 वानेकसंख्यानं यो वै दद्यात् कामदुषाच्च धेनु । सम्यक्ताः
 स्युर्द्व्यकव्यौषवत्यस्ताभामुष्णां कथायसां सम्प्रदानं ॥ २१ ॥ न
 चाग्निष्यायात्रतायोपकुर्यान्नाश्रद्धानाय न वक्रबुद्धये । शुची
 च्छब्धं सर्वलोकस्य धर्मो नेमं धर्मं यत्र तत्र प्रजस्येत् ॥ २२ ॥ सन्ति
 लोके श्रद्धाणा मनुष्याः सन्ति दृष्ट्वा राक्षसा मानुषिषु । एषा-
 नितहीयमानं क्षनिष्टं धी नास्तिक्वदाश्रयन्तेः स्यपुण्याः ॥ २३ ॥
 वाईस्यत्यं वाक्यमेतन्निष्पन्नं धी राजानो गोप्रदानानि दृष्ट्वा ।
 लोकान् प्राप्ताः पुण्यशीलाः प्रहृतास्तान्ने राजन् कीर्त्तयमानास्त्रि-
 नोध ॥ २४ ॥ उशीनरो विद्मगच्छो नृगञ्च भगीरथो विभुतो

वीरनाथः । नाम्ना वै सुवकुन्दश्च राजा भूमिधर्मो वैश्व-
कीर्णकश्च ॥ २५ ॥ सुकरवा भरतचक्रवर्ती वसुधाववाही भारत-
वर्ष एव । तथा वीरो हायरविश्व राजो वै वायव्ये विभुतां
कीर्तिमन्तः ॥ २६ ॥ तथा राजा पृथक्कर्मा दिक्षीपो दिवं प्राप्नो
गोप्रदानैर्विधिभिः । वक्षे हानैस्तपसा राजधर्मैर्मान्वाताभूद्गोप्रदा-
नैश्च युक्तः ॥ २७ ॥ तस्मात् पावं क्षमपीमां भयोक्तां वाचंस्वतीं
भारतीं धारवस्व । द्विजाद्येभ्यः संप्रवच्छेत्स प्रीतो गाः पुण्या
वै प्राण्य राज्यं कुक्षयां ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा सर्वं कृतवान् धर्मराजो भीष्मे-
षोक्तो विधिवद्गोप्रदाने । स मास्वातुर्हृद्विद्वोपदिष्टं सम्यक् क्षमं
धारवानास राजा ॥ २९ ॥ इति नृप सततं गवां प्रदाने व्यव-
कक्षान् सह गोमयैः पिवानः । क्षितितक्षयनः शिखी वतास्त्रा
वृष इव राजहृषस्तदा बभूव ॥ ३० ॥ नरपतिरभवत् सदैव
ताम्बः प्रवतमनास्वभिसंस्तुवंश ताः क्ष । नृपतिश्चुरि न गामयुक्त
भूवस्तुरगवरैरगमश्च यत्र तत्र ॥ ३१ ॥

इत्यनुष्ठासनपर्वणि पशुधासनिकपर्वणि दानधर्मकक्षणे
षट्सप्ततोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा भूवः शान्तनवं
नृपं । गोदाने विश्वरं धीमान् पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । गोप्रदानगुणान् सम्यक् पुनर्मिं ब्रूहि
भारत । न हि त्वय्याम्यहं वीर शृण्वानोऽवतमीदृशं ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । इतुःस्तो धर्मराजेन तदा शान्तनवो
नृपः । सम्यगाह गुणांस्तजै गोप्रदानस्य केवलान् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । यत्कक्षां गुणसम्पन्नां तदुचीं वक्ष्यंयुतां ।

दत्त्वेष्टयो गां विशाय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४ ॥ चक्षुर्यां नाशः शी-
लोका गां हर्षां तावत् सच्छ्रुति ॥ ५ ॥ पीतोद्कां जम्बवणां
नष्टक्षीरां निरिन्द्रियां । जरारोगोपसम्पन्नां जीर्णां वापीमिवा-
ज्जनां । हृत्वा तमः प्रविषति दिवं जेधेन बोधयति ॥ ६ ॥ दृष्टा
दुष्टा व्याधिता दुर्बला वा नो हातव्या वाच मूर्खैरदत्तैः । जेधै-
र्विभ्रं योऽफलैः संयुज्जति तस्यावीर्याद्यापलाशैव खीणाः ॥ ७ ॥
वसान्विताः शौलवयोपपन्नाः सर्वे प्रयच्छन्ति सुगन्धवत्सः । यथा
हि गङ्गा सरितां वरिष्ठा तथाजनीनां कपिला वरिष्ठा ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कस्मात् समाने वज्रसा प्रदाने उद्धिः
प्रयस्तं कपिलाप्रदानं । विशेषमिच्छामि महाप्रभाव योतुं सम-
र्थोऽस्मि भवान् प्रवक्तुं ॥ ९ ॥

श्रीश उवाच । उदानां ब्रुवतां तात श्रुतं मे तत् पुरातनं ।
वक्ष्यामि तद्देशिण रोहिष्णी निमिता यथा ॥ १० ॥ प्रजाः
सृजेति चादिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयम्भवा । असृजदृत्तिमेवाग्रे तानां
द्वितकाम्यया ॥ ११ ॥ यथा क्षमत्तमायित्य वसंत्यन्ति ि कषः ।
तथा वसन्ति समायित्य वसंत्यन्ति प्रजा विभो ॥ १२ ॥ पचरेभ्यश्च
भूतेभ्यश्चराः श्रेष्ठाः सदा नराः । ब्राह्मणाय ततः श्रेष्ठास्तेषु
यथाः प्रतिष्ठिता ॥ १३ ॥ वस्यै रवाप्यते सोमः स च गोषु प्रति-
ष्ठितः । ततो दिवाः प्रमोदन्ते पूर्वं वसन्तिस्ततः प्रजाः ॥ १४ ॥
प्रजा तान्येव भूतानि प्राक्क्रियन् वसन्तिकाहवा । वसन्तिश्चाव्य-
पद्यन्त वसिताः पितृमातृवत् ॥ १५ ॥ इतीदं मनसा गत्वा प्रजा-
सर्गाद्यमात्मनः । प्रजापतिस्तु भगवानमृतं प्रापिवत्तदा ॥ १६ ॥
स गतस्तस्य वसन्तु गन्धं सुरभिमुद्गरम् । इदर्शोद्गारसंघर्षा
सुरभो नुषण्णां सुतां ॥ १७ ॥ सासृजत् शौरभेयीस्तु सुरभि-
र्ज्ञोकमातृकाः । सुवर्णावर्णाः कपिलाः प्रजानां वसन्तिधेनवः ॥ १८ ॥
तासाममृतवर्णानां सरस्तीनां समस्ततः । वभ्रुवास्तृजतः फेणः

अथतो नाभिवीरिजः ॥ १८ ॥ अथसमुद्यविभटो भवस्य भुवि
 तिष्ठतः । अथस्यवापतत् क्रुद्धः स तद्देवत च प्रभुः ॥ १९ ॥
 अथाटप्रभवेवाप्या रोहिणीं प्रदृशन्विव । तत्सेजस्तु ततो रोहं
 कपिलास्ता विधाप्यते ॥ २१ ॥ नानावर्णस्रमनवशेषानिव दिवा-
 करः । वास्तु तच्छादपक्रम्य सोमनेत्राभिसंक्षिताः ॥ २२ ॥ यज्ञोत्-
 पन्नाः स्ववर्णशास्ता नीता नाम्यवर्णतां । अथ क्रुद्धं महादिवं
 प्रजापतिरभाषत ॥ २३ ॥ अन्वेनावसिक्तस्त्वं नोच्छ्रुष्टं विद्यते
 गवां । यथा ज्ञतमाहाय सोमो विष्यन्दते पुनः ॥ २४ ॥ तथा
 चीरं अरन्ध्रेता रोहिण्योऽन्वतसन्धवं । न दुष्यत्यनिको नाग्निर्न
 सुवर्षं न चोदधिः ॥ २५ ॥ नाम्नेनामृतं पीतं वत्सपीता न
 वत्सका । इमान् लोकान् भरिष्यन्ति हविषा प्रसूयेण च
 ॥ २६ ॥ यासामैश्वर्यमिच्छन्ति सर्वेष्वेतमयं शुभं । त्वयमशु
 द्दो तन्नै चह गोभिः प्रजापतिः ॥ २७ ॥ प्रमादयामास मन-
 स्तेन अद्रस्य भारत । प्रीतश्चापि महादिवसकार त्वयमं तदा ।
 अजह वाहनैव तस्मात् स त्वयमध्वजः ॥ २८ ॥ ततो देवैर्महा-
 ईवस्तदा पशुपतिः जतः । ईश्वरः च गवां मध्ये त्वयभासु प्रकी-
 र्शितः ॥ २९ ॥ एवमव्यवर्णानां कपिलानां मञ्जौजसां । प्रदाने
 प्रथमः कस्यः सर्वाणामेव कीर्शितः ॥ ३० ॥ लोकच्येष्टा लोक-
 उत्तिप्रवृत्ता हृष्टोपिताः सोमविष्यन्दभृताः । सोम्याः पुण्याः
 कामदाः प्राणदाश्च सा वै इत्या सर्वकामप्रदः स्यात् ॥ ३१ ॥ इमं
 गवां प्रभवविधानमुत्तमं पठन् सदा शुचिरपि मङ्गलप्रियः । विमु-
 च्यते कलिकल्मुषीष मानवः शिवं सुतान् धनपशुमाप्नुयात् सदा
 ॥ ३२ ॥ इत्थं कथं तर्पणं यान्तिकर्म यानं वासो त्वदवाचस्य
 तुष्टिः । यतान् सर्वान् गोप्रदाने गुणान् वै दाता राजकापुत्रादौ
 चरेव ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । पितामहस्त्राय नियम्य वाक्यं राजा

सह भाद्रभिराजमीढः । सुवर्णवर्णान्बहुहस्ताया गाः पार्श्वो ददौ
 ब्राह्मणसत्तमेभ्यः ॥ ३४ ॥ तथैव तेभ्योऽपि ददौ दिजेभ्यो गवो
 सहस्राणि यतानि चैव । यज्ञान् समुद्दिष्य च दक्षिणार्धं लोकान्
 विजेतुं परमाह्व कीर्त्तिं ॥ ३५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

सप्तसप्तमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

भीष्म उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु वशिष्ठकृपिसत्तमं ।
 इक्ष्वाकुवंशजो राजा सौदासो वदतां वरः ॥ १ ॥ सर्वलोकचरं
 सिद्धं ब्रह्मकीर्णं समातनं । पुरोहितमभिप्रष्टुमभिवाद्योपचक्रमे ॥२॥

सौदास उवाच । वैलोक्ये भगवन् किंस्वित् पवितं ज्योतेऽ-
 नव । यत् कीर्त्तयन् सदा मर्त्यैः प्राप्नुयात् पुण्यमुत्तमं ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । तस्मै प्रोवाच वचनं प्रणताय हितं तदा ।
 गवामुपनिषदिदाम् नमस्कृत्य गवां शुचिः ॥ ४ ॥ गावः सुरभि-
 गन्धिव्यस्तथा गुग्गुलुगन्धयः । गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः
 स्वस्वयनं महत् ॥ ५ ॥ गावो भूतेषु भव्येषु गावः पुष्टिः समा-
 तनी । गावो लक्ष्म्यास्तथानूषं गोषु दत्तं न नश्यति ॥ ६ ॥
 अन्नं हि परमं गावो देवानां परमं हविः । स्वाहाकारवष्टकारौ
 नित्यं गोषु प्रतिष्ठितौ ॥ ७ ॥ गावो यज्ञस्य हि पक्षं गोषु यज्ञाः
 प्रतिष्ठिताः । गावो भविष्यं भूतेषु गोषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ ८ ॥
 सार्धं प्रातश्च सततं होमकाले महाद्युते । गावो ददति वै हव्य-
 ऋषिभ्यः पुरुषर्षभ ॥ ९ ॥ यानि कानि च दुर्गाणि दुष्कृताणि
 कृतानि च । तरन्ति चैव पाप्मानं धेनुं ये ददति प्रजो ॥ १० ॥
 एकाश्च दधगुर्दद्याद्दध दद्याच्च गोमती । यतं सचलसुर्दद्यात्
 सर्वं तुल्यप्रज्ञा हि ते ॥ ११ ॥ यनाहितानिः यतसुरजन्मा च

अश्वत्थः । सन्तो वच कीनाथो नार्धमर्हन्ति ते तवः ॥ १२ ॥
 अपिषां धि प्रवच्छन्ति सवत्सां कांस्यदीहनां । सुव्रतां वस्त्रसंवौता-
 सुभौ लोको जयन्ति ते ॥ १३ ॥ युवानभिन्द्रियोपेतं घतेन घत-
 वूषणं । गवेन्द्रं प्राङ्गणेन्द्राय भूरिभृङ्गमलङ्कृतं ॥ १४ ॥ वृषभं
 धि प्रवच्छन्ति शोत्रिवाव परस्तप । ईश्वर्यन्तेऽधिगच्छन्ति
 जावमानाः पुनःपुनः ॥ १५ ॥ नाकीर्णयित्वा गाः सुप्यात्ता नास-
 च्छ्वत्स चोत्पतेत् । सायं प्रातर्नमस्येच्च गास्ततः पुष्टिमाप्नुवात्
 ॥ १६ ॥ गवां मूत्रपुरीषस्य नोदिजेत कयञ्चन । न चासां मांस-
 मञ्जीयाहवां पुष्टिं तथाप्नुयात् ॥ १७ ॥ गाश्च संकीर्त्तयेन्नित्यं
 नावमन्येत तास्तथा । अनिष्टं स्वप्नमाक्षय्य गां नराः संप्रकी-
 र्त्तयेत् ॥ १८ ॥ गोमयेन सदा स्थावात् करीषे चापि सखियेत् ।
 ऋषमूत्रपुरीषाणि प्रतिघातञ्च वर्जयेत् ॥ १९ ॥ साह्यं चर्मणि
 भुञ्जीत निरीयेत् वारुणीं दिशं । वाग्यतः सर्पिषा भूमौ गवां
 पुष्टिं सदाञ्जते ॥ २० ॥ घृतेन जुहुयाद्दमिं घृतेन स्वस्ति वाच-
 येत् । घृतं दद्यात् घृतं प्रायेहवां पुष्टिं सदाञ्जते ॥ २१ ॥ गोमत्या
 विद्यया धेनुं तिष्ठानामभिमन्त्रय यः । सर्वरत्नमयीं दद्यात् न
 च शोचेत् कृताहते ॥ २२ ॥ गावो मामुपतिष्ठन्तु हेमशृङ्गाः पयो-
 मुखः । सुरभ्यः सौरभेय्यश्च सरितः सागरं यथा ॥ २३ ॥ गा
 वै पञ्चाम्यहं नित्यं गावः पञ्चन्तु मां सदा । गावोऽन्नाकं वयं
 तासां वतो गावस्ततो वयं ॥ २४ ॥ एवं रात्रौ दिवा चापि समेषु
 विप्रनेषु च । महाभयेषु च नरः कीर्त्तयन् मुच्यते भवात् ॥ २५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि दानधर्मकण्ठे

अष्टसप्ततोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

अथिष्ठ उवाच । घतं वधंसहस्राणां तपस्तप्तं सुदुष्करं ।

गोभिः पूर्वं विष्टाभिर्गच्छेम चेष्टतानिति ॥ १ ॥ लोकोऽजित्
 दक्षिणाञ्च सर्वासां वयमुत्तमाः । भवेम न च क्षिप्येम होषिषेति
 परन्तप ॥ २ ॥ यजत् पुरीषस्थानेन जनः पूषित सर्वदा । यज्ञता
 च पवित्रार्थं कुर्वीरन् देवमानुषाः ॥ ३ ॥ तथा सर्वाणि भूतानि
 स्त्रावराणि चराणि च । प्रजातारश्च लोकान्त्रो गच्छेदुरिति
 मानद् ॥ ४ ॥ ताभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽन्ते ज्वरं प्रभुः ।
 एवं भवत्विति प्रभुर्लोकं स्तारयतेति च ॥ ५ ॥ उक्तञ्चुः सिद्ध-
 क्षामास्ता भूतभव्यस्य मातरः । प्रातर्नमस्यास्ता गावस्ततः पुष्टि-
 मवाप्नुयात् ॥ ६ ॥ तपसोऽन्ते महाराज गावो लोकपरावणाः ।
 तज्जाहावो महाभागाः पावत्रं परमुच्यते । तत्रैव सर्वभूतानां
 समतिष्ठन्त मूर्धेनि ॥ ७ ॥ समानवत्सां कपिणां धेनुं दृष्ट्वा पय-
 स्त्रिणीं । सुव्रतां वस्त्रसंवीतां द्रष्टुं लोके महीयते ॥ ८ ॥ लोहितो
 तुल्यवत्साश्च धेनुं दृष्ट्वा पयस्त्रिणीं । सुव्रतां वस्त्रसंवीतां सुखी-
 लोके महीयते ॥ ९ ॥ समानवत्सां सवत्सां धेनुं दृष्ट्वा पयस्त्रिणीं ।
 सुव्रतां वस्त्रसंवीतां सोमोलोके महीयते ॥ १० ॥ समानवत्सां
 श्वेतान्तु धेनुं दृष्ट्वा पयस्त्रिणीं । सुव्रतां वस्त्रसंवीतामीन्द्रलोके
 महीयते ॥ ११ ॥ समानवत्सां कृष्णान्तु धेनुं दृष्ट्वा पयस्त्रिणीं ।
 सुव्रतां वस्त्रसंवीतामम्बिलोके महीयते ॥ १२ ॥ समानवत्सां
 घूम्रान्तु धेनुं दृष्ट्वा पयस्त्रिणीं । सुव्रतां वस्त्रसंवीतां वान्यलोके
 महीयते ॥ १३ ॥ अपां ज्ञेयसवत्सान्तु सवत्सां कांस्यदीहनां ।
 प्रदाय वस्त्रसंवीतां वारुणं लोकमश्नुते ॥ १४ ॥ वातरेणुसव-
 र्णान्तु सवत्सां कांस्यदीहनां । प्रदाय वस्त्रसंवीतां वायुलोके
 महीयते ॥ १५ ॥ हिरण्यवर्णां पिशाचीं सवत्सां कांस्यदीहनां ।
 प्रदाय वस्त्रसंवीतां कौवेरं लोकमश्नुते ॥ १६ ॥ पञ्चाक्षुस-
 वर्णान्तु सवत्सां कांस्यदीहनां । प्रदाय वस्त्रसंवीतां पित्रलोके
 महीयते ॥ १७ ॥ सवत्सां पीवरीं दृष्ट्वा दृतिमपठामकृतां ।

वैश्वदेवसंवाचं स्वानं श्रेष्ठं प्रपद्यते ॥ १८ ॥ समानवत्सां गौरीन्तु
 वेतुं दृष्ट्वा पयस्विनीं । सुव्रतां वस्त्रसंवीतां वसूनां लोकमाप्नु-
 यात् ॥ १९ ॥ पाण्डुकम्बलवर्णाभां सवत्सां कांस्यदीहनां । प्रदाय
 वस्त्रसंवीतां साध्यानां लोकमाप्नुयात् ॥ २० ॥ वैराटपृष्ठमुच्चापं
 सर्वरत्नैरलङ्कृतं । प्रदाय मरुतां लोकान् स राजन् प्रतिपद्यते
 ॥ २१ ॥ बभोपपन्नं गौळाङ्गं सर्वरत्नसमन्वितं । गन्धर्वाप्सरसां
 लोकान् दृष्ट्वा प्राप्नोति मानवः ॥ २२ ॥ दृतिकण्ठमनङ्गाङ्गं सर्व-
 रत्नैरलङ्कृतं । दृष्ट्वा प्रजापतेर्लोकान् विद्योक्तः प्रतिपद्यते ॥ २३ ॥
 गोप्रदानरतो याति भिस्त्वा जलदसञ्चयान् । विमानेनार्कवर्षेण
 ह्रिवि राजन् विराजते ॥ २४ ॥ तच्चारुवेद्याः सुशोभ्यः सहस्रं
 चरबोधितः । रमन्ति नरश्रेष्ठं गोप्रदानरतं नरं ॥ २५ ॥
 वीथानां वल्लकीनाञ्च नूपुराणाञ्च शिञ्जितैः । हासैश्च हरिणा-
 षीथां सुप्तः स प्रतिबुद्धते ॥ २६ ॥ यावन्ति रोमाणि भवन्ति
 वेन्वास्तावन्ति वर्षाणि महीयते सः । स्वर्गेषुनद्यापि ततो नृलोके
 प्रसूयते वै विपुले यद्दे सः ॥ २७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

एकोनाशौतोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

अथिष्ठ उवाच । दृतक्षीरपदा गावो दृतवीन्यो दृतोद्भवाः ।
 दृतनद्यो दृतावर्त्तास्ता मे सन्तु सदा यद्दे ॥ १ ॥ दृतं मे दृद्वं
 निव्यं दृतं नाभंगं प्रतिष्ठितं । दृतं सर्वेषु गात्रेषु दृतं मे मनसि
 स्थितं ॥ २ ॥ गावो ममाश्रतो नित्यं गावः पृष्ठत एव च । गावो
 मे सर्वतसैव गवां मध्ये वसाम्यहं ॥ ३ ॥ इत्याचम्य जपेत् सार्वं
 मातश्च पुरुषः सदा । यद्दत्तां कुरुते प्रापं स तच्चात् परिमुच्यते
 ॥ ४ ॥ प्रावादा यत्र सोवर्णा बसोर्षारा च यत्र सा । गन्धर्वा-

अरसो यत्र तत्र वान्ति सहस्रदाः ॥ ५ ॥ नवनीतपद्माः क्षीरोद्गा
 दधिधैवत्सहस्रुणाः । वहन्ति यत्र वै नद्यस्तत्र वान्ति सहस्रदाः
 ॥ ६ ॥ नवां घतसहस्रन्तु वः प्रवच्छेदुववाविधि । परां वृद्धि-
 मवाप्याय स्वर्गलोके महीवते ॥ ७ ॥ इष सोमवतः पुत्री माता-
 पित्रीः पितामहान् । इधाति सुकृतान् लोकान् पुनाति च कुलं
 नरः ॥ ८ ॥ धेन्वाः प्रमाणेन सःप्रमाणां धेनुं तिल्लानामपि च
 प्रदाव । पानीयदाता च यमस्य लोके न यातनां काञ्चिदुपैति
 तत्र ॥ ९ ॥ पवित्रमग्रं जगतः प्रतिष्ठा दिवोकसां मातरोऽद्या-
 प्रमेवाः । चन्दात्मभेहृत्पिणती ब्रजेच्च दद्याच्च पात्रे प्रसमीक्ष्य
 कालं ॥ १० ॥ धेनुं सवत्सां कपिणां भूरिशृङ्गो कांस्योपरीक्षा
 वसनीत्तरीयां । प्रदाव तां गाहति दुर्विगाह्यां याम्यां सभां
 वीतमदो मनुष्यः ॥ ११ ॥ सुखपा वज्ररूपाश्च विश्वरूपाश्च मातरः ।
 गावो मानुपतिष्ठन्तामिति नित्यं प्रकीर्तयेत् ॥ १२ ॥ नातः पुष्य-
 तरं दानं नातः पुष्यतरं फलं । नातो विप्रिष्टं लोकेषु भूतं
 भवितुमर्हति ॥ १३ ॥ त्वचा लोम्बाश्च शृङ्गैर्वा वाचैः क्षीरेण
 मेदसा । यज्ञं वहति संभूय किमस्त्रभ्यधिकं ततः ॥ १४ ॥ यज्ञा
 सर्वमिदं व्याप्तं जगत् स्थावरजङ्गमं । तां धेनुं शिरसा वन्दे
 भूतमव्यस्य मातरं ॥ १५ ॥ गुणवचनसमुच्चयैकदेशो नृवर मदैव
 गवां प्रकीर्तितस्ते । न च परमिह दानमस्ति गोभ्यो भवति न
 चापि परावचं तन्मान्यत् ॥ १६ ॥

नील सवाच । वरमिदमिति भूमिदो विविन्व्य प्रवरश्चक्षि-
 र्बचनं ततो महात्मा । व्यसृजत नियतात्मवान् दिजेभ्यः सुवज्र
 च गोघनवाप्तवांश्च लोकान् ॥ १७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि पानुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

शुचिष्ठिर उवाच । पवित्राणां पवित्रं चच्छिष्टं लोके च
ब्रह्मवेत् । पावनं परमञ्चैव तस्मै ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भौष उवाच । गावो महाधीः पुण्याश्च तारवन्ति च मान-
वान् । धारवन्ति प्रजाधेमा इविषा पयसा तथा ॥ २ ॥ न हि
पुण्यतमं किञ्चिद्भोभ्यो भरतसत्तम । एताः पुण्याः पवित्राश्च त्रिषु
लोकेषु सत्तमाः ॥ ३ ॥ देवानामुपरिष्ठाश्च गावः प्रतिवसन्ति
वै । इत्या चैतास्तादयते यान्ति खगं मनोषिणः ॥ ४ ॥ मान्वाता
द्यौववाश्च ययातिर्नृपस्तथा । गा वै ददन्तः सततं ब्रह्म-
धतसम्प्रिताः ॥ ५ ॥ गताः परमकं स्नानं देवैरपि सुदुर्लभं ।
अपि चात्र पुरा गीतं कथयिष्यामि तेऽनघ ॥ ६ ॥ ऋषीणा-
मुत्तमं भीमान् इण्ड्रदेवायनं शुक्रः । समिवाद्याङ्घ्रिककृतः शुचिः
प्रथतमानसः ॥ ७ ॥ पितरं परिपप्रच्छ दृष्टलोकपरावरं । को
वचः सर्ववशानां वरिष्ठो ह्युपलभ्यसे ॥ ८ ॥ किञ्च ब्रह्मा परं
स्नानं प्राप्नुवन्ति मनोषिणः । केन देवाः पवित्रेण स्वर्गमश्नन्ति
वा विभो ॥ ९ ॥ किञ्च वचस्य वचसं ह्येव वचः प्रतिष्ठितः ।
देवानामुत्तमं किञ्च किञ्च सत्वमितः परं । पवित्राणां पवित्रञ्च
वसद्ब्रूहि पितर्यम ॥ १० ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासः परम-
शर्कवित् । पुत्राणाकथयत् सर्वं तस्मै भरतर्षभ ॥ ११ ॥

व्यास उवाच । गावः प्रतिष्ठा भूतानां तथा गावः परावचनं ।
गावः पुण्याः पवित्राश्च गोधणं पावनं तथा ॥ १२ ॥ पूर्वमासक-
श्रद्धा वै गाव इत्यनुशुश्रुम । श्रद्धार्थं समुपासन्त ताः किल प्रभु-
नभ्यम् ॥ १३ ॥ ततो ब्रह्मानुगाः प्रायमुपविष्टाः समीप्य च ।
श्रिण्वितं प्रहृष्टो ताभ्यो गोभ्यः प्रत्येकयः प्रभुः ॥ १४ ॥ तासां
श्रद्धाश्च जायन्त वस्या वाहकनीगतं । मानावर्णाः श्रद्धवत्पुत्रा
व्यरीचन्त पुत्रक ॥ १५ ॥ ब्रह्मणा वरदत्तास्ता इत्येकव्यप्रदाः
शुभाः । पुण्याः पवित्राः सुभगा दिव्यसंस्नानकथयाः ॥ १६ ॥

गावस्तेजो महद्दिव्यं गवां दानं प्रथस्यति । ये वै ताः संप्रवक्ष्यामि
 साधवो वीतमत्सराः ॥ १० ॥ ते वै सुहृतिनः प्रीक्ताः सर्वदान-
 प्रदायते । गवां लोकं तथापुण्यमाप्नुवन्ति च तेऽनघ ॥ १८ ॥
 यत्र तृचा मधुफला दिव्यपुष्परूपीपगाः । पुष्पाणि च सुगन्धीनि
 दिव्यानि दिव्यसत्तम ॥ १९ ॥ सर्वा मणिमयी भूमिः सर्वजाह्न-
 वालका । सर्वर्तुसुखसंस्पर्सा नित्यञ्च नीरजाः शुभा ॥ २० ॥
 रक्तोत्पलवनेश्वर मणिरत्नपट्टैर्द्विरभयैः । तरुणादित्यसङ्घाद्यै-
 र्भान्ति तत्र जलापययाः ॥ २१ ॥ महाहंमणिपट्टैश्च काञ्चनप्रम-
 केपरैः । नीलोत्पलविमिश्रैश्च सरोभिर्वह्निपङ्कजैः ॥ २२ ॥ करवी-
 रवनेः फलैः सहस्रावनेसंवृतेः । सन्तानकवनेः फलैस्तृतीय सम-
 लङ्घिताः ॥ २३ ॥ निमंजाभिश्च मुक्ताभिर्मणिमिश्र महाप्रभैः ।
 उद्धतपुष्पिनास्तत्र जातकपैश्च निम्नगाः ॥ २४ ॥ सर्वरत्नमयै-
 श्चित्रैरवगाढा द्रुमोत्तमैः । जातकपमयैश्चाभ्यङ्गनाशनसमप्रभैः
 ॥ २५ ॥ सौवर्णां गिरयस्तत्र मणिरत्नप्रिक्ताश्चराः । सर्वरत्न-
 मयैर्भान्ति शृङ्गैश्चाभिरुच्छितैः ॥ २६ ॥ नित्यपुष्पफलस्तत्र
 नगाः पत्ररथाकुलाः । दिव्यगन्धरसैः पुष्पैः फलैश्च तृतीयम
 ॥ २७ ॥ रमन्ते पुष्पकर्माणस्तत्र नित्यं युधिष्ठिर । सर्वकाम-
 समृद्धार्था निःशोका गतमन्यवः ॥ २८ ॥ विमानेषु विचित्रेषु
 रमणोद्येषु भारत । मोदन्ते पुष्पकर्माणो विहरन्तो वसस्त्रिनः
 ॥ २९ ॥ उपक्रीडन्ति ताव्राजन् शुभाशास्त्ररसां गथाः । एतान्
 लोकानवाप्नोति गां दृष्ट्वा वै युधिष्ठिर ॥ ३० ॥ शिपामधिपतिः
 पूषा मारुतो बलवान् बली । ऐश्वर्य्यं बरुणो राजा नाममार्त्त
 युगन्धराः ॥ ३१ ॥ सुखपा बहुकपाश्च विश्वरूपाश्च जातरः ।
 प्राजापत्यमिति ब्रह्मन् जपेन्नित्यं यतन्नतः ॥ ३२ ॥ गाश्च सुसू-
 यते वसु समन्वेति च सर्वथः । तज्जै तुष्टाः प्रयच्छन्ति वरामपि
 सुदुर्लभान् ॥ ३३ ॥ दुष्प्रेक्ष्य मनसा वापि गीषु नित्यं सुखप्रदः ।

पुत्रैरेत सदा चैव नमस्कारैश्च पूजयेत् ॥ ३४ ॥ दाम्पतः प्रीतमना
 नित्यं गवां व्युष्टिं तद्याजुते । त्राहमुष्यं पिबेत्सूत्रं त्राहमुष्यं
 पिबेत् पयः ॥ ३५ ॥ गवामुष्यं पयः पीत्वा त्राहमुष्यं घृतं
 पिबेत् । त्राहमुष्यं घृतं पीत्वा वायुभक्षी भवेत्त्राहं ॥ ३६ ॥ शिव
 देवाः पवित्रेण भुङ्क्ते लोकमुत्तमं । यत् पवित्रं पवित्राणां तदु-
 घृतं शिरसा वहेत् ॥ ३७ ॥ घृतेन जुहुयादग्निं घृतेन स्वस्ति
 वाचयेत् । घृतं प्रायेदुघृतं दद्यात् गवां व्युष्टिं तद्याजुते ॥ ३८ ॥
 निरुत्तैश्च यवैर्गोभिर्ग्रांसं प्राञ्चिनवायकः । ब्रह्महत्यासमं पापं
 सर्वमेतेन शुष्यते ॥ ३९ ॥ परामवाञ्च देव्यानां देवैः शीघ्रमिदं
 कृतं । ते दिवसमपि प्राप्ताः संसिद्धाश्च महाजन्ताः ॥ ४० ॥ गावः
 पवित्राः पुण्याश्च पावनं परमं महत् । ताश्च दत्त्वा दिजातिभ्यो
 नरः स्वर्गमुपाकृते ॥ ४१ ॥ गवां मध्ये शुचिर्भूत्वा गोमतीं मनसा
 खयेत् । पूनाभिरद्विराचन्य शुचिर्भवति निर्मलः ॥ ४२ ॥ पञ्चि-
 मध्ये गवां मध्ये ब्राह्मणानाञ्च संसदि । विद्यावेदजनस्याता
 ब्राह्मणाः पुण्यकर्मिणः ॥ ४३ ॥ पञ्चापथीरन् शिष्यान् वै गोमतीं
 वृक्षकर्मितां । त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा गोमतीं कृमते वरं ॥ ४४ ॥
 पुत्रकामश्च लभते पुत्रं धनमद्यापि वा । पतिक्रमा च भर्तारं
 सर्वकामांश्च मानवः ॥ ४५ ॥ गावस्तुष्टाः प्रयच्छन्ति सेविता वै
 न संशयः । एवमेता महाभागा यश्चियाः सर्वकामदाः । रोहिण्य
 इति जानीहि नैताभ्यां विद्यते परं ॥ ४६ ॥

शौच उवाच । इत्युक्तः स महातेजाः शुकः पित्रा महा-
 क्त्वा । पूजयामास गा नित्यं तस्मात्स्वमपि पूजय ॥ ४७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

श्रीमद्भागवतकौस्तुभे एकादशोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मया गवां पुरीयं वै श्रिया जुष्टमिति
श्रुतं । एतद्विच्छाम्यहं शीतुं संशयोऽत्र पितामह ॥ १ ॥

भीम उवाच । यत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ।
गोभिरुपैह सम्वाहं श्रिया भरतसत्तम ॥ २ ॥ श्रीः कृत्वेह वपुः
कान्तं गोमध्येषु विवेश ह । गावोऽथ विस्मितास्तस्या दृष्ट्वा रूपस्य
सम्पदं ॥ ३ ॥

गाव ऊचुः । कासि देवि कृती वा त्वं रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
विस्मिताः स्म महभागे तव रूपस्य सम्पदा ॥ ४ ॥ इच्छाम त्वां
तयं ज्ञातुं का त्वं क्व च ममिच्छसि । तस्त्वेन वरवर्णाभि सर्वमेतद्-
ब्रुवीहि नः ॥ ५ ॥

श्रीरुवाच । लोकाकान्तास्त्रिभद्रं वः श्रीर्नाम्नाहं परियुता ।
मया दैत्याः परित्यक्ता विनष्टाः याश्छतीः समाः ॥ ६ ॥ मयाभि-
पन्ना देवाश्च मोदन्ते याश्छतीः समाः । इन्द्रो विवस्वान् सोमश्च
विष्णुर्दापोऽग्निर्वै च ॥ ७ ॥ मयाभिपन्नाः सिध्यन्ते ऋषयो
देवतास्तथा । यान्नाविष्णाम्यहं गावस्ते विनश्यन्ति सर्वशः ॥ ८ ॥
वर्मशार्थश्च कामश्च मया जुष्टाः सुखान्विताः । एवं प्रभवास्मां
गावो विजानीत सुखप्रदाः ॥ ९ ॥ इच्छामि चापि युष्मासु
वस्तुं सर्वासु नित्यदा । आगत्य प्रार्थये युष्मान् श्रीजुष्टा भव
ताथ वै ॥ १० ॥

गाव ऊचुः । यधुवा यपक्ता च त्वं सामान्या वद्भूमिः सह ।
न स्मामिच्छाम भद्रन्ते गम्यतां यत्र रंस्यसे ॥ ११ ॥ वपुष्मन्तो
वयं सर्वाः किमस्माकं त्वयाय वै । यद्येष्टं गम्यता तत्र कृतकार्या
ययं त्वया ॥ १२ ॥

श्रीरुवाच । किमेतद् । स्वयं गावो वक्ष्यां नेहाभिमन्द्य ।
न मां संप्रतिशङ्कीध्वं कक्ष्मादै दुर्लभां सतीं ॥ १३ ॥ सत्यश्च लोक-
वाद्गोऽसं लोके चरति सुजताः । स्वयं प्राप्ते परिभवो भवतीति ।

विनिश्चयः ॥ १४ ॥ महदुषं तपः कृत्वा मां निषिवन्ति मानवाः ।
 देवदानवगन्धर्वाः पिपासोरगराक्षसाः ॥ १५ ॥ प्रभाव एष वो
 गावः प्रतिशङ्कोत मामिह । नावमन्या ह्यहं सौम्यास्त्रैलोक्ये
 सचराचरे ॥ १६ ॥

गाव ऊचुः । नावमन्यामहे देवि न त्वां परिभवामहे ।
 अधुवा चक्षुषिणासि ततस्त्वां वर्जयामहे ॥ १७ ॥ बद्धनात्र
 किमुक्तेन गम्यतां यत्र वाच्छसि । वपुस्त्यो ववं सर्वाः किमप्याकं
 जवानवे ॥ १८ ॥

श्रीसुवाच । अत्रघाता भविष्यामि सर्वलोकस्य मानदाः ।
 प्रत्याख्यानेन युष्माकं प्रसादः क्रियतां मम ॥ १९ ॥ महाभागा
 भवत्यो वै शरण्याः शरणागततां । परिव्रायन्तु मां नित्यं भज-
 मानामनिन्दितां ॥ २० ॥ माननामहमिच्छामि भवत्यः सततं
 शुभाः । शप्येकाङ्केऽप्यथो यस्मिच्छामि च सुकुत्सिते ॥ २१ ॥
 न वोऽस्ति कुत्सितं किञ्चिद्दृष्ट्वा लब्धतेऽनघाः । पुर्याः पवित्राः
 सुभगा ममादिशं प्रयच्छत । वसेयं यत्र वो दिहे तस्मै व्याख्यातु-
 मर्हसि ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वास्तु ता गावः शुभाः करुणवत्सलाः ।
 संनम्य सद्दिताः सर्वाः श्रियमूर्चुर्नराधिप ॥ २३ ॥ अत्रश्वं मानना
 काश्यां तवाम्नाभिर्यमस्विनि । शकृन्मूत्रं निवस त्वं पुष्यनेतदि
 नः शुभे ॥ २४ ॥

श्रीसुवाच । द्रिष्ट्वा प्रसादो युष्माभिः कृतो मेऽनुग्रहात्मकः ।
 एवं भवतु भद्रं वः पूजितास्मि सुखप्रदाः ॥ २५ ॥ एवं कृत्वा तु
 समवं श्रीर्गोभिः सप्त भारत । पश्यन्तीनां ततस्तासां तत्रैवास्त-
 रक्षीयत ॥ २६ ॥ एवं गोशकृतः पुत्र माहात्मं तेऽनुवर्षिणं
 माहात्मं च गवां भूयः श्रूयतां गदतो मम ॥ २७ ॥

इत्यनुपासनपर्वणि पशुपासनिक्रमपर्वणि दानधर्मकथने
 गोप्रदानिके हरपौतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

भीष्म उवाच । यि च गां संप्रवच्छन्ति हृतविष्टाभिर्नृषी ।
 तेषां सदाणि यज्ञाय नित्यमेव युधिष्ठिर ॥ १ ॥ ऋते दधिघृते-
 नेह न दधुः संप्रवर्त्तते । तेन यज्ञस्य ब्रह्ममती मूलं कथ्यते
 ॥ २ ॥ दानानामपि सर्वेषां गवां दानं प्रथमम् । गावः श्रेष्ठाः
 पवित्राश्च पावनं श्रेतदुत्तमं ॥ ३ ॥ पुष्टयमेताः सेवेत घान्त्वर्ष-
 मपि चैव ह । पयोदधिघृतह्वासां सर्वपापप्रमोचनं ॥ ४ ॥ गाव-
 स्तेजः परं प्रोक्तमिह लोके परत्र च । न गोभ्यः परमं किञ्चित्
 पवित्रं भरतर्षभ ॥ ५ ॥ अथाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ।
 पितामहस्य सख्यादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ पराभूतेषु
 दैत्येषु यक्रस्त्रिभुवनेश्वरः । प्रजा कमुद्रिताः सर्वाः सत्यधर्मपरा-
 यणाः ॥ ७ ॥ अथर्षयः सगन्धर्वा किन्नरोरगराक्षसाः । देवा-
 सुरसुपर्णाश्च प्रजानां पतयस्तथा ॥ ८ ॥ पर्यपासन्त कौरव्य
 कदाचिदै पितामहं । नारदः पवनश्चैव रिश्यावसुर्जाज्ञाङ्गुः ॥ ९ ॥
 दिव्यतानेषु गायन्तः पर्यपासन्त तं प्रभुं । तत्र दिव्यानि पुण्यानि
 प्रावहत् पवनस्तदा ॥ १० ॥ आजहृष्टं तवयापि सुगन्धिनी पद्मक-
 पृथक् । तस्मिन् देवसमावाये सर्वभूतसमागमे ॥ ११ ॥ दिव्य-
 वाहितसंघटे दिव्यस्त्रीधारणाव्रते । इन्द्रः पप्रच्छ देवेष्वमभिवाद्य
 प्रणम्य च ॥ १२ ॥ देवानां भगवन् कक्षाश्लोके दानां पितामह ।
 उपरिष्ठाद्गवां लोक एतदिच्छामि वेदितुं ॥ १३ ॥ किन्तपो
 ब्रह्मचर्यं वा गोभिः कृतमिच्छेऽश्वर । देवानामुपरिष्ठाद्दृश्यसन्ध-
 रक्षसः सुखं ॥ १४ ॥ ततः प्रोवाच ब्रह्मा तं यक्रं वक्त्रनिस्तृणं ।
 अथज्ञातास्त्वया नित्यं गावो वक्त्रनिस्तृण ॥ १५ ॥ तेन कक्षासां
 माहात्म्यं न वेत्सि शृणु अत् प्रभो । गवां प्रभावं परत्वं माहा-
 त्म्यञ्च सुरर्षभ ॥ १६ ॥ यज्ञात् क्वचिन्ना गावो यज्ञ एव च
 वासव । एतामिह विना यज्ञो न वर्त्तत कक्षसुत ॥ १७ ॥ आर-
 वृन्ति प्रजाश्चैव पथसा हविषा तथा ॥ १८ ॥ एतासां तनवाद्यापि

इषिबीगनुपासते । जनवन्ति च धान्यानि वीजानि विविधानि
 च ॥ १८ ॥ ततो ब्रह्माः प्रवर्तन्ते ह्यस्य क्रव्यस्य सर्वशः । पयो-
 दधिदूतश्चैव पुण्यासैताः सुराधिप । वदन्ति विविधान् भारान्
 स्रुतकृष्णापरिपीडिताः ॥ २० ॥ सुनीश धारयन्तीह प्रजासै-
 वाभिकर्मणा । वासवाकूटवाहिन्यः कर्मणा सुकृतेन च । उप-
 रिष्टान्ततोऽष्ठाकं वसन्त्येताः सदैव हि ॥ २१ ॥ एतत्ते कारणं
 ब्रह्म निवासकृतमद्य वै । गवां इषोपरिष्टादि समाख्यातं यत-
 क्रतो ॥ २२ ॥ एता हि वरदत्ताश्च वरदाद्यापि वासव । सुरभ्यः
 पुण्यकर्मिण्यः पापनाः शुद्धलक्षणाः ॥ २३ ॥ यदर्थं गात्रताद्यैव
 सुरभ्यः सुरसत्तम । तच्च ते शृणु कान् स्त्रेण वदती वलसूदन
 ॥ २४ ॥ पुरा ईशपुत्री तान् देवेभ्यो महात्मसु । त्रींशोऽकाननु-
 शासत्सु विष्णो गर्भस्यमागते ॥ २५ ॥ अदित्यास्तप्यमानाया-
 स्तपो धीरं सुदुश्चरं । पुत्रार्थममरत्रे ह्यर्पादेनैकेन नित्यदा ॥ २६ ॥
 तान्मु दृष्ट्वा महादेवीं तप्यमानां महत्तपः । दृष्टस्य दुहिता देवी
 सुरभी नाम नामतः ॥ २७ ॥ यतत्यत तपोधीरं हृष्टा धर्मपरा-
 यथा । कीलासपिच्छरे रम्ये देवगन्धर्वमेषिते ॥ २८ ॥ व्यतिष्ठ-
 दिकपाहेन परमं योगमास्थिता । दृश्ववर्षमसृजानि दृश्ववर्ष-
 यतानि च ॥ २९ ॥ सन्तप्रास्तपसा तस्या देवाः सर्षिमहोरगाः ।
 तत्र गच्छा मवा सार्धं पयुंपाकन्त तां शुभां ॥ ३० ॥ अवाह-
 महुवं तत्र देवीं तां तपसास्वितां । किमर्थं तपसे देवि तपो
 धीरमनिन्दिते ॥ ३१ ॥ प्रीतस्तेऽहं महाभागी तपसानेन शोभते ।
 वरवस्व वरं देवि दातास्मीति पुरन्दर ॥ ३२ ॥

सुरभ्यवाच । वरेण भगवन् नष्टं कृतं लोकपितामह ।
 एष ह्यवरो मेऽद्य बतु प्रीतोऽसि ममानघ ॥ ३३ ॥

ब्रह्मोवाच । तामेवं हुवतो देवीं सुरभीं त्रिदशैश्वर । प्रत्य-
 हुवं यद्देवेन्द्र तन्निबोध यथोपते ॥ ३४ ॥ अलीभकाम्यवा इति

तपसा च शुभानने । प्रसन्नोऽहं वरं तज्जाहमरत्नं ददामि ते
 ॥ ३५ ॥ तयाणामपि लोकानामुपरिष्टास्त्रिवत्ससि । मत्प्रसा-
 दाच्च विस्थाती गोलोकः स भविष्यति ॥ ३६ ॥ मानुषेषु च कुर्वाणाः
 प्रजाः कर्म शुभस्तथा । निवत्सन्ति महाभागी सर्वा द्रुहितरश्च
 ते ॥ ३७ ॥ मनसा चिन्तिता भोगास्तथा वै दिव्यमानुषाः ।
 यच्च स्वर्गे सुखं देवि तत्तत् संपत्स्यसे शुभे ॥ ३८ ॥ तस्या लोकः
 सहस्राक्षं सर्वकामसमन्विताः । न तत्र क्रमते मृत्युर्न जरा न च
 पावकः ॥ ३९ ॥ न दैवं वायुमं किञ्चित् विद्यते तत्र वासव ।
 वत्र दिव्यान्वरस्यापि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ४० ॥ विमानानि
 सुयुक्तानि कामगानि च वासव । ब्रह्मचर्येण तपसा सत्येन च
 दमेन च । इत्येष विविधैः पुण्यैस्तथा तीर्थानुसेवनात् ॥ ४१ ॥
 तपसा महता चैव सुकृतेन च कर्मणा । यत्रयः समासादयितुं
 गोलोकः पुष्करेक्षण ॥ ४२ ॥ एतस्ते सर्वमाख्यातं मया यक्रानु-
 पृच्छते । न ते परिभवः कार्यो गवामसुरसूदन ॥ ४३ ॥

भीष्म उवाच । एवं श्रुत्वा सहस्राक्षः पूजयामास नित्यदा ।
 गायत्रे वद्भमानश्च तासु नित्यं युधिष्ठिर ॥ ४४ ॥ एतस्ते सर्व-
 माख्यातं पावनञ्च महाद्युते । पवित्रं परमज्ञापि गवां माहात्म्य-
 मुत्तमं ॥ ४५ ॥ कौर्णितं पुरुषव्याघ्र सर्वपापप्रमोचनं । व इदं
 कथयिन्निष्ठं ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥ ४६ ॥ हव्यकव्येषु यज्ञेषु
 पिठकार्येषु चैव हि । सर्वकामिकमस्त्यं पितृस्तस्योपतिष्ठते
 ॥ ४७ ॥ गोषु भक्तयः सभते बद्धबन्दिच्छति मानवः । स्त्रियो-
 ऽपि भक्ता वा गोषु ताय काममवाप्नुयुः ॥ ४८ ॥ पुत्रार्थी सभते
 पुत्रं कन्यार्थी तामवाप्नुयात् । धनार्थी सभते वित्तं धनार्थी
 धर्ममाप्नुयात् ॥ ४९ ॥ विद्यार्थी चाप्नुयात् विद्यां सुखार्थी
 प्राप्नुयात् सुखं । न किञ्चित्दुर्लभञ्चैव गवां भक्तव्य भारत ॥ ५० ॥
 इत्यनुयासनपर्वणि दानधर्मकवने त्रयोतोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । उक्तं पितामहेनेहं गवां दानमनुत्तमं ।
 विधिष्य नरेन्द्राणामिह धर्ममवेक्षतां ॥ १ ॥ राज्यं हि कर्तव्यं
 दुःखं दुर्बलहातात्मभिः । भूविष्ठश्च नरेन्द्राणां विद्यते न शुभा
 गतिः ॥ २ ॥ पूयन्ते तत्र नियतं प्रयच्छन्तो वसुधरां । सर्वे च
 कथिता धर्मास्त्वया मे कुरुनन्दन ॥ ३ ॥ एवमेव गवामुक्तं
 प्रदानस्ते नृगेण च । ऋषिणा नाचिकेतेन पूर्वमेव निदर्शितं ॥ ४ ॥
 वेदोपनिषदा चैव सर्वकर्मसूक्ष्मिणाः । सर्वं क्रतुषु बोहिष्टं भूमि-
 गांबोऽथ काश्वनं ॥ ५ ॥ तत्र श्रुतिस्तु परमा सुवर्णं दक्षिणेति
 वै । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पितामह यथातथं ॥ ६ ॥ किं सुवर्णं
 कथं जातं कञ्चिन् काले किमात्मकं । किं दैवं किं फलञ्चैव कक्षाच्च
 परमुच्यते ॥ ७ ॥ कक्षाहानं सुवर्णस्य पूजयन्ति मनोपिणः ।
 कक्षाच्च दक्षिणार्धं तद्वयस्यकर्मसु यज्यते ॥ ८ ॥ कक्षाच्च पावनं
 अहं भूमैर्गोभ्यश्च काश्वनं । परमं दक्षिणार्धं च तद्ब्रूवीहि
 पितामह ॥ ९ ॥

भीष्म उवाच । शृणु राजस्रवहितो वङ्गकारणविस्तरं ।
 जातकूपसमुत्पत्तिमनुभूतञ्च यथावा ॥ १० ॥ पिता मम महा-
 तेजाः शान्तनुनिधनं गतः । तस्य दिदृशुरहं श्राद्धं गङ्गादार-
 मुपागमं ॥ ११ ॥ अवागम्य पितुः पुत्रः श्राद्धकर्मसमारभं । माता
 मे जाङ्गवी चान्न साहाय्यमकरोत्तदा ॥ १२ ॥ ततोऽद्यतस्तपः-
 सिद्धानुपवेष्ट्य वङ्गनृषीन् । तीर्थप्रदानात् प्रभृतिकाथीण्यहमभा-
 रभं ॥ १३ ॥ ततः समाप्य बघोहिष्टं पूर्वकर्म समाहितः । श्रातुं
 निर्वैषण्यं सम्पन्नं यथावदहमारभं ॥ १४ ॥ ततस्तं दर्भधिन्याचं
 भिक्ष्वा सुकषिराङ्गदः । प्रक्षम्याभरणो वाङ्गरुदतिष्ठविश्राप्यते
 ॥ १५ ॥ समुत्थितमहं दृष्ट्वा परं विस्मयमागमं । प्रतिग्रहीता
 साक्षात्प्रे पितेति भरतर्षभ ॥ १६ ॥ ततो मे पुनरेवासीत् संज्ञा
 यश्चिन्म्य आह्वयतः । नायं वेदेषु विहितो विधिर्हस्त इति

प्रभो ॥ १७ ॥ पिण्डो द्विषो नरेणैव ततो मतिरभूत्तम । साक्षा-
 न्नेह मनुष्यस्य पिण्डं हि पितरः क्वचित् ॥ १८ ॥ यद्भवति विधि-
 तज्ञेन पिण्डो देवः कुर्येषिति । ततोऽहं तद्मादत्तं पितुर्हस्त-
 निदर्शनं ॥ १९ ॥ शास्त्रप्रामाण्यसूत्रान्तु विधिं पिण्डस्य संस्कारम् ।
 ततो र्दम्यु तत् सर्वमददं भरतर्षभ ॥ २० ॥ शास्त्रमार्गानुसारेण
 तद्विधिं मनुजर्षभ । ततः सोत्तर्षिणो वाङ्मः पितुर्मम नराधिप
 ॥ २१ ॥ ततो मे दर्शयामासुः क्वचान्ते पितरस्तथा । प्रीय-
 माणास्तु माम्भूवः प्रीताः सन् भरतर्षभ ॥ २२ ॥ विशानेन ब्रवा-
 नेन यत्नं मुह्यसि धर्मतः । त्वया हि कुर्वता शास्त्रं प्रमाथमिह
 पाश्चिव ॥ २३ ॥ आत्मा धर्मः द्युतं वेदाः पितरश्चर्षिभिः सह ।
 साक्षात् पितामही ब्रह्मा गुरुवीर्येण प्रजावतिः ॥ २४ ॥ प्रजाप-
 त्सुपनीता वै स्थितिर्न विनाजिहवा । तद्विदं सन्वतारत्वं त्वयाय
 भरतर्षभ ॥ २५ ॥ किन्तु भूमेगवाहादि सुपर्णं दीवतामिति ।
 एवं वयश्च धर्मज्ञ सर्वे चास्मत् पितामहाः ॥ २६ ॥ पाविता वै
 भविष्यन्ति पावनं परमं हि तत् । इयं पूर्वांश्च दक्षैवास्यांस्तथा
 रुन्तारयन्ति वै ॥ २७ ॥ सुवर्णं धी प्रयच्छन्ति एनं मया पतरोऽ-
 द्भुवन् । ततोऽहं विष्मिती राजन् प्रतिबुद्धो विद्याव्यते ॥ २८ ॥
 सुवर्णानेऽकरवं मतिश्च भरतर्षभ । इतिहासमिमहापि नृप
 राजन् परातनं ॥ २९ ॥ कामदम्नो प्रति विभो धन्यमायुषमेव
 च । कामदम्नोऽन रानेण तीव्ररोषान्वितेन वै ॥ ३० ॥ त्रिः सप्त-
 कृत्स्नः पृथिवी कृता निःस्रियया पुरा । ततो जिह्वा मही इत्थं
 रामो राजीवकीचनः ॥ ३१ ॥ आजहार क्रतुं वीरो ब्रह्मचर्येण
 पूजितः । वाजिमेधं महाराज सर्वकामसमन्वितं ॥ ३२ ॥ पावनं
 सर्वभूतानां तजो द्युतिविवर्धनं । विपासा च च तैजसी तैज
 क्रतुफलिन च ॥ ३३ ॥ नैवात्मनोऽथ कथुता कामदम्नोऽध्यगच्छत ।
 च तु क्रतुवरेणेष्टा महात्मा दक्षिणावता ॥ ३४ ॥ पप्रच्छागच्छ-

संभ्रान्नामृषीन् शिवाय भार्गवः । पावनं ब्रह्मरं मृशामुखे कर्मणि
 वर्तता ॥ ३५ ॥ तदुच्यतां महाभागा इति ज्ञातृषुषीः प्रवीत् ।
 इत्युक्ता वेदेषास्त्रयाम्भृषुस्ते महर्षयः ॥ ३६ ॥ राम विप्राः
 सत्प्रियन्तां वेदप्रामाण्यदर्शनात् । भूयश्च विप्रपिंगषाः प्रष्टव्याः
 पावनं प्रति ॥ ३७ ॥ ते यद्ब्रूयुर्महाप्राज्ञास्तत्रैव मगदाचर ।
 ततो वप्रिष्ठं दिवपिंगमस्त्वमथ काश्यपं ॥ ३८ ॥ तमेवायं महा-
 तेजाः पप्रच्छ भृगुनन्दन । ज्ञाता मतिर्मे विप्रेन्द्राः क्वं पुरोव-
 मित्यत ॥ ३९ ॥ केन वा कर्मयोगिन प्रदानेनेह केन वा । यद्दि-
 वीनुग्रहकृता बुद्धिर्मां प्रतिफलमाः । प्रभूत पावनं किं मे भवेदिति
 तपोधनाः ॥ ४० ॥

ऋषय ऊचः । गाव भूमिश्च चित्तश्च इत्सेह भृगुनन्दन ।
 पापकृत् पूयते मर्ता इति भार्गव उच्यते ॥ ४१ ॥ पशुदानस्तु
 विप्रैश्च यतां पावनं महत् । दिव्यमण्यकृताकारमपत्यं ज्ञात-
 वेदसः ॥ ४२ ॥ दग्धा लोकान् पुरा वीर्यात् सकृत्तमिह ययुम ।
 सुवर्णमिति विख्यातं तद्दत्तं सिद्धिमेष्यसि ॥ ४३ ॥ ततोऽब्रवी-
 रप्रिष्टस्तं भगवान् संपितव्रत । शृणु राम यद्योत्पन्नं सुवर्ण-
 मनसप्रभं ॥ ४४ ॥ फलं दास्यति ते यत्तु दाने परमिच्छीष्यते ।
 सुवर्णं यच्च यथाश्च यथा च गुणवत्तरं ॥ ४५ ॥ तन्निबोध महा-
 वाहो सर्वं निगदतां मम । यनीषोनाश्रकमिदं सुवर्णं विद्धि
 निययं ॥ ४६ ॥ यजामिर्वरुणो मेव सूर्योऽग्नि इति दर्शनं ।
 कुक्कुराश्च कृता नागा महिषाद्यासुरा इति ॥ ४७ ॥ कुक्कुटाश्च
 वराहाश्च राक्षसा भृगुनन्दन । इडागावः पयः सोमो भूरितिथेव
 च कृतिः ॥ ४८ ॥ जगत् सर्वञ्च निर्मथ्य तेजोराशिः समुत्थितः ।
 सुवर्णमेध्वी विप्रैश्च रत्नं परमनुत्तमं ॥ ४९ ॥ एतस्मात् कारणा-
 देवा गन्धर्वीरगराक्षकाः । मनुष्याश्च पिशाचाश्च प्रवता धारयन्ति
 तत् ॥ ५० ॥ मुकुटैरङ्गद्वयुत्तरलङ्कारैः पृथग्भिधैः । सुवर्णविकृतै-

स्तव विराजन्ते भृगुत्तम ॥ ५१ ॥ तस्मात् सर्वपवित्रैः पवित्रं
 परमं श्रुतं । भूमेर्गोभ्याश्च रत्नेभ्यस्तद्विद्धि मनुजर्षभ ॥ ५२ ॥
 पृथिवीं गात्र दस्त्रेह यच्चान्यदपि किञ्चन । विप्रिष्यति सुवर्णस्य
 दानं परमकं विभो ॥ ५३ ॥ अक्षयं पावनञ्चैव सुवर्णमभरद्वृत्ति ।
 प्रयच्छु दिगमुत्सोभ्यः पावनं ह्येतदुत्तमं ॥ ५४ ॥ सुवर्णमेव
 सर्वासु दक्षिणासु विधीयते । सुवर्णं धी प्रयच्छन्ति सर्वदास्ते
 भवन्त्युत ॥ ५५ ॥ देवतास्ते प्रयच्छन्ति धी सुवर्णं इदमथ ।
 अग्निर्हि देवताः सर्वाः सुवर्णञ्च तदात्मकं ॥ ५६ ॥ तस्मात् सुवर्णं
 इदता दत्ताः सर्वाः एव देवताः । भवन्ति पुरप्रव्याध न श्रुतः
 चरमं विदुः ॥ ५७ ॥ भूय एव च माहात्म्यं सुवर्णस्य निबोध
 मे । गच्छतो मम विप्रर्षे सर्वयस्त्रभतास्वर ॥ ५८ ॥ मया युत-
 मिदं पूर्वं पुराणे भृगुनन्दन । प्रजापतेः कथयती यथा न्यायस्तु
 तस्य वै ॥ ५९ ॥ शूलपाणेभंगरतो रुद्रस्य च महात्मनः । गिरौ
 ह्यभवति यो षे तदा भृगुकुलोद्भव ॥ ६० ॥ दिव्या विवाहे निर्दिष्टे
 रुद्राख्या भृगुनन्दन । समागमे भगवतो दिव्या सद्य महात्मनः
 ॥ ६१ ॥ ततः सर्वं समुदिन्वा देवा रुद्रमुपागमन् । महादेव-
 मासीनं दिवीञ्च वरदासुमां ॥ ६२ ॥ प्रासाद्य गिरसा सर्वं रुद्र-
 मूषुभं गूढह । अयं समागमो ह्येव दिव्या सद्य तवानघ ॥ ६३ ॥
 तपस्विनस्तपस्विन्या तेजस्विन्यातितेजसः । अमोघतेजोःस्त्वं देव
 दिवौ चैवमुमा तथा ॥ ६४ ॥ अपत्यं युवयोर्देव यत्कवद्वृत्तिता
 विभो । तन्नूनं त्रिषु लोकेषु न किञ्चिच्छ्रेयसिष्यति ॥ ६५ ॥
 तदेभ्यः प्रयातेभ्यस्तं देवेभ्यः पृथुलोचन । वरं प्रयच्छु लोकेषु
 यैशोव्यहितकाम्यया ॥ ६६ ॥ अपत्याद्यं निरुद्ध्यैव तेजः पर-
 मकं विभो । तैशोव्यसारो हि युवां लोकं सन्तापयिष्यथ ॥ ६७ ॥
 तदपत्यां हि युवयोर्देवानभिभवेत् ध्रुवं । न हि ते पृथिवी देवौ
 न च द्यौर्न दिवं विभो ॥ ६८ ॥ नेदं धारयितुं यन्नाः उपस्था

इति श्रीमतिः । तेजःप्रभावनिर्द्देश्यं तच्चात् सर्वमिदं जगत् ॥६८॥
 तच्चात् प्रसादं भगवन् कर्तुमर्हसि नः प्रभो । न दिव्यां सन्धवेत्
 पुरो भवतः सुरसत्तम ॥ ७० ॥ वैश्वानरेव नियच्छीष्य तेजो
 ज्वलितमुत्तमं । इति तेषां कथयतां भगवान् गोदृषध्वजः ॥७१॥
 एवमस्त्विति दिवांस्तान् विप्रयं प्रत्यभाषत । इत्युक्त्वा चोर्वमनव-
 द्दृतीं दृषभवाहन ॥ ऊर्वरेणः समभवत्ततः प्रभृति चापि सः ।
 रुद्राणी तु ततः प्रजा प्रजोच्छेदे तथा कृते ॥ ७२ ॥ दिवानवा-
 प्रवीत्तत्र स्त्रीभावात् परुषं वचः । यन्नादपत्यकामो वै भर्ता मे
 विनिवर्तितः ॥ ७३ ॥ तस्मात् सर्वं सुराद्युत्तमपत्या भविष्यत् ।
 प्रजोच्छेदो मम कृते यन्नादुत्तमाभिरुच्ये ॥ ७५ ॥ तस्मात्
 प्रजा वः खगमाः सर्वेषां न भविष्यति । पावकस्तु न तत्रासी-
 त्छापकाले भृगुरह ॥ ७६ ॥ देवा दिव्यास्तथा यापादनपत्या-
 स्तथाभवन् । रुद्रस्तु तेजोःप्रतिभं धारयामास वै तदा ॥ ७७ ॥
 प्रस्कन्तु ततस्तच्चात् किञ्चिन्नद्रापनञ्जवि । उत्पषात तदा
 वृद्धो वृद्धे चाहुतीपमं ॥ ७८ ॥ तेजस्तेजसि संयुक्तमात्मयो-
 निश्रमागतं । एतन्मित्रेण काले तु देवाः यज्ञपुरोगमाः ॥ ७९ ॥
 पसुरस्तारकी नाम तेन सस्तापिता भयं । चादित्या वसवो
 रुद्रा मरुतोऽवाश्चिनावपि ॥ ८० ॥ बाध्याय सर्वं सन्वस्ता दैते-
 यस्य पराक्रमात् । स्थानानि देवतानां हि विमानानि पुराणि
 च ॥ ८१ ॥ ऋषीणाञ्चायमाथैव वभूवुरसुरैर्हताः । ते हीन-
 मनसः सर्वं देवता ऋषयस्य धी । प्रजन्त्यः परुषं देवं ब्रह्माव-
 धत्वरं विभुं ॥ ८२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि पानुशासनिकपर्वणि द्वावधर्मकवने
 सुवर्षोत्पत्तौ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

देवा ऊचुः । असुरस्तारकी नाम त्वया इक्षवरः प्रभो ।
सुरानृषींश्च क्लिञ्चति वधस्तस्य विधीयतां ॥ १ ॥ तस्माद्दुर्व
समुत्पन्नमस्माकं वै पितामह । परित्रायस्व नो देव न ह्यन्या
गतिरस्ति नुः ॥ २ ॥

ब्रह्मोवाच । समोऽहं सर्वभूतानामधर्मं नेह रोषधी । हन्यतां
तारकः क्षिप्रं सुरर्षिगणवाधिता ॥ ३ ॥ वेदाधर्माश्च नोऽच्छेदं
गच्छेद्युः सुरसत्तमाः । विहितं पूर्वमेवात्र मया वै व्येतु वो
ऽक्षरः ॥ ४ ॥

देवा ऊचुः । वरदानाद्भगवतो दैतेयो वल्लगर्हितः । द्वैने
शक्यते हन्तुं स कथं प्रथमं व्रजेत् ॥ ५ ॥ स हि नैव क्व दिवानां
नासुराणां न रक्षसां । वयः स्यामिति जग्राह वरं तत्तः पिता-
मह ॥ ६ ॥ देवाय यत्ना रुद्राणां प्रजोऽच्छेदे पुरा कृते । न
भविष्यति वोऽप्यमिति सर्वे जगत्पते ॥ ७ ॥

ब्रह्मोवाच । इतामनी न तवासीच्छापकाले सुरोत्तमाः ।
स उत्पादयितापयं वधात्र विदमदिषां ॥ ८ ॥ तद्दे सर्वमिति-
क्रम्य देवदानवराक्षसान् । मनुष्यान्थ गन्धर्वाङ्गागानथ ॥ अक्षिणः
॥ ९ ॥ अस्तेणामोवपातेन यत्ना तं घातयिष्यति । यतो वो
भयमुत्पन्नं ये चान्ये सुरशत्रवः ॥ १० ॥ सनातनो हि संकल्पः
काम इत्यभिधीयते । रुद्रस्य रेतः प्रस्कन्धमग्नौ निपतितश्च यत्
॥ ११ ॥ तत्तेजोन्मिहद्भृत्तं द्वितीयमिव पावकं । वधार्थं
दिवश्रूणां गङ्गायां जनयिष्यति ॥ १२ ॥ स तु नावाप तं घातं
नष्टः स इतश्चक तदा । तस्माद्दो भयद्भुद्देवाः समुत्पत्स्यति
पावकः ॥ १३ ॥ अन्विष्यतां वै प्ललानस्तथा चाद्य नियुज्यतां ।
तारकस्य वधोपायः कथितां वै मयानघाः ॥ १४ ॥ न हि तेज-
स्विनां घापास्तेजःसु प्रभवन्ति वै । वलान्यतिवर्षं प्राप्य दुर्व-
द्यानि भवन्ति वै ॥ १५ ॥ हन्याद्वध्यान् वरदानपि चैव तप

स्निग्धः । सङ्ख्याभिरुचिः कामः सनातनतमोऽभवत् ॥ १६ ॥
 जगत्यतिरनिर्दिष्टः सर्वगः सर्वभावनः । ऋक्ष्यः सर्वभूतानां
 ज्येष्ठो रुद्रादपि प्रभुः ॥ १७ ॥ अन्विष्यतां स तु क्षिप्रं तीजो-
 राधिर्ज्ञतायतः । स वो मनोगतं कामं दिवः सन्धाद्विष्यति
 ॥ १८ ॥ एतहाक्यमुपश्रुत्य ततो देवा महःत्मनः । जम्भुः संसिद्ध-
 संख्याः पर्यपन्तो विभावसु ॥ १९ ॥ ततस्त्रैलोक्यनृपयो
 व्यचिन्वन्त सुरैः सह । काङ्क्षन्तो दर्शनं वज्रेः सर्वं तद्गतमानसाः
 ॥ २० ॥ पवेण तपसा युक्ताः श्रीमन्तो लोकविभूताः । लोका-
 ननुवरन् सिद्धाः सर्व एव भृगून्मम ॥ २१ ॥ ऋमात्मनि संलीनं
 नाधिजम्भुर्ज्ञतायतं । ततः संजातसंज्ञासान्नेर्द्वयनलालसान्
 ॥ २२ ॥ जलेषु रः क्लान्तमनास्तेजसाम्नेः प्रदीपितः । सवाच
 देवाश्चण्डको रसातलनलोत्थितः ॥ २३ ॥ रसातलनले देवा
 वसत्यन्विरिति प्रभो । सन्तापादिह संप्राप्तः पावकप्रभवाद्दृष्टं ॥ २४ ॥
 स संसृप्तो जलो देवा भगवान् नृप्यवाहनः । पापः संसृज्य तेजो-
 भिस्तेन सन्तापिता वयं ॥ २५ ॥ तस्य दर्शनमिष्टं वो यदि देवा
 विभावसोः । तत्रैनमधिगच्छध्वं कार्यं वो यदि वञ्जना ॥ २६ ॥
 गम्यतां साधयिष्यामो वयं श्चान्निभयात् सुराः । एतावदुक्त्वा
 मण्डूकस्वरितो जलमाविशत् ॥ २७ ॥ ज्ञतायनस्तु पुषुषे मण्डूकस्य
 च पीशुनं । यथाप स तमासाद्य न रसान् वेत्स्यस्यति वै ॥ २८ ॥
 तं वै संशुष्य यापेन मण्डकं स्वरितो ययौ । अन्यत्र जाषाय
 विभूर्न चात्मानमदर्शयत् ॥ २९ ॥ देवास्त्वनुग्रहं चक्रुर्षण्डूकानां
 भृगून्मम । यत्तत् शृणु महावाहो गदतो मम सर्वशः ॥ ३० ॥

देवा ऊचुः । अग्निघापाद्जिह्वापि रसघानवद्विष्कृताः ।
 परस्वतो वङ्गविधां यूयमुच्चारयिष्यथ ॥ ३१ ॥ विलयासगताश्चैव
 निराहारानचेतसः । गतास्तुमपि संशुष्कान् भूमिः सन्धाद्वि-
 ष्यति ॥ ३२ ॥ तमोघनायाभपि वै निघायां विवरिष्यथ । इत्युक्त्वा

तांस्तती देवाः पुनर्देव महीनिमां । परीयुञ्जन्तस्यार्थं न चावि-
न्दन् इतासनं ॥ ३३ ॥ अथ तान् हिरण्ः कश्चित् सुरेन्द्रहिरण्-
पमः । अष्टत्यस्त्रोऽभिरित्येवमाह देवान् भृगुरह ॥ ३४ ॥ अथाप
ज्वलनः सर्वान् हिरणान् क्रोधन्स्फूर्त्तः । प्रतीपा भवतां जिह्वा
भविषीति भृगुरह ॥ ३५ ॥ इत्युक्त्वा निःसृतीऽष्टत्यादभिरवारण-
सुचितः । प्रविशेद्यथमीगर्भमथ वक्रिः सुषुप्सया ॥ ३६ ॥ अन्-
ग्रहन्तु नागानां वसुक्रुः शृणु तं प्रभो । देवा भृगुकुञ्जत्रेष्ठ प्रीत्या
सत्यपराक्रमाः ॥ ३७ ॥

देवा ऊचुः । प्रतीपया जिह्वयापि सर्वाचारं करिष्यथ ।
वाचस्त्रीचारयिष्यध्वमुच्चैरव्यक्लिताक्षरां ॥ ३८ ॥ इत्युक्त्वा पुन-
रेवाभिमनमस्रुर्हिवीकसः । अष्टत्यान्निःसृतशान्निः यमीगर्भमुपा-
विषत् ॥ ३९ ॥ शुक्रेण ख्यापितो विप्र तं देवाः समुपाद्रवन् ।
अथाप शुकमन्निस्तु वाग्विहीनो भविष्यसि ॥ ४० ॥ जिह्वामाव-
र्त्तयामास तस्यापि हतभुक् तथा । दृष्ट्वा तु ज्वलनं देवाः शुक-
सूनुर्देवान्विताः ॥ ४१ ॥ भविता न त्वमत्यन्तं शुकत्वे नष्टवा-
गिति । आहृत्तजिह्वस्य सतो वाक्यं कान्तं भविष्यति ॥ ४२ ॥
वाक्यस्यैव प्रवृत्तस्य कलमव्यक्तमदुतं । इत्युक्त्वा तं यमीगर्भं
वक्रिमासन्त्य देवताः ॥ ४३ ॥ तदेवायतनं वक्रुः पुण्यं सर्वज्जिवा-
क्षपि । ततः प्रभृति चाप्यन्निः यमीगर्भेषु दृश्यते ॥ ४४ ॥ सत्-
पादने तद्योपायमधिजन्म्युय मानवाः । आपो रसातले वास्तु
संपृष्टाश्चित्तमानुना ॥ ४५ ॥ ताः पर्वतप्रस्रवणैरुष्मानुवृन्ति मार्गव ।
पावकेनाधिषयता सन्तप्तास्तस्य तेजसा ॥ ४६ ॥ अथान्निर्ह्वता
दृष्ट्वा वभूव व्यथितस्तदा । क्रिमागमनमित्येवं तानपृच्छत पावकः
॥ ४७ ॥ तन्मूर्धुर्विबुधाः सर्वे ते चैव परमर्षयः । तां निवीज्या-
महे कार्यं तद्बभवान् कर्त्तुमर्हति ॥ ४८ ॥ कृते च तन्निन् भविता
सर्वपि सुमहान् गुणः ॥ ४९ ॥

अभिहवात् । नूतं बहुभयतां कार्त्तं कर्त्ताञ्चि तद्वत् प्रयात् ।
भवताम् नित्योच्चोऽस्ति वा योऽत्रास्ति विधारणा ॥ ५० ॥

इति जपः । असुरस्तारकी नाम ब्रह्मणो वरदक्षिणा ।
पञ्चान् प्रवाचते वीर्योदधस्तस्य विधीयतां ॥ ५१ ॥ इवान् देव-
गणांस्तान् प्रजापतिगणांस्तथा । अयोऽपि महाभाग परि-
त्रावस्तु पावक ॥ ५२ ॥ अपत्यं तेजसा युक्तं प्रवीरं जनव प्रभो ।
बहुयं नोसुरात्तज्जान्नापरीदव्यवाहन ॥ ५३ ॥ अग्नायां न महा-
देव्या नाम्यदस्ति परावर्णं । अन्यत्र भवतो वीर्योत्तमान् त्रावस्तु
नः प्रभो ॥ ५४ ॥ इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा भगवान् द्रव्यवाहनः ।
जगामाच्च दुराचर्यो गङ्गां भागीरथीं प्रति ॥ ५५ ॥ तत्रा चाप्य-
भवन् मिथो गर्भं चास्यां दधे तदा । बहुधे स तदा गर्भः कश्चि
हृत्कृतित्यथा ॥ ५६ ॥ तेजसा तस्य देवस्य गङ्गा विह्वलयेतना ।
सन्तापमगमनीत्रं सा सोढुं न शक्यात् च ॥ ५७ ॥ आहिते
ज्वलनेनाच्च गर्भं तेज समन्विते । गङ्गायामसुरः कश्चिद्द्वै रथं नाह-
मानदत् ॥ ५८ ॥ चतुर्दिपतितेनाच्च नादिम विपुलेन सा । विह्व-
लोद्भ्रान्तनयना गङ्गा विह्वलकोचना ॥ ५९ ॥ विषंघा नाचक-
हर्भं सोढुमात्मानमेव च । सा तु तेजःपरोताङ्गी कम्पवन्तीव
जाह्ववी ॥ ६० ॥ सवाच ज्वलनं विप्र तदा गर्भवन्सोढुता । न
ते शक्ताञ्चि भगवंस्तोजसोऽस्य विधारणे ॥ ६१ ॥ विमूढाञ्चि
कृतानेन न मे स्वास्त्रं यथा पुरा । विह्वला चाञ्चि भगवंचेतो
नष्टु निःशय ॥ ६२ ॥ धारणे नास्य शक्ताञ्चं गर्भस्य तपतांवर ।
उत्सृज्योऽहमिमं दुःखान्ना तु कामात् कथञ्चन ॥ ६३ ॥ न तेजसो-
ऽस्ति संसर्गो मम देव विभावसो । आपदर्थं हि समन्त्रः सुसू-
क्ष्मोऽपि महाद्युते ॥ ६४ ॥ वदत्र गुणसम्पन्नमितरथा ज्ञतायन ।
कथ्येव तद्वहं मन्ये धर्माधर्मी च केवली ॥ ६५ ॥ तामुवाच
तपो वज्रिधार्म्यतां धार्म्यतानिति । गर्भो मत्तेजसा युक्तो महा-

गुणफलोदयः ॥ ६६ ॥ यन्नाञ्चि मर्हो रुत्कां वोढुं धारयितुं
 तथा । न हि ते किञ्चिदप्राप्यमन्यती धारणादृते ॥ ६७ ॥ सा
 वङ्गिना वार्यमाणा देवैरपि सरिदरा । समुत्समञ्जसं गर्भं
 मेरीं निरिवरे तदा ॥ ६८ ॥ समर्था धारणे चापि रुद्रतैजः
 प्रधर्षिता । नाशकत्वं तदा गर्भं संधारयितुमोजसा ॥ ६९ ॥
 सा समुत्सृज्य तं दुःखाद्द्वीपं वैश्वानरप्रभं । दण्डयामास चाम्बिस्तां
 तदा गङ्गां भृगुदद ॥ ७० ॥ पप्रच्छ चरितां श्रेष्ठां कश्चिद्गर्भः
 सुखोदयः । कौटुम्बणीऽपि वा देवि कौटुम्बपथ दृश्यते । तेजसा
 केन वा युक्तः सर्वमेतद्द्रवूरीहि मे ॥ ७१ ॥

गङ्गोवाच । ज्ञातरूपः स गर्भो वै तेजसा लभिवानह ।
 सुवर्णो विमलो दीप्तः पर्वतज्ञावभासयत् ॥ ७२ ॥ पद्मोत्पल-
 विमियाणां ज्जदानामिव शीतलः । गन्धीऽस्य सकृदस्मानां तुल्यो
 वै तपतांवर ॥ ७३ ॥ तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव रश्मिभिः ।
 यद्दृश्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्वतेषु च ॥ ७४ ॥ तत् सर्वं काश्चनी-
 भूतं समन्तात् प्रत्यदृश्यते । पर्यधावन शैलांश्च नदीः प्रस्रवणानि
 च ॥ ७५ ॥ व्याप्तीपयं स्तेजसा च तैलोक्यं स चराचर । एवं
 रूपः स भगवान् पुत्रस्ते ह्यववाहन ॥ ७६ ॥ सूर्येवैश्वानरसमः
 कान्त्या सोम इयापरः । एवमुक्त्वा तु सा देवी तत्रैवान्तरधीयत्
 ॥ ७७ ॥ पावकश्चापि तेजस्वी कृत्वा कार्यं दिवोकसां । जगा-
 नेष्टं ततो देवं तदा भार्गवमन्दन ॥ ७८ ॥ एतैः कर्मभुक्तैर्लोकै-
 नामाग्नेः परिगीयते । हिरण्यधरेता इति वै ऋषिभिर्विबुधैस्तथा
 ॥ ७९ ॥ पृथिवी च तदा देवो ख्याता वसुमतीति वै । स तु
 गर्भो महातेजा गाङ्गेयः पादकीङ्कवः ॥ ८० ॥ दिव्यं धरवर्णं
 प्राप्य ब्रह्मधेऽद्भुतदर्शनः । ददृशुः कृत्तिकास्तन्तु वाकाकंसदृश-
 द्युतिं ॥ ८१ ॥ पुत्रश्चेताश्च तं वालं प्रपुपुस्तन्यविश्ववैः । ततः
 सै कार्तिकेयत्वमवाप परमद्युतिः ॥ ८२ ॥ सुन्दरान् सुन्दरान्-

चापि मुहावाचाद्गुह्योऽभवत् । एवं सुवर्षमुत्पन्नमपत् ज्ञात-
वेदः ॥ ८३ ॥ तत्र जाम्बुनदं चैवं देवानामपि भूषणं । ततः
प्रभृति चाप्येतज्ज्ञातस्वपमुदाहृतं ॥ ८४ ॥ रत्नानामुत्तमं रत्नं
भूषणानां तन्नीत्तमं । पवित्रञ्च पवित्राणां महत्तानाञ्च महत्तं
वत् सुवर्णं च भगवानम्बिरीयः प्रजापतिः । पवित्राणां पवित्रं
हि कण्ठकं दिशसत्तम । अम्बियोमात्मकञ्चैव ज्ञातस्वपमुदा-
हृतं ॥ ८५ ॥

वशिष्ठ उवाच । अपि चेदं पुरा राम श्रुतं मे ब्रह्मद्वयं ।
पितामहस्य बहून्तं ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ ८७ ॥ देवस्य महत्-
ज्ञात वारुणीं विभक्तशतम् । ऐश्वर्य्यं वारुणे राम रुद्रस्येयस्य
वै प्रभो ॥ ८८ ॥ आत्मन्मर्मनवः सर्वे देवाद्याम्बिपुरोगमाः । यज्ञा-
ज्ञानि च सर्वाणि वयत्कारण मूर्त्तिमान् ॥ ८९ ॥ मूर्त्तिमन्ति च
सामानि वज्रं च सहस्रयः । ऋष्येदशागमन्तत्र पदक्रमविभू-
षितः ॥ ९० ॥ अक्षयानि सुरास्तोमा निरुक्तं सुरपहृत्तवः ।
घोकारवावसन् नेत्रे नियतप्रग्रही तथा ॥ ९१ ॥ वेदाश्च सोप-
नियदो विद्यासावित्राश्चापि च । भूतं भव्यं भविष्यञ्च दधार
भगवान् शिवः ॥ ९२ ॥ संजुहवात्मनात्मानं स्वयमेव तदा प्रभो ।
यज्ञश्च योभवामास ब्रह्मरूपं पिनाकपृक् ॥ ९३ ॥ द्यौर्नभः
पृथिवी खञ्ज तथा वैवैष भूपतिः । सर्वविघ्ने श्वरः श्रीमानेष
चापि विभावसुः ॥ ९४ ॥ एत ब्रह्मा शिवो रुद्रो बह्व्योऽम्बिः
प्रजापतिः । कौशर्यते भगवान् देवः सर्वभूतपतिः शिवः ॥ ९५ ॥
तस्य यज्ञः पशुपतेस्तपः क्रतव एव च । हीचा हीमप्रता हेवी
द्विभञ्च सद्विगीश्वराः ॥ ९६ ॥ देवपत्न्यश्च कन्याश्च देवानाञ्चैव
मातरः । आगम्नुः साहतास्तत्र तदा भयुक्तुकोरुह ॥ ९७ ॥
यज्ञं पशुपतेः प्रीता बह्व्यस्य महात्मनः । स्वयमवस्तु ता हृष्टा
रेतः प्रसपतपुवि ॥ ९८ ॥ तस्य यज्ञस्य विश्वन्दात् पांशून् संकञ्ज

भूमितः । प्रास्यत् पूषा कराभ्यां वै तस्मिन्नेव द्रुतायने ॥ ८८ ॥
 ततस्तस्मिन् संप्रवृत्ते सद्ये ज्वलितपावके । प्रह्लास्यो जुह्वतस्तत्र
 प्रादुर्भावी बभूव च ॥ १०० ॥ स्वभ्रमात्रश्च तच्छूद्रं श्रुवेण परि-
 यच्च सः । पाण्डवन्मन्त्रतथापि सोऽजुहोऽङ्गुनन्दन ॥ १०१ ॥
 ततस्तु जनयामास भूतशामश्च वीर्यवान् । तस्य तत्तेजसस्तन्ना-
 ज्जने लोकेषु तेजसं ॥ १०२ ॥ तमसस्तामसा भावा व्यापि सत्त्वं
 तद्योभयं । सगुणस्तेजसो नित्यस्तस्य चाकाशमेव च ॥ १०३ ॥
 सर्वभूतेषु च तथा सत्त्वं तेजस्तद्योन्नमं । शुक्रे ज्ञतेऽम्बो तस्मिन्सु
 प्रादुरासंस्त्रयः प्रभो ॥ १०४ ॥ पुरुषा वपुषा युक्ताः स्वैः स्वैः
 प्रसवजैर्गुणैः । भृगित्येव भृगुः पूर्वमद्भारेभ्योऽङ्गिराभवत् ॥ १०५ ॥
 अद्भारसंश्रयाच्चैव कविरित्यपरोऽभवत् । सह ज्वालाभिरुत्पन्नो
 भृगुस्तस्मात् भृगुः सृज ॥ १०६ ॥ मरीचिभ्यो मरीचिस्तु मारीचः
 कम्प्यो ज्जन्तु । अद्भारेभ्योऽङ्गिरास्तात वालिस्त्रिभ्याः कुयो-
 ज्जयात् ॥ १०७ ॥ अत्रैवात्रेति च विभो जानमत्रिं वदन्त्यपि ।
 तथा भक्त्यपीहेभ्यो ब्रह्मर्षिगणसंमता ॥ १०८ ॥ वैश्वानराः
 समुत्पन्नास्तपः श्रुतगुणैश्चवः ॥ १०९ ॥ अश्रुतोऽस्य नृपत्या-
 वश्विनो रूपसंमतो । शेषाः प्रजानां पतयः सोतोभ्यस्तस्य
 जज्ञिरे ॥ ११० ॥ ऋषयो रोमकूपेभ्यः स्वदाच्छन्दो बजाजनः ।
 एतस्मात् कारणादाङ्गरिभिं सर्वास्तु देवताः ॥ १११ ॥ ऋषयः
 श्रुतसम्पन्ना वेदप्रामाण्यदर्शनात् । यानि दास्यन्ति ते माया
 निर्वासाः पद्मसंश्रिताः ॥ ११२ ॥ अहोरात्रा मुहूर्त्ताश्च पितां
 ज्योतिष वारुणं । रौद्रं लोहितमित्याङ्गलोहितान् कणकं
 सृतं ॥ ११३ ॥ तथैव इति विष्टेयं धूमाश्च वसवः सृताः ।
 आर्षिणो दास्य ते रुद्रास्तथादित्या महाप्रभाः ॥ ११४ ॥ उद्दिष्टास्तो
 तथाङ्गारा ये धिष्णेषु दिवि स्मिताः । आदिकर्ता च लोकस्य
 सत् परं ब्रह्म तद्दधुवं ॥ ११५ ॥ सर्वकामश्मित्याङ्गस्तादृशस्य-

सुवाच ॥ ततोऽन्नवीजहाद्देवो बह्व्यः पयनात्मकः ॥ ११६ ॥
मम सत्वमिदं दिव्यमहं प्रहपतिस्त्रिह । त्रीषि पूर्वांश्चपत्त्वानि
मम तानि न संघवः । इति जानीत खगमा मम वक्ष्यते हि
तत् ॥ ११७ ॥

अभिरुवाच । मद्देव्यः प्रसूतानि मदाश्वत्थानि च ।
ममैव तान्यपत्यानि वरुणो ज्ञवघात्मकः ॥ ११८ ॥ अन्नान्नवी-
जोऽकगुरुब्रंज्जा लोकोपितामहः । ममैव तान्यपत्यानि मम शुक्रं
द्रुतं हि तत् ॥ ११९ ॥ अहं कर्ता हि सत्रस्य होता शुक्रस्य वैव
हि । यस्य वीजं फलं तस्य शुक्रज्ञेत् कारणं मतं ॥ १२० ॥
ततोऽह्ववन् देवगणाः पितामहमुपेत्य वै । ज्ञताञ्जलिपुटाः सर्वे
पिरोभिरभिवन्द्य च ॥ १२१ ॥ वयञ्च भगवन् सर्वे जगच्च सचरा-
चरं । तवैव प्रसवाः सर्वे तस्माद्भिर्विभावसुः ॥ १२२ ॥ वरुण-
शेखरो देवो लभतो काममौषितं । निरर्गाद्दृष्ट्वाणश्चापि वरुणो
यादसां पतिः ॥ १२३ ॥ जग्राह वै भगुं पूर्वमपत्यं सूर्य्यवर्षसं ।
शेखरोऽङ्गिरसश्चाग्नेरपत्यार्थमकल्पयत् ॥ १२४ ॥ पितामहस्त्व-
पत्यं वै कविं जग्राह तस्त्ववित् । तदा स वारुणः श्यातो भगुः
प्रश्वकर्मकृत् ॥ १२५ ॥ आग्नेयस्त्वङ्गिराः श्रीमान् कविर्नाम्नो
महावचाः । भार्गवाङ्गिरसौ लोके कोकसन्तानलक्षणी ॥ १२६ ॥
एते हि प्रसवाः सर्वे प्रजानां पतयस्त्रवः । सर्वे सन्तानमितीषा-
न्निदमित्त्वपधारव ॥ १२७ ॥ भगोस्तु पुत्राः सर्मासन् सर्वे तुत्या
भगोर्गुणैः । अवनो वक्ष्यीर्षय शुचिरीर्वस्तथैव च ॥ १२८ ॥
शुद्धो वरेष्वथ विभुः सवनयेति सप्त ते । भार्गवा वारुणाः सर्वे
षिषां बंधो भवानपि ॥ १२९ ॥ अष्टौ चाङ्गिरसः पुत्रा वारुणा-
स्तोऽप्यहाह्वताः । दृष्टस्तितरुतश्च पयस्यः शान्तिरेव च ॥ १३० ॥
बोरो विश्वपः सव्यर्तः सुधन्वा चाष्टयः शृतः । एतेऽष्टौ वज्रिजाः
सर्वे ज्ञाननिष्ठा निरामवाः ॥ १३१ ॥ ब्रह्मणस्तु कवेः पुत्रा

भीष्म उवाच । इत्युक्तः स वचिष्ठेन जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
 इदो सुवर्णं विप्रेभ्यो व्यमुच्यत च किल्बिषात् ॥ १६६ ॥ एतच्छे
 सर्वमाख्यातं सुवर्णस्य महीपते । प्रदानस्य प्रवक्ष्ये च जस्य वास्य
 युधिष्ठिर ॥ १६७ ॥ तस्यास्त्वमपि विप्रेभ्यः प्रवक्ष्य कनकं वज्र ।
 इदत् सुवर्णं नृपते किल्बिषादिप्रमोक्ष्यसि ॥ १६८ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि यानुयासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
 सुवर्णोत्पत्तौ पञ्चाशीतः अध्यायः ॥ ८५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । उक्ताः पितामहेनेह सुवर्णस्य विधानतः ।
 विस्तरेण प्रदानस्य ये गुणाः श्रुतिलक्षणाः ॥ १ ॥ यत्तु कारण-
 मुत्पत्तेः सुवर्णस्य प्रकीर्तितं । स कथं तारकः प्राप्नो निधनं
 तद्ब्रवीहि मे ॥ २ ॥ उक्तं स देवतानां हि अवध्य इति पाषिंश्व ।
 कथं तस्याभवत्पुत्र्युर्विस्तरेण प्रकीर्तय ॥ ३ ॥ एतदिच्छाम्यहं
 श्रोतुं अतः कुरुकुरुदह । कात्स्त्रियेन तारकवधं परं कौतूहलं
 हि मे ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच । विपन्नकृत्या राजेन्द्र देवता ऋषयस्तथा ।
 कृत्तिकाशोद्यामादुरपत्यभरण्याय वै ॥ ५ ॥ न देवतानां काचिद्धि
 समर्था जातवेदसः । एता हि यत्तास्तं गर्भं सम्भारविदुमोजया
 ॥ ६ ॥ यथां तासां ततः प्रीतः पावकी गर्भधारणात् । स्वेन
 तेजोविसर्गेण वीर्येण परमेण च ॥ ७ ॥ तास्तु षट् कृत्तिका
 गर्भं पुपुषुर्जातवेदसः । षट्सु वर्त्मसु तेजोऽग्नेः सकलं निहितं
 प्रभो ॥ ८ ॥ ततस्ता वर्षमानस्य कुमारस्य महात्मनः । तेजसाः
 भिपरीताङ्गो न क्वचिच्छर्मसीभिरे ॥ ९ ॥ ततस्ते जःपरीताङ्गः
 सर्वाः कास्य उपस्थिते । समं गर्भं सुषुविरे कृत्तिकास्तं नरर्षभ
 ॥ १० ॥ ततस्तं षड्विष्टानं गर्भनेककमागतं । पृथिवीं प्रवि-

जघाह कासस्त्ररथभीषतः ॥ ११ ॥ स गर्भो दिव्यसंज्ञानो दीप्ति-
 मान् पावकप्रभः । दिव्यं शरवणं प्राप्य बह्वेषु प्रिवर्द्धनः ॥ १२ ॥
 इदंशुः कृत्तिकास्तनु वालनकंसमद्युतिं । जातस्त्रेहाह सीहा-
 हात् पुपुषुस्तन्यविश्वैः ॥ १३ ॥ अभवत् कार्तिकेयः स त्रैलोक्ये
 स शराधरे । स्कन्दतात् स्कन्दतां प्राप्नो गुहावासाद्गूहोऽभवत्
 ॥ १४ ॥ ततो देवास्रवस्त्रिंशद्द्विषष्ट सदिगीश्वराः । रुद्रो घाता
 च विष्णुश्च वमः पूषार्थ्यमा भगः ॥ १५ ॥ अंगो मितश्च साध्याश्च
 वासवो वसवोऽश्विनौ । चापो वायुर्नभश्चन्द्रो नक्षत्राणि यद्वा
 रविः ॥ १६ ॥ पृथग्भूतानि चान्यानि यानि देवार्पणानि वै ।
 पाञ्चम्यस्तोऽद्भुतं द्रष्टुं कुमारं ज्वलनात्मजं ॥ १७ ॥ ऋषयस्तु-
 द्बुधुयैव गन्धर्वाश्च जगुस्तथा । पद्माननं कुमारन्तु दिपङ्कचं
 दिजप्रिवं ॥ १८ ॥ पीनांशं दादृशभुजं पावकादित्यवक्षेसं । यवानं
 शरगुल्मस्त्रं दृष्ट्वा देवाः सहर्षिभिः ॥ १९ ॥ स्त्रिभिरे परमं हर्षं
 मेजिरे चासुरं हतं । ततो देवाः प्रियाण्यस्य सर्व एव समाह-
 रन् ॥ २० ॥ क्रीडतः क्रीडनीयानि इदुः पक्षिगणांश्च ह ।
 सुवर्णोऽस्य इदो भुवं मयूरं चित्रवर्हिणं ॥ २१ ॥ राक्षसाश्च इदु-
 स्तस्त्रै वराहमहिषावुभौ । कुक्कुटश्चाभिसङ्घाथं प्रददावहणः
 स्वयं ॥ २२ ॥ चन्द्रमाः प्रददौ नेपमादित्यो रुचिरां प्रभां । गवां
 माता च गा इवी इदो यतसहस्रयः ॥ २३ ॥ हागमर्भिगुणो-
 पितमिका पुष्पफलं बद्ध । सुधन्वा शकटश्चैव रथश्चाभितकूवरं
 ॥ २४ ॥ बसुषो वारुणान् दिव्यान् सगजान् प्रददौ शुभान् ।
 सिंहान् सुरेन्द्रो व्याघ्रांश्च दिपानग्यांश्च पक्षिणः ॥ २५ ॥ श्वाप-
 हाश्च वङ्गान् घोरान् कृत्राणि विविधानि च । राक्षसासुरसंघाश्च
 धनुजम्बुस्तनीश्वरं ॥ २६ ॥ वर्द्धमानन्तु तं दृष्ट्वा प्रार्थयामाश्च
 तारकः । उपायैर्वर्द्धभिर्दन्तुं नायकश्चापि तं विभुं ॥ २७ ॥
 शैनायशेन तं देवाः पूजयित्वा गुहालयं । प्रथंसुर्भिप्रकारं तं

तस्यै तारकधारितं ॥ २८ ॥ च विदुषो महावीर्यो देवसेनापतिः
 प्रेभुः । अषानामोषवा यज्ञा दानं तारकं गुह्यः ॥ २९ ॥ तत्र
 तस्मिन् कुमारेण क्रीडता निवृत्तिसुरे । सुरेभ्यः स्थापितो राज्ञे
 देवानां पुनरीश्वरः ॥ ३० ॥ स सेनापतिदेवाद्य बभौ स्वभ्यः
 प्रजापवान् । ईशो गोप्ता च देवानां प्रियवृत्तश्चरस्य च ॥ ३१ ॥
 हिरण्यमूर्तिर्भगवानेय एव च पावकः । सदा कुमारी देवानां
 सेनापत्यमवाप्तवान् ॥ ३२ ॥ तस्मात् सुवर्णं महत्त्वं रत्नमद्य-
 मुत्तमं । सद्यं कार्तिकेयस्य वहेस्तेजः परं मतं ॥ ३३ ॥ एवं
 रामाय कौरव्य वञ्चितोऽक्रयवत् पुरा । तस्मात् सुवर्णं दानाय
 प्रयतस्य नराधिप ॥ ३४ ॥ रामः सुवर्णं दत्त्वा हि विमुक्तः सर्व-
 क्लिष्टैः । त्रिपिष्टपे महत्स्नानमवापासुखमं नरैः ॥ ३५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
 तारकवधोपाख्याने षड्दशोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । चातुर्वर्णस्य धर्मात्मन् धर्माः शिवा उवाच
 सवा । तथैव मे आहविधिं कृत्स्नं प्रब्रूहि पार्थिव ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरेणैवमुक्तो भीष्मः शान्तनव-
 स्तदा । इमं आहविधिं कृत्स्नं वक्तुं समुपचक्रमे ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । शृणुत्यावहितो राजन् आहकर्मविधिं शुभं ।
 धर्म्यं यद्यस्यं पुत्रोऽयं पित्र्यस्य परन्तप ॥ ३ ॥ देवासुरमनुष्याणां
 नश्वरैरगरक्षसां । पिशाचकिन्नराणाञ्च पूज्या वै पितरः सदा
 ॥ ४ ॥ पितॄन् पूज्यादितः पद्यात् देवतास्तर्पयन्ति वै । तस्मा-
 त्तान् सर्वबलेन पुरुषः पूजयेत् सदा ॥ ५ ॥ यज्वाहार्यं महा-
 राज पितॄणां आहमुच्यते । तस्माद्विधिविधिना विधिः प्रथम-
 कल्पितः ॥ ६ ॥ सर्वेष्वहःसु प्रीयन्ते कृते आर्चे पितामहाः ।

प्रवृत्ताणि तु ते सर्वान्तिष्ठातिष्ठानुष्ठातुः ॥ ७ ॥ विद्वान्
 कृतेः साहै वत्फलं प्राप्यतेऽथ । तत् सर्वं कीर्तिविद्यानि कर्मा-
 वत्त्वं निबोध मे ॥ ८ ॥ पितृभ्यां प्रतिपदि प्राहुः कान् साहै
 स्त्रियः । अभिरुपपन्नान् विन्दो वर्यनीया वहुवजा ॥ ९ ॥ क्षिपी
 रिनीयां जायन्ते वनीवावान् वाजिनः । वतुषो वृद्धपत्नी
 भवन्ति वक्ष्ये यदे ॥ १० ॥ पशुभ्यां वक्ष्यः पुत्रा जायन्ते कुर्वतां
 वृषा । कुर्यान्नास्तु नराः यद्वा भवन्ति द्युतिभागिनः ॥ ११ ॥
 हृषिभागो भवेत् साहं कुर्यात् सप्तमो मृषः । पशुभ्यान् वहु-
 वांशो वाणिज्ये लाभनाऽथात् ॥ १२ ॥ नवम्यां कुर्वतः साहं
 भवत्येकयज्ञं वृद्ध । विवर्धन्ते तु दशमो गायः साहानि कुर्वतः
 ॥ १३ ॥ कृष्यभागी भवेन्नराः कुर्वन्नेकादशो मृषः । ब्रह्मवर्ष-
 खिनः पुत्रा जायन्ते तस्य वैश्रमि ॥ १४ ॥ द्वादश्यामीदमानस्य
 निश्चयेव प्रहृष्टते । रजतं वृद्धयित्वा सुवर्णं ह मनोरथं ॥ १५ ॥
 चातीनान्तु भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन् साहं वयोदशो । पवच्छन्तु युवा-
 नोऽस्य प्रभोयन्ते नरा यदे ॥ १६ ॥ गृहभागी भवेन्नराः कुर्वन्
 साहं चतुर्दशो । समावस्यान्तु निर्वोपात् सर्वकामानवाप्नुवात्
 ॥ १७ ॥ कृषापत्ने दशम्यादौ वक्ष्यिष्या चतुर्दशो । साहकर्मणि
 तिष्ठन्तु प्रमस्ता न तद्येतराः ॥ १८ ॥ यथा वैजापरः पशुः पूर्व-
 पक्षात् विधिष्यते । तथा साहस्य पूर्वाङ्गात्पराङ्गो विधि-
 ष्यते ॥ १९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शान्वासनिकपर्वणि साहकवने
 समाप्तोऽध्यायः ॥ ८० ॥

बुधिशिर उवाच । किंस्त्रिदशं पित्र्यो वै मवापचतुर्दशो-
 ष्वरः । किं सविशिररात्राय किमानन्त्याय कल्पते ॥ १ ॥

• भीष्म उवाच । हवींषि आहकल्पे तु यानि आहविही
 त्तिदुः । तानि मे शृणु काम्यानि फलत्रैव बुधिष्ठिर ॥ २ ॥ तिलै-
 र्नीहियदैमासैरद्भिर्भुलफलैस्तथा । दत्तेन मासं प्रीयन्ते आहनेन
 पितरो नृप ॥ ३ ॥ वर्द्धमानतिलआहमक्षयं मन्तुरप्रवीत् । सर्व-
 खेव तु भोज्येषु तिलाः प्राधान्यतः स्मृताः ॥ ४ ॥ हो मासौ तु
 भवेत्तृप्तिर्मत्स्यैः पितृगणस्य च । त्रीन् मासानाविकेनाद्भ्यतुर्मासं
 श्येन ह ॥ ५ ॥ अजेन मासान् प्रीयन्ते पक्षैव पितरो नृप ।
 वाराहेण तु षण्मासान् सप्त वै शक्रुनेन तु ॥ ६ ॥ मासानष्टौ
 पार्पतेन शौरवेण नव प्रभो । गवयस्य तु मासेन दक्षिः स्याद्दश-
 मासिकौ ॥ ७ ॥ मांसनैकादशप्रीतिः पितॄणां माहिषिण तु ।
 गव्येन दत्ते आहने तु सम्यत्कारमिहोच्यते ॥ ८ ॥ यथा गव्यं तथा
 युक्तं पायसं सर्पिषा सह । वाघ्रीणसस्य मासेन दक्षिर्दादश-
 वापिकी ॥ ९ ॥ आनन्द्याव भवेद्दत्तं खड्गिमांसं पितृक्षये ।
 कालशाकञ्च लोहश्चाप्यानम्यां ढाग उच्यते ॥ १० ॥ गाथाश्राव्यत्
 गायन्ती पितृगीता बुधिष्ठिर । सनत्कुमारो भगवान् पुरा
 नम्यस्यमापत ॥ ११ ॥ अपि नः स कुले जायात् यो नो ह्य-
 त्करोद्दशैः । मघासु सर्पिः संयुक्तं पायसं दक्षिणावने ॥ १२ ॥
 अजेन वापि कौहेन मघास्त्रैव यतव्रतः । हस्तिच्छायासु विधिवत्
 कर्मव्यञ्जनवीजितं ॥ १३ ॥ एष्टव्या वृहवः पुत्रा बदाप्येको गयां
 ब्रजेत् । यत्रासौ प्रथितो लोकेष्वस्य्यकरणो वटः ॥ १४ ॥ आपो
 मूलं फलं मांसमन्नञ्चापि पितृक्षये । यत् किञ्चित् मधुसंमिश्रं
 तदानन्त्याव कल्पते ॥ १५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

आहकल्पे अष्टाशीतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

भीष्म उवाच । यमस्तु वानि आह्वानि प्रोवाच यथाविन्द्वे ।
 तानि मे शृणु काम्यानि नक्षत्रेषु पृथक् पृथक् ॥ १ ॥ आहं वः
 कृत्तिकावोगे कुर्वीत सततं नरः । अमीनाघाव सापत्न्यो बभूव
 विगतज्वरः ॥ २ ॥ अपत्यकानो रोहिण्यां तैजस्कामो बभूवोत्तमे ।
 प्रूरकर्मा दृष्ट्वाहमाद्र्यायां मानवी भवेत् ॥ ३ ॥ कृषिभागी
 भवेत्कर्त्तारः कुर्वन् आहं पुनर्वसौ । पुष्टिकामोऽथ पुष्येण आह-
 नीहेत मानवः ॥ ४ ॥ अश्लेषायां ददत् आहं वीरान् पुत्रान्
 प्रजायते । आतीनान्तु भवेच्छ्रेष्ठो मघासु आहमावपन् ॥ ५ ॥
 फल्गुनीषु ददत् आहं सुभगः आहरो भवेत् । अपत्यभागुत्त-
 रासु हस्तेन फलभाग्भवेत् ॥ ६ ॥ चित्रायान्तु ददत् आहं
 लभेद्रूपवतः सुतान् । स्वातियोगे पितृनक्षत्रे वाणिज्यमुपज्जीवति
 ॥ ७ ॥ वज्रपुत्री विद्याखासु पुत्रमीहन् भवेत्नरः । अनुराधासु
 कुर्वाणो राजशक्तं प्रवर्त्तयेत् ॥ ८ ॥ आधिपत्यं ब्रजेत्कर्त्तारो ज्येष्ठा-
 यामपवर्जयन् । नरः कुरुकुलयेष्ठ अहाहमपुरःसरः ॥ ९ ॥
 मूलोत्तारोऽयमर्चते यमोऽपादासु शोक्तमं । उत्तरासु लपादासु
 वीतथोकश्चरेत्तर्ही ॥ १० ॥ आहं त्वभिजिता कुर्वन् विद्यां श्रेष्ठा-
 मवाप्नुवात् । अवयो तु दृष्ट्वाहं प्रेत्य गच्छेत् सुसद्गतिं ॥ ११ ॥
 राज्यभागी धनिष्ठायां भवेत् नियतं नरः । नक्षत्रे वासुणे कुर्वन्
 भिषक्सिद्धिमवाप्नुवात् ॥ १२ ॥ पूर्वप्रोष्ठपदाः कुर्वन् वहन्
 विन्दत्यजाविकान् । उत्तरासु प्रकुर्वाणो विन्दते गाः सहस्रशः
 ॥ १३ ॥ वज्रकुप्यङ्गतं वित्तं विन्दते रेवतीं श्रितः । अश्विनीष्व-
 ख्यान् विन्देत् भरणीष्वायुश्चतुस्रं ॥ १४ ॥ इमं आहविधिं श्रुत्वा
 यथाविन्दुस्तथाकरोत् । अश्लेषिनाजयश्चापि महीं सोऽनुषयास
 च ॥ १५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

आहकृत्स्ने जननवतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कीदृशेभ्यः प्रदातव्यं भवेच्छ्राद्धं पिता-
 नह । द्विजेभ्यः कुरुगार्ह्यं तन्मे व्याख्यातमर्हसि ॥ १ ॥
 भीष्म उवाच । ब्राह्मणान् परीक्षेत क्षत्रियो दानधर्मवित् ।
 देवे कर्मणि पित्रे तु न्यायमाहुः परीक्षणं ॥ २ ॥ देवताः पूज्य-
 न्तीह देवेनैवेह तेजसा । उपेत्य तस्माद्देवैः सर्वेभ्यो दापयि-
 न्नरः ॥ ३ ॥ आहं त्वय महाराज परीक्षेद्ब्राह्मणान् वुधः ।
 कुलमीलवरोऽप्यैर्वैद्ययाभिजनेन च ॥ ४ ॥ तेषामन्ये पङ्क्तिदूषा-
 स्तथान्ये पङ्क्तिपावनाः । अपाङ्क्तेयास्तु ये राजन् कौर्त्सि-
 ष्यामि तान् शृणु ॥ ५ ॥ कितवो भृगुहा यक्ष्मी पशुपालो निरा-
 कृतिः । ग्रामप्रेथो वाह्वे पिको गायनः सर्वविक्रयी ॥ ६ ॥ आगार-
 दाही गरदः कुण्डामी नीमविक्रयी । सामुद्रिको राजभृतस्तैलिकः
 कूटकारकः ॥ ७ ॥ पित्रा विवदमानस्य यस्य चोपपत्तिर्गृहे ।
 अभिशस्तस्तथा स्तेनः शिल्पं यथोपजीवति ॥ ८ ॥ पर्वकारस्य
 सूची च मित्रधृक् पारदारिकः । अप्रतानामुपायायः काण्डपृष्ट-
 स्तथैव च ॥ ९ ॥ श्वभिक्ष यः परिक्रामेदृयः शुना दृष्ट एव
 परिवृत्तिश्च यस्य स्याद्दूयम्नां गुरुतल्पगः ॥ १० ॥ कुशीलवी
 देवलको नक्षत्रैर्यय जीवति ॥ ११ ॥ इदृशैर्ब्राह्मणैर्भुक्तमपाङ्क्तो-
 येयुधिष्ठिर । रक्षामि गच्छते हव्यमित्याह्वयं ह्यग्निदिनः ॥ १२ ॥
 आहं भुक्त्वा त्वधीयीत त्वपलीतल्पगश्च यः । पुरीषे तस्य तं
 मांसं पितरस्तस्य शिरते ॥ १३ ॥ सोमविक्रयिणे विष्ठा भिषजे
 पूयधोणितं । नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठश्च पादेषु ॥ १४ ॥ वस्तु
 वाणिकके दत्तं नेह नामुद्य तद्भवेत् । भस्मनीयं दत्तं द्रव्यं तथा
 यौनर्भवे द्विजे ॥ १५ ॥ ये तु धर्मव्यपेतेषु चारित्र्यापगतेषु च ।
 हव्यं क्रव्यं प्रयच्छन्ति तेषां तत् प्रेत्य नश्यति ॥ १६ ॥ धानपूर्वन्तु
 ये तेभ्यः प्रयच्छन्तल्पबुद्धयः । पूरीषं भुञ्जते तस्य पितरः प्रेत्य
 निश्चयः ॥ १७ ॥ एतानिमान् विजानीयादपाङ्क्तैवान् द्विजा-

धनम् । शूराणामुपदेशश्च यी कुर्वन्स्वल्पवेतसः ॥ १८ ॥ षष्टि-
 क्राणः षतं षण्ढः शिखी वावत् प्रपद्यति । पङ्क्त्यां समुप-
 विष्टार्त्ता तावद्दूषयते नृप ॥ १९ ॥ यदेष्टितधिरा भुङ्क्ते बहु-
 भुङ्क्ते दक्षिणामुखाः । सोपानकथय यद्भुङ्क्ते सर्वे विद्यात्तदा-
 सुरं ॥ २० ॥ असूयता च यद्दत्तं यच्च यदाविवर्जितं । सर्वं
 तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥ २१ ॥ श्वानश्च पङ्क्ति-
 दूपाश्च नावेक्षिरन् कथञ्चन । तस्मात् परिहृते दद्यात् तिष्ठांश्चा-
 न्ववकीरयेत् ॥ २२ ॥ तिलैर्विरहितं यादं कृतं क्रोधवशेन च ।
 यातुधानाः पिपासाश्च विप्रलम्बन्ति तद्विः ॥ २३ ॥ यथाङ्क्तो
 यायतः पङ्क्त्यां भुञ्जमाननुपद्यति । तावत् फलाद्भ्रंशयति
 दातारं तस्य वालिद्यं ॥ २४ ॥ इमे तु भरतघेष्ठ विज्ञेया पङ्क्ति-
 पावनाः । यी त्वतस्तान् प्रवक्ष्यामि परीक्षस्वैह तान् दिजान् ॥ २५ ॥
 विद्यावेदव्रतघ्नाता ब्राह्मणाः सर्वे एव हि । सदाचार पराश्रैव
 विज्ञेयाः सर्वपावनाः ॥ २६ ॥ पाङ्क्तेयास्तु प्रवक्ष्यामि ज्ञेयास्ते
 पङ्क्तिपावनाः । त्रिणाचिकेतः पञ्चामिस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित्
 ॥ २७ ॥ ब्रह्मदेयानुसन्तानश्चन्दोगो ष्युष्ठसामगः । मातापित्रो-
 र्यश्च वश्यः श्रोत्रियो दण्डपुरुषः ॥ २८ ॥ ऋतुकाक्षाभिगामौ च
 धर्मपत्नीषु चः सदा । वेदविद्याव्रतस्त्रातो विप्रः पङ्क्तिं पुना-
 त्युत ॥ २९ ॥ अथर्वशिरसोऽध्वेता ब्रह्मचारी यतव्रतः । सत्य-
 बाही धर्मशीलः स्वकर्मनिरतश्च यः ॥ ३० ॥ यी च पुण्येषु तीर्थेषु
 अभिषिक्तकृतयमाः । मस्त्रिषु च समन्त्रेषु भवत्यवभक्ष्यप्लुताः ॥ ३१ ॥
 अक्रोधनाश्चपलाः क्षास्ता दान्ता जितेन्द्रियाः । सर्वभूतहिता
 यी च शान्तेऽध्वेतास्त्रिमन्त्रयैत् ॥ ३२ ॥ एतेषु दत्तमद्यमेते वै
 पङ्क्तिपावनाः । इमेऽपरे महाभागा विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः
 ॥ ३३ ॥ यतयो मोक्षधर्मज्ञा योगाः सुचरितव्रताः । यी वेति-
 हारं प्रवताः यावयन्ति दिङ्गीत्तमान् ॥ ३४ ॥ यी च भाष्यविद्ः

केचिद् द्वेष व्याकरणे रताः । अधीयते पुराणं वै धर्मशास्त्रा-
 ल्यथापि च ॥ ३५ ॥ अधीत्य च ब्रह्मान्यायं विधिवत्सस्य कारिणः ।
 उपपन्नो गुरुकुले सत्यवादी सहस्रदः ॥ ३६ ॥ अप्रयाः सर्वेषु वेदेषु
 सर्वप्रवचनेषु च । यावद्वैते प्रपद्यन्ति पङ्क्तास्तावत् पुनन्युत
 ॥ ३७ ॥ ततो हि पावनात् पङ्क्ताः पङ्क्तिपावनस्यते ।
 क्रोधाद्द्वन्द्वतीयाश्च पावयेदिक एव हि । ब्रह्मदेवानुमस्तान इति
 ब्रह्मविदो विदुः ॥ ३८ ॥ अपृच्छिगनुपाध्यायः स वेद्यासनं
 ब्रजेत् । ऋत्विग्भिरननुष्णातः पङ्क्ता हरति दुष्कृतं ॥ ३९ ॥
 अथ चेत् वेदवित् सर्वैः पङ्क्तिदोषैर्विबलितः । न च स्यात्
 पतितो राजन् पङ्क्तिपावन एव सः ॥ ४० ॥ तस्मात् सर्वं प्रय-
 त्नेन परीष्यामन्वयेत् द्विजान् । स्वकर्म्मनिरतानन्धान् कुले जातान्
 वद्भ्युतान् ॥ ४१ ॥ यस्य मितप्रधानानि आहानि च हवींषि
 च । न प्रीणाति पितृन् देवान् स्वर्गञ्च न स गच्छति ॥ ४२ ॥
 यथ आदौ कुरुते सङ्गतानि न देवसानेन पथा च याति । स वै
 मुक्तः पिप्पलं वस्त्रमाहा सर्गाङ्गोकाश्चरते आहमित्रः ॥ ४३ ॥
 तस्मान्मित्रं आदहन्नाद्रिषीत् दद्यान्मित्रेभ्यः संग्रहायं धनानि ।
 यन्नन्वते नैव यत्तुं न मित्रं तं मध्यस्थं भोजयेद्व्यकथ्ये ॥ ४४ ॥
 यद्योषदे वीजमुग्रं न रोक्तेन्न वा बप्ता प्राप्रदाहीजभागं । एवं
 आहं भुक्तमनर्हमानैर्न चेह नासुत प्रलं ददाति ॥ ४५ ॥ ब्राह्मणो
 ह्यनधीवान्स्तृणान्निरिव शाम्यति । तस्मै आहं न हातव्यं न
 हि भक्षनि ह्वयेत् ॥ ४६ ॥ सञ्चोजनी नाम पिशाचदक्षिणा सा
 नैव देवान् पितृनुपैति । इहैव सा भ्राम्यति हीनपुण्या शाक्ता-
 न्तरे गौरिव गष्टवत्सा ॥ ४७ ॥ यद्याज्ञो शान्ते घृतमाजुहोति
 तन्नैव देवान् पितृनुपैति । तथा दत्तं नर्त्तने गावने च याद्यानृते
 दक्षिणामाहृषोति ॥ ४८ ॥ उभौ हि नस्ति न भुनक्ति चैषा वा
 चानृते दक्षिणा हीयते वै । आवातिनो गर्हितेषा पतन्ती तेषां

प्रेतान् पातयेद्देवानात् ॥ ४८ ॥ ऋषीणां समये निवृत्तं वी चरति
युधिष्ठिर । निचिताः सर्वधर्मशास्त्रान् देवा ब्राह्मणान् विदुः
॥ ५० ॥ स्वाध्यायनिष्ठा ऋषयो ज्ञाननिष्ठास्तथैव च । तपो-
निष्ठाश्च बोद्धव्याः कर्मनिष्ठाश्च भारत ॥ ५१ ॥ कव्यानि ज्ञान-
निष्ठेभ्यः प्रतिष्ठाप्यानि भारत । तत्र ये ब्राह्मणान् केचिन्न निन्दन्ति
हि ते नराः ॥ ५२ ॥ ये तु निन्दन्ति जल्पेषु न तान् आह्वेषु
भोजयत् । ब्राह्मणा निन्दिता राजन् हनुगर्भैरुपसं कुर्व ॥ ५३ ॥
वैखानसानां वचनमृषीणां श्रूयते नृप । दूरादिव परीक्षित
ब्राह्मणान् वेदपारगान् ॥ ५४ ॥ प्रियो वा यदि वा देशस्तेषाम्नु
आहमावपेत् । बः सहस्रं सहस्राणां भोजयेदन्तान्नरः । एक-
स्यान्मन्वित् प्रीतः सर्वानहंति भारत ॥ ५५ ॥

इत्यनुघासनपर्वेण पशुघासनिकपर्वेण दानधर्मकथने
नवतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

युधिष्ठिर उवाच । केन सकल्पितं आहं तस्मिन् काले किमा-
त्मकं । शृग्वहिरसके काले मुनिना कतरेण वा ॥ १ ॥ कानि
आह्वानि वर्ज्यानि कानि मूलफलानि च । धान्यजात्यश्च का
वर्ज्यास्तस्मै ब्रूहि पितामह ॥ २ -

भीष्म उवाच । बथा आहं संप्रवृत्तं यस्मिन्काले वदात्मकं ।
येन सकल्पितश्चैव तस्मै शृणु जनाधिप ॥ ३ ॥ स्वावशुवीऽत्रिः
कौरव्य परमर्षिः प्रतापवान् । तस्य वंशे महाराज हत्तात्रेव
इति श्रुतः ॥ ४ ॥ हत्तात्रेवस्य पुत्रोऽभून्निर्मिर्मान तपोधनः ।
निनेद्याम्भवत् पुत्रः श्रीमान्नाम श्रिया हृतः ॥ ५ ॥ पूर्णं वर्ष-
सहस्रात्मे स हत्ता दुष्करं तपः । कालधर्मपरीतात्मा निधनं
चमुपागतः ॥ ६ ॥ निमित्तु हत्ता योषानि विधिदृष्टेन कर्मणा ।

सक्तापमगमत्तीव्रं पुत्रशोकपरायणः ॥ ७ ॥ अथ कृत्वोपहास्यादि
 चतुर्दश्यां महामतिः । तमेव गणयच्छोकं विरात्रे प्रत्यबुध्यत ॥ ८ ॥
 तस्यासौत् प्रतिबुद्धस्य शोकेन व्यथितात्मनः । मनःसंहृत्य विषी
 बुद्धिविस्तारगामिनी ॥ ९ ॥ ततः सञ्चितयामास आह्वयकथ
 समाहितः । यानि तस्यैव भोज्यानि मूल्यानि च फलानि च ॥ १० ॥
 उक्तानि यानि चान्दानि यानि चैष्टानि तस्य ह ॥ ११ ॥ यानि सर्वाणि
 मनसा विनिश्चित्य तपोधन ॥ ११ ॥ समावल्यां महाप्राची निप्रा
 नानाथ पूजितान् । दक्षिणा वक्तिकाः सर्वा वृषीः स्वयमथा
 करोत् ॥ १२ ॥ सप्त विप्रास्ततोऽभ्येत्य शुभशतं समुपानयत्
 ऋते च लवणं भोज्यं श्यामाक्रान्त् प्रददौ प्रभुः ॥ १३ ॥
 प्रास्ततो दर्भा विष्टरेषु निवेशिताः । पादयोश्च वि
 तन्ममुपभुञ्जते ॥ १४ ॥ कृत्वा च दक्षिणाग्रान् वै दर्भान्
 शुचिः । प्रददौ श्रीमतः पिण्डान् नामगोत्रमुदाहरन् ॥ १५ ॥
 तत् कृत्वा स मुनियेष्टो धर्मसङ्करमात्मनः । पश्चात्तापेन
 तप्यमानोऽभ्यविवन्त यत् ॥ १६ ॥ अकृतं मुनिभिः पूर्वं किं
 मनुष्ठितं । कथं नु यापेन न मां दहेयुर्ग्राह्या इति ॥ १७ ॥
 ततः स चिन्तयामास वंशकर्तारमात्मनः । ध्यातमावस्तथा रात्रि
 राजगाम तपोधन ॥ १८ ॥ अथात्रिस्तं तथा दृष्ट्वा पुत्रशोकेन
 कर्षितं । भ्रष्टमाश्वासयामास वाग्भिरिष्टाभिरव्ययः ॥ १९ ॥
 निमे सङ्कल्पितस्तेऽयं पितृयज्ञस्तपोधन । मा ते भूद्धोः पूर्वदृष्टो
 धर्मोऽयं ब्रह्मणा स्वयं ॥ २० ॥ सोऽयं स्वयम्बुविहितो धर्मः
 सङ्कल्पितस्त्वया । ऋते स्वयम्बुवः कोऽन्यः आह्वेऽयं विधिना
 हरेत् ॥ २१ ॥ अथाख्यास्यामि ते पुत्र आह्वेऽयं विधिमुत्तमं ।
 स्वयम्बुविहितं पुत्र तत् कुरुष्व निबोध मे ॥ २२ ॥ कृत्वाभ्यो
 करणं पूर्वं मन्त्रपूर्वं तपोधन । ततोऽन्वये च सोमाव वरुणाय
 नित्यमः ॥ २३ ॥ विश्वेदेवाश्च धी नित्यं पितृभिः सह गोचराः

४३४ अक्षरम् ।

MAHABHARATAM

ANUCASANA PARVA

TEXT

PUBLISHED AND PRINTED GRATIS

BY

PRATAP CHANDRA KOL. C. I. E.

NEWAR.

श्रीमहाभारतम् ।

श्रीमद्महाभारतव्यासविरचितम् ।

अनुशासनपर्वम् ।

सि, आइ, इ, सपाधिधारिणा

राजः श्रीमतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

मूल्यं विना वितोर्णम् ।

"वचनवादादिबन्धना दूरे विवर्णोदय"

कलिकाता बीडम् ट्रीटान्तर्गत
१ नं राजा शुभदास ट्रीट् भारतवर्षे
श्रीकालिदास सेनेन मुद्रितम् ।

प्रकाश्याः १८११ ।

तेष्वः सङ्घटिता भागाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥ २४ ॥ स्तोत्रा
 चैव पृथिवी निवापस्येह धारिणी । वैश्यानी काश्यपी चेति
 तथैवेहास्येति च ॥ २५ ॥ उदकानवने चैव स्तोत्रयो वरुणी
 विभुः । ततोऽग्निश्चैव सोमश्च प्राप्याप्या विहतेऽनव ॥ २६ ॥
 दिवास्तु पितरो नाम निर्मिता ये स्वयम्भुवा । तस्यापि ये महा-
 भागास्तेषां भागः प्रकल्पितः ॥ २७ ॥ ते आहोनाश्चरमाना वै
 विमुच्यन्ते हि किल्बिषात् । सप्तकः पितृवंशस्तु पूर्वदृष्टः स्वयम्भुवा
 ॥ २८ ॥ विश्वे चाग्निमुखा देवाः सङ्घाताः पूर्वमेव ते । तेषां
 नामानि वक्ष्यामि भागाह्वीणां महात्मनाम् ॥ २९ ॥ वलं धृति-
 र्विपाप्मा च पुण्यकृत् पावनस्तथा । पार्थिवीचेमासमूहश्च दिव्य-
 सानुस्तथैव च ॥ ३० ॥ विवस्वान् वीर्यवान् ह्रीमान् कीर्त्तिमान्
 कृत एव च । जितान्ता मुनिवीर्य्य दीप्ररोमा भयङ्करः ॥ ३१ ॥
 अनुकर्मा प्रतीतश्च प्रदाताबांशुमांशुतथा । शैलाभः परमः क्रोधी
 धीरोष्णी भूपतिस्तथा ॥ ३२ ॥ सज्जी वञ्ची वरी चैव विश्वेदेवाः
 सनातनाः । विद्युदर्चाः सोमवर्चाः सूर्य्यश्चीषेति नामतः ॥ ३३ ॥
 सोमपः सूर्य्यसावित्री दत्तात्मा पुण्डरीयकः । उष्णीनाभो नभो-
 दश्च विश्वायुर्दीप्तिरेव च ॥ ३४ ॥ चमूहरः सुरेशश्च व्योमारिः
 मङ्गरो भवः । ईशः कर्त्ता कृतिर्हृष्टो भुवनो दिव्यकर्मकृत् ॥ ३५ ॥
 गणितः पञ्चवीर्य्यश्च प्रादित्यो रश्मिवांस्तथा । सप्तकृत् सोम-
 वर्चाश्च विश्वकृत् कविरेव च ॥ ३६ ॥ अनुगोप्ता सुगोप्ता च नम्रा
 चेश्वर एव च । कीर्त्तितास्ते महाभागः कालस्य गतिगोचराः
 ॥ ३७ ॥ अत्राहोवानि धाम्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा । द्विद्वु-
 द्रव्येषु प्राकेषु पलाशुं क्षयुनं तथा ॥ ३८ ॥ धीभाष्जनः कीवि-
 दारस्तथा यक्षनकादवः । कुमाण्डजात्यखानुश्च कृशं क्षयमेव
 च ॥ ३९ ॥ धाम्यवाराक्षमांसश्च यश्च वामोक्षितं भवेत् । कृष्णा-
 जाजीविङ्गश्चैव गीतपाकी तथैव च ॥ ४० ॥ अङ्कुराद्यास्तथा

वर्ज्या इह शृङ्गाटकाणि च । वर्ज्यैश्चवर्षां सर्वं तथा जम्बुफल्गानि
 च ॥ ४१ ॥ अत्रहृत्परदिनं तथा याज्ञेयं वर्ज्यैश्च । निवापे
 ह्यव्यकथ्ये वा गृहितञ्च सुदर्शनम् ॥ ४२ ॥ पितरश्च द्वि द्विषाश्च
 नाभिनन्दन्ति तद्वयिः । चाण्डालप्रदपदौ वर्ज्यौ निवापे समुप-
 स्थिते ॥ ४३ ॥ कापः पदवाराः कुष्ठौ वा पतितौ ब्रह्महापि वा ।
 सङ्गीर्षयोनिर्विप्रश्च सस्वामी पतितस्तथाः । वर्जनीया युभैरेते
 निवापे समुपस्थिते ॥ ४४ ॥ इत्येवमक्ता भगवान् स्वयंभूस्तद्वर्ज्यं
 पुरा । पितामहसभां दिव्यां जगामा त्रिस्तपोधनः ॥ ४५ ॥

इत्यनुष्ठासनपर्वणि आनुष्ठासनिक्रमपर्वणि याहधर्माकथने
 एकनवतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

भीष्म उवाच । तथा निमौ प्रवृत्ते तु सर्व एव महर्षयः ।
 पितयज्ञान्तु कुर्वन्ति विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १ ॥ ऋषयो धर्मा-
 नित्यास्तु कृत्वा निवप नाम्यत । तर्पणद्वयायकुर्वन्त तीर्थान्श्रीभि-
 र्यतव्रताः ॥ २ ॥ निवापैर्दीयमानैश्च चातुर्वर्ण्येन भारत । तर्पिताः
 पितरो दिवास्तत्रान्नं जरयन्ति वै ॥ ३ ॥ कर्त्रीर्षौरभिहन्यन्ते
 देवाः पितृभिः सह । सोममेवाभ्यपद्यन्त तदा चान्नाभिपीडिताः
 ॥ ४ ॥ तेष्वुवन् सोममापाद्य पितरो जीर्षापीडिताः । निवापा-
 न्नेन पीड्यामः येयो नोऽत्र विधीयताम् ॥ ५ ॥ तान् सोमः
 प्रत्युवाचाश्च येय्येदीप्सितं सुराः । स्वयम्भुमदनं यात स वः
 येयोऽभिधास्यति ॥ ६ ॥ ते सोमवचनाद्देवाः पितृभिः सह भारता ।
 मेरुशृङ्गे समासीनं पितामहमुपागमन् ॥ ७ ॥

पितर ऊचुः । निवापान्नेन भगवन् भृशं पीड्यामहे वयम् ।
 प्रसाहं कुरु नो देव येयो नः संविधीयताम् ॥ ८ ॥ इति तेषां
 वचः श्रुत्वा स्वयम्भुरिदमब्रवीत् । एष मे पार्ष्वतो वज्रियुष्मच्छेयो
 विधास्यत् ॥ ९ ॥

१० ॥ अग्निर्वाच । संहितास्तात भोष्यामी निवापे समुपस्थिते ।
 अरयिष्यथ चाप्यन्नं मया साधे न संशयः ॥ १० ॥ एतत् शुक्ला
 ह्यु पितरस्ततस्ते विस्वराभवन् । एतस्मात् कारणाद्धानेः प्राक्
 तावद्दीयते नृप ॥ ११ ॥ निवापे चाग्निपूर्वं वै निवापे पुरुषर्षभ ।
 न ब्रह्मराक्षसास्तं वै निवापं धर्षयन्त्यत ॥ १२ ॥ रक्षांसि चाप-
 यन्ते स्थिते देवे द्भृताघने । पूर्वं पिण्डं पितुर्दद्यात् ततो दद्यात्
 पितामहे ॥ १३ ॥ प्रपितामहाय च तत एष आहविधिः श्वतः ।
 ब्रूयाच्छात्रे च सावित्रीं पिण्डे पिण्डे समाहितः ॥ १४ ॥ सोमा-
 धेति च वक्तव्यं तथा पिष्टमतेति च । रजस्वला च या नारी
 व्यङ्गिता कर्षयोय या । निवापे नोपतिष्ठेत् संग्राह्या नान्य-
 वंशजा ॥ १५ ॥ जलं प्रतरमाणाय कौत्सयेत् पितामहान् । नदी-
 मासाद्य कुर्वीत पितृणां पिण्डतर्पणम् ॥ १६ ॥ पूर्वं स्ववंशजा-
 नान्तु कृत्वाद्भिस्तर्पणं पुनः । सद्भृत्सम्बन्धिवर्षाणां ततो दद्यात्
 जलाश्लिन्म् ॥ १७ ॥ कृत्वापगोभृगेनाथ युक्तेन तरतो जलम् ।
 पितरोऽभिलपन्ते वै नात्रहायधिरोहिताः ॥ १८ ॥ सदा नावि-
 क्खं तज्ज्ञाः प्रयच्छन्ति समाहिताः । मानाद्धे कृशपक्षस्य कुर्ष्या-
 निर्बपणानि वै ॥ १९ ॥ पशिरायुप्तया वीर्यं श्रीदैव पिष्ट-
 भक्तितः । पितामहः पुलस्तय वशिष्ठः पुलहस्तया ॥ २० ॥
 अङ्गिराय क्रतुयैव कश्यपश्च महानृषिः । एते कुरुकुलश्रेष्ठ महा-
 योगेश्वराः श्वताः ॥ २१ ॥ एते च पितरो राजन्नेष आहविधिः
 परः । पितेस्तु पिण्डमस्वन्वास्म्यन्ते तेन कर्मणा ॥ २२ ॥
 इत्येषा पुरुश्रेष्ठ आहोत्पत्तिर्यथागमम् । व्याख्याता पूर्वभिर्दिष्टा
 हानं वज्राम्यतः परम् ॥ २३ ॥

११ ॥ इत्यनुशासनपर्वणि आनुशामनिकपर्वणि आहकल्पे

१२ ॥ दिनवतीध्यायः ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दिवातयो व्रतोपेता इविन्दे वसिष्ठ
मुच्यते । यत्नं ब्राह्मणकामाय कथमेतत् पितानह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अवेदोक्तप्रतायैव भुञ्जानाः कामकारणे ।
वेदोक्तेषु तु भुञ्जाना व्रतक्षुप्ता युधिष्ठिर ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यदिदं तप इत्याहुस्त्वपवाचं पुत्रगुणनाः ।
तपः स्यादितदेवेह तपोऽप्यहापि किं भवेत् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । मासार्द्धमासोपवासाद्यस्तपो मन्यते जनः ।
प्राक्ततन्त्रोपघाती यो न तपस्वी न धर्मवित् ॥ ४ ॥ त्यागस्य
चापि रुष्यन्तिः शिष्यते तप उत्तमम् । सद्योपवासी च भवेद्ब्रह्म-
चारी तथैव च ॥ ५ ॥ मुनिश्च स्यात् सदा विप्रो वेदायैव सदा
जपेत् । कुटुम्बिको धर्मकामः सदास्त्वय्य मानवः ॥ ६ ॥ अमा-
साशी सदा च स्यात् पवित्रश्च सदा पठेत् । ऋतवादी सदा च
स्यात् नियतश्च सदा भवेत् ॥ ७ ॥ विघसाशी सदा च स्यात् सदा
चैवातिथिप्रियः । अमृताशी सदा च स्यात् पवित्री च सदा
भवेत् ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं सद्योपवासी स्यात् व्रतचारी
पार्थिव । विघसाशी कथञ्च स्यात् कथञ्चैवातिथिप्रियः ॥ ९ ॥

भीष्म उवाच । अन्तरा सायमायञ्च प्रातरायञ्च यो नरः ।
सद्योपवासी भवति यो न भुङ्क्तेऽन्तरा पुनः ॥ १० ॥ मास्यो
गच्छन् ब्रह्मचारी ऋतौ भवति चैव च । ऋतवादी सदा च
स्यात् दानशीलस्तु मानवः ॥ ११ ॥ अभक्षवन् तृणामांसममांसाशी
भवत्युत । दानं ददत् पवित्री स्यादस्वप्नश्च दिवास्वपन् ॥ १२ ॥
भृत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवत्सु नरः सदा । अमृतं केवलं
भुङ्क्ते इति विद्मि युधिष्ठिर ॥ १३ ॥ अभुक्तवत्सु नास्ति
ब्राह्मणेषु तु वी नरः । अभोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत
॥ १४ ॥ इवेभ्यश्च पितृभ्यश्च संजितेभ्यस्तथैव च । अनपिष्टाभि

की भुङ्क्ते तमाहुर्विषयाधिनम् ॥ १५ ॥ तेषां लोकां सुधाम्नां
 चक्षुः ब्रह्मणः कृताः । उपस्थिता सुस्वरसो गन्धर्वेषु जनाधिप
 ॥ १६ ॥ इवतातिबिभिः सार्धं पितृभिक्षोपभुञ्जते । रमन्ते पुत्र-
 पोत्रेषु तेषां गतिरनुत्तमा ॥ १७ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । ब्राह्मणेषुः प्रयच्छन्ति दानानि विवि-
 दानि च । दातृप्रतिग्रहीतौर्वै को विशेषः पितामह ॥ १८ ॥

भीष्म उवाच । साधोर्यः प्रतिग्रहीयात् तथैवाभाधुतो दिजः ।
 युष्णवत्स्यदीपः स्यात् निर्गुणे तु निमञ्जति ॥ १९ ॥ अत्राप्युदा-
 चरस्तीममितिहासं पुरातनम् । वृषादर्भिसु सव्यादं सप्रर्षीणाच्च
 भारत ॥ २० ॥ कञ्चपोऽत्रिर्विषिष्ठसु भरदाजोऽथ गौतमः ।
 विष्णामित्रो जमदग्निः साध्वी वैवाप्यरुन्वती ॥ २१ ॥ सर्वेषामथ
 तेषान्तु गच्छाभूत् कर्मकारिका ॥ २२ ॥ शूद्रः पशुसखश्चैत भर्ता
 चास्या बभूव ह । ते च सर्वे तपस्तप्तः पुरा चिरुर्महीमिमाम्
 ॥ २३ ॥ समाधिनोपशिक्षन्तो ब्रह्मलोकं समातनम् । अथाभव-
 हमावृष्टिर्भ्रष्टी कुहनन्दन ॥ २४ ॥ कृष्णप्रागोऽभवत्तत्र लोको-
 ऽथ वै सुधाश्वितः ॥ २५ ॥ कश्चिंश्चिच्च पुरा यत्रैवैव्येन शिवि-
 क्षुमुना । इच्छिणार्थोऽथ ऋत्विग्भ्यो इत्तः पुत्रः पुरा किञ्च ॥ २६ ॥
 अस्मिन् काले तु सोम्यायुर्द्विष्टान्तमगतः प्रभुः । ते तं सुधाभि-
 सन्तप्ताः परिवार्योपतस्त्रिरे ॥ २७ ॥ यावद्यात्मजमसौ दृष्ट्वा
 गतासुहृदिसन्तमाः । अपचन्त तदा स्वाख्यां सुधाकर्ताः किञ्च
 भारत ॥ २८ ॥ निरन्त्रे मर्त्या लोकोऽस्मिन् नात्मानन्ते परीप्सवः ।
 कृष्णामापेदिरे वृत्तिमन्त्रहेतोस्तपस्विनः ॥ २९ ॥ अटमानोऽथ
 तावन्नि पचमानाश्चहीपतिः । राजा यैव्यो वृषादर्भिः क्षिप्त्वा-
 मानान् ददर्श ह ॥ ३० ॥

वृषादर्भिरुवाच । प्रतिग्रहस्तारयति पुष्टिर्वै प्रतिग्रहताम् ।
 मन्त्रि बहिष्यते विसं तत् शृणुष्वं तपोधनाः ॥ ३१ ॥ द्विषो हि

भै ब्राह्मणो याकमानो द्याम्यहं वोऽह्वतरीसहस्रम् । एकीकषः
 स्रवपाः संप्रसृताः सर्वेषां वै श्रीघ्नगाः श्वेतरोमाः ॥ ३२ ॥ कुक्ष-
 म्भरानमहुहः शतं शतान् धूर्यान् श्वेतान् सर्वशोऽहं इदामि ।
 प्रष्टोहीनां पीवराणाञ्च तविदग्धा मष्टो घेनवः सुप्रताप ॥ ३३ ॥
 वरान् ग्रामान् व्रीहिरसं यवांस रत्नं चान्यहुर्हभं किं ददानि ।
 नास्मिन्नभञ्जे भावमेवं कुरुध्वं पुष्टायै वः किं प्रयच्छाम्यहं
 वै ॥ ३४ ॥

ऋषय ऊचुः । राजन् प्रतिग्रही राश्यां मध्याध्वारी दिवो-
 यमः । रुष्मानमानः कम्भास्वं कुरुषि नः प्रलोभनम् ॥ ३५ ॥
 क्षेत्रं हि दैवतमिदं ब्राह्मणान् ममुपायितम् । यमलो ज्ञेय
 तपसा प्रीतः प्रीणाति देवताः ॥ ३६ ॥ अज्ञापीह तयो जातु
 ब्राह्मणस्योपजायते । तद्वाव इव निर्दृष्ट्यात् प्रायो राजप्रतिग्रहः
 ॥ ३७ ॥ कुशलं सह दानेन राजन्नस्तु सदा तव । अग्निभ्यो
 दीयतां सर्वमित्युक्तान्येन ते ययुः ॥ ३८ ॥ अपक्रमेव तस्मान्म-
 तेषां महात्मनाम् । अथ हित्वा ययुः सर्वे वनमाहारक ॥ ३९ ॥
 ततः प्रचेद्विता राश्या वनश्लास्य मस्त्रिणाः । प्रबौ-
 वोऽधुस्वराणि स दातुं तेषां प्रवक्रिरे ॥ ४० ॥ उडुभराण्यथा-
 न्यानि हेमगर्भाण्यपाहरन् । भत्यास्तेषां ततस्तानि प्रघाडितु-
 सुपाद्रवन् ॥ ४१ ॥ गुरुणीति विदित्वाथ न साञ्छाण्यतिरव्रवीत् ।
 न स हे मन्दविज्ञाना न स हे मन्दबुद्धयः ॥ ४२ ॥ हेमानीमानि
 जानीमः प्रतिबुद्धाः स जायमः । इह ज्ञेयदुपादानं प्रेत्य स्यात्
 कटुकोदयम् । अप्रतिग्राह्यमेवैतत् प्रेत्येह च सुखिप्सुना ॥ ४३ ॥

वशिष्ठ उवाच । यतेन निष्कं गणितं सङ्क्षेपेण च संमितम् ।
 तथा बद्ध प्रतीच्छन् वै पापिष्ठां पतते गतिम् ॥ ४४ ॥

कश्यप उवाच । यत् पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पणवः
 स्त्रिवः । सर्वं तन्मालमेकय न आदिडाऊमञ्चरेत् ॥ ४५ ॥

भरहाज उवाच । उत्पन्नस्य हरोः शृङ्गं बद्धमानस्य बद्धते ।
प्रार्थना परुषस्यैव तस्य मात्रा न विद्यते ॥ ४६ ॥

गौतम उवाच । न तन्मोके द्रव्यमस्ति यत्किञ्च प्रतिपूरयति ।
समुद्रवत्स्यः पुरुषो न कदाचन पूर्यते ॥ ४७ ॥

विश्वामित्र उवाच । कामं कामयमानस्य यदा कामः सम्-
ध्यते । अर्धे नमपरः कामस्तृणा विध्यति वाणवत् ॥ ४८ ॥

जमदग्निहृवाच । प्रतिग्रहे संयमो वै तपो धारयते ध्रुवम् ।
तद्धनं ब्राह्मणस्यैव लुभ्यमानस्य विश्रवेत् ॥ ४९ ॥

शरुन्धत्युवाच । धर्माद्यं सञ्चयी यो वै द्रव्येषां पञ्चसंमतः ।
तपःसञ्चय एवेह विधिष्टो द्रव्यरुद्धयात् ॥ ५० ॥

गण्डोवाच । उद्यादितो भयाद्यक्कादिभ्यतीमे मनेश्वराः ।
वलीयांसी दुर्बलवदिभ्ये ह्यमतः परम् ॥ ५१ ॥

पशुपत् उवाच । यद् धर्मं परं नास्ति ब्राह्मणास्तद्धनं
विदुः । विनयाद्यं सुविदांसुपास्यं यथातथम् ॥ ५२ ॥

ऋषय ऊचुः । कुशलं रुद्ध दानेन तन्मे यस्य इमः प्रजाः ।
फलान्युपधिगुक्तानि य एवं न प्रयच्छति ॥ ५३ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्त्वा हेमगर्भाणि हित्वा तानि फलानि
वै । ऋषयो जम्मु रन्यत्र सर्वे एव धृतव्रताः ॥ ५४ ॥

मन्त्रिण ऊचुः । उपधिं शंसमानास्ते हित्वा तानि फलानि
वै । ततोऽन्येनैव गच्छन्ति विदितं तेऽस्तु पार्थिव ॥ ५५ ॥

इत्युक्तः स तु भद्रैस्तेर्षपादभिद्युकोप ह । तेषां वै प्रतिकर्तुञ्च
सर्वेषामगमद्गृहम् ॥ ५६ ॥ स गत्वा हवनीयेऽग्नौ तीव्रं नियम-

मास्त्रितः । जुहाव संस्कृतैर्मन्त्रैरेकीकामाङ्गतिं दृपः ॥ ५७ ॥

तन्मारुतैः समुत्तस्थो कृत्या लोकाभयङ्करो । तस्या नाम वृषा-
दभिर्थातुधानीत्यथाकरोत् ॥ ५८ ॥ सा तस्या कालरात्रौ व कृता-

प्राणिरुपस्थिता । वृषाद्भिं नरपतिं किं कवीतीति चाब्रवीत् ॥ ५९ ॥

दृषाद्भिर्वाच । ऋजीर्णा गच्छ समानामहन्त्यास्तव
 च । दासीभर्तुश्च दास्याश्च मनसा नाम धारय ॥ ६० ॥ आत्मा
 नामानि वैशेषां सर्वानितान् विनाशय । विनष्टेषु तथा खैरं गच्छ
 वनेष्वितं तव ॥ ६१ ॥ सा तथेति प्रतिशुभ्य यातुषानो सख-
 पिणी । जगाम तद्वनं यत्र विवेरुस्ते महर्षयः ॥ ६२ ॥

भीष्म उवाच । अथात्रिप्रमुखा राजन् वने तस्मिन् महर्षवः ।
 व्यचरन् भक्षयन्तो वै मूलानि च फलानि च ॥ ६३ ॥ अथा-
 पञ्चन् सुपीनांशपाणिपादमुखीदरम् । परिव्रजन्तं खूलाङ्गं परि-
 ब्राजं शुना सह ॥ ६४ ॥ अरुन्धतो तु तं दृष्ट्वा सर्वाङ्गोपचितं
 शुभम् । भवितारो भवन्तो वै नैवमित्यब्रवीद्विषीन् ॥ ६५ ॥

वशिष्ठ उवाच । नैतस्येह यथास्माकमस्मिन्नोत्तमनिर्जितम् ।
 सायं प्रातश्च होतव्यं तेन पीवाच्छुना सह ॥ ६६ ॥

अत्रिर्वाच । नैतस्येह यथास्माकं दुधा वीर्यं समाहृतम् ।
 ऋच्छाधीतं प्रणष्टञ्च तेन पीवाच्छुना सह ॥ ६७ ॥

विश्वामित्र उवाच । नैतस्येह यथास्माकं यशश्चाख्यं ज-
 ह्वः । अलसः क्षुत्परो मूर्खस्तेन पीवाच्छुना सह ॥ ६८ ॥

जमदग्निस्त्वाच । नैतस्येह यथास्माकं भक्तमिन्धनमेव च ।
 सद्भिर्म्यं वार्षिकं किञ्चिन्नेन पीवाच्छुना सह ॥ ६९ ॥

कश्यप उवाच । नैतस्येह यथास्माकं चत्वारश्च सद्बोद्धराः ।
 दिह्यी दिह्यीति भिक्षन्ति तेन पीवाच्छुना सह ॥ ७० ॥

भरद्वाज उवाच । नैतस्येह यथास्माकं ब्रह्मवशोरचितसः ।
 शोकी भार्यापवादेन तेन पीवाच्छुना सह ॥ ७१ ॥

गौतम उवाच । नैतस्येह यथास्माकं त्रिकौशिवश्च राजवन् ।
 एकीकं वै त्रिवर्षीयं तेन पीवाच्छुना सह ॥ ७२ ॥

भीष्म उवाच । अथ दृष्ट्वा परिव्राट् स तान् महर्षीञ्छुना
 सह । अभिगम्य यथा न्यायं पाणिसर्षभवाचरत् ॥ ७३ ॥ परि-

अथैव वने तान्नु द्युत्पतीघातकारिकाम् । अग्न्योऽग्न्येन निवेद्याद्य
 प्रातिष्ठन्त सहैव ते ॥ ७४ ॥ एकनिश्चयकार्याद्य व्यचरन्त वनानि
 ते । आददावः समुद्रुत् मूलानि च फलानि च ॥ ७५ ॥ कदा-
 चिद्विचरन्तस्ते वृक्षैरविरलैर्हताम् । शुचिगारिप्रमन्नीनां इदृशुः
 पद्मिनीं शुभाम् ॥ ७६ ॥ बालादित्यवपुःप्रस्थैः पुष्करैरुपशोभि-
 ताम् । वैदूर्यवर्षसदृशैः पद्मपत्रैरथावृताम् ॥ ७७ ॥ नाना-
 विधैश्च विहगैर्जलप्रकरसेविभिः । एकदाराभनार्थ्यां सूपतीर्षा-
 मकर्हमाम् ॥ ७८ ॥ वृषादर्भिप्रयुक्ता तु कृत्या विकृतदर्शना ।
 यातुधानी तु विख्याता पद्मिनीं तामरवृत्त ॥ ७९ ॥ पशुसख-
 सहायास्तु विमार्थं ते महर्षयः । पद्मिनीमभिजम्मुस्ते सर्वे
 कृत्याभिरक्षिताम् ॥ ८० ॥ ततस्ते यातुधानीं तां दृष्ट्वा विकृत-
 दर्शनाम् । स्थितां कमलिनीतीरे कृद्यामूर्चमहर्षयः ॥ ८१ ॥
 एका तिष्ठसि का च त्वं तस्यार्थं किं प्रयोजनम् । पद्मिनीतीर-
 माश्रित्य ब्रूहि त्वं किञ्चिकीर्षसि ॥ ८२ ॥

यातुधान्युवाच । यास्मि सास्त्रानुयोगी मे न कर्तव्यः कश्च-
 द्द्वन । आरक्षणीं मां पद्मिन्या विस्र सर्वे तपोधनाः ॥ ८३ ॥

ऋषय ऊचुः । सर्वे एव द्युधात्ताः स्म न चान्यत् किञ्चिदस्ति
 नः । भवत्याः संमते सर्वे षड्भ्योऽयाम विसान्युत ॥ ८४ ॥

यातुधान्युवाच । समयेन विसानीतो षड्भ्योऽयं कामकारतः ।
 एकीको नाम मे प्रोक्ता ततो षड्भ्योऽयं मा चिरम् ॥ ८५ ॥

भीष्म उवाच । विद्याय यातुधानीं तां कृत्यामृषिवसैषिणीम् ।
 अग्निः द्युधापरीतात्मा ततो वचनमब्रवीत् ॥ ८६ ॥

अग्निस्त्वाच । अरात्रिरग्निः सा रात्रिर्वा नाधीते त्रिरद्य
 वै । अरात्रिरत्रिरित्येव नाम मे विद्धि शोभने ॥ ८७ ॥

यातुधान्युवाच । वयोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महाद्युते ।
 दुर्धर्षिनेतस्मानसा गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ८८ ॥

वशिष्ठ उवाच । वशिष्ठोऽस्मि वशिष्ठोऽस्मि वशे वासवश्चेत्यपि ।
वशिष्ठत्वाच्च वासाच्च वशिष्ठ इति विद्धि माम् ॥ ८९ ॥

यातुधान्युवाच । नाम नैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभ्याषिताक्षरम् ।
नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ९० ॥

कश्यप उवाच । कुलं कुलञ्च कुपपः कुपपः कश्यपो हिजः ।
काश्यः काशयनिकाशत्वादित्ये नाम धारय ॥ ९१ ॥

यातुधान्युवाच । यद्योदाहृतमेतत्ते मयि नाम महाद्युते ।
दुर्हार्थिमेतन्नसा गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ९२ ॥

भरद्वाज उवाच । भरेऽस्यतान् भरेऽग्निथान् भरे दिवान्
भरे हिजान् । भरे भार्यामनव्याजो भरद्वाजोऽस्मि शोभने ॥ ९३ ॥

यातुधान्युवाच । नाम नैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभ्याषिताक्षरम् ।
नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ९४ ॥

गोतम उवाच । गोदमोऽहमतोऽधूमोऽहमस्ते समदर्शनात् ।
गोभिस्तमो समध्वस्तं जातमात्रस्य दृष्टतः । विद्धि मां गोतमं
कृत्ये यातुधानि निबोध माम् ॥ ९५ ॥

यातुधान्युवाच । यद्योदाहृतमेतत्ते मयि नाम महानुभे
नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ९६ ॥

विश्वामित्र उवाच । विश्वे देवाश्च मे मित्रं मित्रमस्मि
गवान्तथा । विश्वामित्रमिति ख्यातं यातुधानि निबोध
माम् ॥ ९७ ॥

यातुधान्युवाच । नाम नैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभ्याषिताक्षरम् ।
नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ९८ ॥

जमदग्नि उवाच । आजमद्यजजानेऽहं जिजाह्वीश्च जिजा-
यिषि । जमदग्निरिति ख्यातमतो मां विद्धि शोभने ॥ ९९ ॥

यातुधान्युवाच । यद्योदाहृतमेतत्ते मयि नाम महानुभे ।
नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ १०० ॥

प्रहन्मत्युवाच । धरान्धरिणीं वसुधां भर्तुस्त्रिष्टाम्बन्तरम् ।
अमोऽनुरुन्धतौ भर्तुरिति मां विद्वान्धरन्धतीम् ॥ १०१ ॥

यातुधान्युवाच । नाम नैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नतदारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ १०२ ॥

गण्डोवाच । वक्त्रैकदेशे गण्डेति धातुमेतं प्रचक्षते ।
तेनोन्नतेन गण्डेति विद्धि मानससन्धवे ॥ १०३ ॥

यातुधान्युवाच । नाम नैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतदारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ १०४ ॥

पशुसख उवाच । पशून् रञ्जामि दृष्ट्वाऽहं पशूनाञ्च सखा सदा ।
शौणं पशुसखित्वयं विद्धि मामग्निसन्धवे ॥ १०५ ॥

यातुधान्युवाच । नाम नैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतदारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ १०६ ॥

शुनःसख उवाच । एभिरुक्तं यथा नाम नाहं वक्तुमिहोत्सहे ।
शुनःसखसखायं मां यातुधान्युपधारय ॥ १०७ ॥

यातुधान्युवाच । नाम नैरुक्तमेतत्ते वाक्यं सन्दिग्धया गिरा ।
तस्मात् सकृदिदानीं त्वं ब्रूहि तन्नाम ते दिज ॥ १०८ ॥

शुनःसख उवाच । सकृदुक्तं मया नाम न पृच्छीतं त्वया यदि ।
तस्माच्चिदृष्टाभिहता गच्छ भस्मेति मा चिरम् ॥ १०९ ॥ सा ब्रह्म-
दण्डकल्पेन तेन ब्रूहि, हता तदा । कृत्या पपात मेदिन्यां भक्षसा व
जगाम ह ॥११०॥ शुनःसखा च हत्वा तां यातुधानीं महाबलान् ।
भुवि सिद्धं विष्टभ्य शाहलेसमुपाविषत् ॥१११॥ ततस्ते मुनयः सर्वे
पुष्कराणि विसानि च । यथाकाममुपाशय समुत्तक्ष्मुदान्विताः
॥११२॥ अग्नेष महता कृत्वा ते विसानि कक्षापथः । तीरे निक्षिप्य
पद्मिन्यास्तर्पणसङ्गु रक्षसा ॥११३॥ यथोत्थाय जलात्तस्मात् सर्वे ते
समुपागमन् । नापथ्यंशपि ते तानि विसानि पुरुषर्षभाः ॥११४॥

ऋषय ऊचुः । केन तु धायरीतानामकारं पापकर्मणा ।

नृपसेनापनीतानि विसान्याहारकाङ्क्षिणाम् ॥ ११५ ॥ ते यद्-
मानास्त्वन्योऽन्यं प्रपञ्चुर्दिवसत्तमाः । त ऊचुः समर्थं सर्वं कुर्वन्
इत्यरिकर्षण ॥ ११६ ॥ त उक्त्वा वाढमित्येवं सर्व एव तदा समम् ।
दुधार्ताः सपरिश्रान्ताः यपथाद्योपचक्रमुः ॥ ११७ ॥

अश्विस्तवाच । स गां स्पृशतु पाद्भिः सूर्यश्च प्रतिमेहतु ।
अनध्यायिष्वधीवीत विसस्तैन्यं करोति यः ॥ ११८ ॥

वशिष्ठ उवाच । अनध्यायपरो लोके भुनः स परिक्रम्यतु ।
परिव्राट् कामवृत्तस्तु विसस्तैन्यं करोति यः ॥ ११९ ॥ अरणागतं
स निहन्तु स्वसुताञ्चोपजीवतु । अर्षान् काङ्क्षतु कीनाग्नादिसस्तैन्यं
करोति यः ॥ १२० ॥

कश्यप उवाच । सर्वत्र सर्वं लपतु न्यासलोपं करोतु च ।
कूटसाक्षितमभ्येतु विसस्तैन्यं करोति यः ॥ १२१ ॥ वृथा
मांसाशनयास्तु त्वया दानं करोतु च । यातु स्त्रियं दिवा सैव
विसस्तैन्यं करोति यः ॥ १२२ ॥

भारद्वाज उवाच । नृपसस्यत्तधर्मास्तु स्त्रीषु चातिषु गोषु
च । ब्राह्मणश्चापि जयतां विसस्तैन्यं करोति यः ॥ १२३ ॥ उप-
ध्यायमधः कृत्वा ऋषोऽभ्येतु यजुंषि च । जुहोतु च स कक्षाभी
विसस्तैन्यं करोति यः ॥ १२४ ॥

जमदग्निस्तवाच । पुरीसमुत्सृजत्पुं हन्तु गाश्चैव दुह्यतु ।
अनृती मैथुनं यातु विसस्तैन्यं करोति यः ॥ १२५ ॥ देषी
भार्थ्योपजीवी स्यात् दूरबन्धुश्च वैरवान् । अग्नोऽन्यस्यातिविद्यास्तु
विसस्तैन्यं करोति यः ॥ १२६ ॥

गीतम उवाच । अधीत्य वेदांस्त्र्यजतु त्रीनमीनपविद्यातु ।
विक्रीणातु तत्रा बीमं विसस्तैन्यं करोति यः ॥ १२७ ॥ उदपान-
ध्रुवे ग्रामे ब्राह्मणो वृषलोपतिः । तस्य साक्षीक्यतां यातु
विसस्तैन्यं करोति यः ॥ १२८ ॥

विश्वामित्र उवाच । जीवतो वै युक्तं भवान् भरस्वस्था-
परे जनाः । अगतिर्विदुः पुत्रः स्यादिसस्तै न्यं करोति यः ॥ १२८ ॥
अशुचिर्ब्रह्मकृतोऽस्तु ऋष्या वैवाप्यहृत्तः । कर्षको मत्सरी
चास्तु विसस्तै न्यं करोति यः ॥ १३० ॥ वर्षाचरोऽस्तु भतको
राश्रवास्तु पुरोहितः । अवाप्यस्य भवत्सुविक्त्रं विसस्तै न्यं करोति
यः ॥ १३२ ॥

अरुन्धत्युवाच । नित्यं परिभवेच्छुभ्रं भर्तुर्भवतु दुर्मेनाः ।
एका स्वादु समन्नातु विसस्तै न्यं करोति या ॥ १३२ ॥ घातीनां
ग्रहमध्यस्था यत्नान्तु दिवाशये । अमीग्या वीरसूरस्तु विसस्तै न्यं
करोति या ॥ १३३ ॥

गण्डोवाच । अदृतं भाषतु सदा इन्धुमित्र विरुध्यतु ।
ददातु कन्यां शुल्केन विसस्तै न्यं करोति या ॥ १३४ ॥ साधयित्वा
स्यं प्रायेत् दास्ये जीर्णैश्चैव च । विकर्मणा प्रमीयत
विसस्तै न्यं करोति या ॥ १३५ ॥

पशुसख उवाच । दास एव प्रजायत सप्रसूतिरकिञ्चनः ।
देवतेष्वनमस्कारो विसस्तै न्यं करोति यः ॥ १३६ ॥

शुनःसख उवाच । अध्वर्यवे दुहितरं वा ददातु च्छन्दोगी
वा चरितब्रह्मचर्यम् । आश्वर्यं वेदमधीत्य विप्रः स्थावीत वा
यो चरते विसानि ॥ १३७ ॥

ऋषय ऊचुः । इष्टमेतद्विजातीनां योऽयं ते अथयः कृतः ।
सदा कृतं विसस्तै न्यं सर्वेषां नः शुनःसखः ॥ १३८ ॥

शुनःसख उवाच । न्यस्तमद्यं न पश्यद्विर्बदुक्तं कृतकर्म्मभिः ।
सत्यमेतन्मिथ्यैतद्विसस्तै न्यं कृतं मया ॥ १३९ ॥ मया च्छन्तर्हिता-
नीह विसानीमानि पश्यत । परीक्षार्थं भगवतां कृतमेवं मया-
नयाः ॥ १४० ॥ रक्षणा र्थं सर्वेषां भवतामहमागतः । यातुधानी
अतिरूरा कृत्येषा वो बधैषिषी ॥ १४१ ॥ तृपादर्भिप्रयुक्तैषा

निहता मे तपोधनाः । दुष्टा हिंस्यादिवं प.पा युष्मान् प्रख्यमि-
सन्धवा ॥ १४२ ॥ तस्माद्भ्यागतौ विप्रा वासवं मां निबोधत ।
अलोभाद्दृष्ट्वा लोकाः प्राप्ता वै सार्वकामिकाः । उत्तिष्ठधर्मितः
क्षिप्रं तःनवाप्रुत वै द्विजाः ॥ १४३ ॥

भीष्म उवाच । ततो महर्षयः प्रीतास्तथेत्युक्त्वा पुरन्दरम् ।
सहैव त्रिदशेन्द्रेण सर्वे जन्म,स्त्रिपिष्टपम् ॥ १४४ ॥ एवमेते महा-
त्मानो भोगैर्वद्भविधैरपि । क्षुधा परमया युक्ताःकृन्त्यमाना महा-
त्मभिः ॥ १४५ ॥ नैव लोभं तदा चक्रुस्ततः स्वर्गमवाप्नुवन् ।
तस्मात् सर्वास्वस्थासु नरो लोभं विवर्जयेत् ॥ १४६ ॥ एष धर्मः
परो राज्ञस्तस्मात्लोभं विवर्जयेत् । इदं नरः सच्चरितं समवाधिषु
कीर्तयन् ॥ १४७ ॥ अर्थभागी चभवति न च दुर्गाण्यवाप्नुते ।
प्रीयन्ते पितरथास्य ऋषयो देवतास्तथा । यथोधर्मार्थभागी च
भवति प्रेत्य मानवः ॥ १४८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि आद्यधर्मकवने
एकनवतीऽध्यायः ॥ ८१ ॥

भीष्म उवाच । अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यदुक्तं तीर्थवातायां अपथं प्रति तच्छृणु ॥ १ ॥ पुष्करार्थं कृतं
स्तैव्यं पुरा भरतसप्तम । राजर्षिभिर्महाराज तथैव च द्विज-
र्षिभिः ॥ २ ॥ ऋषयः समेताः पश्चिमे वै प्रभासे समागता मन्त्र-
ममन्त्रयन्त । चराम सर्वा पृथिवीं पुण्यतीर्थानि ततः कामं हन्त
मच्छाम सर्वे ॥ ३ ॥ शुक्रोऽङ्गिराश्चैव कविश्च विदास्तथागच्छो
नारदपर्वतो च । भृगुर्वशिष्ठः कश्यपो नौतमश्च विश्वामिषो
जमदग्निश्च राजन् ॥ ४ ॥ ऋषिस्तथा गाण्धर्वोऽथाटकश्च भार-
वाजोऽसन्वतो बालखिल्याः । शिविर्द्विक्लीपो नङ्गपोऽम्बरीषो

राजा वधातिधुम्भुमारोऽथ पूरः ॥ १ ॥ जम्भुः पुरस्कृत्य महा-
 सुभावं शतक्रतुं वृषहृन् नरेन्द्रः । तीर्थानि सर्वाणि परिभ्रमन्तो
 माग्धां वयुः कौशिकीं पुष्यतीर्थान् ॥ ६ ॥ सर्वेषु तीर्थेष्ववधूतपापा
 जम्भुस्ततो ब्रह्मसरः सुपुष्पम् । देवस्य तीर्थे जलमजिकस्या
 विगाह्य ते भुक्त विसप्रसूनाः ७ ॥ केचिदिसान्यखनंस्तत्र राज-
 न्ये कृणासाान्यखनंस्तत्र दिपाः । यथापश्यन् पुष्करं ते द्विवर्त्तं
 हृदादगस्त्रेण समुद्धृतं तत् ॥ ८ ॥ तानाह रुर्वाटपिमुख्यानगस्त्रः
 केनादत्तं पुष्करं मे सुजातम् । युष्मान् यद्दे पुष्करं दीवतां मे न
 वै भवन्तो हर्त्तुमर्हन्ति पद्मम् ॥ ९ ॥ शृणोमि कास्त्रो हिंसते
 धर्मवीर्यं सोऽयं प्राप्नो वर्त्तते धर्मपीडा । पुरा धर्मो वर्त्तते नेह
 यावत्तावद्दच्छामः सुरस्त्रीकं चिराय ॥ १० ॥ पुरा वेदान् ब्राह्मणा
 ग्राममध्ये घुष्टस्वरा वृषस्नान् आववन्ति । पुरा राजा व्यवहारेण
 धर्मान् पश्यत्यहं परस्त्रीकं ब्रजामि ॥ ११ ॥ पुरा बरान् प्रत्य-
 वरान् गरीवसो यावन्नरा नावमंस्यन्ति सर्वे । तमोत्तरं वाव-
 दिदं न वर्त्तते तावत् ब्रजामि परस्त्रीकं चिराय ॥ १२ ॥ पुरा
 प्रपश्यामि परेण मर्त्यान् बलीवसान् दुर्वलान् भुज्यमानान् ।
 तस्मादास्यामि परस्त्रीकं चिराय न ह्युत्सहे द्रष्टुमिह जीव-
 स्त्रीकम् ॥ १३ ॥ तमाहुर्बार्ता ऋषयो महर्षिं न ते वयं पुष्करं
 चोरवामः । मिथ्याभिषङ्गो भवता न कार्यः ययाम तीर्थैः
 ययैर्नहर्षिं ॥ १४ ॥ ते निश्चितास्तत्र महर्षयस्तु सम्पश्यान्तो धर्म-
 क्षीतं नरेन्द्र । ततोऽग्रपन्त यययान् पर्येयेण रुद्विष ते पार्थिव-
 पुत्रपौत्रैः ॥ १५ ॥

भगुरुवाच । प्रत्याक्रोधिदिहाक्रुष्टस्ताडितः प्रतिताडयित् ।
 खादिच्च पृष्ठमांसानि यस्ते हरति पुष्करम् ॥ १६ ॥

बधिष्ठ उवाच । यस्वाध्यायपरो स्त्रीके खानश्च परिकर्षेतु ।
 पुरे च भिक्षुर्मवतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ १७ ॥

कश्यप उवाच । सर्वत्र सर्वं पणतु न्यासस्त्रीयं करोतु च ।
कूटवाचिन्नमभ्येतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ १८ ॥

गौतम उवाच । जीवल्लङ्घ्यतो बुद्ध्या विषयेण समेन सः ।
कर्वको मत्सरी वास्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ १९ ॥

अङ्गिरा उवाच । अशुचिर्न ह्यकूटोऽस्तु श्वानश्च परिकर्षतु ।
ब्रह्महानिकृतिश्चास्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २० ॥

धुम्भुमार उवाच । अहृतश्च मिथ्याणां शूद्रावान्तु प्रजायतु ।
एकः सम्बन्धमज्ञातु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २१ ॥

द्विलीप उवाच । उश्पानप्रवे ग्रामे ब्राह्मणो वृषस्त्रीपतिः ।
तस्य लोकान् स प्रजतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २२ ॥

पूरुकरुवाच । विक्रिस्तायां प्रवरतु भार्गव्या चैव पुच्छतु ।
श्वशुरात्तस्य वृत्तिः स्याद्यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २३ ॥

शुक्र उवाच । वृथामासं समज्ञातु दिवा गच्छतु मैथुनम् ।
प्रेष्यो भवतु राजश्च यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २४ ॥

जमदग्निर्वाच । अनयाद्येष्वधोयीत मित्रं चाहे च भोजयेत् ।
आहे शूद्रस्य चाङ्गीवाद्यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २५ ॥

शिविर्वाच । अनाहिताग्निर्नि यतां यज्ञे विद्वं करोतु च ।
तपस्त्रिभिर्विर्ध्येच्च यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २६ ॥

ययातिर्वाच । अनृतो व्रती जटो चैव भार्गव्यां स प्रजायतु ।
निराकरोतु वेदांश्च यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २७ ॥

नङ्गप उवाच । अतिविर्षहसंस्थोऽस्तु कामवृत्तश्च दीक्षितः ।
विद्यां प्रयच्छतु भृतो यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २८ ॥

अम्बरीष उवाच । नृशंसस्यक्तधर्मास्तु स्त्रीषु चातिषु गोषु च ।
निहन्तु ब्राह्मणज्ञापि यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २९ ॥

नारद उवाच । गृहेष्वानी वद्विःशास्त्रं पठतां विस्तरं परम् ।
शरीयसोऽवजानातु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३० ॥

नाभाग उवाच । चतुर्त्तं भाषतु सदा सद्भिर्देव विद्वद्यतु ।
युक्तेन तु दहकृत्यां यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३१ ॥

कविशशु । पद्भ्यां स गान्ताङ्गयतु सूर्यश्च प्रतिनेहतु ।
घरणागतं सन्ध्याजु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३२ ॥

विश्वामित्र उवाच । करोतु भक्तकोऽर्षीं राष्ट्रयास्तु पुरो-
हितः । ऋत्विगस्तु ह्यायन्यस्य यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३३ ॥

पर्वत उवाच । ग्रामे चाधिकृतः सोऽस्तु खरयानेन गच्छतु ।
शुनः कर्षतु वृत्तार्थं यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३४ ॥

भरद्वाज उवाच । सर्वपापममादानं नृगंसे चानृते च यत् ।
तत्तस्यास्तु सदा पापं यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३५ ॥

शष्टक उवाच । स राजास्त्वङ्गतप्रज्ञः कामवृत्तय पापकृत् ।
अधर्मेणाभिशास्तूर्वां यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३६ ॥

गालव उवाच । पापिष्ठेभ्यो ह्यनर्घाहिः स नरोऽस्तु स्वपाप-
कृत् । दत्त्वा दानं कीर्त्तयतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३७ ॥

अरुन्धत्युवाच । श्वश्रुपापवाहं वदतु भर्तुर्भवेतु दुर्मनाः । एका
खादु समभातु या ते हरति पुष्करम् ॥ ३८ ॥

बालखिल्या ऊचुः । एकपादेन वृत्तार्थं ग्रामज्ञरे स तिष्ठतु ।
धर्मसख्यक्तधर्मास्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३९ ॥

शुनःसख उवाच । अग्निहोत्रमनादृघ स सुखं स्वपितु दिजः ।
परिव्राट् कामवृत्तोऽस्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ४० ॥

सुरभिसुवाच । बालजेन निदादेन कांस्यं भयतु दोहनम् ।
दुह्येत परवस्त्रेन यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ४१ ॥

भीष्म उवाच । ततस्तु तैः शपथैः शप्यमानैर्नातः पिषैर्विद्वभिः
कोरवेन्द्र । सहस्राक्षी दिवराट् सम्पृहृष्टः समीक्ष्य तं कोपनं विप्र-
सुखम् ॥४२॥ अथाब्रवीन्मवा प्रत्ययं स्य समाभाष्य तमृषिं ज्ञात-
रोषम् । ब्रह्मर्षिदेवर्षितृपर्षिमध्ये वसन्निबोधेह ममाद्य राजन् ॥४३॥

शक्र उवाच । अर्धशतं दुहितरं ददातु च्छन्दोगे वा
चरितब्रह्मचर्यम् । अथर्वणं वेदमधीत्य विप्रः स्थावीत वः पुष्कर-
माददाति ॥४४॥ सर्वान् वेदानधीवीत पुष्पभीक्षोःस्तु धार्मिकः ।
ब्रह्मणः सदनं यातु वस्ते हरति पुष्करम् ॥ ४५ ॥

अगस्त्य उवाच । आशीर्वाद्स्त्ववा प्रोक्तः शपथो बलसूदन ।
दीयतां पुष्करं मङ्गमेव धर्मः सनातनः ॥ ४६ ॥

इन्द्र उवाच । न मया भगवन् लोभाद्भूतं पुष्करमद्य वै ।
धर्म्यास्तु शीतुकामेन हृतं न क्रोद्भुमर्हसि ॥ ४७ ॥ धर्मश्रुति-
समुत्कर्षो धर्ममेतुरनामयः । आपो वै शाश्वतो नित्यमव्ययोऽयं
मया श्रुतः ॥ ४८ ॥ तद्दिदं गृह्यतां विदन् पुष्करं दिजसत्तम । अत-
क्रमं मे भगवन् क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित ॥ ४९ ॥ इद्युक्तः स महेंद्रेण
तपस्वी कोपनो भृशम् । जग्राह पुष्करं धीमान् प्रसन्नशामभङ्गनिः
॥ ५० ॥ प्रययुस्ते ततो भूयस्तीर्थानि वनगोचराः । पुण्ड्रेषु
तीर्थेषु तथा गात्राण्यादायन्त ते ॥ ५१ ॥ आख्यानं य इदं युक्तः
पठेत् पर्वणि पर्वणि । न मूर्खं जनयेत् पुत्रं न भवेच्च निराङ्गनिः
॥ ५२ ॥ न तमापत् स्पृशेत् काचिद्दिज्वरो न जरावहः । विजाः
श्रेयसा युक्तः प्रेत्य स्वर्गमवाप्नुयात् ॥ ५३ ॥ यश्च शास्त्रमधीवीत
ऋषिभिः परिपालितम् । स गच्छेद्ब्रह्मणो लोकमव्ययश्च नरो-
त्तम ॥ ५४ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुग्रामनिकपर्वणि शपथविधिकखने

चतुर्नवतीर्थ्यायः ॥ ८४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अदिदं आहङ्कृत्येषु दीयते भरतर्षभ ।
कृत्रञ्चोपानक्षौ चैव केनेतत् संप्रवर्तितम् ॥ १ ॥ कथञ्चित् सन्तुत्यम्
किमर्थञ्चैव दीयते । न केवलं आहङ्कृत्ये पुण्यकोशपि दीयते

॥ २ ॥ बद्ध्वापि निमित्तेषु पुण्यमाश्रित्य दीवते । एतद्विस्तरतो
ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । शृणु राजन्ऋषिर्हिनम्करोपानहविस्तरम् ।
यथैतत् प्रथितं लोके यथा चैतत् प्रवर्तितम् ॥ ४ ॥ यथा चास्यथां
प्राप्तं पुण्यताश्च यथा गतम् । सर्वमेतद्दशैषिण प्रवक्ष्यामि नराधिप
॥ ५ ॥ जमदग्नेश्च संवादं सूर्यस्य च महात्मनः । पुरा स भग-
वान् साक्षाद्ब्रह्मप्राक्रीडत प्रभो ॥ ६ ॥ सन्ध्याय सन्ध्याय शरांश्चिच्छेप
किल भार्गवः । तान् सर्वान् रेणुका क्षिप्रांस्तस्येषून् दीपतेजसः
॥ ७ ॥ धानीय सा तदा तस्मै प्रादात्सकृद्दृश्यन् । अथ तेन स शब्देन
ज्यायाश्चैव शरस्य च ॥ ८ ॥ प्रहृष्टः सम्प्रचिच्छेप सा च प्रत्या-
जहार तान् । ततो मध्याह्नाह्नाह्ने ज्येष्ठामूले दिवाकरे । स
शयकान् हिजा मुक्त्वा रेणुकाभिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ गच्छानव विधा-
क्षाश्च शरानेतान् धनुश्रुतान् । यावदेतान् पुनः सभु क्षिपामीति
जनाधिप ॥ १० ॥ सा गच्छन्त्यन्तराक्षायां तृचमाश्रित्य भाविनी ।
तस्मै तस्या हि सन्तप्तं शिरः पादौ तथैव च ॥ ११ ॥ स्थिता सा
तु मुहूर्त्तं वै भर्तुः प्रापभयाच्छुभा । यथागमयितुं भूयः साव-
कानसितेक्षणा । प्रत्याजगाम च शरांस्तानाहाय यथस्त्रिणी ॥ १२ ॥
सा वै खिन्ना सुशार्वङ्गी पद्भ्यां दुःखं नियच्छती । उपजगाम
भर्तारं भयाद्भर्तुः प्रवेपती ॥ १३ ॥ स ताम्प्रिस्तरा क्रुद्धो वाक्यमाह
शुभाननाम् । रेणुके किञ्चिरेण त्वमागतेति पुनः पुनः ॥ १४ ॥

रेणुकीवाच । शिरस्तावत् प्रदीप्तं मे पादौ चैव तपोधन ।
सूर्यतेजो निरुदाहं तृचक्षायां समाश्रिता ॥ १५ ॥ एतस्मात्
कारणाद्ब्रह्मं शिरयैतत् कृतं मया । एतत् श्रुत्वा मम विभो
ना क्रुद्धस्वं तपोधन ॥ १६ ॥

जमदग्निश्वाच । अद्यैतं दीपकिरणं रेणुके तव दुःखम् ।
शरैर्निघातविष्यामि सूर्यमस्त्राभितेजसा ॥ १७ ॥

भीम उवाच । स विष्कार्यं धनुर्दिव्यं यद्दीप्ता च धरात्
 बहन् । अतिष्ठत् सूर्यमभितो यतो याति ततो मुखः ॥ १९ ॥
 अथ तं प्रेक्ष्य सन्बहं सूर्योऽभ्येत्य तथाब्रवीत् । दिङ्मूलेण कौन्तेय
 किन्तो सूर्योऽपराध्यते ॥ २० ॥ आदत्ते रश्मिभिः सूर्यो हिवि
 तिष्ठंस्ततस्ततः । रसं स तं वै वर्णसु प्रवर्षति दिवाकरः ॥ २१ ॥
 ततोऽन्नं जायते विप्र मनुष्याणां सुखावहम् । अन्नं प्राणा इति
 यथा वेदेषु परिपठति ॥ २२ ॥ अथभेष निगूढय रश्मिभिः
 परिवारतः । सप्तद्वीपानिमात् ब्रह्मम् वर्षणाभिप्रवर्षति ॥ २३ ॥
 ततस्तद्वीपधीनाश्च वीरुधां पप्पपत्रजम् । सर्वे वर्षाभिर्निर्हन्मन्त्रं
 सञ्चवति प्रभो ॥ २४ ॥ जातकर्माणि सर्वाणि व्रतोपनयनानि च ।
 गोदानानि विवाहाय तथा यज्ञपत्रद्वयः ॥ २५ ॥ शास्त्राणि
 दानानि तथा संयोगा पितृवज्रयाः । अन्नतः संप्रवर्तन्ते यथा
 त्वं वेद्य भार्गव ॥ २६ ॥ रमणीयानि यावन्ति यावदारश्मिर्काणि
 च । सर्वमन्नात् प्रभवति विदितं कीर्तयामि ते ॥ २७ ॥ सर्वे
 हि वेद्य विप्र त्वं यद्वेत् कीर्तितं मया । प्रसादयेत्वा विप्रं
 किन्तो सूर्यं निपात्य वै ॥ २८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकवने

द्वीपानहोत्पत्तौ पञ्चमवतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । एवं प्रयाचति तदा भास्करे मुनिसत्तमः ।
 जमदग्निर्महातेजाः किं कार्यं प्रत्यपद्यत ॥ १ ॥

भीम उवाच । स तथा याचमानस्य मुनिरजिममप्रभः ।
 जमदग्निः शमं नैव जगाम कुरुबन्दन ॥ २ ॥ ततः सूर्यो मधुरवा
 वाचा तमिदमब्रवीत् । कृतः क्लिष्टिप्रकृषी प्रणम्यैनं विशाम्यते
 ॥ ३ ॥ चलं निमित्तं दिप्रर्षे सदा सूर्यस्य गच्छतः । कबहसं
 नेत्सूर्यासि त्वं सदा यान्तं दिवाकरम् ॥ ४ ॥

अमदन्निवाच । स्थिरश्चापि चलश्चापि जाने त्वां ज्ञान-
चक्षुषा । अथश्च विनयाधानं कार्यमद्य मया तव ॥ ५ ॥ मयाञ्छे
वै निमेषाक्षं तिष्ठसि त्वं दिवाकर । तत्र वेत्स्यामि सूर्ये त्वां न
मेऽप्राप्ति विचारणा ॥ ६ ॥

सूर्य उवाच । अथंसयं मां विप्रं वेत्स्यसे धन्विनां वर ।
अपकारिणं मां विद्धि भगवन् अरणागतम् ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच । ततः प्रहस्य भगवान् जमदग्निश्चाच तम् ।
न भीः सूर्ये त्वया कार्या प्रणिपातगतो ह्यसि ॥ ८ ॥ ब्राह्मणे-
ध्वार्जवं यच्च स्थैर्यञ्च धरणीतले । सौम्यताञ्चैव सोमस्य गाभीर्यं
वरुणस्य च ॥ ९ ॥ दीप्रिमन्त्रेः प्रभां मेरोः प्रतापं तपनस्य च ।
एतान्यतिक्रमेद्यो वै स हन्याच्छरणागतम् ॥ १० ॥ भवेत् स गुरु-
तल्पी च ब्रह्महा च स वै भवेत् । सुरापानं स कुर्याच्च यो हन्या-
च्छरणागतम् ॥ ११ ॥ एतस्य त्वपनीतस्य समाधिन्तात चिन्तय ।
यथासुखगमः पन्था भवेत्तदस्मिभार्जितः ॥ १२ ॥

भीष्म उवाच । एतावदुक्त्वा स तदा तूष्णीमासीद्गुह्यतमः ।
अथ सूर्योऽददत्तस्मै कृत्रोपानहमाशु वै ॥ १३ ॥

सूर्य उवाच । महर्षे शिरसस्त्राणं कृत्रं मद्रश्मिञ्चारणम् ।
प्रतिगृह्णीथ पद्भ्याञ्च त्राणार्थं चर्मपादुके ॥ १४ ॥ अद्यप्रभृति चैवेह
लोके सम्प्रचरिष्यति । पुण्यकेषु च सर्वेषु परमसुखमेव च ॥ १५ ॥

भीष्म उवाच । कृत्रोपानहमेतत् सूर्येणैतत् प्रवर्तितम् ।
पुण्यमेतदभिख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १६ ॥ तस्मात् प्रयच्छ
विप्रेषु कृत्रोपानहमुत्तमम् । धर्मस्तेषु महान् भावी न मेऽप्राप्ति
विचारणा ॥ १७ ॥ कृत्रं हि भरतश्रेष्ठ यः प्रदद्याद्बिजातथि ।
शुभ्रं घतप्रलाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते ॥ १८ ॥ स अन्नलोके वसति
पूज्यकानो दिजातिभिः । अप्सरोभिश्च सततं द्वैवैव भरतर्षभ
॥ १९ ॥ इक्ष्मणाय विप्राश्च यः प्रयच्छत्यपानहो । स्नातकाच्च

महाबाहो संश्रिताय दिजातये ॥ २० ॥ सोऽपि लोकानवाप्नोति
 देवतैरपि पूजितान् । गोलोके च मुदा युक्तो वसति प्रेत्य भार
 ॥ २१ ॥ एतत्ते भरतश्रेष्ठ मया कात्स्न्येन कीर्तितम् । कृषो
 पानहदानस्य फलं भरतसत्तम ॥ २२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि अनुशासनिकेपर्वणि दानधर्मकवने
 कृतोपानहदानप्रशंसायां पञ्चवतीऽध्यायः ॥ ८६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । गार्हस्थ्यं धर्ममखिलं प्रब्रूहि भरतर्षभ ।
 ऋद्धिमाप्नोति किं कृत्वा मनुष्य इह पार्थिव ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्र ते वर्त्तयिष्यामि पुरातनं जनाधिप । वासु-
 देवस्य संवादं वृथिव्याश्चैव भारत ॥ २ ॥ संस्तूय पृथिवीं देवीं वासु-
 देवः प्रतापवान् । पप्रच्छ भरतश्रेष्ठ मां त्वं यत् पूज्यसेऽद्य वै ॥ ३ ॥

वासुदेव उवाच । गार्हस्थ्यं धर्ममाश्रित्य मया वा महिषेण
 वा । किमवच्छं घरे कार्यं किं वा कृत्वा कृतं भवेत् ॥ ४ ॥

पृथिव्युवाच । ऋषयः पितरो देवा मनुष्याश्चैव माधव ।
 द्रव्याश्चैवार्चनीयाश्च तथा चैवं निबोध मे ॥ ५ ॥ सदा वच्चेन
 देवाः स्युः सदातिथेन मानुषाः । हन्तस्तच्च यथा नित्यमर्हान्
 युष्मत्त नित्यम् ॥ ६ ॥ तेन चृषिगणाः प्रीता भवन्ति मधु-
 सूदन । नित्यमग्निं परिचरेद्भुक्त्वा बलिर्कर्म च ॥ ७ ॥ कुर्या-
 त्तथैव देवा वै प्रीयन्ते मधुसूदन । कुर्याद्दहरहः श्राद्धमन्वाद्ये-
 नोदकेन च ॥ ८ ॥ पयोमूलफलैर्वापि पितॄणां प्रीतिमावहन् ।
 सिद्धान्नादृश्वदेवं वै कुर्याद्भो यथाविधि ॥ ९ ॥ यन्नीपोमं
 वैश्वदेवं शान्त्वन्तर्थात्मन्तरम् । प्रजानां पतये चैव पूज्यं होमो
 विधियते ॥ १० ॥ तथैव चानुपूर्व्येण बलिर्कर्म पबोजयेत् ।
 दक्षिणायां यमायति प्रतीच्यां वदस्याव च ॥ ११ ॥ सोमाव

प्रागुदीर्घा वै वास्तुमध्ये प्रजापतेः । अध्वन्तरे प्रागुदीर्घां
 प्राच्यां यज्ञाय माधव ॥ १२ ॥ मनुष्येभ्य इति प्राङ्पूर्वादिं दारि
 ष्यस्य वै । मरुद्भ्यो देवतेभ्यश्च बलिमन्तर्गृहे हरेत् ॥ १३ ॥
 तत्रैव विश्वेदेव्यो बलिमाकाशतो हरेत् । निशाचरेभ्यो भूतेभ्यो
 बलिं नक्तं तथा हरेत् ॥ १४ ॥ एवं कृत्वा बलिं सम्यक् दद्या-
 द्भिक्षां विजातये । अलाभे ब्राह्मणस्यान्नावग्रमुदृत्य निक्षिपेत्
 ॥ १५ ॥ यदा श्राद्धं पितृभ्योऽपि दातुमिच्छेत मानवः । तदा
 पश्चात् प्रकुर्वीत निवृत्ते श्राद्धकर्माणि ॥ १६ ॥ पितॄन् सन्तर्पयित्वा
 तु बलिं कुर्याद्दधानतः । वैश्वदेवं ततः कुर्यात् पश्चाद्ब्राह्मण-
 वाचनम् ॥ १७ ॥ ततोऽन्नेन विशेषेण भोजयेदतिथीनपि । अर्चा-
 पूर्वं महाराज ततः प्रीणाति मानवान् ॥ १८ ॥ अनित्यं हि
 स्थितो यस्मान्नादातिश्चिरञ्चते । आचार्यस्य पितृभ्यैव सख्युराप्तस्य
 चातिथेः ॥ १९ ॥ इदमस्ति यज्ञे मद्यमिति नित्यं निवेदयेत् ।
 ते यद्देयुस्तत्कुर्यादिति धर्म्मो विधीयते ॥ २० ॥ यज्ञस्य पुरुषः
 कृष्ण श्रिष्टाग्नी च सदा भवेत् । राजखिलं ज्ञातकञ्च गुरुं
 श्वशुरमेव च ॥ २१ ॥ अर्क्षेभ्यश्च धुपर्केण परिवसंत्सरोपितान् ।
 श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेङ्गुवि ॥ २२ ॥ वैश्वदेवं हि
 नामैतत् सायम्प्रातर्विधीयते । एतांस्तु धर्म्मान् गार्हस्थ्यान्
 यः कुर्यादनसूयकः ॥ २३ ॥ स इहर्षिबरान् प्राप्य प्रेत्य नाले
 मश्नियते ॥ २४ ॥

भोम उवाच । इति भूमेर्गन्धः शुद्धा वासुदेवः प्रतापवान् । तथा
 चकार सततं त्वमप्येवं समाचर ॥ २५ ॥ एतद्गृहस्य धर्म्मान्तु चेष्टमानो
 जनधिप । इह लोके ययः प्राप्य प्रेत्य स्वर्गे न गच्छसि ॥ २६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्म्मकथने

सप्तमवतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । आलोकदानं नामैतत् कीदृशं भरतर्षभ ।
कथमेतत् समुत्पन्नं फलं वा तद्वीहि मे ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मनोः प्रजापतेर्वाङ् सुवर्णस्य च भारत ॥ २ ॥ तपस्वी कश्चिद्भवत्
सुवर्णो नाम भारत । वर्णतो हेमवर्णः स सुवर्ण इति पदमे
॥ ३ ॥ कुलशैलशुणोपेतः स्वाध्याये च परद्वृतः । बहून्
सुवर्णप्रभवान् समतीतः स्वकीर्णशैः ॥ ४ ॥ स कदाचिन्ननुं विप्रो
ददर्शोपससर्प च । कुशलप्रश्नमन्योन्यं तो चोभौ तत्र चक्रतुः ॥ ५ ॥
ततस्ती मय्यनुत्पन्ना देवो काञ्चनपर्यते । रमणीये शिलापृष्ठे
सहितो संन्यपीदतम् ॥ ६ ॥ तत्र तो कथयन्तो स्तां कथा नामा-
विधाश्रयाः । ब्रह्मर्षिर्देवदेव्यानां पराणानां महात्मनाम् ॥ ७ ॥
सुवर्णस्वर्णव्रीडाश्रयं मनुं स्वायम्भुवं प्रति । हितार्थं सर्वभूतानां
प्रश्नं मेवक्तुमर्हसि ॥ ८ ॥ सुमनो भिर्द्युद्विष्यन्ते देवतानि प्रजेश्वर ।
किमेतत् कथमुत्पन्नं फलयोगश्च शंस मे ॥ ९ ॥

मनुरुवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शुक्रस्य च बलेश्चैव संवाङ् वै महात्मनोः ॥ १० ॥ बलेर्वैरो जज्ञेह
चैलीक्यमबुगागतः । मभीषमः जगामाशु शुक्रो भृशुकुलोदाहः
॥ ११ ॥ तपस्वीर्द्विभिरभ्यर्च्य भार्गवं भीः सुराधिपः । निषसादासने
पश्चाद्दिधिवद्भूरिदक्षिणः ॥ १२ ॥ कथेयमभवत्तत्र त्वा वा
परिकीर्त्तिता । सुमनोभूपदीपानां सम्प्रदाने फलं प्रति । ततः
पप्रच्छ देत्येन्द्रः कवीन्द्रं प्रश्नमुत्तमम् ॥ १३ ॥

बलिहवाच । सुमनोभूपदीपानां किं फलं ब्रह्मवित्तम् ।
प्रदानस्य हिजयं च तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ १४ ॥

शुक्र उवाच । तपः पूर्णं समुत्पन्नं धर्मस्तत्प्रदादनकारम् ।
एतन्निजान्तरे चैव वीरुधांपथ्य एव च ॥ १५ ॥ सोमस्यत्मा च
बहुधा समूतः पृथिवीतले । समस्तश्च विषुश्चैव ये चान्ये तुल्य-

जातः ॥ १६ ॥ अमृतं मनसः प्रीतिं सद्यस्तुष्टिं ददाति च । मनो
 म्बपयतेतीव्रं विषं गन्धेन सर्वघ्नः ॥ १७ ॥ अमृतं महत्तं विद्धि
 महा देवममङ्गलम् । ओषध्यो अमृतं सर्वा विघ्नन्तेजोमिस्रणम्
 ॥ १८ ॥ मनो ह्लादयते यन्माच्छ्रियश्चापि ददाति च । तज्जातु
 सुमनसः प्रोक्ता नरैः सुकृतकर्मभिः ॥ १९ ॥ देवताभ्यः सुमनसो
 यो ददाति नरः शुचिः । तस्य तुषन्ति वै देवास्तुष्टा पुष्टं ददत्यपि
 ॥ २० ॥ यं यमुदिश्व दीदीरन् दिवं सुमनसः प्रभो । मेङ्गलायं स
 तेनास्य प्रीतो भवति दैत्यैः ॥ २१ ॥ ओषास्तु प्रायः सौम्याश्च तेज-
 स्त्रिन्यथ ताः पृथक् । ओषध्यो वङ्गरीर्या हि वङ्गरूपास्तथैव च
 ॥ २२ ॥ यज्ञियानाञ्च वृक्षाणामयज्ञीयान्निबोध मे । यासुराणि
 च माख्यानि देवतेभ्यो हितानि च ॥ २३ ॥ रत्नसामुरगाणाञ्च
 यक्षाणाञ्च तथा प्रियाः । मनुष्याणां पितृणाञ्च कान्तायास्त्वनु-
 पूर्वकः ॥ २४ ॥ वन्या ग्राम्यस्येह तथा हृष्टोष्ठाः पर्जिताश्रवाः ।
 अकण्टकाः कण्टकिनो गन्धरूपरसान्विताः ॥ २५ ॥ द्विविधो हि
 क्षुत्तो गन्ध इष्टोऽनिष्टश्च पुष्यजः । इष्टगन्धानि देवानां पुष्याणीति
 विभावय ॥ २६ ॥ अकण्टकानां वृक्षाणां श्वेतप्रायाश्च वर्षतः ।
 तेषां पुष्याणि देवानामिष्टानि सततं प्रभो ॥ २७ ॥ जलजानि
 च माख्यानि पद्मादीनि च यानि वै । गन्धर्जनागयज्ञेभ्यस्तानि दद्या-
 द्विचक्षुषः ॥ २८ ॥ ओषध्यो रक्तपुष्पाश्च कटुकाः कण्टकान्विताः ।
 अन्नूणामभिवारार्थमथर्षु निर्दर्शिताः ॥ २९ ॥ तोच्छरीर्यास्तु
 भूतानां दुराख्यः सकण्टकाः । रक्तभूयिष्ठगर्गाश्च कृशाश्चैवो-
 पहारधीत् ॥ ३० ॥ मनोहृदयनन्दिनी विमर्ह मधुसूय वाः ।
 चारुकरुपाः सुमनसो मनुष्याणां क्षुता विभो ॥ ३१ ॥ न तु श्लथान-
 चक्षुताश्चित्तायतनोद्धवाः । सन्नधीत् पृष्टियुक्तैः विवाहेषु रक्षःसु
 च ॥ ३२ ॥ गिरिसानुसृष्टाः सौम्याः देवानामुपपादधीत् ।
 प्रोक्षिताश्चक्षुताः सौम्या यथायोम्यं यथासृजि ॥ ३३ ॥ गन्धेन

दिवास्तु व्यन्ति दर्शनाद्यक्षराक्षसाः । नागाः समुपभोगिनश्चिभिः
 रेतस्तु मानुषाः ॥ ३४ ॥ सद्यः प्रीणाति दिवान् वै ते प्रीता भाव-
 वरुत । सङ्कल्पसिद्धा मर्त्यानामीप्सितैश्च मनोरमैः ॥ ३५ ॥
 प्रीताः प्रीणन्ति सततं मानिता मानवन्ति च । श्वश्रुता-
 ऽवधूताश्च निर्द्वेषस्वधमात्सरान् ॥ ३६ ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि
 धूपदानविधेः फलम् । धूपान्द विविधान् साधूनसाधुंश्च निबोध
 ने ॥ ३७ ॥ निर्यासाः सारिणश्चैव कृत्रिमाश्चैव ते त्रयः । इष्टा-
 निष्टो भवेद्दम्बस्तम्बे विस्तरयः शृणु ॥ ३८ ॥ निर्यासाः सन्नकी-
 वर्त्ता दिवानां दयितास्तु ते । गुग्गुलुः प्रवरक्षे षां सर्वेषामिति
 निश्चयः ॥ ३९ ॥ शमुरुः सारिणां श्रेष्ठो यक्षराक्षसभोगिनाम् ।
 दैत्यानां सन्नकीयश्च काङ्क्षतो यश्च तद्दिधः ॥ ४० ॥ यश्च सर्जर-
 सादीनां गन्धैः पाथिव दारुवैः । फालिता रमसंयुक्तैर्मनुष्याणां
 विधीयते ॥ ४१ ॥ दिवदानवभृतानां सद्यस्तुष्टिकरः स्रुतः ।
 येऽन्ये वै हारिकास्तत्र मानुषाणां मिति स्रुताः ॥ ४२ ॥ य एवोक्ताः
 सुमनसां प्रदाने गुणहेतवः । धूपेष्वपि परिच्छेयास्त एव ीति-
 यर्हनाः ॥ ४३ ॥ दीपदाने प्रवक्ष्यामि फलयोगमनुत्तमम् । यथा
 धनं यथा चैव प्रदेया यादृश्याश्च ते ॥ ४४ ॥ अयोतिस्तेजः प्रकाशं
 पाण्डुरङ्गञ्चापि वर्ण्यते । प्रदानं तेजसां तस्मात्तेजो वर्धयते नृणाम्
 ॥ ४५ ॥ अश्वत्थमस्तमिच्छन्न दक्षिणावनमेव च । उत्तरावण-
 नेतजाजप्यातिर्हानं प्रयस्यते ॥ ४६ ॥ यस्माद्दूर्ङ्गमतेतत् तमस-
 चैव भेषजम् । तस्माद्दूर्ङ्गमतेहीता भवेद्वेति निश्चयः ॥ ४७ ॥
 दिवास्तेजस्विनो यस्मात् प्रभायन्तः प्रकाशकाः । तामसाः राक्ष-
 साश्चैव तस्माद्दीपः प्रदीयते ॥ ४८ ॥ आलोकदानाच्चतुष्वान्
 प्रभायुक्तो भवेत्करः । तान् दृष्ट्वा नोपहिंसित न हरेन्नोपमाययेत्
 ॥ ४९ ॥ दीपदर्शा भवेद्दम्बस्तमोग तरसुप्रभः । दीपप्रदः स्वर्ग-
 लोके दीपनासीय राजते ॥ ५० ॥ इति वा प्रथमः कल्पो द्वितीयः

शोषधीरसैः । वसानेदोऽस्त्रिनिर्याचैर्न कार्थैः पुष्टिमिच्छता ॥५१॥
 निरिप्रयाते गहने चैत्यस्थाने चतुष्पथे । दीपदाता भवेन्नित्यं च
 इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ५२ ॥ कुञ्चोद्योतो विशुद्धात्मा प्रकाशस्तत्र
 गच्छति । ज्योतिषाश्चैव सात्त्विक्यं दीपदाता नरः सदा ॥ ५३ ॥
 बलिकर्मसु वक्ष्यामि गुणान् कर्मफलोदयान् । देवघोरगन्तृणां
 भूतानामथ रक्षसान् ॥ ५४ ॥ येषां नाग्रभुजो विप्रा देवतातिथि-
 बाहकाः । राक्षसानेव तान् विद्धि निर्वयङ्गानमङ्गलान् ॥ ५५ ॥
 तस्माद्द्वयं प्रवच्छेत् देविभ्यः प्रतिपूजितम् । शिरसा प्रयतश्चापि
 हरेरलिमगन्दितः ॥ ५६ ॥ गच्छन्ति देवता नित्यमाशंसन्ति सदा
 यज्ञान् । बाह्याशगन्तवो धीन्ये यच्चराक्षसपद्भगाः ॥ ५७ ॥ इतो
 हत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा । ते प्रीताः प्रीणवन्त्येन-
 मायुषा वयसा धनैः ॥ ५८ ॥ बह्वयः सह पुष्पैस्तु देवानामुप-
 हारयित् । दक्षिदुग्धमवाः पुष्पाः सुगन्धाः प्रिवर्द्धनाः ॥ ५९ ॥
 कार्थी क्षिप्रनासाङ्गा बलवो वक्षरक्षसान् । सरासवपुरस्कारा
 स्त्राजोक्तापिकभूदिताः ॥ ६० ॥ नागानां दक्षिता नित्यं पद्मोत्पल-
 विमिश्रिताः । तिलान् शुद्धसमम्पन्नान् भूतानामुपहारयित् ॥६१॥
 अग्रदाताऽग्रभोगी स्यादल्लवीर्यसमन्वितः । तस्माद्द्वयं प्रवच्छेत्
 द्विभ्यः प्रतिपूजितम् ॥ ६२ ॥ ज्वलत्यहरहो वैष्णवाश्चास्य गृह-
 देवताः । ता पूज्या भूतिकामेन प्रकृताग्रप्रदायिना ॥ ६३ ॥
 इत्येतद्दसरन्द्राय काव्यः प्रोवाच भार्गवः । सुवर्णाय मनुः प्राञ्च
 सुवर्णो नारदाय च ॥ ६४ ॥ नारदोऽपि मखि प्राञ्च गुणानेतान्
 ब्रह्मायुते । तमप्येतदिदित्सेह सर्वमाचर पुत्रकः ॥ ६५ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि आनुयासनिकपर्वणि ह्यनेधर्मकक्षने

सुवर्णमनुसंवादि अष्टमवर्तोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतं मे भरतश्रेष्ठ पुण्यधूपप्रदायिनाम् ।
 फलं वल्लिविघाते च तद्भूयो वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥ धूपप्रदानस्य फलं
 प्रदीपस्य तथैव च । दत्तवच्च किमर्थं वै क्षिप्यन्ते यद्भू-
 धिभिः ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 नद्भूषस्य च संवादमगस्त्यस्य भृगोस्तथा ॥ ३ ॥ नद्भूषो हि
 महाराज राजर्षिः सुमहातपाः । देवराज्यमनुप्राप्तः सुकृतेनैव
 कर्मणा ॥ ४ ॥ तत्रापि प्रयतो राजद्वन्द्वपक्षिद्विवेचनम् । मानुषि-
 यैव दिव्याश्च कुर्वाणो विविधाः क्रियाः ॥ ५ ॥ मानुषस्तत्र सर्वाः
 स क्रियास्तस्य महात्मनः । प्रवृत्तास्त्रिदिवे राजन् दिव्याश्चैव
 महात्मनः ॥ ६ ॥ अग्निकार्याणि समिधः कृषाः सुमनसस्तथा ।
 वत्सवसान्द्राजामिर्धूपनं दीपकर्म च ॥ ७ ॥ सर्वे तस्य यद्दे-
 राश्च प्रावर्त्तत महात्मनः । जपयशास्त्रनोयत्रांस्त्रिदिवेऽपि चकार
 सः ॥ ८ ॥ दिवानभ्यर्चयन्नापि विधिवत् स सुरेश्वरः । सर्वानेव
 यथाभ्यावं यथापूर्वमरिन्दम ॥ ९ ॥ अथेन्द्रोऽहमिति ज्ञात्वा
 अहङ्कारं समाविशत । सर्वाश्चैव क्रियास्तस्य पथ्यहीनस्त भूयते
 ॥ १० ॥ स ऋषीन् वाहयामास वरदानमदाञ्चितः । परिहीन-
 क्रियश्चैव दुर्बलत्वमुपैयिवान् ॥ ११ ॥ तस्य वाहयतः काङ्क्षो मुनि-
 मुख्यांस्तपोधनान् । अहङ्काराभिभूतस्य सुनन्दानत्यवर्त्तत ॥ १२ ॥
 अथ पथ्याययः सर्वान् वाहनायोपचक्रमे । पथ्यायद्याध्यगस्तस्य
 समपद्यत भारत ॥ १३ ॥ अथागत्य महातेजा भृगुर्ब्रह्मविद्याम्बरः ।
 अगस्त्यमाश्रमस्त्वं वै समुपेत्येदमब्रवीत् ॥ १४ ॥ एवं वयमसङ्कारं
 दिवेन्द्रस्यास्यदुर्मतेः । नद्भूषस्य किमर्थं वै मर्षयाम महा-
 मुने ॥ १५ ॥

अगस्त्य उवाच । कथमेत मया प्रकथ्यं श्रुतं त्वय महामुने ।
 वरुदेन वरो दत्तो भवतो विदितश्च सः ॥ १६ ॥ यो मे दृष्टिपथं

शस्त्रैश्च स मे वश्यो भवेदिति । इत्यनेन वरं देवो वाचिती
 गच्छता दिवम् ॥ १७ ॥ एवं च दृश्वःस मया भवता च न
 संशयः । अग्निनाप्यग्निमुख्येन न दग्धो न च पातितः ॥ १८ ॥
 अमृतञ्चैव पानाव दत्तमस्मै पुरा विभी । महात्मना तदर्घ्यं
 नाष्वाभिर्विनिपात्यते ॥ १९ ॥ प्रावच्छत वरं देवः प्रजानां दुःख-
 कारकम् । दिजेष्वधर्मयुक्तानि स करोति नराधमः ॥ २० ॥ तत्र
 यत् प्राप्तकालं नस्तद्ब्रूहि वदताम्बर । भवांश्चापि यथा ब्रूवा-
 त्तत् कर्त्तास्मि न संशयः ॥ २१ ॥

भृगुसंवाच । पितामहनियोगेन भवन्तं सोऽहमागतः ।
 प्रतिकर्त्तुं बभूवति नङ्गुषि देवमोहिते ॥ २२ ॥ अद्य हि कां
 सुदुर्बुद्धिरथे बोध्यति देवराट् । अद्येनमहमुदृतं करिष्येऽग्निन्द्र-
 मोजसा ॥ २३ ॥ अद्येन्द्रं स्थापयिष्यामि पश्चतस्ते शतक्रतुम् ।
 सञ्जाय्य पापकर्माणमैन्द्रात् स्थाप्नात् सुदुर्मतिम् ॥ २४ ॥ अद्य चास्मै
 कुर्देवेन्द्रस्त्वां पद्वा धर्षयिष्यति । दैवोपहतचित्तत्वादात्मनाथाव
 मन्दधीः ॥ २५ ॥ व्युत्क्रान्तधर्मं तमहं धर्षयामर्षितो भयम् ।
 अहिर्भवस्वेति रुषा शप्सेय पापं दिजद्रुहम् ॥ २६ ॥ तत एनं
 सुदुर्बुद्धिं धिक्शब्दाभिहतस्त्रिपम् । धरस्त्वां पातयिष्यामि पश्च-
 तस्ते महामुने ॥ २७ ॥ नङ्गुषं पापकर्माणमैश्वर्यबलमोहितम् ।
 अथा च रोचते तुभ्यं तथा कर्त्तास्म्यहं मुने ॥ २८ ॥ एवमुक्तस्तु
 भृगुणा मैत्रावरुणिरव्ययः । अगस्त्यः परमप्रीतो बभूव विग-
 तम्बरः ॥ २९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकवने

अगस्त्यभृगुसंवादि नवमवतोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं वै स विपन्नश्च कथं च पातितो
भवि । कथञ्चानिन्द्रतां प्राप्तस्तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । एवं तयोः संबन्धोः क्रियास्तस्य महात्मनः ।
सर्वा एव प्रवर्तन्ते या दिव्या वाच मानुषीः ॥ २ ॥ तथैव दीप-
दानानि सर्वोपकरणानि वै । बलिकर्म च यद्यान्यदुक्तवाच
पुत्रान्बन्धाः ॥ ३ ॥ सर्वे तस्य समुत्पन्ना देवेन्द्रस्य महात्मनः ।
दिवलीके नृलीके च सदाचारा बुधैः कृताः ॥ ४ ॥ ते चेद्भुञ्जन्ति
राजेन्द्र ऋध्वन्ते गृहमेधिनः । धूपप्रदानैर्होपैश्च नमस्कारैस्तथैव
च ॥ ५ ॥ यथा सिद्धस्य चान्नस्य दिजावाग्नं प्रदीयते । बल्ययश्च
गृहोद्देशे शतः प्रीयन्ति देवताः ॥ ६ ॥ यथा च गृह्णितास्तीर्थो
भवेद्देवलिङ्गकर्मणि । तथा शतगुणा प्रीतिर्देवतानां प्रजायते
॥ ७ ॥ एवं धूपप्रदानञ्च दीपदानञ्च साधवः । प्रयच्छन्ति
नमस्कारैर्वृक्षमात्मगुणावहम् ॥ ८ ॥ स्वानेनाद्विद्य यत् कर्म
क्रियते वै विपश्चिता । नमस्कारप्रयुक्तेन प्रीयन्ति देवताः ॥ ९ ॥
पितरश्च महाभागा ऋषयश्च तपोधनाः । गृह्णाय देवताः श्वश्रुः
प्रीयन्ते तिथिनाश्रिताः ॥ १० ॥ इत्येतां बुद्धिमास्थाय नङ्गणः
स नरेश्वरः । सुरेन्द्रत्वं महत् प्राप्य हतशानेतदङ्गुलम् ॥ ११ ॥
कस्यचिच्छत्रं काशस्य भाग्यक्षय उपस्थिते । सर्वमेतद्वचनाय
हृतवाननिन्दनीदृश्यम् ॥ १२ ॥ ततः स परिहीनोऽभूत् सुरेन्द्री
बलिकर्मतः । धूपदीपोदकविधिं यथावन्न चकार च ॥ १३ ॥
ततोऽस्य वज्रविषयो रक्षोभिः पर्यवध्यत । यथागस्त्रमधिभ्रष्टं
वाहनाद्यजुश्चाव च ॥ १४ ॥ द्रुतं सरस्वतीकूलात् ऊवन्निव
महाबलः । ततो भृगुर्महातेजा मैत्रावरुणिरद्रवीत् ॥ १५ ॥
निनीहवस्त्रं नवने जटा यावदिशामि ते । स्वाणुभूतस्य तस्याश्च
जटाः प्राविशदध्युतः ॥ १६ ॥ भृगुः स सुमहातेजाः पातनाय
दृपस्य च । ततः स देवराट् प्राप्तैस्तद्विधिं वाहनाय वै ॥ १७ ॥

ततोऽगस्त्यः सुरपतिं वाक्यमाह विद्याम्यते । योजयस्विति मां
 क्षिप्रं कक्ष द्विषं बहामि ते ॥ १८ ॥ यत्र वक्षसि तत्र त्वां
 नविष्यामि सुराधिप । इत्युक्तो नङ्गपस्तेन योजयामास तं
 मुनिं ॥ १९ ॥ भृगुस्तस्य जटान्तःस्थो बभूव हृषितो भयम् ।
 न चापि दर्शनं तस्य प्रकारं स भृगुस्तदा ॥ २० ॥ वरदान-
 प्रभावशो नङ्गपस्य महात्मनः । न चुकोप तद्दृग्गस्त्यो युक्तोऽपि
 नङ्गपेण वै ॥ २१ ॥ तन्तु राजा प्रतोदेन बोधयामास भारत ।
 नचुकोप स धर्मात्मा ततः पादेन दिवराट् ॥ २२ ॥ अगस्त्य उ-
 त्ता क्रुद्धो वामेनाभ्यहनच्छिरः । तन्निच्छिरस्यभिहते स जटा-
 न्तर्गतो भृगुः ॥ २३ ॥ यथाप बलवत् क्रुद्धो नङ्गपं पापवेतवन् ।
 यस्मात् पदाहनः क्रोधाच्छिरसीमं महामुनिम् ॥ २४ ॥ तस्मा-
 द्दाशु महीं गच्छसर्पो भूत्वा सुदुर्मते । इत्युक्तः स तदा तेन
 सर्पो भूत्वा पपात ह ॥ २५ ॥ अदृष्टेनाद्य भृगुणा भूतले
 भरतर्षभ । भृगुं हि यदि सोऽदृष्यन्नङ्गपः पृथिवीपते ॥ २६ ॥
 न च अक्तोऽभविष्यद्वै पातने तस्य तेजसा । स तु तैस्त्रैः प्रदानैश्च
 तपोभिर्नियमैस्तथा ॥ २७ ॥ पतितोऽपि महाराज भूतले
 कृतिमानभूत् । प्रसादयामास भृगुं शापान्तो मे भवेदिति ॥ २८ ॥
 ततोऽगस्त्यः कृपाविष्टः प्रासादयत तं भृगुम् । शापान्ताद्यं महा-
 राज स च प्रादात् कृपास्मितः ॥ २९ ॥

भृगुस्त्वाव । राजा युधिष्ठिरो नाम भविष्यति कुलोद्भवः ।
 स त्वां मोक्षयिता शापाद्दियुक्तान्तरधीयत ॥ ३० ॥ अगस्त्योऽपि
 महातेजा हत्वा कार्यं यतक्रतोः । रुमाश्रमपदं प्रायात् पूष्य-
 मानो दिजातिभिः ॥ ३१ ॥ नङ्गपेऽपि तत्रा राजंस्तस्माच्छापात्
 समुद्धतः । जगाम ब्रह्मभवनं पश्यतस्ते जनाधिप ॥ ३२ ॥ स
 तदा पातयित्वा तं नङ्गपं भूतले भृगुः । जगाम ब्रह्मभवनं ब्रह्मणे
 च न्यवेदयत् ॥ ३३ ॥ ततः यत्र समनाद्य दिवानाह पितः-

महः । वरुणात्मन सुरा नहुषो राज्यगतम् ॥ ३४ ॥ स
 चागस्त्रेण क्रुहेन भङ्गितो भूतलङ्घितः । न च यज्ञं विना राज्ञा
 सुरा वर्तवितुं क्वचित् ॥ ३५ ॥ तस्माद्यं पुनः यज्ञो देवराज्ये-
 ऽभिपिच्यताम् । एवं सन्धापमाणन्तु देवाः पार्थ पितृमहम् ॥ ३६ ॥
 एवमस्त्विति संहृष्टाः प्रयूचस्तं नराधिप । सीऽभिपिक्तो भग-
 यता देवराज्ये च वासवः ॥ ३७ ॥ ब्रह्मणा राजघातून् बध्ना
 पूर्यं व्यरोचत । एतमेतत् पुरातनं नहुषस्य व्यतिक्रमात् ॥ ३८ ॥
 स च तैरेव संसिद्धो नहुषः कर्मभिः पुनः । तस्माद्द्वीपाः प्रदा-
 तव्याः सायं वै सहमेधिभिः ॥ ३९ ॥ दिव्यञ्चतुरवाप्नोति प्रेत्य
 दीपस्य दायकः । पूर्यं चन्द्रप्रतीकाया दीपशय भगव्यत ॥ ४० ॥
 यावद्द्विनिमेषाणि ज्वलन्ते तावतः समाः । ऊरुगार् वज्रा-
 षापि नरो भवति दीपदः ॥ ४१ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकण्डने
 नहुषोपाख्याने षततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्राह्मणस्त्रानि ये मन्दा हरन्ति पुरुष-
 तीम । वृथंस्कारिणो मूढाः क्रते गच्छन्ति मानवाः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । यथाप्यदाहरन्तीममतिहासं पुरातनम् ।
 चाख्यानस्य च संवादं क्षत्रवन्धोश्च भारत ॥ २ ॥

राजन्य उवाच । उदरूपोऽसि चाख्यानं बालवच्च विचिष्टम् ।
 श्रद्धावराणां रजसेऽपि कम्पादुहितसे गवाम् ॥ ३ ॥ साधुभिर्गदितं
 कर्म चाख्यानस्य विधीयते । कजाहोरजरा ध्वस्तमपां कुले
 निषिञ्चति ॥ ४ ॥

चाख्यान उवाच । ब्राह्मणस्य गतां राजान् क्रियतीनां रजः
 पुरा । सोमसुहृस्यामास तं सोमं योऽपिबन् दिजाः ॥ ५ ॥

दीक्षितश्च स राजापि क्षिप्रं नरकमाविशत् । सञ्च तैर्वाचकीः
 सर्वैर्ब्रह्मसमुपजीव्य तत् ॥ ६ ॥ योऽपि तत्रापिवन् क्षीरं घृतं दधि
 च मानवाः । ब्राह्मणाः सहराजन्याः सर्वे नरकमाविशन् ॥ ७ ॥
 जङ्गुस्ताः पयसा पुत्रांस्तथा पौत्रान् विधुन्वतीः । पशून्वेक्ष-
 माणाय साधुवृत्तेन दम्पती ॥ ८ ॥ अहं तत्रावसं राजन् ब्रह्म-
 चारी जितेन्द्रियः । तासां मे रजसा ध्वस्तं भैक्ष्यमासीन्नराधिप
 ॥ ९ ॥ चाण्डालोऽहं ततो राजन् भुक्त्वा तद्भवं नृप । ब्रह्मस-
 हारी च नृपः सोऽप्रतिष्ठां गतिं ययौ ॥ १० ॥ तस्माद्देव्य विप्रसुं
 कदाचिदपि किञ्चन । ब्रह्मसं रजसा ध्वस्तं भुक्त्वा मां पश्य
 यादृशम् ॥ ११ ॥ तस्मात् सोमोऽप्यविक्रयः पुरुषिण्य विपश्चिता ।
 विक्रयन्त्विह सोमस्य गर्हयन्ति मनोषिणः ॥ १२ ॥ ये चैवं क्रोणते
 तात ये च विक्रीणते जनाः । ते तु वैवस्वतं प्राप्य रौरवं वान्ति
 सर्वशः ॥ १३ ॥ सोमस्तु रजसा ध्वस्तं विक्रीणन् विधिपूर्वकम् ।
 श्रोत्रियो बाहुषो भूत्वा न चिरं न विनश्यति ॥ १४ ॥ नरकं
 त्रिघतं प्राप्य स विष्टासुपजीवति । श्वचर्यामभिमानञ्च सखिदादे
 च विप्रवम् ॥ १५ ॥ तुलया धारयन् धर्ममभिमान्यतिरिच्यते ।
 श्वानं वै पापिनं पश्य विवस्वं हरिणं कृशम् ॥ १६ ॥ अभिमानेन
 भूतानामिमां गतिसुपागतम् । अहं वै विपुले जातः कुले धन-
 समन्विते ॥ १७ ॥ अन्यस्मिन् जन्मनि विभो ज्ञानविज्ञानपारगः ।
 अभवन्तत्र जानानी क्षेतान् दीषान् मशान् ॥ १८ ॥ संरक्ष्य
 एव भूतानां पृष्ठभांसमभक्षयम् । सोऽहं तेन च वृत्तेन भोजनेन
 च तेन वै ॥ १९ ॥ इमामवस्थां सम्प्राप्तः पश्य कालस्य पथिवम् ।
 आदौप्रमिव पैलान्तं भ्रमरैरिव चादितम् ॥ २० ॥ धावमानं
 सुसंरक्ष्यं पश्य मां रजसान्वितम् । स्वाध्यायेन्तु महत् पापं
 तरन्ति अहमेधिनः ॥ २१ ॥ दानैः पृथग्भैष्यापि यथा प्राङ्ग-
 र्भ नीषिणः । तथा पापकृतं विप्रमायमस्यं महीपते ॥ २२ ॥

सर्वसङ्गविनिर्मुक्तं हृन्दांस्युत्तारयन्मुत । अहं हि पापबोन्धां च
प्रसूतः क्षत्रिवर्षभ ॥ २३ ॥ निश्चयं नाधिगच्छामि कथं मुच्येव-
मित्युत । जातिस्मरत्स्व मम केनचित् पूर्वकर्मणा ॥ २४ ॥ युगेन
येन मोक्षं वै प्राप्नुमिच्छाम्यहं नृप । त्वमिमं सव्यपत्याय संशयं
ब्रूहि पृच्छते । चाण्डालत्वात् कथमहं मुच्येमिति सत्तम ॥ २५ ॥

राजन्य उवाच । चाण्डाल प्रतिजानीहि येन मोक्षमवाप्-
स्यसि । ब्राह्मणार्थं त्यजन् प्राणान् गतिमिष्टामवाप्स्यसि ॥ २६ ॥
दस्वा शरीरं क्रव्याद्गो रणाम्बौ दिजहेतुकम् । हत्वा प्राणान्
प्रमोक्षस्ते नान्यथा मोक्षमर्हसि ॥ २७ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्तः स तदा तेन ब्रह्मस्वार्थं परन्तप ।
हत्वा रणमुखे प्राणान् गतिमिष्टामवाप च ॥ २८ ॥ तस्माद्दृष्टं
त्वया पुत्र ब्रह्मस्वं भरतर्षभ । यदिच्छसि महाबाहो चाण्डाली
गतिमात्मनः ॥ २९ ॥

इत्यनुष्मनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि राजन्य-
चाण्डालसंवादे एकाधिकश्लोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । एकलोकाः सृष्टिनिः सर्वे त्वाहो पिता-
मह । उत तत्रापि भिन्नास्ते तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । कर्मभिः पार्थ नानात्वं लोकानां जान्ति
मानवाः । पुण्यान् पुण्यकृतो यान्ति पापान् पापकृतो जनाः ॥ २ ॥
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । गौतमस्य सुनेस्तात
संवादं वासवस्य च ॥ ३ ॥ ब्राह्मणो गौतमः कश्चिन्मृदुर्हृत्पी
जितेन्द्रियः । महावने हस्तिशिशुं परिदूयन्ममाहकम् ॥ ४ ॥
तं दृष्ट्वा जीवयामास सानुक्रोशो धृतव्रतः । स तु दीर्घेण काशेन
बभूवातिबली महान् ॥ ५ ॥ तं प्रभिक्षं महानागं प्रक्षुप्तं पर्यती-

धमम् । धृतराष्ट्रस्य क्षपेण शत्रो जग्राह हस्तिनम् ॥ ६ ॥ इव-
माणन्तु तं दृष्ट्वा गौतमः शंभितव्रतः । अस्यभाषत राजानं धृ-
तराष्ट्रं महातपाः ॥ ७ ॥ मा मे हार्षीर्हस्तिनं पुत्रमेनं दुःखात्
पुष्टं धृतराष्ट्राकृतञ्च । मैत्रं सनां साम्पदं वदन्ति भित्तरोक्षो नैव
राजन् स्मृयेत् त्वाम् ॥ ८ ॥ इधोऽकप्रदातारं शून्यपालं ममो-
शमे । विनीतमाचार्यकुले सुयुक्तं गुरुकर्मणि ॥ ९ ॥ शिष्टं
दान्तं कृतज्ञञ्च प्रियञ्च सततं मम । न मे विक्रोयतो राजन् हन्तु-
र्भर्हसि कुञ्जरम् ॥ १० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । गवां सहस्रं भवते ददामि दासीशतं
निष्कशतानि पञ्च । अन्यञ्च वित्तं विविधं महर्षे किं ब्राह्मणस्येह
गजेन कृत्यम् ॥ ११ ॥

गौतम उवाच । तवैव गावो हि भवन्तु राजन् दास्यः
सनिष्का विविधञ्च रत्नम् । अन्यञ्च वित्तं विविधं नरेन्द्र किं
ब्राह्मणस्येह धनेन कृत्यम् ॥ १२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । ब्राह्मणानां हस्तिभिर्नास्ति कृत्यं राज-
न्यानां नागकुलानि विप्र । स्वं वाहनं नयतो नास्त्वधर्मोनाग-
श्रेष्ठं गौतमास्मान्निर्वर्त ॥ १३ ॥

गौतम उवाच । यत्र प्रेतो नन्दति पुण्यकर्मा यत्र प्रेतः शोचते
पापकर्मा । वैवस्वतस्य सद्ने महात्मंस्तत्र त्वाहं हस्तिनं वात-
विधे ॥ १४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । धी निष्क्रिया नास्तिकाश्रद्धधानाः पापा-
त्मान इन्द्रिवार्षे निविष्टाः । यमस्य ते यातनां प्राप्नुवन्ति परं
गन्तव्यं धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ १५ ॥

गौतम उवाच । वैवस्वती संयमनी जनानां यत्रानृतं नीच्यते
यत्र सत्यम् । यत्रावसा बलिनं यातवन्ति तत्र त्वाहं हस्तिनं
वातविधे ॥ १६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । ज्येष्ठा स्वकारं पितरं मत्तरश्च बभूवुः
मदमत्ताश्चरन्ति । तथाविधानामेष लोको महर्षे परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ १७ ॥

गीतम उवाच । मन्दाकिनी वैश्रवणस्य राज्ञी महामागा
भोगिजनप्रवेष्टा । गन्धर्वस्यैरप्सरोभिश्च जुष्टा तत्र त्वाहं हस्तिनं
यातविष्ये ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अतिविद्यताः सुव्रता धी जना वै प्रतिशयं
ददति ब्राह्मणेभ्यः । शिष्टाग्निः संजिभज्यात्रिताश्च मन्दाकिनी
तेऽपि विभूषयन्ति ॥ १९ ॥

गीतम उवाच । मेरोरग्रे यदनं भाति रम्यं सुपुष्पितं किन्न-
रौगीतजुष्टम् । सुदर्शना यत्र जम्बुविद्याला तत्र त्वाहं हस्तिनं
यातविष्ये ॥ २० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । धी ब्राह्मणा मृदवः सत्यशीला बहुश्रुताः
सर्वभूताभिरामाः । धीऽधीयस्ते सेतिहासं पुराणं न गच्छत्या
जुह्वति वै दिजेभ्यः ॥ २१ ॥ तथाविधानामेष लोके महर्षे परं
गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र । यदिद्यते विदितं स्वानमस्ति तद्ब्रूहि
त्वं त्वरितो श्रेष्ठ यामि ॥ २२ ॥

गीतम उवाच । सुपुष्पितं किन्नरराजजुष्टं प्रियं वनं नन्दनं
नारदस्य । गन्धर्वाणामप्सरसाश्च यच्छत् तत्र त्वाहं हस्तिनं
यातविष्ये ॥ २३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । धी नृत्यगीतकुशला जनाः सदा श्रुवाच-
मानाः सहिताश्चरन्ति । तथाविधानामेष लोके महर्षे परं गन्ता
धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ २४ ॥

गीतम उवाच । यत्रोत्तराः कुरवो भक्ति रम्या द्वैः सार्धं
भोद्माना नरेभ्यः । यत्राग्निद्वीनाश्च त्रसन्ति लोका यत्रवीरव-
पर्वतयोगवश्च ॥ २५ ॥ यत्र यज्ञो वर्धति सर्वकामाश्च यत्र स्त्रियः

कामचारा भवन्ति । अत्र धर्मा नास्ति नारीनराणां तत्र ब्राह्मं
हस्तिमं वातविष्ये ॥ २६ ॥

वृतराष्ट्र उवाच । धीसर्दभृतीषु निवृत्तकामा अमांसादा म्बुस्त-
दृष्टाश्चरन्ति । न हिंसन्ति स्वावरं जङ्गमञ्च भूतानां धी सर्व-
भूतात्मभूताः ॥ २७ ॥ निराग्निषो निर्ममा वीतरागा ज्ञाभास्वामे
तुल्यनिन्दाप्रथंसाः । तद्याविधानामेष लोको महर्षे परं गन्ता
वृतराष्ट्रो न तत्र ॥ २८ ॥

गौतम उवाच । ततोऽपरे भान्ति लोकाः सनातनाः सुपुण्ड्र-
गन्धा विरजा वीतघोकाः । सोमस्य राष्ट्रः सद्ने महात्मनस्तत्र
ब्राह्मं हस्तिमं वातविष्ये ॥ २९ ॥

वृतराष्ट्र उवाच । ये दानशीला न प्रतिशङ्कते सदा न
चाप्यर्थांसादहने परेभ्यः । येषामद्वियमर्हते नास्ति किञ्चित् सर्वा-
तिथ्याः सुप्रसादा जनाय ॥ ३० ॥ धी चन्तारो नाभिजल्पन्ति
चान्यान् सतीभूताः सततं ब्रुवन्शीलाः । तद्याविधानामेष लोको
महर्षे परं गन्ता वृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३१ ॥

गौतम उवाच । तद्यापरे भान्ति लोकाः सनातना विरजषो
वितमस्का विघोकाः । आदित्यदिवस्य पदे महात्मनस्तत्र ब्राह्मं
हस्तिमं वातविष्ये ॥ ३२ ॥

वृतराष्ट्र उवाच । स्वाध्यायशीला गुरुशुश्रूषणे रतास्तपस्विनः
सुप्रताः सत्यसन्धाः । आचार्य्याणामप्रतिकूलभाषिणो नित्योत्थिता
शुक्कर्मस्वकीयाः ॥ ३३ ॥ तद्याविधानामेष लोको महर्षे विशु-
द्धानां भावितो वाग्मतानाम् । सत्य स्थितानां वेद्विदां महात्मनां
परं गन्ता वृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३४ ॥

गौतम उवाच । ततोऽपरे भान्ति लोकाः सनातनाः सुपुण्ड्र-
गन्धा विरजा विघोकाः । वरुणस्य राष्ट्रः सद्ने, महात्मनस्तत्र
ब्राह्मं हस्तिमं वातविष्ये ॥ ३५ ॥

दृतराष्ट्र उवाच । चातुर्मास्यैर्ब्रह्मन्ते जनाः सदा तद्येष्टानां
दग्धतं प्राप्नुवन्ति । ये चाग्निहोत्रं जुह्वति अश्वधाना यथास्त्राव
द्रीणि वर्षाणि विप्राः ॥ ३६ ॥ सुधारिणां धर्मबुरे महात्मनां
यद्योदिते वर्त्मनि सुखितानाम् । धर्मात्मनामुदहतां गतिस्तां परं
गन्ता दृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३७ ॥

गौतम उवाच । इन्द्रस्य लोका विरजा विधोका दुरत्ययाः
काङ्क्षिता मानवानाम् । तस्याहन्ते भवने भूरितेजसो राजन्निमं
हस्तिनं वातयिष्ये ॥ ३८ ॥

दृतराष्ट्र उवाच । शतवर्षजीवी यश्च शूरो मनुष्यो वेदा-
ध्यायी यश्च यज्वा प्रमत्तः । एते सर्वे यज्ञलोकं व्रजन्ति परं गन्ता
दृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३९ ॥

गौतम उवाच । प्राजापत्याः सन्ति लोका महान्तो नाकस्य
धृष्टे पुष्कला वीतघोकाः । मनीषिताः सर्वलोकीड्वानां तत्र
ब्राह्मं हस्तिनं वातयिष्ये ॥ ४० ॥

दृतराष्ट्र उवाच । ये राजानो राजसूयाभिषिक्ता धर्मात्मानो
श्चितारः प्रजानाम् । ये चाश्वमेधावभ्ये भृताङ्गास्तेषां लोका
दृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ४१ ॥

गौतम उवाच । ततः परं भान्ति लोकाः समातनाः सुपुण्ड्र-
गन्धा विरजा वीतघोकाः । तस्मिन्नहं दुर्लभे चाप्यधृष्टे गवां
लोके हस्तिनं वातयिष्ये ॥ ४२ ॥

दृतराष्ट्र उवाच । यो गोरुहस्त्रीयतदः समां समां गवां
शतौदश दद्याच्च यज्ञया । तथा दग्धभ्यो यश्च दद्याद्विहिकां पशुभ्यो
वा दानशीलस्तथैकाम् ॥ ४३ ॥ ये जीर्यन्ते ब्रह्मचर्य्येण विप्रा
ब्राह्मी वाचं परिरक्षन्ति चैव । मनस्विनस्तीर्षयात्रापरायणास्ते
तत्र मोदन्ति गवां निवासि ॥ ४४ ॥ प्रभासं मानसं तीर्थं पुष्क-
राणि महत्तरः । पुण्ड्रश्च नैमिषं तीर्थं बाङ्गदां करतोविनीम् ।

॥ ४५ ॥ गङ्गां गवशिरश्चैव विपाशां स्तूलवास्तुकाम् । इत्यां गङ्गां
पञ्चनदं महाङ्गदमथापि वा ॥ ४६ ॥ गोमतीं कौशिकीं चर्यां
महात्मानो वृत्तप्रताः । सरस्वतीदृशदृश्यौ यमुनां धी प्रयान्ति च
॥ ४७ ॥ तत्र ते दिव्यसंस्थाना दिव्यमाख्यधराः शिवाः । प्रयान्ति
पुण्यगन्धाढ्या वृतराष्ट्रो न तत्र वै ॥ ४८ ॥

गौतम उवाच । यत्र शीतभयं नास्ति न चोष्णभयमन्वपि ।
न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न दुःखं न सुखं तथा ॥ ४९ ॥ न देष्टो
न प्रियः कश्चिन्न बन्धुर्न रिपुस्तथा । न जरामरणे तत्र न पुण्यं
न च पातकम् ॥ ५० ॥ तस्मिन् विरजसि स्फूर्ति प्रज्ञासख्यव्यव-
स्थिते । स्वयम्भुभवने पुण्ये हस्तिनं मे प्रदास्यसि ॥ ५१ ॥

वृतराष्ट्र उवाच । निर्मुक्ताः सर्वसङ्घैर्ये कृतात्मानो यतप्रताः ।
अध्यात्मयोगसंस्थाने युक्ताः रूर्गगतिं गताः ॥ ५२ ॥ ते ब्रह्म-
भवनं पुण्यं प्राप्नुवन्ति च सात्त्विकाः । न तत्र वृतराष्ट्रस्य मन्थो
द्रष्टं महासुने ॥ ५३ ॥

गौतम उवाच । रथन्तरं यत्र वृहच्च गीयते यत्र वेदीं
पुण्डरीकैस्तथोति । यत्रोपयान्ति हरिभिः सोमवीर्यै तत्र त्वाहं
हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ५४ ॥ बुध्यामि त्वां वृत्रहणं यतक्रतुं व्यति-
क्रमन्तं भुवनानि विप्रदा । कश्चिन्न वाचा वृजिनं कदाचिदकार्षन्ते
मनसोऽभिप्रेजात् ॥ ५५ ॥

यतक्रतुरुवाच । मघवाहं लोकापथं प्रजानामवागमं परि-
वाहि गजस्य । तस्माद्भवान् प्रणतं मानुषास्तु ब्रवीषि यत्तत्
करवाणि सर्वम् ॥ ५६ ॥

गौतम उवाच । श्रेष्ठं करेणुं मम पुत्रनागं चं त्रेऽहापीहैव
नर्षाणि बाहवम् । यो मे वने वसतोऽभूद्वितीयस्तमेव मे इक्षि
सरेन्द्र नागम् ॥ ५७ ॥

यतक्रतुरुवाच । अयं सुतस्यै दिजमुख्य नाग पागच्छति

लामभिवीक्षमाणः । पादो च ते नासिकवीपजिह्वते शैवी मया-
ध्याहि नमश् तेषु ॥ ५८ ॥

गौतम उवाच । शिवं सदैवेह सुरेन्द्र तुभ्यं ध्यात्वापि पूजाञ्च
यदा प्रयुञ्जे । ममापि त्वं यत्र शिवं दृष्ट्वा कदा दत्तं पतियञ्चापि
नागम् ॥ ५९ ॥

यतऋतुस्वाच । येषां तेषां निश्चिता वै गुहायां मनीषिणां
सत्यवतां महात्मनाम् । तेषां द्वयैकेन महात्मनाञ्च उच्यतेऽप्यात्
प्रीतिमांस्तेऽहमद्य ॥ ६० ॥ हन्ते हि ब्राह्मणं क्षिप्रं सह पुत्रेण
हस्तिना । त्वं हि प्राप्तुं शुभान् लोकान्नाय च चिराय च ॥ ६१ ॥
स गौतमं पुरस्कृत्य सह पुत्रेण हस्तिना । दिवमाचक्रमे वशी
बद्धः सह दुरासदम् ॥ ६२ ॥ इदं यः शृणुयात्क्रियं यः पठेद्वा
जितेन्द्रियः । स वाति ब्रह्मणो लोकं ब्राह्मणो गौतमो ववा ॥ ६३ ॥

इत्यनुशामनपर्वणि चानुशान्तिकपर्वणि हस्तिकूटे

राधिकशतोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दानं बहुविधाकारं शान्तिः सर्वमर्हं-
सितम् । स्वदारतुष्टिर्द्योक्ता ते फलं दानस्य चैव वत् ॥ १ ॥
पितामहस्य विदितं किमन्यत्तपसी बलात् । तपसी वत् परं
तेऽद्य तन्वी व्याख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । तपः प्रचक्षते यावन्नावहोको युधिष्ठिर ।
मतं ममात्र कौन्तेय तपो नान्यनात् परम् ॥ ३ ॥ यत्राप्युदा-
हरन्तीममितिहासं पुरातनम् । भगीरथस्य सव्यार्हं ब्रह्मकृत्
महात्मनः ॥ ४ ॥ यतीत्य सुरलोकञ्च गवां लोकञ्च भारत ।
ऋषिलोकञ्च सोऽगच्छद्भगीरथ इति श्रुतम् ॥ ५ ॥ तन्मु दृष्ट्वा
बभूव प्राह ब्रह्मा राजन् भगीरथम् । कथं भगीरथागात्प्रमिर्ष

शोकं दुःखाद्यम् ॥ ६ ॥ न हि दिवा न रात्रिर्वा न कदाचन मृगो-
रथ । आवाश्वतप्तपसः कथं वै त्वनिहागतः ॥ ७ ॥

मृगोरथ उवाच । निष्काणां वै हृदं ब्राह्मणेभ्यः यतं
सहस्राणि सदैव दानम् । ब्राह्मं व्रतं नित्यमास्थाव विद्व-
स्तेनाहं तस्य फलादिहागाम् ॥ ८ ॥ दशैकरात्रान् दशपञ्चरात्रा-
नेक दशैकादशकान् क्रतून् च । ज्योतिष्टोमानाञ्च यतं यदिष्टं फलेन
तेनापि न चागतोऽहम् ॥ ९ ॥ वज्रायसं जाङ्घीतीरनित्यः यतं
समास्तप्यमानस्तपोऽहम् । अदाञ्च तत्राश्वतरीसहस्रं नारीपुरं
न च तेनाहमागाम् ॥ १० ॥ दशयुतानि वाश्वानां गोयुतानि च
विंशतिम् । पुष्करेषु दिजातिभ्यः प्रादां यतसहस्रयः ॥ ११ ॥
सुवर्षेचन्द्रोत्तमधारिणीनां कन्यान्तमानामदं सहस्रम् । पष्ठिं
सहस्राणि विभूषितानां जाभ्यूनद्रेराभरणैने तेन ॥ १२ ॥ दश-
वुंदान्यदं गोसवेन्यास्त्रैकैकयो दशगा लोकनाथ । समानरसाः
पयसा समन्विताः सुवर्षकांस्त्योपदुहा न तेन ॥ १३ ॥ आतोषामेषु
नियतमेकैकस्मिन् दशाददम् । रथीनां क्षीरशक्तीणां रोहि-
णीनां यतानि च ॥ १४ ॥ दोग्धीणां वै गवाञ्चापि प्रयुतानि दशैव
ह । प्रादां दशगुणं ब्रह्मन् तेनाहमुपागतः ॥ १५ ॥ वाजिनां
वाङ्मजातानामयुतान्यदं दश । कर्काणां हेममालीनां न च
तेनाहमागतः ॥ १६ ॥ कोटीश्च काञ्चनत्याष्टौ प्रादां ब्रह्मन् दश-
न्वहम् । एकैकस्मिन् क्रतो तेन फलेनाहं न चागतः ॥ १७ ॥
वाजिनां श्लामकशीनां हरितानां पितामह । प्रादां हेनस्रजां
ब्रह्मन् कोटीर्दश च सप्त च ॥ १८ ॥ ईशादन्तान्ब्रह्मकावान् काञ्चन-
स्रविभूषितान् । पशिनो वै सहस्राणि प्रादां दश च सप्त च ॥ १९ ॥
पशुकृतानां दिवेश दिव्यैः कमकभूपयैः । रथानां काञ्चनाङ्गानां
सहस्राण्यदं दश ॥ २० ॥ सप्त चान्यानि युक्तानि वाजिभिः सम-
कुरुते । दक्षिणावयवाः केचिद्देवैः सम्प्रकीर्त्तिताः ॥ २१ ॥ वाज-

पेशीष द्यसु प्रादास्तान्यपि चाप्यहम् । अक्रतुत्वप्रभावाणाभिष्यवा
 विक्रमेण च ॥ २२ ॥ सहस्रं निष्ककण्ठानामददं दक्षिणामहम् ।
 विजित्य भूपतीन् सर्वानर्षैरिद्धा पितामह ॥ २३ ॥ अष्टौ
 राजसूयैभ्यो न च तेनाहभागतः । स्रोतय चावहङ्गावाञ्छ्व-
 मासीञ्जगत्यते ॥ २४ ॥ दक्षिणाभिः प्रवृत्ताभिर्मम नागाञ्च तन्
 कृते । वाजिनाञ्च सहस्रे हे सुपर्श्वगतभूषिते ॥ २५ ॥ वरं
 ग्रामघनञ्चाहमेकैकस्य त्रिधाददम् । तपस्वीनियमाहारः घन-
 मास्वाय वाग्वतः ॥ २६ ॥ दीर्घकालं हिमवति गङ्गायाय दुरुत्-
 सहाम् । मूर्धा धारां महादेवः शिरसा यामधारयत् । न
 तेनाप्यहभागच्छं फलेनेह पितामह ॥ २७ ॥ शम्पाक्षैरेयजं
 यच्च देवान् सद्यस्कानामयुतैश्चापि यत्नत् । तयोदय हाड्यादेष
 देव सपीण्डरीकान् च तेषां फलेन ॥ २८ ॥ अष्टौ महत्स्राणि
 ककुत्थिनामहं शुक्लपैमाणामददं दिजेभ्यः । एकैकं वै काञ्चन
 शृङ्गमेभ्यः पत्नीषैषामददं निष्ककण्ठीः ॥ २९ ॥ हिरण्यरत्ननिच-
 यामददं रत्नपर्वतान् । धनधास्यैः समृदाञ्च ग्रामायान्ये सह-
 स्रयः ॥ ३० ॥ यतं यतानां अष्टौनामददृश्वाप्यतन्द्रितः । इहा-
 नेकीर्महायज्ञैर्ब्राह्मणेभ्यो न तेन च ॥ ३१ ॥ एकादशाहिरयजं
 सदक्षिणैर्दिर्दिदशाहैरश्वमेधैश्च देव । पार्कायणैः षोडशभिश्च
 ब्रह्मंस्तेषां फलेनेह न चागतोऽस्मि ॥ ३२ ॥ निष्कैककण्ठनददं
 योजनायतं तद्विस्तीर्षं काञ्चनपादपानाम् । वनं वृतानां रत्न-
 विभूषितानां न चैव तेषामागतोऽहं फलेन ॥ ३३ ॥ तुरायणं हि
 व्रतमप्यष्टमक्रोधनोऽकरवं त्रिंशतोऽब्दान् । यतं गगामष्टयतावि-
 चैव दिने दिने च्छददं ब्राह्मणेभ्यः ॥ ३४ ॥ पयस्विनीनामह
 रोहिणीनां तथैवान्याननबुद्धी लोकनाथ । प्रादान्दित्यं ब्राह्म-
 णेभ्यः सुरेश नेहागतस्तेन फलेन चाहम् ॥ ३५ ॥ त्रिंशद्भूमिनहं
 ब्रह्मन्वजं यच्च नित्यदा । अष्टाभिः सर्वमेधैश्च नरनेधैश्च सप्तभिः

॥ ३६ ॥ इयमिर्विश्वजिह्वय घतैरष्टाद्योत्तरैः । न चैव तेषां
 द्विविध फलेनाहमिहागमम् ॥ ३७ ॥ सर्वेषां बाहुदावाह गङ्गावा-
 मय नैमिषे । गवां यतानामयुतमइदं च न तिन वै ॥ ३८ ॥
 इन्द्रेण शुद्धं निहितं वै गुहायां वृहार्गवस्तपसेहाभ्यजिह्वन् ।
 जाल्वल्यमातमुग्गनस्तोजसेह तत् साधयामासमहं वरेण्य ॥ ३९ ॥
 ततो मे ब्राह्मणास्तुष्टास्तस्मिन् कर्मणि साधिते । सहस्रसृषव-
 घासन् धे वै तत्र समागताः ॥ ४० ॥ उक्तस्तौरस्मि गच्छ स्वं ब्रह्म-
 लोकमिति प्रभो । प्रीतेनोक्तः सहस्रेण ब्राह्मणानामहं प्रभो ।
 इमं लोकमनुप्राप्तो मा भूत्सेऽत्र त्रिवारणा ॥ ४१ ॥ कामं यथा-
 बहिहितं विधात्रा पृष्टेन वाच्यन्तु मया यथावत् । तपो हि
 नाम्यश्चानयनाद्यतं मे नमोऽस्तु ते दिववर प्रसीद ॥ ४२ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्तवन्तं ब्रह्मा तु स राजानं भगीरथम् ।
 पूजयामास पूजाहं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ४३ ॥ तस्माद्दयनैर्बुक्तो
 विप्रान् पूजय मित्यदा । विप्राणां वचनात् सर्वं परत्वेह च
 सिध्यति ॥ ४४ ॥ वासोभिरन्वैर्गोभिर्य शुभैर्नैवेद्यिकीरपि । शुभैः
 सुरगणैश्चापि तोष्या एव द्विजास्तथा । एतदेव परं शुद्धमलोभेन
 समाचर ॥ ४५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि अनुशासनिकेपर्वणि तपःऋषने
 ब्रह्मभगीरथसंवादे त्र्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

शुधिस्रि उवाच । यतायुरुक्तः पुरुषः यतशीर्ष्यश्च जायते ।
 कस्मान्निवन्ते पुरुषा बाला अपि पितामह ॥ १ ॥ यायुजान् केन
 भवति शल्यायुर्वापि मानवः । केन वा लभते क्रीत्तिं केन वा
 लभते शिवम् ॥ २ ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण जपहोमैस्तर्षाधधैः ।
 कर्मणा मनसा वाचा तस्मै ब्रूहि पितामह ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । अत्र तेऽहं प्रवक्ष्यामि वक्त्रां जगन्पुण्ड्रिणः ।
 अल्पायुर्यत्र भवति दीर्घायुर्वापि मानवः ॥ ४ ॥ धीन वा क्षमते
 कीर्त्तिं धीन वा क्षमते श्रियम् । वक्त्रा वर्त्तवन् पुरुषः श्रेयसा
 सम्पुञ्ज्यते ॥ ५ ॥ आचाराक्षमते चायुराचाराक्षमते श्रियम् ।
 आचाराक्षमते कीर्त्तिं पुरुषः प्रेत्य चेह च ॥ ६ ॥ दुराचारो हि
 पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत् । यक्षाश्चसन्ति भूतानि तथा परि-
 भवन्ति च ॥ ७ ॥ तस्मात् कुर्यादिहाचारं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ।
 यपि पापघरीरस्य आचारो हन्यलक्षणम् ॥ ८ ॥ आचारलक्षणो
 धर्मः कन्तश्चारित्र्यलक्षणाः । साधूनाञ्च यथावृत्तमेतदाचार-
 लक्षणम् ॥ ९ ॥ अथदृष्टं यथादेव पुरुषं धर्मचारिणम् । भूति-
 कर्माणि कुर्वाणं तं जनाः कुर्वते प्रियम् ॥ १० ॥ धी नास्तिका
 निष्क्रियाश्च गुरुणास्त्राभिलक्षिणः । अधर्मज्ञा दुराचारास्ते भवन्ति
 गतायुषः ॥ ११ ॥ विधीला भिन्नमर्थ्यानां नित्यं सङ्घीर्षमैधुनाः ।
 अल्पायुगे भवन्तीह नरा निरयगाभिनः ॥ १२ ॥ सर्वलक्षण-
 हीनोऽपि समुदाचारवान्तरः । यद्दधानोऽनसूयश्च अतं वर्षाणि
 जीवति ॥ १३ ॥ अक्रोधनः सत्यवादी भूतानामविहिंसकः । जग-
 त्सुधुरजिह्वश्च अतं वर्षाणि जीवति ॥ १४ ॥ लोष्टमर्द्दीं ढगच्छेदी
 नखखादी च यो नरः । नित्योच्छिष्टः शङ्कशुको नेहायुर्विन्दते
 महत् ॥ १५ ॥ ब्राह्मे मुहूर्त्तं बुध्येत धर्माधीं चानुचिन्तयेत् ।
 उत्थायाचम्य तिष्ठेत् पूर्वां सन्ध्यां कृताञ्जलिः ॥ १६ ॥ एवमेवा-
 परां सन्ध्यां समुपासीत वाग्यतः । नेत्रेतादित्यमुद्यन्तं गार्ह-
 यान्तं कदाचन ॥ १७ ॥ नोपदृष्टं न वारिस्थं न मर्द्यं नभसी
 गतम् । ऋषयो नित्यसन्ध्यात्वादीर्घमायुरवाप्नुवन् ॥ १८ ॥ तस्मा-
 त्तिष्ठेत्सदा पूर्वां पश्चिमाञ्चैव वाग्यतः । धी न पूर्वासुपासन्ते दिवाः
 सन्ध्यां न पश्चिमां ॥ १९ ॥ सर्वास्तान् धार्मिको राजा शुद्ध-
 कर्माणि कारयेत् । परदारान् गन्तव्याः सर्ववर्षेषु कर्त्तव्यिन्

४२० ॥ नहीदृश्यमनायुषं लोके किञ्चन विद्यते । वाह्यं पुत्रस-
 खेच परदारोपसेजनम् ॥ २१ ॥ यावन्तो रोमकूपाः स्युः स्त्रीणां
 गात्रेषु निर्मिताः । नावर्षसहस्राणि नरकं पथ्युपासते ॥ २२ ॥
 प्रसाधनञ्च केषानामञ्जनं दन्तधावनम् । पूर्वाह्न एव कार्याणि
 द्दिवतामाञ्च पूजनम् ॥ २३ ॥ पुरीषमूत्रे नोदीक्षेन्नाधितिष्ठेत्
 कदाचन । नातिक्रुध्यं नातिसायं न च मध्यन्दिने स्थिते ॥ २४ ॥
 नाश्रातैः सह गच्छंत नैको न वृषलैः सह । पश्चाद्दिवो ब्राह्म-
 णाव गोभ्यो राजभ्य एव च ॥ २५ ॥ वृहाव भारतप्राव गर्भस्थै
 दुर्बलाव च । प्रदक्षिणं प्रकुर्वीत परिष्वातान् वनस्पतीन् ॥ २६ ॥
 चतुष्पदान् प्रकुर्वीत सर्वानेव प्रदक्षिणान् । मध्यन्दिने निष्काशे
 चर्चरात्रे च सर्वदा ॥ २७ ॥ चतुष्पदं न सेवेत उभे सभ्ये तथैव
 च । उपानहौ च वस्त्रञ्च घृतमन्यं न धारयेत् ॥ २८ ॥ ब्रह्मचारी
 च नित्यं स्यात् पादं पादेन नाक्रमेत् । अभावस्यां पौर्षमास्यां
 चतुर्दश्याञ्च सर्वशः ॥ २९ ॥ अष्टम्यां सर्वपक्षाणां ब्रह्मचारी सदा
 भवेत् । तृथामांसं न खादेत पृष्ठमांसं तथैव च । पात्रोप
 परिवादञ्च पैशुन्यञ्च विवर्जयेत् ॥ ३० ॥ नारुन्तुदः स्यान्न नृशंस-
 वादी न हीनतः परमभ्याददीत । यथास्य वाचा पर उद्विजेत
 न तां बहिदुषतीं पापलोक्याम् ॥ ३१ ॥ वाक्पावका वदनाच्छि-
 तन्ति यैराहृतः शोषति रात्रग्रहानि । परस्य नामभसु निष्प-
 तन्ति तान् पण्डितो नावसृजेत् परेषु ॥ ३२ ॥ रोहति शाक-
 विडं वनं परशुना हतम् । वाचा दुरुक्तया विडं न संरोहति
 वाक्क्षतम् ॥ ३३ ॥ कर्षिनास्त्रीकनाराचाच्चिर्हरन्ति शरीरतः ।
 वाक्पथ्यास्तु न निर्घर्स्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः ॥ ३४ ॥ हीना-
 ज्ञानतिरिक्ताज्ञान् विद्याहीनान् विगर्हितान् । अपेक्षविणहीनांश्च
 सञ्जहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥ ३५ ॥ नास्तिभ्यं वेदनिन्दाञ्च द्दिवतामाञ्च
 कुक्षनम् । देवस्तन्नाभिमानञ्च तैश्चापञ्च परिवर्जयेत् ॥ ३६ ॥

परस्य दण्डं नोद्यच्छेत् क्रुद्धो नैनं निघातयेत् । अन्यत्र पुत्रान्
 क्लिष्टाश्च शिष्टाश्च ताडनं शतम् ॥ ३७ ॥ न ब्राह्मणान् परि-
 वदेत् न चत्वाणि न निर्विधेत् । तिथिं पक्षस्य न ब्रूयाच्च वा-
 स्यायुर्न रिष्यते ॥ ३८ ॥ कृत्वा मूलरीषि तु रघ्यामाक्रम्य वा पुनः ।
 पादपद्मालनं कुर्यात् स्वाध्याये भोजने तथा ॥ ३९ ॥ त्रीणि
 ईवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् । अष्टमङ्गिनिर्घोषितां वच-
 नात्वा प्रपश्यते ॥ ४० ॥ संवावं कृशरं मांसं शकृलीभ्यामनन्था ।
 आत्मानं न प्रकर्तव्यं देवार्थन्तु प्रकल्पयेत् ॥ ४१ ॥ नित्यमग्निं परि-
 चरेद्भिक्षां दद्याच्च नित्यदा । वयतो दन्तकाष्ठञ्च नित्यमेव समा-
 चरेत् ॥ ४२ ॥ न चाभ्युदितभावी स्यात् प्रायश्चित्ती तथा भजेत् ।
 मातापितरनुत्याय पूर्वमेवाभिवादयेत् ॥ ४३ ॥ आचार्यमथ वाप्यन्यं
 तथायुर्विन्दते महत् । वर्जयेद्दन्तकाष्ठानि वर्जनीयानि नित्यथः
 ॥ ४४ ॥ भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्वस्वपि विवर्जयेत् । उदङ्मुखश्च
 सततं शौचं कुर्यात् समाहितः ॥ ४५ ॥ अकृत्वा देवपूजाञ्च ना-
 चरेद्दन्तधावनम् । अकृत्वा देवपूजाञ्च नाभिगच्छेत् कदाचन ॥ ४६ ॥
 अन्यत्र तु गुरुं उरुं धार्मिकं वा विचक्षणम् । श्वशुरीश्वरौ न
 चादर्शो मखिनो बुद्धिमत्तरैः ॥ ४७ ॥ न चाशतां स्त्रिवं गच्छे-
 द्भिक्षी वा कदाचन । उदक्शिरा न स्वपेत तथा प्रत्यक्शिरा
 न च ॥ ४८ ॥ प्राक्शिरास्तु शपेदिदानयवा दक्षिणाशिराः । न
 भजे नावशीर्षं च शयने प्रसृपीत च ॥ ४९ ॥ नान्तर्हनि न संयुक्ते
 न च तिथ्यक्कदाचन । न चापि गच्छेत् कार्य्येण समयादापि
 नास्तिके ॥ ५० ॥ आसनन्तु पदाकृष्य न प्रसज्येस्तथा नरः । न
 नमः कर्हिचित् स्नावात् न निशावां कदाचन ॥ ५१ ॥ स्नात्वा च
 नाशुष्येत गात्राणि सुविचक्षणः । न चानुक्षिप्पेदस्नात्वा स्नात्वा
 वासो न निर्दुनेत् ॥ ५२ ॥ न चैवाद्वाणि वासांसि नित्यं सेवेत
 मानवः । सजस्र नावकृष्येत न वक्षिर्दारयतीव च ॥ ५३ ॥ उद-

कदाचन च संभाषां न कुर्वीत कदाचन । नोत्सृजेत् पुरीषश्च चित्ते
 ग्रामस्य चान्तिके ॥ ५४ ॥ उभे मूत्रपुरीषे तु नाप्सु कुर्यात् कदा-
 चन । अन्नं बुभुक्षमाणस्तु त्रिमुक्तिं सृष्टेदपः ॥ ५५ ॥ भुक्त्वा
 चान्नं तथैव त्रिहिः पुनः परिमार्जयेत् । प्राङ्मुखो नित्यमन्नोवा-
 हाव्यतोऽन्नमनुतायन् ॥ ५६ ॥ प्रस्कन्दयिष्य मनसा भुक्त्वा चाग्नि-
 मुपसृष्टेत् । आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते वयस्यं दक्षिणामुखः ॥ ५७ ॥
 धन्यं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः । अग्निमालम्ब्य
 तोयेन सर्वान् प्राणानुपसृष्टेत् ॥ ५८ ॥ गात्राणि चैव सर्वाणि
 नाभिं पाणितले तथा । नाधितिष्ठेत्तुपं जातु केशभक्तकपालिकाः
 ॥ ५९ ॥ अन्यस्य चाप्यवस्नातं दूरतः परिवर्जयेत् । यान्तिहोमांश्च
 कुर्वीत साधित्राणि च धारयेत् ॥ ६० ॥ निषस्यशपि खादित न
 तु गच्छन् कदाचन । मूत्रं नोत्तिष्ठता कार्यं न भक्षानि न गोव्रजे
 ॥ ६१ ॥ आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् । आर्द्र-
 पादस्तु भुञ्जानो वर्षाणां जीवते शतम् ॥ ६२ ॥ व्रीणि तेजांसि
 नोच्छिष्ट आलभेत कदाचन । अग्निं गां ब्राह्मणञ्चैव तथा द्यायुर्न
 क्षीयते ॥ ६३ ॥ व्रीणि तेजांसि नोच्छिष्ट उदीहित कदाचन ।
 सूर्याचन्द्रमनो चैव नक्षत्राणि च सर्वशः ॥ ६४ ॥ जङ्घं प्राणा
 श्च्युत्क्रामन्ति यूनः स्वविर आयति । अभ्युत्यानामिवादाभ्यां पन-
 स्तान् प्रतिपद्यते ॥ ६५ ॥ अभिवादयेत् वृद्धांश्च दद्याच्चैशसनं
 स्वयम् । कृताञ्जलिरुपासीत गच्छन्तं पृष्टतोऽन्वियात् ॥ ६६ ॥
 न चासीतासने भिन्ने भिन्नकांस्यञ्च वर्जयेत् । नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं
 न नग्नः स्नातुमर्हति ॥ ६७ ॥ स्वप्नञ्च नैव नग्नेन न चोच्छिष्टोऽपि
 संविशेत् । उच्छिष्टो न स्पृशेच्छीषं सर्वं प्राणास्तदाश्रयाः ॥ ६८ ॥
 केशग्रहं प्रहारांश्च शिरस्येतान् विवर्जयेत् । न संहताभ्यां
 पाणिभ्यां कण्ठद्वीतात्मनः शिरः ॥ ६९ ॥ न चाभीच्छां शिरः
 स्त्रायात्तथास्यायुर्न रिष्यते । शिरः स्नातेश्च तैलैश्च नाङ्गं किञ्चि-

इपि स्पृशेत् ॥ ७० ॥ तिलभट्टं न चासौवात्तवास्वावुर्न रिच्यते ॥
 नाध्यापयेत्तथोच्छ्रिष्टो नाधीयीत कदाचन ॥ ७१ ॥ वाते च पूति-
 गन्धे च मनसापि न चिन्तयेत् । अत्र गाथा यमोद्गीताः कीर्ष-
 यन्ति पुराविदः ॥ ७२ ॥ आयुरस्य निहन्तामि प्रजास्तस्याद्दे-
 तथा । य उच्छ्रिष्टः प्रवृत्ति स्वाध्यायश्चाधिगच्छति ॥ ७३ ॥
 यद्यानध्यायकालेऽपि मोहाद्भ्यस्यति दिजः । तस्य वेदः प्रणश्येत्
 आयुश्च परिहीयते ॥ ७४ ॥ तस्माद्युक्तो ह्यनध्याये नाधीयीत
 कदाचन । प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिगाह्य प्रतिदिजान् ॥ ७५ ॥ ये
 मेहन्ति च पथ्यान् ते भवन्ति गतायुषः । उभे मूत्रपुरीषे तु दिवा
 कुर्यादुदञ्जुखः ॥ ७६ ॥ दृष्टिणाभिमुखो रात्रौ तथा ह्यायुर्न
 रिच्यते । त्रीन् कृपान्नावजानीयाद्दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ ७७ ॥
 ब्राह्मणं चत्रियं सपत्न्यं सर्वं ह्याधीविपारूयः । दहत्याशीविपः क्रुद्धो
 यावत् पश्यति चक्षुषा ॥ ७८ ॥ चत्रियोऽपि दहेत् क्रुद्धो यावत्
 पश्यति नेत्रसा । ब्राह्मणस्तु कुलं हन्याद्भ्रान्तेनावेक्षितेन च ॥ ७९ ॥
 तस्मादेतन्नयं ब्रह्मादुपसेवेत पण्डितः । गुरुणा चैव निर्गन्धो न
 कर्त्तव्यः कदाचन ॥ ८० ॥ अनुमान्यः प्रसाद्य गुरुः क्रुद्धो बुधि-
 छिर । सम्यक्स्थित्याप्रवृत्तेऽपि वर्त्तितव्यं गुराविह ॥ ८१ ॥ गुरु-
 निन्दाः दहत्यायुर्मनुष्याणां न संशयः । दूरादावसमान् मूत्रं
 दूरात् पादावसेचनम् ॥ ८२ ॥ उच्छ्रिष्टोऽर्ज्जनं चैव दूरे धार्यं
 हितैषिणा । रक्तमाख्यं न धार्यं स्यात् शुद्धं धार्यन्तु पण्डितैः
 ॥ ८३ ॥ वर्जयित्वा तु कमलं तथा कुवलयं प्रभो । रक्तं चिरञ्चि
 धार्यन्तु तथा वानेयमित्यपि ॥ ८४ ॥ काञ्चनीयापि माला वा न
 वा दुष्यति कर्हिवित् । स्नातस्य वर्षकं नित्यमाहं दद्याद्विषा-
 म्यते ॥ ८५ ॥ विपर्ययं न कुर्वीत वासहो बुद्धिमान्तरः । तथा
 नान्यद्वृतं धार्यं न चापश्यमेव च ॥ ८६ ॥ अन्यदेव भवेदापः
 शयनीषि नरोत्तम । अन्यद्रथ्यासु दिवानामर्थावानन्यदेव हि ॥ ८७ ॥

त्रिंशद्बन्धनाभ्याश्च तिलेन तगरेण च । पृथगीवानुलिम्बित केश-
 रेण च बुद्धिमान् ॥ ८८ ॥ उपवासश्च कुर्वीत स्नातः सुचिरश्च-
 द्युतः । पर्वकालेषु सर्वेषु ब्रह्मचारी सदा भवेत् ॥ ८९ ॥ समान-
 मेकपात्रे तु भुञ्जेन्नान्यं जनेश्वर । आलीङ्गया परिकृतं भक्ष्यवीत
 कदाचन ॥ ९० ॥ तथा मोदृतसाराणि प्रेक्षते नाप्रदाय च । न
 सखिहृष्टो मेधावी नायुवेन च सत्सु च ॥ ९१ ॥ प्रतिपिदान्
 चर्मेषु भक्ष्यान् भुञ्जीत पृष्ठतः । पिप्लवश्च वटश्चैव शण्णमाकं तथैव
 च ॥ ९२ ॥ सहुस्वरं न खादेष्व भवार्थी पुरुषोत्तमः । आलं-
 ग्यं तथा मांसं मायूरश्चैव वर्जयेत् ॥ ९३ ॥ वर्जयेच्छुक्रमांसञ्च
 तथा पशुपितञ्च यत् । न पाणी लग्नां विद्वान् प्राञ्जोयान्न च
 रात्रिषु ॥ ९४ ॥ दधिपक्तून् भुञ्जीत तथामांसञ्च वर्जयेत् । सार्यं
 प्रातश्च भुञ्जीत नान्तराले समाहितः ॥ ९५ ॥ बालेन तु न
 भुञ्जीत परयाज्ञं तथैव च । वाद्यतो नैकजस्तस्य मांसंविष्टः कदा-
 चन ॥ ९६ ॥ भूमौ सदैव नाञ्जोयान्नानामीनो न शब्दयत् ।
 तीक्ष्णपूर्वं प्रदायान्नमतिथिभ्यो विधेयतः ॥ ९७ ॥ पशुञ्च भुञ्जीत
 मेधावी न चाप्यन्यमना नरः । समानमेकपात्रान्तु भोज्यमन्नं
 नरेश्वर ॥ ९८ ॥ विषं हलाहलं भुङ्क्ते योऽप्रदाय सुहृच्चने ।
 पानीयं पावसं शक्तून् दधिसर्पिस्सधून्यपि ॥ ९९ ॥ निरस्य
 शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्यचित् । भुञ्जानो मनुजव्याघ्र नैव शङ्कां
 समाचरेत् ॥ १०० ॥ दधि चाप्यनुपानं वै कर्तव्यञ्च भवार्थिना ।
 आकम्प्य चैकहस्तेन परिप्लाव्यं तथादकम् ॥ १०१ ॥ यद्गुष्ठं चरण-
 स्याच्च दक्षिणस्यावसेवयेत् । पाणिं मूर्द्ध्नि समाघ्राय स्पृष्ट्वा चाम्नि-
 समाहितः ॥ १०२ ॥ चातिशैठामवाप्नोति प्रयोगकुशलो नरः ।
 अग्निः प्राणान् समालभ्य नाभिं पाणितले तथा ॥ १०३ ॥ स्पृशं-
 चैव प्रतष्ठेत न चाप्यार्द्रं पाणिना । यद्गुष्ठस्यान्तराले च ब्राह्म-
 णीर्षमुदाहृतम् ॥ १०४ ॥ कनिष्ठिकायाः पश्चात् देवतीर्षमिहो-

ष्यते । अङ्गुष्ठस्य च दशमं प्रहृष्टिभ्याश्च भारत ॥ १०५ ॥ तेन
 पितृणां कुर्वीत सृष्ट्वापो न्यावतस्तथा । परापवाहं न ब्रूया-
 न्नाप्रियञ्च कदाचन ॥ १०६ ॥ न मन्थुः कश्चिदुत्पाद्यः पुद्वेष्य
 भवार्थिना । पतितैस्तु कथां नैच्छेत्सर्वमञ्च विवर्जयेत् ॥ १०७ ॥
 संसर्गं न च गच्छेत् तथायुर्विन्दते महत् । न दिवा मैथुनं गच्छेन्न
 कन्यां न च बन्धकीम् ॥ १०८ ॥ न चास्त्रातां स्त्रियं गच्छेत्तथायु-
 र्विन्दते महत् । स्त्रे स्त्रे तीर्थं समाचम्य कार्यं समुपकल्पिते ॥ १०९ ॥
 त्रिः पीत्वापो हिः प्रमृज्य कृतघोषो भवेन्नरः । इन्द्रियाणि सकृत्
 स्पृश्य त्रिरभ्युष्य च मानवः ॥ ११० ॥ कुर्वीत पितॄं देवञ्च वेद-
 दृष्टेन कर्मणा । ब्राह्मणार्थिं च दक्षीणं तच्च मे शृणु कौरव ॥ १११ ॥
 पवित्रञ्च हितञ्चैव भोजनाद्यन्तयोस्तथा । सर्वघोषेषु ब्राह्मणेन
 तीर्थेन समुपसृजेत् ॥ ११२ ॥ निष्ठीव्य तु तथा चुत्वा सृष्ट्वापो
 हि शुचिर्भवेत् । उद्वो ज्ञानिस्तथा मित्रं दरिद्रो यो भवेदपि
 ॥ ११३ ॥ गृहे वामयितव्यास्ते धन्यमायुष्यमेव च । गृहे पारा-
 वता धन्याः शुक्राय सहस्रारिकाः ॥ ११४ ॥ गृहेष्वेते न पापाश्च
 तथा वै तैलपायवाः । उद्वीपकाश्च रघ्राश्च कपोत भ्रमरा-
 स्तथा ॥ ११५ ॥ निविशेयुर्वदा तत्र शान्तिमेव तदाचरेत् । अम-
 ङ्गुष्ठानि चैतानि तयोत्क्रोशा महात्मनाम् ॥ ११६ ॥ महात्मनो-
 ऽतियुष्मानि न वक्तव्यानि कर्हिचित् । अगम्याय न गच्छेत् राक्ष-
 पत्नीं सखीं तथा ॥ ११७ ॥ वैद्यानां बालवृद्धानां भत्यानाञ्च
 युधिष्ठिर । बन्धूनां ब्राह्मणानाञ्च तथा शारणिकस्य च ॥ ११८ ॥
 सख्यन्धिनाञ्च राजेन्द्र तथायुर्विन्दते महत् । ब्राह्मणस्यपतिभ्याञ्च
 निर्मितं यन्निवेशनम् ॥ ११९ ॥ तदावसेत् सदा प्राज्ञो भवार्थी
 मनुजेश्वर । सन्ध्यायां न स्वपेट्राजन् विद्यां न च समाचरेत् ॥ १२० ॥
 न भुञ्जीत च मेधावी तथायुर्विन्दते महत् । नक्तं न सूर्यात्
 पितृणां भुक्त्वा चैव प्रसाधनम् ॥ १२१ ॥ पानीयस्य क्रिया नक्तं

न कार्या भूतिमिच्छता । वर्जनीयाश्च वै नित्यं प्रकृतौ निः
 भारत ॥ १२२ ॥ धेषाणि चावहातानि पानीवहापि भोजने ।
 षोडशत्यं न च कर्तव्यं रात्रौ न च समाचरेत् ॥ १२३ ॥ दिव्यच्छेदं
 न कुर्वीत भुक्त्वा न च समाचरेत् । महाकुले प्रसूताश्च प्रयस्याः
 लक्षणेस्तथा ॥ १२४ ॥ वयस्याश्च महाप्राणः कन्यामात्रोदुमर्हति ।
 अपत्यमुत्पाद्य ततः प्रतिष्ठाप्य कुलं ततः ॥ १२५ ॥ पुत्राः प्रदद्या
 शानेषु कुलधर्मेषु भारत । कन्या चोत्पाद्य दातव्या कुलपुत्राय
 धीमते ॥ १२६ ॥ पुत्रा निवेश्याश्च कुलादृत्तया लभ्याश्च भारत ।
 धिरः क्षात्रात्पथ कुर्वीत दैवं पितृमयापि वा ॥ १२७ ॥ नक्षत्रे
 न च कुर्वीत यस्मिन् जाता भवेत्वरः । न प्रोष्ठपदयोः कार्यं
 तथान्नेषु च भारत ॥ १२८ ॥ दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरिश्च विव-
 र्जयेत् । ज्योतिषे यानि चोक्तानि तानि सर्वाणि भारत ॥ १२९ ॥
 प्राङ्मुखः श्मश्रुकर्माण्य कारयेत् सुसमाहितः । उदङ्मुखो वा
 राजेन्द्र तथायुर्विन्दते महत् ॥ १३० ॥ परिव्राटं न च ब्रूयात्
 परेषामात्मनस्तथा । परिव्राटो ह्यधर्माश्च प्रोच्यते भरतर्षभ ॥ १३१ ॥
 वर्जयेद्दृग्निनीं नारीं तथा कन्यां नरोत्तम । समार्थां व्यङ्गिता-
 श्चैव मातुः सकुलजां तथा ॥ १३२ ॥ वृक्षां प्रव्रजिताश्चैव तथैव च
 पतिव्रतान् । अयोनिश्च वियोनिश्च न च गच्छेद्विचक्षणः ॥ १३३ ॥
 पित्राणां कृष्टिनीं नारीं न खभावोदुमर्हसि । अपस्मारिकुले जातां
 निहीनाश्चैव वर्जयेत् ॥ १३४ ॥ शिखरिणाश्च कुले जातां चयिणां
 मनुजेश्वर । लक्षणे रन्विता या च प्रयस्ता या च लक्षणैः ॥ १३५ ॥
 मनोश्चा दर्शनीया च तां भवान् वोदुमर्हसि । महाकुले निवे-
 द्यं सदृशे वा युधिष्ठिर ॥ १३६ ॥ अचरा पतिता चैव न ग्राह्या
 भूतिमिच्छता । अग्नीनुत्पाद्य यज्ञेन क्रियाः सुविहिताश्च याः
 ॥ १३७ ॥ वेदे च ब्राह्मणैः प्रोक्तास्ताश्च सर्वाः समाचरेत् । न
 चेषां स्त्रीषु कर्तव्या रक्ष्या दाराश्च सर्वशः ॥ १३८ ॥ अनावुष्याः

सह । न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात् कदाचन ॥ १२ ॥ न
 ज्येष्ठो नावमन्येत दुष्कृतः प्राकृतोऽपि वा । यदि स्त्री यदावरजः
 श्रेययेत्तदाचरेत् ॥ १३ ॥ धर्मं हि श्रेय इत्याहुरिति धर्म-
 विदो जनाः । दद्यात्तदर्थानुपाध्याय उपाध्यावात् पिता दद्य ॥ १४ ॥
 दद्य चैव पितृभ्राता सर्वां वा पृथिवीमपि । गोरवेणाभिभवति
 नास्ति भ्रातृसमो गुरुः ॥ १५ ॥ माता गर्वीयसी यद्य तेनैतां मन्यते
 जनः । ज्येष्ठो भ्राता पितृसमो ऋते पितरि भारत ॥ १६ ॥ स
 ज्येष्ठां वृत्तिदाता स्यात् स चैतान् प्रतिपासयेत् । कनिष्ठास्तं
 नमस्येरन् सर्वे कन्दानुवर्त्तिनः ॥ १७ ॥ तमेव चापञ्जीवेरन् यथैव
 पितरं तथा । शरीरमेतौ सृजतः पिता माता च भारत ॥ १८ ॥
 आचार्य्यास्ता या जातिः सा सत्या साजरामरा । ज्येष्ठा मातृ-
 समा चापि भगिनी भरतर्षभ । भ्रातुर्भार्या च तदत् स्यात् यस्या
 बाह्ये स्नानं पिवेत् ॥ १९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशास नक्रपर्वणि ज्येष्ठकनिष्ठधर्म-
 कथने पञ्चाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सर्वेषामेव वर्णाणां स्त्रीच्छानाच्च पिता-
 मह । उपवासे मतिरियं कारणञ्च न विद्महे ॥ १ ॥ ब्रह्मचर्येण
 निवमाश्रित्वा इति नः श्रुतम् । उपवासे कथं तेषां इत्यमस्ति
 पितामह ॥ २ ॥ निवमाश्रित्वासांश्च सर्वेषां ब्रूहि पार्श्विव ।
 आप्नोति कां गतिं तात उपवासपरावणः ॥ ३ ॥ उपवासः परं
 पुण्यमुपवासः परावणम् । उपोषेह नरयेष्ठ किं फलं प्रतिपद्यते
 ॥ ४ ॥ अघर्माद्युच्यते केन धर्ममाप्नोति वा कथम् । स्वर्गं पुण्यञ्च
 क्वमपि कथं भरतसत्तम ॥ ५ ॥ उपोष्य चापि किं तेन प्रदिवं
 स्यान्नराधिप । धर्मण च सुखानर्थान् समेदोऽन ब्रवीहि तम् ॥ ६ ॥

वशम्यावन उवाच । एवं ब्रुवाणं कौन्तेयं धर्मज्ञं धर्मतेज-
वित् । धर्मपुत्रमिदं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच । इदं खलु मया राजन् श्रुतमासीत् पुरातनम् ।
उपवासविधौ श्रेष्ठा गुणा ये भरतर्षभ ॥ ८ ॥ ऋषिमन्त्रिसं-
पूर्वं पृष्टवानस्मि भारत । यथा मां त्वं तथैवाहं पृष्टवांस्तं तपो-
धनम् ॥ ९ ॥ प्रश्नमेतन्मया पृष्टो भगवानन्विसृज्यवः । उपवास-
विधिं पुण्यमाचष्ट भरतर्षभ ॥ १० ॥

अङ्गिरा उवाच । ब्रह्मक्षत्रे त्रिरात्रञ्च विहितं कुरुनन्दन ।
द्विस्त्रिरात्रमथैकाहं त्रिद्विष्टं पुरुषर्षभ ॥ ११ ॥ वैश्याः शूद्राश्च
यथाहादुपवासं प्रचक्रिरे । त्रिरात्रं वा द्विरात्रं वा तथोव्युष्टिर्न
विद्यते ॥ १२ ॥ चतुर्थभक्तक्षपणंश्चैश्वे शूद्रे विधीयते । त्रिरात्रं
न तु ऋष्येर्विहितं धर्मदर्षिभिः ॥ १३ ॥ पञ्चम्यां वापि षष्ट्याञ्च
पौर्णमास्याञ्च भारत । उपोष्य एकभक्तेन नियतात्मा जितेन्द्रियः
॥ १४ ॥ क्षमावान् रूपसम्पन्नः श्रुतवाचैश्च जायते । नानपथो
भवेत् प्राचीं दरिद्रो वा कदाचन ॥ १५ ॥ यजिगुः पञ्चमो षष्ठो
कुलेभ्यो भोजयेद्दिवान् । षष्टमीमथ कौरव्य कृशापजे चतुर्दशीम्
॥ १६ ॥ उपोष्य व्याधिरहितो वीर्यवान् भजायते । मार्गशीर्षन्तु
यो मासमेकभक्तेन सङ्गमेत् ॥ १७ ॥ भोजयेच्च दिवान् भक्त्या स
मुच्येद्वाधिकिन्ऋषिः । सर्वकल्याणसम्पूरकः सर्वोऽधिःसमन्वितः ॥ १८ ॥
उपोष्य व्याधिरहितो वीर्यवान् भजायते । कृषिभागी बद्धधनो
बद्धधान्यश्च जायते ॥ १९ ॥ पौष्णमासन्तु कौन्तेय भक्तेनैकेन यः
क्षमेत् । सुभंगो दर्शनियश्च यथोभागी च जयते ॥ २० ॥ माघन्तु
नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षमेत् । श्रीमत्कुले प्रातिमध्ये स
महत्त्वं प्रपद्यते ॥ २१ ॥ भगदैवतमरुन्तु एकभक्तेन यः क्षमेत् ।
स्त्रीषु बलभर्ता याति वश्यायास्य भवन्ति ताः ॥ २२ ॥ चैत्रन्तु
नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षमेत् । सुवर्षमणिमुक्ताढेय कुले

महति जायते ॥ २३ ॥ निस्तरेदिकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः ।
 नरो वा यदि वा नारी चातीनां चैष्ठतां व्रजेत् ॥ २४ ॥ ज्येष्ठा-
 मूलान्तु यो मासमेकभक्तेन सह्येत् । ऐश्वर्यमनुत्तं चैष्ठं पुमान्
 स्त्री वा प्रपद्यते ॥ २५ ॥ आषाढमेकभक्तेन स्त्रिया मासमतन्द्रितः ।
 बह्वधायो बह्वधना बह्वपुत्रश्च जायते ॥ २६ ॥ श्रावणं निवतो
 मासमेकभक्तेन यः क्षेपेत् । यत्र तत्राभिषेकेण पूज्यते चाति-
 वर्धनः ॥ २७ ॥ प्रोष्ठपदन्तु यो मासमेकाहारो भविष्यति । घनाहारं
 क्लीतमचलमैश्वर्यं प्रतिपद्यते ॥ २८ ॥ तथैवाश्वजुजं मासमेक-
 भक्तेन यः क्षेपेत् । सृजावान् वाहनाढ्यश्च बह्वपुत्रश्च जायते
 ॥ २९ ॥ कार्तिकेकन्तु नरो मासं यः कुर्यादिकभोजनम् । शूरश्च
 बह्वभार्यश्च कीर्त्तिमाश्चैव जायते ॥ ३० ॥ इति मासा नरव्याघ्र
 क्षपतां परिकीर्त्तितः । तिथीनां नियमा ये तु शृणु तानपि
 पार्थिव ॥ ३१ ॥ पक्षे पक्षे गते यस्तु भक्तमश्रुति भारत । गवाढ्यो
 बह्वपुत्रश्च दीर्घायुश्च स जायते ॥ ३२ ॥ मासि मासि त्रिरात्राणि
 कृत्वा वर्षाणि द्वादश । गणाधिपत्यं प्राप्नोति निःसपत्न्यमनाविष्टम्
 ॥ ३३ ॥ एते तु नियमाः सर्वे कर्त्तव्याः शरदो दृश । देवान्ये
 भरतश्रेष्ठ प्रवृत्तिमनुवर्त्तताम् ॥ ३४ ॥ यस्तु प्रातस्तथा सायं
 भुञ्जानो नान्तरा पिवेत् । अहिंसा निरतो नित्यं ब्रह्मणो ज्ञान-
 वेदसम् ॥ ३५ ॥ षड्भिः स वर्षे नृपते सिध्यते नात्र संशयः ।
 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानकः ॥ ३६ ॥ अधिवासे
 सोऽश्वरसां दृत्यगीतविनादिति । रमते स्त्रीसहस्राद्यैः सुकृती
 पिरजा नरः ॥ ३७ ॥ तप्तकाञ्चनदर्श्याभं विमानमधिरोहति ।
 पूषं वर्षसहस्रञ्च ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३८ ॥ तत्क्षवादिश्च
 चागम्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते । यस्तु सस्वत्सरं पूषमेकाहारी
 भवेन्नरः ॥ ३९ ॥ अतिरात्रस्य यज्ञस्य स फलं समुपाकृते । दश-
 वर्षसहस्राणि स्वर्गं च स महीयते ॥ ४० ॥ तत्क्षवादिश्च चागम्य

भाङ्गात्प्रतिपद्यते । वस्तु सम्बत्सरं पूष्यं वतुर्थं भक्तमश्रुते ॥४१॥
 अहिंसानिरतो निग्रहं सत्यवाग्बिभ्रितेन्द्रियः । वाङ्मयेवस्य यज्ञस्य
 च फलं समुपाश्रुते ॥ ४२ ॥ दशवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके मही-
 यते । षष्ठे काले तु कौन्तेय नरः सम्बत्सरं क्षपन् ॥ ४३ ॥ अश्व-
 नेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः । चक्रवाकप्रयुक्तेन विमानेन
 स गच्छति ॥ ४४ ॥ चत्वारिण्यत्सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ।
 षष्टमेन तु भक्तेन जीवेत् सम्बत्सरं नृप ॥ ४५ ॥ गवामयस्य
 यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः । हंससारप्रयुक्तेन विमानेन स
 गच्छति ॥ ४६ ॥ पञ्चाशत्सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ।
 पक्षे पक्षे गते राजन् योऽश्रीयाद्वर्षमेव तु ॥ ४७ ॥ पक्ष्मासा-
 नयनं तस्य भगवानङ्गिराब्रवीत् । षष्टिं वर्षसहस्राणि दिव-
 मावसते च सः ॥ ४८ ॥ वीणानां उरुकीनाञ्च विणुनाञ्च विद्या-
 व्यते । सुशोभैर्नधुरैः शब्दैः सुप्तः सः प्रतिबोधयते ॥ ४९ ॥ सम्बत्-
 सरमिदृशकन्तु मासि मासि पिवेदपः । फलं विश्वजितस्तात
 प्राप्नोति स नरो नृप ॥ ५० ॥ सिंहव्याघ्रप्रयुक्तेन विमानेन स
 गच्छति । सप्ततिञ्च सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥ ५१ ॥
 मासादूहं नरव्याघ्र नोपवासो विधीयते । पिथिं त्वनयन याद्गुः
 पार्थ धर्मविदो जनाः ॥ ५२ ॥ अनात्तो व्यधिरेहितो गच्छे-
 दनयनन्तु यः । पदे पदे यज्ञफलं समाप्नोति न संशयः ॥ ५३ ॥
 दिवं हंसप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति । शतं वर्षसहस्राणां
 मोदते स दिवि प्रभुः ॥ ५४ ॥ शतञ्चाप्सरसः कथा रयन्त्यपि
 तं नरम् । आत्तो वा व्यधितो वापि गच्छेदनयनन्तु यः ॥ ५५ ॥
 शतं वर्षसहस्राणां मोदते स दिवि प्रभो । काञ्चोनूपुरशब्देन
 सुप्तश्चैव प्रबोधयते ॥ ५६ ॥ सहस्रहंसप्रयुक्तेन विमानेन तु गच्छति ।
 स गदा स्त्रीमताकीर्णं रमते भरतर्षभ ॥ ५७ ॥ क्षीण व्याप्यायनं
 इष्टं क्षतय क्षतरोहणम् । व्यधिन दोषप्रदानः क्रुद्धय च

प्रसादनम् ॥ ५८ ॥ दुःखितस्वार्थमागाभ्यां दुःखानां प्रतिघेधनम् ।
 न चैते स्वर्गकामस्य रोहन्ते सुखमेधसः ॥ ५९ ॥ अतः स काम-
 संयुक्तो विमाने हेमसन्निभे । रमते स्त्रीयताकीर्णं पुरुषोऽसहस्रतः
 शुचिः ॥ ६० ॥ स्वस्वः सफलसङ्कल्पः सुखी विगतकल्पघः । अन्-
 यन् दिवसुत्सृज्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ६१ ॥ वाससंख्यप्रती-
 काशे विमाने हेमवर्चसि । वैदूर्यमरूाखचिते वीणामुरजनादिते
 ॥ ६२ ॥ पताकादीपिकाकीर्णं दिव्यपण्डाग्निनादिते । स्त्रीसहस्रा-
 नुचरिते स नरः सुखमेधते ॥ ६३ ॥ यावन्ति रोमकूपाणि तस्य
 गात्रेषु पाण्डवः । तावन्त्येव सहस्राणि वर्षाणि दिवि मोदते ॥ ६४ ॥
 नास्ति वेदात् परं शास्त्रं नास्ति मातृसमो गुरुः । न धर्मात्
 परमो लाभस्तपो नानघनात् परम् ॥ ६५ ॥ ब्राह्मणेभ्यः परं
 नास्ति पावमं दिवि चेह च । उपवासैस्तथा तुल्यं तपःकर्म न
 विद्यते ॥ ६६ ॥ उपोष्य विधिपद्मे वास्त्रदिवं प्रतिपेदिरे । ऋष-
 यश्च परां सिद्धिमुपवासैरवाप्नुवन् ॥ ६७ ॥ दिव्यं वर्षसहस्राणि
 शिष्टान्निव्रेण धीमता । सान्त्वमेकेन भक्तन तेन विप्रस्यमागतः
 ॥ ६८ ॥ अवनो जमदग्निश्च वशिष्ठो गौतमी भृगुः । पूर्व एव
 दिवं प्राप्ताः क्षमावन्तो महर्षयः ॥ ६९ ॥ इदमद्भिरसः पूर्वं मह-
 र्षिभ्यः प्रदर्शितम् । यः प्रदर्शयते नित्यं न स दुःखमवाप्नुवात्
 ॥ ७० ॥ इदन्तु कौन्तेय यथाक्रमं विधिं प्रवर्तितं सद्भिरसः
 महर्षिणा । पठेच्च यो वै शृणुयाच्च नित्यदा न विद्यते तस्य
 नरस्य क्लिप्तम् ॥ ७१ ॥ विमुच्यते चापि स सर्वसङ्करैर्न चास्य
 दीर्घैरभिभूयते मनः । वियोजिजा नाश्च विजानते कृतं ध्रुवाच्च
 कीर्तिं क्षमते नरोत्तमः ॥ ७२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

उपवासविधौ षडधिकयतोऽध्याये ॥ १०६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पितामहेन विधिबद्ध्याः प्रीक्ता नहा-
 क्षमा । गुणाश्चैषां यद्वातथ्यं प्रेत्य चेह च सर्वघः ॥ १ ॥ न ते
 यद्वा दरिद्रेण यथाः प्राप्तुं पितामह । बहूपकरणा यथा नामन-
 सञ्चारविस्तराः ॥ २ ॥ पार्थिवैराजपुत्रैर्वा यद्वा प्राप्तुं पितामह ।
 नार्थहीनैरवगुणैरेकालभिरसंहतैः ॥ ३ ॥ यो दरिद्रैरपि विधि-
 यद्वाः प्राप्तुं सदा भवेत् । तुष्यो यश्चफलेरैतैस्ताम्ये ब्रूहि पिता-
 मह ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच । इदमद्भिरसा प्रीक्तमुपवासफलात्मकम् । विधिं
 यश्चफलेस्तुल्यं तन्निवोध युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ यस्तु कथं तथा सार्वं
 भुञ्जानो नाम्तरा पिवेत् । अहिंसाभिरनो नित्यं जुह्वानो जात-
 वेदसम् ॥ ६ ॥ यद्भिरेव स वर्षेस्तु सिध्यते नात्र संशयः । तप्त-
 काञ्चनवर्षश्च विमानं लभते नरः ॥ ७ ॥ देवस्तीणामधीवासे
 तृत्यगीतनिनादिते । प्राजापत्ये वसेत् पद्मं वर्षाणामभिसन्धिभे
 ॥ ८ ॥ त्रीणि वर्षाणि चः प्रायेत् सततन्त्वेकभोजनम् । अर्ध-
 पद्मीरतो नित्यमभिष्टोमफलं लभेत् ॥ ९ ॥ यश्च बद्धसुवर्षं वा
 वासवप्रिवमाचरेत् । सत्यवाग्दानशीलश्च ब्रह्मव्यखानसूयकः ॥ १० ॥
 क्षान्तो दान्तो जितक्रोधः स गच्छति परां गतिम् । पाण्डुराभ-
 प्रतीकाधि विमाने हंसलक्षणे ॥ ११ ॥ द्वे समाप्ते ततः पद्मे सोऽप्-
 सरोभिर्वसेत् सह । द्वितीये दिवसे यस्तु प्राञ्जीयादिकभोजनम्
 ॥ १२ ॥ सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् । अन्निकार्थ-
 परो नित्यं नित्यं कल्पप्रबोधनः ॥ १३ ॥ अन्निकार्थस्य यश्चस्य
 फलं प्राप्नोति मानवः । हंससारसयुक्तञ्च विमानं लभते नरः ॥ १४ ॥
 इन्द्रलोके च वसते वरस्त्रीभिः समावृतः । तृतीये दिवसे यस्तु
 प्राञ्जीयादिकभोजनम् ॥ १५ ॥ सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जात-
 वेदसम् । अन्निकार्थपरो नित्यं नित्यं कल्पप्रबोधनः ॥ १६ ॥
 अतिरात्रस्य यश्चस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् । मयूरहंससंयुक्तं विमानं

लभते नरः ॥ १७ ॥ सप्रर्षीणां सदा लोके सौख्यरोभिर्भवेत् सर्वं ।
 निर्वर्तनञ्च तदास्य त्रीणि पद्धानि वै विदुः ॥ १८ ॥ दिवसे
 यद्यतुर्थं तु प्राञ्जीयादिकभोजनम् । सदा हाद्यमासान् वै जज्ञानो
 जातवेदसम् ॥ १९ ॥ वाजपेयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
 इन्द्रकन्याधिरुद्धञ्च विमानं लभते नरः ॥ २० ॥ सागरस्य च
 पर्यन्ते वासवं लोकमावसेत् । दिवराजस्य च क्रीडां नित्यकाह-
 मवेक्षते ॥ २१ ॥ दिवसे पञ्चमे यस्तु प्राञ्जीयादिकभोजनम् । सदा
 हाद्यमासांस्तु जज्ञानो जातवेदसम् ॥ २२ ॥ अलुब्धः सत्यवादी
 च ब्रह्मण्यत्राविहिंसकः । अनसुर्युरपापस्यो वाजपेयफलं लभेत्
 ॥ २३ ॥ जाम्बूनदमयं दिव्यं विमानं हंसलक्षणम् । सूर्यमाला
 समाभासमारोहेत् पाण्डुरं गृहम् ॥ २४ ॥ आवर्त्तनानि चत्वारि
 तथा पद्धानि हाद्य । शरान्निपरिमाणञ्च तत्रामौ वसते सुखम्
 ॥ २५ ॥ दिवसे यस्तु षष्ठे वै मुनिः प्रायेत भोजनम् । सदा
 हाद्यमासान् वै जज्ञानो जातवेदसम् ॥ २६ ॥ सदा त्रिषवण-
 स्नायी ब्रह्मचर्येनसूयकः । गवां मेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नो-
 त्यनुत्तमम् ॥ २७ ॥ अग्निज्वालासमाभासं हंसवर्हिणमिदितम् ।
 घातकुम्भसमायुक्तं साधयेद्यानमुत्तमम् ॥ २८ ॥ तथैवाप्यरसा-
 महे प्रतिसुप्तः प्रबोध्यते । नूपुराणां निनादिन मेखलानाञ्च
 निखनैः ॥ २९ ॥ कोटीसहस्रं वर्षाणां त्रीणि कोटिघतानि च ।
 पद्धान्यष्टादश तथा पनाके रे तथैव च ॥ ३० ॥ अयुतानि च
 पद्धान्यष्टसहस्रघतस्य च । लोकानां प्रमाणेन समं ब्रह्मलोके मदी-
 यते ॥ ३१ ॥ दिवसे सप्तमे यस्तु प्राञ्जीयादिकभोजनम् । सदा
 हाद्यमासान् वै जज्ञानो जातवेदसम् ॥ ३२ ॥ सरस्वतीं गोप-
 यानो ब्रह्मचर्यं समाचरेत् । सुमनो वर्षकश्चैव भधुमांसञ्च वक्ष-
 यीत् ॥ ३३ ॥ पुण्ड्रो मरुतां लोकमिन्द्रलोकं च गच्छति । तत्र
 तत्र च सिद्धार्थो देवकन्याभिरुच्यते ॥ ३४ ॥ फलं बह्वसुतर्षस्य

यज्ञस्य लभते नरः । मंस्थामनिगुणां वापि तेषु लोकेषु मोदते
 ॥ ३५ ॥ यस्तु सम्बत्सरं दान्ती भुङ्क्तेऽहन्यष्टमे नरः । देव-
 कार्यपरो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ३६ ॥ पौण्डरीकस्य
 यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् । पद्मवर्षानिभञ्चैव विमानमधि-
 रोहति ॥ ३७ ॥ कृशाः क्रनकवर्षाय नार्थः श्यामास्तथापराः ।
 वयोऋपविलासिन्यो लभते नात्र संशयः ॥ ३८ ॥ यस्तु सम्बत्सरं
 भुङ्क्ते नवमे नवमेऽहनि । सदा द्वादशमासान् वै जुह्वानो जात-
 वेदसम् ॥ ३९ ॥ अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् । पुण्ड-
 रीकप्रकाशञ्च विमानं लभते नरः ॥ ४० ॥ दीपस्तूर्याग्निजोभि-
 हिष्यमालाभिरेव च । गीयते रुद्रकन्याभिः सोऽन्तरीक्षं सना-
 तवम् ॥ ४१ ॥ अष्टादशमहस्राणि वर्षाणां कल्पमेव च । कोटी-
 यत्सहस्रञ्च तेषु लोकेषु मोदते ॥ ४२ ॥ यस्तु सम्बत्सरं भुङ्क्ते
 दशाहे वै गते गते । सदा द्वादशमासान् वै जुह्वानो जातवेदसम्
 ॥ ४३ ॥ ब्रह्मकन्यानिवासे च सर्वभूतमनोहरे । अश्वमेधसह-
 स्रस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ ४४ ॥ रूपवत्यथ तं कन्या रमयन्ति
 सदा नरम् । नीलोत्पलनिभैर्वर्षैर्वक्तोत्पलनिभैस्तथा ॥ ४५ ॥
 विमानं मण्डलावर्त्तमावर्त्तगहनाकुलम् । सागरोर्भिप्रतीकायं स
 लभेद्यानमुत्तमम् ॥ ४६ ॥ विविधमणिमालाभिर्नादितं शङ्ख-
 निस्रमैः । स्फाटिकैर्वज्रसारैश्च स्तम्भैः सुकृतवेदितम् ॥ ४७ ॥
 आरोहति महद्यानं हंससारसनादितम् । कोटीयत्सहस्रं स
 देवलोके प्रमोदते ॥ ४८ ॥ एकादशे तु दिवसे यः प्राप्ते प्राचते
 हविः । सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ४९ ॥ पर-
 श्वार्यं नाभिलषिदाचाथ मनसापि वा । अनृतञ्च न भाषितं माता-
 पित्रोः कृतेऽपि च ॥ ५० ॥ अभिगच्छेन्नहादिवं विमानस्वं महा-
 वलम् । अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ५१ ॥ स्वाव-
 श्युवञ्च पश्येत विमानं समुपस्थितम् । कुमार्थैः काञ्चनाभासाञ्चप-

वक्रो नवन्ति तम् ॥ ५२ ॥ इशाणां तमशीवासं दिवि दिव्यं
 मनोहरम् । वर्षाण्यपरिमेवाणि युगान्ताभिसमप्रभः ॥ ५३ ॥
 कोटीघतसहस्रस्य द्यकोटिघतानि च । इदं नित्यं प्राचयति दिव-
 दानवसम्मतः ॥ ५४ ॥ स तस्मै इर्मनं प्राप्नो दिवसे दिवसे भवेत् ।
 दिवसे हादये वस्तु प्राप्ते वै प्राचते हविः ॥ ५५ ॥ सदा हादय-
 मासान् वै सर्वमेधफलं लभेत् । पादित्यहादये विमानं
 संविधीयते ॥ ५६ ॥ मण्यमुक्ताप्रवालैश्च महापयोभितम् ।
 हंसमासापरिधिप्रं नागवीचीसमाकुलम् ॥ ५७ ॥ मयूरैश्च
 वाकैश्च कूजङ्गिरुपयोभितम् । अट्टैर्महद्भिः संयुक्तं ब्रह्मवीची
 प्रतिष्ठितम् ॥ ५८ ॥ नित्यभावस्यं राजखरमारो समाकुलम् ।
 ऋषिदेवं महाभागखरिः प्राह धर्मवित् ॥ ५९ ॥ तयोदये
 तु दिवसे प्राप्ते यः प्राचते हविः । सदा हादयमासान् वै दिवस-
 फलं लभेत् ॥ ६० ॥ रक्तपद्मोदयं नाम विमानं साधयेत्तरः ।
 जातकपप्रयुक्तान्तु रत्नमञ्जयभूषितम् ॥ ६१ ॥ दिवकन्याभिराकीर्णं
 दिव्याभरणभूषितम् । पुण्यगन्धोदयं दिव्यं वायव्यैरुपयोभितम्
 ॥ ६२ ॥ तत्र शङ्खपत्राके हे युगान्तं कल्पमेव च । अयुतायुतं
 तथापद्मं समुद्रस्य तथा वसेत् ॥ ६३ ॥ गीतगन्धर्वधोपैश्च भेरी-
 पणवनिःस्वनैः । सदा प्रह्लादितस्ताभिर्दिवकन्याभिरिच्यते ॥ ६४ ॥
 चतुर्दशे तु दिवसे यः पूर्णं प्राचते हविः । सदा हादयमासांस्तु
 महामेधफलं लभेत् ॥ ६५ ॥ अनिर्ह्यंश्चव्योखपा दिवकन्याः
 स्वसङ्घताः । मृष्टतप्राङ्गदधरा विमानैरुपयान्ति तम् ॥ ६६ ॥
 कलाहंसविनिर्घोषैर्नूपुराणाञ्च निःस्वनैः । काञ्चीनाञ्च समुत्सर्ष-
 स्तत्र तत्र विधीयते ॥ ६७ ॥ दिवकन्यानिवासे च तस्मिन् वसति
 नामवः । आङ्गवीवालुकाकीर्णं पूषं सव्यत्सरं नरः ॥ ६८ ॥
 वस्तु पक्षे गते भुङ्क्ते एकमक्तं जितेन्द्रियः । सदा हादयमासांस्तु
 कुञ्जानो जातवेदसम् ॥ ६९ ॥ राजसूवसहस्रस्य फलं प्राप्नो-

त्यक्तमम् । सप्तमारीहते दिव्यं चंभवद्विषयेवितम् ॥ ७० ॥
 मणिमूर्खलकीचित्रं जातकपसमावृतम् । दिव्याभरणश्रीभाभि-
 रैरक्षीभिरकृतम् ॥ ७१ ॥ एकस्तथासुतुर्दारं सप्तमीं सुम-
 ह्वरम् । वैजयन्तीसहस्रैश्च शोभितं गीतनिःस्रनै ॥ ७२ ॥ दिव्यं
 दिव्यगुणोपेतं विमानमधिरोहति । मणिमुक्ताप्रवालैश्च भूषितं
 वैद्युतप्रभम् । वसेद्युगसहस्रस्रं खड्गकुम्भरवाहनः ॥ ७३ ॥
 षोडशे दिवसे प्राप्ते यः कुर्यादिकभोजनम् । सदा द्वादशमासान्
 वै सोमवत्फलं लभेत् ॥ ७४ ॥ सोमकन्यानिवासेषु सोऽथावहति
 जित्पथः । सौम्यगन्धानुलिप्तश्च कामचारगतर्भवेत् ॥ ७५ ॥ सुद-
 र्शनाभिर्नारीभिर्मधुराभिस्ताथैव च । अर्चयते वै विमानस्यः काम-
 भोगैश्च सेव्यते ॥ ७६ ॥ फलं पद्मघनप्रस्थं महाकल्पं दद्याधिकम् ।
 चारुतनानि चत्वारि साधयेच्चाप्यसौ नरः ॥ ७७ ॥ दिवसे सप्त-
 दशमे यः प्राप्ते प्रायते हविः । सदा द्वादशमासान् वै जुह्वानो
 जातवेदसम् ॥ ७८ ॥ स्थानं वारुणमैन्द्रं रोद्रुच्चाप्यधिगच्छति ।
 भारतोयनसे चैव ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ ७९ ॥ तत्र देवत-
 कन्याभिरासनेनोपचर्यते । भूर्भुवश्चापि देवपि विश्वरूपमवेक्षते
 ॥ ८० ॥ तत्र देवाधिदेवस्य कुमार्यो रमयन्ति तम् । द्वाविंश-
 दूपचारिण्यो मधुराः समलङ्कृताः ॥ ८१ ॥ चन्द्रादित्याद्युभौ यावत्
 गगणे चरतः प्रभो । तावच्चरत्यसौ वीरः सुधासुतरसायनः ॥ ८२ ॥
 षष्टादशे यो दिवसे प्राप्तीयादिकभोजनम् । सदा द्वादशमासान्
 वै सप्त लोकान् स पश्यति ॥ ८३ ॥ रथैः समन्दिषोषैश्च पृष्ठतः
 सोऽनुगम्यते । देवकन्याभिरुदैस्तु भ्राजमानैः स्वलङ्कृतैः ॥ ८४ ॥
 सिंहाद्याप्रभयुक्तश्च मेवलननिनादितम् । विमानमुत्तमं दिव्यं
 सुसुखी चधिरोहति ॥ ८५ ॥ तत्र कल्पसहस्रं स कन्याभिः सह
 योहते । सुधारसश्च भुञ्जीत यमतोपममुत्तमम् ॥ ८६ ॥ एकोन-
 विंशतिदिने यो भुङ्क्ते एकभोजनम् । सदा द्वादशमासान् वै

सप्तलोकान् स पश्यति ॥ ८० ॥ उत्तमं लभते स्वानमप्सरोमण-
 सेवितम् । गन्धर्वैरुपगीतञ्च विमानं सूर्यवर्चसम् ॥ ८१ ॥ तदा-
 मरुवरस्त्रीभिर्भोजिते विगतज्वरः । दिव्याम्बरधरः यौमानयुतानां
 यतं यतम् ॥ ८२ ॥ पूर्वोऽथ विंशे दिवसे यो भुङ्क्ते लोकभोजनम् ।
 सदा द्वादशमासांस्तु सद्यवादी धृतव्रतः ॥ ८३ ॥ यमांसापी ब्रह्म-
 चारी सर्वभूतहिते रतः । स लोकान् विपुलाग्रम्यानादित्याना-
 मुपाश्रुते ॥ ८४ ॥ गन्धर्वैरप्सरोभिय दिव्यमान्यानुलेपैः । विमानैः
 काञ्चनेर्द्विजैः पृष्ठतयानुगम्यते ॥ ८५ ॥ एकविंशे तु दिवसे यो
 भुङ्क्ते लोकभोजनम् । सदा द्वादशमासान् वै जह्जानो जातवेद-
 सम् ॥ ८६ ॥ लोकरमोयनसं दिव्यं यत्कलोकञ्च गच्छति । अश्विनो-
 मरुताञ्चैव सुखेष्वभिरतः मदा ॥ ८७ ॥ अनेभिश्च यः दुःखानां
 विमानपरमास्थितः । सेव्यमानो वरस्त्रीभिः क्रीडत्यमरवत् प्रभुः
 ॥ ८८ ॥ द्वाविंशे दिवसे प्राप्ते यो भुङ्क्ते लोकभोजनम् । सदा
 द्वादशमासान् वै जह्जानो जातवेदसम् ॥ ८९ ॥ अहिंसातिरतो
 धीमान् सद्यवागनेत्स्यकः । लोकान् वसूनामाप्नोति दिवाकर-
 समप्रभः ॥ ९० ॥ कामचारी सुधाहारो विमानवरमास्थितः ।
 रमते दिवक्तव्याभिर्दिव्याभरणभूषितः ॥ ९१ ॥ त्रयोविंशे तु दिवसे
 यः प्रापेदिकभोजनम् । सदा द्वादशमासांस्तु मितः सहारो जिते-
 न्द्रियः ॥ ९२ ॥ वायोहयनस्यैव रुद्रलोकञ्च गच्छति । कामचारी
 कामगमः पूज्यपानोऽप्सरोगणैः ॥ ९३ ॥ अनेकगुणपर्यन्तं विमान-
 वरमास्थितः । रमते दिवक्तव्याभिर्दिव्याभरणभूषितः ॥ ९४ ॥
 चतुर्विंशे तु दिवसे यः प्राप्ते प्रापते हतिः । सदा द्वादशमासांस्तु
 जह्जानो ज तवेदसम् ॥ ९५ ॥ आदित्यानामधीगणे भोदमानो
 वसेच्चिरम् । दिव्यमान्याम्बरधरो दिव्यमन्थानुलेपनः ॥ ९६ ॥
 विमाने काञ्चने दिव्ये हंसयुक्ते मनोरमे । रमते दिवक्तव्यानां
 सहस्रैरयुतेः शया ॥ ९७ ॥ पञ्चविंशे तु दिवसे यः प्रापेदिक-

भोजनम् । सदा द्वादशमासांस्तु पुष्कलं दानमाह्वयेत् ॥ १०५ ॥
 शिंशुव्याघ्रप्रयुक्तैस्तु नेवनिस्वननादितैः । स रथैर्नेन्द्रियो वैश पृष्ठतो
 ज्जनुगन्वते ॥ १०६ ॥ दिवकन्यासमाह्वयैः काञ्चनैर्विमलैः शुभैः ।
 विमानमुत्तमं दिव्यमास्त्राय समनोहरम् ॥ १०७ ॥ तत्र कल्प-
 सङ्घसं वै वसते स्त्रीघताहतैः । सुधारसञ्चोपजीवन्मृगतोपममुत्त-
 मम् ॥ १०८ ॥ षड्विंशे दिवसे यस्तु प्राञ्जीयादिकभोजनम् । सदा
 द्वादशमासांस्तु नियतो नियताद्यनः ॥ १०९ ॥ जितेन्द्रियो वीत-
 रागो जुह्वानो जातवेदसम् । संप्राप्नोति महाभागः पूज्यमानो-
 ऽप्यरोगणैः ॥ ११० ॥ सप्तमां मरुतां लोकान् वस्नाञ्चापि षो-
 ऽश्रुते । विमानैः स्फाटिकीर्द्वयैः सर्वरत्नैरलंकृतैः ॥ १११ ॥ गन्धर्व-
 रक्षरोभिश्च पूज्यमानं प्रमोदते । दे युगाणां सहस्रे तु दिव्ये
 दिव्येन तेजसा ॥ ११२ ॥ सप्तविंशे तु दिवसे यः प्राग्दिकभोजनम् ।
 सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ११३ ॥ फलं प्राप्नोति
 विपुलं दिवलोके च पूष्यते । अमृताद्यै वसंस्तत्र स विदुष्यः
 प्रमोदते ॥ ११४ ॥ देवर्षिचरितं राजन् राजर्षिभिरनुष्ठितम् ।
 अर्घ्यावसति दिव्यात्मा विमानवरमास्थितः ॥ ११५ ॥ स्त्रीभि-
 र्मनोभिरामाभीरममाणो मदोत्कटः । युगकल्पसहस्राणि वी-
 र्यावसति वै सुखम् ॥ ११६ ॥ योऽष्टाविंशे तु दिवसे प्राञ्जीयादिक-
 भोजनम् । सदा द्वादशमासांस्तु जितात्मा विजितेन्द्रियः ॥ ११७ ॥
 फलं देवर्षिचरितं विपुलं समुपाभुते । भोगवांस्तेजसा भाति
 सहस्रांशुः शिवमलः ॥ ११८ ॥ सुकुमार्येय नार्येस्तं रममाणाः
 सुवर्षसः । पीनस्तनोरुजघना दिव्याभरणभूषिताः ॥ ११९ ॥ रम-
 यन्ति मनःकान्ते विमाने सूर्येसन्निभे । सर्वकामगमे दिव्ये कल्पा-
 युतघतं समाः ॥ १२० ॥ एकोनविंशे दिवसे यः प्राग्दिकभोजनम् ।
 सदा द्वादशमासान् वै सत्यव्रतपरावणः ॥ १२१ ॥ तस्य लोकाः
 शुभा दिव्या दिवराजर्षिभूजिताः । विमानं सूर्येन्द्राभं दिव्यं

समधिगच्छति ॥ १२२ ॥ जातकपमयं युक्तं सर्वैरङ्गविभूषितम् ।
 अक्षरोगयसम्पुञ्जं नभ्यर्वरभिनादितम् ॥ १२३ ॥ तत्र चैनं शुभा
 नार्थी दिव्याभरणभूषिताः । मनोभिरामा मधुरा रमयन्ति
 मदीकटाः ॥ १२४ ॥ भोगवांस्तेजसा युक्तो वैश्वानरसमप्रभः ।
 दिव्यो दिव्येन वपुषा भाजमान इवामरः ॥ १२५ ॥ वसूनां मरुता-
 ञ्चैव साध्यानामश्चिनोस्तथा । रुद्राणाञ्च तथा लोकं ब्रह्मलोकञ्च
 गच्छति ॥ १२६ ॥ यस्तु मासे गते भुङ्क्ते एकभक्तं समात्मकः ।
 सदा हादयमासान् वै ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ १२७ ॥ सुधारु-
 षताहारः श्रीमान् सर्वमनोहरः । तेजसा वपुषा लक्ष्म्या भाजते
 रश्मिवानिव ॥ १२८ ॥ दिव्यमाख्यास्वरधरो दिव्यगन्धानुलेपनः ।
 सुखिष्वभिरतो योगी दुःखानामविज्ञानकः ॥ १२९ ॥ स्वयं प्रभाभि-
 नारीभिर्विमानस्थो विराजते । रुद्रद्विर्षिकन्याभिः सततञ्चाभि-
 पूच्यते ॥ १३० ॥ नानारमणरूपाभिर्नानारामाभिरेव च । नाना-
 मधुरभाषाभिर्नानारतिभिरेव च ॥ १३१ ॥ विमाने गगणाकारे
 सूर्यवैदूर्यसन्निभे । पृष्ठतः सोमसङ्घाये लदर्के चाभ्रसन्निभे ॥ १३२ ॥
 दक्षिणायान्तु रक्ताभे अधस्तान्नीलमण्डले । ऊर्ध्वं विचित्रसङ्घाये
 नैकी वसति पूजितः ॥ १३३ ॥ यावदहर्षसङ्घस्य वै जम्बूद्वीपे प्रव-
 र्धति । तावत् सस्यत्सराः प्रोक्ता ब्रह्मलोकस्य धीमतः ॥ १३४ ॥
 विप्रुपद्यैव यावन्स्यो निपतन्नि नभस्तलान् । वर्धासु वर्धतस्तव-
 न्निवसत्यमरप्रभः ॥ १३५ ॥ मासोपवासी वर्षेस्तु दशभिः स्वर्ग-
 मुत्तमम् । महर्षिर्लभयासाद्य सशरीरगतिर्भवेत् ॥ १३६ ॥ मुनि-
 श्वांस्तो जितक्रोधो जितशिशोदरः सदा । जुह्वदन्नि च निवतः
 सस्योपासनसेविता ॥ १३७ ॥ बद्धभिर्नियमैरेवं शुचिरश्नाति यो
 नरः । अभावकाशयीलस्य तस्य भानोरिव स्निग्धः ॥ १३८ ॥ दिवं
 मन्ना शरीरेण स्नेन राजन् वद्यामरः । स्वयं पुण्यं वद्याकाम-
 मुपभुङ्क्ते तद्याविधः ॥ १३९ ॥ एष ते भरतब्रह्म वशानां विधि-

सप्तमः । आख्यातो ह्यनुपूर्वेण उपवासप्रसादनकः ॥ १४० ॥
 इन्द्रिर्मनुजैः पार्थ प्राप्तं बभ्रुफलं तदा । उपवासानिमान् कृत्वा
 गच्छेच्च परमां गतिम् ॥ १४१ ॥ देवद्विजातिपूजावां रतो भरत-
 सत्तम । उपवासविधिस्त्वेष विस्तरेण प्रकीर्तितः ॥ १४२ ॥
 नियतेष्वप्रमत्तेषु शौचवत्सु महात्मसु । दशहोदनिवृत्तेषु कृत-
 बुद्धिषु भारत । अचलेष्वप्रमत्तेषु मा ते भूदत्र संशयः ॥ १४३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशामनिकपर्वणि दानधर्मकथने
 उपवासविधौ समाधिकप्रयोगध्यायः ॥ १०७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यहरं सर्वतीर्थानां तस्मै ब्रूहि पिता-
 मह । यत्र चैव परं शौचं तस्मै व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । सर्वाणि खलु तीर्थानि गुणवन्ति मनोषिणः ।
 यन्तु तीर्थेषु शौचञ्च तस्मै शृणु समाहितः ॥ २ ॥ अगाधे विमले
 शुद्धे सत्यतोषे धृतिहृदि । ज्ञातव्यं मानसे तीर्थे सत्यमालम्ब्य
 प्राप्नुवतम् ॥ ३ ॥ तीर्थशौचमनर्घिसमार्जिवं सत्यमार्हवम् । अहिंसा
 सर्वभूतानामातृशंस्यं दमः शमः ॥ ४ ॥ निर्ममा निरहङ्कारा
 निर्दम्बा निष्परिग्रहाः । शुत्रयस्तीर्थभूतास्ते धे भैक्ष्यमुपभुञ्जते
 ॥ ५ ॥ तस्त्वविस्वनङ्गद्विस्तीर्थप्रतरमुच्यते । शौचलक्षणमेतत्ते
 सर्वत्रैवान्ववेक्षणम् ॥ ६ ॥ रजस्तमः सत्वमर्षो धैषां निर्दोत-
 मात्मनः । शौचाशौचसमायुक्ताः स्वकार्यपरिमाणिणः ॥ ७ ॥ सर्व-
 त्यागीश्वभिरताः सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः । शौचेन वृत्तशौचावाप्ते
 तीर्थाः शुचयश्च ते ॥ ८ ॥ नोदकद्विन्द्रगात्रस्तु ज्ञात इत्यधि-
 धीयते । उ ज्ञातो यो दमज्ञातः सवाङ्माभ्यन्तरः शुचिः ॥ ९ ॥
 प्रतीतेष्वनपेक्षा धे प्राप्तेष्वर्षेषु निर्ममाः । शौचमेव परं तेषां
 धैषां नोत्पद्यते सृष्टा ॥ १० ॥ प्रशान्तं शौचमेवैव शरीरस्य विदुः

पतः । तथा निष्प्रियमन्त्रमन्त्र मनसश्च प्रसवता ॥ ११ ॥ तत्तथोचं
 मनःशौचं तीर्थशौचमतःपरम् । ज्ञानोत्पन्नञ्च यच्छौचं तच्छौचं
 परमं मतम् ॥ १२ ॥ मनसा च प्रदीतेन ब्रह्मज्ञानजलेन च ।
 स्नाति यो मानसे तीर्थे तत् स्नानं तत्त्वदर्शनाम् ॥ १३ ॥ समा-
 रोपितशौचस्तु नित्यं भावसमाहितः । केवलं गुणसम्पन्नः शुचि-
 रेव नरः सदा ॥ १४ ॥ शरीरस्थानि तीर्थानि प्रोक्तान्येतानि
 भारत । पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यानि शृणु तान्यपि ॥ १५ ॥
 शरीरस्य यद्योद्देशः शुचयः परिकीर्त्तिताः । तथा पृथिव्या
 भागाश्च पुण्यानि सलिलानि च ॥ १६ ॥ कीर्त्तनाच्चैव तीर्थस्य
 स्नानाच्च पित्रतर्पणात् । धुनन्ति पापं तीर्थेषु ते प्रयान्ति सुखं
 दिवम् ॥ १७ ॥ परिग्रहाच्च साधूनां पृथिव्याश्चैव तेजसा । अतीव
 पुण्यभागास्ते सलिलस्य च तेजसा ॥ १८ ॥ मनसश्च पृथिव्याश्च
 पुण्यास्तीर्थास्तथापरे । उभयोरेव यः स्नायात् स सिद्धिं शीघ्र-
 माप्नुयात् ॥ १९ ॥ यथा बलं क्रियाहीनं क्रिया वा बद्धवर्जिता ।
 नेह साधयते कार्यं समायुक्ता तु सिद्धयति ॥ २० ॥ एवं शरीर-
 शौचेन तीर्थशौचेन चान्वितः । शुचिः सिद्धिमवाप्नोति । इविधं
 शौचमुत्तमम् ॥ २१ ॥

इत्यग्निश्रासनपर्वणि आनुश्रासनिकपर्वणि दानवर्षककवने
 शौचकवने अष्टाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

शुचिष्ठिर उवाच । सर्वेषामुपयासानां यच्छ्रेयः समस्तं फलम् ।
 ब्रह्माप्यसंशयं लोके तस्मै त्वं वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । शृणु राजन् यथा गीतं स्वमेव स्वयन्मुखा ।
 यत् ब्रह्मा निर्घृती भूयात् पुरुषो नात्र संशयः ॥ २ ॥ दादृशां
 नर्माशीर्षे तु अक्षीरात्रेण कैशवम् । अक्षीरैश्चनेधं प्राप्नोति

कुक्षुतश्वास्य गच्छति ॥ ३ ॥ तथैव पौषमासे तु पूज्य नाराकणेति
 च । राजपेवमवाप्नोति सिद्धिञ्च परमां व्रजेत् ॥ ४ ॥ अहोरात्रेण
 द्वादश्यां माघमासे तु माघवम् । राजसूत्रमवाप्नोति कुक्षुश्चैव
 समुद्धरेत् ॥ ५ ॥ तथैव फाल्गुने मासि गोविन्देति च पूजयेत् ।
 अतिरात्रमवाप्नोति सोमलोकञ्च गच्छति ॥ ६ ॥ अहोरात्रेण
 द्वादश्यां चैत्रे विष्णुरिति करन् । पौष्टरीकमवाप्नोति देवलोकञ्च
 गच्छति ॥ ७ ॥ वैशाखमासे द्वादश्यां पूजयेन्मघसूदनम् । अग्नि-
 टोममवाप्नोति सोमलोकञ्च गच्छति ॥ ८ ॥ अहोरात्रेण द्वादश्यां
 ज्येष्ठे मासि त्रिविक्रमम् । गवां मेघमवाप्नोति अप्सरोभिश्च मोदते
 ॥ ९ ॥ आषाढे मासि द्वादश्यां वामनेति च पूजयन् । नरमेघ-
 मवाप्नोति अप्सरोभिश्च मोदते ॥ १० ॥ अहोरात्रेण द्वादश्यां
 श्रावणे मासि शीघरम् । पञ्चयज्ञानवाप्नोति विमानस्त्रः स मोदते
 ॥ ११ ॥ तथा भाद्रपदे मासि ऋषीकेयेति पूजयन् । सौत्तमणि-
 मवाप्नोति पूतात्मा भवतेऽपि च ॥ १२ ॥ द्वादश्यामाश्विने मासि
 पद्मनाभेति चाश्वेयत् । गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नुवान्नात्र संशयः
 ॥ १३ ॥ द्वादश्यां कार्तिके मासि पूज्य दामोदरेति च । सर्व-
 वज्रफलं पुण्यं प्राप्नुवान्नात्र संशयः ॥ १४ ॥ अश्वेयत् पुण्डरी-
 काक्षमेवं अश्वत्थरन्तु वः । जातिकरत्नमवाप्नोति विन्द्यादङ्गसुवर्ण-
 कम् ॥ १५ ॥ अह्न्यहनि तद्वावनुपेन्द्रं वोऽधिगच्छति । समाने
 भोजयेद्विप्रानश्च वा दापयेद्भूतम् ॥ १६ ॥ अतः परं नोपवासी भव-
 तीति विनिश्चयः । उवाच भगवान् विष्णुः स्वयमेव पुरातनः ॥१७॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि द्वावधर्मं विष्णो-

र्हादयनामकवने नवाधिकशतीऽध्यायः ॥ १०८ ॥

वैशम्पायन उवाच । भरतस्यगतं भीष्मं ह्यहं कुरुपितामहम् ।
उपगम्य महाप्राञ्चः पर्येषुच्छुधिष्ठिरः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अज्ञानां रूपबीभाष्यं प्रियव्रतस्य कथं भवेत् ।
धर्मार्थकामसंयुक्तः सुखभागो कथं भवेत् ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । मार्गशीर्षस्य मासस्य चन्द्रे मूलेन संयुते ।
भाद्रौ मूलेन राजेन्द्र जज्ञायामद्य रोहिणीम् ॥ ३ ॥ पश्चिन्त्यां
सकृन्विनी चैव उरु चापादबोस्तथा । शुचन्तु फाल्गुनीं विन्द्यात्
कृत्तिकाः कटिकास्तथा ॥ ४ ॥ नाभिं भाद्रपदे विन्द्यात् रेवत्या-
मक्षिमण्डलम् । पृष्ठमेव धनिष्ठासु अनुवाधादरन्तथा ॥ ५ ॥
वाङ्मभ्यान्तु विशाखासु हस्तौ हस्तेन निर्दिशित । पुनर्वसुशुक्ली
राजन्वस्त्रे पास्तु नखास्तथा ॥ ६ ॥ शीवां ज्येष्ठां च राजेन्द्र
श्रवणेन तु कर्कशयोः । मुखं पुष्येण राजेन्द्र दन्तोष्ठी स्वातिरुच्यते
॥ ७ ॥ हासं शतभिषाञ्चैव मघाञ्चैवाद्य नाभिकाम् । नेत्रे मृग-
शिरो विन्द्यात् जलाटी चित्रमेव तु ॥ ८ ॥ भरथ्यान्तु मिरो
विन्द्यात् केशानार्द्रां नराधिप । समाप्ते तु घृतं दद्यात् प्राङ्मुखो
वेदपारगो ॥ ९ ॥ सुभगो दर्शनीयश्च ज्ञानभाग्यश्च ज्ञातः । जायते
परिपूर्णाङ्गः पीर्यमास्येव चन्द्रमाः ॥ १० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि दानधर्मे

अङ्गविधौ दद्याधिक्यतोऽध्यायः ॥ ११० ॥

युधिष्ठिर उवाच । पितामह महाप्राञ्च सर्वशास्त्रविद्यारण्य ।
शातुनिच्छानि मत्तर्जनां संसारविधिमुत्तमम् ॥ १ ॥ केन हस्तेन
राजेन्द्र वर्तमाना नरा भुवि । प्राप्नुवन्मुत्तमं स्वर्गं कथञ्च नरक-
स्य ॥ २ ॥ नृतं भरतेरमुख्येण काष्ठसोद्वहनं जनाः । गच्छन्त्यसु
लोके वै क एतान्बुगच्छति ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । श्रवमावाति भगवान् बृहस्पतिस्वहाएषीः ।
पृथ्वीं सुमहाभागमितद्रुद्धं सनातनम् ॥ ४ ॥ नैतदग्रेण प्रकृतं हि
वक्तुं केनचिद्य वै । वक्ता बृहस्पतिसमी न ज्ञान्यो विद्यते
ह्यचित् ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तयोः सम्बद्धतोरेवं पार्यगाङ्गेबयोस्तथा ।
याजगाम विशुद्धात्मा नाकपृष्ठाद्बृहस्पतिः ॥ ६ ॥ ततो राजा
समुत्थाय घृतराष्ट्रपुरीगमः । पूजामनुपमाञ्चक्रे सर्वे ते च समा-
सदः ॥ ७ ॥ ततो धर्मसुतो राजा भगवन्तं बृहस्पतिम् । उप-
गम्य वचान्वाचं प्रकृतं पप्रच्छ तस्वतः ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भगवन् सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविद्यारद ।
मर्त्यस्य कः सहायो वै पिता माता सुतो गुरुः । ज्ञातिसम्बन्धि-
वर्गश्च मित्रवर्गस्तथैव च ॥ ९ ॥ नृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोद्भूतसं-
जनाः । गच्छन्त्यमुत्र लोके वै क एनमनुगच्छति ॥ १० ॥

बृहस्पतिरुवाच । एकः प्रसूयते राजन्नेक एव विनश्यति ।
एकस्तरति दुर्गाणि गच्छत्येकस्तु दुर्गतिम् ॥ ११ ॥ असहायः
पिता माता तथा भ्राता सुतो गुरुः । ज्ञातिसम्बन्धिवर्गश्च मित्र-
वर्गस्तथैव च ॥ १२ ॥ नृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोद्भूतसंजनाः ।
मुहूर्त्तमिव रोदित्वा ततो यान्ति पराङ्मुखाः ॥ १३ ॥ तैस्तच्छरीर-
मुत्सृष्टं धर्म एकोऽनुगच्छति । तस्माद्धर्मः सहायश्च सेवितव्यः
सदा नृभिः ॥ १४ ॥ प्राणी धर्मसमायुक्तो गच्छेत् स्वर्गगतिं पराम् ।
तथैवाधर्मसंयुक्तो नरपद्भ्योपपद्यते ॥ १५ ॥ तस्मान्प्रायागतै-
रधर्मैर्मं सेवेत पण्डितः । धर्म एको मनुष्याणां सहायः पार-
लौकिकः ॥ १६ ॥ लोभात्प्रोहादनुक्रीणाद्वादाप्यवद्भुतः । नरः
करोत्यकार्याणि परार्थं लोभनोद्दतः ॥ १७ ॥ धर्मसार्थश्च
कामश्च त्रितयं जीविते फलम् । एतच्चबभवाप्रव्यमधर्मपरि-
बन्धितम् ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतं भगवतो वाक्यं धर्मयुक्तं परं पितम् ।
शरीरनिवर्णं ज्ञातुं बुद्धिस्तु मम जायते ॥ १८ ॥ यतं शरीरं
हि मृषां सूक्ष्मव्यक्ततां गतम् । यद्यद्युर्विषयं प्राप्तं कथं धर्मो-
ऽनुगच्छति ॥ २० ॥

बृहस्पतिरुवाच । पृथिवीवायुराकाशमापोऽप्योतिर्धर्मोऽस्तगः ।
बुद्धिरात्मा च संहिता धर्मं पश्यन्ति निखरः ॥ २१ ॥ प्राणिना-
मिह सर्वेषां साक्षिभूता निशानिधम् । एतैश्च ब्रह्म धर्मोऽपि तं
जीवमनुगच्छति ॥ २२ ॥ लग्नस्विमांसं शुक्रञ्च योऽप्यतश्च महा-
मते । शरीरं वर्ज्यमस्येते जीवितेन विवर्जितम् ॥ २३ ॥ ततो
धर्मसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि । ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति
शुभं वा बहि वाशुभम् ॥ २४ ॥ देवताः पश्यन्तस्त्र्याः किं भूयः
श्रोतुमिच्छसि । ततो धर्मसमायुक्तः च जीवः सुखमेधते । इह
लोक्ये परे चैव किं भूयः कथयामि ते ॥ २५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । तद्वर्णितं भगवता यथा धर्मोऽनुगच्छति ।
एतन्नु ज्ञातुमिच्छामि कथं रेतः प्रवर्तते ॥ २६ ॥

बृहस्पतिरुवाच । यन्नमश्नन्ति यद्येवाः शरीरस्त्वा नरेऽक्षर ।
पृथिवी वायुराकाशमापोऽप्योतिर्मनस्तथा ॥ २७ ॥ ततस्तुभेषु
राजेन्द्र तेषु भूतेषु पश्यसु । मनःपठेषु शुद्धात्मन् रेतः सम्पद्यते
मद्यत् ॥ २८ ॥ ततो गर्भः सम्भवति श्लेषात् स्त्रीपुंसयोर्द्वय ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं भूयः किं श्रोतुमिच्छसि ॥ २९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । आख्यातं मे भगवता गर्भः संजायते
दद्या । यथा जातस्तु पुरुषः प्रपद्यति तदुच्यताम् ॥ ३० ॥

बृहस्पतिरुवाच । प्रासन्नमात्रः पुरुषस्तेभूतैरभिभूयते । विप्र-
युक्तैश्च तेभूतैः पुनर्यात्यपरां गतिम् ॥ ३१ ॥ सर्वभूतस्त्वावक्तः
प्राप्नुते जीव एव हि । ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति शुभं वा बहि
वाशुभम् । देवताः पश्यन्तस्त्र्याः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ३२ ॥

यु धष्टिर उवाच । त्वगस्त्रिमांससुतदुष्य तैश्च भूतैर्विबभूवितः ।

जीवः स भगवन् कल्पः सुखदुःखि समञ्जते ॥ ३३ ॥

बृहस्पतिरुवाच । जीवः कर्मसमायुक्तः शीघ्रं देतस्त्रिमागतः ।

स्त्रीणां पुष्यं समासाद्य सूते कालेन भारत ॥ ३४ ॥ यमस्य

पुरुषैः क्लेशं यमस्य पुरुषैर्विधम् । दुःखं संसारवक्रञ्च नरः क्लेशञ्च

विन्दति ॥ ३५ ॥ इह लोके च स प्राणो जन्मप्रभृति पाषिंड ।

स्वकृतं कर्म वै भुङ्क्ते धर्मस्य फलमाश्रितः ॥ ३६ ॥ यदि धर्मं

वशायति जन्मप्रभृति सेवते । ततः स पुरुषो भूत्वा सेवते निव्यदा

सुखम् ॥ ३७ ॥ अद्यान्तरा तु धर्मस्याप्यधर्ममुपसेवते । सुख-

स्यान्तरं दुःखं स जीवोऽप्यधिगच्छति ॥ ३८ ॥ अधर्मेण समा-

युक्तो यमस्य विषयं गतः । महद्दुःखं समासाद्य तिर्यग्द्योनी

प्रजायते ॥ ३९ ॥ कर्मणा येन येनेह यस्यां योनौ प्रजायते ।

जीवो मोहसमायुक्तस्तत्र निगदतः शृणु ॥ ४० ॥ यदेतदुच्यते

शास्त्रे सेतहासे च हृन्दसि । यमस्य विषयं घोरं मर्त्यालोकः

प्रपद्यते । इह स्थानानि पुण्यानि दिवतुल्यानि भूपते ॥ ४१ ॥

तिर्यग्योन्यनिरिक्तानि गतिमन्ति च सर्वथाः । यमस्य सद्दे

दिव्ये ब्रह्मलोकसने गुणैः ॥ ४२ ॥ कर्मभिर्नियतैर्वेदा जन्तु-

ह्वः खान्युपाश्रुते । येन येन तु भावेन कर्मणा पुरुषो गतिम् ॥ ४३ ॥

प्रवाति पुरुषां घोरान् तप्ते वक्ष्याम्यतः परम् ॥ ४४ ॥ अधीत्य

चतुरो वेदान् दिवो मोहसमन्वितः । पतितात् प्रतिगृह्णाद्य

खरयोनी प्रजायते ॥ ४५ ॥ खरो जीवति वर्षाणि दश पञ्च च

भारत । खरो मृतो बलीवर्हः सप्तवर्षाणि जीवति ॥ ४६ ॥ बली-

वर्हो मृतवापि जायते ब्रह्मराक्षसः । ब्रह्मरक्षस्य मासांस्त्रीस्ततो

जायति ब्राह्मणः ॥ ४७ ॥ पतिनं याजयिञ्च तु कृमियोनौ प्रजा-

यते । तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ॥ ४८ ॥ कृमि-

भावादिसृक्तास्तु ततो जायति गर्हभः । गर्हभः पञ्चवर्षाणि पञ्च-

वर्षाणि शूकरः ॥ ४८ ॥ कुक्कुटः पञ्चवर्षाणि पञ्चवर्षाणि श्वेतः ।
 श्वा वर्षमेकं भवति ततो जायते मानवः ॥ ५० ॥ उषाध्यायस्य
 वः पापं शिष्यः कुर्व्याद्बुद्धिमान् । स जीव इह संसारास्त्री-
 नाप्नोति न संशयः ॥ ५१ ॥ प्राक् श्वा भवति राजेन्द्र ततः क्रव्या-
 त्ततः खरः । ततः प्रेतः परिहृष्टः पद्याध्यायते ब्राह्मणः ॥ ५२ ॥
 मनसापि गुरोर्भाष्यां यः शिष्यो याति पापकृत् । स उषाम् प्रैति
 संसारानधर्मणो ह चेतसा ॥ ५३ ॥ श्वयोनी तु स संभूतस्त्रीणि
 वर्षाणि जीवति । तत्रापि निधनं प्राप्तः कृमियोनी प्रजायते ॥ ५४ ॥
 कृमिभावमनुप्राप्तो वर्षमेकन्तु जीवति । ततस्तु निधनं प्राप्तो
 ब्रह्मयोनी प्रजायते ॥ ५५ ॥ यदि पुत्रसमं शिष्यं गुरुर्हन्यादका-
 रणे । चात्मनः कामकारेण सोऽपि हिंस्रः प्रजायते ॥ ५६ ॥
 पितरं मातरश्चैव यस्तु पुत्रोऽवमन्यते । सोऽपि राजन् मृतो
 जन्तुः पूर्वं जायते गर्दभः ॥ ५७ ॥ गर्दभत्वञ्च संप्राप्य दशवर्षाणि
 जीवति । सखत्वरन्तु कुश्मीरस्ततो जायते मानवः ॥ ५८ ॥
 पुत्रस्य मातापितरौ यस्य सृष्टात्रुभात्रपि । गुर्पिथ्यानतः सोऽपि
 मृतो जायते गर्दभः ॥ ५९ ॥ खरो जीवति मासांस्तु तत्र श्वा
 च चतुर्दश । विडालः सप्तमासांस्तु ततो जायते मानवः ॥ ६० ॥
 मातापितरावाक्रुञ्च सारिकः संप्रजायते । ताडयित्वा तु तावेव
 जायते कच्छपो नृप ॥ ६१ ॥ कच्छपो दशवर्षाणि त्रीणि वर्षाणि
 भ्रम्यकः । व्याली भूत्वा च षष्ठासांस्ततो जायते मानवः ॥ ६२ ॥
 मर्त्तृपिण्डमुपाङ्गन् वी राजदिष्टानि सेवते । सोऽपि मोक्षसमा-
 पन्नो मृतो जायते वानरः ॥ ६३ ॥ वानरो दशवर्षाणि षड्
 वर्षाणि मूषिकः । श्वाय भूत्वा च षष्ठासांस्ततो जायते मानवः
 ॥ ६४ ॥ व्यासापहर्त्ता तु नरो यमस्य विषयं गतः । संसारिणां
 यतं गत्वा कृमियोनी प्रजायते ॥ ६५ ॥ तत्र जीवति वर्षाणि दश
 षड् च भारत । दुष्कृतस्य श्वं कृत्वा ततो जायते मानवः ॥ ६६ ॥

अश्वको नरहापि नृतो जायति शार्ङ्गकः । विष्णुवर्षा च
 नरो भीनो जायति दुर्धरः ॥ ६० ॥ भूत्वा भीनोऽष्टवर्षाणि
 मृगो जायते भारत । मृगस्तु चतुरो मासांस्तस्मात्प्रजा-
 यते ॥ ६८ ॥ हागस्तु निषण्णं प्राप्य पूर्वं सव्यत्सरे ततः । कौटः
 प्रजायते जन्तुस्ततो जायते मानुषः ॥ ६९ ॥ धान्यान् वर्षा-
 स्तिष्ठान् माषान् कुलत्थान् सर्षपांश्चान् । कलायानश्च मुद्गाश्च
 गोधूमानतसीस्तथा ॥ ७० ॥ अस्यस्यान्यस्य हर्ता च मोहाजन्तु-
 र्चैतनः । स जायते महाराज मूषिको निरपवपः ॥ ७१ ॥
 ततः प्रेत्य महाराज मृगो जायते शूकरः । शूकरो यातमात्रस्तु
 रोगिण श्रिवते नृप ॥ ७२ ॥ इहा ततो जायते मूढः कर्मणा
 तेन पार्थिव । भूत्वा इहा पञ्चवर्षाणि ततो जायते मानवः ॥ ७३ ॥
 परदारभिमर्षन्तु कृत्वा जायते वै तृकः । इहा शृगालैस्ततो यद्यो
 व्यालः कङ्को वकस्तथा ॥ ७४ ॥ भ्रातृभार्यान्तु पापात्मा यो
 धर्षयति मोहितः । पुंस्कोऽक्रिल्लमाप्नोति सोऽपि सव्यत्सरं नृप
 ॥ ७५ ॥ सखिभार्यां गुरोर्भार्यां राजभार्यान्तथैव च । प्रधर्ष-
 यित्वा कामाय नृतो जायति शूकरः ॥ ७६ ॥ शूकरः पञ्चवर्षाणि
 दृश्य वर्षाणि वै तृकः । विडालः पञ्च वर्षाणि दृश्य वर्षाणि कुक्कुटः
 ॥ ७७ ॥ पिपीलिकास्तु मासांस्त्रीन् कौटः स्यात्वासमेव तु ।
 एतान्मासाद्य संसारान् कृमिवोनो प्रजायते ॥ ७८ ॥ तत्र जीवति
 मासांस्तु कृमिवोनो चतुर्दश । ततोऽधर्मक्षयं कृत्वा पुनर्जायति
 मानवः ॥ ७९ ॥ उपस्मिते विवाहेतु यद्ये दानेऽथ वा विभो ।
 मोहात् करोति यो विभं स नृतो जायते कृमिः ॥ ८० ॥ कृमि-
 जीवति वर्षाणि दृश्य पञ्च च भारत । अधर्मस्य क्षयं कृत्वा ततो
 जायति मानवः ॥ ८१ ॥ पूर्वं दृष्ट्वा तु वः कन्यां द्वितीये हातु-
 मिच्छति । सोऽपि राजन् नृतो जन्तुः कृमिवोनो प्रजायते ॥ ८२ ॥
 तत्र जीवति वर्षाणि त्रयोदश युधिष्ठिर । अधर्मस्यैव शुकस्ततो

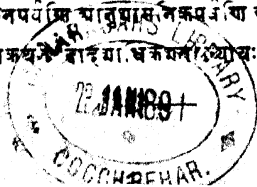
जायति मानुषः ॥ ८३ ॥ इवकार्थमकृत्वा तु पितृकार्थमथापि
 वा । अग्निर्वाप्य समञ्जत् वै मृतो जायति वायसः ॥ ८४ ॥ वावसुः
 शतवर्षाणि ततो जायति कुक्कुटः । जायते व्यालकश्चापि मासं
 तस्मात्तु मानुषः ॥ ८५ ॥ ज्येष्ठं पितृसमञ्चापि भ्रातरं योऽव-
 मन्वते । सोऽपि मृच्यमुपगम्य क्रौञ्चघोनौ प्रजायते ॥ ८६ ॥ क्रौञ्चो
 जीवति मासांस्तु दश हो सप्त पञ्च च । ततो निधनमापन्नो
 मानुषत्वमुपाङ्गते ॥ ८७ ॥ वृषलो ब्राह्मणो गत्वा कृमिघोनौ
 प्रजायते । ततः संप्राप्य निधनं जायते शूकरः पुनः ॥ ८८ ॥
 शूकरो जातमात्रस्तु रोगिण म्रियते मृष । श्वा ततो जायते
 मूढः कर्मणा तेन पार्थिव ॥ ८९ ॥ श्वा भूत्वा कृतकर्मासौ जायते
 मानुषस्ततः । तत्रापद्यं समुत्पाद्य मृतो जायते मूषिकः ॥ ९० ॥
 कृतघ्नस्तु मृतो राजन् यमस्य विषयं गतः । यमस्य परुषैः क्रुद्धै-
 र्वधं प्राप्नोति दारुणम् ॥ ९१ ॥ दण्डं समुद्वरं शूलमग्निमुन्मत्त-
 दारुणम् । असिपत्रवनं घोरं बालकां क्रूटमाल्मलीम् ॥ ९२ ॥
 एताश्चान्याश्च बह्वीः स यमस्य विषयं गतः । यातनाः प्राप्य
 तदोग्रास्ततो बभ्रति भारत ॥ ९३ ॥ ततो हतः कृतघ्नश्च
 तदोग्रैर्भरतर्षभ । संसारचक्रमासाद्य कृमिघोनौ प्रजायते ॥ ९४ ॥
 कृमिर्भवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत । ततो गर्भं समासाद्य
 तत्रैव म्रियते शिशुः ॥ ९५ ॥ ततो गर्भयतैर्जन्तुर्वद्भुभिः संप्रप-
 द्यते । संसारोऽयं बह्वन् गत्वा ततस्तिथ्येक् प्रजायते ॥ ९६ ॥
 ततो दुःखमनुप्राप्य बह्ववर्षगणानिह । अपनर्भवसंयुक्तस्ततः कूर्मः
 प्रजायते ॥ ९७ ॥ दधि कृत्वा वकश्चापि प्रवो मत्स्यानसंस्तृताम् ।
 चौरयित्वा तु दुर्बुद्धिर्मधुदंशः प्रजायते ॥ ९८ ॥ फलं वा मूलाकं
 कृत्वा अपूपं वा पिपीलिकः । चौरयित्वा तु निष्पावं जायते
 हलगीलकः ॥ ९९ ॥ पायसं चौरयित्वा तु तिफिरिवमवाप्नुते ।
 कृत्वा पितृमवं पूयं कुम्भोलूकः प्रजायते ॥ १०० ॥ अथो कृत्वा तु

दुर्बुद्धिर्वाचसी जायते नरः । कांस्यं हृत्वा तु दुर्बुद्धिर्हारीतो
जायते नरः ॥ १०१ ॥ राजतं भाजनं हृत्वा कपोतः संप्रजायते ।
हृत्वा तु काञ्चनं माण्डं कृमिघ्नो प्रजायते ॥ १०२ ॥ पत्रोष्णं
चौरयित्वा तु त्रकरत्नं नियच्छति । कौशिकन्तु ततो हृत्वा नरो
जायति वर्तकः ॥ १०३ ॥ शंशुकं चौरयित्वा तु शुको जायति
मानवः । चौरयित्वा दुङ्गलञ्च मृतो हंसः प्रजायते ॥ १०४ ॥
क्रौञ्चः कार्पासिकं हृत्वा मृतो जायति मानवः । चौरयित्वा नरः
पटं त्वाविकञ्चैव भारत ॥ १०५ ॥ चोमञ्च वस्त्रमादाय शशा जन्तुः
प्रजायते । वर्षान् हृत्वा तु पुरुषो मृतो जायति वर्हिणः ॥ १०६ ॥
हृत्वा रत्नानि वस्त्राणि जायते जीवजीवकः । वर्षकाशीस्तथा
गन्धाश्चौरयित्वा मानवः ॥ १०७ ॥ कुङ्कुन्दरित्तमाप्नोति राजं-
क्षोभपरायणः । तत्र जीवति वर्षाणि ततो द्य च पञ्च च ॥ १०८ ॥
अधर्मस्य चयं हृत्वा ततो जायति मानवः । चौरयित्वा पव-
चापि बलाका संप्रजायते ॥ १०९ ॥ यस्तु चौरयते तैलं नरो
मोहसमन्वितः । सोऽपि राजन् मृतो जन्तुस्तैलपायी प्रजायते
॥ ११० ॥ अश्वस्त्रं पुरुषं हृत्वा अश्वस्त्रः पुरुषाधमः । अर्वाची
वदि वा वैरी स मृतो जायते खरः ॥ १११ ॥ खरो जीवति वर्षे
दे ततः अस्त्रेण बध्यते । स मृतो मृगधीनो तु नित्योदिभ्योऽभि-
जायते ॥ ११२ ॥ मृगो बध्यति अस्त्रेण गते सम्बलरे तु सः ।
इतो मृगस्ततो मीनः सोऽपि जालेन बध्यते ॥ ११३ ॥ मासे चतुर्थे
सम्प्राप्ते श्वापद्ः संप्रजायते । श्वापद्दो दशवर्षाणि द्वीपी वर्षाणि
पञ्च च ॥ ११४ ॥ ततस्तु निधनं प्राप्तः कालपथ्यावचोदितः ।
अधर्मस्य चयं हृत्वा ततो जायति मानुषः ॥ ११५ ॥ शिखं
हृत्वा तु दुर्बुद्धिर्यमस्य विषयं गतः । बङ्गलेशान् समासाद्य
संसारशैकविद्यतिम् ॥ ११६ ॥ ततः पथान्पदाराज कृमिघ्नो
प्रजायते । कृमिविंशतिवर्षाणि भूत्वा जायति मानुषः ॥ ११७ ॥

पात्य च । सत्रियत्तरज प्राप्तमन्नं धी वै प्रवच्छति ॥ १७ ॥
 दिजेभ्यो वेदवृद्धेभ्यः प्रयतः सुसमाहितः । तेनापोहति धर्मात्मन्
 दुकृतं कर्म पाण्डव ॥ १८ ॥ षड्भागपरिपुड्वहृ कृषिभागमुपा-
 ज्जितम् । वैश्वी ददद्दिजातिभ्यः पापेभ्यः परिमुच्यते ॥ १९ ॥
 अवाप्य प्राणसन्देहं कार्केष्येन समार्जितम् । अन्नं दत्त्वा दिजा-
 तिभ्यः शूद्रः पापात् प्रमुच्यते ॥ २० ॥ शौरसेन जालेनात्ममर्ज-
 यित्वा विहंसकः । यः प्रयच्छति विप्रेभ्यो न स दुर्गाणि सेवते ॥ २१ ॥
 न्यायेनैवाप्रमन्नन्तु नरो हर्षिसमन्वितः । दिजेभ्यो वेदवृद्धेभ्यो
 दत्त्वा पापात् प्रमुच्यते ॥ २२ ॥ कृतां पश्यान्मातृश्व सर्वपापैः
 प्रमुच्यते । अन्नमूर्जस्करं लोके दत्त्वाऽर्जिस्वी भवेन्नरः ॥ २३ ॥
 दानवद्भिः कृतः पत्य धेन याति मनीषिणः । ते हि प्राणस्य
 दातारत्नेभ्यो धर्मः सनातनः ॥ २४ ॥ सर्वावस्थं मनुष्येण न्यायि-
 नान्नमुपार्जितम् । कार्यं पात्रगतं नित्यमन्नं हि परमा गतिः
 ॥ २५ ॥ अन्नस्य हि प्रदानेन नरो रोद्रं न सेवते । तन्नाद्वयं
 प्रदातव्यमन्यायपरिर्जितम् ॥ २६ ॥ यतेदृक्प्राणपूर्वं हि भोक्तु-
 मन्नं गृही सदा । अन्नं दिवसं कुर्यादन्नदानेन मानवः ॥ २७ ॥
 भोजयित्वा देवघनं नरो वेदविदां नृप । न्यायवहर्भन्दिपामिति-
 हासविदां तथा ॥ २८ ॥ न याति नरकं घोरं संसारांश्च न
 सेवते । सर्वकामसमायुक्तः प्रेत्य चाप्यङ्गते सुखम् ॥ २९ ॥ एवं
 खलु समायुक्तो रमते विगतस्वरः । रूपवान् कीर्तिमांशैव धन-
 वांश्यापपद्यते ॥ ३० ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातमन्नदानफलं महत् ।
 मूलमेतत्तु धर्माणां प्रदानानाम्च भारत ॥ ३१ ॥

इत्यनुशासनपर्यन्तं पातुप्रासन्निकपर्यन्तं संसारवज्रो अन्न-

दानकथने द्वादश्याधकेयनोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । अहिंसा वैदिकं कर्म ध्यानमिन्द्रियसंयमः ।
सपीड्य गुरुशुश्रूषा किं श्रेयः पुरुषं प्रति ॥ १ ॥

दृष्टव्यं तदुवाच । सर्वाण्येतानि धर्म्याणि पृथग्दाराणि
सर्वशः । शृणु संकीर्तमानानि पण्डेव भरतर्षभ ॥ २ ॥ इन्द्र-
मिश्रेयसं जन्तीरहं वक्ष्याम्यनुत्तमम् । अहिंसापात्रयं धर्मं यः
माधवति वै नरः ॥ ३ ॥ तीन् दीपान् सर्वभूतेषु निधाय पुरुषः
सदा । कामक्रोधो च संयम्य ततः सिद्धिमवाप्नुते ॥ ४ ॥ अहिंस-
कानि भूतानि दृष्टेन विनिदन्ति यः । आत्मनः सुखमन्विच्छन्
स प्रेत्य न सुखी भवेत् ॥ ५ ॥ आत्मोपमस्तु भूतेषु यो वै भवति
पुरुषः । त्यस्तद्गृही जितक्रोधः स प्रेत्य सुखमेधते ॥ ६ ॥ सर्व-
भूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः । देवापि मार्गं मुञ्चन्ति अप-
दस्य पदैषिणाः ॥ ७ ॥ न तत् परस्य सन्ध्यात् प्रतिकूलं यदा-
त्मनः । एष संक्षेपतो धर्मः कामादन्यः प्रवर्तते ॥ ८ ॥ प्रत्या-
ख्याने च दाने च सुखदुःखे प्रियाप्रिये । आत्मोपम्येन पुरुषः
प्रमाणमधिगच्छति ॥ ९ ॥ यथापरः प्रक्रमते परेषु तथापरे
प्रक्रमन्ते परस्मिन् । तथैव तेषूपमा जीवलोके यथा धर्मो निपुणो-
नीपदिष्टः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । इद्युक्त्वा तं सुरशुर्धर्मराजं बुधिष्ठिरम् ।
द्विवमाचक्रमे धीमान् पश्यतामेव नः सदा ॥ ११ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
तयोद्भाधिकथनोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो बुधिष्ठिरो राजा परतमे पितान-
मपन्नम् । पुनरेव महानेजाः परच्छं वदतां वरः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ऋषयो ब्राह्मणा देवाः सर्वं यन्ति महा-
 मते । पश्चिंशत्सप्तं धर्मं वेदप्राप्त्यास्वर्गनात् ॥ २ ॥ कर्मणा
 मनुजः कुर्यान् हिंसां पाप्मिवस्तम । वाचा च मनसा चैव कर्म
 दुःखात् प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । चतुर्विधेयं निहिंटा ब्रह्मिणा ब्रह्मवादिभिः ।
 एकीकतोऽपि विभ्रष्टा न भवत्येव सुदृढ ॥ ४ ॥ यथा सर्वं चतुष्पादै
 त्रिभिः पादैर्न तिष्ठति । तथैवेयं महीपादकारणैः प्रोच्यते त्रिभिः
 ॥ ५ ॥ यथा नागपदैऽन्यानि पदानि पद्गामिनाम् । सर्वा-
 स्त्रेवापिधीयन्ते पद्मातानि कौश्लरे ॥ ६ ॥ एवं लोकेऽपि हिंसा
 तु निहिंटा धर्मतः पुरा । कर्मणा लिप्यते जन्तुर्जनां न नसापि
 च ॥ ७ ॥ पूर्वन्तु मनसा त्यक्त्वा तथा वाचा च कर्मणा न भव-
 त्ति यो मांसं त्रिविधं स विमुच्यते ॥ ८ ॥ त्रिकरं सुनिहिंष्टं
 ब्रूवते ब्रह्मवादिभिः । मनोवाचि तथास्वादे दोषा क्षेपु प्रति-
 छिताः ॥ ९ ॥ न भक्षयन्त्यनो मांसं तपोयुक्ताः मनोपिपाः ।
 दोषांस्तु भुङ्क्षु राजन् मांसस्यैव निबोध मे ॥ १० ॥ पुत्रमांसो-
 पमं राजन् खाशते योऽविचक्षणः । मांसं मोक्षसमाविष्टः पुरुषः
 सोऽधमः शृतः ॥ ११ ॥ पितृमातृसमायोगे पुत्रत्वं जायते यथा ।
 हिंसां हृद्वावयः पापो भूयिष्ठं जायते तथा ॥ १२ ॥ रघुश्च प्रति-
 जिज्ञाया ज्ञानं प्रश्नायते यथा । तथा शास्त्रेषु नियतं रागो
 ज्ञास्वादिताङ्गनेत् ॥ १३ ॥ संस्कृतासंस्कृताः पक्षा लवणाक्षयसा-
 स्तथा । प्रजायन्ते यथा भागास्तथा चित्तं निरुध्यते ॥ १४ ॥
 धेरीन्द्रहृद्यन्दाश्च तस्मीद्यन्दाश्च पुष्कलान् । निपेदिष्यन्ति च
 मन्दा मांसमद्याः कथं नराः ॥ १५ ॥ अविन्तितमनिहिंष्टमस-
 कल्पितमेव च । रसं यथाभिभूयाथे प्रशंसन्ति फलाधिपः ॥ १६ ॥
 प्रशंसा चैव मांसस्य दोषकर्मफलान्विता । जीवितं हि परित्यज्य
 बहवः साधवो जनाः । स्वमांसैः परमांसानि परिपश्य दिवं

यथा ॥ १० ॥ एवमेवा नक्षाराण्य चतुर्भिः कारयैर्हता । चर्हिण
 यम निहिंटा सर्वधर्मानुसंधिता ॥ १८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि अनुशासनिकेपर्वणि दानधर्मं मांस-
 वर्जनकथने चतुर्ह्यधिकशतौऽध्यायः ॥ ११४ ॥

मुचिष्ठिर उवाच । चर्हिण परमो धर्म इत्युक्तं बद्धधर्यावा ।
 चाहेतु च भवानाह पितृनामिषकाङ्क्षिणः ॥ १ ॥ मांसैर्बद्धविधैः
 प्रोक्तस्यवा आहविधिः पुरा । अहत्या च कुतो मांसमेवनेत-
 दिरुध्यते ॥ २ ॥ जातो नः संशयो धर्मं मांसस्य परिवर्जने ।
 दोषो भक्षयतः कः स्यात् कथाभक्षयतो गुणः ॥ ३ ॥ हत्या भक्ष-
 यतो वापि परेषापि हतस्य वा । हन्यादा यः परस्यार्थं क्रीळा
 वा भक्षयेन्नरः ॥ ४ ॥ एतदिच्छामि तस्त्वेन कथ्यमानं त्वयानह ।
 निश्चयेन चिकीर्षामि धर्ममेतं समातनम् ॥ ५ ॥ कथमायुरवाप्नोति
 कथं भवति सत्त्ववान् । कथमव्यङ्गतामेति लक्ष्णो जायते
 कथम् ॥ ६ ॥

भीम उवाच । मांसस्याभक्षणाद्राजन् योऽधर्मः कुरुनन्दन ।
 तन्मे शृणु यथातत्त्वं यथास्य विधिरुत्तमः ॥ ७ ॥ रूपमव्यङ्गता-
 मायुर्वर्द्धिं सत्त्वं बलं श्रुतिम् । प्राप्नुकामेनरेर्हिंसा वर्जिता वै
 महात्मभिः ॥ ८ ॥ ऋषीणामत्र संवादो बद्धधः कुरुनन्दन ।
 बभूव तेषाम्नु मतं यत्तच्छृणु बुधिष्ठिर ॥ ९ ॥ यो यजेताश्व-
 मेधेन मासि मासि यतप्रतः । वर्जयेन्नधुमांसस्य समनेतद्युधि-
 ष्टिर ॥ १० ॥ सप्तर्षयो बालखिल्यास्तथैव च मरीचिषाः । प्रमांस-
 भक्षणां राजन् प्रशंसन्ति मनीषिणः ॥ ११ ॥ न भक्षयति यो मांसं
 न च हन्यान्न घातयेत् । तन्निद्रं सर्वभूतानां मनुः स्वावशुवी-
 ऽब्रवीत् ॥ १२ ॥ यष्टुष्यः सर्वभूतानां विश्वालयः सर्वसन्तुम् ।

काङ्क्षन्तां सम्प्रतो नित्यं भवेन्मांसं विवर्जयन् ॥ १३ ॥ स्वमांसं यद-
 मांसेन यो बर्हयितुमिच्छति । नारदः प्राह धर्मात्मा निवृत्तः
 सोऽवसीदति ॥ १४ ॥ ददाति यजते चापि तपस्वी च भवत्यपि ।
 मधुमांसनिवृत्तोति प्राह चैवं बृहस्पतिः ॥ १५ ॥ मांसि मास्यश्च-
 मेधेन यो यजेत घृतं समाः । न खादति च यो मांसं समसेत-
 क्षतं मम ॥ १६ ॥ सदा व्रजति सत्रेण सदा दानं प्रयच्छति ।
 सदा तपस्वी भवति मधुमांसविवर्जितः ॥ १७ ॥ सर्वे वैदा न
 तत् कुर्युः सर्वे यज्ञाश्च भारत । यो भक्षयित्वा मांसानि पश्चान्धि
 निवर्तते ॥ १८ ॥ दुष्करं हि रसज्ञाने मांसस्य परिवर्जनम् । कर्तुं
 व्रतमिदं श्रेष्ठं सर्वप्राण्यभवप्रदम् ॥ १९ ॥ सर्वभूतेषु यो विद्वान्
 ददात्यभयदक्षिणाम् । दाता भवति लोके स प्राणानां नाथ
 संशयः ॥ २० ॥ एतं वै परमं धर्मं प्रशंसन्ति मनोपिथः । प्राणा
 यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि वै तथा ॥ २१ ॥ पात्नीपथ्येन
 मन्तव्यं बुद्धिमद्धिः कृतात्मभिः । मृचुतो भयमस्तौति विदुषां भूति-
 मिच्छताम् ॥ २२ ॥ किं पानर्ह्यमानानां तरसा स्त्रीवितार्थिनम् ।
 चरीगाणान्मपापानां पापैर्मौपजोषिभिः ॥ २३ ॥ न हि हिंसि
 महाराज मांसस्य परिवर्जनम् । धर्मस्यावतनं श्रेष्ठं स्वर्गस्य
 च सुखस्य च ॥ २४ ॥ अहिंसा परमो धर्मस्तथाहिंसा परमपः ।
 अहिंसा परमं मयं यतो धर्मः प्रवर्तते ॥ २५ ॥ न हि मांसं
 दृष्ट्वात् काष्ठादुपल्लाहापि जायते । हत्वा जन्तुं ततो मांसं तज्जा-
 हीषस्तु भक्षणे ॥ २६ ॥ स्वाहा स्वधा मृतभुजो देवाः सत्यान्निव-
 रिधाः । क्रव्यादान् राजसान् विह जिह्वारमपरायणान् ॥ २७ ॥
 कास्तारिष्यन् वीरेषु दुर्गेषु गहनैषु च । रात्रावहनि कल्पासु
 चक्षुरेषु सभासु च ॥ २८ ॥ सद्यतेषु च प्रक्षेपेषु मृगव्याघ्रमयिषु च ।
 धमात्मक्षणे राजन् भयमन्यैर्न गच्छति ॥ २९ ॥ शरणाः सर्व-
 शैतानां त्रिधास्यः सर्वजन्तुषु । अनुहेगकरी लोके न चाप्या-

द्विकरी सदा ॥ ३० ॥ बहि चेत् खादको न खाद्य तदा घातको
 भवेत् । घातकः खादकार्थं बह्नातवति वै नरः ॥ ३१ ॥ अमच्छ-
 मेतदिति वै इति चिंसा निवर्त्तते । खादकार्थमतो चिंसा जगा-
 दीनां प्रवर्त्तते ॥ ३२ ॥ यन्नाद्रुचति चैवायुर्हिंसकानां महायुते ।
 तन्नाशिवर्धयिष्यांश्च य इच्छेद्भ्रतिमात्मनः ॥ ३३ ॥ तातारं नाधि-
 गच्छन्ति रौद्राः प्राणिविहिंसकाः । उद्वेजनीया भूतानां यथा
 व्यासनागास्तथा ॥ ३४ ॥ लोभाद्वा बुद्धिमोहाद्वा बलवीर्यादिभिर-
 च । संसर्गादाश्च पापानां अधर्मं रुचिता नृणाम् ॥ ३५ ॥ स्वमांश्च
 परमांश्च यो बहेयितुमिच्छति । स हिमवासो वसति यत्र तत्रा-
 निजायते ॥ ३६ ॥ धन्यं यशस्यमायुषं स्वयं स्वस्वजनं महत् ।
 मांसस्याभक्ष्यं प्राङ्गर्नियताः परमर्षयः ॥ ३७ ॥ इदं तु खलु
 कौत्सेव श्रुतमासीत् पुरा स्या । मार्कण्डेयस्य वदतो धे दीप्य
 मांसमक्षणे ॥ ३८ ॥ यो वै खादति मांसानि प्राणिनां जीवितै-
 पिणाम् । हतानां वा हतानां वा यथा हन्ता तथैव सः ॥ ३९ ॥
 धनेन लब्धिको हन्ति खादकस्योपभोगतः । घातको बधवन्माभ्या-
 नित्सेषु द्विविधो बधः ॥ ४० ॥ अखादयन्ननुमोदंश्च भावदोषिश्च
 मानवः । दोऽनुमोदति हन्यन्तं सोऽपि दोषिण लिप्यते ॥ ४१ ॥
 अशुभः सर्वभूतानामायुष्मानीतजः सुखी । भवत्यभक्ष्यमांश्च
 हन्तान् प्राणिनामिह ॥ ४२ ॥ हिरण्यदानैर्गोदानैर्भूमिदानैश्च
 सर्वैः । मांसस्याभक्षणे धर्मो विधिष्ट इति नः श्रुतिः ॥ ४३ ॥
 अप्रोक्षितं कृत्वा मांसं विधिहीनं न भक्षयेत् । भक्षयन्निर-
 क्षाति नरो नास्त्रज संशयः ॥ ४४ ॥ प्रोक्षिताभ्युक्षितं मांसं
 तथा प्राङ्गणकाम्यवा । अस्त्रहीणमिहं श्रेयं विपरीते तु लिप्यते
 ॥ ४५ ॥ खादकस्य कृते जन्तुन् यो हन्यात् पुरुषाधमः । महा-
 दीप्यतरस्तत्र घातको न तु खादकः ॥ ४६ ॥ इज्यावज्ज्युतिहृतै-
 र्भूमि नैरनुषोऽधमः । हन्याज्जन्तुं मांसग्रभुः स वै नरकमाप्ते-

नरः ॥ ४७ ॥ भक्षयित्वापि यो मांसं पञ्चाहनि निर्वर्तते ।
 तस्यापि सुमहान् धर्मो यः पापादिनिर्वर्तते ॥ ४८ ॥ आशुर्त्ता
 चानुमन्ता च विग्रस्ता क्रवविक्रवी । संस्कर्त्ता शोपमीक्षा च
 खादकाः सर्व एव ते ॥ ४९ ॥ इहमन्यस्तु यज्यानि प्रमाद्यं विधि-
 निर्मितम् । पराणवृद्धिभिर्जुष्टं वैदिषु परिनिष्ठितम् ॥ ५० ॥
 प्रवृत्तिजज्ञपो धर्मः प्रजाभिर्भिरुदाहृतः । यथोक्तं राजगार्हृक्ष
 न तु तन्मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥ ५१ ॥ अविद्यंत् संस्कृतं मन्त्रैः प्रोक्षिता-
 भ्युक्षितं शुचि । वेदोक्तोऽपि माषेन पितृणां प्रक्रियासु च ॥ ५२ ॥
 अतोऽन्यथा वृक्षामांसमभक्ष्यं मनुरद्ववीत् । पक्ष्ममवशस्यस्य
 रक्षोवह्वरतर्षभ ॥ ५३ ॥ विधिहीनं नरः पूर्वं मांसं राजस्य भक्ष-
 येत् । अप्रोक्षितं वृक्षामांसं विधिहीनं न भक्षयेत् ॥ ५४ ॥ य
 इच्छेत् पुरुषोऽत्यन्तमत्मानं निरुपद्रवम् । स वर्जयेत् मांसानि
 प्राणिनामिह सर्वेषु ॥ ५५ ॥ श्रूयते हि पुरा कल्पे नृणां व्रीहि-
 मयः पशुः । यिनायजन्त यज्वानः पुष्यलोकपरावणाः ॥ ५६ ॥
 ऋषिभिः संशयं पृष्टो वसुसंदिपतिः पुरा । अभक्ष्यमिति मांसं
 यः प्राह भक्ष्यमित प्रभो ॥ ५७ ॥ आकाशाद्वर्णो प्रा ॥ ५८ ॥ स
 पृथिवीपतिः । एतदेव पुनरोक्ता विवेक धरणीतलम् ॥ ५९ ॥
 प्रजानां हितकामेन जगत्त्रेण महात्मना । पारय्याः सर्वदेवत्याः
 प्रोक्षितास्तपसा नृगाः ॥ ६० ॥ क्रिया श्रेवं न हीयन्ते पित्र-
 देवतसंश्रिताः । प्रीयन्ते पितरस्यैव न्यायतो मांसतर्पिताः ॥ ६० ॥
 इदन्तु शृणु राजेन्द्र कीर्त्तमानं मवानध । अभक्षणे सर्वसुखं
 मांसस्य कर्तव्याधिप ॥ ६१ ॥ यस्तु वर्षमतं पूषं तपस्तप्येत् सदा-
 चक्षम् । सर्वैव वर्जयेत्मांसं सममेतन्नतं मम ॥ ६२ ॥ कौमुदि तु
 विधिषिण्य कर्तव्ये नराधिप । वर्जयेत्पशुमांसानि धर्मो यत्र
 विधीयते ॥ ६३ ॥ चतुरो वार्षिकान् मासान् यो मांसं परि-
 वर्जयेत् । अत्राह भद्रायशाज्ञोति कीर्त्तिमायुर्यथो बलम् ॥ ६४ ॥

चक्षुःश्रोत्रादीनि सर्वमात्मनोऽप्यनुभवन् । अतीत्य सर्वदुःखानि
 सुखं जीविन्निरामयः ॥ ६५ ॥ वर्जयन्ति हि मांसानि मांसधः
 पञ्चभ्योऽपि वा । तेषां हिंसानिष्ठानां ब्रह्मलोको विधीयते ॥ ६६ ॥
 मांसं कौमुदं पक्षं वर्जितं पार्थ राजभिः । सर्वभूतात्मभूतस्यै-
 र्विहितार्थपरावरैः ॥ ६७ ॥ नाभागेनाश्वरोषिण गवेन च महा-
 लना । पायुनाघानरथ्येन दिक्षीपरशुपूरुभिः ॥ ६८ ॥ वार्त्त-
 वीश्यानिरुहाभ्यां नङ्गुषिण ययातिना । नृगेण विष्वक्केनेन तथैव
 अश्वविन्दुना ॥ ६९ ॥ युवनाश्वेन च तथा शिविनौशीनरेण च ।
 मुषुकुन्देन माश्वारा हरिश्चन्द्रेण वा विभो ॥ ७० ॥ सत्यं वदत
 मासत्यं सत्यं धर्मः सनातनः । हृदियन्द्रशरति वै द्विवि सत्येन
 चन्द्रवत् ॥ ७१ ॥ श्येनचित्रेण राजेन्द्र सोमकेन वृकेण च । रैव-
 तेन रन्तिर्दिवेन वसुना वृष्ययेन च ॥ ७२ ॥ दुसन्तेन कक्षुषिण
 रामासर्कनलौस्तया । बिक्रपाश्वेन निमिना जनकेन च धीमता
 ॥ ७३ ॥ ऐलेन पृथुना चैव वीरसेनेन चैव च । इन्द्राकुणा
 शम्भुना च श्वेतेन सगरेण च ॥ ७४ ॥ अजेन धूमना चैव तथैव
 च सुबाहुना । हृथ्यश्वेन च राजेन्द्र द्रुपेण भरतेन च ॥ ७५ ॥
 एतैशान्येष राजेन्द्र पुरा मांसं न भक्षितम् । शरदं कौमुदं
 मांसं ततस्ते स्वर्गमाप्नुवन् ॥ ७६ ॥ ब्रह्मलोके च तिष्ठन्ति ज्वल-
 मानाः स्त्रियाहताः । उपास्यमाना गन्धर्वैः स्त्रीमहस्रसमन्विताः
 ॥ ७७ ॥ तद्वितदुत्तमं धर्ममहिमाधर्मलक्षणम् । यी चरन्ति
 महात्मानो नाकपृष्ठे वसन्ति ते ॥ ७८ ॥ मधु मांसञ्च यी नित्यं
 वर्जयन्तीह धार्मिकाः । जन्मप्रभृति मदाञ्च सर्वं ते मुनयः कृताः
 ॥ ७९ ॥ इमं धर्मममांसादं वशरेच्छ्रावयित्वा वा । अपि सित्
 सुदुराशरो न जातु निरयं व्रजेत् ॥ ८० ॥ पठिहा व इहं राजन्
 शृणु श्रदायभीक्ष्णयः । अमांसमक्षणविधिं पवित्रमग्निपूजितम्
 ॥ ८१ ॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वकामैर्महोद्यते । विधिष्ठतां

जातिषु च लभते नात्र संशयः ॥ ८२ ॥ पापंशुवायसी मुखेदो
 मुखेत बन्धनात् । मुखेत्तथातुरो रोगाद्दुःखात्मुखेत दुःखितः
 ॥ ८३ ॥ तिर्थस्थो नः न गच्छेत् कर्पवीच भवेत्करः । इतिहास
 वै कुर्वन्नेष्ट प्राप्नुवाच्च महदागः ॥ ८४ ॥ एतत्ते कथितं राजन्
 मांसस्य परिवर्जने । प्रवृत्तो च निवृत्तो च विधानवृथिनिर्वि-
 तम् ॥ ८५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि दानधर्मं मांस-
 मन्वणकथने पञ्चम्याधिक्यतोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । इमे वै मानसा लोके नृपमा मांसग्रहिनः ।
 विशुच्य विविधान् भक्ष्यान् महारक्षोगणा इव ॥ १ ॥ अपूपान्
 विविधाकारान् शाकानि विविधानि च । खाण्डगान् रसदीनाम्
 तथेच्छन्ति यथामिधम् ॥ २ ॥ तत्र मे बुद्धिरत्रैव विमर्षं परि-
 मुञ्चते । न मय्ये रमतः किञ्चिन्नामनोऽस्तीति किञ्चन ॥ ३ ॥
 तदिच्छामि गुणाज्जोतुं मांसस्याभक्षणे प्रभो । भक्षणे चैव हि
 दोषास्ताश्चैव भरतर्षभ ॥ ४ ॥ सर्वं तत्त्वेन धर्मज्ञ इवावशिष्ट
 धर्मतः । किं वा भक्ष्यमभक्ष्यत्वा मर्मेतद्दृश्य मे ॥ ५ ॥ वक्षे-
 तदाहमत्रैव गुणा धी चास्य वर्जने । दोषा भक्षयतो येऽपि तथे
 ब्रूहि पितामह ॥ ६ ॥

भीष्म उवाच । एतमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत । न
 मांशात् परं किञ्चिद्गतो प्रियते भुवि ॥ ७ ॥ कृषत्तीष्ठाधि-
 तानां ग्रान्यत्र मरणात्मनाम् । अर्धना कर्षितानाह न मांस्य-
 दिद्यते परम् ॥ ८ ॥ सद्यो बहवति प्राणान् पुष्टिनमरां क्वाति
 च । न भक्ष्योऽभ्यधिकः कश्चिन्नासादस्ति परन्तप ॥ ९ ॥ विव-
 र्जिते तु बहवो गुणाः कीरवन्दन । धी भवन्ति मनुष्याणां तेषां

विगदतः शृणु ॥ १० ॥ स्वमांसं परमांसिनो यो बद्धियुतिमिच्छति ।
 नास्ति हृदतरस्यजात् सुख्यंसतरो नरः ॥ ११ ॥ न हि प्राणात्
 प्रियतरं लोके किञ्चन विद्यते । तस्माद्दयां नरः कुर्यादात्मनि
 तत्र परे ॥ १२ ॥ युक्ताश्च तात संभूतिमौषधे न संघयः ।
 भक्षणे तु महान् दोषो निवृत्त्या प्रणमस्यते ॥ १३ ॥ विधिना
 वेददृष्टेन तद्गृह्ये न दुष्यति । अज्ञेयं पश्यः दृष्ट्वा हृत्क्षयि
 श्यते श्रुतिः । अतो न्यथा प्रवृत्तानां राज्ञां विधिश्चये ॥ १४ ॥
 अत्रिवाणाश्च यो दृष्टो विधिस्तत्रमपि नै शृणु । वीर्यीणोपार्जितं
 मांसं वक्त्रा भुञ्जन् दुष्यति ॥ १५ ॥ आरण्यः सर्वदेवेषु सर्वेषु
 प्रीक्षिता मृगाः । अगस्त्येन पुरा राजन् मृगया धीन पूज्यते ॥ १६ ॥
 नात्मानमपरिचय्य मृगया नाम विद्यते । ममतासुपसङ्गस्य भूतं
 हन्यति हन्ति वा ॥ १७ ॥ अतो राजर्षयः सर्वे मृगयां यान्ति
 भारत । न हि क्षिप्यन्ति पापिन न वैतन् पातकं विदुः ॥ १८ ॥
 न ह्यतः सदृशं किञ्चिदिह लोके परत्र च । यत् सर्वेष्विह भूतेषु
 दया करुणन्दन ॥ १९ ॥ न भयं विद्यते जातु नरस्येह दया-
 वतः । दयायतामिमे लोकाः परे चापि तपस्विनाम् ॥ २० ॥
 अहिंसालक्षणो धर्म इति धर्मविदो विदुः । अहिंसात्मकं कर्म
 तत् कुर्यादात्मन्यनरः ॥ २१ ॥ पित्र्यदेवतयज्ञेषु प्रीक्षितं हवि-
 रस्यते । अमयं सर्वभूतेभ्यो यो हृदति दयापरः ॥ २२ ॥ अमयं
 सर्वभूतानि हृदतीत्यनुशुशुभ । अतश्च स्वलितश्चैव पतितं क्षिप्र-
 भाक्षतम् ॥ २३ ॥ सर्वभूतानि रक्षन्त समेषु विषयेषु च । नैनं
 व्याकलगा हन्ति न पिशाचा न राक्षसाः ॥ २४ ॥ मुच्यते भय-
 कालेषु मोक्षयेद्यो भये परान् । प्राणदानात् परं दानं न भूतं न
 भविष्यति ॥ २५ ॥ न ह्यात्मनः प्रियतरं किञ्चिदस्तीह निहितम् ।
 धेनिष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम भारत ॥ २६ ॥ मृगुवासे हि
 भूतानां सद्यो जायते शेषः । ज्ञातिजगत्तरुः सौ नैव संपार-

सागरे ॥ २७ ॥ जन्तवः परिवर्तन्ते मरणादुद्विजन्ति च । गर्भ-
 वासेषु पचन्ते चाराक्षकटुकीरुः ॥ २८ ॥ सूत्रशेषपुरीयाणां
 परशैर्भृशदासुः । जातास्यप्यवशास्तत्र द्वियमानाः पुनः पुनः
 ॥ २९ ॥ पाच्यमानाश्च दृश्यन्ते विवशा मांसरुद्दिगः । कुक्षीपाकेषु
 पचन्ते तां तां योनिमुपागताः ॥ ३० ॥ आक्रम्य मार्क्षमाणाश्च
 भ्राम्यन्ते वै पुनः पुनः । नात्मनोऽस्ति प्रियतमः पृथिवीभनुद्वत्य
 च ॥ ३१ ॥ तस्मान् प्राणिषु सर्वेषु दयावानात्मवान् भवेत् । सर्व-
 मांसानि यो राजन् यावञ्जीवं न भक्षयेत् ॥ ३२ ॥ स्वर्गे च
 विपुलं स्थानं प्राप्नुयाद्वात्र संशयः । ये भक्षयन्ति मांसानि भूतानां
 जीवितैषिणाम् ॥ ३३ ॥ भक्ष्यन्ते तेषां भूतैस्तेरिति मे नात्र
 संशयः । मांसं भक्षयते यस्माद्भक्षयिष्ये तमप्यहम् ॥ ३४ ॥ एत-
 न्मांसस्य मांसलमनुबुध्यस्व भारत । घातको बध्यते नित्यं ततो
 बध्यति मच्चिता ॥ ३५ ॥ आक्रोष्टा क्रुष्यते राजन् दिष्यन् देष्यस्व-
 माप्नुयात् । येन येन शरीरेण यद्यत् कर्म करोति यः ॥ ३६ ॥
 तेन तेन शरीरेण तन्नत् फलमुपाश्रुते । अहिंसा परमो धर्मो-
 स्तथाहिंसापरो दमः ॥ ३७ ॥ अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं
 तपः । अहिंसा परमो यज्ञस्त्वहिंसा परमं जलम् ॥ ३८ ॥ अहिंसा
 परमं मित्रमहिंसा परमं सुखम् । अहिंसा परमं सत्वमहिंसा
 परमं श्रुतम् ॥ ३९ ॥ सर्वयज्ञेषु वा दानं सर्वतीर्थेषु चाश्रुतम् ।
 सर्वदानफलञ्चापि नैतत्तुल्यमहिंसया ॥ ४० ॥ अहिंसस्य तपो-
 चयमहिंसी यजते सदा । अहिंसः सर्वभूतानां यथा माता
 यथा पिता ॥ ४१ ॥ एतत् फलमहिंसाया भूयश्च कुरुपुङ्गव । न
 हि शक्या गुणा वक्तुमपि वर्षश तरपि ॥ ४२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि द्वागधर्म

अहिंसाकथने षोडशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अकामाद्य सकामाद्य वै वृताः का महा-
 ज्ञे । का गतं प्रतिपद्यन्ते तस्मै ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ दुःखं
 प्राणपरित्यागः पुरुषाणां महाज्ञे । जानासि सं महाप्राण
 प्राणत्यागं सुदुष्करम् ॥ २ ॥ समृद्धो वासुदेवो वा शुभे वा
 यदि वाशुभे । कारणं तत्र मे ब्रूहि सर्वज्ञो ह्यसि मे
 वतः ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । समृद्धो वासुदेवो वा शुभे वा यदि वाशुभे ।
 संसारेऽस्मिन् समावाताः प्राणिनः पृथिवीपते ॥ ४ ॥ निरता प्रीत
 भावेन तत्र मे शृणु कारणम् । सम्यक् चायमनुप्रश्नस्त्वदीतस्तु
 युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ यत्र ते वर्त्तयिष्यामि पुरातनमिदं तृष । दैवा-
 वनस्य संवादं कीटस्य च युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ ब्रह्मभूतखरन् विप्रः
 कृशादपायनः पुरा । इदं कीटं धावन्तं घोरं शकटवर्त्मनि ॥ ७ ॥
 गतिश्च सर्वभूतानां भाषाश्च शरीरिणाम् । सर्वज्ञः स तदा
 दृष्ट्वा कीटं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥

व्यास उवाच । कीटं संतस्तदपोऽसि त्वरितश्चैव लज्जसे ।
 धावसि तदाशु कुतस्ते भयमागतम् ॥ ९ ॥

कीट उवाच । शकटस्यास्य महतो घोरं श्रुत्वा भयं मम ।
 आगतं वै महाबुद्धे स्वन एष हि दास्यते ॥ १० ॥ श्रूयते न च
 नां हन्यादिति ह्यस्मादपक्रमे । श्रवताञ्च शृणोम्ये व गोपुत्राणां
 प्रतोद्यताम् ॥ ११ ॥ बहतां समहाभारं सन्निकर्षस्वनम्यभो ।
 कृष्याश्च संवाहवतां श्रूयते विविधः स्वनः ॥ १२ ॥ शीतुमस्मद्विधे-
 नैवं न शक्यं कीटयोनिना । तस्मादतिक्रमास्येष भवादङ्गात्
 सुदासणात् ॥ १३ ॥ दुःखं हि श्रूयुर्भूतानां जीवितञ्च सुदुःखं भम् ।
 यतो भीतः पलायामि गच्छेयं नासुखं सजात् ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्त्वा स तु तं प्राह कुतः कीट सुखं तव ।
 धरणां ते सुखं मन्ये तिस्रीन्वीनो तु वर्त्तसे ॥ १५ ॥ यद्दं स्वयं रथं

गन्धं भोगांशोद्यावचान् बद्धन् । नाभिजायति कौटिलं चोद्यो
भरणमेव ते ॥ १६ ॥

कौट उवाच । सर्वत्र निरतो जिव इतवाचि सुखं मन ।
चित्तवामि महाप्राण तन्मादिच्छामि जीवितुम् ॥ १७ ॥ इवापि
विषयः सर्वो यथादिहं प्रवर्तितः । मानुषास्त्रैर्वाप्यैव वृषणमोक्ष
विशेषतः ॥ १८ ॥ अहमासं मनुष्यो वै शूद्रो बद्धचमः प्रभो
अन्नहृत्सो नृयंसय कदर्थो वृद्धिजीवकः ॥ १९ ॥ वाक्तीक्ष्णी
निर्हृतिप्रज्ञो देष्टा सर्वस्य सर्वघः । मिथः कृतोषविधिना परस्व-
हरणे रतः ॥ २० ॥ भव्यातिविजनयापि यद्दे पर्येषितो मया ।
मात्सर्यात् स्वादुकामेन नृयंसेन बुभुक्षता ॥ २१ ॥ इवाहं पितृ-
वशादेवसक्तं यदाहृतं मया । न दत्तमर्थकामेन देवमन्त्रं पुरा
किल ॥ २२ ॥ गुप्तं शरणमायित्य भयेषु चरणागताः । एकजाने
मया त्यक्त्वा न ताता अभवैशिनः ॥ २३ ॥ घनं धान्यं पिबान्
दारान् पानं वासस्तथाद्भुतम् । श्रियं दृष्ट्वा मनुष्याणामसूय मे
निरर्थकम् ॥ २४ ॥ ईपुः परसुखं दृष्ट्वा पन्थस्य न बुभुक्षताः ।
द्विवर्गहस्ता चान्येद्रामात्मकामानुवर्त्तकः ॥ २५ ॥ नृयंसगुण-
भूविष्ठं पुरा कर्म कृतं मया । कृत्वा तदनुत्प्रेक्षं प्रियमिवा-
त्मजम् ॥ २६ ॥ शुभानां नाभिजायामि कृतानां कर्मणा प्रथमम् ।
माता च पूजिता ब्रह्मा ब्राह्मणार्थाक्षितो मया ॥ २७ ॥ अकृष्णाति-
शुषोपितः सद्गत्या यद्दमागतः । अतिभिः पूजितो ब्रह्मंस्तेन वां
भ्राजहान् कृतिः ॥ २८ ॥ कर्मणा पुनरेवाहं सुखमागामि ज्ञापयि ।
तच्छोतुमहमिच्छामि त्वत्तः त्र्यं यस्तपोधन ॥ २९ ॥

इत्यनुष्णामनपर्वणि यानुष्णामनिकपर्वणि दानवर्भकवने

कौटोपाख्याने समदृशाधिकघतोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

कौट उवाच । धुमेन कर्मणा बह निर्दोषोऽमी न मुञ्चते ।
 नमैव कौट तत्कर्म धीन तं न प्रमुञ्चते ॥ १ ॥ अहं हि ईर्ष्यादिव
 तारणानि तपोवशात् । तपोवशाच्च ब्रह्मवदसमन्वयं विद्यते ॥ २ ॥
 आनाधि पापैः स्वहृतेर्गतं त्वां कौट कौटताम् । अवाप्यस्य
 पुनर्द्वयं धर्मस्तु बहि मन्वसे ॥ ३ ॥ कर्मभूमिगतं देवा भुञ्जते
 तिस्र्येगाश्च धी । धर्मोऽपि हि मनुष्येषु कामार्वाश्च तथा गुणाः ॥ ४ ॥
 वाग्बुद्धिपाणिपादौ च व्यपेतस्य विपश्चितः । किं हास्यति मनु-
 ष्यस्य मन्दस्यापि हि जीवतः ॥ ५ ॥ जीवन् हि कुर्वते पूजां
 विप्राग्र्यः शशिसूर्ययोः । नृवक्ष्यति कथां पुण्यां तत्र कौटकमेव हि
 ॥ ६ ॥ गुणभूतानि भूतानि तत्र त्वमुपभोष्यसे । तत्र तेऽहं
 विनेष्यामि ब्रह्मज्ञं वत्र वैष्णवि ॥ ७ ॥ स तथेति प्रतिशुभ्य कौटो
 बर्त्सन्त्यतिष्ठत । शकटी व्रजं च सुमहानागतय बहच्छ्रवा ॥ ८ ॥
 अज्ञानेनैव भिन्नश्च कौटः प्राणात्मनो च ह । सञ्चूतः सत्त्विककुले
 प्रसादाद्दमितौजसः ॥ ९ ॥ तद्विधिं द्रष्टुमगमत् सर्वासन्वयासु योनिषु ।
 श्रद्धाविहोभावराहाणां तथैव मृगपक्षिणात् ॥ १० ॥ श्रद्धापाकयूद्-
 वैश्यानां सत्रियाणाञ्च योनिषु । स कौट एवमाभाष्य ऋषिणा
 सत्यवादिना । प्रतिष्कृत्याश्च जग्राह पादौ मूर्द्धि कृताञ्जलिः ॥ ११ ॥
 कौट उवाच । इदं तदतुलं स्थानमीप्सितं दग्धभिर्गुणैः ।
 अहं प्राप्य कौटकभागतो राजपुत्रताम् ॥ १२ ॥ बहन्ति मामति-
 बन्धाः सुप्तरा हेममालिनः । स्यन्दनेषु च काञ्चोजा युक्ताः
 परमवाजिनः ॥ १३ ॥ उद्ध्राञ्चतरयुक्तानि वानानि च बहन्ति
 माम् । सवाग्भवः सहामात्यशास्त्रामि पिप्रितोदनम् ॥ १४ ॥ यज्ञेषु
 सुनिवातेषु सुश्लिषु शयनेषु च । वरार्हेषु महाभाग स्वपानि च
 सुपूजितः ॥ १५ ॥ सर्वेष्वपररात्रेषु सूतमागधवन्दिनः । सुवन्ति
 मां सखा देवा महेन्द्र पित्रवादिनः ॥ १६ ॥ प्रसादात् सत्यसन्वय-
 धर्मोऽमिततेजसः । यदहं कौटतां प्राप्य सञ्जातो राजपुत्रताम्

॥ १७ ॥ नमस्तोऽस्तु महाप्राणं किं करोमि प्रसाधि माम् ।
लक्ष्मणोवन्नहिद्विष्टमिदं ह्यधिगतं मेवा ॥ १८ ॥

व्यास उवाच । अक्षितोऽहं त्वा राजन् वाग्भिरथ बह-
व्यया । अद्य ते कीटनां प्राणं कृतिर्ष्वाता ज्युषिता ॥ २० ॥
न तु नाथोऽस्ति पापस्य दह्यन्वीपक्षितः पुरा । शूद्रेष्वर्षप्रधानेन
नृपसेनाततादिना ॥ २१ ॥ मम ते दर्शनं प्राप्तं तथैवं सुकृतं
त्वया । तिर्यग्योनौ ह्य जातेन मम चाभ्यर्चनात्तथा ॥ २२ ॥
इतस्त्वं राजपुत्रत्वादब्राह्मण्यं समवाप्स्यसि । गोब्राह्मण्यकृते
प्राणान् हत्वा प्राणं रणाजिरे ॥ २३ ॥ राजपुत्र सुखं प्राप्य
क्रन्तुर्वैवापदक्षिणान् । अथ मोदिष्यसे स्वर्गं ब्रह्मभूतोऽप्ययः सुखी
॥ २४ ॥ तिर्यग्योन्याः शूद्रतामभ्युपैति शूद्रो वैश्वं चतुर्यत्नञ्च
वैश्वः । वृत्तस्त्रापी चतुर्यो ब्राह्मणत्वं स्वर्गं पुण्यं ब्राह्मणः
साधुवृत्तः ॥ २५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मे
कीटीपास्थाने अष्टादश्याधिक्यतोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

भीष्म उवाच । अत्रधर्ममनुप्राप्तः अरन्ध्रैव च वीर्यवान् ।
त्यक्त्वा स कीटनां राजंश्चकार विपुलं तपः ॥ १ ॥ तस्य धर्मार्थ-
विदुषो दृष्ट्वा तद्विपुलं तपः । आजगाम दिक्षुश्चैष्ठः कृष्णरैपावन-
स्तदा ॥ २ ॥

व्यास उवाच । शत्रुं देवव्रतं कीट भूतानां परिपाकनम् ।
शत्रुं देवव्रतं ध्यायंस्ततो विप्रत्ननेष्यसि ॥ ३ ॥ याचि सर्वाः प्रजाः
सन्त्यक् शुभाशुभविदात्मवान् । शुभैः संविमजन् कामैरशुभानाञ्च
पावनेः ॥ ४ ॥ आत्मवान् भव सुप्रीतः स्व धर्माचरन्थे रतः । शत्रो-
र्जनं समुत्सृज्य ततो विप्रत्ननेष्यसि ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच । श्रीःश्वारक्षन्नुप्राण पुनरेव मुनिष्ठिर ।
 नृपर्वैर्धनं युष्मा प्रजा धर्मेषु पात्रा च ॥ ६ ॥ अचिरं चैव काशिन
 कीटः पार्श्विवसन्तम् । प्रजापासनधर्मेषु प्रेष्य विप्रसमागतः ॥ ७ ॥
 ततस्तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा पुनरेव महाकथाः । पात्रगान् महाप्राणः
 कृण्वहेपावनस्तादा ॥ ८ ॥

व्यास उवाच । भी भी ब्रह्मर्षिभ्यो मन् मा व्यबिष्टाः कर्ष-
 षन् । शुभहृत्कृभयोनीषु पापहृत् पापयोनिषु । उपपद्यति
 धर्मेषु वद्यापापफलोपगम् ॥ ९ ॥ तज्जासृद्युभयात् कीट मा
 व्यबिष्टाः कर्षण । धर्मलोपभयं ते स्यात् तज्जादर्थैश्चरो-
 तमम् ॥ १० ॥

कीट उवाच । सुखात् सुखतरं प्राप्नो भगवंस्सुत् कृते
 हृदम् । धर्ममूला त्रियः प्राप्य पाप्मा नष्ट इहाद्य मे ॥ ११ ॥

भीष्म उवाच । भगवदचनात् कीटो ब्राह्मण्यं प्राप्य दुर्लभम् ।
 अक्षरोत् पृथिवीं राजन् वश्ययूपयताङ्गिताम् ॥ १२ ॥ ततः
 सलोक्यमगमद्ब्रह्मणो ब्रह्मवित्तमः । अवाप च पदं कीटः पार्श्व
 ब्रह्मसनातनम् । स्वकर्मफलनिर्वृत्तं व्यासस्य वचनात्तदा ॥ १३ ॥
 तैःपि यस्मात् प्रभावेन हताः क्षत्रियपुङ्गवाः । रुम्पामास्ते गतं
 सुखां तज्जाद्या शोच पुत्रक ॥ १४ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिक्रुपर्वणि दानधर्मं कीटी-
 पास्त्रानि एकीनविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । विद्यातपोभ्यां दानाच्च किमेतेषां विधि-
 ष्यते । पृच्छामि त्वां सतां येष्ट तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । यत्राप्युदाहरन्तीकमितिहासं पुरातनम् ।
 नैवेद्यस्य च सखाद् कृण्वहेपायनस्य च ॥ २ ॥ कृण्वहेपायनो

दास्यन्त्यात्तरितं चरन् । वाराणस्यामुपातिष्ठन् वैश्वं सौरिणी-
 कुले ॥ ३ ॥ तमुपस्वितमासीनं शाला उ मुनिव्रतनः । पश्चिन्ना
 भोजयामास मैत्रेयोऽग्रनमुत्तमम् ॥ ४ ॥ तदस्वमुत्तमं मुञ्जा सुष-
 वत् चार्वाकामिकम् । प्रतिष्ठमानोऽभवत् प्रीतः कृष्यो मन्वानमाः
 ॥ ५ ॥ तमुत्स्रयन्तं सम्येऽप्य मैत्रेयः कृष्यमब्रवीत् । कारणं
 ब्रूहि धर्मात्मन् व्यञ्जयिष्ठाः कुतश्च ते । तपस्विनो वृत्तिमतः प्रमोदः
 समुपागतः ॥ ६ ॥ एतत् पृच्छामि ते विद्वन्मिवाद्य प्रथम्य च ।
 शालनश्च तपोभास्य महाभास्य तवेह च ॥ ७ ॥ पृथगाचरत-
 स्तात् पृथगात्मसुस्तात्मनो । यत्पान्तरमह मन्ये विधिष्टमपि
 चान्वयात् ॥ ८ ॥

व्यास उवाच । अति ह्युन्मातिरादाभ्यां ज्ञवोऽर्थं समुपागतः ।
 असत्यं वेदवचनं कक्कादिदोऽदृतं उदित् ॥ ९ ॥ त्रीण्येव तु पदा-
 न्याहुः पुरुषस्योत्तमं व्रतम् । न दृष्टेऽप्य दद्याच्च सत्यैव परं
 ददित् ॥ १० ॥ इति वेदोक्तमपिभिः पुरस्तात् परिकल्प्यम् ।
 इदानीञ्चैव नः कृद्यं परस्ताच्च परियुतम् ॥ ११ ॥ अथ हि
 तादृशो दावो भवत्यत महाफलः । तदपताय च ते द ॥ इद-
 धिनानसूयन् ॥ १२ ॥ वदितकृपितय खं दस्वैतदग्रनं मम ।
 अतैर्योर्भ्रह्मता लोकाश्महायधै रर प्रभो ॥ १३ ॥ ततो दान-
 पवित्रेण प्रीतोऽस्मि तपसैव च । पुण्यैव हि ते सख्यं पुण्यस्यैव
 च दर्शनम् ॥ १४ ॥ पुण्यस्यैवा भगव्यस्ते मन्य कर्मविधानव्रम् ।
 अधिकं मार्जनात्त तथा चैरामुलेपनात् ॥ १५ ॥ शुभं सर्वविवि-
 त्त्रेभ्यो दानमेव परं हिज । नो चेत् सर्वपित्रेभ्यो दानमेव परं
 भवेत् ॥ १६ ॥ यानीमान्युत्तमानीह वेदोक्तानि प्रथमसि । तेषां
 अष्टतरं दानमिति मे नात्र संशयः ॥ १७ ॥ दानकृद्भिः कृतः
 पञ्चा दीन यान्ति मनोप्रियः । ते हि प्राणस्य दातारस्यैव धर्मः
 प्रतिष्ठितः ॥ १८ ॥ यथा वेदाः ज्ञधीताय यथा चन्द्रियसंयमः ।

सुखादेवो यथा विद्म तथा दानमनुत्तमम् ॥ १९ ॥ अ हि तात
 सुखादेव सुखनेष्वपि धीमनम् । सुखात् सुखतरप्राप्तिमा
 नतिमाखरः ॥ २० ॥ तद्यः प्रत्यक्षमेवेदमुपलब्धमसंशयम् । श्री-
 मन्तमाप्नुवन्त्यर्था दानं यद्यस्तथा सुखम् ॥ २१ ॥ सुखादेव धरं
 दुःखं दुःखादप्यपरं सुखम् । दृश्यते हि महाप्राज्ञ निवर्तं वै
 स्वभावतः ॥ २२ ॥ त्रिविधानीह वृत्तानि नरस्याद्गर्भनीषिणः ।
 पुण्यमन्यत् पापमन्यन्व पुण्यं न च पातकम् ॥ २३ ॥ न वृत्तं
 मन्यते तस्य मन्यते नास्य पातकम् । तथा स्वकर्मनिर्वृत्तं न पुण्यं
 न च पातकम् ॥ २४ ॥ यद्यदानतपःशीला नरा वै पश्यन्मिणः ।
 धीभिर्दृष्टान्ति भूतानि ते वै पापकृती जनाः ॥ २५ ॥ द्रव्याख्या-
 ददते चैव दुःखं यान्ति पतन्ति च । यतोम्यत् कर्म यत् किञ्चिन्न
 पुण्यं न च पातकम् ॥ २६ ॥ रमस्त्रैधत्त मोदस्व हि हि चैव यजस्व
 च । न स्वाभिमन्विष्यन्ति वैद्या न च तपस्विनः ॥ २७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि दानधर्म मंत्रेय-

मिच्छायां विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२० ॥

भौष उवाच । एवमुक्तः प्रत्युवाच मैत्रेयः कर्मपूजकः ।
 यत्यन्तशीमति कुले जातः प्राज्ञो वद्भृशतः ॥ १ ॥

मैत्रेय उवाच । असंशयं महाप्राज्ञ यथैवात्य तथैव तत् ।
 यनुशातय भवता किञ्चिद्ब्रूयामहं विभो ॥ २ ॥

व्यास उवाच । अद्यदिच्छसि मैत्रेय यावद्यावद्यथा वचा ।
 ब्रूहि तन्न महाप्राज्ञ शुश्रूषी वचनन्तव ॥ ३ ॥

मैत्रेय उवाच । निर्दोषं निर्मलञ्चैव वचनं दानसंहितम् ।
 विद्यातपोर्द्धा हि भवान् भावितात्मा न संशयः ॥ ४ ॥ भवतो

भवितात्सोहासोऽयं सुमहात्मनः । भूयो मुञ्जानुपस्थापि सुह-
 मिहताया इत ॥ ५ ॥ अपि नो दर्शनादेव भवतोऽभ्युदयो भवेत् ।
 मन्ये भवन्प्रसादोऽयं तद्धि कर्मस्वभावतः ॥ ६ ॥ तपः श्रुतवृ-
 योनियाप्येतद्ब्राह्मण्यकारणम् । त्रिभिर्गुणैः समुद्दिगन्ततो भवति
 वै शिञ्जः ॥ ७ ॥ अस्मिंस्तृते च वृष्यन्ते पितरो देवतानि च । न
 हि श्रुतव्रतः सिद्धिदधिकं ब्राह्मणादृते ॥ ८ ॥ अन्धं स्यात्तम
 एवेदं न प्रज्ञादित सिद्धिन । चातुर्येण्यं न वर्त्तत चर्माधर्मावृता-
 वृते ॥ ९ ॥ यथा हि सुकृते क्षेत्रे फलं सिन्दति मानवाः । एवं
 इत्या श्रुतव्रति फलं दाता समश्नुते ॥ १० ॥ ब्राह्मण्येन विद्येत
 श्रुतवृत्तौ पर्यङ्कितः । प्रतिग्रहीता दानस्य मोषं स्यादनिनां चनम्
 ॥ ११ ॥ अदन्त्रविदान् हन्यथैन्यमानसु वृत्ति तम् । तच्चात्तं
 पाति यच्चात्तं स हन्ता हन्यतेऽनुधः ॥ १२ ॥ प्रभुर्धर्ममदम्
 विदान् पुनर्त्तनयतीश्वरः । स चाभ्याश्रयते तस्मात् सुख्य एव
 व्यतिक्रमः ॥ १३ ॥ यदेव ददतः पुण्यं तदेव एतियद्दत । न
 श्लोकवक्रं वर्त्तत इत्येवमपयो विदुः ॥ १४ ॥ यत्र वै ब्राह्मणाः सन्ति
 श्रुतवृत्तौ पर्यङ्कितः । तत्र दानफलं पुण्यमिह चामुत्र च श्रुति
 ॥ १५ ॥ ये योनिशुद्धाः कृततं तपस्याभिरता श्रमम् । दाना-
 ध्ययनसम्पन्नास्ते वै पूज्यामाः सदा ॥ १६ ॥ तैर्हि सद्भिः कृतः
 पन्थास्तेन यातो न मुञ्चते । ते हि स्वर्गस्य नेतारो यज्ञवाहाः
 दनातनाः ॥ १७ ॥

इत्यनुष्ठापनपरीणि शान्तिपारमितापरवर्षिण्यं दानधर्मं मैत्रेय-

संवादे एकविंशत्यधिकप्रतीत्याम् ॥ १२१ ॥

भीष्म उवाच । एतमुक्तः स भगवान् मैत्रेयं प्रत्यभाषत ।
 दिष्टै रव सं विजानानि दिष्टा ते बुद्धिरीदृशौ ॥ १ ॥ श्रीकौ-

आर्धशुषानेव भूविष्टन्तु प्रथमं सति । रूपमानवयोमानवीमाना-
 चाप्यसंशयम् ॥ २ ॥ दिष्टा नाभिवन्ति त्वां देवस्तेऽयमनुग्रहः ।
 वसे भयतरं दानादर्त्तविष्यामि तच्छृणु ॥ ३ ॥ चानीहागम-
 यास्त्राणि वाच काचित् प्रवृत्तयः । तानि वेदं पुरस्कृत्य प्रवृत्तानि
 वधाक्रमन् ॥ ४ ॥ अहं दानं प्रथमं मामि भवानपि तपःश्रुते । तपः
 पवित्रं वेदस्य तपः स्वर्गस्य साधनम् ॥ ५ ॥ तपसा महद्वाप्नोति
 विद्यावा चेति नः श्रुतम् । तपसैव चापनुदीयज्ञान्यदपि दुष्कृतम्
 ॥ ६ ॥ यत् वहि किञ्चित् सन्धाय पुरुषस्तथ्यते तपः । सर्वमेत-
 द्वाप्नोति विद्यावा चेति नः श्रुतम् ॥ ७ ॥ दुरन्वयं दुष्प्रथमं दुराणं
 दुरतिक्रमम् । सर्वं वै तपसाभ्येति तपो हि बलवतरम् ॥ ८ ॥
 सुराणोऽसम्भतादायी भूणाहा गुरुतल्पराः । तपसा तरते सर्व-
 सेनसद्य प्रमुच्यते ॥ ९ ॥ सर्वविद्यस्तु वस्तुमानपि यादृशतादृशम् ।
 तपस्विनं तथैवाद्गस्ताभ्यां कार्यं सदा नमः ॥ १० ॥ सर्वे पूज्याः
 श्रुतधनास्तथैव चापस्विनः । दानप्रदाः सुखं प्रेत्य प्राप्नुवन्तीह
 च श्रियम् ॥ ११ ॥ इन्द्र ब्रह्मलोकज्ञ लोकज्ञ बलवतरम् । अश्व-
 दानैः सुहृत्तनः प्रतिपद्यन्ति लौकिकाः ॥ १२ ॥ पूजिताः पूजव-
 श्येतन्मानिता मानयन्ति च । स दाता यत्र यत्रैति सर्वतः सम्प-
 णुवति ॥ १३ ॥ अकर्त्ता वैव कर्त्ता च लभते यस्य यादृशम् । वदि-
 शीर्षं यद्यधी वा स्वर्गलोकानभियास्यति ॥ १४ ॥ प्राण्यसि लम्ब-
 पानानि यानि वाञ्छसि कानिचित् । केभाञ्चसि कुले ज्ञातः
 श्रुतवाननृथं सजान् ॥ १५ ॥ कौमारचारी व्रतवान् मैत्रेय निरतो
 भव । एतद्गृहाय प्रथमं स्वधर्मं गृहमेधनाम् ॥ १६ ॥ यो भर्त्ता
 वासिता तुष्टो भर्त्तुष्टा च वासिता । यस्मिन्नेवं कुले सर्वं कल्याण-
 म्भवे वर्तते ॥ १७ ॥ अङ्घ्रिर्गात्राश्चमिष तमोऽग्निप्रभया यथा ।
 दानेन तपसा चैव सर्वं पापमपोहति ॥ १८ ॥ स्वस्ति प्राप्नुहि
 वैश्वेदेव गृहान् वाचु ब्रह्माभ्यहम् । एतन्नसि कर्त्तव्यं श्रेष्ठ एवं

नविच्छति ॥ १८ ॥ तं पश्यन्वाच मैत्रेयः कृता चाभिप्रदक्षिण्य
स्वस्ति प्राप्नोतु भगवन्निखुवाच कृतास्वस्तिः ॥ २० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि द्वाविंशत्तमोऽध्यायः
भिक्षायां द्वाविंशत्यधिकप्रथोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सत्स्त्रीणां समुदाचारं सर्वधर्मविदाम्बर ।
योतुमिच्छाम्यहं त्वत्सम्बन्धे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । सर्वज्ञां सर्वतत्त्वज्ञां देवलोके मनस्विनीम् ।
कैकेयी सुनना नाम शाण्डिलीं पर्येषुक्त्वा ॥ २ ॥ केन वृत्तेन
कल्याणि समाचारेण केन वा । विष्णुय सर्वपापानि देवलोके
स्वमागता ॥ ३ ॥ इताद्यनघित्वेन तं ज्वलमाना स्वतेजसा ।
सुता ताराधिपस्येव प्रभया दिवमागता ॥ ४ ॥ अरत्नांमि च
वस्त्राणि धारयन्ती गतकृता । विमनस्वा शुभे भासि सहस्रयुग्म-
भोजसा ॥ ५ ॥ न स्वमल्पेन तपसा दानेन निवमेन च । अथ
लोकमनुप्राप्ता त्वं हि तत्त्वं वदस्व मे ॥ ६ ॥ इति पृष्ट्वा नवा
मधुरं चारुहासिनी । शाण्डिली निभृतं वाच्यं सुमनामिदमब्र-
वीत् ॥ ७ ॥ नाहं कापायवसना नापि वस्त्रधारिणी । न च
मुष्टा च जटिला भूत्वा दिवमागता ॥ ८ ॥ अहितानि च
वाक्यानि सर्वाणि परुषाणि च । अप्रमत्ता च भर्तारं कदाचित्
नाहमद्भुवम् ॥ ९ ॥ देवतातां पितृणाञ्च ब्राह्मणानाञ्च पूजने ।
अप्रमत्ता सदा युक्ता उग्रशू उग्रशूरवर्तिनी ॥ १० ॥ पेशुज्येन प्रव-
र्त्तामि न ममैतन्ननोगतम् । प्रहारि न च तिष्ठामि चिरं न कश्च-
द्यामि च ॥ ११ ॥ असदा हसितं किञ्चिदहितं वापि कर्मणा ।
रक्षस्यमरुहस्यं वा न प्रवर्त्तामि सर्वथा ॥ १२ ॥ कार्याणि निर्वृता-
न्वापि भर्तारं गृहमागतम् । आसनेनोपसंवीज्य पूजयामि कदा-

निम्न ॥ ११ ॥ बद्धं नामिजानाति बद्धीयं नामिजानाति ।
 भर्त्सं वा बहि वा शेषं तत् सर्वं ब्रह्मबान्धवम् ॥ १४ ॥ कुटुम्बान्
 समानीतं यत् किञ्चित् कार्यमेव तु । प्रातस्त्याज्यं तत् सर्वं कार-
 यामि करोमि च ॥ १५ ॥ प्रवासं बहि मे याति भर्त्सं कार्य-
 केनचित् । मङ्गलैर्बहुभिर्युक्ता भवामि नियता तदा ॥ १६ ॥ पञ्चानं
 रोचनाश्चैव स्नानं माख्यानुरोपनम् । प्रसाधनञ्च निष्क्रान्ते नामि-
 गन्दामि भर्त्सरि ॥ १७ ॥ नोत्यापयामि भर्त्सरं सुखसुप्रमहं सदा ।
 पान्तरैश्चपि कार्येषु तेन तुष्यति मे मनः ॥ १८ ॥ नावासयामि
 भर्त्सरं कुटुम्बार्थेऽपि सर्वदा । गुप्तसुखा सदा चास्मि सुसंस्कृत-
 निवेशवा ॥ १९ ॥ इमं धर्मपथं नारी बालयन्ती समाहिता ।
 पदन्वतीव नारीणां स्वर्गलोके महीयते ॥ २० ॥

भीष्म उवाच । एतदाख्याय सा देवी सुमनायै तपस्विनी ।
 मतिबर्धनं महाभागा जगामादर्शनं तदा ॥ २१ ॥ बयेहं पाण्ड-
 वास्नानं पठेत् पर्वणि पर्वणि । स देवलोकं सम्प्राप्य नन्दने स
 सुखी भवेत् ॥ २२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि अनुशासनिकेपर्वणि दानधर्मं सुमना-
 स्याद्दि त्रयोविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । साञ्जि चापि प्रदाने च उवाचः किं भवती
 मतम् । प्रभूहि भरतमेष्ठ बद्धं व्यतिरिच्यते ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । साञ्जा प्रसाद्यते कश्चिद्दानेन च तत्रापि ।
 पुण्यः प्रकृतिं गत्वा तत्रोत्तरेकतरं भजेत् ॥ २ ॥ गुणास्तु नृणु मे
 राजन् सान्त्वय भरतर्षभ । दारुणान्यपि भूतानि सान्त्वेना-
 राधवीथया ॥ ३ ॥ पदाप्युदाहरन्तीभमितिहासं पुरातनम् ।
 पद्मीना रससा मुक्तो हिजाति जानने यथा ॥ ४ ॥ कश्चिदाज्ञ-

बुद्धिसम्बन्धो ब्राह्मणो विक्रमे वने । यहीतः कृष्णनामस्य रक्षणा
 मन्त्रविद्यता ॥ ५ ॥ स बुद्धियुतिसम्बन्धस्तं दृष्ट्वातीव भीरुव्यम् ।
 कामैवास्मिन् प्रयुयुजे न मुमोह न विव्यसे ॥ ६ ॥ रक्षस्तु वाचा
 सम्पूज्य प्रसन्नं पप्रच्छ तं दिक्षम् । मोक्ष्यसे ब्रूहि मे प्रसन्नं केनास्मि
 हरिणः कृपः ॥ ७ ॥ सुहृत्तमस्य सत्त्वित्ये ब्राह्मणस्तस्या रक्षसः ।
 पाभिर्गाथाभिरव्यग्रः प्रसन्नं प्रतिजगाद् च ॥ ८ ॥

ब्राह्मण उवाच । विद्वेषस्त्री विलोकस्त्री विना नूनं सुहृ-
 त्पत्नैः । विषयानतुलान् भुङ्क्ते तेनासि हरिणः कृपः ॥ ९ ॥ नूनं
 मित्राणि ते रक्षः काधूपचरिनाम्यपि । स्वदोषाद्परव्यन्ते तेनासि
 हरिणः कृपः ॥ १० ॥ गुणान्निर्गुणानन्यान् नूनं पश्यसि सत्-
 कृतान् । प्राज्ञोऽप्राज्ञान् विनीतात्मा तेनासि हरिणः कृपः ॥ ११ ॥
 धर्मैश्चर्याधिकास्तव्यास्वद्वेषैः परमा वराः । पवजानस्ति नूनं
 ज्ञां तेनासि हरिणः कृपः ॥ १२ ॥ सत्कृत्या क्रिष्यमानोऽपि उत्तम-
 पावान् विगर्हयन् । माहात्म्यादयसे नूनं तेनासि हरिणः कृपः
 ॥ १३ ॥ सम्पीड्यात्मानमार्येण्यत्प्राप्तया कश्चिदुपभूतः । जितं ज्ञां
 मन्यते साधो तेनासि हरिणः कृपः ॥ १४ ॥ क्रिष्यमानान् विना-
 र्गेषु कामक्रोधाद्गतात्मनः । मन्ये त्वं ध्यायसि जनांस्तेनासि हरिणः
 कृपः ॥ १५ ॥ प्रज्ञामन्यावितो नूनमप्रज्ञैरुपसंहितः । हीनमानो-
 ऽसि दुर्जनैस्तेनासि हरिणः कृपः ॥ १६ ॥ नूनं मित्रमुखः यत्तुः
 कश्चिदर्थैवदाचरन् । वक्ष्यिष्य गतस्त्वां वै तेनासि हरिणः कृपः
 ॥ १७ ॥ प्रकाशार्थगतिनूनं रहस्यकुशलः कृती । तज्ज्ञैर्न पूज्यसे
 नूनं तेनासि हरिणः कृपः ॥ १८ ॥ यसत्स्वपि निविष्टेषु तुषतो
 मुक्तसंशयान् । गुणास्ते न विराजन्ते तेनासि हरिणः कृपः ॥ १९ ॥
 धमबुद्धियुतैर्हीनः केवलं तेजसान्वितः । नहत् ब्राह्मणस्य नूनं
 तेनासि हरिणः कृपः ॥ २० ॥ तपः प्रणिहितात्मानं मन्ये सारथ्य-
 काङ्क्षिणम् । बान्धवानाभिनन्दन्ति तेनासि हरिणः कृपः ॥ २१ ॥

इष्टभाष्यस्य ते नूनं प्रतिवेद्यो महाधनः । युवा सुखचितः कानी
 तेनासि हरिणः कृषः ॥ २२ ॥ नूनमर्थवतां मध्ये तव वाक्यमनु-
 सतम् । न भाति काशेऽभिहितं तेनासि हरिणः कृषः ॥ २३ ॥
 इदपूर्वं युतं मूर्खं कुपितं हृदयप्रिवम् । अनुनेतुं न यच्छोचि
 तेनासि हरिणः कृषः ॥ २४ ॥ नूनमासक्तयित्वा स्वां कृत्ये कश्चिं-
 यिदोप्यते । कश्चिदर्थयते नित्यं तेनासि हरिणः कृषः ॥ २५ ॥
 नूनं जां सुगुणैर्वृत्तं पूजवानं सुहृद्भुजम् । ममार्य इति जानीते
 तेनासि हरिणः कृषः ॥ २६ ॥ अन्तर्गतमभिप्रायं नूनं नेच्छसि
 कृष्णया । विवेक्तुं प्राप्तिशैथिल्यात्तेनासि हरिणः कृषः ॥ २७ ॥
 नामासुद्विहसो लोके मनुष्यास्त्रूनमिच्छसि । प्रहीतुं सुगुणैः
 सर्वास्तेनासि हरिणः कृषः ॥ २८ ॥ पविदान् भीरुरस्य र्थं
 धियाविक्रमदानजम् । ययः प्रार्थयसे नूनं तेनासि हरिणः कृषः
 ॥ २९ ॥ चिराभिलषितं किञ्चित् फलमप्राप्तमेव ते । कृतमन्यै-
 रपकृतं तेनासि हरिणः कृषः ॥ ३० ॥ नूनमात्मकृतं दोषमपश्यन्
 किञ्चिदात्मनः । अकारणेऽभिप्रायोऽसि तेनासि हरिणः कृषः ॥ ३१ ॥
 सुहृदां दुःखमार्त्तानां न प्रमोक्षसि चार्त्तिजम् । अलमर्थसुखं-
 चीनं तेनासि हरिणः कृषः ॥ ३२ ॥ साधून् पृथुस्थान् दृष्ट्वा च
 तवासाधून् वनेचरान् । मुक्तांवादसये सक्तांस्तेनासि हरिणः
 कृषः ॥ ३३ ॥ धर्म्यमर्थ्यं च काम्यं च काले चाभिहितं वचः । न
 प्रतीयन्ति ते नूनं तेनासि हरिणः कृषः ॥ ३४ ॥ दक्षानकुशले-
 रथान् मनीषी संजिजीविषुः । प्राप्य वर्त्तयसे नूनं तेनासि हरिणः
 कृषः ॥ ३५ ॥ पापान् प्रवर्त्ततो दृष्ट्वा कल्याणानशोदतः । भुवं
 गर्हयसे नित्यं तेनासि हरिणः कृषः ॥ ३६ ॥ परस्परविरुद्धानां
 शिष्यं ननं चिकीर्षसि । सुहृदामुपरोधेन तेनासि हरिणः कृषः
 ॥ ३७ ॥ शोचिवांश्च विक्रमेस्थान् प्राच्यांसाप्यजितेन्द्रियान् । मन्वे-
 शुष्वावसि जनांस्तेनासि हरिणः कृषः ॥ ३८ ॥ एवं सम्पूजितं

इतो विप्रं तं प्रत्यपूजयत् । सखायमकरोच्चैनं संवोच्छासेन्मनीष
ह ॥ ३८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि धानुशासनिकपर्वणि दानधर्म
हरिणहृयकास्थाने चतुर्विंशत्यधिकप्रतीक्यावः ॥ १२४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । जन्म मानुषमासाद्य कर्मक्षेत्रं सुदुर्लभम् ।
त्रेयोऽर्थिना हरिद्रेण यत् कर्तव्यं पितामह ॥ १ ॥ दानानामुत्तमं
यज्ञं देवं यज्ञं यथा यथा । मान्यान् पूज्यांश्च गाह्वेभ्य रक्षस्यं
वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं पृष्टो नरेन्द्रेण पारुहवेन यथास्मिन्ना ।
धर्माणां परमं सुहृदं भीष्मः प्रोवाच पार्थिवम् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । शृणुश्चावहितो राजन् धर्मगुह्यानि भारत ।
यथा मे भगवान् व्यासः पुरा कथितवांस्तथा ॥ ४ ॥ देवगुह्यनिर्दं
राजन् यमेनाक्लिष्टकर्मणा । नियमस्थेन युक्तेन तपसो महतः
फलम् ॥ ५ ॥ येन यः प्रीयते देवः प्रीयन्ते पितरस्तथा । प्रीयः
प्रमथाः श्रीश्च चित्रगुप्तो दिशां गजाः ॥ ६ ॥ ऋषिधर्मः श्रुतो
यत्र सरहस्यो महाफलः । महाशानफलश्चैव सर्वयज्ञफलस्तथा
॥ ७ ॥ यश्चैतद्देवं जानीयात्प्रात्ना वा कुरुतेऽनघ । सदीप्तो-
ऽदीपवांश्चैव तैर्गुणैः सह युज्यते ॥ ८ ॥ दयस्त्वनात्मं चक्रं दय-
चक्रसमो ध्वजः । दयध्वजसमा वेष्ट्या दयवेष्ठात्मो नृपः ॥ ९ ॥
अर्धेनैतानि सर्वाणि नृपतिः कथ्यतेऽधिकम् । त्रिवर्गसहितं शास्त्रं
पवित्रं पुण्ड्रलक्षणम् ॥ १० ॥ धर्मव्याकरणं पुण्ड्रं रक्षस्यचक्रवर्णं
महत् । श्रोतव्यं धर्मसंयुक्तं विहितं त्रिदशैः खड्गम् ॥ ११ ॥
पितृणां यत्र गुह्यानि प्रीच्यन्ते आहकर्मणि । देवतानाश्च सर्वेषां
रक्षस्यं कथ्यतेऽखिलम् ॥ १२ ॥ ऋषिधर्मः श्रुतो यत्र सरहस्यो

मृगुफलः । मन्त्रावशफलाच्चैव सर्वदानफलं तथा ॥ १३ ॥
 पठन्ति सदा मन्त्रां येषाञ्चैवोपतिष्ठति । श्रुत्वा च स्वयमाचष्टे स्वयं
 नारायणः प्रभुः ॥ १४ ॥ गवां फलं तीर्थफलं यज्ञानाञ्चैव यत्
 फलम् । एतत् फलमवाप्नोति यो नरोऽतिविपूजकः ॥ १५ ॥ शीतारः
 यद्दधानाश्च येषां शुद्धश्च मानसम् । तेषां व्यक्तं जिता लोकाः
 यद्दधानेन साधुना ॥ १६ ॥ मुच्यते किञ्चिदाञ्चैव न स पापेन
 क्षिप्यते । धर्मेषु लभते नित्यं प्रेत्य लोकगतो नरः ॥ १७ ॥ कस्य-
 चित्स्वप्न कालस्य देवदूतो यद्दृच्छया । स्थितो ह्यन्तर्हितो भूत्वा
 पश्यभाषत वासवम् ॥ १८ ॥ यो तो कामगुणोपेनाविद्विन्नो
 भित्तवां वरो । पापदाहं तयोः प्राप्तः स नरान् पिदद्वैवतान्
 ॥ १९ ॥ कस्मादि मैद्युनं शब्दे कर्तुर्भोक्तुश्च वर्जितम् । किमर्थञ्च
 तवः पिच्छा विभक्तान् पृथक् पृथक् ॥ २० ॥ प्रथमः कस्य दातव्यो
 मध्यमः द्वयं च गच्छति । उत्तरश्च क्षतः कस्य एतदिच्छामि वेदि-
 तुम् ॥ २१ ॥ यद्दधानेन दूतेन भाषितं धर्मसंहितम् । पूर्वस्वा-
 खिद्यथाः सर्वे पितरः पूज्ये खिचरम् ॥ २२ ॥

पितर उचुः । स्वागतन्तेऽस्तु भद्रन्ते श्रूयतां खिचरोत्तम ।
 गूढार्थः परमः प्रज्ञो भवता समुदीरितः ॥ २३ ॥ श्राद्धं दत्त्वा च
 भुञ्ज्या च पुरुषो यः स्त्रियं व्रजेत् । पितरस्तस्य तं मासं तज्जिन्
 देतसि घेरते ॥ २४ ॥ प्रविभागस्तु पिच्छानां प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
 पिच्छो ह्यधस्ताद्गच्छंस्तु यद्यथाविश्व भावयेत् ॥ २५ ॥ पिच्छन्तु
 मध्यमं तव पत्नी लोका समञ्जते । पिच्छस्तृतीयो यस्तेषां तं
 दद्यात्मातवेदसि ॥ २६ ॥ एष श्राद्धविधिः प्रोक्तो यथाधर्मो न
 क्षुध्यते । पितरस्तस्य तुष्यन्ति प्रहृष्टमनसः सदा ॥ २७ ॥ प्रजा
 विवर्द्धते चास्य पश्यत्युपतिष्ठति ॥ २८ ॥

द्विदूत उवाच । शानुपूर्वेण पिच्छानां विभागः पृथक् पृथक् ।
 पितृणां त्रिषु सर्वेषां निरुक्तं कथितं त्वया ॥ २९ ॥ एकः यत्सु-

पुतः पिण्डो ह्यवस्तात् कस्य गच्छति । कर्षं प्रीणयति इवं कर्षं
 तारयते पितॄन् ॥ ३० ॥ मध्यमस्तु तदा पत्नी भुङ्क्तेऽनुधातविवं
 हि । किमर्थं पितरस्तासा कव्यमेव हि भुङ्क्ते ॥ ३१ ॥ यत्र
 पञ्चन्तिमः पिण्डो गच्छति जातवेदसम् । भवते का गतिस्तस्य
 कं वा समनुगच्छति ॥ ३२ ॥ एतन्निष्काम्यहं चोतुं पिण्डेषु त्रिषु
 वा गतिः । फलं वसिष्ठु मार्गह्ण यथैवं प्रतिपद्यते ॥ ३३ ॥

पितर जज्ञः । सुनक्षानेष प्रज्ञो वै वृहस्पत्या समुदीरितः ।
 रक्षत्यमह्युतहापि तुष्टाः सा गगणेश्वर ॥ ३४ ॥ एतदेव प्रपंसन्ति
 देवाश्च भुनयन्त्या । तेष्वेवं नाभिजानन्ति पितृकार्यविनिश्चयम्
 ॥ ३५ ॥ वर्कपिण्डो महाज्ञानं हिरजोपिनमुत्तमम् । पितृभक्तस्तु
 यो विप्रो वरलब्धो महादयाः ॥ ३६ ॥ त्रयाणांमपि पिण्डानां
 शुद्धा भगवतो गतिम् । देवदृष्टेन यत् पृष्टः ब्राह्मस्य विधि-
 निश्चयः ॥ ३७ ॥ गतिं त्रयाणां पिण्डानां शृणुष्वारविन्दो मम ।
 यदो गच्छति यो ह्यत्र गधिनं ह्येष प्रीणयित् ॥ ३८ ॥ यथी प्रीण-
 यते देवान् पितॄन् यैव महामते । भुङ्क्ते तु पत्नी यथैषामनुष्णाता
 तु मध्यमम् ॥ ३९ ॥ एतकासा च पुत्रस्तु प्रयच्छन्ति पितॄन्धाः ।
 ह्यववाहे तु यः पिण्डो दीयते तन्निबोध मे ॥ ४० ॥ पितरस्तेन
 दृश्यन्ति प्रीताः कामान् दिव्यन्ति च । एतन्ने कथितं सर्वं त्रिषु
 पिण्डेषु वा गतिः ॥ ४१ ॥ ऋत्विग्भ्यो यजमानस्य पितृहमनु-
 गच्छति । तस्मिन्नहनि मन्यन्ते परिह्वार्यं हि मैथुनम् ॥ ४२ ॥
 शुचिना तु महा ब्राह्मं भोक्तव्यं खिचरोत्तम । यो मया क्वथिता
 दोषास्तौ तथा स्युर्न चान्यथा ॥ ४३ ॥ तस्मात् स्नातः शुचिः चास्तः
 ब्राह्मं भुञ्जीत वै हिजः । प्रजा विवर्द्धते चास्य यथैवं वसुधच्छति
 ॥ ४४ ॥ ततो विद्युत्प्रसो नाम ऋषिराह महानथाः । पादित्य-
 तेऽस्य तस्य तुल्यं रूपं प्रकाशते ॥ ४५ ॥ स च धर्मरहस्यानि
 शुद्धा यज्ञमवाब्रवीत् । गिरीशो निगतान् सर्वान् यज्ञार्तां हिंसति

नोदितः ॥ ४६ ॥ कीटान् पिपीलिकान् सर्पान् मेघान् सव्य-
परिणयः । किञ्चिद्यं सुवङ्गप्राप्ताः किञ्चिद्देषां प्रतिक्रिया ॥ ४७ ॥
ततो द्विगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः । पितरश्च महाभागाः
पूजयन्ति एतं मुनिम् ॥ ४८ ॥

यत्न उवाच । कुर्वन्नेतं गयां गङ्गां प्रभासं पुंकराणि च ।
एतानि मनसा ध्यात्वा अत्रगाहेत्तपो बलम् ॥ ४९ ॥ तथा मुञ्चेत्
पापेभ्य राङ्गणा चन्द्रमा यथा । त्राहं स्नातः स भवति निरा-
हारश्च वर्तते ॥ ५० ॥ स्पृश्यते यो गयां पृष्ठं बालधिवृत् नमस्यति ।
ततो विद्युत्प्रभो वाक्यमभ्यभाषत वासवम् । अयं सृज्यतरो धर्म-
स्त्वान्निबोध यत्कृतो ॥ ५१ ॥ हृष्टो वटकपायिश्च सनु लिङ्गः प्रिय-
ङ्गना । क्षीरेण पट्टिकान् भुक्त्वा सर्वपापैः प्रमुञ्चते ॥ ५२ ॥
अवताङ्गापरं गुह्यं रहस्यमपि चिन्तितम् । न्यूनं मे भावमाणस्य
स्वापोः स्नाने ब्रह्मस्यैः ॥ ५३ ॥ स्नेहो नहृद्विषय तन्निबोध
यचीपते । परितारोहणं कृत्वा एकपाशो विभावसुम् ॥ ५४ ॥
निरीक्षित निराहार ऊर्ध्वबाहुः कृताञ्जलिः । तपसा महता
युक्त उपवासफलं लभेत् ॥ ५५ ॥ रश्मिभिरापितोऽकेत्य सर्वपाप-
मपीहति । शीघ्रकाले तयः शीते एवं पापमपीहति ॥ ५६ ॥
ततः पापान् प्रमुक्तस्य द्युतिर्भवति याश्चनो । तेजसा सूर्य्येऽहोप्तो
भाञ्जते सोमवत् पुनः ॥ ५७ ॥ मध्ये त्रिदशवर्गस्य द्विग्राजः घन-
प्रतुः । उवाच मधुरं वाक्यं ब्रह्मस्य निमनुत्तमम् ॥ ५८ ॥ धर्म-
गुह्यान्तु भगवन् मनुष्याणां सुखापहम् । सरइत्यांथ वान् दीर्घां-
स्तान् यथावदुदीरय ॥ ५९ ॥

ब्रह्मस्यतिशवाच । अभिमेहन्ति ये सूर्य्यनजितं द्विपते च ये ।
द्वयवाहं प्रहीतश्च समिधं ये न जुह्वति ॥ ६० ॥ बालगत्ताश्च ये
धेनुं दुहन्ति क्षीरकारणात् । तेषां दीपान् प्रज्ज्यामि तान्नि-
बोध यचीपते ॥ ६१ ॥ भानुमानजितधैव द्रव्यग्राहश्च वासव ।

लोकानां मातरश्चैव गावः दृष्टाः स्ववशुवा ॥ ६२ ॥ लोकांस्तार-
वितुं यत्र मर्त्यांश्चैतेषु देवताः । सर्वे भवन्तः श्रुत्वात् एकीकं
वर्धनिस्रवम् ॥ ६३ ॥ वर्षाणि पश्यन्तीतिन्तु दुर्हताः कुलपांसवाः ।

स्त्रियः सर्वाश्च दुर्हताः प्रतिमेहन्ति या रश्मि ॥ ६४ ॥ यन्निष्-
हेषिणः यत्र श्वन्ते गर्भतः प्रजाः । हव्यवाहस्य दीपस्य समिधं
ये न जुह्वति । यन्मिकार्येषु वै तेषां हव्यं नास्तीति पावकः ॥ ६५ ॥

क्षीरन्तु बालवत्सानां ये पिबन्तीह मानवाः । न तेषां क्षीरपाः
केचिष्वायन्ते कुलवर्धनाः ॥ ६६ ॥ प्रजास्येषु युष्यन्ते कुलबंध-
स्येषु च । एवमेतत् परा दृष्टं कुलवर्धैर्दिकातिभिः ॥ ६७ ॥

तस्मादध्यानि वध्यानि काय्यं कार्येभ्य नित्यथः । भूतिकायेन
मर्त्यां सत्यमेतदृष्वीमि ते ॥ ६८ ॥ ततः सर्वे महाभागा देवताः
समरुहणाः । ऋषयश्च महाभागाः पृच्छन्ति अ पितृस्ततः ॥ ६९ ॥

पितरः केन तुष्यन्ति मत्तानामपि येनसाम् । यत्तवश्च कथं दानं
भवेच्चैर्बोर्हैर्दिकम् ॥ ७० ॥ यानृष्यं वा कथं मत्तानां गच्छेयुः
केन कर्मणा । एतद्विच्छामहे श्रुतुं परं कौतूहलं हि न ॥ ७१ ॥

पितर जघुः । न्यायतो वै महाभागाः संघयः सगुहाहृतः ।
श्रूयतां येन तुष्यामो मत्तानां साधुकर्मणाम् ॥ ७२ ॥ नौल-
पण्डप्रमोक्षेण यमात्रास्यां तिलोदकेः । वर्षासु दीपकीशैव पितृ-
षाममृणो भवेत् ॥ ७३ ॥ यत्तयं निर्व्यलीकश्च दानमेतन्महा-
फलम् । यस्माकं परितोषश्च यत्तयः परिकीर्तते ॥ ७४ ॥ यद्द-
धानाश्च ये मर्त्या आहरिष्यन्ति सन्ततिम् । दुर्गन्ति तारविष्यन्ति

नरकात् प्रपितामहान् ॥ ७५ ॥ पितृणां भाषितं श्रुत्वा दृष्ट-
रोमा तपोधनः । ब्रह्मगर्षो महातेजास्तानेवं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७६ ॥

के शृण्वा नौलपण्डस्य प्रमुक्तस्य तपोधनाः । वर्षासु दीपदानेन
तथैव च तिलोदकेः ॥ ७७ ॥

पितर जघुः । नौलपण्डस्य साफलं तोषनम्यदरेषदि ।

वष्टिं वर्षवत्सवाधि पितरस्तोत्रं तर्पिताः ॥ ७८ ॥ वस्तु ब्रह्ममत्तं
 ब्रह्मं ब्रह्माद्ब्रह्म तिल्लति । पितरस्तोत्रं गच्छन्ति खीनखीनमयं-
 यवन् ॥ ७९ ॥ वर्षासु शीपदानेन यशिवच्छोभते नरः । तपो-
 ज्यं न तस्यास्ति शीपकं वः प्रवच्छति ॥ ८० ॥ यमावास्यान्तु
 धि मर्त्याः प्रवच्छन्ति तिलोदकम् । पात्रमौदुम्बरं यच्च मधुमिश्रं
 तपोधन ॥ ८१ ॥ कृतं भवति तैः आहं सरहस्यं वषाध्ववत् ।
 ऋष्टपुष्टमनास्तेषां प्रजा भवति नित्यदा ॥ ८२ ॥ कुलवंशस्य
 उद्विस्तु पिरुडस्य फलं भवेत् । ग्रहधानस्तु वः कुर्थात् पितृणा-
 मवृणो भवेत् ॥ ८३ ॥ एवमेव समुद्दिष्टः आहकाजकनस्ताथा ।
 विधिः पात्रं फलञ्चैव यथावदनुकीर्तितम् ॥ ८४ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि यानुयासनिकपर्वणि दानधर्म आह-
 धर्मकवने पञ्चविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

भीष्म उवाच । केन ते भवति प्रीतिः कथं तुष्टिञ्च गच्छसि ।
 इति पृष्टः सुरेन्द्रेण प्रोवाच हरिरीश्वरः ॥ १ ॥

विष्णुरुवाच । ब्राह्मणानां परीवादी मम विदेषणं महत् ।
 ब्राह्मणैः पूजितैर्मित्यं पूजितोऽहं न संभवः ॥ २ ॥ नित्याभिवाद्या
 विप्रेन्द्रा भुक्त्वा पादौ तयात्मनः । तेषां तुष्ट्यामि मर्त्यानां वच
 चक्रे वसिं हरेत् ॥ ३ ॥ वामनं ब्राह्मणं दृष्ट्वा वराहञ्च जखी-
 खितम् । उदृतां धरणीञ्चैव मूर्द्धा धारयते तु वः ॥ ४ ॥ न
 तेषामशुभं किञ्चित् कल्पयं नोपपद्यते । पश्य त्वं रोचनाङ्गाञ्च
 पूजयिष्यो नरः सदा ॥ ५ ॥ पूजितञ्च जगत्तेन सद्दिवासरमाशुभम् ।
 केन कपेण तेषाञ्च पूजां यच्छामि तत्त्वतः ॥ ६ ॥ पूजा नमेषा
 मान्यस्य बावहोकाः प्रतिष्ठिताः । पश्यथा हि त्वया मर्त्याः पूजय-
 न्कामदुःखः । नाहं तत् प्रतिशुभामि न का तुष्टिकरी नमः ॥ ७ ॥

इन्द्र उवाच । चक्रं पादौ वराहश्च ब्राह्मणश्चापि वामनम् ।
 सङ्घतां धरणींश्चैव किमर्थं त्वं प्रशंससि ॥ ८ ॥ भवान् ह्यस्मिन्
 भूतानि संहरसि प्रजाः । प्रकृतिः सर्वभूतानाम्भर्तृगणाश्च जना-
 तनौ ॥ ८ ॥

भीष्म उवाच । सम्पुहस्य ततो विश्वरिदं वचनमब्रवीत् ।
 चक्रेण निहता देव्याः पद्भ्यां क्रान्ता वसुधराः ॥ १० ॥ वाराहं
 रूपमास्त्राय हिरण्याक्षो निपातितः । वामनं रूपमास्त्राय जितो
 राजा मया बलिः ॥ ११ ॥ परितुष्टो भवाम्ययं मानुषाणां महा-
 त्मनाम् । तस्यां धीं पूजयिष्यन्ति नास्ति तेषां पराभवः ॥ १२ ॥
 अपि वा ब्राह्मणं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमागतम् । ब्राह्मणाग्रगणितं
 दत्त्वा यस्मै तस्य भोजनम् ॥ १३ ॥ ऐन्द्रीं उवाच मुपादिक्षा
 आदित्याभिमुखः स्थितः । सर्पतीर्थेषु स स्नातो मुच्यते सर्व-
 क्लिष्टेषु ॥ १४ ॥ एतद् कथितं गुह्यमखिलेन तपोधनाः । संग्रयं
 पृच्छमानानां किञ्च यः कथयाम्यहम् ॥ १५ ॥

बलदेव उवाच । श्रूयतां परमं गुह्यं मानुषाणां सुखात्मनः ।
 अजानन्तो वदन्नुधाः क्लिष्यन्ते भूतपीडिताः ॥ १६ ॥ कथमुत्थाय
 यो मर्त्याः स्पृशेद्गो वै घृतं दधि । सर्पपञ्च प्रियङ्गुश्च कल्पपात्
 प्रतिमुच्यते ॥ १७ ॥ भूतानि चैव सर्वाणि यद्यतः पृष्ठतोऽपि वा ।
 सक्लिष्टश्चापि शूद्रेषु वर्जयन्ति तपोधनाः ॥ १८ ॥

देवा ऊचुः । प्रयच्छीदुम्बरं पात्रं तोयपूर्णमुदङ्मुखः । उप-
 वासन्तु मञ्जीयात् यदा सङ्कल्पेद्दृष्टतम् ॥ १९ ॥ देवतास्तस्य
 तुष्यन्ति कामिकश्चापि सिद्धयति । अन्यथा हि तदा मर्त्या कुर्वते
 स्तल्पबुद्धयः ॥ २० ॥ उपवासे बली चापि ताम्रपात्रं विधिच्छते ।
 बलिं भिक्षां तथार्थंश्च पितृणाञ्च तिलोदकम् ॥ २१ ॥ ताम्रपात्रेषु
 हातव्यमन्यथात्मफलं भवेत् । गुह्यमेतत् समुद्दिष्टं यथा तुष्यन्ति
 देवताः ॥ २२ ॥

धर्म उवाच । राजपौत्रिके विप्र वाणिके परिवारिके ।
 मोरचके वाणिके तथा कारुण्यीकवे ॥ २३ ॥ मित्रदुश्चमयी-
 वाने च ह स्यादृषणीपतिः । एतेषु दैवं पितॄं वा न देवं स्यात्
 कथञ्चन ॥ २४ ॥ पिण्डदास्यस्य हीयन्ते न च प्रीणाति वै पितॄन् ।
 पतिविर्यस्य भन्नाषो रक्षान् प्रतिनिवर्तते ॥ २५ ॥ पितरस्तस्य
 ईवाद्य भग्नयद्य तथैव हि । निराशाः प्रतिगच्छन्ति पतिविरप्रति-
 पक्षात् ॥ २६ ॥ स्त्रीधैर्यो धैः कृतधैः ब्रह्मधैः गुरुतल्पगैः । तुल्य-
 दोषो भवत्येभिर्यस्यातिथिरनर्क्षितः ॥ २७ ॥

शक्तिरुवाच । पादमुद्यम्य यो मर्त्याः स्पृष्टेद्ब्राह्म सुदुर्मतिः ।
 ब्राह्मणं वा वहाभागं दीप्यमानं तथानलम् ॥ २८ ॥ तस्य दीपान्
 प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व समाहितः । दिवं स्पृष्टव्यशब्दोऽस्य
 वस्यन्ति पितरय वै ॥ २९ ॥ वैमनस्यश्च दीवानां कृतं भवति
 पुष्कलम् । पावकश्च महातेजा ह्ययं न प्रतिपद्यति ॥ ३० ॥
 भ्राजन्मनां पतञ्चैव नरके पच्यते तु सः । निष्कृतिश्च न तस्यापि
 अनुमन्यन्ति कर्हिचित् ॥ ३१ ॥ तस्माद्भावो न पादेन स्पष्टव्या वै
 कदाचन । ब्राह्मणश्च महातेजा दीप्यमानस्तथानलः ॥ ३२ ॥
 बहुधानेन मर्त्यान् आत्मनो हितमिच्छता । एते दीषा मवा
 प्रोक्तास्त्रिषु वः पादमुत्सृजेत् ॥ ३३ ॥

विश्वामित्र उवाच । अयतां परमं गुणं रहस्यं धर्मसंवि-
 तम् । परमान्धेन यो दद्यात् पितृगामौपहारिकम् ॥ ३४ ॥
 गजच्छायायां पूर्वस्यां कुतपे दक्षिणामुगः । यदा भाद्रपदे मासि
 भवते बहूले मघा ॥ ३५ ॥ अयतां तस्य दानस्य वाटयो गुण-
 विस्तरः । कृतं तेन महच्छाहं पर्षाणीह त्रयोदश ॥ ३६ ॥

गाव ऊचुः । बहूले समग्रे ह्यकुतोभये च क्षेमे च सख्येव हि
 भूवशी च । यथापुरा ब्रह्मपुरे सवत्सा पतत्रतोर्वचधरस्य वद्वे
 ॥ ३७ ॥ भूयश्च वा विश्वुपदे स्मिता वा विभावसीहापि पद्मे

स्त्रितावाः । इवाथ सर्वे सह नारदेन प्रसुर्वते सर्वसहेति नाम
मन्त्रेणैतेनाभिनन्देन यो वै विमुच्यते पापकृतेन कर्मणा । लोका-
नवाप्नोति परन्दरस्य गवां फलं चन्द्रमसो द्युतिम् ॥ ३८ ॥ एतं
हि मन्त्रं त्रिदशाभिक्षुष्टं पठेत यो पर्वसु गोष्ठमध्ये । न तस्य पार्यं
न भवं न शोकः सहस्रनेत्रस्य च याति लोकम् ॥ ४० ॥

भौष उवाच । अथ सप्त महाभागा ऋषयो लोकविश्रुताः ।
वशिष्ठप्रमुखाः सर्वे ब्रह्माणं पद्मसन्धयम् । प्रदक्षिणामभिक्रम्य सर्वे
प्राञ्चलयः स्त्रिताः ॥ ४१ ॥ उवाच वचनं तेषां वशिष्ठो ब्रह्म-
दत्तमः । सर्वप्राणिहितं प्रकं ब्रह्मक्षेत्रे विधेयतः ॥ ४२ ॥ द्रव्य-
हीनाः कर्षं मर्त्तगा दरिद्राः साधुव्रतयः । प्राप्नुवन्तीह वचस्य
फलं केन च कर्मणा ॥ ४३ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तेषां ब्रह्मा वचन-
मब्रवीत् ॥ ४४ ॥

ब्रह्मोवाच । अहो प्रहो महाभागा गूढार्थः परमः शुभः ।
सूक्ष्मः त्रैधांश मर्त्तगानां भवद्भिः समुदाहृतः ॥ ४५ ॥ अ वतां
सर्वमाख्यास्ये निखिलेन तपोधनाः । यथा वच्यफलं मर्त्तगो भवती
नात्र संशयः ॥ ४६ ॥ पौषमासस्य शुद्धे वै यदा युज्येत नो ऋषी ।
तेन नक्षत्रवीगिन आकाशप्रयत्नो भवेत् ॥ ४७ ॥ एकवस्त्रः शुचिः
स्नातः अहधानः समाहितः । सोमस्य रक्षयः पौत्रा महावच-
फलं लभेत् ॥ ४८ ॥ एतदः परमं शुद्धं कथितं दिवसतमाः ।
वर्षां भवन्तः पृच्छन्ति सूक्ष्मतस्वार्थदर्शिनः ॥ ४९ ॥

इत्यनुष्मानपर्वणि आनुष्मानिकपर्वणि द्वावधर्मं

पङ्क्तित्रयत्यधिकयतोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

विभावसुसुवाच । सखिलस्याप्यकिं पूर्वमवज्ञताश्च हतीसराः ।
सोमस्योत्तिष्ठमानस्य तप्सकहासतांश्च तान् ॥ १ ॥ स्त्रितो ऋषि-

सुखे मर्त्याः पौर्षमास्यां वसिं हरेत् । अभिकार्यं कृतं तेन
 इताशास्यामवस्त्रवः ॥ २ ॥ वगसतिन्तु यो हन्याद्दमावास्या-
 मनुद्धिमान् । अपि ह्येकेन पत्रेण लिप्यते ब्रह्महत्वया ॥ ३ ॥
 दन्तकाष्ठन्तु यः स्नाद्दिमावास्यामनुद्धिमान् । हिसितयन्द्रमास्तेन
 पितरद्योद्विजन्ति च ॥ ४ ॥ ह्यत्रं न तस्य देवाश्च प्रतियजन्ति
 पर्वसु । कुप्यन्ति पितरन्तस्य कुलवंशोऽस्य हीयते ॥ ५ ॥

यौरुवाच । प्रकौशं भाजनं यत्र पानभाण्डमवासनम् ।
 योपितयैव हन्यन्ते कश्मलोपहते गृहे ॥ ६ ॥ देवताः पितरश्चैव
 उत्सवे पर्वणीषु वा । निराशास्तस्य गच्छन्ति कश्मलोपहताद्-
 यद्वात् ॥ ७ ॥

अङ्गिरा उवाच । यस्तु सम्यत्सरं पूषं दद्याद्दीपं करण्डके ।
 सुवर्षलः मूलहस्तः प्रजास्तस्य विवर्द्धते ॥ ८ ॥

गाथ्यं उवाच । आतिथ्यं सततं कुर्याद्दीपं दद्यात् प्रतिशथे ।
 वर्क्ययानो दिवास्वापं न च मांसानि भक्षयेत् ॥ ९ ॥ गोब्राह्मणं
 न हिंस्याच्च पुष्कराणि च कीर्तयेत् । एष ज्येष्ठतमो धर्मः सर-
 हस्यो महाफलः ॥ १० ॥ अपि क्रतुयतैरिष्टा ह्ययं गच्छति
 तर्हविः । न तु क्षीयन्ति ते धर्माः ग्रहधामैः प्रयोजिताः ॥ ११ ॥
 इदञ्च परमं शुभं सरहस्यं निबोधत । यादृज्जाले च दैवे च
 तैश्चिके पर्वणीषु च ॥ १२ ॥ रजस्वला च या नारी शिवत्रिका-
 पुत्रिका च वा । एताभिसद्गुणा दृष्टं हविर्नाञ्जन्ति देवताः ॥ १३ ॥
 पितरश्च न तुष्यन्ति वर्षाण्यस्य त्रयोदश ॥ १४ ॥ शुक्लवामाः शुचि-
 भूला ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् । कीर्तयेद्भारतश्चैव तथा स्या-
 रक्षयं हविः ॥ १५ ॥

धौम्य उवाच । भिन्नभाण्डञ्च खट्वाञ्च कुक्कुटं शुनकं तथा ।
 अपप्रस्तानि सर्वाणि यद्य ह्यसौ पश्येत्सह ॥ १६ ॥ भिन्नभाण्डे
 कलिं प्राङ्गः खट्वावाञ्च धनक्षयः । कुक्कुटे शुने वा चैव

हविर्गच्छन्ति देवताः । वृक्षमूली ध्रुवं सर्वं तज्जादृशं न रोष-
येत् ॥ १७ ॥

यमदम्बिरुवाच । यो यज्ञेऽश्वमेधेन वाजपेवघतेन च ।
शवाक्षिरावल्ब्येत सर्वं वा शीतमाहरेत् ॥ १८ ॥ न चास्य
हृदयं शुभं नरकं स ध्रुवं व्रजेत् । तुल्यं यश्च सत्यञ्च हृदयस्य
च शुभता ॥ १९ ॥ शुभेन मनसा दत्त्वा यत्तुप्रस्थं दिजातये ।
ब्रह्मलोकमनुप्राप्तः पर्याप्तं तन्निर्दग्धनम् ॥ २० ॥

इत्यनुग्रामनपर्वणि आनुग्रामनिकपर्वणि दानधर्मं देव-

रहस्ये सप्तविंशत्यधिकशतः अध्यायः ॥ १२० ॥

वायुरुवाच । किञ्चिद्धर्मं प्रवक्ष्यामि मानुषाणां सुखावहम् ।
सरहस्याय धे दीपास्तान् शृणुष्व समाहिताः ॥ १ ॥ चतुरो
वार्षिकान् मासान् यो ददाति तिस्रोदकम् । भोजनञ्च यथा तथा
ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ २ ॥ अन्निकार्यञ्च कर्त्तव्यं परमात्मन भोज-
नम् । दीपकयापि कर्त्तव्यः पितॄणां सतिस्रोदकः ॥ ३ ॥ एतेन
विधिना मर्त्ताः यद्दधानः समाहितः । पशुवन्धयतस्येह फलं
प्राप्नोति पुष्कलम् ॥ ४ ॥ इदञ्चैव परं गुह्यमप्रशस्तं निबोधत ।
अग्नेस्तु वृषलो नेता हविर्मूढाय योपितः । मन्यते धर्म एवेति
स चाधर्मेण क्षिप्यते ॥ ५ ॥ अन्नप्रस्तस्य कुप्यन्ति शूद्रयोनिं स
गच्छति । पितरय न तुष्यन्ति सह देवैर्विधेयतः ॥ ६ ॥ प्राब-
क्षित्तन्तु यत्तत्र ब्रुवतस्तन्निबोध मे । यत् कृत्वा तु नरः सम्यक्
सुखी भवति विस्वरः ॥ ७ ॥ गवां मूत्रपुरीषिण पचसा च हृतम
च । अन्निकार्यं वाहं कुर्यान्निराहारः समाहितः ॥ ८ ॥ ततः
सम्यक्कारे पूर्व्यं प्रतिशङ्कन्ति देवताः । हृष्यन्ति पितरवास्य चाब-

काञ्च उपस्थिते ॥ ८ ॥ एष धर्मो धर्मश्च सरहस्यः प्रकीर्तितः ।
धर्म्याणां स्वर्गकामानां प्रेयः स्वर्गः सुखावहः ॥ १० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्म-
कथने अष्टाविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

सोमय उवाच । परदारिद्र्यं ये शक्ता अहला दारसंग्रहम् ।
निरायाः पितरस्तेषां याहकाले भवन्ति ते ॥ १ ॥ परदाररति-
र्यथ यथ ब्रह्मा मुपासीते । ब्रह्मस्वं हरते यथ समदोषा भवन्ति
ते ॥ २ ॥ असन्नाया भवन्त्येते पितॄणां नात्र संशयः । देवताः
पितर्येषां नाभिनन्दन्ति तद्विः ॥ ३ ॥ तस्मात् परस्य वै दारा-
स्वजेरश्याञ्च वापितम् । ब्रह्मस्वं हि न हनेच्चमात्मनोहित-
निष्कृता ॥ ४ ॥ अयत्नाद्दुःपरं गुणं रहस्यं धर्मसंहितम् ।
अहधानेन कर्तव्यं गुह्यणां वचनं सदा ॥ ५ ॥ दादृशां पीर्य-
मास्याञ्च मासि मासि वृताक्षतम् । ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छेत् तस्य
गुणं निबोधत ॥ ६ ॥ सोमय ब्रूते तेन समुद्रय महोदधिः ।
अश्वमेधस्तुभागं फलं सृजति वामवः ॥ ७ ॥ दानेनैतेन तेजस्वी
वीर्यवांश्च भवेन्नरः । प्रीतश्च भगवान् सोम इष्टान् कामान् प्रय-
च्छति ॥ ८ ॥ अयत्नाद्वापरो धर्मः सरहस्यो महाफलः । इमं
कलिभुगं प्राप्य मानुषाणां सुखावहः ॥ ९ ॥ कथ्यमुत्याव यो
धर्म्याः स्नातः शुद्धेन वामसा । तिलपात्रं प्रयच्छेत् ब्राह्मणेभ्यः
समाहितः ॥ १० ॥ तिलोदकान्तु यो दद्यात् पितॄणां मधुना सह ।
दीपञ्च हृशरश्चैव ययतां तस्य यत् फलम् ॥ ११ ॥ तिलपात्रे फलं
प्राञ्च भगवान् पाकधासनः । गोप्रदानञ्च यः कुर्याद्भूमिदानञ्च
प्राञ्चतम् ॥ १२ ॥ अग्निष्टोमञ्च यो यश्च वञ्जेत् ब्रह्मदक्षिणम् ।
तिलपात्रं सृष्टेन समं मन्यन्ति देवताः ॥ १३ ॥ तिलोदकं सदा

याद्वे मन्यन्ते पितरोऽसुवम् । दौषे च ह्यसरे चैव प्रीयन्तोऽसु
पितामहाः ॥ १४ ॥ स्वर्गे च पितृलोकं च पितृदिवामिपूजितम् ।
एवमेतन्नवी द्विष्टमपिष्टं पुरातनम् ॥ १५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि दानधर्मो नाम्न-

रहस्ये एकोनविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

भीष्म उवाच । ततस्त्वृषिगणाः सर्वे पितरस्य सदैवताः ।
अरुन्धतीं तपोव्रह्मामपृच्छन्त समाहिताः ॥ १ ॥ अरुन्धती तपो-
व्रहा समानव्रतचारिणी । समानशीला वीर्येण वशिष्ठस्य महा-
त्मनः ॥ २ ॥ त्वत्तो धर्मरहस्यानि श्रोतुमिच्छामहे वयम् । तत्ते
शुद्धतमं भद्रे तत् प्रभाषितुमर्हसि ॥ ३ ॥

अरुन्धत्युवाच । तपोव्रह्मिण्यां प्राप्ता भवतां क्षरणेन वै ।
भवताञ्च प्रसादेन धर्मान् वक्ष्यामि याश्चक्षतान् ॥ ४ ॥ सगुह्यान्
सरहस्यांश्च तान् शृणुध्वमशेषतः । अहधाने प्रबोक्तव्यः यस्य
शुद्धं तथा मनः ॥ ५ ॥ अयहधानो मानी च ब्रह्महा शुकृतल्पजः ।
असन्नाथा हि चत्वारो नैषां धर्मं प्रकाशयेत् ॥ ६ ॥ अहम्यहनि
वो दद्यात् कपिलां हादृशाः समाः । मासि मासि च सर्वेण वो
यजेत सदा नरः ॥ ७ ॥ गवां यनसहस्रञ्च वो दद्याज्ज्येष्ठपुष्करे ।
न तदहर्भ्रफलं तुल्यमतिधैर्यस्य तुष्यति ॥ ८ ॥ अयतां चापरी
धर्मो मनुष्याणां सुखावहः । अहधानेन कर्त्तव्यः सरहस्यो महा-
फलः ॥ ९ ॥ कल्पमृत्याय गोमथ्ये षष्ठ्यर्धमान् सद्योदकान् ।
तन्निपिञ्चेद्गवां मध्ये मस्तकेन च तप्सवम् ॥ १० ॥ प्रतीच्छेत्
निराहारस्तास्य धर्मफलं शृणु । अयन्ते यानि तीर्त्तानि लोडु
लोकेषु कर्त्तवित् ॥ ११ ॥ सिद्धचारणजुष्टानि सेवितानि वनौ-
षिभिः । अग्निपिङ्गः समस्तेषां गवां शुक्योदकस्य च ॥ ११ ॥ अथ

अग्निं चोद्दिष्टं देवतैः पित्रभिस्तथा । भूतैश्चैव सुवस्तुषुः पूजिता
सायान्वती ॥ १३ ॥

ब्रह्मोवाच । अहो धर्मो महाभागी सरहस्य उदाहृतः ।
वरं दद्यामि ते धन्ये तपस्ते बर्हितां सदा ॥ १४ ॥

धम एवाच । रमणीया कथा दिव्या युष्मत्तो या मया श्रुता ।
श्रवतां चित्रगुप्तस्य भाषितं मम च प्रियम् ॥ १५ ॥ रहस्यं धर्म-
संयुक्तं शक्यं श्रोतुं महर्षिभिः । श्रद्धानेन मर्त्त्यान् आत्मनो
हितमिच्छता ॥ १६ ॥ न हि पुण्यं तथा पापं कृतं किञ्चिद्दिन-
श्रुति । पूर्वकाले च यत् किञ्चिदादित्यञ्चाधितिष्ठति ॥ १७ ॥
प्रेतलोकां गते मर्त्त्या तत्तत् सर्वं विभावसुः । प्रतिजानाति पुण्यात्मा
तच्च तत्रोपयुज्यते ॥ १८ ॥ किञ्चिद्दमं प्रवक्ष्यामि चित्रगुप्तमतं
शुभम् । पानीयञ्चैव द्दौपञ्च दातव्यं सततं तथा ॥ १९ ॥ सपा-
नहो च कृत्रञ्च कपिलाञ्च यथातथम् । पुष्करे कपिला देवा
ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ २० ॥ अग्निहोत्रञ्च यत्रे न सर्वशः प्रति-
पालयेत् । अयञ्चैवापरो धर्मश्चित्रगुप्तेन भाषितः ॥ २१ ॥ फल-
मस्य पृथक्त्वेन श्रोतुमर्हन्ति सत्तमाः । प्रलयं सर्वभूतैस्तु गन्तव्यं
काण्डपर्यवात् ॥ २२ ॥ तत्र दुर्गमनुप्राप्ताः सुनृणापरिपीडिताः ।
दृष्टवान्मा विपश्यन्ते न तत्रास्ति पलायनम् ॥ २३ ॥ अम्बकारं
तमो घोरं प्रविशन्त्वल्पबुद्धयः । तत्र धर्मं प्रवक्ष्यामि येन दुर्गाणि
हन्तरेत् ॥ २४ ॥ अल्पव्ययं महार्थञ्च प्रेत्य चैव सुखोदयम् ।
पानीयस्य गुणा दिव्याः प्रेत्य लोके विधीयते ॥ २५ ॥ तत्र पुण्यो-
दका नाम नदी तेषां विधीयते । अक्षयं सलिलं तत्र शीतलं
प्लवतीपमम् ॥ २६ ॥ स तत्र तोयं पिबति पानीयं यः प्रवच्छति ।
प्रदीपस्य प्रदानेन श्रूयतां गुणविस्तरः ॥ २७ ॥ तमोऽम्बकारं
निवृतं दीपहो न प्रपच्छति । प्रभाङ्गास्य प्रवच्छन्ति सोमभास्कर-
भावकाः ॥ २८ ॥ देवतादानुमन्यन्ते विमहाः सर्वतो दिग्घः ।

द्योतते च वचाद्विद्यः प्रेतलोकागतो नरः ॥ २८ ॥ तस्माद्दीपः प्रदा-
 तव्यः पानीयञ्च विशेषतः । कपिलां ये प्रयच्छन्ति ब्राह्मणे वै-
 पारगे ॥ ३० ॥ पुष्करे च त्रिषिपिण्यं यूनतां तस्य वत् फलम् ।
 गोघृतं सप्तपुं तेन दत्तं भवति चाश्वत्थम् ॥ ३१ ॥ पार्ष्णिकं च
 वत् किञ्चित् ब्रह्महत्यासमं भवेत् । गोघृतेत् कपिलां श्लेष्मा
 प्रदत्तं गोघृतं यथा ॥ ३२ ॥ तस्मात्तु कपिलां देवा कौमुद्यां ज्येष्ठ-
 पुष्करे । न तेषां विषमं किञ्चिन्न दुःखं न च कण्ठकाः ॥ ३३ ॥
 उपानहो च यो दद्यात् पात्रभूते दिवोत्तमे । हृत्तदाने सुखां
 छायां लभते परलोकगः ॥ ३४ ॥ न हि दत्तस्य दानस्य नाशो-
 ऽस्तीह कदाचन । चित्रगुप्तमतं श्रुत्वा हृष्टरोमा विभावसुः ॥ ३५ ॥
 उवाच देवताः सर्वाः पितृभ्यैव महाद्युतिः । श्रुतञ्च चित्रगुप्तस्य
 धर्मगुह्यं महात्मनः ॥ ३६ ॥ यद्दधानश्च ये मर्त्या ब्राह्मणेषु
 महात्मसु । दानमेतत् प्रयच्छन्ति न तेषां विद्यते भयम् ॥ ३७ ॥
 कर्मदोषास्त्रिमे पञ्च येषां नास्तीह निष्कृतिः । असन्धाया अना-
 चारा वर्जनीया नराधमाः ॥ ३८ ॥ ब्रह्महा चैव गोघृष्ट र-
 दाररतश्च यः । अयद्दधानश्च नरः स्त्रियं यद्योपजीवति ॥ ३९ ॥
 प्रेतलोकागतां ह्येते नरके पापकर्मिणः । पश्यन्ते वै यथा मीनाः
 पूयघोणितभोजनाः ॥ ४० ॥ असन्धायाः पितृणाञ्च देवानाञ्चैव
 पञ्च वै । स्नातकानाञ्च विप्राणां येषां चान्ये तपोधनाः ॥ ४१ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि शानुयासनिकपर्वणि दानधर्मं चित्र-
 गुप्तरहस्यं त्रिंशद्धिकपद्यतोऽध्यायः ॥ ३३० ॥

भीष्म उवाच । ततः सर्वं महाभागा देवाश्च पितरश्च ह ।
 ऋषयश्च महाभागाः प्रमथान् वाक्यमनुवन् ॥ १ ॥ भवन्ती वै
 महाभागा अपरोक्षनिशाचराः । उच्छिष्टान्शुचीन् सुशान् कथं

हिंस्रश्च मानवान् ॥ २ ॥ के च कृताः प्रतीघाता येन भर्तृगात्र
हिंस्रश्च । रक्षोघ्नानि च कानि सूर्यैर्गृहेषु प्रनश्यन् ॥ ३ ॥ श्रोतु-
मिच्छामि युष्माकं सर्वमेतन्निघातराः ॥ ४ ॥

प्रमथा जवः । मैथुनेन सदोच्छ्रिताः कृते वैवाधरोत्तरे ।
मोहाभ्यांभानि खादित वृक्षमूले च वः रूपेत् ॥ ५ ॥ आमिषं
पीर्यन्ती यस्य पादती यस्य संविद्येत् । एतदुच्छ्रितं सर्वं बह-
द्विद्राश्च मानवाः ॥ ६ ॥ उदके चाप्यमेथानि शेषाणाञ्च प्रमुञ्चति ।
एते भक्ष्यान् वद्याश्च मानुषा नात्र संशयः ॥ ७ ॥ एवं शीलउमा-
चारान् धर्षयामो हि मानवान् । श्रूयताञ्च प्रतीघातान् येन यक्रम
हिंसितुम् ॥ ८ ॥ गोराननासमालभो वाचाहस्तय यो भवेत् ।
वृताक्षतञ्च यो दद्यात्तस्मै तत्परायणः ॥ ९ ॥ घे च मांसं न
खादन्ति तान्ब्रह्मण्यं हिंसितुम् । यस्य चाग्निर्गृहे नित्यं दिवा
रात्रौ च दीप्यते ॥ १० ॥ तरक्षीयमैत्रं द्राय तथैव गिरिकच्छपः ।
आच्य धूमो विडालय ह्यगः कृशोऽथ पिङ्गलः ॥ ११ ॥ घेषा-
मेतानि तिष्ठन्ति गृहेषु गृहमेधनाम् । तान्यवृष्ट्याण्यगाराणि
पिप्रितायैः सुदारुणैः ॥ १२ ॥ लोकान्महिषा ये च विचरन्ति
यथासुखाः । तस्मादितानि गृहेषु रक्षोघ्नानि विघाम्यते । एतद-
कथितं सर्वं यत्र वः संशयो महान् ॥ १३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि ज्ञानधर्म प्रमथ-
रहस्ये एकत्रिंशद्दधिकशतः अध्यायः ॥ १३१ ॥

भीष्म उवाच । ततः पञ्चप्रतीकायः पञ्चोद्भूतः पितामहः ।
उग्राश्च ववनं द्विवान् वासवश्च यज्ञीपतिम् ॥ १ ॥ अयं महाबली
नागो रघातलवरो बली । तेजस्वी रेणुकी नाम महासत्त्व-
पराक्रमः ॥ २ ॥ अतितेजस्विनः सर्वे महावीर्या दहागजाः ।

धारयन्ति यहाँ इत्यादि सर्वैस्तपनकामनाम् ॥ १ ॥ भवतिः
 समनुशातो वैशुकस्ताम्रहागंजाम् । धर्मगुह्यानि सर्वाणि मन्त्रा
 पृच्छतु तत्र वै ॥ ४ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा ते शिवा वैशुकं तदा ।
 प्रेम्णाभासुरव्यग्रा ब्रह्म ते धरणीधराः ॥ ५ ॥

वैशुक उवाच । समनुशातोऽस्मि द्वैय पित्रमिह महावक्त्राः ।
 धर्मगुह्यानि युष्माकं सोतुमिच्छामि तस्वतः । कथयस्व महा-
 भागा यदस्तस्य मनीषितम् ॥ ६ ॥

दिग्गजा जंबुः । कार्तिके मासि चाश्लेषा बृहस्पतिराष्टमी
 शिवा । तेन नक्षत्रयोगेन वा ददाति शुद्धोदयम् ॥ ७ ॥ इमं
 यत्तं जपन् ब्राह्मे यताहारो ह्यकोपनः । ब्रह्मद्वैतमभ्यस्यो धी
 नागा ब्रह्मवत्तराः ॥ ८ ॥ अनन्ता ह्यसया निखं भोगिनः सुमहा-
 वक्त्राः । तेषां कुलोद्भवा धी च महाभूता भुजङ्गमाः ॥ ९ ॥ ते
 मे वलिं प्रयच्छन्तु ब्रह्मतेजोमिदुदये । यदा नारायणः श्रीमानु-
 ष्यहार वसुधराम् ॥ १० ॥ तदंशं तस्य द्वैतस्य मरामुहरतस्तथा ।
 एयमुक्त्वा ब्रह्मिन्त्रा वल्मीके तु निवेदयेत् ॥ ११ ॥ गङ्गेन्द्रकामा-
 कीर्णं नौसवस्त्रानुकीपनम् । निर्वपित्तन्तु वल्मीके ष... वाते
 दिवाकरे ॥ १२ ॥ एवं तुष्टाकृतः सर्वे पथस्तासुरपीडिताः ।
 यत्तं तं गावबुध्यामी धारयन्तो वसुधराम् ॥ १३ ॥ एवं मन्त्रा-
 महे सर्वे भारता निरपेक्षिणः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा
 वा यद्युपैषिताः ॥ १४ ॥ एवं सम्बत्सरं कृत्वा हारं ब्रह्मफलं भवेत् ।
 वल्मीके ब्रह्मिन्त्राय तज्जो ब्रह्मफलं मतम् ॥ १५ ॥ धी च नागा
 महावीर्यास्त्रिषु लोकेषु ब्रह्मक्षयः । कृतातिव्या भवेयुस्तो यतं
 सर्वाणि तस्वतः ॥ १६ ॥ दिग्गजानाञ्च तच्छ्रुत्वा द्वैताः पितर-
 स्तासा । ऋषयश्च महाभागाः पूजयन्ति च वैशुकम् ॥ १७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि चतुर्थास्रनकेपर्वणि द्वाविंशत्यधिकतमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

११४ अक्षरम् ।

MAHABHARATAM

AGWAMBINI HARVA

TEXT

PUBLISHED AND DISTRIBUTED GRATIS

BY

PRATAP CHANDRA ROY, C. L. R.

श्रीमहाभारतम् ।

श्रीमहाभारतवेदव्यासविरचितम् ।

पञ्चमेऽध्यायम् ।

वि, पाद, ५, उपाधिधारिणा

राजसौमतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

शुद्धं विना वितोर्णम् ।

" सुवर्णवर्णव्यासस्यैव विदुषोऽपि "

कलिकाता बौद्धन् द्वीठान्तर्गत

१ नं राजा सुवर्णवर्ण द्वीठ् भारतवर्षे

श्रीमहाभारत उनेन सुहितम् ।

प्रकाशकः १८९१ ।

११४ अक्षरम् ।

नक्षेत्र उवाच । चारमुदूख युष्माभिः साधु चर्मा उदा-
 कृतः । धर्मगुणमिदं मत्तः शृणुध्वं सर्व एव ह ॥ १ ॥ येषां
 धर्माश्रिता बुद्धिः ब्रह्मधामाद्य धी नराः । तेषां स्यादुपदिष्टः
 सरहस्यो महाफलः ॥ २ ॥ निरुद्धिन्स्तु यो दद्यात्सासनेर्कं
 गवाङ्गिकम् । एकभक्तं तथाञ्जीवाच्छूयतां तस्य यत् फलम् ॥ ३ ॥
 इमा गावो महाभागाः पवित्रं परमं श्रुताः । त्रींशोकान् चार-
 वन्त एव सदैवासुरमानुषान् ॥ ४ ॥ तासु चैव महापुण्यं शुश्रूषा
 च महाफला । अहम्यज्ञानि धर्मेण युज्यन्ते वै गवाङ्गिके ॥ ५ ॥
 मया श्रेता अनुश्रुताः पूर्वमासन् कृते युगे । ततोऽहमनुनीतो
 वै ब्रह्मणा पद्मयोनिना ॥ ६ ॥ तस्माद्भजस्वानगतस्ति उत्युपरि मे
 वृषः । रमेऽहं सह गोभिश्च तस्मात् पूज्याः सदैव ताः ॥ ७ ॥
 महाप्रभावा वरदा वरान् दद्युरुपासिताः । ता गावोऽस्यानु-
 मन्यन्ते सर्वकर्मसु यत् फलम् । तस्य तत्र चतुर्भागो यो ददाति
 गवाङ्गिकम् ॥ ८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि पानुशासनिकपर्वणि दानधर्मं महा-
 देवरहस्ये त्रयस्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

स्कन्द उवाच । ममाप्यनुमतो धर्मस्तं शृणुध्वं समाहिताः ।
 नीलपण्डस्य शृङ्गाभ्यां यहीत्वा वृत्तिकान्तु यः ॥ १ ॥ अभिषेकं
 त्रयं कुर्यात्तस्य धर्मं निबोधत । शोधयेद्गुणं सर्वमाधिपत्यं पश्य
 ह ॥ २ ॥ वाक्च जायते मत्तस्तवावत् शूरो भविष्यति । इद-
 चाप्यपरं गुह्यं सरहस्यं निबोधत ॥ ३ ॥ प्रयच्छोडुष्वहं पातं
 पञ्चानं मधुना सह । सोमस्योत्तिष्ठमानस्य पौर्णमास्यां बलिं
 ददेत् ॥ ४ ॥ तस्य धर्मफलं नित्यं ब्रह्मधामा निबोधत । साया
 हस्तबाहिर्या विष्टे देवास्तबाहिरिणौ ॥ ५ ॥ महती वरदा चैव

प्रतिपद्यन्ति तं बलिम् । सोमय वहेते तेन समुद्रश्च मयोद्भिः ।
एष धर्मो मयोद्भिः सरहस्यः सुखावहः ॥ ६ ॥

विष्णु उवाच । धर्मगुह्यानि सर्वाणि देवतानां महात्मनाम् ।
ऋषीणाञ्चैव गुह्यानि यः पठेद्दशैकं सदा ॥ ७ ॥ शृणुयाद्वा-
नसूयय अह्वानः समाहितः । नास्य विघ्नः प्रभवति भवद्वाच्य
न विद्यते ॥ ८ ॥ ये च धर्माः शुभाः पुण्याः सरहस्या उदाहृताः ।
तेषां धर्मफलं तस्य यः पठेदिजितेन्द्रियः ॥ ९ ॥ नास्य पापं
प्रभवति न च पापेन क्षिप्यते । पठित्वा यावदित्थापि श्रुत्वा च
लभते फलम् ॥ १० ॥ भुञ्जते पितरो देवा हव्यं कश्चमयाक्षयम् ।
आवयंथापि विप्रेन्द्रान् पर्वसु प्रयतो नराः ॥ ११ ॥ ऋषीणां देव-
तानाञ्च पितृणाञ्चैव नित्यदा । भवत्यभिमतः शौमान् धर्मेषु प्रयतः
सदा ॥ १२ ॥ कृत्वापि पापकं कर्म महापातकवर्जितम् । रहस्य-
धर्मं श्रुत्वेमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १३ ॥

भीष्म उवाच । एतद्दर्मरहस्यं वै देवतानां नराधिप ।
व्यासोद्भिष्टं मया प्रोक्तं सर्वदेवमस्कृतम् ॥ १४ ॥ पृथिवी रत्न-
सम्पूर्णा शानश्चेदमनुत्तमम् । इदमेव ततः आश्रमिति मया धर्म-
वित् ॥ १५ ॥ नाश्वह्वानाय न नास्त्रिकाय न नटधर्माय न
निर्घृणाय । न श्वेतुदृष्टाय गुरुदृष्टे च नानात्मभूताय निवेद्य-
मेतत् ॥ १६ ॥

इत्यनुशामनपर्वणि शानुशामनितपर्वणि शानधर्मं देव-
रहस्यं चतुस्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

मुषिष्ठिर उवाच । के भोक्त्या ब्राह्मणस्यैव के भोक्त्याः
क्षत्रियस्य च । तथा वैश्यस्य के भोक्त्याः के च शूद्रस्य भारत ॥१५
भीष्म उवाच । ब्राह्मणा ब्राह्मणस्यैव भोक्त्या यी चैव

चतुर्विधाः । वैश्याणां च तत्रा भोक्ष्याः शूद्राश्च परिवर्जिताः ॥ २ ॥
 ब्राह्मणाः चतुर्विधा वैश्या भोक्ष्या वै चतुर्विधस्य च । वज्रनीवास्तु
 वै शूद्राः सर्वभक्ष्या विकर्मिणः ॥ ३ ॥ वैश्यास्तु भोक्ष्या विप्राणां
 चतुर्विधाणां तथैव च । नित्यात्मनो विविक्ताश्च चातुर्भास्वरताश्च
 धी ॥ ४ ॥ शूद्राणामथ यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलम् । मलं
 नृणां स पिवति मलं भुङ्क्ते जनस्य च ॥ ५ ॥ शूद्राणां यस्तथा
 भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलम् । पृथिवीमलमश्नन्ति धी रिजाः
 शूद्रभोजिनः ॥ ६ ॥ शूद्रस्य कर्मनिष्ठायां विकर्मस्त्वो हि पच्यते ।
 ब्राह्मणः चतुर्यो वैश्वो विकर्मस्यैव पच्यते ॥ ७ ॥ स्वाध्याय-
 निरता विप्रास्तथा स्वस्वयने नृणाम् । रक्षणे चतुर्यं प्राङ्मुखं
 पुष्टार्थमेव च ॥ ८ ॥ करोति कर्म यरेष्यस्तद्वत्त्वा च्छुपजीवति ।
 ह्यपिगोरश्ववाणिरुच्यमन्त्रसा वैश्वकर्मणि ॥ ९ ॥ शूद्रकर्म तु यः
 कुर्त्यादवज्ञाय स्वकमे च । स विप्रो यो यथा शूद्रो न च भोक्ष्यः
 कथञ्चन ॥ १० ॥ चिकित्सकः काण्डपृष्ठः पुराध्यक्षः परोहितः ।
 सांवल्लरो वृथाध्यायी सर्वे ते शूद्रसम्भिनाः ॥ ११ ॥ शूद्रकर्मस्त्वै-
 तेषु यो भुङ्क्ते निरपवपः । यमोक्ष्यभोजनं भुङ्क्ता भयं प्राप्नोति
 दास्यणम् ॥ १२ ॥ कुलं वीर्यञ्च तेजश्च तिथिग्वोनितमेव च । स
 प्रयाति यथा श्वा वै निष्क्रियो धर्मवर्जितः ॥ १३ ॥ भुङ्क्ते
 चिकित्सकस्यान्त्रं तदन्त्रञ्च पुरीषवत् । पुंस्यन्त्रञ्च मूत्रं स्यात्
 कारुकाञ्च शोणितम् ॥ १४ ॥ विद्योपजीविनोऽन्त्रञ्च यो भुङ्क्ते
 साधुसम्मतः । तदप्यन्त्रं यथा घोडं तत् साधुः परिवर्जयेत् ॥ १५ ॥
 वचनीयस्य यो भुङ्क्ते तमाङ्गः शोणितं हृदम् । पिशुनं भोजनं
 भुङ्क्ते ब्रह्महत्यासमं विदुः ॥ १६ ॥ असत्कृतमवज्ञातं न भोक्तव्यं
 कदाचन । व्याधिं कुलक्षयश्चैव क्षिप्रं प्राप्नोति ब्राह्मणः ॥ १७ ॥
 नगरीरक्षिणो भुङ्क्ते श्वपचप्रवणो भवेत् । गोघ्ने ब्रह्महने चैव
 सुराद्यै गुह्यतस्मिन् । भुङ्क्तान्त्रं जायते विप्रो रक्षसां कुलवर्धनः ॥ १८ ॥

व्यासापहारिणो भुञ्जा इतश्च शीववसिनि । जायते श्वरावादी
मध्यदेशवह्निष्कृते ॥१८॥ यमो ज्यैष्ठ्येव भोज्याश्च मवा प्रोक्ता यथा-
विधि । किमन्यद्दृश्य कौन्तेय मत्तस्त्वं श्रोतुमिच्छसि ॥ १० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि यमुशासनिकेपर्वणि दानधर्मं भोज्या-
भोज्यात्मकवने पञ्चविंशदधिकश्रयोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । उक्तास्तु भवता भोज्यास्तथाभोज्यास्तु
सर्वथाः । यत्र मे प्रहसन्देहस्तस्मै वद पितामह ॥ १ ॥ ब्राह्मणानां
विशेषेण हव्यकव्यप्रतिग्रहे । नानाविधेषु भोज्येषु प्रायश्चित्तानि
यंस मे ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । हन्त वज्रामि ते राजन् ब्राह्मणानां महा-
त्मनाम् । प्रतिग्रहेषु भोज्ये च मुच्यते धेन पापना ॥ ३ ॥ हृत-
प्रतिग्रहे चैव सावित्रीसमिदाहृतिः । तिष्ठप्रतिग्रहे चैव सममेत-
द्युधिष्ठिर ॥ ४ ॥ मांसप्रतिग्रहे चैव मधुनो जवणस्य शादि-
त्योद्दवनं स्त्रिया पूतो भवति वै दिजः ॥ ५ ॥ काष्ठनं प्रतिग्रहात्
जपमानो गुरुश्रुतिम् । कृष्यायमश्च विद्वत्तं भारवन्मुच्यते दिजः
॥ ६ ॥ एवं प्रतिग्रहीतेऽप्य धने वस्त्रे तथा स्त्रियाम् । एवमेव
नरत्वे ष्ट सुवर्षस्य प्रतिग्रहे ॥ ७ ॥ यन्त्रप्रतिग्रहे चैव पावसेपुरसे
तथा । इष्टुनैकपवित्राणां त्रिसन्ध्याऽप्यु निमज्जनम् ॥ ८ ॥ ग्रीही
पृथ्वे फले चैव जले पिष्टमथे तथा । वायुके दधिदुग्धे च सावित्रीं
यतघोऽन्विताम् ॥ ९ ॥ उपानही च वस्त्रं प्रतिग्रह्योर्द्विद्विकम् ।
जपेच्छ्रुतं समायुक्तस्तेन मुच्येत पापना ॥ १० ॥ क्षेत्रप्रतिग्रहे चैव
ग्रहसूतकवीस्तथा । वीणिं हात्वाप्युपोषित्वा तेन पापादिमुच्यते
॥ ११ ॥ कृषापक्षे तु यः श्रावं पितृणामभुते दिजः । अस्मिन्त-
द्दहीरात्रात् पूतो भवति ब्राह्मणः ॥ १२ ॥ न च सन्ध्यामुपासीत

न च ज्ञानं प्रवर्तयति । न सङ्घिरेतद्वद्वत् ततः पूजितं ब्राह्मणः
 ॥ १३ ॥ इत्यर्धमपराह्णे तु पितृणां आहसुच्यते । बभोक्तानां
 वदन्नीयुर्ब्राह्मणाः पूर्वकृतिताः ॥ १४ ॥ ऋतकस्य वृतीचाहे
 ब्राह्मणो योऽन्वमङ्गते । स त्रिवेलां समुत्सृज्य हादग्नाहे न शुध्यति
 ॥ १५ ॥ हादग्नाहे व्यतीते तु ऋतघोषो विधीयतः । ब्राह्मणेष्वो
 ष्विर्विहृत्वा मुच्यते तेन पापना ॥ १६ ॥ ऋतस्य ह्यपरात्रेण प्राब-
 धितानि दापयति । सावित्रीं रैवतीमिष्टिं कुष्माण्डमधमर्षणम्
 ॥ १७ ॥ ऋतकस्य त्रिरात्रे यः समुद्दिष्टे समङ्गते । सप्रतिपदणं
 ज्ञात्वा पूतो भवति ब्राह्मणः ॥ १८ ॥ सिद्धिमाप्नोति विपुलामापद-
 ष्वैव नाप्रुवात् ॥ १९ ॥ वस्तु शूद्रेः ममञ्जीवाद्ब्राह्मणोऽथैक-
 भोजने । अथौचं विधिवत्स्य शौचमात्रं विधीयते ॥ २० ॥ वस्तु
 वैश्वैः ममञ्जीवाद्ब्राह्मणोऽथैकभोजने । स वै त्रिरात्रं भिक्षित्वा
 मुच्यते तेन कर्मणा ॥ २१ ॥ अत्रियैः सह योऽजीयाद्ब्राह्मणो-
 ऽथैकभोजने । आप्तः सह वासोभिस्तेन मुच्येत पापना ॥ २२ ॥
 शूद्रस्य तु कुलं हन्ति वैश्वस्य पशुबान्धवान् । अत्रियस्य द्विवं
 हन्ति ब्राह्मणस्य सुवर्षसम् ॥ २३ ॥ प्रायश्चित्तय शान्तिश्च जुहु-
 वात्तेन मुच्यते । सावित्रीं रैवतीमिष्टिं कुष्माण्डमधमर्षणम् ॥ २४ ॥
 अथोक्त्विष्टमथान्योऽन्यं सम्प्रायेन्नात्र संशयः । रोचनाविरज्जा-
 रादिर्मङ्गलास्तथानानि च ॥ २५ ॥

इत्यनुष्ठापनपर्वणि आनुष्ठापनिकपर्वणि दानधर्मं प्राब-
 धितकथने षट्त्रिंशत्यधिकप्रतीऽध्यायः ॥ १३६ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । दानेन वर्ततेत्याह तपसा चैव भारत ।
 तद्विदुषो मनो दुःखं व्यपोह त्वं पितामह । किञ्चित् पृथिव्या-
 जितयो भवान् शंसितुमर्हति ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । शृणु वैशम्पैरुत्तरैस्तपसा भावितात्मभिः ।
 लोकाश्चसंशयं प्राप्ता दानपुण्यरतैर्दृपैः ॥ २ ॥ सत्कृतय तत्रा-
 त्रेवः शिष्येभ्यो ब्रह्म निर्गुणम् । उपादिष्ट ततो राजन् गतो
 लोकाननुत्तमान् ॥ ३ ॥ शिविरोष्मीनरः प्राणान् प्रियस्य तनयस्य
 च । ब्राह्मणार्थमुपाकृत्य नाकपृष्ठमितो गतः ॥ ४ ॥ प्रतर्हणः
 काश्रिपतिः प्रदाय तनयं स्वकम् । ब्राह्मणायातुलां कीर्त्तिमिह
 चामुत्र चाश्रुते ॥ ५ ॥ रन्तिदेवय साङ्गत्यो वशिष्ठाय महात्मने ।
 अर्घ्यं प्रदाय विधिवत्तेभे लोकाननुत्तमान् ॥ ६ ॥ दिव्यं यतयला-
 कश्च यज्ञार्थं काश्रुणं शुभम् । कृतं देवातृषो दृष्ट्वा ब्राह्मणाया-
 स्त्रियती दिवम् ॥ ७ ॥ भगवानम्बरीषय ब्राह्मणावामितोजसे ।
 प्रदाय सकलं राष्ट्रं सुरलोकमग्राप्रवान् ॥ ८ ॥ सावित्रः कुण्डलं
 दिव्यं यानञ्च जनमेजयः । ब्राह्मणाय च गा दृष्ट्वा गतो लोका-
 ननुत्तमान् ॥ ९ ॥ तृपादर्भिय राजर्षीरत्नानि विविधानि च ।
 रम्यांश्चावसथान्दृष्ट्वा द्विजेभ्यो दिवमागतः ॥ १० ॥ निमीरादृश्च
 वैदर्भिः कन्यां दृष्ट्वा महात्मने । अगस्त्याय गतः स्वर्गं सपुत्रपु-
 वान्धवः ॥ ११ ॥ जामदग्न्याय विप्राय भूमिं दृष्ट्वा महावयाः ।
 रामोऽक्षयांस्तत्रा लोकान् जगाम मनमोऽधिकान् ॥ १२ ॥ अ-
 र्घति च पर्जन्ये सर्वभूतानि दिवराट् । वशिष्ठो जीवयामास धेन-
 वातोऽक्षयां गतिम् ॥ १३ ॥ रामो दायरथिषैव कृत्वा बन्धुषु वै-
 वसु । स गतोऽक्षयांलोकान् यस्य लोके महद्ययः ॥ १४ ॥
 कक्षसेनश्च राजर्षिर्वशिष्ठाय महात्मने । न्यासं यथावत् संन्यस्य
 जगाम सुमहावयाः ॥ १५ ॥ करन्धमस्य पौत्रस्तु मरुतोऽविहितः
 सुतः । कन्यामङ्गिरसे दृष्ट्वा दिवमायु जगाम सः ॥ १६ ॥ ब्रह्म-
 दत्तस्य पाञ्चाख्यो राजा धर्मभृताम्बरः । निधिं यद्वनमुद्याव
 जगाम परमां गतिम् ॥ १७ ॥ राजा मित्रसहस्रैव वशिष्ठाय
 महात्मने । महद्यन्तीं प्रियां भाष्यां दृष्ट्वा च त्रिदिवं गतः ॥ १८ ॥

मनोः पुत्रश्च सुदुग्धो लिङ्गिताय महात्मने । इन्द्रमुदृत्य धर्मेषु
 गतो लोकाननुत्तमान् ॥ १८ ॥ सहस्रचित्तो राजर्षिः प्राणा-
 निष्टान्महाययाः । ब्राह्मणार्थं परित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान्
 ॥ २० ॥ सर्वकामैश्च सम्पुञ्जं दत्त्वा वैश्वं हिरण्यवम् । मौड्रव्याव
 गतः स्वर्गं घतदुग्धो महीपतिः ॥ २१ ॥ भद्रभोज्यस्य च कृतान्
 राययः परितोपमान् । शण्डिल्याय पुरा दत्त्वा सुमन्युर्दिव-
 मास्थितः ॥ २२ ॥ नाम्ना च द्युतिमान्नाम शालुराजो महाद्युतिः ।
 इत्त्वा राज्यमृचीकाय गतो लोकाननुत्तमान् ॥ २३ ॥ मदिराश्वश्च
 राजर्षिर्दत्त्वा कन्यां सुमध्यमाम् । हिरण्यहस्ताय मनो लोका-
 न्देवैरधिष्ठितान् ॥ २४ ॥ क्षीमपादय राजर्षिं यान्तां दत्त्वा सुतां
 प्रभुः । ऋष्यशृङ्गाय विपुलैः सर्वैः कामैरयुज्यते ॥ २५ ॥ कौत्साय
 दत्त्वा कन्यान्तु हंसो नाम ययस्विनीम् । गतोऽचयानतो लोकान्
 राजर्षिश्च भगीरथः ॥ २६ ॥ दत्त्वा यतसहस्रान्तु गवां राजा
 भगीरथः । सवस्त्रानां कोहलाय गतो लोकाननुत्तमान् ॥ २७ ॥
 एते चान्ये च बहवो दानेन तपसा च च । युधिष्ठिर गवाः स्वर्गं
 निर्वर्तन्ते पुनः पुनः ॥ २८ ॥ तेषां प्रतिष्ठिता कीर्तिर्यावत् स्थास्यति
 वेदिनी । सहस्रैर्दानतपसा यैर्लोका वै विनिर्जिताः ॥ २९ ॥
 शिष्टानां चरितं श्रेतत् कीर्तितं मे युधिष्ठिर । दानवश्चप्रजा-
 सर्गरेते हि दिवमास्थिताः ॥ ३० ॥ दत्त्वा तु सततं तैस्तु कोर-
 वाणां धुरन्धर । दानवश्चक्रियायुक्ता बुद्धिर्धर्मोपचायिनौ ॥ ३१ ॥
 यत्र ते दूषणार्दूल सन्देहो वै भविष्यति । स्वः प्रभाते हि वक्ष्यामि
 सन्ध्यां हि समुपास्थिता ॥ ३२ ॥

इत्यनुषामनपर्वणि धानुषासनिकपर्वणि दानधर्मं दान-

प्राप्तकथने सप्तविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सुतं मे भवतस्मात् सत्यव्रतपराक्रमः ।
दानधर्मेण महता ये प्राप्तास्त्रिदिवं नृपाः ॥ १ ॥ इनास्तु योतु-
मिच्छामि धर्मान् धर्मभ्रताम्बर । दानं कतिविधं द्वयं किन्तद्य
च फलं लभेत् ॥ २ ॥ कथं केभ्यश्च धर्मज्ञ दानं दातव्यमिष्यते ।
कीः कारणैः कतिविधं योतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । शृणु तत्त्वैत कीन्तेय दानं प्रति ममानह ।
यथा दानं प्रदातव्यं सर्ववर्षेषु भारत ॥ ४ ॥ धर्मादयोत् भवात्
कामात् कारुण्यादिति भारत । दानं पञ्चविधं ज्ञेयं कारणैर्वै-
र्निबोध तत् ॥ ५ ॥ इह कौन्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुनमं सुखम् ।
इति दानं प्रदातव्यं ब्राह्मणोभ्योऽनस्यता ॥ ६ ॥ ददाति वा
दास्यति वा मत्तं दत्तमनेन वा । इत्यर्षिभ्यो निगम्यैवं सर्वं दातव्य-
मर्षिणे ॥ ७ ॥ नास्याहं न मदीयोऽयं पापं कुर्यादिमानितः ।
इति दद्याद्दयादिव हृदं सूटाय पण्डितः ॥ ८ ॥ प्रियो मेऽयं
प्रियास्याहमिति संप्रेष्य बुद्धिमान् । वयस्यायैवमक्रिष्टं दानं
दद्यादतन्द्रितः ॥ ९ ॥ दीनय याचने चायमल्पोऽपि हि ष्यति ।
इति दद्याद्दृष्टिदाय कारुण्यादिति सर्वथा ॥ १० ॥ पञ्चविधं
दानं पुण्यकौन्तिविवेकनम् । यथायथा प्रदातव्यमेवमाह प्रजा-
पतिः ॥ ११ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने
अष्टविंशदधिकपयोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पितामह महाप्राज्ञ सर्वपाप्मविघारद ।
आगमैर्वद्भभिः स्कीतो भवाहः प्रवरे कुले ॥ १ ॥ जज्ञो धर्माव-
संयुक्तनावत्याश्च सुखोदप्रम् । पाचर्यभूतं लोकाद्य योतुमिच्छा-
म्यरिन्दम् ॥ २ ॥ अथहं काङ्क्षः सन्प्राप्तो दुर्लभो ज्ञातिवाच्यवैः ।

शास्ता च न हि नः कथिन्त्वामृते पुरुषर्षभ ॥ ३ ॥ यदि तेऽह-
मनुग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ । वक्तुमर्हसि नः प्रज्ञं वक्त्रां
पृच्छामि पार्थिव ॥ ४ ॥ अयं नारायणः श्रीमान् सर्वपार्थिव-
रुमतः । भवन्तं बद्धमानेन प्रययेण च सेवते ॥ ५ ॥ अस्य चैव
समस्तं त्वं पार्थिवामासु सर्वयः । भ्रातृणाञ्च प्रियार्थं मे खेदा-
द्वाधितुमर्हसि ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा खेदादागतमश्रुमः ।
भीष्मो भागीरथोपुत्र इदम्वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच । अहन्ते कथयिष्यामि कथामतिननीहराम् ।
अस्य विष्णोः पुरा राजन् प्रभावी यो मया श्रुतः ॥ ८ ॥ यद्य
गोव्रपभाहस्य प्रभावस्तन्न मे शृणु । रुद्राण्याः संवयो यद्य
दृश्यतीत्यस्तमे शृणु ॥ ९ ॥ व्रतञ्चकार घर्मात्मा कृशो दाइघ-
वार्षिकम् । दीक्षितज्ञागतो द्रष्टुमुभो पर्वतनारदो ॥ १० ॥ कृश-
हैपावनश्चैव धीम्यय जपतास्वरः । दिवसः काश्रयथैव हस्ति-
काश्रप एव च ॥ ११ ॥ अपरे वर्षयः सन्तो हीचाद्रममन्विताः ।
शिशिरनुगताः सिन्धैर्द्वैकल्पैस्तपोधनैः ॥ १२ ॥ तेषामनिधिस्त-
कारमर्षनीयं कुलोचितम् । दिवकीतनयः प्रीतो दिवतुल्यमक-
ल्पयत् ॥ १३ ॥ हरितेषु सुवर्षेषु वर्हिस्त्रेषु नवेषु च । उपोष-
विविशुः प्रीता विष्टरेषु महर्षयः ॥ १४ ॥ क्रवाप्रकुसुमस्ते तु
मधुरा धर्मसंज्ञिताः । राजर्षीणां सुराणाञ्च धी वसन्ति तपो-
धनाः ॥ १५ ॥ ततो नारायणं तेजो व्रतवर्ध्यन्धनोत्थितम् । वक्त्रा-
न्निःहृत्य कृशास्य उद्भ्ररद्भुतकर्मणः ॥ १६ ॥ मोघनिर्देहाह तं
यैसां सदुमं सखतासुपम् । सपक्षिभृगसङ्घातं सञ्जापद्सरोक्षपम्
॥ १७ ॥ हृदौ च विविधाकारैर्हृद्भाभूतमचेतनम् । शिखरं तस्य
यैलस्य मथितं दीनदर्शनम् ॥ १८ ॥ स तु यद्भिर्मेहाञ्चालो दग्धुः
पर्वमधिगतः । विष्णोः समीपमागम्य पादौ शिथरदृश्यत् ॥ १९ ॥

ततो जिशुगिरिं दृष्ट्वा निर्दम्भमरिर्कर्मणः । सौम्यदृष्टिनिपातस्य
 पुनः प्रकृतिमानयत् ॥ २० ॥ तथैव स गिरिर्भूवः प्रपुष्यितस्तता-
 दुमः । सपक्षिगणसङ्घुष्टः सङ्घापश्चरीरुपः ॥ २१ ॥ तमद्भुत-
 म्चिन्त्यश्च दृष्ट्वा मुनिगणस्तदा । विस्मितो हृष्टरोमा च बभूवा-
 स्त्राविलेखणः ॥ २२ ॥ ततो नारायणो दृष्ट्वा तानुपीन् विस्मया-
 न्वितान् । प्रथितं मधुरं क्लिप्तं पप्रच्छ वदतां वरः ॥ २३ ॥
 किमर्थमृषिपूगस्य त्यक्तसङ्घस्य नित्यथः । निमम्यागमवती
 विस्मयः समुपागतः ॥ २४ ॥ एतन्मै संशयं सर्वं वाचातम्यमनि-
 न्दिताः । ऋषयो वक्तुमर्हन्ति निदितायं तपोधनाः ॥ २५ ॥

ऋषय उचुः । भवान् विसृजते लोकान् भवान् संहरते पुनः ।
 भवान् शीतं भवानुष्णं भवानेव च वर्धति ॥ २६ ॥ कृषिवां यानि
 भूतानि स्त्रावराणि चराणि च । तेषां पिता त्वं माता च प्रभुः
 प्रभव एव च ॥ २७ ॥ एवं नो विस्मयकरं संशयं मधुसूदन ।
 त्वमेवाहसि कल्याण वक्तुं यज्ञेर्विनिर्गमम् ॥ २८ ॥ ततो विगत-
 संवासा पञ्चमपरिकर्मणः । यच्छ्रुत्तं बभूव द्रष्टुं नस्तान् प्रवृत्तान्हे
 हरे ॥ २९ ॥

वासुदेव उवाच । एतदे वैश्यावं तेजो मम शक्तादिनिःसृतम् ।
 कृष्णवर्त्मा युगान्ताभो शैमायं मथितो गिरिः ॥ ३० ॥ ऋषय-
 श्चार्त्तिमापन्ना जितक्रोधा जितेन्द्रियाः । भवन्तो व्यथिताशसन्
 देवकल्पास्तपोधनाः ॥ ३१ ॥ व्रतचर्यापरीतस्य तपस्विव्रतमेववा ।
 मम वद्विः समुद्भूतो न वै व्यथितुमर्हथ ॥ ३२ ॥ व्रतं चर्तुमिहावा-
 तस्त्वहं गिरिमिमं शुभम् । पुत्रज्ञात्समं वीर्यं तपसा संभु-
 मागतः ॥ ३३ ॥ ततो ममात्मा यो द्वेहे सोऽम्बिर्भूत्वा विनिःसृतः ।
 गतश्च वरदं द्रष्टुं सर्वलोकपितामहम् ॥ ३४ ॥ तेन चात्मानुषिष्टो
 मे पुत्रस्ते मुनिसत्तमाः । तेजसोऽहेन पुत्रस्ते भवितेति हृदयध्वजः
 ॥ ३५ ॥ सोऽयं वद्विरुपागम्य पादभूजे ममान्तिकम् । प्रियवर्त्त

परिचर्यां शान्तः प्रकृतिमागतः ॥ ३३ ॥ एतदेव रहस्यं यः
 पद्मनाभस्य धीमतः । मया प्रोक्तं समासेन न मीः कार्या तर्षो-
 चनाः ॥ ३७ ॥ सर्वत्र गतिरव्यग्रा भवतां दीर्घदर्शनाम् । तपस्वि-
 ब्रतसंदीप्ता शानविज्ञानयोगिताः ॥ ३८ ॥ व्यष्टुतं वक्ष्ये वो दृष्टं
 दिवि वा यदि वा भुवि । आश्चर्यं परमं किञ्चित्तद्गतन्तो ह्रुवन्तु
 मे ॥ ३९ ॥ तस्यामृतनिकायस्य वाङ्मधोरस्ति मे स्पृहा । भवद्भिः
 कथितस्येह तपोवन नशासिभिः ॥ ४० ॥ यद्यप्यहमदृष्टं वो दिव्य-
 मद्भुतदर्शनम् । दिवि वा भुवि वा किञ्चित् पश्याम्यमरदर्शनाः
 ॥ ४१ ॥ प्रकृतिः सा मम परा न क्वचित् परिहस्यते । न चात्म-
 गतमैश्वर्यमाश्चर्यं प्रतिभाति मे ॥ ४२ ॥ अत्रेवः कथितो ह्यर्षः
 सञ्चनश्रवणं गतः । चिरं तिष्ठति मेदिन्यां यैले लेख्यमिवापितम्
 ॥ ४३ ॥ तदहं सञ्चनमुखान्द्रिःसृतं तत् समागमे । कथयिष्या-
 म्यहमहो बुद्धिदीपकरं नृणाम् ॥ ४४ ॥ ततो मुनिगणाः सर्वे
 विक्षिताः कृषासन्निधौ । नेत्रैः पद्मदलप्रस्थैरपश्यन्त जनार्दनम्
 ॥ ४५ ॥ वदन्त्यन्तस्तथैवान्ये पूजयन्तस्तथा परे । वाग्भिर्ऋग्-
 भूषितार्वाभिः स्तुवन्तो मधुसूदनम् ॥ ४६ ॥ ततो मुनिगणाः सर्वे
 नारदं देवदर्शनम् । तदा नियोजयामासुर्वचने वाक्यकोविदम् ॥ ४७ ॥

मुनय ऊचुः । यदायर्थमचिन्त्यञ्च मिरौ हिमवति प्रभो ।
 अनुभूतं मुनिगणैस्तीर्थयात्रापरैर्मने ॥ ४८ ॥ तद्भवानृषिसङ्घस्य
 हितार्थं सर्वमादितः । यथा दृष्टं हृषीकेषु सर्वमाख्यातुमर्हसि
 ॥ ४९ ॥ एवमुक्तः स मुनिभिर्नारदो भगवन्मुनिः । कथयामास
 देवर्षिः पूर्ववृत्तामिमां कथाम् ॥ ५० ॥

इत्यनुशामनपर्वणि शानुशामनिकपर्वणि दानधर्मं ऋषि-
 वासुदेवसंवादि एकोनचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

भीष्म उवाच । ततो नारायणसङ्घकारो भगवात्सुभिः ।
 प्रह्वरस्योमवा सार्द्धं सञ्वाद् पत्यभाषत ॥ १ ॥

वारद उवाच । तपस्यचार धर्मात्मा वृषभाङ्गः सुरेश्वरः ।
 पुण्ड्रे गिरौ ह्रिमवति सिद्धचारणसेविते ॥ २ ॥ नानोषधियुते
 रम्ये नानापुष्पसमाकुले । अस्मरोगणसङ्घीर्षे भूतसङ्घनिषेविते
 ॥ ३ ॥ तत्र देवो मुदा युक्तो भूतसङ्घघतेर्हतः । नानाशरपैर्वि-
 क्रुपेय दिव्यैरद्भुतदर्शनैः ॥ ४ ॥ सिंहव्याघ्रगजप्रस्थैः सर्वजाति-
 समन्वितैः । क्रोष्टुकदीपिवदनैर्ऋषभमुखैस्तथा ॥ ५ ॥ उलूक-
 वदनैर्भूमिर्षुकश्चैनमुखैस्तथा । नानावर्णैर्मृगमुखैः सर्वजातिसम-
 न्वितैः ॥ ६ ॥ किन्नरैर्यक्षनन्धैः रक्षोभूतगणैस्तथा । दिव्यपुष्प-
 समाकीर्णं दिव्यज्वालासमाकुलम् ॥ ७ ॥ दिव्यसन्दनसंयुक्तं दिव्य-
 धूपेन धूपितम् । तत् सद्यो वृषभाङ्गस्य दिव्यवादित्रनादितम् ॥ ८ ॥
 मृदङ्गपणवोद्भुष्टं यङ्गभेरीनिनादितम् । नृत्यह्रिभनसङ्घैश्च वरुण-
 शैल्य समन्वितम् ॥ ९ ॥ प्रमृत्याप्सरसं दिव्यं देवघिगणसेवितम् ।
 दृष्टिकान्तमनिर्दृश्यं दिव्यमद्भुतदर्शनम् ॥ १० ॥ स गिरिनपसा
 तस्य गिरीशस्य व्यरोचत । स्वाध्यायपरमैर्विप्रेर्ब्रह्मनिवा-
 दितः । पटपदैरुपगीतश्च माधवाप्रतिमो गिरिः ॥ ११ ॥ तस्य-
 शोत्सवसङ्घायं भीमरूपधरं ततः । दृष्ट्वा मुनिगणस्य्यासीत् परा-
 प्रीतिर्जनाद्देह ॥ १२ ॥ मुनयश्च महाभागाः सिद्धाशैवोद्भेदेतसः ।
 मरुतो वसवः साध्या विश्वेदेवाः सवासवाः ॥ १३ ॥ यक्षा नामाः
 पिशाचाश्च लोकपाला इतामनाः । वाताः सर्वे महद्भुतास्तत्रै-
 वासन् समाहिताः ॥ १४ ॥ ऋतवः सर्वे पुण्यैश्च व्यकिरन्त महाद्भुतैः ।
 षोडशो ज्वलमानाय द्यौयतन्ति च तदनम् ॥ १५ ॥ विश्वनाथ
 मुदायुक्ताः प्रादृत्यन् व्यनदंश्च च । गिरिपृष्ठेषु रम्येषु व्याहरन्तो
 जनप्रियाः ॥ १६ ॥ तत्र देवो गिरितटे दिव्यधातुविभूषिते ।
 पर्यङ्क इव विभाज्युपविष्टो महामनाः ॥ १७ ॥ व्याघ्रचर्मवर्ण-

हरः शिंशुभनीत्तरच्छदः । व्यासवधोपवीती च सोहिताङ्ग-
 भूषणः ॥ १८ ॥ हरिश्मशुर्वेटी भीमो भयकर्त्ता सुरदिपान् ।
 प्रभवः सर्वभूतानां भक्तानां वृषभध्वजः ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा महर्षयः
 सर्वे शिरोभिरवनीं गताः । विमुक्ताः सर्वपापिभ्यः शान्ता विगत-
 कल्मषाः ॥ २० ॥ तस्य भूतपतेः स्थानं भीमरूपधरं बभौ ।
 अथपृथ्वात्तरश्चैव महोरगसमाकुलम् ॥ २१ ॥ अथैवाभवत् सर्व-
 मद्भुतं मधसूदन । तत् सद्यो वृषभाङ्गस्य भीमरूपधरं बभौ ॥ २२ ॥
 तमभ्ययाञ्छीलसुता भूतस्त्रीगणसंघता । हरतुल्याम्बरधरा समान-
 व्रतचारिणी ॥ २३ ॥ विभ्रती कलसं रोकं सर्वतीर्थजलोद्भवम् ।
 गिरिद्वजाभिः सर्वाभिः पृष्ठतोऽनुगता शुभा ॥ २४ ॥ पुष्पवृष्ट्या-
 भिवर्षन्ती गन्धैर्वद्भविधैस्तथा । सेवन्ती हिमवत्पाईवं हरपाईव-
 मुपागमत् ॥ २५ ॥ ततः ज्वलन्ती पाणिभ्यां नर्मयं चारुदर्शना ।
 हरनेत्रे शुभे देवी सहसा सा समावृणोत् ॥ २६ ॥ संघताभ्यान्तु
 मेलाभ्यां तमोभूतनचेतनम् । त्रिहोमं त्रिविष्टकारं जगद्वै सह-
 साभवत् ॥ २७ ॥ जनस्य विमनाः सर्वो भयत्रामसमन्वितः ।
 निमीलिते भूतपती नष्टसूर्ये इवाभवत् ॥ २८ ॥ ततो वितिभिरो
 लोकः अथेन समपद्यत । ज्वाला च महती दीप्ता कलाटाक्षस्य
 निःश्रुता ॥ २९ ॥ ततोयज्ञस्य सख्युतं नेत्रमादित्यसन्निभम् ।
 युगान्तसदृशं दीप्तं घेनासो मथितो गिरिः ॥ ३० ॥ ततो गिरि-
 श्रुता दृष्ट्वा दीप्ताम्बिसदृशेषणम् । हरं प्रणम्य गिरसा दृष्ट्वा-
 जतलोचना ॥ ३१ ॥ दृष्टमाने वने तस्मिन् समालसरत्तदुने ।
 सखन्दनवने रम्ये द्विष्योपधिबिहीपिते ॥ ३२ ॥ स्रगदूषैर्दुर्गै-
 र्भीतैर्हरपाईवमुपागतैः । परणञ्चाप्यभिन्दद्भिरतत् स्रः संकुलं
 बभौ ॥ ३३ ॥ ततो नभस्युग्रज्वालो विद्युञ्जोलाभिरुचुनः । हाह-
 वास्त्रियसङ्घाघो युगान्ताम्बिरिवापरः ॥ ३४ ॥ अथेन तेन निर्दम्बो
 हिमवानभवत्तगः । स धानुषिष्ठराभोगो दीप्तदम्बवनीधरिः

॥ ३५ ॥ तं दृष्ट्वा मथितं यैलं यैलराजसुता ततः । भगवन्तं
 प्रपन्ना वै साञ्जलिप्रघृष्टा स्थिता ॥ ३६ ॥ उमां प्रवृत्ता दृष्ट्वा
 स्त्रीभावगतमाद्देवाम् । पितृहैन्यमनीच्छन्ती प्रीत्यापञ्चनरा
 गिरिम् ॥ ३७ ॥ क्षणेन हिमवान् सर्वः प्रकृतिस्थः सुदर्शनः ।
 प्रकृष्टविहगश्चैव सुपुष्पितवनद्रुमः ॥ ३८ ॥ प्रकृतिस्थं गिरिं दृष्ट्वा
 प्रीता देवं महेश्वरम् । उवाच सर्वलोकानां पतिं पतिमनि-
 न्दिता ॥ ३९ ॥

उमोवाच । भगवन् सर्वभूतेश्च शूलपाणे महाव्रत । संघयो
 मे महान् जातस्तर्था व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४० ॥ किमर्थन्ते ललाटे
 वै तृतीयं नेत्रमुत्थितम् । किमर्थञ्च गिरिर्देव्यः सपञ्चगणकाननः
 ॥ ४१ ॥ किमर्थञ्च पुनर्देव प्रकृतिस्थस्त्वया कृतः । तथैव द्रुम-
 सञ्चक्रः कृतोऽयं ते पिता मम ॥ ४२ ॥

महेश्वर उवाच । नेत्रे मे संवृते देवि त्वया बाल्याद्निन्दिते ।
 नष्टाजोकरतया लोकः क्षणेन समपद्यत ॥ ४३ ॥ नष्टादित्ये तथा
 लोके तमोभूते नगात्मजे । तृतीयं लोचनं दीप्तं सृष्टं मे रचता
 प्रजाः ॥ ४४ ॥ तस्य चास्थौ महत्तेजो घेनायं मथिता गिरि ।
 तत्प्रियार्थञ्च मे देवि प्रकृतिस्थः पुनः कृतः ॥ ४५ ॥

उमोवाच । भगवन् केन ते वक्तुं चन्द्रवत् प्रियदर्शनम् ।
 पूर्वं तथैव श्रीकान्तमुत्तरं पयिमं तथा ॥ ४६ ॥ दक्षिणञ्च मुखं
 रौद्रं केनोदं कपिला जटाः । केन कण्ठश्च ते नीलो वह्नि-
 वर्हनिभः कृतः ॥ ४७ ॥ हस्ते देव घनाकस्ते सततं केन
 तिष्ठति । जटिलो ब्रह्मचारी च किमर्थमसि नित्यदा ॥ ४८ ॥
 एतन्मै संप्रयं सर्वं वक्तुमर्हसि वै प्रभो । मध्वर्षचारिणी चाहं
 भक्ता चेति हृषध्वज ॥ ४९ ॥

नारद उवाच । एवमुक्ताः स भगवाच्छैलपुत्रा पिनाकपृक् ।
 तस्या पृथ्वा च बुद्ध्या च प्रीतिमान्भवत् प्रभुः ॥ ५० ॥ ततस्ता-

मन्त्रवीहेकः सुभी यूयतामिति । हेतुभिर्यैर्मैतानि कृपाणि
रुचिरानने ॥ ५१ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि पशुशासनिकपर्वणि दानधर्म उमा-
महेश्वरमवादे त्र्यम्बकप्रदधिकृततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

श्रीभगवानुवाच । तिलोत्तमा नाम पुरा ब्रह्मणा योषि-
दुत्तमा । तिलं तिलं समुद्भूय रत्नानां निर्मिता शुभा ॥ १ ॥
साभ्यगच्छत मां देवि रूपेणाप्रतिमा भुवि । प्रदक्षिणं लोभयन्ती
मां शुभे रुचिरानना ॥ २ ॥ यतो यतः सा सुइती मानुषाधाव-
दन्तिके । ततस्ततो मण्डवारु भम देवि विनिर्गतम् ॥ ३ ॥ तां
द्विदृशुरहं योगाश्चतुर्मुनिस्त्रयागमः । चतुर्मुख्य संवृत्तो ह्ययन्
योगमुत्तमम् ॥ ४ ॥ पूर्वेण वदनेनाहमिन्द्रत्वमनुशासि ह । उत्त-
रेण त्वया साक्षे रमाम्यहमनिन्दिते ॥ ५ ॥ पश्चिमं मे मुखं
सौम्यं सर्वप्राणिसुखावहम् । दक्षिणं भीमसहायं रोहं संहरति
प्रजाः ॥ ६ ॥ जटिलो ब्रह्मचारी च लोकानां हितकाम्यया ।
देवकार्यार्थसिद्धार्थं पिनाकं मे करे स्थितम् ॥ ७ ॥ इन्द्रेण च
पुरा वचं क्षिप्रं श्रीकाङ्क्षिणा मम । दग्धा कण्ठन्तु तद्यातं तेन
श्रीकण्ठता मम ॥ ८ ॥

उमोवाच । बाहनेष्वथ सर्वेषु श्रीमत्स्वल्पेण उत्तम । कथञ्च
वृषभो देव ताहमन्वमुपागत ॥ ९ ॥

महेश्वर उवाच । सुरभीमसृजदृब्रह्मा दिग्भेनुं पयोमुचम् ।
सा सृष्टा बद्धधा जाता क्षरमाणा पयोःसृतम् ॥ १० ॥ तस्या
वक्षामुखोत्सृष्टः फेनो मद्रावमागतः । ततो दग्धा मया गावो
नानावर्ण्यत्वमागताः ॥ ११ ॥ ततोऽहं लोकगुरुणा धमं नीतोऽर्ष-
वेदिना । वृषसैनं ध्वजार्थं मे ददौ वाहनमेव च ॥ १२ ॥

उभोवाच । निवासा बहुकपास्ते दिवि सर्वशुषाम्बिताः ।
तांश्च सम्यक् भगवन् श्रुयानि रमसे कवम् ॥ १३ ॥ कौशाक्षि-
कलिले भीमे कपालवद्यङ्गुले । यद्भगोभायुबहुषी चिताम्बित-
यङ्गुले ॥ १४ ॥ अशुशो मांसकलिले पसाघोणितकङ्गेने । विभी-
र्खान्वास्थिनितये सिवानादग्निनादिते ॥ १५ ॥

महेश्वर उवाच । मेध्यान्वेपी मर्षी कृत्स्नां विचराभ्यनिधं
सदा । न च मेध्यतरं किञ्चित् श्रुयानादिह लब्धते ॥ १६ ॥
तेन मे सर्ववासानां श्रुयानि रमते मनः । न्यग्रोधघातवासंस्कृते
निर्भुमस्तम्बिभूषिते ॥ १७ ॥ तत्र चैव रमन्तीमे भूतमहाः शुचि-
स्मिते । न च भूतगणैर्द्विवि विनाशं वस्तुमसहं ॥ १८ ॥ एष
वासो हि मे मेधः स्वर्गीयश्च मनः शुभे । पुण्यः परमकथैव मेध्य-
कामैरुपास्यते ॥ १९ ॥

उभोवाच । भगवन् सर्वभूतेषु सर्वधर्मभृतास्वर । पिनाक-
पाणो वरदः सद्यो मे महानयम् ॥ २० ॥ अयं मुनिगणः सर्व-
स्तपस्तेषु इति प्रभो । तपोविप्रकरो लोके भ्रमते विविधाङ्गितः
॥ २१ ॥ अस्य वैशर्पिसहस्य मम च प्रियकाम्यया । एतन्निह
सन्देहं पक्तमहं न्यरिन्दम ॥ २२ ॥ धर्मः किं लक्षणः प्रोक्तः
कथं वा चरितुं नरैः । यक्षो धर्ममविन्दहि देवैः च वद मे
प्रभो ॥ २३ ॥

नारद उवाच । ततो मुनिगणः सर्वेस्तां देवीं प्रत्यपूजयत् ।
याम्भिरुग्भूषिताभिर्यस्तवैयार्धविधारदैः ॥ २४ ॥

महेश्वर उवाच । अहिना सत्यवचनं सर्वभूतानुकम्पनम् ।
धर्मो दानं यथाशक्ति गार्हस्थ्यी धर्म उत्तमः ॥ २५ ॥ परदारि-
द्र्यसंसक्तो न्यासस्त्रीपरिरक्षणम् । अदत्तादानविरमो मधुमांसस्य
वर्जनम् ॥ २६ ॥ एष पञ्चविधो धर्मो बहुधातः सुप्रोदयः ।
द्विभिर्धर्मैरपरमैर्यतव्यी द्विहसक्यः ॥ २७ ॥

उभोवाच । भगवन् संघवः पृष्टस्तथै संश्रितुमर्हसि । चातु-
र्वर्षीयं यो धर्मः से से धर्मं सुखावहः ॥ २८ ॥ ब्राह्मणे कीदृशो
धर्मः क्षत्रिये कोदृशो भवेत् । वैश्ये किं क्षत्रियो धर्मः शूद्रे किं
क्षत्रियो भवेत् ॥ २८ ॥

भगवानुवाच । न्यायतस्ते महाभागे सर्वथः समुदीरितः ।
भूमिदेवा महाभागाः सदा लोके दिजातयः ॥ २९ ॥ उपवासः
सदा धर्मो ब्राह्मणस्य न संघवः । स हि धर्माधिगम्यन्तो ब्रह्म-
भूवाव कल्पते ॥ ३० ॥ तस्य धर्मक्रिया देवि ब्रह्मवर्ष्या च
न्यायतः । व्रतोपनयने चैव दिजो धेनोपपद्यते ॥ ३१ ॥ गुरु-
देवतपूजायं स्वाध्यायाभ्यसनात्मकः । देहिभिर्धर्मपरमैर्धर्मव्यो
धर्मसम्भवः ॥ ३२ ॥

उभोवाच । भगवन् संघयो मेऽस्ति तस्मै व्याख्यातुमर्हसि ।
चातुर्वर्षीस्य धर्मं वै नैपुण्येन प्रकीर्तय ॥ ३३ ॥

महेश्वर उवाच । रहस्यश्रवणं धर्मो वेदव्रतनिषेवणम् ।
शान्तिकार्यं तथा धर्मो गुरुकार्यप्रसाधनम् ॥ ३४ ॥ भैक्षवर्ष्या
परो धर्मो नित्यवशीपरीतिता । नित्यस्वाध्यायिता धर्मो ब्रह्म-
वर्ष्याश्रयस्तथा ॥ ३५ ॥ गुरुणा चाभ्यनुज्ञातः समावर्त्तत वै दिजः ।
चिन्देतानन्तरं भार्यामनुकृपां वद्याविधि ॥ ३६ ॥ शूरास्त्रवर्ज्यं
धर्मस्तथा सत्पथमेव नम् । धर्मो नित्योपनामिखं ब्रह्मवर्ष्यं तथैव
॥ ३७ ॥ साहिताम्बरधीयानो जुह्वानः संवतेन्द्रियः । विष-
ण्णो यताहारो रहस्यः सत्यवाक् शुचिः ॥ ३८ ॥ अतिधिप्रता
प्यो धर्मस्त्रेताभिधारणम् । इष्टीय परगुण्णांश्च विधिपूर्वान्
माचरेत् ॥ ३९ ॥ यज्ञश्च परमो धर्मस्तथाहिंसा च इन्द्रियु ।
पूर्वभोजनं धर्मो विषसाधितमेव च ॥ ४० ॥ भुङ्क्ते परिजने
साक्षीजनं धर्मं उच्यते । ब्राह्मणस्य रहस्यस्य श्रोत्रियस्य विधि-
तः ॥ ४१ ॥ दम्बव्योः समग्रीहसं धर्मः स्याद्गृहमेधिनः । यज्ञा-

काश्चैव ईशानां नित्यं पुण्यं चक्रिवा ॥ ४३ ॥ नित्योपलोपनं धर्म-
 स्तथा नित्योपवाचिता । सुसंशुष्टोपलिप्ते च मान्यधूमो भवेद्गृहे
 ॥ ४४ ॥ एष दिव्यजने धर्मो गार्हस्थ्यो लोकधारणः । दिव्यातीनां
 यतां नित्यं संश्लेषेण प्रवर्तते ॥ ४५ ॥ यस्तु यत्रगते दिवि स्रवा
 धर्मो सद्दीरिभः । तमहं ते प्रवक्ष्यामि तस्मै शृणु समाहिता ॥ ४६ ॥
 अत्रिवस्य कृते धर्मः प्रजापालनमाहितः । निर्विद्विदफलभोक्ता
 हि राजा धर्मेषु युज्यते ॥ ४७ ॥ प्रजाः पालयते धी हि धर्मेषु
 मनुवाधिपः । तस्य धर्माङ्गीता लोकाः प्रजापालनसङ्घिताः ॥ ४८ ॥
 तस्य राज्ञः परो धर्मो दमः स्वाध्याय एव च । धर्मिहीनपरि-
 स्पन्दो दानाध्ययमेव च ॥ ४९ ॥ यज्ञोपवीतधरणं यज्ञो धर्म-
 क्रियास्तथा । भृत्यानां भरणं धर्मः कृते कर्मण्यमोघता ॥ ५० ॥
 सम्बर्हण्डे स्थितिर्धर्मो धर्मो वेदकृतक्रिया । व्यवहारस्थिति-
 र्धर्मः सत्यवाक्यरतिस्तथा ॥ ५१ ॥ धर्मिहस्तप्रदा राजा प्रेत्य वैह
 महीयते । गोब्राह्मणार्थं विक्रान्तः संश्रामे निधनं गतः ॥ ५२ ॥
 अश्वमेधजिनाङ्घ्रिकानाप्रोति त्रिदिवालये ॥ ५३ ॥ वैश्वं य सततं
 धर्मः पाशुपाकं हृषिस्तथा । धर्मिहीनपरिस्पन्दो दानाध्ययन-
 मेव च ॥ ५४ ॥ वाणिज्यं सत्पद्याख्यानमातिथ्यं प्रथमो दमः ।
 विप्राणां स्वागतं त्यागी वैश्वधर्मः सनातनः ॥ ५५ ॥ निजान्
 मन्वान् रसाथैव विक्रीणीयान् चैव हि । वाणिज्यमुपासीतो
 वैश्वः सत्यधर्माश्रितः ॥ ५६ ॥ सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथायति
 यथाहृतः । शूद्रधर्मः परो नित्यं शूद्रया च दिव्यातिथु ॥ ५७ ॥
 च शूद्रः संश्रिततपाः सत्यवादी जितेन्द्रियः । शूद्रपुरतिथिं प्राप्तं
 तपः सञ्चिनुते महत् ॥ ५८ ॥ नित्यं स हि शुभाचारो देवता-
 दिव्यपूजकः । शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः संप्रयुज्येत बुद्धिमान् ॥ ५९ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं चातुर्वर्ण्यस्य शोभने । एकीकस्यैव शुभगी
 विमन्यच्छीतुमिच्छसि ॥ ६० ॥

समोवाच । उक्तस्त्वया पञ्चमं चातुर्वर्ण्यं चित्तः शुभः । सर्व-
व्यापी तु धी धर्मो भगवंस्तद्ब्रवीहि मे ॥ ६१ ॥

भद्रेश्वर उवाच । ब्राह्मणा लोकादरेण सृष्टा वावा युष्मा-
किंवा । लोकांस्तारयित्वा इत्स्वाप्सोर्गु चितिर्दिवताः ॥ ६२ ॥
तेषामपि प्रवक्ष्यामि धर्मकर्मप्रसिद्धयम् । ब्राह्मणेभ्यश्च धी धर्मः
स धर्मः परमो मतः ॥ ६३ ॥ इमे ते लोकधर्माश्चैव सृष्टाः
स्वबन्धुवा । पृथिव्यां सर्वज्ञे नित्यं सृष्टास्तानपि धी मृशु ॥ ६४ ॥
वेदाक्तः परमो धर्मः कृतिमास्त्रगताऽपरः । श्रिष्टादीर्षोऽपरः
प्रोक्तस्त्वधी धर्माः समातनाः ॥ ६५ ॥ त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान् न
चाध्ययनजीवकः । त्रिकर्मा त्रिपरिक्रान्तो मैत्र एष कृतो द्विजः
॥ ६६ ॥ घडिमानि तु कर्माणि प्रोवाच भुवनेश्वर । उत्तमं
ब्राह्मणानां वै मृशु धर्मान् समातनान् ॥ ६७ ॥ यजनं याजन-
श्चैव तथा दानप्रतिग्रहौ । अध्यापनहाध्ययनं घट्कर्मा धर्मभाग-
द्विजः ॥ ६८ ॥ नित्यस्वाध्यायिता धर्मो धर्मो यज्ञः समातनः ।
दानं प्रयस्यते चास्य यथायक्ति यथाविधि ॥ ६९ ॥ यमस्तु परमो
धर्मः प्रवृत्तः सत्सु नित्ययः । गृहस्थानां विशुद्धानां धर्मस्य
निश्चयो महान् ॥ ७० ॥ पञ्चयज्ञविशुद्धात्मा मत्यवागनस्यकः ।
दाता ब्राह्मणसत्कर्ता सुसंश्रुतिवेशनः ॥ ७१ ॥ यमानी च
सदा जिह्वाः स्निग्धवाणोप्रदस्तथा । अतिश्चाध्यागतरतिः क्षेपास्त्र-
कृतभोजनः ॥ ७२ ॥ पादमर्ध्यं यथान्यावमासनं यवनं तथा ।
द्वीपं प्रतिशयश्चैव धी ददाति स धार्मिकः ॥ ७३ ॥ प्रातरुत्थाय
चाक्षम्य भोजनेनोपमन्त्रा च । सत्कृत्यानुव्रजेत्यथ तस्य धर्मः
समातनः ॥ ७४ ॥ सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथायक्ति निधानियम् ।
शूद्रधर्मः समाप्यातस्त्रिवर्गपरिचारणम् ॥ ७५ ॥ प्रवृत्तिश्चक्षुषो
धर्मो गृहस्थस्य विधीयते । तमहं वर्त्तन्विष्णामि सर्वभूतहितं
॥ ७६ ॥ दातव्यमसङ्गकृत्या यष्टव्यमसङ्गतया । वृष्टि-

कर्मविधानञ्च कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ ७७ ॥ धर्मोपायः समा-
 दार्थो धर्मकृत्यं त्रिधा धनम् । कर्तव्यं धर्मपरमं मानवेन प्रव-
 हतः ॥ ७८ ॥ एकेनांशेन धर्माद्यं धर्मो भूतिमिच्छता । एकेनां-
 शेन कामार्थं एकमंशं विवहेषीत् ॥ ७९ ॥ निवृत्तिस्तद्व्यस्यस्यो
 धर्मो मोक्षाय तिष्ठति । तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि शृणु मे द्विवि-
 तस्वतः ॥ ८० ॥ सर्वभूतइत्या धर्मो न वैकग्रामवासिता । प्राणा-
 पायविमोक्षश्च यस्यते मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥ ८१ ॥ न कुट्यां नोदके
 सङ्घो न वाससि न वासने । न त्रिदशेन प्रयत्ने नाम्नो न घरवा-
 लये ॥ ८२ ॥ अध्यात्मगतिचिन्तो यस्तस्मान्नास्तत्परावणः । युक्तो
 धीर्गं प्रति सदा प्रतिसंस्थानमेव च ॥ ८३ ॥ तृप्तमूलपर्यो नित्यं
 शून्यागारनिवेशनः । नदीपुलिनघाटी च नदीतीररतिश्च यः
 ॥ ८४ ॥ विमुक्तः सर्वसन्नेषु स्नेहवन्नेषु च दिजः । यत्कर्मोवात्मनो
 भावं समासञ्चेत वै दिजः ॥ ८५ ॥ स्थाणुभूतो निराहारो मोक्ष-
 दृष्टेन कर्मणा । परिव्रजति धी युक्तस्तस्य धर्मः सनातनः ॥ ८६ ॥
 न वैकत्र निरासक्तो न वैकग्रामगोचरः । मुक्तो ह्यटति निर्मुक्तो
 न वैकपुलिने प्रयः ॥ ८७ ॥ एष मोक्षविदां धर्मो नैः क्तः सत्-
 पथः सताम् । धी मार्गमनुयातीमं पदं तस्य न विद्यते ॥ ८८ ॥
 चतुर्विधा भिक्षवस्तु कुटीचक्रवर्द्धकौ । चंसः परमहंसश्च धी यः
 पश्चात् स उत्तमः ॥ ८९ ॥ अतः परतरं नास्ति नाचरन्वति-
 रागतः । अदुःखमसुखं सौम्यमजरामरमव्ययम् ॥ ९० ॥

उभोवाच । गार्हस्थ्यो मोक्षधर्मश्च सञ्चनाचरितस्तथा ।
 भाषितो जीवलीकस्य मार्गः श्रेयस्करो महान् ॥ ९१ ॥ श्रद्धि-
 धर्मस्तु धर्मश्च श्रोतुमिच्छाम्यतः परम् । सृष्टा भवति मे नित्यं
 तपोव्रतनिवासिषु ॥ ९२ ॥ प्राण्यधूनो भवेद्भूयो कृणुषीव तपो-
 कनम् । तं दृष्ट्वा मे मनः प्रीतं नष्टेच्छर सदा भवेत् ॥ ९३ ॥
 एतन्मे संशयं ह्येव मुनिधर्मकृतं विधौ । सर्वधर्माद्यंतच्छ्रद्धेर्विद्व

वदन्त ये ॥ ८४ ॥ निखिलेनं नवा इष्टं नवादेव नवा-
तवम् ॥ ८५ ॥

श्रीभगवानुवाच । इत्थं तेऽहं प्रवक्ष्यामि मुनिधर्ममनुसृतम् ।
यं कृत्वा मुनयो वान्ति सिद्धिं सुतपसा शुभे ॥ ८६ ॥ फेनपाना-
वशीलां चो धर्मो धर्मविदां सताम् । तस्मै शृणु महाभागी
धर्मेषु धर्ममाहितः ॥ ८७ ॥ उच्छन्ति सततं ये ते ब्राह्मं फेनोत्-
करं शुभम् । यद्यत्तं ब्रह्मणापीतमध्वरप्रसृतं दिवि ॥ ८८ ॥ एष
तेषां विशुद्धानां फेनपानां तपोधने । धर्मचर्याङ्गतो मार्गो वास्त्रि-
खिल्यगणे शृणु ॥ ८९ ॥ वास्त्रिखिल्यास्तपःसिद्धा मुनयः सूर्य-
मण्डले । उच्छेतिष्ठन्ति धर्मघ्नाः शाकुनीं वृत्तिमास्त्रिताः ॥१००॥
सृगनिर्भोकवसनाशीरवच्छन्नवाससः । निर्दग्धाः सत्पथं प्राप्ता
वास्त्रिखिल्यास्तपोधनाः ॥ १०१ ॥ अङ्गुष्ठपर्वमात्रा ये भूत्वा स्वे स्वे
व्यवस्थिताः । तपधरणमीहन्ते तेषां धर्मफलं महत् ॥ १०२ ॥
ते सुरैः समतां वान्ति सुरकार्यार्षसिद्धये । द्योतवन्ति दिव्यः
सर्वास्तपसा दृष्टकिल्बिषाः ॥ १०३ ॥ ये लभ्ये शुद्धमनसो द्वा-
धर्मपरावणाः । सन्तश्चक्रचराः पुण्याः सोमलोकचराश्च ये ॥१०४॥
पितृलोकसमीपस्थास्त उच्छन्ति यथाविधि । सम्प्राप्तास्त्रिकुटाश्च
इत्सोस्तूष्णिकश्च ये ॥ १०५ ॥ सोमपानाश्च दिवानामुत्सवाणां
तथैव च । उच्छन्ति धे समीपस्थाः सहारा निवतेन्द्रियाः ॥ १०६ ॥
तेषामग्निपरिसन्दः पितृणाञ्चार्धेन तथा । यज्ञानाञ्चैव पश्यानां
सजनं धर्म उच्यते ॥ १०७ ॥ एष चक्रचरैर्हवि दिवसलोकचरैर्दिकैः ।
ऋषिधर्मैः सदा शौचीं वोऽन्यस्तमपि मे शृणु ॥ १०८ ॥ सर्वेषु-
वर्षिधर्मेषु चोऽस्मा संजितेन्द्रियैः । कामक्रोधौ ततः पश्चाज्येत-
व्यावृत्ति मे मतिः ॥ १०९ ॥ अग्निहोत्रपरिसन्दो धर्मचक्रं समा-
तमम् । सोमश्चाश्वत्थुप्रार्तं पशुमी व चदक्षिणा ॥ ११० ॥ निर्वृ-
त्तश्चक्रिवा धर्मः पितृदिवार्धेने रतिः । सर्वातिशयश्च कर्तव्यमग्ने-

मोक्षार्थितेन वै ॥ ११२ ॥ निवृत्तिरुपभोगेषु गौरवानां प्रकी-
रतिः । अस्त्रिंशो यद्यने योगः शाकपुष्पनिषेवणम् ॥ ११२ ॥ फल-
मूलायनं वायुरापः शैवलमरणम् । ऋषीणां नियमा ऋते
वैज्यस्यजिताश्रुतिम् ॥ ११३ ॥ विधूमे सन्ममुपसे व्यहारे भुक्त-
वञ्चने । अतीतपात्रसहारे काले विगतभैरुके ॥ ११४ ॥ अतिषिं
काहभाणो वै शेषान्द्रुतभोजनः । सत्यधर्मरतः शान्तो मुनि-
सर्मण युच्यते ॥ ११५ ॥ न स्तश्चौ न च मानो स्यात्प्राप्रसन्नो न
विस्मितः । मित्रामित्रसमो मैत्रो यः स धर्मविदुत्तमः ॥ ११६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुषामनिकपर्वणि दानधर्म उभा-
महेश्वरसंवादि एकषट्कारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

उमोवाच । दिशेषु रमणीयेषु नदीनां निर्भरेषु च । स्रव-
न्तीनां निकुञ्जेषु पर्वतेषु बनेषु च ॥ १ ॥ दिशेषु च पवित्रेषु फल-
वत्सु समाहिताः । मूलवत्सु च मेष्येषु वसन्ति निवतप्रताः ॥ २ ॥
तेषामपि विधिं पुर्यं श्रुतमिच्छामि शङ्कर । वानप्रस्थेषु वैशेष
स्वयरीरोपजीविषु ॥ ३ ॥

महेश्वर उवाच । वानप्रस्थेषु यो धर्मस्तस्मै श्रुणु समाहिता ।
श्रुत्वा चैकमना दिवि धर्मशुद्धिपरा भव ॥ ४ ॥ संसिद्धैर्नियमैः सद्भि-
र्वनवासमुपागतैः । वानप्रस्थैरिदं कर्म कर्त्तव्यं श्रुणु वादयम् ॥ ५ ॥
त्रिकालमभिक्रम्य पितृदेवाश्चनं तथा । अग्निहोत्रपरिसन्द-
रुष्टिहोमविधिस्तथा ॥ ६ ॥ नीवारग्रहणञ्चैव कालमूलविधिवणम् ।
इन्द्रैरुष्टतैलानां स्नेहार्थञ्च निषेवणम् ॥ ७ ॥ धीगवर्ष्याकृतैः
सिद्धैः कामक्रोशविवर्जितैः । वीरयथ्यामुपासद्भिर्वीरस्त्रानोप-
शेविभिः ॥ ८ ॥ युक्तैर्वीरविधैः सद्भिर्धीमै पशुतपैस्तथा । मण्डक-
योगनियतैर्ब्रह्मण्यैः निषेविभिः ॥ ९ ॥ वीरासनगतैर्निर्ग-

सखिषी धवनेस्तावा । शीततोवप्रनिधीगह वनेषी धर्मबुद्धिभिः
 ॥ १० ॥ अत्रमक्षैर्वायुमक्षैश्च धैवक्षीत्तरभोजनैः । अत्रमक्षैस्तावा
 दान्तैः सम्पत्तलैस्तावापरैः ॥ ११ ॥ शीरवस्त्रालसर्वीतैर्मृगवर्ष-
 निवासिभिः । कार्या वात्रा गद्यात्रालं यथाधर्मं यथाविधि ॥ १२ ॥
 वननिष्येवंनचरैर्वनस्थैर्वनगोचरैः । वनं गुरुनिवासाय वस्तव्यं वन-
 वासिभिः ॥ १३ ॥ तेषां ह्योमज्ञिया धर्मः पञ्चयज्ञनिषेवणम् ।
 भागञ्च पञ्चयज्ञस्य वेदोक्तस्यानुपालनम् ॥ १४ ॥ अष्टमी यज्ञ-
 परता चातुर्मास्यनिषेवणम् । पौर्णमासादधी यज्ञा निष्ययज्ञ-
 स्तथैव च ॥ १५ ॥ विमुक्ता दारसंयुक्ताः विमुक्ताः सर्ववहुरैः ।
 विमुक्ताः सर्वपापेषु चरन्ति मुनयो वने ॥ १६ ॥ सुगभाण्डपरया
 नित्यं त्रेताम्निग्रयाः सदा । सन्तः सत्यधनित्या धे ते वान्ति
 परमां गतिम् ॥ १७ ॥ ग्रह्यलोहं महापुण्यं सोमलोहञ्च ग्राह्य-
 तम् । गच्छन्ति मुनयः सिद्धाः सत्यधर्मव्यपाययाः ॥ १८ ॥ एष
 धर्मो मया देवि वानप्रस्थाग्निः शुभे । विस्तरेणाथ सम्पद्यो
 यथास्थूलमुदाहृतः ॥ १९ ॥

उभोवाच । भगवन् सर्वभूतेषु सर्वभूतनमस्कृत । धर्मो
 मुनिमण्डस्य सिद्धिवादिषु तं वद ॥ २० ॥ सिद्धिवादिषु संछिदास्तथा
 वननिवासिनः । स्वैरिणो दारसंयुक्तास्तेषां धर्मः कथं श्रुतः ॥ २१ ॥

महादेव उवाच । स्वैरिणस्तापमा देवि सर्वे दारयिहा-
 रिणः । तेषां मोहं कषायस्य प्राप्ते रात्रिय कारणम् ॥ २२ ॥
 त्रिकाक्षमभिषेकथ होत्रन्तृषिह्वयं महत् । समाधिः सत्पथस्थानं
 यथोद्दिष्टं निषेवणम् ॥ २३ ॥ धे च ते पूर्वकथिता धर्मास्ते वन-
 वासिनाम् ! यदि सेवन्ति धर्मास्तानाप्रुषन्ति तपःफलम् ॥ २४ ॥
 धे च इत्यतिधर्माणः स्वदारनिवृत्तेन्द्रियाः । चरन्ति विधिदृष्ट-
 तद्वतुकात्माभिगामिनः ॥ २५ ॥ तेषाम् पशुतो धर्मो धर्मिणा-
 मुपपद्यते । न कामकारात् कामोऽन्यः संसेव्यो धर्मदर्शिनः ॥ २६ ॥

सर्वभूतेषु यः सम्यक् दृशत्यभयदक्षिणाम् । हिंसाशीयविवृत्तात्मा
 स वै धर्मेण युज्यते ॥ २७ ॥ सर्वभूतानुकम्पी यः सर्वभूतात्मैव-
 ब्रतः । सर्वभूतात्मभूतस्य स वै धर्मेण युज्यते ॥ २८ ॥ सर्वदेहिषु
 वा स्नानं सर्वभूतेषु शार्ङ्गवम् । उभे एते समे स्यातामात्मैवं वा
 विधिष्यते ॥ २९ ॥ शार्ङ्गवं धर्ममित्याद्भरधर्मो जिह्वा उच्यते ।
 शार्ङ्गवेनेह संयुक्तो नरो धर्मेण युज्यते ॥ ३० ॥ शार्ङ्गवे तु रतो
 निघ्नं वसद्यमरसन्निधौ । तस्मादात्मैवयुक्तः स्याद्य इच्छेद्दर्ममात्मनः
 ॥ ३१ ॥ शान्तो दान्तो जितक्रोधो धर्मभूतो विश्वंभकः । धर्मं रत-
 मना निघ्नं नरो धर्मेण युज्यते ॥ ३२ ॥ व्यपेततन्द्री धर्मात्मा यत्नया
 सत्पथमाश्रितः । चारित्रपरमो बृहो ब्रह्मभूवाय कल्पते ॥ ३३ ॥

उभोवाच । शश्यामाभिरता द्वेव तापसा ये तपोधनाः ।
 दीप्तिमन्तः कथा चैव चर्ययाथ भवन्ति ते ॥ ३४ ॥ राजानो राज-
 पुत्राश्च निवेना ये महाधनाः । कर्मणा केन भगवन् प्राहुवन्ति
 महाफलम् ॥ ३५ ॥ निघ्नं स्थानमुपागम्य दिव्यवन्दनभूषिताः ।
 केन वा कर्मणा द्वेव भवन्ति वनगोवराः ॥ ३६ ॥ एतस्मै संघस्य द्वेव
 तपस्यर्याश्रितं शुभम् । यंस सर्वमयेषिणो वाच त्रिपुरनाशन ॥ ३७ ॥

द्वेव उवाच । उपवासव्रतेहान्ता शहिंसाः सत्यवादिनः ।
 संसिद्धाः प्रेत्य गश्वरैः सह मोदन्त्यनामयाः ॥ ३८ ॥ मण्डूकयोग-
 यवनो यथाभ्यासं यथाविधि । दीक्षां चरति धर्मात्मा स नागैः
 सह मोदते ॥ ३९ ॥ यस्मिं ऋगगणोत्सृष्टं धी मृतेः सह सेवते ।
 दीक्षितो वै समायुक्तः स गच्छेद्यमरातीम् ॥ ४० ॥ शैबालं
 शीशंपतं वा तद्व्रतं धी निषेवते । शीतयोगबद्धो निघ्नं स
 नच्छेत् परमां गतिम् ॥ ४१ ॥ वायुमस्योऽस्युमस्यो वा फलमूला-
 शिनोऽपि वा । यस्मै शैश्वर्यमाशाय मोदतेऽप्सरसां गणैः ॥ ४२ ॥
 यन्निवोगवहो श्रीशे विश्विदृष्टेन कर्मणा । शीला दाद्यवर्षाधि
 दासा भवति पार्थिवः ॥ ४३ ॥ आचारनिवमं कृत्वा मुनिर्दीक्ष-

वार्षिकम् । मरुं संसाध्य यत्रैव राजा भवति पार्ष्णिः ॥ ४४ ॥
 स्वष्टिले शुद्धमाकाशं परिगृह्य समस्ततः । प्रविष्टं च मुद्रायुक्ती
 दीक्षां दादयवार्षिकीम् ॥ ४५ ॥ देहं प्राणयने त्यक्त्वा स स्वर्गं
 सुखमेधते । स्वष्टिलस्य फलान्याहुर्वानानि प्रयत्नानि च ॥ ४६ ॥
 यद्वाणि च महाहर्षाणि चन्द्रगुभाणि भामिनि । आत्मानमुप-
 जीवन् यो नियतो नियताग्रतः ॥ ४७ ॥ देहं वा प्रयने त्यक्त्वा
 स्वर्गं समुपाकृते । आत्मानमुपजीवन् यो दीक्षां दादयवार्षिकीम्
 ॥ ४८ ॥ त्यक्त्वा महासर्वे देहं वारुणं लोकमकृते । आत्मान-
 मुपजीवन् यो दीक्षां दादयवार्षिकीम् ॥ ४९ ॥ अश्रुना चरणौ
 भित्त्वा गुह्यकेषु स मोदते । साधयित्वात्मनात्मानं निर्हेन्दो नि-
 प्यरिगृहः ॥ ५० ॥ दीक्षां दादयवर्षाणि दीक्षामेतां मनोगताम् ।
 स्वर्गलोकमवाप्नोति देवैश्च सह मोदते ॥ ५१ ॥ आत्मानमुपजीवन्
 यो दीक्षां दादयवार्षिकीम् । ज्ञत्वान्मो देहमुत्सृज्य ब्रह्मलोकं
 महीयते ॥ ५२ ॥ यस्तु देवि यथान्यायं दीक्षितो नियतो द्विजः ।
 आत्मन्यात्मानमाधाय निर्भ्रमो धर्मलालसः ॥ ५३ ॥ दीक्षां
 दादयवर्षाणि दीक्षामेतां मनोगताम् । परणीसहितं स्कन्धे बद्धा
 गच्छत्यनाहतः ॥ ५४ ॥ वीराध्वानगतो नित्यं वीराध्वनगतिस्तथा ।
 वीरस्वायी च रततं स वीरगतिमाप्नुवात् ॥ ५५ ॥ स यज्ञलोकगो
 नित्यं सर्वकामपुरस्कृतः । दिव्यपुष्पममाकीर्णो दिव्यचन्दनभूषितः
 ॥ ५६ ॥ सुखं वसति धर्मात्मा दिवि देवगणैः सह । वीरलोक-
 गतो वीरो वीरयोगवहः सदा ॥ ५७ ॥ सस्वस्थः सर्वमुत्सृज्य
 दीक्षितो नियतः शुचिः । वीराध्वानं प्रपद्येद्यस्तस्य लोकाः सना-
 तनाः ॥ ५८ ॥ कामगेन विमानेन स वै चरति हृन्दतः । यज्ञलोक-
 गतः श्रीमान् मोदते च निरामयः ॥ ५९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि अनुशासननिर्णयपर्वणि दानधर्म समा-
 महेश्वरसंवादे दिव्यद्वारिण्यधिकप्रतीकध्यायः ॥ १४२ ॥

उमोवाच । भगवद् भगनेव च पूषो इत्यविनायकम् । इत्य-
 क्रतुश्चर त्वच्च संशयो मे महानयम् ॥ १ ॥ चातुर्वर्ष्यं भगवतः ।
 पूर्वं दृष्टं स्वयन्मुखा । केन कर्मविपाकेन वैश्वो गच्छति शूद्रताम्
 ॥ २ ॥ वैश्वो वा क्षत्रियः केन हिजो वा क्षत्रियो भवेत् । प्रति-
 लोमः कथं दिव शक्यो धर्मो निवर्त्तितुम् ॥ ३ ॥ केन वा कर्मणा
 विप्रः शूद्रत्वानो प्रजायते । क्षत्रियः शूद्रतामेति केन वा कर्मणा
 विभो ॥ ४ ॥ एतन्मे संशयं दिव वद भूतपतेऽनघ । तयो वर्याः
 प्रहस्येह कथं ब्राह्मण्यमाप्नुयुः ॥ ५ ॥

दिव उवाच । ब्राह्मण्यं दिवि दुष्प्राप्यं निरर्गाद्ब्राह्मणः सुभे ।
 क्षत्रियो वैश्वशूद्रो वा निरर्गादिति मे मतिः ॥ ६ ॥ कर्मणा
 दुष्कृतेनैव स्वानात्पुंश्चति मे हिजः । ज्येष्ठं वर्षमनुप्राप्य तस्मा-
 द्द्वीत वै हिजः ॥ ७ ॥ स्थितो ब्राह्मणधर्मेण ब्राह्मण्यमुपजीवति ।
 क्षत्रियो वाय वैश्वो वा ब्रह्मधर्मं न गच्छति ॥ ८ ॥ यस्तु ब्रह्मव-
 नुत्तुच्य चात्र धर्मं निर्व्रजेत् । ब्राह्मण्यात् स परिभ्रष्टः शूद्रत्वानो
 प्रवर्त्तते ॥ ९ ॥ वैश्वकर्म च यो विप्रो लोभमोहव्यपाययः । ब्राह्मण्यं
 दुर्लभं प्राप्य करोत्यल्पमतिः सदा ॥ १० ॥ स हिजो वैश्वतामेति
 वैश्वो वा शूद्रतामियात् । स्वधर्मात् प्रच्युतो विप्रस्ततः शूद्र-
 ताप्नुते ॥ ११ ॥ तत्रास्तीं निरयं प्राप्ते कर्माभ्रष्टो ब्रह्मकृतः । ब्रह्म-
 साक्षात् परिभ्रष्टः शूद्रः ससुपजायते ॥ १२ ॥ क्षत्रियो वा महा-
 भागी वैश्वो वा धर्मसारिणि । स्वानि कर्माण्यपाहाय शूद्रकर्म
 निर्व्रजेत् ॥ १३ ॥ स्वस्नानात् स परिभ्रष्टो वर्षसङ्करतां गतः ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्वः शूद्रत्वं याति तादृशः ॥ १४ ॥ यस्तु बुद्धः
 स्वधर्मेषु ज्ञानविज्ञानवान् शुचिः । धर्मज्ञो धर्मनिरतः स धर्म-
 फलमश्नुते ॥ १५ ॥ इदं चेवापरं दिवि ब्रह्मणा समुदाहृतम् ।
 अथात्मं नैष्ठिकं सद्भिर्धर्मकामैर्निवेद्यते ॥ १६ ॥ अथात्मं गद्दितं
 दिवि गणात्मं आहसूतकम् । दुष्टात्मं नैव भोक्तव्यं शूद्रात्मं नैव

कश्चित् ॥ १० ॥ शूद्रान् गच्छन्तं देवि सदा देवैर्महात्मभिः ।
 पितामहमुज्ज्वलं प्रमाणमिति मे मतिः ॥ १८ ॥ शूद्रान्नेनाव-
 शेषिण जटरे यो म्रियेद्विजः । आक्षिप्तान्निस्तथा यच्चा स शूद्र-
 गतिभागभवेत् ॥ १९ ॥ तेन शूद्रान्शेषिण ब्रह्मस्थानादपाङ्गतः ।
 ब्राह्मणः शूद्रतामिति नास्ति तत्र विचारणा ॥ २० ॥ यस्यान्नेनाव-
 शेषिण जटरे म्रियते द्विजः । तां तां योनिं ब्रजेद्विप्रो यस्यान्त-
 सुपजीवति ॥ २१ ॥ ब्राह्मणत्वं शुभं प्राप्य दुर्लभं योऽपनश्यते ।
 यमोन्त्यान्तानि चाश्नाति स द्विजत्वात् पतते वै ॥ २२ ॥ सुरापो
 ब्रह्मज्ञा सुदुर्योरो भस्मप्रतोऽशुचिः । स्वाध्यायवञ्चितः पापी सुष्यो
 नैकृतिकः षट् ॥ २३ ॥ यत्रती यत्रहीभर्ता कृत्वायी धान-
 विक्रयो । निहीनसेवी विप्रो हि पतते ब्रह्मीणितः ॥ २४ ॥
 गुरुतल्पी गुरुदेषी गुरुकुलारतिथ यः । ब्रह्मविद्यापि पतति
 ब्राह्मणो ब्रह्मधीनितः ॥ २५ ॥ एभिस्तु कर्मभिर्हीनि मुनेराव-
 रितैस्तथा । शूद्रो ब्राह्मणतां याति वैश्वः स त्रियतां हजेत् ॥ २६ ॥
 शूद्रकर्माणि सर्वाणि यथान्यायं यथाविधि । शूद्राणां परिवर्थाञ्च
 ल्यष्टे वर्षे प्रयत्नतः ॥ २७ ॥ कुर्याद्विभक्ताः शूद्रः सततं सत्यधे
 स्थितः । देवद्विजातिमत्कर्ता सर्वातिथ्यङ्गव्रतः ॥ २८ ॥ ऋतु-
 काङ्क्षाभिगामी च नियतो नियतायतः । शिष्योऽज्ञानान्वेषी
 शेषान्नकृतभोजनः ॥ २९ ॥ ह्यथामासं न भुञ्जीत शूद्रो वैश्वल-
 शृङ्खति । ऋतवागनहंवादी निर्हन्ः यमकोविद् ॥ ३० ॥ यजते
 चैव यज्ञैश्च स्वाध्यायपरमः शुचिः । दान्तो ब्राह्मणमत्कर्ता सर्व-
 वर्णवभूषकः ॥ ३१ ॥ स हस्यव्रतमातिष्ठन् द्विकालकृतभोजनः ।
 शिष्यापी नियताहारो निष्कामो निरहंवादः ॥ ३२ ॥ अग्निहोत्र-
 मुपासंश्च जुह्वानोऽथ यथाविधि । सर्वातिथ्यमुपातिष्ठन् शिष्यान्-
 कृतभोजनः ॥ ३३ ॥ वेताम्निमन्त्रविहितो वैश्वो भवति वै द्विजः ।
 स वैश्वः सत्रियकुलो शुचिर्भक्षति जायते ॥ ३४ ॥ स वैश्वः सत्रियो

जातो जन्मप्रभृतिसंस्कृतः । उपनीतो व्रतपरो दिजो भवति
 सत्कृतः ॥ ३५ ॥ ददाति वजते वचैः सन्दैराप्रदर्शयैः ।
 अधीत्य स्वर्गमन्त्रिच्छ्रेताभिधरणः सदा ॥ ३६ ॥ शार्त्तहस्तप्रदो
 नित्यं प्रजा धर्मेण पालयन् । सद्यः सत्यानि कुरुते नित्यं वः
 सुखदर्शनः ॥ ३७ ॥ धर्मदण्डेन निर्दोषो धर्मकार्यानुशासकः ।
 वञ्चितः कार्यकरणैः षड्भागकृतलक्षणः ॥ ३८ ॥ ग्राम्यधर्मात्
 सेवेत स्वच्छन्देनार्थकीर्तितः । ऋतुकाले तु धर्मात्मा पत्नीमुपगच्छन्
 सदा ॥ ३९ ॥ सद्गोपवामी निवृतः स्वाध्यायनिरतः शुचिः । वर्ष-
 प्कान्तरिते नित्यं शयानोऽनिरुद्धे सदा ॥ ४० ॥ सर्वातिथ्यं त्रिव-
 र्गस्य कुर्वाणः सुमनाः सदा । शूद्राणाञ्चान्नकामानां नित्यं सिद्ध-
 मिति ब्रुवन् ॥ ४१ ॥ अर्थादा यदि वा कामान्न किञ्चिदपलक्षयेत् ।
 पिष्टदेवातिथिकृते साधनं कुरुते च यः ॥ ४२ ॥ स्ववेश्मनि यथा-
 न्यावमुपास्ते भैक्ष्यमेव च । त्रिकालमभिधीतञ्च जुह्वानो वै
 यथाविधि ॥ ४३ ॥ गोब्राह्मणहितार्थाय रणे चाभिसुजो हतः ।
 वेतान्निमन्त्रपूतं वा समाविश्य दिजो भवेत् ॥ ४४ ॥ शानविद्यु-
 सन्मन्त्रः संस्कृतो वेदपारगः । विप्रो भवति धर्मात्मा क्षत्रियः स्वेन
 कर्मणा ॥ ४५ ॥ एतैः कर्मफलैर्देवि न्यूनजातिकुलोद्भवः ।
 शूद्रोऽप्यागमसम्पन्नो दिजो भवति संस्कृतः ॥ ४६ ॥ ब्राह्मणो
 वाच्यसदृक्तः सर्वसङ्करभोजनः । ब्राह्मण्यं समनूत्सृज्य शूद्रो भवति
 तादृशः ॥ ४७ ॥ कर्मभिः शुचिभिर्देवि शुद्धात्मा विजितेन्द्रियः ।
 शूद्रोऽपि दिजवत् सेव्य इति ब्रह्मानुशासनम् ॥ ४८ ॥ स्वभावं कर्मै-
 च श्रुमं यत्र शूद्रोऽपि तिष्ठति । विप्रिष्टः स दिजातिर्वै विप्रैश्च इति
 जे मतिः ॥ ४९ ॥ न योनिर्नापि संस्कारो न श्रुतं न च वसतिः ।
 कारणानि दिजस्य तु तमेव तु कारणान् ॥ ५० ॥ सर्वोऽयं ब्राह्मणो
 योके तृप्तेन च विधीयते । तृप्ते स्मितस्तु शूद्रोऽपि ब्राह्मण्यं
 निवच्छति ॥ ५१ ॥ ब्रह्मसभावः कस्यापि समः सर्वत्र जे मतिः ।

निर्गुणं निर्मलं ब्रह्म यत् तिष्ठति स द्विजः ॥ ५२ ॥ एते योनि-
 फला इति स्थानभाननिदर्शकाः । स्वयञ्च परदेनोक्ता ब्रह्मणा
 कृता प्रजाः ॥ ५३ ॥ ब्राह्मणोऽपि सत्त्वं क्षेत्रं लोके चरति
 पादवत् । बस्तत्र वीजं वपति सा कृपिः प्रेत्य भाविनि ॥ ५४ ॥
 विधसाग्निना कदा भाव्यं सत्यथास्तस्विना तथा । ब्राह्मणं मार्ग-
 मनुक्रम्य वर्तितव्यं सुभूषता ॥ ५५ ॥ संक्षिताध्यायिना भाव्यं यद्दे-
 वै यद्दमेधिना । निव्यं स्थाप्यायमुक्तेन न बाध्यजनजीविना ॥ ५६ ॥
 एवभूतो हि धी विप्रः सततं सत्यते स्थितः । साक्षिनामिरधी-
 यानी ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५७ ॥ ब्राह्मण्यमेव संप्राप्य रक्षितव्यं
 यतात्मना । योनिप्रतिग्रहादानैः कर्मभिश्च शुचिस्मिते ॥ ५८ ॥
 एतत्ते शुद्धमाख्यातं यथा शूद्रो भवेद्विजः । ब्राह्मणो वा ष्युतो
 धर्माद्यथा शूद्रत्वमाप्नुते ॥ ५९ ॥

इत्यनुष्ठासनपर्वणि शबुभासनिकपर्वणि दानधर्म उमा-
 महेश्वरसम्याद् द्विचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

उमोवाच । भगवन् सर्वभूतेषु सुरासुरनमस्कृत । धर्माधर्मौ
 तृणां देव ब्रूहि मे संशयं विभो ॥ १ ॥ कर्मणा मनसा वाचा
 त्रिविधं हि नरः सदा । बध्नते बन्धनैः पापैर्मुच्यतेऽप्यथ वा पुनः
 ॥ २ ॥ केन शीलैर्न वै द्वेष कर्मणा कीदृशेन वा । समाचारै-
 र्गुणैर्वाङ्मैः स्वर्गं यान्तीह मानवाः ॥ ३ ॥

इतिहिव उवाच । इति धर्माधर्मस्वप्न धर्मनित्ये र्मे रते ।
 सर्वप्राणिहितः प्रकः सूक्ष्मां बुद्धिबर्धनः ॥ ४ ॥ सत्यधर्मरताः सन्तः
 सर्वद्विषु विवर्जिताः । धर्मबन्धुवार्थभोक्ता रस्ते नराः स्वर्गगामिनः
 ॥ ५ ॥ नाधर्मेषु न धर्मेषु बन्धन्ते द्विषुसंशयाः । प्रकबोत्पत्ति-
 तस्वप्नाः सर्वथाः सर्वद्विषिनः । वीकरागा किमुच्यन्ते पुत्रवाः

कर्मबन्धनैः ॥ ६ ॥ कर्मणा मनसा वाचा धी न हिंसन्ति किञ्चन ।
 धी न सञ्चन्ति कञ्चिं यत्ते न बध्यन्ति कर्मभिः ॥ ७ ॥ प्राणाति-
 पातादिरताः शीलपन्तो इयान्विताः । तुल्यदृष्टप्रिया दान्ता
 मुच्यन्ते कर्मबन्धनैः ॥ ८ ॥ सर्वभूतइयावन्तो विष्टास्ताः सर्वजन्तुषु ।
 त्यक्तश्चिन्मासमाचारास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९ ॥ परंस्ते निमंसा
 नित्यं परदारविवर्जिताः । धर्मलज्जाधभोक्तास्ते नराः स्वर्ग-
 गामिनः ॥ १० ॥ मातृपुत्रस्वसृपञ्चैव नित्यं दृष्टित्वेष धी । पर-
 दारेषु वर्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ११ ॥ स्तैव्यान्निवृत्ताः
 सततं सन्तुष्टाः स्वधनेन च । स्वभास्यान्यपज्जीवन्ति ते नराः स्वर्ग-
 गामिनः ॥ १२ ॥ परदारेषु धी नित्यं चारित्र्यात्तन्लोचना । ब्रते-
 न्द्रियाः शीलपरास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १३ ॥ एष दिवङ्गतो
 मार्गः सेवितव्यः सदा बुधः । अक्रदायकृतयैव मार्गः सेव्यः सदा
 बुधैः ॥ १४ ॥ स्वदारनिरता धी च ऋतुकाक्षाभिर्गामिनः । अग्राम्य-
 सुखभोक्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १५ ॥ दानधर्मतपोयुक्तः
 शीलशोचइत्यात्मकः । वृत्तार्थं धर्महेतोर्वा सेवितव्यः सदा बुधैः
 ॥ १६ ॥ स्वर्गवासमभौष्णं न सेव्यस्त्वत् उत्तरः ॥ १७ ॥

उभोवाच । वाचा तु बध्यते धी न मुच्यतेऽप्यथ वा पुनः । तानि
 कर्माणि मे दिव वद भूतपतेऽनघ ॥ १८ ॥

महेश्वर उवाच । आत्महेतोः परार्थं वा नमंहास्यायवा-
 सत्तया । ते ह्यथा न बदन्तीह ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १९ ॥
 वृत्तार्थं धर्महेतोर्वा कामकारात्तयैव च । अमृतं धी न भाषन्ति
 ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २० ॥ अज्ञां वाणीं निरावाधां मधुरां
 दीर्घबल्लिताम् । स्वागतेनाभिभाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २१ ॥
 चरुं धी न भाषन्ते कटुकं निष्ठुरं तथा । अप्रेम्युत्थरताः सन्तस्तौ
 नराः स्वर्गगामिनः ॥ २२ ॥ पिशुनां धी न भाषन्ते मित्रभेदकरौ
 गिहम् । ऋतं नैतन्तु भक्ष्यन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २३ ॥

ये वर्क्यन्ति परुषं परद्रीह्य मानवाः । सर्वभूतमना हान्तास्ते
नराः स्वर्गगामिनः ॥ २४ ॥ अस्तदस्त्रापरिहता विरुहपरि-
वर्क्यकाः । सौम्यप्रलापिनो ये च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २५ ॥
न कोपादराहरन्ते ये वाचं हृदयशरिणीम् । शान्तं वदन्ति
क्रुहापिते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २६ ॥ एष वाणीकृतो द्विविधः
सैव्यः सदा नरैः । शुभः सत्यगुणो नित्यं वञ्चनीयं मृषा बुधैः ॥ २७ ॥

उभोवाच । मनसा बध्यते येन कर्मणा पुरुषः सदा । तस्मै
ब्रूहि महाभाग दिवदिव पिनाकधृक् ॥ २८ ॥

महेश्वर उवाच । मानसेनेह धर्मेण संयुक्ताः पुरुषाः सदा ।
स्वर्गं गच्छन्ति कल्याणि तस्मै कीर्तयतः शृणु ॥ २९ ॥ दुष्प्रणी-
तेन मनसा दुष्प्रणीतान्तराकृतिः । मनो बध्यति येनेह शृणु वाक्यं
शुभानने ॥ ३० ॥ अरखे विजने न्यस्तं परस्वं दृश्यते यदा ।
मनसापि न हिंसन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३१ ॥ ग्रामे गृहे वा
यद्बुध्यं पारक्यं विजनेस्थितम् । नाभिमन्दन्ति वै नित्यं ते नराः
स्वर्गगामिनः ॥ ३२ ॥ तथैव परदारवन् ये कामद्वेषान् रक्षो-
गतान् । मनसापि न हिंसन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३३ ॥
शक्रं भित्तुं ये नित्यं तुल्येन मनसा नराः । भवन्ति नैवाः संकल्प्य
ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३४ ॥ श्रुतवन्ती दयावन्तः शुचवः सत्य-
वज्रराः । स्वैरर्थैः परिसन्तुष्टास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३५ ॥ अथैवा
ये त्वनायासा मैत्रीचित्तगताः सदा । सर्वभूतदयावन्तस्ते नराः स्वर्ग-
गामिनः ॥ ३६ ॥ अहावन्तो दयवक्तृषोऽप्योऽहजनप्रियाः । धर्मा-
र्भविदो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३७ ॥ शुभानामशुभानाञ्च
तर्कणां फलसञ्चये । विषाकशाश्च ये द्विपि ते नराः स्वर्गगामिनः
३८ ॥ न्यायोपेतु गुणोपेता दिवद्विजपराः सदा । समुत्थान-
ानुपाप्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३९ ॥ शुभैः कर्मफलैर्दिवि मयैते
रिञ्जीर्त्सिताः । स्वर्गमार्गपरा भूयः किं श्रोतुं त्वदिहेच्छसि ॥ ४० ॥

उभोवाच । महात्म संश्रयः कश्चिन्नरान् प्रति महेश्वर ।
 तन्नास्त्वं नैवृणेनाद्य मम व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४१ ॥ केनायुर्लभते
 दीर्घं कर्मणा पुरुषः प्रभो । तपसा वापि दिव्ये केनायुर्लभते मन्वत्
 ॥ ४२ ॥ क्षीणायु केन भवति कर्मणा भुवि मानवः । विपाकं
 कर्मणा देव वक्तुमहस्यनिन्दित ॥ ४३ ॥ अपरे च महाभागा
 मन्दभावास्तथापरं । अकुलीनास्तथा चान्ये कुलीनाश्च तत्रा-
 परे ॥ ४४ ॥ दुर्दृशाः केचिदाभान्ति नराः काष्ठमया इव । प्रिव-
 दर्थास्तथा चान्ये दर्शनादेव मानवाः ॥ ४५ ॥ दुष्पुत्राः केचि-
 दाभान्ति केचिदाभान्ति पण्डिताः । महाप्रज्ञास्तथैवान्ये ज्ञान-
 विज्ञानभाविनः ॥ ४६ ॥ अल्पादाधास्तथा केचिन्नरादाधास्तथा-
 परे । दृश्यन्ते पुरुषा देव तन्ने संश्रितुमर्हसि ॥ ४७ ॥

दिवदेव उवाच । हन्त तेऽहं प्रपञ्चामि दिवि कर्मफलौदयम् ।
 मर्त्त्यालोके नरः सर्वो देव स्वं फलमश्नुते ॥ ४८ ॥ प्राणतिपाते
 वो रोद्री दण्डहस्तोदयतः मदा । नित्यमद्यतमस्त्रश्च हन्ति भूत-
 गणान्नरः ॥ ४९ ॥ निर्द्वयः सर्वभूतानां नित्यमुदेगकारकः । अपि
 कीटपिपौलानानयरण्यः सुनिर्वृणः ॥ ५० ॥ एवञ्च तो मनो इवि
 निरयं प्रतिपद्यते । विपरीतस्तु धर्मात्मा रूपवानभिः ॥ ५१ ॥
 निरयं याति हिंसात्मा यात स्वर्गमर्हंसकः । चातनां निरये
 रोद्री स हृच्छां लभते नरः ॥ ५२ ॥ यः कश्चिन्निरयात्तन्नात्
 समुत्तरति कश्चिन् । मानुषं लभते चापि क्षीणायुस्तत्र जायते
 ॥ ५३ ॥ प्रापेन कर्मणा देवि वदो हिंसारतिनेरः । अप्रियः
 सर्वभूतानां क्षीणायुस्प्रजायते ॥ ५४ ॥ यस्तु शुक्लाभिजातीयः
 प्राणिव्रातविश्वकः । निक्षिप्रयस्त्री निर्द्वेषो न हिंसति कदा-
 चन ॥ ५५ ॥ न चातयति नो हन्ति घ्नन्तं नैवानुभोदते । सर्वभूतेषु
 सखेहो यथात्मनि तथा परे ॥ ५६ ॥ ईदृशः पुरुषोत्कर्षो इवि
 देवत्वमश्नुते । उपपन्नान् सुखान् भोगानुपभान्ति मुदायुतः ॥ ५७ ॥

पुत्रं विद्यामुदी खोके कदाचिदुपपद्यते । तत्र दीर्घायुसत्यवः स
 परं सुखं वेदते ॥ ५८ ॥ एषं दीर्घायुषो मार्गः सुकृतानां सुख-
 निधानम् । प्राणिविद्याविमोक्षेण ब्रह्मणा समुदीरितः ॥ ५९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि दानधर्मे उभा-
 मशेखरसंवादे चतुस्रारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

उभोवाच । किं षोडः किं समाचारः पुरुषः कौत्र कर्षभिः ।
 खर्मे समभिपद्येत सख्यदानेन केन वा ॥ १ ॥

मशेखर उवाच । दाता ब्राह्मणसङ्कर्मा दीनान्ब्रह्मण्या-
 दिभु । भक्ष्यभोज्यान्नपानानां वाससाञ्च प्रदायकः ॥ २ ॥ प्रति-
 श्रयान् सभा कूपान् प्रयाः पुष्करिणीस्तथा । नैत्यकानि च सर्वेषु
 किमिच्छुकमतीव च ॥ ३ ॥ आसनं घवनं यानं धनं रत्नं गृह-
 क्षया । प्रस्वजातानि सर्वाणि गाः सेवाप्यथ वीथितः ॥ ४ ॥
 सुप्रतीतमना निशं चः प्रबद्धति मानवः । एवञ्चूतो नरो ह्येवि
 ह्येवसोकोऽभिप्रायते ॥ ५ ॥ तत्रोष्य सुचिरं कालं भुङ्क्ता भोगाननु-
 क्षमान् । सहाप्यरोभिर्मुदितो रमते नन्दन्नुद्विष्ट ॥ ६ ॥ तच्छात्
 रुर्गाञ्चुतो लोकाश्चानुद्विष्टपजायते । महाभोगी कुले ह्येवि चन-
 चान्दसमन्विते ॥ ७ ॥ तत्र कामगुणैः सर्वैः समुपेतो मुदायुतः ।
 महाभोगो महाकोषो धनी भवति मानवः ॥ ८ ॥ एते ह्येवि महा-
 भागाः प्राणिनो दानशीलिनः । ब्रह्मणा वै परा प्रोक्ताः सर्वेषु
 प्रियदर्शनाः ॥ ९ ॥ अपरे मानवा ह्येवि प्रधानरूपणा विक्रैः ।
 प्राचिता न प्रबद्धन्ति विद्यमानेऽप्यनुद्वयः ॥ १० ॥ दीनान्ब्रह्म-
 ण्यान् इहा भिक्षुकानतिशौनषि । चाप्यमाना निजर्तव्ये विपदा
 शीतसमन्विताः ॥ ११ ॥ न धनानि न वासांसि न भोगान् न
 काङ्क्षन् । न गणो नान्निवृत्तिं प्रबद्धन्ति कदाचन ॥ १२ ॥

अप्रवृत्ताश्च धी लुब्धा नास्तिका शून्यवर्णिताः । एवञ्चूना नरा
 दिवि निरवन् व्याम्यबुद्धवः ॥ १३ ॥ ते वै मनुष्यतां वान्ति वक्ष्य
 कालस्य पर्थ्यधी । धन रक्ते कुले जन्म लभन्ते स्वल्पबुद्धवः ॥ १४ ॥
 द्युत्पिपासापरीताश्च सर्वलोकवह्निष्कृताः । निराशाः सर्वभोगीभ्यो
 जीवन्त्यधमजीविकाम् ॥ १५ ॥ अल्पभोगे कुले जाताः स्वल्पभोग-
 रताः नराः । अनेन कर्मणा दिवि भवन्त्यधनिनो नराः ॥ १६ ॥
 अप्यरे स्तब्धिनो नित्यं मानिनो धनतो नराः । पासनाहंस्य धी
 पीठं न प्रयच्छन्त्यस्तेनः ॥ १७ ॥ मार्गाहंस्य च धी मार्गं न दद-
 त्यल्पमेधसः । पादाहंस्य च धी पादं न ददत्यल्पबुद्धवः ॥ १८ ॥
 अर्घ्याहंस्व च सत्कारैरर्घ्ययन्ति वयाविधि । अर्घ्यमाचमनीयं वा
 न वच्छन्त्यबुधा नराः ॥ १९ ॥ गुरुज्ञाभिगतं प्रेम्णा गुरुवत्त्वं वभू-
 षते । अभिमानप्रवृत्तेन लोभेन समवस्थिताः ॥ २० ॥ मान्यां-
 ज्ञाप्यमन्यन्ते वृद्धान् परिभवन्ति च । एवञ्चिधा नरा दिवि सर्वे
 निरयगामिनः ॥ २१ ॥ ते वै यदि नरास्तस्मान्निरयादुत्तरन्ति
 वै । वर्धपूगेक्षतो जन्म लभन्ते कुत्सिते कुले ॥ २२ ॥ स्वपाक-
 पुक्कपादीनां कुत्सितानामचेतसाम् । कुलेषु तेषु जायन्ते गुरुवत्त्वं
 पचायिनः ॥ २३ ॥ न स्तब्धी न च मानो यो दिवनाहिज्रपूजकः ।
 लोकपूज्यो नमस्कृत्ता प्रश्रितो मधुरं वचः ॥ २४ ॥ सर्ववर्षप्रिय-
 करः सर्वभूतहितः सदा । अद्वेषी सुसुखः श्रेष्ठः स्निग्धवाणीप्रदः
 सदा ॥ २५ ॥ स्वागतेनैव सर्वेषां भूतानामविहंसकः । वयाहं-
 सत्स्त्रियपूर्वमर्षेयश्चवतिष्ठते ॥ २६ ॥ मार्गाहंसाय ददन्मार्गं गुरुं
 गुरुवदश्चयम् । अतिथिप्रशहरतस्तथाभ्यागतपूजकः ॥ २७ ॥
 एवञ्चूतो नरो दिवि स्वर्गतिं प्रतिपद्यते । ततो मनुष्यतां प्राप्य
 विशिष्टकुलजो भवेत् ॥ २८ ॥ तत्रासौ विषुलैर्भोगीः सर्वरत्नसम-
 न्वितैः । वयाहंसाता चार्हेषु धर्मचर्यां परो भवेत् ॥ २९ ॥
 सम्मतः सर्वभूतानां सर्वभूतनमस्कृतुः । स्वकर्मफलमाप्नोति स्वव-

नैव नरः सदा ॥ ३० ॥ उदात्तकुलजातीव उदात्ताभिजनः सदा ।
 एव धर्मो मया प्रीतो विषादा सवनीरितः ॥ ३१ ॥ बभूवुः रौद्र-
 समाचारः सर्वसत्त्वभवहरः । हस्ताभ्यां बहि क पद्भ्यां रज्ज्वा
 दृष्टेन वा पुनः ॥ ३२ ॥ लोष्ट्रैस्तथैवपायैर्वा जन्तून् बाधति
 शोभने । हिंसार्थं निकृतिप्रचः प्रदेजयति चैव हि ॥ ३३ ॥ उद्य-
 क्रामति जन्तून् उदेगजननः सदा । एवं शीलसमाचारो निरर्थं
 प्रतिपद्यते ॥ ३४ ॥ स वै मनुष्यतां गच्छेद्यदि काहस्य पर्येवात् ।
 ब्रह्मावाधपरिच्छिष्टे जायते सोऽधमे कुले ॥ ३५ ॥ लोकरोषोऽधमः
 पुंसां स्वयं कर्मफलैः कृतैः । एष द्विवि मनुष्येषु बोद्धव्यो चाति-
 बन्धुषु ॥ ३६ ॥ अपरः सर्वभूतानि दयावाननुपश्यति । भैवदृष्टिः
 पिष्टमो निर्वैरो नियतेन्द्रियः ॥ ३७ ॥ नोदेजयति भूतानि न
 विश्लयते तथा । हस्तपादैः सुनियतैर्विष्णास्यः सर्वजन्तुषु ॥ ३८ ॥
 न रज्ज्वा न च दृष्टेन न लोष्ट्रैर्नायुधेन च । उदेजयति भूतानि
 अस्त्रकर्मा द्यापरः ॥ ३९ ॥ एवं शीलसमाचारः स्वर्गं समुप-
 जायते । तत्रासौ भवने दिव्ये मुदा वसति दिववत् ॥ ४० ॥ स चेत्
 कर्मदयावन्तो मनुष्येषूपजायते । अल्पवाधो निरातङ्गः स जातः
 सुखमेधते ॥ ४१ ॥ सुखभागी निरावासो निरुदेगः सदा नरः ।
 एष द्विवि सतां मार्गो वाधा यत्र न विद्यते ॥ ४२ ॥

समोवाच । इमे मनुष्या दृश्यन्ते जहापोहविषादरहाः ।
 ज्ञानविज्ञानमग्न्याः प्रजावन्तोऽथ कोविदाः ॥ ४३ ॥ दुष्प्रज्ञाद्यापरे
 द्विवि ज्ञानविज्ञावर्जिताः । केन कर्मविषेण प्रज्ञावान् पुण्यो
 भवेत् ॥ ४४ ॥ अल्पप्रज्ञो विक्रपाच्च कथं भवति मानवः । एतन्मे
 संशयं हिन्यि सर्वधर्मभतांवर ॥ ४५ ॥ जगत्प्रज्ञाद्यापरे द्विवि रोगा-
 र्ताद्यापरे तथा । नराः क्लीवाद्य दृश्यन्ते कारणं ब्रूहि तत्र वै ॥ ४६ ॥

महेश्वर उवाच । ब्राह्मणान् वेदविदुषः सिद्धान् धर्मविद्-
 स्तथा । परिपृच्छन्त्यहरहः कुपलाकुपलन्तथा ॥ ४७ ॥ वकीच-

सर्वं कर्म विवमानाः शुभं यदा । सधर्मो धर्मति निवृत्ति-
 तथा सुखम् ॥ ४८ ॥ स विद्यानुपतां वाति मेधावी तत्र जायते ।
 शुभं प्रज्ञानुपतां कल्याणमुपजायते ॥ ४९ ॥ परदारैश्च वि-
 मूढैश्च सुदुःखं प्रयुज्यते । तेन दुष्टसभावेन जात्यभासो भवति हि
 ॥ ५० ॥ मनसा च प्रदुष्टेन मन्यां पश्यन्ति ये स्त्रियम् । रोगार्तास्तो
 भवन्तीह नरा दुष्कृतकारिणः ॥ ५१ ॥ धी तु यदा दुराचारा
 वियोगो भैरुने रताः । पुत्रेषु च दुष्पुत्राः क्षीयन्नुपजायन्ति ते
 ॥ ५२ ॥ पश्यं च धी घातयन्ति धी विच गुरुतत्पन्नाः । प्रवीर्यं
 भैरुना धी च क्षीयां जायन्ति ते जनाः ॥ ५३ ॥

उभोवाच । साद्यं किञ्च वै कर्म निरवद्यं तथैव च । चेव-
 क्तुर्वैश्वानोति मानवो दिवसत्तम ॥ ५४ ॥

महेश्वर उवाच । त्रेवासं धार्ममन्विच्छन् यदा चः पश्यति
 दिवान् । धर्मान्वेषी गुणाकाङ्क्षी च स्वर्गं समुपायते ॥ ५५ ॥
 यद्दि मानुषतां दिवि कदाचित् परिगच्छति । मेधावी धारणा-
 युक्तः प्राचस्तत्राभिजायते ॥ ५६ ॥ एष दिवि यतां धर्मो नक्षत्रो
 भूतिकारकः । यथा हि त्रिभुवांश्च नया तव वै समुदाहृतः ॥ ५७ ॥

उभोवाच । अपरे स्वल्पविज्ञाना धर्मविहेषिणो नराः । प्राञ्ज-
 यान् वेदविदुषो मेच्छन्ति परिदर्पितुम् ॥ ५८ ॥ प्रतपन्तो नराः
 कोचित् श्रद्धाधर्मपराधयाः । पत्रता भट्टनिबन्धास्तान्ये दास्यन्ती-
 यमाः ॥ ५९ ॥ यज्जानस तथैवान्ये निर्दोमाश्च तथापरे । धीना
 कर्मविपाकेन भवन्तीह बहस्य मे ॥ ६० ॥

महेश्वर उवाच । धागमाहो कर्मणां नानां धर्मैः पूर्ण-
 निर्मितम् । मानुषैश्च सुवर्णैश्चो ह्यन्ते च ह्यज्रताः ॥ ६१ ॥
 यधर्मं कर्मनिष्ठाः च मोक्षमर्थगताः । पत्रता नष्टमन्त्रांश्चो
 प्रीत्या प्रह्लादसकाः ॥ ६२ ॥ धी विद् ज्ञानहृदयो गताः सत्यमतीह
 भावताः । निर्दोमा विर्यप्रद्व्याकाशो भवति यदायमाः ॥ ६३ ॥

एव इति नवा उर्वः संभव स्तेषामाद्य वै । सुमेधासुमेधा उर्वः
आकाशतो धर्मसागरः ॥ १४ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि पानुशासनकथनेषु द्वावधर्म उवा-
नवेष्टारसव्यादि पञ्चसमादिप्रदक्षिणप्रतीकाभावः ॥ १५ ॥

मारु उवाच । एवमुक्त्वा महादेवः योतुकामः स्वर्गं प्रभुः ।
पनुभूषां प्रियां भार्यां पांडुं स्त्रीं समभाषत ॥ १ ॥

महादेव उवाच । परानरघे धर्मघ्ने तपोवननिवासिनि ।
शाधि सुधु सुकेवास्ते विमत्तुर्परितामजे ॥ २ ॥ इति दमघनो-
दिते विभने धर्मघादेषु । पृच्छामि स्त्रीं वरारोहे पृष्टा वद
ननेषितम् ॥ ३ ॥ सावित्री ब्रह्मणः साध्वी कौशिकस्य प्रची सती ।

मार्कण्डेयस्य धूमोर्षा ऋद्धिः श्रवणस्य च ॥ ४ ॥ वरुणस्य तथा
गौरी सुखस्य च सुवर्षला । रोहिणी यमिनः साध्वी स्वाहा चैव
विभावरोः ॥ ५ ॥ अदितिः कश्यपस्याय सर्वास्ताः पतिदेवताः ।

पृष्टांशोपाधिताश्चैव तास्त्वया इति नित्यमः ॥ ६ ॥ तेन स्त्रीं परि-
पृच्छामि धर्मघ्ने धर्मवादिनि । स्त्रीधर्मं योतुमिच्छामि ब्रह्मो-
दाहृतवाहितः ॥ ७ ॥ अह धर्मवरौ मे स्त्रीं समधीया समप्रता ।

क्यामकारदीर्घा च तपस्वीयं कृतव ते ॥ ८ ॥ क्वा भुक्तो
विशेषिण सुषवान् स भविष्यति । लोके चैव तथा इति प्रनाचल-
मुपैकति ॥ ९ ॥ स्त्रिवचैव विशेषिण स्त्रीजनस्य गतिः परा ।

गीर्वा गच्छति सुचोणि लोकेष्वेवा गतिः परा ॥ १० ॥ अह पांडु
वरुणक तव चरिणं निर्मितम् । सुरकार्यकारी च त्वं लोका-
कलापकारिणि ॥ ११ ॥ तव उर्वः सुनिहितः स्त्रीधर्मः साक्षात्
सुमे ॥ तस्माद्देव तं ब्रूहि साधर्मं विददेष मे ॥ १२ ॥

इतीवाच । भगवन् सर्वभूतेषु भूतभव्यनवीश्वर । क्वं प्रनाच-

दिवं देव वाक् चैव प्रतिभाति मे ॥ १३ ॥ इमास्तु नद्यो देवैश्च
 सर्वतीर्थादकीर्णताः । सपत्यर्चनहेतोर्द्वानुपयान्ति समीपतः ॥ १४ ॥
 एताभिः सह सम्मन्त्र्य प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वधः । प्रभवन् योजनचं वादी
 स वै पुरुष उच्यते ॥ १५ ॥ स्त्री च श्रुतेश्च सततं स्त्रियमेवानु-
 धावति । मया सम्मानिताश्चैव भविष्यन्ति सरिदराः ॥ १६ ॥ एषा
 सरस्वती पुण्या नदीनामुत्तमा नदी । प्रथमा सर्वसरितां नदी
 सागरगामिनी ॥ १७ ॥ विपाशा च वितस्ता च चन्द्रभागा इरा-
 वती । यतद्दुर्द्धविका सिन्धुः कौशिकी गोमती तथा ॥ १८ ॥
 तथा देवनदी चैवं सर्वतीर्थाभिसंवृता । गगनाद्वाहता देवी गङ्गा
 सर्वसरिदरा ॥ १९ ॥ इत्युक्त्वा देवदेवस्य पत्नी धर्मभतावरा ।
 क्षितपूर्वमद्याभाय सर्वास्ताः सरिगस्तथा ॥ २० ॥ अपृच्छेव-
 महिषी स्त्रीधर्मं धर्मवत्सखा । स्त्रीधर्मकुम्भलासा वै गङ्गाद्याः
 सरितांवराः ॥ २१ ॥

उमोवाच । अयं भगवता प्रोक्तः प्रश्नः स्त्रीधर्मसंज्ञितः । तन्तु
 सम्मन्त्र्य युष्माभिर्वक्त्रमिच्छामि शृणुम ॥ २२ ॥ न चैकसाधं
 पश्यामि विश्रानं भुवि किञ्चन । दिवि वा सागरममन्त्रेण वो
 मनवान्यहम् ॥ २३ ॥ एवं सर्वा सरिच्छ्रेष्ठाः पृष्टाः पुण्यतमाः
 शिवाः । ततो देवनदी गङ्गा नियुक्ता प्रतिपुण्य च ॥ २४ ॥
 बह्वीभिर्वृद्धिभिः स्कीता स्त्रीधर्मज्ञा युचिञ्जिता । यैस्तराजसुता
 देवी पुण्या पापभयापहा ॥ २५ ॥ बुद्ध्या विनयसम्पन्ना सर्वधर्म-
 विधारदा । सम्मितं बहुबुद्ध्याढ्या गङ्गा वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥
 अस्यास्मानुपहृतास्त्रि देवि धर्मपरायणे । सा त्वं सर्वजगन्माया
 नदीं मानवसेनधे ॥ २७ ॥ प्रभवन् पृच्छते यो हि सम्मानवर्ति
 वा पुनः । न्यूनं मन्ये स धर्मात्मा पश्चितायां स गच्छति ॥ २८ ॥
 ज्ञानविज्ञानसम्पन्नानूहापोहविधारदाम् । प्रवक्तुं पृच्छते बो-
 ऽन्याम् स वै नापदगच्छति ॥ २९ ॥ अन्वेषा बहुबुद्ध्याढ्यो वाक्

वदति संसदि । अन्यथैव द्युहं वादी दुर्बलं वदति वचः ॥ ३० ॥
दिव्यज्ञाने द्विवि श्रेष्ठे दिव्यैः पुण्यैः सप्तोत्थिते । समेवाहंति नो
द्विवि स्त्रीधर्माननुभाषितुम् ॥ ३१ ॥ ततः साराधिता द्विवी गङ्गवा
बहुभिर्गुणैः । प्राह सर्वमधिपिण स्त्रीधर्मं सुरसन्दरी ॥ ३२ ॥

समावाच । स्त्रीधर्मो मां प्रति यथा प्रतिभाति यथाविधि ।
तमहं कीर्तयिष्यामि तथैव प्रयितो भव ॥ ३३ ॥ स्त्रीधर्मः पूर्वं
एवाहं विवाहे बन्धुभिः कृतः । सद्यधर्मचरो भर्तुर्भवत्यग्निसमी-
प्रतः ॥ ३४ ॥ सुखभावा सुखवना सुवृत्ता सुखदर्शना । सुवज्र-
मिवाभीष्टं भर्तुर्वदनमीक्षती ॥ ३५ ॥ या साध्वी नियताचारा
सा भवेद्धर्मचारिणी । शुद्धा दम्पतिधर्मं वै सद्यधर्मकृतं शुभम्
॥ ३६ ॥ या भवेद्धर्मपरमा नारी भर्तुर्ममप्रता । दिवत् सततं
साध्वी भर्तारमनुपश्यति ॥ ३७ ॥ शुश्रूषां परिवर्थाञ्च दिवत्सुखं
प्रकुर्वती । वय्या भावेन समनाः सुव्रता सुखश्रवणा ॥ ३८ ॥
पनन्यचित्ता सुमुखी सा नारी धर्मचारिणी । परुषाण्यपि
सोक्ता वा दृष्टा क्रुहेन चक्षुषा ॥ ३९ ॥ सुप्रसन्नमुखी भर्तुर्या नारी
सा पतिव्रता । न चन्द्रसूर्यौ न तरुं पुन्वान्नां या निरीक्षते ॥ ४० ॥
भर्तृपूज्या वरारोहा सा भवेद्धर्मचारिणी । हरिद्रं व्याधितं
हीनमध्वना परिकर्षितम् ॥ ४१ ॥ पतिं पुत्रमिवोपास्ते सा नारी
धर्मचारिणी । या नारी प्रसता दद्या वा नारी पुत्रिणी भवेत्
॥ ४२ ॥ पतिव्रता पतिप्राणा सा नारी धर्मभागिनी । शुश्रूषां
परिवर्थाञ्च करोत्यविमनाः सदा ॥ ४३ ॥ सुश्रौता च विनीता च
सा नारी धर्मभागिनी । विभर्तारप्रदानेन सुदुष्टं चैव नित्यश
॥ ४४ ॥ न कामेषु न भोगेषु नैश्वर्येण सुखे तथा । स्पृहा बस्या
यथा पत्यो सा नारी धर्मभागिनी ॥ ४५ ॥ कथ्योत्यानरतिर्नैर्यं
यद्यशुश्रूषणे रता । सुसंश्लेषया चैव गोशकृत् कृतलेपना ॥ ४६ ॥
पत्निकार्येपरान्निशं सदा पुण्यवलिप्रदा । दिव तिदिभृत्यवा

निवाय पतिना सह ॥ ४७ ॥ शिवात्मनि सुखात्तु कथायाश्च
 यथाविधि । तुष्टतुष्टना निशं नारी बर्हिष युज्यते ॥ ४८ ॥
 श्रुश्रुश्रुश्रुयोः पादो तोषवन्तो गुणोन्विता । मातापित्रोश्च
 निशं वा नारी सा तपोधना ॥ ४९ ॥ ब्राह्मणाद् दुर्बलानायां
 हीनाम्भकृपणांस्तथा । विभर्तात्वेन वा नारी सा पतिव्रत-
 भागिनी ॥ ५० ॥ व्रतं चरति या नित्यं दुष्टं कथं न चरति ।
 पतिचिन्ता पतिहिता सा पतिव्रतभागिनी ॥ ५१ ॥ पुण्यमेतच्च-
 वै स्वर्गश्चैव समात्मनः । या नारी भक्तंपरमा भवेत्तु व्रता सती
 ॥ ५२ ॥ पतिं हि द्वेषो नारीणां पतिर्वन्धुः पतिर्गतः । पत्न्या
 गतिः समा नास्ति देवता वा बया पतः ॥ ५३ ॥ पतिप्रसादः
 स्वर्गो वा तुल्यो नार्था न वा भवेत् । अहं स्वर्गं न हीनोऽहं
 लब्धप्रोते महेश्वर ॥ ५४ ॥ यद्यकार्येनधर्मं वा यदि वा प्राण-
 नाशं वा पतिर्नृयाद्दृष्टो वा व्याधितो वा कबचन ॥ ५५ ॥
 आपत्तो रिपुसंख्यो वा ब्रह्मण्यपाहितोऽपि वा । आपहर्मानु-
 प्रेक्ष्य तत्कार्यमविशङ्कया ॥ ५६ ॥ एष हि मया प्रोक्तः स्त्रीधर्मो
 वचनात्मकः । या स्त्री भाविनी नारी सा पतिव्रतभागिनी ॥ ५७ ॥

नारद उवाच । इत्युक्तः स तु दिवेद्यः प्रतिपूज्य निरेसताम् ।
 लोकान् विमर्शयामास सर्वैरनुवरैः सह ॥ ५८ ॥ ततो बहुभूत-
 गणाः स्मरन्त्य यथागतम् । मन्त्रोपसरस्यैव प्रशस्य विरसा
 भवम् ॥ ५९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि शानधर्म समा-
 महेश्वरसंवादे षट्चत्वारिंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

अथ यः । पिनाकिन् मर्गतेव च सर्वसोकमनसः ।
 आद्यात्तं वासुदेवस्य प्रीतुमिच्छामि सर्वैः ॥ १ ॥

महेश्वर उवाच । पितामहादपि वरः शाश्वतः पुरुषो
 हरिः । कृष्णो जाम्बूनदाभाषो व्यभे सूर्यो ह्रवोदितः ॥ २ ॥ इश-
 बाहुर्महातेजा देवतारिबिसूदनः । शिवत्वाद्गो हृषीकेशः सर्व-
 देवतपूजितः ॥ ३ ॥ ब्रह्मा तस्योदरभवस्तथा चाहं पिरोभवः ।
 शिरोरुहेष्यो ज्योतीषि रोमभ्यश्च सुरासुराः ॥ ४ ॥ ऋषयो देह-
 सन्धूतास्तथा लोकाश्च शाश्वताः । पितामहश्चं साक्षात् सर्व-
 देवगृह्य सः ॥ ५ ॥ सोऽस्याः पृथिव्याः कृत्स्नावाः स्रष्टा त्रिभु-
 वनेश्वरः । संहर्ता चैव भूतानां स्वावरस्य चरस्य च ॥ ६ ॥ स
 हि देवदः साक्षात् देवनाथः परन्तपः । सर्वेशः सर्वसंश्रितः
 सर्वानः सर्वतीमुखः ॥ ७ ॥ परमात्मा हृषीकेशः सर्वव्यापी महेश-
 खरः । न तस्मात् परमं भूतं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ॥ ८ ॥ सना-
 तनो वै भधुहा गोविन्द इति विभूतः । स सर्वां पार्थिवान्
 सङ्गो घातयिष्यति मानदः ॥ ९ ॥ सुरकार्यार्थमुत्पन्नो मानुषं
 वपुरास्थितः । न हि देवगणाः प्रक्तास्त्रिविक्रमविनाहताः ॥ १० ॥
 भुवने देवकार्याणि कर्तुं नायकवर्जिताः । नायकः सर्वभूतानां
 सर्वदेवमस्कृतः ॥ ११ ॥ एतस्य देवनाथस्य देवकार्यैरतस्य च ।
 ब्रह्मभूतस्य सततं ब्रह्मर्षिपरणस्य च ॥ १२ ॥ ब्रह्मा वसति गर्भस्थः
 शरीरे सुखसंस्थितः । शर्षः सुखं संश्रितश्च शरीरे सुखसंस्थितः
 ॥ १३ ॥ सर्वाः सुखं संश्रिताश्च शरीरे तस्य देवताः । स देवः
 पुण्डरीकाक्षः श्रीगर्भः श्रीसहोषितः ॥ १४ ॥ शार्ङ्गवज्रायुधः
 खड्गो सर्वनागरिपुष्वजः । उत्तमेन च शीलेन शौचिन च दमेन
 च ॥ १५ ॥ पराक्रमेण वीर्येण वपुषा दर्शनेन च । पारोक्षेण
 प्रमाणेन धैर्येणाज्जिवसस्यदा ॥ १६ ॥ अमृतस्येन रूपेण बलीन च
 समन्वितः । अक्षैः समुदितः सर्वैर्द्वैशैरह्णैर्दर्शनैः ॥ १७ ॥ वीर-
 नाथः सङ्ग्राहो निरवधो महामनाः । वीरो मित्रजनसाक्षी
 धातवश्च अनप्रिवः ॥ १८ ॥ समावांशानहंवादी ब्रह्मयो ब्रह्म-

शैलकः । भयङ्कर्ता भवात्तानां मित्राणां मन्दिबर्षण ॥ १८ ॥
 धरण्यः सर्वभूतानां दीनानां पाक्ष्मिने रतः । शुभवानर्षसम्पन्नः
 सर्वभूतजनस्कृतः ॥ २० ॥ समाश्रितानां बद्धकृत् चतुष्पाद्यपि
 चर्षवित् । नीतिज्ञो नीतिसम्पन्नो ब्रह्मवर्षी जितेन्द्रियः ॥ २१ ॥
 भवार्थमिह देवानां बुद्ध्या परमया युतः । प्राजापत्ये शुभे मार्गे
 मानवे भर्षसंहिते ॥ २२ ॥ समुत्पन्नस्यति गोविन्दो मनोर्वंशी
 महात्मनः । अज्ञो नाम मनोः पुत्र अन्तर्धामा ततः परम् ॥ २३ ॥
 अन्तर्धाम्नी हविर्धामा प्रजापतिरनिन्दितः । प्राचीनवर्षिर्भविता
 यविर्धाम्नः सुतो महान् ॥ २४ ॥ तस्य प्रथितः प्रमुखा भविष्यन्ति
 दद्यात्तजाः । प्रथेनसस्तथा दक्षो भवितेह प्रजापतिः ॥ २५ ॥
 दाद्यावस्थास्तथापत्यो मनुरादित्यतस्तथा । मनोश्च वंशज इत्या
 सुद्युम्नश्च भविष्यति ॥ २६ ॥ बुधात् पुरुरवाद्यापि तस्मादायु-
 र्भविष्यति । नङ्गपो भविता तस्मादायातिस्तस्य चात्मजः ॥ २७ ॥
 वदुस्तस्मात्प्रह्लासस्वः क्रोष्टा तस्माद्भविष्यति । क्रोष्टृषैव महान्
 पुत्रो वृजिनीवान् भविष्यति ॥ २८ ॥ वृजिनीवतश्च भविता १३-
 दुरपराजितः । उदहोर्भविता पुदस्ततश्चिदरथस्तथा ॥ २९ ॥
 तस्य त्ववरजः पुत्रः शूरो नाम भविष्यति । तेषां विश्वात-
 वीर्याणां चारित्रगुणशास्त्रिणाम् ॥ ३० ॥ यज्जनां सुविशुद्धानां
 वंशी ब्राह्मणसन्तते । स शूरः सत्रियश्रेष्ठो महावीर्यो महायथाः
 ॥ ३१ ॥ स्वयंयविस्तरकरं जनयिष्यति मानवः । वसुदेव इति
 श्वातं पुत्रमानकदुन्दुभिम् ॥ ३२ ॥ तस्य पुत्रचतुर्वाङ्गुर्वासुदेवो
 भविष्यति । दाता ब्राह्मणसत्कर्ता ब्रह्मभूतो द्विजप्रियः ॥ ३३ ॥
 राज्ञो मागधसंरुहास्त्रीसुविष्यति वादवः । जरामन्त्रश्च राजानं
 निर्वीर्यं गिरगह्वरे ॥ ३४ ॥ सर्वपार्थिवरत्नाढ्यो भविष्यति स
 वीर्यवान् । पृथिव्यामप्रतिहतो वीर्येण च भविष्यति ॥ ३५ ॥
 विक्रमेण च सम्पन्नः सर्वपार्थिवपार्थिवः । शूरसेनेह संवृद्धो

हारकावा वसन् प्रभुः ॥ ३६ ॥ पाशविधति गां द्वीं विजित्य
 नववित् सदा । तं भवन्तः समासाद्य वासात्क्षीरहंसैर्वरैः ॥ ३७ ॥
 यथावन्तु यथान्यायं ब्रह्माण्डमिव यथावन्तम् । सो हि मां द्रष्टु-
 मिच्छेत् ब्रह्माण्डं पितामहम् ॥ ३८ ॥ द्रष्टव्यस्तेन भगवान् वासु-
 देवः प्रतापवान् । दृष्टे तस्मिन्नेहं दृष्टो न नेत्रास्ति विचारणा
 ॥ ३९ ॥ पितामहो वा द्वेष इति विस्र तपोधनाः । स ब्रह्म
 पुच्छरीकाक्षः प्रीतियुक्तो भविष्यति ॥ ४० ॥ तस्य देवगणः प्रीतो
 ब्रह्मपूर्वो भविष्यति । यस्य तं मानवो लोके संश्रयिष्यति केषवम्
 ॥ ४१ ॥ तस्य कीर्त्तिर्ऋतयस्यैव स्वर्गस्यैव भविष्यति । धर्माणां द्वेषिकः
 साक्षात् स भविष्यति धर्मभाक् ॥ ४२ ॥ धर्मविद्धिः सदैवेषो
 नमस्कृत्यैः सदीप्तैः । धर्म एव परो हि स्यात् तस्मिन्नेह्यर्चिते
 विभौ ॥ ४३ ॥ स हि क्षीरो महातेजाः प्रजाहितचिकीर्षया ।
 धर्माच्च पुरुषव्याघ्र ऋषिकोटौः ससर्ज ह ॥ ४४ ॥ ताः दृष्टास्तेन
 विचिन्ना पर्वते गन्धमादने । सनत्कुमारपसुखास्तिष्ठन्ति तपसा-
 न्विताः ॥ ४५ ॥ तस्मात् स वाम्नी धर्मज्ञो नमस्यो दिजपुङ्गव ।
 दिविश्रेष्ठो हि भगवान् चरिर्नारायणः प्रभुः ॥ ४६ ॥ वन्दितो हि
 स वन्देत् मानितो मानयीत च । अर्चितसार्धेयिन्नित्यं पूजितः प्रति-
 पूजयेत् ॥ ४७ ॥ दृष्टः पञ्चेदहरहः संश्रितः प्रतिशंशयेत् ।
 अर्चितसार्धेयिन्नित्यं स देवो दिजसप्तमाः ॥ ४८ ॥ एतत्तस्यागव-
 दस्य विष्णोर्वै परमं व्रतम् । आदिदेवस्य महतः सज्जनाचरित्रं
 सदा ॥ ४९ ॥ भुवनेऽर्थाक्षितो नित्यं देवैरपि सनातनः । अभयै-
 नानुक्तेषु युज्यन्ते तमनुव्रताः ॥ ५० ॥ कर्मणा मनसा वाचा स
 नमस्यो दिजैः सदा । यत्रवद्विरुपस्वाय द्रष्टव्यो देवकीसुतः ॥ ५१ ॥
 एष वाऽभिहितो मामो मया वै मुनिसप्तमाः । तं दृष्ट्वा सर्वेषो
 देवा इष्टाः स्युः सुरसप्तमाः ॥ ५२ ॥ महाबराहं तं देवं सर्व-
 लोकपितामहम् । अहस्यैव नमस्यामि नित्यमेव जगत्पतिम् ॥ ५३ ॥

तस्य वदितव्यं दृष्टं भविष्यति न चंप्रथमः । समस्ता हि सर्वे शिवा-
 स्तस्य देहे वसामहे ॥ ५४ ॥ तस्य शैवाग्रजो भ्राता चित्तादि-
 निचयप्रभः । चक्षी वक्ष इति ख्यातो भविष्यति चराचरः ॥ ५५ ॥
 त्रिशिरास्तस्य देवस्य शतकुक्षमजो द्रुमः । अजगदाद्येन्द्री देवस्य
 बहिष्कृति रचाश्रितः ॥ ५६ ॥ शिरो नाडीमहाभोगीः परिधीर्यं
 महाशक्तिः । भविष्यति महाबाहोः सर्वलोकेन्द्ररत्नम् । चित्ति-
 तानि समेष्यति शस्तास्थस्ताणि चैव ह ॥ ५७ ॥ अमन्तश्च च
 एवाक्तो भगवान् चरितश्चरः । समादिष्टश्च विक्रमैर्द्वैतयत्नमिति
 प्रभो ॥ ५८ ॥ सुपत्नीं यस्य बीर्य्येण कश्चपस्यात्मजो बली । अन्तं
 नैवाश्रकद्रष्टुं देवस्य परमात्मनः ॥ ५९ ॥ अन्तर्वसति भोगेन परि-
 रथ्य वसुधराम् । स च श्रेयो विचरते परवा वै मुदा युतः ॥ ६० ॥
 स एव विष्णुः सोऽनन्तो भववान् वसुधाधरः । शो रामः स ह्यपी-
 क्शेक्षी योऽन्वृतः स धराधरः ॥ ६१ ॥ तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ दिव्यौ
 दिव्यपराक्रमौ । द्रष्टव्यौ माननीयौ च चक्रलाङ्कधारिणौ ॥ ६२ ॥
 एष वैऽनुग्रहः प्रोक्तो मया पुण्यस्त्वपोधनाः । यद्भक्तो यदुषेहं
 पूजयिषुः प्रचक्रतः ॥ ६३ ॥

इत्वनुशासनपर्वणि आनुशासनरूपवर्णिणि दानधर्मं पुरुषो-
 त्तममाहात्म्ये सप्तचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ ३० ॥

मारद् सवाच । अथ व्योम्नि महाऽङ्कदः सविद्युत्स्तनयिषु-
 मान् । मेघैश्च गगनं नीलैः संकटमभवह्नैः ॥ १ ॥ प्राणुषीव च
 यत्किञ्चो वल्लि निर्मलं पयः । तमयैवाभवह्नोरं दिग्घ्न न चका-
 शिरे ॥ २ ॥ ततो देवगिरी तस्मिन् रम्ये पुण्ये समातमे । न
 सर्वं श्रुतसहं वा ददृशुर्मनवस्तादा ॥ ३ ॥ व्यभक्तु गगनं सद्यः सन्नेन
 समपद्यत । तीर्थयात्रां ततो विप्रा जम्मुद्यान्ते यच्च वतम् ॥ ४ ॥

तद्वदुत्तमविष्णुं दृष्ट्वा ते विजिताभवन् । अर्धदेवीनवां चर्षि
 चर्ष्यात्तत्कथायवम् ॥ ५ ॥ स भवान् पुरुषत्वात् प्रकृत्यः
 यनात्मनः । अर्धमनुष्यैः स्त्री गिरिपुष्टे महात्मना ॥ ६ ॥
 द्वितीयं ब्रह्म तमिदं तन्नेजः कृतमय वै । दृष्ट्वा हि विजिताः
 कृष्णं सा च नः शृतिरागता ॥ ७ ॥ एतत्ते देवदेवस्य माहात्म्यं
 कथितं विभो । कपर्दिनो गिरीशस्य महाबाहो जगद्गण ॥ ८ ॥
 इत्युक्तः स तदा कृष्णतपोवननिवासिभिः । मानयामास तान्
 सर्वादृषीन् देवकीनन्दनः ॥ ९ ॥ अर्धर्षयः संप्रहृष्टाः पुनस्ते कृष्ण-
 मब्रुवन् । पुनः पुनर्देव्यान्मान् सदैव मधुसूदन ॥ १० ॥ न हि
 नः सा रतिः स्वर्गं वा च अर्धर्षने विभो । तद्वदब्रु महाबाहो
 यदाह भगवान् भवः ॥ ११ ॥ एतत्ते सर्वं मास्त्रातं रहस्यमरि-
 कषेण । तन्नेजं चर्षयतस्वशः पृष्टोऽस्मान् पृच्छसे यदा ॥ १२ ॥
 तद्दृष्ट्वाभिरिदं गुह्यं त्वत्प्रियार्थमुदाहृतम् । न च तेऽविदितं
 किञ्चिन्निपु लोकेषु विद्यते ॥ १३ ॥ जस्य चैव प्रसूतियं यच्चान्यत्
 कारणं विभो । वयन्तु वङ्गवापल्यादृशक्ता गुह्यधारणे ॥ १४ ॥
 ततः स्थिते त्वयि विभो लघुत्वात् प्रलपामहे । न हि किञ्चि-
 त्तदाचर्यं यत्न वेत्ति भवानिह ॥ १५ ॥ इति वा भुवि वा देव
 र्षे हि विदितं तत्र । साधयाम वयं कृष्ण बुद्धिं पुष्टिमवाप्नुहि
 ॥ १६ ॥ पुनस्ते सदृशस्तात विधिष्टो वा भविष्यति । महाप्रभाव-
 संयुक्तो दीप्तिकीर्तिकरः प्रभुः ॥ १७ ॥

भीष्म उवाच । ततः प्रणम्य देवेशं वाद्वं पुरुषर्षभम् ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्त्वा प्रजम्भस्ते महर्षयः ॥ १८ ॥ सोऽयं नारायणः
 श्रीमान् दीपगो परमवा युतः । व्रतं यथावत्तत्तीर्त्वा दारकां
 पुनरागतम् ॥ १९ ॥ पूर्णं च दृष्ट्वा मे मासि पुत्रोऽस्य परमाद्भुतः ।
 रुक्मिण्यं सम्मतो वञ्चे शूरो वंशधरः प्रभो ॥ २० ॥ स कामः
 सर्वभूतानां सर्वभावगतो नृप । सुराणामसुराणाञ्च चरत्यन्तर्गतः

सदा ॥ २१ ॥ सोऽयं पुरोधयादूर्ध्वी भववर्षं वतुर्भुजः । संघितः
 पाण्डवान् प्रेक्षा भवन्तश्चैवनाशिताः ॥ २२ ॥ कीर्तिर्ब्रह्मीर्हृति-
 शैव स्वर्गमार्गस्तथैव च । वद्वैष संघितस्तत्र देवो विष्णुस्त्रिभि-
 क्रमः ॥ २३ ॥ सेन्द्रा देवास्त्रयस्त्रिंशदेष नाम विचारणा । योहि-
 देवो महादेवः सर्वभूतप्रतिशयः ॥ २४ ॥ यनादिनिघनोऽव्यक्ती
 महात्मा मधुसूदनः । अयं जातो महातिजाः सुराणामर्षिब्रह्मि
 ॥ २५ ॥ सुदुस्तरार्थतस्त्वस्य यक्ता कर्ता च माधवः । तत्र पार्थ
 जयः कृतस्तव कीर्तिस्तथातुला ॥ २६ ॥ तवेवं पृथिवी कृत्या
 नारायणमनाश्रयात् । अयं नाशस्तवाचिन्वो यस्य नारायणो
 गतिः ॥ २७ ॥ स भवांस्त्वमुपाध्वर्यु रणाम्नी कृतवाङ्मयान् ।
 कृष्णस्रुवेष महता युगान्ताम्बिसनेन च ॥ २८ ॥ दुर्व्योधनस्तु
 श्रीयोऽसौ सपुत्रभाद्रबान्धवः । कृतवान् योऽबुधः कीपाहरि-
 गाण्डीविबिग्रहम् ॥ २९ ॥ दैतेवा दानवेन्द्राश्च महाकाया महा-
 बलाः । चक्रामो सयमापन्ना द्वावाम्नी यक्षभा इव ॥ ३० ॥
 प्रतियोक्तुं न शक्यो हि मातुपैरिह संयुगी । विहीनैः पुरुषव्याघ्र
 सख्यशक्तिबलादिभिः ॥ ३१ ॥ जयो योगी युगान्ताम्बिः । अ-
 साची रणाग्रगः । तेजसा कृतवान् सर्वं सुवीधनबलं नृ ॥ ३२ ॥
 वत्तु गीतुषमाह्वेण मुनिभिः समुदाहृतम् । पुराणं हिमवत्पृष्ठे
 तन्मे निगदतः शृणु ॥ ३३ ॥ यावदस्य भवेत्तुष्टिस्तेजोवीर्यपरा-
 क्रमैः । प्रभावः सन्नतिर्लब्ध कृष्णे तच्चिगुण्यं विभो ॥ ३४ ॥ कः
 शक्नोत्यग्न्या कर्तुं तद्यदि स्नात्तथा शृणु । यत्र कृष्णो हि भग-
 वांस्तत्र पुष्टिरनुत्तमा ॥ ३५ ॥ वयन्विहात्यमतयः परतन्नाः
 सुविहवाः । ज्ञानपूर्वं प्रपन्नाः क्षो मृत्योः पन्थानमव्ययम् ॥ ३६ ॥
 भवांश्चाप्यार्क्षवपरः पूर्वं कृत्स्नं प्रतिशयम् । राजवृत्तं न ज्ञानते
 प्रतिज्ञापाकने रतः ॥ ३७ ॥ तथैवात्मबन्धं क्षोके राजेक्षं बद्ध-
 मग्नये । न हि प्रतिज्ञा या दत्ता तां प्रहातुमरिन्दम ॥ ३८ ॥

काशीनाथं जनः सर्वो निहतो रघवर्षणि । ववह काशिन चतः
 काशो हि परमेश्वरः ॥ ३८ ॥ न हि काशिन काशश्च कष्ट-
 शोक्तिमुपहंसि । काशो लोहितरक्ताक्षः कृष्णो हृष्टधरो हरिः
 ॥ ३९ ॥ तस्मात् कुन्तीसुत प्रालोकेह शोचितुमहंसि । व्यपित-
 मन्मुर्नित्यं त्वं भव कौरवनन्दन ॥ ४० ॥ माधवस्यास्य माहात्म्यं
 श्रुतं वत् कथितं मया । तद्वै तावत् पर्याप्तं सञ्जनस्य निद-
 र्शनम् ॥ ४१ ॥ व्यासस्य वचनं श्रुत्वा नारदस्य च धीमतः । स्व-
 चैव महाराज, इत्यस्यार्हतमस्य वै ॥ ४२ ॥ प्रभाववर्तिपूगस्य
 कथितः सुमहान् मया । महेश्वरस्य सम्वादं यैलपुत्रग्राह भारत
 ॥ ४३ ॥ धारयति यथैनं महापुरुषसम्भवम् । शृणुवात् कब-
 द्राजन् स वै येष्टो लभेत् परम् ॥ ४४ ॥ भवितारय तस्याथ सर्वे
 कामा यथेषिताः । प्रेत्य स्वर्गञ्च लभते नरो नास्त्रय संशयः ॥ ४५ ॥
 व्यायः श्रेयोऽभिकामेन प्रतिपन्नं जनार्दनः । एष एवाक्षयी विप्रैः
 स्तुतो राजन् जनार्दनः ॥ ४६ ॥ महेश्वरमुजोत्कृष्टा धी च
 धर्मशुणाः कृताः । ते त्वया मनसा धार्याः कुरुराज दिवानिग्रम्
 ॥ ४७ ॥ एवं ते वर्तमानस्य सम्यग्दृष्टधरस्य च । प्रजापालन-
 दक्षस्य स्वर्गलोको भविष्यति ॥ ४८ ॥ धर्मिणापि सदा राजन्
 प्रजा रक्षितुमहंसि । यस्तस्य विपुलो दृष्टः सम्यग्धर्मः स
 लोकागते ॥ ४९ ॥ च एष कथितो राजन् मया सञ्जनसन्निधौ ।
 महेश्वरस्योमया सार्धं सम्वादे धर्मसंहितः ॥ ५० ॥ श्रुत्वा वा
 श्रोतुकामो वाप्यर्षेधृषभध्वजम् । विशुद्धेनेह भावेन च दृष्टे-
 दूतिमात्मनः ॥ ५१ ॥ एष तस्यानवद्यस्य नारदस्य महात्मनः ।
 सन्देशो दिवपूजायं तन्तथा कुरु पाण्डव ॥ ५२ ॥ एतदत्यद्भुतं
 कृतं पुण्ये हिमवति प्रभो । वासुदेवस्य कीर्तयेत् स्थाणोश्चैव स्वभा-
 वतम् ॥ ५३ ॥ इत्यवर्षसहस्राणि वदथ्यानिष प्राश्रितः । तपश्चकार
 विपुलं सद्य गाण्डीवधन्वना ॥ ५४ ॥ त्रियुगो पुण्डरीकाक्षो वासुदेव-

धनञ्जयौ । विदितो नारदादितो मम व्याघ्राच्च पार्थिव ॥ १६ ॥ वाञ्छ
एव महाबाहूश्चकार कर्तुं महत् । कंठस्य पण्डतीकासो ज्ञाति-
त्राणार्थकारणात् ॥ ५७ ॥ कर्मणामस्य कौन्तेय नान्तं संख्यातु-
मुत्सहे । शाश्वतस्य पुराणस्य पुरुषस्य युधिष्ठिर ॥ ५८ ॥ ध्रुवं श्रेयः
परं तात भविष्यति तत्रोत्तमम् । वस्य ते पुरुषव्याघ्रः सखा चाबं
जनार्दनः ॥ ५९ ॥ दुर्योधनन्तु धीनामि प्रेत्य लोकोऽपि दुर्मतिम् ।
यत्कृते पृथिवी सर्वा विनष्टा महद्यदिषा ॥ ६० ॥ दुर्योधनापराधेन
कर्मस्य शक्नुनेस्तथा । दुर्यामनश्चतुर्घातां क्रूरवो निधनं गताः ॥ ६१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं सन्ध्यापमाणे तु गाङ्गेषु पुरुषपंभे ।
तूष्णीं बभूव कीरव्यो मध्ये तीर्णां महात्मनाम् ॥ ६२ ॥ तच्छ्रुत्वा
विस्मयं जन्मधृतराष्ट्रादपि नृपाः । सम्पूज्य मनसा कृशां सर्वे
प्राञ्जलधीः भवन् ॥ ६३ ॥ ऋषयर्थापि ते सर्वे नारदप्रमुखास्तदा ।
प्रतिगृह्याभ्यनन्दन्त तडाक्यं प्रतिपूज्य च ॥ ६४ ॥ इत्येतदखिलं
सर्वैः पाण्डवो भ्रातृभिः सह । श्रुतवान् सुमहाशय्यं पुरुषं भीष्मा-
नुशासनम् ॥ ६५ ॥ युधिष्ठिरस्तु गाङ्गेयं प्रियान्तं भूरिदर्शिनम् ।
एनरेव महावृद्धिं पथ्येपुच्छन्महीपतिः ॥ ६६ ॥

इत्यनुशामनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि दानधर्म उवा-
च ॥ १४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा धर्मानपेक्षिण पातनानि च सर्वशः ।
युधिष्ठिरः शान्तनवं पुनरेवाभ्यधापत ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किमेकं देवतं लोके किञ्चाश्रेकं परा-
यणम् । कं स्तुवन्तः कर्मचिन्तः प्राप्नुयुर्मानसाः शुभम् ॥ २ ॥ की-
धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः । किं अपन् मुच्यते जन्तु-
र्लोकसंसारबन्धनात् ॥ ३ ॥

भीम उवाच । जगत्प्रभुं ईश्वरमनन्तं परमेश्वरम् । स्तुव-
 नामसहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः ॥ ४ ॥ तनेऽभ्यर्चयन्निश्चयं भक्त्या
 पुरुषमव्ययम् । ध्यायंस्तुवन्मस्यंश्च यजमानस्तमेव च ॥ ५ ॥ अना-
 दिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् । लोकाध्यक्षं स्तुवन्निश्चयं
 सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥ ६ ॥ ब्रह्मण्य सर्वधर्मज्ञं लोकानां क्रीति-
 बर्धनम् । लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवाद्भृगम् ॥ ७ ॥ एष मे
 सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः । यद्भक्त्याः पुण्डरीकाक्षं स्तुवै-
 रर्हतिवरः सदा ॥ ८ ॥ परमं धी महत्तेजः परमं धी महत्तमः ।
 परमं धी महद्दृष्टिः परमं यः परायणम् ॥ ९ ॥ परित्राणां
 पवित्रं धी महत्प्रज्ञा महत्फलम् । देवतं देवतानाञ्च भूतानां धी-
 ऽख्यः पिता ॥ १० ॥ वतः सर्वाणि भूतानि भवत्यादियुगागमे ।
 बलिं च प्रलयं यान्ति एतरेव युगत्रये ॥ ११ ॥ तस्य लोकप्रधा-
 नस्य जगन्नाथस्य भूपते । विशीर्षाम मन्त्रं मे शृणु पाप-
 भयाग्रहम् ॥ १२ ॥ यानि नामानि गोण्यानि त्रिव्याणानि महा-
 त्तमः । ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये ॥ १३ ॥
 श्रीं विष्णुं त्रिपुर्वपट्कारो भूतभव्यभयप्रभः । भूतहृद्भूतभङ्गवि-
 भूतात्मा भूतभावनः ॥ १४ ॥ पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां
 परमा गतिः । अख्यः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽजर एव च ॥ १५ ॥
 योगी योगविदां नेता प्रधानपुरुषेश्वरः । नार महर्षयः श्रीमान्
 केशवः पुरुषोत्तमः ॥ १६ ॥ सर्वः शर्वः पिरः स्वात्मभूतादिनिधि-
 रव्ययः । सन्धवा भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः ॥ १७ ॥ स्वयम्भुः
 शम्भुरादित्यः पुष्कराक्षो महास्वनः । अनादिनिधनो धाता
 विधाता धातुरुत्तमः ॥ १८ ॥ अग्नेधी हृषीकेशः पद्मनाभोऽजर-
 प्रभुः । विष्णुकर्मा मनुस्त्वष्टा स्वविष्टः स्वपिरो ध्रुवः ॥ १९ ॥
 अघातः शाश्वतः कथो लोहितः सः प्रतर्दनः । प्रभूतस्त्रिगुण-
 क्षाम पवित्रं महत्तं परम् ॥ २० ॥ ईमानः प्राणयः प्राणो ज्येष्ठः

च ष्टः प्रजापतिः । हिरण्यगर्भो भृगुर्भो माधवो मधुसूदनः ॥२१॥
 ईश्वरो विक्रमो धन्वो मेधावी विक्रमः क्रमः । धनुस्सो दुरा-
 धर्षः कृतश्च कृतिरात्मवान् ॥ २२ ॥ सुरेशः परशं धर्म विष्णु-
 रेताः प्रजाभवः । अहः सव्यत्सरो व्यासः प्रत्यक्षः सर्वदर्शनः ॥२३॥
 अजः सर्वेश्वरः सिद्धिः सिद्धः सर्वाहिरण्युतः । वृषाकपिरनेवात्मा
 सर्वधीराविनिःसृतः ॥ २४ ॥ तसुर्वसुमनाः सत्यः समात्मा सम्मितः
 समः । अमोघः पुण्डरीकाक्षो वृषकर्मा वृषाकृतिः ॥ २५ ॥ सद्भी
 बह्मधिरा बभ्रुर्विश्वधीनिः शुचियवाः । अमृतः प्राश्नतः स्वाधु-
 र्वरावोहा महातपाः ॥ २६ ॥ सर्वगः सर्वविद्वानुर्विष्वक्सेनो
 जनाईनः । वेदो वेदविद्व्यङ्गो वेदाङ्गो वेदवित् कविः ॥ २७ ॥
 लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः । चतुरात्मा चतु-
 र्व्यूहयतुर्द्वयतुर्भुजः ॥ २८ ॥ आजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सद्भिष्णु-
 र्जगदादिजः । अनघो विजयी जेता विश्वधीनिः पुनर्वसुः ॥२९॥
 चमेन्द्रो वामनः प्राणुरमोघः शुचिरुज्जितः । अतीन्द्रः संग्रहः
 रगोऽहतात्मा नियमो दमः ॥ ३० ॥ वेद्यो वैद्यः सहा धीगो वीरहा
 माधवो मधुः । अतीन्द्रिधी महामाधी महोत्साहो महाबलः
 ॥ ३१ ॥ महाबुद्धिर्महावीर्यो महाशक्तिर्महाद्युतिः । अनिरुद्ध-
 वपुः श्रीमाननेवात्मा महाद्रिष्टक् ॥ ३२ ॥ महेश्वासी महोमर्त्ता
 श्रीनिवासः सतां गतिः । अनिरुद्धः सुरानन्दो गीविन्दो मोविद्वां-
 पतिः ॥ ३३ ॥ मरुचिर्हमनो हंसः सुपर्णो भुजगीत्तमः । हिरण्य-
 नाभः सुतपाः पद्मेनाभः प्रजापतिः ॥ ३४ ॥ अमृत्युः सर्वहृक्
 चिह्नः सन्धाता सन्धिमान् स्थिरः । अजो दुर्भोग्यः प्रास्ता विद्यु-
 तात्मा सुरारिहा ॥ ३५ ॥ गुरुर्गुरुतमो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः ।
 निदिधोऽनिमिषः सन्ध्वी वाचस्पतिरुदारधीः ॥ ३६ ॥ अग्रशी-
 र्गामणीः श्रीमात्प्रायो नेता समीरणः । मन्तसन्मूर्धं विश्वात्मा
 सद्ब्रह्म सद्ब्रह्मपान् ॥ ३७ ॥ धावर्त्तनो निवृत्तात्मा संवृतः सं-

प्रतर्हीनः । अक्षः अश्वत्थको वज्रिरनिखो वरखीधरः ॥ ३८ ॥
 सुप्रसाहः प्रसव्यात्मा विश्वहृक विश्वभुग्भिः । सत्कर्ता सत्कृतः
 वायुर्कङ्कनारावणो नरः ॥ ३९ ॥ असंख्येयीऽप्रमेयात्मा विधिष्टः
 विष्टहृच्छुषिः । सिद्धार्थः सिद्धसङ्कल्पः सिद्धिदः सिद्धिसार्धनः ॥ ४० ॥
 वृषाहो वृषभो विष्णुर्वृषपर्वो वृषोदरः । बर्हो बर्हमानश्च विविक्तः
 भुतिसागरः ॥ ४१ ॥ सुभुजो दुर्हरो वाम्नी महेंद्रो वसुदो वसुः ।
 नैककपो वृहद्रूपः घिपिविष्टः प्रकाशनः ॥ ४२ ॥ शोचस्तेजो
 द्युतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापवान् । ऋद्धः स्रष्टाक्षरो मन्वसन्दांशु-
 र्भास्करद्युतिः ॥ ४३ ॥ अरुनांशुह्रवो भानुः अश्विन्युः सुरेश्वरः ।
 शोषधं जगतः सेतुः सत्यधर्मः पराक्रमः ॥ ४४ ॥ भूतभव्यमव-
 खावः पवनः पावनीऽनलः । कामहा कामकृत् कान्तः कामः
 कामप्रदः प्रभुः ॥ ४५ ॥ युगादिहृदयुगावर्त्तो नैकमायो महा-
 घनः । अदृशोऽव्यक्तकथ सहस्रजिर्नन्तजिन् ॥ ४६ ॥ इष्टो
 विधिष्टः विष्टेष्टः शिखरखी नङ्गपो वृषः । क्रोधहा क्रोधकृत् कर्ता
 विश्वबाह्मर्हो धरः ॥ ४७ ॥ अश्वतः प्रथितः प्राणः प्राणदो
 वीसवानुजः । अशानिधिरधिष्ठानमप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ॥ ४८ ॥
 रुन्दः रुन्दधरो धूर्थो वरदो वायुवाहनः । वासुदेवो वृहद्भानु-
 रादिदेवः पुरन्दरः ॥ ४९ ॥ अशोकस्तारशस्तारः शूरः शौरि-
 क्कनैश्वरः । अनुशूलः अतावर्त्तः पद्मी पद्मनिभेक्षणः ॥ ५० ॥
 पद्मनाभोऽरविन्दान्तः पद्मगर्भः अरौरभत् । महर्हिरिहो वृहात्मा
 महाशो गहङ्गधजः ॥ ५१ ॥ अतुलः अरभो भीमः समवशो
 हविर्हरिः । सर्वलक्षणलक्षणो लक्ष्मीवान् समितिञ्जक ॥ ५२ ॥
 विश्वरो रोहितो मार्गो हेतुर्हामोदरः सहः । महोधरो महा-
 भागी वेगवानमिताशनः ॥ ५३ ॥ अहवः शोभणो देवः श्रीगर्भः
 परवेश्वरः । करणं कारणं कर्ता विकर्ता गहनो शुभः ॥ ५४ ॥
 व्यवसाहो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानरो ध्रुवः । पराधिः परव-

सृष्टस्तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः ॥ ५५ ॥ रामो विरामो विरजो मार्गो
 नेयो नयोऽनयः । वीरः प्रक्तिमतां खेष्टो धर्मो धर्मविदुत्तमः
 ॥ ५६ ॥ वैकुण्ठः पुरुषः प्राणः प्राणदः प्रणवः पृथुः । शिरस्य-
 गर्भः घनूरो व्याप्तो पादुरधोऽजः ॥ ५७ ॥ ऋतुः सुदर्शनः कालः
 परमेष्ठी परिग्रहः । उग्रः सम्यक्त्तरो दक्षो विद्याभो विश्व-
 दक्षिणः ॥ ५८ ॥ विस्तारः स्वावरः स्थाणुः प्रमाणं वीजमव्ययम् ।
 अयोऽनयो महाकीपो महाभोगो महाधनः ॥ ५९ ॥ अनिविण्णः
 स्वविष्टो भूर्देर्मयपो महामखः । नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः
 समीहनः ॥ ६० ॥ यत्र पृथ्वी महैक्यस्य क्रतुः सर्वं यतां गतिः ।
 सर्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥ ६१ ॥ सुव्रतः सुमुखः
 सुहृदः सुधोपः सुखदः सुहृत् । मनोहरो जितक्रोधो वीरबाहु-
 विदारणः ॥ ६२ ॥ स्थापनः स्वयो व्यापी नैकात्मा नैककर्माहृत् ।
 वत्सरो वत्सला वत्सी रत्नगर्भो घनेश्वरः ॥ ६३ ॥ धर्मस्य धर्म-
 कृद्दर्शी सदसत् चरमचरम् । अविद्याता सहस्रांगुर्विधाता कृत-
 लक्षणः ॥ ६४ ॥ गभस्तिनेमिः सखस्त्रः सिंहो भूतमहेश्वरः ।
 आदिदेवो महादेवो देवेषां देवभद्रगुरुः ॥ ६५ ॥ सतीरागी-
 पतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः । शरीरभूतभङ्गोक्ता कपीन्द्री
 भूरिर्दक्षिणः ॥ ६६ ॥ सोमपोऽमृतपः सोमः परुजित् परुषोत्तमः ।
 विजयी जयः सत्यसन्धो द्वाधार्हः साद्यतां पतिः ॥ ६७ ॥ जीवो
 विनयिता साक्षी मुकुन्दोऽमितविक्रमः । अयोनिधिरनन्तात्मा
 महोदधिप्रथोऽन्तकः ॥ ६८ ॥ अजो महाहंः स्वाभाषो जिता-
 मित्रः प्रमोदनः । ज्ञानन्दो मन्दनो मन्दः सत्यधर्मा त्रिविक्रमः
 ॥ ६९ ॥ महर्षिः कपिलाचार्यः कृतज्ञो नेदिनीपतिः । त्रिपद्-
 क्षिप्रधाथसो महाशृङ्गः कृतान्तकृत् ॥ ७० ॥ महावराक्षी
 गीविन्दः सुषेणः कनकाङ्गही । गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तधन्वा-
 गदाधरः ॥ ७१ ॥ वेधाः स्वाज्ञो जितः कृष्णो हृद्यः महर्षणे-

इत्युतः । वरुणो वारुणो वृक्षः पुष्कराक्षी महामनाः ॥ ७२ ॥
 भगवान् भगवा नन्दी वनमाली हलायुधः । आदित्यो ज्योति-
 रादित्यः सद्दिष्णुर्गतिस्मृतः ॥ ७३ ॥ सुधन्वा खण्डपरशुर्हार्द्वी
 द्रविणप्रदः । इन्द्रस्य सर्वदृग् व्याप्ति वातस्य तिरथीनिजः ॥ ७४ ॥
 त्रिसामा सामगः साम निर्माणं भेषजं भिषक् । संन्यासहृच्छमः
 घान्ती निष्ठा घान्तिपरायणः ॥ ७५ ॥ शुभाङ्गः घान्तिदः स्रष्टा
 कुमुदः कुवलेययः । गीर्हितो गोपतिर्गोप्रा वृषभाक्षी वृषप्रियः
 चनिवर्त्ती निवृत्तात्मा संक्षेप्रा क्षेमहृच्छिवः । श्रीवत्सवचाः
 श्रीवासः श्रीपतिः श्रीमताम्बरः ॥ ७७ ॥ श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः
 श्रीनिधिः श्रीविभावनः । श्रीधरः श्रीकरः श्रेयः श्रीमाहोक्त-
 ववाश्रयः ॥ ७८ ॥ स्वप्तः स्वप्नः घनानन्दो नन्दिव्योतिर्गणेश्वरः ।
 विजितात्मा विधेवात्मा सत्कीर्त्तिस्त्रिदशसंशयः ॥ ७९ ॥ उदीर्घः
 सर्वतश्चतुरशीघ्रः घाश्रवतः स्थिरः । भूयधी भूयणी भूतिर्वियोगः
 शोकनाशनः ॥ ८० ॥ चक्षिष्मानश्चितः कुक्षो विशुद्धात्मा विधी-
 चनः । चनिरुद्धोऽप्रतिरथः प्रद्युम्नोऽमितविक्रमः ॥ ८१ ॥ काल-
 नेमिनिहा वीरः घौरिः शूरजनेश्वरः । त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः
 केशवः केशवा हरिः ॥ ८२ ॥ कामदेवः कामपालः कामी कान्तः
 कृतात्मः । चनिर्हृच्छवपिशाचोर्वीरोऽनन्तो धनञ्जयः ॥ ८३ ॥
 ब्रह्मस्थो ब्रह्महृद्ब्रह्मा ब्रह्म ब्रह्मविवर्द्धनः । ब्रह्मविद्ब्राह्मणी
 ब्रह्मी ब्रह्मघो ब्राह्मणप्रियः ॥ ८४ ॥ महाक्रमो महाकर्मा महा-
 तेजा महोरगः । महाक्रतुर्महायज्वा महायज्ञो महाहविः ॥ ८५ ॥
 स्रव्यः स्रवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता रणप्रियः । पुरुषः पूरयिता
 पुण्यः पुण्यकीर्त्तिरनामयः ॥ ८६ ॥ मनोजवस्तीर्थकरो वसुदेता
 वसुप्रदः । वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हविः ॥ ८७ ॥ सङ्गतिः
 सत्कृतिः सत्ता सद्गूतिः सत्परायणः । शूरसेनो वदुषेष्ठः सन्धि-
 वाकः सुभामुनः ॥ ८८ ॥ भूतोवासी वासुदेवः सर्वासुनिक्षेपीऽनघः ।

र्द्वेषा र्द्वेषो ह्यसौ दुर्द्वेषोऽबापराजितः ॥ ८८ ॥ विश्वभूति-
 र्महामूर्तिर्हीमन्मूर्तिरभूतिमान् । अनेकभूतिरभ्यस्तः यतभूतिः
 यतात्मनः ॥ ८९ ॥ एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पद्ममुत्तमम् ।
 लोकवन्धुलोकनाथो माधवो भक्तवत्सलः ॥ ९० ॥ सुवर्षवर्षो
 हेमाङ्गो वराङ्गचन्दनाङ्गरी । विरहा विषमः शून्यो वृताधी-
 रचक्षुःशङ्खः ॥ ९१ ॥ यमानी मानदो नाथो लोकस्वामी त्रिलोक-
 शुक । सुनिधा मेघजो घन्यः सत्यमेधा धराधरः ॥ ९२ ॥ तेजो
 वृषी द्युतिधरः सर्वघास्त्रधृताम्बरः । प्रग्रहो नियहो ज्योःनैक-
 शृङ्गो गदाप्रजः ॥ ९३ ॥ चतुर्मूर्तिसचतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ।
 चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदिकपात् ॥ ९४ ॥ समावर्त्तो निष्ठ-
 तात्मा दुर्जयी दुरतिप्रमः । दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासे
 दुरारिहा ॥ ९५ ॥ शुभाङ्गो लोकधारङ्गः सतनुस्तनुवर्धनः ।
 इन्द्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः ॥ ९६ ॥ उद्भवः सुन्दरः
 सुन्दो रत्ननाभः गुलोचनः । शर्को वाजधनः शृङ्गो जवन्तः सर्व-
 विजयी ॥ ९७ ॥ सुवर्षविन्दुरक्षोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः । महा-
 शृङ्गो महागर्तो महाभूतो महानिधिः ॥ ९८ ॥ कुमुदः कुन्दरः
 कुन्दः पञ्चम्यः पवनीःनिलः । पञ्चतापीःश्वतवयुः सर्वज्ञः सर्वती
 मुखः ॥ ९९ ॥ सुखमः सुप्रतः सिद्धः यत्तुजिच्छ्रुतापनः । न्यसो-
 षोऽप्युर्वेदोऽश्वत्यशानूराभनिस्तदनः ॥ १०० ॥ बृहत्साधिः सप्त-
 जिह्वः सप्तैवाः सप्तवाहनः । अमूर्तिरनयोऽचिन्तो मन्त्रहृत्पु-
 नाधनः ॥ १०१ ॥ अणुर्हृत् कृयः सूक्ती गुणभक्तिगुणो महान् ।
 अहृतः स्रष्टतः स्रास्यः प्राणधो वंशवर्धनः ॥ १०२ ॥ भारधत्
 कश्चित्ती योगी योगीशः सर्वकामदः । ध्यायन्तः श्रमणः क्षानः
 क्षुण्णो वायुवाहनः ॥ १०३ ॥ अगुर्वेरो अगुर्वेरो दक्षो दम्बिता
 दम्बः । अपराजितः सर्वसहो निवन्ता निवमो यमः ॥ १०४ ॥
 संलवान् शालिकः सत्यः सत्यधर्मपरायणः । अभिप्रायः पिपाः

शीः प्रियवत् प्रीतिवर्धनः ॥१०६॥ विद्यावसगतिर्ग्योतिः सुखवि-
 र्जितभुम्बिभुः । रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रदिसोचनः ॥ १०७ ॥
 पनन्तो इतभुग्भोक्ता सुखदी नैकजोऽग्रजः । अनिर्विहः सदा-
 वर्षी लोकाधिष्ठानमद्भुतः ॥ १०८ ॥ सनात् सनातनतमः कपिलः
 कपिरव्यवः । स्वस्तिदः स्वस्तिहृत् स्वस्ति स्वस्तिभुक् स्वस्तिदक्षिणः
 ॥ १०९ ॥ अरौद्रः कुखली चक्रो विक्रम्यूर्जितपासनः । अद्वा-
 तिमः अद्दसहः मिथिरः सर्वरौकरः ॥ ११० ॥ अक्रूरः प्रेषली दक्षो
 दक्षिणः क्षमिणास्वरः । विदुत्तमो वीतभयः पुण्यश्रवणकीर्तनः
 ॥ १११ ॥ उत्तारणो दुष्कृतिहा पुण्यो दुःखप्रनाशनः । वीरहा
 रक्षणः प्रान्तो जीवनः पर्यवस्थितः ॥ ११२ ॥ अनन्तप्रोऽनन्त-
 स्त्रीर्जितमन्युर्भवापहः । चतुरस्रो गभीरात्मा विदिषो व्यादिषो
 दिषः ॥ ११३ ॥ अनादिर्भूर्भुवो लक्ष्मीः सुवीरो रुचिराङ्गदः । जनने
 जनजन्मादिर्भोमो भीमपराक्रमः ॥ ११४ ॥ व्याधारनिक्षयी धातः
 पुण्यहासः प्रजागरः । ऊर्ध्वगः सत्यवाचारः प्राणदः प्रणवः पथः
 ॥ ११५ ॥ प्रमाणं प्राणनिक्षयः प्राणभृत् प्राणजीवनः । तस्त्वं तस्त्व-
 विदिकाला जन्ममन्युर्जिरातिगः ॥ ११६ ॥ भूर्भुवः स्वस्तस्वारः
 सविता प्रपितामहः । ब्रह्मो यज्ञपतिर्वज्वा वज्राज्ञो यज्ञवाहनः
 ॥ ११७ ॥ ब्रह्मयज्ञहृद्यज्ञी यज्ञभुग्यज्ञसाधनः । ब्रह्मान्तहृद्यज्ञ-
 युद्धमन्मन्वाद् एव च ॥ ११८ ॥ घात्मयीनिः स्वयं जाती वैखानः
 कामगावनः । देवकीनन्दनः स्रष्टा क्षितीयः पापनाशनः ॥ ११९ ॥
 अद्भुतमन्दकी चक्री मार्गधन्वा गदाधरः । रबाङ्गपाणिरक्षोभ्यः
 सर्वप्रहरणायुधः ॥ १२० ॥ शी नमः । इतीदं कीर्तनीयस्य केचनस्य
 महात्मनः । नाम्नां सहस्रं दिव्यानामग्रेषु प्रकीर्तितम् ॥ १२१ ॥
 च इहं शृणुयाञ्छित्यं यथापि परिकीर्तयेत् । नाशुभं प्राणुवात्
 किञ्चित् शोऽसुखे च मानवः ॥ १२२ ॥ वंशस्तु गो ब्राह्मणः स्वात्
 क्षत्रियी विक्रयी भवेत् । वैश्यो धनसहस्रः स्वात् शूद्रः सुख-

मन्वाद्युवात् ॥ १२३ ॥ धर्मार्थी प्राप्नुयादक्षयवर्षी चार्थनाप्त-
 यात् । कामानयाद्युवात् कामी प्रजावी चानुवात् प्रजाः ॥ १२४ ॥
 भक्तिमान् व सदीत्याय शुचिस्तद्व्रतमानसः । सहस्रं वासुदेवस्य
 नास्मानेत् प्रकीर्तयेत् ॥ १२५ ॥ ययः प्राप्नोति विपक्षं ज्ञाति-
 प्राधान्यमेव च । ययसां यियमाप्नोति ययः प्राप्नोत्यनुजनम् ॥ १२६ ॥
 न भयं क्वचिदाप्नोति वीर्यं तेजस्य विन्दत । भयत्यरोगी क्षुति-
 मान् बलरूपगुणाखितः ॥ १२७ ॥ रोगान्तो मृष्यते रोगात्
 ब्रह्मो मृष्यते बन्धनात् । भयान्मृष्यते भीतस्तु मृष्यतेऽप्यत्र पापदः
 ॥ १२८ ॥ दुर्गाभ्यतिरन्त्येऽशु पुरुषः पुरुषीजनम् । स्तुत्रकाम-
 सहज्रेण निव्यं भक्तिमन्वितः ॥ १२९ ॥ वासुदेवाजयी मत्तो
 वासुदेवपरायणः । सर्वपापविशुद्धात्मा चापि ब्रह्मजनानाम् ॥ १३० ॥
 न वासुदेवभक्तानामनुभवं शिष्यते क्वचित् । जन्ममृत्युजराव्याधि-
 भयं नाप्यपजायते ॥ १३१ ॥ इमं स्तुत्रमधीयानः ब्रह्मभक्तिम-
 न्वितः । युज्येतात्मसु वृत्तान्ति वीर्यं तेऽकृति कीर्तिभिः ॥ १३२ ॥
 न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभामतिः । भवन्त कृत्-
 पुण्यानां भक्तानां पुरुषीजने ॥ १३३ ॥ द्यौः सवन्दार्कमन्तरिक्षं
 दिव्यो भूमिर्होराधिः । वासुदेवस्य वीर्येण विष्टतानि महात्मनः
 ॥ १३४ ॥ ससुरासुरगन्धर्वं सयक्षीरगराससम् । ठागदये वर्ततीर्दं
 कृशास्य सवराचरम् ॥ १३५ ॥ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सर्वं
 तेजो बलं धृतिः वासुदेवात्मकान्दाहः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥ १३६ ॥
 सर्वांगनामानाचार प्रथमः परिकल्प्यते । आचारः प्रभवे धर्मो
 धर्मस्य प्रभुरच्यतः ॥ १३७ ॥ ऋषयः पितरो देवा महाभूतानि
 क्षातवः । जगन्मातृममृष्टे जगन्पारायणीकृतम् ॥ १३८ ॥ धीमो
 ज्ञानं तथा साङ्ख्यं विद्याः शिल्पादिकर्म च । वेदाः शास्त्राणि
 विज्ञानमेतत् सर्वं जगद्देवतात् ॥ १३९ ॥ एको विष्णुर्भूवः प्रथ-
 मं ब्रह्मभूतान्यनेकयः । वीर्येणान् व्यप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्व-

मुनयः ॥ १४० ॥ इमं स्तवं नगवती विष्णोर्वादिन कीर्तितम् ।
पठेद्य इच्छेत् पुण्यः श्रेयः प्राप्तुं सुखानि च ॥ १४१ ॥ विष्णोश्चर-
नस्यै दिवं जगतः प्रभवाप्ययम् । भजन्ति हि पुष्कराक्षं न ते वाग्धि
परामवम् ॥ १४२ ॥

इत्यनुष्ठापनपर्यन्ति आनुष्ठापननिरूपणं नानधर्मं विष्णो-
र्द्विव्यसहस्रनामकवने जनपहायनधिकप्रतीकध्यायः ॥ १४८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविद्यारत् ।
किं कर्ष्यं जपते नित्यं भवेद्धर्मफलं नरैः ॥ १ ॥ प्रख्यामे वा
प्रवेशे वा प्रवृत्ते वापि कर्मणि । दैवे वा आदकारे वा किं कर्ष्यं
कर्मसाधनम् ॥ २ ॥ शान्तिकं पौष्टिकं रक्षा घञ्जुषं भयनाशनम् ।
कर्ष्यं बहुब्रह्ममयितं तद्भगान् वक्तुमर्हति ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । व्यासप्रोक्तमिमं मन्त्रं शृणुष्वैकमना नृप ।
शावित्र्या विहितं दिव्यं सद्यः पापविमोचनम् ॥ ४ ॥ शृणु भस्त्र-
विधिं कृत्स्नं प्रोच्यमानं मयानघ । यं श्रुत्वा पाण्डव उच्यते सर्वपापीः
प्रमुच्यते ॥ ५ ॥ रात्रावहनि धर्मश्च जपन् पापिनं लिप्यते ।
तस्मैऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ॥ ६ ॥ आयुष्मान् भवति
शैव यं श्रुत्वा पाषिवात्मज । पुरुप्रस्तु सुविद्विष्यः प्रेत्य वैह च
नोदते ॥ ७ ॥ समेतं कृतं राजन् पुरा राजपिबन्तमैः । सत्र-
शक्यपरैर्विद्विष्यं मत्प्रव्रतपरायणैः ॥ ८ ॥ इदमाद्रिकमव्ययं कुरुंश्चि-
र्निबन्तैः सदा । त्र्यम्भेरतथादूल प्राप्यते श्रीरतुत्तमा ॥ ९ ॥ नमो
वशिष्ठाय महाप्रताय पराशरं वेदनिधिं प्रशस्य । नमोऽस्त्रव-
न्नाय महादेवाय नमोऽस्तु सिद्धेभ्य इहाद्येभ्यः ॥ १० ॥ नमो-
ऽस्तु शिष्यैः परमं परेषां दिवेषु दिवं वरदं वराणाम् । सहस्र-
मोर्षाय नमः शिवाय सहस्रनामाय जनाईनाय ॥ ११ ॥ परमैक-

यादृशिव्रतः विनाकी वापराजितः । अतश्च पिङ्गकपयः प्राञ्चकश्च
 मद्देश्वरः ॥ १२ ॥ वृषाकपिश्च शशुश्च चवनाऽश्वेश्वरस्तथा ।
 एकादशैते प्रविता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः । अतमेतत् सनाञ्जातं
 अतस्त्रे महात्मनाम् ॥ १३ ॥ अंशो भगव मित्रश्च वरुणश्च जलै-
 श्वरः । तथा धातार्थ्यमा चैव जयस्ती भास्करस्तथा ॥ १४ ॥ अष्टा
 पूषा तथैवेन्द्रो दादशो विष्णुरुच्यते । इत्येते दादशादित्याः काश-
 ष्या इति श्रुतिः ॥ १५ ॥ धरो ध्रुवश्च सोमश्च सावित्रोऽश्वानिलो-
 ऽनलः । प्रत्युषश्च प्रभावश्च वासवोऽष्टौ प्रकीर्त्सिताः ॥ १६ ॥ ना-
 सत्यश्चापि दसश्च ऋतो दावश्चिनावपि । मार्तण्डस्यात्मजावेतो
 संशानामाविनिर्गतौ ॥ १७ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि लोकानां कर्म-
 साक्षिणः । अपि यशस्य वेत्तारो दत्तस्य सुदतस्य च ॥ १८ ॥
 अदृश्यन् सर्वभूतेषु पश्यन्ति त्रिदशेश्वराः । शुभाशुभानि सर्वाणि
 मृत्युः कालश्च सर्वयः ॥ १९ ॥ विश्वे देवाः पिङ्गणा मूर्त्तिमन्त-
 स्तपोधनाः । मुनयश्चैव सिद्धाश्च तपोमोक्षपरायणाः ॥ २० ॥
 शुचिजिताः कीर्त्तयतां प्रवच्छन्ति शुभं नृणाम् । प्रजापतिर्जना-
 नेतान् लोकान् दिव्येन तेजसा ॥ २१ ॥ यस्मिन् सर्वलोकेश्च प्रकृताः
 सर्वकर्मसु । प्राणानामीश्वरानेतान् कीर्त्तयन् प्रयतो नरः ॥ २२ ॥
 धर्माधिक्यमैर्विपुलेर्युच्यते सच्च नित्ययः । लोकान्श्च लभते पुण्यान्
 विश्वेश्वरकृतान् शुभान् ॥ २३ ॥ एते देवास्तयस्त्रिंशत् सर्वभूत-
 गणेश्वराः । नन्दीश्वरो महाकाशो जामलोर्हंपभभजः ॥ २४ ॥
 ईश्वराः सर्वलोकानां गणेश्वरविनायकाः । सोम्या रोद्भ्रगणाश्चैव
 धीगद्भ्रतगणास्तथा ॥ २५ ॥ ज्योतीषि सद्भितो व्योम सुपथंः
 पतगीश्वरः । पृथिव्यां तपसा सिद्धाः स्वावराश्च चराश्च च ॥ २६ ॥
 शिववान् गिरवः सर्वे सत्तारश्च महाशर्वाः । भवत्यागुवराश्चैव
 चरतुष्कपराङ्गमाः ॥ २७ ॥ विशुर्वैवाऽथ जिष्णुश्च स्कन्दश्चाश्वि-
 कृषाश्च । कीर्त्तयन् प्रयतः सर्वान् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २८ ॥

धर्मं चतुर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मानवानृषिसत्तमान् । ब्रह्मकीर्तय रैभ्यश्च
 धर्मावसुपरावसु ॥ २८ ॥ धौपीजस्यैव काशीवान् ब्रह्मवाङ्मिरुः
 सुतः । ऋषिर्मधातिथिः पुत्रः कखी वर्हिषदस्ता ॥ ३० ॥ ब्रह्म-
 तीजोमवाः सर्वे कीर्तिता लोकभावनाः । सभन्ते हि शुभं सर्वे
 स्त्रानसवसुप्रभाः ॥ ३१ ॥ भुवि कृत्वा शुभं कर्म मोदन्ते दिवि
 देवतैः । नन्देन्द्रगुरवः सप्त प्राचीं वै दिशमाश्रिताः ॥ ३२ ॥ प्रवर्ततेः
 कीर्तयन्वेतान् यद्गोलोके महीयते ॥ ३३ ॥ उद्भुतः प्रसुप्तस्यैव
 स्वस्वात्त्रेयश्च धीर्यवान् । दृढव्यथोर्वाङ्मय दण्डसोमोऽत्रिरा-
 स्तथा ॥ ३४ ॥ मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथागस्त्यः प्रतापवान् । धर्म-
 राजर्षिजः सप्त दक्षिणां दिशमाश्रिताः ॥ ३५ ॥ दृढेभ्यश्च ऋते-
 युष परिब्याधश्च कीर्तिमान् । एकतश्च दित्तैव त्रितश्चादित्त्व-
 बन्धिभाः ॥ ३६ ॥ अत्रैः पुत्रश्च धर्मात्मा ऋषिः साररुतस्ताथा ।
 वरुणस्यर्षिजः सप्त पश्चिमां दिशमाश्रिताः ॥ ३७ ॥ अतिर्विशिष्टो
 भगवान् कश्यपश्च महाऽनृषिः । गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रो-
 ऽथ कौषिकः ॥ ३८ ॥ ऋषीकृतनवशोभो अमदम्भिः प्रतापवान् ।
 धर्मेश्वरस्य गुरवः सप्तैते उत्तराश्रिताः ॥ ३९ ॥ अपरे मुनयः
 सप्त दिक्षु सर्वास्त्रिभङ्गिताः । कीर्त्तिस्त्रिस्तिकरा नृणां कीर्त्तिता
 लोकभावनाः ॥ ४० ॥ धर्मः कामश्च कालश्च वसुर्वासुकिरेव च ।
 अगस्त्यः कपिलस्यैव सप्तैते धरणीधराः ॥ ४१ ॥ रामो व्यासस्ताथा
 शौण्डिलश्चत्यामा च लोमशः । इत्येते मुनयो दिव्या एकीकः सप्त
 सप्तथा ॥ ४२ ॥ शान्तिस्त्रिस्तिकरा लोके दिश्यापालाः प्रकीर्त्तिताः ।
 वस्यां वस्यां दिधि श्रुते तन्मुखः धरणं ब्रजेत् ॥ ४३ ॥ सप्तारः
 सर्वभूतानां कीर्त्तितालोकपारणाः । सव्यत्तीं मेरुसावर्षीं मार्क-
 ण्डेयश्च धार्मिकः ॥ ४४ ॥ साङ्गप्रथीगो नारदश्च दुर्वासाश्च महा-
 कृषिः । अत्यन्तस्तापसे दान्तास्त्रिषु लोकेषु विभृताः ॥ ४५ ॥
 अपरे रुद्रसङ्घायाः कीर्त्तिता ब्रह्मलौकिकाः । अपुत्रो सभते पुत्रं

हरिदो जम्बते वनम् ॥ ४६ ॥ तथा धर्माधिकानिषु विविधेषु कर्म
 मरुः । पृथुं वैश्वं नृपवरं पृथुी यस्याभवत् सुता ॥ ४७ ॥ प्रजा-
 पतिं सार्वभौमं कीर्त्तयेत्सुधाधिपम् । परादिखरं प्रथमं महादे-
 वमधिक्रमम् ॥ ४८ ॥ एकरवधमैकश्च त्रिषु लोकेषु विभूतम् ।
 बुधस्य ददितं पुत्रं कीर्त्तयेत्सुधाधिपम् ॥ ४९ ॥ त्रिलोकविभूतं
 वीरं मरुतश्च प्रकीर्त्तयेत् । गच्छन्धूम यज्ञेन धिनेष्टं वै हुते युगे
 ॥ ५० ॥ रन्तिदेवं महादेवं कीर्त्तयेत् परमद्युतिम् । विश्वजि-
 तपदोपेतं लक्ष्यं लोकमङ्गलम् ॥ ५१ ॥ तथा श्वेतश्च राजर्षिं
 कीर्त्तयेत् परमद्युतिम् । स्याणुः प्रसादितो धीम यस्यार्थं शम्भको
 हतः ॥ ५२ ॥ महादेवप्रसादेन धीम गङ्गावतारिता । भगीरथश्च
 राजर्षिं कीर्त्तयेत् परमद्युतिम् ॥ ५३ ॥ सगरस्यात्मजा धीम
 श्रवितास्तारितास्तथा । हुताग्नेसमानेतास्त्रहासपास्यहोत्रः
 ॥ ५४ ॥ उग्रकायात्प्रहासस्वान् कीर्त्तयेत् कीर्त्तिवहेनान् । देवा-
 दृषिगणां देव नृपांश्च जगदीश्वरान् ॥ ५५ ॥ साङ्गं धीमश्च
 परमं हव्यं कव्यं तथैव च । कीर्त्तितं परमं ब्रह्म सर्वद्युतिपरा-
 यणम् ॥ ५६ ॥ मङ्गल्यं सर्वभूतानां पवित्रं ब्रह्मकीर्त्तितम् । आधि-
 प्रथमनं श्रेष्ठं पौष्टिकं सर्वकर्मणाम् ॥ ५७ ॥ प्रवतः कीर्त्तयेत्तान्
 कथं सायवु भारतः एते वै पान्ति वपन्ति भान्ति वाप्ति
 ह्वजन्ति च ॥ ५८ ॥ एते विनायकाः श्रेष्ठा दद्याः शान्ता जिते-
 न्द्रियाः । नरानामशुभं सर्वं व्यपोहन्ति प्रकीर्त्तिताः ॥ ५९ ॥
 साक्षिभूता महात्मानः पापस्य सुहृतस्य च । एतान् वै कल-
 मुत्याव कीर्त्तयन् शुभमश्नुते ॥ ६० ॥ नाभिचौरमव तस्य न
 धार्मप्रतिरोधनम् । एतान् कीर्त्तयतां निखं कुस्वप्ने नश्यते कृष्यात्
 ॥ ६१ ॥ मुच्यते सर्वपापिभ्यो अस्तिमांश्च यद्दानं द्रजेत् । शीघ्रा-
 काक्षिषु सर्वेषु यः पठेत्त्रियतो द्विजः ॥ ६२ ॥ न्यायवानात्मनिरतः
 चाङ्गो ह्यतोऽनस्रवकः । रोगमूर्तो व्याधिमुक्तो वा पठन् अथवा

प्रमुच्यते ॥ ६३ ॥ वास्तुमध्ये तु पठतः कुशलस्यैवर्न भवेत् ।
 चित्रमध्ये तु पठतः सर्वशस्यं प्ररोहति ॥ ६४ ॥ गच्छतः शैम-
 न्भान्नं ग्रामान्तरगतः पठन् । आत्मनश्च सुतानाञ्च दाराणाञ्च
 धनस्य च ॥ ६५ ॥ बीजानामोषधीनाञ्च रक्षामेता प्रयोजयित् ।
 एतान् संश्रामकाले तु जपतः चतुर्यस्य च ॥ ६६ ॥ गच्छन्ति
 रिषवी नाशं शैमञ्च परिवर्त्तते । एतान् देवे च पित्रेषु च पठतः
 पुत्रशस्य हि ॥ ६७ ॥ भुङ्क्ते पितरो हव्यं कव्यञ्च त्रिदिवीकसः ।
 न व्याधिश्चापद्भयं न हिपात्र च तस्करात् ॥ ६८ ॥ कञ्चन
 खड्गतां याति पापना च प्रमुच्यते । वानपात्रे च वाने च प्रवासे
 राजवेश्मनि ॥ ६९ ॥ परां सिद्धिमवाप्नोति सावित्रीं सुत्तमां
 पठन् । नाग्निर्हृहति काष्ठानि सावित्री यत्र पठति ॥ ७० ॥ न
 तत्र बाहो म्रियते न च तिष्ठन्ति पञ्चगाः । न च राजभयं तेषां
 न पिशाचान् राक्षसात् ॥ ७१ ॥ नाम्नाम्बुपुत्राद्यास्तादृशं तस्यो-
 पजायते । चतुर्धामपि वर्षानामाश्रमस्य विमेषतः ॥ ७२ ॥
 करोति सततं शक्तिं सावित्रीसुत्तमां पठन् । न तेषां विद्यते
 दुःखं गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ ७३ ॥ ये यजन्ति महद्दुःखं
 सावित्रीगुणकीर्त्तनम् । गवां मध्ये तु पठते गावोऽस्य बद्धवत्सलाः
 ॥ ७४ ॥ प्रस्थाने वा प्रवेष्टे वा सर्वावस्थां गतः पठेत् । जपता
 जुह्वताश्चैव नित्यञ्च प्रयतात्मनाम् ॥ ७५ ॥ ऋषीणां परमं अर्थं
 शुद्धमेतन्नराधिप । यायातथ्येन सङ्गम्य इतिहासं पुरातनम्
 ॥ ७६ ॥ पराधरमतं दिव्यं यज्ञाय कथितं पुरा । तदित्ते
 उभास्मात् तथ्यं ब्रह्मसनातनम् ॥ ७७ ॥ हृदयं सर्वभूतानां सुति-
 रेवा सनातनी । सोमादित्यान्वयाः सर्वे राषवाः कुरवस्तथा
 ॥ ७८ ॥ पठन्ति शुश्रुषो नित्यं सावित्रीं परमां गतिम् । यथासि
 नित्यं देवानां सप्तर्षीणां ध्रुवस्य च । मोक्षयं सर्वदुष्काराणां मोक्ष-
 यन्नुमात् पुरा ॥ ७९ ॥ हृदयैः काश्यपगोतमप्रभतिभिर्धृष्टकिरी-

अग्राहिभिः शुभ्रागस्तुष्टसतिप्रभृतिभिर्गृह्यभिः शेषितम् । भार-
 दात्मतं ऋषीकतनवैः प्राप्तं वशिष्ठात् पुनः सावित्रीमन्त्रिणम्
 अन्नवसुभिः इत्था जिता दानवाः ॥ ८० ॥ यो मोक्षतं कनक-
 मङ्गलं ददाति विप्राश्च वेदविदुषिश्च बहुभुताश्च । दिव्याश्च
 भारतकथां कथयेच्च नित्यं तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव
 ॥ ८१ ॥ धर्मो विवर्द्धति धर्मोः परिकीर्त्तनेन वीर्यं विवर्द्धति
 वशिष्ठ नमो नतेन । संग्रामजिह्ववति चैव रघुं नमस्यन् स्याद्-
 श्छिनो च परिकीर्त्तयन्नो न रोमः ॥ ८२ ॥ एषा ते कथिता
 राजन् सावित्रीमन्त्रा ग्राह्यते । विरचुरधि वक्ष्याम्यन्तते वक्ष्यामि
 भारत ॥ ८३ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि आनुयासनिकपर्वणि दानधर्मं सावित्री-
 व्रतकथने पञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५० ॥

युधिष्ठिर उवाच । के पूज्याः के नमस्कार्याः कथं वर्त्तन्ते
 क्षिप्रु च । किमाचारः कौटुम्बेषु पितामह न रिच्यते ॥ १ ॥

भौष उवाच । ब्राह्मणानां परिभवः सादृषिदृषि दिवताः ।
 ब्राह्मणानां नमस्कृत्य युधिष्ठिर न रिच्यते ॥ २ ॥ ते पूज्यास्तो
 नमस्कार्या वर्त्तन्त्यास्तेषु पुत्रवत् । ते हि लोकानिमान् सर्वान्
 चारवन्ति मनीषिणः ॥ ३ ॥ ब्राह्मणाः सर्वलोकानां महास्तो
 त्कर्त्तसेतवः । धनत्यागाभिरामाय वाक् संवमरताश्च यैः ॥ ४ ॥
 एमशीवाय भूतानां निधानश्च धृतप्रताः । प्रणेतारश्च लोकानां
 ब्राह्मणाश्च यमस्त्रिनः ॥ ५ ॥ तपो दीपं धनं निधं वाक् चैव
 विपुलं वचम् । प्रभवश्चैव धर्माणां धर्मज्ञाः सूक्ष्मदर्शिनः ॥ ६ ॥
 धर्मकामाः स्त्रिता धर्मं सुकृते धर्मसेतवः । यान् समाचिन्त्य
 जीवन्ति प्रजाः सर्वस्यतुर्विधाः ॥ ७ ॥ पन्थानः सर्वमेतारो यश्च-

वाहाः समातनाः । पितृपैतानह्नीं शुर्वीसुरहन्ति धुरं सदा ॥ ८ ॥
 धुरि धी नावसोहन्ति विषमे सहवा इव । पितृद्वातिविषुषा
 ह्यव्यव्यापभोजिनः ॥ ९ ॥ भोजनादिव लोकांस्त्रींस्त्रावन्ते महती
 भवात् । द्यौः सर्वस्य लोकस्य चक्षुश्चक्षतामपि ॥ १० ॥ सर्व-
 मिच्छामृतिधना निपुणा सूक्ष्मदर्शिनः । सतिष्ठाः सर्वलोकाना-
 मध्यात्मगतिचिन्तकाः ॥ ११ ॥ आदिमध्यावसानानां ज्ञातारन्दिह्य-
 संश्रवाः । परावरविषेपज्ञा गन्तारः परमां गतिम् ॥ १२ ॥
 विमुक्ता घृतपाप्मानो निर्देहा निष्परिग्रहाः । मानार्हा मानिता
 निखं ज्ञानविद्धिर्महात्मभिः ॥ १३ ॥ चन्दने मलयपद्मे च भोजनेऽ-
 भोजने समाः । समं दीपां दुर्जलश्च तथाक्षीमाजिनानि च ॥ १४ ॥
 तिष्ठेयुरप्यभुञ्जाना दहन्ति दिवसान्यपि । शोषयेयुश्च गात्राणि
 स्वाध्यायि संवतेन्द्रियाः ॥ १५ ॥ अद्वैतं देवतं कुर्युर्द्वैतं वाप्य-
 द्वैतम् । लोकानन्यान् सृजेयुस्ते लोकपालांश्च कोपिताः ॥ १६ ॥
 अपेयः सागरो दीपामपि प्रापात्सहात्मनाम् । दीपां कोपाग्नि-
 रद्यापि दृष्टके नोपगाम्बति ॥ १७ ॥ दिवानामपि धी दिवाः कारणं
 कारणस्य च । प्रमाणस्य प्रमाणञ्च कस्तानभिभवेदृषुधः ॥ १८ ॥
 दीपां वृहस्य बालस्य सर्वः सम्मानमर्हति । तपोविद्याविधिपात्त
 मानवन्ति परस्परम् ॥ १९ ॥ अविदान् ब्राह्मणो द्विः पातं वै
 पावनं महत् । विदान् भूतस्ततो द्विः पूर्यसागरसन्निभः ॥ २० ॥
 अविहासैव विहांस ब्राह्मणो देवतं महत् । प्रणीतयाप्रणीतश्च
 ब्रह्मन्निर्द्वैतं महत् ॥ २१ ॥ इत्यनेन ह्यपि तेजसी पावको नैव
 दृश्यते । हविर्व्यंघ्रे च विधिवत् गृह्य एव विद्योभते ॥ २२ ॥ एवं
 ब्रह्मण्यनिष्टेषु वर्तते सर्वकर्मसु । सर्वथा ब्राह्मणो मान्यो देवतं
 विद्धि तत् परम् ॥ २३ ॥

इत्यनुशासनवर्षेण चानुशासनिकपर्वेण ज्ञानधर्म ब्राह्मण-
 प्रसंघायां एकपक्षापद्धिक्रमतोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । कान्तु ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं दृष्ट्वा मया
क्षिप । कं वा कर्मोदयं मत्वा तानर्चयि महामते ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्रायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
पवनस्य च सम्पादमज्जनस्य च भारत ॥ २ ॥ सद्यस्त्रभुजवत्
श्रीमान् कार्तवीर्योऽभवत् प्रभुः । अस्य लोकस्य सर्वस्य माहि-
ष्ण्यां महावक्तः ॥ ३ ॥ स तु रत्नाकरवतीं सदीपां सागरा-
म्बराम् । अशास पृथिवीं सर्वां द्वैष्टयः सत्यविक्रमः ॥ ४ ॥ स्वविसं-
वेन दत्तन्तु दत्तात्रेयाय कारणे । अत्रधर्मं पुरस्कृत्य विनयं
श्रुतमेव च ॥ ५ ॥ आराधयामास च तं कृत्वा र्यात्मजो मुनिम् ।
न्यमन्वयत सन्तुष्टो हिजयैर्न वरैस्त्रिभिः ॥ ६ ॥ स परैस्त्वन्दित-
स्तेन श्रुपो वचनमब्रवीत् । सहस्रबाहूर्भूयां वै चमूमध्ये यद्दे-
ऽव्यथा ॥ ७ ॥ मम बाह्वसहस्रन्तु पश्यन्तां सैनिका रणे । विक्र-
मेण महीं कृत्स्नां जयैयं संशितव्रतः ॥ ८ ॥ ताञ्च धर्मेण संप्राप्य
पालयेयमतन्द्रितः । चतुर्थन्तु वरं याचे त्वामहं दिजसत्तम ॥ ९ ॥
तं ममानुग्रहकृते दातुमर्हस्यनिन्दित । अनुग्रामन्तु मां सखी
भिद्योदुत्तं अदाययम् ॥ १० ॥ इत्युक्तः स दिजः प्राह तत्रः स्वति
मराधिपम् । एवं समभवंस्तस्य वरास्ते दीपतेजसः ॥ ११ ॥ ततः
स रथमास्त्राय ज्वलनार्कसमद्युतिम् । अत्र गीत् वीर्यवशोवात्
को न्वस्ति सदृशो मम ॥ १२ ॥ धैर्यं वीर्यं वपःशौर्यं विक्रमै-
र्णोज्जमापि वा । तदाक्यान्तेऽन्त रिक्षे वै वागुवाचाशरीरिणी ॥ १३ ॥
न त्वं मूढ विजानीष्टि ब्राह्मणं चत्रियाहरम् । संहितो ब्राह्मणे-
नेह चत्रियः शास्ति यै प्रजाः ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच । कुर्यां भूतानि तुष्टोऽहं क्रुद्धो नापनया
मये । कर्मणा मनसा वाचा न मत्तोऽस्ति वरो दिजः ॥ १५ ॥
पूर्वो ब्रह्मोत्तरो वादी द्वितीयः चत्रियोऽनरः । जयोक्तो चेतुयुक्तो
तो विधीयस्तत्र दृश्यते ॥ १६ ॥ ब्राह्मणाः संशितव्रतः सर्व न चर्ष-

ब्राह्मणादितम् । त्रिता ब्रह्मोपधा विपाः खादन्ति चतुर्विधान्
 भुवि ॥ १० ॥ चतुर्विधादितो धर्मः प्रजानां परिपालनम् ।
 यत्रादृन्निर्ब्राह्मणानां तैः कथं ब्राह्मणो वरः ॥ १८ ॥ सर्वभूत-
 प्रधानांस्तान् भेष्यत्वत्तीनहं सदा । आत्मसन्धावितान् विप्रान्
 स्थापयाम्यात्मनो वधि ॥ १९ ॥ कथितं जनया सत्यं गात्रव्रग
 कन्यया दिवि । विजेष्याम्यजान् सर्वान् ब्राह्मणांश्चर्मवाससः ॥ २० ॥
 न च मां आवयेद्राष्ट्राक्षिषु लोकेषु कथन । देवो वा मानुषो वापि
 तस्मात्प्रेर्यो हिजादहम् ॥ २१ ॥ अथ ब्रह्मोत्तरं लोकं करिष्ये
 चतुर्विधोत्तरम् । न हि मे संयुगे कश्चित् सोढुमुत्सहते बलम्
 ॥ २२ ॥ अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा विवस्ताभून्निशाचरी । अथैनमन्त-
 रीक्षस्वस्ततो वायुरभाषत ॥ २३ ॥ त्यजैनं क्लृप्यं भावं ब्राह्म-
 णेभ्यो नमस्कुरु । एतेषां कुर्वतः पापं राष्ट्रक्षोभो भविष्यति ॥ २४ ॥
 अथ वा त्वां महीपालं यमविष्यन्ति वै हिजाः । निरविष्यन्ति ते
 राष्ट्रादतोत्साहं महाबलाः ॥ २५ ॥ तं राजा कस्त्वमित्याह
 ततस्तं प्राह मारुतः । वायुर्देवदूतोऽस्मि हितं त्वां प्रब्रवी-
 न्यहम् ॥ २६ ॥

अर्जुन उवाच । अहो त्वयाद्य विप्रेषु भक्तिरागः प्रदर्शितः ।
 यादृशं पृथिवी भूतं तादृशं ब्रूहि वै हिजम् ॥ २७ ॥ वायोर्वा
 सदृशं किञ्चिद्ब्रूहि त्वं ब्राह्मणोत्तमम् । येषां वै सदृशं वक्तिः
 सुख्यस्य नभसोऽपि वा ॥ २८ ॥

इत्यधुनासनपर्वणि धनुषासनिकपर्वणि दानधर्म पत्र-
 नार्जुनसम्वादि द्विपञ्चाशदधिकशतमोऽध्याय ॥ १५२ ॥

वायुरुवाच ! शृणु मूढ गुणान् काञ्चिद्ब्राह्मणानां महा-
 क्तानाम् । ये त्वया कीर्तिता राजंस्तेभ्योऽथ ब्राह्मणो वरः ॥ १ ॥

त्यक्त्वा महीत्वं भूमिस्तु सर्ववाङ्मनस्य च । नाथं जगाम तौ
 विप्रो व्यष्टयवत् कश्यपः ॥ २ ॥ अजया ब्राह्मणा राजन् द्विवि
 चेह च नित्यदा । अपिबन्नेजसा ज्ञापः स्वयमेवाङ्गिराः पुरा ॥ ३ ॥
 स ताः पित्रन् चीरन्निव नाटय्यत महामनाः । अपूरयन् मही-
 धेन महीं सर्वाङ्ग पार्थिव ॥ ४ ॥ तस्मिन्नहङ्ग क्रुहे वै जगत्प्राज्ञा
 ततो गतः । व्यतिष्ठमन्महीत्रे च शिरमङ्गिरसो भवात् ॥ ५ ॥
 अथ अप्रथमं भगवान् गौतमेन पुरन्दरः । अहङ्गां कामयानो वै
 धर्मार्थं न हिंसितः ॥ ६ ॥ यथा समुद्रे नृपते पूर्यो नृपश्च
 वारिणा । ब्राह्मणैरभिपन्नः सन् बभूव स्वर्णोदकः ॥ ७ ॥ सुवर्ष-
 वर्यो निर्धूमः सङ्गतोर्द्विगुणः कविः । क्रुहेनाम्बिरसा यज्ञो युष्मै-
 रेतैर्विवाञ्जितः ॥ ८ ॥ महत्तयूष्मितान् पश्य ये हासन्त मही-
 दधिम् । सुवर्षमारिणा नित्यमवशप्रान् दिजातिना ॥ ९ ॥ समो
 न त्वं दिजातिभ्यः श्रेयो विद्धि नराधिप । गर्भस्थान् ब्राह्मणान्
 अश्वत्थमस्यति किल प्रभुः ॥ १० ॥ दण्डकानां महद्राज्यं ब्राह्मणेन
 विनाशितम् । तालजङ्घं महाक्षत्रमौर्विगौकेन नाशितम् ॥ ११ ॥
 त्वया च विपुलं राज्यं बलं धर्मं श्रुतं तथा । इत्तारिवप्रकाशं
 प्राप्तं परमदुर्लभम् ॥ १२ ॥ अस्मिं त्वं यज्ञसे नित्यं कष्मादुष्प्र-
 मर्जुन । स हि सर्वस्य लोकस्य हव्यवाट् किं न वेत्सि तम् ॥ १३ ॥
 अथ वा ब्राह्मणश्रेष्ठमनुभूतानुपालकम् । कर्त्तारं जीवलोकस्य
 कष्माञ्जानन् विमुञ्चसे ॥ १४ ॥ तथा प्रजापतिर्ब्रह्मा अव्यक्तः
 प्रभुरव्ययः । येनेदं निखिलं विश्वं जनितं स्वावरं चरम् ॥ १५ ॥
 अष्टजातन्तुब्रह्माणं केचिद्दिक्कृत्यपण्डिताः । अण्डाद्ब्रह्मात्म-
 भैसा दिग्गोऽन्नाः पृथिवी दिवम् ॥ १६ ॥ द्रष्टव्यं नैतदेवं हि कर्त्त-
 व्यमिदं हि सः । श्रुतमाकाशमण्डन्तु तष्माञ्जातः पितामहः
 ॥ १७ ॥ तिष्ठेत् कश्चमिति ब्रूहि न किञ्चिच्चि तदा भवेत् ।
 अहङ्कार इति प्रोक्तः सर्वतोजगतः प्रभुः ॥ १८ ॥ तस्याश्वा-

दुखितो ब्रह्मा स राजन् लोकभावनः । इत्युक्तः स तदा तूष्णी-
मभूदायुस्ततोऽब्रवीत् ॥ १८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुष्णीसनिकपर्वणि दानधर्मं पव-
वार्जुनसंवादे त्रिपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

वायुस्त्वाच । इमां भूमिं द्विजातिभ्यो दित्सर्वे दक्षिणां पुरा ।
यज्ञो नाम नृपो राजंस्ततश्चिन्तां मही यवौ ॥ १ ॥ धारणीं
सर्वभूतानामयं प्राप्य वरो नृपः । कथमिच्छति मां दातुं द्विजेभ्यो
ब्रह्मणः सुताम् ॥ २ ॥ साहं त्यक्त्वा गमिष्यामि भूमिर्लं ब्रह्मणः
पदम् । अयं सराष्ट्रो नृपतिर्माभूदिति ततोऽगमत् ॥ ३ ॥ ततस्तां
कश्यपो दृष्ट्वा प्रजन्तौ पृथिवीं तदा । प्रविवेच महीं सद्यो मुक्त्वा-
त्मानं समाहितः ॥ ४ ॥ ऋहा सा सर्वतो यज्ञे दृष्टोपधिम-
न्विता । धर्मोत्तरा नष्टभया भूमिरासीत्ततो नृप ॥ ५ ॥ एवं
वर्षसहस्राणि त्रिव्यानि सततं नृप । त्रिंशतः काश्यपी राजन्
भूमिरासीदतन्द्रिता ॥ ६ ॥ अथागम्य भूहाराज नमस्कृत्य च
कश्यपम् । पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः ॥ ७ ॥
एष राजन्नीदृशो वै ब्राह्मणः कश्यपोऽभवत् । अयं प्रब्रूहि वा
जज्ञ कश्यपात् क्षत्रिणं वरम् ॥ ८ ॥ तूष्णीं बभूव नृपतिः पवन-
श्चदुब्रवीत् पुनः । शृणु राजन्वनथस्य जातस्याग्निरसे कुले ॥ ९ ॥
महा सोमस्य दुहिता क्रमेण परमा मता । यस्यास्तुब्धं पतिं
सोम उत्तम्यं समपश्यत ॥ १० ॥ सा च तीव्रं तपस्तेपे महाभागा
यज्ञस्त्रिणी । उत्तम्यार्थं तु चार्वाङ्गी परं नियममास्थिता ॥ ११ ॥
तत आह्वय सोतम्यं दशवत्रिंशत्स्त्रिणीम् । भार्ग्यार्थं च तु
अथाह विधिवत् भूरिदक्षिणः ॥ १२ ॥ तान्त्वकामवत सीमान्
वक्ष्यः पूर्वमेव ह । स आगम्य वनप्रस्थं अनुनायां जहार ताम्

॥ १३ ॥ जलोद्धारस्तु कृत्वा तामनन्वत् सपुत्रं प्रति । नरना-
 द्दुत्सङ्गायं पट्टमहसपनं हृदम् ॥ १४ ॥ न हि रन्वतरं किञ्चि-
 त्कामदन्वत् पुरोत्तमम् । प्रासादैरप्सररोभिष दिव्यैः कामैश्च
 घोभितम् ॥ १५ ॥ तत्र देवस्तवा साङ्गे देवे राजन् जलोद्धारः ।
 अथास्यातमुनध्याय ततः पत्रावमर्दनम् । तत्पुत्र्या नारदात्
 सर्वमुतथ्यो नारदं तदा ॥ १६ ॥ प्रोवाच गच्छ ब्रूहि त्वं वरुणं
 परुषं वचः । मदाक्याकृद्भ मे भार्यां कक्षात्तां कृतवानमि ॥ १७ ॥
 लोकापासीऽसि लोकानां न लोकस्य विलुम्बकः । सोमेन दत्ता
 मे भार्या त्वया चापहृताय वै ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वा वचनात्तस्य
 नारदेन जलोद्धारः । मुञ्च भार्यामुतथ्यस्य कक्षात्त्वं कृतवानसि
 ॥ १९ ॥ इति श्रुत्वा वचस्तस्य ततस्तं वरुणोऽब्रवीत् । ममैषा
 सुप्रिया भीरुनेनामुत्सष्टुमुत्सष्टे ॥ २० ॥ इत्युक्त्वा वरुणेनाथ
 नारदः पाप्य वै मुनिम् । उत्तममन्नवीहाक्यं नातिहृष्टमना इव
 ॥ २१ ॥ गले यहीत्वा क्षिप्तोऽस्मि वरुणेन महामुने । न प्रह-
 ष्यति ते भार्यां यत्ते कार्यं कुरुष्व तत् ॥ २२ ॥ नारदश्च वचः
 श्रुत्वा क्रुद्धः प्राण्वलदाङ्गराः । अपिवत्तेजसा वारि विष्टभ्य सुमहा-
 तपाः ॥ २३ ॥ पीयमाने तु सर्वसिंस्तोषि वै सखिजोद्धारः ।
 सुहृद्भिः क्षीभ्यमाणो वै नैवामुञ्चत तां तदा ॥ २४ ॥ ततः क्रुद्धो-
 ऽब्रवीद्भू मिमुतथ्यो ब्राह्मणोत्तमः । र्मवस्व स्वसं भद्रे पट्टमहस-
 यतं हृदम् ॥ २५ ॥ ततस्तदीरिणं जातं समुद्रबाववर्षितः ।
 तस्माद्देवान्मदीक्षैव प्रोवाचासौ दिवोत्तमः ॥ २६ ॥ अहम्वा नच्छ
 भीरु त्वं सरस्वति ममन् प्रति । अपुष्य एष भवतु द्वेषकात्त-
 ष्णया शुभे ॥ २७ ॥ तस्मिन् संघोषिते द्विजे भद्रमादाव वारिषः ।
 अहदात् प्ररुषं गत्वा भार्यामाङ्गिरणाव वै ॥ २८ ॥ प्रतिपद्य तु
 तां भार्यामुतथ्यः सुमनाभवत् । मुनीष च जगद्भ्यादहत्तयस्यैव
 शिष्यव ॥ २९ ॥ ततः स लब्ध्वा तां भार्यां वरुणं प्राह चर्मे वित्

उत्पन्नः सुमहातीक्ष्ण वसन्तं शृणु नराधिप ॥ ३० ॥ ममैषा तपसा
प्राप्ता श्रीभक्तस्य जलाधिप । इत्युक्त्वा तामुपादाय स्वमेव भवनं
यवौ ॥ ३१ ॥ एष राजन्वीर्यो वै उत्तमो ब्राह्मणोत्तमः । ब्रवी-
म्यहं ब्रूहि वा समुत्पन्नात् क्षत्रियं वरम् ॥ ३२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मं पव-
नार्जुनसंवादि चतुःपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्तः स नृपस्तूष्णीमासीदामुस्ततोऽब्रवीत् ।
शृणु राजन्मगलस्य माहात्म्यं ब्राह्मणस्य च ॥ १ ॥ असुरै-
र्निर्मिता देवा निरस्ताहाव ति कृताः । यथाशेषां कृताः सर्वे
पितृणाञ्च स्वधा तथा ॥ २ ॥ कर्मण्या मानवानाञ्च दानवैर्हृद्व-
र्षभ । भट्टैश्चर्यास्ततो देवाश्चेहः पृथीमिति युतिः ॥ ३ ॥ ततः
कदाचित् ते राजन् दीप्तमादित्यवर्षसम् । ददृशुस्तेजसा युक्त-
मगच्छं विपुलप्रतम् ॥ ४ ॥ अभिवाद्य तु तं देवाः पृष्ट्वा कुग्रह-
मेव च । इदम्बुधर्महात्मानं वाक्यं काले जनाधिप ॥ ५ ॥ दानवै-
र्बुधि भक्ताः ज तथैश्चर्याश्च भंगिताः । तद्गन्तावो भयात्तीव्रा-
न्वाहि जं मुनिपुङ्गव ॥ ६ ॥ इत्युक्तः स तदा द्वैरगच्छः कुपितो-
ऽभवत् । प्रजञ्जाल च तेजस्वी कालान्जिरिव सङ्घी ॥ ७ ॥ तेन
दीप्तांशुजालेन निर्हेष्या दानवास्तदा । पन्तरीवाब्जहाराज
निधेतुस्ते सङ्घस्यः ॥ ८ ॥ दृष्टमानास्तु दैत्यास्ते तदागच्छस्य
तेजसा । उभौ लोको परित्यज्य वयुः काष्ठान्तु दक्षिणाम् ॥ ९ ॥
बलिस्तु वजते वचनश्रवणेन मही गतः । यिऽन्येऽपःस्त्रा नद्यो-
न्नाथ तेन दृष्ट्वा महासुराः ॥ १० ॥ ततो लोकाः पुनः प्राप्ताः
क्षुरैः शान्तमवैर्बुध । प्रथेनमनुवन् देवा भूमिष्ठानसुरान् अहि
॥ ११ ॥ इत्युक्तः प्राह वै देवाश्च यत्कीऽपि महीगतान् । इत्यं

तपो हि शीघ्रं न शक्यामीति पार्श्विन् ॥ १२ ॥ एवं दक्ष
भगवता दानवाः स्वेन तेजसा । अगच्छेन तदा राजन् तपसा
भावितात्मना ॥ १३ ॥ ईदृशहाप्यगच्छो हि कश्चित्सो भवानथ ।
ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा समगच्छात् क्षत्रियं वरम् ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्तः स तदा तूष्णीमभूदायुस्ततोऽज्ञवीत् ।
शृणु राजन् वशिष्ठस्य मुखं कर्म वचस्विनः ॥ १५ ॥ आदित्याः
सप्तमासन्त सरो वैखानसं प्रति । वशिष्ठं मनसा गत्वा शाला
तप्तस्य गौरवम् ॥ १६ ॥ यजमानांस्तु तान् दृष्ट्वा सर्वान् दीक्षा-
नुकर्षितान् । हन्तुमैच्छन्त घैसाभाः खलिनो नाम दानवाः ॥ १७ ॥
अदूरात्तु ततस्तेषां ब्रह्मदत्तवरं सरः । हताहता वै तत्रैते
जीवन्त्याद्भुत्य दानवाः ॥ १८ ॥ ते प्रयच्छन् महावीरान् पर्वतान्
परिवान् दुमान् । व्यहोभयन्त सलिलमुत्थिनं घतयोजनम् ॥ १९ ॥
अस्यद्रवन्त देवांस्तो सहस्राणि दृष्ट्वैव हि । ततस्त्रैवेहिना देवाः
अरण्यं वासवं ययुः ॥ २० ॥ स च तैर्व्यक्षितः शत्रो वशिष्ठं अरण्यं
यवौ । ततोऽभयं ददौ तेभ्यो वशिष्ठो भगवानृषिः ॥ २१ ॥ तदा
तान् दुःखितान् शाला आनृषंस्यपरो मुनिः । अयच्छेनादहत्
सर्वान् खलिनः स्वेन तेजसा ॥ २२ ॥ केशासं प्रखिताश्चैव नदीं
गङ्गां महातपाः । आनयत्तत् सरो दिव्यं तवा भिन्वत् तत्
सरः ॥ २३ ॥ सरो भिन्नं तवा नद्या सरवूः सा ततोऽभवत् ।
हताश्च खलिनो यत्र स दिग्ः खलिनोऽभवत् ॥ २४ ॥ एवं किन्ना
वशिष्ठेन रक्षितास्त्रिदिवीकसः । ब्रह्मदत्तवराश्चैव हता दैत्या
महात्मना ॥ २५ ॥ एतत् कर्म वशिष्ठस्य कश्चितं हि भवानथ ।
ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा ह्यं वशिष्ठात् क्षत्रियं वरम् ॥ २६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि अनुशासनिकपर्वणि दानवर्मे पव-
नार्जुनसंवादे पञ्चपञ्चादधिकशतोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

भीष्म उवाच । इत्यक्तञ्जर्ज्वनस्तूष्णीमभूदायुस्ततोऽब्रवीत् ।
 शृणु मे ईश्वरब्रह्म कर्माणिः सुमहात्मनः ॥ १ ॥ घोरे तमस्य-
 युध्यन्त सञ्चिता दिवदानवाः । अविध्यत घरेस्तत्र स्वर्भानुः सोम-
 भास्करौ ॥ २ ॥ अथ ते तमसा यस्ता निहन्त्यन्त आ दानवैः ।
 देवा नृपतिषादूर्ध्वं सहेव बलिभिस्तदा ॥ ३ ॥ असुरैर्बध्यमानास्ते
 शीघ्रप्राणा द्विवोकसः । अयश्चान्त तपस्यन्तमत्रिं विप्रं तपोधनम्
 ॥ ४ ॥ अथैनमद्भुवन् देवाः शान्तक्रोधं जितेन्द्रियम् । असुरै-
 रिक्षुभिर्विड्ढौ चन्द्रदित्याविमावुभौ ॥ ५ ॥ वयं बध्यामहे चापि
 यत्प्रभिक्षममावृते । नाधिगच्छाम शान्तिञ्च भवात्रावस्य नः
 प्रभो ॥ ६ ॥

ऋषिरुवाच । कथं बध्यामि भवतस्तेऽभुवंधन्द्रमा भव ।
 तिमिरहृद्य सविता हस्युहन्ता च नो भव ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्तदावि-
 र्बं तमोनुद्भवच्छुषी । अभवत् सौम्यभावाच्च सोमवत् प्रिवदर्शनः
 ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा नातिप्रभं सोमं तथा सूर्यश्च पार्थिव । प्रकाश-
 मकरोद्विस्तपसा स्वेन संयुगे ॥ ९ ॥ जगदितिमिरश्चापि प्रकाश-
 मकरोत्तदा । व्यजयच्छत्रुसङ्घांश्च देवानां स्वेन तेजसा ॥ १० ॥
 अत्रिणा हृद्यमानांस्तान् दृष्ट्वा देवा महासुरान् । पराक्रमैस्तेऽपि
 तदा व्यत्यग्रश्चरिञ्चिताः ॥ ११ ॥ उद्भासितश्च सविता देवास्त्राता
 चतासुराः । अत्रिणा त्वय सामर्थ्यं कृतमुत्तमतेजसा ॥ १२ ॥
 दिजेनाभिहितोऽपि न जपता चर्षेवानसा । फलभक्षेण राजर्षे
 पन्थ कर्मात्रिणा कृतम् ॥ १३ ॥ अस्यापि विस्तारेणोक्तं कर्माणिः
 सुमहात्मनः । ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वमत्रितः अत्रियं वरम् ॥ १४ ॥
 इत्युक्तञ्जर्ज्वनस्तूष्णीमभूदायुस्ततोऽब्रवीत् । शृणु राजन महत्
 कर्म अवनस्य महात्मनः ॥ १५ ॥ अश्विनोः प्रतिसंयुत्य अवनः
 पाकघाशनम् । प्रोवाच सञ्चितो द्वैः सोमपावश्विनौ कुरु ॥ १६ ॥

इन्द्र उवाच । अजाभिर्बर्जितावेतौ भवेतां सोमपौ कथम् ।

दिव्यैर्न प्रसितावेतो तज्जायैव वदस्य नः ॥ १० ॥ अश्विन्यां सह
नेच्छामः सोमं पातुं महाप्रत । वदन्वदन्वये विप्र तत् करिष्याम
ते वचः ॥ १८ ॥

अवन उवाच । पिवेतामश्विनो सोमं भवद्भिः सहितावुभौ ।
उभवितावपि सुरो सूर्येपुत्रौ सुरेश्वर ॥ १९ ॥ त्रिवतां मरुतो
द्वा यथा वै समुदाहृतम् । एतदः कुर्वतां येवो भवेत्सैत-
दकुर्वताम् ॥ २० ॥

इन्द्र उवाच । अश्विन्यां सह सोमं वै न पास्यामि दिव्योत्तम ।
पिवन्त्वर्थे यथाकामं नाहं पातुमिहोत्सहे ॥ २१ ॥

अवन उवाच । न सेत् करिष्यसि वचो मयोक्तं वक्षस्वहन ।
मया प्रमथितः सद्यः सोमं पास्यसि वै मक्षि ॥ २२ ॥

वायुरुवाच । ततः कर्म समारब्धं हिताय सहसाश्विनोः ।
अवनेन ततो मन्त्रैरभिभूताः सुराभवन् ॥ २३ ॥ तत्तु कर्म
समारब्धं दृष्ट्वेन्द्रः क्रोधमूर्च्छितः । सद्यस्य विपुलं यैलं अवनं
समुपाद्रवत् ॥ २४ ॥ तत्रा वज्रेण भगवानमर्षाकुललोचनः ।
तथापतन्तं दृष्ट्वैव अवनस्तपसान्वितः ॥ २५ ॥ अद्भिः सिद्धा-
स्तथावर्तं सवचं सहपर्वतम् । यथेन्द्रस्य महाघोरं शोडशशत-
मेव हि ॥ २६ ॥ महं नामाहुतिमवं व्याहितास्यं महानुनिः ।
तस्य दन्तसहस्रान्तु बभूव घतघोशनम् ॥ २७ ॥ दिव्योजवघता-
स्तस्य हंष्टाः परमदारुणाः । हनुस्तत्याविषद्भूमाविका चास्या-
विशद्विडम् ॥ २८ ॥ जिह्वामूर्च्छी स्थितास्त अ सर्वे देवाः सवासवाः ।
तिमेरास्यमनुप्राप्ता यथा मत्स्या महार्थवे ॥ २९ ॥ ते संमन्त्र्य
ततो दिवा मदस्यास्यसमीपगाः । अहुवन् सहिताः यत्र प्रथमाजै
द्विजातथी ॥ ३० ॥ अश्विन्यां सह सोमस्य पिवानो विगतज्वराः ।
ततः स प्रणतः यज्ञसकार अवन उ तत् ॥ ३१ ॥ अवनः कुल-
धानितावश्विनो सोमपाशिनो । ततः प्रत्याहरत् कर्म महत्

अंशजन्मिः ॥ ३२ ॥ अक्षीषु वृगवावाह पाने खीडु च वीर्य-
वान् । एतैर्दोषैर्नरा राजन् क्षयं यान्ति न संशयः ॥ ३३ ॥
तस्मादितामरो निश्च्यं दूरतः परिवर्जयेत् । एतत्ते अवनस्यापि
कर्म राजन् प्रकीर्तितम् ॥ ३४ ॥ ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा खं सखिषं
ब्राह्मणादरम् ॥ ३५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्म पत्र
नाजिनसस्यादि पट्टपद्यादधिकरणोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

भीष्म उवाच । तृशीमासीदजिनस्तु पवनस्त्वब्रवीत् पुनः ।
शृणु मे ब्राह्मणोऽथेव मुख्यं कर्म जनाधिप ॥ १ ॥ मद्रस्यान्वमनु-
प्राप्ता यदा सेन्द्रा द्विवीकसः । तदैव अवननेह हृता तेषां वसु-
धरा ॥ २ ॥ उभौ लोको हृतौ मत्वा ते देवा दुःखिता भङ्गम् ।
शोकान्नाथ महात्मानो ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ ३ ॥

देवा ऊचुः । मद्रास्यव्यतिमित्तानामप्याकं लोकपूजित ।
अवनेन हृता भूमिः कपिष्वैव दिवं प्रभो ॥ ४ ॥

ब्रह्मीवाच । गच्छध्वं शरणं विप्राणाशु सेन्द्रा द्विवीकसः ।
प्रसाद्य तानभौ लोकाववाप्याद्य यथा परा ॥ ५ ॥ ते ययुः शरणं
विप्राणूचस्ते कान् जयामहे । इत्युक्तास्ते दिवान् प्राङ्मुखतेह
कपानिति ॥ ६ ॥ भूगतान् हि विजेतारो वयमित्यनुवन् दिवाः ।
ततः कर्म समारब्धं ब्राह्मणैः कपनाशनम् । तच्छ्रुत्वा प्रेक्षितो
दूतो ब्राह्मणोऽथो धनी कपिः ॥ ७ ॥ भूगतान् ब्राह्मणानाह
धनी कपवचो यथा । भवद्भिः सहयाः सर्वे कपाः किमिह वर्षते
॥ ८ ॥ सर्वे वेदविद्ः प्राचाः सर्वे च क्रतुवाजिनः । सर्वे सख-
यताश्चैव सर्वे तुव्या महर्षिभिः ॥ ९ ॥ यीश्वैव रमते तेषु धारयन्ति
शिवस्य ते । इथा दाराक गच्छन्त इथा मांसं न भुञ्जते ॥ १० ॥

दीप्तमग्निं जहते च गुरुणां वचने स्थिताः । सर्वे च निवतात्मानो
 बालानां संविभागिनः ॥ ११ ॥ उपेत्य घनकीर्वाणो न शिवन्ति
 रजस्रलाम् । स्वर्गतिश्चैव गच्छन्ति तथैव शुभकर्मिणः ॥ १२ ॥
 अभुक्तवत्स नास्ति गर्भिणीषु ब्रह्मकादिषु । पूर्वाङ्गेषु न दीप्यन्ति
 दिवा चैव न शिरते ॥ १३ ॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्ब्रह्मणः कथं
 कपान् । विजेष्यथ निवर्तध्वं निवृत्तानां शुभं हि वः ॥ १४ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः । कपान् वयं विजेष्यामो धी देवास्ते वयं
 श्रुताः । तन्मादध्याः कपान्माकं धनिन्या हि यथागतम् ॥ १५ ॥
 घनी गत्वा कपानाह न वो विप्राः प्रियङ्कराः । गृहीत्वास्त्राण्यतो
 विप्रान् कपाः सर्वे समाद्रवन् ॥ १६ ॥ समुद्रग्रध्वजान् दृष्ट्वा कपान्
 सर्वे हिजातयः । व्यसृजन् ज्वलितानम्नीन् कपानां प्राणनाथ-
 नान् ॥ १७ ॥ ब्रह्मसृष्टा हव्यभुजः कपान् हत्वा सनातनाः ।
 नभसीव यथाभ्राणि व्यराजन्त नराधिप ॥ १८ ॥ हत्वा वै दान-
 वान् देवाः सर्वे संभूय संयुगे । ते नाभ्यजानन् हि तदा ब्राह्मणै-
 र्निहतान् कपान् ॥ १९ ॥ यथागम्य महातेजा नारदोऽकयव-
 दिभो । यथा हता महाभागीस्तेजसा ब्राह्मणैः कपाः ॥ २० ॥
 नारदस्य ब्रह्मः श्रुत्वा प्रीताः सर्वे दिवीकसः । प्रथमंसुर्दिजांश्चापि
 ब्राह्मणानांश्च यमस्त्विनः ॥ २१ ॥ तेषां तेजस्तथा वीर्यं देवानां
 वसुधे ततः । अवाप्तुर्वंशामरत्वं त्रिषु लोकेषु पूजितम् ॥ २२ ॥
 इत्युक्तवचनं वायुमज्जनः प्रत्युवाच ह । प्रतिपूज्य महाबाहो वसु-
 श्क्षुण्णु नराधिप ॥ २३ ॥

अर्जुन उवाच । जीवाम्यहं ब्राह्मणाश्वं सर्वथा सततं प्रभो ।
 ब्रह्मण्यो ब्राह्मण्येभ्यश्च प्रणमामि च नित्यशः ॥ २४ ॥ इत्तास्त्रेय-
 प्रसादाच्च मया प्राप्तमिदं बलम् । लोके च परमा कीर्तिर्धर्मैश्च
 चरितो महान् ॥ २५ ॥ अहो ब्राह्मणकर्माणि मया नास्त
 श्रुतानि । तथा प्रीक्तानि कार्त्तुं स्त्रेण श्रुतानि प्रवर्तेन च ॥ २६ ॥

वायुस्त्वाव । ब्राह्मणान् चतुर्धर्मेण पालयस्वेन्द्रिवाणि च ।
 शगुभ्यस्ते भयं घोरं तत्तु कालाहविष्यति ॥ २० ॥

इत्यनुग्रामनपत्रेणि शानुग्रामनकपत्रेणि चतुर्धर्म पत्र-
 नार्जुनसंवादि सप्तपञ्चाशदधिकप्रयोगध्यायः ॥ १५७ ॥

दुधिष्ठिर उवाच । ब्राह्मणानश्चैसे राजन् सततं शंसित-
 व्रतान् । कन्तु कर्मोदयं दृष्ट्वा तानश्चैसि.जनाधिप ॥ १ ॥ कां वा
 ब्राह्मणपूजायां दृष्ट्वा व्युष्टिं महाव्रत । तानश्चैसि महाबाहो सर्व-
 मेतददस्व मे ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । एष ते केशवः सर्वमाख्यास्यति महामतिः ।
 व्युष्टिं ब्राह्मणपूजायां दृष्ट्वा व्युष्टिर्महाव्रतः ॥ ३ ॥ बलं श्रोत्रे
 वाङ्मनश्चक्षुषी च ज्ञानं तथा सविशुद्धं ममाद्य । देहन्यासो नाति-
 चिराद्भ्रतो मे न चातिनूषं सविता प्रयाति ॥ ४ ॥ उक्त्वा धर्मा
 धी पुराणे महान्तो राजन् विप्राणां चत्रियाणां विशासु । तथा
 शूद्राणां धर्ममुपासते च शेषं कृष्णादुपासते च शेषं कृष्णादुप-
 शिष्यस्य पार्थ ॥ ५ ॥ अहं ज्ञेयं वेदि तत्त्वेन कृष्णं सोऽयं हि
 वक्ष्यास्य बलं पुराणम् । अनेयात्मा केशवः कौरवेन्द्र सोऽयं धर्म
 रक्षति संघघेषु ॥ ६ ॥ कृष्णः पृथ्वीमसृजत् खं दिवश्च कृष्णस्य
 दिहाश्वेदिनी मस्यभूव । वराहोऽयं भीमबलः पुराणः सपर्वतान्
 व्यसृजद्रे दिग्बध ॥ ७ ॥ अस्य बाधोऽबान्तरीचं दिवश्च दिग्बधतसो
 विदिग्बधतसः । दृष्टिस्तासैवेवमनुप्रसृता स निर्भमे विश्वमिहं
 पुराणम् ॥ ८ ॥ अस्य नाभ्यां पुष्करं संप्रसृतं यत्रोत्पन्नः स्वव-
 नेवामितौजाः । धेनुं ह्रिकं वसमः पार्थ घोरं वत्तन्तिष्ठत्यर्षवं
 तर्कवानम् ॥ ९ ॥ कृते युगे धर्मं प्राप्सीत् समग्रस्त्रेताकाले शान-
 नुग्रामपत्रः । बलशालीहापरे पार्थ कृष्णः कलवधर्मः क्षितिः

मेवाजगाम ॥ १० ॥ स एव पूर्वं निजधानं दैत्यान् स पूर्वदैव्य
 बभूव मन्वाट् । स भूतानां भावनी भूतभव्यः स विश्वस्यास्व
 जगतयाभिगोप्रा ॥ ११ ॥ यदा धर्मो ग्लानिर्बभौ सुराणां तदा
 ब्रह्मो जायते मानुषिषु । धर्मं स्थित्वा स तु वै भावितात्मा परांश्च
 लोकानपरांश्च पाति ॥ १२ ॥ ताव्यांस्वह्ना चासुराणां बन्धाव
 कार्याकार्थं कारणश्चैव पार्थ । कृतं करिष्यन् क्रियते च दैवो
 राज्ञं सोमं द्विष्टि च यज्ञमेतम् ॥ १३ ॥ स विश्वकर्मा स हि
 विश्वरूपः स विश्वभुविश्चरन् भिजिष्य । स शूलभृच्छोणितभृत्
 कराक्षस्तं कर्मभिर्विदितं वै स्तुवन्ति ॥ १४ ॥ तं गन्धर्वाणा-
 मध्वरणाञ्च नित्यमुपतिष्ठन्ते विदुधानां यतानि । तं राज्ञसा-
 द्वापरिदं वदन्ति रायस्योषः स विजिगोषुरेकः ॥ १५ ॥ तमध्वरे
 शंसितारस्तुवन्ति रथास्त्रे सामगात्रं स्तुवन्ति । तं ब्राह्मणा ब्रह्म-
 मन्त्रैः स्तुवन्ति तज्जै हविरध्वर्यैवः कल्पयन्ति ॥ १६ ॥ तं सोषार्षे
 गोभिर्दिन्द्राः स्तुवन्ति स चापीषो भारतैकः पशूनाम् । स
 योराणो ब्रह्मगुहां प्रविष्टो महीश्वरं भारताये ददर्श ॥ १७ ॥ स
 चैव गामुञ्जहाराद्यकर्मा विश्वोभ्य दैत्यानसुरांश्च शर्वान् । तस्य
 मध्यान् विविधान् वेदवन्ति तमेवाजो वाहनं वेदयन्ति ॥ १८ ॥
 तन्तस्यारीक्षं पृथिवी दिवश्च सर्वं वपि तिष्ठति पाश्र्वतस्य । स
 कुशारेतः सङ्गे सुराणां यतोत्पन्नदृषिमाङ्गवर्षिष्ठम् ॥ १९ ॥ स
 मातरिष्ठा विमुराखवाजो स रश्मिवान् सविता चादिदेवः ।
 तेमासुरा विजिताः सर्व एव तदिक्रान्तैर्विजितानीच व्रीणि ॥ २० ॥
 स दैवानां मानुषानां पितॄणां तमेवाङ्गर्थ्यश्चविदां धितानम् । स
 एव काशं विमज्जद्वेति तस्योत्तरं दक्षिणहावने हे ॥ २१ ॥ मन्त्रै-
 र्बोद्धं तिर्यग्धरन्ति गमस्तयो मेदिनीं भावयन्तः । तं ब्राह्मणा
 वेदविदो ज्ञयन्ति तस्यादित्यो मासुपयुञ्ज भाति ॥ २२ ॥ स
 क्राञ्चि मासुधरद्विधत्ते तमध्वरे वेदविद्ः पठन्ति । स एषीता-

सङ्गमिहं त्रिनामि सप्ताश्वयुक्तं बहते वै त्रिषाम ॥ २३ ॥ महा-
 तेजाः सर्वेषः सर्वसिंहः कृषो लोकांन् धारयते यथैकः । इहं
 तमोब्रह्म तमेव वीर कृषां सदा पार्थ कर्त्तारमेहि ॥ २४ ॥ स
 एकदा कश्चगतो महात्मा तुष्टो विभुः खाण्डवे धूमकेतुः । स
 राक्षसानुरागांश्चावजित्य सर्वलग्नः सर्वमग्नौ ब्रुहोति ॥ २५ ॥ स
 एव पार्थाय श्वेतमश्वं प्रायच्छत् स एवाश्वानय सर्वाश्वकार । स
 बभ्रुरस्तस्य रश्मिस्तत्रस्त्रिस्तत्रस्त्रिरास्त्रिधिरश्च त्रिनामिः ॥ २६ ॥ स
 विहाय व्यदधात् पञ्चनामिः न निर्ममे गां द्विवमन्तरीक्षम् ।
 सोऽरण्यान् व्यसृजत् पर्वतांश्च हृषीकेयोऽमितदीपाम्बितेजाः ॥ २७ ॥
 सखद्वयै सरितो जिषासन् यज्ञं वषं प्रहरन्तं निरास । स
 महेन्द्रः स्तूयते वै महाध्वरे विप्रैरेको ऋक्सहस्रैः पुराणैः ॥ २८ ॥
 दुर्वासा वै तेन नाम्नेन यक्यो यज्ञे राजन् वासवितुं महौजाः ।
 तमेवाङ्गर्हपिमेकं पुराणं स विश्वहृदिदधात्यात्मभावात् ॥ २९ ॥
 देवांश्च यो वेदवतेऽधिदेवो विधींश्च यथाश्रवते पुराणान् । कामे
 वेद् लौकिके यत् फलञ्च विष्वक्सेनः सर्वमेतत् प्रतीहि ॥ ३० ॥
 ज्योतींषि शुक्लानि हि सर्वलोके तयो लोकां लोकाप्यासास्त्रवश्च ।
 तयोऽम्बयो व्याहृतवश्च तिस्रः सर्वे देवा देवकीपुत्र एव ॥ ३१ ॥
 संख्यत्वरः स ऋतुः सोऽर्षमासः सोऽहोरात्रः स कला वै स काष्ठाः ।
 माम्ना मुञ्जर्त्ताश्च जवाः चक्षाश्च विष्वक्सेनः सर्वमेतत् प्रतीहि ॥ ३२ ॥
 चन्द्रादित्यौ ग्रहणक्षतताराः सर्वाणि पर्वाण्यथ पौर्णमासम् ।
 गणतयोगा ऋतवश्च पार्थ विष्वक्सेनात् सर्वमेतत् प्रसृतम् ॥ ३३ ॥
 रुद्रादित्या वसवोऽर्वाश्विनी च साध्याश्च विश्वे मस्तां गणाश्च ।
 प्रजापतिर्देवमाता दितिसर्वे कृष्यादृषवश्चैव सप्त ॥ ३४ ॥ वायु-
 र्भूता विधिपते च विश्वमग्निर्भूता दहते विश्वक्षयः । आपो भूता
 न्यवति च सर्वे ब्रह्मा भूता सज्जते सर्वसङ्गान् ॥ ३५ ॥ वेद्यश्च
 अवेदवते च वेद्यं विधिश्च यथाश्रवते विधेवम् । धर्मो च वेद् च

बले च सर्वं चराचरं केयवं त्वं प्रतीहि ॥ ३६ ॥ ज्योतिर्भूतः
 परमोऽसौ पुरस्तात् प्रकाशते यत् प्रभवा विश्वरूपः । अपः सृष्ट्वा
 सर्वभूतात्मयोनिः पुराकरोत् सर्वमेवाथ विश्वम् ॥ ३७ ॥ ऋतू-
 नुत्यातान् विविधान्यद्भुतानि मेघान् विद्युत् सर्वमैरावतञ्च । सर्वं
 कृत्स्नं स्थावरं जङ्गमञ्च विश्वात्मानं विष्णुमेतं प्रतीहि ॥ ३८ ॥
 विश्वावासं निर्गुणं वासुदेवं सङ्घर्षणं जीवभूतं वदन्ति । ततः
 प्रद्युम्नमद्विसृष्टुर्थमाद्यापयतत्यात्मयोनिर्मेघात्मा ॥ ३९ ॥ स
 पञ्चधा पञ्चजनोपपन्नं सञ्चोदयन् विश्वमिदं सिद्धयुः । तत-
 सकारावनिमारुतौ च त्वं ज्योतिरापय सखैव पार्थ ॥ ४० ॥ स
 स्थावरं जङ्गमञ्चैवमेतच्चतुर्विधं लोकमिमञ्च कृत्वा । ततो भूमिं
 व्यदधात् पद्भवीजां द्यौः पृथिव्यां धास्यति भूरि वारि ॥ ४१ ॥
 तेन विश्वं कृतमेतद्वि राजन् स जीवयत्यात्मनेवात्मयोनिः । ततो
 देवानसुगन्धानवांश्च लोकानृषींश्चापि पितृन् प्रजाय ॥ ४२ ॥
 समासेन विधिवत् प्राणिलोकान् सर्वान् सदा भूतपतिः सिद्धयुः ।
 शुभाशुभं स्थावरं जङ्गमञ्च विश्वकसेनात् सर्वमेतत् प्रतीहि ॥ ४३ ॥
 वदन्ते वच्च भविष्यतीह सर्वं ज्ञेतत् केयवं त्वं प्रतीहि । ननुषेव
 प्राणिनामन्तकाले साक्षात् कृथाः घाश्वतो धर्मवाहः । भूतञ्च
 यज्ञेह न विद्य किञ्चिद्विष्वक्मेनः सर्वमेतत् प्रतीहि ॥ ४४ ॥ यत्
 प्रथस्ताञ्च लोकेषु पुण्यं यच्च शुभाशुभम् । तत् सर्वं केयवोऽचिन्त्यो
 विपरीतमतः परम् ॥ ४५ ॥ एतादृशः केयवोऽतश्च भूवो नारा-
 जणः परमवाव्यवद्य । मध्याद्यन्तस्य जगतस्तस्माद्यस्य संतुभूयतां
 प्रभवन्नाव्यवद्य ॥ ४६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणिदानधर्मं भगव-

ज्ञाहात्माकवने अष्टपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्रूहि ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं त्वं मधु-
सूदन । वेत्ता त्वमथ चार्थस्य वेद त्वां हि पितामहः ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच । शृणुष्वान्वहितो राजन् दिव्यानां भरत-
र्षभ । यथातस्मै वदतो गुणान् वै कुरुसत्तम ॥ २ ॥ दारवत्वां
समासीमं पुरा मां कुरुनन्दन । प्रद्युम्नः परिपप्रच्छ ब्राह्मणैः
परिकीपितः ॥ ३ ॥ किं फलं ब्राह्मणेष्वस्ति पूज यां मधुसूदन ।
इंश्वरत्वं कुतस्तेषामिहैव च परत च ॥ ४ ॥ सदा दिजातीन्
संपूज्य किं फलं तत्र मानद । एतद्ब्रूहि स्फुटं सर्वं सुमहान्
संशयोऽत्र मे ॥ ५ ॥ इत्युक्ते वचने तस्मिन् प्रद्युम्ने न तथा लक्षम् ।
प्रत्यङ्गुवं महाराज यत्तच्छृणु समाहितः ॥ ६ ॥ व्युष्टिं ब्राह्मण-
पूजायां रौक्मिणोय निबोध मे । त्रिवर्गं चापवर्गं च ययः त्री-
रोगयान्तिषु ॥ ७ ॥ देवता पितृपूजासु सन्तोष्याथैत्र नो दिजाः ।
एते हि सोमराजान् इंश्वराः सुखदुःखयोः ॥ ८ ॥ अस्मिंल्लोके
रौक्मिणोय तयामुष्मिंश्च पृथक् । ब्राह्मणप्रभवं सौम्यं न मेऽत्रास्ति
विचारणा ॥ ९ ॥ ब्राह्मणप्रतिपूजः प्रत्यामायुः कीर्त्तिर्यथो बलम् ।
लोका लोकेऽश्वराथैव सर्वं ब्राह्मणपूजकः ॥ १० ॥ तत् कथं वै
नाद्रिथिवमीश्वरोऽस्मीति पृथक् । मा ते मन्युसंज्ञाशब्दो भवत्तत्र
दिव्यान् प्रति ॥ ११ ॥ ब्राह्मणा हि महद्भूतमस्मिंल्लोके परत च ।
भक्तं कुर्युर्ऋगदिदं क्रुहाः प्रत्यक्षदर्शिनः ॥ १२ ॥ अन्यानपि ह्यजे-
युष लोकांल्लोकेऽश्वरान्तथा । कथं तेषु न वर्तेरन् सम्यग्ज्ञानाः
सुतेजसः ॥ १३ ॥ श्ववसन्तं गृहे तात ब्राह्मणो हरिपिङ्गलः ।
बीरवासा विलुङ्गण्डी दीर्घेऽयुः कृषो महान् ॥ १४ ॥ दीर्घेभ्यश्च
मनुष्येभ्यः प्रमाणाद्धिको भुवि । सर्वान् सञ्चरतो लोकान् वि
द्विधा वी च मानुषाः ॥ १५ ॥ इमां गाथां गायमानाथलरेषु
सभासु च । दुर्वाससं वासयित् को ब्राह्मणं सत्कृतं गृहे ॥ १६ ॥
रोषणः सर्वभूतानां सुक्लेश्यपकृते कृते । परिभाषाश्च मे श्रुत्वा

की तु दद्यात् प्रतिवयम् ॥ १७ ॥ की कां कश्चिदप्यवीत न क मां
 कीपथेदिति । यथाद्याद्विद्यते कश्चित्ततोऽहं समवाचयम् ॥ १८ ॥
 स का भुङ्क्ते सहस्राणां वज्रनामकमेकदा । एकदा कस्यचं
 भुङ्क्ते न चैवेति पुनर्यद्वात् ॥ १९ ॥ यकसाध प्रहसति तथा-
 कस्मात् प्ररोदिति । न चास्य वयसा तुल्यः पृथिव्यामभवत्तदा ॥ २० ॥
 अथ स्वात्मन्यं गत्वा स ग्रथ्यास्तरणानि च । कन्यायाकङ्कता
 दग्धा ततो व्यपगतः पुनः ॥ २१ ॥ अथ मःमद्रवीहू वः स मुनिः
 संश्रितव्रतः । कृश पायसमिच्छामि भोक्तुमियेव सत्वरः ॥ २२ ॥
 तदेव तु मया तस्य चित्तघ्ने न गृहे जनः । सर्वाण्यन्नानि पानानि
 मध्याद्योश्चाववास्तथा ॥ २३ ॥ भवन्तु सत्कृतानीह पूर्वमेव
 प्रचोदितः । ततोऽहं ज्वलमानं वै पायसं प्रत्यवेदयम् ॥ २४ ॥
 तं भुङ्क्तेव तु स क्षिप्रं ततो वचनमववीत् । क्षिप्रमन्नानि क्षिप्रस्य
 पायसेनेति स का ह ॥ २५ ॥ अविमृशैव च ततः कृतवानकि
 तत्तथा । तेनोच्छ्रितेन गात्राणि शिरस्यैवाभ्यवृत्तवम् ॥ २६ ॥
 स इदं तदाभ्यासे मातरन्ते शुभाननाम् । तामपि ज्वलमानः स
 पायसेनाभ्यक्षेपयत् ॥ २७ ॥ मुनिः पायसदिग्धाङ्गी र्हे तूर्ण-
 मयोजयत् । तमारुह्य रथञ्चैव निर्वयो च गृह्णाद्यम् ॥ २८ ॥
 अन्विवर्षी ज्वलन् धीमान् स दिशो रथधुर्येवत् । प्रतोदना-
 त्पदाकां रुक्मिणीं मम पश्यतः ॥ २९ ॥ न च मे स्तोत्रमप्यासी-
 दुःखमीर्षाकृतं तदा । तथा स राजमार्गिण महता निर्वयो
 वहिः ॥ ३० ॥ तत्पृष्ट्वा महदाश्चर्यं दाघार्हा जातमन्ववः ।
 तत्राजस्यन् मिथः केचित् समाभाष्य परस्परम् ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणा
 एव जाधिरन् नाग्यो वर्यः कथञ्चन । की क्षेमं रथमास्त्राय जीवे-
 दन्यः पुमानिह ॥ ३२ ॥ आघोविषविषं तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णतरो
 द्विजः । ब्रह्माघोविषदन्वस्य नास्ति कश्चित् चिकित्सकः ॥ ३३ ॥
 तुल्यं प्रजति दुर्घर्षं प्रास्वत्तद्रुक्मिणी पथि । तत्रामर्षवत यीर्षा-

सतस्यैवमसौदेवत् ॥ ३४ ॥ ततः परमसंज्ञो रथात् प्रसन्न
 च द्विजः । पदातिरुपशेनेव प्राद्ववद्विष्णामुखः ॥ ३५ ॥ तनुत्-
 पणेन धावन्तमन्वधावं दिजोत्तमम् । तथैव पयसा दिग्धः प्रवीह
 भगवन्विति ॥ ३६ ॥ ततो विज्ञोक्त्य तेजसी ब्राह्मणो मामुवाच
 च । जितः क्रोधस्त्वया कृष्या प्रकृत्यैव महाभुज ॥ ३७ ॥ न
 तेऽपराधमिह वै दृष्टवानस्मि सुव्रत । प्रीतोऽस्मि तव गोविन्द
 वृणु कामान् यद्येषितान् ॥ ३८ ॥ प्रसन्नस्य च मे तात पञ्च
 व्युष्टिं यथाविधि । यावद्देवमनुष्याणामन्ने भावो भविष्यति ॥ ३९ ॥
 यद्यैवान्ने तथा तेषां त्वयि भावो भविष्यति । यावच्च पुण्या लोकेषु
 त्वयि कीर्तिर्भविष्यति ॥ ४० ॥ त्रिषु लोकेषु तावच्च वैघ्रिष्टं प्रति-
 पत्स्यसे । सुप्रियः सर्वलोकस्य भविष्यति जनार्दन ॥ ४१ ॥ वचे
 भिक्षुश्च दग्धश्च यश्च किञ्चिदिनामितम् । सर्वं तथैव द्रष्टासि
 विघ्रिष्टं वा जनार्दन ॥ ४२ ॥ यावदेतत् प्रक्षिप्तन्ते गात्रेषु मधु-
 स्रुदन । ततो च पुभयं नास्ति यावदिच्छसि चाभ्युत ॥ ४३ ॥ न
 तु पादतले लिप्ते कलान्ते पत्रकाय वै । नैतन्ने प्रियमित्येव स
 मां प्रीतोऽब्रवीत्तदा । इत्युक्तोऽहं शरीरं स्वं दृढ्यं श्रीसमा-
 युतम् ॥ ४४ ॥ रुक्मिणीश्चाब्रवीत्प्रीतः सर्वस्त्रीणां वरं ययः ।
 कीर्तिश्चानुनमां लोके समवाप्स्यसि शोभने ॥ ४५ ॥ न त्वां जरा
 वा रोगाश्च वैवर्षीश्चापि भाविनि । स्पृशन्ति पुण्यगन्धा च
 कृष्णामाराधयिष्यसि ॥ ४६ ॥ षोडशानां सहस्राणां बधूनां केश-
 वस्त्र च । वरिष्ठा च सलोक्या च केशवस्य भविष्यसि ॥ ४७ ॥
 तव मातरमिश्रुक्ता ततो मां पुनरब्रवीत् । प्रस्थितः स महा-
 तीक्षा दुर्वासाम्भिरिव ज्वलन् ॥ ४८ ॥ एषैव ते बुद्धिरस्तु ब्राह्म-
 णान् प्रति केशव । इत्युक्त्वा च तदा विप्रस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४९ ॥
 तस्मिन्नेतर्हिते चाश्नुपांशुव्रतमाचरम् । वत्किञ्चिद्ब्राह्मणो
 ब्रूवात् सर्वं कुर्यान्निति प्रभो ॥ ५० ॥ एतद्ब्रुवतमहं कृत्वा माता

ते सृष्ट पुत्रक । ततः परमहृष्टात्मा प्राविष्य यद्दमेव च ॥ ५१ ॥
 प्रविष्टे स्वपदे सर्वमद्य पश्यामि तत्त्ववम् । बद्धिबन्धं बद्ध वै दृश्यं
 तेन विप्रेष्य पुत्रक ॥ ५२ ॥ ततोऽहं दिक्कथं प्राप्तः सर्वं दृष्ट्वा नवं
 दृष्टम् । अपूजयन् मनसा रौक्मिणेय सदा दिजान् ॥ ५३ ॥
 इत्यहं रौक्मिणेयस्य पुच्छतो भरतर्षभ । माहात्म्यं दिजमुपस्य
 सर्वमाख्यातवांस्तदा ॥ ५४ ॥ तथा त्वमपि कीन्तय ब्राह्मणान्
 सततं प्रभो । पूजयस्व महाभागान् धनैर्गोभिश्च नित्यदा ॥ ५५ ॥
 एवं व्युष्टिबन्धं प्राप्नो ब्राह्मणानां प्रसादजाम् । बन्धु मामाह
 भीष्मस्तु तत् सत्यं भरतर्षभ ॥ ५६ ॥

इत्यनुशामनपर्वणि शानुशामनिकर्षणि नामधर्मि दुर्वा
 सस्यो भिक्षायां एकीनयष्टाधिकशतानां श्रावः ॥ १५८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दुर्वापमः प्रमादात्ते यत्तदा मधुरान् ।
 अवाप्तमिह विश्रानं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥ महाभास्वत्
 वत्सस्य नामानि च महात्मनः । तत्त्वतो ज्ञानुमिच्छामि सर्वं
 मतिमतांवर ॥ २ ॥

वासुदेव उवाच । हस्त ते कीर्तयिष्यामि नमस्कृत्वा कपर्दिने ।
 ब्रह्माप्तं मया राजन् श्रेयो ब्रह्मावर्जितं यथः ॥ ३ ॥ प्रवतः प्राप्त-
 कृत्याय यदधीये विद्याभ्यते । प्राप्स्यसिः धतरुद्रीयं तन्मे निगदतः
 शृणु ॥ ४ ॥ प्रजापतिस्तत् सृष्टजे तपसोऽस्ते महातपाः । अहुर-
 क्तद्वजस्यत प्रजाः स्यावरजद्रमाः ॥ ५ ॥ नास्ति किञ्चित् परं
 भूतं महाहिवादिद्याभ्यते । इह त्रिष्वपि लोकेषु भूतानां प्रकरो
 हि सः ॥ ६ ॥ न चैवोत्सहते स्वातुं कश्चिद्ग्रे महात्मनः । न
 हि भूतं सर्वं तेन त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ७ ॥ गन्धेनापि हि

खंभाने तस्य क्रुद्धस्य शत्रवः । विखंशा हतभूचिष्ठा वेचन्ते च
 पतन्ति च ॥ ८ ॥ शोरस्य निनदं तस्य पञ्चन्यनिनदोपमम् । भुजा
 विधीर्ध्वंशुद्वं दिवानामपि संयुगे ॥ ९ ॥ वांस्य शोरेण खपेण
 पञ्चेत् क्रुद्धः पिनाकधृक् । न सुरा नासुरा लोके न गन्धर्वा न
 पद्मगाः ॥ १० ॥ कुपिते सुखमेधन्ते तस्मिन्पि शुद्भागताः । प्रजा-
 पतेस्तु दक्षस्य यजतो वितते क्रतो ॥ ११ ॥ विव्याध कुपितो
 यज्ञं निर्भयस्तु भवस्तदा । धनुषा वाणमुत्सृज्य सघोषं विन-
 नाद् च ॥ १२ ॥ ते न शर्मन् कुतः शान्तिं विषादं क्षेभिरे सुराः ।
 विद्धे च सहसा यज्ञे कुपिते च महेश्वरे ॥ १३ ॥ तेन ज्योतिष-
 घोषिण सर्वे लोकाः समाकुलाः । बभूवुरवघाः पार्थ विषिदुश्च
 सुरासुराः ॥ १४ ॥ आपद्युस्तुभिरे चैत्र चक्रन्ते च वसुधरा ।
 व्यद्रवन् गिरयद्यापि द्योः पफाल च सर्वघः ॥ १५ ॥ यन्धेन जमसा
 लोकाः प्राहता न चकाश्विरे । प्रमृष्टा ज्योतिषां भाव सद्
 सूर्येण भारत ॥ १६ ॥ भृशं भीतास्ततः शान्तिं चक्रुः स्वस्वव-
 नानि च । ऋषयः सर्वभूतानामात्मनश्च हितैषिणः ॥ १७ ॥ ततः
 सोऽभ्यद्रवहेवान् रुद्री रौद्रपराक्रमः । भगस नयने क्रुद्धः प्रहा-
 रेण व्यधातयत् ॥ १८ ॥ पूयाणश्चाभिदुद्राव पाद्मिन च रुषान्वितः ।
 पुरोडाशं भक्षयती दशनांश्च व्यधातयत् ॥ १९ ॥ ततः प्रथेसु-
 र्दवास्ते वेपमानास्तु शङ्करम् । पुनश्च सन्दधे रुद्री हीमं सुनि-
 धितं शरम् ॥ २० ॥ रुद्रस्य विक्रमं दृष्ट्वा भीता देवाः सहविभिः ।
 ततः प्रसादयामासुः सर्वे ते विबुधोत्तमाः ॥ २१ ॥ जेषुश्च शत-
 रुद्रीयं देवाः कृताञ्जलिं तदा । संस्तूयमानस्त्रिदशैः प्रससाद्
 महेश्वरः ॥ २२ ॥ रुद्रस्य भागं यज्ञे च विप्रिष्टं ते लक्ष्म्यधम् ।
 भवेन त्रिदशा राजन् शरणञ्च प्रपदिरे ॥ २३ ॥ तेन चैव हि
 तुष्टेन च ऋषयः सन्वितीभवत् । यद्यज्ञापकृतं तत्र तत्तथैव च
 लोकावत् ॥ २४ ॥ असुराणां पुरास्वाशंस्त्रोषि वीर्यवतां हिभिः ।

प्रायसं राजतश्चैव सौवर्णमपि चापरम् ॥ २५ ॥ नास्त्वन्तानि
 भवन्वा भेतुं सर्वयुधैरपि । प्रथ सर्वं महासद्वं जन्तुः परस्य-
 महिताः ॥ २६ ॥ अत उच्यतेऽहोऽहो देवाः सर्वे समागताः ।
 रुद्र रौद्रा भविष्यन्ति पश्यवः सर्वकर्मासु ॥ २७ ॥ अहि दैत्यान्
 सद्यः पुरैर्लोकांस्त्रावस्व मामह । स तयोक्तस्तयोत्पत्ता कृत्वा विष्णुं
 शरोत्तमम् ॥ २८ ॥ शक्यमस्मिं तथा कृत्वा पुङ्गवैवस्यतं वनम् ।
 वेदान् कृत्वा धनुः सर्वान् जघाञ्च सावित्रीमुत्तमाम् ॥ २९ ॥ ब्रह्माणं
 शरणिं कृत्वा विनियुज्य च सर्वशः । त्रिपर्वणा त्रिपथेन काली
 तानि विभेद सः ॥ ३० ॥ शरेणाद्रित्यवर्षेण काष्ठाभिसमतेजसा ।
 तेऽसुराः सपुरास्तत्र दृग्धा रुद्रेण भारत ॥ ३१ ॥ तद्वैवाहागतं
 दृष्ट्वा वाचं पञ्चशिखं पुनः । समा त्रिचासमाना वै कोऽवमिद्व-
 ज्जबोत्तदा ॥ ३२ ॥ असूयतश्च यज्ञस्य वक्ष्येऽपि प्रहृरिद्यतः । सव्यं
 स्तुतवामास तं वाङ्गं परिषोपमम् ॥ ३३ ॥ न संतुमुधिरे चैनं
 देवास्ते भुवनेऽश्नरम् । सप्रजापतयः सर्वे तस्मिन् समुद्गरीश्वरे
 ॥ ३४ ॥ ततो ध्यात्वा तु भगवान् ब्रह्मा तममितीजसम् । अद्य
 चेष्ट इति ज्ञात्वा स्वन्दे तमुमापतिम् ॥ ३५ ॥ ततः उवाच
 मासुहमां रुद्रश्च ते सुराः । बभूव स तदा वाङ्मवस्यन्तुर्वया
 पुरा ॥ ३६ ॥ स चापि ब्राह्मणो भूत्वा दुर्वासा नाम वीर्यवान् ।
 दारदव्यां वन गच्छे चिरं कालमुपावसत् ॥ ३७ ॥ विप्रकारान्
 प्रयुङ्क्ते न सुवद्व्यम वेद्मनि । तानुदारतया वाचं चक्षुने
 चातिदुःखहान् ॥ ३८ ॥ स वै रुद्रः स च शिवः सोऽग्निः सर्वः स
 सर्वज्ञित् । स वै वेन्द्रश्च वायुश्च सोऽश्विनो स च विद्युतः ॥ ३९ ॥
 स चन्द्रमाः स चैशानः स सूर्यो वक्ष्यस्य सः । स काशः सोऽन्तकी
 कृत्स्नः स तनो रात्राहाणि च ॥ ४० ॥ मासार्धमासश्चतस्रः सन्त्ये
 संवत्सरश्च सः । स चाता स विधाता स विश्वकर्मा स सर्वज्ञित्
 ॥ ४१ ॥ महात्मापि महापैव दिवोऽपि विदिमस्ताया । विश्व-

मूर्तिरनेषात्मा भयवानमरद्युतिः ॥ ४२ ॥ एकावा च दिवा चैव
 बह्वधा च स एव हि । अतथा बहुलधा चैव तथा अतसहस्रयः
 ॥ ४३ ॥ ईदृशः स महादेवो भूयः स भगवान्जः । न हि यस्या
 युष्मा वक्तुमपि वर्धयतेरपि ॥ ४४ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्म ईश्वर-
 प्रयसायां षष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६० ॥

वासुदेव उवाच । भुविष्ठिर महावाही महाभाग्यं महात्मनः ।
 सद्रस्य बहुरूपस्य बहुनाम्नो निबोध मे ॥ १ ॥ बहुत्वमिं महा-
 देवं तथा स्थाणुं महेश्वरम् । एकाक्षं त्र्यम्बकञ्चैव विश्वरूपं त्रिवं
 तथा ॥ २ ॥ हे तनू तस्य देवस्य वेदज्ञा ब्राह्मणा विदुः । घोरा-
 मन्वां पिबामन्वां ते तनू बहुधा पुनः ॥ ३ ॥ तथा घोरा तनुर्वा
 सा घोऽग्निर्विद्युत् स भास्करः । शिवा सौम्या च वा लस्य धर्म-
 स्त्रापोऽथ चन्द्रमाः ॥ ४ ॥ आत्मनोऽर्बन्तु तस्याग्निः सोमोऽर्बं
 पुनरुच्यते । ब्रह्मचर्येश्वरत्येका शिवा यस्य तनुस्तथा ॥ ५ ॥
 वास्य घोरतमा मूर्तिर्निगत् संहरते तदा । ईश्वरत्वात्सहस्राक्षं
 महेश्वर इति कृतः ॥ ६ ॥ बन्धिर्हृदति वत्सीशो वदुग्रो वत्
 प्रतापवान् । मांसघोषितमध्यादो वत्ततो रुद्र उच्यते ॥ ७ ॥
 देवानां सुमहान् वक्ष वक्ष्यास्य विष्णो महान् । वक्ष विश्वं
 मक्षत् पाति महादेवस्ततः कृतः ॥ ८ ॥ दूम्बरपत्र वत्तस्य
 धूर्जटीत्वत उच्यते । स मेवकति वनित्यं सर्वान् वै सर्वकर्मिभिः
 ॥ ९ ॥ मनुष्याच्छिवमन्त्रिच्छंसात्मादेव शिवः कृतः । इह ब्रह्म
 स्थितो वक्ष प्राणायुगां स्मिरश्च वत् ॥ १० ॥ स्मिरश्चिद्वक्ष
 वन्त्रिस्तं तस्मात् स्थाणुरिति कृतः । यदस्य बहुधा कथं कृतं
 भव्यं कथयता ॥ ११ ॥ स्थावरं उन्नमश्चैव बहुरूपस्ततः कृतः ।

विश्वे देवाश्च वसन्ति विष्णुपस्यतः सतः ॥ १२ ॥ अहंसासो-
 ऽयुतासो वा सर्वतोऽस्त्रिमघोऽपि च । अद्युः प्रभवसेजो नास्वन्तो
 यस्य अद्युषाम् ॥ १३ ॥ सर्वथा वत् पशून् पाति तैश्च बहून्ते अह ।
 तेषामधिपतिर्यश्च तस्मात् पशुपतिः सतः ॥ १४ ॥ नित्यञ्च ब्रह्म-
 चर्येण लिङ्गमस्य यदा स्थितम् । महवन्द्यस्य लोकाश्च प्रियं
 ह्येतन्नहात्मनः ॥ १५ ॥ विश्वं पूजयेद्यो वै लिङ्गं वापि महा-
 त्मनः । लिङ्गपूजयिता नित्यं महतीं त्रियमश्नते ॥ १६ ॥ ऋषव-
 चापि देवाश्च गन्धर्वाप्सरसस्तथा । लिङ्गमेवाश्चयन्ति सा यत्तदूहं
 समास्थितम् ॥ १७ ॥ पूज्यमाने सदा तस्मिन् मोदते स महेश्वरः ।
 सुखं ददाति प्रीतात्मा भक्तानां भक्तवत्सलः ॥ १८ ॥ एष एव
 श्मशानेषु देवो वसति निर्दहन् । यजन्ते धी जनास्तत्र वीरस्वान-
 निधिद्विषः ॥ १९ ॥ विषयस्तः शरीरेषु स मृत्युः प्राणिनामिह ।
 स च वायुः शरीरेषु प्राणापानः शरीरिणाम् ॥ २० ॥ तस्य
 अयाणि शरीराणि द्दीप्तानि च बहूनि च । लोके यान्यस्य पूज्यन्ते
 विपास्तानि विदुर्बुधाः ॥ २१ ॥ नामधेयानि देवेषु ब्रह्मन्त्य
 यथावत् । निरुच्यन्ते बहुलाश्च कर्मभिरचितैस्त्विहा ॥ २२ ॥
 वेदिं चास्य विदुर्विप्राः शतरुद्रियमुत्तमम् । व्यामिनोक्तञ्च यथापि
 अवस्थाने महात्मनः ॥ २३ ॥ ब्रह्माता सर्वलोकानां विश्वं वायु-
 च्यते महत् । ज्येष्ठभूतं ब्रह्मन्त्वं ब्राह्मणा ऋषयोऽपरे ॥ २४ ॥
 प्रथमो ज्येष्ठ देवानां मुखार्द्धमिज्जगत् । अर्द्धैर्ब्रह्मविधैः प्राणान्
 संरक्षानुत्सृजत्यपि ॥ २५ ॥ विमृशति न पुण्यात्मा शरत्तः शर-
 णागतान् । आयुरारोग्यमैश्वर्यं वित्तं कामांश्च पुष्कलान् ॥ २६ ॥
 स ददाति मनुष्येभ्यः स एवाक्षिपते पुनः । यज्ञादिषु च देवेषु
 तस्मैश्वर्यमिहोच्यते ॥ २७ ॥ स एव व्यापतो नित्यं जैश्रीकण्ठ
 सुसाधुभिः । ऐश्वर्याश्चैव कामानामीश्वरः पुनरुच्यते ॥ २८ ॥
 महेश्वरश्च लोकानां महतानीश्वरश्च स । ब्रह्मनिर्विकल्पक्यै

विंशं व्याप्तमिदं जगत् । तस्य देवस्य तदङ्गं समुद्रे बद्धवा-
सुखम् ॥ २८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि अनुशासनिकपर्वणि दानधर्म ईश्वर-
प्रशंसार्था एकपष्टाधिकशतोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तवति वाक्यन्तु कृष्णे देवकिन्तन्दने ।
भीष्मं घान्तनवं भूयः पर्येषुच्छद्युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ निर्खयी वा
महाबुद्धे सर्वधर्मविदास्वर । प्रत्यक्षमागमो वेति किन्तवोः कारणं
भवेत् ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । नास्वत्र संशयः कश्चिदिति मे वर्तते मतिः ।
शृणु वच्चाभि ते प्राज्ञ सम्यक् त्वमनुपक्वमि । संशयः सुगमस्तत्र
निर्खयस्तत्र दुर्गमः ॥ ३ ॥ दृष्टं यतनचिन्त्यं हि यत्र संशयदर्श-
नम् । प्रत्यक्षं कारणं दृष्ट्वा हेतुकाः प्राज्ञमानिनः ॥ ४ ॥ नास्ती-
त्येवं व्यवस्यन्ति सत्यं संशयमेव च । तदयुक्तं व्यवस्यन्ति बालाः
पण्डितमानिनः ॥ ५ ॥ यत्र चिन्तयन्ते चैकं कारणं किं भवेदिति ।
यत्कथं दीर्घेण कालेन युक्तेनातन्द्रितेन च ॥ ६ ॥ प्राणवाताग्ने-
काश्च जल्पमानेन भारत । तत्परिणैव नान्येन यत्कथं ज्ञेयस्य
दर्शनम् ॥ ७ ॥ हेतूनामन्तमासाद्य विपुलं ज्ञानमुत्तमम् । ज्योतिः
सर्वस्य लोकस्य विपुलं प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥ न त्वव गमनं राजान्
हेतूनां गमनं तथा । यथाश्चमनिबद्धं वाचा सम्परिवर्जयेत् ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्रत्यक्षं लोकतः सिद्धिलोकशागमपूर्वकः ।
शिष्टाचारो बद्धविधस्तस्मै ब्रूहि पितामह ॥ १० ॥

भीष्म उवाच । धर्मस्य ह्यियमणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः ।
संख्या च तैरपि कृता कालेन परिभियते ॥ ११ ॥ अधर्मो धर्म-
समीपे दृश्येः रूप इव दृशतः । तत तैर्भियते दृशतं शृणु वैव युधि-

द्विर ॥ १२ ॥ चतुर्था धी नु विन्दन्ति युतित्यागपराधयाः ।
 धर्मविदेषिणी मन्दा इत्युक्तास्तीषु संशयः ॥ १२ ॥ अत्रोपमास्तु
 साधूनां च स्वागमपुत्रवः । परमिषेव चतुष्टास्तानुपास्य च
 पृच्छ ॥ १४ ॥ कामार्थो पृष्ठतः इत्या खोभमोहानुभारिणी ।
 धर्म इत्येव संबुद्धस्तानुपास्य च पृच्छ ॥ १५ ॥ न तेषां भिद्यते
 वृत्तं वदः स्वाध्यायकर्म च । आचारः कारणश्चैव धर्मवैकल्यां
 पुनः ॥ १६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पुनरेव हि मे बुद्धिः संशयी परिमुञ्चति ।
 अपारे मार्गमाणस्य परं तीरमपश्यतः ॥ १७ ॥ वेदः प्रत्यक्ष-
 नाचारः प्रमाणस्तु त्वयं वद । पृच्छन्तं लब्धते तेषां धर्मवैक-
 ल्याय कथम् ॥ १८ ॥

भीष्म उवाच । धर्मस्य क्रियमाणस्य बलरुद्धिरात्मनिः ।
 व्येवं मन्थसे राज्ञस्त्रिधा धर्मविचारणा ॥ १९ ॥ एक एवेति
 जानीहि त्रिधा धर्मस्य दर्शनम् । पृच्छन्नेन च मे बुद्धिस्त्रयाणा-
 मपि वै तथा ॥ २० ॥ उक्ती मार्गस्त्रयाणान्तु तन्तवैव समाचर ।
 जिज्ञासा न तु कर्तव्या धर्मस्य परितर्कणात् ॥ २१ ॥ उदैव
 भरतश्रेष्ठ मा ते भूदत्र संशयः । धर्मो जड इवाग्रही वदुर्ब्रवीमि
 तदाचर ॥ २२ ॥ अहिंसा सत्यमक्रोधी दानमेतच्चतुष्टयम् । अजात-
 शत्रो शैबल्य धर्म एष अजातनः ॥ २३ ॥ ब्राह्मणेषु च वृत्तिर्वा
 पिद्विप्रेतामहोचिता । तन्वेदि महाशब्दो धर्मस्यैते हि द्वेषिकाः
 ॥ २४ ॥ प्रमाणमप्रमाणं वै यः कुर्याद्बुद्धी जनः । न च प्रमाण-
 तामर्हद्विधादजननो हि सः ॥ २५ ॥ ब्राह्मणानेव शैबल्य चत्-
 कृत्य बद्धमन्य च । एतेष्वेव क्षिमे लोकाः कृत्या इति निबोध
 ताम् ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धी च धर्ममस्त्वन्त धी चैवं प्रत्युपासते
 ब्रवीतु मे भरतेतत् कृते गच्छन्ति तादृशः ॥ २७ ॥

भीष्म उवाच । राजमा तमसा चैव ममवस्तीर्यवेतः । नरकं प्रतिपद्यन्ते धर्मविदेषिणो जनाः ॥ २८ ॥ ये तु धर्मं महाराज सततं पर्युपासते । सत्याञ्जवपराः सन्तस्ते वै स्वर्गभुजो नराः ॥ २९ ॥ धर्म एव गतिस्ते प्रामादार्थोपासनाद्भवेत् । दिवलोकां प्रपद्यन्ते ये धर्मं पर्युपासते ॥ ३० ॥ मनुष्या यदि वा देवाः शरीरमुपताप्य वै । धर्मेण मुखमेधमे लोभदेषविरज्जिताः ॥ ३१ ॥ प्रथमं ब्रह्मणः पत्रं धर्ममाहुर्भनीपिणः । धर्मणः पर्युपासन्ते फलं पक्वमिवाशयम् ॥ ३२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अमनां क्रोदहं क्षयं माधवः किञ्च कुर्वते । ब्रवीतु मे भवानेतन् सन्तोऽमन्तस्य क्रोदहणः ॥ ३३ ॥

भीष्म उवाच । दुराचाराय दुर्गयां दुर्मखाद्याप्यसाधवः । साधवः शीलमम्यन्तः शिष्टाचारस्य लक्षणम् ॥ ३४ ॥ राजमार्गं गवामथे धान्यमथे च धर्मिणः । तेषामेवन्ति राजेन्द्र सर्गं भूत-परीषयो ॥ ३५ ॥ पद्मानामघनं दृष्ट्वा विपद्यन्ति साधवः । न जल्पन्ति च भुञ्जाना न निद्रान्त्यारुपाणयः ॥ ३६ ॥ चित्रभानु-मनदुःखं देवं गाण्डं चतुष्पयम् । ब्राह्मणं धार्मिकं वृद्धं धे कुरन्ति प्रदंक्षिणम् ॥ ३७ ॥ वृद्धानां भारतमानां स्त्रीणाञ्चक्रुधरस्य च । ब्राह्मणानां गवां राजां पथ्य नं ददते च धे ॥ ३८ ॥ अतिश्रीनाञ्च सर्वेषां प्रेषाणां खजनस्य च । तथा शरणक्रामाणां गोप्ता स्यात् स्वामतप्रदः ॥ ३९ ॥ सायं प्रातर्भुञ्ज्याणामघनं दिवनिर्मितम् । नान्तरा भोजनं वृष्टमुपवासविधिर्हि मः ॥ ४० ॥ होमकाले यथा बलिः कालमेव प्रतीक्षते । ऋतुकाले तथा नारो ऋतुमेव प्रती-क्षते ॥ ४१ ॥ नान्यदागच्छते यत्त व्रह्मवर्षेणु तत् क्षुत्तम् । अमृतं ब्राह्मणा गाव इषेत्तत्रयमेकतः ॥ ४२ ॥ तस्माद्दोब्राह्मणं नित्यमर्षेयेन यथाविधि । यजुषा संस्कृतं मांसमुपभुञ्जन् दुष्पति ॥ ४३ ॥ पृष्ठमांसं वृथमांसं पु तस्मात्कृत् तत्समम् । ६ इति पर-

ईशे वाप्यतिष्ठं नोपवाचयेत् ॥ ४४ ॥ कर्म वै सफलं इत्या बुद्ध्या
 प्रतिपादयेत् । शुद्धस्य आसनं ईशमभिवाद्यामिपूज्य च ॥ ४५ ॥
 गुरुनभ्यश्च वदन्ते प्रायुषा वधसा श्रिया । वृद्धात्वातिवर्द्ध्यान्
 न च संप्रेषयेदिति ॥ ४६ ॥ नासीन स्यात् स्त्रियेष्वेवमायुरस्य न
 विध्यते । न नन्मामीक्षते नारीं न नन्मान् पुरुषानपि ॥ ४७ ॥
 मैत्र्युन सततं गुप्रमाहारञ्च समाचरेत् । तीर्थानां गुरवस्तीर्थं
 चोद्याणां हृदयं शुचि ॥ ४८ ॥ दृष्ट्यानां परमं ज्ञानं सन्तोषः
 परमं सुखम् । सायं प्रातश्च वृद्धानां शृणुयात् पृथक्का गिरः
 ॥ ४९ ॥ युतमाप्नोति हि नरः सततं वृद्धमेवया । स्वाध्यायी
 भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ॥ ५० ॥ वच्छेदाद्यनयो नित्य-
 मिन्द्रियाणि तथैव च । संस्कृतं पायसञ्चैव यावकं कृशरं हविः
 ॥ ५१ ॥ अष्टकाः पितृदेव्या ग्रहाणामभिपूजनम् । अशुक्रमणि
 कङ्कथं क्षतानामभिवन्दनम् । व्याधितानाञ्च सर्वपामायुषामभि-
 नन्दनम् ॥ ५२ ॥ न जानु त्वमिति ब्रूवादापन्नाऽपि महत्तरम् ।
 लङ्कारो वा बधो वेति विदत्सु न प्रिण्यते ॥ ५३ ॥ पवराणां
 समानानां शिष्याणाञ्च समाचरेत् । पापमाचक्षते नित्यं कृद्वं
 पापकर्मिणः ॥ ५४ ॥ ज्ञानपूर्वं विनश्यन्ति गूहमाना महाजने ।
 ज्ञानपूर्वं कृतं कर्म ह्यादयन्ते क्षसाधवः ॥ ५५ ॥ न मां मनुष्याः
 पश्यन्ति न मां पश्यन्ति देवताः । पापेनापिहितः पापः पाप-
 मेवाभिजायते ॥ ५६ ॥ यथा वार्दुषिको वृद्धिं ईहमेदि प्रतीक्षते ।
 धर्मिणं पिहितं पापं धर्ममेवाभिवर्द्धयेत् ॥ ५७ ॥ यथा कवच-
 मक्षीमिद्रुतं प्रविक्षीयते । प्रायश्चित्तहतं पापं तथा सद्यः प्रश-
 ष्यति ॥ ५८ ॥ तस्मात् पापं न गूहेत गूहमानं विवर्द्धते । इत्या
 तु साधुष्व्याख्येयं ते तत् प्रथमयन्त्युत ॥ ५९ ॥ प्रायश्चा सक्षितं
 ईदं वत्काले नोपभुज्यते । अन्ये चैतत् प्रथम्यन्ते विवीगे तस्य
 ईद्विजः ॥ ६० ॥ मानसं सर्वभूतानां धर्ममाङ्गमनौघिणः । तस्मात्

सर्वाणि भूतानि धर्ममेव समासते ॥ ६१ ॥ एक इव चरेद्धर्मं न
धर्मध्वजिको भवेत् । धर्मवाचिकका ज्ञेते वै धर्ममुपमुञ्चते ॥ ६२ ॥
अर्थाद्देवानदशेन सेवितामावया गुरुम् । निधिं निदध्यात् पारजा
पात्राद्यं दानयच्छितम् ॥ ६३ ॥

इत्यनुशासनपत्रेण आनुशासनिकपर्वेण दानधर्मं धर्म-
कथने दिग्गृह्यधिकरणतोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । नाभागधेयः प्राप्नोति धनं सुखलजानपि ।
भागधेयान्वितव्यायं कृषो बालय बन्दति ॥ १ ॥ नास्त्राभकाखे
लभते प्रयत्नेऽपि कृते सति । लाभकालेऽप्रयत्ने न लभते विपुलं
धनम् ॥ २ ॥ कृतयत्नाफलायैव दृश्यन्ते मत्तयो नराः । यद्यत्ते-
नैषमानास दृश्यन्ते बहवो जनाः ॥ ३ ॥ यदि यत्ने भवेच्छर्तः
सद्यः फलमवाप्नुयात् । न विद्वान् विद्यया हीनं तृत्तार्थमुप-
संशयेत् ॥ ४ ॥ नालभ्यं चीपलभ्येत नृणां भरतसन्तम । प्रवृत्तं
कृतवन्तोऽपि दृश्यन्ते ह्यफला नराः ॥ ५ ॥ मार्गन्वाययतैरर्वा-
नमार्गैश्चापरः सुखी । अकार्यमसकृत् कृत्वा दृश्यन्ते ह्यधना नराः
॥ ६ ॥ धनयुक्ताः स्वकर्मस्था दृश्यन्ते चापरेऽधनाः । यथोक्तं
नीतिशास्त्राणि नीतियुक्तो न दृश्यते ॥ ७ ॥ धनभिश्च सच्चिदं
शमितः केन हेतुना । विद्यायुक्तो ह्यविद्यस्य धनवान् दुर्मति-
स्तथा ॥ ८ ॥ यदि विद्यामुपाश्रित्य नरः सुखमवाप्नुयात् । न
विद्वान् विद्यया हीनं तृत्तार्थमुपसंशयेत् ॥ ९ ॥ यथा पिपासां
ज्वति पुद्गलः प्राप्य वै जलम् । इष्टार्थो विद्यया ज्ञेवं न विद्यां
प्रकृतेरारः ॥ १० ॥ नाप्राप्तकालो जिवते विद्वः शरयतैरपि ।
कृत्वाप्रेषापि संसृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ ११ ॥

नील उवाच । ईदमानः समारम्भान् यदि नाशार्थेन न ।

सर्वं तपः समारोहेन चतुस्रं प्ररोहति ॥ १२ ॥ दानेन भोगी
भवति मेधावी हृद्यसेववा । पश्चिंशत्वा च वीर्यायुरिति प्राङ्
मनीषिणः ॥ १३ ॥ तस्माद्दयात्र याचेत पूजयेद्धारमिकानपि ।
सुभाषी प्रियकृच्छ्रः कथं सत्त्वाविहिंसकः ॥ १४ ॥ यदा प्रमाणां
प्रसवः सभावश्च सुखासुखि । दंष्ट्रकोटपिपीलानां स्थिरो भव
युधिष्ठिर ॥ १५ ॥

इत्यनुष्ठानपर्याणि चानुष्ठाननिरूपणेणानुष्ठानधर्मोतीति

कथने त्रिपष्टाधिकशतानुष्ठानः ॥ १६३ ॥

भीष्म उवाच । कार्यते यच्च क्रियते सच्चासच्च कृतकृतम् ।
तत्राश्वसौत सत् कृत्वा यमत् कृत्वा न विश्वसेत् ॥ १ ॥ काल एव
सर्वकाले निग्रहानुग्रहौ ददत् । बुद्धिमाविश्व भूतानां धर्मधर्म
प्रवर्तते ॥ २ ॥ यदा तस्य भवेद्बुद्धिधर्मधर्मस्य प्रदर्शनात् । यदा-
श्वसौत धर्मात्मा दृढबुद्धिर्न विश्वसेत् ॥ ३ ॥ एतावन्मात्रमहि
भूतानां प्राञ्जलक्षणम् । कालयुक्तो ह्यभयविक्रमं युक्तं समा-
चरेत् ॥ ४ ॥ यथाप्यपस्थितैर्यथाः प्रजायन्ते न राजसाः । एव-
मेवात्मनात्मानं पूजयन्तीह धार्मिकाः ॥ ५ ॥ न ह्यधर्मतया धर्मं
दद्यात् कालः कथञ्चन । तस्मादिष्टुहमात्मानं जानीयाद्धर्मधारि-
णम् ॥ ६ ॥ स्पष्टमप्यममर्थो हि स्वल्पन्तमिव पावकम् । अधर्मैः
सन्ततो धर्मं कालेन परिवर्तितम् ॥ ७ ॥ कार्यावितो हि धर्मैश्च
धर्मो हि विजयावहः । तयाणामपि लोकानामालोककरणं
भवेत् ॥ ८ ॥ न तु कश्चिन्मयेत् प्राज्ञो महीसैव करं नरम् ।
उच्यमानस्तु धर्मेण सर्वलोकभयञ्जले ॥ ९ ॥ शूद्रोऽहं नाधिकारी
नि चातुराश्वस्यसेवने । इति विज्ञानमपरे नालम्बुपदधत्तुत ॥ १० ॥
विश्वेभ्यश्च न वक्ष्यामि चातुर्वर्ष्यस्य तत्त्वतः । पञ्चभूतधरोराणां

सर्वेषां सदृशात्मनाम् ॥ ११ ॥ लोकधर्मं च धर्मं च विधीयकार्षं
 कृतम् । यथैकत्वं धनर्वाति प्राणिनस्तत्र विस्तरः ॥ १२ ॥ यधुवी
 हि कथं लोकः स्मृतो धर्मः कथं ध्रुवः । यत्र कालो ध्रुवस्तात तत्र
 धर्मः समानतः ॥ १३ ॥ सर्वेषां तुल्यदेहानां सर्वेषां सदृशात्मनाम् ।
 कालो धर्मेषु संयुक्तः श्रेष्ठ एव स्वयं गुरुः ॥ १४ ॥ एवं सति न
 दोषोऽस्ति भूतानां धर्मसेवने । तिर्यग्ग्योनावपि सतां लोक एव-
 मतो गुरुः ॥ १५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आद्यशासनिकपर्वणि दानधर्मं धर्म-
 कथने चतुःपष्टाधिकशतोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

वैशम्पायन उवाच । शरतल्पगतं भीष्मं पाण्डनोऽथ कुरुदहः ।
 युधिष्ठिरो हितं प्रेष्यत्परुष्यन् कल्मषापहम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किं श्रेयः परुषस्येह किं कर्तव्यं सुख-
 मेधते । विपाप्मा तु भवैत् केन किं वा कल्मषनाशनम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत्र शुश्रूषमाणाय नृपः शान्तनवस्तदा ।
 देववंशं वक्ष्याम्यावमाषट् परुषर्षभ ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । अयं देवतवंशो वै ऋषिवंशसमन्वितः । त्रि-
 सन्ध्यां पठितः पुत्र कल्मषापहरः परः ॥ ४ ॥ यदङ्गा कुरुते
 पापमिन्द्रियैः परुषशरन् । बुद्धिपूर्वमनुद्विवां रात्रौ वक्ष्यापि
 सन्ध्यायोः ॥ ५ ॥ सुच्यते सर्वपापेभ्यः कीर्त्तयन् वै शुचिः सदा ।
 नाम्नी न वधिरः काले कुरुते स्वस्तिमान् सदा ॥ ६ ॥ तिर्यग्योनिं
 न गच्छेच्च नरकं सङ्गराणि च । न च दुःखभयं तस्य मरणे न
 च सुच्यते ॥ ७ ॥ देवासुरगुरुर्देवः सर्वभूतनमस्कृतः । यद्विन्वी-
 ष्याप्यनिर्देषः सर्वप्राणो ज्ञवीजिजः ॥ ८ ॥ पितामहो जगन्नाथः
 सावित्री ब्रह्मणः सती । वेदभूरय कर्ता च विष्णुर्नारायणः

प्रभुः ॥ ८ ॥ उमापतिर्विक्रपाक्षः स्रग्धरः उमापतिस्तथा । विशाखी
 इतभुष्यायुषन्द्रादित्यौ प्रभाकरौ ॥ १० ॥ यज्ञः यज्ञीपतिर्देवी यमी
 यमोर्धवा सप्त । वरुणः सप्त गौर्या च सप्तरीया च यमेश्वरः
 ॥ ११ ॥ सौम्या गोः सुरभिर्देवी विश्ववाच महाहृषिः । यज्ञस्यः
 सागरो गङ्गा स्रवन्त्योऽथ मरुद्गणाः ॥ १२ ॥ वासुकिश्चास्तपः
 सिद्धाः कृष्णदेवायनस्तथा । नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसुर्ब्रह्मा
 इन्द्रः ॥ १३ ॥ तुम्बुरुश्चित्रमेनस इवदूतश्च विश्रुतः । देवकन्या
 महाभागा दिव्याद्याश्वरसाङ्गणा ॥ १४ ॥ सर्वथी मेनका रथा
 निचक्रेथी ह्यलम्बुधा । विश्वाची च वृताची च पञ्चचूडा तिष्ठो-
 त्तमा ॥ १५ ॥ षादित्या वसवो रुद्राः साश्विनः पितरोऽपि च ।
 धर्मः श्रुतं तपो दीक्षा व्यवसायः पितामहः ॥ १६ ॥ सर्वथीं दिवसा-
 येव मारीचः कक्षपस्तथा । युक्तो तृप्तस्तभिर्भौमो बुधो राज्ञः
 यमेश्वरः ॥ १७ ॥ नक्षत्राण्यृतयैव मासाः पक्षाः सवत्कराः ।
 वैततेवाः समुद्राय कद्रुजाः पद्मगास्तथा ॥ १८ ॥ यतदूरं विषाघा
 च चन्द्रभागा सरस्वती । सिन्धुश्च देविका चैव प्रभाः सुकराणि
 च ॥ १९ ॥ गङ्गा महानदी वेणा कावेरी नर्मदा तथा । कुसुंपुना
 विशखा च करतोयाम्बुवाहिनी ॥ २० ॥ सरयुर्गण्डकी चै
 कोहितश्च महानदः । ताम्बाराणा वेतवती पर्षाशा गौतमी तथा
 ॥ २१ ॥ गोदावरी च वेङ्का च कृष्णवेणा तथा रिजा । इषदती
 च कावेरी बहुमन्दाकिनौ तथा ॥ २२ ॥ प्रवागक्ष प्रभास
 पुष्पं नैमिषमेव च । तच्च विश्वेश्वरस्थानं वसन्ति विमलं सर
 ॥ २३ ॥ पुण्यतीर्थेषु कलिलं कुरुक्षेत्रं प्रकीर्तितम् । सिन्धुत्तम
 स्तपो दानं जप्यमार्गमथापि च ॥ २४ ॥ हिरण्यती वितस्ता
 तथा प्रचवती नदी । वेदस्मृतिर्वेदवती मातृवाचाश्चवत्यपि ॥ २५ ॥
 भूमिभागास्तथा पुष्पा गङ्गाहारमथापि च । अश्विमुखास्त
 मीथा नदी चित्रवहा तथा ॥ २६ ॥ चर्मखती नदी पुष्पा कोशिर

वसुना तथा । नदी भीमरथी चैव बाह्वरा च महाजदी ॥ ३० ॥
 नाहेन्द्रवाणी त्रिदिवा नीलिका च सरस्वती । मन्दा चापरमन्दा
 च तथा तीर्थमहाहृद् ॥ ३८ ॥ गया च फल्गुतीर्थश्च धर्मारथं
 सुरैर्वृतम् । तथा देवनदी पुण्या सरस्व ब्रह्मनिर्मितम् ॥ ३९ ॥
 पुष्पं त्रिलोकविख्यातं सर्वपापहरं ध्रुवम् । हिमवान् पर्वतश्चैव
 दिव्यौषधिसमन्वितः ॥ ३० ॥ विश्वो धातुविचित्राङ्गस्तीर्थवानौ-
 षधान्वितः । मेरुमहेन्द्री मलयः श्वेतश्च रजतान्वितः ॥ ३१ ॥
 शृङ्गवाष्पन्दरी नीलो निषधी हृद् रस्तथा । चित्रकूटोऽज्जनामश्व
 पर्वतो गन्धमादनः ॥ ३२ ॥ पुण्ड्रः सोमगिरिश्चैव तथैवान्ये मही-
 चराः । दिग्धश्च विदिग्धश्चैव क्षितिः सर्वं महीरुहाः ॥ ३३ ॥
 विश्वेदेवा नभश्चैव नक्षत्राणि ग्रहास्तथा । पान्तु नः सततं देवाः
 कीर्त्तिकाकीर्त्तिता मया ॥ ३४ ॥ कीर्त्तियानो नरो ज्ञेयान् मुच्यते
 सर्वकिल्बिषैः । स्तुवंश्च प्रतिनन्दंश्च मुच्यते सर्वतो मयात् ॥ ३५ ॥
 सर्वसङ्करपापेभ्यो द्वितास्तवनन्दकः । द्वितानन्तरं विप्रास्तपः
 मिहांस्तपोधिकान् ॥ ३६ ॥ कीर्त्तितान् कीर्त्तिययामि सर्वपाप-
 प्रमोचनान् । यशस्वीतोऽथ रैभ्यश्च काश्चीवानोपिजस्तथा ॥ ३७ ॥
 भृशङ्गिरास्तथा कणो मेधातिथिरथ प्रभुः । वही च गुणसम्पन्नः
 प्राची दिग्मुपाश्रिताः ॥ ३८ ॥ भद्रान्द्रियं महाभागा उम्बु-
 प्रमुचुस्तथा । मुमुचुश्च महाभागाः स्वस्वात्त्रेयश्च वीर्यवान् ॥ ३९ ॥
 भित्तावरुणयोः पुत्रस्तथागस्त्रः प्रतापवान् । दृढायुषोर्ह बाह्वश्च
 विभ्रुतास्तुप्रसक्तौ ॥ ४० ॥ पश्चिमां दिग्माश्रित्य च एषन्ते
 निबोध तान् । सप्तङ्गः सह सोदर्थैः परिव्याधश्च वीर्यवान् ॥ ४१ ॥
 अग्निदीर्घतमाश्चैव गोतमः काश्यपस्तथा । एकतश्च द्वितश्चैव क्षित-
 श्चैव महादृषिः ॥ ४२ ॥ पत्रेः पुत्रश्च धर्मात्मा तथा सारस्वतः
 प्रभुः । सत्तरां दिग्मास्थाय च एषन्ते निबोध तान् ॥ ४३ ॥
 पश्चिमेदिष्ठः शक्तिश्च पाराशर्यश्च वीर्यवान् । विष्णोर्हो भद्र-

राज्ञो जमदग्निस्तथैव ॥ ४४ ॥ ऋषीकपुत्रो रामश्च ऋषि-
 रोहाणिकस्तथा । श्वेतकेतुः कीदृशश्च विपुशो द्विजस्तथा ॥ ४५ ॥
 देवधर्मा च धीमन्श्च हस्तिकाश्वप एव च । श्रीमशो नाचिकीतश्च
 श्रीमहर्षण एव च ॥ ४६ ॥ ऋषिदशम्यवाशैव भार्गवश्चाश्व-
 स्तथा । एष वै समवायश्च ऋषिवेदसमन्वितः ॥ ४७ ॥ आद्यः
 प्रकीर्तितो राजन् सर्वपापप्रमोचनः । तृगो वयातिर्नङ्गुषो बहु-
 पुरुष वीर्यवान् ॥ ४८ ॥ सगरो धुम्भ, मारोऽथ दिल्लीपश्च प्रताप-
 वान् । कृमाश्वो यौवनाश्वश्च चित्ताश्वः सत्यवांस्तथा ॥ ४९ ॥
 दुष्मन्तो भरतश्चैव चक्रवर्ती महामनाः । यवनो जनकश्चैव तथा
 वृष्टरथो नृपः ॥ ५० ॥ रघुर्नरवरश्चैव तथा दशरथो नृपः ।
 रामो राजसमहा वीरः यशविन्दुर्भगीरथः ॥ ५१ ॥ हरिश्चन्द्रो
 मरुत्तय तथा दृढरथो नृपः । महीन्द्रयो जलकश्च ऐलयैव नरा-
 धिपः ॥ ५२ ॥ करम्भनो नरयेष्टः काश्वीरश्च नराधिपः । दक्षो-
 ऽम्बरीषः कुकुरो रैवतश्च महायथाः । कुरु सम्यरणाश्चैव माश्रुता
 सत्यविक्रमः ॥ ५३ ॥ मुचकुन्दश्च राजर्षिर्जङ्गुजाङ्गुमिसेविनः । आदि-
 राजः पृथुर्वैश्यो मित्रभानुः प्रियहृरः ॥ ५४ ॥ तमदस्युश्चैव राजा
 श्वेतो राजर्षिसन्ममः । महाभिषय विख्यातो निमी राजा तथा-
 दृकः ॥ ५५ ॥ आयुः क्षुपय राजर्षिः कक्षियुश्च नराधिपः ।
 प्रतर्दिनो द्विवेदासः सुदासः कौशलेश्वरः ॥ ५६ ॥ ऐल्लो नलथ
 राजर्षिर्मेनुश्चैव प्रजापतिः । हरिश्चय पृथुश्च प्रतीपः शास्तनु-
 स्तथा ॥ ५७ ॥ अजः प्राचीनवर्षेयश्च तथेक्ष्माकर्महायथाः । अम-
 रण्यो नरपतिर्जानुजङ्गुस्तथैव च । कञ्जसेनश्च राजर्षिर्ष्ये चान्ये
 नानुकीर्तिनाः ॥ ५८ ॥ कल्पमुत्याय चो नित्यं सभ्यो देवस्त-
 मयोदये । पठेच्छुधिरनाश्रुतः स धर्मकलभभाग्भवेत् ॥ ५९ ॥
 दिवा देवर्षयश्चैव स्तुता राजर्षयस्तथा । पृथिव्यायर्षयः स्रगं
 विधास्यन्ति मसेश्वरः ॥ ६० ॥ मा विद्मं मा च मे पयं मा च

विपरिपन्निवः । ध्रुवो ज्यो मे निरुं ह्यात् परत च युवा
मतिः ॥ ६१ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि धानुशासनिकपर्वणि दानधर्मे
वंशानुकीर्तने पञ्चपट्टाधिकप्रतीऽध्यायः ॥ १६५ ॥

जनमेजय उवाच । शरतस्यगते भीष्मे कौरवाणां धुरन्धरे ।
ब्रह्मणे वीरघनेन पाण्डवैः समुपस्थिते ॥ १ ॥ युधिष्ठिरो महा-
प्राज्ञो मम पूर्वपितामहः । धर्माणामागमं युत्वा विदित्वा सर्व-
संभवान् ॥ २ ॥ दानानाञ्च विधिं युत्वा हिन्दधर्माधिक्यवः ।
वदन्त्यदकरोदिमं तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । यश्चूनाङ्गत्सं स्तिमितं सर्वं तद्राजमण्ड-
लम् । तूष्णींभूते ततस्तस्मिन् पटी चित्तमिवापिर्तम् ॥ ४ ॥ मुहूर्त्त-
मिव च ध्यात्वा व्यासः सत्यवतीसुतः । नृपं शयानं गाङ्गेवमिदमाह
वचस्तदा ॥ ५ ॥ राजन् प्रकृतिमापन्नः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
सङ्घितो भ्रातृभिः सर्वैः पार्थिवैश्चानुवाविभिः ॥ ६ ॥ उपास्यो ह्यं
नरव्याघ्रं कुरु ऋशोन धीमता । तमिमं परवानाय समनुष्णातु-
मर्हसि ॥ ७ ॥ एवमुक्तो भगवता व्यासेन पृथिवीपतिः । युधि-
ष्ठिरं सहाभात्यमनुजघ्ने नदीसुतः ॥ ८ ॥ उवाच चैनं मधुरं
नृपं शान्तनवो नृपः । प्रविशस्व पुरीं राजन् ज्ये तु ते मानसी
ज्वरः ॥ ९ ॥ वज्रस्य विविधैर्वै चैर्बहुभैश्चाप्तदक्षिणैः । सद्यति-
रिव राजेन्द्र सदाङ्गपुरःसरः ॥ १० ॥ अत्रधर्मरतः पाशं पित्र-
न्देवांश्च तर्पय । श्रेयसा वोष्मसे चैव ज्ये तु ते मानसी ज्वरः ॥ ११ ॥
रक्षस्व प्रजाः सर्वाः प्रकृतीः परिग्राम्भव । सुहृदः फलवत्-
कारैरेवैवस्व यथाहंतः ॥ १२ ॥ यमु ह्यं तात जीवन्तु निर्याप्य
सहृदस्ताया । चैत्यस्थाने स्तितं वृक्षं फलवन्तमिव दिजाः ॥ १३ ॥

आगन्तव्यञ्च भवता समये मम पार्थिव । विनिवृत्ते हिमकरे
 प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥ १४ ॥ तथेत्युक्त्वा तु कौन्तेयः सोऽभिवाद्य
 पितामहम् । प्रवयौ सपरीवारो नगरं नागसाह्वयम् ॥ १५ ॥
 हृतराष्ट्रं परस्कृत्य गांधारीञ्च पतिव्रताम् । सहितैर्ऋषिभिः
 सर्वैर्भ्रातृभिः केशवेन च ॥ १६ ॥ पौरजानपदैश्चैव मन्त्रिभिश्चैव
 पार्थिव । प्रविवेश कुरुश्रेष्ठः पुरं वारणासाह्वयम् ॥ १७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मं
 भीष्मानुज्ञायां षट्षष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

समाप्तञ्चेदमानुशासनिकं पर्व ।

॥ अथ स्वर्गारोहणिकं पर्व ॥

वशम्यायन उवाच । ततः कुन्तीसुतो राजा पौरजानपदं
 जनम् । पूजयित्वा यथान्यायमनुजज्ञे गृहान् प्रति ॥ १ ॥
 सान्तयामास नारीञ्च हतवीरा हतेश्वराः । विपलैरर्षैश्चैव तदा
 पाण्डुसुतो नृपः ॥ २ ॥ सोऽभिषिक्तो महाप्राज्ञः प्राप्य राज्यं
 युधिष्ठिरः । उपस्थाप्य नरश्रेष्ठः सर्वाः सुप्रकृतीस्तदा ॥ ३ ॥
 दिजेभ्यो बलमुख्येभ्यो नैगमेभ्यश्च नित्यशः । प्रतिगृह्णाधिपो मुख्या-
 स्तथा धर्मवृत्ताम्बरः ॥ ४ ॥ उपित्वा शर्वरीः श्रीमान् पञ्चाश-
 त्कगुरोस्तमे । समयं कौरवाग्रस्य सत्कारं पुरुषर्षभः ॥ ५ ॥ स
 निर्ययौ गजपुराद्याजकैः परिवारितः । दृष्ट्वा निवृत्तमाहितं
 प्रवृत्तञ्चोत्तरायणम् ॥ ६ ॥ हृतं माह्वञ्च गन्धाय श्रीमाणि च
 युधिष्ठिरः । चन्दनागुरुमुख्यानि तथाकालीयकाम्यपि ॥ ७ ॥
 प्रस्थाप्य पूर्वं कौन्तेवो भीष्मसंस्करणाय वै । माह्वानि च महा-
 र्हाणि रत्नानि विविधानि च ॥ ८ ॥ हृतराष्ट्रं परस्कृत्य गांधी-

रीषु यथस्त्रिणीम् । मातरश्च पृथां धीमान् भातृश्च पुत्रधर्मः
 ॥ ८ ॥ जनार्द्धेनेनानुगतो विदुरेण च धीमता । युवुत्सना च
 कौरव्यो युयुधानेन वा विभो ॥ १० ॥ महता राजदोषेन परि-
 वारेण संवृतः । स्तूयमानो महातेजा भीष्मस्याम्बिननुव्रजन् ॥ ११ ॥
 निश्चक्राम पुरात्तस्माद्यथा दिवपतिस्तथा । आससाद् कुरुक्षेत्रे
 तथा शान्तनवं नृपः ॥ १२ ॥ उपास्यमानं व्यासेन पाराशर्षेण
 धीमता । नारदेन च राजर्षे देवलेनासितेन च ॥ १३ ॥ हत-
 शिष्टैर्नृपैर्यान्वैर्नानादिशसमागतैः । रक्षिभिश्च महात्मानं रक्ष-
 माणां समन्ततः ॥ १४ ॥ शयानं वीरशयने ददर्श नृपतिस्तथा ।
 ततो रथाद्वातीर्थे भ्रातृभिः सह धर्मराट् ॥ १५ ॥ अभिवाद्याश्च
 कौरव्यं पितामहमरिन्दमम् । हैपायनादीन् विप्रांश्च तैश्च प्रत्यति-
 नन्दितः ॥ १६ ॥ ऋत्विग्भिर्ब्रह्मकल्पैश्च भ्रातृभिश्च सहाश्रुतः ।
 आसाद्य शरतल्पपस्थमृषिभिः परिवारितम् ॥ १७ ॥ अन्नवी-
 ह्वरतश्चेष्टं धर्मराजो युधिष्ठिरः । भ्रातृभिः सह कौरव्य शयानं
 निष्कगासुतम् ॥ १८ ॥ युधिष्ठिरोऽहं नृपते नमस्ते जाह्नवीसुत ।
 शृणोषि चेन्नहाबाहो ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १९ ॥ प्राप्तोऽस्मि
 समये राजन्मनीनादाय ते विभो । आचार्या ब्राह्मणाश्चैव ऋत्विजो
 भ्रातरश्च मे ॥ २० ॥ पुत्रश्च ते महातेजा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 उपस्थितः सन्नामात्यो वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥ २१ ॥ हतशिष्टाश्च
 राजानः सर्वे च कुरुजाह्नवाः । तान् पश्य कुरुगार्दूल समुषोष्-
 च क्षीयने ॥ २२ ॥ वसेह किञ्चित् कर्तव्यं तत्सर्वं प्रापितं मया ।
 कथोक्ते भवता काले सर्वमेव च तत्कृतम् ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु गाङ्गेयः कुन्तीपुत्रेण धीमता ।
 ददर्श भरतान् सर्वान् संस्थितान् परिवार्य तम् ॥ २४ ॥ ततश्च
 बलवान् भीष्मः प्रष्टुञ्च विपुलं भुजम् । उद्यकोबहुरो वाक्सी-
 काक्षी वचनमब्रवीत् ॥ २५ ॥ दिष्टा प्राप्तोऽसि कौन्तेय सन्नामात्यो

बुधिष्ठिर । परिहृत्सो हि भगवान् उच्यतेऽसुहिवाकरः ॥ २६ ॥
 चष्टपचायतं रात्रः प्रथमस्याद्य मे गताः । शरेषु निशिताग्नेषु
 वषावर्षयतं तथा ॥ २७ ॥ माघोऽयं समनुपातो मासः शौभ्यो
 बुधिष्ठिर । त्रिभागवेद्यः पक्षोऽयं शुद्धो भवितुमर्हति ॥ २८ ॥
 एवमुक्त्वा तु गात्रेवो धर्मपुत्रं बुधिष्ठिरम् । हृतराष्ट्रमथामन्त्र
 काले वचनमब्रवीत् ॥ २९ ॥

भीष्म उवाच । राजन् विदितधर्मोऽसि सुनिर्णीतायसंशयः ।
 बद्धश्रुता हि ते विप्रा बहवः पथ्युपासिताः ॥ ३० ॥ वेदशास्त्राणि
 सूत्राणि धर्मोऽयं मनुजेश्वर । वेदांश्च चतुरः सर्वांश्चिक्षेणानु-
 बुध्यसे ॥ ३१ ॥ न शोचितव्यं कौरव्य भवितव्यं हि तत्तथा । श्रुतं
 दिवश्चस्यन्ते कृष्यादौपायनादपि ॥ ३२ ॥ वषा पाण्डोः सुता
 राजंस्तथैव तव धर्मतः । तान् पाण्डव स्थितो धर्मं गुरुशुभ्रपथे
 रतान् ॥ ३३ ॥ धर्मराजो हि शुद्धात्मा निर्दिष्टे स्वास्यते तव ।
 आदृशंस्यपरं ज्ञेयं जानामि गुरुवत्सलम् ॥ ३४ ॥ तव पुत्रा
 दुरात्मानः क्रोधलोभपरावणाः । ईर्ष्याभिभूता दुर्बलाः ताव
 शोचितुमर्हसि ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्त्वा वचनं हृतराष्ट्रं मनीषि-
 षाम् । वासुदेवं महाबाहूमभ्यभाषत कौरवः ॥ ३६ ॥

भीष्म उवाच । भगवन् दिवदेवेश सुरासरनमस्कृत । त्रिवि-
 क्रम नमस्तोऽस्तु प्रह्वचप्रगदाधर ॥ ३७ ॥ वासुदेवो हिरण्यात्मा
 गुरुषः सत्रिता विराट् । जीवभूतोऽनुकूपस्त्वं परमात्मा जनात्मनः
 ॥ ३८ ॥ अद्भुतस्त्वद्गतमनाः सद्गारुडपरिग्रहः । त्रायस्व पुष्ट-
 शीकाश्च पुरुषोत्तम नित्ययः ॥ ३९ ॥ पनुजानीहि मां कृष्या
 वैकुण्ठ पुरुषोत्तम । रक्षाय ते पाण्डवेवा भवान् दीर्घां परावणम्
 ॥ ४० ॥ उक्तवानजि दुर्बुद्धिं मन्दं दुर्व्योचनं पुरा । यतः कृष्या-
 स्ततो धर्मो जतो धर्मस्ततो जयः ॥ ४१ ॥ वासुदेवेन तीर्थेन

बुद्ध संशय्य पाण्डुरैः । उन्मानस्य परः काण्डस्य वेति च युगः युगः ॥ ४२ ॥ न च मे तद्वचो ब्रूयुः कृतवान् च तु मन्त्रयोः । आस-
 विषीच प्रविशौ ततः स निघ्नं गतः ॥ ४३ ॥ ज्ञान्मु ज्ञानाभ्यां
 ईवं पुराणस्यपि सत्तमम् । नरेण उद्धितं द्वे वदन्तीं सुचिरो-
 वितम् ॥ ४४ ॥ यथा मे नारदः प्राह व्यासश्च समहातयाः ।
 नरनारायणावितौ सन्धूती मनुजेष्विति ॥ ४५ ॥ स मां ज्ञान-
 ज्ञानीहि कृष्या मोक्षे क्लीवरम् । ज्ञवाहं कमनुष्वातो गच्छेहं
 परमां गतिम् ॥ ४६ ॥

वासुदेव उवाच । अनुजानानि भीष्म त्वां वसुन् प्राप्नुहि
 पार्थिव । न तेऽस्ति वृजिनं किञ्चिद्विद्म लोके महाद्युते ॥ ४७ ॥
 पित्रभक्तोऽसि राजर्षे मार्कण्डेय इवापरः । धीम बल्युस्ताव वधि
 स्थितो भव्य इवानतः ॥ ४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु गाङ्गेयः पाण्डवानिदमब्र-
 वीत् । इतराद्भुखांश्चापि सर्वांश्च सुहृदांस्तथा ॥ ४९ ॥ प्राप्ता-
 नुत्तुचटुमिच्छामि तवानुष्वातुमर्हस्य । सत्येषु वतितव्यं वः सत्यं
 हि परमं बलम् ॥ ५० ॥ यानृषंस्यपरेर्भाव्यं सदैव निवतात्मभिः ।
 ब्रह्मचैर्वर्षेण्यौषेय तपोनित्यैश्च भारताः ॥ ५१ ॥ इत्युक्त्वा सुहृदः
 सर्वान् संपरिष्वज्य चैव हि । पुनरेवाब्रवीद्धीमान् युधिष्ठिरमिदं
 वचः ॥ ५२ ॥ ब्राह्मणाश्चैव ते नित्यं प्राञ्जाश्चैव विधिमतः । याचाभ्यां
 श्रद्धितश्चैव पूजनीया जनाधिप ॥ ५३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि स्वर्गारोहणिकपर्वणि दानधर्मे भीष्म-
 पार्थनायां सप्तषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा सुहृन् सर्वान् भीष्मः शान्त-
 नवदादा । नृणां बभूव कौरव्य स सुहृत्समरिन्दन ॥ १ ॥ आर-

वामास बालानं धारणासु ब्रह्मभारतम् । तस्मीह मगमद् प्राचाः
 सन्निरुद्धा महात्मनः ॥ २ ॥ यद्यच्छुद्धिं गान्धाषां च यान्तनु-
 सुतस्तदा । तत्तद्विद्यया मभवद्योगयुक्तस्य वै क्रमात् ॥ ३ ॥ इ-
 भास्येभाषीच मध्ये तेषां महात्मनाम् । सन्नितैर्जनिभिः सर्वै-
 स्त्रया व्यासादिभिर्नृप ॥ ४ ॥ अथेन प्रेषतां तेषां निःशुद्धः को-
 ऽभवत्तदा । तद्वद्वा विजिताः सर्वे वासुदेवपुरीतमाः । सन्नितै-
 र्जनिभिः सर्वैस्तथा व्यासादिभिर्नृप ॥ ५ ॥ सन्निरुद्धस्तु तैनात्मा
 सर्वव्यायतनेषु वै । जगाम भिस्वा मूर्धानं दिवमभ्युत्थपात च
 ॥ ६ ॥ ईवदुन्दुभिनादृश पुण्यवर्षैः सद्ब्रह्मवत् । सिद्धा ब्रह्मव-
 र्शैव वासुसाध्विति चर्षिताः ॥ ७ ॥ महीच्छंभुश्च भीमस्य मूर्ध-
 निश्चाप्यनाधिप । निःशुद्ध्याकाशमाविष्ट अथेनान्तरधीवत ॥ ८ ॥
 एवं च राजगार्हृश्च नृपः यान्तनवस्तदा । समयुज्यत काशेन
 भरतानां कुलोद्भवः ॥ ९ ॥ ततस्त्वाशव द्वाक्षणि गर्भाश्च विवि-
 धान् बभूवुः । चिताश्चक्रुर्महात्मानः पाण्डवा विदुरस्तथा ॥ १० ॥
 युयुत्सुश्चापि कौरव्यं प्रेषकाक्षितरेऽभवन् । युधिष्ठिरश्च गात्रेयं
 विदुरश्च महामतिः ॥ ११ ॥ काश्यपामामतुर्दभौ श्रीमैर्माक्षीश्च
 कौरवम् । धारवामास तस्याश्च युयुत्सुश्चतसुत्तमम् ॥ १२ ॥
 चामरव्यजने शुभ्रे भीमसेनार्जुनावुभौ । उथीषि पर्येषणीतां
 माद्रीपुत्रावुभावपि ॥ १३ ॥ युधिष्ठिरश्च सन्नितो वृतराद्रश्च प्रादतः ।
 क्षिवः कौरवमायस्य भीमं कुरुकुलोद्भवम् । ताकवृन्तान्युपादाह
 पर्येषीजन्त सर्वथः ॥ १४ ॥ ततोऽस्य विधिवच्छक्रुः पितृमेधं महा-
 ज्ञनः । वज्रं बह्वृषशास्त्री जगुः सामानि सामगाः ॥ १५ ॥
 ततश्चन्दनकाष्ठैश्च तथा काशीवकीरपि । काशात्तुसप्रभृतिभि-
 र्मन्त्रैश्चोच्चावचैरपि ॥ १६ ॥ समवच्छाद्य गात्रेयं संप्रणवाह्यं कृता-
 क्षनम् । अपसव्यमकुर्वन्त वृतराद्रमुखाधिताम् ॥ १७ ॥ संस्कृत-
 यं कुरुमेधं गात्रेयं कुरुसरताः । जम्बुर्मागीरयोः पुण्यान्धवि-

सुभ्रं सुभ्रदः ॥ १८ ॥ सुभ्रमन्वयाया सुभ्रिभ्यः सुभ्रिभ्यः
 १ । सुभ्रेण भरतस्त्रीभिर्बि च योराः उमागता ॥ १९ ॥ सुभ्रि
 सुभ्रिरे चैव गाहेवस्य महात्मनः । विधिबद्धरतयेठ स च सुभ्रि
 समस्तदा ॥ २० ॥ ततो भागीरथी देवी तनवस्योदकी कृते ।
 उत्थाव सखिवात्सल्याद्गुती शोकविह्वला ॥ २१ ॥ परिदिवसती
 तत्र कौरवानभ्यभाषत । निबोधत यथावृत्तमुच्यमानं मवागवाः
 ॥ २२ ॥ राजवृत्तेन सम्पन्नः प्रश्रयामित्रनेन च । सुत्कर्ता
 सुवृत्तानां पितृभक्तो महाव्रतः ॥ २३ ॥ जामदग्न्येन रामेण चः
 पुरा न पराजितः । दिव्यैरस्त्रैर्महावीर्यैः स हतोऽद्य सिखण्डिना
 ॥ २४ ॥ यश्चसामयं नूनं हृदयं मम पार्श्विवाः । यपञ्चताः
 प्रियं पुत्रं बन्धुं दीर्यति मेद्य वै ॥ २५ ॥ समेतं पार्श्विवं चरं
 काशिपुर्षीं स्ववस्यरे । विजित्यैकरणेनैव कन्यायावं जहार च
 ॥ २६ ॥ वस्य नास्ति बली तुल्यः पृथिव्यामपि कथन । चतं
 सिखण्डिना मृत्वा न विदीर्यति मे मनः ॥ २७ ॥ जामदग्न्यः
 कुरुक्षेत्रे युधि येन महात्मना । पीडितो नातिवदनेन स हतो-
 ऽद्य सिखण्डिना ॥ २८ ॥ एवम्विधं बद्ध तदा विलपन्ती महा-
 नदीम् । पाश्चात्सवामास तदा साञ्जा दामोदरो विभुः ॥ २९ ॥
 उमाश्रवणहि भद्रे त्वं मांशुचः प्रियदर्शने । गतः स परमं लोकं
 तव पुत्री न संशयः ॥ ३० ॥ वसुरेष महातेजाः प्रापहीषिष्य
 शोभने । मानुषलमनुप्राप्तो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ ३१ ॥ स एष
 चतुर्भुजो वृद्धमानो रणाजिरे । धनस्त्रधन निहती नैष द्वि
 सिखण्डिना ॥ ३२ ॥ भीष्मं हि कुरुयादूर्ध्वमुद्यतेषु महारथे ।
 न शक्तः संबुगी हन्तुं सावादिपि शतशतुः ॥ ३३ ॥ स्वच्छन्दतस्तव
 सुतो गतः स्वर्गं शुभानने । न शक्ता विनिहन्तुं वै रथे तं सर्व-
 शिवताः ॥ ३४ ॥ तज्जाप्या द्वि गह्वे तं शोचन्न कुरुगन्धर्वम् ।
 वसुरेष गतो द्वि पुरुषे विज्वरा भव ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा सा तु हृद्येन व्यासेन च सरि-
 दरा । त्यक्त्वा धीकं महाराज प्रकृतिं प्राप आश्रयी ॥ ३६ ॥
 सत्कृत्य ते तां सरितं तदा हृद्यमुखा नृप । अनुयातास्त वा सर्वे
 व्यवर्तन्त जनाधिप ॥ ३७ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि स्वर्गारोहणिकपर्वणि दानधर्मं भीष्म-
 स्वर्गारोहणे षष्ट्यष्टाधिकश्लोकाः ॥ १६८ ॥

समाप्तोऽयं स्वर्गारोहणिकं पर्व ।

समाप्तश्चेदमनुयासनपर्व ।

श्रीमहाभारतम्

अश्वमेधपर्व ।

नारायणं नमस्कृत्य नरैश्चैव नरानामसु ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमदीरयेत् ॥

वैशम्पायन उवाच । कृतोऽक्रन्तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ।
परस्कृत्य महाबाहुरुत्ताराकुलेन्द्रियः ॥ २ ॥ उत्तोर्यं तु महा-
बाहुर्गोप्याकुललोचनः । पपात तीरे गङ्गाया व्याधविह इव
द्विपः ॥ २ ॥ तं सीदमानं जग्राह भीमः कृशोऽन चोदितः ।
मैवमित्यत्रवीक्षेन कृप्याः परवक्त्राद्दमः ॥ ३ ॥ तमानं पतितं भूमौ
श्वसन्तश्च पुनः पुनः । ददृशुः पाण्डवा राजत् धर्मपुत्रं युधि-
ष्ठिरम् ॥ ४ ॥ तं दृष्ट्वा दीनमनसं गतमत्स्यं नरेश्वरम् । भूवः
शोकसमाविष्टाः पाण्डवाः समुपाविशन् ॥ ५ ॥ राजा तु धृत-
राष्ट्रश्च पुत्रशोकमिपीडितः । वाक्यमाह महाबुद्धिः प्रज्ञाचक्षु-
र्नरेश्वरम् ॥ ६ ॥ उत्तिष्ठ कुरुष्वार्कं कुरु कार्यमनन्तरम् ।
स्वात्प्रभवेण कोन्तेय जितेयमपनी त्वया ॥ ७ ॥ तां भुङ्क्षु भ्रातृभिः
सार्द्धं सुहृद्भिश्च जनेश्वरः । न शोचितव्यं पश्यामि त्वया धर्म-
भ्रताम्बर ॥ ८ ॥ शोचितव्यं मया चैव गांधार्यां च महीपते ।
वयोः पुत्रघ्नतं नष्टं स्वप्रलब्धं वया धनम् ॥ ९ ॥ अश्रुत्वा हित-
कामस्य विदुरस्य महात्मनः । वाक्यानि सुमहार्थानि परि-

तस्यामि दुर्कतिः ॥ १० ॥ उक्तवान् विदुरो यथा धर्मात्मा दिव्य-
दर्शनः । दुर्योधनापराधेन कुलन्ते विनशिष्यति ॥ ११ ॥ स्वस्ति
चेदिच्छसे राजन् कुलस्य कुरु मे वचः । त्यज्यतामेष दुष्टात्मा
मन्दो राजा सुयोधनः ॥ १२ ॥ कर्णस्य यजुनिधैव नैनं पश्यतु
कर्हिचित् । द्यूतसङ्घातमथेषामप्रवादेन वारय ॥ १३ ॥ अभि-
षेच्य राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् । स पालयिष्यति वशी
धर्मण पृथिवीमिमाम् ॥ १४ ॥ यद्य नेच्छसि राजानं कुन्तीपुत्रं
युधिष्ठिरम् । मेधीभूतः स्वयं राज्यं प्रतिशङ्कीष्व पार्थिव ॥ १५ ॥
समं सर्वेषु भूतेषु वर्त्तमानं नराधिप । यनुज्जीवन्तु सर्वे त्वां
ज्ञातयो ज्ञातिवर्द्धन ॥ १६ ॥ एवं ब्रुवति कोन्तेय विदुरे दीर्घ-
दर्शिनि । दुर्योधनमहं पापमन्ववर्त्तं वृथामनिः ॥ १७ ॥ यमुखा
तस्य धीरस्य वाक्यानि मधुराण्यहम् । फलं प्राप्य महद्दुःखं
निमग्नः शोकसागरे ॥ १८ ॥ ब्रह्मो हि तेऽस्वपितरौ पश्य तौ
दुःखितौ नृप । न शोचितव्यं भवता पश्यामीह जनाधिप ॥ १९ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वास्तु राजा स धृतराष्ट्रेण धीमता ।
तूष्णीम्बभूव मेधावी तमुवाचाय केशवः ॥ १ ॥ अतीव मनसा
शोकः स्त्रियमाणो जनाधिप । मन्तापयति वै तस्य पूर्वप्रेतान्
पितामहान् ॥ २ ॥ यजस्व विधिवद्यज्ञैर्विधिधैराप्रदृष्टिणैः ।
द्वांस्तर्पय सोमेन स्वधया च पितृनापि ॥ ३ ॥ अतिवीनकपानेन
कामैरन्यैरकिञ्चनान् । लहिषस्य मङ्गाबुद्धेर्नतद्योपपद्यते ॥ ४ ॥
विदितं वेदितव्यं ते कर्त्तव्यमपि ते कृतम् । श्रुताश्च राजधर्मास्ते
भीसाहागौरथीसुतान् । कृणुद्विपायनाञ्चैव नारदादिदुरात्मवा

॥ ५ ॥ नेमामहंघि सूदानां वृत्तिं ज्वननुवर्तितुम् । पितृपैतामहं
 वृत्तमास्त्राय धुरमुदह ॥ ६ ॥ युक्तं हि यद्यसा चतुं स्वर्गं प्राप्तु-
 मसंशयम् । न हि कश्चिदि गूराणां निहतोऽत्र पराशुखः ॥ ७ ॥
 त्यज शोकं महाराज भवितव्यं हि तत्तथा । न शक्यास्ते पुनर्द्रष्टुं
 स्वया घेऽस्मिन्नग्रे जताः ॥ ८ ॥ एतावदुक्त्वा गोविन्दो धर्मराजं
 युधिष्ठिरम् । विरराम महतेजास्तमुवाच युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । गोविन्द मयि या प्रीतिस्तव सा विदित्ता
 मम । सौहृदेन तथा प्रेम्णा सदा मय्यनुकम्पमे ॥ १० ॥ पितवन्तु
 मे स्यात् सुमहत् कृतं चक्रगदाधर । श्रीमान् प्रीतेन मनसा
 सर्वं यादवनन्दन । यदि मामनुजानीवाहवान् गन्तुं तपो-
 वनम् ॥ ११ ॥ न हि शान्तिं प्रपश्यामि घातयित्वा पितामहम् ।
 कर्मैश्च पुरुषव्याघ्रं संग्रामेष्वपलायिनम् ॥ १२ ॥ कर्मणा येन
 मुच्येयमस्मात् क्रूराण्यनाहिन । कर्मणा तद्विषत्स्नेह येन शुभ्रति
 मे मनः ॥ १३ ॥ तमेवं वादिनं शयं व्यासः प्रोवाच धर्मवित् ।
 शान्तयन् सुमहतेजा शुभं वचनमर्षवत् ॥ १४ ॥ अकृता ते मति-
 स्तात पुनर्बाह्येन मुञ्चसे । किमाकाशे वयं तात प्रह्वयाम मुहु-
 र्मुहुः ॥ १५ ॥ विदिताः सत्रधर्मास्ते घेपां युद्धेन जीविका । यथा
 प्रवृत्तो नृपतिर्नाधिउम्नेन युज्यते ॥ १६ ॥ मोक्षधर्माश्च निखिलानि
 वाक्यतस्त्रेण ते श्रुताः । असकृद्वापि सन्देहास्त्रिन्वासो कामजा
 मया ॥ १७ ॥ अथ हृषानो दुर्मैधा क्षुप्तश्चतिरसि ध्रुवम् । मैवं
 भव न ते युक्तमिदमज्ञानमीदृशम् ॥ १८ ॥ प्रायश्चित्तानि सर्वाणि
 विदितानि च तेऽनघ । राजधर्माश्च ते सर्वे दानधर्माश्च ते श्रुताः
 ॥ १९ ॥ स कथं सर्वधर्मैः सर्वांगमविधारदः । परिमुञ्चति
 ध्रुवक्षमज्ञानादिव भारत ॥ २० ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अश्वमेधिरूपवर्षणि

दिनोऽध्यायः ॥ २ ॥

व्यास उवाच । युधिष्ठिर तव प्रश्ना न सम्यगिति मे मतिः ।
 न हि कश्चिद् स्वयं नर्तः स्ववचः कुर्वते क्रियाम् ॥ १ ॥ ईश्वरेण
 च युक्तोऽयं साध्वसाध च मानव । करोति पुरुषः कर्म तत्र वा
 परिदेवना ॥ २ ॥ आत्मानं मन्यसे चाद्य पापकर्माण्यमस्तः ।
 मृणु तत्र यथा पापमकृष्येत भारत ॥ ३ ॥ तपोभिः क्रतुभिश्चैव
 दानेन च युधिष्ठिर । तरन्ति नित्यं पुरुषा ये क्ष पापानि कुर्वते
 ॥ ४ ॥ यज्ञेन तपसा चैव दानेन च नराधिप । पूजन्त नरघाहू ल
 नरा दुष्कृतकारिणः ॥ ५ ॥ असुराय सुराद्यैव पुण्यहेतोर्मख-
 क्रियाम् । प्रयतन्ते महात्मानस्त्रयाद्यज्ञः परायणम् ॥ ६ ॥ यज्ञे-
 रेव महात्मानो बभूवुरधिकाः सुराः । ततो देवाः क्रियावन्तो
 दानवानभ्यधर्मयन् ॥ ७ ॥ राजसूययाज्ञमेधौ च सर्वमेधञ्च भारत ।
 नरमेधञ्च नृपते त्वमाह्वर युधिष्ठिर ॥ ८ ॥ यज्ञश्च वाज्रमेधेन
 विधिवद्दक्षिणावता । बह्वक्रामाश्विनेन रामो दाशरथिर्यथा
 ॥ ९ ॥ यथा च भरतो राजा द्रोणन्तिः पृथिवीपतिः । शाकुन्तलो
 महावीर्यस्तव पूर्वपितामहः ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । असंशयं वाज्रमेधः पावयेत् पृथिवी-
 पतिम् । अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं त्वं श्रोतुमिच्छार्हसि ॥ ११ ॥
 इमं श्रातिवधं कृत्वा सुमहान्तं दिजोत्तम । दानमज्यं न शक्नोमि
 दातुं विसृञ्च नास्ति मे ॥ १२ ॥ न तु बाह्यानिमान् दौनानुत्सहे
 वसु वाचितुम् । तथैवाहं व्रणान् कृष्के वर्तमानान्द्रुपात्मजान् ॥ १३ ॥
 स्वयं विनाश्य पृथिवीं यज्ञार्थं दिजसत्तम । करमाहारयिष्यामि
 कथं शोकपरायणः ॥ १४ ॥ दुर्योधनापराधेन वसुधात्रसुधा-
 धियाः । प्रनष्टा योजयित्वास्मान्कीर्त्तार्ता मुनिसत्तम ॥ १५ ॥
 दुर्योधनेन पृथिवी क्षयिता दित्तकारणात् । कोशवापि विधी-
 ष्योऽसौ शार्त्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ॥ १६ ॥ पृथिवी दक्षिणा वाज
 विधिः प्रथमकल्पितः । विद्विद्भिः परिदृष्टोऽयं शिष्टो विधिषिय-

ध्वजः ॥ १७ ॥ न च प्रतिनिधिं कर्तुं चिकीर्षामि तपोवन । यत्र
मे भगवन् सम्यक् साधित्वं कर्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ एवमुक्तस्तु पार्श्वेन
कृष्यो दैपायनस्तदा । मुहूर्त्तमनुसन्धित्य धर्मराजानमब्रवीत् ॥ १९ ॥

व्यास उवाच । कीदृश्यापि विधीर्षोऽयं परिपूर्णा भविष्यति ।
विद्यते द्रविणां पार्थ गिरौ हिमवति स्थितम् ॥ २० ॥ उत्कृष्टं
ब्राह्मणैर्यज्ञं मरुत्तस्य महात्मनः । तदानयस्व कौन्तेय पथ्यासं
तद्भविष्यति ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं यज्ञे मरुत्तस्य द्रविणां तत् समा-
हितम् । कश्चिन् काले स नृपो बभूव वदताम्बर ॥ २२ ॥

व्यास उवाच । यदि शुश्रूषसे पार्थ शृणु कारत्नमं नृपम् ।
वकिन् काले महावीर्यः स राजासीत्सहाधनः ॥ २३ ॥

इति आश्वमेधपरिण आश्वमेधिकपर्वणि मरुत्तौघे
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शुश्रूषे तस्य धर्मज्ञ राजर्षेः परिकीर्त-
नम् । दैपायन मरुत्तस्य कथां प्रब्रूहि मेऽनघ ॥ १ ॥

व्यास उवाच । आसीत् कृतयुगे तात मनुर्हृत्उधरः प्रभुः ।
तस्य पुत्रो महाबाहुः प्रसन्धिरिति विश्रुतः ॥ २ ॥ प्रसन्धेरभवत्
पुत्रः क्षुप इत्यभिविश्रुतः । क्षुपस्य पुत्र इक्ष्वाकुर्महोपाख्योऽभवत्
प्रभुः ॥ ३ ॥ तस्य पुत्रश्चतं राजन्नासीत् परमधार्मिकम् । तांस्तु
सर्वान् महोपाख्यानिकाकुरकरोत् प्रभुः ॥ ४ ॥ तेषां ज्येष्ठस्तु
विंशोऽभूत् प्रतिमानं बहुशताम् । विंशस्य पुत्रः कल्याणो विंशो
नाम भारत ॥ ५ ॥ विंशस्य सुता राजन् बभूवुर्हृषपश्च च ।
सर्वे धनुषि विक्रान्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ६ ॥ दानधर्म-
रताः शान्ताः सततं प्रियवादिनः । तेषां ज्येष्ठः खनीनैवः सुतान्

सर्वानपीडयत् ॥ ७ ॥ खनीनेवस्तु विज्ञान्तो जिज्ञा राज्य-
 मकरोत्कम् । नायकद्रुचितुं राज्यं मान्दरुच्यन्त तं प्रजाः ॥ ८ ॥
 तमपास्य च तद्राज्ये तस्य पुत्रं सुवर्षसम् । अश्वपिबन्त राजेन्द्र-
 मुदिता ह्यभवन्स्तदा ॥ ९ ॥ स पितुर्विक्रियां दृष्ट्वा राज्यान्विर-
 सनञ्च तत् । नियतो वर्तयामास प्रजाहितचिकीर्षया ॥ १० ॥
 ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शुचिः शमदृमान्वित् । प्रजास्तं चान्व-
 रुच्यन्त धर्मनित्यं मगस्त्रिनम् ॥ ११ ॥ तस्य धर्मप्रवृत्तस्य व्यथी-
 र्थ्यत् क्रीयवाहनम् । तं क्षीणक्रीयं सामन्ताः समन्तात् पर्य-
 पीडयन् ॥ १२ ॥ स पीडयमानो बद्धभिः क्षीणक्रीयाश्रुवाहनः ।
 आर्त्तिमाच्छेत् परां राजा सह भृत्यैः पुरेण च ॥ १३ ॥ न चैन-
 मभिहन्तुन्ते यज्ञवन्ति बलक्षये । संप्रवृत्तो हि राजा स धर्मनित्यो
 युधिष्ठिर ॥ १४ ॥ यदा तु परमार्त्तिं गतोऽसौ सपुरो नृपः ।
 ततः प्रदक्षौ स करं प्रादुरासीन्नतो बलम् ॥ १५ ॥ ततस्तानजयत्
 सर्वान् प्रातिशीमान्दराधिपान् । एतस्मात् कारणाद्राजन् विभुतः
 स करन्धमः ॥ १६ ॥ तस्य कारन्धमः पुत्रस्त्रेतायुगमुखिः ॥ १७ ॥
 इन्द्रादनवरः श्रीमान् देवैरपि सुदुर्जयः ॥ १७ ॥ तस्य सर्वं
 महीपाला वर्तन्ते स्र वये तदा । स हि सम्राड्भूनेषां वृत्तेन
 च बलेन च ॥ १८ ॥ अविद्विन्नाम धर्मात्मा शीर्ष्येणोन्द्रसमोऽभवत् ।
 वसुधीक्षो धर्मरतिर्घृतिमान् संयतेन्द्रियः ॥ १९ ॥ तेजसादित्य-
 सदृशः क्षमया पृथिवीसमः । वृहस्पतिसमो बुद्ध्या हिनवानिव
 सुखिरः ॥ २० ॥ कर्मणा मनसा वाचा दमेन प्रथमेन च । मना-
 स्याह्लाद्वामास प्रजानां स महीपतिः ॥ २१ ॥ य ईजे स्व-
 जेवानां यतेन विधिवत् प्रभुः । याजयामास यं विद्वान् स्व-
 जेवाङ्गिराः प्रभुः ॥ २२ ॥ तस्य पुत्रोऽतिचक्राम पितरं गुणवत्तया ।
 मरुतो नाम धर्मश्चक्रवर्ती महायथाः । नागायुतसमप्राणः
 साहादिसुरिवापरः ॥ २३ ॥ स वक्ष्यमाणो धर्मात्मा शतशुभ-

मद्यायुत । कारयामास युभ्राणि भाजनानि सहस्रशः ॥ २४ ॥
 नेहं पर्वतमासाद्य द्विमवत्पार्ष्ण उत्तरे । काष्ठनः समहान्
 पादस्तत्र कर्म चकार सः ॥ २५ ॥ ततः कुण्डानि पात्रीश्च पिठरा-
 खासनानि च । चक्रुः सुवर्षकर्तारो येषां संख्या न विद्यते ॥ २६ ॥
 तस्यैव च समीपे तु यज्ञवाटो बभूव ह । ईजे तत्र स धर्मात्मा
 विधिवत् पृथिवीपतिः । मरुतः सहितैः सर्वैः प्रजापालैर्नरा-
 धिपः ॥ २७ ॥

इति पञ्चमेधपर्वणि चाप्टमेधकपर्वे

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं वीर्यैः समभवत्
 कथञ्च जातं रूपेण समयुज्यत स द्विज ॥ १ ॥ ६
 द्रव्यं भगवन्नवतिष्ठते । कथञ्च यज्ञममाभिस्तद्वामुं
 व्यास उवाच । असुराश्च सुराश्चैव दक्षस्यासन्
 अपत्यं बहुलं तात तेऽस्मिन्त परस्परम् ॥ ३ ॥ तस्यैव ४
 पुत्री व्रततुल्यो बभूवतुः । वृहस्पतिर्द्विहतेजः सम्वर्तस्य तपो-
 धनः ॥ ४ ॥ तावतिस्पर्दिनी राजन् पृथगास्तां परस्परम् । वृह-
 स्पतिः स सम्वर्तं वाधते स्म पुनः पुनः ॥ ५ ॥ स वाध्यमानः सततं
 भ्रात्रा ज्येष्ठेन भारत । अर्धानुत्सृज्य दिग्वासा दनवासमरो-
 चवत् ॥ ६ ॥ वासुजीप्यसुरान् सर्वान् विजित्य च निपात्य च ।
 इन्द्रस्यै प्राप्य लोकेषु ततो वप्रे पुरोहितम् ॥ ७ ॥ पुत्रमङ्गिरसो
 ज्येष्ठं विप्रश्रेष्ठं वृहस्पतिम् । याज्यस्वङ्गिरसः पूर्वमासीद्वाजा
 करधमः ॥ ८ ॥ वीर्यैणाः प्रतिमो लोके वृतेन च बलेन च । अत-
 क्रतुर्विवोजस्वी धर्मात्मा संश्रितव्रतः ॥ ९ ॥ वाहनं यस्य योधाश्च
 मित्राणि विविधानि च । शयनानि च मुख्यानि महाहार्द्याणि च

सर्वशः ॥ १० ॥ शानाद्देवाभवद्वाजन् मुखवातेन सर्वशः । स्वगुणैः
 पार्थिवान् सर्वान् वशे चक्रे नराधिपः ॥ ११ ॥ संजीव्य काङ्क्ष-
 मिष्टञ्च सशरीरो दिवङ्गतः । बभूव तस्य पुत्रस्तु वयातिरिव
 धर्मवित् ॥ १२ ॥ अविज्ञिन्नाम प्रदुष्कित् स्वयथे कृतवाक्काहीम् ।
 विक्रमेण गुणैश्चैव पितेवासीत् स पार्थिवः ॥ १३ ॥ तस्य वासव-
 तुल्योऽभूत्कृष्णो नाम वीर्यवान् । पुत्रस्तभनुरक्ताभूत् पृथिवी
 कामरास्वरा ॥ १४ ॥ स्पृष्टो य एव कृतं देवराजं न नित्यदा ।
 वासवोऽपि तं वै पाण्डुनन्दन ॥ १५ ॥ शुचिः स गुण-
 तः । यतमानोऽपि वै शक्रो न विशे-
 त् । अङ्गुपुन विमेषाय सकाङ्क्ष्य वृहस्पतिम् ।
 हृत्वा हरिपादनः ॥ १७ ॥ वृहस्पते मरु-
 तश्चन । देवं कनीय पितॄं वा कर्त्तासि मम
 ॥ अहं हि त्रिषु लोकेषु सुराणाञ्च वृहस्पते ।
 लोको मरुत्तस्तु महीपतिः ॥ १८ ॥ कथं ह्यमृत्यं
 ययित्वा सुराधिपम् । याजश्मृत्युसंयुक्तं मरुत्तमपि-
 ३ ॥ १९ ॥ मां वा वृणीश्व भद्रन्ते मरुत्तं वा महीप-
 त् । परित्यज्य मरुत्तं वा यथाजोषं भङ्गश्च माम् ॥ २१ ॥ एवमुक्तः
 स कौरव्य देवराज्ञा वृहस्पतिः । मुहूर्त्तमिव सञ्चिन्त्य देवराजान-
 मब्रवीत् ॥ २२ ॥ त्वं भूतानामधिपतिस्त्वयि लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
 नमुचेर्विश्वरूपस्य निहन्ता त्वं बलस्य च ॥ २३ ॥ त्वमानहर्थं
 देवानामेको वीरयियं पराम् । त्वं विभर्षिं भुवं द्यमञ्च सदैव
 बलसूदन ॥ २४ ॥ पौरोहित्यं कथं कृत्वा तव देवराजेश्वर ।
 याजयेयमहं मर्त्यां मरुत्तं पादपासन ॥ २५ ॥ समाश्वसिहि
 दिवन्द्र नाहं मर्त्यास्य कर्हंचित् । श्चीष्यामि स्तुवं यज्ञे शृणु
 चेदं वचो मम ॥ २६ ॥ हिरण्यरेता नोष्णः स्यात् परिवर्त्त
 नेदिनी । भासन्तु न रविः कुर्यान्तु तु सत्यं चलीभयि ॥ २७ ॥

१५५

MAHABHARATAM

ACHARABHARATAM

TEXT

PUBLISHED AND DISTRIBUTED GRATIS

BY

PRATAP CHANDRA ROY, C. I. E.

श्रीमहाभारतम् ।

श्रीमहाभारतस्य वेदव्यासविरचितम् ।

सप्तमोऽध्यायः ।

वि, भा, इ, उपाधिधारिणा

राजसूयतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

शुद्धं विना वितोषेण ।

"इत्येतादादिवाप्यन्ता दयं विचरतोदय"

कलिकाता बीरुम् इत्यादिगणत

१ नं राजा सुवराच हुट् भारतस्ये

श्रीमहाभारतस्य सेनेन मुहितम् ।

प्रकाशकः १८९१ ।

१५५

वैशम्पायन उवाच । बृहस्पतिवचः श्रुत्वा यज्ञो विगतमक्षरः ।
प्रशंस्येनं विवेकाच्च स्वमेव भवमं तदा ॥ २८ ॥

इति पञ्चमेधपर्वणि याज्ञमेधिकपर्वणि सम्पूर्णमरुत्तौषि
पद्मोऽध्यायः ॥ ५ ॥

व्यास उवाच । यत्राप्यदाहरन्तीममितिहासं परातनम् ।
बृहस्पतेव संवादं मरुत्तस्य च धीमतः ॥ १ ॥ देवराजस्य समवं
कृतमाङ्गिरसेन ह । श्रुत्वा मरुत्तो नृपतिर्यज्ञमाहारयत् परम् ॥ २ ॥
सकृत्प्या मनसा यज्ञं करन्ममसुतात्मज । बृहस्पतिमुपागम्य
वाम्नी वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ भगवन् यन्नया पूर्वमभिगम्य तपो-
धन । कृतोऽभिसन्धिर्यज्ञस्य भवती वचनादुरी ॥ ४ ॥ तमहं
यष्टुमिच्छामि सन्धाराः सन्धृताद्य मे । याच्योऽस्मि भवतः साधो
तत् प्राप्नुहि विधत्स्व च ॥ ५ ॥

बृहस्पतिरुवाच । न कामये याजयितुं त्वामहं पृथिवीपते ।
ततोऽस्मि देवराजेन प्रतिज्ञातञ्च तस्य मे ॥ ६ ॥

मरुत्त उवाच । पित्राभस्मि भवत्क्षेत्रं बद्ध मन्ये च ते भयम् ।
तवास्मि याच्यतां प्राप्नो भजमानं भजस्व माम् ॥ ७ ॥

बृहस्पतिरुवाच । कर्मन्तं याजयित्वाहं वाजयिष्ये कथं
नरम् । मरुत्त गच्छ वा मा वा निवृत्तोऽस्मान्ययाजनात् ॥ ८ ॥
न त्वां याजयितास्मद्य वृणा त्वं य महेच्छसि । उपाध्यायं मन्हा-
बाहो यस्ते यज्ञं करिष्यति ॥ ९ ॥

व्यास उवाच । एतमुक्तस्तु नृपतिर्मरुत्तो व्रीडितोऽभवत् ।
प्रत्यागच्छत् सुसंविन्नो दृश्यं पथि नारदम् ॥ १० ॥ देवर्षिणा
समागम्य नारदिन स पाथिवः । विधिवत् प्राञ्जलिस्तस्त्वावधेनं
नारदोऽब्रवीत् ॥ ११ ॥ राजर्षे नातिहृष्टोऽसि कश्चित् क्षेमं तवा-
नघं । क्व गतोऽसि कुतश्चेदमप्रीतिस्त्वातमागतम् ॥ १२ ॥ श्रोतव्यं

चेक्षया राजन् ब्रूहि मे पार्थिवर्षभ । त्यपने म ते मयुं सर्व-
यज्ञैर्नराधिप ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा मरुत्तस्तु नारदं महर्षिणा ।
विप्रमन्त्रमुपाध्यावात् सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ १४ ॥

मरुत्त उवाच । गतोऽस्माद्भिरसः पुत्रं देवाचार्यं ब्रह्मस्पतिम् ।
वचार्थबलिजं द्रष्टुं स च मां नाभ्यनन्दत ॥ १५ ॥ प्रत्याख्यातय
तेनाहं जीवितं नाद्य का मये । परित्यक्तश्च गुणया दूषितश्चास्मि
नारद ॥ १६ ॥

व्यास उवाच । एवमुक्तस्तु राजा स नारदः प्रत्युवाच च ।
षाविक्षितं महाराज वाचा संजीवयन्निव ॥ १७ ॥

नारद उवाच । राजन्भद्रिरसः पुत्रः सम्वर्त्तो नाम धार्मिकः ।
चक्रमीति दिशः सर्वा दिश्वामा मोहयन् प्रजाः ॥ १८ ॥ तं गच्छ
यदि याच्यं त्वां न वाञ्छति ब्रह्मस्पतिः । परमस्त्वां महातेजाः
सम्वर्त्तो याजयिष्यति ॥ १९ ॥

मरुत्त उवाच । संजीवितोऽहं भवता वाक्यमार्गेण नारद !
पश्येयं क्व नु सम्वर्त्तं यंस मे वदताम्बर ॥ २० ॥ कथञ्च तस्मै
वर्त्तयेयं कथं मां न परित्यजेत् । प्रत्याख्यातय तेनापि नाहं जीवितु-
मुत्सहे ॥ २१ ॥

नारद उवाच । उश्वत्तषेयं विभ्रत् स चक्रमीति वचा-
सुखम् । वाराणस्यां महाराज दर्शनेष्पमंहेष्ठरम् ॥ २२ ॥ तस्या
दारं समासाद्य न्यसेथाः कृणपं क्वचित् । तं दृष्ट्वा यो निवर्त्तत
स सम्वर्त्तो महीपते ॥ २३ ॥ तं पृष्टतोऽनुगच्छेद्य यत् गच्छेत् स
वीर्यवान् । तमेकान्ते समासाद्य प्राप्स्यसिः शरणं व्रजे ॥ २४ ॥
पृच्छेष्वां यदि केनाहं तवाध्यात इति आ च । ब्रूवास्व नारद-
नेति सम्वर्त्तः कश्चितोऽसि मे ॥ २५ ॥ स चेत्त्वामनुयुष्मीत मम-
गुणमनेच्छया । श्लेषा वर्त्तिमाकृदमामपि त्वमग्रहया ॥ २६ ॥

व्यास उवाच । स तद्येति प्रतिशुत्य पूजयित्वा च नारदम् ।
 अभ्यनुश्राव राजर्षिर्बन्धु वाराणसीं पुरीम् ॥ २० ॥ तत्र गत्वा
 बधोक्तं स पूर्या दारे महायथाः । कुणपं स्थापयामास नार-
 दस्य वचः स्मरन् ॥ २१ ॥ यौगपद्येन विप्रश्च पुरीदारमथाविद्यत् ।
 ततः स कुणपं दृष्ट्वा सहसा संन्यवर्त्तत ॥ २२ ॥ स तं निवृत्त-
 भास्तीक्ष्ण प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगतः । याविष्टिषी महीपालः
 सख्यर्त्तमुपगिच्छितुम् ॥ ३० ॥ स च ब्रं विजने दृष्ट्वा पांशुभिः कर्ह-
 नेन च । अप्रणा चैव राजानं ष्टीवमैश्च समाकिरत् ॥ ३१ ॥ स
 तथा बाध्यमानो वै सख्यर्त्तम महीपतिः । चन्दगादेव तद्यपि
 प्राञ्जलिः संप्रसादयन् ॥ ३२ ॥ ततो निवर्त्ता सख्यर्त्तः परिश्रान्त
 सपाविद्यत् । धीतल्लङ्घायमासाद्य न्यघोषं बहुधाखिनम् ॥ ३३ ॥

इति शश्वमेधपर्वणि शश्वमेधिकपर्वणि सख्यर्त्तमहर्त्तीधि
 षष्ठीऽध्यायः ॥ ६ ॥

सख्यर्त्त उवाच । कथमस्ति त्वया ज्ञातः केन वा कथितोऽस्ति
 ते । एतद्वाचस्तु मे तत्त्वनिष्कृमे चक्षुस प्रियम् ॥ १ ॥ सख्यं ते
 ह्रुवतः सर्वे संपत्स्यन्ते मनोरथाः । मिथ्या च ह्रुवतो भूर्द्धा घतधा
 ते स्फुटयति ॥ २ ॥

मरुत्त उवाच । नारदेन भवात्पञ्चमाख्यातो ह्यटता पथि ।
 गुरुपुत्रो ममेति त्वं ततो मे प्रीतिरुत्तमा ॥ ३ ॥

सख्यर्त्त उवाच । सत्यमेतद्भवानाह स मां जानाति सत्रिणम् ।
 कथयस्व तदितम्भे क्व नु सम्पृति नारदः ॥ ४ ॥

मरुत्त उवाच । भवन्तं कथयित्वा स मम द्विर्विसृजतमः । ततो
 मामभ्यनुश्राय प्रविष्टो ह्यववाहनम् ॥ ५ ॥

व्यास उवाच । सुत्वा तु पाथिवस्यैतत् सख्यर्त्तः प्रमुहं गतः ।

एतावदहमर्थेवं यक्षयामिति सोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥ ततो मरुत्समुच्चतो
 वाचा निर्भर्त्सयन्निव । रुचया ब्राह्मणी राजन् एनः पुनरद्या-
 ब्रवीत् ॥ ७ ॥ वातप्रभानेन मया स्वचित्तप्रयत्निना । एवं
 विकृतरूपेण कथं याजितुमिच्छामि ॥ ८ ॥ भ्राता मम समर्थय
 वासनेन च मद्गतः । वन्दते याजने चैव तेन कर्मणि भारय ॥ ९ ॥
 गार्हस्थ्यैव याज्याद्य सर्वा गुह्याय देवताः । पूर्वजेन समाश्रितं
 शरीरं वज्जितस्त्विदम् ॥ १० ॥ तापन्तोनातनुश्रातस्वाभाविच्छित
 कश्चित् । याजयेयं क्रथञ्चद्वै म हि पुञ्जतमो मम ॥ ११ ॥
 स त्वं ब्रह्मसतिं गच्छ तननुश्राप्य चाव्रज । ततोऽहं याजयिष्ये
 त्वां यदि दष्टमिहेच्छामि ॥ १२ ॥

मरुत् उवाच । ब्रह्मसतिं गतः पूर्वमहं सम्बलं तत् शृणु ।
 न मां कामयते याज्यमसौ वासवकाम्यया ॥ १३ ॥ यमरं याज्य-
 मामाद्य याजयिष्ये न मातुषम् । यज्ञेण प्रतिपिदोऽहं तं न मा
 म् वाजयेय ॥ १४ ॥ सज्जते हि मया विप्र रुदा हि स तु पार्थिवः ।
 एवमस्त्विति चायुक्ता भ्रात्रा ते दलसूदन ॥ १५ ॥ स मामभि-
 गतं प्रेम्ना याज्यत्वे न बुभूषति । द्विवराजं समाश्रित्य तदिह
 मुनिपुङ्गव ॥ १६ ॥ सोऽहमिच्छामि भस्ते सर्वस्वेनापि याजि-
 तुम् । कामये समतिक्रान्तुं यासवं त्वत्कृतैर्गणैः ॥ १७ ॥ न हि
 मे वन्दते बुद्धिर्गन्तुं प्रह्वान् ब्रह्मसतिम् । प्रत्याख्यातो हि तेनास्मि
 तथानपकृते सति ॥ १८ ॥

सम्बल उवाच । चिकीर्षामि यथाकामं सर्वमेतस्त्वयि ध्रुवम् ।
 यद्दि सर्वानभिप्रायान् कर्त्तामि मम पार्थिव ॥ १९ ॥ याज्यमानं
 मया हि त्वां ब्रह्मसतिपुरन्दरो । दिपतां समभिक्रुडावेतदिकं
 समर्थये ॥ २० ॥ स्थैर्यमत्र कथं मे स्यात् स त्वं निःसंशयं कुरु ।

तावन्नोक्तान् लभेयं त्यजेयं वदतं यदि ॥ २२ ॥ मां चापि शुभ-
बुद्धिं लभेयमिह कर्हिचित् । विषयैः वदतश्चास्तु त्यजेयं वदतं
यदि ॥ २३ ॥

सम्बल उवाच । चाविहित शुभा बुद्धिः श्रूयतां तव कर्मसु ।
याजनं हि ममाप्येवं वर्त्तते हृदि पार्थिव ॥ २४ ॥ अभिधास्ये च
ते राजन्नद्यद्यं द्रव्यमुत्तमम् । येन देवान् सगन्धर्वांश्चक्रुश्चाभि-
भविष्यामि ॥ २५ ॥ न तु मे वर्त्तते बुद्धिर्धने दारुणेषु वा पुनः ।
विप्रियन्तु करिष्यामि भ्रातृवेन्द्रस्य चोभयोः ॥ २६ ॥ गमविष्यामि
यज्ञेण समतामपि ते ध्रुवम् । प्रियञ्च ते करिष्यामि तप्यकेतदु-
ब्रवीमि ते ॥ २७ ॥

इति आश्वमेधपर्वणि चाश्वमेधिकपर्वणि सम्बलमरुत्तौ

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

सम्बल उवाच । गिरेर्हिमवतः पृष्ठे मुष्णवान्नाम पर्वतः ।
तप्यते यत्र भगवांस्तपो नित्यमुमापतिः ॥ १ ॥ वनस्पतीनां मूलेषु
शृङ्गेषु विपनेषु च । गुहासु शैलराजस्य यथाकामं यथासुखम्
॥ २ ॥ उमासहायो भगवान् यत्र नित्यं महेश्वरः । चास्ते शुक्ली
महातेजा नानाभूतगणावृतः ॥ ३ ॥ तत्र रुद्राय साध्याश्च विश्वे-
ष्वेव वसवस्तथा । यमश्च वरुणश्चैव कुबेरश्च रुहानुगः ॥ ४ ॥
भूतानि च पिशाचाश्च नासत्यावपि चाश्विनौ । गन्धर्वांश्चरसश्चैव
यक्षा देवर्षवस्तथा ॥ ५ ॥ चादित्या मरुतश्चैव यातुधानाश्च
सर्वशः । उपासन्ते महात्मानं बद्धरूपमुमापतिम् ॥ ६ ॥ रमते
भगवांस्तत्र कुबेरानुचरैः सह । विकृतैर्विकृताकारैः प्रौढभिः

कौशित् प्राकृतैर्मांसलोचनैः । मोक्षां न शिथिरस्तत्र न वायुर्न च
 भास्करः ॥ ८ ॥ न जरा क्षुत्पिपासे वा न मृद्यन् भयं रूप ।
 तस्य शैलस्य पार्श्वेषु सर्वेषु जयताम्बर ॥ १० ॥ धातवो जान-
 कपस्य रश्मयः सवितुर्वया । रक्षन्ते ते कुवेरस्य सहायैरुद्यता-
 युधैः ॥ ११ ॥ त्रिकीर्षद्विः प्रियं राजन् कुवेरस्य महात्मनः ।
 तस्मै भगवते कृत्वा नमः सर्वां वेषसे ॥ १२ ॥ कृताय शिति-
 कण्ठाय सुखपाय सुवक्षसे । कपर्दिने करालाय ज्योत्सु वरदाय
 च ॥ १३ ॥ वासुदे पूषादन्तभिदे वामनाय शिवाय च । याम्या-
 वाव्यक्तरूपाय सदृत्ते षड्वराय च ॥ १४ ॥ क्षेम्याय हरिकेश्याय
 स्वानवे पुरुषाय च । हरिनेत्राय मुण्डाय कृपायोज्जरणाय च
 ॥ १५ ॥ भास्वराय सुतीर्याय देवदेवाय रंहसे । उशीप्रियो
 सुवक्राय सहस्राक्षाय मीदुर्ये ॥ १६ ॥ गिरिणाय प्रधानाय यताय
 चीरवाससे । विलुदण्डाय सिंहाय सर्वदण्डधराय च ॥ १७ ॥
 नृगव्याधाय महते धन्विनेऽथ भवाय च । वराय मामवक्राय
 सिंहमन्त्राय चतुर्थे ॥ १८ ॥ हिरण्यवाहवे राजन्त्रयाय पतये
 दिशाम् । लेलिहानाय गोष्ठाय सिंहमन्त्राय विशावे । पशूनां
 पतये चैव भूतानां पतये नमः ॥ १९ ॥ हृष्याय मातृभक्ताय
 सेनाय्ये मध्यमाय च । श्रुवहस्ताय यतये धन्विने भार्गवाय च
 ॥ २० ॥ अजाय कृशानेत्राय विक्रपाक्षाय चैव ह । तीक्ष्णदंष्ट्राय
 तीक्ष्णाय वैश्वानरमुखाय च ॥ २१ ॥ महाद्युतयेऽनङ्गाय सर्वां व
 पतये दिशाम् । विलोहिताय दीप्राय दीप्राक्षाय महौजसे ॥ २२ ॥
 कपालमालिने तिस्र्यं सुवर्षमुकुटाय च । महादेवाय कृष्णाय
 त्र्यम्बकायानघाय च ॥ २३ ॥ क्रोधनाय नृशंसाय नृदेवे बाहु-
 शालिने । दण्डिने तप्तपसे तथैवाङ्ग रूकर्मणे ॥ २४ ॥ सहस्र-
 शिरसे चैव सहस्रचरणाय च । नमः स्वधास्त्रकपाय बहुकपाय
 त्रिजिह्वे ॥ २५ ॥ शिवाक्षिणं बभ्रुक्षिणं यक्षलोहितपलायम् ।

त्रिशूलकस्तं वरदं त्रास्यकं भुवनेश्वरम् ॥ २६ ॥ त्रिपुरसं त्रि-
नयनं त्रिलोकेशं महौजसम् । प्रभवं सर्वभूतानां धारणं धरणी-
धरम् ॥ २७ ॥ ईशानं शङ्करं सर्वं शिवं विश्वेश्वरं भवम् । उमा-
पतिं पशुपतिं विश्वरूपं महेश्वरम् ॥ २८ ॥ विक्रपाक्षं ह्यभुञ्जं
दिव्यगोक्षपभध्वजम् । उग्रं स्थाणुं शिवं रौद्रं शवं गौरीशमी-
श्वरम् ॥ २९ ॥ शितिकण्ठमञ्जं शुक्रं पृथुं पृथुहरं वरम् । विश्व-
रूपं विक्रपाक्षं बृहद्रूपमुमापतिम् ॥ ३० ॥ प्रणम्य शिरसा देव-
मनङ्गाश्वरं हरम् । शरयणं शरणं याहि महादिवं चतुर्मुखम्
॥ ३१ ॥ एवं कृत्वा नमस्तस्मै महादेवाय रंहसे । महात्मने
क्षितिपते तत्सुखसमीपताप्सामि ॥ ३२ ॥ सुखसमाहरिष्यन्तस्तत्र
गच्छन्तु ते नराः । इत्युक्तं स वचस्तेन चक्रं कारत्समात्मजः ॥ ३३ ॥
ततोऽतिमानुषं सर्वं चक्रं यज्ञस्य संविधिम् । सौदम्पाणि च
भाण्डानि सङ्गृह्यस्तत्र शिल्पिनः ॥ ३४ ॥ बृहस्पतिस्तु तां युत्वा
मरुत्तस्य महोपतेः । समृद्धिमतिर्देव्यः सन्तापमकरोद्दृशम्
॥ ३५ ॥ स तप्यमानो वैवर्ष्यं कृषत्वं चागमत् परम् । भवि-
ष्यति हि मे यत्रः सम्बन्तो वसुमानिति ॥ ३६ ॥ तं युत्वा
भृगसन्तप्रं देवराजां बृहस्पतिम् । यभिगम्यामरुततः प्रोवाचेद्
वचस्तदा ॥ ३७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि सम्बन्तमरुत्तीर्थे

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इन्द्र उवाच । कश्चित् सुखं स्वपिपि खं बृहस्पते कश्चिन्नानोशाः
परिभारकास्ते । कश्चिद्देवानां सुखकामोऽसि विप्र कश्चिद्देवाणां
परिपालयन्ति ॥ १ ॥

बृहस्पतिरुवाच । सुखं ह्यपि ययने देवराज तथा मनोशाः

परिवारका मे । तथा दिवाणां सुखकानोऽस्मि नित्यं दिवाह मां
सुखं पाशयन्ति ॥ २ ॥

इन्द्र उवाच । कुतो दुःखं मानसं देहजं वा पाशुर्विषर्षाद्य
कुतश्चमय । आशु मे ब्राह्मण वाग्देतान्निहन्ति सर्वास्तव
दुःखकर्तृन् ॥ ३ ॥

बृहस्पतिरुवाच । मरुत्तमाद्गर्भधवन् यच्छमानं महावज्रे-
नोत्तमदक्षिणेन । तं सुम्वत्तो याजयतीति मे श्रुतं तदिच्छामि
न स तं याजयति ॥ ४ ॥

इन्द्र उवाच । सर्वान् कामाननुवातोऽसि विप्र यत्त्वं दिवाणां
मन्त्रवित् सुपुरोधाः । उभौ च ते जराह्वयू व्यतीतोऽसि सम्बन्त-
स्तव विप्र ॥ ५ ॥

बृहस्पतिरुवाच । देवैः सह स्वमसुरान् प्रणुद्य जिवांससे चायुत
नानुबन्धान् । यं यं समुहं पश्यासि तत्र तत्र दुःखं सपत्नेषु समृद्धि-
भावः ॥६॥ अतोऽस्मि देवेन्द्र विवर्णरुषः सपत्नो मे वर्धते तं निशम्य ।
सर्वोपायैर्भधवन् सन्नियच्छु सम्बन्तं वा पार्यिवं वा मरुत्तम् ॥ ७ ॥

इन्द्र उवाच । एहि गच्छ प्रहितो जातवेदो बृहस्पतिं परि-
दातुं मरुत्ते । अयं वै त्वां याजयिता बृहस्पतिस्तथामरुत्तैव
करिष्यतीति ॥ ८ ॥

अन्निरुवाच । अहं गच्छामि भगवन् दूतोऽद्य बृहस्पतिं परि-
दातुं मरुत्ते । वाचं सत्यां पुरुहूतस्य कर्तुं बृहस्पतियापचितिं
चिकीर्षुः ॥ ९ ॥

व्यास उवाच । ततः प्रायाद्भूमकेतुर्महात्मा वनानि सर्वाणि
वीरुधयावमृद्गन् । कामादिमान्ते परिवर्त्तमानः काष्ठातिगो
मातरिच्छेव नर्हेन् ॥ १० ॥

मरुत्त उवाच । आश्चर्यमद्य पश्यामि कृषिणां वङ्गिमागतम् ।
आसनं सञ्जितं पादं गाञ्चोपानय वै मुने ॥ ११ ॥

अग्निस्त्वाच । आसेनं सखिलं पायं प्रतिमन्दाभि तिमब ।
इन्द्रेण तु समाद्रिष्टं विद्धि मां दूनमागतम् ॥ १२ ॥

मरुत उवाच । कश्चित् श्रीमान् देवराजः सुखी च कश्चि-
त्प्राणान् प्रीयते धूमकेतो । कश्चिद्देवा अस्य वयं वधावत् प्रभूदि-
त्वं मम कार्त्तं स्त्रोत्रं देव ॥ १३ ॥

अग्निस्त्वाच । यज्ञो भयं सुसुखी पार्थिवेन्द्र प्रीतं वेच्छत्य-
जरां वै त्वया सः । देवाश्च सर्वे वषगास्तस्य राजन् सन्देष्टं त्वं
शृणु मे देवराजः ॥ १४ ॥ यदयं मां प्राह्मिणोस्त्वत्प्रकार्यं वृह-
स्पतिं परिदातुं मरुते । अयं सुर्याजयतां वृष त्वां मर्त्यां सप्त-
ममरं त्वां करोतु ॥ १५ ॥

मरुत उवाच । सम्बन्धोऽयं याजयिता दिजो मां वृहस्पते-
रश्विरेष तस्य । न वैवासी याजयित्वा महेन्द्रं मर्त्यां सन्तं
याजयन्नद्य घोभेतु ॥ १६ ॥

अग्निस्त्वाच । धि दे लोका देवलोके महान्तः संप्राप्यसि
तान् देवराजप्रसादात् । त्वाञ्छेदसो याजयेद्वै वृहस्पतिर्नूनं स्वर्गं
त्वं जधिः कौत्सियुक्तः ॥ १७ ॥ तथा लोका मानुषा धि च दिव्याः
प्रजापतेषां प धि वै महान्तः । ते ते जिना देवराज्यश्च ज्ञानं
वृहस्पतिर्याजयेन्नेन्द्रेन्द्र ॥ १८ ॥

सम्बन्ध उवाच । माम्भैवं त्वं पुनरागाः कश्चिद्वृहस्पतिं परि-
दातुं मरुते । मा त्वां धव्ये वसुषा दारुणेन संक्रुहोऽहं पावक
त्वं निबोध ॥ १९ ॥

व्यास उवाच । ततो देवानगमद्दूमकेतुर्दाहाङ्गीतो व्यथितो-
चश्रुत्यपसीतत् । तं वै वृद्धा प्राह यज्ञो महात्मा वृहस्पतेः सखिधौ
हव्यवाहम् ॥ २० ॥

इन्द्र उवाच । यस्त्वं गतः प्रहितो जातवेदो वृहस्पतिं परि-

दातुं मरुते । तत् किं प्राह स नृपो यच्चमानः कश्चिद्वचः प्रति-
श्रुत्वाति तच्च ॥ २१ ॥

अभिरुवाच । न ते वाचं रोचयते मरुतो वृहस्पतेरश्लक्षिं
प्राहिणोत् सः । सम्बर्त्तो मां याजयितेत्युवाच पुनः पुनः स मवा
प्रीच्यमानः ॥ २२ ॥ उवाचेदं मानुषा र्षे च दिव्याः प्रजापतेर्यं च
लोका महान्तः । तांयेहभेयं सन्विदन्तेन कृत्वा तथापि नेह्येय-
मिति प्रतीतः ॥ २३ ॥

इन्द्र उवाच । पुनर्गत्वा पाथिवं त्वं समेत्य वाक्यं मदीयं
प्रापयस्वार्थयुक्तम् । पुनर्यद्यत्को न करिष्यते वचस्ततो वचं संप्र-
हर्त्तास्मि तस्मै ॥ २४ ॥

अभिरुवाच । गन्धर्वराट् यालयं तत्र द्रुतो विभेम्यहं वासत्र
तत्र गन्तुम् । संरञ्जो मामब्रवीत् तीक्ष्णरोपः सम्बर्त्तो वाक्य-
ञ्चरितब्रह्मचर्य्यः ॥ २५ ॥ यद्यागर्क्तः पुनरेवं कथञ्चिदृहस्पतिं
परिदातुं मरुते । दृश्येन्त्वाञ्चतुषा दारुणेन संक्रुद्ध इत्यतर्वाह
यत्र ॥ २६ ॥

यत्र उवाच । त्वमेवान्द्यान्दृहसे जातवेदो न हि त्वदग्नौ
विद्यते भस्मकर्ता । तत्संस्पृशान् सर्वलोका विभेति न त्वं यं वदसे
हव्यवाह ॥ २७ ॥

अभिरुवाच । दिवं देविन्द्र पृथिवीद्वान्तरीक्षं संवेष्टयेस्त्वं
स्वबलेनैव यत्र । एवम्विधस्येह सतस्तवाप्तौ कथं वृत्रस्त्रिदिवं
प्राग्जहार ॥ २८ ॥

इन्द्र उवाच । नगरिहकाकारयोगं करेऽणुं न चारिसीमं
प्रपिवामि वज्रे । न दुर्वले वै प्रहरामि वचं को मे सुखाय प्रह-
रेत मर्त्याः ॥ २९ ॥ प्रत्राजयेयं कालकेयान् पृथिव्यामपाका
दानवान्तरीक्षात् । दिवं प्रह्लादमवसानमानयं को मे सुखाय
प्रहरेत मानवः ॥ ३० ॥

यन्निस्वाच । यत्र यर्वातिं च्यवनोऽयाजविष्यत् सहाश्विभ्यां
 सोममश्वदादिकः । तत्त्वं क्रुद्धः प्रत्यपिधीः पुरस्ताच्छर्वातिवचं
 कर तं महेन्द्र ॥ ३१ ॥ वचं गृहीत्वा च पुरन्दर त्वं संप्राहापी-
 श्वावनस्यातिघोरम् । स ते विप्रः सह वज्रेण बाहुमपायद्वा-
 न्तपसा जातमन्युः ॥ ३२ ॥ ततो रोषात् सर्वतो घोररूपं सपन्नं
 ते जनयामास भूयः । मद्रं नामानमसुरं विश्वरूपं यं त्वं दृष्ट्वा
 चक्षुषी सन्नामीलः ॥ ३३ ॥ हनुरेका जगतिस्था तथैका दिवं
 गता महती दानवस्य । सहस्रं दन्तानां घतयोजनानां सुती-
 ष्णानां घोररूपं बभूव ॥ ३४ ॥ वृत्ता स्थूला रजतस्तम्बवर्णा
 दंष्ट्राश्चतस्रो हे घते योजनानाम् । स त्वां दन्तान् विदधन्मध्य-
 धावञ्चिषांसया शूलमुद्यम्य घोरम् ॥ ३५ ॥ अपश्यस्त्वं तं तदा
 घोररूपं सर्वं वै त्वां ददृशुर्दर्शनीयम् । तस्माद्धीतः प्राञ्जलिस्त्वं
 महर्षिमागच्छेयाः शरणं दानवघ्न ॥ ३६ ॥ चवाहलादृत्रह्यवलं
 गरीयो न ब्राह्मणात् किञ्चिदन्यद्वरीयः । सोऽहं जानन् ब्रह्म-
 तेजो यथावन्न सम्बन्तं जेतुमिच्छामि यत्न ॥ ३७ ॥

इति आश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि सम्बन्तमरुत्तीये

नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इन्द्र उवाच । एवमेतद्ब्रह्मवलं गरीयो न ब्राह्मणात् किञ्चि-
 दन्यद्वरीयः । आविहितस्य तु बलं न मृषे वज्रमस्मै प्रहरिष्यामि
 घोरम् ॥ १ ॥ घृतराष्ट्र गच्छ प्रहितो मरुत्तं सम्बन्तं सङ्गतं तं
 वदस्व । वृहस्पतिं त्वमुपशिक्षस्व राजन् वज्रं वा ते प्रहरिष्यामि
 घोरम् ॥ २ ॥

व्यास उवाच । ततो गत्वा घृतराष्ट्रो नरेन्द्रं प्रोवाचेदं वचनं
 वासवस्य ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । गन्धर्वं वै धृतराष्ट्रं निबोध सामागतं
वक्तुकामं नरेन्द्र । ऐन्द्रं वाक्यं शृणु मे राजसिंह वत् प्राह
ल्लोकाधिपतिमेहात्मा ॥ ४ ॥ वृहस्पतिं वाजकं तं वृणीष्व वचं
वा ते प्रहरिष्यामि घोरम् । वचयेदितन्न करिष्यसे मे प्राहिनदीता-
वदक्षिण्यकर्मा ॥ ५ ॥

मरुत्त उवाच । त्वं चैवेतदेत्य परन्दरय विश्वेद्देवा वसव-
शाश्विनौ च । मित्रद्रोहे निष्कृतिर्तास्ति लोके महत् पापं ब्रह्म-
हत्यासमन्तत् ॥ ६ ॥ वृहस्पतिर्याजयतां महेन्द्रं दिव्येष्ठं वच-
भृतां वरिष्ठम् । सख्यर्त्तो मां याजयिताद्य राजन्न ते वाक्यं तस्य
वा रोचयामि ॥ ७ ॥

गन्धर्व उवाच । घोरी नादः श्रूयतां वासवस्य नभस्तले
गञ्जतो राजसिंह । व्यक्तं वचं मोक्ष्यते ते महेन्द्रः क्षेमं राज-
क्षिण्यतामेघ कालः ॥ ८ ॥

व्यास उवाच । इत्येवमुक्त्वा धृतराष्ट्रेण राजा श्रुत्वा नादं
नदतो वासवस्य । ततो नित्यं धर्मविदां वरिष्ठं म वचं तं
श्रापयामास काश्यपम् ॥ ९ ॥

मरुत्त उवाच । इममश्मानं प्रवमानमाराद्ध तेन न
दृश्यतेऽद्य । प्रपद्येऽहं धर्मं विप्रेन्द्र त्वत्तः प्रयच्छ तस्मादभयं
विप्रमुख्य ॥ १० ॥ शयमायाति वै वचो दिशो विद्योतवन् दृश ।
अमानुषेण घोरेण सदस्यास्त्रासिता कि नः ॥ ११ ॥

सख्यर्त्त उवाच । भवं शक्रादिगतु ते राजसिंह प्रणीतस्येऽहं
भवमेतत् सुघोरम् । संस्तश्चिन्या विद्यया क्षिप्रमेव मा भैक्ष्वम-
स्याभिभवान् प्रतीतः ॥ १२ ॥ अहं संस्तश्चिष्यामि माभैक्ष्वं शक्रतो
कृप । सर्वेषामेव देवानां क्षयितान्यायुधानि मे ॥ १३ ॥ दिशो
वचं मजतां वायुरेतु वर्षं भूत्वा वर्षतां काननेषु । आपः पुव-
न्त्यक्षरौक्षी वृथा च सौदामिनी दृश्यते म विभैक्ष्वम् ॥ १४ ॥

वह्निर्वैश्यातु वा सर्वमस्ते कामान् सर्वान् वर्धतु वाचसो वा । मरु-
त्तव्या स्वापवतां वचाश्च महाशौरं इवमनं जलोवै ॥ १५ ॥

मरुत्त उवाच । शौरश्रावं ब्रूवते वै महासुतो वचस्वैव
सहितो मासतेन । आत्मा हि मे प्रव्यवते मुहुर्मुहुर्न मे स्वास्त्रं
जावते वाच विप्र ॥ १६ ॥

सम्बन्त उवाच । वचादुपाहोतु भवं तवाद्य वातो भूजा
हृदि वचं नरेन्द्र । भवं त्यक्त्वा वरमन्यं वृषीष्य कन्ते कामं
मनसा साधयामि ॥ १७ ॥

मरुत्त उवाच । इन्द्रः साक्षात् सहसाम्येतु विप्र हविर्विश्वे
प्रतिगृह्णातु चैव । स्वं स्वं धिष्णां चैव जुषन्तु देवा ज्ञतं सोमं
प्रतिगृह्णन्तु चैव ॥ १८ ॥

सम्बन्त उवाच । अश्वनिन्द्रो हरिभिरावाति राजन् देवैः सर्व-
स्वरितैः स्तूयमानः । मन्वाहृतो वक्षामिमं मवाद्य पञ्चस्वैनं
मन्त्रविस्मस्तकावम् ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो देवैः सहितो देवराजो रथे
युक्तान् तान् हरीन् वाजिमुस्थान् । आवाद्यशनश राघः पिपा-
सुराविद्युत्प्रमेयस्व सोमम् ॥ २० ॥ तमावातं सहितं देव-
सङ्घैः प्रत्युद्ययो सपुरोधामरुत्तः । चक्रे पूजां देवराजाय चाश्रां
यथाशास्त्रं विधिवत्प्रीयमाणः ॥ २१ ॥

सम्बन्त उवाच । स्वागतन्ते पुरुङ्गतेह विदन् वक्षोऽप्यहं
सन्निहिते त्वयीन्द्र । सुयोभते बलवृषभ भूवः पिवस्व सोमं सुत-
मद्य तं मया ॥ २२ ॥

मरुत्त उवाच । शिवेन मां पञ्च नमश्च तेऽस्तु प्राप्नो वक्षः
सफलं जीवितं मे । यद्यं वक्षं कुरुते मे सुरेन्द्र त्वहसतेरवरजो
विप्रमुख्यः ॥ २३ ॥

इन्द्र उवाच । जानामि ते गुरुमेतं तपोधनं वृहसतेरमुञ्जं ।

तिम्भतेजसम् । बस्याह्वानादागतोऽहं नरेन्द्र प्रीतिर्भोऽयं त्वयि
मन्युः प्रनष्टः ॥ २४ ॥

सम्बन्त उवाच । वद्वि प्रीतस्त्वमसि वै देवराज तस्मात् स्वयं
याधि वशे विधानम् । स्वयं सर्तान् कुरु भागान् सुरेन्द्र जाना-
स्वयं सर्वलोकाश्च देव ॥ २५ ॥

व्यास उवाच । एवमुक्तस्त्वाङ्गिरसेन यज्ञः समादिदिद्य स्वय-
मेव देवान् । सभाः क्रियन्तामावसथाश्च मुखाः सहस्रशस्त्रभृताः
सहस्राः ॥ २६ ॥ कृपाः स्थूलाः कुरुतारीहृणानि गन्धर्वानामप्स-
रसाश्च शीघ्रम् । यत्र नृपेरन्वप्सरसः समस्ताः स्वर्गोपमः क्रियतां
यज्ञवाटः ॥ २७ ॥ इत्युक्तास्ते चक्रुराशु प्रतीता दिवीकसः यज्ञ-
वाक्यान्वरेन्द्र । ततो वाक्यं प्राह राजानमिन्द्रः प्रीतो राजन्
पूज्यमानो मरुत्तम् ॥ २८ ॥ एष त्वयाहमिह राजन् संमेत्य धि
चाप्यन्ये तव पूर्वं नरेन्द्र । सर्वाशान्या देवताः प्रीयमाणाः हवि-
स्तुभ्यं प्रतिगृह्णन्तु राजन् ॥ २९ ॥ याम्येयं वै लोहितमालभन्तां
वैश्वदेवं वज्ररूपं हि राजन् । नीलं चोद्गाणं मेध्यमयालभन्तां
चलक्लिभं संप्रदिष्टं दिजाग्र्याः ॥ ३० ॥ ततो यज्ञो वत मे तस्य
राजन् यत्र देवाः स्वयमन्त्रानि जह्वः । यस्मिन् यः ब्राह्मणैः
पूज्यमानः सद्रस्योऽभूदरिमान् देवराजः ॥ ३१ ॥ ततः सम्बन्त-
यैत्यगतो महात्मा यथा वद्विः प्रच्वलितो द्वितीयः । हवीष्यु-
षैराह्वयन् देवसङ्घान् जुहावान्मौ मन्त्रवत् सुपतीतः ॥ ३२ ॥ ततः
पीढा बलभित् सोममग्रं धि चाप्यन्ये सोमपा देवसङ्घाः । सर्वानु-
ज्ञाताः प्रययुः पार्थिवेन यथाजोषं तर्पिताः प्रीतिमन्तः ॥ ३३ ॥
ततो राजा जातरूपस्य राघीन् पदे पदे कारयामास हृष्टः ।
दिजातिभ्यो विसृजन् भूरिचित्तं रराज विन्नेष इवारिहन्ता ॥ ३४ ॥
ततो वित्तं विविधं सन्निधाय यथात्साहं कारयित्वा च कोषम् ।
अनुज्ञातो गुरुणा सन्निवृत्य यथास गामखिलां सागरान्ताम् ॥ ३५ ॥

एवं शुभः स बभूवेह राजा बस्य क्रतो तत्सुखं प्रभूतम् । तत्
 त्वं समादाव नरेन्द्र विस्रं वज्रस्य देवास्तर्पयाषी विधानैः ॥ ३६ ॥
 वैशम्पायन उवाच । ततो राजा पाण्डवो हृष्टरूपः शुभा
 वाक्शं सत्यवत्याः सुतस्य । मनसक्रे तेन विप्तेन ब्रह्मं ततोऽमाश्रौ-
 मन्मन्वामास भूयः ॥ ३७ ॥

इति आश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि सप्तमस्कन्धीये
 दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्ते नृपतो तस्मिन् व्यासिनाद्भुत-
 कर्मणा । वासुदेवो महातेजास्ततो वचनमाददे ॥ १ ॥ तं नृपं
 दीनमनसं निहतशान्तिबान्धवम् । उपप्रुतमिवादित्यं सधूममिव
 पावकम् ॥ २ ॥ निर्विस्ममनसं पायं शाल्या वृषाकुलोदहः ।
 आश्रुतासवन् धर्मसुतं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ ३ ॥

वासुदेव उवाच । सर्वं जिह्मं मृत्युपदमार्ज्वं ब्रह्मणः पदम् ।
 एतावान् शानविषयः प्रलापः किं करिष्यति ॥ ४ ॥ नैव ते निष्ठितं
 कर्म नैव ते शत्रवो जिताः । कथं शत्रुं शरीरस्वमात्मनो नाव-
 बुध्यसे ॥ ५ ॥ अत्र ते वत्तविष्यामि यथाधर्मं यथाशुतम् । इन्द्रस्य
 सह वृत्रेण यथा युद्धमवर्त्तत ॥ ६ ॥ वृत्रेण पृथिवी व्याप्ता पुरा
 किल नराधिप । स दृष्ट्वा पृथिवीं व्याप्तां गन्धस्य विषये हृते ॥ ७ ॥
 घराहरणदुर्गन्धो विषयः समपद्यत । शतक्रतुयुकोपांशु गन्धस्य
 विषये हृते ॥ ८ ॥ वृत्रस्य स ततः क्रुद्धो घोरं वज्रमवाहजत् ।
 स बध्यमानो वज्रेण सुभ्रयं भूरितेजसा ॥ ९ ॥ विवेक सहसा
 तोयं जघ्राह विषयन्ततः । अप्सु वृत्रघृहीतासु रसे च विषये हृते
 ॥ १० ॥ शतक्रतुरतक्रुद्धस्तत्र वज्रमवाहजत् । स बध्यमानो
 वज्रेण तस्मिन्वमिततेजसा ॥ ११ ॥ विवेक सहसा व्यातिक्रियाह

विषयन्ततः । व्याप्ते ज्योतिषि हृत्वेण रूपेण विषये हृते ॥ १२ ॥
 घतक्रतुरतिक्रुद्धस्तत्र वक्ष्यमवाहजत् । स बध्यमानो वक्षेण तस्मिन्-
 न्नमिततेजसा ॥ १३ ॥ विविध सहसा वायुं जघ्राह विषयन्ततः ।
 व्याप्ते वायौ तु हृत्वेण स्पर्शेण विषये हृते ॥ १४ ॥ घतक्रतुरति-
 क्रुद्धस्तत्र वक्ष्यमवाहजत् । स बध्यमानो वक्षेण तस्मिन्नमिततेजसा
 ॥ १५ ॥ आकाशमभिद्रुद्राव जघ्राह विषयन्ततः । आकाशे हृत्-
 भूतेण चक्षुः च विषये हृते ॥ १६ ॥ घतक्रतुरतिक्रुद्धस्तत्र वक्ष-
 मवाहजत् । स बध्यमानो वक्षेण तस्मिन्नमिततेजसा ॥ १७ ॥
 विविध सहसा यक्रं जघ्राह विषयन्ततः । तस्य हृत्प्रयत्नस्य मोहः
 समभवन्नहान् ॥ १८ ॥ रथन्तरेण तं तात वसिष्ठः प्रत्यबोधयत् ।
 ततो हृत्वं शरीरस्थं जघ्रान भरतर्षभ । घतक्रतुरदृष्ट्येन वक्षे-
 योतीह नः मृतम् ॥ १९ ॥ इदं धर्म्मरहस्यं वै यक्रेष्ठीकं मह-
 र्षिषु । ऋषिभिश्च मम प्रोक्तं तन्निबोध जनाधिप ॥ २० ॥

इति चाश्वमेधपर्वणि चाश्वमेधिकपर्वणि कृष्णधर्म्म-
 सुवादि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वासुदेव उवाच । दिविधो जायते व्याधिः शारीरो मानस-
 स्तथा । पश्वरं तयोर्जिह्व निदंष्ट्रं नोपपद्यते ॥ १ ॥ शरीरे
 जायते व्याधिः शारीरः स निगद्यते । मनसो जायते व्याधि-
 र्मानसस्तु निगद्यते ॥ २ ॥ शीतोष्णौ चैव वायुश्च गुणा राजन्
 शरीरजाः । तेषां गुणानां साम्यञ्च तदाहुः स्वस्थलक्षणम् ॥ ३ ॥
 लघ्वेन बाध्यते शीतं शीतेनोष्णञ्च बाध्यते । सत्त्वं रजस्तमश्चेति
 तत्र चात्मगुणाः स्मृताः ॥ ४ ॥ तेषां गुणानां साम्यञ्चेत्तदाहुः
 स्वस्थलक्षणम् । तेषामन्यतमोऽस्तेके विधानमुपदिश्यते ॥ ५ ॥ चर्षेण
 बाध्यते शीको चर्षः शोकेन बाध्यते । कश्चिद्दुःखे वर्त्तमानः सुखस्य

अर्त्तमिच्छति । कश्चित् सुखि वर्त्तमानो दुःखस्य अर्त्तमिच्छति ॥६॥
 स त्वं न दुःखो दुःखस्य न सुखी सुसुखस्य च । अर्त्तमिच्छसि
 कौन्तेय किमन्यद्दुःखविभ्रमात् ॥ ७ ॥ अथवा ते स्वभावोऽयं धेनु
 पार्थाविकल्पसे । दृष्ट्वा सभागतां कृशामेकवक्त्रां रजस्वलाम् ॥ ८ ॥
 मिषतां पाण्डवियानां न तस्य अर्त्तमिच्छसि । प्रव्राजवच्च नगरा-
 दजिनैश्च विवासनम् ॥ ९ ॥ महारण्यनिवामय न तस्य अर्त्त-
 मर्हसि ॥ १० ॥ जटासुरात् परिक्लेशयित्रमेनेन चाहवः । कैम्ब-
 वाच्च परिक्लेशो न तस्य अर्त्तमर्हसि ॥ ११ ॥ पुनरज्ञानवर्थायां
 कौचकेन पदा बधः । याज्ञसेन्यास्तदा पार्थ न तस्य अर्त्तमर्हसि
 ॥ १२ ॥ यच्च ते द्रोणभीष्माभ्यां युद्धमामीडरिन्दम् । मनसैकेन
 योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ १३ ॥ तस्माद्भ्युपगन्तव्यं युद्धाय
 भरतर्षभ । परमव्यक्तरूपस्य पारं युक्त्या स्वकर्मभिः ॥ १४ ॥
 यत्र नैव शरैः कार्यं न भयैने च बन्धभिः । यात्मनैकेन योद्धव्यं
 तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ १५ ॥ तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे कामवस्थां
 गमिष्यसि । एतज्ज्ञात्वा तु कौन्तेय कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ १६ ॥
 एतां बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतिं गतिम् । पितृपैतामहं व्रत्तं
 याधि राक्ष्यं यथाचितम् ॥ १७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अश्वमेधिकपर्वणि कृशाधर्ममन्वादि

हादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

वःसुदेव उवाच । न वाचां द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत ।
 शारीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा नवा ॥ १ ॥ वाचाद्द्रव्यविमु-
 क्तस्य शारीरेषु च गृह्यतः । यो धर्मो यत् सुखञ्चैव हिपतामस्तु
 तत्तथा ॥ २ ॥ इच्छरस्तु भवेन्नृपुस्ताक्षरं ब्रह्मशाश्वतम् । ममेति
 च भवेन्नृत्युने ममेति च शाश्वतम् ॥ ३ ॥ ब्रह्ममृत्यु तु तौ राज-

ज्ञातन्वेव व्यवस्थितौ । अदृष्टमानी भूतानि बोधयेतामसंघवम्
 ॥ ४ ॥ अविनाशोऽस्य सख्यस्य नियतो यदि भारत । भिक्षा
 शरीरं भूतानामहिंसां प्रतिपद्यते ॥ ५ ॥ लब्धा हि पृथिवी
 कृतस्त्रां सहस्रावरजङ्गमाम् । ममत्वं यस्य नैव स्यात् किं तथा
 स करिष्यति ॥ ६ ॥ अथवा वसतः पार्थ वने वन्येन जीवतः ।
 ममता यस्य द्रव्येषु मृत्योरास्ये स वर्तते ॥ ७ ॥ वाह्यान्तराणां
 शतूषां स्वभावं पश्य भारत । यो न पश्यति तद्भूतं मुच्यते स
 महाभयात् ॥ ८ ॥ कामात्मानं न प्रयंसन्ति लोके नेहाकामा
 काचिदस्ति प्रवृत्तिः । सर्वे कामा मनषीष्यद्भूता यान् पण्डितः
 संहरते विचिन्त्य ॥ ९ ॥ भूयो भूयो जन्मनोऽभ्यासयोगात् योगी
 योगं सारमार्गं विचिन्त्य । दानञ्च वेदाध्ययनं तपय काम्यानि
 कर्माणि च वैदिकानि ॥ १० ॥ व्रतं यज्ञान्नियमान् ध्यानयोगान्
 कामेन यो नारभते विदित्वा । यद्यज्ञायं कामयते स धर्मो न यो
 धर्मो नियमस्तस्य मूलम् ॥ ११ ॥ अत्र गायः कामगोताः कीर्त-
 यन्ति पुराविदः । शृणु संकीर्त्तमानास्ता अखिलेन धूमिष्ठिर
 ॥ १२ ॥ नाहं शक्योऽनुपायेन हन्तुं भूतेन केनचित् । यो मां
 प्रयतते हन्तुं श्रद्धा प्रहरणे बलम् ॥ १३ ॥ तस्य तस्मिन् प्रह-
 रणे पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् । यो मां प्रयतते हन्तुं यज्ञैर्विधि-
 दक्षिणैः ॥ १४ ॥ जङ्गमेष्विव धर्मात्मा पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् । यो
 मां प्रयतते हन्तुं वेदवेदाङ्गसाधनैः ॥ १५ ॥ स्वावरेष्विव धर्मात्मा
 तस्य प्रादुर्भवाम्यहम् । यो मां प्रयतते हन्तुं धृत्या सत्यपराक्रमः
 ॥ १६ ॥ भावो भवामि तव्याहं स च मां नावबुध्यते । यो मां
 प्रयतते हन्तुं तपसा शंसितव्रतः ॥ १७ ॥ ततस्तपसि तस्याथ
 पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् । यो मां प्रयतते हन्तुं मोक्षमास्वाद्य
 पण्डितः ॥ १८ ॥ तस्य मोक्षरतिस्तस्य नृत्यामि च हसामि च ।
 अद्वयं सर्वभूतानामहमेकः सनातनः ॥ १९ ॥ तस्मात्स्वयं पितं

कार्मं यज्ञैर्विविधदक्षिणैः । धर्मं कुरु महाराज तन्न ते च भवि-
 ष्यति ॥ २० ॥ यज्ञस्य वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणावता । यन्मैश्च
 विविधैर्यज्ञैः समृद्धैरामदक्षिणैः ॥ २१ ॥ मा ते व्यधास्तु निहतान्
 बन्धून् वीक्ष्य पुनः पुनः । न शक्यास्ते पुनर्द्रष्टुं वीहतास्त्रिगुणा-
 जिरे ॥ २२ ॥ स त्वमिहा महायज्ञैः समृद्धैरामदक्षिणैः । कीर्तिं
 लोके परां प्राप्य गतिमग्रां गमिष्यसि ॥ २३ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि कृशाधर्मसम्वादे

तयोद्गोऽध्यायः ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं बद्धविधैर्वाक्यैर्मुनिभिस्तेस्तपोधनैः ।
 समाश्रवांस्यत राजर्षिर्हेतवस्य यधिष्ठिरः ॥ १ ॥ सोऽनुनीतो भग-
 वता विष्टरयवमा स्तयम् । देपायनेन कृशेन देवस्थानेन वा
 विभुः ॥ २ ॥ नारदेनाथ भीमेन नकुलेन च पार्थिव । कृशाया
 सहदेवेन विजयेन च धीमता ॥ ३ ॥ यन्मैश्च पुरुषव्याघ्रैर्ब्राह्मणैः
 यास्तदृष्टिभिः । व्यजहात षोकजं दुःखं सन्तापञ्चैव मानसम् ॥ ४ ॥
 अर्धयानाम देवैश्च ब्राह्मणाय युधिष्ठिरः । कृत्वाथ प्रेतकार्यार्णि
 बन्ध नां ग पुनर्नृपः ॥ ५ ॥ अन्वयास्ति स धर्मात्मा पृथिवीं
 सागराम्बराम् । प्रशान्तचेताः कौरव्यः स्वराज्यं प्राप्य केवलम्
 ॥ ६ ॥ व्यासश्च नारदश्चैव तांशान्यानब्रवीन्नृपः । आश्रवांसितोऽहं
 प्राग्वृद्धैर्भवद्भिर्मुनिपुङ्गवैः ॥ ७ ॥ न सूक्ष्ममपि मे किञ्चिद्दृश्लोक-
 मिह विद्यते । अर्धं च समहान् प्राप्नो येन यष्यामि देवताः ॥ ८ ॥
 पुरस्कृत्याद्य भवतः समानेष्यामहे मखम् । हिमवन्तं त्वया गुप्ता
 गमिष्यामः पितामह ॥ ९ ॥ तथा विधत्स्व विप्रर्षिं त्वय्यावत्तः
 स मे त्रतुः । बद्धाश्वयो हि दिशः स श्रूयते दिजसत्तम ॥ १० ॥
 तथा भगवता चित्तं कथ्याणं बद्धभाषितम् । देवर्षिणा नारदेन

दिवस्थानेन चैव हि ॥ ११ ॥ नाभागधेयः पुरुषः कश्चिद्विद्विष्विधान्
 युद्धन् । लभते व्यसनं प्राप्य सुहृदः साधुसम्मतान् ॥ १२ ॥ एव-
 मुक्तास्तु ते राज्ञा सर्व एव महर्षयः । अभ्यनुज्ञाय राजानं
 तथोभो कृशाफाल्गुनौ ॥ १३ ॥ पश्यतामेव सर्वेषां तत्रैवादर्शनं
 ययुः । ततो धर्मसुतो राजा तत्रैवोपाविश्यत् प्रभुः ॥ १४ ॥ एवं
 नातिमहान् कालः स तेषामभ्यवर्तत । कुर्वतां शौचकार्याणि
 भीष्मस्य निधने तदा ॥ १५ ॥ महादानानि विप्रेभ्यो दत्ततामोर्ह-
 दिहिकम् । भीष्मकर्षपुरोगानां कुरूणां कुरुसन्तमः ॥ १६ ॥
 सहितो धृतराष्ट्रेण स दत्तावोर्ह दिहिकम् । ततो दत्त्वा बद्धधनं
 विप्रेभ्यः पाण्डवर्षभः ॥ १७ ॥ धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विवेच्य गृहसा-
 ह्यम् । स समाश्रयास्य पितरं प्रज्ञानक्षुप्रमीश्वरम् । अन्वशाद्
 स धर्मात्मा पृथिवीं भ्रातृभिः सह ॥ १८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि चाश्वमेधिकपर्वणि कृशाधर्ममध्यादे

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

जनमेजय उवाच । विजिते पाण्डवेयैस्तु प्रशान्ते दिजसन्तम ।
 राष्ट्रे किं चक्रतुर्वीरौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । विजिते पाण्डवै राजन् प्रशान्ते च
 विशाम्यते । राष्ट्रे बभूवतुर्हृष्टौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥ २ ॥ विज-
 ह्नाति मुदा युक्तौ द्विवि देवेश्वराशिव । तौ वनेषु विचित्रेषु पर्व-
 तानाञ्च सानुषु ॥ ३ ॥ तीर्थेषु चैव पुण्येषु पल्लवेषु नदीषु च ।
 चक्रन्मभागौ संहृष्टावश्विनाविव नन्दने ॥ ४ ॥ इन्द्रप्रस्थे महा-
 खानौ रैमतुः कृशापाण्डवौ । प्रविश्य तां सभां रम्यां विजह्नाति
 च भारत ॥ ५ ॥ तत्र धुङ्गकथाश्रिताः परिक्रमांस्य पार्थिव ।
 कथायोगी कथायोगी क्रथयामासतुः सदा ॥ ६ ॥ ऋषीणां देवता-
 नाञ्च वंशांस्तावाहनुस्तदा । पीयमानौ महात्मानौ पुराणावधि-

सप्तमौ ॥ ७ ॥ मधुरास कथासिद्धासिद्धार्थपदनिश्चयाः । निश्च-
यश्चः स पार्थाय कथयामास केशवः ॥ ८ ॥ पृथ्वीकाभिमन्तां
प्रातीनासु सहस्रयः । कथाभिः श्रमयामास पार्थं सौरिर्जना-
ईनः ॥ ९ ॥ स तस्माच्छास्य विधिवत् विज्ञानशी महातपाः ।
अपहृत्यात्मनो भारं विश्रामेव सास्वतः ॥ १० ॥ ततः कथान्ते
गोविन्दो गुह्याकेशमुवाच ह । शान्तयन् अक्षया वाचा हेतु-
युक्तमिदं वचः ॥ ११ ॥

वासुदेव उवाच । विजितेयं धरा कृतस्त्रा सव्यसाचिन् पर-
न्तप । तदाद्भवलमाश्रित्य राज्ञा धर्मसुतेन ह ॥ १२ ॥ असपत्न्यां
महीं भुङ्क्ते धर्मराजो युधिष्ठिरः । भीमसेनप्रभावेन यमयोय
नरोत्तम ॥ १३ ॥ धर्मिणं राज्ञा धर्मज्ञं प्राप्तं राज्यमकण्ठकम् ।
धर्मिणं निहतः सङ्गो स च राजा सुयोधनः ॥ १४ ॥ अधर्म-
रुचयो लुब्धाः सदा चाप्रियवादिनः । धार्तराष्ट्रा दुरात्मानः
सानुबन्धा निपातिताः ॥ १५ ॥ प्रशान्तामखिलां पार्थ पृथिवीं
पृथिवीपतिः । भुङ्क्ते धर्मसुतो राजा त्वया गुप्तः कुरुदह ॥ १६ ॥
रमे चाहं त्वया साहेमरथेष्वपि पाण्डव ! किमु यत्र जनोऽयं
वै पृथा चाभिव्रकण्ण ॥ १७ ॥ यत्र धर्मसुतो राजा यत्र भीमो
महाबलः । यत्र माद्रवती पुत्रो रतिस्तत्र परा मम ॥ १८ ॥
तथैव स्वर्गकल्पेषु सभोद्देशेषु कौरव । रमणीयेषु पुरुषेषु सहितस्य
त्वयानघ ॥ १९ ॥ कालो महांस्वतीतो मे शूरसनुमपश्यतः ।
बलदिवश्च कौरव्य यथान्यान् तृष्यापुङ्गवान् ॥ २० ॥ सोऽहं गन्तु-
मभीष्टामि पुरीं दारवतीं प्रति । रोचतां गमनं मच्चं तत्रापि
पुरुषर्षभ ॥ २१ ॥ सक्तो बद्धविधं राजा तत्र तत्र युधिष्ठिरः ।
सह भीष्मिण वद्युक्तमन्त्राभिः शोककारिते ॥ २२ ॥ शिष्टो युधि-
ष्ठिरोऽन्त्राभिः शास्ता सन्नपि पण्डितः । तेन तच्च वचः सम्यग्-
यहीतं सुमहात्मना ॥ २३ ॥ धर्मपुत्रे हि धर्मज्ञे हतश्चे सत्य-

वादिनि । तस्य धर्मो मतिश्चाग्रा स्थितिश्च सततं स्थिरा ॥ २४ ॥
 तत्र गत्वा महात्मानं यदि ते रोचतेऽर्जुन । अस्माद्भगवत्संयुक्तं वचो
 ब्रूहि जनाधिपम् ॥ २५ ॥ न हि तस्याप्रियं कुर्यां प्राणत्यागी-
 ऽप्युपस्मिते । कुतो गन्तुं महाबाहो पुरीं दारवतीं प्रति ॥ २६ ॥
 सर्वं त्विदमहं पार्थ त्वत्प्रीतिहितकाम्यया । ब्रवीमि सत्यं कौरव्य
 न मिथ्यैतत् कथञ्चन ॥ २७ ॥ प्रयोजनञ्च निर्वृत्तमिहवासे ममा-
 र्जुन । धार्तराट्टो हतो राजा सबलः सपदानुगः ॥ २८ ॥ पृथिवी
 च वशे तात धर्मपुत्रस्य धीमतः । स्थिता समुद्रवलयो सशैल-
 वनकानना ॥ २९ ॥ शिता रत्नैर्बहुविधैः कुरुराजस्य पाण्डव ।
 धर्मण राजा धर्मश्रः पातु सर्वां वसुधैराम् ॥ ३० ॥ सपास्य-
 मानो बहुभिः सिद्धैश्चापि महात्मभिः । स्तूयमानश्च सततं वन्दिमि-
 र्भरतर्षभ ॥ ३१ ॥ त्वं मया सह गत्वाद्य राजानं कुरुवनेनम् ।
 आपृच्छ कुरुयादूर्ल गमनं दारकां प्रति ॥ ३२ ॥ इदं शरीरं
 वसु वक्ष मे गृहे निवेदितं पार्थ सदा युधिष्ठिरं । प्रियञ्च मान्यञ्च
 हि मे युधिष्ठिरः सदा कुरुणामधिपो महामतिः ॥ ३३ ॥ प्रयो-
 जनश्चापि निवासकारणे न विद्यते मे त्वदृते नृपात्मज । स्थिता
 हि पृथ्वी तव पार्थ शासने गुरोः सुवृत्तस्य युधिष्ठिरस्य च ॥ ३४ ॥
 इतीदमुक्तः स तदा महात्मना जनार्द्दनेनामितविक्रमाऽर्जुन ।
 तथेति दुःखादिव वाक्यमैरयञ्जनाद्दैनं सम्प्रतिपूष्य पार्थिव ॥ ३५ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि

पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तश्च आश्वमेधिकपर्व ॥ १५ ॥

अथ अनुगीतापर्व ।

जनमेजन उवाच । सभायां वसतोस्तत्र निहत्यारौन्महा-
 जनोः । केववार्जुनयोः का नु कथा समभवद्भिज ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । कृष्णेन सहितः पार्थः सुराख्यं प्राप्य
 केवलम् । तस्यां सभायां दिव्यायां विज्रहार मुदायुतः ॥ २ ॥
 ततः कञ्चित् सभोद्देशं स्वर्गोद्देशसमं नृप । वदच्छ्रया तौ मुदितौ
 जम्बतुः स्वजनादृतौ ॥ ३ ॥ ततः प्रतीतः कृष्णेन सहितः पाण्ड-
 वोऽर्जनः । निरीक्ष्य तां सभां रम्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 विदितं मे महाबाहो संग्रामे समुपस्थिते । माहात्म्यं देवकी-
 मातस्तच्च ते रूपमैश्वरम् ॥ ५ ॥ यत्तद्भगवता प्रोक्तं पुरा केशव
 सोऽहदात् । तत् सर्वं पुरुषव्याघ्र नष्टं मे भ्रष्टचेतसः ॥ ६ ॥ मम
 कौतूहलं त्वस्मिन् तेष्वर्थेषु पुनः पुनः । भवांश्च हारकां गन्ता न-
 चिरादिव माधव ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वास्तु तं कृष्णः फाल्गुनं प्रत्यभाषत ।
 परिश्रुत्य महातेजा वचनं वदताम्बरः ॥ ८ ॥

वासुदेव उवाच । श्रावितस्त्वं मया गुह्यं ज्ञापितञ्च सना-
 तनम् । धर्मं स्वर्गपिणं पार्थ सर्वलोकांश्च याञ्छतान् ॥ ९ ॥
 अत्रुद्धा नाग्रहीर्यस्त्वं तस्मै समहृदप्रियम् । न च साद्य पुनर्भूयः
 कृतिर्मि संभविष्यति ॥ १० ॥ नूनमत्रहृधानोऽसि दुर्मथा ह्यसि
 पाण्डव । न च शक्यं पुनर्वक्तुमर्षिणा धनञ्जय ॥ ११ ॥ स हि
 धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने । न शक्यं तन्नया भूयस्तथा-
 वक्तुमर्षिणतः ॥ १२ ॥ परं हि ब्रह्म कथितं योगयुक्तेन तन्नया ।
 इतिहासन्तु वक्ष्यामि तस्मिन्नर्थं पुरातनम् ॥ १३ ॥ यथा तां
 बुद्धिमास्थाय गतिमग्रां गमिष्यसि । शृणु धर्मभृतांशेष्ठ गदितं
 सर्वमेव मे ॥ १४ ॥ आगच्छद्ब्राह्मणः कश्चित् स्वर्गलोकादरि-
 न्दम । ब्रह्मलोकाच्च दुर्धर्यः सोऽस्माभिः पूजितोऽभवत् ॥ १५ ॥
 अस्माभिः परिपृष्टञ्च यदाहृ भरतर्षभ । दिव्येन विधिना पार्थ
 तत् शृणुष्वविचारयन् ॥ १६ ॥

ब्राह्मण उवाच । मोक्षधर्मं समाचिन्त्य कृष्ण दत्तामप-

क्त्वा । भूतानामनुकम्पायं यस्मिहक्त्वनं विभो ॥ १७ ॥ तत्ते-
 ऽहं संप्रवक्ष्यामि यथावद्व्यसूदन । शृणुष्यावहितो भूत्वा महतो
 भम माधव ॥ १८ ॥ कश्चिदिप्रस्तपोयुक्तः काश्यपो धर्मवित्तमः ।
 आसमाद् दिजे कश्चिद्दमिणाभागतागमम् ॥ १९ ॥ गतागतेषु
 बद्धसो ज्ञानविज्ञानपारगम् । लोकतत्त्वार्थकुशलं ज्ञातायं सुख-
 दुःखयोः ॥ २० ॥ जातीमरणतत्त्वज्ञं कोविदं पापपुण्ययोः ।
 दृष्टारमुच्चनीचानां कर्मभिद्द्विजनां गतिम् ॥ २१ ॥ चरन्तं मुक्त-
 वत् सिद्धं प्रशान्तं संयतेन्द्रियम् । दीप्यमानं त्रिया ब्राह्मणा
 क्रममाणञ्च सर्वेषु । अन्तर्धानगतिश्च यत्त्वा तत्त्वेन काश्यपः ॥ २२ ॥
 तथैवान्तर्हितैः सिद्धैर्यान्तं चक्रधरैः सह । सम्याप्रमाणमेकान्ते
 समासीनञ्च तैः सह ॥ २३ ॥ यदृच्छ्या च गच्छन्तमसक्तं पवनं
 यथा । तं समासाद्य मेधावी स तदा दिजसन्तमः ॥ २४ ॥ चरणौ
 धर्मकामस्य तपस्वी सममाहितः । प्रतिपेदे यथान्यायं दृष्ट्वा
 तन्महदद्भुतम् ॥ २५ ॥ विस्मितश्चाद्भुतं दृष्ट्वा काश्यपस्तं दिजो-
 त्तमम् । परिचारेण महता शुकं तं पश्यतोपयत् ॥ २६ ॥ उप-
 पन्नञ्च तत् सर्वं शुकवारित्वसंयतम् । भावेनातोपयच्चैनं शुकस्तथा
 परन्तप ॥ २७ ॥ तस्मै तुष्टः स शिष्याय प्रसन्नो वाक्यमब्रवीत् ।
 सिद्धिं परामभिप्रेक्ष्य शृणु मत्तो जनार्दन ॥ २८ ॥

सिद्ध उवाच । विविधैः कर्माभिरुत्तान् पुण्ययोगैश्च कैवल्यैः ।
 गच्छन्तीह गतिं मत्तया देवलोके च संस्थितिम् ॥ २९ ॥ न कश्चित्
 सुखमत्यन्तं न कश्चित् पाशवती स्थितिः । स्थानाच्च महतो भ्रंशो
 दुःखलक्ष्णात् पुनः पुनः ॥ ३० ॥ अशुभा गतयः प्राप्ताः कष्टा मे
 पापसेवनात् । काममन्युपरीतेन दृश्याया मोहितेन च ॥ ३१ ॥
 पुनः पुनश्च मरणां जन्म चैव पुनः पुनः । आहारा विविधा भुक्ताः
 पीता नानाविधाः स्तनाः ॥ ३२ ॥ मातरो विविधा दृष्टाः पितरश्च
 पृथग्विधाः । सुखानि च विचित्राणि दुःखानि च मद्यानव ॥ ३३ ॥

प्रियैर्विवासो बद्धयः संवासश्चाप्रियैः सह । धननाशश्च सन्प्राप्ती
 खड्वा दुःखिन तद्वत् ॥ ३४ ॥ अयमानाः सुकष्टाश्च राजतः
 स्वजनान्मया । शरीरा मानसाश्चापि वेदना भयदाख्याः ॥ ३५ ॥
 प्राप्ता विमाननाशेऽपि बधबन्धाश्च दाख्याः । पतनं निरये चैव
 ज्ञातनाश्च स्वमक्षये ॥ ३६ ॥ जरा रोगाश्च सततं व्यसमानि च
 भूरिचः । लोकेऽस्मिन्ननुभूतानि दग्धजानि भयं मया ॥ ३७ ॥
 ततः कदाचि न्निर्वेदान्निराकाराश्रितेन च । लोकतन्त्रं परित्यक्तं
 दुःखान्तेन भयं मया ॥ ३८ ॥ लोकेऽस्मिन्ननुभूयाहमिमं मार्ग-
 मनुष्ठितः । ततः सिद्धिरियं प्राप्ता प्रसादादात्मनो मया ॥ ३९ ॥
 नाहं पुनरिहागन्ता लोकानाल्लोकवाम्यदम् । आसिद्धेराप्रजा-
 सर्गादात्मनोऽपि गतिः शुभा ॥ ४० ॥ उपलब्ध्वा दिव्यश्रेष्ठ तथेवं
 चिद्धिदत्तमा । इतः परं गमिष्यामि ततः परतरं पुनः ॥ ४१ ॥
 ब्रह्मणः पदमव्यक्तं मा तेऽभूदत्र संभवः । नाहं पुनरिहागन्ता
 मर्त्यालोकं परन्तप ॥ ४२ ॥ प्रीतोऽस्मि ते महाप्राज्ञ ब्रूहि किं
 करवाणि ते । वहीप्सुरुपपन्नस्त्वं तस्य कालोयमागतः ॥ ४३ ॥
 अभिजाने च तदहं यदहं मामुपागतः । अचिरान्तु गमिष्यामि
 तेनाहं त्वामश्नुदम् ॥ ४४ ॥ भयं प्रीतोऽस्मि भवतश्चारित्र्येण विच-
 षत् । परिपृच्छस्व कल्याणं भाषियं वत्तवेषितम् ॥ ४५ ॥ बद्ध
 मन्दे च ते बुद्धिं भयं संपूजयामि च । येनाहं भवता बुद्धौ मेधावी
 क्षति काश्चप ॥ ४६ ॥

इति अष्टमेधपर्वणि चतुर्गीतापर्वणि

पौड्योऽध्यायः ॥ १६ ॥

वासुदेव उवाच । ततस्तस्योःसंगच्छ पादौ प्रज्ञानं सुदु-
 र्वचान् । परच्छ तांश्च धर्मान् च प्राज्ञ धर्मभृताम्बरः ॥ १ ॥

५ अथ ६

काश्यप उवाच । कथं शरीरं च्यवते कथं चैव प्रपद्यते । कथं
कष्टाच्च संसारात् संसरन् परिमुच्यते ॥ २ ॥ आत्मा च प्रकृतिं
मुक्त्वा तच्छरीरं विमुच्यति । शरीरतश्च निर्मुक्तः कश्चमन्यत् प्रप-
द्यते ॥ ३ ॥ कथं शुभाशुभे चायं कर्मणो स्वकृते नरः । उप-
भुङ्क्ते क्व वा कर्म विद्दिहस्यात्रितिष्ठते ॥ ४ ॥

ब्राह्मण उवाच । एवं सन्देशितः सिद्धः प्रश्नांस्तान् प्रत्य-
भाषत । आनुपूर्व्येण वार्षीष तस्मै निगदतः शृणु ॥ ५ ॥

सिद्ध उवाच । आयुःकीर्त्तिकराणीह यानि कृत्यानि सेवते ।
शरीरशुद्धयोऽन्यस्मिंस्तेषु क्षीणेषु सर्वेषु ॥ ६ ॥ आयुःक्षयपरी-
तात्मा विपरीतानि सेवते । बुद्धिर्व्यावर्तते चास्य विनाशे प्रत्युप-
स्थिते ॥ ७ ॥ सत्त्वं बलञ्च कालञ्च विदित्वा चात्मनस्तथा । अति-
वैलम्पुष्पास्ति स्वविरुद्धान्यनात्मजान् ॥ ८ ॥ यदायमतिकष्टानि
सर्वाण्युपनिक्षिपते । अत्यर्थमपि वा भुङ्क्ते न वा भुङ्क्ते कदा-
चन ॥ ९ ॥ दुष्टान्नाभिप्रपानञ्च यदन्योन्यविरोधि च । गुरु-
चाप्यमितं भुङ्क्ते नातिजीर्णोऽपि वा पुनः ॥ १० ॥ व्यायाममति-
मात्रञ्च ब्यवायञ्चोपसेवते । सततं कर्मलोभाद्वा प्राप्रं वेगं विधा-
रयित् ॥ ११ ॥ रमाभियुक्तमन्त्रं वा दिवास्वप्नञ्च सेवते । अपह्ना-
न्नागते काले स्वयं दोषान् प्रकीपयत् ॥ १२ ॥ स्वदोषहापनादोगं
लभते मरणान्तिकम् । अपि वीहन्मनादीनि परीतानि व्यवस्यति
॥ १३ ॥ तस्य तैः कारणैर्जन्तोः शरीरं च्यवते तदा । जीवितं
प्रोच्यमानं यद्यथावदुपधारय ॥ १४ ॥ उष्मा प्रकुपितः काथि-
तीव्रजगुममीरितः । शरीरमनुपर्येत्य सर्वान् प्राणान् रुणद्धि
वै ॥ १५ ॥ अत्यर्थं बलवानुष्मा शरीरे परिकीपितः । भिनन्ति
जीवस्थानानि मर्माणि विद्धि तत्त्वतः ॥ १६ ॥ ततः सवेदनः सद्यो
जीवः प्रच्यवते चरात् । शरीरं त्यजते जन्तुस्त्रिभ्यः प्राणेषु मर्मेसु
॥ १७ ॥ वेदनाभिः परीतात्मा तदिह हिज्वत्तम । जाती-

भरणसंविद्याः सततं सर्वजन्तवः ॥ १८ ॥ दृश्यन्ते संत्यजन्तसु
 शरीराणि दिवर्षम् । गर्भसंक्रमणे चापि मर्माणामतिसर्पणे ॥ १९ ॥
 तादृशीमेव लभते वेदनां मानवः पुनः । भिन्नसन्धिरस क्लेदमद्भिः
 स लभते नरः ॥ २० ॥ यथा पञ्चसु भूतेषु संभूतसं निवच्छति ।
 यैत्यात् प्रकुपितः काये तीव्र वायुसमीरितः ॥ २१ ॥ यः स पञ्चसु
 भूतेषु प्राणापाने व्यवस्थितः । स गच्छत्यूर्ध्वं वायुः कृच्छ्राभ्युक्ता
 शरीरिणम् ॥ २२ ॥ शरीरञ्च जहात्येवं निरुच्छ्रासश्च दृश्यते ।
 स निरुष्मा निरुच्छ्रामो निःश्रीको हतचेतनः ॥ २३ ॥ ब्रह्मणा
 संपरित्यक्तो मृत इत्युच्यते नरः । स्रोतोभिर्यैर्विजानाति इन्द्रि-
 यार्थान् शरीरभृत् ॥ २४ ॥ तैरेव च विजानाति प्राणानाहार-
 सञ्चवान् । तत्रैव कुरुते काये यः स जीवः सनातनः ॥ २५ ॥
 तथा यद्यद्भवेद्यत्कं सन्निपाते क्वचित् क्वचित् । तत्तन्मर्म विजा-
 नीहि शास्त्रदृष्टिं हि तत्तथा ॥ २६ ॥ तेषु मर्मसु भिन्नेषु ततः
 स समुदीरयत । आविश्य हृदयं जन्तोः सत्त्वं चाशु रणद्धि वै
 ॥ २७ ॥ ततः सचेतनो जन्तुर्नाभिजानाति किञ्चन । तमसा
 सम्युतज्ञानः सम्युतेश्वेव मर्मसु ॥ २८ ॥ स जीवो निरधिष्ठान-
 यास्यते मानरिष्यता । ततः स तं महोच्छ्वासं भ्रममुच्छ्वास्य दार-
 णम् ॥ २९ ॥ निष्क्रामन् कम्पयत्याशु तच्छरीरमचेतनम् । स
 जीवः प्रच्युतः कायात् कर्मभिः स्वैः समावृतः ॥ ३० ॥ अभितः स्वैः
 शुभैः पुण्यैः वापैर्वाप्युपपद्यते । ब्राह्मणा ज्ञानसम्पन्ना यथावत्
 श्रुतनिश्चयाः ॥ ३१ ॥ इतरं कृतपुण्यं वा तं विजानन्ति लक्षणेः ।
 लक्षणाकारे खद्योतं लीयमानं ततस्ततः ॥ ३२ ॥ चक्षुषन्तः
 प्रपश्यन्ति तथा च ज्ञानचक्षुषः । पश्यन्त्येवंविधं सिद्धा जीवं
 दिव्येन चक्षुषा ॥ ३३ ॥ अथन्तं जायमानञ्च योनिष्ठानुप्रवेशितम् ।
 तस्य स्थानानि दृष्टानि त्रिविधानीह शास्त्रतः ॥ ३४ ॥ कर्मभूमि-
 रिवं भूमिर्यत्र तिष्ठन्ति जन्तवः । ततः शुभाशुभं कृत्वा लभन्ते

सर्वदेहिमः ॥ ३५ ॥ इहैशोच्चावचान् भोगान् प्राप्नुवन्ति स्वकर्माभिः ।
 इहैवाशुभकर्माणः कर्माभिर्गिरयं गताः ॥ ३६ ॥ अर्वाङ्गतिरिव
 कष्टा यत्र पश्यन्ति मानवाः । तस्मात् सुदुर्लभो मोक्षो दृश्यमानः ।
 ततो भृशम् ॥ ३७ ॥ जडं न्तु जन्तवो गत्वा येषु स्थानेष्ववस्थिताः ।
 कीर्त्तमानानि तानीह तत्त्वतः संनिबोध मे ॥ ३८ ॥ तच्छ्रुत्वा
 नैष्ठिकीं बुद्धिं बुध्येथाः कर्मनिश्चयम् । ताराक्षपाणि सर्वाणि
 वक्ष्ये तच्चन्द्रमण्डलम् ॥ ३९ ॥ यत्र विभ्राजते लोके स्वभाषा सुख्य-
 मण्डलम् । स्थानान्येतानि जानीहि जनाणां पुण्यकर्मणाम् ॥ ४० ॥
 कर्मक्षयाच्च ते सर्वे च्यवन्ते वै पुनः पुनः । तत्रापि च विशेषो-
 ऽस्ति दिवि नीचोच्चमध्यमा ॥ ४१ ॥ न च तत्रापि सन्तोषो दृष्टा
 दीप्ततरां त्रियम् । इत्येता गतयः सर्वाः पृथक् ते समुदीरिताः
 ॥ ४२ ॥ उपपत्तिन्तु वक्ष्यामि गर्भस्याहमतः परम् । तथा तस्मै
 निगदतः शृणुश्चावहितो दिज ॥ ४३ ॥

इति अष्टमेऽध्यायेऽथ अनुगीतापर्वणि

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

ब्राह्मण उवाच । शुभानामशुभानाह नैव नाशोऽस्ति कर्म-
 णाम् । प्राप्य प्राप्यानुपच्यन्ते क्षीरं क्षीरं तथा तथा ॥ १ ॥ यथा
 प्रसूयमानस्तु फली दद्यात् फलं बद्ध । तथा स्याद्विपुलं पुण्यं
 शुद्धेन मनसा कृतम् ॥ २ ॥ पापज्ञापि तथैव स्यात् पापेन मनसा
 कृतम् । पुरोधाय मनो हीह कर्मण्यात्मा प्रवर्त्तते ॥ ३ ॥ यथा
 कर्मसमाविष्टः काममन्युसमावृतः । नरो गर्भं प्रविशति तत्रापि
 शृणु चोत्तरम् ॥ ४ ॥ शुक्रं शोणितसंसृष्टं स्त्रिया गर्भाशयं गतम् ।
 क्षीरं कर्मजमाप्नोति शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ ५ ॥ सौख्यग्राह्यस्त-
 भावस्तत्र न च क्षयन सञ्चति । सप्राप्य ब्राह्मणः कामं तस्मात्तद-

ब्रह्म प्राञ्जतम् ॥ ६ ॥ तदीजं सर्वभूतानां तेन जीवन्ति जगत्सुः ।
 स जीवः सर्वगात्राणि गर्भस्याविष्टा मागमः ॥ ७ ॥ इष्टाति
 चेतसा सद्यः प्राणस्त्रानेष्ववस्थितः । ततः सन्दत्तेऽङ्गानि स गर्भ-
 चेतनान्वितः ॥ ८ ॥ यथा लोहस्य नित्यन्दो निघ्नितो विश्व-
 विग्रहम् । उपैति तदिजानीहि गर्भं जीवप्रवेशनम् ॥ ९ ॥ लोह-
 पिष्टं यथा वद्धिः प्रविष्टा ह्यतितापयेत् । तथा त्वमपि जानीहि
 गर्भं जीवोपपादनम् ॥ १० ॥ यथा च दीपः शरणे दीप्यमानः
 प्रकाशते । एवमेव शरीराणि प्रकाशयति चेतना ॥ ११ ॥ यद्यच्च
 कुरुते कर्म शुभं वा यदि वा शुभम् । पूर्वदिहकृतं सर्वमवच्छनुप-
 भुञ्चते ॥ १२ ॥ ततस्तु चीयते चैव पुनश्चान्यत् प्रचीयते । याव-
 त्कालोद्योगस्त्वं धर्मं नैवाबुध्यते ॥ १३ ॥ तत्र कर्म प्रवक्ष्यामि सुखी
 भवति धीन वै । चर्वन्मानो जातीषु यद्यान्योऽन्यासु सत्तम ॥ १४ ॥
 दानं व्रतं ब्रह्मचर्यं यद्योक्तं ब्रह्मधारणम् । दमः प्रधानता चैव
 भूतानाञ्चानुकम्पनम् ॥ १५ ॥ संयमश्चाकृष्यस्यञ्च परस्वादान-
 वर्जनम् । व्यस्तीकानामकरणं भूतानां मनसा भुवि ॥ १६ ॥
 मातापित्रोश्च शुश्रूषा देवतातिथिपूजनम् । गुरुपूजा वृथा शीघ्रं
 नित्यमिन्द्रिवसंयमः ॥ १७ ॥ प्रवर्त्तनं शुभानाञ्च तत् सतां वृत्त-
 नुच्यते । ततो धर्मः प्रभवति यः प्रजाः पाति प्राञ्जतीः ॥ १८ ॥
 एवं सत्सु सदा पश्येत्तत्रापिषा ध्रुवा स्थितिः । आचारो धर्म-
 माचष्टे यस्मिन् शान्ता व्यवस्थिताः ॥ १९ ॥ तेषु तत् कर्म निश्चितं
 सः स धर्मः समातनः । यस्तं समभिपद्येत न स दुर्गतिमाप्नुवात्
 ॥ २० ॥ अतो निवर्त्यते लोकः प्रथ्वन् धर्मवर्त्मसु । यश्च योगी
 च मुक्तश्च स एतैर्यो विधिष्यते ॥ २१ ॥ वर्त्तमानस्य धर्मस्य शुभं
 ब्रह्म यथा तथा । संसारतारणं अस्य कालेन महता भवेत् ॥ २२ ॥
 एवं पूर्वकृतं कर्म नित्यं जन्तु प्रवर्त्तते । सर्वं तत् कारणं धीन
 विद्वतोऽवमिहागतः ॥ २३ ॥ शरीरग्रहणञ्चाद्य केन पूर्वं प्रक-

लितम् । इत्येवं संघटो लोके तच्च वक्ष्याम्यशेषतः ॥ २४ ॥
 शरीरमात्मनः कृत्वा सर्वलोकपितामहः । तैल्लोक्यमसृजत् ब्रह्मा
 कृत्स्नं स्वावरजङ्गमम् ॥ २५ ॥ ततः प्रधानमसृजत् प्रकृतिं स
 शरीरिणाम् । यदा सर्वमिदं व्याप्तं यां लोके परमां विदुः ॥ २६ ॥
 इदं तत् स्रनित्युक्तं परत्त्वमृतमसृजत् । त्रयाणां म्रियुनं सर्व-
 मेकीकस्य पृथक् पृथक् ॥ २७ ॥ असृजत् सर्वभूतानि पूर्वदृष्टः
 प्रजापतिः । स्वावराणि च भूतानि इत्येषा पौर्विकी श्रुतिः ॥ २८ ॥
 तस्य कालपरीमाणमकरोत् स पितामहः । भूतेषु परिवृत्तिञ्च
 पुनरावृत्तिमेव च ॥ २९ ॥ यथात्र क्रियन्ते धारो दृष्टात्मा पूर्व-
 जन्मनि । यत् प्रवक्ष्यामि तत् सर्वं यथावदुपपद्यते ॥ ३० ॥ सुख-
 दुःखे यथासम्यगनित्ये यः प्रपश्यति । कायं वा मेध्यसङ्घातं विनाशं
 कर्मसंज्ञितम् ॥ ३१ ॥ यच्च किञ्चित् सुखं तच्च दुःखमसर्वमिति
 स्मरन् । संसारसागरं शीरं तरिष्यति सुदुस्तरम् ॥ ३२ ॥ जरा-
 मरणरोगैश्च समाविष्टः प्रधानवित् । चेतनावत्सु चैतन्यं समं
 भूतेषु पश्यति ॥ ३३ ॥ निर्विद्यते ततः कृत्स्नं मार्गमाणः परं
 पदम् । तस्योपदेशं वक्ष्यामि याथातथ्येन सत्तम ॥ ३४ ॥ शास्त्र-
 तस्याव्ययस्याथ यदस्य ज्ञानमुत्तमम् । प्रोच्यमानं मया विप्र
 निबोधेदमशेषतः ॥ ३५ ॥

इति अष्टमेऽध्याये अनुगीतापर्वणि

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

ब्राह्मण उवाच । यः स्यादिकायने लीनस्तथी किञ्चिदचि-
 न्तयन् । पूर्वं पूर्वं परित्यज्य स तीर्णो बन्धनाद्भवेत् ॥ १ ॥ सर्व-
 मित्तः सर्वसहः शमे रक्तो जितेन्द्रियः । व्यपेतभवमन्युश्च आत्म-
 वाच्य च्यते नरः ॥ २ ॥ आत्मवत् सर्वभूतेषु यश्चरेन्नियतः शुचिः ।

धमानौ निरभीर्माणः सर्वतो मुक्त एव सः ॥ ३ ॥ जीवितं मरण-
 द्धोमे सुखदुःखि तथैव च । आभासाभे प्रिवदेधे यः समः स च
 मुच्यते ॥ ४ ॥ न कस्यचित् स्पृहयते नावजानाति कश्चन । निर्हन्वो
 वीतरागात्मा सर्वथा मुक्त एव सः ॥ ५ ॥ अनभिव्यस्य निर्वन्धु-
 रनपत्यश्च यः क्वचित् । त्यक्तधर्मार्थकामय निराकाङ्क्षी च मुच्यते
 ॥ ६ ॥ नैव धर्मान् चाधर्मो पूर्वोपचितहायकः । चातुश्चव-
 प्रशान्तात्मा निर्हन्धुः स त्रिमुच्यते ॥ ७ ॥ अकर्मवान् विकाङ्क्ष
 पश्येन्नगदृशाप्रवृत्तन् । अत्रस्थमत्रयं मूढं जन्मस्युजरायुतम् ॥ ८ ॥
 वैराग्यबुद्धिः सततमात्मदीपव्यपेक्षकः । आत्मबन्धविनिर्मुक्तं स
 करीत्यचिरादिव ॥ ९ ॥ अगन्धमरसस्पर्शमघञ्जनपरिग्रहम् ।
 अरूपमनभिज्ञं यं दृष्ट्वात्मानं त्रिमुच्यते ॥ १० ॥ पद्भूतगुणैर्हीन-
 मस्मिन्मदहेतुकम् । अगुणं गुणभोक्तारं वः पश्यति स मुच्यते
 ॥ ११ ॥ विहाय सर्वसङ्कल्पान् बुद्ध्या शारीरमानसान् । अने-
 र्निर्वाणमाप्नोति निरिन्धन इवानजः ॥ १२ ॥ सर्वसंस्कारनिर्मुक्तो
 निर्हन्धो निष्परिग्रहः । तपसा इन्द्रियग्रामं यथरेभुक्त एव सः
 ॥ १३ ॥ विमुक्तः सर्वसंस्कारैस्ततो ब्रह्मसनातनम् । परमाप्नोति
 संशान्तमगलं नित्यमक्षरम् ॥ १४ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि योग-
 शास्त्रमनुत्तमम् । युञ्जन्तः सिद्धमात्मानं यथा पश्यन्ति योगिनः
 ॥ १५ ॥ तस्योपदेशं वक्ष्यामि यथावच्छं निबोध मे । यैर्दारै-
 श्वारयन्त्रियं पश्यन्त्यात्मानमात्मनि ॥ १६ ॥ इन्द्रियाणि तु संहृत्य
 मन आत्मनि धारयेत् । तोषं तप्ता तपः पूर्वं मोक्षयोगं समा-
 चरेत् ॥ १७ ॥ तपधी सततं युक्तो योगशास्त्रमथाचरेत् ।
 मनीषी मनसा विप्र पश्यन्त्यात्मानमात्मनि ॥ १८ ॥ स चेच्छुक्तीत्ययं
 साधुर्योक्तुमात्मानमात्मनि । तत एकान्तशीलः स पश्यत्यात्मान-
 मात्मनि ॥ १९ ॥ संयतः सततं युक्त आत्मवान् विजितेन्द्रियः ।
 तथायमात्मानात्मानं संप्रयुक्तः प्रपश्यति ॥ २० ॥ यथा हि पुरुषः

स्वप्ने दृष्ट्वा पञ्चत्वसाविति । तथाकल्पमिवात्मानं साधु युक्तः
 प्रपश्यति ॥ २१ ॥ इषीकाह वचा मुञ्जात् कश्चिन्निष्कृष्य दर्शयित् ।
 योगी निष्कृष्य चात्मानं तथा पश्यति देहतः ॥ २२ ॥ सुखं
 परीरमत्याङ्गरिषीकामात्मनि श्रिताम् । एतस्मिन्दर्शनं प्रोक्तं
 योगविद्धिरनुत्तमम् ॥ २३ ॥ यदा हि युक्तमात्मानं सम्यक्
 पश्यति देहभृत् । न तस्येहेश्वरः कश्चिन्नैलोक्यस्यापि वः प्रभुः
 ॥ २४ ॥ चान्यान्यास्यैव तनवी यथेष्टं प्रतिपद्यते । विनिवृत्त्य
 जराद्यु न घोचति न हृष्यति ॥ २५ ॥ दिवानामपि दिवत्वं युक्तः
 कारयते वशी । ब्रह्म चाव्ययमाप्नोति हिला देहमघाश्रितम् ॥ २६ ॥
 विनश्यत्सु च भूतेषु न भयं तस्य जायते । द्विष्यमानेषु भूतेषु
 न स द्विष्यति केनचित् ॥ २७ ॥ दुःखघोकभयैर्धोरैः सन्नखेह-
 समुद्धरैः । न विचार्यति युक्तः क्त्वा निस्पृहः शान्तमानसः ॥ २८ ॥
 नैनं शस्त्राणि बध्यन्ते न मृद्युयाद्य विद्यते । नातः सुखतरं
 किञ्चिन्नोके क्लृप्तन दृश्यते ॥ २९ ॥ सम्यग्युक्त्वा स पात्मानमात्म-
 न्येव प्रतिपद्यते । विनिवृत्तजरादुःखसुखं स्वपिति चापि सः ॥ ३० ॥
 देहान् यथेष्टमभ्येति हिलेमां मानुषीं तनुम् । निर्देहस्तु न
 कर्तव्यो भुञ्जानेन कथञ्चन ॥ ३१ ॥ सम्यग्युक्त्वा यदात्मानमात्म-
 न्येव प्रपश्यति । तदैव न स्पृहयति साक्षादपि शतश्रुतीः ॥ ३२ ॥
 योगमेकान्तगीतस्तु यथा विन्दति तच्छृणु । दृष्टपूर्वां दिवं
 चिन्त्य यस्मिन् सन्नवसेत् पुरे ॥ ३३ ॥ पुरस्याभ्यन्तरे तस्य मनः
 स्थायं न वाञ्छतः । पुरत्याभ्यन्तरे तिष्ठन् यस्मिन्नावसथे वसेत्
 ॥ ३४ ॥ तस्मिन्नावसथे धार्यं सवाङ्माभ्यन्तरे मनः । प्रचिन्त्या-
 वसथे कृत्स्नं यस्मिन् काले स तिष्ठति ॥ ३५ ॥ तस्मिन् काले
 मनश्चास्य न कथञ्चन वाञ्छतः । संनिवस्येन्द्रियग्रामं निर्दोषि
 निर्जने वने ॥ ३६ ॥ कायमभ्यन्तरं कृत्स्नमेवाद्यः परिचिन्तयित् ।
 दस्तांस्तासु च जिह्वाश्च गलं ग्रीवां तथैव च ॥ ३७ ॥ हृद्दिवं

चित्तधीष्णापि तथा हृदयबन्धनम् ॥ ३० ॥ इत्युक्तः स मया शिष्यो
 नेशावो मधुसूदन । पप्रच्छ पुनरेवेमं मोक्षधर्मं सुदुर्लभम् ॥ ३८ ॥
 भुक्तं भुक्तमिदं कीदृशं कथमन्तं विपश्यते । कथं रक्षयं ब्रह्मति
 शोणितत्वं कथं पुनः ॥ ३९ ॥ तथा मांसम् मेदश्च खाद्युक्तोऽपि
 च पोषति । कथमेतानि सर्वाणि शरीराणि शरीरिणाम् ॥ ४० ॥
 वदेन्ते बह्वेमानस्य वदेते च कथं बलम् । निरोक्षयां निर्गमनं
 मलानाञ्च पृथक् पृथक् ॥ ४१ ॥ कुतो वायं विश्वसिति सच्छब्दि-
 त्यपि वा पुनः । कश्च दण्डमधिष्ठाय तिष्ठत्यात्मानमात्मनि ॥ ४२ ॥
 जीवः कायं वहति चेच्छेष्टमानः क्लेशवरम् । किं वदं कीदृशश्चैव
 निवेद्यति वै पुनः ॥ ४३ ॥ याथातथ्येन भगवन् वक्तुमर्हसि
 मेऽनघ । इति सम्परिपृष्टोऽहं तेन विप्रेण माधव ॥ ४४ ॥ प्रत्यक्षुर्वं
 महाबाहो यथायुगमरिन्दम । यथा स्वकाष्ठे प्रक्षिप्य भाण्डं
 भाण्डमना भवेत् ॥ ४५ ॥ तथा स्वकाष्ठे प्रक्षिप्य मनोदारैरनि-
 यत्नैः । आत्मानं तत्र मार्गते प्रमादं परिवर्जयेत् ॥ ४६ ॥ एवं
 सततमुद्भुक्तः प्रोतात्मा न चिरादिव । सांसाद्वति तद्ब्रह्म
 यद्ब्रह्म स्यात् प्रधानवित् ॥ ४७ ॥ न त्वसौ चक्षुषा ग्राह्यो न च
 सर्वैरपीन्द्रियैः । मनसैव प्रदीपेन महाभात्मा प्रदृश्यते ॥ ४८ ॥
 सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षिण्णिरोमुखः । सर्वतः श्रुतिमाहोकी
 सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ ४९ ॥ जीवो निष्क्रान्तमात्मानं शरीरात्
 संप्रपश्यति । स तमुत्सृज्य देहे स्वं धारयन् ब्रह्म केवलम् ॥ ५० ॥
 आत्मानमालोकयति मनसा प्रहसन्निव । तद्देवमाश्रयं कृत्वा
 मोक्षं याति ततो मयि ॥ ५१ ॥ इदं सर्वरहस्यन्तं मया प्रोक्तं
 दिजोत्तम । आपच्छं साधयिष्यामि गच्छ विप्र यथासुखम् ॥ ५२ ॥
 इत्युक्तः स तदा कृष्ण मया शिष्यो महातपाः । पप्रच्छ त यथा-
 कामं ब्राह्मणः संश्रितव्रतः ॥ ५३ ॥

वासुदेव उवाच । इत्युक्त्वा स तदा वाक्यं मां पार्थ दिज-

कथयः । मोक्षधर्माहितः कथ्यन्तु तत्रैवास्तरधीयत ॥ ५४ ॥ कश्चि-
 दित्यत्राचार्यं श्रुतमेकाग्रचित्तता । तदापि हि रवकल्पं श्रुत-
 वानेतद्वैव हि ॥ ५५ ॥ नैतत् पार्थ सुविद्येयं व्यामिशेणेति मे
 मतिः । नरेणाहृतयंशे न विदम्येनाहृतात्मना ॥ ५६ ॥ सुरहस्य-
 विद्ं प्रोक्तं दिवानां भरतर्षभ । कश्चिच्छेदं श्रुतं पार्थ मनुष्येष्वेह
 कर्षिषित् ॥ ५७ ॥ न श्रेतत् त्रीणुमर्षीऽथो मनुष्यस्त्राहृतेऽनघ ।
 नैतद्य सुविद्येयं व्यामिशेणान्तरात्मना ॥ ५८ ॥ क्रिवावर्द्धिर्हि
 कौन्तेय दिव्यलोकः समाहृतः । न चैतदिष्टं दिवानां मर्त्याश्चपनिव-
 र्त्तनम् ॥ ५९ ॥ परा हि सा गतिः पार्थ यत्तद्ब्रह्म सनातनम् ।
 यथावतत्वं प्राप्नोति व्यक्ता ईशं सदा सुखी ॥ ६० ॥ इमं धर्मं
 समाख्याय धीमि स्युः पापवीनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रा-
 षोऽपि वान्ति परां गतिम् ॥ ६१ ॥ किं पुनर्ब्राह्मणः पार्थ
 शत्रिणा वा बहूश्रुताः । स्वधर्मैरतयो नित्यं ब्रह्मलोकावस्थाः
 ॥ ६२ ॥ हेतुमच्चैतद्दृष्टमुपावथास्य साधने । किं फलं क्व
 मोक्षश्च दुःखस्य च विनिर्घन्तः ॥ ६३ ॥ नातः परं सुखं क्वन्यत्
 किञ्चित् स्याद्भरतर्षभ । बुद्धिमान् यश्चानय पराक्रान्तश्च पाण्डव
 ॥ ६४ ॥ यः परित्यजते मज्जीं लोकमारममारान् । एतैरुपायैः
 च क्षिप्रं परां गतिमवाप्नुयात् ॥ ६५ ॥ एतावदेव वक्तव्यं नातो
 भूयोऽस्ति किञ्चन । पञ्जानान्त्रित्ययुक्तस्य योगः पार्थ प्रवर्तते ॥ ६६ ॥

इति अष्टमेऽध्यायेऽथ पनुगीतापर्वणि

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वासुदेव उवाच । यत्राप्युदाहरस्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 दम्बयोः पार्थ सम्वादी योऽभवद्भरतर्षभ ॥ १ ॥ ब्राह्मणी ब्राह्मणं
 कश्चित् ज्ञानविज्ञानपारगम् । इहा विविक्त चासीनं भार्या

अज्ञानविषयः ।

भक्त्याऽनन्तवती ॥ १ ॥ अथ, सोऽहं गमिष्यमि ज्ञानं प्रति-
 नाशिता । अक्षकर्मणासीनं बीजाक्षविषयम् ॥ २ ॥ ज्ञानो
 पनिकृताहोक्रानाप्रवृत्तीति नः श्रुतम् । ज्ञानं प्रतिपाद्यात् तं
 गमिष्यामि वै गतिम् ॥ ४ ॥ एवमुक्तः च चास्ताका साक्षुषा
 हसन्निव । सुभगे नाम्बसुवापि वाक्यव्याख्य तथामये ॥ ५ ॥
 प्राज्ञं दृष्ट्वा सत्यं वा बहिर्दं कर्म विद्यते । एतदेव व्यवस्थित
 कर्म कर्मेति कर्मिणः ॥ ६ ॥ मोक्षमेव निवच्छन्ति कर्मणा ज्ञान-
 वञ्चिताः । नैष्कर्म्यं न च लोकोऽपिच्छन्ति तमपि ज्ञयते ॥ ७ ॥
 कर्मणा मनसा वाचा श्रुतं वा बहि वाशुभम् । ज्ञानादि श्रुति-
 भेदान्तं कर्म भूतेषु वर्तते ॥ ८ ॥ रक्षोभिर्बध्मानेषु दृष्ट्वाहोषु
 वर्तसु । चात्मस्वमात्मना तेभ्यो दृष्टमाद्यतनं यथा ॥ ९ ॥ अथ
 तद्ब्रह्म निर्दहं यत्र सोमः सहाग्निना । अथाहं कुरुते निहं
 धीरो भूतानि धारयन् ॥ १० ॥ अथ ब्रह्माहो यन्नास्तद्वर-
 मुपासते । विदांसः सुप्रता अथ चास्ताकनो जितेन्द्रियाः ॥ ११ ॥
 प्राणेन न तदाग्नेर्बं नास्वाद्यहैव जिह्वा । सार्धमेव तदक्षुर्बं
 मनसा हवगम्यते ॥ १२ ॥ चक्षुषा अविद्यच्छन्नं किञ्चित् अ-
 षात् परम् । अगन्धमरसस्पर्शमरुपाद्यच्छुद्धस्यम् ॥ १३ ॥ अतः
 प्रवर्तते तन्नं यत्र च प्रतिष्ठति । प्राणोऽपानः समानश्च ज्ञान-
 खोदान एव च ॥ १४ ॥ तत एव प्रवर्तन्ते तद्विदं प्रतिष्ठन्ति च ।
 समानव्यानयोर्मध्ये प्राणापानो विचेरतुः ॥ १५ ॥ तस्मिन् सुमे
 प्रलीयते समानो व्यान एव च । अपानप्राणयोर्मध्ये सदानो वाक्य
 तिष्ठति ॥ १६ ॥ तस्मात् यदानं पुरुषं प्राणापानो न सुवतः ।
 प्राणानामायतत्त्वेन तमुद्दानं प्रवसते ॥ १७ ॥ तस्मात्तपो व्यव-
 स्थन्ति महतं ब्रह्मवादिनः । तेषामन्योऽन्यमक्षाणां सर्वेषां ईश-
 चारिणाम् ॥ १८ ॥ अग्निर्वैश्वानरो मध्ये सप्रथा दीप्यतेऽन्तरा ।
 प्राणं जिह्वा च चक्षुष लव, च श्रोत्रश्च धृष्टमम् ॥ १९ ॥ मनो

बुद्धिश्च सप्तैता जिज्ञा वैश्वानरार्क्षिणः । त्रैवं दृष्ट्वा च पंचसृष्टं
 त्रय्यं तथैव च ॥ २० ॥ मन्तव्यमथ वोढव्यं ताः सप्त समिधो मम ।
 प्राता भक्षयिता ब्रूया स्पष्टा शीता च पञ्चमः ॥ २१ ॥ मन्ता वोढा
 च सप्तैते भवन्ति परमर्क्षिणः । त्रैधि पृथे च दृष्ट्ये च स्पृष्ट्ये अथ
 तथैव च ॥ २२ ॥ मन्तव्येष्वथ वोढव्ये सुभगी पञ्च सर्वदा ।
 हवींश्चक्षिषु होतारः नम्रधा सप्त सप्तसु ॥ २३ ॥ सम्यक् प्रक्षिप्य
 विदांसो जलयन्ति स्वयोनिषु । पृथिवी वायुराकाशमापी ज्योतिष्य
 पञ्चमम् ॥ २४ ॥ मनो बुद्धिश्च सप्तैता योनिरित्येव शब्दिताः ।
 हविर्भूता गुणाः सर्वे प्रविशन्त्यग्निजं गुणम् ॥ २५ ॥ अन्तर्वास-
 मुपिह्वा च जायन्ते स्वासु योनिषु । तत्रैव च निरुध्यन्ते प्रलये
 भूतभावेन ॥ २६ ॥ ततः सञ्जायते गन्धस्तनः सञ्जायते रसः ।
 ततः सञ्जायते रूपं ततः स्पर्शोऽभिजायते ॥ २७ ॥ ततः सञ्जा-
 यते शब्दः संशयस्तत्र जायते । ततः सञ्जायते निष्ठा जन्मैतत्
 सप्तधा विदुः ॥ २८ ॥ अनेनैव प्रकारेण प्रवर्हीतं पुरातनैः ।
 पूर्याद्भृतिभिरापूर्यास्त्रिभिः पूर्यन्ति तेजसा ॥ २९ ॥

इति अष्टमेऽध्यायेऽथ ब्रह्मगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

ब्राह्मण उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 निबोध दृग्दृष्टाणां विधानमथ यादृशम् ॥ १ ॥ शीतं ह्रस्व-
 चक्षुषा जिज्ञा नासिका चरणौ करौ । उपस्थं पायुरिति वा
 होतृणि दृश भासिनि ॥ २ ॥ शब्दस्पर्शौ रूपरसौ गन्धो वाक्यं
 क्रिया गतिः । रेतोमूत्रपुरीषाणां त्यागो दृश हवींश्चि च ॥ ३ ॥
 दिग्धो वायु रविचन्द्रः पृथ्वी विष्णुरेव च । इन्द्रः प्रजापति-
 भित्तमन्वयो दृश भासिनि ॥ ४ ॥ दृग्दृष्ट्याणि होतृणि हवींश्चि

इव भाविति । विषया नाम उच्यते इत्यने तु इत्यादि ३३ ।
चित्तं शुद्धं विज्ञानं पवित्रं ज्ञानमुत्तमम् । सुविमलमिदं सर्वं
जगदासीदिति श्रुतम् ॥ ६ ॥ सर्वमेवायं विज्ञेयं चित्तं ज्ञानवै-
श्वते । वेतः शरीरवत् काये विद्याता तु शरीरवत् ॥ ७ ॥
शरीरभङ्गादपत्यस्तज्जादयः प्रकीर्यते । मनसाहवनीयस्तु तस्मिन्
प्रसिध्यते हविः ॥ ८ ॥ ततो सावस्यति कश्चे तं मनः प्रकीर्यते ।
रूपं भवति वैवर्ण्यं समनुद्रवते मनः ॥ ९ ॥

ब्राह्मण उवाच । कक्षादानभवत् पूर्वं कक्षात् पञ्चान्मनोभवत् ।
मनसा चिन्तितं वाक्यं यदा समभिपद्यते ॥ १० ॥ कीन विज्ञान-
योगिन मतिचित्तं समास्थिता । समुन्नीता नाध्यगच्छन् को वै
तां प्रतिबाधते ॥ ११ ॥

ब्राह्मण उवाच । तामपानः पतिभूत्वा तज्जात् प्रेषत्यपान-
ताम् । तां गतिं मनसः प्राङ्मनस्तज्जादपेक्षते ॥ १२ ॥ प्रकृत्यु-
वाहनसोर्मां यक्षास्वमनुपच्छसि । तज्जात्ते वसन्ति विद्यामि तयोरेव
समाह्वयम् ॥ १३ ॥ उभे वाहनसौ गत्वा भूतात्मानमपच्छताम् ।
आवयोः श्रेष्ठमावस्य स्थित्व नो संशयं विभो ॥ १४ ॥ मन इत्येव
भगवांस्तदा प्राह सरस्वती । अहं वै कामधुक् तुभ्यमिति तं
प्राह वागव ॥ १५ ॥

ब्राह्मण उवाच । स्थावरं जङ्गमञ्चैव विदुर्भे मनसो मनः ।
स्थावरं मत् सकाशे वै जङ्गमं विप्रस्ये तव ॥ १६ ॥ यस्तु तं
विषयं गच्छेन्नस्ती बर्षः स्वरोऽपि वा । तज्जनो जङ्गमं नाम
तज्जादसि गरीबसो ॥ १७ ॥ तज्जादपि समाधिस्ते स्ववमभ्येत्य
धीभने । तज्जादुच्छासमाशय प्रवक्ष्यामि सरस्वती ॥ १८ ॥
प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं स तिष्ठति । प्रथेमाणा महा-
भागी विना प्राणानपानतो ॥ १९ ॥ प्रजापतिमुपाधावत् प्रसीद्-
ध्यावन्निति । ततः प्राणः प्रादुरभूदाचमाप्यावयन् पुनः । तज्जा-

दुष्कासमापाद्य न वाग्ब्रह्मि कर्हिचित् ॥ २० ॥ षोडशौ जात-
निर्घोषा नित्यमेव प्रवर्तते । तयोरेपि च षोडश निर्घोषैव गरी-
वरी ॥ २१ ॥ गौरिव प्रसवत्यर्वाङ् रसमुत्तमयास्त्रिणी । सततं
स्यन्दते शेषा घाश्रुतं ब्रह्मवादिनी ॥ २२ ॥ दिव्यादिव्यप्रभावेण
भारती गौः शुचिश्चित्रे । एतयोरन्तरं पञ्च सूक्ष्मवोः स्यन्द-
मानवोः ॥ २३ ॥

ब्राह्मण्युवाच । अनुत्पन्नेषु वाक्येषु शोद्यमाना विवक्षया ।
किञ्च, पूर्वं तदा देव्यै व्याजहार सरस्वती ॥ २४ ॥

ब्राह्मण उवाच । प्राणेन या सम्भवते शरीरे प्राणादृपानं
प्रतिपद्यते च । उदानभूता च विवृष्य दिहं व्यानेन सर्वं दिव-
मातृणीति ॥ २५ ॥ ततः समाने प्रतितिष्ठतीह इत्येव पूर्वं प्रज-
जल्प बाणी । तस्मात्प्रनः स्थावरत्नादिषिष्टं तथा देवी जडम-
त्सादिषिष्टा ॥ २६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

ब्राह्मण उवाच । अताप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सुभगे सप्तहोतृणां विधानमिह यादृशम् ॥ १ ॥ प्राणं चक्षुष्य जिह्वा
च शक् ओलञ्चैव पञ्चमम् । मनो बुद्धिय सप्तैते होतारः पञ्च-
गायिताः ॥ २ ॥ सूक्ष्मेवकाशे तिष्ठन्तो न पश्यन्तीतरेतरम् ।
एतान् वै सप्तहोतृंस्त्वं स्वभावादिद्वि शोभने ॥ ३ ॥

ब्राह्मण्युवाच । सूक्ष्मेवकाशे सन्तस्ते कथं नाग्योऽन्यदर्शिनः ।
कथं स्वभावा भववन्ने तदापञ्च मे प्रभो ॥ ४ ॥

ब्राह्मण उवाच । गुणाज्ञानमविज्ञानं गुणाज्ञानमभिज्ञता ।
परस्परं गुणानैते नाभिजानन्ति कर्हिचित् ॥ ५ ॥ जिह्वा चक्षु-

साया शीतं अक्षमो बुद्धिरेव च । न यन्मानधिगच्छति प्राणं
 तानधिगच्छति ॥ ६ ॥ प्राणं चक्षुसा शीतं अक्षमो बुद्धिरेव
 च । न रसानधिगच्छन्ति जिह्वा तानधिगच्छति ॥ ७ ॥ प्राणं
 जिह्वा तथा शीतं वाक्शमो बुद्धिरेव च । न कर्पासधिगच्छति
 चक्षुसान्यधिगच्छति ॥ ८ ॥ प्राणं जिह्वा ततश्चक्षुः शीतं बुद्धि-
 र्मस्तथा । न स्पर्शानधिगच्छन्ति त्वक् च तानधिगच्छति ॥ ९ ॥
 प्राणं जिह्वा च चक्षुश्च अक्षमो बुद्धिरेव च । न शब्दानधिगच्छन्ति
 शीतं तानधिगच्छति ॥ १० ॥ प्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् शीतं
 बुद्धिरेव च । संघर्षं नाधिगच्छन्ति मनसमधिगच्छति ॥ ११ ॥
 प्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् शीतं मन एव च । न निद्रामधि-
 गच्छन्ति बुद्धिस्तामधिगच्छन्ति ॥ १२ ॥ यथाप्युदाहरन्तीममिति-
 हासं पुरातनम् । इन्द्रियाणाञ्च मन्वाहं मनसश्चैव भासिनि ॥ १३ ॥
 मन उवाच । न घ्राति माकृते प्राणं रसं जिह्वा न वेत्ति च ।
 रूपं चक्षुर्न गृह्णाति त्वक् स्पर्शं नावबुध्यते ॥ १४ ॥ न शीतं
 बुध्यते शब्दं मया शीतं कथञ्चन । प्रवरं सर्वभूतानामहमस्मि
 सनातनम् ॥ १५ ॥ यागाराणीव शून्यानि घान्ताधिष इवात्मवः ।
 इन्द्रियाणि न भासन्ते मया शीतानि नित्यतः ॥ १६ ॥ काष्ठा-
 नीवार्द्रशुष्काणि यतमानैरपीन्द्रियैः । गुणार्थाद्याधिगच्छन्ति
 माकृते सर्वजन्तवः ॥ १७ ॥

इन्द्रियाण्युक्तः । एवमितद्वेत् सत्यं यदेतन्नन्यते भवान् ।
 ऋतेऽस्मान्मदर्थीय भोगान् भुङ्क्ते भवान् यदि ॥ १८ ॥ यद्यस्मात्स
 प्रलीनेषु तर्पणं प्राणधारणम् । भोगान् भुङ्क्ते भवान् सत्यं
 यथैतन्नन्यते तथा ॥ १९ ॥ अथ वास्मात्स लीनेषु तिष्ठत्सु विष-
 येषु च । यदि सङ्कल्पमात्रेण भुङ्क्ते भोगान् यथार्थवत् ॥ २० ॥
 अथ वेन्नन्यसे सिद्धिमस्मदर्थेषु नित्यदा । घ्राणेन रूपमादत्स्व
 रसानादत्स्व चक्षुषा ॥ २१ ॥ श्रोत्रेण गन्धानादत्स्व स्पर्शानादत्स्व

जिह्वा । तत्रा च प्रवृत्तानादत्स बुद्ध्या स्वर्धमवापि च ॥ २२ ॥
 बलवन्तो ह्यनियमा नियमा दुर्बलौघसाम् । भोगानपूर्वानादत्स
 नोच्छिष्टं भोक्तुमर्हसि ॥ २३ ॥ यथा हि धिष्णः यास्तारं श्रुत्यर्ध-
 मभिधावति । ततः श्रुतिमुपादाय श्रुत्यर्धमुपतिष्ठति ॥ २४ ॥
 विषयानेवमस्माभिर्द्विर्घितानभिमन्यसे । अनागतानतीतांश्च स्वप्ने
 जागरणे तथा ॥ २५ ॥ वैमनस्यं गतानाञ्च जन्तूनामज्यसेनसाम् ।
 अकर्मणो कृते कार्यं दृश्यते प्राणधारणम् ॥ २६ ॥ बह्वनपि हि
 सकल्पान्मत्ता स्वज्ञानुपास्य च । बुभुक्षुवा पीडयमानो विषयानेव
 धावति ॥ २७ ॥ आगारमदारमिव प्रविश्य सकल्पभोगान् विषये
 निबद्धान् । प्राणस्यै यान्तिमुपैति नित्यं दारुचर्येऽन्निर्व्वलितो
 यथैव ॥ २८ ॥ कामन्तु नः स्वेषु गुणेषु सङ्गः कामञ्च नान्योऽन्य-
 गुणोपलब्धिः । अस्मान् विना नास्ति तत्रोपलब्धिस्तावद्वते कां
 न भजेत् प्रहर्षः ॥ २९ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां
 द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

ब्राह्मण उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 सुभगे पञ्चहीतृणां विधानमिह यादृशम् ॥ १ ॥ प्राणापानावुदा-
 नञ्च समानो व्यान एव च । पञ्चहीतृस्तथैतान् वै परं भावं
 विदुर्बुधाः ॥ २ ॥

ब्राह्मण्युवाच । स्वभावात् सप्तहीतार इति मे पूर्विका मतिः ।
 यथा वै पञ्च हीतारः परो भावस्तदुच्यताम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मण उवाच । प्राणेन संभृतो वायुरपाने जायते ततः ।
 अपाने संभृतो वायुस्ततो व्यानः प्रवर्त्तते ॥ ४ ॥ व्यानेन संभृतो
 वायुस्ततोऽहानः प्रवर्त्तते । उदाने संभृतो वायुः समानो नाम

जायते ॥ ५ ॥ तेऽपृच्छन्त पुरा सन्तः पूर्वजातं पितामहम् । यो
नो व्येठन्तमाचक्षु स नः श्रेष्ठो भविष्यति ॥ ६ ॥

ब्राह्मीवाच । यस्मिन् प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः प्राण-
भृतां शरीरे । यस्मिन् प्रचीर्णं च पुनश्चरन्ति स वै श्रेष्ठो गच्छत
यत्र कामः ॥ ७ ॥

प्राण उवाच । मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः प्राण-
भृतां शरीरे । मयि प्रचीर्णं च पुनश्चरन्ति श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां
प्रलीनम् ॥ ८ ॥

ब्राह्मण उवाच । प्राणः प्रालीयत ततः पुनश्च प्रवचार ह ।
समानवायुदानय वयोऽयूतां पुनः शुभे ॥ ९ ॥ न त्वं सर्वमिदं
व्याप्य तितृणीह यथा वयम् । न त्वं श्रेष्ठो हि नः प्राण अपानो
हि वयं तव । प्रवचार पुनः प्राणत्वपानोऽभ्यभाषत ॥ १० ॥

अपान उवाच । मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः
प्राणभृतां शरीरे । मयि प्रचीर्णं च पुनश्चरन्ति श्रेष्ठो ह्यहं
पश्यत मां प्रलीनम् ॥ ११ ॥

ब्राह्मण उवाच । व्यानय तमुदानय भाषमाणमयोचतुः ।
अपान न त्वं श्रेष्ठोऽसि प्राणो हि वयमस्तव ॥ १२ ॥ अपानः
प्रवचाराय व्यानस्तं पुनरब्रवीत् । श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां यूयतां
धन हेतुना ॥ १३ ॥ मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः
प्राणभृतां शरीरे । मयि प्रचीर्णं च पुनश्चरन्ति श्रेष्ठो ह्यहं
पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १४ ॥

ब्राह्मण उवाच । प्रालीयत ततो व्यानः पुनश्च प्रवचार ह ।
प्राणापानापुरानय समानश्च त्वमब्रुवन् ॥ १५ ॥ न त्वं श्रेष्ठोऽसि
नो व्यान समानस्तु वयं तव । प्रवचार पुनर्व्यानः समानः पुन-
रब्रवीत् ॥ १६ ॥ श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां यूयतां धन हेतुना ।
मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे । मयि

प्रचीर्षं च पुनश्चरन्ति श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १७ ॥
 समानः प्रवचाराय उदानस्तमुवाच ह । श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां
 श्रूयतां येन हेतुना ॥ १८ ॥ मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे
 प्राणाः प्राणभृतां शरीरे । मयि प्रचीर्षं च पुनश्चरन्ति श्रेष्ठो
 ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १९ ॥ ततः प्रालीनतोदानः पुनश्च
 प्रवचार ह । प्राणापानौ समानश्च व्यानश्चैव तमह्ववन् । उदान
 न त्वं श्रेष्ठोऽसि व्यान एव वथै तत्र ॥ २० ॥

ब्राह्मण उवाच । ततस्तानब्रवीद्ब्रह्मा समवेतान् प्रजापतिः ।
 सर्वे श्रेष्ठा न वा श्रेष्ठाः सर्वे चान्योऽन्यधर्मिणः ॥ २१ ॥ सर्वे
 स्वविषये श्रेष्ठाः सर्वे चान्योऽन्यधर्मिणः । इति तानब्रवीत् सर्वान्
 समवेतान् प्रजापतिः ॥ २२ ॥ एकस्मिन्श्चास्मिन्श्च विधिं प्रात् पशु-
 वायवः । एक एव समैवात्मा बहुधाप्युपचीयते ॥ २३ ॥ पर-
 स्परस्य सुहृदो भावयन्तः परस्परम् । स्वस्ति व्रजत भद्रं वो
 धारयध्वं परस्परम् ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपरिणि अनुगीतापरिणि ब्राह्मणगीतायां
 त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

ब्राह्मण उवाच । यत्राप्युदाहरन्तीमन्निहामं पुरातनम् ।
 नारदस्य च सखादृष्टिर्देवमतस्य च ॥ १ ॥

देवमत उवाच । जन्तोः सफ्पायमानस्य किन्नु पूर्वं प्रवर्तते ।
 प्राणोऽपानः समानो वा व्यानो वोदान एव च ॥ २ ॥

नारद उवाच । येनायं ह्युच्यते जन्तुस्ततोऽन्यः पूर्वमेति तम् ।
 प्राणदम्बं हि विज्ञेयं तिर्यगूर्ध्वमधश्च यत् ॥ ३ ॥

देवमत उवाच । केनायं ह्युच्यते जन्तुः कथान्यः पूर्वमेति
 तम् । प्राणदम्बं हि विज्ञेयं तिर्यगूर्ध्वमधश्च यत् ॥ ४ ॥

नारद उवाच । सङ्ख्यायते हर्षः शब्दादपि च जायते ।
 रसात् सञ्जायते चापि रूपादपि च जायते ॥ ५ ॥ शुक्लाच्छोणित-
 संश्लेषात् पूर्वं प्राणः प्रवर्तते । प्राणो न विहृते शुक्ले तथापानः
 प्रवर्तते ॥ ६ ॥ शुक्रात् सञ्जायते चापि रसादपि च जायते ।
 एतद्रूपमुदानस्य हर्षो मिथुनमन्तरा ॥ ७ ॥ कामात् सञ्जायते
 शुक्रं कामात् सञ्जायते रजः । समानव्यानजनिते समान्ये शुक्ल-
 शोणिते । प्राणापानाविदं इन्द्रमर्वाक् चोर्द्विद्व गच्छतः । व्यानः
 समानशैवीभौ तिर्यक् इन्द्रसमुच्यते ॥ ८ ॥ अस्मिन् देवताः सर्वा
 इति वेदस्य शासनम् । सञ्जायते ब्राह्मणस्य ज्ञानं बुद्धिसमन्वितम्
 ॥ ९ ॥ तस्य धूमस्तमो रूपं रजो भस्मसु तेजसः । सर्वं सञ्जा-
 यते तस्य यत्र प्रक्षिप्यते हविः ॥ १० ॥ सत्त्वात् समानो व्यानश्च
 इति यज्ञविदो विदुः । प्राणापानावाच्यभागौ तयोर्मध्ये ज्ञता-
 यनः ॥ ११ ॥ एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः । निर्दम्भमिति
 वक्षेतन्मे निगदतः शृणु ॥ १२ ॥ अहोरात्रमिदं इन्द्रं तयोर्मध्ये
 ज्ञतायनः । एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १३ ॥ सञ्जा-
 यते तस्य यत्र तयोर्मध्ये ज्ञतायनः । एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा
 विदुः ॥ १४ ॥ ऊर्ध्वं समानो व्यानश्च व्यस्यते कर्म तेन तत् ।
 ततोऽन्तु समानेन पुनरेव व्यवस्यते ॥ १५ ॥ शास्त्रस्य व्यानमेकञ्च
 शक्तिर्ब्रह्मसनातनम् । एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १६ ॥

इति अष्टमेऽध्यायः । अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

ब्राह्मण उवाच । अप्राप्यदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 चातुर्होत्रविधानस्य विधानमिह यादृशम् ॥ १ ॥ तस्य सर्वस्य
 विधिविधानमुच्यिष्यते । शृणु मे गदतो भद्रे रहस्वमिद-

मद्गतम् ॥ २ ॥ करणं कर्म कर्ता च मोक्ष इत्येव भाविनि ।
 चत्वार एते होतारो यैरिदं जगदावृतम् ॥ ३ ॥ हेतूनां साधन-
 द्वैव शृणु सर्वमशेषतः । घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् च श्रोत्रञ्च
 पञ्चमम् ॥ ४ ॥ मनो बुद्धिश्च सप्तैते विश्वे या गुणहेतवः । गन्धो
 रसश्च रूपञ्च शब्दः स्पर्शश्च पञ्चमः ॥ ५ ॥ मन्तव्यमथ वोहव्यं
 सप्तैते कर्महेतवः । घ्राता भक्षयिता द्रष्टा वक्ता श्रोता च पञ्चमः
 ॥ ६ ॥ मन्ता वोहा च सप्तैते विश्वे याः कर्तृहेतवः । स्वगुणं
 भक्षयत्येते गुणवन्तः शुभाशुभम् ॥ ७ ॥ अहञ्च निर्गणोऽनन्तः
 सप्तैते मोक्षहेतवः । विदुषां बुध्यमानानां स्वं स्वं स्थानं यथा-
 विधि ॥ ८ ॥ गुणास्ते देवता भूताः सततं भुञ्जते हविः ।
 षडन्नान्यान्यथोऽविहाभ्यमन्तेनोपपद्यते ॥ ९ ॥ आत्मार्थं पाचयन्नन्नं
 ममत्वेनोपहन्यते । अभय्यभक्षणाद्देव मद्यपानञ्च हन्ति तम् ॥ १० ॥
 स चान्नं हन्ति तं चान्नं स हत्वा हन्यते पुनः । हन्ता ह्यन्नमिदं
 विद्वान् पुनर्ज्जनयतीश्वरः ॥ ११ ॥ न चान्नाज्जायते तस्मिन् सूक्ष्मो
 नाम व्यतिक्रमः । मनसा गम्यते यच्च यच्च वाचा निगम्यते ॥ १२ ॥
 श्रोत्रेण यवते यच्च चक्षुषा यच्च दृश्यते । स्पर्शेन स्पृश्यते यच्च
 घ्राणेन घ्रायते च यत् ॥ १३ ॥ मनःप्रधानि संयम्य हवींश्चेत् जि-
 सर्वशः । गुणवत् पावकी मद्यं दीप्यतेऽन्तः शरीरिणः ॥ १४ ॥
 योगयज्ञः प्रवृत्तो मे ज्ञानवह्निप्रदोद्भवः । प्राणस्तीव्रोऽपानयस्तः
 सर्वत्यागसुदक्षिणः ॥ १५ ॥ कर्तानुमन्ता ब्रह्मात्मा ततोऽध्वर्यु-
 क्तस्तुतिः । ऋतं प्रमास्ता तच्छब्दमपवर्गोऽय दक्षिणा ॥ १६ ॥
 ऋचश्राप्सत्र शंसन्ति नारायणविदो जनाः । नारायणाय देवाय
 यद्विन्दन् पशून् पुरा ॥ १७ ॥ तत्र सामानि गायन्ति तत्र चाङ्ग-
 निर्दर्शनम् । देवं नारायणं भीरु सर्वात्मानं निबोध तम् ॥ १८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि चतुर्गोतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

ब्राह्मण उवाच । एकः आस्ता न द्वितीयोऽस्ति आस्ता यो
हृच्छयस्तमहमनुव्रवीमि । नैवमुक्तः प्रवणादिवोदकं यथा नियु-
क्तोऽस्मि तथा वक्षामि ॥ १ ॥ एको गुरुर्नास्ति ततो द्वितीयो यो
हृच्छयस्तमहमनुव्रवीमि । तेनानुशिष्टा गुरुणा सदैव लोकादिष्टाः
पद्मगाः सर्वे एव ॥ २ ॥ एको वसुर्नास्ति ततो द्वितीयो यो
हृच्छयस्तमहमनुव्रवीमि । तेनानुशिष्टा वासुधा वसुमन्तः सप्त-
र्षयः पार्थ दिवि प्रभान्ति ॥ ३ ॥ एकः अतो नास्ति ततो द्वितीयो
यो हृच्छयस्तमहमनुव्रवीमि । तस्मिन् गुरो गुरुवासं निरुष्य
शक्नो गतः सर्वलोकामरत्वम् ॥ ४ ॥ एको हेष्टा नास्ति ततो
द्वितीयो यो हृच्छयस्तमहमनुव्रवीमि । तेनानुशिष्टा गुरुणा
सदैव लोके दिष्टाः पद्मगाः सर्वे एव ॥ ५ ॥ अत्राप्युदाहरन्ती-
ममितिहासं पुरातनम् । प्रजापतो पद्मगानां देवर्षीणाञ्च सं-
विदम् ॥ ६ ॥ दिवर्षेय्य नागाद्याप्यसुराश्च प्रजापतिम् । पथ्य-
पृच्छन्नुपासीनाः ये यो नः प्रीच्यतामिति ॥ ७ ॥ तेषां प्रीवाच
भगवाम् अथ यः रुमनुपृच्छताम् । अमित्सेकान्तरं ब्रह्म ते सुत्वा
प्राट्रवन् दिशः ॥ ८ ॥ तेषां प्रट्रवमाणानामुपदेशार्थमात्मनः ।
रुपाणां दंशने भावः प्रवृत्तः पूर्वमेव तु ॥ ९ ॥ असुराणां प्रवृत्तस्तु
दशभाजः स्वभाषजः । दानं देवा व्यवसिता दममेव महर्षयः
॥ १० ॥ एकं आस्तारमासाद्य शब्देनैकेन संस्कृताः । नानदव्यव-
सिताः सर्वे सर्पदेवर्षिदानवाः ॥ ११ ॥ शृणोत्ययं प्रीच्यमानं ब्रह्मति
च यथातथम् । पृच्छतस्तदती भूयो गुरुरन्यो न विद्यते ॥ १२ ॥
तस्य चानुमते कर्ष्य ततः पथात् प्रवर्तते । गुरोर्वोदा च अतो
च हेष्टा च हृदि निःसृतः ॥ १३ ॥ पापेन विचरंल्लोके पापचारी
भवत्ययम् । शुभेन विचरंल्लोके शुभचारी भवत्वतु ॥ १४ ॥ काम-
चारी तु कामेन च इन्द्रियसुखे रतः । ब्रह्मचारी सदैवैव च
इन्द्रियजये रतः ॥ १५ ॥ अपेतप्रतकर्मा तु केवलं ब्रह्मणि स्थितः ।

ब्रह्मध्वजवरंशोके ब्रह्मचारी भवत्ययम् ॥ १६ ॥ ब्रह्मव समिध-
स्तस्य ब्रह्मान्निर्ब्रह्मसम्भवः । आचो ब्रह्म गुरुर्ब्रह्म स ब्रह्मणि
समाहितः ॥ १७ ॥ एतदेवेदृशं सूक्ष्मं ब्रह्मवर्ष्यं विदुर्बुधाः ।
विदित्वा चान्वपद्यन्त क्षेत्रज्ञे नानुदर्शिताः ॥ १८ ॥

इति अथश्लेषपर्वणि अनुगोतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां
षष्ठं विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

ब्राह्मण उवाच । रुद्धल्पदंयमयकं शोकहर्षदिमातपम् ।
भीहाम्भकारनिमिरं लोभव्याम्भिमरीरुपम् ॥ १ ॥ विषयैकात्म्या-
ध्वानं कामक्रोधविरोधकम् । तदतीत्य महादुर्गं प्रविष्टोऽस्मि
महदनम् ॥ २ ॥

ब्राह्मण उवाच । क्व तदनं महाप्राज्ञ के तृप्ताः सरितश्च काः ।
गिरयः पर्वताश्चैव कियत्यध्वनि तदनम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मण उवाच । नैतदस्ति पृथग्भावः किञ्चिदभ्यन्तः सुखम् ।
नैतदस्यपृथग्भावः किञ्चिद्दुःखतरं ततः ॥ ४ ॥ तस्माद्दुःखतरं
नास्ति न ततोऽस्ति महत्तरम् । नास्ति तस्मात् सुखतरं
न्यत् तत्समं सुखम् ॥ ५ ॥ न तदाविश्य शोचन्ति न प्रह्वयन्ति
च दिजाः । न च विभ्यति केषाञ्चित्तेभ्यो विभ्यति केचन ॥ ६ ॥
तस्मिन् वने सप्त महाद्रुमाश्च फलानि सप्तानिचयश्च सप्त । सप्ता-
श्रमाः सप्तसमाधयश्च दीक्षाश्च सप्तैतद्वरण्यरूपम् ॥ ७ ॥ पञ्चवर्षानि
दिश्वानि पुष्पानि च फलानि च । हजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य
तिष्ठन्ति तदनम् ॥ ८ ॥ सुवर्षानि दिवर्षानि पुष्पाणि च फलानि
च । हजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तदनम् ॥ ९ ॥ सुर-
भीणि दिवर्षानि पुष्पाणि च फलानि च । हजन्तः पादपास्तत्र
व्याप्य तिष्ठन्ति तदनम् ॥ १० ॥ सुरभीश्वेकवर्षानि पुष्पाणि च

फलानि च । सृजन्तः पार्ष्णास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तदगम् ॥ ११ ॥
 बह्वन्यव्यक्तवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च । विसृजन्ती महा-
 तृक्षी तदनं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १२ ॥ एको वक्रिः सुमना ब्राह्मणो-
 ऽस्य पञ्चेन्द्रियाणि समिधयात्र सन्ति । तेभ्यो मोक्षाः सप्त फलन्ति
 दीक्षागुणाः फलान्यतिथयः फलाभाः ॥ १३ ॥ आतिथ्यं प्रति-
 यच्छन्ति तत्र तत्र महर्षयः । अश्विनेषु प्रलीनेषु तेष्वन्यद्रीचते
 वनम् ॥ १४ ॥ प्रज्ञातृक्षं मोक्षफलं शान्तिच्छायासमन्वितम् ।
 शानाशयं तृप्तितीवमन्तः क्षेत्रज्ञभास्करम् ॥ १५ ॥ येऽधिगच्छन्ति
 तं सन्तस्तेषां नास्ति भयं पुनः । जडं चाधश्च तिर्यक् च तस्य
 नान्तोऽधिगम्यते ॥ १६ ॥ सप्तस्त्रियस्तत्र वसन्ति सदास्त्ववास्त्रखा
 भानुमत्यो जनित्राः । जडं रक्षानाददते प्रजाभ्यः सर्वान् यथा
 सत्यमनित्यता च ॥ १७ ॥ तत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनस्ततोपवन्ति
 च । सप्त सप्रर्षयः सिद्धां वशिष्ठप्रमुखैः सह ॥ १८ ॥ यशो वर्ध्नीं
 भगयैव विजयः सिद्धतेजसी । एतमेवानुवर्तन्ते सप्त ज्योतीषि
 भास्करम् ॥ १९ ॥ गिरयः पर्वताश्चैव सन्ति तत्र समासतः ।
 नद्यश्च सरिती वारि वहन्त्यो ब्रह्मसम्भवम् ॥ २० ॥ नदीनां सङ्गम-
 श्चैव वैताने समुपहरे । स्वात्मदत्ता यतो यान्ति साक्षादेव पिता-
 महम् ॥ २१ ॥ कृशायाः सुत्रतायाश्च तपसा दग्धकिल्बिषाः । आत्म-
 न्यात्मानमावेश्य ब्रह्माणं समुपासते ॥ २२ ॥ शममप्यत्र शंसन्ति
 विद्यारण्यविद्भी जनाः । तद्दरण्यमभिप्रेत्य यथाधीरमजायत
 ॥ २३ ॥ एतदेवेदृशं पुण्यमरण्यं ब्राह्मणा विदुः । विदित्वा
 शानुतिष्ठन्ति क्षेत्रज्ञे नानुदर्शिता ॥ २४ ॥

इति अष्टमेऽध्यायः अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

ब्राह्मण उवाच । गन्धान् जिघ्रामि रसान् वेद्यं रूपं न
 पश्यामि न च स्पर्शामि । न चापि शब्दान् विविधान् शृणोमि न
 चापि सङ्ख्यमुपैमि कञ्चित् ॥ १ ॥ अर्थानिष्टान् कामयते स्वभावः
 सर्वान् देष्टान् प्रदिपते स्वभावः । कामदेष्टानुद्धवतः स्वभावात्
 प्राणापानो जन्तुदेहान्निवेश ॥ २ ॥ तेष्वद्यान्यांस्तेषु नित्याय
 भावान् भूतात्मानं लक्षयेरन् शरीरे । तस्मिंस्तिष्ठन्नास्मि शक्तः
 कश्चित् कामक्रोधाभ्यां जरया मृत्युना च ॥ ३ ॥ अकामयानस्य
 च सर्वकामा न विदिपाणास्य च सर्वदोषान् । न मे स्वभावेषु
 भवन्ति लेपास्तोयस्य विन्दोरिव पुष्करेषु ॥ ४ ॥ नित्यस्य चैतस्य
 भवन्ति नित्या निरोच्यमाणस्य वद्गस्वभावः । न सञ्जते कर्मसु
 भोगजालं दिवीव सूर्यस्य मयूखजालम् ॥ ५ ॥ अवाप्युदाहरन्ती-
 ममितिहासं पुरातनम् । अध्वर्युवतिसंवादं तन्निबोध यशश्चिन्ति
 ॥ ६ ॥ प्रोच्यमाणं पशुं दृष्ट्वा यश्चकर्मण्यथाब्रवीत् । यति-
 रध्वर्युमामीनो हिंसेयमिति कुत्सवन् ॥ ७ ॥ तमध्वर्युः प्रत्युवाच
 नायं ह्यगो विनश्यति । अयमा याच्यते जन्तुर्यदि श्रुतिरियं
 तथा ॥ ८ ॥ यां ह्यस्य पार्थिवो भागः पृथिवीं च गमिष्यति ।
 यदस्य वारिजं किञ्चिदपस्तत् सम्पवेक्ष्यति ॥ ९ ॥ सूर्यश्चतुर्दशः
 श्रोत्रं प्राणोऽस्य दिवमेव च । आगमे वर्तमानस्य न मे दोषोऽस्ति
 कथन ॥ १० ॥

यतिरुवाच । प्राणैर्वियोगे ह्यगस्य यदि श्रेयः प्रपश्यसि ।
 ह्यार्थं वर्तते यज्ञो भवतः किं प्रयोजनम् ॥ ११ ॥ अथ त्वां
 मन्यतां भ्राता पिता माता सखिति च । मन्त्रवस्त्रैर्नमुनीय पर-
 वन्तं विशेषतः ॥ १२ ॥ एवमेवानुमनोरंस्तान् भवान् दृष्टुमर्हति ।
 तेषामनुमनं श्रुत्वा शक्या कर्तुं विचारणा ॥ १३ ॥ प्राणा अथस्य
 ह्यगस्य प्रापितास्ते स्वयोनिसु । शरीरं केवलं पिष्टं निशेष्टमिति
 मे मतिः ॥ १४ ॥ इत्यनस्य तु तुल्येन शरीरेण विवेतना । चिंसा-

निर्वैष्टुकामानामिन्धनं पशुमद्भितम् ॥ १५ ॥ अहिंसा सर्वधर्माणा-
मिति वृद्धानुशासनम् । यदि हिंसा भवेत् कर्म तत् कार्यमिति
विद्यहे ॥ १६ ॥ अहिंसेति प्रतिज्ञेयं यदि वक्ष्याम्यतः परम् ।
अथ बद्धविषं कर्तुं भवता कार्यदूषणम् ॥ १७ ॥ अहिंसा सर्व-
भूतानां नित्यमस्मात् रोचते । प्रत्यक्षतः साधयामो न परोक्ष-
मुपास्महे ॥ १८ ॥

अध्वर्युरुवाच । भूनेगेन्द्रगुणान् शुद्धं पितृस्वापोमयात्रमान् ।
ज्योतिषां पश्यसे रूपं स्पृशस्यनिलजान् गुणान् ॥ १९ ॥ शृणो-
याशाशजान् शब्दान् मनसा मन्यसे मतिम् । सर्वाण्येतानि भूतानि
प्राणा इति च मन्यसे ॥ २० ॥ प्राणादाने निवृत्तोऽसि हिंसायां वर्जते
भवान् । नास्ति चेष्टा विना हिंसां किं वा त्वं मन्यसे हिज ॥ २१ ॥

यतिरुवाच । अक्षरं च क्षरं चैव द्वैधीभावोऽयमात्मनः । अक्षरं
तत्र सद्भावः स्वभावः क्षर उच्यते ॥ २२ ॥ प्राणी जिह्वा मनः
सत्त्वं सद्भावो रजसा सद् । भावैरेतैर्निमुक्तस्य निर्देन्दस्य निरा-
शिषः ॥ २३ ॥ समस्य सर्वभूतेषु निर्ममस्य जितात्मनः । समन्तात्
परिमुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २४ ॥

अध्वर्युरुवाच । सद्भिरेवेह सम्वासः कार्यो मतिमतास्वर ।
भक्तो हि मत्तं युवा प्रतिभाति मतिर्मम ॥ २५ ॥ भगवन् भग-
वदुद्धा प्रतिपन्नो ब्रवीम्यहम् । व्रतं मन्त्रकृतं कर्तुर्नापराधोऽस्ति
मे हिज ॥ २६ ॥

ब्राह्मण उवाच । उपपत्ता यतिस्तूष्णीं वर्त्तमानस्ततः परम् ।
अध्वर्युरपि निर्मोहः प्रचचार महामखि ॥ २७ ॥ एवमेतादृशं
मीक्षं सुसूक्ष्मं ब्राह्मणा विदुः । विदित्वा चानुतिष्ठन्ति क्षेत्रज्ञे-
नार्थदर्शिना ॥ २८ ॥

इति अष्टमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

ब्राह्मण उवाच । यत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 कार्त्तवीर्यस्य सख्यादं समुद्रस्य च भाविनि ॥ १ ॥ कार्त्तवीर्यांजनी
 नाम राजा ब्राह्मणस्यवान् । येन सागरपर्यन्ता धनुषा निर्जिता
 मही ॥ २ ॥ स कदाचित् समुद्रान्ते विचरन् बलदर्पितः । यवा-
 किरञ्जुरयतैः स्मृद्रमिभि नः श्रुतम् ॥ ३ ॥ तं समुद्री नमस्कृत्य
 कृताञ्जलिर्नृवाप ह । सा मुञ्चु वीर नाराचान् ब्रूहि किं कर-
 वाणि ते ॥ ४ ॥ मशाययाणि भूतानि त्वदियष्टैर्महेषुभिः । बध्यन्ते
 राजशादूल तैभ्यो वैश्वभयं विभो ॥ ५ ॥

अञ्जन उवाच । मत्सर्मा यदि संग्रामे शराममधरः क्षयित् ।
 विद्यते तं समाचक्षु यः समासीत मां मूधे ॥ ६ ॥

स्मृद्र उवाच । महर्षिर्जमदग्निस्ते यदि राजन् परिश्रुतः ।
 तस्य पुत्रस्तवानिद्यं यथावत् कर्तुमर्हति ॥ ७ ॥ तत स राजा
 प्रययौ क्रोधेन महता व्रतः । स तमाश्रममागम्य राममेवान्व-
 पद्यत ॥ ८ ॥ न रामप्रतिकूलानि चकार सह ब्रह्मभिः । आयासं
 जनयामास रामस्य च महात्मनः ॥ ९ ॥ ततस्तेजः प्रज्ज्वाल
 रामस्यामिततेजसः । प्रदहन् रिपुमैत्र्यानि तदा कमललोचने
 ॥ १० ॥ ततः परशुनादाय स तं ब्राह्मणमस्त्रिणम् । चिच्छेद
 सहसा रामो ब्रह्मणाखमिव द्रुमम् ॥ ११ ॥ तं हतं पतितं दृष्ट्वा
 सर्वेताः सर्वेवान्धवाः । अमीनादाय शक्तीयं भागवं पर्येषावयन्
 ॥ १२ ॥ रामोऽपि धनुरादाय रथमारुह्य सत्वरः । विह्वजन्
 परवर्षाणि व्यधमत् पार्थिवं बलम् ॥ १३ ॥ ततस्तु क्षत्रिबाः
 केचिष्वापदन्नाभयाद्दिताः । विविशुर्गिरिदुर्गाणि मृगाः सिंहा-
 दिता इव ॥ १४ ॥ तेषां संघिहितं कर्म तद्भयान्कानुतिष्ठताम् ।
 प्रजा वृषजतां प्राप्ता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ १५ ॥ एवं ते
 द्रविडाभीराः पुण्ड्राश्च शबरैः सह । वृषलक्षं परिगता व्युत्या-
 नात् क्षत्रधर्मिणः ॥ १६ ॥ ततश्च हतवीरासु क्षत्रियासु पुनः

पुनः । दिजैरुत्यादितं चतुर्वं जामदग्नौ न्यङ्कन्त ॥ १७ ॥ एक-
विंशतिमेधान्ते रामं वागश्चरौरिणी । दिव्या प्रोवाच मधुरा
सर्वलोकपरिश्रुता ॥ १८ ॥ राम राम निवर्त्तस्व कं गुणं तात
पश्यसि । क्षत्रवन्धूनिमान् प्राणैर्विप्रयोज्य पुनः पुनः ॥ १९ ॥
तथैव तं महात्मानमृचीकप्रमुखास्तदा । पितामहा महाभागे
निवर्त्तस्वेत्यथानुवृत् ॥ २० ॥ पितुर्वंधममृष्यंस्तु रामः प्रोवाच
तानृपीन् । नार्हन्तीह भवन्ती मां निवारयितुमित्युत ॥ २१ ॥

पितरं जनः । नार्हसं क्षत्रवन्धून्स्वं निहन्तुं जयतां वर ।
नेह युक्तं त्वया हन्तुं ब्राह्मणान् मता नृपान् ॥ २२ ॥

इति अष्टमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां

जनविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

पितरं जनः । यत्राप्युदाहरन्तोममितिहासं पुरातनम् ।
शुवा च तत्तथा कार्यं भवता दिजसत्तम ॥ १ ॥ यत्नको नाम
राजधिरभवत् समहातपाः । धर्मज्ञः सत्यवादी च महात्मा
सुदृढव्रतः ॥ २ ॥ स सागरान्तां धनुषा विनिश्चित्य महीमिमाम् ।
कृत्वा सुदुष्करं कर्म मनः सूक्ष्मं समादधे ॥ ३ ॥ स्थितस्य हृत्-
मूलेषु तस्य चिन्ता बभूव ह । उत्सृज्य समहत् कर्म सूक्ष्मं
प्रति महामते ॥ ४ ॥

अलर्क उवाच । मनसो मे बलं जातं मनो जित्वा ध्रुवो जयः ।
अन्यत्र वाणान् धास्यामि शत्रुभिः परिवारितः ॥ ५ ॥ यद्दि-
वापलात् कर्म सर्वान् मत्तान् चिकीर्षति । मनः प्रति सुतीक्ष्णा-
ग्रानहं मोक्ष्यामि सायकान् ॥ ६ ॥

मन उवाच । नेमे वाणान्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथञ्चन ।
तत्रैव मर्षं भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ ७ ॥ अन्यान् वाणान्

समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि । तत् श्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो
वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥

अलक उवाच । पाप्माय सुब्रह्मन् गन्धांस्तानेव प्रतिगृह्यति ।
तस्माद्दुष्प्राणं प्रति शरान् प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ ९ ॥

प्राण उवाच । नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलकं कथञ्चन ।
तत्रैव मर्म्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ १० ॥ अन्यान् वाणान्
समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि । तत् श्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो
वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥

अलक उवाच । इयं स्वादून् रमान् भुङ्क्ता तानेव प्रतिगृह्यति ।
तस्मात् जिह्वां प्रति शरान् प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ १२ ॥

जिह्वा उवाच । नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलकं कथञ्चन ।
तत्रैव मर्म्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ १३ ॥ अन्यान् वाणान्
समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि । तत् श्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो
वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

अलक उवाच । स्पृष्ट्वा त्वग्विधान् श्वश्रींस्तानेव प्रतिगृह्यति ।
तस्मात्त्वचं पाटयिष्ये विविधैः कण्डुपत्रिभिः ॥ १५ ॥

त्वमुवाच । नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलकं कथञ्चन । तत्रैव
मर्म्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ १६ ॥ अन्यान् वाणान्
समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि । तत् श्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो
वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥

अलक उवाच । श्रुत्वा तु विविधान् श्वश्रींस्तानेव प्रतिगृह्यति ।
तस्मात् श्रोत्रं प्रति शरान् प्रतिमुक्ष्याम्यहं शितान् ॥ १८ ॥

श्रोत्र उवाच । नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलकं कथञ्चन ।
तत्रैव मर्म्म भेत्स्यन्ति ततो ह्यास्यसि जीवितम् ॥ १९ ॥ अन्यान्
वाणान् समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि । तत् श्रुत्वा स विचि-
न्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥

अश्वकं उवाच । इष्टा रूपाणि बद्धयस्तामेव प्रतियुध्यति ।
तस्माच्चतुर्हनिष्यामि निश्चितैः मायकीरुहम् ॥ २१ ॥

चतुर्हवाच । नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलकं कथञ्चन । तवैव
मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ २२ ॥ अन्यान् वाणान्
समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदविष्यसि । तत् श्रुत्वा स विचिन्त्याद्य ततो
वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥

अश्वकं उवाच । इयं निष्ठा बद्धविधा प्रज्ञया त्वध्यवस्यति ।
तस्माद्दुहिं प्रति शरान् प्रतिभोच्याम्यहं शितान् ॥ २४ ॥

बुद्धिरुवाच । नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलकं कथञ्चन ।
तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि । अन्यान् वाणान्
समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदविष्यसि ॥ २५ ॥

ब्राह्मण उवाच । ततोऽलकैस्तपो घोरं तत्रैवास्थाय दुष्क-
रम् । नाध्यगच्छत् परं यत्र्या वाणामेतेषु सप्तषु ॥ २६ ॥ सुस-
माहितचेतास्तु स ततोऽचिन्तयत् प्रभुः । स विचिन्त्य चिरं काल-
मलको द्विजसन्तम ॥ २७ ॥ नाध्यगच्छत् परं श्रेयो योगात्मनि-
मतां वरः । स एकाग्रं मनः कृत्वा निश्चलो योगमास्थितः ॥ २८ ॥
इन्द्रियाणि जघानाशु वाणेनैकेन वीर्यवान् । योगिनात्मानमाविश्य
सिद्धिं परमिकां गतः ॥ २९ ॥ विस्मितश्चापि राजर्षिरिमां गाथां
जगाद ह । अहो कष्टं यदन्नाभिः सर्वं वाङ्मनुष्ठितम् ॥ ३० ॥
भोगतश्चासमायुक्तैः पूर्वं राज्यमुपासितम् । इति पश्यान्मया ज्ञातं
योगान्नास्ति परं सुखम् ॥ ३१ ॥ इति त्वमनुजानीहि राम मा-
द्यत्रियान् जहि । तपो घोरं मुपातिष्ठ ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ ३२ ॥
इत्युक्तः स तपो घोरं जामदग्नयः पितामहैः । आस्थितः सुमहा-
मागो ययौ सिद्धिञ्च दुर्गमाम् ॥ ३३ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापीणि ब्राह्मणगीतायां

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

ब्राह्मण उवाच । तयो वै रिपवो लोके नवधा गुणतः
 सृताः । प्रहर्षः प्रीतिरानन्दस्तयस्ते सात्त्विका गुणाः ॥ १ ॥
 दृशा क्रोधोऽभिसंरम्भो राजसास्ते गुणाः सृताः । यमस्तन्द्रा च
 मोहश्च तयस्ते तामसा गुणाः ॥ २ ॥ एतान्निकृष्य धृतिमान्
 वाणसंघैरतन्द्रितः । जेतुं परानुत्सहते प्रशान्तात्मा जितेन्द्रियः
 ॥ ३ ॥ अत्र गाथाः कीर्तयन्ति पुराकल्पविदो जनाः । अश्वरी-
 षिण या गीता राज्ञा पूर्वं प्रशाम्यता ॥ ४ ॥ समुदीर्षेषु दोषेषु
 बध्यमानेषु साधुषु । जग्राह तरसा राज्यमश्वरीषो महाययाः
 ॥ ५ ॥ स निश्चयात्मनो दोषान् साधुन समभिपूष्य च । जगाम
 महतीं सिद्धिं गाथाद्येमा जगद् ह ॥ ६ ॥ भूयिष्ठं विजिता
 दोषा निहताः सर्वशत्रवः । एको दोषो बरिष्ठश्च बध्य स न हतो
 मया ॥ ७ ॥ यत्प्रयुक्तो जन्तुरयं वैदृशां नाधिगच्छति । तस्यान्ति
 इह निम्नानि धावमानो न वृध्यते ॥ ८ ॥ अकार्यमपि येनेह
 प्रयुक्तः सेवते तरः । तं लोभमभिस्तोष्यै निहन्तत निहन्तत
 ॥ ९ ॥ लोभाद्भि जायते दृशा ततयिन्ता प्रवर्तते । स लिप्स-
 मानो लभते भूयिष्ठं राजसान् गुणान् ॥ १० ॥ तद्वदामो त लभते
 भूयिष्ठं तामसान् गुणान् ॥ ११ ॥ स तैर्गुणैः संहृतैश्च वस्त्रनः
 पुनः पुनर्जायति कर्म चैहते । जन्मस्यै भिन्नविकीर्णदेशो मृत्युं
 पुनर्गच्छति जन्मनैव ॥ १२ ॥ तस्मादितं सम्यगवेच्य लोभं निश्चय
 धृत्यात्मनि राज्यमिच्छेत् । एतद्राज्यं नान्यदस्तीह राज्यमात्मैव
 राजा विदितो यथावत् ॥ १३ ॥ इति राज्ञाम्श्वरीषिण गाथा गीता
 वषस्त्रिणा । आधिराज्यं पुरस्कृत्य लोभमेकं निहन्तता ॥ १४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

ब्राह्मण उवाच । अथाप्युदाहरस्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 ब्राह्मणस्य च संवादं जनकस्य च भाविनि ॥ १ ॥ ब्राह्मणं जनको
 राजा सन्तं कस्मिंश्चिदागमि । विषये मे न वस्तव्यमिति शिष्टार्थ-
 मब्रवीत् ॥ २ ॥ इत्युक्तः प्रत्युवाचाथ ब्राह्मणी राजसत्तमम् ।
 आचक्षु विषयं राजन् यावांस्तव वषेस्थितः ॥ ३ ॥ सोऽन्यस्य
 विषये राज्ञो वस्तुमिच्छाम्यहं विभो । वचस्तेकर्तुमिच्छामि यथा-
 शास्त्रं महीपते ॥ ४ ॥ इत्युक्तस्तु तदा राजा ब्राह्मणेन यथास्विना ।
 मुहुरुथां विनिश्चस्य न किञ्चित् प्रत्यभाषत ॥ ५ ॥ तमासीनं
 ध्यायमानं राजानममितोजमम् । कश्मलं महशागच्छद्भानुभन्द-
 मिव ग्रहः ॥ ६ ॥ समाश्रय्य ततो राजा विगते कश्मले तदा ।
 ततो मुहूर्त्तार्दिव तं ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥

जनक उवाच । पितृपैतामहे राज्ये वश्वे जनपदे सति ।
 विषयं नाधिगच्छामि विचिन्वन् पृथिवीमहम् ॥ ८ ॥ नाध्यगच्छं
 यदा प्रद्युम्नां मिथिल्ला मामिता मया । नाध्यगच्छं यदा तस्यां
 स्वप्रजा मार्गिता मया ॥ ९ ॥ नाध्यगच्छं यदा तस्यां तदा मे
 कश्मली भवेत् । ततो मे कश्मलस्यान्ते मतिः पुनरुपस्थिता ॥ १० ॥
 तदा न विषयं मन्ये सर्वो वा विषयो मम । आत्मापि चायं न
 मम सर्वा वा पृथिवी मम ॥ ११ ॥ यथा मम तथान्येषामिति मन्ये
 दिजोत्तम । उष्यतां यावदुत्साहो भुञ्जतां यावदिष्यते ॥ १२ ॥

ब्राह्मण उवाच । पितृपैतामहे राज्ये वश्वे जनपदे सति ।
 ब्रूहि कां मतिमास्थाय ममत्वं वर्जितं त्वया ॥ १३ ॥ कां वै बुद्धिं
 समाश्रित्य सर्वो वै विषयस्तव । नात्रैषि विषयं देन सर्वो वा
 विषयस्तव ॥ १४ ॥

जनक उवाच । अन्तवन्त्य इहावस्था विदिताः सर्वकर्मासु ।
 नाध्यगच्छमहं तस्मान्ममेदमिति यद्भवेत् ॥ १५ ॥ कस्येदमिति कस्य
 स्वमिति वेदवचस्तथा । नाध्यगच्छमहं बुद्ध्या ममेदमिति वद-

भवेत् ॥ १६ ॥ एतां बुद्धिं समाश्रित्यममत्वं वर्जितं मया । शृणु
 बुद्धिं यां ज्ञात्वा सर्वत्र विषयो मम ॥ १७ ॥ नाहमात्मार्थ-
 मिच्छामि गन्धान् घ्राणगतानपि । तस्मान्मे निज्जिता भूमिर्वीथे
 तिष्ठति नित्यदा ॥ १८ ॥ नाहमात्मार्थमिच्छामि रमानास्येऽपि
 वर्त्ततः । आपो मे निज्जितास्तन्मादये तिष्ठन्ति नित्यदा ॥ १९ ॥
 नाहमात्मार्थमिच्छामि रूपं ज्योतिश्च चक्षुषः । तस्मान्मे निज्जितं
 ज्योतिर्वीथे तिष्ठति नित्यदा ॥ २० ॥ नाहमात्मार्थमिच्छामि
 स्पर्शान् त्वचि गताश्च धी । तस्मान्मे निज्जितो वायुर्वीथे तिष्ठति
 नित्यदा ॥ २१ ॥ नाहमात्मार्थमिच्छामि शब्दान् श्रोत्रगतानपि ।
 तस्मान्मे निज्जिताः शब्दा वीथे तिष्ठन्ति नित्यदा ॥ २२ ॥ नाह-
 मात्मार्थमिच्छामि मनो नित्यं मनोऽन्तरे । मनो मे निज्जितं
 तस्मात् वीथे तिष्ठति सर्वदा ॥ २३ ॥ देवैर्भ्यश्च पितृभ्यश्च भूतेभ्यो-
 ऽतिथिभिः सह । इत्यर्थे सर्वे एवेति समारम्भा भवन्ति वै ॥ २४ ॥
 ततः प्रहस्य जनकं ब्राह्मणः पुनरब्रवीत् । त्वच्छिष्यामार्थमद्येह
 विदि मां धर्ममागतम् ॥ २५ ॥ त्वमस्य ब्रह्मन्नाभस्य दुर्वारस्या-
 निवर्त्तिनः । सत्त्वनेमिनिर्दुहस्य चक्रस्यैकः प्रवर्त्तकः ॥ २६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीत ॥ ५ ॥

दात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

ब्राह्मण उवाच । नाहं तथा भीरु चरामि लोके यथा त्वं
 मां तर्जयसे स्वबुद्ध्या । विप्रोऽस्मि मुक्तोऽस्मि वनेचरोऽस्मि यद्दस्व-
 धर्मा व्रतवांस्तथास्मि ॥ १ ॥ नाहमस्मि यथा मां त्वं पश्यसे च
 शुभाशुभे । मया व्याप्तमिदं सर्वं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ॥ २ ॥
 धी केचिन्नन्तरो लोके जङ्गमाः स्थावराश्च ह । तेषां मामन्तर्कं
 विद्धि दारुणामिव पातकम् ॥ ३ ॥ राम्यं पृथिव्यां सर्वस्यामय

वापि त्रिपिष्टये । तथा बुद्धिरियं वेत्ति बुद्धिरेव धर्मं मम ॥ ४ ॥
 एकः पन्था ब्राह्मणानां येन गच्छन्ति तदिदं । एतेषु ब्रह्मवासेषु
 गुरुवासेषु भिक्षुषु ॥ ५ ॥ लिङ्गैर्बुद्धभिरव्यग्रैरेका बुद्धिरुपास्यते ।
 नानालिङ्गाश्रमस्थानां येषां बुद्धिः समात्मिका ! ते भावमेक-
 मायान्ति सरितः सागरं यथा ॥ ६ ॥ बुद्ध्यायं गम्यते मार्गः
 शरीरेण न गम्यते । आयन्तवन्ति कर्माणि शरीरं कर्मवन्ध-
 नम् ॥ ७ ॥ तस्मात्ते सुभगे नास्ति परलोककर्म भयम् । तद्भाव-
 भावनिरता ममैवात्मानमेष्यसि ॥ ८ ॥

इति अष्टमेऽध्यायः अनुगोतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां
 त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

ब्राह्मणवाच । नेदमत्यात्मना यत्कं वेदितुं नाकृतात्मना ।
 बुद्ध्वात्मज्ञं संक्षिप्तं विदुतश्च मत्तं मम ॥ १ ॥ उपायं तं मम ब्रूहि
 येनैषा लभ्यते मतिः । तन्मध्ये कारणं लक्ष्मीं यत एषा प्रवृत्तिः ॥ २ ॥

ब्राह्मण उवाच । शरणीं ब्राह्मणीं विद्धि गुरुरस्योत्तरा-
 रणिः । तपः श्रुतेऽभिमथीतो ज्ञानामिच्छायते ततः ॥ ३ ॥

ब्राह्मणवाच । यदिदं ब्रह्मणो लिङ्गं क्षेत्रज्ञ इति सङ्कितम् ।
 अक्षीतुं येन यच्छक्यं लक्षणं तस्य तत् क्व तु ॥ ४ ॥

ब्राह्मण उवाच । अलिङ्गी निर्गुणश्चैव कारणं नास्य लक्ष्यते ।
 उपायमेव वक्ष्यामि येन दृष्टेत वा न वा ॥ ५ ॥ सम्यगुपायो
 दृष्टश्च भ्रमरैरिव लक्ष्यते । कर्मबुद्धिरुद्धित्वात् ज्ञानलिङ्गैरिवा-
 श्रितम् ॥ ६ ॥ इदं कार्यमिदं नेति न भीक्षुपूषदृश्यते । पश्यतः
 शृणुतो बुद्धिरात्मनो येषु जायते ॥ ७ ॥ यावन्त इह यत्रोरं-
 स्तावतोऽद्यान् प्रकल्पयत् । अव्यक्तान् व्यक्तरूपांश्च यतमोऽस्य
 बहुस्रगः ॥ ८ ॥ सर्वान्मानार्थयुक्तान् सर्वान् प्रथमज्ञेयुक्तान् ।
 यतः परं न विद्येत ततोऽभ्यासि भविष्यति ॥ ९ ॥

भगवानुवाच । ततस्तु तस्या ब्राह्मण्या मतिः क्षेत्रज्ञसंचयि ।
क्षेत्रज्ञानेन परतः क्षेत्रज्ञेभ्यः प्रवर्तते ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच । क्व नु सा ब्राह्मणी कृष्ण क्व चासौ ब्राह्मण-
पंभः । याभ्यां सिद्धिरियं प्राप्ता तावुभौ वद् मेऽप्युत ॥ ११ ॥

श्रीभगवानुवाच । मनो मे ब्राह्मणं विद्धि ब्रुहिं मे विद्धि
ब्राह्मणीम् । क्षेत्रज्ञ इति यद्योक्तः सोऽहमेव धनञ्जय ॥ १२ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अर्जुन उवाच । ब्रह्म यत् परमं ज्ञेयं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।
भवतो हि प्रसादेन सूक्ष्मे मे रमते मतिः ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं परात्तनम् ।
संवादं मोक्षसंयुक्तं शिष्यस्य गुरुणा सह ॥ २ ॥ पश्चिद्ब्राह्मण-
मासीनमाचार्यं संसितव्रतम् । शिष्यः पप्रच्छ मेधावी किं खित्
श्रेयः परन्तप ॥ ३ ॥ भगवन्तं प्रपन्नोऽहं निःश्रेयसपरायणः ।
याचे त्वां शिरसा विप्र अद्भूयां ब्रूहि तद्यम ॥ ४ ॥ तमेव वादिनं
पार्थ शिष्यं गुरुस्वाच ह । सर्वन्तु ते प्रवक्ष्यामि यत्र वै संगयो
दिश ॥ ५ ॥ इत्युक्तः स कुरुश्रेष्ठ गुरुणा गुरुवत्सलः । प्राञ्जलिः
परिपञ्चह यत्तत् शृणु महामते ॥ ६ ॥

शिष्य उवाच । कुतश्चाहं कुतश्च त्वं तत् सत्यं ब्रूहि यत्
परम् । कुतो जातानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ७ ॥
केन जीवन्ति भूतानि तेषामाधुय किं परम् । किं सत्यं किं तपो
किं के गुणाः सद्भिरीरिता ॥ ८ ॥ के पन्थानः शिराश्च स्युः किं
सुखं किञ्च दुष्कृतम् । एतास्मे भगवन् प्रश्नान् यायातथ्येन सुव्रत
॥ ९ ॥ वक्तुमर्हसि विप्रर्षं यथाब्रूहिह तत्त्वतः । तद्वन्यः कश्च न

प्रश्नानेतान् बक्तुमिच्छति ॥ १० ॥ ब्रूहि धर्मविदांशु परं
कौतूहलं मम । मोक्षधर्मांशुकुण्डली भवांशुकीडु गौरी ॥ ११ ॥
सर्वसंशयसंकीर्त्ता त्वदन्यो न च विद्यति । संसारभौरवश्चैव मोक्ष-
कामास्तथा वयम् ॥ १२ ॥

वासुदेय उवाच । तस्मै संप्रतिपन्नाय वधावत् परिपृच्छुने ।
मिथ्याय गुणयुक्ताय घान्ताय प्रियवर्तिने ॥ १३ ॥ द्वायाभूताय
दान्ताय यतथी ब्रह्मचारिणे । तान् प्रश्नानब्रवीत् पार्थ मेधावी
स धृतव्रतः । गुरुः नरुकुलयेष्ट सम्यक् सर्वानरिन्दम ॥ १४ ॥

गुरु उवाच । ब्रह्मणोक्तमिदं सर्वमपि प्रवरसेवितम् । वेदविद्यां
समाश्रित्य तत्त्वभूतार्थमापनम् ॥ १५ ॥ ज्ञानन्त्वेव परं ब्रह्म
सन्नासं तप उन्नमम् । यस्तु वेद निरावाधं ज्ञानतत्त्वं विनि-
ययात् ॥ १६ ॥ सर्वभूतस्यमात्मानं स सर्वगतिरिष्यते । यो विद्वान्
सहस्रासन्न विद्वान्श्चैव पश्यति ॥ १७ ॥ तथैवैकत्वनामात्वे स दुःखात्
परिमुच्यते । यो न कामयते किञ्चिन्न किञ्चिदभिमन्यते ॥ १८ ॥
ब्रह्मलोकस्य एवैष ब्रह्मभूताय कल्पते । प्रधानगुणतत्त्वज्ञः सर्व-
भूतविधानरिम् ॥ १९ ॥ निर्ममो निरहङ्कारी मुच्यते नात्र संशयः ।
अव्यक्तवीजप्रभो बुद्धिस्त्वन्यमयो महान् ॥ २० ॥ महाहङ्कारनिष्ठ
इन्द्रियाङ्कुरकीटः । महाभूतविशेषश्च विशेषप्रतिशाखवान् ॥ २१ ॥
सदापर्शः सदापुष्पः सदाशुभफलादयः । याजीवः सर्वभूतानां
ब्रह्मबीजः सनातनः ॥ २२ ॥ एतज्ज्ञात्वा च तत्त्वानि ज्ञानेन
परमादिना । छित्त्वा चामरतां प्राप्य जहति मृत्युजन्मनी ॥ २३ ॥
भूतमव्यभविष्यादिधर्मक्रामार्थनिश्चयम् । सिद्धसङ्गपरिज्ञातं पुरा-
कल्पं सनातनम् ॥ २४ ॥ प्रवक्ष्येऽहं महाप्राज्ञ पदमुत्तममव्यते ।
बुद्ध्या यदिह संनिहा भवन्तीह मनोषिणः ॥ २५ ॥ उपगम्यर्षयः
पूर्वं जिज्ञासन्तः परस्परम् । प्रजापतिभरद्वाजो गौतमो भार्गव-
स्तथा ॥ २६ ॥ ब्रह्मिष्ठः कश्यपश्चैव विश्वामित्रोऽत्रिरेव च । मार्गान्

सर्वान् परिक्रम्य परिव्रजताः स्वकर्मभिः ॥ २७ ॥ ऋषिमाङ्गिरसं
 ब्रह्मं पुरस्कृत्य तु ते दिजाः । दृष्टुमर्हन्मभवने ब्रह्माणं वीतकल्म-
 षम् ॥ २८ ॥ तं प्रणम्य महात्मानं सुखासीनं महर्षिवः । पप्रच्छ-
 विनयोपेता नैःश्वेयसमिदं परम् ॥ २९ ॥ कथं कर्म क्रियात्
 साधुः कथं मुच्येत क्रिस्त्रिपात् । के नो मार्गाः शिवाश्च स्युः किं
 सत्यं क्रिञ्च दृष्टकृतम् ॥ ३० ॥ कौ चीभौ कर्मणां मार्गौ प्राप्नुयु-
 र्हेक्षिणोत्तरो । प्रलवङ्गापवर्गश्च भूतानां प्रभवाप्यथो ॥ ३१ ॥
 इत्युक्तः स मुनिश्छैर्षदाह प्रपितामहः । तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि
 शृणु शिष्य यथागमम् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मोवाच । सत्याद्भूतानि जातानि स्यावराणि चराणि च ।
 तपसा तानि जीवन्ति इत तदिह सुप्रताः । स्वां योनिं समति-
 क्रम्य वर्तन्ते स्तेन कर्मणा ॥ ३३ ॥ सत्यं हि गुणसंयुक्तं निवृतं
 पञ्चलक्षणम् । ब्रह्म सत्यं तपः सत्यं सत्यञ्चैव प्रजापतिः ॥ ३४ ॥
 सत्याद्भूतानि जातानि सत्यं भूतमयं जगत् । तस्मात् सत्याश्च वा
 विप्रा नित्यं योमपरायणाः ॥ ३५ ॥ अतीतक्रोधसन्तापा निवृता
 धर्मसेतवः । अन्तोऽन्यनिवृतान् वेद्यान् धर्मसेतुप्रवर्तकान् ॥ ३६ ॥
 तानहं संप्रवक्ष्यामि याश्चतस्रो लोकभावनाम् । चातुर्विध्यं तथा
 वर्षांश्चातुराश्रमिकान् पृथक् ॥ ३७ ॥ धर्ममेकं चतुष्पादं नित्य-
 माहुर्मनीषिणः । पश्यान् वः प्रवक्ष्यामि शिवं शैमकरं दिजाः
 ॥ ३८ ॥ निवृतं ब्रह्मभावाय गतं पूर्वं मनोषिभिः । गदतस्तं
 ममाद्येह पश्यान् दुर्बिदं परम् ॥ ३९ ॥ निबोधत महाभागा
 निखिलेन परं पदम् । ब्रह्मचारिकमेवाहुः श्रमं प्रथमं पदम्
 ॥ ४० ॥ गार्हस्थ्यान्तु द्वितीयं स्यादानप्रस्थमतः परम् । ततः
 परन्तु विश्वेयमध्यात्मं परमं पदम् ॥ ४१ ॥ ज्योतिराकाश-
 मादित्यो वायुरिन्द्रः प्रजापतिः । नोपैति यावद्ध्यात्मं तावदेताम्
 प्रवृत्तिम् ॥ ४२ ॥ तस्योपायं प्रवक्ष्यामि पुरस्तात्तन्निबोधत । फल-

मूलानिलभुजां मुनीनां वसतां वने ॥ ४३ ॥ धानप्रसन्नं दिजा-
 तीनां त्रयाणामुपदिशते । सर्वेषामिव वर्सानां गार्हस्थ्यं तदि-
 धीयते ॥ ४४ ॥ अठालक्ष्यमित्येवं धर्मं धीराः प्रवक्षते ।
 इत्येवं देववाना वः पन्थानः परिकीर्तिताः । सद्द्विरध्यासिता
 धीरैः कर्मभिर्धर्मसेतवः ॥ ४५ ॥ एतेषां पृथग्ध्यास्तो यो धर्मं
 शंसितप्रतः । कालात् पश्यति भूतानां सदैव प्रभवाप्यथो ॥ ४६ ॥
 अतस्तत्त्वानि वक्ष्यामि याथातथ्येन हेतुना । विषयस्थानि सर्वाणि
 वर्तमानानि भागधः ॥ ४७ ॥ महानात्मा तथाव्यक्तमहङ्गार-
 स्तथैव च । इन्द्रियाणि दशैकञ्च महाभूतानि पञ्च च ॥ ४८ ॥
 विषयाः षड्भूतानामिति सर्गः सनातनः । सतुर्विंशतिरेका च
 तत्त्वसंख्या प्रकीर्तिता ॥ ४९ ॥ तत्त्वानामथ यो वेद सर्वेषां
 प्रभवाप्यथो । स धीरः सर्वभूतेषु न मोहमधिगच्छति ॥ ५० ॥
 तत्त्वानि यो वेदयते यथातथं गुणांश्च सर्वानस्त्रिंशत् इवताः ।
 विधत्तथाप्या प्रविमुच्य बन्धनं स सर्वलोकानमहान् समञ्जते ॥ ५१ ॥

इति अष्टमेऽध्यायः ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

ब्रह्मीवाच । तदव्यक्तमनुद्विक्तं सर्वव्यापि ध्रुवं स्थिरम् । नव-
 हारं पुरं विद्यान्निगुणं पञ्चधातुकम् ॥ १ ॥ एकादशपरिच्छेपं
 मनोव्याकरणात्मकम् । बुद्धिस्त्वामिकमित्येतत् परमेकादशं भवेत्
 ॥ २ ॥ त्रीणि स्तोतांसि वान्यस्त्रिंशत्प्रायवन्ते पुनः पुनः । प्रमाद-
 स्तिश्च एवैताः प्रवर्धन्ते गुणालिकाः ॥ ३ ॥ तमो रजस्तथा सत्त्वं
 गुणानेतान् प्रवक्षते । अन्वोऽन्वमियुनाः सर्वे तत्रान्वोऽन्यानु-
 जीविनः ॥ ४ ॥ अन्वोऽन्यापाश्रवाद्यापि तत्रान्वोऽन्यानुवर्तिनः ।
 अन्वोऽन्यत्तिपक्ताश्च त्रिगुणाः पञ्च धातवः ॥ ५ ॥ तमसो निबुनं

सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः । रजसश्चापि सत्त्वं स्यात् सत्त्वस्य
 मिथुनं तमः ॥ ६ ॥ नियम्यते तमो यत्र रजस्तत्र प्रवर्तते । निय-
 म्यते रजो यत्र सत्त्वं तत्र प्रवर्तते ॥ ७ ॥ नैषात्कर्म तमो विद्यात्
 त्रिगुणं मोहसंश्रितम् । अधर्मलक्षणञ्चैव नियतं पापकर्मसु ॥८॥
 प्रकृत्यात्मकमेवाह रजः पर्यायकारकम् । प्रवृत्तं सर्वभूतेषु दृष्ट-
 मुत्पन्निलक्षणम् ॥ ८ ॥ प्रकाशं सर्वभूतेषु लाघवं यद्दधानता ।
 सात्त्विकं रूपमेवन्तु लाघवं साधुसम्मितम् ॥ १० ॥ एतेषां गुण-
 तत्त्वानि वक्ष्यन्ते तत्त्वहेतुभिः । समासव्यासयुक्तानि तत्त्वतस्ता-
 न्निबोधत ॥ ११ ॥ संमोहोऽज्ञानमत्यागः कर्मणामविनिर्णयः ।
 स्वप्नः स्तब्धो भयं लोभः शोकः सुकृतदूषणम् ॥ १२ ॥ अश्रुति-
 याविपाकय नास्तिक्यं भिन्नवृत्तित्वा । निर्विधिपक्षमन्धत्वं जघन्य-
 गुणवृत्तित्वा ॥ १३ ॥ अकृते कृतमानिचमज्ञाने ज्ञानमानिता ।
 अमैत्री विकृताभावा द्ययदा मूढभावना ॥ १४ ॥ अनाज्जिवस-
 ज्जत्वं कर्मपापमचेतना । गुरुत्वं मन्त्रभावस्त्वमग्निदमवाग्गतिः
 ॥ १५ ॥ सर्व एते गुणा वृत्तास्तामसाः संप्रकीर्तिताः । ये चान्ये
 विद्धिता भावा लोकेऽस्मिन् भावसंश्रिताः ॥ १६ ॥ तत्र च निय-
 म्यन्ते सर्वे ते तामसा गुणाः । परिवादकथा नित्यं नित्यं ब्राह्मण-
 निन्दकाः ॥ १७ ॥ अत्यागशामिमानश्च मोहो भन्तुस्तथासुमा ।
 मत्सरश्चैव भूतेषु तामसं वृत्तमिष्यते ॥ १८ ॥ वृथारथा हि ये
 केचित् वृथा दानानि यानि च । वृथा भक्षणमित्येतत् तामसं
 वृत्तमिष्यते ॥ १९ ॥ अतिवादोऽतितिहा च मात्सर्यमभिमानिता ।
 अश्रद्धधानता चैव तामसं वृत्तमिष्यते ॥ २० ॥ एवं विषया ये
 केचित् लोकेऽस्मिन् पापकर्मिणः । मनुष्या भिन्नमर्थ्यांश्चास्ते सर्वे
 तामसाः श्रुताः ॥ २१ ॥ तेषां बोनीः प्रवक्ष्यामि नियताः पाप-
 कर्मिणाम् । अवाहुरियभावाय तिर्यहुरियगामिनः ॥ २२ ॥
 स्वावराणि च मृतानि पश्यन्ती वाहनानि च । क्रव्यादा इन्द-

शूकाश्च कृमिकीटविहङ्गमाः ॥ २३ ॥ अण्डजा जन्तवश्चैव सर्वे
 चापि चतुष्पदाः । उन्मत्ता वधिरा मूका ये चान्ये पापरोगिणः
 ॥ २४ ॥ मग्नास्तमसि दुर्बृत्ताः स्वकर्मकृतलक्षणाः । अवाक्
 स्रोतश्च दृश्येते मग्नास्तमसि तामसाः ॥ २५ ॥ तेषामुत्कर्षमुद्रेकं
 वक्ष्याम्यहमतः परम् । यथा ते सुकृताहोकांलभन्ते पुण्यकर्मिणः
 ॥ २६ ॥ अन्यथा प्रतिपन्नास्तु विवृद्धा ये च कर्मणः । स्वकर्म-
 निरतानाञ्च ब्राह्मणानां शुभैषिणाम् ॥ २७ ॥ संस्कारेणोर्द-
 मायान्ति यतमानाः सलोत्रताम् । स्वर्गे गच्छन्ति दैवानामित्येषां
 वैदिकी श्रुतिः ॥ २८ ॥ अन्यथा प्रतिपन्नास्ते विवृद्धाः स्वेषु कर्मसु ।
 पुनरावृत्तधर्माणस्ते भवन्तीह मानुषाः ॥ २९ ॥ पापयोनिं समा-
 पन्नाश्चाण्डाला मूकवृचकाः । वस्त्रान् पथ्यायसयापि प्राप्नुवन्त्यु-
 त्तरोत्तरम् ॥ ३० ॥ शूद्रयोनिमतिक्रम्य ये चान्ये तामसा गुणाः ।
 स्रोतोमध्ये समागम्य वर्त्तन्ते तामसे गुणे ॥ ३१ ॥ अभिष्वङ्गस्तु
 कामेषु महामोह इति स्मृतः । ऋषयो मुनयो देवा मुद्घन्यत्र
 सुखिष्ववः ॥ ३२ ॥ तमो मोहो महामोहस्तामिरः क्रोधसंश्रितः ।
 मरणं त्वन्धतामिस्रस्तामिस्रः क्रोध इष्यते ॥ ३३ ॥ वर्धते गुणत-
 यैव योनितयैव तत्त्वतः । सर्वमेतत्तमो विप्राः कौत्सितं वो यथा-
 विधि ॥ ३४ ॥ कोऽन्वेतद्बुध्यते साधु कोऽन्वेतत् साधु पश्यति ।
 अतस्त्वे तत्त्वदर्शी यस्तमसस्तत्त्वलक्षणम् ॥ ३५ ॥ तमी गुणा
 बहुविधाः प्रकौत्सिता यथावदुक्तञ्च तमः परावरम् । नरो हि
 यो वेद गुणानिमान् सदा स तामसैः सर्वगुणैः प्रमुच्यते ॥ ३६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि

षट्षिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

ब्रह्मोवाच । रजो हि व प्रवक्ष्यामि याथातथ्येन सत्तमाः ।

निबोधत महाभागा गुणवृत्तश्च राजसम् ॥ १ ॥ सङ्गती उप-
 मावासः सुखदुःखि हिमातपो । ऐश्वर्यं विग्रहः सन्निर्जित्वादी
 रतिः क्षमा ॥ २ ॥ बलं धीर्यं महो रोषो व्याघ्रमकलहावपि ।
 ईर्ष्या पैशुनं युद्धं ममलं परिपालनम् ॥ ३ ॥ बधबन्धपरिह्वेयाः
 क्रयो विक्रय एव च । निहन्त छिन्धि भिद्यीति परममविकर्तनम्
 ॥ ४ ॥ उग्रं दारुणमाक्रोशः परच्छिद्रानुपासनम् । लोकापिन्ता-
 नुचिन्ता च मत्सरः परिपालनम् ॥ ५ ॥ नृषावादी वृषादावं
 विकल्पः परिभाषणम् । निन्दा स्तुतिः प्रशंसा च प्रतापः परि-
 धर्षणम् ॥ ६ ॥ परिचर्यानुशुश्रूषा सेवा वृष्णा व्यपाश्रयः ।
 व्यूहो नयः प्रमादश्च परिवादः परिग्रहः ॥ ७ ॥ संस्कारा ये च
 लोकेषु प्रवर्तन्ते पृथक् पृथक् । नृषु नारीषु भूतेषु द्रव्येषु गर-
 षेषु च ॥ ८ ॥ सन्तोषोऽप्रत्ययश्चैव प्रतानि नियमाश्च ये । आशी-
 र्युक्तानि कर्माणि पौर्त्तानि विविधानि च ॥ ९ ॥ स्वाहाकारो
 नमस्कारः स्वधाकारो वषट्क्लिया । याजनाध्यापने चोभे यज-
 नाध्ययने चपि ॥ १० ॥ दानं प्रतिग्रहश्चैव प्रायश्चित्तानि महत्तमम् ।
 इदं मे स्यादिदं मे स्यात् स्नेहं युगममुद्धवः ॥ ११ ॥ अमहोह-
 स्तथा माया निहृतिर्मान एव च । स्तैत्र्यं हिंसा जुगुप्सा च परि-
 हासः प्रलाभरः ॥ १२ ॥ दशो दर्पोऽथ रागश्च भक्तिः प्रीतिः
 प्रमोदनम् । द्यूतञ्च जनवादश्च सम्बन्धाः स्त्रीकृताश्च धी ॥ १३ ॥
 नृत्यवाद्द्विगीतानां प्रसङ्गा ये च केचन । सर्व एते गुणा विप्रा
 राजसाः संप्रकीर्त्तिताः ॥ १४ ॥ भूतभव्यमविद्याणां भावानां
 भुवि भावनाः । त्रिवर्गनिरता नित्यं चर्कोऽर्थः काम इत्यपि ॥ १५ ॥
 कामवृत्ताः प्रमोदन्ते सर्वकामसमृद्धिभिः । अर्वाक् स्रोतश्च इत्येते
 मनुष्या रजसावृताः ॥ १६ ॥ अस्मिंल्लोके प्रमोदन्ते जायमानाः
 पुनः पुनः । प्रेत्यभाक्किमीहन्ते ऐहलौकिकमेव च । इति प्रति-
 वृत्तान्ति तर्पयन्त्यथ जुह्वति ॥ १७ ॥ रजोगुणा यो बद्धधानु-

कीर्तिता वषावदुक्तं गुणवृत्तमेव च । नरोऽपि बी वेद्गुणा-
निमाह सदा स राजसैः सर्वगुणैर्विमुच्यते ॥ १८ ॥

इति अष्टमेऽध्यायः । अनुगीतापर्वणि गुरुमित्रसंवादि
अष्टमिऽध्यायः ॥ ३० ॥

ब्रह्मोवाच । अतःपरं प्रवक्ष्यामि तृतीयं गुणमुत्तमम् । सर्व-
भूतहितं लोके सतां धर्ममनिन्दितम् ॥ १ ॥ आनन्दः प्रीतिरुद्रेकः
प्राकाशं सुखमेव च । अकार्पण्यमसंरथः सन्तोषः अहधानता
॥ २ ॥ अमा धृतिरहिंसा च समता मत्यमार्जवम् । अक्रोध-
हानसूया च शौचं दाक्ष्यं पराक्रमः ॥ ३ ॥ सुधादानं सुधावृत्तं
सुधासेवा सुधायमः । एवं यो मुक्तधर्मः स्यात् सोऽमुवाच्यन्त-
मश्रुते ॥ ४ ॥ निर्ममो निरहङ्कारी निराशीः सर्वतः समः ।
अकम्भभूत इत्येव सतां धर्मः समात्मनः ॥ ५ ॥ विद्वन्मो ह्यी-
स्ति तिस्रा च त्यागः शौचमनन्विता । आनन्दस्यमसंमोहो दया
भूतेष्वपेशुणम् ॥ ६ ॥ ह्यस्तुष्टिर्विषयस्य विनयः साधुवृत्तिता ।
आन्तिकर्मणि शुद्धिश्च शुभावृद्धिर्विभोचनम् ॥ ७ ॥ उपेक्षा ब्रह्म-
चर्यं परित्यागश्च सर्वशः । निर्ममत्वमनाशीस्त्वमपरिचतधर्मता
॥ ८ ॥ सुधादानं सुधायज्ञो सुधाधीतं सुधाव्रतम् । सुधाप्रति-
ग्रहश्चैव सुधाधर्मो सुधातपः ॥ ९ ॥ एवं वृत्तास्तु धी केचिन्नोके-
ऽग्निन् सत्त्वसंश्रयाः । ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्थास्ते धीराः साधु-
दर्शिनः ॥ १० ॥ हित्वा सर्वाणि पापानि निःशोका ह्यय मानवाः ।
दिवं प्राप्य तु ते धीराः कुर्वते वै ततस्तनूः ॥ ११ ॥ ईषित्वञ्च वधि-
त्वञ्च लघुत्वं मनसश्च ते । विकुर्वते महात्मानो देवास्त्रिदिवगा
इव ॥ १२ ॥ ऊर्ध्वं स्रोतस इत्येते देवा वैकारिकाः प्लुताः । विकु-
र्वन्सः प्रहृत्या वै दिवं प्राप्तास्ततस्ततः । यद्यदिच्छन्ति तत् सर्वं

अभन्ते विभजन्ति च ॥ १३ ॥ इत्येतत् सार्व्विकं वृत्तं कथितं श्री
दिकर्षभाः । एतद्विज्ञाय विधिवन्नभते यद्यदिच्छति ॥ १४ ॥ प्रकी-
र्त्तिताः सस्त्रगुणा विशेषतो यथावदुक्तं गुणवृत्तमेव च । नरस्तु वो
वेद गुणानिमाद् सदा गुणान् स भुङ्क्ते न गुणैः स युज्यते ॥ १५ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि यमुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे

षष्ठिर्षोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

ब्रह्मीवाच । नैव यस्मा गुणा वक्तुं पृथक्कं नैव सर्व्वयः । सवि-
च्छिन्नानि दृश्यन्ते रजः सत्त्वं तमस्तथा ॥ १ ॥ यन्योऽन्यमद्य
रज्यन्ते क्षन्योऽन्यं चाद्य जीविनः । यन्योऽन्यमात्रयाः सर्वे तथा-
न्योऽन्यानुवर्त्तिनः ॥ २ ॥ यावत् सत्त्वं रजस्तावदन्ते नात्र संशयः ।
यावत् तमस्य सस्त्रञ्च रजस्तावद्विहोच्यते ॥ ३ ॥ संहत्य कुर्वन्ते
यात्रां संहिताः सङ्घचारिणः । सङ्घातत्रययो ह्येते वर्त्तन्ते ह्येव-
हेतुभिः ॥ ४ ॥ उद्वेकव्यतिरिक्तानां तेषामन्योऽन्यवर्त्तिनाम् ।
बध्यते तद्यथा न्यूनं व्यतिरिक्तञ्च सर्व्वयः ॥ ५ ॥ व्यतिरिक्तं तमो
यत्र तिर्य्यग्भावागतं भवेत् । अल्पं तत्र रजो ह्येयं सत्त्वमल्पतरं
तथा ॥ ६ ॥ उद्वेकञ्च रजो यत्र मध्यस्तीतोगतं भवेत् । अल्पं
तत्र तमो ह्येयं सत्त्वमल्पतरं तथा ॥ ७ ॥ उद्वेकञ्च यदा सत्त्व-
मूर्द्धं स्तीतोगतं भवेत् । अल्पं तत्र तमो ह्येयं रजयाल्पतरं तथा
॥ ८ ॥ सत्त्वं वैकारिकी योनिरिन्द्रियाणां प्रकाशिका । न हि
सत्त्वात् परो धर्मः कथिदम्यो विधीयते ॥ ९ ॥ जह्वं गच्छन्ति
सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः । जघन्यगुणसंयुक्ता यान्यध-
स्तामसा जनाः ॥ १० ॥ तमः शूद्रे रजः क्षत्रे ब्राह्मणे सत्त्वमुत्त-
मम् । इत्येवं त्रिषु वर्णेषु क्विर्नन्ते गुणास्त्रयः ॥ ११ ॥ दूरादपि
हि दृश्यन्ते संहिताः सङ्घचारिणः । तमः सत्त्वं रजस्यैव पृथक्क-

मानुष्युग्म ॥ १२ ॥ दृष्टा ज्ञादित्यमुद्यन्तं कुचराणां मयं भवेत् ।
 अध्वगाः परितप्येयुरुष्णानी दुःखभागिनः ॥ १३ ॥ चादित्यः
 सत्त्वमुद्रिक्तं कुचरास्तु तथा तमः । परितापोऽध्वगानाञ्च रजसो
 गुणं लभ्यते ॥ १४ ॥ प्राकाशं सत्त्वमादित्यः सन्तापो रजसो गुणः ।
 उपप्रवस्तु विश्वे यस्तामसस्तस्य पर्वसु ॥ १५ ॥ एवं ज्योतिःषु
 सर्वेषु निवर्तन्ते गुणास्त्रयः । पर्यायेण च वर्तन्ते तत्र तत्र तथा
 तथा ॥ १६ ॥ स्थावरेषु तु भावेषु तिर्यग्भावगतं तमः । राज-
 सास्तु निवर्तन्ते स्नेहभावस्तु सात्त्विकः ॥ १७ ॥ अद्भस्त्रिधा तु
 विश्वेयं त्रिधा रात्रिर्विधीयते । मामार्द्रमामवर्षाणि ऋतवः
 सन्धयस्तथ ॥ १८ ॥ त्रिधा दानावि दीयन्ते त्रिधा वज्रः प्रव-
 र्त्तते । त्रिधा लोकास्त्रिधा देवास्त्रिधा विद्यास्त्रिधा गतिः ॥ १९ ॥
 भूतं भयं भविष्यञ्च धर्मोऽर्थः काम एव च । प्राणापानावुदान-
 याप्येत एव त्रयो गुणाः ॥ २० ॥ पर्यायेण प्रवर्तन्ते तत्र तत्र
 तथा तथा । यत्किञ्चिद्दिह लोकेऽस्मिन् सर्वमेतै त्रयो गुणाः ॥ २१ ॥
 त्रयो गुणाः प्रवर्तन्ते ह्यव्यक्ता नित्यमेव तु । सत्त्वं रजस्तमश्चैव
 गुणसर्गः सनातनः ॥ २२ ॥ तमोऽव्यक्तं शिवो धाम रजो योनिः
 सनातनः । प्रकृतिर्विकारः प्रलयः प्रधानं प्रभवाप्यथौ ॥ २३ ॥
 अमुद्रिक्तमननं वाप्यक्रम्यमचलं ध्रुवम् । सदसश्चैव तत्सर्वमव्यक्तं
 त्रिगुणं ऋतम् ॥ २४ ॥ ज्ञेयानि नामधेयानि नरैरध्यात्मचिन्तकीः
 ॥ २५ ॥ अव्यक्तनामानि गुणांश्च तत्त्वतो यो वेद् सर्वाणि गतीञ्च
 केवलाः । विमुक्तदेहः प्रविभागतस्त्ववित् स मुच्यते सर्वगुणै-
 र्निरामवः ॥ २६ ॥

इति अष्टमेऽध्यायः अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

ब्रह्मोवाच । पञ्चतात् पूर्वमुत्पन्नो महानात्मा महानमतिः ।
 आदिर्गणानां सर्वेषां प्रथमः सर्ग उच्यते ॥ १ ॥ महानात्मा नति-
 विष्णुर्जिज्ञुः शशुष वीर्यवान् । बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च तथा स्वाति-
 र्वृत्तिः श्रुतिः ॥ २ ॥ पथ्यायवाचकीः शब्दैर्महानात्मा विभाव्यते ।
 तं ज्ञानं ब्राह्मणो विद्वान् प्रमोहं नाधिगच्छति ॥ ३ ॥ सर्वतः
 पाणिपादश्च सर्वतोऽक्षिरोमुखः । सर्वतः श्रुतिमांशुके सर्वं व्याप्य
 स तिष्ठति ॥ ४ ॥ महाप्रभावः पुरुषः सर्वस्य हृदि निश्चितः ।
 अणिमा लघिमा प्राप्तिरौघानो ज्योतिरव्ययः ॥ ५ ॥ तत्र बुद्धि-
 विद्वां लोके सद्भावनिरताश्च ये । ध्याजिने नित्ययोगाश्च सत्यसम्भा
 जितेन्द्रियाः ॥ ६ ॥ ज्ञानवन्तश्च ये केचिदलुप्त्या जितमन्यवः ।
 प्रमत्तमनसो धीरा निर्ममा निरहङ्गताः ॥ ७ ॥ विमुक्ताः सर्व
 एवैते भव्य त्वमुपयान्त्युत । आत्मनो महतो वेद यः पुण्यां गति-
 मुत्तमाम् ॥ ८ ॥ अहङ्कारान् प्रसूतानि महाभूतानि पश्य वै ।
 भृशिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पद्ममम् ॥ ९ ॥ तेषु भूतानि
 युज्यन्ते महाभूतेषु पद्मसु । ते शब्दस्पर्शरूपेण रसगन्धक्रियासु
 च ॥ १० ॥ महाभूतविनाशान्ते प्रलये प्रत्यपस्थिते । सर्वप्राणभर्ता
 धीरा महदुत्पद्यते भयम् ॥ ११ ॥ स वीरः सर्वलोकेषु न नाह-
 मधिगच्छति । विष्णुरेवादिर्सर्गेषु स्वयन्भू भवति प्रभुः ॥ १२ ॥ एवं
 हि यो वेद गुहाग्रयं प्रभुं परं पुराणं पुरुषं विश्वस्यपम् । हिर-
 ष्यायं बुद्धिमतां परां गतिं स बुद्धिमान् बुद्धिमतीत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

इति अष्टमेऽध्याये षड्गुणैः शतशतैः शतशतैः शतशतैः

ब्रह्मविष्णोर्भ्यावः ॥ ४० ॥

ब्रह्मोवाच । य उत्पन्नो महान् पूर्वमहङ्कारः स उच्यते ।
 अहमित्येव संभूतो द्वितीयः सर्ग उच्यते ॥ १ ॥ अहङ्कारश्च

भूतादिवैकारिक इति श्रुतः । तैजसश्चेतना श्रातुः प्रजासर्गः
 प्रजावते ॥ २ ॥ दिवानां प्रभवो देवो मनसश्च त्रिलोककृत् । अह-
 मित्येव तत्सर्वमभिमन्ता स उच्यते ॥ ३ ॥ अध्यात्मज्ञानवृत्तानां
 मुनीनां भावितात्मनाम् । स्वाध्यायक्रतुसिद्धानामेष लोकः सना-
 तनः ॥ ४ ॥ अहङ्कारेणाहरतो गुणानिमान् भूतादिवैवं वृजते
 स भूतकृत् । वैकारिकः सर्वमिदं विचेष्टते स्वतेजसा रश्मवती
 जगत्तया ॥ ५ ॥

इति अष्टमेऽध्यायस्य पञ्चमोऽध्यायः ।
 एकवक्त्रारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

ब्रह्मोवाच । अहङ्कारात् प्रसृतानि महाभूतानि पञ्च वै ।
 पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ १ ॥ तेषु भूतानि
 मुञ्चन्ति महाभूतेषु पञ्चसु । अहङ्कार्यनकषेपु रसगन्धज्जिवासु च
 ॥ २ ॥ महाभूतविनाशान्ते प्रलये प्रत्युपस्थिते । सर्वप्राणभृतां
 धीरा महद्भ्युद्यते भवम् ॥ ३ ॥ वदन्मन्वावते भूतं तत्र तत्
 प्रविक्षीवते । क्षीयन्ते प्रतिक्षीमानि जावन्ते शीतरोत्तरम् ॥ ४ ॥
 ततः प्रक्षीने सर्वस्मिन् भूते स्थावरजङ्गमे । श्रुतिमन्तस्तदा धीरा
 न क्षीयन्ते कदाचन ॥ ५ ॥ अहङ्कार्यस्तथा कथं रक्षो गन्धश्च
 पञ्चमः । क्रियाकरणनित्याः स्युरनित्या मोहसंश्रिताः ॥ ६ ॥
 क्षोभप्रजनसञ्चूता निर्विषेया शुकिसृजनाः । मांसघोषितसङ्घाता
 अन्धोऽन्धस्योपजीविनः ॥ ७ ॥ वह्निरात्मान इत्येते हीनाः कृपण-
 वृत्तयः । प्राणापानानुदानत्र समानो व्यान एव च ॥ ८ ॥ अन्त-
 रात्मनि बाधेते निवृत्ताः पञ्च वायवः । वाक्प्राणो बुद्धिभिः सार्ध-
 म्बिद्महात्मकं जगत् ॥ ९ ॥ अहङ्कार्योऽहङ्कार्यश्चि रसमा वाक् च
 संवता । विशुद्धश्च मनो ब्रह्म बुद्धिश्चात्मभिरारिणी ॥ १० ॥

घृष्टो ब्रह्मात्मवो ज्ञेते न दहन्ते मनः सदा । स तद्ब्रह्म शुभं
 याति तस्माद्ब्रह्मो न विद्यते ॥ ११ ॥ एकादश च वान्याङ्गरिन्द्रि-
 याणि विधेयतः । अष्टहारात् प्रसूतानि तानि वक्ष्याम्यहं रिजाः
 ॥ १२ ॥ श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी । पादौ
 पायुरुपस्थश्च हस्तौ वागदशमी भवेत् ॥ १३ ॥ इन्द्रियग्राम इत्येष
 मन एकादश भवेत् । एतं ग्रामं जयेत् पूर्वं ततो ब्रह्म प्रकाशते
 ॥ १४ ॥ बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चाङ्गः पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च । श्रोत्रा-
 दौम्यपि पञ्चाङ्गर्बुद्धिर्युक्तानि तत्त्वतः ॥ १५ ॥ अविधेयाणि चान्यानि
 कर्मयुक्तानि यानि तु । उभयत्र मनो ज्ञेयं बुद्धिस्तु दादयी
 भवेत् ॥ १६ ॥ इत्युक्तानीन्द्रियाण्येतान्येकादश यथाक्रमम् । मन्यन्ते
 कृतमित्येवं विद्विषा तानि पण्डिताः ॥ १७ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि
 सर्वं विविधमिन्द्रियम् । आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्ममुच्यते
 ॥ १८ ॥ अधिभूतं तथा शब्दो दिशस्तत्राधिदैवतम् । द्वितीयं
 मारुतो भूतं लगध्यात्मञ्च विश्रुतम् ॥ १९ ॥ स्पष्टव्यमधिभूतञ्च
 विद्युत्तत्राधिदैवतम् । तृतीयं ज्योतिरित्याङ्गशुक्लमध्यात्ममुच्यते
 ॥ २० ॥ अधिभूतं ततो रूपं सूर्यस्तत्राधिदैवतम् । चतुर्थं वायो
 विश्वेयं जिह्वा चाध्यात्ममुच्यते ॥ २१ ॥ अधिभूतं रसश्चात्र सोम-
 स्तत्राधिदैवतम् । पृथिवी षष्ठमं भूतं घ्राणश्चाध्यात्ममुच्यते ॥ २२ ॥
 अधिभूतं तथा गन्धो वायुस्तत्राधिदैवतम् । एष पञ्चसु भूतेषु
 त्रिषु यश्च विधिः स्मृतः ॥ २३ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वं विविध-
 मिन्द्रियम् । पादावध्यात्ममित्याङ्गब्राह्मणास्तत्त्वदर्शनः ॥ २४ ॥
 अधिभूतन्तु गन्तव्यं विश्वास्तत्राधिदैवतम् । अवाग्गतिरुपानश्च
 पायुरध्यात्ममुच्यते ॥ २५ ॥ अधिभूतं विसर्गश्च त्रिस्तत्राधि-
 दैवतम् । प्रजनः सर्वभूतानामुपस्थोऽध्यात्ममुच्यते ॥ २६ ॥ अधि-
 भूतं तथा शुक्रं दैवतञ्च प्रजापतिः । हस्तावध्यात्ममित्याङ्गरध्यात्म-
 विद्युषो जनाः ॥ २७ ॥ अधिभूतञ्च कर्माणि शक्रस्तत्राधिदैवतम् ।

वैश्वदेवी ततः पूर्वा वाग्ध्यात्मविद्भ्योऽथ ॥ २८ ॥ वक्तव्यमधि-
 भूतस्य वक्रिस्तवाधिदेवतम् । अध्यात्मं मन इत्याहुः पञ्चभूतात्म-
 वारकम् ॥ २९ ॥ अधिभूतस्य सङ्कल्पश्चन्द्रमाद्याधिदेवतम् । अङ्ग-
 हारस्तथाध्यात्मं सर्वसंसारकारकम् ॥ ३० ॥ अभिमानोऽधिभूतस्य
 रुद्रस्तवाधिदेवतम् । अध्यात्मं बुद्धिरित्याहुः षडिन्द्रिविधा-
 रिणी ॥ ३१ ॥ अधिभूतन्दु मन्त्रव्यं ब्रह्मा तवाधिदेवतम् । त्रीणि
 स्थानानि भूतानां चतुर्थं नोपपद्यते ॥ ३२ ॥ स्थलमापस्तथाकाशं
 जन्म चापि चतुर्विधम् । अण्डजोद्भिञ्जसंस्वेदजरायुजमथापि च
 ॥ ३३ ॥ चतुर्धा जन्म इत्येतत् भूतग्रामस्य लक्ष्यते । अपरा-
 यथ्य भूतानि खिवराणि तथैव च ॥ ३४ ॥ अण्डजानि विजा-
 नीयात् सर्वाद्यैव सरीसृपान् । स्वेदजाः क्रमयः प्रोक्ता जन्तवश्च
 यथाक्रमम् ॥ ३५ ॥ जन्म द्वितीयमित्येतत् जघन्यतरमुच्यते ।
 भित्त्वा तु पृथिवीं यानि जायन्ते कालपर्यन्तात् ॥ ३६ ॥ उद्भि-
 ष्णानि च तान्याहुर्भूतानि द्विजसत्तमाः । द्विपाद्वह्नपादानि
 त्रिथीगगतिमतीनि च ॥ ३७ ॥ जरायुजानि भूतानि विकृतान्यपि
 सत्तमाः । द्विविधा खलु विश्वे या ब्रह्मयोनिः सनातनी ॥ ३८ ॥
 तपः कर्म च यत् पृथग्मित्येष विदुषां नयः । विविधं कर्म विश्वे च-
 मिच्छादानञ्च तन्मखि ॥ ३९ ॥ जातस्याध्ययनं पृथग्भिति वृद्धानु-
 ष्यासनम् । एतयो वैत्ति विधिव्युक्तः स स्याद्विजर्षभाः ॥ ४० ॥
 विमुक्तः सर्वपापेभ्य इति चैव निबोधत । यथावदध्यात्मविधिरेष
 वः कीर्त्तितो मया ॥ ४१ ॥ ज्ञानमस्य हि धर्मज्ञाः प्राप्तं ज्ञान-
 वतामिह । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च महाभूतानि पञ्च च । सर्वा-
 ष्येतानि सन्धाय मनसा संप्रधारयत् ॥ ४२ ॥ क्षीणे मनसि सर्व-
 ष्चिन्म जन्मसुखमिष्यते । ज्ञानसम्पन्नसत्त्वानां तत् सुखं विदुषां
 मतम् ॥ ४३ ॥ अतःपरं प्रवक्ष्यामि सूक्ष्मभावकरीं गिरम् ।
 निवृत्तिं सर्वभूतेषु नृदुना दारुणेन च ॥ ४४ ॥ गुणगुणमना-

सङ्गनेकवर्षमनन्तरम् । एतद्दृष्ट्वाह्वयती तुसमाह्वयेकपदं सुखम्
 ॥ ४५ ॥ विद्वान् कूर्म इवाङ्गानि कामान् संहृत्य सर्वतः । विरक्षाः
 सर्वतो मुक्तो यो नरः स सुखी सदा ॥ ४५ ॥ कामानात्मनि
 श्रंभस्य क्षीणहृशः समाहितः । सर्वभूतसुहृन्विदो ब्रह्मभूवाव
 कल्पते ॥ ४७ ॥ इन्द्रियाणां निरोधेन सर्वेषां विषयैषिणाम् ।
 मुनेर्जनपदत्यागाद्दध्यात्मानिः समिध्यते ॥ ४८ ॥ यद्यन्निरिन्धनै-
 रिदो महाज्योतिः प्रकाशते । तथेन्द्रिनिरोधेन महानात्मा
 प्रकाशते ॥ ४९ ॥ यदा पश्यति भूतानि प्रसन्नात्मात्मनो हृदि ।
 स्वयं ज्योतिस्तदा सूक्ष्मात् सूक्ष्मं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ५० ॥ धर्मो-
 क्तपं पयः स्तोतो वायुः स्पर्शनमेव च । मही पङ्कधरं घोरमाकाशं
 श्रवणं तथा ॥ ५१ ॥ रोगशोकसमाविष्टं पश्यन्नोतः समावृतम् ।
 पश्यन्भूतसमायुक्तं नवद्वारं दिदैवतम् ॥ ५२ ॥ रजस्वल्मयादृष्टं
 त्रिगुणञ्च त्रिधातुकम् । संशयाभिरतं मूढं शरीरमिति धारणा
 ॥ ५३ ॥ दुश्चरं सर्वलोकैः क्षिन् सत्त्वं प्रतिप्रमायितम् । एतद्वि-
 हि लोकेऽस्मिन् कालवक्रं प्रवर्तते ॥ ५४ ॥ एतन्नृहार्थं घोर-
 मनाचं मोहघञ्जितम् । विलिपेत् संलिपेच्चैव बोधयेत् सागरं
 जगत् ॥ ५५ ॥ कामं क्रोधं भयं लोभमभिद्रोहमबाहून् ।
 इन्द्रियाणां निरोधेन सतस्यजनि दुःखजान् ॥ ५६ ॥ यस्यैते
 निष्किता लोके त्रिगुणाः पश्यन्धातवः । व्योम्नि तस्य परं ज्ञान-
 मानस्यमय कल्पते ॥ ५७ ॥ पश्येन्द्रिवमहाशूरां मनोवेगमहो-
 दकाम् । नदीं मोहहृदां तीर्त्वा कामक्रोधावुभौ जयत् ॥ ५८ ॥
 स सर्वदीपनिर्मुक्तस्ततः पश्यति तत्परम् । मनो मनसि सन्धास
 पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ ५९ ॥ सर्ववित् सर्वभूतेषु विन्दत्यात्मान-
 मात्मनि । एकधा बहुधा चैव विकृर्माणस्तनस्ततः ॥ ६० ॥ धृष्टं
 पश्यति कृपाणि दीपाहीपघतं यथा । स वै विष्णुश्च मित्रश्च
 बहुशोभिः प्रजापतिः ॥ ६१ ॥ स हि धाता विधाता च च

प्रभुः सर्वतो मुखः । हृद्वं सर्वभूतानां महानात्मा प्रकाशते ॥६२॥
 तं विप्रसृष्टाश्च सुरासुराश्च वचाः विभावाः पितरो वचांसि ।
 रक्षोगणा भूतगणाश्च सर्वे महर्षयश्चैव सदा स्तुवन्ति ॥ ६३ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि मनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादि
 द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

ब्रह्मोवाच । मनुष्याणान्तु राजन्यः सत्रियो मध्यमीगुणः ।
 कुक्षरो वाहनानाश्च सिंहवारण्यवासिनाम् ॥ १ ॥ पविः पशूनां
 सर्वेषामहस्तु विल्ववासिनाम् । गवां गोऽप्रभश्चैव स्त्रीणां पुरुष
 एव च ॥ २ ॥ न्यग्रोधी जम्बूतृक्षय पिप्पलः शाल्मलिस्तथा ।
 शिंप्रमामेपमृद्गश्च तथा कीचकवेणवः । एते दुमाणां राजानो
 षोकेऽस्मिन्नात्र संशयः ॥ ३ ॥ हिमवान् पारिपात्रश्च सञ्जी विन्ध्य-
 स्त्रिकूटवान् । श्वेतो नीलश्च भासश्च कोष्ठवांसैव पर्वतः ॥ ४ ॥
 शुक्लश्वो महेन्द्रश्च माखवान् पर्वतस्तथा । एते पर्वतराजानो
 गुणानां महतां तथा ॥ ५ ॥ सूर्यो ग्रहाणामधिपो मन्त्राणाञ्च
 चन्द्रमाः । वमः पितृणामधिपः सरितामश्च सागरः ॥ ६ ॥
 अश्वसां वरुणो राजा मरुतामिन्द्र उच्यते । अर्कोऽधिपतिरुशानां
 ज्योतिषामिन्द्र उच्यते ॥ ७ ॥ अग्निर्भूतपतिर्मित्यं ब्राह्मणानां बृह-
 स्सतिः । शीपधीनां पतिः सोमो विष्णुर्बलवतां वरः ॥ ८ ॥
 लटाधिराजो कृपाणां पशूनामीश्वरः शिवः । हीदितानां तथा
 वज्रो देवानामधिपस्तथा ॥ ९ ॥ दिशामुद्दीची विभासां सोमो
 राजा प्रतापवान् । कुबेरः सर्वरत्नानां शिवतानां पुरन्दरः ॥ १० ॥
 एष भूताधिपः सर्गः प्रजानाञ्च प्रजापतिः । सर्वेषामेव भूताना-
 मर्षं ब्रह्ममवो महान् ॥ ११ ॥ भूतं परतरं मत्तो विष्णोर्वापि न
 विद्यते । राजाधिराजः सर्वेषां विष्णुर्ब्रह्ममवो महान् । ईश्वरं

विजानीर्ध्वं कर्त्तारमङ्गतं हरिम् ॥ १२ ॥ नरकिञ्चरयक्षाणां-
 गन्धर्वोरगरक्षसाम् । देवदानवनागानां सर्वेषामीश्वरो हि सः
 ॥ १३ ॥ भगद्देवानुयातानां सर्वासां वामलोचना । माहेश्वरी
 महादेवी प्रोच्यते पार्वती हि सा ॥ १४ ॥ त्रिमां देवीं विजानीर्ध्वं
 नारीणामुत्तमां शुभाम् । रतीनां वसुमत्यस्तु स्त्रीणामप्सरस-
 स्तथा ॥ १५ ॥ धर्मकामाय राजानो ब्राह्मणा धर्मसेतवः ।
 तन्मद्राजा दिजानीनां प्रयतेक्षत्य रक्षणे ॥ १६ ॥ रात्रां हि
 विषटे धीषामवसौदन्ति साधवः । हीनास्ते स्वगुणैः सर्वैः प्रेत्य
 चोन्मार्गगामिनः ॥ १७ ॥ रात्रां हि विषये धीषां साधवः परि-
 रक्षिताः । तेष्विहोके प्रमोदन्ते सुखं प्रेत्य च भुञ्जते ॥ १८ ॥
 प्राप्नुवन्ति महात्मान इति वित्त द्विजर्षभाः । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि
 नित्यं धर्मलक्षणम् ॥ १९ ॥ अहिंसा परमो धर्मो हिंसा चा-
 धर्मलक्षणा । प्रकाशलक्षणा देवा मनुष्याः कर्मलक्षणाः ॥ २० ॥
 शब्दलक्षणनाकाशं वायुस्तु स्पर्शलक्षणम् । ज्योतिषां लक्षणं
 रूपमापद्य रसलक्षणाः ॥ २१ ॥ धारिणी सर्वभूतानां पृथिवी
 गन्धलक्षणा । स्वरव्यञ्जनसंस्कारा भारती शब्दलक्षणा ॥ २२ ॥
 मनसो लक्षणं चिन्ता चिन्तोक्ता बुद्धिलक्षणा । मनसा चिन्तता-
 नर्षान् बुद्ध्या बिभ्र व्यवस्यति ॥ २३ ॥ बुद्धिर्हि व्यवसायिन लक्षते
 नात्र संशयः । लक्षणं मनसो ध्यानमव्यक्तं साधुलक्षणम् ॥ २४ ॥
 प्रवृत्तिलक्षणो धीरो ज्ञानं संन्यासलक्षणम् । तन्माज्ञानं पुर-
 स्कृत्य संन्यसेद्बुद्धिमान् ॥ २५ ॥ संन्यासी ज्ञानसंयुक्तः
 प्राप्नोति परमां गतिम् । अतीतो दम्भमभ्येति तसोमृत्युजरातिगः
 ॥ २६ ॥ धर्मलक्षणसंयुक्तमुक्तं वा विधिवन्मया । गुणानां ग्रहणं
 सन्धक् वक्ष्याम्यहमतः परम् ॥ २७ ॥ पाप्मिनो यस्तु गन्धो वै
 प्राणो न स हि शक्यते । प्राणस्त्वस तथा वायुर्गन्धश्चानि विधीयते
 ॥ २८ ॥ अपां धानूरसो नित्यं जिह्वया स तु यच्छते । जिह्वास्त्वय

तथा सीमा रसज्ञाने विधीयते ॥ २८ ॥ ज्योतिषश्च गुणो कर्ष
 चतुष्पा तच्च गच्छते । चतुस्त्रय सदाद्वित्यो रूपज्ञाने विधीयते
 ॥ ३० ॥ वाक्यवस्तु सदा स्पर्शस्त्वचा प्रज्ञावते च सः । त्वक्स्त्र-
 यैव सदा बाधुः स्पर्शने स विधीयते ॥ ३१ ॥ आकाशस्य गुणो
 श्लेष श्रोत्रेण च स गच्छते । श्रोत्रस्त्राय दिग्गः सर्वाः गच्छज्ञाने
 प्रकीर्तिताः ॥ ३२ ॥ मनसश्च गुणश्चिन्ता प्रज्ञावा सा तु गच्छते ।
 हृदिस्त्रयैतनाधातुर्मनो ज्ञाने विधीयते ॥ ३३ ॥ बुद्धिरध्ववसायिन
 ज्ञानेन च महांस्तथा । निश्चित्य ग्रहणं व्यक्तमव्यक्तं नात्र संशयः
 ॥ ३४ ॥ अलिङ्गग्रहणो नित्यः क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः । तस्मा-
 दलिङ्गः क्षेत्रज्ञः केवलं ज्ञानलक्षणः ॥ ३५ ॥ अव्यक्तं क्षेत्रलिङ्गत्वं
 गुणानां प्रभवाप्ययम् । सदा पश्चाम्यहं लीनं विजानामि शृणोमि
 च ॥ ३६ ॥ पुरुषस्तदिजानीते तस्मात् क्षेत्रज्ञ उच्यते । गुणवृत्तं
 तथा वृत्तं क्षेत्रज्ञः परिपश्यति ॥ ३७ ॥ आदिमध्यावसानान्तं
 ह्यल्पमानमचेतनम् । न गुणा विदुरात्मानं सूच्यमानाः पुनः
 पुनः ॥ ३८ ॥ न च तं विन्दति कश्चित् क्षेत्रज्ञस्त्वेष विन्दति ।
 गुणानां गुणभूतानां यत् परं परमं महत् ॥ ३९ ॥ तस्माद्गुणाश्च
 कस्त्वश्च परित्यज्येह धर्मवित् । शीघ्रदीप्तो गुणातीतः क्षेत्रज्ञं
 प्रविशत्ययम् ॥ ४० ॥ निर्दम्बो निर्ममस्कारो निःस्वाहाकार एव च ।
 अचलवानिकेतश्च क्षेत्रज्ञः स परो विभुः ॥ ४१ ॥

इति अष्टावक्रसंहितायां अनुगीतापर्वणि गुरुषिष्यसंवादे

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

ब्रह्मोवाच । अहादिमध्यपर्यन्तं ग्रहणोपायमेव च । नाम-
 लक्षणसंयुक्तं सर्वं वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ १ ॥ अहः पूर्वं ततो रात्रि-
 र्नीलाः शुक्लादयः प्लुताः । अवस्थादीनि ऋक्षाणि ऋतवः शिथि-

शब्दः ॥ २ ॥ भूमिरादिस्तु गन्धानां रसानामाप एव च ।
 कृपाणां ज्योतिरादित्यः स्वर्गानां वायुश्च्यते ॥ ३ ॥ अष्टस्वादि-
 स्तबाक्रान्धनेप भूतहृती गुणः । अतः परं प्रवक्ष्यामि भूताना-
 मादिमुत्तमम् ॥ ४ ॥ आदित्यो ज्योतिषामादिरभिर्भूतादिश्च्यते ।
 सावित्री सर्वविद्यानां देवतानां प्रजापतिः ॥ ५ ॥ षोडशः सर्व-
 वेदानां वचसा प्राण एव च । अद्विजिह्वयतं लोके सर्वं सावित्रि-
 रुच्यते ॥ ६ ॥ गायत्री छन्दसामादिः पशूनामज आदितः ।
 गावश्चतुष्पदामादिर्मनुष्याणां रिजातवः ॥ ७ ॥ ज्येनः पतञ्जिषा-
 मादिर्वचनां हृतमुत्तमम् । सरीसृपाणां सर्वेषां ज्येष्ठः सर्वो
 रिजोत्तमः ॥ ८ ॥ हृतमादिर्युगानाञ्च सर्वेषां नात्र संशयः ।
 हिरण्यं सर्वरत्नानामोषधीनां यवास्तथा ॥ ९ ॥ सर्वेषां मत्स्य-
 भोज्यानामन्नं परममुच्यते । द्रवाणाञ्चैव सर्वेषां पेयानामाप
 उत्तमाः ॥ १० ॥ स्नावराणान्तु भूतानां सर्वेषामविशेषतः । ब्रह्म-
 षीतं सदा पुण्यं प्रथमः प्रथमतः ज्ञतः ॥ ११ ॥ अत्र प्रजापतीनाञ्च
 सर्वेषां नात्र संशयः । नम विष्णुरचिन्त्यानां स्रवश्चूरिति च
 ज्ञतः ॥ १२ ॥ पर्वतानां महानेवः सर्वेषामग्रजः ज्ञतः । विनाञ्च
 प्रदिशाञ्चोर्द्धं दिक् पूर्वा प्रथमा तथा ॥ १३ ॥ तथा विपश्चगा
 गङ्गा नदीनामग्रजा ज्ञता । तथा सरोदपानानां सर्वेषां जग-
 तोऽग्रजः ॥ १४ ॥ देवदानवभूतानां पिशाचोरगरक्षकान् । नर-
 किन्नरवचाणां सर्वेषामौष्ठरः प्रभुः ॥ १५ ॥ अद्विर्ब्रह्मस्य जगतो
 विष्णुर्ब्रह्ममवो महान् । भूतं परतरं वक्राक्षैस्त्रिको नेह विद्यते
 ॥ १६ ॥ आश्रमाणाञ्च सर्वेषां गार्हस्थ्यं नात्र संशयः । लोकाना-
 मादिरव्यक्तं सर्वस्यान्तस्तद्वि च ॥ १७ ॥ अद्यान्यस्तमद्यान्तानि
 उद्भवान्ता च सर्वरी । सुखस्यान्तं सदा दुःखं दुःखस्यान्तं सदा
 सुखम् ॥ १८ ॥ सर्वं चवान्ता निचजाः पतनान्ताः कनुच्यवाः ।
 संकीर्णाञ्च विजोगान्ता नरण्यान्ताञ्च त्रीवितम् ॥ १९ ॥ सर्वं हृतं

विनाशान्तं ज्ञातस्य मरणं ध्रुवम् । अथाश्रुतं हि लोकोऽग्निम्
 सदा ज्वावरज्ज्वलम् ॥ २० ॥ इष्टं दत्तं तपोऽधीतं व्रतानि निव-
 माद्य धी । सर्वमेतदिनाशान्तं ज्ञानस्थान्तो न विद्यते ॥ २१ ॥
 तज्जाज्ञानेन गुहेन प्रशान्तात्मा जितेन्द्रियः । निर्भ्रमो निरह-
 हारो मुच्यते सर्वपापमिः ॥ २२ ॥

इति पञ्चमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
 चतुष्टयारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

ब्रह्मोदाह । बुद्धिसारं मनस्तन्मिन्द्रियग्रामबन्धनम् । महा-
 भूतपरिस्कन्धं निवेद्यपरिवेषनम् ॥ १ ॥ ऊराभोकसमाविष्टं व्याधि-
 व्यसनसञ्चयम् । ईष्यकाश्चविचारीदं श्रमव्यायामनिस्रमम् ॥ २ ॥
 पक्षोरात्रपरिदोषं धीतोऽप्यपरिमरुहम् । सुखदुःखास्तरं क्लेशं
 क्षुत्पिपासावकीर्णकम् ॥ ३ ॥ छायातपविलोखञ्च निमेषोच्छेप-
 विह्वलम् । धीरमोहजलाकीर्णं वर्तमानमचेतनम् ॥ ४ ॥ मासार्ह-
 मासगणितं विषमं लोकसञ्चरम् । तमोनिवमपहञ्च रज्जोवेग-
 प्रवर्तकम् ॥ ५ ॥ महाहृद्धारदीप्तञ्च गुणमञ्जातवर्तनम् । अरति-
 ग्रहणार्णोकं धोकसङ्घातवर्तनम् ॥ ६ ॥ क्रियाकारणसंयुक्तं राग-
 विस्तारनायकम् । लोभेषापारिविद्योभं विचिन्ताज्ञानसञ्चयम् ॥ ७ ॥
 भवमोह परीवारं भूतसम्मोहकारकम् । आनन्दप्रीतिचारञ्च
 कामक्रीडपरिग्रहम् ॥ ८ ॥ महदादिविषेपास्तमसक्तप्रभवाव्ययम् ।
 मनोजवं मनःकान्तं काञ्चनम् प्रवर्तते ॥ ९ ॥ एतद्दृग्दृशमायुक्तं
 काञ्चनप्रमथेतनम् । विदुजेत् सङ्घिपेक्षापि बोधयेत् सामरं
 जगत् ॥ १० ॥ काञ्चनप्रदृष्टिञ्च निवृत्तिश्चैव तत्त्वतः । वस्तु
 वेद् नरो नित्यं न च भूतेषु मुच्यति ॥ ११ ॥ विमुक्तः सर्वसंस्कारैः
 सर्वदम्भविभ्रमितः । विमुक्तः सर्वपापिभ्यः प्राप्नोति परमां मतिम्

॥ १२ ॥ यद्वस्त्रो ब्रह्मचारी च वाणप्रस्त्रोऽथ भिक्षुर्जः । चत्वारो
 पात्रमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ॥ १३ ॥ यः कश्चिद्दिह
 लोकेऽस्त्रिन्वगमः परिकीर्तितः । तस्यानुगमनं श्रेयः कीर्त्तिरेषा
 समातनी ॥ १४ ॥ संस्कारैः संस्कृतः पूर्वं वद्यावच्छरितप्रतः ।
 जातौ गुणविशिष्टायां समावर्जित तस्त्ववित् ॥ १५ ॥ स्वदारनिरतो
 नित्यं शिष्टाचारो जितेन्द्रियः । पञ्चभिय महायज्ञैः श्रद्धधानो
 वजेदिह ॥ १६ ॥ दिनतातिषि शिष्टाग्नी निरतो दिवकर्मसु । इक्ष्या-
 प्रदानयुक्तश्च वद्यायुक्त वद्यासुखम् ॥ १७ ॥ न पाणिपादचपलो
 न नेत्रचपलो मुनिः । न च वागद्रचपल इति शिष्टस्य गोचरः
 ॥ १८ ॥ नित्यं वशीपवीती स्यात् शुद्धवासाः शुचिप्रतः । निवतो
 यमदानाभ्यां सदा शिष्टैश्च संविद्येत् ॥ १९ ॥ जितशिक्षोद्दरो
 मैत्रः शिष्टाचारसन्वितः । वैष्णवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कम-
 यङ्कम् ॥ २० ॥ अधीत्यध्यापनं कुर्यात्तथा यजनयाजने । दानं
 प्रतिग्रहं वापि पङ्कगुणां वृत्तिमाचरेत् ॥ २१ ॥ त्रीणि कर्माणि
 जानीत ब्राह्मणानान्तु जीविकाम् । याजनाध्यापने चोभे शुद्धा-
 चापि प्रतिग्रहः ॥ २२ ॥ यद्य शेषाणि चान्यानि त्रीणि कर्माणि
 चानि तु । दानमध्ययनं यज्ञो धर्मयुक्तानि तानि तु ॥ २३ ॥
 तेष्वप्रमादं कुर्वीत त्रिषु कर्मसु धर्मवित् । दान्तो मैत्रः क्षमा-
 युक्तः सर्वभूतसमो मुनिः ॥ २४ ॥ सर्वमेतद्यथाशक्ति विप्रो निर्वर्त-
 वन् शुचिः । एवं युक्तो जयेत् स्वर्गं गृहस्थः शंसितप्रतः ॥ २५ ॥

इति अष्टमेऽध्यायेऽथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

ब्रह्मोवाच । एवमेतेन मार्गेण पूर्वोक्तेन वद्याविधि । अधीत-
 वान् वद्यायुक्त तथैव ब्रह्मण्येवान् ॥ १ ॥ स्वधर्मनिरतो विद्वान्

सर्वेन्द्रियवती मुनिः । गुरोः प्रियचिते युक्तः सत्यधर्मपरः शुचिः
 ॥ २ ॥ गुरुणा समनुष्ठातो भुञ्जीतान्नमनुत्सवन् । इविष्यभैष्य-
 भुक् चापि स्थानासनविहारवान् ॥ ३ ॥ दिक्कालमग्निं जुह्वानः
 शुचिर्भूत्वा समाहितः । धारयीत सदा दण्डं वैकुं पात्नाद्यमेव
 वा ॥ ४ ॥ शौभं कार्पासिकृन्नापि शगाजिनमद्यापि वा । सर्वं
 कप्रायरक्तं वा वासो वापि दिजस्य ह ॥ ५ ॥ मेखला च भवे-
 श्शोष्णी जटी नित्योदकस्तथा । यशोपवीती स्वाध्यायी पलुब्धो
 नियतव्रतः ॥ ६ ॥ पूताभिरु तथैवाह्निः सदा देवतर्पणम् ।
 भावेन नियतः कुर्वन् ब्रह्मचारी प्रथस्यते ॥ ७ ॥ एवंयुक्तो जघीत्
 स्वर्गमूर्धरेताः समाहितः । न संमरति जातीषु परमं स्थान-
 माश्रितः ॥ ८ ॥ संस्कृतः सर्वरस्कारैस्तथैव ब्रह्मचर्यवान् ।
 ग्रामान्निष्क्रम्य चारण्ये मुनिः प्रव्रजितो वसेत् ॥ ९ ॥ चर्मवल्कल-
 संवासी सायं प्रातरुपसृष्येत् । चरण्यगोचरो नित्यं न ग्रामं
 प्रविशेत् पुनः ॥ १० ॥ चर्षयन्व्रतिथीन् काले दद्याच्चापि प्रति-
 श्रयम् । फलपत्रावरैर्मूलेः श्यामाकेन च वर्त्तयन् ॥ ११ ॥ प्रवृत्त-
 मुदकं वायुं सर्वं वानेयमाश्रयेत् । प्राञ्जीयादानुपूर्वेण यथादीक्ष-
 मतन्द्रितः ॥ १२ ॥ स मूलफलभिजाभिरर्च्येदतिथिमागतम् ।
 यद्बुध्यं स्यात्ततो दद्याद्भिजां नित्यमतन्द्रितः ॥ १३ ॥ देवतातिथि-
 पूर्वञ्च सदा प्राञ्जीत वाग्यतः । अस्मद्विजमनाथैव लब्धाशीर्देवता-
 श्रयः ॥ १४ ॥ दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः केषान् श्लथु च धारयन् ।
 जुह्वन्स्वाध्यायमीक्षण सत्यधर्मपरायणः ॥ १५ ॥ शुचिर्देहः सदा
 दण्डो वननित्यः समाहितः । एवंयुक्तो जघीत् स्वर्गं वानप्रस्थो
 जितेन्द्रियः ॥ १६ ॥ गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ वा पुनः ।
 य इच्छेन्मोक्षमास्थातुमुत्तमां वृत्तिमाश्रयेत् ॥ १७ ॥ यभयं सर्व-
 भूतेष्वो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत् । सर्वभूतसुखो मैत्रः सर्वेन्द्रियवतो
 मुनिः ॥ १८ ॥ अयात्तिममं कृपमुपपन्नं यदृच्छ्या । कृत्वा वृद्धिं

चरेद्द्वैषं विधूने भुक्तवज्जने ॥ १८ ॥ वृत्ते चरावसन्वाते भैष्यं
 लिप्सेत मोक्षवित् । क्षामेन च न वृष्येत नास्वामे विमना भवेत्
 ॥ २० ॥ यात्राशीं कालमाकाङ्क्षन् चरेद्द्वैष्यं समाहितः । क्षामं
 साधारणं नेच्छेत् भुञ्जीताभिपूजितः ॥ २१ ॥ अभिपूजितस्वामादि
 विज्रगुप्सेत भिक्षुकः । भुक्तान्यन्त्रानि तिलानि कषावकटुकानि
 च ॥ २२ ॥ नास्वादवति भुञ्जानो रसांश्च मधुरांस्तथा । यात्रा-
 मात्रञ्च भुञ्जीत केवलं प्राणधारणम् ॥ २३ ॥ असंरोधेन भूतानां
 वृत्तिं लिप्सेत मोक्षवित् । न चान्यमन्त्रं लिप्सेत भिक्षुमानः कश्च-
 न्चन ॥ २४ ॥ न मन्त्रिकाद्यधेदमं विमुक्ते चारजाचरेत् । भूम्या-
 गारमरण्यं वा वृक्षमूलं भट्टीं तथा ॥ २५ ॥ प्रतिशयाद्यं सेवेत
 पार्वतीं वा पुनर्गङ्गाम् । ग्रामैकरात्रिको ग्रीष्मे वर्षास्वेकत्र वा
 वसेत् ॥ २६ ॥ अध्या सूर्येन निर्दिष्टः कौटवश्च चरेत्क्षत्रीम् ।
 द्वायं चैव भूतानां समीप्य पृथ्वीञ्चरेत् ॥ २७ ॥ सप्तबाणं न
 कुर्वीत स्नेहवासञ्च वक्ष्येत् । पूताभिरङ्घ्रित्यं वै कार्यं कुर्वीत
 मोक्षवित् ॥ २८ ॥ उपसृष्टेद्दृताभिरङ्घ्रिश्च पक्षुः सदा ।
 अहिंसा ब्रह्मचर्यञ्च सत्यमाश्रयेत् ॥ २९ ॥ अज्ञोपशान्तभूत्वा
 च दमो नित्यमपैशुनम् । अष्टस्वेषु युक्तः स्याद्द्विप्रतेषु निवसन्दिशः
 ॥ ३० ॥ अपापमघटं वृत्तमजिह्वं नित्यमाचरेत् । जीवनीत सदा
 भोक्ष्यं ग्राममागतमसृष्टः ॥ ३१ ॥ यात्रामात्रञ्च भुञ्जीत केवलं
 प्राणयात्रिकम् । धर्मलज्जमहाजीवान् काममनुवर्तयेत् ॥ ३२ ॥
 प्रासादाच्छादनादन्यत्र गच्छीयात् कथञ्चन । वावदाहारयितावत्
 प्रतिगच्छीत नाधिकम् ॥ ३३ ॥ परेष्वो न प्रतिग्राह्यं न च द्वियं
 कदाचन । दैन्यभावाच्च भूतानां संविमल्य सदा बुधः ॥ ३४ ॥
 नाददीत परस्त्रानि न गच्छीयाद्दवाचितः । न किञ्चिद्विषयं भुञ्जा-
 सृष्टीत्सस्य वै पुनः ॥ ३५ ॥ नृदमापस्तबाभ्यानि पत्रपुष्पफलानि
 च । असंलग्नानि गच्छीयात् प्रवृत्तानि च कार्यवान् ॥ ३६ ॥ न

धिष्यज्जीविकां जीवेद्विरणं नोत कामधित् । न द्वेष्टा नोपरेष्टा च
 भवेत् निरुपस्कृतः ॥ ३७ ॥ अहापूतानि भुञ्जीत निमिजानि च
 वर्जयेत् । सुशत्रुनिरमक्तस्य सर्वभूतैरमं विदम् ॥ ३८ ॥ आमी-
 र्यक्तानि सर्वाणि हिंसायुक्तानि यानि च । लोक संघघ्नधर्मश्च
 नैव कुर्यान्नकारयेत् ॥ ३९ ॥ सर्वभावानतिद्रव्य लघुभावः परि-
 व्रजेत् । समः सर्वेषु भूतेषु स्यात्तरेषु चरेषु च ॥ ४० ॥ परं
 नोद्विजयेत् कञ्चिन्न च कस्यचिदुद्विजेत् । विश्वात्म्यः सर्वभूताना-
 मग्रही मोक्षविदुष्यते ॥ ४१ ॥ अनागतञ्च न ध्यायेन्नासीतमनुविस्त-
 येत् । नर्तमानमुपेक्षेत कालाकाशा समाहितः ॥ ४२ ॥ न चक्षुषा
 न मनसा न वाचा दृश्येत् क्वचित् । न प्रत्यक्षं परीक्षं वा किञ्चि-
 द्दृष्टं समाचरेत् ॥ ४३ ॥ इन्द्रियाण्यपमृच्छेद्य कूर्मोद्भवादीव सर्वथा ।
 क्षीणोन्द्रियमनो बुद्धिनिरीक्षः सरेतस्त्ववित् ॥ ४४ ॥ निर्दंष्ट्रो
 निर्नेमस्कारो निष्वाहाकार एव च । निर्भ्रमो निरहङ्कारो
 निर्योगक्षेप आत्मवान् ॥ ४५ ॥ निरामीर्निगुणः प्राप्तो निरा-
 सक्तो निराश्रयः । आत्मरक्षी च तत्त्वज्ञो मुच्यते नात्र संशयः
 ॥ ४६ ॥ अपाणिपादपृष्ठन्तदभिरस्त्रगतदूरम् । प्रक्षीणभुजा-
 कर्माणां केवलं विमलं स्थिरम् ॥ ४७ ॥ अगन्धमरुतस्पर्शनस्त्रपा-
 थश्चमेव च । अतृणस्यमताशक्तममांसमपि चैव तत् ॥ ४८ ॥ नि-
 शिन्तमन्वयं दिव्यं गृहस्थमपि सर्वदा । सर्वभूतस्यानात्मानं धी
 पश्यन्ति न ते गताः ॥ ४९ ॥ न तत्र क्रमने बुद्धिर्नोन्द्रियाणि न
 दिवताः । वेदा यज्ञाश्च लोकाश्च न तपो न व्रतानि च ॥ ५० ॥
 यत्र ज्ञानवतां प्राप्तिरलिङ्गग्रहणा स्मृता । तस्मादलिङ्गधर्मज्ञो
 धर्मैतत्त्वमुपाचरेत् ॥ ५१ ॥ गृहधर्माश्रितो विद्वान् विज्ञान-
 चरितश्चरेत् । अमूढो मूढरूपेण चरेदर्थमदृश्यन् ॥ ५२ ॥
 यद्यैनमवमन्येरन् परे सततमेव हि । तथाहृतयरेदर्थं सतां
 धर्ममजुत्सयन् ॥ ५३ ॥ य एवं वृत्तमस्यन्नः स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाय महाभूतानि पञ्च च ॥ ५४ ॥ मनोबुद्धि-
रहङ्गारमव्यक्तं पुरुषं तथा । एतत् सर्वं प्रसंख्याय यथावत्तत्त्व-
निश्चयात् ॥ ५५ ॥ ततः स्वर्गमवाप्नोति विमुक्तः सर्वबन्धनैः ।
एतावदन्तर्धेनायां परिमङ्ग्लाय तत्त्ववित् ॥ ५६ ॥ ध्यायैश्चिकान्त-
मास्थाय मुच्यतेऽथ निराचर्यः । निर्मक्तः सर्वमद्भिभ्यो वायुराका-
शगो यथा । क्षीणवीर्यो निरातङ्गस्तथैव प्राप्नुयात् परम् ॥ ५७ ॥

इति अष्टमेऽध्यायेऽर्जुनस्य वचनं शुकनिश्चयसंवादे

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

ब्रह्मोवाच । सन्नामं तप इत्याह ब्रह्मा निश्चितवादिनः ।
ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्या ज्ञानं ब्रह्म परं विद् ॥ १ ॥ अतिदूरात्कं
ब्रह्म वेदवित्याव्यपाययम् । निर्गुणं निर्गुणं नित्यमचल्यगुण-
मुत्तमम् ॥ २ ॥ ज्ञानेन तपसा चैव धीराः पश्यन्ति तत् परम् ।
निर्गुणमतमः पूता व्युत्थान्तरजयोमलाः ॥ ३ ॥ तपसा चैव
मध्यान् गच्छन्ति परमेश्वर । सन्नामनिरतानिद्यं ये च ब्रह्म-
विदो जनाः ॥ ४ ॥ तपः प्रदीप इत्याह्वरावरो धर्मशाधकः ।
ज्ञानं वै परमं विद्यात् सन्नामं तप उत्तमम् ॥ ५ ॥ वस्तु वेद
निराग्राहं ज्ञानं तत्त्वविनिश्चयात् । सर्वभूतस्वमात्मानं सर्वगत-
रिच्यते ॥ ६ ॥ यो विद्वान् सद्ब्रह्मस्य विद्वानस्यैव पश्यति । तस्यै-
वैकत्वानान्ते स दुःखात् प्रतिमुच्यते ॥ ७ ॥ यो न कामयते
किञ्चिन्नकिञ्चिद्व्यभवत्येव । इहलोकस्य एवैव ब्रह्मभूताय कल्पते
॥ ८ ॥ विधानगुणतत्त्वज्ञः सर्वभूतप्रधानवित् । निर्धर्मो निरह-
ङ्गारो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ९ ॥ निर्दग्धो निर्धर्मस्कारो नि-
स्वधाकार एव च । निर्गुणं नित्यमदृग्ं प्रयमेनैव गच्छति ॥ १० ॥
क्षित्वा गुणमयं सर्वं कर्म जन्तुः शुभाशुभम् । उभे सत्यादृते क्षित्वा

मुच्यते नात्र संशयः ॥ ११ ॥ अव्यक्तबोनिप्रभवो बुद्धिस्त्वन्मवो
महान् । महाहृद्धारविटप इन्द्रियाद्गुरकोटरः ॥ १२ ॥ महा-
भूतविद्यालय विशेषयतिशास्त्रिनः । सदापत्रः सनायुष्यः शुभा-
शुभफलोदयः ॥ १३ ॥ आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः ।
एवं हित्वा च भित्त्वा च तद्रज्जानाग्निना वृषः ॥ १४ ॥ हित्वा
सङ्गमयान् पाषाणान्पुञ्जव्यजरोदयान् । निर्ममो निरहृद्धारो
मुच्यते नात्र संशयः ॥ १५ ॥ हाविमो पक्षिणो नित्यो साक्षाद्यो
चाप्यचेतनो । एताभ्यान्तु परो योग्यचेतनावान् स उच्यते ॥ १६ ॥
अचेतनः सत्त्वमहाविमुक्तः सत्त्वान् परं चेतयन्तेन्तरात्मा । स-
च्चैवित् सर्वमहातनुं हर्गुणातिमो मुच्यते सर्वपापीः ॥ १७ ॥

इति पञ्चमेधपर्वेण षण्णुगीतापर्वेण गुरुशिष्यसंवादे

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

ब्रह्मोवाच । केचित् ब्रह्ममयं वृक्षं केचित् ब्रह्मवृक्षं महत् ।
केचित्तु ब्रह्म चाव्यक्तं केचित् परमनामयम् ॥ १ ॥ मन्यन्ते सर्व-
मप्येतदव्यक्तप्रभावव्ययम् । उक्त्वा समात्रमपि चित् ध्यान्तकाले
समीभवेत् ॥ २ ॥ आत्मानमुपसङ्गम्य सोऽमृतत्वाय कल्पते । निमेष-
मात्रमपि चित् संयम्यात्मानमात्मनि ॥ ३ ॥ गच्छत्यात्मप्रमाद्दिन
विदुषां प्राप्तिमव्ययाम् । प्राणायामैरथ प्राणान् संयम्य स पुनः
पुनः ॥ ४ ॥ दृग्दादृग्भिर्वापि चतुर्विधात् परं ततः । एवं पूर्वं
प्रसन्नात्मा लभते यद्यदिच्छति ॥ ५ ॥ अव्यक्तात् सत्त्वमुद्रिक्त-
ममृतत्वाय कल्पते । सत्त्वात् परतरं नान्यात् प्रायंसत्लोह तदिदः
॥ ६ ॥ षण्णुमानादिजानामः पुरुषं सत्त्वसंश्रयम् । न प्रदद्यमन्यथा
गन्तुं पुरुषं दिजघ्नमाः ॥ ७ ॥ क्षमा घृतिरहिंसा च समता
सत्यमार्जवम् ! ज्ञानं त्यागीऽथ सन्ध्यासः सात्त्विकं वृत्तमिष्यते ॥ ८ ॥

एतेनैवानुमानेन मन्यन्ते वै मनीषिणः । सख्यञ्च पुरुषस्यैव तत्र
नास्ति विचारणा ॥ ८ ॥ आहारेके ष विहांसो धी ज्ञानपरि-
गिष्ठिताः । क्षेत्रज्ञमस्त्वयोरैकमित्येतन्नोपपद्यते ॥ १० ॥ पृथग्-
भूतं ततः सख्यमित्येतद्विदा रतम् । पृथग्भावस्य विज्ञेयः सहज-
श्चापि तत्त्वतः ॥ ११ ॥ तथैकैकत्वनात्सख्यमिति विदुषां नयः ।
मयकोट्यस्यैवैकं पृथक्कमपि दृश्यते ॥ १२ ॥ मत्स्यां यथान्यः
स्यादस्य संप्रयोगस्तथा तस्यां । सख्यमन्यतोयविन्दुनां पक्षे कोक-
नदस्य च ॥ १३ ॥

गुरुत्वाच्च । इत्युक्तान्तर्गतं विप्रान्तदा लोकप्रियामदम् ।
पुनः संशयमापन्ताः पपक्वमृनिवत्तमाः ॥ १४ ॥

इति अष्टमोऽध्यायः । अथगीतापर्वणि गुरुप्रिययाः ।

अष्टवत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

ऋषय उचुः । कीदा भिदित्त धर्माणामनुशेषमो ॥ १ ॥
व्याहृतानिव पश्यामि धर्मस्य विविधां गतिम् ॥ २ ॥ जटा-
दहन्येके नैतदस्तीति चापरे । केचित् संशयितं सर्वं तिसंशय-
मयापरे ॥ ३ ॥ अनित्यं नित्यमित्येके नास्त्वस्तीत्यपि चापरे ।
एकस्वयं द्विभेद्येके व्यामित्यमिदि चापरे ॥ ४ ॥ मन्यन्ते ब्राह्मणा
एव ब्रह्मज्ञान्त्वयादिनः । एवमेके पृथक् चान्ये बहुत्वमपि
चापरे ॥ ५ ॥ दिवकालावुभौ केचित् नैतदस्तीति चापरे । जटा-
जिनधरायाम्ये सुगडाः केचिदसंभ्रताः ॥ ६ ॥ अस्मानं केचिदि-
च्छन्ति ज्ञानमप्यपरे जनाः । मन्यन्ते ब्राह्मणा द्विवा ब्रह्मज्ञा-
सत्त्वदर्शिनः ॥ ७ ॥ आहारं केचिदिच्छन्ति केचिच्छान्तयने रताः ।
कर्म केचित् प्रशंसन्ति प्रशान्तिज्ञापरे जनाः ॥ ८ ॥ दिवकालावुभौ
केचिन्नैतदस्तीति चापरे । केचिन्मीशं प्रशंसन्ति केचिद्भोगान्

पृथग्भिधान् ॥ ८ ॥ धनानि केचिद्विच्छन्ति निर्धनत्वमवापरे ।
 उपास्यसाधनत्वेके नैतदस्तीति चापरे ॥ ९ ॥ अहिंसानिरता-
 यान्ये केचिद्विंसापरायणाः । पुण्येन यथा चान्ये नैतदस्तीति
 चापरे ॥ १० ॥ मद्भावनिरतायान्ये केचित् संशयिते स्थिताः ।
 दुःखादन्ये सुखादन्ये ध्यानमित्यपरे जनाः ॥ ११ ॥ वसुमित्यपरे
 विप्राः प्रदानमिति चापरे । तपस्त्वान्ये प्रशंसन्ति स्वाध्यायमपरे
 जनाः ॥ १२ ॥ ज्ञानं मन्त्रासमित्येके स्वभावं भूतचिन्तकाः ।
 सर्वमेके प्रशंसन्ति न सर्वमिति चापरे ॥ १३ ॥ एवं व्युत्थापिते
 धर्मं ब्रह्मधा विप्रबोधिते । निययं नाधिगच्छामः संभूदाः सुर-
 सत्तम ॥ १४ ॥ इदं श्रेय इदं श्रेय इत्येवं व्युत्थितो जनः । यो
 हि यस्मिन् रतो धर्मं स तं पूजयते सदा ॥ १५ ॥ तेन नोऽविहिता
 प्रश्ना मनस्य ब्रह्मलीकृतम् । एतदास्यात्तमिच्छामः श्रेयः किमिति
 सत्तम ॥ १६ ॥ अतः परन्तु यद्गुच्छं तद्भवान् वक्तुमर्हति ।
 मत्त्वन्निवृत्तयोऽपि सम्यग्धः केन हेतुना ॥ १७ ॥ एवमुक्तः स
 तैर्विप्रैर्भगवान् लोकभावनः । तेभ्यः शयंस धर्मात्मा वाचातथ्येन
 बुद्धिमान् ॥ १८ ॥

इति अष्टमोऽध्यायः अतुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे

एकीनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

ब्रह्मोवाच । जन्तवः संप्रवञ्चामि यथां पृच्छथ सत्तमाः ।
 शुश्रूषा शिष्यमासाद्य यदुक्तं तन्निबोधत ॥ १ ॥ समस्तमिह तत्
 शुद्धा सम्यगीवावधार्यताम् । अहिंसा सर्वभूतानामेतत् कृत्यतमं
 मतम् ॥ २ ॥ एतत् पदमनुद्दिमं वरिष्ठं धर्मलक्षणम् । ज्ञानं
 निश्चये दत्त्वाद्ब्रह्मैवा निश्चितदर्शिनः ॥ ३ ॥ तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन
 मुच्यते सर्वकिल्बिषैः । हिंसापराय धी केचित् धी च नास्ति क-

वृत्तवः ॥ ४ ॥ लोभभीहसमायुक्तास्ते वै निरवगामिनः । चाधी-
 र्युक्तानि कर्माणि कुर्वते ये स्वतन्द्रिताः ॥ ५ ॥ तेऽन्निहोके प्रमो-
 दन्ते जायमानाः पुनः पुनः । कुर्वते ये तु कर्माणि सहधाना
 विपश्चितः ॥ ६ ॥ अनायीर्योगसंयुक्तास्ते धीराः साधुदर्शिनः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि सत्त्वक्षेत्रज्ञयोर्यथा ॥ ७ ॥ संयोगी विप्र-
 योगश्च तन्निबोधत सत्तमाः । विषयी विप्रयिज्ञश्च सत्त्वम्योऽव-
 मिहोच्यते ॥ ८ ॥ विषयी पुरुषो नित्यं सत्त्वश्च विषयः स्मृतः ।
 व्याख्यातं पूर्वकल्पेन मगकोद्भव्यं यथा ॥ ९ ॥ भुङ्क्ष्यमानं न
 जानीते नित्यं सत्त्वमचेतनम् । यस्त्वेवं तं विजानीते यो भुङ्क्षते
 यश्च भुञ्जते ॥ १० ॥ नित्यं हृदयसमायुक्तः सत्त्वमाहमेनोपिणः ।
 निर्दग्धो निष्कलो नित्यः क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ॥ ११ ॥ समः
 संज्ञानुगथैव स सर्वत्र व्यवस्थितः । उपभुङ्क्ते सदा सत्त्वमपः
 पुष्करपथैवत् ॥ १२ ॥ सर्वत्रपि गुणैर्षिदान् व्यतिप्रती न लिप्यते ।
 जलविन्दुर्यथा लोलः पद्मिनीपत्रसंस्थितः ॥ १३ ॥ एवमेवाप्य-
 संयुक्तः पुरुषः स्यान्नसंगयः । द्रव्यमात्रमभूत् सत्त्वं पुरुषस्येति
 नित्ययः ॥ १४ ॥ यथा द्रव्यञ्च कर्ता च संयोगोऽप्यनयोऽप्यथा ।
 यथा प्रदीपमादाय कश्चिन्नमसि गच्छति ॥ १५ ॥ तथा सत्त्व-
 प्रदीपेन गच्छन्ति परमैपिणः । यावद्द्रव्यगुणास्तावत् प्रदीपः
 रुष्पकाग्रते ॥ १६ ॥ क्षीणो द्रव्ये गुणो क्षयोतिरन्तर्दानाय गच्छति ।
 व्यक्तः सत्त्वगुणस्त्वेवं पुरुषोऽव्यक्त इष्यते ॥ १७ ॥ एतद्विप्रा विजा-
 नीत हन्त भूयो ब्रवीमि त्वः । सद्गुणैणापि दुर्मिधा न बुद्धिमधि-
 गच्छति ॥ १८ ॥ चतुर्थेनाप्यथांशेन बुद्धिमान् सुखमेधते । एवं
 धर्मस्य विज्ञेयं संसाधनमुपायतः ॥ १९ ॥ उपायशी हि मेधावी
 सुखमत्यन्तमश्नुते । यथाध्वानमपाद्येयः प्रसक्ती मनुजः क्वचित्
 ॥ २० ॥ क्षीणं याति महता विनश्येदन्तरापि च । तथा कर्मसु
 विज्ञेयं फलं भवति वा न वा ॥ २१ ॥ पुरुषस्यात्मनि श्रेयः शुभा-

शुभनिर्घनम् । यथा च दीर्घमध्वानं पङ्कामेव प्रपद्यते ॥ २२ ॥
 षडष्टपूर्वं सङ्घसा तस्त्वदर्शनवर्जितः । तमेव च वद्याध्वानं रथे-
 नेहाशुगामिना ॥ २३ ॥ गच्छत्यश्वप्रयुक्तेन तथा बुद्धिमतां गतिः ।
 ऊहं पर्वतमारुह्य नान्ववेक्षित भूतलम् ॥ २४ ॥ रथेन रश्मिं
 पश्यन् क्लिश्यमानमचेतनम् । यावद्रथपथस्तावद्रथेन स तु गच्छति
 ॥ २५ ॥ क्षीणे रथपथे विद्वान् रथमुत्सृज्य गच्छति । एवं
 गच्छति मेधावी तस्त्वयोगविधानवित् ॥ २६ ॥ परिश्राय गुण-
 शय नृत्तरादुत्तरीत्तरम् । यथास्यैवं महाघोरमग्नवः संप्रगाहते
 ॥ २७ ॥ बाह्वभ्यामेव सम्मोहादधं वाञ्छत्यसंययम् । नावा चापि
 तथा प्राज्ञो विभावशः सरिषया ॥ २८ ॥ अयान्तः सलिलं
 गच्छेत् शीघ्रं मन्तरते हृदम् । तीक्ष्णं गच्छेत् परं पारं नाव-
 मुत्सृज्य निर्ममः ॥ २९ ॥ व्याख्यातं पूर्वेकल्पेन यथा रथपदा-
 तिनोः । स्नेहात् सम्मोहमापन्नो नावि दायो यथा तथा ॥ ३० ॥
 ममत्वेनाभिभूतः संज्ञैव परिवर्तते । नावं न शक्यमारुह्य स्थले
 विपरिवर्तितुम् ॥ ३१ ॥ तथैव रथमारुह्य नाप्सु चर्या विधी-
 यते । एवं कर्मकृतं चित्रं विषयस्यं पृथक् पृथक् ॥ ३२ ॥ यथा
 कर्म कृतं लोके तथैवानुपपद्यते । यन्नैव गन्धि नो रस्यं न
 रूपस्यं शब्दवत् ॥ ३३ ॥ मन्यन्ते मुनयो बुद्ध्या तत्प्रधानं प्रव-
 द्यते । तत्र प्रधानमयत्कमयत्कस्य गुणो महान् ॥ ३४ ॥ महत्
 प्रधानभूतस्य गुणोः सहकार एव च । सहकारानु सन्धूतो महा-
 भूतकृतो गुणः ॥ ३५ ॥ पृथक्त्वेन हि भूतानां विषया वै गुणाः
 ज्ञाताः । वीजधर्मं तथा व्यक्तं प्रसवात्मकमेव च ॥ ३६ ॥ वीज-
 धर्मा महानात्मा प्रसवयेति नः श्रुतम् । वीजधर्मस्त्वहकारः
 प्रसवश्च पुनः पुनः ॥ ३७ ॥ वीजप्रसवधर्माणं महाभूतानि पञ्च
 वै । वीजधर्मिण इत्याहुः प्रसवज्ञ प्रकृर्वते ॥ ३८ ॥ विशेषाः
 पञ्चभूतानां तेषां चित्तं विशेषणम् । तत्रैकगुणमाकाशं द्विगुणो

वायुरुच्यते ॥ ३८ ॥ त्रिगुणं ज्योतिरिथाद्गुणापवपि चतुर्गुणाः ।
 पृथ्वीः पञ्चगुणा ज्ञेया चरस्वावरसङ्गला ॥ ४० ॥ सर्वभूतकरी
 देवी शुभाशुभनिर्दयनी । अद्ः स्यस्तथा रूपं रसो गन्धश्च
 पञ्चमः ॥ ४१ ॥ एते पञ्चगुणा भूमेर्विज्ञेया दिवसत्तमाः । पार्थि-
 वश्च सदा गन्धो गन्धश्च बद्धधा स्मृतः ॥ ४२ ॥ तस्य गन्धस्य
 वञ्चामि विस्तरेण बहून् गुणान् । इष्टयानिष्टगन्धश्च मधुरोऽम्नः
 कटुस्तथा ॥ ४३ ॥ निहारी संहतः स्निग्धो रुचो विषद एव
 च । एवं दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत ॥ ४४ ॥ अद्ः
 स्यस्तथा रूपं द्रव्यापां गुणाः स्मृताः । रमयानन्तु वञ्चामि
 रसस्तु बद्धधा स्मृतः ॥ ४५ ॥ मधुरोऽम्नः कटुस्तक्तः कषायो
 लवणस्तथा । एवं षड्विधविस्तारो रसो वारिमयः स्मृतः ॥ ४६ ॥
 अद्ः स्यस्तथा रूपं त्रिगुणं ज्योतिरुच्यते । ज्योतिदयं गुणो
 रूपं रूपञ्च बद्धधा स्मृतम् ॥ ४७ ॥ शुक्लं कृष्णं तथा रक्तं नीलं
 पीतारुणन्तथा । उभं दीवं कृष्णं स्थूलं चतुरस्रन्तु तत्तत् ॥ ४८ ॥
 एवं द्वादशविस्तारं तेजसो रूपमुच्यते । विज्ञेयं ब्राह्मणैर्वै-
 र्धर्मज्ञैः सत्यवादिभिः ॥ ४९ ॥ अद्ः स्यर्णं च विज्ञेयो त्रिगुणो
 वायुरुच्यते । वायोयापि गुणः स्यर्णः स्यर्णश्च बद्धधा स्मृतः ॥ ५० ॥
 रुचः शीतस्तथैवीणाः स्निग्धो विषद एव च । कठिनचिकणः
 श्लक्ष्णः पिक्वलो दारुणो मृदुः ॥ ५१ ॥ एवं द्वादश विस्तारो
 वायव्यो गुण एव च । विधिगद्ब्राह्मणैः सिद्धैर्धर्मज्ञैस्तत्त्व-
 दर्शिभिः ॥ ५२ ॥ तत्रैकगुणमाकाशं अद्ः इत्येव च स्मृतः । तस्य
 अद्ःस्य वञ्चामि विस्तरेण बहून् गुणान् ॥ ५३ ॥ षड्जप्रेमः
 सगन्धारो मध्यमः पञ्चमस्तथा । अतः परन्तु विज्ञेयो निपाद्दो
 धैवतस्तथा । इष्टयानिष्टयद्ः संहतः प्रविभागवान् ॥ ५४ ॥
 एवं दशविधो ज्ञेयः अद्ः आकाशमन्त्रः । आकाशमुत्तमं भूत-
 महङ्कारस्ततः परः ॥ ५५ ॥ अद्ःकारात् परा बुद्धिर्वेदिका

तथा परः । तस्मात् परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ॥ ५५ ॥
 परापरस्यो भूतानां विधिश्चः सर्वकर्मणाम् । सर्वभूतात्मभूतास्मा
 गच्छत्यात्मानमव्ययम् ॥ ५६ ॥

इति अष्टमेऽध्यायः । अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे

पञ्चाशन्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

ब्रह्मोवाच । भूतानामय पञ्चानां यथैषामीश्वरो मनः ।
 नियमे च विमर्गे च भूतात्मा मन एव च ॥ १ ॥ अधिष्ठाना मनो
 नित्यं भूतानां महतां तथा । बुद्धिरेष्वर्थमाचष्टे क्षेत्रज्ञश्च स
 उच्यते ॥ २ ॥ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिर्के सदृशानिव सारथिः ।
 इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः क्षेत्रज्ञं युज्यते सदा ॥ ३ ॥ महदश्व-
 समायुक्तं बुद्धिसंयमनं रथम् । समारुह्य स भूतात्मा समन्तात्
 परिधावति ॥ ४ ॥ इन्द्रियग्रामसंयुक्तो मनः सारथिवै च ।
 बुद्धिसंयमनो नित्यं महान् ब्रह्ममयो रथः ॥ ५ ॥ एवं यो वेत्ति
 विद्वान् वै सदा ब्रह्ममयं रथम् । स धीरः सर्वभूतेषु न मोह-
 मधिगच्छति ॥ ६ ॥ अव्यक्तादिविद्यमानं सहस्रावरजङ्गमम् ।
 सूर्यचन्द्रप्रभालोकं ग्रहनक्षत्रमण्डितम् ॥ ७ ॥ नदीपर्वतजालैश्च
 सर्वतः परिभूषितम् । विविधाभिस्तथा चाङ्घ्रिः सततं समलङ्कृतम्
 ॥ ८ ॥ आजीवं सर्वभूतानां सर्वप्राणभृतां गतिः । एतद्ब्रह्मपरं
 नित्यं तस्मिंश्चरति क्षेत्रवित् ॥ ९ ॥ लोकेऽस्मिन् यानि सत्त्वानि
 त्रयानि स्यावराणि च । तान्येवाग्रे प्रलीयन्ते पश्चाद्भूतकृता
 गुणाः ॥ १० ॥ गुणेभ्यः पञ्चभूतानि एष भूतसमुच्छ्रयः । हिवा
 मनुष्या गन्धर्वाः पिशाचासुरराक्षसाः ॥ ११ ॥ सर्वे स्वभावतः कृता
 न क्रियाभ्यो न कारणात् । एते विप्रसृजो विप्रा जावन्तीह
 पुनः पुनः ॥ १२ ॥ तेभ्यः प्रसृतास्तेष्वेव महाभूतेषु पञ्चसु । प्रची-

वस्ते यथाकाशमूर्धन्यः सागरे यथा ॥ १३ ॥ विष्णुर्गन्धर्वस्तु
 भूतेशो महाभूतस्तु सर्वेशः । भूतेश्वरापि पञ्चम्यो मुक्तो गच्छेत्
 परां गतिम् ॥ १४ ॥ प्रजापतिरिदं सर्वं मनसैवावृणन् प्रभुः ।
 तथैव देवादृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ १५ ॥ तपसदानुपूर्वेषु फल-
 भूलाग्निस्तथा । वैशोक्यं तपसा सिद्धाः पण्डुस्तीक्ष्ण समाहिताः
 ॥ १६ ॥ यौषधान्यगदादीनि नानाविद्याय सर्वशः । तपसैव
 प्रसिध्यन्ति तपोमूलं हि साधनम् ॥ १७ ॥ यद्दुरापं दुरात्म्यायं
 दुराधपं दुरन्धवम् । तत् सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरति-
 क्रमम् ॥ १८ ॥ सुरापो ब्रह्महा स्तेयी भूणहा गुरुतल्पगः ।
 तपसैव सुतप्तेन मुच्यते किल्बिषाक्षतः ॥ १९ ॥ मनुष्याः पितरौ
 देवाः पण्ड्यो मृगपक्षिणः । यानि चान्यानि भूमानि चराणि
 स्वावराणि च ॥ २० ॥ तपः परायणा नित्यं सिध्यन्ति तपसा
 सदा । तथैव तपसा देवा महामाया दिवं गताः ॥ २१ ॥ यायी-
 र्युक्तानि कर्माणि कुर्वते ये त्वतन्विताः । यद्दुष्कारकमायुक्तास्ते
 सकाशे प्रजाप्ते ॥ २२ ॥ ध्यानयोगिन शुद्धेन निर्ममा निरह-
 कृताः । आप्नुवन्ति महात्मानो महान्तं लोकमुत्तमम् ॥ २३ ॥
 ध्यानयोगमुपागम्य प्रसन्नमतयः सदा । सुखीपचयमशक्तं प्रवि-
 शन्त्यात्मवित्तमाः ॥ २४ ॥ ध्यानयोगाद्दुपागम्य निर्ममा निरह-
 कृताः । अव्यक्तं प्रविशन्तीह महतां लोकमुत्तमम् ॥ २४ ॥ अव्य-
 क्तादिव सभूतः स्वप्नसंज्ञां गतः पुनः । तमीरजीभ्यां निर्मुक्तः
 सस्वमास्थाय केवलम् ॥ २५ ॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वं सृजति
 निष्कलम् । क्षेत्रज्ञ इति तं विद्याद्यस्तं वेद स वेदवित् ॥ २७ ॥
 चित्तं चिन्तादुपागम्य मुनिरासीत संयतः । यच्चित्तं तत्करो बर्ष्यं
 गुह्यमेतत् सनातनम् ॥ २८ ॥ अव्यक्तादिविषीयान्तमविद्यालक्षणं
 कृतम् । निबोधत तथाहीदं गुणैर्लक्षणमित्युत ॥ २९ ॥ इत्य-
 रस्तु भवेन्नृत्युस्त्राक्षरं ब्रह्म प्राग्गतम् । ममेति च भवेन्नृत्युन

नवेति च आश्रितम् ॥ ३० ॥ कर्म केचित् प्रथमं सन्ति मन्दबुद्धिरत
नराः । ये तु ब्रह्मा महात्मानो न प्रथमं सन्ति कर्म ते ॥ ३१ ॥
कर्मणा जायते जन्तुर्मूर्तिनाम् षोडशालोकः । पुरुषं प्रकृते विद्या
तद्वाच्यममृतायिनाम् ॥ ३२ ॥ तस्मात् कर्मसु निश्चेष्टा धी केचित्
कारुर्ध्विनः । विद्यामयोऽयं पुरुषो न तु कर्ममयः कृतः ॥ ३३ ॥
य एवममृतं नित्यमग्राह्यं शत्रुद्वन्द्वम् । वक्ष्यात्मानमसंश्लिष्टं यो
वेद् न मृतो भवेत् ॥ ३४ ॥ अपूर्वमकृतं नित्यं य एममपराजितम् ।
य एवं विन्देदात्मानमग्राह्यममृतायनम् । अग्राह्यो मृतो भवति
स एभिः कारणैर्ध्रुवः ॥ ३५ ॥ आयोष्य सर्वसंस्कारान् संयम्या-
त्मानमात्मनि । स तद्ब्रह्म शुभं वेत्ति यस्माद्भूयो न विद्यते ॥ ३६ ॥
प्रसादं चैव सत्त्वस्य प्रसादं समवाप्नुवात् । लक्षणं हि प्रसादस्य
ब्रह्मा स्यात् स्वप्रदर्शनम् ॥ ३७ ॥ गतिरेषा तु मुक्तानां धी ज्ञान-
परिनिष्ठिताः । प्रवृत्तवच्च याः सर्वाः पश्यन्ति परिणामजाः ॥ ३८ ॥
एषा गतिर्विरक्तानामेष धर्मः सनातनः । एषां ज्ञानवतां प्राप्ति-
रेतद्दृष्टमनिन्दितम् ॥ ३९ ॥ समेन सर्वभूतेषु निष्कृहेण निरा-
ग्रिणा । शक्त्या गतिरियं गन्तुं सर्वत्र समदर्शिना ॥ ४० ॥ इतहः
सर्वमाख्यातं मया विप्रार्थिसत्तमाः । एवमाचारतः क्षिप्रं ततः
सिद्धिमवाप्स्यथ ॥ ४१ ॥

गुरुत्वाच्च । इत्युक्तास्ते तु मुनयो गुरुणा ब्रह्मणा तथा ।
कृतवन्तो महात्मानस्ततो लोकमवाप्नुवन् ॥ ४२ ॥ त्वमप्येतन्महा-
भाग मयोक्तं ब्रह्मणो वचः । सम्यगाचर शुद्धात्मस्ततः सिद्धि-
मवाप्स्यसि ॥ ४३ ॥

वासुदेव उवाच । इत्युक्तः स तदा शिष्यो गुरुणा धर्ममुत्त-
मम् । चकार सर्वं कौन्तेय ततो मोक्षमवाप्तवान् ॥ ४४ ॥ इत-
कृत्यस्य स तदा शिष्यः कुरुकुलोदह । तत्पदं सममुप्राप्तो वत्स
शशा न घोषति ॥ ४४ ॥

यजुंन उवाच । को न्यसो ब्राह्मणः कृष्ण कश्च शिष्यो जग-
द्देन । शीतश्लेष्मयैतद्वै तत्त्वमाचक्षु ने विभो ॥ ४६ ॥

वासुदेव उवाच । अहं गुरुर्महाबाहो मनः शिष्यश्च विद्वि-
जे । लतप्रीत्या युद्धमेतच्च कथितं ते धनञ्जय ॥ ४७ ॥ अस्मि
चेदस्ति ते प्रीतिर्नित्यं कुरुकुलोदर । अध्यात्ममेतत् शुद्धा त्वं
सम्यगाचर सुव्रत ॥ ४८ ॥ ततस्त्वं सम्यगाशीर्षं धर्मोऽस्मिन्वरि-
कर्षण । सर्वपापविनिर्मुक्तो मोक्षं प्राप्स्यसि कैवल्यम् ॥ ४९ ॥
पूर्वमप्येतद्देवोक्तं युद्धकाल उपस्थिते । मया तव महाबाहो
तस्मादत्र मनः कुरु ॥ ५० ॥ मया तु भरतयेष्ट चिरदृष्टः पिता
प्रभुः । तमहं द्रष्टुं निच्छामि सम्मते तव फाल्गुन ॥ ५१ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तवचनं कृष्णं प्रत्यवाच धनञ्जयः ।
गच्छावो नगरान् कृष्ण गजमाह्वयमथ वै ॥ ५२ ॥ समेत्य तत्र
राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् । ममनुशाष्य राजानं स्वं पुरीं
यातुमर्हसि ॥ ५३ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अतुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादि
उक्त्वाश्वमेधपर्वण्यः ॥ ५३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽभ्यर्चोदयत् कृष्णो युज्यतामिति
दारुकम् । मुहूर्त्तार्दिव आचष्ट युक्तमित्येव दारुकः ॥ १ ॥ तथैव
शानुयात्राणि चोदयामास पाण्डवः । सञ्जयध्वं प्रयास्यामी नगरं
गजमाह्वयम् ॥ २ ॥ इत्युक्त्वाः सैनिकास्ते तु सञ्जीभूता विद्या-
भ्यते । आचष्टुः सञ्जमित्येव पार्श्यायामिततेजसे ॥ ३ ॥ ततस्तौ
रथमास्त्राय प्रयातो कृष्णपाण्डवौ । विकुर्वाणौ कबाशिताः
प्रीयमाणौ विद्याभ्यते ॥ ४ ॥ रथस्थन्तु महातेजा वासुदेवं धन-
ञ्जयः । पुनरेवाश्रवीहाश्वमिदं भरतसन्तम ॥ ५ ॥ तत्प्रसादा-

श्वः प्राप्नो राधा उष्यिकुलीदह । निहतः घत्रवचापि प्राप्तं
 राज्यमकण्ठकम् ॥ ६ ॥ नाश्वन्तश्च भवता पास्त्रवा मधुसूदन ।
 भवन्तं ह्रवमासाद्य तीर्थाः श्वः कुरुषागरम् ॥ ७ ॥ विश्वकर्मा-
 श्वमस्तेऽस्तु विश्वात्मन् विश्वमत्तम । तथा स्वामिजानामि वचा
 चाहं भवाश्वतः ॥ ८ ॥ त्वनेजःसश्वो नित्यं भूतात्मा मधुसूदन ।
 रतिः क्रीडामयी तुभ्यं माया ते रोदनी विभो ॥ ९ ॥ त्ववि
 सर्वमिदं विश्वं यदिदं स्थानुजद्रमम् । त्वं हि सर्वं विकुरुषी भूत-
 ग्रामं चतुर्विधम् ॥ १० ॥ पृथिवीद्वान्तरौचह द्यौश्चैव मधुसूदन ।
 चक्षितं तेऽमला ज्योत्स्ना ऋतवयेन्द्रियाणि च ॥ ११ ॥ प्राणो
 वायुः सततगः क्रोधो मृत्युः सनातनः । प्रसादे चापि पद्मा श्री-
 नित्यं त्ववि महामते ॥ १२ ॥ रनिस्तुष्टिर्धृतिः क्षान्तिर्मतिः कान्ति-
 चराचरम् । त्वमेवेह युगान्तेषु निधनं चोच्यसेऽनघ ॥ १३ ॥
 सुदीर्घेणापि कालेन न ते शक्या गुणा मया । आत्मा च पर-
 मात्मा च नमस्ते नखिनेश्वरा ॥ १४ ॥ विदितो मे सुदुर्बलं नारदा-
 हेवसात्तथा । कुर्यादैपायनाच्चैव तथा कुरुपितामहात् ॥ १५ ॥
 त्ववि सर्वं समासक्तं त्वमेवैको जनेश्वरः । यच्चानुग्रहसंयुक्तमेत-
 दुक्तं त्वयानघ ॥ १६ ॥ एतत् सर्वमहं सम्यगाचरिष्ये जनाईन ।
 इदञ्चाह तमत्यन्तं कृतमस्मात्प्रिधिष्यया ॥ १७ ॥ यत् पापो निहतः
 शङ्को कौरव्यो धृतराष्ट्रजः । त्वया दग्धं हि तत् सैन्यं मया
 विजितमाहवे ॥ १८ ॥ भवता तत् कृतं कर्म येनावाप्तो जलो
 मया । दुष्योधनस्य संग्रामे तव बुद्धिपराक्रमैः ॥ १९ ॥ कर्षस्य
 च बधीपादो वचावत् संप्रदर्शितः । सैश्वर्यस्य च पापस्य भूरि-
 चक्ष एव च ॥ २० ॥ अक्षय प्रीयमाणेन त्वया दिवकिनन्दन ।
 वदुक्तस्तत् करिष्यामि न हि मेऽत्र विचारणा ॥ २१ ॥ राजानञ्च
 समासाद्य धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् । सोद्विष्यामि धर्मज्ञ गमनाहं
 तवानघ ॥ २२ ॥ रुचितं हि ममेतन्ने दारकागमनं प्रभो । अचि-

रादिव द्रष्टा त्वं मातुलं मे जनाद्भिः ॥ २३ ॥ बलदिवश्च दुर्वर्षं
 तथान्यान् वृशिपुङ्गवान् । एवं सन्नापमाणौ तौ प्राप्ते वारण-
 साङ्गयम् ॥ २४ ॥ तथा विविशतुषोभो संप्रहृष्टनराकुलम् । तौ
 गत्वा धृतराष्ट्रस्य गृहं शक्रस्यहोपमम् ॥ २५ ॥ दृष्ट्वाते महाराज
 धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् । विदुरश्च महाबुद्धिं राजानश्च बुधिष्ठिरम्
 ॥ २६ ॥ भीमसेनश्च दुर्वर्षं माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । धृतराष्ट्र-
 मुपासीनं युयुत्सुश्चापराजितम् ॥ २७ ॥ गान्धारीश्च महाप्राज्ञां
 पृथां कृथाश्च मामिनोम् । समद्राद्याथ ताः सर्वा भरतानां स्त्रिय-
 स्तथा ॥ २८ ॥ दृष्ट्वाते स्त्रियः सर्वा गान्धारीपरिचारिकाः ।
 ततः समेत्य राजानं धृतराष्ट्रमरिन्दमौ ॥ २९ ॥ निवेद्य नामधेयि
 स्वे तस्य पादावगच्छताम् । गान्धार्याश्च पृथायाश्च धर्मराजस्य
 चैव हि ॥ ३० ॥ भीमस्य च महात्मानो तथा पादावगच्छताम् ।
 क्षत्तारद्वापि संगृह्य पृथा कुमलमव्ययम् ॥ ३१ ॥ तैः साधुं नृपतिं
 हृदं ततस्तौ पर्युपासताम् । ततो निधि महाराजो धृतराष्ट्रः
 कुण्डदहान् ॥ ३२ ॥ जनाद्भिश्च मेधावी व्यसर्जयत वै गृहान् ।
 तेषुभ्राता नृपतिना ययुः स्वं स्वं निवेद्यनम् ॥ ३३ ॥ धनञ्जय-
 गृहानेव ययौ कृथास्तु वीर्यवान् । तत्राशितो यथान्याथ सर्व-
 कामैरुपस्थितः ॥ ३४ ॥ कृथाः सुध्वाप मेधावी धनञ्जयसहाय-
 वान् । ब्रभतायान्तु सर्वथीं कृत्वा पोत्राङ्गिकीं क्रियाम् ॥ ३५ ॥
 धर्मराजस्य भवनं जम्भतुः परमाशितो । यत्रास्ते च सहामात्यो
 धर्मराजो महाबलः ॥ ३६ ॥ तौ प्रविश्य महात्मानो तद्गृहं
 परमाशितम् । धर्मराजं दृष्ट्वातुर्द्वैवराजनिवाश्रितौ ॥ ३७ ॥
 समासाद्य तु राजानं वार्ष्णेयकुरुपुङ्गवो । निषेदतुर्भुजातौ
 प्रीयमाणेन तेन तौ ॥ ३८ ॥ ततः स राजा मेधावी विवक्षू प्रेष्य
 तावृभौ । प्रोवाच वदतां श्रेष्ठो वचनं राजसत्तमः ॥ ३९ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । विवक्ष हि युवां मन्ये वीरो बभूवुः-

दहौ । ब्रूतं कर्त्ताभिः सर्वं वा न चिरात्त्वा विचार्यताम् ॥ ४० ॥
 इत्युक्तः फाल्गुनस्तत्र धर्मराजानमब्रवीत् । विनीतवदुपागम्य
 वाक्यं वाक्यविद्यारदः ॥ ४१ ॥ अयं चिरोपिती राजन् वासुदेवः
 प्रतापवान् । भवन्तं समनुशाप्य पितरं द्रष्टुमिच्छति ॥ ४२ ॥
 स गच्छेदभ्यनुशातो भवता यदि मन्थसे । शानर्त्तनगरीं वीर
 तदनुशातुमर्हसि ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पुण्डरीकाक्ष भद्रन्ते गच्छ स्वं मधुसूदन ।
 पुरीं वारवतीमथ द्रष्टुं सुरसुतं प्रभो ॥ ४४ ॥ रोचते मे महा-
 बाहो गमनं तव केयव । मातुलथिरदृष्टो मे त्वया देवी च
 देवकी ॥ ४५ ॥ समेत्य मातुलं गत्वा बलदेवञ्च मानद । पूजयेथा
 महाप्राज्ञ महाकथेन यथाऋतः ॥ ४६ ॥ क्षरेयाथापि मां नित्यं
 भीमञ्च बलिनाम्बरम् । फाल्गुनं सप्तदेवञ्च नकुलञ्चैव मानद ॥ ४७ ॥
 शानर्त्तान्बलीक्य स्वं पितरञ्च महाभुज । वृशींश्च पुनरागच्छे-
 र्हयमेधे ममानघ ॥ ४८ ॥ स गच्छ रत्नान्यादाथ विविधानि
 वस्तूनि च । यज्ञाप्यभ्यन्तोरन्ते तदध्याइत्स्व सात्वत ॥ ४९ ॥
 इवञ्च वसुधा कनक्ष्णा प्रसादात्तव केयव । यन्मानुपागता वीर
 निहताद्यापि शत्रवः ॥ ५० ॥ एवं ब्रुवति कौरव्ये धर्मराजे युधि-
 स्थिरे । वासुदेवो बरः पुंसामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५१ ॥

वासुदेव उवाच । तत्रैव रत्नानि घनञ्च केवलं धरा तु
 कनक्ष्णा तु महाभुजाय वै । यदस्ति चाप्यद्विविणं गृहे मम त्वमेव
 तस्मैश्चर नित्यमीश्वरः ॥ ५२ ॥ तथेत्यथोक्तः प्रतिपूजितस्तदा
 गद्गायत्री धर्मसुतेन बीर्यवान् । पितृश्वसारं त्वनङ्गयाविधि
 बभूजितथाप्यगमत् प्रदक्षिणम् ॥ ५३ ॥ तथा स सम्यक् प्रति-
 नन्दितस्ततस्तथैव सर्वैर्विदुरादिभिस्तथा । विनिर्यथो नामपुरा-
 द्द्गायत्री रथेन दिव्येन चतुर्भुजः स्वयम् ॥ ५४ ॥ रथे सुभद्रा-
 नचिरोप्य भामिनी युधिष्ठिरस्यानुमते जनाईनः । पितृश्वसु-

खापि तथा महाभुजो विनिर्घोषो पौरजनाभिसंहतः ॥ ५५ ॥
 तमन्ववाहानरवर्धकेतनः ससात्यक्रिमाद्रवतीसुतावपि । अगाध-
 बुद्धिर्विदुरश्च माधवं स्वयञ्च भीमो गजराजविक्रमः ॥ ५६ ॥
 निवर्त्तयित्वा कुरुराष्ट्रवर्द्धनास्ततः स सर्वान् विदुरश्च वीर्यवान् ।
 जनाह्नो दारुकमाह सत्वरः प्रसीदद्याष्टानिति सात्वकिं तथा
 ॥ ५७ ॥ ततो ययौ शत्रुगणप्रमहैनः धिनिप्रवीरानुगतो जना-
 ह्नैः । यथा निहत्यारिगणान् शतक्रतुर्द्विवं तयानन्तपुरीं प्रताप-
 वान् ॥ ५८ ॥

इति अष्टमेऽध्याये अर्जुनीतापर्वणे कृष्णप्रयाणे
 द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा प्रयान्तं वार्ष्णेय दारुकां भरत-
 र्षभाः । परिश्रुच्य न्यननेन्त सानुयात्राः परन्तपाः ॥ १ ॥ पुनः
 पुनश्च वार्ष्णेयं पथ्यैश्चजत फाल्गुनः । आशुषुर्विप्रयासैर्न स दृश्यं
 पुनः पुनः ॥ २ ॥ कृच्छ्रैव तु तां पार्थो गोविन्दे विनिवेशितान् ।
 सञ्जहार ततो दृष्टिं कृष्णसाध्यपराजित ॥ ३ ॥ तस्य पथाश्च
 यान्यासन्निमित्तानि महात्मनः । बह्वन्यद्गुणरूपाणि तानि मे
 निगदतः शृणु ॥ ४ ॥ वायुवेगेन महता रथस्य पुरतो ववो ।
 कुर्वन्निःशर्करं मार्गं विरजस्कमकण्टकम् ॥ ५ ॥ ववर्ष वासवश्चैव
 तोयं शुचि सुगन्धि च । दिव्यानि चैव पुष्पाणि पुरतः शार्ङ्ग-
 धन्वनः ॥ ६ ॥ स प्रयातो महाबाहुः समेयु मरुधन्वसु । इह-
 र्थाश्च मुनिश्रेष्ठमुतकृममितौजसम् ॥ ७ ॥ स तं सम्पूज्य तेजस्वी
 मुनिं पृथुसर्लासनः । पूजितस्तेन च तदा पथ्यैश्चहृदनामयम् ॥ ८ ॥
 स पृष्टः कुपलां तेन सम्पूज्य मधुसूदनम् । एतद्गो ब्राह्मणश्रेष्ठ-
 स्ततः पप्रच्छ माधवम् ॥ ९ ॥ कश्चित् घोरे लया गत्वा कुब-

पाण्डवस्य तत् । कृतं सौभ्रातृमवलं तस्य व्याख्यातुमर्हसि ॥ १० ॥
 अपि सन्ध्याय तान् वीरानुपावृत्तोऽसि केयवः । सस्वन्धिनः स्व-
 इचितान् सततं वृथापुङ्गव ॥ ११ ॥ कश्चित् पाण्डुसुताः पञ्च
 धृतराष्ट्रस्य चात्मजाः । लोकेषु विहरिष्यन्ति त्वया सह परन्तप
 ॥ १२ ॥ स्वराष्ट्रेषु च राजानः कश्चित् प्राप्स्यन्ति वै सुखम् ।
 कौरवेषु प्रयान्तेषु त्वया नायेन केयव ॥ १३ ॥ या मे सन्धावना
 तात त्वयि नित्यमवर्त्तत । अपि सा सफला तात कृता ते भरतान्
 प्रति ॥ १४ ॥

श्रीभगवानुवाच । कृतो यत्रो मया पूर्वं सौभान्ये कौरवान्
 प्रति । नायक्यन्त यद्वा धाम्ये ते स्थापयितुमञ्जसा ॥ १५ ॥
 ततस्ते निधनं प्राप्ताः सर्वे ससुतवान्धवाः । न दिष्टमत्यतिज्ञान्तुं
 यक्यं बुद्ध्या बलीन वा ॥ १६ ॥ महर्षे विदितं भूयः सर्वमेतत्तवा-
 नघ । तेऽत्यक्रामन्मतिं मच्चं भीष्मस्य विदुरस्य च ॥ १७ ॥ ततो
 यमक्षयं जम्मुः समासाद्योतरेतरम् । पञ्चैव पाण्डवाः शिष्टा हत-
 मित्रा हतात्मजाः । धार्तराष्ट्राश्च निहताः सर्वे ससुतवान्धवाः
 ॥ १८ ॥ इयुक्तवचने कृपया भयं क्रोधसमन्वितः । उतङ्क इत्युवा-
 च न रोषादुत्फुल्ललोचनः ॥ १९ ॥

उतङ्क उवाच । वस्मात् यत्तेन ते कृष्णा न त्राताः कुरु-
 पुङ्गवाः । सस्वन्धिनः प्रियास्तस्माच्छुष्येऽहं त्वामसंययम् ॥ २० ॥
 न च ते प्रसभं वस्मात् ते निरुद्ध निवारिताः । तस्मान्नन्यपरी-
 तस्त्रां शपस्यामि मधुसूदन ॥ २१ ॥ त्वया यत्तेन हि सता मिथ्या-
 चारैश्च नाधव । ते परीताः कुरुश्रेष्ठा नश्यन्त स्म श्रुपेक्षिताः ॥ २२ ॥

वासुदेव उवाच । शृणु मे विस्तरेणेदं यदृष्ये भृगुनन्दन ।
 शृङ्गाणानुनयं चापि तपस्वी ह्यसि भागव ॥ २३ ॥ श्रुत्वा च मे
 तदध्यात्मं मुञ्चेथाः शपमथा वै । न च मां तपसाल्पेन यत्तो-
 ऽभिभवितुं पुमान् ॥ २४ ॥ न च ते तपसो नाशमिच्छामि तपता-

अथ । तपसोऽनुब्रवीत्पुं सुरवशापि तोषिताः ॥ २५ ॥ श्रीमद्
ब्रह्मसंहिते ज्ञानानि दिवसत्तम । दुःखार्जितस्य तपसस्तथा-
वेच्छानि ते व्यक्तम् ॥ २६ ॥

इति षष्ठमेधपर्वेणि पनुगीतापर्वणि उग्रहोपाख्यानि

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

उतङ्क उवाच । ब्रूहि केषव तस्मिन् समध्यात्ममनिन्दितम् ।
मुखा येथोऽभिधास्यामि शापं वा ते जनार्दन ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच । तयो रजस्य मत्तश्च विद्धि भाषास्मदा-
श्ववान् । तथा रुद्रान् वसून् वापि विद्धि मत्प्रभवान् दिव्य ॥ २ ॥
मयि सर्वाणि भूतानि सर्वभूतेषु चाप्यहम् । स्त्रिय इत्यभिजानीहि
मा ते भूदत्र संघयः ॥ ३ ॥ तथा दैत्यगणान् सर्वान् वसुगन्धर्व-
राक्षसान् । नागान्परमथैव विद्धि मत्प्रभवान् दिव्य ॥ ४ ॥
सदसश्चैव यत् प्राङ्मुखं व्यक्तमेव च । पश्चरश्च सरश्चैव सर्व-
मितम्भदात्मकम् ॥ ५ ॥ ये चायमेषु वै धर्माश्चतुर्धा विद्धि मुने ।
वैदिकानि च सर्वाणि विद्धि सर्वं मदात्मकम् ॥ ६ ॥ पश्च सद्स-
श्चैव तदिष्टं सदसत्परम् । मत्तः परतरं नास्ति दिवदेवात्
सनातनात् ॥ ७ ॥ आङ्कारमुखा । वेदान् विद्धि मां त्वं भृगु-
दह । यूपं सोमं चरुं ह्योमं त्रिदश्याप्यायनं मखि ॥ ८ ॥ होतार-
मपि हव्यश्च विद्धि मां भृगुनन्दन । पध्ययुः कल्पकश्चापि हविः
परमसंस्कृतम् ॥ ९ ॥ सहाता वा प मां स्तोते गीतघोषैर्महा-
ध्वरे । प्रायश्चित्तेषु मां ब्रह्मन् यास्तिमङ्गलवाचकाः । सुवन्ति
विश्वकर्माणं सततं दिवसत्तम ॥ १० ॥ मम विद्धि सुतं चक्रे-
मग्रजं दिवसत्तम । मानसं हवित विप्र सर्वभूदस्यत्मकम् ॥ ११ ॥
तथाहं वर्तमानैश्च निवृत्तैश्चैव मानवैः । बह्वीः संहरमाप्सो वै

योगीवर्त्तामि वत्तम । धर्मसंरक्षणावधि धर्मसंस्थापनाय च
 ॥ १२ ॥ तैस्तैर्वैशेष कपीय त्रिषु लोकेषु भार्गव । अहं विष्णु-
 र्हं ब्रह्मा यज्ञोऽय प्रभवाप्ययः ॥ १३ ॥ भूतग्रामस्य सर्वस्य अष्टा
 संहार एव च । अधर्मं वर्त्तमानानां सर्वेषामहमश्च्युतः ॥ १४ ॥
 धर्मस्य सेतुं वधामि वल्लिते वल्लिते युगे । तास्ता योगीः प्रवि-
 ष्याहं प्रजानां हितकाम्यया ॥ १५ ॥ यदा ब्रह्मं देवयोगी वर्त्तामि
 भृगुनन्दन । तदाहं देववत् सर्वमाचरामि न संशयः ॥ १६ ॥
 यदा गन्धर्वयोगी वा वर्त्तामि भृगुनन्दन । तदा गन्धर्ववत् सर्व-
 माचरामि न संशयः ॥ १७ ॥ नागयोगी यदा चैव तदा वर्त्तामि
 नागवत् । यक्षराक्षमयोगीभ्योस्तु यथावद्विचराम्यहम् ॥ १८ ॥
 मानुषे वर्त्तमाने तु रूपणं याचिता मया । न च ते जातसम्मोहा
 यथाऽयद्भक्त मोहिताः ॥ १९ ॥ भयञ्च महद्दुःखिञ्च वासिताः
 कुरवो मया । क्रुहेन भूत्वा च पुनर्यथावदनुदर्शिताः ॥ २० ॥
 तेषुधर्मेषु संयुक्ताः परीताः कालधर्मिणा । धर्मेण निहता युद्धे
 गताः स्वर्गं न संशयः ॥ २१ ॥ लोकेषु पाण्डवाश्चैव गताः स्यातिं
 दिव्योत्तम । एतत्ते सर्वमाख्यानं यथां त्वं परिवृच्छसि ॥ २२ ॥

इति अष्टमेऽध्यायेऽर्जुनगीतापर्वणि उत्तमोपाख्याने

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

उत्तम उवाच । अभिजानामि जगतः कर्त्तारं त्वां जनाईन ।
 मूढं भवत्प्रसादीऽवमिति मे नास्ति संशयः ॥ १ ॥ विसृज्य सुप्रसक्तं
 मे ब्रह्मावगतमश्च्युत । विनिवृत्तञ्च मे प्रापादितं विद्धि परन्तप
 ॥ २ ॥ यदि लग्नब्रह्मं किञ्चिद्वत्तोऽहोमि जनाईन । द्रष्टुमिच्छामि
 ते रूपमैश्वरं त्वं निर्दय्य ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः च तस्मै प्रीतात्मा दर्शयामास

तदपुः । पाश्र्वतं वैष्णवं धीमान् दृष्ट्वा वरुणस्यैव ॥ ४ ॥ स
दृष्ट्वा महात्मानं विश्वरूपं महाभुजम् । सङ्घसस्यैप्रतिभं दीप्ति-
मत्पावकोपमम् । सर्वमाकाशमावृष्य तिष्ठन्तं सर्वतो मुखम् ॥ ५ ॥
तद्गृष्ट्वा परमं रूपं त्रिशोर्बैष्णवमद्भुतम् । विश्ववच्च ब्रह्मै विप्रस्यं
दृष्ट्वा परमेष्ठिनम् ॥ ६ ॥

उतङ्ग उवाच । विश्वकर्मेन्द्रमस्तेऽस्तु विश्वात्मन् विश्वस्यैव ।
पद्भ्यां ते पृथिवी व्याप्ता शिरसा चाटनं नभः ॥ ७ ॥ द्यावा-
पृथिव्योर्यन्मध्यं जठरेण तवावृतम् । भुजाभ्यामावृताशयास्त्व-
मिदं सर्वमन्यत ॥ ८ ॥ संहरस्व पुनर्ह्येव रूपमस्यमुत्तमम् ।
पुनस्त्वां स्वेनरूपेण द्रष्टुमिच्छामि पाश्र्वतम् ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तमुवाच प्रसन्नात्मा गोविन्दो जनमे-
जय । वरं तृणीयेति तदा तमुत्तङ्गोऽब्रवीदिदम् ॥ १० ॥ पर्याप्त
एष एवाद्य वरस्त्वत्तो महाद्युते । यत्ते रूपमिदं कृथा पश्यामि
पुरुषोत्तम ॥ ११ ॥ तमब्रवीत् पुनः कृथा मा त्वमत्र विचारय ।
अवश्यमेतत् कर्तव्यममोषं दर्शनं मम ॥ १२ ॥

उतङ्ग उवाच । अवश्यकरणीयञ्च यद्येतन्नन्यसे विभी ।
तोयमिच्छामि यत्रेष्टं भरुष्वेतद्दि दुर्लभम् ॥ १३ ॥ ततः सङ्घस्य
तप्तेजः प्रोवाचोतङ्गमीश्वरः । एष्टव्ये सति चिन्त्योऽहमित्युक्त्वा
दारकां ययौ ॥ १४ ॥ ततः कदाचिद्भगवानुत्तङ्गस्तोयकाङ्क्षया ।
दृष्टितः परिचक्राम मरौ सस्मार चाप्युतम् ॥ १५ ॥ ततो दिग्वा-
ससं धीमान् मातङ्गं मल्लपङ्क्तिनम् । अपश्यत् मरौ तस्मिन् शू-
द्रयपरिवारितम् ॥ १६ ॥ भीषणं वज्रनिस्त्रिंशं वाणकार्मुकधारि-
णम् । तस्याधः स्रोतसोऽपश्यद्दारि भूरि दिजोत्तमः ॥ १७ ॥
ऊरन्नेव च तं प्राह मातङ्ग प्रहसन्निव । एष्टुतङ्ग प्रतीच्छस्व मत्तो
वारि भृगूदह ॥ १८ ॥ कृपा हि मे सुमहती कां दृष्ट्वा दृष्टसमा-
श्रितम् । इत्युक्तस्तेन स मुनिस्तत्तोयं नाभ्यनन्दत् ॥ १९ ॥ विज्ञेय

च स तं धीमान् वाग्भिरुपाभिरच्युतम् । पुनः पुनश्च मातङ्गः
 पिवसेति तमब्रवीत् ॥ २० ॥ न चाप्रिवत् स सक्नोषः सुधिते-
 नान्तरात्मना । स तथा निश्चयान्तेन प्रत्याख्याती महात्मना ॥ २१ ॥
 श्रुभिः सन्न महाराज तत्रैवान्तरधीयत । उतङ्गस्तं तथा दृष्ट्वा
 ततो व्रीडितमानसः ॥ २२ ॥ मेने प्रलज्जमात्मानं हृशोनामिष-
 घातिना । अथ तेनैव मार्गेण यङ्गवक्रगदाधरः ॥ २३ ॥ याज-
 गाम महाबुद्धिरुतङ्गयै नमब्रवीत् । न युक्तं तादृशं दातुं त्वया
 पुरुषसत्तम ॥ २४ ॥ सलिलं विप्रमुख्येभ्यो मातङ्गस्योतसा विभो ।
 इत्युक्तवचनं तन्तु महाबुद्धिर्जनार्दनः ॥ २५ ॥ उतङ्गं श्लक्ष्णवा
 वाषा सान्त्वयन्निदमब्रवीत् । यादृशेनेह रूपेण योम्यं दातुं
 श्रुतेन वै ॥ २६ ॥ तादृशं खलु ते दत्तं तच्च त्वं नावबुध्यथाः ।
 मया त्वदर्शमुक्ती वै वञ्चपाणिः परन्दरः ॥ २७ ॥ उतङ्गायामृतं
 द्विहि तीयरूपमिति प्रभुः । स मामुवाच द्विवन्द्यो न मन्त्रोऽमन्त्रातां
 ब्रजेत् ॥ २८ ॥ अन्यमस्मै वरं देहीत्यसङ्कदभगुनन्दन । अमृतं
 देवमित्येव मयैवोक्तः षष्ठीपतिः ॥ २९ ॥ स मां प्रसाद्य देवेन्द्रः
 पुनरेवेदमब्रवीत् । यदि देवमवच्छं वै मातङ्गोऽहं महामते ॥ ३० ॥
 भूत्वामृतं प्रदास्यामि भार्गवाय महात्मने । यद्येवं प्रतिशङ्काति
 भार्गवोऽमृतमद्य वै ॥ ३१ ॥ प्रदातुमेव गच्छामि भार्गवावामृतं
 विभो । प्रत्याख्यातस्त्वहं तेन दास्यामि न कथञ्चन ॥ ३२ ॥ स
 तथा समर्थं कृत्वा तेन रूपेण वासवः । उपस्थितस्त्वया चापि
 प्रत्याख्यातीऽमृतं ददत् ॥ ३३ ॥ चाण्डालरूपी भगवान् सुमहांस्ते
 व्यतिक्रमः । वक्तुं शक्यं मया कर्तुं भूय एव तवेष्यितम् ॥ ३४ ॥
 तोषिष्वां तव दुर्दृषीं करिष्ये सफलामहम् । धीवहःसु च ते
 ब्रह्मण सखिलेष्वा भविष्यति ॥ ३५ ॥ तदा मरौ भविष्यन्ति जल-
 पूर्णाः पयोधराः । रसवच्च प्रदास्यन्ति तोयं ते भगुनन्दन ।
 उतङ्गनेषा इत्युक्ताः ख्यातिं यास्यन्ति चापि ते ॥ ३६ ॥ इत्युक्त-

प्रीतिमान् विप्रः हृष्येन च बभूव च । अथाप्युतङ्गनेवाच करो
वर्धन्ति भारत ॥ ३७ ॥

इति अष्टमेऽध्यायेऽप्युतङ्गनेवाच सतङ्गोपाख्याने
पद्मपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

जनमेजय उवाच । उतङ्गः केन तपसा संयुक्तो वै महा-
मनाः । यः घातं दातुकामोऽभूत् विश्वे प्रभविष्यवे ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । उतङ्गो महता युक्तस्तपसा जनमेजय ।
गुरुभक्तः स तेजस्वी नान्यत् किञ्चिदपूजयत् ॥ २ ॥ सर्वेषामपि-
पुत्राणामेव चापीत्यनोरथः । पीतङ्गीं गुरुवृत्तिं वै प्राप्नुवामेति
भारत ॥ ३ ॥ गीतमस्य तु सिध्याणां बहूनां जनमेजय । उतङ्गे-
ऽभ्यधिका प्रीतिः क्लेशजैवाभवत्तदा ॥ ४ ॥ स तस्य दमघोषाभ्यां
विक्रान्तेन च कर्मणा । सम्यक् चैवोपचारेण गीतमः प्रीतिमा-
नभूत् ॥ ५ ॥ अथ सिध्यमङ्गलाणि समनुष्ठानवानृषिः । उतङ्गं
परया प्रीत्या नाभ्यनुष्ठातुमैच्छत् ॥ ६ ॥ तं क्रमेण जरा तात
प्रतिपेदि महामुनिम् । न चान्वबुध्यत तदा स मुनिर्गुणैः ॥ ७ ॥
ततः कदाचिद्राजेन्द्र काष्ठान्यानयितुं बभौ । उतङ्गः
काष्ठभारं महान्तं समुपानयत् ॥ ८ ॥ स तद्भाराभिभूतात्का
काष्ठभारमरिन्दम । निष्पिपेय क्षितौ राजन् परिश्रान्तो बुभु-
क्षितः ॥ ९ ॥ तस्य काष्ठे विव्रन्माभूत् जटा क्षण्यसमप्रभा । ततः
काष्ठैः सह तदा पपात धरणीतले ॥ १० ॥ ततः स भारनिष्पिष्टः
सुधाविष्टश्च भारत । दृष्ट्वा तां वयसोऽवस्थां करोदर्शस्वरदादा
॥ ११ ॥ ततो गुरुसुता तस्य पद्मपत्रनिभामना । अशाहावृषि
सुशोषी करेण पृथुलोचना ॥ १२ ॥ पितुर्निवोगादर्थेणा गिरिवा-
वनता तदा । तस्या निपेततुर्दृष्ट्वौ करो तैरमुविन्दुभिः ॥ १३ ॥

न हि तानमुपातांस्तु यत्ना चारवितुं मही । गीतमब्रवीत्
विप्रमुत्तमं प्रीतमानसः ॥ १४ ॥ कल्पात्तात तवाद्येह शोकातुर-
निदं मनः । स खैवं ब्रूहि विप्रर्षे श्रीतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १५ ॥

उतह उवाच । भवद्गतेन मनसा भवत्प्रियचिकीर्षया ।
भवद्भक्तिगतेनेह भवद्भावानुगेन च ॥ १६ ॥ जरेयं नावबुद्धा मे
नाभिघातं सुखञ्च मे । यतवर्षीयितं मां हि न त्वमभ्यनुमानिषाः
॥ १७ ॥ भवता त्वमभ्यनुज्ञाताः शिष्याः प्रत्यवरा मम । उपपन्ना
दिजश्रेष्ठाः यतशोऽय सहस्रशः ॥ १८ ॥

गीतम उवाच । ज्ञत्प्रीतियुक्तेन मया गुरुशुश्रूषया तव ।
व्यतिक्रामश्चाकालो नावबुद्धो दिजर्षभ ॥ १९ ॥ किन्त्वद्य यदि
ते अहा गमनं प्रति भागव । अनुशां प्रतिपद्य त्वं स्वगृहान्
गच्छ माधिरम् ॥ २० ॥

उतह उवाच । गुर्वर्षं कं प्रयच्छामि ब्रूहि त्वं दिजसत्तम ।
तमुपाहृत्य गच्छेयमनुज्ञातस्त्वया विभो ॥ २१ ॥

गीतम उवाच । दक्षिणा परितोषो वै गुरुणां सद्भिरुच्यते ।
तव ज्ञाचरतो ब्रह्मंस्तुष्टोऽहं वै न संशयः ॥ २२ ॥ इत्यह परि-
तुष्टं मां विजानीहि भृगूदह । युवा षोडशवर्षीं हि यद्यद्य
भविता भवान् ॥ २२ ॥ ददानि पत्नीं कन्याञ्च स्वान्ते दुहितरं
दिज । एतामृतेऽङ्गना नान्या तत्तेजोऽर्हति सेवितुम् ॥ २४ ॥
ततस्तां प्रतिजग्राह युवा भूत्वा यशस्विनीम् । गुरुणा चाभ्यनु-
ज्ञाति गुरुपत्नीमवाब्रवीत् ॥ २५ ॥ किं भवत्यै प्रयच्छामि गुर्वर्षं
त्रिनियुक्तं माम् । प्रियं हितञ्च काङ्क्षामि प्राणैरपि धनैरपि ॥ २६ ॥
यद्गुर्वर्षं हि लोकेऽस्मिन् तन्नमत्यद्भुतं महत् । तदानयैयं तपसा
न हि मेऽप्राप्ति संशयः ॥ २७ ॥

पञ्चशतीवाच । परितुष्टास्त्रि ते विप्र नित्यं भक्त्यागवानसः ।
पर्याप्तमेतद्गृह्णते गच्छ तात यथेक्षितम् ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । उत ह्यस्तु महाराज पुनरेवात्रवीरचः ।
याज्ञापयस्व मां मातः कर्तव्यञ्च तव प्रियम् ॥ २८ ॥

अहस्त्वोवाच । सौदासपत्नीविधृते दिव्ये धी मणिकुण्डले ।
ते समानव भद्रन्ते गुर्वर्थः सुकृतो भवेत् ॥ ३० ॥ स तथेति प्रति-
श्रुत्य जगाम जनमेजय । गुरुपत्नीप्रियाद्यं वै ते समानदितुं
तदा ॥ ३१ ॥ स जगाम ततः यौधमन्युो ब्राह्मणर्षभ । सौदासं
पुरुषाद् वै भिक्षितुं मणिकुण्डले ॥ ३२ ॥ गौतमस्त्वमब्रवीत्
पत्नीमुतङ्घो नाद्य दृश्यते । इति पृष्टा तमाचष्ट कुण्डलाद्यं गतञ्च
सा ॥ ३३ ॥ ततः प्रोवाच पत्नीं स न ते सम्यगिदं हृतम् । यतः
स पार्थिवो नूनं ब्राह्मणं तं वधिष्यति ॥ ३४ ॥

अहस्त्वोवाच । अजानत्या नियुक्तः स भगवन् ब्राह्मणो मया ।
भवत्प्रसादान्न भयं किञ्चित्तस्य भविष्यति ॥ ३५ ॥ इत्युक्तः प्राह
तां पत्नीमेवमस्त्विति गौतमः । उत ह्योऽपि वने शून्ये राजानं तं
दर्श्य च ॥ ३६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि घनगीतापर्वणि उतङ्घोपाख्याने
षट्पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तं दृष्ट्वा तत्राभूतं राजानं शीर-
दर्शनम् । दीर्घश्लशुधरं नृणां शोणितेन समुच्चितम् ॥ १ ॥ अकार
न व्यधां विप्रो राजा जेनमद्याब्रवीत् । प्रत्युत्याव महतीन्ना
भवकर्त्ता वभोपमः ॥ २ ॥ दिष्ट्वा जमसि कल्याण षष्ठे काशि
ममान्तिकम् । भव्यं नृगयमाणस्य सम्प्राप्ती दिजसत्तम ॥ ३ ॥

उत ह्य उवाच । राजन् गुर्वर्चिनं विद्धि चरन्तं मामिहा-
गतम् । न च गुर्वर्थमुद्यत्तां हिंस्यमाह्वमनीषिणः ॥ ४ ॥

राज्ञीवाच । षष्ठे काले मामाहारी विहितो दिवसस्तम ।
न शक्यस्त्वं समुत्सृष्टं क्षुधितेन मवाद्य वै ॥ ५ ॥

उतङ्ग उवाच । एवमस्तु महाराज समवः क्रियतान्तु मे ।
गुर्वर्धमभिनिर्वर्त्तय पुनरेष्यामि ते वयम् ॥ ६ ॥ संश्रुतञ्च मया
योऽर्धो गुरवे राजसत्तम । तदधीनः स राजेन्द्र तं त्वां भिक्षो
नरेष्वर ॥ ७ ॥ इहासि विप्रमुखेभ्यस्त्वं हि रत्नानि नित्यदा ।
दाता च त्वं नरव्याघ्र पात्रभूतः क्षिताविह ॥ ८ ॥ पात्रं प्रति-
ग्रहे चापि विहि मां नृपसत्तम । उपाहृत्य गुरोरर्धं तदायत्त-
भरिन्दम ॥ ९ ॥ समयेनेह राजेन्द्र पुनरेष्यामि ते वयम् । सत्यं
ते प्रतिजानामि नात्र भिक्षा कथञ्चन । यत्नं नोक्तपूर्वं मे स्वैरे-
ष्यपि कुनोऽप्यथा ॥ १० ॥

सौदास उवाच । यदि मन्तस्तत्रायत्तो गुर्वर्धः कृत एव सः ।
यदि चास्मि प्रतिग्राह्यः साम्प्रतं तददस्व मे ॥ ११ ॥

उतङ्ग उवाच । प्रतिग्राह्यो मनो मे त्वं सदैव पुरुषर्षभ ।
सोऽहं त्वामनुसंभ्राप्तो भिक्षितुं मणिकुण्डले ॥ १२ ॥

सौदास उवाच । पत्रास्ते मम विप्रर्षे उचिते मणिकुण्डले ।
वरयायं त्वमन्यं वै तं ते दास्यामि सुव्रत ॥ १३ ॥

उतङ्ग उवाच । यत्नं ते व्यपदेशेन प्रमाणा यदि ते वयम् ।
प्रयच्छ कुण्डले मच्चं सत्यवाग्भव पार्थिव ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तस्त्वब्रवीद्राजा तमुतङ्गं पुनर्वचः ।
गच्छ महचनाहर्वी ब्रूहि देहीति सत्तम ॥ १५ ॥ सैवमुक्त्वा त्वया नूनं
मदाक्येन शुचिव्रता । प्रदास्यति दिवसेह कुण्डले ते न संघर्षः ॥ १६ ॥

उतङ्ग उवाच । क्व पत्नी भवतः शक्या मया द्रष्टुं नरेष्वर ।
अथश्यापि भवान् पत्नीं किमर्थं नोपसर्पति ॥ १७ ॥

सौदास उवाच । तां दृश्यति भवानद्य कस्मिंश्चिदनभिर्भरे ।
षष्ठे काले न हि मया सा शक्या द्रष्टुमद्य वै ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । उत ह्यस्तु तवीक्षः स जगाम भरतर्षभ ।
 महवन्तीषु दृष्ट्वा सोऽप्यपवत् स्व' प्रवीक्षणम् ॥ १८ ॥ सौदाह-
 वचनं युत्वा ततः सा पृथुकीचना । प्रत्युवाच महाबुद्धिसुतः
 जनमेजय ॥ २० ॥ एषमेतन्नद्यान्नह्यन्वाहृतं वदतीतिव । अभि-
 ज्ञानञ्च किञ्चिच्च' समानवितुमर्हसि ॥ २१ ॥ इमे हि दिव्ये मणि-
 कुण्डले मे दिवाय यथाय मरुर्षवश्च । तैस्तैरुपावैरपहर्षुं कामा-
 न्दिशेषु नित्यं परितर्जयन्ति ॥ २२ ॥ निशिप्रमेतद्, विषयमास्तु
 रत्नं समासाद्य परामर्षेभ्युः । यथाऽम्बोऽस्मिन्मृगं सुत' च निद्रा-
 वशाद्वा परिषर्षेभ्युः ॥ २३ ॥ दिदृश्वेतेष्विमे नित्यं दृश्यते दिव्य-
 सत्तम । दिवराजमनागानामप्रमत्तैः घाय्यते ॥ २४ ॥ स्यन्दते हि
 दिवास्व' रात्रौ च दिव्यसत्तम । नक्तं नक्षत्रताराणां प्रभा-
 माक्षिण्य वर्तते ॥ २५ ॥ एते ह्यामुष्य भगवन् द्रुतिपासाभवं
 कुतः । विषाम्बिमवदिभ्यश्च भयं जातु न विद्यते ॥ २६ ॥ कुक्षेन
 चैते घामुक्ते भवतो ह्रस्वके तदा । यमुक्त्वापेण घामुक्ते जायते
 तत् प्रमाणाके ॥ २७ ॥ एवं विधे ममेते वै कुण्डले परमाक्षिते ।
 त्रिषु लोकेषु विज्ञाते तदभिज्ञानमानव ॥ २८ ॥

इति शङ्खनिषेधपर्वणि यमुगीतापर्वणि उत्तरीयाख्ये
 सप्तपद्याध्यायः ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच । स मित्रसहसासाद्य अभिज्ञानमवाप्त ।
 तस्मै वृदावभिज्ञानं स वेदाकृवरस्तदा ॥ १ ॥
 सौदाह उवाच । न चैवेया गतिः क्षीय्या न चान्या विद्यते
 गतिः । एतस्मै मतमाश्राय प्रयच्छ मणिकुण्डले ॥ २ ॥ इत्युक्त-
 त्वास्तुतस्तु अर्जुनवाक्यमज्ञानीत् । युत्वा च सा तदा प्रादात्

ततस्ते मणिकुण्डले ॥ ३ ॥ अथाथ कुण्डले ते तु राजानं पुन-
रब्रवीत् । किमेतद्ब्रुवचनं त्रीतुमिच्छामि पार्थिव ॥ ४ ॥

श्रीदास उवाच । प्रजानिसर्गादिपान् वै सत्रिवाः पूजयन्ति
हि । विभेदश्चापि बहवो दोषाः प्रादुर्भवन्ति वै ॥ ५ ॥ सोऽहं
दिव्येभ्यः प्रणतो विप्राहोषमाप्तवान् । गतिमन्यां न पश्यामि
मद्वन्तीसहायवान् ॥ ६ ॥ न चान्यामपि पश्यामि गतिं गति-
मतांवर । सगंधारस्य गमने स्थाने चेह दिजोत्तम ॥ ७ ॥ न
हि राज्ञा विभेदेषु विरुद्धेन दिजातिभिः । शक्यं हि लोके
ज्यातुं वै प्रेत्य वा सुखमेधितम् ॥ ८ ॥ तदिष्टे ते मया दत्ते एते
स्ते मणिकुण्डले । वः हतस्तेऽद्य समयः सफलं तत् कुर्वन् मे ॥ ९ ॥

उतह उवाच । राजंस्तथेह कर्त्तामि पुनरेष्यामि ते वधम् ।
प्रसन्न कश्चित् प्रष्टुं त्वां नित्तोऽस्मि परन्तप ॥ १० ॥

श्रीदास उवाच । ब्रूहि विप्र यथाकामं प्रतिवक्तामि ते वधः ।
हेत्तामि संशयं तेऽद्य न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ११ ॥

उतह उवाच । प्राङ्गुर्वीकृतंयतं मित्रं धर्मनैपुण्यदर्शिनः ।
मित्रेषु वद विपमस्तेन इत्येव तं विदुः ॥ १२ ॥ स भवान् मित्रता-
मद्य सम्प्राप्नो मम पार्थिव । स मे बुद्धिं प्रवच्छेत्वं सम्मतां पुरुष-
र्षभ ॥ १३ ॥ अवाप्नार्योऽहमद्येह भवांसु पुरुषादकः । भवत्-
सकाशमागन्तुं क्षमं मम न वेति वै ॥ १४ ॥

श्रीदास उवाच । समञ्चेदिह वक्तव्यं तव दिजवरोत्तम । मत्-
समीपं दिजश्रेष्ठ नागन्तव्यं कथञ्चन ॥ १५ ॥ एवं तव प्रपश्यामि श्रेयो
भयुकुलोदह । यागच्छतो हि ते विप्र भवेन्मृत्युर्न संशयः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः स तदा राजा क्षमं बुद्धिमता
हि तम् । अमुशाय स राजानमहल्यां प्रति जम्बिवान् ॥ १७ ॥
अहोसा कुण्डले दिव्ये गुरुपत्न्याः प्रियङ्करः । जनेन महता
प्रावाहोतमस्यायमं प्रति ॥ १८ ॥ यथा तयोश्चुण्णश्च मद्वन्त्या-

भिभाषितम् । तथा ते कुण्डले बहो तदा कृष्णाजिनेऽनयत् ॥१८॥
 स वास्निधित्तुधाविष्टः फलभारसमन्वितम् । विलुं ददर्श विप्रर्षि-
 रारुरोह च तं ततः ॥ २० ॥ पाखामासद्य तस्यैव कृष्णाजिन-
 मरिन्दम । पतयामास विलानि तदा स दिजपुङ्गव ॥ २१ ॥
 अथ पातयमानस्य विलापहृतचक्षुषः । न्यपतस्तानि विलानि
 तस्मिन्नेवाजिने विभो ॥ २२ ॥ यस्मिंस्ते कुण्डले बहे तदा दिज-
 वरेण वै । विष्णुप्रहारेस्तस्याथ व्यथीर्येदम्बनं ततः ॥ २३ ॥ स-
 कुण्डलं तदजिनं पपात सहसा तरोः । विश्वीर्यबन्धने तस्मिन्
 गते कृष्णाजिने महीम् ॥ २४ ॥ अपञ्चदृभुजगः कश्चित्ते तत्र
 मणिकुण्डले । ऐरावतकुलोद्भूतः शीघ्रीभूत्वा तदा हि सः ॥२५॥
 विदग्धास्येन वल्मीकं विवेधाय सकुण्डलः । क्रियमाणे तु दृष्ट्वा
 स कुण्डले भुजगेन ह ॥ २६ ॥ पपात वृक्षात् सोहेगो दुःखात्
 परमकीपनः । स दण्डकाष्ठमादाय वल्मीकमखनत्तदा ॥ २७ ॥
 अहानि त्रिंशद्व्ययः पञ्च चान्यानि भारत । क्रोधामर्षाभिसन्तप-
 स्तदा ब्राह्मणसन्तमः ॥ २८ ॥ तस्य वेगमसद्यन्तमसहन्ती व-
 ष्मरा । दण्डकाष्ठाभेनुष्माङ्गी चचाल भृशमाकुला ॥ २९ ॥ ततः
 खनत एवाथ विप्रर्षिं धरणीतलम् । नागलोकस्य पञ्चानं कर्तु-
 कामस्य निश्चयात् ॥ ३० ॥ रयेन हरियुक्तेन तं दिशमुपजम्बि-
 वान् । वक्त्रपाणिर्महातेजास्तं ददर्श दिजोत्तमम् ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तु तं ब्राह्मणो भूत्वा तस्य दुःखिन
 दुःखितः । उत्तङ्गमब्रवीदाक्यं नैतच्छक्यं त्वथिति वै ॥ ३२ ॥
 इतो हि नागलोको वै योजनानि सहस्रयः । न दण्डकाष्ठ-
 साध्यश्च मन्ये कार्यमिहं तव ॥ ३३ ॥

उत्तङ्ग उवाच । नागलोके यदि ब्रह्मज्जायन्त्ये कुण्डले मया ।
 प्राप्तं प्राणान् विमोक्ष्यामि पञ्चतस्रो दिजोत्तम ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । यदा स नागकन्यस्य निययं कर्तुमन्वया ।

वज्रपाणिस्तदा दण्डं वज्रास्त्रेण युवीज ह ॥ ३५ ॥ ततो वज्र-
प्रहारैस्तैर्दीर्घमाणा वसुधरा । नागलोकस्य पन्थानमकरोच्चन-
मेजय ॥ ३६ ॥ स तेन मार्गेण तदा नागलोकं विवेश ह । इदं
नागलोकञ्च योजनानि सहस्रयः ॥ ३७ ॥ प्राकारनिचयैर्दिव्यै-
र्मणिमुक्तास्त्रलङ्कितैः । उपपन्नं महाभाग घातकुक्षमयैस्तथा
॥ ३८ ॥ वापीस्कृतिकसोपाना नदीश्च विमलोदकाः । इदं
वृक्षांश्च बह्वन्तानादिजगणायुतान् ॥ ३९ ॥ तस्य लोकस्य च द्वारं
स इदं भृगूदह । पञ्चयोजनविस्तारमायतं यतयोजनम् ॥ ४० ॥
नागलोकमुत्तङ्गस्तु प्रेष्य दीनोऽभवत्तदा । निराशम्भवत्तत्र
कुण्डलाहरणे पुनः ॥ ४१ ॥ तत्र प्रोवाच तुरगस्तं ऋष्यः श्वेत-
बालधिः । ताम्नास्यनेत्रः कौरव्य प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ ४२ ॥
धमस्वापानमेतन्ने ततस्तं विप्रलप्स्यसे । ऐरावतसुतेनेह तवानीते
हि कुण्डले ॥ ४३ ॥ मा जगुष्वां ऋषाः पुत्रत्वमदायै कथञ्चन ।
त्ववैतद्धि समाचीर्यं गीतमस्याश्रमे तदा ॥ ४४ ॥

उतञ्च उवाच । कथं भवन्तं जानीयामुपाध्यायाश्रमं प्रति ।

यन्मयाचीर्यपूर्वं हि श्रोतुमिच्छामि तदग्रहम् ॥ ४५ ॥

अथ उवाच । गुरोर्गुरुं मां जानीहि ज्वलन्तं जातवेदसम् ।
त्वया ज्ञहं सदा विप्र गुरोरर्थेऽभिपूजितः ॥ ४६ ॥ विधिवत् सततं
विप्र शुचिना भगुनन्दन । तस्मात् श्रेयो विधास्यामि तवैवं कुरु
मा चिरम् ॥ ४७ ॥ इत्युक्तास्तु तथाकार्पीदुतङ्गश्चिदभानुना ।
श्रुतार्थिः प्रीतिमांशापि प्रजज्वाल दिधक्षया ॥ ४८ ॥ ततोऽश्व-
रोमकूपेभ्यो धर्मतस्तत्र भारत । धनः प्रादुरभूत्सूतो नागलोक-
भवावहः ॥ ४९ ॥ तेन धूमेन महता वर्द्धमानेन भारत । नाग-
लौके महाराज न प्राद्यावत् किञ्चन ॥ ५० ॥ हाहाकृतमभूत्
सर्वमैरावतनिवेशनम् । वासुकिप्रमुखानाञ्च नागानां जनमेजय
॥ ५१ ॥ न प्राकाशन्त वैश्वानि धूमरुद्धानि भारत । नीहार-

संहतानीव वनानि गिरवस्तथा ॥ ५२ ॥ ते धूमरक्तनयना वक्रि-
तेजोऽभितापिताः । आत्मन्निर्घ्रयं चातुं भार्गवस्य महात्मनः
॥ ५३ ॥ श्रुत्वा तु निघ्रयं तस्य महर्षेरतितेजसः । संभ्रान्तनयनाः
सर्वे पूजास्रक्तुर्वथाविधि ॥ ५४ ॥ सर्वे प्राञ्जलवो नागा वृद्धास-
पुरोगमाः । शिरोभिः प्रणिपत्योचुः प्रसीद भगवन्निति ॥ ५५ ॥
प्रसाद्य ब्राह्मणं ते तु पाद्यमघ्नं निवेद्य च । प्रायच्छन् कुच्छसे
दिव्ये पद्मगाः परमार्थिते ॥ ५६ ॥ ततः स पूजितो नागैस्तदी-
तङ्घः प्रतापवान् । अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा जगाम गुरुसङ्घ तत् ॥ ५७ ॥
स गत्वा लरितो राजन् गौतमस्य निवेशनम् । प्रायच्छत् कुच्छसे
दिव्ये गुरुपद्मास्तादानघ ॥ ५८ ॥ वासुकिप्रमुखानाञ्च नागानां
जनमेजय । सर्वं शशंस गुरवे यथावद्विजसत्तमः ॥ ५९ ॥ एवं
महात्मना तेन त्रीन् लोकान् जनमेजय । परिक्रम्याङ्गते दिव्ये
ततस्ते मणिकुण्डले ॥ ६० ॥ एवं प्रभावः स मुनिरुतङ्घो भरतर्षभ ।
परेण तपसा युक्तो यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ६१ ॥

इति अष्टमोऽध्यायः ॥ अथ गीताऽध्यायः ॥ अथ गीताऽध्यायः ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

जनमेजय उवाच । उतङ्घस्य वरं दृष्ट्वा गोविन्दो दिव्य-
सत्तम । अत ऊर्ध्वं महाबाहुः क्लृप्तकार महायथाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । दृष्ट्वा वरमुतङ्घाय प्रायात् सात्वकिना
सृष्ट । दारकानिव गोविन्दः शीघ्रवेगैर्महाहयैः ॥ २ ॥ सरांसि
सरितथैव वनानि च गिरीस्तथा । अतिक्रम्याससाहाय रम्यां
दारवतीं पुरीम् ॥ ३ ॥ वर्तमाने महाराज महे रैवतकस्य च ।
उपावात् पुण्डरीकाक्षी युयुधानानुगस्तदा ॥ ४ ॥ अकंठतस्तु
च गिरिर्नास्रपेर्विचित्रितैः । वभौ रत्नमयैः कोपैः संहतः
पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥ काञ्चनस्रग्भिरश्रयाभिः सुमनोभिस्तथैव च ।

वागीभिश्च महापैलः कल्पदृष्टैस्तथैव च ॥ ६ ॥ दीपदृष्टैश्च सौवर्षै-
रभीष्चानुपघोभितः । गुहानिर्करद्वेषेषु दिवाभूतो बभूव च
॥ ७ ॥ पताकाभिर्विचित्राभिः सघण्टाभिः समन्ततः । पुंभिः
स्त्रीभिश्च संघुष्टः प्रगीत इव चाभवत् ॥ ८ ॥ अतीव प्रेक्षणीयो-
ऽभूर्भूर्सर्मणिगणैरिव । मत्तानां हृष्टरूपाणां स्त्रीणां पुंसाञ्च
भारत ॥ ९ ॥ गायतां पर्वतेन्द्रस्य दिवस्यृगिव निःस्वनः । प्रकृत-
मत्तसम्मत्तर्षुं हितोत्क्रुष्टसंकुलः ॥ १० ॥ तथा किलकिलाशब्दै-
र्भूर्धरोऽभूर्भ्रमोहरः । विपणापणवान् रम्यो भोच्छभोऽप्यविहार-
वान् ॥ ११ ॥ बस्यमाश्वोत्करयुतो वीणाविणमदङ्गवान् । सुरा-
मैरेयमियेण भक्ष्यभोऽन्येन चैव च ॥ १२ ॥ दीनान्द्रूपणादिभ्यो
दीयमानेन चानिघम् । बभौ परमकल्याणो महस्तस्य महागिरेः
॥ १३ ॥ पुण्यावसथवान् वीर पुण्यकृद्भिर्निषेवितः । विहारो
दृष्टिावीराणां महे रैवतकस्य च ॥ १४ ॥ स नगो तेष्वसंकीर्णो
द्वैलोक इवावभौ । तदा च कृशासान्निध्यमासाद्य भरतर्षभ ॥ १५ ॥
यक्रसद्यप्रतीकायो बभूव सहस्रैलराट् । ततः सम्पूज्यमानः स
विवेच भवनं शुभम् ॥ १६ ॥ गोविन्दः सात्यकियैव जगाम भवनं
सकम् । - विवेच च प्रहृष्टात्मा चिरकालप्रवासतः ॥ १७ ॥ कृत्वा
न सुकरं कर्म दानवेष्विव वासवः । उपयातन्तु वाशीर्यं भोज-
दृष्ट्याश्वकास्तथा । अभ्यगच्छन्वाहात्मानं देवा इव यतक्रतुम् ॥ १८ ॥
सतानभ्यर्च्य मेधावी पृष्टा च कुशलं तदा । अभ्यवादयत प्रीतः
पितरं मातरन्तथा ॥ १९ ॥ ताभ्यां स संपरिष्वक्तः सान्निवतश्च
महाभुजः । उपोपविष्टैः सर्वैस्तेर्षिणाभिः परिवारितः ॥ २० ॥
स विश्रान्तो महातेजाः कृतपादावनेजनः । कथयामास तत् सर्वं
पृष्टः पिता महाहवम् ॥ २१ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि कृशास्य दारका-

प्रवेशे एकोनषष्टोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

वासुदेव उवाच । श्रुतवानस्मि वार्ष्णेय संग्रामं परमाद्भुतम् ।
नराणां वदतां तत्र कथोद्घातेषु नित्यथः ॥ १ ॥ त्वन्तु प्रत्यक्षदर्शी
च रूपप्रसन्न महाभुज । तस्मात् प्रब्रूहि संग्रामं वाचातम्येन मे-
ऽनघ ॥ २ ॥ यथा तदभवद्युद्धं पाण्डवानां महात्मनाम् । भीष्म-
कर्षकपद्मोष्णधव्यादिभिरनुत्तमम् ॥ ३ ॥ अन्येषां चतुर्विंशत्याञ्च
कृतास्त्राणामनेकयः । नानाविधाकृतिमतां नानादिग्निवासिनाम् ॥ ४ ॥

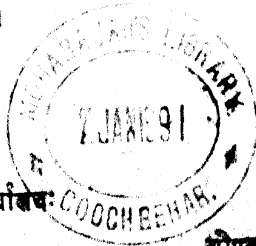
वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षः पिता मातुस्तद-
न्तिके । अयं स कुरुवीराणां संग्रामे निधनं यथा ॥ ५ ॥

वासुदेव उवाच । अत्यद्भुतानि कर्माणि चतुर्विंशत्यां महा-
त्मनाम् । बह्वक्षत्राण्यसंख्यातुं शक्यान्त्यद्भुतैरपि ॥ ६ ॥ प्राचा-
न्यतस्तु गदतः समासेनैव मे शृणु । कर्माणि पृथिवीशानां यथा-
वदमरद्युते ॥ ७ ॥ भीष्मः सेनापतिरभूदेकादशचक्रपतिः । कौरव्यः
कौरवेन्द्राणां दिवानामिव वासवः ॥ ८ ॥ शिखण्डी पाण्डुपुत्राणां
नेता सप्तचक्रपतिः । बभूव राक्षसो धीमान् श्रीमता सव्यसाचिना
॥ ९ ॥ तेषां तदभवद्युद्धं दयाहानि महात्मनाम् । कुरूणां
पाण्डवानाञ्च सुमहत्सोमहर्षणम् ॥ १० ॥ ततः शिखण्डी गाङ्गेयं
बुधमानं महाहवे । जघान बह्वभिर्वाणैः सह गाण्डीवधन्वना
॥ ११ ॥ अकरोत् स ततः कालं भरतस्वगतो मुनिः । अठन
दक्षिणं हित्वा सम्प्राप्ते चोत्तरायणे ॥ १२ ॥ ततः सेनापतिरभूत्
द्रोणोऽस्त्रविदुषां वरः । प्रवीरः कौरवेन्द्रस्य काव्यो दैत्यपतेरिव
॥ १३ ॥ अक्षौहिणीभिः शिष्टाभिर्नवभिर्दिससत्तमः । सम्भृतः
समरस्त्रापी गुप्तः रूपहृषादिभिः ॥ १४ ॥ पृष्टद्युम्नस्यभूश्रिता
पाण्डवानां महास्त्रवित् । गुप्तो भीमेन मेधावी मित्रेण वरुणी
यथा ॥ १५ ॥ स च सेनापरिवृतो द्रोणप्रपुत्रमन्त्रामनाः । पितु-
र्निकारान् संसृत्य रणे कर्माकरोन्महत् ॥ १६ ॥ तस्मिंस्ते पृथिवी-
पाला द्रोणपाप्यनमङ्गरे । नानादिगागता चौराः प्रायसो निवृत्तं

विशेषविज्ञप्तिरिवम् ।

द्वितीयसंस्करणे मुद्रितस्य भारतस्य चतुर्थसंस्करणस्य संख्यावामारम्भमाभिस्तृतीयसंस्करणस्य । प्रथमा च प्रथम-संस्करणग्राहका द्वितीयसंस्करणग्राहकाश्च तुल्यमेव भारतखण्डं प्राप्नुवन्ति । तृतीयसंस्करणे मुद्रितायां भारतस्य खण्डितखण्डानां मुद्रनात् परं द्वितीयसंस्करणमुद्रितानि सर्वाण्येव भारतस्य सम्पूतं विद्यमानान्युत्तरखण्डानि दातव्यानि युगपदेव ग्राहकैः । प्राप्तुङ्क्ते शरदि त्रीण्येव संस्करणानि युगपत् परिसमाप्तिमाग-मिच्छन्तीति प्राधान्ये । कतिपयसंख्याय भारतस्याधुनापि वितरणीयाः सन्ति । पुनः संस्करणस्य च नो भावि स्थिर-नीतत् । विश्वापयामोः प्रेषवः कृपयातेदयन्त्याद्यु । प्रेषण-व्यादादिकञ्चयथावत् ।

भारतस्य भारत कार्यालयः

कलिकाता ।

श्रीमतापचन्द्र रावः ।

Printed by Kāli Dāss Sen, at the Bhārata Press,
No. 1, Rājā Goo-roo Dāss' Street, Calcutta.

४१४ अक्षरम् ।

MAHABHARATAM

ACRAMANASTIKA PARVA

TEXT

PUBLISHED AND DISTRIBUTED BY

BY

PRATAP CHANDRA BOY, C. I. E.

श्रीमहाभारतम् ।

श्रीमहाभारतवेदव्यासविरचितम् ।

शाश्वतवाचिकपर्वम् ।

सिंघाट, ६, उपाधिधारिणा

राजशीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

• मूल्यां विना बितोर्यस्य ।

"इत्यथादादिवापत्या इव विवरयोदय"

कलिकाता बीडम् द्वीटान्तर्गत

१ नं राजा गुरुदास द्वीट् भारतकणे

बीकाबिदास सेनेन मुद्रितम् ।

प्रकाश्याः १८११ ।

४१४ अक्षरम् ।

मताः ॥ १७ ॥ दिनानि पञ्च तद्युद्धमभूत् परमहाह्वयम् । ततो
 द्रोणः परिश्रान्तो वृष्टयुग्धवधकृतः ॥ १८ ॥ ततः सेनापतिरभूत्
 कर्णो दीर्योद्यते बले । अशौहिणीभिः शिष्टाभिर्हतः पञ्चभि-
 राहवे ॥ १९ ॥ तिस्रस्तु पाण्डुपुत्राणां चत्सो बीभत्सुपाक्षिताः ।
 हतप्रवीरभूविष्ठा बभूवुः समरस्त्रिताः ॥ २० ॥ ततः पाण्डुं समा-
 साद्य पतङ्ग इव पावकम् । पञ्चस्रमगमन् सौतिर्दितीयेऽहनि
 दारुणः ॥ २१ ॥ हते कर्णे तु कौरव्या निरुत्साहा हतौजसः ।
 अशौहिणीभिस्त्रिभिर्युधिष्ठिरं पर्यवारयन् ॥ २२ ॥ हतवाहन-
 भूविष्ठाः पाण्डवापि युधिष्ठिरम् । अशौहिण्या निरुत्साहाः
 शिष्टवा पर्यवारयन् ॥ २३ ॥ अश्वधीन्द्रराजानं कुरुराजो युधि-
 स्ठिरः । तस्मिंस्तवाह्विदिवसे कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ २४ ॥ हते
 यक्षे च यजुर्नि सहदेवो महामनाः । आहर्त्तारं क्लेस्तस्य
 जघानामितविक्रमः ॥ २५ ॥ निहतो यजुर्नो राजा धार्तराष्ट्रः
 सुदुर्भेगाः । अपाक्रामत्गदापाणिर्हतभूविष्ठसैनिकः ॥ २६ ॥
 तमन्वधावत् संक्रुद्धो भीमसेनः प्रतापवान् । ऊर्ध्वं दैपायने चापि
 सस्त्रिस्त्रयं ददर्श तम् ॥ २७ ॥ हतशिष्टेन सैन्येन समन्तात् परि-
 वार्ये तम् । अशोपविविशुद्धं ह्यहं कृदस्त्वं पञ्च पाण्डवाः ॥ २८ ॥
 विगाह्य सस्त्रिस्त्रयं त्रायु वाग्वाणैर्भृशविद्यतः । उत्थाय स गदा-
 पाणिर्युद्धाव समुपस्थितः ॥ २९ ॥ ततः स निहतो राजा धार्त्त-
 राष्ट्रो महारणे । भीमसेनेन विक्रम्य पञ्चतां पृथिवीक्षिताम्
 ॥ ३० ॥ ततस्तत् पाण्डवं सैन्यं प्रसुप्तं शिविरे निधि । निहतं
 द्रोणपुत्रेण पितुर्बधमकथ्यता ॥ ३१ ॥ हतपुत्रा हतबला हत-
 मित्रा मया सह । युयुधानसहायिन पञ्च शिष्टास्तु पाण्डवाः ॥ ३२ ॥
 कृष्टैव कृपभोजाभ्यां द्रोणिर्युद्धादमुच्यत । युयुत्सवापि कौरव्यो
 मुक्तः पाण्डवसंश्रयात् ॥ ३३ ॥ निहतो कौरवेन्द्रे तु सानुवन्धे
 सुबोधने । विदुरः सञ्जयस्यैव धर्मराजमुपस्थितो ॥ ३४ ॥ एवं

तद्भवदुद्धमहान्यष्टादश प्रभो । यत्र ते पृथिवीपाशा निहतौ
रुर्गमावसन् ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । शृण्वतांस्तु महाराज कथां तो खीन-
हर्षणाम् । दुःखशोकपरिक्षेपा लक्ष्मीनामभवन्स्तदा ॥ ३६ ॥

इति अष्टमेऽध्याये षड्विंशोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । कथयन्नेव तु तदा वासुदेवः प्रतापवान् ।
महाभारतयुद्धं तत् कथान्ते पितुरग्रतः ॥ १ ॥ अभिमन्योर्वधं
वीरः भोःत्वक्रमम्बहामतिः । अप्रियं वसुदेवन्य मा भूदिति
महामतिः ॥ २ ॥ मा दौहित्रवधं श्रुत्वा वसुदेवो महात्ययम् ।
दुःखशोकाभिमन्तप्रो भवेदिति महामतिः ॥ ३ ॥ सुभद्रा तु तमुत्-
क्रान्तनात्मजस्य वधं रणे । आचक्षु कृत्वा सौभद्रवधमित्यपतद्-
भुवि ॥ ४ ॥ तामपश्यन्निपतितां वसुदेवः क्षिप्तो तदा । इद्वैव
च पपातोऽर्घ्यं सोऽपि दुःखिन मूर्च्छितः ॥ ५ ॥ ततः स दौहित्र-
वधदुःखशोकममाहृतः । वसुदेवो महाराज कृष्णं वाक्यमथा-
ब्रवीत् ॥ ६ ॥ ननु त्वं पुण्डरीकाक्ष सत्यवाग्भुवि विश्रुतः ।
यद्दौहित्रवधं मेऽयं न स्यापयमि यत्तुहन् ॥ ७ ॥ लज्जागिनिय-
निधनं तस्वेनाचक्षु मे प्रभो । सदृशाद्यस्तव कथं यत्तुमिनिहतो
रणे ॥ ८ ॥ दुर्मरं वत वार्ष्णेय कालेऽप्राप्ते नृभिः सह । यत्र मे
हृदयं दुःखात् यतथा न विदीर्येते ॥ ९ ॥ किमब्रवीत्सां संग्रामे
सुभद्रां मातरं प्रति । माहापि पुण्डरीकाक्ष चपलाक्षः प्रियो
मम ॥ १० ॥ आहवं पृष्ठतः कृत्वा कश्चिन्न निहतः परैः । कश्चि-
न्मुखं न गोविन्द तेनाजौ विकृतं कृतम् ॥ ११ ॥ स हि कृष्ण
महातेजाः श्लाघन्निव ममाग्रतः । बलान्वितो विजयमात्मनोऽक-

कथं प्रभुः ॥ १२ ॥ कश्चिन्न निहतो बाहो द्रोणकर्मरूपादिभिः ।
 परयां निहतः पिते तस्ममाचक्षु केशव ॥ १३ ॥ स हि द्रोणश्च
 भीष्मश्च कर्णश्च बलिनां वरम् । सर्वते ए रणे नित्यं दुःखितः
 पृथकी मम ॥ १४ ॥ एतंविधं बद्ध तदा विलपन्तं स दुःखितम् ।
 पितरं दुःखिततरो गोविन्दो वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥ न तेन
 विकृतं वक्तुं कृतं संग्राममूर्धनि । न पृष्ठतः कृतयापि संग्राम-
 स्तेन दुस्तरः ॥ १६ ॥ निहत्य पृथिवीपालान् स चक्षुश्चतसङ्घः ।
 खिदितो द्रोणकर्णाभ्यां द्रोःशासनिवशगतः ॥ १७ ॥ एको ह्येकेन
 सततं युध्यमानो यदि प्रभो । न स शक्येत संग्रामे निहन्तुमपि
 वञ्चिणा ॥ १८ ॥ समाकृते च संग्रामात् पार्थ संग्रमकैस्तदा ।
 पर्यवर्ष्यत संक्रुद्धैः स द्रोणादिभिराहवे ॥ १९ ॥ ततः शत्रुवधं
 कृत्वा सुमहान्तं रणे पितः । दीहितस्तत्र वार्ष्णेय द्रोःशासनि-
 वशगतः ॥ २० ॥ नूनञ्च स गतः स्वर्गं जहि शोकं महामते । न
 हि व्यसनमासाद्य सौदन्ति कृतबुद्धयः ॥ २१ ॥ द्रोणकर्मप्रभृतयो
 धेनू प्रतिसमाश्रिताः । बलि महेन्द्रप्रतिमाः स कथं नाप्रयाद्विवम्
 ॥ २२ ॥ स शोकं जहि दुःखं मा च मन्वुवशंगमः । शस्त्रपूतां
 हि स गतिं गतः परपुरञ्जयः ॥ २३ ॥ तस्मिंस्तु निहते वीरे
 सुभद्रेयं स्वसा मम । दुःखार्त्ताथो पृथां प्राप्य कुररौव ननाद्
 च ॥ २४ ॥ द्रौपदी च समासाद्य पर्यपृच्छन् दुःखिता । वार्ष्णे-
 क्क दारकाः सर्वे द्रष्टुमिच्छामि तानहम् ॥ २५ ॥ तस्यास्तु वचनं
 श्रुत्वा सर्वास्ताः कुरुयोपितः । भुजाभ्यां परिगृह्यैना चक्रुः
 परमार्त्तवत् ॥ २६ ॥ उत्तराद्वाब्रवीद्धरे भर्ता स क्रतु ते गतः ।
 क्षिप्रमागमनं मद्यं तस्य त्वं वेदस्व च ॥ २७ ॥ तनु नाम
 सर्वैराटिः श्रुत्वा मम गिरं सदा । भवनान्निष्यतत्याशु कक्षा-
 न्नाश्वेति ते पतिः ॥ २८ ॥ अभिमन्योः कुशलिनो मातुलास्ते
 महारथाः । कुशलज्ञानुवन् सर्वे त्वां युधुत्समिहागतम् ॥ २९ ॥

पापसु मेऽद्य संशामं यथापूर्वमरिन्दम् । कक्षादिवं विश्ववतीं
 नाद्येह प्रतिभाषसे ॥ ३० ॥ एवमादि तु वार्ष्णेयास्तथास्तत्
 परिदिवितम् । श्रुत्वा पृथा सुदुःखार्ता मनैर्वाक्यमवाब्रवीत् ॥३१॥
 सुभद्रे वासुदेवेन तव्वा सात्यकिना रणे । पिता च क्षात्रितो
 बालः स हतः कालधर्मणा ॥ ३२ ॥ ईदृशो मर्त्याधर्मोऽयं मा
 शुचो यदुनन्दनि । पुत्रो हि तव दुर्धर्षः सम्प्राप्तः परमां गतिम्
 ॥ ३३ ॥ कुले महति जातासि क्षत्रियाणां महात्मनाम् । मा
 शुचयपलाक्षि त्वं पद्मपत्रनिभेषुणे ॥ ३४ ॥ उत्तैरां त्वमवेक्षस्व
 गुर्विणीं मा शुचः शुभे । पुत्रमेया हि तस्याशु जनविष्यति
 भाविनी ॥ ३५ ॥ एवमाश्र्वापयित्वैनां कुन्ती यदुक्त्वोदह ।
 विहाय शोकं दुर्धर्षं श्राद्धमस्य चकल्पयत् ॥ ३६ ॥ समनुज्ञाय
 धर्मज्ञा राजानं भीमसेन च । यमो यमोपमो चैव दहो दाना-
 न्यनेकशः ॥ ३७ ॥ ततः प्रदाय वल्कीर्णां ब्राह्मणाय यदुदह ।
 समाह्वय तु वार्ष्णेयीं वैराटीमब्रवीद्विन्दम् ॥ ३८ ॥ वैराटि नेह
 सन्तापस्त्वया कार्थीं क्षनिन्दिते । भर्तारं प्रति सुयोणि गर्भंक्षं
 रक्ष वै शिशुम् ॥ ३९ ॥ एवमुक्त्वा ततः कुन्ती विरराम महा-
 द्यते । तः समनुज्ञाय चैवमां सुभद्रां समुपानयम् ॥ ४० ॥ एवं स
 निधनं प्राप्नो दौहित्रस्तत्र मानद । सन्तापं त्यज्य दुर्धर्षं मा च
 शोके मनः कृष्या ॥ ४१ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि

एकप्रष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतत् श्रुत्वा तु पुत्रस्य वचः शूरात्मज-
 स्तदा । विहाय शोकं धर्मात्मा दहो श्राद्धमनुत्तमम् ॥ १ ॥ तथैव
 वासुदेवस्य स्वस्तीयस्य महात्मनः । इति तस्य पितुर्भित्त्यमकरी-

शीर्षद्विकम् ॥ २ ॥ पटिं घतवृक्षाणि ब्राह्मणानां महो-
 जसाम् । विधिवद्भोजयामास भीक्षुं सर्वगुणान्वितम् ॥ ३ ॥
 आच्छाद्य च महाबाहुर्घनदण्ड्यामपानुदत् । ब्राह्मणानां तदा
 कृण्वस्तद्भूक्षीमर्षणम् ॥ ४ ॥ सुवर्षस्यैव गार्थैव घयनाच्छादनं
 तथा । शीयमानं तदा विप्रा बर्षतामिति चानुवन् ॥ ५ ॥ वासु-
 देवोऽथ हाथाहीं बलदेवः ससात्यकिः । अभिमन्योस्तदा आह-
 मकुर्वन् सत्यकस्तदा ॥ ६ ॥ अतीव दुःखसन्तप्ता न घमं शोष-
 क्षीभिरे । तथैव पाण्डवा वीरा नगरे नागसाङ्घये ॥ ७ ॥ नोपा-
 गच्छन्त वै शान्तिमभिमन्युविनाकृताः । सुबहूनि च राजेन्द्र
 द्विवसानि विशाटजा ॥ ८ ॥ नाभुङ्क्त पतिदुःखार्ता तदाभूत्
 करुणं महत् । कुक्षिस्थ एव तस्याथ गर्भो वै संप्रसूयते ॥ ९ ॥
 आजगाम ततो व्यासो शाला दिव्येन चक्षुषा । समागम्याब्रवी-
 क्षीमान् पृथां पृथुललोचनाम् ॥ १० ॥ उत्तराशु महातेजाः शोकः
 सन्त्यज्यतामयम् । भविष्यति महातेजाः पुत्रस्तव यद्यस्मिन् ॥ ११ ॥
 प्रभावादासुदेवस्य मम व्याहरणादपि । पाण्डवानामयज्ञान्ते
 पाक्षयिष्यति मेदिनीम् ॥ १२ ॥ धनञ्जयञ्च संप्रेष्य धर्मराजस्य
 शृण्वतः । व्यासो वाक्यमुवाचेदं हर्षयन्निव भारत ॥ १३ ॥ पौत्र-
 स्तव महाभागो जनिष्यति महामनाः । पृथुं सागरपर्शुन्तां
 पाक्षयिष्यति धर्मतः ॥ १४ ॥ तस्माच्छोकं कुरुश्रेष्ठ जहि तमरि-
 कर्षण । विचार्यमत्र न हि ते सत्यकेतहविष्यति ॥ १५ ॥ यथापि
 वृश्चिर्वीरेण कृष्णान् कुरुनन्दन । पुरोक्तं तत्तथा भावि मा ते-
 ऽव्यास्तु विचारणा ॥ १६ ॥ विक्रुधानां गतो लोकानस्रवानाल-
 निर्झितान् । न स शोच्यस्त्वया वीरो न शन्यैः कुरुभिस्तथा
 ॥ १७ ॥ एवं पितामहेनोक्तो धर्मात्मा स धनञ्जयः । त्वज्जा शोकं
 महाराज हृष्टकपोऽभवत्तदा ॥ १८ ॥ पितापि तव धर्मज्ञ गर्भं
 नन्विन्नहामते । अयर्षत यथाकामं शुक्रपक्षे यथा शशी ॥ १९ ॥

ततः सङ्घोदकामास व्यासो धर्मात्मकं नृपम् । पश्यन्नेवं प्रति तदा
 ततः सोऽन्तर्हितोऽभवत् ॥ २० ॥ धर्मराजोऽपि मेधावी युष्मा
 व्यावस्य तद्वचः । विसृज्यमानयने तात चकार गमने मतिम् ॥ २१ ॥

इति पश्यन्नेषपर्वणि अनुगीतापर्वणि
 द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

जनमेजय उवाच । युष्मैतद्वचनं ब्रह्मन् व्यासेनोक्तं महात्मना ।
 पश्यन्नेवं प्रति तदा किं भवः प्रचकार च ॥ १ ॥ इत्यस्य यत्कृ-
 प्तेन निहितं वसुधातले । तदवाप कथञ्चेति तस्य ब्रूहि दिजो-
 त्तम ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । युष्मा द्वैपायनवचो धर्मराजो युधि-
 छिरः । भ्रातॄन् सर्वान् समानाथ्य काले वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥
 पर्जनं भीमसेनञ्च माद्रीपुत्री यमावपि । शूतं वा वचनं वीराः
 सौहृदात् यत्कृत्वात्मना ॥ ४ ॥ कुरुणां हितकामेन प्रोक्तं हृद्येन
 धीमता । तपोव्रतेन महता सुहृदां भूमिमिच्छता ॥ ५ ॥ गुरुणा
 धर्मशीलेन व्यासेनाद्भुतकर्मणा । भीष्मेण च महाप्राज्ञ गोवि-
 न्देन च धीमता ॥ ६ ॥ संख्यत्य तद्वचं सम्यक् कृतमिच्छामि
 पाण्डवाः । आदत्याश्च तदाज्ञे च सर्वेषां तद्वि नो हितम् ॥ ७ ॥
 अनुबन्धे च कल्याणं वदाचो ब्रह्मवाग्निनः । इमं हि वसुधा सर्वा
 सीशरत्ना कुक्षदद्याः ॥ ८ ॥ तच्चावष्ट तदा व्यासो मस्तस्य
 धनं नृपाः । यद्येतदो बह्वमतं मन्यध्वं वा क्षमं यदि ॥ ९ ॥
 तदानवामेव धनं कथं वा भीम मन्यसे । इत्युक्तवाक्ये नृपतौ
 तदा कुक्षकुक्षीद्वह ॥ १० ॥ भीमसेनो नृपयेष्ठं प्राञ्जलिर्वाक्य-
 मब्रवीत् । रोचते मे महाबाहो यद्विद्ं भाषितं त्वया ॥ ११ ॥
 व्यासाख्यातस्य विसृज्य समुपानयनं प्रति । ब्रूहि तत् प्राप्नुयामिह

धनमाविशितं धर्मो ॥ १२ ॥ इतमेव महाराज भविदिति यतिर्मम ।
 ते वक्षं प्रशिपातेन गिरिमस्य महात्मनः ॥ १३ ॥ तदानवाम
 भृशन्ते समस्यैषा कपर्दिनम् । तं विभुं देवदेवेशं तस्यैवानुचरांश्च
 तान् ॥ १४ ॥ प्रमाद्याशमवाप्सामो नूनं वाग्बुद्धिकर्मभिः । रक्षन्ति
 ये च तद्द्रव्यं किन्नरा रोद्रदर्शनाः ॥ १५ ॥ ते च वक्ष्या भविष्यन्ति
 प्रसन्ने हृषभध्वजे । श्रुत्वैवं वदतस्तस्य वाक्यं भीमस्य भारत ॥ १६ ॥
 प्रीतो धर्मात्मजो राजा बभूवातीव भारत । अर्जुनप्रमुखाश्चापि
 तथेयेवानुवन् वचः ॥ १७ ॥ कृत्वा तु पाण्डवाः सर्वे रत्नाहरण-
 निश्चयम् । सेनामाज्ञापयामासुर्नक्षत्रेऽहनि च ध्रुवे ॥ १८ ॥ ततो
 ययुः पाण्डुसुता ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य च । अर्चयित्वा सुरश्रेष्ठं
 पूर्वमेव महेश्वरम् ॥ १९ ॥ मोदकीः पायसेनाय मांनपूपैस्तथैव च ।
 आत्मस्य च महात्मानं प्रययुर्मदिता भृशम् ॥ २० ॥ तेषां प्रवा-
 स्यतां तत्र मङ्गलानि शुभान्यथ । प्राङ्गः प्रहृष्टमनसो द्विजाश्रा
 नागराश्च ते ॥ २१ ॥ ततः प्रदक्षिणीकृत्य शिरोभिः प्रणिपत्य च ।
 ब्राह्मणानन्निषहितान् प्रययुः पाण्डुनन्दनाः ॥ २२ ॥ समनुष्ठाप्य
 राजानं पुत्रशोकसमाहतम् । धृतराष्ट्रं सभार्थं वै पृथाञ्च पञ्च-
 क्षोचनाम् ॥ २३ ॥ मूले निक्षिप्य कौरव्यं युयुत्सुं धृतराष्ट्रजम् ।
 सम्पूज्यमानाः पौरैश्च ब्राह्मणैश्च मनीषिभिः ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि
 त्रिपद्योऽध्यायः ॥ ६३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते प्रययुर्हृष्टाः प्रहृष्टनरवाहनाः ।
 एषधीषिण महता पूरयन्तो वसुधराम् ॥ १ ॥ संस्तूयमानाः
 स्तुतिभिः सूतमागधवन्दिभिः । खेन सैन्येन सम्वीता यथादित्याः
 स्वरश्मिभिः ॥ २ ॥ पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन नृहनि ।

बभौ युधिष्ठिरस्तत्र यौर्वनाख्यानिबोहुराद् ॥ ३ ॥ जवाग्रिषः
 मृष्टानां नराणां पथि पाण्डवः । प्रत्यक्ष्वायमान्वायं सबाहू
 पुरुषर्षभः ॥ ४ ॥ तथैव सैनिका राजन् राजानमनुवाप्ति वी ।
 तेषां हस्तहस्ताद्यद्वी दिवं स्तव्या व्यतिष्ठत ॥ ५ ॥ सराधि
 सरितसैव वनान्युपवनानि च । अत्यन्नामन्वहाराजो गिरिं चाप्य-
 न्वपद्यत ॥ ६ ॥ तस्मिन् द्विषे च राजेन्द्र बल तत् द्रव्यमुत्तमम् ।
 चक्रे निवेशनं राजा पाण्डवैः सह सैनिकैः ॥ ७ ॥ श्विषे च
 शमे चैव तदा भरतसत्तम । अग्रतो ब्राह्मणान् कृत्वा तपोविद्या-
 दमान्वितान् ॥ ८ ॥ पुरोहितञ्च कौरव्य वैश्वेदाङ्गपारगम् ।
 यान्निवेशञ्च राजानो ब्राह्मणाः सपुरोधसः ॥ ९ ॥ कृत्वा यान्तिं
 सबाह्यायं सर्वशः पर्यवारयन् । कृत्वा तु मध्ये राजानममात्यांश्च
 सबाविधि ॥ १० ॥ षट्पदं नवसंस्थानं निवेशं चक्रिरे दिजाः ।
 नक्षत्राणां वारणेन्द्राणां निवेशञ्च सबाविधि ॥ ११ ॥ कारविद्या
 च राजेन्द्रो ब्राह्मणानिदमब्रवीत् । यस्मिन् कार्यं दिक्सेहो
 नक्षत्रे द्विषसे शुभे ॥ १२ ॥ यथा भवन्तो मन्यन्ते कर्तुं नर्हन्ति
 तत्तथा । न नः कात्यायनो वै स्याद्विद्विष परिब्रह्मताम् । इति
 निश्चित्य विप्रेन्द्राः श्रिततां बदनन्तरम् ॥ १३ ॥ शुभैतद्वचनं राज्ञो
 ब्राह्मणाः सपुरोधसः । इदंमूर्ध्वो मृष्टा धर्मराजप्रियथवः
 ॥ १४ ॥ अथैव नक्षत्रमहत्त पुण्यं वतामहे येष्टतमश्रिवाह ।
 अशोभिरदोह वसाम राजन् उपोष्यताञ्चापि भवद्विरय ॥ १५ ॥
 शुद्धा तु तेषां दिक्कल्पमानां कृतोपवासा रजनीं नरेन्द्राः । अणु-
 प्रतीताः कुशसंस्तारेषु यथाध्वरे प्रज्ज्वलिता कृतायाः ॥ १६ ॥ ततो
 निष्ठा सा व्यगमन्महात्मनां संश्रुस्वतां विप्रसमीरिता गिरः । ततः
 प्रभाते विमली दिक्पथमा वचोऽब्रुवन् धर्मसुतं नराधिपम् ॥ १७ ॥

इति पञ्चमेऽध्याये अनुगीतापर्वणि सुवर्षकोपसम्प्राप्ते

चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

ब्राह्मणा जयः । त्रिवतामुपहारोऽस्य ताम्बकस्य महा-
 ज्ञनः । दक्षोपहारं नृपते ततः स्वार्थं यतामहे ॥ १ ॥ शुद्धा तु
 वचनं तेषां ब्राह्मणानां युधिष्ठिरः । गिरौघस्य यवान्वावमुप-
 हारंमुपाहरत् ॥ २ ॥ आरुयेन तर्पयित्वाग्निं विधिवत् संस्कृतेन
 च । मन्त्रसिद्धं चक्रं कृत्वा पुरोधाः स यवां तदा ॥ ३ ॥ स
 यहीत्वा सुमनसो मन्त्रपूता जनाधिप । मोक्षिः पावसेनाथ
 मांशैषोपाहरदनिम् ॥ ४ ॥ सुमनोभिय चित्राभिलीजैस्त्रावचै-
 रपि । सर्वं घृष्टतमं कृत्वा विधिवदेदपारगः ॥ ५ ॥ क्रिडुराणां
 ततः पद्माक्षकार बलिमुद्धमम् । यक्षेन्द्राय कुबेराय मणिभद्राय
 चैव च ॥ ६ ॥ तथान्येषाञ्च यक्षाणां भूतानां पतयश्च ये । कृष्ण-
 रेण च मासिन निवापैस्तिक्ष्णसंयुतैः ॥ ७ ॥ शोदनं कुशुभः कृत्वा
 पुरोधाः समुपाहरत् । ब्राह्मणेभ्यः सहस्राणि गवां दत्त्वा तु
 भूमिपः ॥ ८ ॥ नक्षत्रराणां भूतानां व्यादिदिष वज्रं तदा ।
 धृपगन्धनिवृहन्तत् सुमनोभिय संवृतम् ॥ ९ ॥ शुशुभे खान-
 मत्यर्थं देवदेवस्य पार्थिव । कृत्वा पूजाञ्च रुद्रस्य गगानाञ्चैव
 सर्वशः ॥ १० ॥ यद्यो व्यासं परस्कृत्य नृपो रत्ननिधिं प्रति ।
 पूजयित्वा धनाध्यक्षं प्रणिपत्याभिवाद्य च ॥ ११ ॥ सुमनोभि-
 विचित्राभिरूपैः कृष्णरेण च । शङ्कादींश्च निधीन् सर्वान् निधि-
 पात्रांश्च सर्वशः ॥ १२ ॥ पश्चैयित्वा दिजाग्रान् स स्वस्तिवाच्य
 च कौशेवान् । तेषां पुण्याङ्घ्रिणिण तेजसा समवस्थितः ॥ १३ ॥
 प्रातिमान् स कुरुक्षेत्रः खानवामास तदनम् । ततः पात्रीः
 सकरका बहुरूपा मनोरमाः ॥ १४ ॥ भृङ्गराणि क्रटाहानि
 कलसान् बह्वमानकान् । बह्वनि च विचित्राणि भाजनानि सह-
 स्रशः ॥ १५ ॥ सदारवामास तदा धर्मराजो युधिष्ठिरः । तेषां
 लक्षगमप्यासीन्नहान् करपुटस्तदा ॥ १६ ॥ नहञ्च भाजनं राजन्
 तुलावेमभवत्कृप । वाहनं पाण्डुपुत्रस्य तत्राशीत्तु विष्णोः ॥ १७ ॥

पष्टिरुद्रसहस्राणि यतानि दिगुणा हयाः । वारणाश्च महा-
 राज सहस्रयतसम्भिताः ॥ १८ ॥ शकटानि रथाश्चैव तावद्वि-
 करेणवः । खराणां पुरुपाणाञ्च परिसंख्या न विद्यते ॥ १९ ॥
 एतन्नित्तं तद्भवद्यदुद्धे युधिष्ठिरः । षोडश्याष्टौ चतुर्विंशसहस्रं
 भारलक्षणात् ॥ २० ॥ एतेष्वादाय तद्द्वयं पुनरभ्यर्षा वास्तवः ।
 महादिवं प्रतिवयौ परं नामाह्वयं प्रति ॥ २१ ॥ देपायनाभ्यनु-
 श्रुतः पुरस्कृत्य पुरोहितम् । गोयुते गोयुते चैव न्यवसत् पुरुष-
 र्षभः ॥ २२ ॥ सा पुराभिमुखी राजन्नुवाह महती चमूः ।
 कृष्णाद्भ्रविणभारार्ता हर्षयन्ती कुण्डह्वान् ॥ २३ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि सुवर्षकोपसम्प्राप्ती
 पञ्चपटोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु वासुदेवोऽपि वीर्य-
 वान् । उपायाहृणिभिः सार्द्धं परं वारणासाह्वयम् ॥ १ ॥ सम-
 वाजिमेधस्य विदित्वा पुरुषर्षभः । यद्योक्तो धर्मपूत्रेण प्र-
 सपुरीं प्रति ॥ २ ॥ रीञ्जिणेयं संहितो युयुधानेन चैव हि ।
 शरुदेशेन शस्त्रेण गद्गिन कृतवर्मणा ॥ ३ ॥ सारणेन च वीरेण
 निग्रथेनोन्मुखिन च । बलदिवं पुरस्कृत्य सभद्रासहितस्तदा ॥ ४ ॥
 श्रौपदीमुत्तराश्चैव पृथाङ्गाप्यवलोककः । समाश्रासवितुश्चापि
 क्षत्रिया निहतेश्वराः ॥ ५ ॥ तानागतान् समीचीव धृतराष्ट्रो
 महीपतिः । प्रत्यगङ्गाद्यद्यान्यार्थं विदुरश्च महामनाः ॥ ६ ॥ तत्रैव
 न्यवसत् कृष्णः स्वर्चितः पुरुपोत्तमः । विदुरेण महातेजास्तथैव
 च युयुत्सुना ॥ ७ ॥ वसत्सु वृष्णिवीरेषु तत्राथ जनमेजय ।
 जज्ञे तत्र पिता राजन् परिचित् परवीरहा ॥ ८ ॥ स तु राजा
 महाशौल ब्रह्मास्त्रेणावपीडितः । श्रुत्वा बभूव जिज्ञेष्टो हर्षमोक-

विवर्धनः ॥ ८ ॥ कृष्टानां सिंहनादिन जगानां तत्र निःस्रनः ।
 प्रविष्ट प्रदिशः सर्वाः पुनरेव व्युपारमत् ॥ १० ॥ ततः सोऽति-
 शरः कृष्यो विवेशान्तःपुरं तदा । युयुधानरितीयो वै व्यथिते-
 न्द्रिवमानसः ॥ ११ ॥ ततस्त्वरितमाशान्तौ ददर्श खां पिठश्वसाम् ।
 क्रोधन्तीमभिधावेति वासुदेवं पुनः पुनः ॥ १२ ॥ पृष्ठतो द्रौपदी-
 श्वैव सुभद्राश्च ययस्त्रिणीम् । सविक्रीशं सकरुणं बान्धवानां स्त्रियो
 वृष ॥ १३ ॥ ततः कृष्णं समासाद्य कुन्तीभोजसता तदा । प्रोवाच
 राजघाटूर्ण वासुगहदवा गिरा ॥ १४ ॥ वासुदेव महाबाहो
 सुप्रजा इवक्री त्वया । त्वन्नो गतिः प्रतिष्ठा च त्वदावन्तमिदं
 कुलम् ॥ १५ ॥ यदुप्रवीर योऽवन्ते स्वस्त्रीयस्यात्मजः प्रभो ।
 अश्वत्थान्ना हतो जातस्तमुष्नीवय केधव ॥ १६ ॥ त्वया श्वेतत्
 प्रतिज्ञातमैषीके यदुनन्दन । अहं मञ्जीवयिष्यामि मृतजातमिति
 प्रभो ॥ १७ ॥ सोऽयं जातो मृतस्तात पश्यैनं पुरुषर्षभ । उत्त-
 राश्च सुभद्राश्च द्रौपदीं माश्च माधव ॥ १८ ॥ धर्मपवञ्च भीमश्च
 फाल्गुनं नकुलं तथा । सहदेवश्च दुर्धरं सर्वाङ्गस्तातुमर्हसि ॥ १९ ॥
 अस्मिन् प्राणाः समावृत्ताः पाण्डवानां ममैव च । पाण्डोश्च पिण्डो
 दाधार्षं तथैव श्वशुरस्य मे ॥ २० ॥ अभिमन्योश्च भद्रं ते प्रियस्य
 सहस्रस्य च । प्रियमुत्पादयाद्य त्वं प्रेतस्यापि जनाईन ॥ २१ ॥
 उत्तरा हि पुरोक्तां वै कथयत्यरिसूदन । अभिमन्योर्वचः कृष्ण
 प्रियत्वात्तन्व संशयः ॥ २२ ॥ अब्रवीत् किल दाधार्षं वैराटी-
 मार्जुनिस्तदा । मातुलस्य कुलं भद्रे तव पुत्रो गमिष्यति ॥ २३ ॥
 गत्वा वृष्णाश्वककुलं धनुर्वेदं ग्रहीष्यति । अस्त्राणि च विचि-
 त्वाणि नीतिशास्त्रश्च केवलम् ॥ २४ ॥ इत्येतत् प्रणवात्तात सीमद्रः
 परवीरहा । कथवामास दुर्धरस्तथा चैतन्न संशयः ॥ २५ ॥
 तास्त्रां वचं प्रशन्येह बाकामो मधुसूदन । कुलस्यास्य हितार्थ-
 र्थस्त्वं कुल कथाणमुत्तमम् ॥ २६ ॥ एवमुक्त्वा तु प्रार्थितं पृथा

पुण्ड्रसोपना । उच्छिस्तं वाङ् दुःखार्ता तासांभ्याः प्रावतन्
भुवि ॥ २० ॥ अङ्गुवंशं महापराजं कर्षाः साक्षाद्विसेचसाः ।
सखीवो वासुदेवस्य जतो ज्ञात इति प्रभो ॥ २१ ॥ एवमुक्ते ततः
कुन्ती पार्थमद्राज्यनाईनः । भूमौ निपतिता चैनां सान्त्वयामास
भारत ॥ २८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि यजुर्गीतापर्वणि परिशिष्टाध्यायने
षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

वैशम्पायन उवाच । उत्थितायां पृथायान्तु सुभद्रा भारतरं
तदा । दृष्ट्वा चक्रोप दुःखार्ता वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ पुच्छरी-
काच्च पश्य त्वं पौत्रं पार्थस्य धीमनः । परिवीणेषु कुरुषु परि-
क्षीणं गतायुषम् ॥ २ ॥ इषीका श्रेणपुत्रेण भीमसेनार्थमुद्यता ।
सोत्तरायां निपतिता विजये मयि चैव ह ॥ ३ ॥ शैवं विदीर्षं
हृदये मयि तिष्ठति केचन । यत्र पश्यामि दुःखं सद्यप्यतन्तु तं
प्रभो ॥ ४ ॥ किन्त्र वक्ष्यति धर्मात्मा धर्मराजो बुधितिः ।
भीमसेनार्जुनो चापि मादृवत्याः सुतो च तो ॥ ५ ॥ अ-
भिमन्योस्तनयं जानन्नृ सतमेव च । मुषिता इव वार्थाय श्रेणपुत्रेण
पाण्डवाः ॥ ६ ॥ अभिमन्युः प्रियः कृष्ण भ्रातृणां नात्र संघयः ।
ते श्रुत्वा किन्त्र वक्ष्यन्ति श्रेणपुत्रास्तनिजिता ॥ ७ ॥ भवितातः
परं दुःखं किन्त इत्यज्यनाईन । अभिमन्योः सुतात् कृष्ण ज्ञाता-
ज्जातादरिन्दम् ॥ ८ ॥ साहं प्रमादधे कृष्ण ज्ञामद्य गिरसा नता ।
पुष्येवं द्रौपदी चैव ताः पश्य पुरुषोत्तम ॥ ९ ॥ वदा श्रेणसुतो
गर्भान् पाण्डूनां हन्ति माधव । तदा किञ्च जघा द्रौणि
ब्रह्मेनोक्तोऽरिमईन ॥ १० ॥ अकामं त्वां करिष्यामि ब्रह्मदत्तं
नराधम । अहं मञ्जीपक्षिष्यामि किरीटिनवयात्मजम् ॥ ११

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा जानामासं ब्रह्मन् । प्रसाद्ये त्वां दुर्बलं
 जीवतामभिमन्युजः ॥ १२ ॥ यद्येतत्त्वं प्रतिशुत्य न करोषि वचः
 श्रुतम् । सफलं तृणियाद्दूकं मृतां मामवधारय ॥ १३ ॥ अभि-
 मन्योः सुतो वीर न सक्तीवति यद्यवम् । जीवति त्ववि दुर्बलं
 किं करिष्याम्यहं त्वया ॥ १४ ॥ सक्तीवयै नं दुर्बलं मृतं त्वमभि-
 मन्युजम् । सदृशात्सुतं वीरं प्रस्यं वर्षन्निवास्वदः ॥ १५ ॥ त्वं
 हि कैश्व धर्मात्मा सत्यवान् सत्यविक्रमः । सतीं वाचमृतां कर्तु-
 मर्हसि त्वमरिन्दम ॥ १६ ॥ इच्छन्नपि हि लोकांस्त्रीन् जीवष्या
 मृतानिमान् । किं पुनर्दयितं जातं स्वस्त्रीयस्यात्मजं मृतम् ॥ १७ ॥
 प्रभावज्ञानि ते कृष्ण तस्मात्त्वां याचयाम्यहम् । कुरुष्व पाशु-
 पुत्राणामिमं परमनुग्रहम् ॥ १८ ॥ स्वसेति वा महावाची हत-
 पुत्रेति वा पुनः । प्रपन्नां मामियञ्चेति दयां कर्तुमिहार्हसि ॥ १९ ॥

इति अष्टमोऽध्यायः । अनुगीतापर्वणि परिशिष्यककवने
 सप्तमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

शैश्यावन उवाच । एवमुक्तस्तु राजेन्द्र कैशिका दुःख-
 स्तः । तद्येति व्याजहारोच्चैर्हृदयन्निव तं जनम् ॥ १ ॥
 वाक्येनैतेन हि तदा तं जनं पुरुषर्षभः । हादवामास स विभु-
 र्धर्मात्तं सल्लोलैरिव ॥ २ ॥ ततः स प्राविशत्तूष्णं जम्बवेज्ज पितु-
 र्भव । शशितं पुरुषव्याघ्रं सितैर्माख्यैर्यथाविधि ॥ ३ ॥ अपां
 कुशैः सुपूषैश्च विम्वस्तैः सर्वतो दिग्भम् । घृतेन तिन्दुकास्ततैः
 सर्षपैश्च महाभुज ॥ ४ ॥ अक्षैश्च विमलैर्यस्तैः पावकैश्च समन्ततः ।
 सुवाभिवाभिरामाभिः परिचारार्थमावृतम् ॥ ५ ॥ इक्षैश्च परितो-
 धीर भिषग्भिः कुशलैस्तथा । ददधं च स तेजस्वी रञ्जोघ्नाभ्यपि
 सर्वथः ॥ ६ ॥ इत्याणि स्थापितानि च विधिवत् कुशलैर्जनैः ।

तदा युक्तं तद्गुहा जगद्वेद्यं वितुस्तव । - हटोऽभवत्पृथीकेषु-
 चायुः सञ्चिति चाब्रवीत् ॥ ७ ॥ तदा भुवति वाञ्छंश्चि प्रहृष्टवर्णे
 तदा । शीघ्रं हरिता गत्वा वैराटीं वाञ्छनब्रवीत् ॥ ८ ॥
 अथमावाति ते भद्रे श्वशुरो मधसूदनः । पुराणतिरचिन्वाजा
 समीपमपराजितः ॥ ९ ॥ सापि वाञ्छकृत्वां वाचं निश्चञ्चाशूषि
 चैव ह । दृष्ट्वा ताभवद्देवी देववत् कृष्णमीयुषी ॥ १० ॥ सा तथा
 दृष्टमानेन हृदयेन तपस्विनी । दृष्ट्वा गोविन्दमावाप्तं कृपयं
 पथ्येदेववत् ॥ ११ ॥ पुण्डरीकाक्ष पञ्चावां बालीम हि विनाङ्गतौ ।
 अभिमन्युश्च माञ्चैव हतौ तुच्छं जनार्दन ॥ १२ ॥ वाञ्छंश्च मधु-
 हन् वीर धिरसा ह्यं प्रसादये । शीघ्रपुत्रास्त्रनिर्हृन्धं जीवयैनं
 ममात्मजम् ॥ १३ ॥ यदि सा धर्मराज्ञा वा भीमसेनेन वा पुनः ।
 त्वा वा पुण्डरीकाक्ष वाक्यमुक्तमिदं भवेत् ॥ १४ ॥ अजानती-
 मिषीकेयं जनिर्वीं हन्त्विति प्रभो । अहमेव विनष्टा स्यां नैतदेव
 गतं भवेत् ॥ १५ ॥ गर्भस्थस्यास्य बालस्य ब्रह्मास्त्रेण निपातनम् ।
 कृत्वा नृपसं दुर्बुद्धिर्द्रीणिः किं फलमकुरुते ॥ १६ ॥ सा ह्यं प्रसाद्य
 धिरसा याचे अयनिवर्षणम् । प्राणांस्त्रय्यामि गोविन्द नायं
 अस्त्रीवते यदि ॥ १७ ॥ अस्त्रिन् हि बहवः साधो धी ममाह
 मनोरथाः । ते शीघ्रपुत्रेण हताः क्रियु जीवामि केशव ॥ १८ ॥
 पापीभ्यम मतिः कृष्ण पूर्योत्सहा जनार्दन । अभिवाद्दक्षिणे ह्यं
 कृष्ण तदिदं वितथीकृतम् ॥ १९ ॥ अपञ्चाक्षस्य दावाद्दे हृते-
 ऽस्त्रिन् पुण्डरीकम् । विफला मे हताः कृष्ण हृदि सर्वे मनोरथाः
 ॥ २० ॥ अपञ्चाक्षः क्रियातीव प्रियस्ते मधुसूदन । सुतं पञ्च
 जमस्यैमं ब्रह्मास्त्रेण निपातितम् ॥ २१ ॥ कृतघ्नोऽयं नृपसोऽयं
 असाध्य जनकस्तथा । यः पाण्डवीं शिवं त्यक्त्वा गतोऽस्य यम-
 सादनम् ॥ २२ ॥ मया चैतत् प्रतिघातं दण्डमूर्धनि केशव ।
 अभिमन्यौ हृते वीर जामेध्याम्यधिरादि ॥ २३ ॥ तच्च नाकरव

कृष्णं दृष्ट्वा जीवितप्रिया । इदानीं मां गतां तत्र किञ्च वक्ष्यति
प्राणानि ॥ २४ ॥

इति अष्टमेऽध्यायः । अनुगीतापर्वणि परिशिष्टप्रथमकवने
अष्टषष्टीऽध्यायः ॥ ६८ ॥

वैशम्पायन उवाच । सैवं विलप्य करुणं सोऽन्नादेव तपस्विनी ।
सत्तरा न्यपतद्भूमौ कृपणा पुत्रस्यदिनी ॥ १ ॥ तान्नु दृष्ट्वा निप-
सितां हतपुत्रपरिच्छेदाम् । चक्रोऽप्य कुन्ती दुःखार्ता सर्वाश्च भरत-
स्त्रियः ॥ २ ॥ मुहूर्तमिव राजेन्द्र पाण्डवानां निवेग्नम् । अप्रेक्ष-
णीयमभवदार्तस्वरजिनादिनम् ॥ ३ ॥ सा मुहूर्तश्च राजेन्द्र पुत्र-
योकाभिषीडिता । कम्पलाभिहता वीर वैराटी त्वभवत्तदा ॥४॥
प्रतिबुध्य तु सा संशामुत्तरा भरतर्षभ । अङ्गमारोप्य तं पुत्रमिदं
वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ धर्मज्ञस्य सुतः स त्वमधर्मं नावबुध्यसे ।
वस्त्रं वृष्णीप्रवीरस्य कुरुष्वे नाभिवादनम् ॥ ६ ॥ पुत्र गत्वा
मम वक्षो ब्रूयास्त्रं पितरन्विदम् । दुर्मरं प्राणिनां वीर काली-
प्राप्ते कथञ्चन ॥ ७ ॥ याहं त्वया विनाद्येह पत्या पुत्रेण चैव
ह । मर्त्ये सति जीवामि हतस्वस्तिरकञ्चना ॥ ८ ॥ अथवा
धर्मराज्ञाहमनुज्ञाता महाभुज । भक्षयिष्ये विषं घोरं प्रवेच्छे
वा हताशनम् ॥ ९ ॥ अथवा दुर्धरं तात यदिदं मे सहस्रधा ।
पतिपुत्रविहीनाया हृदयं न विदोष्येते ॥ १० ॥ उत्तिष्ठ पुत्र
पञ्चेमां दुःखितां प्रपितामहीम् । आर्तासुपपुतां शोनां निमग्नां
शोकसागरे ॥ ११ ॥ आर्याश्च पञ्च पाण्डुर्लौ सखतीश्च तप-
स्विनीम् । माञ्च पश्य सदुःखार्तां व्याधविहां ऋगीमिव ॥ १२ ॥
उत्तिष्ठ पञ्च वदनं लोकनाथस्य धीमतः । पुण्डरीकपञ्चाभाहं
पुरैव वपसीहणम् ॥ १३ ॥ एवं विप्रस्यपन्तीन्तां दृष्ट्वा निपातितां

पुनः । उत्तरां ताः स्त्रियः सर्वाः पुनस्तथापर्यन्ततः ॥ १४ ॥
 उत्थाय च पुनर्धैर्यात्तदा मत्स्यपतेः सुता । प्राञ्जलिः पुच्छरी-
 कासं भूमावेवाभ्यवाद्भवत् ॥ १५ ॥ श्रुत्वा स तस्या विपुलं विश्वासं
 पुनर्घर्षभः । उपसृष्ट्य ततः कृशो ब्रह्मास्त्रं प्रत्यसंहरत् ॥ १६ ॥
 प्रतिजघ्ने च दायाहंस्तस्य जीवितुमन्यतः । पन्नवीक्ष्य विशुद्धात्मा
 सर्वं विश्वावचन् जगत् ॥ १७ ॥ न ब्रवीम्यन्तरे मिथ्या सत्यमेत-
 द्बुविद्यति । एष मञ्जीव्याम्येनं पश्यतां सर्वदेहिनाम् ॥ १८ ॥
 नोक्तपूर्वं मया मिथ्या सैरेष्वपि कदाचन । न च युद्धात् परा-
 हन्तस्तथा संजीवतामयम् ॥ १९ ॥ यथा मे दयितो धर्मो ब्राह्म-
 षाश्च विवेपतः । अभिमन्योः सुतो जातो मृतो जीवत्ययं तथा
 ॥ २० ॥ यथाहं नाभिजानामि विजयेन कदाचन । विरोधन्तेन
 सत्येन मृतो जीवत्ययं शिशुः ॥ २१ ॥ यथा मय्यन्न चर्मैव मयि
 नित्यं प्रतिष्ठितौ । तथा मृतः शिशुरयं जीवितामभिमन्यजः ॥ २२ ॥
 यथा कंसस्य केशी च धर्मेण निहतो मया । तेन मयेन वाक्सीष्य
 पुनः मञ्जीवतामयम् ॥ २३ ॥ इत्युक्तो पासुर्देवेन स वाली भव-
 पभ । यतैः हनैर्महाराज प्रास्यन्त सनेतनः ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगोतापर्वणि परीक्षितः कृष्णान्
 सञ्जीवने एकोनसप्तोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ब्रह्मास्त्रन्तु यदा राजन् कृशेन प्रति-
 संहृतम् । तदा तद्रेषम त्वत्पित्रा तेजसाभिविद्दीपिताम् ॥ १ ॥
 ततो रक्षांसि सर्वाणि नेशुष्यन्ता गृहन्तु तत् । पन्तरीक्षे च
 वागासीत् साधु केशव साध्विति ॥ २ ॥ तद्वस्त्रं ज्वलितहापि
 पितामहमगात्तदा । ततः प्राणान् पुनर्लभे पिता तव जनैश्चर-

॥ ३ ॥ व्यस्येष्ट च बालोऽसौ यथोत्साहं यथावसम् । बभ्रुवु-
 म्भृदिता राज्ञस्ततस्ता भरतस्त्रियः ॥ ४ ॥ ब्राह्मणान् वाचवा-
 मासुर्गोविन्दस्यैव शासनात् । ततस्ता मुदिताः सर्वाः प्रथमं सु-
 ज्जनाईनम् ॥ ५ ॥ स्त्रियो भरतसिंहानां नावं लभ्येव पारगाः ।
 कुन्ती द्रुपदपत्नी च सुमदा चीन्तरा तथा ॥ ६ ॥ स्त्रियद्यान्या
 नृसिंहानां बभ्रुवुर्हृष्टमानसाः । तत्र मजा नटायैव ग्रथिकाः
 सौख्यघायिकाः ॥ ७ ॥ सूतमागधसङ्गाद्याप्य तुवंलं जनार्दनम् ।
 कुरुवंशस्तवास्यातिरागीभिर्भरतर्षभ ॥ ८ ॥ उत्थाय तु यथा-
 कालमुत्तरा यदुनन्दनम् । अथ्यवाद्यत प्रीता सह पुत्रेण भारत
 ॥ ९ ॥ तस्य कृष्णो ददौ हृष्टो बद्ध रत्नं विविधतः । यथान्ये
 वृष्णिघाटूला नाम चास्याकरोत् प्रथः ॥ १० ॥ पितुस्तत्र महा-
 राज सत्यसन्धो जनार्दनः । परिचीणो कृत्स्ने यन्मान् जातोऽय-
 मभिमन्युजः ॥ ११ ॥ परिच्छिदिति नामास्य भवत्वित्यत्रवीनदा ।
 सोऽब्रूत यथाकालं पिता तत्र जनाधिप ॥ १२ ॥ मनः प्रह्लादन-
 द्यासोत् स्वलाकस्य भारत । मासुजातस्तु ते वीर पिता भवति
 भारत ॥ १३ ॥ अथाजम्भः सुवद्गलं रत्नमादाय पाण्डवाः । तान्
 समीपगतान् श्रुत्वा निर्ययुर्वृष्णिपुत्रवाः ॥ १४ ॥ अर्धचक्राय मास्यौघैः
 पुरुषा नागमाह्वयम् । पताकाभिर्विचित्राभिर्ध्वजैश्च विविधैरपि
 ॥ १५ ॥ वैश्वानि समलंबक्रुः पौराथापि जनेश्वर । देवतायतना-
 नाञ्च पूजाः सुविविधास्तथा ॥ १६ ॥ सन्दिदेषाथ विदुरः पाण्डु-
 पुत्र प्रियेष्ठया । राजमार्गाथ तत्रासन् सुमनोभिरलंक्रताः ॥ १७ ॥
 शुभे तेत्पुरश्चापि समुद्रोषनिमखनम् । नर्तकीयापि नृत्यङ्गि-
 गायकानाञ्च निःस्वनैः ॥ १८ ॥ आसीदैश्वर्यस्येव निवासस्तत्
 पुरस्तदा । वन्दिभिर नरै राजन् स्त्रीसहायैश्च सर्वैः ॥ १९ ॥
 तत्र तत्र विविक्तेषु समन्तादुपशोभितम् । पताका ध्वयमानाञ्च
 समस्ताम्नातरिच्छता ॥ २० ॥ अर्धयन्त्रि तदा कुक्षन् वै दक्षिणो-

मरान् । यधीययंस्तदा चापि पुरुषा राजधूर्गताः । सर्वराहु-
विहारोऽय रत्नाहरणलक्षणः ॥ २१ ॥

इति अष्टमेधपर्वणि यमुगीतापर्वणि पाण्डवागमने
सप्तमिब्रह्मोऽध्याय ॥ ७० ॥

वैशम्पायन उवाच । तान् समीपगतान् श्रुत्वा पाण्डवान्
शत्रुकर्षणः । वासुदेवः सहामात्यः प्रत्युद्यातो दिदृक्षवा ॥ १ ॥
ते समेत्य यथाधर्मं पाण्डवा वृथ्वाभिः सह । विविशुः सहिता
राजन पुरं वारणसाह्वयम् ॥ २ ॥ महतस्तस्य सैन्यस्य खर-
नेमिस्त्रनेन च । द्यावापृथिवी खड्गैव सर्वमासीत् समाहृतम् ॥ ३ ॥
ते क्रोधानग्रतः कृत्वा विविशुः स्वपरन्तदा । पाण्डवाः प्रीतमनसः
सामात्याः ससुहृद्गणाः ॥ ४ ॥ ते समेत्य यथान्यायं धृतराष्ट्रं
जनाधिपम् । कीर्त्तयन्तः स्वनामानि तस्य पादौ ववन्दिरे ॥ ५ ॥
धृतराष्ट्राद्गु च ते गान्धारीं सुवलात्मजाम् । वन्तीञ्च राज-
शार्दूल तदा भरतमन्तमाः ॥ ६ ॥ त्रिदशं पूजयित्वा च वैशम्पाय
समेत्य च । पूज्यमानाः स ते वीरा व्यरोचन्त विद्याम्बते ॥ ७ ॥
ततस्तत् परमायर्थ्यं त्रिचिदमरुदहृतम् । शूश्रुस्ते तदा वीराः
पितुस्ते जन्म भारत ॥ ८ ॥ तदुपश्रुत्य तत् कर्म वासुदेवस्य
धीमतः । पूजाहं पूजयामासुः कृष्यां देवकिनन्दनम् ॥ ९ ॥ ततः
कतिपयाहस्य व्यासः सत्यवतीसुतः । आजगाम महातेजा नगरं
नागसाह्वयम् ॥ १० ॥ तस्य सर्वं यथान्यायं पूजाञ्चक्रुः कुण्डरहाः ।
सह वृथाग्रन्थकव्याघ्रैरुपामाञ्चक्रिरे तदा ॥ ११ ॥ तत्र नामाविधा-
काराः कथाः समन्त्रिकीर्त्तय वै । युधिष्ठिरो धर्मसुतो व्याहं
यचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ भवत्प्रसादाद्भगवन् वदिहं रत्नमाहृतम् ।
उपायोक्तं तदिच्छामि वाजिनेधे महाक्रतौ ॥ १३ ॥ तममुच्चातु-

निष्कामि भवता मुनिसन्तम । खड्धोना वयं सर्वे कृशस्व च
महात्मनः ॥ १४ ॥

व्यास उवाच । अनुजानामि राजंस्त्वां क्रिवतां यदनन्तरम् ।
यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणा वता ॥ १५ ॥ अश्वमेधो हि
राजेन्द्र पावनः सर्वपापनाम् । तेनेहा त्वं विपाप्मा वै भविता
नात्र संशयः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः स तु धर्मात्मा कुहराजो मुधि-
ष्ठिरः ! अश्वमेधस्य क्रौरव्य चकाराक्षरणे मतिम् ॥ १७ ॥ समनु-
श्राप्य तत् सर्वं कृशद्वैपायनं नृपः । वासुदेवमथाभ्येत्य वाग्मी
वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥ देवकी सुप्रजा देवी त्वया पुरुषसन्तम ।
यदुभूयां त्वां महाभाहो तत् कृथास्वमिहाच्युत ॥ १९ ॥ त्वत्-
प्रभावाज्जितान् भोगानग्नीम यदुनन्दन । पराक्रमेण बुद्ध्या च
त्वयैवं निश्चिता मही ॥ २० ॥ दीक्षयस्व त्वमात्मानं त्वं हि नः
परमो गुरुः । त्वयीष्टवति द्वाप्राहं विपाप्मा भविता ह्यहम् ॥ २१ ॥
त्वं हि यज्ञोऽक्षरः सर्वस्वं धर्मस्त्वं प्रजापतिः । त्वं गतिः सर्व-
भूतानामिति मे निश्चिता मतिः ॥ २२ ॥

वासुदेव उवाच । त्वमेवेतन्महाभाहो वक्तुमर्हस्यरिन्दम । त्वं
गतिः सर्वभूतानामिति मे निश्चिता मतिः ॥ २३ ॥ त्वच्चाद्य कुम्ह-
वीराणां धर्मेण हि विराजसे । गुणीभूता ज्ञेति राजंस्त्वकी
राजा गुरुर्मतः ॥ २४ ॥ यजस्व मदनुज्ञातः प्राप्य एष क्रतुस्त्वया ।
युनक्तु नो भवान् कार्यं यत्र वाञ्छसि भारत । सत्यन्ते प्रति-
जानामि सर्वं कर्त्तास्मि तेऽनघ ॥ २५ ॥ भीमसेनार्जुनौ चैव तत्र
माद्रवतीसुतो । इष्टवन्तो भविष्यन्ति त्वयीष्टवति पार्थिव ॥ २६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि व्यासगमने

एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कृष्णेन धर्मपुत्री युधिष्ठिरः ।
व्यासमामन्त्रा मेधावी ततो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ यदा काशं
भवान् वेत्ति ह्यमेधस्य तत्त्वतः । दीक्षयस्व तदा मां क्वं लक्ष्या-
यन्तो हि मे क्रतुः ॥ २ ॥

व्यास उवाच । अहं प्रेक्षीष्य कौन्तेय वाचवत्कास्तथैव च ।
विधानं यद्यथाकालं तत्कृत्तारो न संशयः ॥ ३ ॥ चैत्रां हि
पौर्णमास्यान्तु तत्र दीक्षा भविष्यति । सद्य राः संभ्रिवन्ताश्च
यज्ञार्थं परुषपेभ ॥ ४ ॥ अश्वविद्याविद्भैव सूता विप्राश्च तदिहः ।
मेध्यमश्वं परीक्षन्तां तत्र यज्ञार्थमिदृशे ॥ ५ ॥ तमुत्सृज यथा-
शास्त्रं पृथिवीं सागराम्बराम् । स पर्यंतु ययो दीप्तं तत्र पार्थिव
दर्शयन् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः स तद्येत्युक्त्वा पाण्डवः पृथिवी-
पतिः । चकार सर्वे राजेन्द्र यथाक्तं ब्रह्मवादिना ॥ ७ ॥ सञ्चारा-
श्चैव राजेन्द्र सर्वे सकल्पिताभवन् ॥ ८ ॥ स सञ्चारान् समाहृत्य
नृपो धर्मसुतस्तदा । न्यवेदयद्दमेयात्मा कृशादेपायनाय वै ॥ ९ ॥
ततोऽब्रवीन्महातेजा व्यासो धर्मात्मजं नृपम् । यथाकालं यथा-
योगं सञ्चाः स तत्र दीक्षणे ॥ १० ॥ स्फुरय कृशैश्च शोषणो
यज्ञान्यदपि कारव । तत्र योज्यं भवेत् किञ्चिद्द्रोणं तत् क्रियता-
मिति ॥ ११ ॥ अश्वयोत्सृज्यतामद्य पृथुगामश्च यथाक्रमम् । सुगुप्त-
चरताञ्चापि यथाशास्त्रं यथाविधि ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अयमश्वो यथा ब्रह्मनुत्सृष्टः पृथिवी-
मिमाम् । चरिष्यति यथाकामं तत्र वै संविधीयताम् ॥ १३ ॥
पृथिवीं पर्यटन्तं हि तुरङ्गं कामचारिणम् । कः पाण्डुर्हित
मुने तद्ववान् वक्तुमर्हति ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः स तु राजेन्द्र कृशादेपायनो-
ऽब्रवीत् । भीमसेनाद्वरजः श्रेष्ठः सर्वधनुस्मान् ॥ १५ ॥ जिष्णु

सहिशुर्धृशुश्च स एनं पालयिष्यति । शक्तः स हि महीं जेतुं
निवातकवचान्तकः ॥ १६ ॥ तस्मिन् स्रस्ताणि दिव्यानि दिव्यं
संहननं तथा । दिव्यं धनुषेषुधो च स एनमनुयास्यति ॥ १७ ॥
स हि धर्मार्थं कुशलः सर्वविद्याविशारदः । यथाशास्त्रं नृपश्रेष्ठ
चारयिष्यति ते हयम् ॥ १८ ॥ राजपुत्री महाबाहुः श्यामो
राजीवलोचनः । अभिमन्योः पिता वीरः स एनं पालयिष्यति
॥ १९ ॥ भीमसेनोऽपि तेजस्वी कौन्तयोऽमिनविक्रमः । समर्थो
रक्षितुं राष्ट्रं नकुलश्च विद्याभ्यते ॥ २० ॥ सहदेवस्तु कौरव्य
समाधास्यति बुद्धिमान् । कुटुम्बतन्त्रं विधिवत् सर्वमेव महा-
बघाः ॥ २१ ॥ तन्तु सर्वं यथान्यायमुक्तः कुरुकुलोद्भवः । चकार
फाल्गुनश्चापि सन्दिदेश हयस्यति ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । एहजुन त्वया वीर हयोऽयं परिपाल्य-
ताम् । त्वमहीं रक्षितुं श्वेनं नान्यः कश्चन मानवः ॥ २३ ॥ ये
चापि त्वां महाबाहो प्रत्युद्यान्ति नराधिपाः । तैर्विग्रहो यथा
न स्यात्तथा कार्यं त्वयानघ ॥ २४ ॥ आस्थातव्यश्च भवता वशो-
ऽयं मम सर्वशः । पार्थिवेभ्यो महाबाहो समये गम्यतामिति ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा स धर्मात्मा भ्रातरं सव्य-
साचिनम् । भीमश्च नकुलश्चैव पुरगुप्तौ समादधत् ॥ २६ ॥ कुटुम्ब-
तन्त्रे च तदा सहदेवं युधां पतिम् । अनुमान्य महीपालं धृत-
राष्ट्रं युधिष्ठिरः ॥ २७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अश्वमेधपर्वणि अश्वमेधपर्वणि अश्वमेधपर्वणि
नियोगे हिसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

वैशम्पायन उवाच । हीनाकाशे तु संप्राप्ते ततस्तो सुमह-
र्त्विजः । विधिवद्दीक्षयान्नाश्वमेधाय पार्थिवम् ॥ १ ॥ कृत्वा

स पशुबन्धांश्च दीक्षितः पाण्डुनन्दनः । धर्मराजो महातीव्रः
 सहस्रिगभिर्वीरोत्तम ॥ २ ॥ हृद्यश्च हृद्यमेधावं स्ववशं ब्रह्म-
 वादिना । उत्पद्यतः शास्त्रविधिना व्यासेनामिततैजसा ॥ ३ ॥ स
 राजा धर्मराट् राजन् दीक्षितो विवमी तदा । सैन्यमासी
 कृष्णकण्ठः प्रदीप्त इव पावकः ॥ ४ ॥ कृष्णाजिनो दण्डपाणिः
 शोभवाचाः स धर्मजः । विवभी द्युतिमान् भूयः प्रजापतिरिवा-
 धरे ॥ ५ ॥ तथैवास्यत्किञ्च सर्वं तुल्यवेणा विद्याभ्यते । बभ्रुवु-
 रजन्घापि प्रदीप्त इव पावकः ॥ ६ ॥ श्वेताश्वः कृष्णमारं तं
 ससाराश्वं धनञ्जयः । स्वस्ति तेऽस्तु प्रजाविघ्नं पुनर्येहीति भारत
 ॥ ७ ॥ अद्यापरे मनुष्येन्द्र पुरुषा वाक्यमब्रुवन् । नैनं पश्याम
 संमर्द्धं धनुरेतत् प्रदृश्यते ॥ ८ ॥ एतद्दि भीमनिर्द्दाहं विश्रुतं
 गाण्डिवं धनुः । द्वाह्यणाश्च महीपाल बहवी वेदपारगाः ॥ ९ ॥
 विधिवत् पृथिवीपाल धर्मराजस्य ग्रामनात् । विधिपन् गाण्डिवं
 राजन् बहगोधाद्गुलितवान् ॥ १० ॥ तमश्वं पृथिवीपाल मुस्त-
 युक्तः ससार च । चाकुमारं तदा राजस्वागमत्तत् पुरं विभी
 ॥ ११ ॥ द्रष्टुकामं कुरुश्रेष्ठं प्रयास्यन्तं धनञ्जयम् । तेषामन्योऽपि
 संमर्द्दादुभेव समजायत ॥ १२ ॥ दिदृक्षुणां हृद्यन्तश्च तथैव हृद्य-
 कारिणम् । ततः शश्री महाराज दिग्घ्नं प्रतिपूरयन् ॥ १३ ॥
 बभ्रुव प्रेक्षतां नृणां कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् । एष गच्छति कौन्तेव
 तुरबधैव दीप्तिमान् ॥ १४ ॥ यमन्वेति महाबाहुः संसृगन्धनु-
 रत्तमम् । एवं शुश्राव वदतां गिरो जिष्णुरदारधीः ॥ १५ ॥
 स्वस्ति तेऽस्तु प्रजारिष्टं पुनर्येहीति भारत । अद्यापरे मनुष्येन्द्र
 पुरुषा वाक्यमब्रुवन् ॥ १६ ॥ नैनं पश्याम संमर्द्धं धनुरेतत् प्रद-
 श्यते । एतद्दि भीमनिर्द्दाहं विश्रुतं गाण्डिवं धनुः ॥ १७ ॥ स्वस्ति
 गच्छत्परिष्टो वै पथ्यानमकुनोभयम् । निवृत्तमेनं दृष्ट्वापः पुन-
 रेष्यति च धुक् ॥ १८ ॥ एवमाद्या मनुष्याणां स्त्रीणाञ्च भरत-

ईम । शुत्राथ मधुरा वाचः पुनः पुनरुदारधीः ॥ १८ ॥ वाञ्छ-
 ास्त्रस्य विषयस कुशलो यज्ञकर्मणि । प्रायात् पार्थिव सहितः
 माण्ड्यं वेदपारगः ॥ २० ॥ द्राक्षणाथ महीपालो बहवो वेद-
 पारगाः । अनुजग्ममहात्मानं क्षत्रियाश्च विषाम्पते । विधिवत्
 पृथिवीपाल धर्मराजस्य शासनात् ॥ २१ ॥ पाण्डवैः पृथिवीमश्वो
 निज्जितामस्त्रतेजसा । चकार स महाराज यथादेशश्च सत्तम ॥ २२ ॥
 तत्र युद्धानि वृत्तानि यान्यासन् पाण्डवस्य च । ताभि वच्छामि
 मे वीर विचित्राणि महान्ति च ॥ २३ ॥ स ह्ययः पृथिवीं राजन्
 प्रदक्षिणमवसंत । समारोत्तरतः पूर्वं तन्निबोध महीपते ॥ २४ ॥
 अवनद्गन् स राष्ट्राणि पार्थिवानां ह्योत्तमः । यनैस्तदा परि-
 ययौ श्वेताश्वश्च महारथः ॥ २५ ॥ तत्र संगणना नास्ति राश्या-
 मयुतशस्त्रदा । येऽयुधस्त महाराज क्षत्रिया हतवान्धवाः ॥ २६ ॥
 किराता यवना राजन् बहवोऽपि धनुर्वेराः । स्नेह्याश्चान्ये बहु-
 विधाः पूर्वं ये निहता रणे ॥ २७ ॥ आर्याश्च पृथिवीपालाः
 ब्रह्महृत्तरवाहनाः । समीधुः पाण्डुपुत्रेण बहवो युद्धदुर्मदाः ॥ २८ ॥
 एवं वृत्तानि युद्धानि ब्रूव तत्र महीपते । अर्जुनस्य महीपालै-
 र्नानादेशसमागतैः ॥ २९ ॥ बानि नृभयतो राजन् प्रतप्तानि
 महान्ति च । तानि युद्धानि वच्छामि कौन्तेयस्य तवानघ ॥ ३० ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे

त्रिमप्रतोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

वैशम्पायन उवाच । त्रिगर्त्तरभवयज्ञं कृतवैरैः किरीटिनः ।
 महारथसमाश्रितैर्हतानां पुत्रनमृभिः ॥ १ ॥ मे समाश्रय संप्राप्तं
 यश्चितं तुरगोत्तमम् । विषयान्तं ततो वीर दंशिताः पथेवार-
 वन् ॥ २ ॥ रश्मिनो बहूनीराः सदृश्वैः समसंज्ञतैः । परिवार्यै

एवं राजन् प्रहीतुं संप्रवक्तुः ॥ १ ॥ ततः किरीटीं चङ्गिण्य
 तेषां तत्र चिकीर्षितम् । वारवामास तान् वीरान् सान्त्वयन्-
 मरिन्दम ॥ ४ ॥ तद्ग्राह्यं ते सर्वं शरैरभ्यहनंस्तदा । तयो-
 रजोभ्यां संक्लृणांस्तान् किरीटीं न्यवारयत् ॥ ५ ॥ तान्गवी-
 क्षतो जिष्णुः प्रहमन्निव भारत । निर्वर्तन्धर्मधर्मज्ञाः श्रेयो
 क्षीवितमेव च ॥ ६ ॥ स हि वीरः प्रयास्यन् वै धर्मराजेन
 वारितः । हतवान्धरा न ते पार्थ हन्तव्याः पार्थिव इति ॥ ७ ॥
 स तदा तद्वचः श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः । तास्त्रिवर्तन्धर्मित्याह
 न न्यवर्तन्त चापि ते ॥ ८ ॥ ततस्त्रिगर्तराजानं सूर्य्यवर्मानमाहवे ।
 विजिज्ञ शरज्जालेन प्रजहाम धनञ्जयः ॥ ९ ॥ ततस्ते रथप्रोधिण
 रथनेमिष्वनेन च । पूरयन्ती दिशः कर्वा धनञ्जयमुपाश्रवन् ॥ १० ॥
 सूर्य्यवर्मा ततः पार्थं शराणां नवपरिणाम् । शतान्यमुश्चशजेन्द्र
 क्षत्रुखनभिदग्धवन् ॥ ११ ॥ तत्रैतान्य महेष्वासा धी च तस्यानु-
 यायिनः । मुमुक्षुः शरवर्षाणि धनञ्जयप्रोधिणः ॥ १२ ॥
 तान् ज्यामुवर्निर्मत्तैर्वेद्भूमिः सुवहन् शरान् । चिक्षेद पाण्डुः ।
 राजंस्ते भूमौ न्यपतन्तदा ॥ १३ ॥ केतुवर्मा तु तेजस्वी तत्रा-
 वरजो युवा । युयुधे भ्रातुरर्थाय पाण्डवेन यमश्विना ॥ १४ ॥
 तमापतन्तं संप्रेष्य केतुवर्माणमाहवे । अभ्यत्रक्षिप्रितैः शपैर्वीभक्तुः
 परवीरहा ॥ १५ ॥ केतुवर्मेत्यभिहते धृतवर्मा महारथः । रथे-
 नाशु समुत्पत्य शरैर्जिष्णुमराकित् ॥ १६ ॥ तस्य तां शीघ्रता-
 मौच्य तुतोपातीव वीथेयान् । गुडाकैर्गो महातेजा बाणस्य
 धृतवर्मणः ॥ १७ ॥ न मन्दधानं ददृशे नाददानश्च तं तदा ।
 किरन्तमेव स शरान् ददृशे पाकशासनिः ॥ १८ ॥ स तु तं
 पूरयामास धृतवर्माणमाहवे । मनसा स मुहूर्त्तं वै रणे समभि-
 हर्षयन् ॥ १९ ॥ तं पन्नगमव रुढं कृत्स्वीरः अयन्निव । प्रीति-
 पूर्वं महाबाहुः प्राणैर्न न्यपरीपयत् ॥ २० ॥ स तथा रथ्यमाणी

वै पार्थिनामिततैजसा । वृत्तवर्मा शरं शीघ्रं मुनीष विजयै तदा
 ॥ २१ ॥ स तेन विजयवर्ष्यमासीद्विजः करे भृशम् । मुनीष
 नाण्डीवं मोहात्तत् पपाताव भूतले ॥ २२ ॥ धनुषः पततस्तस्य
 सव्यसाधिकरादिभो । बभूव सदृशं रूपं शक्रचापस्य भारत ॥ २३ ॥
 तस्मिन्निपतिते दिव्ये महाधनुषि पार्थिव । जहास सस्रमं चाखं
 वृत्तवर्मा महाहवे ॥ २४ ॥ ततो रोषार्हितो जिष्णुः प्रवृज्य वृषिरं
 करात् । धनुरादत्त तद्विव्यं शरवर्षैर्वैवर्षं च ॥ २५ ॥ ततो चक्र-
 हलाशष्टो दिवस्युगभवत्तदा । नानाविधानां भूतानां तत्कर्माणि
 प्रयंसताम् ॥ २६ ॥ ततः सम्प्रेष्य संक्रुद्धं कालान्तकयमोपमम् ।
 जिष्णुं त्रैगर्तिका योधाः परीताः पर्यैवारयन् ॥ २७ ॥ अभि-
 हृत्य परीषाथं ततस्ते धृत्वर्भणः । परिवर्तुगुंडाकेयं तवा-
 क्रुध्यद्वनञ्जयः ॥ २८ ॥ ततो योधान् जघानाशु तेषां स द्रम
 चाष्ट च । महेन्द्रवज्रप्रतिभैरायसैर्वैज्रभिः शरैः ॥ २९ ॥ तान्
 संप्रभङ्गान् संप्रेष्य त्वरमाणी धनञ्जयः । शरैराशीविषाकारै-
 क्क्षान् स्वनवहसन् ॥ ३० ॥ ते भङ्गमनसः सर्वे त्रैगर्तकमहारथाः ।
 दिशोऽभिदुदुवूराजन् धनञ्जयशरार्हिताः ॥ ३१ ॥ तन्मूचुः पुरुष-
 व्याघ्रं संप्रकनिसद्गनम् । तवास्त्र किङ्कराः सर्वे सर्वे वै वयगा-
 स्तव ॥ ३२ ॥ आशापयस्व नः पार्थ प्रह्वान् प्रेष्यानवस्थितान् ।
 करिष्यामः प्रियं सर्वं तव कौरवमन्दन ॥ ३३ ॥ एतदाश्रावं
 वचनं सर्वास्तानब्रवीत्तदा । ज्योतिषं रक्षत नृपाः शासनं प्रति-
 यच्छताम् ॥ ३४ ॥

इति अष्टमेधपर्वणि धनुर्गीतापर्वणि अष्टानुमावे

चतुःसप्ततोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्राग्ल्योतिषमबाभ्येत्य व्यचरत् स

वृषोत्तमः । भगदत्तात्मजस्तत्र निर्बन्धो रणकर्कशः ॥ १ ॥ स हर्ष
 पाण्डुवृत्तस्य विपदान्तमुपागतम् । युयुधे भरतबेष्ट वचदत्तो
 महीपतिः ॥ २ ॥ सोमिनिर्बन्धो नगरात् भगदत्तसुतो वृषः ।
 पश्यमावान्तमुच्यते नगराभिमुखो ययौ ॥ ३ ॥ तथाप्यस्य महा-
 वाङ्मः कुरुष्यान्पथस्तदा । गाण्डीवं त्रिद्विपंस्तूर्णं सञ्जया समुपा-
 द्रवत् ॥ ४ ॥ ततो गाण्डीवनिर्मुक्तैरिषुभिर्भोजितो वृषः । ह्य-
 मुत्सृज्य तं वीरस्ततः पार्थमुपाद्रवत् ॥ ५ ॥ पुनः प्रविश्य नगरं
 दंष्टितः स वृषोत्तमः । आरुह्य नागप्रवरं निर्बन्धो रणकर्कशः
 ॥ ६ ॥ पाण्डुरेषात्पक्षेण ध्रुवमाणेन मूर्धनि । शीघ्रवता चाम-
 रेण श्वेतेन च महारथः ॥ ७ ॥ ततः पार्थ समासाद्य पाण्डुवानी
 महारथम् । पाण्डुरामास वीभत्सुं वाक्याभ्योक्ताश्च संयुगी ॥ ८ ॥
 स वारणं नगप्रस्थं प्रभिक्षकरटामुखम् । प्रेषयामास संक्रुद्धोः
 श्वेताश्वं प्रति पार्थिवः ॥ ९ ॥ विस्तरन्तं महामेघं परवारण-
 वारणम् । आस्त्रयत् कल्पितं सङ्घो विवशं युद्धदुर्मदम् ॥ १० ॥
 प्रचोद्यमानः स गजस्तेन राज्ञा महाबलः । तदाङ्घ्रिणं विवशं
 वृत्पतिष्वजिवाभ्यवरम् ॥ ११ ॥ तमापनन्तं संप्रेक्ष्य क्रुद्धो च
 धनञ्जयः । भूमिष्ठो वारणगर्भं बाधयामास भारत ॥ १२ ॥
 वञ्चदत्तस्ततः क्रुद्धो मुमोक्षाशु धनञ्जयि । तीमरान्निःसङ्घायान्
 शङ्कभानिव वेगितान् ॥ १३ ॥ अर्जुनस्तानसंपाप्नात् गाण्डीव-
 प्रभवैः शरैः । दिधा त्रिधा च चिच्छेद यत्र एव खगमैस्तदा ॥ १४ ॥
 स तान् दृष्ट्वा तथा किन्नांस्तीमरान् भगदत्तजः । दृग्मनसतां-
 स्स्वरितः प्राश्निगोत् पाण्डवं प्रति ॥ १५ ॥ ततोऽर्जुनस्तर्षितं
 सक्कपुङ्गवानजिह्वगान् । प्रेषयामास संक्रुद्धो भगदत्तात्मजं प्रति
 ॥ १६ ॥ स तैर्विद्धो महातिजा वचदत्तो महाबुधे । भयाहतः
 पपातीर्व्यां न स्वेनमजहात् स्मृतिः ॥ १७ ॥ ततः स पुनराहंश्च
 वारणप्रवरं रणे । अव्यग्रः प्रेषयामास जयाश्रीं विजयं प्रति ॥ १८ ॥

तैश्चैवावांसतो जिष्णुनिर्मुक्ताशौविषीपमान् । प्रेक्षयामास संश्रुषी
 वषट्कितज्वलनीपमान् ॥ १८ ॥ स तैर्विहो महानागो विश्ववन्
 हृषिरं वभौ । गैरिकात्तमिवाश्वोऽद्विर्वृद्धप्रसवणं तदा ॥ २० ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुषारे
 पञ्चसप्ततोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं तिरासमभवद्युद्धं भरतर्षभ ।
 अर्जुनस्य नरेन्द्रेण वृत्रेणोव घतक्रतोः ॥ १ ॥ ततश्चतुर्थं दिवसे
 वषट्कतो महाबलः । जहास संस्रनं हासं वाज्यञ्चेदमघातवीत्
 ॥ २ ॥ अर्जुनार्जुन तिष्ठस्व न मे जीवन् विमोक्ष्यसे । त्वां निहत्य
 करिष्यामि पितृस्त्रीयं यथाविधि ॥ ३ ॥ त्वया वृहो मम पिता
 भगदत्तः पितुः सखा । इतो वृहोपचायिखान् शिशुं मामय
 योधय ॥ ४ ॥ इत्येवमुक्त्वा संक्रुद्धो वषट्कतो नराधिपः । प्रेक्षया-
 मास कौरव्य वारणं पाण्डवं प्रति ॥ ५ ॥ संप्रेष्यमाणो नागेन्द्रो
 वषट्कतेन धीमता । उत्पतिष्यन्निवाकाशमभिदुद्राव पाण्डवम् ॥ ६ ॥
 अग्रहस्तसमुक्तेन श्रीकरेण स नागराट् । समैक्षत गुडाकोशं
 शैलं नीलमिवाव्युद् ॥ ७ ॥ स तेन प्रेषितो राजा मेघवदिन्द-
 व्युद्गः । सुखाङ्गम्वरसंक्रादैरभ्यद्रवत फाल्गुनम् ॥ ८ ॥ स नृत्य-
 न्निव नागेन्द्रो वषट्कप्रचोदितः । पाससाद् द्रुतं राजन् कौर-
 वाणां महारथम् ॥ ९ ॥ तमायान्तमघालक्ष्य वषट्कतस्य वार-
 णम् । गाण्डीवमाश्रित्य बली न व्यकम्पत अद्रुहा ॥ १० ॥ चुक्रोष
 वक्षवश्चापि पाण्डवस्तस्य भूपते । कार्यविघ्नमनुसृत्य पूर्ववैरश्च
 भारत ॥ ११ ॥ ततस्तं वारणं क्रुद्धः शरज्जालेन पाण्डवः । निवा-
 रयामास तदा वेल्लेव मकरालवम् ॥ १२ ॥ स नागप्रवरः श्रीमा-
 नर्जुनेन निवारितः । तस्मै शरैर्विभिन्नाङ्गः श्वाविच्छकञ्चितो

यथा ॥ १३ ॥ निवारितं गजं दृष्ट्वा भगदत्तसुतो नृपः । उल्लसन्
 प्रितान् वाणानर्जनं क्रोधमूर्च्छितः ॥ १४ ॥ पर्जनस्तु महाबाहुः
 परैरिनिघानिभिः । वारयामास तान् वाणांस्तदद्भुतमिवा-
 भवत् ॥ १५ ॥ ततः पुनरभिक्रुद्धो राजा प्रागल्भ्यनिघाधिप ।
 प्रेषयामास नागेन्द्रं बलवत् पर्वतोपमम् ॥ १६ ॥ तमापतन्तं
 संप्रेष्य बलवत् पाकृषासनिः । नाराचमस्त्रिपङ्काद्यं प्राहिणोदारणं
 प्रति ॥ १७ ॥ स तेन वारणो राजन् मर्मस्त्रभिहतो भयम् ।
 पपात सहसा भूमौ वञ्चरुन्म इवाचलः ॥ १८ ॥ स पतन् शुशुभे
 नागो धनञ्जयशराहतः । त्रिघ्नित्तु महाप्रैक्षो मही वञ्चप्रपी-
 डितः ॥ १९ ॥ तस्मिन्निपतिते नागे वञ्चदत्तस्य पाण्डवः । तत्र
 भेतव्यमित्याह ततो भूमिगतं नृप ॥ २० ॥ यन्नवीहि महातेजाः
 प्रस्थितं मां युधिष्ठिरः । राजानस्ते न हन्तव्या धनञ्जय कथ-
 च्चन ॥ २१ ॥ सर्वमेतन्नरव्याघ्र भवत्येतावता कृतम् । योषाद्यापि
 न हन्तव्या धनञ्जय रणे त्वया ॥ २२ ॥ वक्तव्याद्यापि राजानः
 सर्वे सह सुहृत्पत्नैः । युधिष्ठिरस्याश्वमेधो भवद्विरनुभूयताम्
 ॥ २३ ॥ इति भ्रातृवचः श्रुत्वा न हन्ति त्वां नराधिप । सत्सिद्धि-
 न भवं तेऽस्ति स्वष्टिमान् गच्छ पार्थिव ॥ २४ ॥ आगच्छेथा
 महाराज परां चैत्रीमुपस्थिताम् । यदाश्वमेधो भविता धर्म-
 राजस्य धीमतः ॥ २५ ॥ एवमुक्तः स राजा तु भगदत्तात्मज-
 स्तदा । तथेत्येवाब्रवीदाक्यं पाण्डवेनाभिनिर्जितः ॥ २६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगोतापर्वणि अश्वानुसारे वञ्च-

दत्तपराजये षट्सप्ततोल्ल्यायः ॥ ७६ ॥

वैशम्पायन उवाच । वैश्वेिरभवद्युद्धं ततस्तस्य किरीटिनः ।
 हतधैर्यमहाराज हतानाह यतैरपि ॥ १ ॥ तेष्वतीर्थमुपश्रुत्वा

विषयं ह्येतवाचनम् । प्रत्यक्षयुरव्यन्तो राजानः पाण्डवर्षभम्
 ॥ २ ॥ अष्टमं तं परावृत्तं विषयान्ते विधीयमाः । न भयं
 चक्रिरे पाषाण्दीपसेनादन्तरात् ॥ ३ ॥ ते विद्वुराहनुष्याणि
 यश्चिद्यस्य हवस्य च । वीभत्सुं प्रत्यपद्यन्त पदातिनमवस्थितम्
 ॥ ४ ॥ ततस्ते तं महावीर्या राजानः पर्यवारयन् । जिगीषन्तो
 नरव्याघ्रं पूर्वं विजिह्वता युधि ॥ ५ ॥ ते नामान्यपि गोत्राणि
 कर्माणि विविधानि च । कीर्तयन्तस्तदा पाथं शरवर्षैरवाकिरन्
 ॥ ६ ॥ ते किरन्तः शरव्रातान् वारणप्रतिवारणान् । रणे जय-
 मभीषन्तः कौन्तेयं पर्यवारयन् ॥ ७ ॥ ते समीप्य च तं हृष्या-
 मुग्रकर्माणमाहवे । सर्वं युयुधिरे वीरा रथस्थास्तं पदातिनम्
 ॥ ८ ॥ ते तमाजघ्निरे वीरं निवातकवचान्तकम् । संप्रकनिह-
 न्त्वारं हन्तारं सैश्वस्य च ॥ ९ ॥ ततो रथसहस्रेण हवानामयु-
 तिन च । कोष्ठकीकृत्य वीभत्सुं प्रहृष्टमनसोऽभवन् ॥ १० ॥ तं
 क्वरन्तो वधं वीराः सिन्धुराजस्य चाहवे । जवद्रवस्य कौरव्य
 समरे सव्यसाधिना ॥ ११ ॥ ततः पर्जन्यवत् सर्वे शरवृष्टीरवा-
 हजन् । तैः कीर्ष्यः शुशुभे पाथो रविर्मघान्तरे वधा ॥ १२ ॥
 न शरेः समवच्छ्रव्यकाये पाण्डवर्षभः । पञ्जरान्तरसञ्चारी शत्रुन्त
 इव भारत ॥ १३ ॥ ततो हाहाकृतं सर्वं कौन्तेये शरपीडिते ।
 त्रैलोक्यमभवद्राजन् रविरासीच्च निष्प्रमः ॥ १४ ॥ ततो ववौ
 महाराज मासतो शोमहर्षणः । राहुरग्रसदादित्यं युगपत्
 शोमवेव च ॥ १५ ॥ उल्लासजघ्निरे सूर्यं व्यकीर्ष्यन्त समन्ततः ।
 वेपथुशमभवद्राजन् कौलासस्य महानिरेः ॥ १६ ॥ मुमुक्षुः श्वास-
 मत्युष्यं दुःखशोकसमन्विताः । सप्तर्षवो जातभवास्तथा दैव-
 र्षवोऽपि च ॥ १७ ॥ ततः श्वात्तु विनिर्भिक्ष मच्छलं शयिनोऽप-
 तत् । विपरीता श्मिन्नापि सर्वा घमाकुलास्तथा ॥ १८ ॥ रासभा-
 षणसहाया धनुजान्तः सचिद्युतः । घातय गगनं मेघा मुमुक्षु-

मीमांसोपि तम् ॥ १८ ॥ एवमासीत्तदा शीरे परवर्षे च संवृत्ते ।
 फाल्गुने भरतयेष्ठ तद्दृष्टुमिवाभवत् ॥ २० ॥ तस्य तेनावकीर्णस्य
 भरतज्ञानं सर्वतः । मोहात् पपात माण्डोदमावापद्य करादपि
 ॥ २१ ॥ तस्मिन्मोहमनुप्राप्ते भरतज्ञानं महत्तदा । सैश्ववा मुमुक्षु-
 स्तूष्णं गतसस्त्रे महारथे ॥ २२ ॥ ततो मोहममापन्नं प्राणा
 पार्श्वं दिवोकृतः । सर्वं विप्रस्तमनसस्तस्य यास्तिहृतोऽभवत् ॥ २३ ॥
 ततो देवर्षयः सर्वे तन्ना सप्रर्षयोऽपि च । ब्रह्मर्षयश्च विजयं जेषुः
 पार्श्वस्य धीमतः ॥ २४ ॥ ततः प्रदीपिते देवैः पार्श्वतेजसि पार्श्विव ।
 तस्यावचक्षवद्दीमान् संघामे परमास्त्रवित् ॥ २५ ॥ विचकृष्ट धनु-
 ह्दिव्यं ततः कौरवन्दनः । यन्मस्येवेह यद्भ्योऽभुव्वहास्तस्य पुनः
 पुनः ॥ २६ ॥ ततः स परवर्षाणि प्रत्यमित्रान् प्रति प्रभुः । ववर्ष
 धनुषा पार्श्वो वर्षाणीव परन्दरः ॥ २७ ॥ ततस्तौ सैश्ववा बोधाः
 सर्वे एव सराजकाः । नादृशन्त परैः कीर्षाः प्रकामैरिव पादपाः
 ॥ २८ ॥ तस्य शब्देन विप्रैः सुभवासायि विद्दुषुः । सुमुक्षुषामु
 योकार्ताः शुशुन्यापि सैश्ववाः ॥ २९ ॥ तांस्तु सर्वाकं याद्य
 सैश्ववान् व्यचरदधी । अज्ञातवज्रवशाजन् भरतज्ञैः सनापयत्
 ॥ ३० ॥ तदिन्द्रजाकप्रतिमं वाणजाकममित्रहा । व्यहजद्विप
 सर्वासु महेन्द्र इव वक्ष्यते ॥ ३१ ॥ मेघनाकनिभं सैन्यं विदार्य
 भरतृष्टिभिः । विवभो कौरवयेष्ठः भरहीव दिवाकरः ॥ ३२ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि चतुर्गीतापर्वणि अष्टाध्यायै

सप्तसप्ततोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो माण्डोदमश्चूरी युष्ठाव सस्य
 खितः । विवभो युधि दुर्देषो हिमवानवसो यथा ॥ १ ॥ ततसं
 सैश्ववा बोधाः पुनरैव व्यवस्थिता । व्यमुक्षन्त सुचरन्त्याः प्र

शीघ्रं भारत ॥ २ ॥ तान् प्रहस्य महाबाहुः पुनरेव व्यव-
 स्मितान् । ततः प्रोवाच कौन्तेयो मुमुक्षून् अस्त्रवा गिरा ॥ ३ ॥
 युद्धध्वं धरवा शक्त्या यतध्वञ्च जघे मम । कुरुध्वं सर्वकार्याणि
 मद्भद्रो भवमागतम् ॥ ४ ॥ एष योत्स्यामि सर्वान्सु निवार्य
 धरवागुराम् । तिष्ठध्वं युद्धमनघो द्रुपं शमयितास्मि वः ॥ ५ ॥
 एतावदुक्त्वा कौरव्यो रोषाहाण्डोवभृत्तदा । ततोऽथ वचनं श्रुत्वा
 भातुर्ज्यैष्ठस्य भारत ॥ ६ ॥ न हन्तव्या रणे तात अस्त्रिया
 विजिगीषवः । जेतव्याश्चेति यत् प्रोक्तं धर्मराज्ञा महात्मना ॥ ७ ॥
 चिन्तयामास स तदा फाल्गुनः पुरुषर्षभः । द्रुत्युक्तोऽहं नरेन्द्रेण
 न हन्तव्या नरा इति ॥ ८ ॥ कथं तन्न मृषिदं स्वाडर्मराजवचः
 शुभम् । न हन्येरंथ राजानो राजयाज्ञा कृता भवैत् ॥ ९ ॥
 इति सञ्चिन्त्य स तदा फाल्गुनः पुरुषर्षभः । प्रोवाच वाक्यं धर्मराजः
 सैन्यवान् युद्धदुर्मदान् ॥ १० ॥ श्रेयो वदामि युष्माकं न हिंसैव-
 मवस्मितान् । यद्य वच्छति संग्रामे तवाप्नोति पराजितः ॥ ११ ॥
 एतत् श्रुत्वा वचो मङ्गं कुरुध्वं हितमात्मनः । ततोऽन्यथा कच्छ-
 गता भविष्यथ मयार्हिताः ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वा तु तान् वीरान्
 युयुधे कुरुपुङ्गवः । अर्जुनोऽतीव संक्रुद्धः संक्रुद्धैर्विजिगीषुभिः ॥ १३ ॥
 घतं घतच्छस्त्राणि घराणां नतपर्वणाम् । मुमुचः सैन्यवा राज्ञ-
 स्तदा गाण्डोवधन्वनि ॥ १४ ॥ घरानापततः क्रूरानाशीविष-
 विषोपमान् । चिक्षेद विधितैर्वाणैरन्तरा स धनञ्जयः ॥ १५ ॥
 ह्रिष्ट्वा च तानाशु चैव कङ्कपत्रान् शिलाशितान् । एकीकरोषां
 समरे विभेद निधितैः शरैः ॥ १६ ॥ ततः प्रासांश्च शक्तीश्च पुन-
 रेव धनञ्जये । जयदृश्यं हतं श्रुत्वा चिक्षिपुः सैन्यवा नृपाः ॥ १७ ॥
 तेषां किरौटी शङ्ख्यं मोघशुक्रं महाबलः । सर्वास्तानन्तरा
 ह्रिष्ट्वा तदा चुक्रोथ पाण्डवः ॥ १८ ॥ तथैवापततां तेषां बीधानां
 जवमक्षिणाम् । शिरांसि पातयामास भद्रैः सन्नतपर्वभिः ॥ १९ ॥

तेषां प्रश्वताद्यापि पुनरेवाभिधावताम् । निर्वर्षिताश्च शब्दोऽभूत्
 पूर्वस्यैव महीदधेः ॥ २० ॥ ते बध्यमानास्तु तदा पार्श्वनामित-
 तेजसा । यथापार्श्वं यथोत्थाञ्चं वीथयामासुरर्जुनम् ॥ २१ ॥
 ततस्तो फाल्गुनेनाजो धरैः सम्यतपर्वभिः । कृता विशंघा भूविहाः
 ह्यान्तवाहनसैनिकाः ॥ २२ ॥ तांस्तु सर्वान् परिष्मानान् विदिक्वा
 धृतराट्टजा । दुःशला बालमाश्राव नपारं प्रययौ तदा ॥ २३ ॥
 सुरवस्य सुतं वीरं रथेनाद्यागमन्नदा । शान्स्वयं सर्ववीधाना-
 मभ्यगच्छत पाण्डवम् ॥ २४ ॥ सा धनञ्जयमासाद्य हरोदार्णक्षरं
 तदा । धनञ्जयोऽपि तां दृष्ट्वा धनुर्विमसृजे प्रभुः ॥ २५ ॥
 समुत्सृज्य धनुः पार्श्वीं विधिवद्भृगिनीं तदा । प्राह किं करवा-
 षीति सा च तं पत्युवाच ह ॥ २६ ॥ एष ते भरतत्रेष्ठ स्वस्तीव-
 स्यात्मजः शिशुः । अभिवाद्यते पार्थ तं पञ्च पुरुषर्षभ ॥ २७ ॥
 इत्युक्त्वास्तस्य पितरं स पप्रच्छार्जुनस्तदा । क्वासाविति ततो राजन्
 दुःशला वाक्यमब्रवीत् ॥ २८ ॥ पितृशोकाभिमन्तप्रो विघ्नाशक्तो-
 ऽस्य वै पिता । पञ्चममगमहीरो यथा तस्मै निशामय ॥ २९ ॥
 स पूर्वं पितरं श्रुत्वा हतं युद्धे स्ववानघ । त्वामागतञ्च संश्रुत्य युद्ध-
 हयसारिणम् ॥ ३० ॥ पितुश्च श्रुत्यदुःखान्तोऽजहान् प्राणान्
 धनञ्जय । प्राप्नो वीभत्सुचित्येव नाम श्रुत्वैव तेजस ॥ ३१ ॥
 विघ्नाशक्तः पपातोर्व्यां ममार च ममात्मजः । तं दृष्ट्वा पतितं
 तत्र ततस्तस्यात्मजं प्रभो ॥ ३२ ॥ यच्छीत्वा समनुप्राप्ता त्वामद्य
 धरणैपिणी । इत्युक्त्वात्तस्वरं सा तु मुमोच धृतराट्टजा ॥ ३३ ॥
 दीना दीनं स्मितं पार्थमन्नवीक्षाप्यधीमुखम् । स्वसारं समवेक्ष्य
 स्वस्तीयात्मजनेव च ॥ ३४ ॥ कर्तुमर्हसि धर्मज्ञ देवां कुबकुलो-
 दह । विष्णुत्वं कुरुराजानं तच्च मन्दं जयद्वयम् ॥ ३५ ॥ अभि-
 मन्योर्यथा जातः परीक्षित् परवीरहा । तद्यायं सुरबाष्पातो
 नम पीलो महाभुजः ॥ ३६ ॥ तमाश्राव नरव्याघ्र संप्राप्तजि

तवान्तिष्ठन् । यमार्थं सर्वयोधानां मृणु चेदं वचो मम ॥ ३७ ॥
 आगतोऽयं महाबाहो तस्य मन्दस्य पुत्रकः । प्रसादमस्य बाहस्य
 तस्मात्त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ३८ ॥ एष प्रसाद्य विरसा प्रथमार्थमरि-
 न्दम । यावते त्वां महाबाहो यमं गच्छ धनञ्जय ॥ ३९ ॥
 बाहस्य हतबन्धोऽथ पार्थ विद्विदजानतः । प्रसादं कुरु धर्मज्ञ
 मा मन्युर्विशमन्वगाः ॥ ४० ॥ तमनार्थं दृशंसञ्च विष्णुत्यास्य पिता-
 महम् । आगस्कारिणमत्यर्थं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ४१ ॥ एवं
 ब्रुवन्त्यां करुणं दुःखलावां धनञ्जयः । संसृत्य देवीं गान्धारीं
 धृतराष्ट्रञ्च पार्थिवम् । उवाच दुःखशोकार्तः क्षत्रधर्मं विगर्हयन्
 ॥ ४२ ॥ धिक् तं दुर्योधनं क्षुद्रं राज्यलब्धञ्च मानिनम् । यत्कृते
 बान्धवाः सर्वे मया नीता यमक्षयम् ॥ ४३ ॥ इत्युक्त्वा बहुसान्त्वादि
 प्रसादमकरोऽञ्जयः । परिष्वज्य च तां प्रीतो विससज्जं गृह्णान्
 प्रति ॥ ४४ ॥ दुःखला चापि तान् योधान् निवार्य महतो रणात् ।
 सम्पूज्य पार्थं प्रययौ गृह्णानिव शुभानना ॥ ४५ ॥ एवं निर्वृत्त्य
 तान् वीरान् सैन्यान् स धनञ्जयः । अन्वधावत धावन्तं तं ह्ययं
 कामचारिणम् ॥ ४६ ॥ ततो मृगमिवाकाशे यथा देवः पिनाक-
 धृक् । ससार तं तथा वीरो विधिवद्यज्ञियं हयम् ॥ ४७ ॥
 स च बाजी यथेष्टेन तांस्तान् देशान् यथाक्रमम् । विषचार-
 यथाकामं कर्म पार्थस्य बधेयन् ॥ ४८ ॥ क्रमेण स हयस्त्रिवं
 विशरन् पुरुषर्षभ । मणिपूरपतेर्देशमुपायात् सङ्घ पाण्डवः ॥ ४९ ॥

इति अष्टमेऽध्यायः अथ गीतापर्वणि अष्टानुसारे

अष्टसप्ततोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

वैशम्पायन उवाच । युक्त्वा तु नृपतिः प्राप्तं पितरं बभू-
 वाह्वनः । निर्वयौ विनयीनाथ ब्राह्मणार्थपुरःसरः ॥ १ ॥ मणि-

पूरेऽदरस्त्वंमुपायातं धनञ्जयः । नाभ्यनन्दत् स मेघादी चत-
 र्धर्मभानुञ्जरन् ॥ २ ॥ उवाच च स धर्मात्मा समन्तुः फाल्गुन-
 स्तथा । प्रक्रियेयं न ते युक्ता वहिस्त्वं चतुर्धर्मतः ॥ ३ ॥ सं-
 रञ्जमाणं तुरगं यौधिष्ठिरमुपागतम् । ज्ञेयं विपयान्ते मां
 नायोत्कीः किञ्च पुत्रक ॥ ४ ॥ चिक्त्वामस्तु सुदुर्मते चतुर्धर्म-
 वहिष्कृतम् । यो मां युद्धात् संप्राप्तं सास्त्रैव प्रत्ययङ्गवाः ॥ ५ ॥
 यस्त्वं स्त्रीवद्वया प्राप्तं मां सास्त्रा प्रत्ययङ्गवाः । वद्वहं न्यस्त-
 यरूढ्वामागच्छेयं सुदुर्मते ॥ ६ ॥ प्रक्रियेयं भवेद्युक्ता तावत्तत्र
 नराधम । तमेवमुक्तं भर्ता तु विदित्वा पद्मगात्रजा ॥ ७ ॥
 अमृष्यमाणा भिस्त्वोर्वीमुलुपी समुपागतम् । सा ददमं ततः पुत्रं
 विमृशन्तमघोमुखम् ॥ ८ ॥ सन्त्येमाणमसङ्कत् पित्रा युद्धार्थिना
 प्रभो । ततः सा चारुसर्वाङ्गी समुपेत्योरगात्मजा ॥ ९ ॥ उलुपी
 प्राह वचनं धर्म्यं धर्मविधारदम् । उलुपी मां निबोध हं मातरं
 पद्मगात्रजाम् ॥ १० ॥ कुरुष्व वचनं पुत्र धर्मस्ते भविता परः ।
 युध्यस्वैनं कुरुष्वेष्टं पितरं युद्धदुर्मदम् ॥ ११ ॥ एवमेव हि ते
 प्रीतो भविष्यति न संघयः । एवं दुर्मर्षिणो राजा स मात-
 वभ्रुवाहनः ॥ १२ ॥ मनसक्रे महानेजा युद्धात् भरतर्षभ । संनञ्ज
 काञ्चनं वर्मं गिरस्त्राणञ्च भानुमत् ॥ १३ ॥ तूष्णीरञ्जतसंवाच-
 मारुरोह रथोत्तमम् । सर्वोपकरणोपेतं युक्तमग्नेर्मनोजवैः ॥ १४ ॥
 सचक्रोपस्करं श्रीमान् जेमभाण्डपरिष्कृतम् । परमाश्चितमुच्छ्रित्य
 ध्वजं सिंहं हिरण्यवम् । प्रययौ पार्थसुहृष्ट्य स राजा बभ्रु-
 वाहनः ॥ १५ ॥ ततोऽभ्येत्य हयं वीरो यज्ञियं पार्थरक्षितम् ।
 प्राहवामास पुरुषैर्षयश्चिन्ताविगारदैः ॥ १६ ॥ यद्गीतं वाजिनं
 दृष्ट्वा प्रीतात्मा स धनञ्जयः । पुत्रं रथस्त्वं भूमिष्ठः संन्यतारव-
 दाह्वे ॥ १७ ॥ स तत्र राजा तं वीरं अरधं धैरनेकघः । अर्हवा-
 मास निमित्ते राणीविपविप्रोपमैः ॥ १८ ॥ तयोः समभवत्पुत्रं पितुः

पुत्रस्य चातुल्यम् । देवासुररक्तप्रण्यमुभयोः प्रीयमाणयोः ॥ १८ ॥
 किरीटिनं प्रविश्याथ शरेणानतपर्वणा । जतुद्वेषे नरव्याघ्रं प्रह-
 सन् बभ्रुवाहनः ॥ १० ॥ सोऽश्वगात् सद्यः पुङ्गेन वल्मीकमिव
 पन्नगः । विनिर्मिद्य च कौन्तेर्यं प्रविवेश महीतलम् ॥ २१ ॥ स
 गाढवेदनो धीमानालम्ब्य धनुस्तमम् । दिव्यं तेजः समाविश्व
 प्रभूत इव सोऽभवत् ॥ २२ ॥ स संज्ञामुपलभ्याथ प्रथस्य पुरुष-
 र्षभः । पुत्रं यक्रात्मजो वाक्यमिदमाह महाद्युतिः ॥ २३ ॥ साध
 साधु महाबाहो वत्स चित्राङ्गदात्मज । सदृशं कर्म ते दृष्ट्वा प्रीति-
 मानसि पुत्रक ॥ २४ ॥ विमुञ्चाम्येष ते वाणान् पुत्र युद्धे स्त्रिरो
 भव । इत्येवमुक्त्वा नाराचैरभ्यवर्षदमित्था ॥ २५ ॥ तान् स
 गाण्डीवनिर्मुक्तान् बभ्रायनिसमप्रभान् । नाराचानञ्छिनद्राजा
 भक्तैः सर्वास्त्रिधा दिधा ॥ २६ ॥ तस्य पार्थशरैर्द्विधैर्ध्वजं हेम-
 परिष्कृतम् । सुवर्षतालप्रतिमं सुरेणापहरद्रथात् ॥ २७ ॥ हयं-
 खास्य महाकायान् महावेगानरिन्दम । चकार राजन्निर्जीवान्
 प्रहसन्निव पाण्डवः ॥ २८ ॥ स रथाद्वतीर्थ्याथ राजा परम-
 कोपनः । पदातिः पितरं क्रुद्धो बोधयामास पाण्डवम् ॥ २९ ॥
 संप्रीयमाणः पार्थानामृषभः पुत्रविक्रमात् । अत्यर्थं पीडयामास
 पुत्रं वषधरात्मजः ॥ ३० ॥ स मन्यमानो विमुखं पितरं बभ्रु-
 वाहनः । शरैराशीविषाकारैः पुनरेवाद्द्विदहसी ॥ ३१ ॥ ततः
 स बाह्यात् पितरं विव्याध हृदि पत्रिणा । निघ्नितेन सुपङ्गेन
 बलवद्बभ्रुवाहनः ॥ ३२ ॥ विवेश पाण्डवं राजन् मर्म भिस्वाति-
 दुःखकृत् । स तेनातिभयं विद्वः पुत्रेण कुरुनन्दनः ॥ ३३ ॥ महीं
 जगाम मोहार्त्तस्ततो राजन् धनञ्जयः । तस्मिन्निपतिते वीरे
 कीरवाणां सुरन्वरे ॥ ३४ ॥ सोऽपि मोहं जगामाथ ततश्चित्रा-
 ङ्गदासुतः । व्यायस्य संयुगी राजा दृष्ट्वा च पितरं हतम् ॥ ३५ ॥
 पूर्वमेव स वाणीधैर्माद्विहोऽर्जुनेन ह । पपात सोऽपि धरणी-

माखिन्न एणमूर्धनि ॥ ३६ ॥ भर्तारं निहतं दृष्ट्वा पुत्रश्च पतितं
भुवि । चित्वाङ्गदा परिव्रता प्रविवेच्य रणाञ्जरे ॥ ३७ ॥ शोक-
सन्तप्रहृष्ट्या रुदन्ती वेपथी भ्रमम् । मणिपूरपतेर्माता इदं
निहतं पतिम् ॥ ३८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि चतुर्गोतापर्वणि अश्वानुसारे अजुन-
पराजये एकांताशीतितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो बहतरं भूरि विस्मय्य कमलेक्षणा ।
मुमोह दुःखसन्तप्रा पपात च महीतले ॥ १ ॥ प्रतिक्रम्य च सा
संज्ञां देवी दिव्यवपुर्धरा । उलूपी पन्नगसुतां दृष्ट्वा वाक्प्रमद-
वीत् ॥ २ ॥ उलूपि पश्य भर्तारं शयानं निहतं रणे । तत्कृते
मम पुत्रेण बालेन समितिक्षयम् ॥ ३ ॥ ननु स्वमार्थ्यधर्मज्ञा
ननु चासि पतिव्रता । यस्वत्कृतेऽयं पतितः पतिस्ते निहतो
रणे ॥ ४ ॥ किन्तु सर्वापराधोऽयं यदि तेऽद्य धनक्षयः । स्वध-
याचमाना वै जीवयस्व धनक्षयम् ॥ ५ ॥ ननु स्वमार्थ्यं धनञ्चा
त्रैलोक्यविदिता शुभे । यद्वातयिष्या पुत्रेण भर्तारं नानुशोचसि
॥ ६ ॥ नाहं शोचामि तनयं हतं पन्नगनन्दिनि । पतिमेव तु
शोचामि यस्यातिथ्यमिदं कृतम् ॥ ७ ॥ इत्युक्त्वा सा तदा देवी-
मुलूपी पन्नगात्मजाम् । भर्तारमभिगम्येदमित्युवाच यथास्मिनी
॥ ८ ॥ उत्तिष्ठ कुरुमुख्यस्य प्रियमुख्योऽसि मे प्रिय । ययमश्वो
महाबाहो मया ते परिमीहितः ॥ ९ ॥ ननु त्वया नाम विभो
धर्मराजस्य यज्ञिवः । ययमश्वोऽनुसर्तव्यः स श्रेष्ठि किं महीतले
॥ १० ॥ त्ववि प्राणा ममायत्ताः कुक्ष्यां कुसनन्दन । स कक्षात्
प्राणदोऽन्येषां प्राणान् संत्यक्तवावसि ॥ ११ ॥

चित्वाङ्गदीवाच । उलूपि साधु पश्येत्तं पतिं निपतितं भुवि ।

पुत्रक्षेमं समुत्साह्य घातत्रिता न प्रोचसि ॥ १२ ॥ कामं स्वयितु
बाह्योऽसं भूमौ ह्ययुवयं गतः । खीहिताक्षी गुडाकेषी विजयः
सह्य जीवतु ॥ १३ ॥ नापराधोऽस्ति सुभगे नराणां बद्धभार्यता ।
प्रमदानां भवघेष मा ते भूद्दुहिरीदृषी ॥ १४ ॥ सख्यं चेतत् कृतं
घात्रा घातद्वयमेव तु । सख्यं समभिजानीहि सत्यं सङ्गतमस्तु
ते ॥ १५ ॥ पुत्रेण घातयिन्नमं पतिं बहि न मेऽद्य वै । जीवन्तं
दर्शयस्यद्य परित्यज्जामि जीवितम् ॥ १६ ॥ साहं दुःखान्विता
दिवि पतिपुत्रविनाहता । इहैव प्रायमाशिष्ये प्रेक्षन्त्यास्ते न संशयः
॥ १७ ॥ इत्युक्त्वा पद्मगसुतां सपत्नीञ्चैववाहनी । ततः प्राय-
मुपासीना तुष्णीमासीञ्चनाधिप ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विलस्य विरता भर्तुः पादौ प्रयच्छ
सा । अपविष्टाभवद्दीना सोच्छ्रांसं पुत्रमिच्छती ॥ १९ ॥ ततः
संज्ञां पुनर्लब्ध्वा च राजा वभ्रुवाहनः । मातरं तामयासोक्त्वा
रणभ्रमावयाद्गवीत् ॥ २० ॥ इतो दुःखतरं किन्तु यन्मे माता
सुखैधिता । भूमौ निपतितं वीरमनुशेते मृतं पतिम् ॥ २१ ॥
निहन्तारं रणेऽरीणां सर्वशस्त्रभृतां वरम् । मया विनिहतं
संख्ये प्रेक्षते दुर्भरं वत ॥ २२ ॥ सप्तोऽस्या हृदयं दिव्या दृढं
यन्म विदीर्यते । व्यूढोरस्कं महाबाहुं प्रेक्षन्त्या निहतं पतिम्
॥ २३ ॥ दुर्भरं पुरुषिणेह मन्ये ह्यभ्यन्यागते । यत्र नाहं न
मे माता विप्रयुज्येत जीवितात् ॥ २४ ॥ हा हा धिक् कुरुवीरस्य
सन्नाहं काष्ठमं भुवि । अपविद्धं हतस्येह मया पुत्रेण पञ्चता
॥ २५ ॥ भो भो पञ्चत मे वीरं पितरं ब्राह्मणा भुवि । शवानं
वीरशवने मया पुत्रेण पातितम् ॥ २६ ॥ ब्राह्मणाः कुरुमुखस्य
स्ये मुक्ता इवशरिणः । कुर्वन्ति शान्तिं कामस्य रणे योऽयं मया
हतः ॥ २७ ॥ व्यादिशन्तु च किं विप्राः प्रायश्चित्तमिहाद्य मे ।
यान्मृगंशस्य पापस्य पिहहन्तारस्याजिरे ॥ २८ ॥ दुषरा शरप-

समा हत्वा पितरमद्य वै । मनेह सुतृषंसस्य सखीतम्यस्य
 चर्मणा ॥ २८ ॥ पितरः कपाली चास्यैव युष्मत्तः पितुरद्य ॥ २९ ॥
 प्रायश्चित्तं हि नास्त्रन्यदत्त्वाद्य पितरं मम ॥ ३० ॥ पश्यन्तो-
 त्तमसुते भर्तारं निहतं मया । कृतं प्रियं मया तेऽद्य निहत्य
 समरेऽर्जुनम् ॥ ३१ ॥ सोऽहमद्य गमिष्यामि गतिं पितृनिषंजिताम् ।
 न यक्नोम्यात्ममात्मानमहं धारमितुं शुभे ॥ ३२ ॥ सा त्वं मयि
 मृते मातस्ताया गाण्डीवधन्वनि । भव प्रीतिमती देवि सख्येना-
 त्मानमाहमे ॥ ३३ ॥ इत्युक्त्वा स ततो राजा दुःखशोकसमाहतः ।
 उपस्यूञ्चा महाराज दुःखादशनमव्रवीत् ॥ ३४ ॥ मृश्यान्तु सर्व-
 भूतानि स्त्रावराणि चराणि च । स्त्राह मातर्यया सत्यं प्रवोमि
 भुजगोत्तमे ॥ ३५ ॥ यदि नोत्तिष्ठति जयः पिता मे नरकतमः ।
 यस्मिन्नेव रणोद्देशे शीघ्रयिष्ये कल्लोवरम् ॥ ३६ ॥ न हि मे पितरं
 हत्वा निष्कृतिर्विद्यते क्वचित् । नरकं प्रतिपत्स्यामि धुषं शुद्-
 बधाहितः ॥ ३७ ॥ वीरं हि क्षत्रियं हत्वा गोघतेन प्रमुच्यते ।
 पितरन्तु निहत्यैवं दुर्लभा निष्कृतिर्मम ॥ ३८ ॥ एष एको महा-
 तीजाः पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः । पिता च मम धर्मात्मा तस्य मे
 निष्कृतिः कुतः ॥ ३९ ॥ इत्येवमुक्त्वा नृपते धनञ्जयः ततो नृपः ।
 उपस्यूञ्चाभवन्शुषीं प्रायोपेतो महामतिः ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रायोपविष्टे नृपती मणिपूरेऽहरे तदा ।
 पितृशोकसमाविष्टे सह माता परन्तपे ॥ ४१ ॥ सकृपौ क्षिप्तवा-
 मास तदा सखीवनं मणिम् । स शोपातिष्ठत तदा पञ्चगानां
 परायणम् ॥ ४२ ॥ तं गृहीत्वा तु कौरव्य नागराजपतेः सुता ।
 मनःप्रहादिनीं वाचं सैनिकानामयाव्रवीत् ॥ ४३ ॥ उत्तिष्ठ मा
 शुभः पुत्र मेव जिष्णुस्त्वया जितः । यजेवः पुरुषैरेष तथा देवैः
 सवासवैः ॥ ४४ ॥ मया तु मोहनी नाम मातृष्या संप्रदृश्यता ।
 प्रियायं पुरुषेन्द्रस्य पितुस्तोष्य यमस्मिनः ॥ ४५ ॥ जिज्ञासुर्धर्म

तस्य बलस्य तव कौरव । संग्रामे युञ्जती राजन्नागतः पर-
 तौरहा ॥ ४६ ॥ तस्मादसि मया पुत्र युद्धाय परिचोदितः । मा
 आपमात्मनः पुत्र गच्छेद्या ह्यखपि प्रभो ॥ ४७ ॥ ऋषिरेव महा-
 ताप्ता पराणः शश्वतोऽक्षरः । नैनं यत्की हि संग्रामे जेतुं
 शक्नोऽपि पुत्रक ॥ ४८ ॥ अयन्तु मे मणिर्द्विव्यः समानीतो विद्या-
 मते । मृतान् मृतान् पद्मगेन्द्रान् यो जीवयति नित्यदा ॥ ४९ ॥
 एवमस्योरसि लक्ष्म स्थापयस्व पितुः प्रभो । सप्त्नीवितं तदा पार्थं
 षडं द्रष्टासि पाण्डवम् ॥ ५० ॥ इत्युक्तः स्थापयामास तस्योरसि
 मणिं तदा । पार्थस्यामिततेजः स पितृस्त्रेहादपापकृत् ॥ ५१ ॥
 तस्मिन्नास्ते मणौ वीरो जिष्णुः सञ्जीवितः प्रभुः । चिरसुप्त इवो-
 तस्यौ मृष्टसोऽहितसोऽचनः ॥ ५२ ॥ तमुत्थितं महात्मानं लक्ष्य-
 संश्रं मनस्विनम् । समीक्ष्य पितरं स्वस्थं ववन्दे बभ्रुवाहनः ॥ ५३ ॥
 उत्थिते पुरुषव्याघ्रे पुनर्लक्ष्मीवति प्रभो । दिव्याः सुमनसः पुण्या
 वरुषे पाकशासनः ॥ ५४ ॥ अनाहता दुन्दुभयो विनेदुर्मघनिस्त्रनाः ।
 शशु शश्वित शकाग्रे बभ्रुव सुमहान् स्वनः ॥ ५५ ॥ उत्थाय
 च महाबाहुः पर्याश्रितो धनञ्जयः । बभ्रुवाहनमालिङ्ग्य समा-
 त्रिप्लव मूर्ध्नि ॥ ५६ ॥ इदं चापि दूरेऽस्य मातरं शोककर्मिणाम् ।
 उलप्या सह तिष्ठन्तीं ततोऽपृच्छन्नक्षयः ॥ ५७ ॥ किमिदं
 लक्ष्यते सर्वं शोकविन्मयहर्षवत् । रणाजिरममित्रघ्न यदि जानासि
 ग्रंथ मे ॥ ५८ ॥ जननी च किमर्थन्ते रणाभूमिमुपागता । नागिन्द्र-
 दुहिता चैवमुलूपी किमिहागता ॥ ५९ ॥ जात्राम्यहमिदं शुभं
 त्वया मदचनात् कृतम् । स्त्रीणामागमने हेतुमहमिच्छामि वेदि-
 तुम् ॥ ६० ॥ तमुवाच तथा पृष्टो मणिपूरपतिस्तदा । प्रसाद्य
 शिरसा विहानुलूपी पृच्छतामियम् ॥ ६१ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे

अर्जुनप्रत्यञ्जीयनेऽर्जोततमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

प्रजुम उवाच । किमागमनइत्यन्ते कौरव्यकुलनन्दिनि ।
 मणिपूरपतेर्मातुस्तत्रैव च रथाजिरे ॥ १ ॥ कश्चित् कुप्रसक्तमादि
 राशोऽस्य भुजगात्मजे । मम वा चपलापाहि कश्चिन्नं शुभ-
 मिच्छसि ॥ २ ॥ कश्चित्ते पृथुस्योषि नाप्रियं प्रियदर्शने ।
 अकार्षमहमज्ञानाद्यं वा बभूवाहनः ॥ ३ ॥ कश्चिन्नं राजपुत्री
 ते सपत्नी चैववाहनौ । चित्ताङ्गदा वरारोहा नापराधति किञ्चन
 ॥ ४ ॥ तमुवाचोरगपतेर्हे, हिता प्रहसन्निव । न मे त्वमपराधो-
 ऽसि न हि मे बभूवाहनः ॥ ५ ॥ न जनित्री तयास्येवं मम वा
 प्रेषवत् स्मिता । अयतां यद्यथा चेदं मया सर्वं विचिष्टितम् ॥ ६ ॥
 न मे कोपस्त्वया कार्यः शिरसा त्वां प्रसादये । त्वत्प्रियायं हि
 कौरव्यं कृतमेतन्नया विभो ॥ ७ ॥ यत्तत् शृणु महाबाहो
 निखिलेन धनञ्जय । महाभारतयुद्धे यत् त्वया शान्तनवो नृपः
 ॥ ८ ॥ अथर्मेण हतः पार्थ तस्यैषा निष्कृतिः कृता । न हि
 भीष्मस्त्वया वीर युध्यमानो हि पातितः ॥ ९ ॥ शिखण्डिना
 तु संयुक्तस्तमाश्रित्य हतस्त्वया । तस्य शान्तिभङ्गत्वा त्वं त्यजेथा
 यदि जीवितम् ॥ ११ ॥ कर्मणा तेन पापेन पतिषा निरदो ध्रुवम् ।
 एषा तु विहिता शान्तिः पुत्राद्यां प्राप्रवानधि ॥ १२ ॥ वसुधि-
 र्वंसुधापाकं गङ्गया च महामते । पुरा हि श्रुतमेतत्ते वसुभिः
 कथितं मया ॥ १३ ॥ गङ्गायास्तौरमाश्रित्य हते शान्तनवे नृप ।
 आश्रुत्य देवा वसवः समेत्य च महानदीम् ॥ १४ ॥ इदं नृपुर्वचो
 वीरं भागीरथ्या मते तदा । एष शान्तनवो भीष्मो निहतः
 सव्यसाचिना ॥ १४ ॥ अयुध्यमानः सङ्ग्रामे संसक्तोऽन्येन भाविनि ।
 तद्दनेनानुपपन्नेन वयमप्य धनञ्जयम् ॥ १५ ॥ शपेन योजयामैति
 तच्चास्त्रिति च साप्रवीत् । तदहं पितुरविद्य प्रविश्य व्यञ्जिते-
 न्द्रिया ॥ १६ ॥ अभयं स च तत् श्रुत्वा विद्याकृमगमत् परम् ।
 पिता तु मे वसून् गङ्गां जग्ध्वं समवाचत ॥ १७ ॥ पुनः पुनः

प्रवाद्यैतास्त एनमिदमहुवन् । पुत्रस्तस्य महाभाग भविष्यद्विष्णो
 युवा ॥ १८ ॥ स एनं रथमध्यस्थः शरैः पातयिता भुवि । एवं
 हते स नागिन्द्र मुक्तयापो भविष्यति ॥ १९ ॥ गच्छेत् वसुभि-
 शीक्तो मम वेदं यथांशु सः । तच्छ्रुत्वा ह्यं मया तस्मात् प्रापादसि
 विमोक्षितः ॥ २० ॥ न हि त्वां देवराजोऽपि समरेषु पराजयित् ।
 आत्मा पुत्रः शतस्तस्मात्तेनेहासि पराजितः ॥ २१ ॥ न हि दीषी
 मम मत्तः कथं वा मन्यसे विभी ॥ २२ ॥ इत्येवमुक्त्वा विजयः
 प्रसन्नात्मा ब्रवीद्दिदम् । सर्वं मे सुप्रियं देवि यदितत् कृतवत्यसि
 ॥ २३ ॥ इत्युक्त्वा सोऽब्रवीत् पुत्रं मणिपूरपतिञ्जयः । चित्वा-
 ङ्गदावाः शृण्वन्त्याः कौरव्यदुहितुस्तदा ॥ २४ ॥ युधिष्ठिरस्याश्व-
 मेधः परां चैतौ भविष्यति । तत्रागच्छेः सहामात्यो मातृभ्यां
 सहितो नृप ॥ २५ ॥ इत्येवमुक्तः पार्थिव स राजा बभ्रुवाहनः ।
 उवाच पितरं धीमानिदमस्त्राविनेक्षणं ॥ २६ ॥ उपयास्यामि
 धर्मं च भवतः शासनादहम् । अश्वमेधे महायज्ञे दिजातिपरि-
 वैष्यकः ॥ २७ ॥ मम त्वनुग्रहायाव प्रविशस्व परं स्वकम् ।
 भार्याभ्यां सह धर्मं च मा भूत्सेत् विचारणा ॥ २८ ॥ उपितेह
 निधामिकां सुखं स्वभवने प्रभो । पुनरश्वानुगमनं कर्त्तासि जयतां
 शर ॥ २९ ॥ इत्युक्तः स तु पुत्रेण तदा वानरकेतनः । स्वयं
 गोवाच कौन्तेयस्तदा चित्वाङ्गदासुतम् ॥ ३० ॥ विदितं ते महा-
 शास्त्री यथा दीक्षाश्राम्यहम् । न स तावत् प्रवेक्ष्यामि पुरं ते
 श्चुलोचन ॥ ३१ ॥ यथाकामं ब्रजत्येष यन्निषीऽश्वो नरधंभ ।
 तस्मिन् तेषु नमिष्यामि न स्नानं विद्यते मम ॥ ३२ ॥ स तत्र
 वेदिदत्तेन पूजितः पाकघासनिः । भार्याभ्यामभ्यनुष्णातः प्राचा-
 हस्तसप्तमः ॥ ३३ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे

एकाशीतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तु वाजी सप्तशतानां पर्यन्तं वसुधा-
 मिमाम् ! निवृत्तोऽभिमुखो राजन् धीम वारणसाङ्गवम् ॥ १ ॥
 यमुगच्छंश्च तुरगं निवृत्तोऽथ किरीटभृत् । बद्धच्छ्वा समापेद्दि-
 पुरं राक्षस्यं तदा ॥ २ ॥ तमव्यासगतं दृष्ट्वा सहर्षिवाल्मीकः प्रभो ।
 हतधर्मं स्त्रियो वीरः समरावाजहाव ह ॥ ३ ॥ ततः पुरात् स
 निष्पृम्य रथी धन्वी घरी तली । मेघसन्धिः पदानिह्नं घन-
 ञ्जयमुपाद्रवत् ॥ ४ ॥ आसाद्य च महातेजा मेघसन्धिर्धनञ्जयम् ।
 दासभावात्सहाराज्ज प्रोवाचेदं न कौशलात् ॥ ५ ॥ किमयद्वायं
 ते वाजो स्त्रीमध्य इव भारत । हयमेनं हरिषामि प्रयतस्व
 विनोद्यथे ॥ ६ ॥ यदृत्तानुनयो युद्धे ददि त्वं पितृभिमंभ ।
 करिष्यामि तवातिथ्यं प्रहर प्रहरामि च ॥ ७ ॥ इत्युक्तः प्रत्यु-
 वाचैनं प्रहसन्निव पाण्डवः । विघ्नकृत्वा मया कार्ये इति मे
 व्रतमाहितम् ॥ ८ ॥ भ्रात्रा ज्येष्ठेन नृपते तत्रापि विदितं ध्रुवम् ।
 प्रहरस्व यथाशक्ति न मन्युर्विद्यते मम ॥ ९ ॥ इत्युक्तः प्राहरत्
 पूर्वं पाण्डवं मगधेश्वरः । किरन् शरमङ्गलाणि वर्षाणीव सहस्र-
 टक् ॥ १० ॥ ततो गाण्डीवभृत् शूरो गाण्डीवप्रहितैः शरैः ।
 चकार मोषांस्तान् वाणान् मयदान् भरतर्षभ ॥ ११ ॥ स शी-
 तस्य वाणौघं कृत्वा वानरकेतनः । शरान् सुमोघं ज्वलितान्
 दीप्ताभ्यानिव पन्नगान् ॥ १२ ॥ ध्वजे पताकादण्डेषु रथदण्ड-
 द्रथेषु च । अन्येषु च रथाङ्गेषु न शरीरे न सारथौ ॥ १३ ॥
 संरक्ष्यमाणः पार्थिवं शरीरं सव्यसाधिना । मान्यमानः सर्वीर्य-
 न्वास्त्रागधः प्राहिणोत् शरान् ॥ १४ ॥ ततो गाण्डीवधन्वा तु
 मागधेन भृशोहतः । बभौ वसन्तसमघे पलायः पुष्यितो वधा
 ॥ १५ ॥ अदन्धमानः सोऽभ्युपगन्धः पाण्डवर्षभम् । तेन तस्मै
 स कौरव्य लोकावीरस्य दर्शने ॥ १६ ॥ सव्यसाची तु संश्रुषी
 विवृण्व्य बलवदनुः । इयांसकार निर्भीवान् सारथेषु शरी-

हरत् ॥ १० ॥ अश्वमेधस्य महच्चित्रं सुरेषु प्रथमैर्त ह । इत्या-
 वापं पताकाञ्च ध्वजं चास्य न्यपातयत् ॥ १८ ॥ स राजा व्यधितो
 व्यङ्ग्यो विधनुर्हतसारथिः । गदामाशय कौन्तेयमभिदुद्राव वेग-
 वान् ॥ १९ ॥ तस्यापतत एवाशु गदां हेमपरिष्कृताम् । शरै-
 श्चकर्त्त बद्धधा बद्धभिष्टप्रवाजिनैः ॥ २० ॥ सा गदा यकलीभूता
 विभीक्ष्णमणिबन्धना । व्याली विमुच्यमानेव पपात धरणीतली
 ॥ २१ ॥ विरथं विधनुक्च गदया परिवर्जितम् । नैच्छुत्ताङ्ग-
 वितुं धीमानर्जनः समराग्रणीः ॥ २२ ॥ तत एमं विमनसं क्षत्र-
 धर्मं समास्थितम् । सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमब्रवीत् कपिकेतनः ॥ २३ ॥
 पर्याप्तः क्षत्रधर्मोऽयं दर्शितः पुत्र गम्यताम् । वहेतत् समरे कर्म
 तव वास्यस्य पार्थिव ॥ २४ ॥ युधिष्ठिरस्य सन्देशो न हन्तव्या
 नृपा इति । तेन जीवसि राजस्त्वमपराहोऽपि मे रणे ॥ २५ ॥
 इति मत्वा तदात्मानं प्रत्यादिष्टं स मागधः । तद्यमित्यभिगम्येनं
 प्राण्णलिः प्रत्यपूजयत् ॥ २६ ॥ पराजितोऽस्मि भद्रन्ते नाहं वीरु-
 मिहोत्सहे । यच्च कृत्यं मया तेष्य तद्ब्रूहि कृतमेव तु ॥ २७ ॥
 तमर्जनः समाश्र्वास्य पुनरेवेदमब्रवीत् । आगन्तव्यं परां चैत्री-
 मश्वमेधे नृपस्य नः ॥ २८ ॥ इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा पूजयामास तं
 हयम् । फाल्गुनश्च युधि श्रेष्ठं विधिवत् सहदिवजः ॥ २९ ॥
 ततो यद्येष्टमगमत् पुनरेव स केयरी । ततः समुदतीरेण वज्रान्
 पुण्ड्रान् सकोशलान् ॥ ३० ॥ तत्र तत्र च भूरीणि स्त्रैश्चैस्या-
 न्यनेकशः । विजिग्वे धनुषा राजन् गाण्डीवेन धनञ्जयः ॥ ३१ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अश्वमेधापर्वणि अश्वानुसारे
 मागधपराजये दासीतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

वैशम्पायन उवाच । मागधेनाश्वितो राजन् पाण्डवः श्वेत-

वाहनः । दक्षिणां दिशमाख्याय चारवाणाव तं चक्रन् ॥ १ ॥
 ततः स पुनरावर्त्तय चक्रः कामचरो बली । चावसाह पुरीं रज्या
 वेदीनां युक्तिसाह्वयान् ॥ २ ॥ अरमेणाहितस्तत्र विद्युपावसुतिन
 चः । युद्धपूर्वं तदा तेन पूजया च मन्त्रावहः ॥ ३ ॥ ततोऽर्चितो
 बली राजंस्तदा स तुरगोत्तमः । काशीनङ्गान् कोणकां च किरा-
 तानव तद्गणान् ॥ ४ ॥ पूजां तत्र यथान्यायं प्रतिपद्य धनञ्जयः ।
 पुनरावृत्य कौन्तेयो दशार्थानि गमत्तदा ॥ ५ ॥ तत्र चित्वा इदो
 नाम बलवानरिमईनः । तेन युद्धमभूत्तस्य विजयस्यातिभैरवम्
 ॥ ६ ॥ तत्रापि वधमानो य किरौटी पुरुषर्षभः । निघाडराज्ञो
 विधवमेकलव्यस्य जम्बिवान् ॥ ७ ॥ एकलव्यसुतश्चैनं युद्धेन जयहे
 तदा । तत्र चक्रे निघादैः स संघामं क्षीमदुर्षणम् ॥ ८ ॥ तत-
 स्तमपि कौन्तेवः समरेष्वपराजितः । जिगाव युधि दुर्हर्षो वध-
 विघ्नार्थमागतम् ॥ ९ ॥ स तं जिज्ञा महाराज नैघादिं पाक-
 शासनि । यच्चैनः प्रवयो भूयो दक्षिणं सञ्चिन्तार्थवम् ॥ १० ॥
 तत्रापि द्विविद्धैरभू रौद्रैर्माहिषकीरपि । तथा कोकगिरेयैव युद्ध-
 मासीत् किरौटिनः ॥ ११ ॥ तांदापि विजयी जिज्ञा नात्तौत्रेण
 कर्षणा । तुरङ्गमवधेनाथ सुराष्ट्रानभितो बली ॥ १२ ॥ गो-
 कर्षमव चासाद्य प्रभासमपि जम्बिवान् । ततो दारवतीं रज्यां
 वृष्टिवीराभिपाकिताम् ॥ १३ ॥ चावसाह चक्रः श्रीमान् कुसु-
 राजस्य बधिवः । तमुजस्य चवत्रेष्ठं वाहवानां कुमारकाः ॥ १४ ॥
 प्रययुस्तांस्तदा राजकुमारेणो न्यवारवत् । ततः पुरादिनिष्कृत्य
 वृष्णांश्चकपतिस्तदा ॥ १५ ॥ अर्चितो वसुदेवेन मातुकेन किरौ-
 टिनः । तौ समेत्य कुसुत्रेष्ठं विधिवत् प्रीतिपूर्वकम् ॥ १६ ॥ परवा
 भरतत्रेष्ठं पूजया समवर्जितौ । ततस्ताभ्यामनुज्ञातो बली दिन
 चक्रो गतः ॥ १७ ॥ ततः स पश्चिमं दिशं वसुदेव्य तदा चक्रः ।
 ज्ञानेष्वप्यपरत् स्त्रीनस्ततः पञ्चमं बली ॥ १८ ॥ तत्रापि स

कीरत्य गान्धारविषयं हवः । विचचार वचाकामं कीर्त्तवानु-
गतस्तदा ॥ १८ ॥ ततो गान्धारराजेन युद्धमासीत् किराटिनः ।
शोरं प्रकुनिपुत्रेण पूर्ववैरानुसारिणा ॥ २० ॥

इति अष्टमोऽध्यायः प्रकुनीतापर्वणि अष्टानुसारे
व्याख्येतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रकुनेस्तनवो वीरो गान्धारणां महा-
रथः । प्रत्यययो गुडाक्रेषं सैन्येन महता वृतः । हस्त्रशरव-
युक्तेन पताकाध्वजमालिना ॥ १ ॥ अष्टममाणास्ते योधा सुप्रस-
प्रकुनेर्बन्धम् । अभ्ययुः संहिताः पार्थं प्रयच्छीतघरासनाः ॥ २ ॥
स तानुवाच अर्मात्मा वीभत्सुरपराजितः । युधिष्ठिरस्य वचनं
न च ते जयदुर्हितम् ॥ ३ ॥ वार्यमाणापि पार्थेन सान्त्वपूर्व-
ममर्षिताः । परिवार्यै हवं जम्मुस्ततश्चक्रोष पाण्डवः ॥ ४ ॥
ततः शिरांसि दीप्ताग्निस्तोषां चिक्षेद् पाण्डवः । सुरैर्गाण्डीव-
निर्मत्तैर्नातियद्वादिवाञ्छुनः ॥ ५ ॥ ते बध्यमानाः पार्थेन हव-
मुत्सृज्य सङ्गमात् । व्यवर्त्तन्त महाराज शरवर्षाहिता भयम् ॥ ६ ॥
निरुध्यमानस्तैश्चापि गान्धारैः पाण्डुनन्दनः । आदिष्ठादिष्ठा
तेजस्वी शिरांस्येषां व्यपातवत् ॥ ७ ॥ बध्यमानेषु तेष्वजौ गान्धा-
रेषु समन्ततः । स राजा प्रकुनेः पुत्रः पाण्डवं प्रत्यवारवत् ॥ ८ ॥
तं युध्यमानं राजानं अक्षयर्षेण व्यवस्थितम् । पार्थोऽन्नवीक्ष्य मे
बध्ना राजानो राजघासनात् ॥ ९ ॥ अक्षं युद्धेन ते वीर न
तेऽस्त्रय पराजयः ॥ १० ॥ इत्युक्तस्तदादृष्ट्य वाक्यवशान-
नीहितः । स अक्षसमकर्माक्षं समवाकिरहाशुनीः ॥ ११ ॥ तस्य
पार्थः शिरस्त्राणमर्षेणश्रेण्य पलिषा । अपाहरद्मेवात्मा जय-
दुर्घशिरो वधा ॥ १२ ॥ तं दृष्ट्वा विस्मयं जम्मुर्गान्धाराः सर्वे एव

ते । इच्छता तेन न हतो राजेत्यसि च तं विदुः ॥ १३ ॥
 गान्धारराजपुत्रस्तु पत्न्यायनङ्गतक्षणाः । ययो तैरेव संहितक्षयैः
 सुदृग्गैरिव ॥ १४ ॥ तेषाम्बु तैरसा पार्थस्तत्रैव परिधावताम् ।
 प्रजहारोत्तमाङ्गानि भङ्गैः सन्नतपर्वभिः ॥ १५ ॥ उच्छ्रितास्तु
 भुजान् केचित् नाबुध्यन्त परैर्हतान् । परैर्गाण्डोवनिमुक्तैः
 पृथग्भिः पार्थसोदितैः ॥ १६ ॥ मरुत्तानरनागाश्चमपतद्विदुतं
 बलम् । इतविध्वस्तभूयिष्ठमवन्तः सुहृन्मृगः ॥ १७ ॥ नाभ्य-
 दृश्यन्त वीरस्य केचिदग्रेऽप्यक्रमणः । रिपवः पात्यमाना वै दि-
 सहेयुर्धनक्षयम् ॥ १८ ॥ ततो गान्धारराजस्य मन्त्रिवृद्धपरःकरा ।
 जननी निर्वयो भीता पुरष्कृत्यार्थमुत्तमम् ॥ १९ ॥ सा न्यवारय-
 द्द्व्यग्रं तं पुत्रं युद्धदुर्मदम् । प्रसादयामास च तं जिशुमन्निष्ठ-
 कारिणम् ॥ २० ॥ तां पूजयित्वा वीभत्सुः प्रसादमकरोत् प्रभुः ।
 यकुनेषापि तनयं सान्त्वयन्निदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ न मे प्रियं
 महाबाही यत्ने बुद्धिरियं कृता । प्रतियोद्धममित्रघ्न भ्रातैव त्वं
 ममानस ॥ २२ ॥ गान्धारीं मातरं ऋत्रा धृतराष्ट्रहतेन च ।
 तेन जीवसि राज्ञस्त्वं निहतास्त्वनुगास्तव ॥ २३ ॥ वैशम्पैः
 ग्राम्यतां वैरं मा मे भूद्बुद्धिरीदृशी । गच्छेद्यत्त्वं परासैत्नीमश्व-
 मेधे नृपस्य नः ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि यमुगीतापर्वणि अश्वानुसारे

चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्यज्ञानुवयो पार्थो हयं कामविहा-
 रिणम् । न्यवर्त्तत ततो वाजी धिन नागाङ्गयं पुरम् ॥ १ ॥ तं
 निहतस्तु युवाव चारेणैव युधिष्ठिरः । श्रुत्वाजं कुशलिनं स च
 हृष्टमनाभवत् ॥ २ ॥ विजयस्य च तत्कर्म गान्धारविषये तदा ।

श्रुत्वा चान्येषु दिग्गेषु स सुप्रीतोऽभवत्तदा ॥ ३ ॥ एतन्निखेव काले
 तु दादधीं माघपाक्षिकीम् । इष्टं गृहीत्वा नक्षत्रं धर्मराजो
 मुषिष्ठिरः ॥ ४ ॥ समानीय महातेजाः सर्वान् भ्रातृन्महीपतिः ।
 भीमञ्च नकुलञ्चैव सहदेवञ्च कौरवः ॥ ५ ॥ प्रोवाचिदं वचः काले
 तदा धर्मभृतां वरः । चामन्त्र्य वदतां श्रेष्ठो भीमं प्रहरता-
 म्बरम् ॥ ६ ॥ चावाति भीमसेनासौ रुहाश्चैन तवानुजः । यथा
 मे पुरुषाः प्राङ्मुख्यं धनञ्जयसारिणः ॥ ७ ॥ उपस्थितय कालो-
 ज्यमभितो वक्षते हयः । माषी च पौर्णमासीयं नासः श्रेष्ठो
 हकीडर ॥ ८ ॥ तत् प्रस्थाप्यन्तु विडांसो ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 वाजिमेधार्थमिदार्थं दिग्ं पश्यन्तु यज्ञियम् ॥ ९ ॥ इत्युक्तः स तु
 तच्चक्रे भीमो नृपतिशासनम् । हृष्टः श्रुत्वा शुङ्गाकेशमायान्तं
 पुरुषर्षभम् ॥ १० ॥ ततो ययौ भीमसेनः प्राचैः स्थपतिभिः सह ।
 ब्राह्मणानग्रतः कृत्वा कुम्भान् यज्ञकर्मणि ॥ ११ ॥ तं स घाल-
 चयं श्रीमत् संप्रतोलीमुषद्वितम् । मापयामास कौरव्यो यज्ञवाटं
 यथाविधि ॥ १२ ॥ प्रासादगतसम्बाधं मणिप्रवरकृष्टिमम् । कार-
 यामास विधिवद्दे मरुद्विभूषितम् ॥ १३ ॥ स्तभान् कनकचिवांसु
 तोरणानि व्रहन्ति च । यज्ञायतनदिग्गेषु दत्त्वा शुद्धञ्च काञ्चनम्
 ॥ १४ ॥ अन्तपुराणां राज्ञाञ्च नानादिग्गसमोशुषाम् । कारया-
 मास धर्मात्मा तत्र तत्र यथाविधि ॥ १५ ॥ ब्राह्मणानाञ्च वैश्वानि
 नानादिग्गसमीशुषाम् । कारयामास कौन्तेयो विधिवत्तान्यनेकशः
 ॥ १६ ॥ तथा संप्रेषयामास दूतान् नृपतिशासनात् । भीमसेनो
 महाबाहो राज्ञामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ १७ ॥ ते प्रियायं कुरुपते-
 राययुर्नृपसत्तमाः । रत्नान्यनेकान्यादाय स्त्रियोऽश्वानाशुधानि च
 ॥ १८ ॥ तेषां निःशयान्तेषु शिविरेषु महात्मनाम् । नर्दतः
 सागरस्येव दिग्गसृगभवत् स्वनः ॥ १९ ॥ तेषामभ्यगतानाञ्च स
 राजा कुरुनन्दनः । व्यादिग्गान्पानानि यथाशाप्य तमानुषा

॥ २० ॥ बाहनामाह विविधाः शाखाः शाखीसुपीरवैः । उद्येता
 भरतवेष्टी व्यादिदेष च चर्कराट् ॥ २१ ॥ तथा तस्मिन्पदावधे
 चर्कराजस्य शीमतः । समान्यन्मुनिगथा बहवो ब्रह्मसाहिनः
 ॥ २२ ॥ ये च दिजातिप्रवरास्तवाद्यन् पृथिवीपते । समान्यन्मुः
 सविद्यास्थान् प्रतिजग्राह कौरवः ॥ २३ ॥ उद्येत् तानमुद्ययो
 वावदावसवान् प्रति । स्वयमेव महातेजा दत्तं स्वस्त्वा मुचिष्ठिरः
 ॥ २४ ॥ ततः कृत्वा स्वपत्नयः प्रिय्विनोऽप्ये च ये तथा । इत्यस्यै
 यज्ञविधिं दाधे चर्कराजे न्यवेदवन् ॥ २५ ॥ इत्युक्त्वा चर्करा-
 राजस्तु कृतं सर्वमतन्द्रितः । दृष्टव्योऽभवद्वाञ्छा सच भाद्रनि-
 राहतः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् यज्ञे प्रवृत्ते तु वाञ्छिनो हेतु-
 कादिनः । हेतुवानान् बहूनाहः परस्परजिगीषवः ॥ २७ ॥
 दृष्टव्यस्तं दृपतयो यज्ञस्य विधिमुत्तमम् । द्विन्द्रेऽप्येव विहितं
 भीमसेनेन भारत ॥ २८ ॥ दृष्टव्यस्तोरुषाम्यत्र घातकुक्षामवानि
 ते । शय्यासनविचारांसु सुबहून् जनसङ्घवान् ॥ २९ ॥ घटान्
 पात्रीः कटाहानि कलशान् बर्हमानकान् । न हि किञ्चिद्दुर्बोवर्ष-
 मपश्यन् वसुधाधिपाः ॥ ३० ॥ यूपान् च घास्त्रपठितान् दारवान्
 हेमभूषितान् । उपकृष्टान् दद्याकामं विधिवद्भूरिवर्षेण ॥ ३१ ॥
 स्वसत्त्वा जसत्त्वा ये च पश्यतः केचन प्रभो । सर्वानिव समानीता-
 नपश्यंस्तत्र ते दृष्याः ॥ ३२ ॥ गाथैव मदिषीथैव तथा हृद-
 क्षिणोऽपि च । शौडकानि च सस्त्रानि श्वापदानि वशांसि च
 ॥ ३३ ॥ जरायुकाण्डप्रातानि खेद्रान्युद्धिदानि च । पर्यता-
 नूपजातानि भूतानि दृष्टव्यं ते ॥ ३४ ॥ एवं प्रमुदितं सर्वं पशु-
 गोधनधान्यतः । यज्ञवाटं दृष्या दृष्ट्वा परं विजयमानताः ॥ ३५ ॥
 ब्राह्मण्यानां विद्यास्यैव ब्रह्मणः प्राणमन्त्रिमत् । पूर्वं घतव्यस्यै तु
 विद्यायां तत्र भुञ्जताम् ॥ ३६ ॥ इन्द्रभिर्मेघनिर्घोषो मुहुर्मुहु-

रताडान् । विननाशसकृत्पि दिवसे दिवसे गते ॥ ३० ॥ एवं
 च वदति यज्ञो धर्मराजस्य धीमतः । अन्नस्य सुवहन् राज-
 न्वस्त्वर्गान् पर्वतीषमान् । दधिकुल्याश्च दृष्टुः सर्पिषश्च क्रदान्
 जनाः ॥ ३८ ॥ जम्बदीपो हि सक्रलो नानाजनपद्राप्युतः । राज-
 न्वदृश्यते कस्यो राजस्तस्य महामखि ॥ ३९ ॥ तत्र जातीमहस्ताणि
 पुरुषाणां ततस्ततः । यहीत्वा भाजनान् जम्बुवह्नि भरतर्षभ
 ॥ ४० ॥ स्रम्बिणश्चापि ते सर्वे समृष्टमणिकुण्डलाः । पथ्यवेद्यन्
 द्विजातींस्तान् शतमोऽथ महस्रयः ॥ ४१ ॥ विविधान्यन्वपानानि
 पुरुषा घेऽनुदायिनः । ते वै नृपोपभोक्ष्यानि ब्राह्मणानां ददुश्च
 ह ॥ ४२ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि युधिष्ठिराश्वमेधे
 पञ्चाशीतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

वैशम्पायन उवाच । समागतान् वेदविदो राजश्च पृथिवी-
 श्वरान् । दृष्ट्वा युधिष्ठिरो राजा भीमसेनमभाषत ॥ १ ॥ उपा-
 याता नरव्याघ्र य एते पृथिवीश्वराः । एतेषां क्रियतां पूजा
 पूजार्हा हि नराधिपाः ॥ २ ॥ इत्युक्तः स तथा चक्रे नरेन्द्रेण
 यशस्विना । भीमसेनो महतेजा यमाभ्यां सह पाण्डवः ॥ ३ ॥
 यथाभ्यगच्छोविन्दो वृशिभिः स ह धर्मजम् । बलदिवं पुरस्कृत्य
 सर्वप्राणभृतां वरः ॥ ४ ॥ युयुधानेन सहितः प्रद्युम्नेन गदिन च ।
 निशठेनाथ शास्त्रेण तथैव कृतवर्भणा ॥ ५ ॥ तेषामपि परां
 पूजां चक्रे भीमो महारथः । निविशुलो च वैश्रानि रत्नवन्ति
 च सर्वशः ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरसमीपे तु कथान्ते मधुसूदनः । अर्जुनं
 कथयामास बह्वसंग्रामकर्षितम् ॥ ७ ॥ स तं पप्रच्छ कौन्तेयः पुनः
 पुनरदिन्दमम् । धर्मजः यक्रजं जिष्णु समाचष्ट जगत्पतिः ॥ ८ ॥

पागमहारकावाची ममाप्तः पुरुषो रूपः । सोऽज्ञासीत् पाण्डव-
 खेष्टं बहुसंपामकर्मितम् ॥ ८ ॥ समीपे च महाबाहुमाचष्ट च
 मम प्रभो । कुरु कार्याणि कौन्तेय हयमेघार्धसिद्धि ॥ ९ ॥
 इत्युक्तः प्रत्यवाचैनं धर्मराजो युधिष्ठिरः । दिष्टा च कुशली
 जिशुरुपावाति च माधव ॥ ११ ॥ यदिदं सन्दिष्टास्मिन् पाण्ड-
 वानां वलाशयीः । तदाशानुमिहेच्छामि भवता वदुनन्त ॥ १२ ॥
 इत्युक्त्वा धर्मराजेन वृथात्यकपतिस्तथा । प्रोवासेदं वचो वाम्सी
 धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ १३ ॥ इदमपि महाराज पार्थशक्यं
 करन्तरः । वाच्यो युधिष्ठिरः कृथा वाज्ञो वाक्यमिदं मम ॥ १४ ॥
 आरमिष्यन्ति राजानः सर्वे वै कीरवर्षभ । प्राप्तानां महतां पूजा
 कार्या श्रेयस्वत् त्वमं हि नः ॥ १५ ॥ इत्येतत्त्वनाद्राजा विश्वायो
 मम मानद । यथा चात्ययिजं न स्यात्तदर्धकरणे भवत् ॥ १६ ॥
 कर्त्तुमर्हति तद्राजा भवतांशुमस्ययाम । राजतेतान् तस्मैपु-
 रिमा राजन् पुनः प्रजाः ॥ १७ ॥ इदमप्यपि कौन्तेय उच्यते
 पुरुषोऽग्रवीत् । धनञ्जयस्य रूपेति तस्मै निरादयः शृणु ॥ १८ ॥
 उपयास्यति यश्च नो मणिपुरपतिर्नृपः । पक्षो मम हातोऽज्ञा
 दयितो बभ्रुवाहनः ॥ १९ ॥ तं भवान् मदपोष्यथ विधिमत
 प्रतिपूजयेत् । स तु भोऽनुरक्तो मम नितामिति प्रभो ॥ २० ॥
 इत्येतद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः । अभिनत्यास्य तदाक्य-
 भित्तं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥

इति पाण्डुमेघपर्षणि अनुशीतापर्वणि युधिष्ठिराश्रमे

पञ्चमीतीर्थायः ॥ ८६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतं प्रियमिदं कृष्ण वत्समर्हसि भाषि-
 तुम् । तस्मैऽनुरक्तं पुण्यं मनो ह्लादयति प्रभो ॥ १ ॥ बहूनि

किञ्च मुनानि विजयस्य नराधिपैः । पुनरासन् हृषीकेश तत्र
 तत्र च मे श्रुतम् ॥ २ ॥ किं निमित्तं स नित्यं हि पार्थः सुख-
 विवर्जितः । अतीव विजयो धीमान् इति मे दूयते मनः ॥ ३ ॥
 सञ्चिन्तयामि कौन्तेयं रज्जो जिष्णुं जनार्दन । अतीव दुःखभागी
 स सततं पाण्डुनन्दनः ॥ ४ ॥ किन्तु तस्य शरीरेऽस्ति सर्वलक्षण-
 पूजिते । अनिष्टं लक्षणं कृष्ण येन दुःखान्युपाश्रुते ॥ ५ ॥ अती-
 वासुखभीगी स सततं कृन्तिनन्दनः । न हि पश्यामि वीभत्सो-
 नित्यं गात्रेषु किञ्चन । शीतव्यञ्जेनैतदै तस्मै व्याह्यातुमर्हसि
 ॥ ६ ॥ इत्युक्तः स हृषीकेशो ध्यात्वा सुमनुदत्तरम् । राजानं
 भोजराजान्यवनेषु विष्णुरब्रवीत् ॥ ७ ॥ नृक्षस्य नृपते किञ्चित्
 संश्लिष्टमुपलक्ष्ये । कृते पुरुषसिंहस्य पिण्डिकेऽस्याधिके यतः
 ॥ ८ ॥ स ताभ्यां पुरुषवाधौ नित्यमध्वसु वर्तते । न चान्यदनु-
 पश्यामि येनासौ दुःखभाजनम् ॥ ९ ॥ इत्युक्तः पुरुषयेऽस्तदा
 कृष्णेन धीमता । प्रोवाच तृशियागार्हलमेवसेतदिति प्रभो ॥ १० ॥
 कृष्णा तु द्रोपदी कृष्णं तिर्य्यकं सास्वमैक्षत । प्रतिजग्राह
 तस्यास्तं प्रणयद्वापि कंभिहा । मस्युः सखा हृषीकेशः साक्षा-
 दिव धनञ्जयः ॥ ११ ॥ तत्र भीमादयस्ते तु कुरवो याजकाश्च
 च । रेणुः श्रुत्वा विचित्रान्तां धनञ्जयकथां शुभाम् ॥ १२ ॥ तेषां
 कथयतामेव पुरुषैर्जनसंकथाम् । उपायादचनादतो विजयस्य
 महात्मनः ॥ १३ ॥ सोऽभिगम्य कुरुयेष्टं नमस्कृत्य च बुद्धिमान् ।
 उपायातं नरव्याधं फाल्गुनं प्रथवेदयत् ॥ १४ ॥ तत् श्रुत्वा
 नृपतिस्तस्य हर्षवाप्याद्गुलेक्षणः । प्रियास्थाननिमित्तं धै इदौ
 बद्धधनं तदा ॥ १५ ॥ ततो द्वितीयदिवसे महान् प्रज्ञो अवर्द्धत ।
 आगच्छति नरव्याधे कौरवाणां धुरन्धरे ॥ १६ ॥ ततो रेणुः
 समुद्भूतो विवभौ तस्य वाजिनः । अभितो वर्त्तमानस्य यद्योच्चैः
 अवसस्तथा ॥ १७ ॥ तत्र हर्षपरीर्वीनो नराणां शुभवेर्जुनः ।

दिष्ट्यासि पार्थ कुशली धर्मो राजा युधिष्ठिरः ॥ १८ ॥ श्रीऽन्यो
 हि युधिर्वीरुत्सूना जिह्वा हि युधि पार्थिवान् । चारयित्वा
 ह्ययश्चेष्टमुपागच्छेदनेऽर्जुनात् ॥ १९ ॥ ये व्यतीता महात्मानो
 राजानः सगरादयः । तेषामपौष्ट्यं कर्म न कदाचन शुभम्
 ॥ २० ॥ नैतदन्ये करिष्यन्ति भविष्या उगुष्ट्याधिपाः । यत्त्वं कुरु-
 कुलत्र्येष्ट दुष्करं कृतवानसि ॥ २१ ॥ इत्येवं वदतां तदा पुंसां
 कर्णसुखा गिरः । शृण्वन् विविध धर्मात्मा फाल्गुनी यशसंस्तरम्
 ॥ २२ ॥ ततो राजा सहामात्यः कृष्णश्च यद्वनन्दतः । धृतराष्ट्रं
 परस्कृत्य तं प्रत्यययत्सुखा ॥ २३ ॥ सोऽभिवाद्य पितुः पादौ
 धर्मराजस्य धीमता । भीमादींश्चापि संपूज्य पर्येष्वजन केपवम्
 ॥ २४ ॥ तैः समेत्याश्रितस्तांश्च प्रत्यक्षांश्च यथाविधि । विषयाम
 महावाङ्मतीरं लब्ध्वा च पारगः ॥ २५ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु स
 राजा वभ्रुवाहनः । मातृभ्या सहितो धीमान् कुरुनेव जगाम
 ह ॥ २६ ॥ तत्र वृहान् यथावत् स कुरुनन्याय पार्थिवान् ।
 अभिवाद्य महावाङ्मतींश्चापि प्रतिनन्दितः । प्रविश्य पितृमन्त्राः
 कुल्याभयनमुत्तमम् ॥ २७ ॥

इति अष्टमोऽध्यायः शतगीतापर्वणि वभ्रुवाचना

गमने सप्ताशीतोऽध्यायः ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । स प्रविश्य महावाङ्मः पाण्डवानां विवे-
 चनम् । पितामहीमभ्यनन्दत् साम्ना परमवल्गुना ॥ १ ॥ तत-
 श्चिह्वाङ्गदा देवी कौरव्यस्यात्मजापि च । पृथां कृष्णाश्च सहिते
 विनयनोपजम्बतुः । सुभद्राश्च यथाव्यायं याथाव्या कुरुयोगिनः
 ॥ २ ॥ ददौ कुन्ती ततस्ताभ्यां रत्नानि विविधानि च । द्यौपदी
 च सुभद्रा च याज्ञाप्यन्त्या ददुः श्लियः ॥ ३ ॥ जपतुस्तत्र ते देव्यो

महार्हधवनासने । सुपूजिते स्वयं कुम्या पार्थस्य हितकाम्यया
 ॥ ४ ॥ स च राजा महातेजाः पूजितो बभ्रुवाहनः । धृतराष्ट्रं
 महीपालमुपतस्थे यथाविधि ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरश्च राजानं भीमा-
 दीक्षापि पाण्डवान् । उपगम्य महातेजा विनयीनाभ्यवाचयत् ॥ ६ ॥
 स तैः प्रेम्णा परिष्वक्तः पूजितश्च यथाविधि । धनञ्जयै ददुर्भूरि
 प्रीयमाणा महारथाः ॥ ७ ॥ तथैव च महीपालः कृष्णं चक्र-
 गदाधरम् । प्रद्यम्न इव गोविन्दं विनयीनीपतस्थिवान् ॥ ८ ॥
 तस्मै हृशो ददौ राघे महार्हमतिपूजितम् । रथं हेमपरिष्कारं
 दिव्यास्त्रयुजमुत्तमम् ॥ ९ ॥ धर्मराजय भीमय फाल्गुनय यमो
 तथा । पृथक् पृथक् च ते चैनं मानार्थाभ्यामयोजयन् ॥ १० ॥
 ततस्तृतीयदिवसे सत्यवत्यात्मजो मुनिः । युधिष्ठिरं समभ्येत्य
 वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ अद्यप्रभृति कौन्तेय यजस्व समचो
 ह्वि ते । मुहूर्त्तो यज्ञियः प्राप्रदोदयन्तोह याजकाः ॥ १२ ॥
 अहीनो नाम राजेन्द्र क्रतुस्तयश्च कल्पिताम् । बद्धत्वात् काञ्च-
 नास्त्रस्य स्थातो बद्धसुवर्षकः ॥ १३ ॥ एवमत्र महाराज दक्षिणां
 त्रिगुणां कुरु । त्रिवं व्रजतु ते राजन् ब्राह्मणा ह्यत्र कारणम्
 ॥ १४ ॥ त्रीनश्वमेधानत्र त्वं सम्प्राप्य बद्धदक्षिणान् । शान्ति-
 बध्याकृतं पापं प्रहास्यसि नराधिप ॥ १५ ॥ पवित्रं परमञ्चेतत्
 पावनघ्नैतदुत्तमम् । यदश्वमेधावभूथं प्राप्स्यसे कुरुनन्दन ॥ १६ ॥
 इत्युक्तः स तु तेजस्वी व्यासेनामितबुद्धिना । दीक्षां विवेश धर्मात्मा
 वाजिमेधाप्रथे ततः ॥ १७ ॥ ततो यश्च महामाहुर्वाजिमेधं
 महाक्रतुम् । बद्धन् दक्षिणां राजा सर्वकामगुणान्वितम् ॥ १८ ॥
 तत्र वेदविदो राजंश्चक्रुः कर्माणि याजकाः । परिक्रमन्तः सर्वेषां
 विधिवत् साधु शिष्टितम् ॥ १९ ॥ न तेषां स्वलितं किञ्चिदासी-
 चाप्यकृतं तथा । क्रममुक्तश्च युक्तश्च चक्रुस्तत्र दिजर्षभाः ॥ २० ॥
 कृत्वा प्रवर्ष्य धर्माख्यं यथावत् दिजसत्तमाः । चक्रुस्ते विधिव-

द्राजंस्तथैवाभिषवं दिजाः ॥ २१ ॥ अभिसूय ततो राजन् मोमं
 सोमपसत्तमाः । सवनाभ्यानुपूर्वेण ऋतुः शास्त्रानुमारिणः ॥ २२ ॥
 न तत्र कृपणः कश्चिन्न हरिद्री बभूव च । द्युभितो दुःखितो
 वापि प्राकृतो वापि मानवः ॥ २३ ॥ भोजनं भोजनार्थेभ्यो दाप-
 यामास यदुहा । भीमसेनो महातेजाः सततं राजघामनात्
 ॥ २४ ॥ संस्तरे कुचलाद्यापि सर्वकार्याणि याजकाः । दिवसे
 दिवसे चक्रुर्यथाशास्त्रानुदर्शनात् ॥ २५ ॥ नापङ्कजविद्यामी ।
 सदस्यस्तस्य भीमतः । नात्रतो नातुपाध्यायो न च नादापित-
 चणः ॥ २६ ॥ ततो यूपोच्छ्रये प्राप्ते पङ्कजैस्तान् भरतर्षभ ।
 स्वादिरान् पितृकर्मिणास्तावतः सर्वपरिगतः ॥ २७ ॥ इन्द्रारमयो
 हो तु यूपो कुरुपतेमखि । श्रेष्ठात्कर्मयज्ञैकं याजकाः समकल्प-
 यन् ॥ २८ ॥ शोभायं चापरात् यूपान् काङ्क्षन्तान् भरतर्षभ । स
 भीमः कारयामास धर्मराजस्य शासनात् ॥ २९ ॥ ते व्यराजन्त
 राजर्षी वामोभिरुपयोभिताः । महेंद्रानुगतो देवा यथा सप्रधि-
 भिर्दिवि ॥ ३० ॥ इष्टिकाः काङ्क्षन्तीयात्र चयनार्थं कृताभवन् ।
 शुशुभे चयनं तत्र दक्षस्यैव प्रजापते ॥ ३१ ॥ चतुर्धितः तस्या-
 सीदष्टादशकरात्मकः । स कृष्णपक्षो निर्मितस्त्रिकाली गुरुडा-
 कृतिः ॥ ३२ ॥ ततो नियुक्ताः पश्यन्ती यथायाज्ञं मनीषिभिः ।
 तं तं देवं समुद्दिश्य पक्षिणाय यथाविधि ॥ ३३ ॥ ऋषभाः
 शास्त्रपठितास्तथा जलचराय च । सर्वान्स्तानभ्यधुञ्छंस्ते तत्राग्नि-
 चयकर्मणि ॥ ३४ ॥ यूपेषु नियता चासीत् पशूनां त्रिगती तथा ।
 अश्वरत्नोत्तरा यज्ञे कान्तेयस्य महात्मनः ॥ ३५ ॥ स यज्ञः शुशुभे
 तस्य साक्षाद्देवप्रिसंकुलः । गन्धर्वगणसंगीतः प्रनृत्योऽप्सरसांगणैः
 ॥ ३६ ॥ स किं पुरुषसंकीर्णः किञ्चरैर्योपयोभितः । सिद्धविप्र-
 निवासैश्च समन्ताद्भिसंवृतः ॥ ३७ ॥ तस्मिन् सदसि नित्यास्तु
 व्यासमिथा दिजर्षभाः । सर्वशास्त्रप्रणेतारः कुचला यज्ञसंस्तरे ॥ ३८ ॥

मारुह्य बभूवात् तुम्बुरुय महाद्युतिः । विश्वावसुश्चितसेन-
स्तथाप्ये गीतकीविदाः ॥ ३८ ॥ रमयन्ति स्म तान् विप्रान् वञ्च-
कर्मान्तरेषु वै । गन्धर्वा गीतकुशलान् नृत्येषु च विशारदाः ॥ ४० ॥

इति अष्टमेऽध्यायः । अथ गीतापर्वणि अष्टमेऽध्यायः

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अपयित्वा पयून् रम्यान् विधिवद्विज-
सत्तमाः । तत्पुत्रं यथाशास्त्रं बालमन्त द्विजातयः ॥ १ ॥ ततः
संश्राप्य तुभ्यं विधिव्याजकालदा । उपसंविषयद्राजंस्ततस्तं
द्रुपदात्मजाम् । कलाभित्तिसुभीराजन् यथाविधि मनस्विनीम्
॥ २ ॥ उदृत्य तु पयान्तस्य यथाशास्त्रं द्विजातयः । अपदा-
मासुरव्यथा विधिवद्भरतर्षभ ॥ ३ ॥ तं द्रुपभूमगन्धन्तु धर्मराजः
सहायुजैः । उपाजिघ्रयथाशास्त्रं सर्वपापापहन्तदा ॥ ४ ॥ मिष्टा-
न्यज्ञानि यान्यासंस्तस्याश्वस्य नराधिप । त न्यग्नौ जुहुवुर्द्वीराः
समस्ताः पांडुमर्दिजः ॥ ५ ॥ संस्थाप्यैवं तस्य राजस्तं यज्ञं
शकृतेजस । व्यासः सशिष्यो भगवान् बर्हियामास तं नृपम् ॥ ६ ॥
तसो युधिष्ठिरः प्रादाद्ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि । कीटीः सहस्रं
निष्काणां व्यासाय तु वसुधराम् ॥ ७ ॥ प्रतिशुभ्रं धरां राजन्
व्यासः सत्यवतीसुतः । अग्रधीद्भरतश्रेष्ठं धर्मराजं युधिष्ठिरम्
॥ ८ ॥ वसुधा भवत्स्वेषा संन्यस्ता राजमत्तम । निष्कृत्यो
दीयतां मय्यं ब्राह्मणा हि धनार्थिनः ॥ ९ ॥ युधिष्ठिरस्तु तान्
विप्रान् प्रस्तुवाच महामनाः । भ्रातृभिः सहितो धीमान्मध्ये राज्ञां
महात्मनाम् ॥ १० ॥ अष्टमेऽध्याये महायज्ञे पृथिवी दक्षिणा कृता ।
अर्जुनेन जिता चैवं ऋत्विग्भ्यः प्रापिता मया ॥ ११ ॥ वनं
प्रवेश्य विप्राग्रा विभजध्वं महीनिमाम् । चतुर्धा पृथिवीं कृत्वा

चातुर्होत्रप्रमाणतः ॥ १२ ॥ नाहमादातुमिच्छामि ब्रह्मस्यं हिज-
 सत्तमाः । इदं निधं मनो विद्या भ्रातृणाञ्चैव मे सदा ॥ १३ ॥
 इत्युक्तवति तस्मिंस्तु भ्रातरो द्रौपदी च सा । एवमेतदिति प्राङ्ग-
 स्तदभृञ्जीमहर्षिणम् ॥ १४ ॥ ततोऽन्तरीक्षे वागाभीत् साधु-
 साध्विति भारत । तथैव हिजनहानां संसतां विजभौ स्वनः ॥ १५ ॥
 द्वैपायनस्तथा कृशाः पुनरेव युधिष्ठिरम् । प्रीताश्च मध्ये विप्राणा-
 म्मिदं संपूजयन् मुनिः ॥ १६ ॥ दक्षैषा भवता मद्यं तान्ते प्रति-
 ददाम्यहम् । हिरण्यं दीयतामिभ्यो ब्राह्मणेभ्यो धरास्तु ते
 ॥ १७ ॥ ततोऽब्रवीद्दामुदितो धर्मराजं युधिष्ठिरम् । यथाह
 भगवान् व्यासस्तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ इत्युक्तः स कुन्त्येष्टः
 प्रीतात्मा भ्रातृभिः सह । कीटिनीटीकृतां प्रादात् दक्षिणां
 त्रिगुणां क्रतोः ॥ १९ ॥ न करिष्यति तन्नोके कथितव्यो तरा-
 धिपः । यत् कृतं सुहृत्तरेण मरुत्तस्यानुकम्पता ॥ २० ॥ प्रति-
 गच्छ तु तद्वत् कृषाद्वैपायनो मुनिः । ऋत्विग्भ्यः प्रददौ विदां-
 यनुधां व्यभञ्जय त् ॥ २१ ॥ धरण्या निष्क्रियं दत्त्वा तद्द्विरण्यं
 युधिष्ठिरः । धृतपापी जितशरीरो मुमुद्रे भ्रातृभिः सह ॥ २२ ॥
 ऋत्विजस्तमपद्यन्तं सुवर्षं निजयन्तदा । व्यभञ्जन् विजातिभ्यो
 यथोत्साहं यथासुखम् ॥ २३ ॥ यज्ञताटी च यत्किञ्चित् हिरण्यं
 सविभ्रणम् । तारणानि च यूपाय घटान् पात्नीस्तथेष्टकाः ।
 युधिष्ठिराभ्यनुज्ञाताः सर्वे तदाभजन् हिजाः ॥ २४ ॥ अनन्तरं
 हिजातिभ्यः क्षत्रिया लक्ष्मिरे वसु । तथा विट्शूद्रमङ्गाय तथान्ये
 ष्वेच्छुजातयः ॥ २५ ॥ ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे मुदिता जम्पुराल-
 यान् । तर्पिता वसुता तेन धर्मराजेन धीमता ॥ २६ ॥ स्वमंथं
 भगवान् व्यासः कुन्त्यै प्रादात्स्थि मानतः । प्रददौ तस्य महती
 हिरण्यस्य मद्गाद्युतिः ॥ २७ ॥ षडशुरान् प्रीतिदायन्तं प्राप्य सा
 प्रीतमानसा । चकार गुण्यकन्तेन सुमहत् सकृद्यः पृथा ॥ २८ ॥

गत्वा लवभृते राजा विषासा भ्रातृभिः सह । संभाष्यमानः
 शुशुभे महेन्द्रस्त्रिदशैरिव ॥ २८ ॥ पाण्डवाय महीपालैः समेतै-
 रभिसंवृताः । अयोधन्त महाराज शशास्तरागणैरिव ॥ २९ ॥
 राजभ्योऽपि ततः प्रादाद्वानि विविधानि च । गजानश्वानल-
 क्कारान् स्त्रियो वासांसि काञ्चनम् ॥ ३० ॥ तद्वनौघमपर्यन्तं पार्श्वः
 पार्थिवमण्डले । विश्वजन् शुशुभे राजन् यथा वैश्वणस्तथा
 ॥ ३१ ॥ आनीय च तथा वीरं राजानं वभ्रुवाहनम् । प्रदाय
 विलुप्तं वित्तं सद्धान् प्रास्थापयत्तदा ॥ ३२ ॥ दुःशलायाश्च तं
 पौत्रं बालकं भरतर्षभ । स्वराज्येऽथ पितुर्धीमान् स्वसुः प्रीत्या
 न्यवेद्यत् ॥ ३३ ॥ नृपतीशैव तान् सर्वान् सुविभक्तान् सपूजि-
 तान् । प्रस्थापयामास वशी कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥
 गोविन्दञ्च महात्मानं वलदेवं महाबलम् । तथान्यान् वृष्णि-
 वीरांश्च प्रदुन्नादीन् सहस्रशः ॥ ३५ ॥ पूजयित्वा महाराज
 यथाविधि महाद्युतिः । भ्रातृभिः सहितो राजा प्रास्थापयदरि-
 न्दमः ॥ ३६ ॥ एवं वभ्रुव यज्ञः स धर्मराजस्य धीमतः । बह्व-
 धनरक्षोषः सुरामैरेयसागरः ॥ ३७ ॥ सर्पिःपङ्का क्रुदा यत्र बभ्रुवु-
 श्चान्नपर्वताः । रसालाः कर्दमा नद्यो बभ्रुवुर्भरतर्षभ ॥ ३८ ॥
 भक्ष्यं खाण्डवरागाणां क्रियतां भुज्यतां तथा । पशूनां बध्यता-
 श्चैव नान्तं दृष्टिरे जनाः ॥ ३९ ॥ मत्तं प्रभक्तमुदितं सुप्रीत-
 युवतीजनम् । नृहृदयङ्कनादैश्च मनोरममभूत्तदा ॥ ४० ॥ दीयतां
 गुह्यतां चैष्टं दिनारात्रमवारितम् । तं महीश्वसङ्घायं हृष्ट-
 पृष्ठजनाकुलम् । कथयन्ति स्म पुरुषा नानादिग्निवासिनः ॥ ४१ ॥
 वर्धित्वा घनधाराभिः कामैरत्रै रसेस्तथा । विषासा भरतश्चेष्टः
 कृतार्थः प्राविशत् पुरम् ॥ ४२ ॥

इति शश्वमेधपर्वणि शतुगीतापर्वणि शश्वमेधसमाप्ती

एकीनमवतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

जनमेजय उवाच । पितामहस्य मे यज्ञे धर्मा राजस्य
धीमतः । यदाश्रयैमभूत् किञ्चित्तद्वान् वक्तुमर्हति ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रूयतां राजघातून् महादास्यैमुत्त-
मम् । अश्वमेधे महायज्ञे निवृत्ते यदभूत् प्रभो ॥ २ ॥ तर्पितेषु
द्विजाग्रेषु श्रुतिमस्वस्त्रिभ्यस्तु । शीताश्वरूपेण वापि तदा भरत-
सत्तम ॥ ३ ॥ पुण्यमाणे महादाने दिव्ये सर्वासु भारत । पतन्सु
पुण्यवर्षेषु धर्मराजस्य भूतेन ॥ ४ ॥ नीलाश्वस्तत्र नकुलो रुक्म-
पार्श्वस्तदानघ । वञ्चायनिममं नादममुद्बुदसुधाधिप ॥ ५ ॥ सक-
दुत्सृज्य तं नादं वासयानोः सगदिजान् । मानुषं चवनं प्राह
पृष्टो विलम्बयो महान् ॥ ६ ॥ सकृत्प्रस्थेन त्रीं नायं यज्ञस्तुष्टी
नराधिपः । उच्छ्रुत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ ७ ॥
तस्य तदचनं श्रुत्वा नकुलस्य विगाम्यते । विस्मयं परमं जम्भुः
सर्वे ते ब्राह्मणर्षभा ॥ ८ ॥ ततः समेत्य नकुलं पश्यंप्रच्छन्त ते
द्विजाः । कुतश्च समनुग्रापो यज्ञं साधुसमागमम् ॥ ९ ॥ किं
यत्नं परमं तुभ्यं किं श्रुतं किं परायणम् । कथं भवन्तं त्रिद्वाम
यो नो यज्ञं विगर्हसे ॥ १० ॥ अविलुप्यागमं कुतश्च विधि-
यैश्चैः कुतम् । यथागमं यथान्यायं कर्त्तव्यञ्च तथा कुतम् ॥ ११ ॥
पूजाह्वीः पूजितायात्र विधिवत् शास्त्रदर्शनात् । मन्वाद्भूतिद्भूत-
श्यामिर्दक्षं दियममत्सरम् ॥ १२ ॥ तुष्टा द्विजातयथात्र दानै-
र्वद्भविधैरपि । क्षत्रियाय सुपुत्रेण आदेषापि पितामहाः ॥ १३ ॥
पालनेन विद्यस्तुष्टाः कामैस्तुष्टा वरस्त्रियः । अनुक्रोशैस्तथा शूद्रा
दानशेषैः पृथग्जनाः ॥ १४ ॥ श्रुतिमस्वस्त्रिभ्यस्तुष्टाः शौचेन च
दृपस्य नः । देवा हविभिः पृथ्वीश्च रक्षणेः शरणागताः ॥ १५ ॥
यदत्र तथ्यं तद्ब्रूहि सत्यं सत्यं द्विजातिषु । यथाश्रुतं यथादृष्टं
पृष्टो ब्राह्मणकाम्यया ॥ १६ ॥ अहं यवाक्यः प्राज्ञश्च विव्यक्ष्यं
विभर्षि च । समागतश्च विप्रैश्च तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ १७ ॥

इति पृष्ठो दिजेस्तेः स प्रहसन्नकुलोऽब्रवीत् । नैषा मृषा मया
वाणी प्रोक्ता दर्पण वा दिजाः ॥ १८ ॥ यन्नयोक्तमिदं वाक्यं
युष्माभियाण्युपयुतम् । सक्तुप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो दिज-
र्षभाः ॥ १९ ॥ इत्यवश्यं मयैतदो वक्तव्यं दिजसन्तमाः । शृणुता-
व्यग्रमनसः शंसतो मे दद्यातयम् ॥ २० ॥ अनुभूतञ्च दृष्टञ्च
यन्नयाद्भुतमुत्तमम् । उच्छ्वत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः
॥ २१ ॥ स्वर्गं धेनु दिजाः प्राप्सुः सभायैः समुतक्षुपः । यथा
चाहें शरीरस्य समेदं काष्ठनीकृतम् ॥ २२ ॥

नकुल उवाच । हन्त वो वर्तयिष्यामि दानस्य फलमुत्तमम् ।
न्यायकर्मस्य सूत्रास्य विप्रदत्तस्य तदिजाः ॥ २३ ॥ धर्मक्षेत्रे
कुरुक्षेत्रे धर्मक्षेत्रेऽहमिहते । उच्छ्वत्तिदिजः कथित् कापोति-
रभवत्तदा ॥ २३ ॥ सभायैः सह पत्रेण सङ्गुपस्तपसि स्थितः ।
वभूव शुक्लवृत्तः स धर्मात्मा नियतेन्द्रियः ॥ २५ ॥ पष्ठे काले
सदा विप्रो भुङ्क्ते तैः सह सुव्रतः । पष्ठे काले कदाचित्तु तस्या-
हारो न विद्यते ॥ २६ ॥ भुङ्क्तेऽन्यस्मिन् कदाचित् स पष्ठे
काले दिजोत्तमः । कदाचिद्दर्मिणस्तस्य दुर्भिक्षे सति दारुणे ॥ २७ ॥
नाविद्यत तदा विप्राः सङ्गुपस्तन्निबोधत । क्षीणोपधिसमावेशे
द्रव्यक्षीणोऽभवत्तदा ॥ २८ ॥ काले कालेऽस्य संप्राप्ते नैव विद्येत
भोजनम् । क्षुधापरिगताः सर्वे प्रातिष्ठन्त तदा तु ते ॥ २९ ॥
उच्छ्वत्सदा शुक्लपक्षे मध्यं तपति भास्वरे । उष्णार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च
स विप्रस्तपसि स्थितः ॥ ३० ॥ उच्छ्वमप्राप्रवानेष ब्राह्मणः सुच्छमा-
न्वितः । स तथैव क्षुधाविष्टः सार्द्धं परिजनेन ह ॥ ३१ ॥ क्षुप-
यामास तं कालं कृच्छ्रप्राणो दिजोत्तमः । अथ पष्ठे गते काले
यवप्रस्थमुपाज्जयत् ॥ ३२ ॥ यवप्रस्थान्तु तं सक्तूनकुर्वन्त तपस्विनः ।
कृतत्रय्याङ्गिकास्ते तु ह्रजा चाम्बिं यथाविधि ॥ ३३ ॥ कुङ्कु-
कुङ्कुवं सर्वे व्यभजन्त तपस्विनः । अथागच्छत् दिजः कथित्तिथि-

भुञ्जतां तदा ॥ ३४ ॥ ते तं दृष्ट्वातिषिं प्राप्तं प्रहृष्टमनसोऽभवन् ।
 तेऽभिवाद्य सुखप्रथं दृष्ट्वा तमतिषिं तदा ॥ ३५ ॥ विशुद्धमनसो
 दान्ताः ब्रह्मात्ममन्विताः । धनसूया जितक्रोधाः साधवो
 वीतमत्सराः ॥ ३६ ॥ त्यक्तमानमदक्रोधा धर्मज्ञा दिङ्मत्तमाः ।
 रुद्रहृदयैः शीघ्रान्ते तस्याख्यात्वा परस्परम् ॥ ३७ ॥ कुटौ प्रवे-
 शयामासुः सुधासमतिबिन्ददा । इन्द्रमर्ष्यश्च पाप्यश्च तृणौ शिवं
 तवानघ ॥ ३८ ॥ शुचयः सक्तवचसे नियमोपाङ्गिताः प्रभो ।
 प्रतिपद्योष्य भद्रन्ते नया दत्ता दिङ्मर्षभ ॥ ३९ ॥ इत्युक्तः प्रति-
 पद्योष्य सक्तनां कुडुवं दिङ्मः । भक्षयामास राजेन्द्र न च तुष्टिं
 जगाम सः ॥ ४० ॥ स उच्छृण्वन्निस्तं प्रेष्य सुधापरिगतं दिङ्मः ।
 आहारं चिन्तयामास कथं तुष्टो भवेदिति ॥ ४१ ॥ तस्य भार्या-
 ज्ञवीडाक्यं मद्भागं शीयतामिति । गच्छत्वेष दद्याकामं परितुष्टो
 दिङ्मोत्तमः ॥ ४२ ॥ इति ब्रुवन्तीं तां साध्वीं भार्यां स दिङ्म-
 सन्तमः । सुधापरिगतां ज्ञात्वा तान् मत्तुवाभ्यनन्दत ॥ ४३ ॥
 आत्मानुमानतो विद्वान् स तु विप्रर्षभस्तदा । जानन् ददां सुधा-
 न्तां चान्तां ग्लानां तपस्विनीम् ॥ ४४ ॥ त्वगच्छिन्तां वेपन्तीं
 ततो भार्यामुवाच च । अपि क्रीटपतङ्गानां मृगाणाञ्चैव घोभने
 ॥ ४५ ॥ स्त्रियो रक्ष्याश्च पोष्याश्च न खेवं वक्तुमर्हसि । अनुकम्प्यो
 नरः पत्न्या पुष्टो रक्षित एव सः ॥ ४६ ॥ धर्मकामार्थकार्याणि
 युयुषा कुर्वन्मतिः । दारैश्चधीनो धर्मश्च पितृणामात्मनस्तथा
 ॥ ४७ ॥ न वेत्ति कर्मतो भार्यारक्षणे खोऽक्षमः पुमान् । अथसो
 मद्ब्रह्मोति नरकाद्यैव गच्छति । प्रपतेद्यमसो दीप्तान् स च
 लीकान् चान्नुवात् ॥ ४८ ॥ इत्युक्त्वा सा ततः प्राह धर्माधीं नो
 समौ दिङ्मः । सक्तुप्रसन्नचतुर्भागं यथाशेमं प्रवीह मे ॥ ४९ ॥
 सुखं रतिश्च धर्मश्च स्वर्गश्च गुणनिर्जितः । स्त्रीणां पतिसमाधानं
 काङ्क्षितश्च दिङ्मर्षभ ॥ ५० ॥ ऋतुर्मातुः पितुर्वीजं दैवतं परमं

पतिः । भर्तुः प्रसादाङ्गारीणां रतिपुत्रफलं तथा ॥ ५१ ॥ पाल-
कादि पतिस्त्वं मे भर्तासि मरणाच्च मे । पुत्रप्रदानादरदस्त्वात्
सक्तून् प्रयच्छ मे ॥ ५२ ॥ जरापरिगतो वृद्धः शुभार्त्तो दुर्बलो
भ्रमम् । सपवामपरिश्रान्तो यदा लभपि कर्षितः ॥ ५३ ॥ इत्युक्तः
स तथा सक्तून् प्रयच्छैनं वचोऽब्रवीत् । दिज सक्तूनिमान् भूयः
प्रतिगृह्योष्य सत्तम ॥ ५४ ॥ स तान् प्रयच्छ भुक्त्वा च न तुष्टि-
भगमत् दिजः । तमुञ्ज्वन्निरालस्य तनयिन्तापरोऽभवत् ॥ ५५ ॥

पुत्र उवाच । सक्तूनिमान् प्रयच्छ त्वं देहि विप्राय सत्तम ।
इत्येव सुकृतं मन्ये तस्मादितत् करोम्यहम् ॥ ५६ ॥ भवान् हि
परिपाल्यो मे सर्वदेव प्रयत्नतः । साधूनां काङ्क्षितं यस्मात् पितु-
र्हृदस्य पालनम् ॥ ५७ ॥ पुत्रार्त्तो विहितो षष्ठे वाङ्के परि-
पालनम् । श्रुतिरेषा हि विप्रर्षे त्रिषु लोकेषु शाश्वती ॥ ५८ ॥
प्राणधारणभावेण यत्नं कर्तुं तपस्त्वया । प्राणो हि परमो
धर्मः स्थितो देहेषु देहिनाम् ॥ ५९ ॥

पितोवाच । अपि वर्षसहस्री त्वं बाल एव मतो मम ।
उत्पाद्य पुत्रं हि पिता कृतकृत्यो भवेत् सुतात् ॥ ६० ॥ बालानां
शुदलवती जानाम्येतदहं प्रभो । तृडोऽहं धारयिष्यामि त्वं बली
भव पुत्रक ॥ ६१ ॥ जीर्णं वयसा पुत्र न मां शुदाहतेऽपि च ।
दीर्घकालं तपस्तप्तं न मे मरणातो भवम् ॥ ६२ ॥

पुत्र उवाच । अपत्यमस्मि ते पुत्रस्त्राणात् पुत्र इति श्रुतिः ।
शास्त्रा पुत्रः श्रुतस्तस्माच्चात्मानमिहात्मना ॥ ६३ ॥

पितोवाच । रूपेण सदृशस्त्वं मे शीलेन च दमेन च । परी-
क्षितश्च बहुधा सक्तूनादद्यि ते सुत ॥ ६४ ॥ इत्युक्त्वाहाव तान्
सक्तून् प्रीतात्मा दिजसत्तमः । प्रहसन्निव विप्राय स तस्मै प्रहस्यो
तदा ॥ ६५ ॥ भुक्त्वा तानपि सक्तून् स नैव तुष्टो बभूव च ।
सञ्ज्वलन्तिस्तु धर्मात्मा प्रीडामनुजगाम च ॥ ६६ ॥ तं वै वचः

स्थिता साध्वी ब्राह्मणप्रियकाम्यया । सक्तूनादाय संहृष्टा श्वशुरं
वाक्यमब्रवीत् ॥ ६० ॥ सन्तानानत्र सन्तानं मम विप्र भविष्यति ।
सक्तूनिमाननिश्चये शङ्कीत्वा संप्रवच्छ मे ॥ ६८ ॥ तत्र प्रसादा-
न्निर्वृत्ता मम लोकाः किलाक्षयाः । पौत्रेण तानवाप्नोति यत्र
गत्वा न शोचति ॥ ६९ ॥ धर्मादौ हि यथा कृता वद्विस्त्रेण
तथोच । तथैव पुत्रपौत्राणां स्वर्गस्तेता किलाक्षय ॥ ७० ॥
पितॄन् ऋणान्तरयति पुत्र इत्यनुशुभम् । पुत्रपौत्रेण नियमं
साधुस्त्रीकानुपाशुते ॥ ७१ ॥

श्वशुर उवाच । वातासपविषीक्रीडिषीं त्वां शिवर्षीं निरीक्ष्य
वै । कर्षितां सुव्रताचारं क्षुधाविकल्पसेनमाम् ॥ ७२ ॥ कथं
सक्तून् शङ्कीष्यामि भूत्वा धर्मोपघातकः । कल्याणवृत्ते कल्याण
नवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ७३ ॥ पद्रे काले व्रतवतीं शीघ्रशीलतपो-
न्विताम् । वृच्छवृत्तिं निराहारां दृश्यामि त्वां कथं शुभे ॥ ७४ ॥
वाला क्षुधान्तां नारी च रथ्या त्वं सततं मया । उपवासपरि-
श्रान्ता त्वं हि वासववन्दिनी ॥ ७५ ॥

क्षुषीयाच । गुरोर्मम गुरुस्त्वं वै यतो देवतदेवतः । देवाति-
देवस्तस्मात्त्वं सक्तूनादत्स्व मे प्रभो ॥ ७६ ॥ देहः प्राणाय धर्मय
शुश्रूषार्थमिदं गुर्वोः । तत्र विप्र प्रसादेन लोकान् प्राप्स्यामहे
शुभान् ॥ ७७ ॥ अवेष्ट्या इति कृत्वाहं हृदभक्तेति वा हिज ।
चिन्त्या ममेवमिति वा सक्तूनादातुमर्हसि ॥ ७८ ॥

श्वशुर उवाच । अनेन नित्यं साध्वी त्वं शीघ्रवृत्तेन शोभसे ।
या त्वं धर्मव्रतोपिता गुरुवृत्तिमवेक्षसे ॥ ७९ ॥ तस्मात् सक्तून्
शङ्कीष्यामि वधु नार्हसि वञ्चनाम् । गणयित्वा महाभारी त्वं हि
धर्मभतां वरे ॥ ८० ॥ इत्युक्त्वा तानुपादाय सक्तून् प्रादात् हिजा-
तये । ततस्तुष्टोऽभवद्विप्रस्तस्य साधोर्महात्मनः ॥ ८१ ॥ प्रीतात्मा
स तु तं वाक्यमिदमाह हिजपंभम् । वाग्मी तदा हिजयेष्टो

धर्मः पुरुषविग्रहः ॥ ८२ ॥ शुद्धेन तव दानेन न्यायोपात्तेन
 धर्मतः । यथाशक्ति विष्टष्टेन प्रीतोऽस्मि दिजसन्तम ॥ ८३ ॥
 यस्तो दानं घृष्यते ते स्वर्गं स्वर्गनिवासिभिः । गगनात् पुष्यवर्षश्च
 पश्येदं पतितं भुवि ॥ ८४ ॥ सुरर्षिर्देवगन्धर्वा ये च देवपुरः-
 सराः । स्तुवन्तो देवदूताश्च स्थिता दानेन विष्मिताः ॥ ८५ ॥
 ब्रह्मर्षयो विमानस्था ब्रह्मलोकवराय ये । काङ्क्षन्तो दर्शनं तुभ्यं
 दिवं ब्रज दिजर्षभ ॥ ८६ ॥ पितृलोकगताः सर्वे तारिताः पितर-
 स्त्वया । अनागताश्च बहवः स्वहृत्ति युगान्वात् ॥ ८७ ॥ ब्रह्म-
 चर्येण दानेन यज्ञेन तपसा तथा । अमङ्करेण धर्मेण तस्माद्भृच्छु
 दिवं दिज ॥ ८८ ॥ यद्भया परया यस्त्वं तपस्वरसि सुव्रत ।
 तस्माद्देवाय दानेन प्रीता ब्राह्मणसन्तम ॥ ८९ ॥ सर्वमेतद्दि
 यन्माने दत्तं शुद्धेन चेतसा । कृच्छ्रकाले ततः स्वर्गो विजितः
 कर्मणा त्वया ॥ ९० ॥ क्षुधा नितन्दति प्रज्ञां धर्मबुद्धिं व्यपोहति ।
 क्षुधापरिगतज्ञानो धृतिं त्यजति चैव च ॥ ९१ ॥ बुभुक्षां जयते
 यस्तु स स्वर्गं जयते भुवम् । यदा दानरुचिः स्यादै तदा धर्मो न
 सीदति ॥ ९२ ॥ अनवेद्यं सुतस्त्रेहं कलत्रस्त्रेहमेव च । धर्म-
 मेव गुरुं ज्ञात्वा तृणा न गणिता त्वया ॥ ९३ ॥ द्रव्यागमो
 नृणां सूत्राः पत्रे दानं ततः परम् । कालः परतरां दानानु-
 यद्वा चैव ततः परा ॥ ९४ ॥ स्वर्गद्वारं सुसूक्ष्मं हि नरैर्मोहान्न
 दृश्यते । स्वर्गमिलं लोभवीजं रागगुणं दुरासदम् ॥ ९५ ॥ तत्तु
 पश्यन्ति पुरुषा जितक्रौवा भित्तिन्द्रियाः । ब्राह्मणास्तपसा युक्ता
 यथाशक्तिप्रदायिनः ॥ ९६ ॥ सहस्रशक्तिय यतं यथाशक्तिर्देवापि
 च । दद्यादपश्य य यत्तथा सर्वं तुल्यफलाः क्षताः ॥ ९७ ॥ इन्दि-
 देवो हि नृपतिरपः प्रादादकिञ्चनः । शुद्धेन मनसा विप्र नाक-
 पृष्ठं ततो गतः ॥ ९८ ॥ न धर्मः प्रीयते तात दानैर्देतैर्महा-
 फलैः । न्यायलक्ष्मैर्यथा सूक्ष्मैः यद्वापुतैः स तुष्यति ॥ ९९ ॥

गोपदानसहस्राणि दिजेभ्योऽनाङ्गुली नृपः । एका वृत्ता ह
 पारत्यां नरकं समपद्यत ॥ १०० ॥ पालकासपदानेन द्विवि-
 दीयीनरो नृपः । प्राप्य पुण्ड्रकतांशोकान् मोदते दिवि सुव्रता
 ॥ १०१ ॥ विभक्तो न नृणां पुण्यं स्वयत्नता स्फूर्जितं मनाम् । न
 दक्षैर्विविधैर्विप्र यथाभ्याथिन संहतैः ॥ १०२ ॥ शोभादानफलं
 हन्ति लोभात् स्वर्गं न गच्छति । न्यायवर्जितं तपसा दानवित्
 स्वर्गमङ्गते ॥ १०३ ॥ न राजस्यैर्देहभिरिष्टा विपुलदक्षिणैः ।
 न चाश्वमेधैर्देहभिः फलं सममिदं तत्र ॥ १०४ ॥ सक्तप्रस्थेन
 विजितो ब्रह्मलोकस्त्वयाद्ययः । पिरजो ब्रह्मसदनं गच्छ विप्र
 यथासुखम् ॥ १०५ ॥ सर्वेषां वै दिजज्जेष्ट दिव्यं यानमुपस्थितम् ।
 शारीरत यथाकामं धर्मोऽस्मि दिज पश्य माम् ॥ १०६ ॥ तारितो
 हि त्वया देही लोके कौन्तिः स्थिरा च नै । सभार्यः सहपुत्रश्च
 सङ्गपुत्रश्च दिवं व्रज ॥ १०७ ॥ इत्युक्त्वाश्वे धर्मं तु यानमारुह्य
 स दिजः । मादरः ससुतयैव सङ्गपुत्र्य देवं गतः ॥ १०८ ॥ तस्मिन्
 विप्रे गते स्वर्गं ससुते सङ्गपुत्रे तदा । भार्यासुतुर्थे धर्मश्चे ततोऽहं
 निःसृतो विज्ञान् ॥ १०९ ॥ ततस्तु सक्तप्रस्थेन ह्येदिनं ब्रह्मलोक्य
 च । दिव्यपुण्यविमहान् च साधोर्दानलवैश्च तैः ॥ ११ ॥ विपस्य
 तपसा तस्य शिरो मे काञ्चनीकृतम् । तस्य मयाभिसन्धस्य सक्त-
 दानेन चैव च ॥ १११ ॥ शरीरावेद मे विप्राः घातकुम्भमयं कृतम् ।
 पश्यतेमं सुविपुलं तपसा तस्य धीमतः ॥ ११२ ॥ कश्चनेवं विधं
 स्यादै पाण्डुमन्थदिति दिजाः । तपोवनानि यथांश्च हृष्टोऽभ्येमि
 पुनः पुनः ॥ ११३ ॥ यत्रं त्वहमिमं श्रुत्वा कुरुराजस्य धीमतः ।
 शायया परवा प्राप्नो न चाहं काञ्चनीकृतः ॥ ११४ ॥ ततो बयोक्तं
 तदाहं पश्यस्य ब्राह्मणपेभाः । सक्तप्रस्थेन यज्ञोऽहं सम्भ्रतो नेति
 सर्वथा ॥ ११५ ॥ सक्तप्रस्थस्यैस्तैश्चिं तदाहं काञ्चनीकृतः । न
 हि यज्ञो महानेध सहस्रद्वैर्मतो मम ॥ ११६ ॥ इत्युक्त्वा नकुसः

सर्वान् यज्ञं दिज्वरांस्तदा । जगामादश्वं तेषां विप्रास्ते च
वयुर्ग्रहान् ॥ ११७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतन्ने सर्वमाख्यातं मया परपुराणव ।
यदाश्वमेधमभूत्तत्र वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ ११८ ॥ न विष्णयस्ते
मृपते यज्ञं कार्यः कथञ्चन । ऋषिकोटिसहस्राणि तपोभिर्यै
दिवं गताः ॥ ११९ ॥ अश्वैः सर्वभूतेषु सन्तोषः शीलमार्जवम् ।
तपो दमश्च सत्यञ्च प्रदानञ्चेति सम्मितम् ॥ १२० ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि नकुलास्थाने

नवतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

जनमेजय उवाच । यज्ञं मक्ता मृपतयस्तपःसक्ता महर्षयः ।
शान्तिं व्यवस्थिता विप्राः शमो दम इति प्रभो ॥ १ ॥ तस्माद्यज्ञ-
फलैस्तुल्यं न क्रिञ्चिद्विद्म हृष्यते । इति मे वर्त्तते बुद्धिस्तथा चैत-
दसंशयम् ॥ २ ॥ यश्चैरिष्टा तु बहवो राजानो दिजसन्तम् । इह
कीर्त्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्नुयुः ॥ ३ ॥ देवराजः सङ्गृह्णाच्चः
क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः । देवराज्यं महातेजाः प्राप्तवानखिलं विभुः
॥ ४ ॥ यदा युधिष्ठिरो राजा भीमार्जनपरःसरः । सदृशो देव-
राजेन समृद्धा विक्रमेण च ॥ ५ ॥ अथ कस्मात् स नकुलो गर्हया-
मास तं क्रतुम् । अश्वमेधं महायज्ञं राजस्तस्य महात्मनः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । यज्ञस्य विधिमग्रां वै फलञ्चापि नरा-
धिप । गदतः शृणु मे राजन् यथावदिह भारत ॥ ७ ॥ पुरा
यज्ञस्य यज्ञतः सर्वं जघुर्महर्षयः । ऋत्विक्षु कर्मव्यग्रेषु वितते
यज्ञकर्मणि ॥ ८ ॥ ह्यवमाने तथा वङ्गो होत्रे गुणसमन्विते ।
दिवेष्याह्वयमानेषु स्थितेषु परमर्षिषु ॥ ९ ॥ सुप्रतीतैस्तथा विप्रैः
स्वागमैः सुस्वरैर्नृप । अश्वान्तेऽपि सद्युभिर्दध्यर्ष्यैरुपमैस्तथा ॥ १० ॥

शाकशासमथे तन्निम्नं यद्दीतिषु पशुष्वथ । महर्षयो महाराज
 बभूवुः कृपयान्विताः ॥ ११ ॥ ततो हीनान् पशून् दृष्ट्वा श्वपवसो
 तपोधनाः । लघुः शक्रं समागम्य नावं वक्ष्यति धुमः ॥ १२ ॥
 उपरिष्ठानमेतानि महान्तं धर्ममिच्छतः । न हि वक्ष्ये पशुगणा
 विधिदृष्टाः पुरन्दर ॥ १३ ॥ धर्मोपमातकस्त्वेष समाख्यास्तव
 प्रभो । नावं धर्मकृतो वक्ष्ये न हिंसा धर्मं लक्ष्यते ॥ १४ ॥
 पागनेनैव ते वक्ष्यं कुर्वन्तु यदि नेच्छसि । विधिदृष्टेन वक्ष्ये न
 धर्मस्तैषु महान् भवेत् ॥ १५ ॥ यज्ञ वीजः सहस्राद्य त्रिवर्षे-
 परमोपितैः । एष धर्मो महान् शक्र महागुणफलोदयः ॥ १६ ॥
 यत्क्रतुस्त तदावदन्तिभिस्तस्त्वदर्षिभिः । उक्तं न प्रतिजग्राह
 मानाश्चोद्भव्यगतः ॥ १७ ॥ तेषां विवादः समहान् यज्ञयज्ञे
 तपस्विनाम् । जज्ञमैः स्थावरैर्वापि यष्टव्यमिति भारत ॥ १८ ॥
 ते तु खिन्ना विवादेन ऋषयस्तस्त्वदर्षिनः । तदा सम्याय यज्ञेण
 पप्रच्छुर्नृपतिं वसुम् ॥ १९ ॥ महाभाग कथं यज्ञे श्यागमो तृप-
 सन्मम । यष्टव्यं पशुभिर्मुल्लरथो वीजे रक्षैरिति ॥ २० ॥ तत्
 श्रुत्वा वसुस्तेषामत्रिषार्थं वलावलम् । यथाऽऽतीयेष्टव्यमिति
 प्रोवाच पार्थिवः ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वा स नृपतिः प्रविवेच्य रमातकम् ।
 उक्त्वाथ वितथं प्रश्नं चेदीनामीश्वरः प्रभुः ॥ २२ ॥ तस्मान्ना वाच्यं
 श्लोकेन वदन्तेनापि संशये । प्रजापतिमपाहाय स्वयंश्रुतज्ञे
 प्रभुम् ॥ २३ ॥ तेन दत्तानि दानानि पापेनाशुब्रवुहिता । तानि
 सर्वाण्यनादृत्य नश्चन्ति विपुलाण्यपि ॥ २४ ॥ तस्याधर्मप्रवृत्तस्य
 हिंसकस्य दुरात्मनः । दानेन कोनिर्भयति न प्रेत्येह च दुर्मतिः
 ॥ २५ ॥ अन्यायोपगतं द्रव्यमभीच्छं यो ह्यपरिहृतः । धर्माभि-
 यङ्गी यजते न च धर्मफलं लभेत् ॥ २६ ॥ धर्मवैतंसिकी यस्तु
 पापात्मा पुरुषाधमः । ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकाविश्वासकार-
 यम् ॥ २७ ॥ पापेन कर्मणा विप्रो धनं प्राप्य निरहयः । राग-

मोहाद्विजितः सोऽन्ते कल्पयां गतिमश्नुते ॥ २८ ॥ अपि सत्त्वबुद्धिर्हि
 लोभमोहवशंगतः । उदेजयति भूतानि पापेनाशुद्धबुद्धिना ॥ २९ ॥
 एवं लब्ध्वा धनं मोहात् यो हि दद्याद्यजेत वा । न तस्य स
 फलं प्रेत्य भुङ्क्ते पापधनागमात् ॥ ३० ॥ उच्छ्रं मूलं फलं शक-
 मुदपात्रं तपोधनाः । दानं विभवतो दत्त्वा नराः स्वयान्ति
 धार्मिकाः ॥ ३१ ॥ एष धर्मो महायोगो दानं भूतदया तथा ।
 ब्रह्मचर्यं तथा सत्यमनुक्रीणो धृतिः क्षमा ॥ ३२ ॥ सनातनस्य
 धर्मस्य मूलमेतत् सनातनम् । श्रूयन्ते हि पुरातत्ता विश्वामित्रा-
 दयो नृपाः ॥ ३३ ॥ विश्वामित्रोऽसितथैव जनकश्च महीपतिः ।
 कक्षसेनोऽष्टिसेनो च मिथ्यदीपश्च पार्थिवः ॥ ३४ ॥ एते चान्ये च
 बहवः सिद्धिं परमिकां गताः । नृपाः सद्यैश्च दानैश्च न्यायलब्धे-
 स्तपोधनाः ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा ये चाश्रिता-
 स्तपः । दानधर्मादिना शुद्धास्ते स्वर्गं यान्ति भारत ॥ ३६ ॥

इति अष्टमेऽध्यायः अनुगीतापर्वणि

एकत्रयोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

जनमेजय उवाच । धर्मागतेन त्यागेन भगवन् स्वर्गमस्ति
 चित् । एतस्मि सर्वमाचक्षुः कुशलो ह्यसि भाषितुम् ॥ १ ॥ तस्योष्क-
 र्त्तैर्यदृत्तं शक्तुदाने फलं महत् । कथितन्तु मम ब्रह्मस्तस्यमेत-
 दक्षयम् ॥ २ ॥ कथं हि सर्वयज्ञेषु निश्चयः परमो भवेत् ।
 एतदर्हमि मे वक्तुं निखिलेन हिजर्षभ ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 अगस्त्यस्य महायज्ञे पुरातनमरिन्दम् ॥ ४ ॥ पुरागस्थो महा-
 तिजा दीक्षां दादश्वार्थिकीम् । प्रविवेश महाराज सर्वभूतहिते-
 हतः ॥ ५ ॥ तत्राम्बिकल्पा हीनार आसन् सत्रे महात्मनः ।

मूलाहाराः फलाहाराः शास्त्रकुहा मरीचिषाः ॥ ६ ॥ परि-
 घटिका वैश्वसिकाश्चप्रसाक्षास्तथैव च । यतवी भिन्नवशात् बभूवुः
 पथैर्वस्त्रिताः ॥ ७ ॥ सर्वं प्रत्यक्षधर्माणो जितज्ञोधा जितेन्द्रियाः ।
 दमे स्थिताश्च सर्वे ते हिंसादश्याविवर्जिताः ॥ ८ ॥ वृत्ते शुद्धे स्थिता
 नित्यमिन्द्रियैश्चाप्यवाधिताः । उपातिष्ठन्त तं यज्ञं यज्ञस्तसे
 महर्षयः ॥ ९ ॥ यथा शक्त्या भगवता तदन्नं समुपाञ्जितम् ।
 तस्मिन् सद्ये तु यदृत्तं यद्योग्यञ्च तदाभवत् ॥ १० ॥ तथा ह्यनेकै-
 र्मुनिभिर्महान्तः क्रतवः कृताः । एवं त्रिधे त्वगस्तस्य वर्णमाने
 तथाध्वरे ॥ ११ ॥ न ववर्षे सृष्टस्त्रास्तदा भरतपत्नयम् । ततः
 कर्मान्तरे राजन्नगस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥ कथेयमभिनित्तुना
 मुनीनां भावितात्मनाम् । अगस्त्यो यज्ञमानोऽसौ उदात्तम्
 विमत्सरः ॥ १३ ॥ न च वर्षति पत्न्यः कथमन्नं भविष्यति ।
 सद्यश्चेदं महर्षिणा मुनेर्हादश्यापिकम् ॥ १४ ॥ न वर्षिष्यति दिवश्च
 नर्षिष्येतानि हादश्या । एतद्भवन्तः सन्निव्य महर्षिरस्य धीमतः ॥ १५ ॥
 अगस्त्यस्यातितपसः कर्त्तमर्हस्यनुग्रहम् । इत्येवमुक्ते वचने ततो-
 ऽगस्त्यः प्रतापवान् ॥ १६ ॥ प्रोवाच वाक्यं स तदा प्रहास्य गिरसा
 मुनीन् । यदि हादश्यावर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ॥ १७ ॥ चिन्ता-
 यज्ञं करिष्यामि विधिरेष सनातनः । यदि हादश्यावर्षाणि न
 वर्षिष्यति वासवः ॥ १८ ॥ स्पर्धयज्ञं करिष्यामि विधिरेष सना-
 तनः । यदि हादश्यावर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ॥ १९ ॥ व्यावामि-
 नाहरिष्यामि यज्ञानन्यामतिव्रतान् । वीजवह्नौ मन्वावं वै बहु-
 वर्षसमाहितः ॥ २० ॥ वीजैर्हितं करिष्यामि नात्र विद्मो भवि-
 ष्यति । नेदं शक्यं तृथाकर्त्तुं मम सद्यं कथञ्चन ॥ २१ ॥ वर्षि-
 ष्यतीह वा देवो न वा देवो भविष्यति । अथ द्वाभ्यर्षनामिन्द्रो न
 करिष्यति कामतः ॥ २२ ॥ स्वयमिन्द्रो भविष्यामि औवधिष्यामि
 च प्रजाः । यो वदाहारजातश्च स तथैव भविष्यति ॥ २३ ॥

विधिपञ्चैव कर्त्ताञ्च पुनः पुनरतीव हि । यद्येह स्वर्गमध्ये तु
यद्यान्यदसु किञ्चन ॥ २४ ॥ त्रिषु लोकेषु यथास्ति तदिहागम्यतां
सर्वम् । दिव्याद्याप्सरसां सङ्घा गन्धर्वाश्च सकिन्दराः ॥ २५ ॥
विश्रावसुश्च ये चाप्ये तेषुपासन्तु मे मखम् । उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च
वत्किञ्चिदसु विद्यते ॥ २६ ॥ सर्वं तदिह यज्ञेषु स्वयमेवोप-
तिष्ठतु । स्वर्गः स्वर्गसदृशैव धर्मैश्च स्वयमेव तु ॥ २७ ॥ इत्युक्ते
सर्वमेवैतद्भवत्तपसा मुनेः । तस्य दीप्ताग्निमनसस्त्वगस्थस्याति-
तेजसः ॥ २८ ॥ ततस्ते मुनयो हृष्टा ददृशुस्तपसो बलम् । विस्मिता
वचनं प्राङ्गुरिदं सर्वं महार्थवत् ॥ २९ ॥

ऋषय ऊचुः । प्रीताः आस्तव वाक्येन न त्विच्छामस्तप्यव्ययम् ।
तैरेव यज्ञैस्तुष्टाः आ न्यायिनेच्छामहे वयम् ॥ ३० ॥ यज्ञदीप्ता-
स्तया होमान् यद्यान्यस्युतवानहे । न्यायिनीपार्जिताहाराः
सकर्माभिरता वयम् ॥ ३१ ॥ दिवांश्च ब्रह्मचर्येण न्यायतः प्रार्थया-
महे । न्यायिनीत्तरकालञ्च गृहेभ्यो निःसृता ववम् ॥ ३२ ॥ धर्म-
दृष्टैर्विधिद्वारैस्तपस्तपस्यामहे वयम् । भवतः सम्यगिष्टा तु बुद्धि-
हिंसाविवाञ्जिता ॥ ३३ ॥ एतामहिंसां यज्ञेषु ब्रूवास्व सततं
प्रभो । प्रीतास्ततो भविष्यामी वचन्तु हिजसत्तम । विस्मिताः
समाप्तो च सत्रादन्माहुर्जामहे ॥ ३४ ॥ तथा कथयतां तेषां देव-
राजः पुरन्दरः । ववर्ष सुमहातेजा दृष्ट्वा तस्य तपोवल्लम् ॥ ३५ ॥
आसमाप्तिश्च यज्ञस्य तस्यामितपराक्रमः । निकामवर्षीं पञ्जिण्यो
बभूव जनमेजय ॥ ३६ ॥ प्रसादयामास च तमगच्छं त्रिदशैश्चरः ।
स्वयमभ्येत्य राजर्षे पुरस्कृत्य वृक्षस्यतिम् ॥ ३७ ॥ ततो यज्ञ-
समाप्तो तान् विस्सर्ज्य महामुनीन् । अगच्छः परमप्रीतः पूज-
विज्ञा वधाविधि ॥ ३८ ॥

जनमेजय उवाच । कोऽसौ ननुलक्षणेण धिरसा काङ्क्षनेन
वै । प्राञ्च मामुपनवाचमेतत् पृष्टो वदस्व मे ॥ ३९ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतत् पूर्वं न पृष्टोऽहं न चास्माभिः
 प्रभाषितम् । शूयतां नकुलो योऽसौ यथा वाक् तस्य मानुषी
 ॥ ४० ॥ आहं सङ्कल्पयामास जमदग्निः पुरा किल । होमधेनु-
 स्तमागाच्च स्वयमेव दुदोह ताम् ॥ ४१ ॥ तत्पयः स्थापयामास
 नवे भाण्डे दृढ शुची । तच्च क्रोधश्चरुपेण पिटरं धर्मं चावि-
 श्यत् ॥ ४२ ॥ जिज्ञासुस्तन्पित्रेष्ठं किं कुर्यात् विप्रिथं कृते । इति
 सञ्चिन्त्य धर्मः स धर्षयामास तत् पयः ॥ ४३ ॥ तमाश्राय मुनिः
 क्रोधं नैवास्य स चक्रोप ह । स तु क्रोधस्ततो राजन् ब्राह्मणो
 मूर्तिमास्थितः ॥ ४४ ॥ जिते तस्मिन् भृगुश्रेष्ठमभ्यभाषदमर्षणः ।
 जितोऽस्मीति भृगुश्रेष्ठ भृगवो ह्यतिरोपणाः । लोके मिथ्याप्रवा-
 दोऽयं यत्स्वयाम्नि विनिर्जितः ॥ ४५ ॥ वधिं स्थिताः सन् त्वयद्य क्षमा-
 वति महात्मनि । विभेमि तपसः साधो प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥ ४६ ॥

जमदग्निरुवाच । साक्षाद्पृष्टोऽसि मे क्रोधं गच्छ त्वं विगत-
 श्वरः । न त्वयापकृतं मेऽद्य न च मे मन्थुरस्ति वै ॥ ४७ ॥ यान्
 सुमुद्दिश्य सङ्कल्पः पदसोऽस्य कृतो मया । पितरस्ते महाभागा-
 स्तेभ्यो बुध्यस्व गम्यताम् ॥ ४८ ॥ इत्युक्त्वा जातमन्त्रासस्तैः पितर-
 धीयत । पितृणामभिप्रेत्याच्च नकुलत्वमुपागतः ॥ ४९ ॥ स तान्
 प्रसादयामास थापस्यान्तो भवेदिति । तैश्चाप्युक्तः क्षिपन् धर्मं
 थापस्यान्तमवाप्स्यसि ॥ ५० ॥ तैरुक्त्वा यश्चियान् दिशान् धर्मा-
 इच्छं तथैव च । जुगुप्समानोऽघावन् स तं यच्च समुपासदन् ॥ ५१ ॥
 धर्मपुत्रमथाक्षिप्य शक्तुप्रस्थेन तेन सः । मुक्तः थापात्ततः क्रोधो
 धर्मो ह्यासीत् युधिष्ठिर ॥ ५२ ॥ एवमेतत्तदावृत्तं यच्च तस्य
 महात्मनः । पश्यतां चापि नस्तत्र नकुलोऽन्तर्हितस्तदा ॥ ५३ ॥

इति श्रेष्ठमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि नकुलोपाख्याने
 दिनवतोऽध्यायः ॥ २२ ॥ समाप्तश्चेद्महाश्रेष्ठमेधपर्वः ॥

MAHABHARATAM

ACWAMEDHA PARVA

TEXT

PUBLISHED AND DISTRIBUTED GRATIS

BY

PRATAP CHANDRA ROY, C. L. E.

श्रीमहाभारतम् ।

श्रीमद्महर्षिर्वेदव्यासविरचितम् ।

अश्वमेधपर्वम् ।

सि, आइ, इ, उपाधिधारिणा

रावश्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

मूल्यं त्रिना वितोर्गच्छ ।

" इत्युपादाटिष्यपत्न्या यत् किञ्चिदेष "

तृतीयसंस्करणम् ।

कलिकाता बीडन् द्वीटान्तर्गत

१ नं राजा गुरुदास द्वीट् भारतयन्त्रे

श्रीकालिदास सेनेन मुद्रितम् ।

प्रकाश्याः १८११ ।

श्रीमहाभारतम् ।

नारायणं तमस्कृत्य नरद्वैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच । प्राप्य राज्यं महात्मानः पाण्डवा मे
पितामहाः । कथमासन्महाराजि धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥ १ ॥
स तु राजा जनाभात्यो हतगुत्रो निराययः । कथमागौ नैत्यर्थो
गान्धारी च ययस्विनी ॥ २ ॥ क्रियन्तं चैव कालन्ते मम पूर्व-
पितामहाः । स्थिता राज्यं महात्मानस्तस्मै व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३ ॥

पैशन्दायन उवाच । प्राप्य राज्यं महात्मानः पाण्डवा हत-
ग्रन्थवः । धृतराष्ट्रं परस्कृत्य पृथिवीं पर्युपासयन् ॥ ४ ॥ धृत-
राष्ट्रमुपातिष्ठद्विदुरः सञ्जयस्तथा । वैशापुत्रश्च नेधात्री युयुत्सुः
कुरुसत्तम ॥ ५ ॥ पाण्डवाः सर्वकार्याणि सम्पृच्छन्ति त्वा तं
नृपम् । चक्रुस्तेनाभ्युत्थाना वर्षाणि दश पञ्च च ॥ ६ ॥ सदा
हि गज्राते वीराः पर्युपासत तं नृपम् । पादाभिवादनं कृत्वा
धर्मराजमते स्थिताः ॥ ७ ॥ ते मूर्च्छि सनुपाघाताः सर्वकार्याणि
चक्रिरे । कुन्तिभोजसुता चैव गान्धारीभन्ववर्त्तत ॥ ८ ॥ द्रौपदी
च सुभद्रा च व्याधान्याः पाण्डवस्त्रियः । समां वृत्तिमवर्त्तन्त तयोः

उत्र श्रेयाविधि ॥ ८ ॥ अयनानि महाहोणि वासांश्यामरणानि
 च । राजार्हाणि च सर्वाणि भयभोज्यान्तनिक्रमः ॥ १० ॥ युधि-
 छिरो महाराज धृतराष्ट्रे भ्युपाहरत् । तथैव कुन्ती गान्धार्थी
 गुरुत्तन्निमवर्त्तत ॥ ११ ॥ विदुरः सप्रयथैव युयुत्सुस्यैव कौरव ।
 उपासते पतं तं वृद्धं हतपुत्रं जनाधिपम् ॥ १२ ॥ श्यालो द्रोणस्य
 वयसौद्दयितो ब्राह्मणो महान् । स च तजिन्नद्वेषामः कृपः
 समभवत्तदा ॥ १३ ॥ व्यासश्च भगवान्स्त्रियमासाद्वक्त्रे नृपेण च ।
 कथाः कुर्वन् पुराणपिंडैर्वर्षिपितृरत्नमाम ॥ १४ ॥ धर्मयुक्तानि
 कार्याणि व्यवहारान्वितानि च । धृतराष्ट्राभ्यनुचरती विदुर-
 स्तान्प्रकारयत् ॥ १५ ॥ नामन्तेभ्यः प्रियाण्यस्य कार्याणि सुबह-
 न्यपि । प्राप्यन्तेभ्यः सुलघुभिः सुनयान् विदुरस्य वै ॥ १६ ॥ अक-
 रोदशमोक्षं वयानां मोक्षणं तदा । न च धर्मसुतो राजा
 कदाचित् किञ्चिद्ब्रवीत् ॥ १७ ॥ विहारयात्रासु पनः कुरुराजो
 दुधिष्ठिरः । सर्वान् कामान् महातेजाः प्रददावभ्रिकासते ॥ १८ ॥
 चारालिकाः सूपकारा रागखण्डविकास्तथा । उपातिष्ठन्त
 राजानं धृतराष्ट्रं यथा पुरा ॥ १९ ॥ वासांसि च महाहोणि
 मात्यानि विविधानि च । उपाजङ्गुर्वयान्यायं धृतराष्ट्रस्य पाण्डवः
 ॥ २० ॥ भैर्यमत्स्यमांसानि पानकानि मभूनि च । चित्रान्
 भयविकारांश्च चक्रुस्तस्य यथा परा ॥ २१ ॥ धी चापि पृथिवी-
 पात्ताः समाजग्मस्तस्ततः । उपातिष्ठन्त ते सर्वे कौरवेन्द्रं यथा
 पुरा ॥ २२ ॥ कुन्तो च द्रौपदी चैव साक्षती च यमस्त्रिणी ।
 उलूपी नागकन्या च द्विती चित्राङ्गदा तथा ॥ २३ ॥ धृष्टकेतीश्च
 भगिनी जरासभसुता तथा । एतावान्याश्च बह्वी वै क्षीप्रितः
 पुरुषर्षभ ॥ २४ ॥ शिकराः पर्युपातिष्ठन् सर्वाः सुतलजास्तदा ।
 यथा एतत्रियुक्तीऽयं न किञ्चित् दुःखमाप्नुयात् ॥ २५ ॥ इति
 तानन्वशाङ्गात्तु नित्यमेव युधिष्ठिरः । एवन्ते धर्मराजस्य मुखा

वचनमर्थतत् ॥ २६ ॥ मयिपेपमवर्तन्त भीममेकं तदा विना । न
हि तत्तस्य वीरस्य हृदयात्पसर्पति । धृतराष्ट्रस्य दुर्बुद्ध्या यदृशं
द्यूतकारितम् ॥ २७ ॥

इत्याश्वमवासिकपर्वणि शाश्वतवासिकपर्वणि

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं मम्पूजितो राजा पाण्डवैरभिव्रजा-
सुतः । विजहार यथापूर्वकृपिभिः पर्युपासितः ॥ १ ॥ ब्रह्मदेवा-
ग्रहाराय प्रददौ म कुरुदहः । तच्च कुन्तोसुतो राजा सर्वमेवा-
न्वपद्यत ॥ २ ॥ आनृशंस्यपरो राजा प्रीयमाणो युधिष्ठिरः ।
उवाच स रदा भ्रातृनमात्यांश्च महीपतिः ॥ ३ ॥ मया चैव भव-
द्द्विय मान्य एष नराधिपः । निर्दिशे धृतराष्ट्रस्य वस्तिष्ठति स मे
सुहृत् ॥ ४ ॥ विपरीतय मे शत्रुर्नियम्यय भवेन्नरः । पितृवृत्तेषु
बाहःसु पुत्राणां आडकर्मणि । सहृदाश्चैव सर्वेषां यावद्दस्य
चिकीर्षितम् ॥ ५ ॥ ततः स राजा कौरव्यो धृतराष्ट्रो महामनाः ।
ब्राह्मणेभ्यो यथाहंभ्यो ददौ वित्तान्यनेकयः ॥ ६ ॥ धर्मराजश्च
भीमश्च सव्यसाची यमावपि । तत् सर्वमन्ववर्तन्त तस्य प्रियचिकी-
र्षया ॥ ७ ॥ कथं नु राजा त्वहः स पुत्रपौत्रवधादितः । शोक-
मल्लतृकृतं प्राप्य न श्लिथेति चिन्त्यते ॥ ८ ॥ यावद्धि कुरुवीरस्य
जीवत्पुत्रस्य वै सुखम् । बभूव तद्वाप्रीतु भोगायेति व्यवस्थितः
॥ ९ ॥ ततस्ते सङ्गिताः पञ्च भ्रातरः पाण्डुनन्दनाः । तथाशीलाः
समातस्सुधृतराष्ट्रस्य शासने ॥ १० ॥ धृतराष्ट्रश्च तान् सर्वान् विनी-
तान् नियमे स्थितान् । शिष्यवृत्तिं समापन्नान् गुरुवत् प्रव्यपद्यत
॥ ११ ॥ गान्धारी चैव पुत्राणां विविधैः आडकर्मभिः । आनृश्व-
शगमत् कामान् विप्रेभ्यः प्रतिपाद्य सा ॥ १२ ॥ एवं धर्मधृतांमेष्टो

सर्वराजो दुषिष्ठितः । आसिधः कश्चित् श्रीमान् पूजयामास तं
दृपम् ॥ १ ॥

हेतुव्याजम उवाच । म राजा सुवचानिका इवः कुलकुलो-
रवः । न इदं तदा किञ्चिदपि वाच्यमन्ये ॥ १ ॥ सर्वनामैव
सदृशं पाण्डवेव महात्मसु । दीनिमान्महाशक्ता हुनराहुःश्वि-
कासुतः ॥ २ ॥ श्रीकृष्णो च मामारी एतयोश्चमयास्य तम् ।
सर्वेऽपि दीनिमान्दीनानैव निकेशितः ॥ ३ ॥ पिशाकैः तु
श्रीकृष्णो मारिवादि कुकारवः । वैभिरुदीर्घैः सृपणो मयाधरत
योऽर्जुन ॥ ४ ॥ वराहपुत्रे च किञ्चित् म हुनराहुं प्रमाथितः ।
गुरु वा कच वा काशो मामारी च सपत्नियो ॥ ५ ॥ तं म
राजा महाशक्तिं पाण्डवानो वरमव । पूजयित्वा वचनमव-
काशित् परवीरवा ॥ ६ ॥ तिम मध्याभवत् श्रीतो तमेव च
मवाचिवः । अन्वयस्य संकृत्य एतं तं मन्दमेवम ॥ ७ ॥ महा-
च प्राप्तदत्ताय हुनराज्यं सुविभूष । पाशास्ते पाण्डुपुत्राणां
समवेद्यवराजसम् ॥ ८ ॥ आशुपाम् अस्तिवाच्यः । इत्याः श्री
कृष्णानमः । अयं हि पाण्डुपुत्राणांमहात्मनः म...धयः ॥ ९ ॥
न मां प्रीतिं परामाय एतंश्च म कुकारवः । श्री प्रीतिं पाण्डु-
पुत्रेभ्यः महाशय तदा सृप ॥ १० ॥ आशुपामां वचात्तम
स्तिवाचां वचाधिधि । तथा विटमुत्तमहानामभवत् च विच-
खदा ॥ ११ ॥ अथ किञ्चिन्नरः पापं हुनराहुपुत्रे हुनम् । अहम्
हृदि तम् पापं तं सृपं श्रीज्यवमेत ॥ १२ ॥ अथ कश्चिन्नरः
किञ्चिदपिवाच्यःश्विकासुते । कुली हेतुव्याजेति च श्रीमेवमः
श्रीमत् ॥ १३ ॥ न राजा हुनराहुश्च न च दुर्बोधमस्य वै ।
उवाच दुष्कृतं कश्चिन्मिष्ठिमवाचर ॥ १४ ॥ इत्या तुष्टी
नरेन्द्रेण मामारी विदूरस्तथाः । श्रीमिन् पात्रानमश्रीम् तु श्रीमस्य
महात्म ॥ १५ ॥ अन्वयमेव तदापि निधितो सर्वज्ञो सृपम् ।

इतराह्वय संवेष्टा यदा भवति दुर्मनाः ॥ १८ ॥ राजानमनुवर्षन्
 यन्पुत्रमविलया । अन्ववर्षत कोरवी हृद्वीन वराजितः ॥ १९ ॥

इत्याहमवाधिकपर्वणि शासनाधिकपर्वणि
 दिनीयोऽथावः ॥ २ ॥

वैश्याः वन उवाच । युधिष्ठिरस्य नृपतेर्दुष्योधनपितृस्ताया ।
 नाम्तरं दृष्ट्वा रजः पक्ष्या प्रणयं प्रति ॥ १ ॥ यदा तु कोरवी
 राजा पुत्रं मकार दुर्मनिसु । तदा भीमं हृदा राजस्यपञ्चानि
 स पाशिवः ॥ २ ॥ तस्यै भीममेतोऽपि हृतराहं जनाधिपम् ।
 नामयं वन राजेन्द्र मदैव दृष्टवद्ददा ॥ ३ ॥ पयकाशान्प्रियाणि
 चकारास्य हृकोदरः । पाशां प्रयत्नरहापि हतकीः पश्यै यदा
 ॥ ४ ॥ कारुण्यं दुर्मनितं तस्य सुनाभ्यस्य कानिचित् । यच्च
 भीमः सञ्जुज्ज्वले बाह्वुष्यं तदाकरोत् ॥ ५ ॥ संघवे हृतराहस्य
 गान्धास्याशायपरिणः । कृत्वा दुष्योधनं वरुं कर्षदुःशासनावपि
 ॥ ६ ॥ प्रोवाचेहं सुसंरञ्जो भीमः स पुरुषं ववः । पन्थस्य नृपतेः
 पुत्रा मया परिचरद्गना । नीता कोकमसुं सर्वे नानाप्रस्त्रास्त्र-
 योधिनः ॥ ७ ॥ इतो तो परिचरन्तो भुञ्जो मम दुरामहो ।
 ज्योत्स्नरमानाद्य धार्तराष्ट्राः स्वयं गताः ॥ ८ ॥ इतो वीनो
 सुव्रतो मे भुञ्जो नागकरोपमो । यावावाद्य रणे कृदा धार्तरा-
 ष्ट्राः स्वयं गताः ॥ ९ ॥ ताविनो चन्द्रेनोत्तो चन्द्रेणोत्तौ च मे
 भुञ्जो । वाध्या दुष्योधनो नीतः स्वयं असतवाभ्यवः ॥ १० ॥ एता-
 श्चान्याश्च विविधाः सस्यभृता नराधिप । हृकोदरस्य ता वाचः
 कृत्वा निर्वेदमागमन् ॥ ११ ॥ या च युधिमतो द्विजो काशपञ्चो-
 धिदिनी । गान्धारो सर्वधर्मज्ञा तान्धनीकानि मुमुवि ॥ १२ ॥
 वतः पद्मद्वे वर्यं समतीति नराधिपः । राजा निर्वेदमापेहि

नै ॥ २८ ॥ सुखनक्षत्राणिः पुत्र लक्ष्य सुपरिपाकितः । नद्या-
 दानानि दत्तानि आदानि च पुनः पुनः ॥ २९ ॥ प्रकृतञ्च मया
 पुत्र पुच्छं शीघ्रं यथावदम् । गाभारी सतपसेवं शैर्ष्यं शोरी शते
 च माम् ॥ ३० ॥ इतिपद्या अणुकारस्तव वैश्वर्यकारिणः । सम-
 नीताः नृपंगानि स्वधर्मेषु जना युधि ॥ ३१ ॥ न तेषु प्रतिकर्तव्यं
 पश्चामि कुहनन्दन । सर्वप्रसन्नोकीनाम् गतास्ते विमुखं जताः
 ॥ ३२ ॥ शासनस्तु हिनं पुण्यं प्रतिकर्तव्यमप्य वै । गाभ्यार्षा-
 दैश्च राजैश्च तदनुशासुमयेसु ॥ ३३ ॥ सन्तु भर्गभृतां श्रेष्ठः
 कर्तव्यं धर्मवत्सल । राजा गुरुः प्रणभृता तस्मै शिष्यद्वेषी-
 न्यथम् ॥ ३४ ॥ यन्पुत्रान्दृष्टया शीर संवर्षयं वनाव्यहम् ।
 शीरवत्कलभशृङ्गन गाभ्यायो मखितो जया ॥ ३५ ॥ तत्राधिपः
 प्रपुण्यान्मो भविष्यामि जनेषु । जनितां नः कुले जात सर्वेषां
 भवत्यर्थम् ॥ ३६ ॥ पुत्रैर्वैश्वर्येभावात् वदन्तीति वने त्वम् । तत्राहं
 पापुमधो वा निराश्रावीःपि वा वमम् ॥ ३७ ॥ पद्या सहानया
 शीर करिष्यामि तप परम् । तत्रापि फलभाक् जात तपसः
 पापित्री छुषि । फलभाजो हि राजानः कल्याणस्यैतस्य वा ॥ ३८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । न मां प्रीणयती राज्यं स्वर्ध्वं दुःखिते
 त्वम् । धिष्टामस्तु सुदुर्दि र अयमर्थं प्रमादिनम् ॥ ३९ ॥ शीर्ष्यं
 भवत्ये द्दृष्टान्मुपवासकर्म भयम् । जिनाचारं धिनिषयं न विन्दे
 आश्रमिः सह ॥ ४० ॥ पत्नीःश्च यद्विती मृदो भवता गृह्णु जना ।
 विद्वान्यिक्ताः पूं मा यद्विदं कृत्स्नमनुष्यः ॥ ४१ ॥ किं हि
 राज्येन भोगैर्वा किं यत् । किं सुखिन वा । यस्य मे त्वं महीपाक
 द्दृष्टान्मेताम्वापवान् ॥ ४२ ॥ शीर्षितहापि जानानि राज्य-
 वात्मानमेव च । यमेन स्वसा तुभ्यं द्दुःखितस्य जनेषु ॥ ४३ ॥
 भवान् पिता भवाज्जाता भवाकः परमो गुरुः । भवता विमहीना
 हि त्वं तु पितामहे वदम् ॥ ४४ ॥ शीरषो भक्ताः पुत्री पुत्रुत्त-

मृपकतम । अस्तु राजा महाराज वनस्थं मन्थते भवान् ॥ ४५ ॥
 अहं वनं गमिष्यामि भवान् राज्यं प्रयाकतु । न मानवच्छेदा इत्थं
 भूवर्षं दग्धमर्षधि ॥ ४० ॥ नाहं राजा भवात्प्राजा भवतः
 परवानहम् । क्वं गुरुं सा धर्मैश्चमनुजानुजिहोतुवधि ॥ ४८ ॥
 न मनुजैर्दि नः कश्चित् सुखो धनकृतेभ्यः । अहितं तदा तच्च
 वयं वाप्ये च मोक्षिताः ॥ ४९ ॥ वयं पुत्रा हि भवतो वया
 दृष्टो धनादयः । गांधारी वै न कुन्ती च निर्विद्वेषा मतिर्मम
 ॥ ५० ॥ य मोक्षं यदि राजेन्दु परित्यज्य गमिष्यसि । पठन-
 स्त्वनुवास्यामि सद्यसात्मानमात्मने ॥ ५१ ॥ इयं हि असुमन्पूर्वा
 मही भागवमेवलाः । भवता विद्विषीतस्य न मे प्रीतिकरी भवेत्
 ॥ ५२ ॥ भव दीयमिदं सर्वं पितृणां त्वा प्रसादये । तदधीनाः
 का राजेन्दु ज्येष्ठु नि मानसो ज्वर ॥ ५३ ॥ भविष्यन्मनुजानो
 मनो लं वसुधाधिप । दिष्टाः शुद्धयमाणास्तु मोक्षये ममही
 ज्वरम् ॥ ५४ ॥

धृतराज उवाच । त पश्य मे मनस्वान्त वसेते कुतनन्दन ।
 अस्मिन्नु क्लेशेऽस्मरत्परममं पमो ॥ ५५ ॥ विद्वन्महापितः
 पुत्र विरं शुद्धयितुस्तव । तदे माभयमनुजातुमर्षमि कं नरा-
 धिप ॥ ५६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा धर्मैश्चानं विपमानः कृता-
 ष्वलिः । अवाच पवनं राजा धृतराष्ट्रोऽप्यिकासुन ॥ ५७ ॥
 कालयसु मदात्मानं हपञ्चापि मदारवम् । अन्नेतुमिदं क्वापि
 भवतिर्दुःखाधिप ॥ ५८ ॥ स्वावते मे मनो हीर्षं मुखे च परि-
 शुष्यति । इवका जपकृष्टेन वाग्वावासेन चैव च ॥ ५९ ॥ इत्युक्त्वा
 च तु धर्मात्मा हृदो राजा कुञ्जरवः । गांधारीं विनिधि चीवाम्
 कश्चैव गतासुवत् ॥ ६० ॥ तस्य हृदा क्वापीमं विद्वेषमिदं
 कीरवम् । धार्मिं राजगमभोजा मोक्षेव परवीरवा ॥ ६१ ॥

मुनिष्ठिर उवाच । तस्य नामककलेन यममंशेन वै बलम् ।
 मोक्षं नारीं व्यपादित्य द्वेने राज्ञा गतामुवत् ॥ ६२ ॥ पाण्डवी
 पतिना विन भीमवीरस्य सा परा । चूर्णीकृता बलात्ता मोक्षसा-
 माचितः शिवम् ॥ ६३ ॥ धिगस्तु मथिधर्मज्ञं धिग्वृद्धिं धिक्
 च मे युतम् । यत्कृते पृथिवीपालः पितेः यमनयोविहः ॥ ६४ ॥
 यत्कमयपवन्स्यामि यवैवायं गुरुर्मम । यदि राज्ञा न भुङ्क्षे-
 त्यं गान्धारी च वचधिनी ॥ ६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽस्य पाण्डिना राज्ञन् जलघीतेन
 पाण्डवः । सर्वो मुखश्च यमकीः पथ्यमाज्जेन धर्मवित् ॥ ६६ ॥
 तेन दक्षीणधिमता एष्येन च सुगन्धिना । पाण्डिस्वयेन राघः च
 राज्ञा संज्ञामवाप च ॥ ६७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । स्वयं मां पाण्डिना भूयः परिष्वज च
 पाण्डवः । श्रीशर्मोवातिमंस्वयं नव राज्ञीरलोचन ॥ ६८ ॥
 कूर्वाणश्च तवाप्तः तु मन्त्राणि मन्त्राधिप । पाणिभ्याश्च परिस्वृष्टं
 प्रीणनं हि मन्त्रमम ॥ ६९ ॥ यष्टमो ह्ययं कालोऽयमाहारस्य
 कृतोऽस्य मे । शिवाङ्कं कुरुष्वान् मन्त्राणि न विनेष्टुम् ॥ ७० ॥
 श्यामश्यामस्यथं हनस्वामभिवान्ना । ततो ज्ञाननस्तात नष्ट-
 संश इवामवम् ॥ ७१ ॥ तद्वाचनरमण्यं हस्तस्वयंमिमं प्रभो ।
 शब्दा मन्त्रीविनाः प्रीति मन्त्रे कुरुकुलोदध ॥ ७२ ॥

वैशम्पायन उवाच । पशुकुलं कीर्तितः पितृव्येभ्यः भारत ।
 वस्यैव सर्वगात्रेषु मोक्षार्हाणि यनेस्तदा ॥ ७३ ॥ तपस्वश्च ततः
 प्राणान् धृतराष्ट्रो मन्त्रीपतिः । शङ्कभ्यां संपरिचल्य कूर्वाण-
 जिह्वत पाण्डवम् ॥ ७४ ॥ विदुरादवच ते कर्षं तरुदुर्हिः शिना
 कथम् । अतिदुःखान् राज्ञानं नीचुः किरुक् पाण्डवम् ॥ ७५ ॥
 गान्धारी तेष धर्मज्ञा मनवीरवती बलम् । दुःश्याम्यचारव-
 द्वाः प्रथैवमित्येव पाण्डवीम् ॥ ७६ ॥ इतरास्तु शिवं कर्षं कृष्णा

कथं सुदुःखिताः । मैत्रीभागतविच्छेदैः परिहास्ये क्षिणामवम् ॥ ७७ ॥
 पञ्चाशद्वीत् पुनर्वाक्यं ह्यनराहो बुधित्तिरम् । अनुजानीहि मां
 रं संज्ञापय्ये भवनपदम् ॥ ७८ ॥ आसते मे मनस्येत भूषीभूषः
 प्रकल्पत । न मानसः परं पृथ परिच्छिद्युमिहाशंसि ॥ ७९ ॥
 तस्मिंस्तु कीरयेन्ते नं तथा कुरुति शान्तरम् । कर्त्तव्यमिव शीघ्रा-
 नामार्त्तमन्दीः भवच्छब्दाम् ॥ ८० ॥ इहा इत्थं विवर्षेत् राजान-
 मनबोधितम् । उपहासपरिहासं क्षणस्मिपरिहारवम् ॥ ८१ ॥
 शक्येयुष्ये क्षयितरं परिचल्य महाप्रथम् । योक्तुं शक्यमनुसङ्ग-
 पुनर्वचनमवधीत् ॥ ८२ ॥ न कामी नरसिन् श्रीरिपुं पृथिवीं
 तथा । कथा तत्र प्रियं शक्येद्विधीयति परमप ॥ ८३ ॥ यदि
 वाचमनुयाच्छी भवतो वदिसीःपि वा । त्रिवता नानाचारस्यो
 वेत्स्याम्यथं परम् ॥ ८४ ॥ मनोःशरीरकामैकं ह्यनराहो बुधि-
 त्तिरम् । अनुज्ञातश्च वा पृथ भूषीयामिति कामसि ॥ ८५ ॥ इति
 कुरुति शान्ते ह्यनराहो बुधित्तिरम् । अयि कथयन्तीपती आशो-
 षित्य वकीःशरीत् ॥ ८६ ॥

इत्याहमवधित्तवर्षिणि वाचमनामपर्यणि
 वनीर्ताःशोः ॥ १ ॥

आन लक्षण । बुधित्तिर महाभासो वहाच कुरुमन्वसः ।
 ह्यनराहो महातीक्ष्णान् कुरुणाविचारवम् ॥ १ ॥ अथ वि
 कृती नृपनिर्घसपुत्री विविधतः । मैत्रं कुरुत्तं विवर्षितुं शक्येदिति
 नतिमेव ॥ २ ॥ मान्धारी च महाभागा वाच्य कुरुच्छेदित्ती ।
 कुरुषीत् महाभास मैत्रीशोवचती वचम् ॥ ३ ॥ उपमन्वेतद्वि मां
 कर्त्तव्यं कुरु मे वचः । अनुज्ञां वसती राजा मा कुरुष्व नदि-

वति ॥ ३ ॥ राजर्षीणां पराक्षानामनुवातुं गतिं क्वः । राज-
र्षीणां च सर्वेषामन्ते वनमुवाच वः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः स तदा राजा व्याधिनाद्भुत-
कर्षणा । इत्युवाच महाभारता धर्मराजो महाभुवि ॥ ६ ॥
भगवानिव नो माण्डो भगवानिव नो युवः । भगवानस्य राजस्य
कुलस्य च परायणम् ॥ ७ ॥ अहं नै पृथो भगवन् पिता राजा
गुरुव मे । निदिशवर्णी च पितु पृथो भवति धर्मतः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः स तु तं प्राह व्याधो वेदविदा-
न्वरः । भुविष्ठिरं महाभारताः पुनरेव महाकविः ॥ ९ ॥ एवमेत-
न्महाबाहो यथा वदसि भारत । राजार्यं वदतां प्राप्तः प्रभाषे
परमे क्षितः ॥ १० ॥ सोऽयं महाभ्यनुष्ठानस्त्वया च पृथिवीपतिः ।
करोतु स्वमभिप्रायं मास्य विप्रकरो भव ॥ ११ ॥ एव एव परो
धर्मो राजर्षीणां भुविष्ठिरः । समरे वा भवेत्कृत्युरेन वा विधि-
पूर्वकम् ॥ १२ ॥ पिता तु तव राजेन्द्र पाण्डुना पृथिवीपिता ।
विद्यतमेव राजार्यं गुरुवत् पत्न्युपाधितः ॥ १३ ॥ अतुभिर्दक्षिणा-
यज्ञोत्सवपदतपोभित्तैः । महाद्विरिटं गोभूक्षा प्रजासु परि-
पाकितः ॥ १४ ॥ पुत्रसंख्यं विपुलं रजं विप्रोषिते क्षत्रिः ।
अयोदयमाभुक्तं दण्डं विविधं वसु ॥ १५ ॥ अथाचारं नरव्यास
गुरुवत् प्रयागव । पाराधितः सभत्येन माण्डारो च वचस्विनी
॥ १६ ॥ अनुष्ठानोऽपि पितरं समसोऽस्य तपोविधोः । न मनु-
विन्दते चास्य सुसुप्तोऽपि भुविष्ठिर ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतावद्भक्ता वचनमनुवाच्यं च धार्मिकम् ।
नवाक्षिति च तिनोक्तः कोर्मथिन बभौ वनम् ॥ १८ ॥ गतिं वच-
वति व्याधि राजा पाण्डुसुतस्त्रया । प्रोवाच पितरं वृद्धं नन्दं
नन्दनिबानतः ॥ १९ ॥ वदाह भगवान् व्याधो वृथाधि पृथ्वी
जनतः । अथाह च सर्वेभ्यस्तः अतो विप्रस्य तव च ॥ २० ॥ अथवा

अथवाचैः ननु अतीत्याद्यनन्तराः । सर्व एव हि नाम्ना हि
 तुल्यस्यास्य चित्तैरिषिषः ॥ ११ ॥ इदमु वाचैः कृतं ज्ञानं चिरवा
 न्तः । चिद्वतो मातृवाकारस्ततो मच्छाद्यं च ॥ १२ ॥

इत्याद्यनन्तराधिकारपर्यायि त्वाद्यनन्तराद्यपर्यायि
 अथुषीत्याद्य ॥ ११ ॥

वैदग्ध्यवत् प्रवृत्तः । मनो राज्ञाऽभ्यनुष्ठानो ह्यनन्तरात् प्रजाप-
 यात् । यद्यो अथयत् राज्ञा गच्छात्पानुगमयदा ॥ १ ॥ अन्त-
 प्राप्पगतिर्धर्मिणः इच्छादित्तं समुत्पद्यन् । यदासि य मधीपालो
 जीर्णो गजपतिर्दया ॥ २ ॥ समन्वयच्छ्रद्धिदुरी रिशान् कृतव
 कच्छदः । अ वापि परमेष्वायः कृत्वा मातृवत्प्रदा ॥ ३ ॥ अ
 प्रविश्य यत्नं राज्ञम् कृतपूर्वाष्टिकक्रिय । नपंविद्या रिशक्तं हा-
 नाद्यारम्भकरीणदा ॥ ४ ॥ गाभ्यारी वैश धर्मिणा कृत्वा अथ
 मनस्विनी । वध्भिरुपवादिष्य पूजिताभुक्क भारत ॥ ५ ॥ कृता-
 चारं कृताचारा सर्वे हि विद्वदादयः । पान्दराद्यः कश्चिन्मपा-
 निष्ठस्तं न दपम् ॥ ६ ॥ मनोःप्रतीकधारणं कुर्मोपनयनपद्धये ।
 निष्ठस्यं पाणिना पृष्ठे संस्पृष्टस्त्वस्मिन्नासुतः ॥ ७ ॥ यद्यमाह्वयवा
 यार्थः सर्वथा कुर्वन्मनः । यदाहै राजसाम्बुक्क राज्ये धर्म-
 प्रदकृते ॥ ८ ॥ यत्नं यत्नं नक्षारात्क रचितुं पाण्डुमन्दन ।
 राक्ष्यं धर्मेश जीर्णेश विद्वानपि निबोध तत् ॥ ९ ॥ विद्यावृत्तान्
 अहैव अनुपायीषा युधिष्ठिर । नृपवासो च बहुभूतः कृत्वा-
 विनाविचारवत् ॥ १० ॥ प्रातश्चारात् तान् राजन् पूजयिष्या
 न्त्रयादिषु । कृत्यकाले समुत्पत्ते पश्चिमेः कार्यमात्मनः ॥ ११ ॥
 हि तु अन्तान्निता राज्ञश्चका कार्यां चित्तैरिषिषा । प्रवक्ष्यामि चित्तं
 तेषां सर्वथा तव भारत ॥ १२ ॥ इन्द्रिवादि च कर्षीणि वाञ्छितम्

धरिपावधिः । धितावैव भविष्यति रक्षितुं इति चं वचा ॥ १३ ॥
 अनात्मानुबधानीताम् पिष्टयैतानहान् शुचीन् । दानान् कर्त्तव्यं
 पुण्यांश्च पुण्यान् सर्वेषु योजयिः ॥ १४ ॥ चारुधाय यततं चारु-
 रविद्विधैः परैः । परीक्षितैर्वैद्विधैः क्वरादृग्निवाग्निभिः ॥ १५ ॥
 पुत्रश्च ते सुगुप्तं स्याद्दृग्निवाग्निरतोरणम् । यद्वाहाककसव्याचं
 यद्दृग्निं सर्वतो दिग्भम् ॥ १६ ॥ तस्य दाराणि कर्त्तव्यानि पर्व्यानि
 तुहस्ति च । सर्वतः सुविभक्तानि यज्ञै रारक्षितानि च ॥ १७ ॥
 पुरुषैरलमघंश्च विदितैः कुक्षीणकम् । पात्या च रज्ज्वाः यततं
 भोजनानि च भारत ॥ १८ ॥ विद्याराहारकालेषु मास्यस्यार्त्तमेषु
 च । स्थिरश्च ते सुगुप्तः स्युर्द्वैराद्वैरधिष्ठिताः । यीश्वरद्विः
 कुक्षीणैश्च विरद्विश्च युधिष्ठिर ॥ १९ ॥ मन्त्रिणश्चैव कुर्वीषा विद्याम्
 विद्यापिणारणम् । विनीतांश्च कुक्षीणांश्च धर्माद्यैः कुपयामाजन्
 ॥ २० ॥ नैः कालैः मन्त्रिणांश्च मात्यैश्च वदुभिः च । वम-
 स्तैरपि च व्यस्तैश्चोपदेष्टेन केनचित् ॥ २१ ॥ सुसंयुक्तं मन्त्रिणं
 कालं चारुत्तु मन्त्रिः । परस्मै निःपलायै वा न च रात्रौ कश्च-
 न् ॥ २२ ॥ वामराः पश्चिण्णश्चैव धी मनुष्यानुचारिणः । सर्वे
 मन्त्रयश्चैव कर्त्तव्यं धी चापि जडपटवः ॥ २३ ॥ मन्त्रभेदे हि धी
 दोषा भवन्ति पश्चिण्णितान् । न ते प्रक्याः यथायातुं कश्चि-
 द्दिति मे मतिः ॥ २४ ॥ दोषाश्च मन्त्रभेदस्य ब्रूवाक्यं मन्त्रि-
 मन्त्रिणैः । चभेदे च सुखा राजन् पुनः पुनररिन्द्वम् ॥ २५ ॥
 वीरजामपदानाश्च यीषाघोषे युधिष्ठिर । यथा स्याद्विहितं राज्य-
 स्तथा कालैः सुकरश्च ॥ २६ ॥ व्यवहाराश्च ते तात नित्यमात्मी-
 रविष्ठितः । बोध्यस्तुष्टेर्धनै राजन् नित्यं चारैरधिष्ठितः ॥ २७ ॥
 परिभाष्यं विदित्वा च द्रव्यं द्रव्येषु भारत । प्रथमिदुर्धवाभ्याश्च
 सुदृष्टास्तौ युधिष्ठिर ॥ २८ ॥ धानागद्वयश्चैव परदारयवर्द्धिणः ।
 उग्रदक्षप्रधानाश्च नित्याभ्याहारिणस्तथा । काञ्चीहारश्च कुम्भश्च

वृत्तारः वाचस्पतिः ॥ २९ ॥ अथाविद्यारमणारी वृत्तानां
 वृत्तयः । विद्वत्पुत्राणां वृत्तानां वृत्तानां वृत्तानां ॥ ३० ॥
 आतरेव हि वृत्तानां वृत्तानां वृत्तानां ॥ ३१ ॥ अथवाच ततो वृत्तानां
 वृत्तानां वृत्तानां ॥ ३२ ॥ अथवाच ततो वृत्तानां वृत्तानां
 वृत्तानां वृत्तानां ॥ ३३ ॥ अथवाच ततो वृत्तानां वृत्तानां
 वृत्तानां वृत्तानां ॥ ३४ ॥ अथवाच ततो वृत्तानां वृत्तानां
 वृत्तानां वृत्तानां ॥ ३५ ॥ अथवाच ततो वृत्तानां वृत्तानां
 वृत्तानां वृत्तानां ॥ ३६ ॥ अथवाच ततो वृत्तानां वृत्तानां
 वृत्तानां वृत्तानां ॥ ३७ ॥ अथवाच ततो वृत्तानां वृत्तानां
 वृत्तानां वृत्तानां ॥ ३८ ॥ अथवाच ततो वृत्तानां वृत्तानां
 वृत्तानां वृत्तानां ॥ ३९ ॥ अथवाच ततो वृत्तानां वृत्तानां
 वृत्तानां वृत्तानां ॥ ४० ॥ अथवाच ततो वृत्तानां वृत्तानां
 वृत्तानां वृत्तानां ॥ ४१ ॥ अथवाच ततो वृत्तानां वृत्तानां
 वृत्तानां वृत्तानां ॥ ४२ ॥

इत्यादिमवाचिकपर्यन्तं वाचनमवाचिकपर्यन्तं
 पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

इत्येवमवाच । अथवाचि च वृत्तानां वृत्तानां वृत्तानां

स्यात् । उदासीनगणानाम् मध्यस्थानाम् भारत ॥ १ ॥ चतुर्थी
 चतुर्जानाम् सर्वेषामानतादिनाम् । मित्रहानिमित्रहणं वीर्य-
 कोटिकर्षणम् ॥ २ ॥ तथाभावात् जनपदा दुर्गाणि विविधानि च ।
 बन्धानि च कुलबेष्ट भवस्त्रेयां वसेच्छकम् ॥ ३ ॥ ते च दास्य
 कोन्तेव राजा वै विपद्यालका । मन्त्रिप्रधानाय गन्थाः पट्टि-
 हांस्य च प्रभो ॥ ४ ॥ एतच्छत्रकमित्याहुराचार्या नीतिकीर्तिनाः ।
 तत्र पाङ्गुत्सवमावर्कं युधिष्ठिर निबोध तत् ॥ ५ ॥ उद्विच्यते च
 विद्येयो ज्ञानश्च कुरुमन्त्रम् । द्वेषप्रत्या महाबाहो ततः पाङ्गु-
 गुण्यजा गुणाः ॥ ६ ॥ यदा स्वपत्नी बलवान् परपत्न्युत्सवावकः ।
 विपद्यं यत्नं कोन्तेव जेयः क्षितिपतिस्तदा ॥ ७ ॥ यदा घरे
 नु बलिनः स्वपत्न्यैव दुर्बलः । बाह्वं त्रिस्तदा शीघ्रः परैः
 यस्मिं ममावधीत् ॥ ८ ॥ दृष्ट्वायां यत्नयैव कर्तव्यं स्यात्पदा-
 स्तथा । यदा समसौ ज्ञानाय न चिरंयैव भारत ॥ ९ ॥ तदा
 सर्वं विधेयं स्यात् ज्ञानेन च विचारयेत् । भूमिरस्यजला ईवा
 विपरीतस्य भारत ॥ १० ॥ हिरण्यं कृष्यभूविष्टं मित्रं शीघ्र-
 मसौ बलम् । विपरीतानि यच्छीवान् स्वयं सन्निधिगारदः ॥ ११ ॥
 सन्ध्यायं राजपुत्रं वा लिप्येषा भरतधर्म । विपरीतं न तत् जेयः
 पत्न कस्तान्निहायि ॥ १२ ॥ तस्य प्रमोक्षे यत्नश्च कृष्यां शीघ्राव-
 न्मन्वित । प्रकृतौमात्रं राजेभ्य राजादीनां विभावयेत् ॥ १३ ॥
 क्रमेण युगपत् सर्वं व्यवहारं महाबलः । पीडनं सन्ध्यायैव
 शीघ्रमद्वययैव च । कार्यं बलिनं यत्ननां स्वराज्यं रक्षता
 स्वयम् ॥ १४ ॥ न च संस्योऽभ्युपगतः ज्ञानसौ उद्विगिच्छता ।
 कोन्तेव तं न चिन्तया शो मही विजिगीषते ॥ १५ ॥ गन्थानां
 भेदंन योगभीषेयाः कश्च मन्त्रिभिः । वाचसंयत्तयैव पाप-
 निघ्नफलमथा ॥ १६ ॥ दुर्बलतयापि कृतं नान्येष्टया कच्छीवका ।
 तिष्ठेया राजघातकं वैतनीं उन्निमन्त्रित ॥ १७ ॥ यद्येवमभि-

सावाच बलवान् दुर्बलं श्वः । कावादिभिरवावीर्यं क्रमेण विनि-
 वर्तयि ॥ १८ ॥ अथदुर्बलं युवाय निवर्तयुं कथं यत्किमि ।
 कोपेण पीरैहेत्येन वी वाया विवकादिना ॥ १८ ॥ अथदुर्बले तु
 सर्वेषु बलागुण्येन निवर्तयुं । क्रमेणानेन मुक्तिं ल्यान् यदीर-
 मिति केरकम् ॥ २० ॥

इत्यादिमहाधिकपर्वणि यावन्महाःअपर्वणि
 उत्तीर्यात् ॥ १ ॥

पुनराहु उवाच । सन्धिपिपयमप्यत्र पञ्चोषा दात्रमप्यम ।
 दिवोमि विविधोपायं बल्लकन्य मुचिस्त्रि ॥ १ ॥ कोरक्य पय-
 पाकीकान्तिरुत्ता वैविधमाक्रम । नृपुत्रवत्त यत्रकान्तिनि
 व कथेत् ॥ २ ॥ पयंपामनकात्ति तु विपरीतं विधीयते । यामहे-
 कामे दात्रेण्यु अयमप्येवम परम ॥ ३ ॥ अयमं भवन्तैव यत्रुका
 कारदिमन । कथेन भीतकथैव पुनै येन वलपयम ॥ ४ ॥
 प्रकल्पमानो नृपतिस्त्रिविधा परिचिन्तयेत् । यःक्रमेण उत्तीर्य
 दक्षिं वास्तुविदारता ॥ १ ॥ यथाःअमप्यतिर्या अकथय्या व
 भावत । अथपञ्चो नृपो यायादिपरीतयुं वल्लिम् ॥ १ ॥ याव-
 दीत वल राज्ञा मोक्षं मित्रवकल्पथा । यत्रोवकं भततैव तथा
 ये कोवकं प्रभो ॥ ० ॥ तत्र मित्रवकं राजन् मोक्षतैव विचिन्तयेत् ।
 ये कोवकं भततैव तुल्ये एवेति ये मतिः ॥ ८ ॥ तथा यावदक-
 तैव परस्परवर्षं श्वः । विचिन्तय बल्लकानिपु राज्ञा काल उपलब्धते
 ॥ ८ ॥ यावदवापि मोक्षया बल्लकया मदाधिव । भवन्ति वाचा
 कोरक्य वाद्याः पुत्रगतः श्वः ॥ १० ॥ निकन्या बल्लभा राज-
 कापदी भाण्डनन्दन । कावादिभिरपम्यका मगधीलाश्वः कथा
 ॥ ११ ॥ यावाहृच्छेरेकैवृत्ती राज्ञा वृद्धिः परमव । मुक्तय

अक्षय्यायां एषोराजमुच्यते ॥ १२ ॥ इष्टपुष्टयो मन्त्रे-
 द्राजा इष्टादृष्टी रतः । अष्टपुष्टयो वावाहृतावपि पाण्डव ॥ १३ ॥
 मूषाङ्गानं वाजिरथवाहां अष्टपुष्टैः संगतपुष्टरोचकम् । अष्ट-
 तिमातीर्षुकरैर्नां नदीं च पञ्चमाद्यैः सृपतिः प्रवीजटीत् ॥ १४ ॥
 अष्टीपपत्न्या अकटं पञ्चवक्त्रं भारत । अष्टमा वेदं अष्टास्रं
 तस्मैतत् विहितं विभो ॥ १५ ॥ चारयित्वा परवक्षं कृत्वा अष्टव-
 द्दर्शनम् । अष्टमो वीजपिष्टुर् परभूमो तस्यैव च ॥ १६ ॥ अष्टं
 पञ्चादृष्टाञ्च निषेधेदस्मिन् नरान् । अष्टा अष्टिपर्वं तत्र
 कामादिभिश्चपञ्चमेत् ॥ १७ ॥ सर्वेषु महाराज परीरं चारयि-
 दिव । प्रेष्य वेदं च अनेन्यमान्मनि श्रेयसं परम् ॥ १८ ॥ एव-
 मेतच्छास्त्रात् राज्ञा मन्व्यं समाचरन् । प्रेष्य अष्टमशास्त्रेति
 प्रजा अनेन पाण्डवम् ॥ १९ ॥ एवं कृत्वा कुर्वन्नेष्टं वर्तितव्यं
 प्रजाहितम् । अष्टमोर्षो कथोस्तात् प्रापथि नित्यमेव हि ॥ २० ॥
 भीष्मेण सर्वमुक्तोऽपि इत्येनं विदुरेण च । महापुत्रस्यं यत्तव्यं
 शीत्या ते सृपवपम् ॥ २१ ॥ एतत् सर्वं यथाभ्यायं कुर्वीषा भूरि-
 वक्षिष्व । प्रियस्तथा प्रजानां त्वं अर्गं सुखमवापस्यसि ॥ २२ ॥
 पञ्चमेवमवस्थेय वीजं धीम् एविषीपतिः । पाण्डुरासि अनेन
 प्रजास्तुत्यापन्नं भवेत् ॥ २३ ॥

इत्याद्यमशासिकपर्वेण पाचमशासिकपर्वेण

अष्टमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

बुधिरिह उवाच । एवमेतत् करिष्यामि वक्ष्याम्य एविषीपति ।
 भूष्यैवानुशास्योऽहं भवता मार्गिर्वर्तम ॥ १ ॥ भीष्मे अनेनपु-
 ष्ये गतिं च मनुस्युरने । विदुरे वक्ष्ये त्वैव कीर्णो नां मनु-

बर्हति ॥ ६ ॥ अथ नामनुवाकोश्च ब्रह्मणश्च विदुः शिवः ।
कर्मोक्तं तच्छरीयाश्च निर्मुक्तो भव चार्थिव ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । परमेशः च राजर्षिर्ब्रह्मराजोऽसौ श्रीमान् ।
श्रीशुद्धोऽथमनुवाकुर्यात्पि भव नर्षभ ॥ ७ ॥ पुत्रं संघाम्बतां ताव-
त्समापि ब्रह्मणोऽथ । इत्युक्त्वा प्राविशद्राजा गांधार्याः अथ
तदा ॥ ८ ॥ तमात्मगतं देवीं गांधारीं धर्मोपादिनीं । उवाच
पार्थिवः काण्ड्या प्रजापतिवचं पतिम् ॥ ९ ॥ अनुवाकं कर्त्तुं तिम-
र्यात्तं तं कर्त्तव्यम् । सुभित्तिरस्यानुवर्त्तते कदाचनं तस्मिन्नि ॥ १० ॥
पुत्रराट् उवाच । गांधारीकमनुवाकं कथं पित्रा ब्रह्म-
णः । सुभित्तिरस्यानुवर्त्तते तस्मात्कं न विचारयन् ॥ ११ ॥ अर्ह-
ति भवतु कर्मोक्तं त्रिधा कृत्यं तदेवमायम् । पुराणां तावन्निष्ठाभि-
मिनां प्रजापतेः वचुः । सर्वं पश्यन्निष्ठाभिः कारयित्वा श्रीशुद्धम् ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा धर्मोपादिनाय प्रियवामाय वै-
शम्पायने । अथ तत्रैवमात्तं सर्वं समाविशो ब्रह्मोपनिः ॥ १३ ॥ तदा
पत्नीतमनसो ब्राह्मणाः कुरुजाटकाः । अतिसौ वैशम्पाय-
मुवाचैव समापनुः ॥ १४ ॥ ततो निष्कस्य सुपतिः । अदन्त पुरा-
णतः । इदमेतं कर्म सर्वं कर्त्तव्यं पश्यन्निष्ठाभिः ॥ १५ ॥ अन्वेषितव-
त्तान् कर्त्तव्यं पौराणं प्रामपदादृष्टया । तानामगमःसमिपेक्ष्य समस्तस्य
सुहृत्समम् ॥ १६ ॥ ब्राह्मणाश्च शरीयाश्च तानादिब्रह्मणोऽथमात्तम् ।
उवाच अतिमान् राजा पुत्रराट् प्रियवामयी ॥ १७ ॥ अथवा
कुरुवर्षेण विरक्तान् शरीयिणः । परस्परस्य सुहृदं परस्परद्वि-
वन्तः ॥ १८ ॥ अतिदानीमहं ज्ञेयं मन्त्रिणं काकं नृपसिन्धुः । तथा
अर्हति कर्मोक्तं विनापि कर्मोक्तं नम ॥ १९ ॥ अथ यथावन्नि सुभित्-
तिगांधारीकचिन्तया मे । व्याकथयानुवर्त्तते वाचस्पत्या कुरुक्षेत्रस्य
मे ॥ २० ॥ अथकोऽप्यनुवाकं मा वधी भूदिचारणा । अथवा
अथवाचैव धर्मं शीतिर्हि ब्राह्मणी ॥ २१ ॥ न च काण्ड्यो इति

शांतिप्रवृत्तिप्रवर्धनम् । शांतिप्रवृत्तिप्रवर्धनम् तदा सुखविनाशकम् ॥ १८ ॥ उपवासकृत्तवाणि गाभ्यादीकचित्तोऽनयाः । दुर्बलित-
 मती राक्ष्ये प्राप्तवाणि सुखं न चत् ॥ २० ॥ मये दुर्बलितैः प्रवृत्ति-
 विविष्टमिति वक्तव्यम् । यत्तु यत्तु सुखं तत्तु सुखं वा मतिः ।
 ज्ञेयं यत्तु महाभागास्तन्वानुष्ठातुमर्हन् ॥ २१ ॥ तस्य तद्वर्षं
 सुखा सर्वे ते कुक्कुराश्वाः । वायमन्दिष्यथा वासा वरुदुर्भरत-
 र्थम् ॥ २२ ॥ तानावहुवतः किञ्चित् सर्वान् घोषपरावणान् ।
 सुखेन महाप्रेजा हृतराष्ट्रोऽभीविदम् ॥ २३ ॥

इत्याद्यमवामिकपर्वणि पाद्यमवामपर्वणि

चतुर्मासायः ॥ ८ ॥

हृतराष्ट्र उवाच । पाकवामास वषादरसुखामिनाम् ।
 तथा विषित्तोऽपि भीष्मिण परिपञ्चितम् । पाकवामास वक्ष्यामि
 विदितं त्री न संघय ॥ १ ॥ यथा च पाकवामास मे ह्यिति
 भवतामभन् । यथापि पाकवामास यथावत्तत्तु वेद्य ॥ २ ॥
 यथा च भवतां सम्यक् सुखं वा कृतानयाः । यमन्दिष्यथा
 भागास्तत् चतुर्व्यमन्दिष्यथा ॥ ३ ॥ यथा दुर्बलितैः सुखं
 राक्ष्यमकष्टकम् । यथा तत्र न वो मन्दो दुर्बलितैः परावणान् ॥ ४ ॥
 तस्यापराधाद् दुर्बलितैः अभिमानात्तु प्रीयताम् । विमर्शः सुखं तदा
 हनन्तु स्वकृतानया ॥ ५ ॥ तस्यावा वापुः वापीर्दुर्बलितैः
 वै कृतम् । ततो ह्यदि न कर्तव्यं यथा वक्ष्यामि ॥ ६ ॥
 सुखोऽर्थं हतपुत्रोऽर्थं दुर्बलितोऽर्थं नराधिपः । पूर्वमायात्तु सुखं
 इवमिति कृत्वा तु जानय ॥ ७ ॥ इवञ्च कृपया सुखा हतपुत्रा
 तपश्चिन्तौ । गाभ्यादी पत्रघोकास्तां सुखान् वाचति वै यथा ॥ ८ ॥
 हतपुत्रादिनो सुखो विदित्वा दुःखितो तथा । यमुज्जानीत मर्ह

लो ज्ञानः परब्रह्म ॥ १८ ॥ अथ च कीरयो राजा कुशीकुशी
 बुधितिरः । सर्वैर्बुधितिर्यथाः क्वीह विवमेह ॥ १९ ॥ न ज्ञातु
 विवमेहैव नमिषति कदाचन । यथाः क्विषा क्वय आगरी
 विवुशीकः । लीकपाचयना ज्ञेते सर्वैर्बुधितिर्यथाः ॥ १९ ॥
 अथ च क्वयमेव सर्वभूतजनतृपतिः । बुधितिरौ नमिषति
 भवतः वाचविषति ॥ २० ॥ अथ च क्विषा क्वय आगरी
 कः । एव न्याजो नया क्वः सर्वैर्बुधितिरः । नमिषति
 च कीरया न्याकभूताः क्वता नया ॥ २१ ॥ सर्वैर्बुधितिर्यथाः
 हाकीर्षं च कुनीर्षं । अथ च क्विषा क्वय आगरी ॥ २२ ॥
 अथ च क्विषा क्वय आगरी ॥ २३ ॥ अथ च क्विषा क्वय आगरी
 क्विषा क्वय आगरी ॥ २४ ॥ अथ च क्विषा क्वय आगरी
 क्विषा क्वय आगरी ॥ २५ ॥ अथ च क्विषा क्वय आगरी
 क्विषा क्वय आगरी ॥ २६ ॥ अथ च क्विषा क्वय आगरी
 क्विषा क्वय आगरी ॥ २७ ॥ अथ च क्विषा क्वय आगरी
 क्विषा क्वय आगरी ॥ २८ ॥ अथ च क्विषा क्वय आगरी
 क्विषा क्वय आगरी ॥ २९ ॥ अथ च क्विषा क्वय आगरी
 क्विषा क्वय आगरी ॥ ३० ॥

इत्यादिनादिपर्यन्तं आद्यमथाद्यपर्यन्तं

नवमोऽध्यायः ॥ २ ॥

वैश्वानर उवाच । एवमुक्त्वास्तु ते तिम कीरजानकदाजना ।
 कुशे न राजा कीरया नष्टं च इवाभवन् ॥ १ ॥ सुखी भूता
 क्वयमेव वाचविषति क्वयमेव वाचविषति । कुशराज्ञो नवीकः कु-
 शीकपाचयना ॥ २ ॥ अथ च क्विषा क्वय आगरी ॥ ३ ॥
 अथ च क्विषा क्वय आगरी ॥ ४ ॥ अथ च क्विषा क्वय आगरी ॥ ५ ॥
 अथ च क्विषा क्वय आगरी ॥ ६ ॥ अथ च क्विषा क्वय आगरी ॥ ७ ॥
 अथ च क्विषा क्वय आगरी ॥ ८ ॥ अथ च क्विषा क्वय आगरी ॥ ९ ॥
 अथ च क्विषा क्वय आगरी ॥ १० ॥ अथ च क्विषा क्वय आगरी ॥ ११ ॥
 अथ च क्विषा क्वय आगरी ॥ १२ ॥ अथ च क्विषा क्वय आगरी ॥ १३ ॥
 अथ च क्विषा क्वय आगरी ॥ १४ ॥ अथ च क्विषा क्वय आगरी ॥ १५ ॥
 अथ च क्विषा क्वय आगरी ॥ १६ ॥ अथ च क्विषा क्वय आगरी ॥ १७ ॥
 अथ च क्विषा क्वय आगरी ॥ १८ ॥ अथ च क्विषा क्वय आगरी ॥ १९ ॥
 अथ च क्विषा क्वय आगरी ॥ २० ॥

वैश्यायन उवाच । तत्तु मुखा सुवराजस्य राजानि वद-
 यामि ते । वदतुः सर्वेषु राज्ञन् उच्यताः सुवराजस्यः ॥ १ ॥
 उत्तरोचैः सर्वेषामि संख्याय वदामि ते । वदतुः शोककला
 सुवराजं पित्रमाह्वयम् ॥ २ ॥ सुवराजैः सुवराजस्यैः सुवराजस्य-
 जम् । सुवराजं संघारयन्तो हि महसंघा इवामयम् ॥ ३ ॥
 विनीय तनावासं सुवराट् विधीयते । यमैः यमैस्तदाश्रीः-
 यद्वयम् जयताम्बत ॥ ४ ॥ ततः उवाच ते सर्वे वाक्यान्वय उवा-
 चतः । एवमित्थं ब्राह्मणे राज्ञिर्विधीयते मन्त्रादिषु ॥ १० ॥ ततः
 सावरजो विप्रः संमत्तैः संविचारदः । यस्याश्रीं बहूषु राजन्
 बन्तुं अनुपचक्षते ॥ ११ ॥ अनुमान्य महा राज तत् वदः संप्रकाय
 च । विप्रः प्रगल्भी मेधावी च राजानमुवाच च ॥ १२ ॥ राजन्
 वाक्यं जनक्याय नहि सर्वं उच्यते । उवाचि तद्वचं वीर
 तत्सुंघस्य मन्त्रादिषु ॥ १३ ॥ यथा वदति राजेभ्यु सर्वमेतत्तथा
 विप्रो । नान् विद्या यथा विदित् सुवत् सं नः परस्परम् ॥ १४ ॥
 न ज्ञातव्यं च संघस्य राज्ञां क्वचित् कदाचन । राजावीर्यः
 प्रजापालः प्रजानाम् प्रियोऽभवत् ॥ १५ ॥ पित्रवदुवाचयचैव भवताः
 वाक्यमिति नः । न च दुर्बोधिनः किञ्चिदुक्तं सुतवाक्यम् ॥ १६ ॥
 यथाज्ञवीति यथाज्ञा मुनिः कल्पवतीसुतः । तथा सुव महा राज
 च हि नः वदन्तो सुवः ॥ १७ ॥ त्वत्ता यद्यन्तु भवता दुःखधी-
 यराजसाः । भविष्यामश्चिरं राजन् महदुच्यते सुताः ॥ १८ ॥
 यथा याम्यनुना सुता राजा विद्याद्वेन च । भीषवीर्योऽनुवेन
 विद्या तव च शक्तिम् ॥ १९ ॥ भवदुरीचसाचैव पाशुना सुविधी-
 क्षिता । तथा दुर्बोधेनापि राजा सुपरिपाक्षिताः ॥ २० ॥ न
 कल्पमपि पुत्रस्यै क्वचित् सुतवान् मय । पितरौव सुविद्यास्त-
 दादिषु मन्त्रादिषु ॥ २१ ॥ यथाज्ञ यथा ज्ञानं यद्यन्तु
 विदितं तथा । तथा सर्वेषु क्वचित् कुर्वीतुमेव धीमता ॥ २२ ॥

पाकवाना इतिवता सुखं विद्यामहे नृप । राजर्षीणां सुरा-
 यानां भवतां पुण्यकर्मणाम् ॥ २३ ॥ सुखमन्वरेत्यादीनां मर-
 तस्य च बीजतः । तन्नं समनुवायेष चर्वाका भूरिदक्षिणः ॥ २४ ॥
 मात्र वाचं महाराज सुखस्यवधि विद्यते । उचिताः च सुखं
 नित्यं भवता परिपाशिताः ॥ २५ ॥ सुखस्यैव कर्त्तव्यं यत्सुख-
 म विद्यते । यत्तु यानि विमर्शोक्तिभ्यां दुर्लभं प्रति ॥ २६ ॥
 मन्वन्तमनुमेयानि तत्रापि कुर्वन्त्यम् ॥ २७ ॥

आह्वयं सहाय । न तद्दुर्लभं धनं न च तद्दुर्लभः इत्यम् ।
 न कर्मभोग्यान्वद्दुर्लभं यत् सुखं गताः ॥ २८ ॥ देवतानु-
 विज्रानामो यत्तु सुखं प्रदायितुम् । देवं प्रकृत्यादेकं न कल्प-
 मपि दायितुम् ॥ २९ ॥ एतौ हि तौ महाराज दयाही न समा-
 गताः । एतान्दयाहेन यत्तु दुर्लभं भवति ॥ ३० ॥ भीष्म-
 प्रीत्याहपाद्यैव कर्मैः च महात्मना । सुखं धामिन् वीरस्य सु-
 दुर्लभं वैव च ॥ ३१ ॥ यत्तुभिः पाण्डुराद्यैः भीष्मात्मनश्चैव ।
 न च सुखोऽयं नृपते जने देवदत्तात्मनः ॥ ३२ ॥ एतन्मिथं सुखाभि-
 स्तुष्टिषु विधीयते । कर्मैः निश्चयं काली मन्वन्तं सुखं यथा
 ॥ ३३ ॥ तैरिव प्रकृत्याद्यैर्विद्यावाङ्मनसादिभिः । एतौ हि
 निश्चया चर्वा कर्मणा मन्वन्ति ॥ ३४ ॥ न च राज्ञो वदं सु-
 कारणं हि महात्मनाम् । न भवान् च ते सुखा न कर्त्तुं न च
 वीरस्यः ॥ ३५ ॥ अदिपत्या कुर्वन्नेहा राजानस्य मन्वन्तः । सर्वं
 देवदत्तं विधिं क्रीड्य किं यत्तुमर्थम् ॥ ३६ ॥ सुखमनो महानस्य
 इत्युक्तं जगतः प्रभुः । धर्मात्मानमनुभवन्तुर्जानीवहे सुतम्
 ॥ ३७ ॥ धर्मता वीरलोकात् न मन्वन्तौ नराधिपः । विज्रायोः
 समनुवातस्त्रिदिवी मोदतां सुखम् ॥ ३८ ॥ आह्वयते च धर्म-
 पुण्यं धर्मं च परमां क्षितिम् । वैदध्याद्यैः सुखं यत्तु न
 मय सुप्रभ ॥ ३९ ॥ इतिपदानमपि ते पाण्डवान् प्रति नो हृष्या ।

वनर्षीस्त्रिविधापि पावनं किं पुनः सिने ॥ ४० ॥ यमुवतुस्त्वामि
 वाधीमान् समेषु विषयेषु च । प्रजाः कुङ्कुममेष्ट पाण्डवान्
 धीमभयवान् ॥ ४१ ॥ ब्रह्मदेवाद्यदारांश्च परिवर्त्तांश्च पार्थिव ।
 पूर्वराजाभिपक्षांश्च पाण्डवस्येव पाण्डवः ॥ ४२ ॥ दीर्घदर्शी मद्-
 बुद्धिः सदा वैश्वस्यो यथा । यमुःश्चित्रहायं कुन्तीपुत्री महा-
 मना ॥ ४३ ॥ अप्यनिते इवायांश्च सुविद्य भरतर्षभः । अजुः
 पश्यति मेधावी पश्यतु पाति नः सदा ॥ ४४ ॥ विप्रियज्ञ जन-
 स्यात्स्य संसर्गादभेजस्य वै । न करिष्यन्ति राजर्षे तथा भीमा-
 जनादयः ॥ ४५ ॥ मन्दा मद्बुद्धौ रघ्य तीक्ष्णेष्वामीविद्योपमाः ।
 दीर्घवन्तो महात्मानः पौराणाश्च हिते वनाः ॥ ४६ ॥ न कुन्ती
 तव पाण्डाक्षी न चोत्सवी न साश्वती । यस्मिन् सद्ये करिष्यन्ति
 पतिहृत्मानि कर्त्तवित् ॥ ४७ ॥ भवतस्त्वमिमं केशं युधिष्ठिर-
 विशदितम् । न पृष्ठतः करिष्यन्ति पौरजानपदा जनाः ॥ ४८ ॥
 यद्यभिष्टानपि सतः कुन्तीपुत्र्या महादयाः । मानवान् पाण्डवि-
 ष्यन्ति भूजा चर्ष्यपरावणाः ॥ ४९ ॥ सराज्जानसं दुःखमपनीय
 युधिष्ठिरम् । कुङ्कुमायांश्च धर्म्याणि नमस्ते पदपदम् ॥ ५० ॥
 वैश्वस्यायन उवाच । तस्य तद्वचनं धर्म्यमनुमान्य सुखीकरम् ।
 साधु साध्विति सर्वैः क जनः प्रतिपद्यीतवान् ॥ ५१ ॥ इतराहुश्च
 तदास्त्वमभिपूज्य पुनः पुनः । विसर्जयामास तदा प्रहृतीशु धर्मैः
 धर्मैः ॥ ५२ ॥ स तैः सम्पूज्यते राजा धिवेनाविचितस्तथा ।
 माण्ड्यनिःपुत्रयामास तं जनं भरतर्षभ ॥ ५३ ॥ ततो विविध
 भवनं गाम्याभ्यां सहितो निजम् । व्युष्टायाश्चैव चर्ष्यो यच्चकार
 निशीध तम् ॥ ५४ ॥

इत्याह महाभिकर्षणि पावनशास्त्रपर्यणि

द्वयोऽध्यायः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो राज्ञो बभूवो वृत्रराष्ट्रीयविद्या-
 धरः । विदुरं वेदवाचाय विद्विष्टिरविद्विष्टम् ॥ १ ॥ कर्मणा
 राजवचनादुवाचाप्युतपोद्धरम् । विद्विष्टिरं महातीक्ष्णः सर्व-
 बुद्धिमान् यय ॥ २ ॥ वृत्रराष्ट्रो महाराजो वनवाचाय दीक्षितः ।
 तन्निश्चति एवं राज्ञानामनां काशिकीमिवाय ॥ ३ ॥ य सर्वं बुध-
 कृतम् तु विद्विष्टं वभूविति । वाचमिच्छति दातुं य माहेतव्य
 महात्मनः ॥ ४ ॥ शोचन् शोचन्मन्त्रं वाचोवच्यं य वीर्यतः ।
 पञ्चापाश्चैव सर्वेषां वै चान्ये सुहृदी यताः । यदि वाचमुजानीषि
 वैशवायवदस्य य ॥ ५ ॥ एतम् बुद्ध्या तु यत्नं विदुरस्य विद्वि-
 ष्टिः । वृष्टः कर्मजवाचाय सुहृदीवच्यं वाचयः ॥ ६ ॥ न तु
 भीमो वृद्धोवदस्यस्यै जयये मदा ॥ ७ ॥ विदुरस्य महातीक्ष्ण
 दुर्बोधमदुतं करम् । यमिवायं विद्विष्या तु भीमसैन्यं काशिकः
 ॥ ८ ॥ किरीटो विद्विष्टामन्य मनुवाच नरसंभम् । भीम राज्ञा
 ग्निता वृष्टो वनवाचाय दीक्षितः ॥ ९ ॥ दातुमिच्छं सर्वेषां
 सुहृदानीह वैचिकम् । यवता निश्चितं विभं दातुमिच्छति कीरय
 ॥ १० ॥ भीष्मादीनां महावाची मरुत्तुत्तुपर्वणि । विद्विष्या
 जय महावाची वृत्रराष्ट्रः प्रवाचते ॥ ११ ॥ वाचिनो वाः पुरा-
 णाभिः पञ्च वाचस्य वकीरम् । भीमो वृष्टिना वृद्धवाचा यता
 भुजा मदाधिपः ॥ १२ ॥ सर्वैरिन्दिशतामायो यमं मन्मथनीय-
 चति । ना तिम्यन् पश्यन्तश्च दामावृष्टं सर्वंम् ॥ १३ ॥
 यवप्रथमतांश्वन् काशिकस्य महाभुजः । राजानमुवाचिषुष्य
 क्येहं भामरवीर्यरम् ॥ १४ ॥ सर्वकामदि दातुं वै मादातुं
 मरतर्षम् । एवं वृवाचं वीभत्सं वनेराजोऽवपूजयत् ॥ १५ ॥
 भीमसैन्यं वृष्टोः गोदापिबं वदस्यता । यमं भीष्मस्य वाच्यकः
 त्रिजकार्कस्य काशिक ॥ १६ ॥ भीमसैन्यं यवतीर्भूरिन्द्रस्य एव य ।
 वाचोवच्यं य वृत्रराष्ट्रीयस्य य महाभुजः ॥ १७ ॥

सर्वेषां कुन्ती कथां च दास्यति । आदानि पुंस्यन्वापुना प्रादात्
 शौचवो वृष ॥ १८ ॥ इति मे वर्तते कुन्दिनां गो मन्दन्तु वतवः ।
 कष्टान् कष्टान् वान्तु सर्वे दुर्योधनादयः ॥ १९ ॥ वैश्वं पृथिवी
 कृत्वा वातिता कुक्षपांथनेः । कुतस्त्वमसि विद्वत्स वैरं हाद्व-
 वापिङ्गम् ॥ २० ॥ पञ्चानुशासं गहनं शीघ्रनीघोऽवहेनम् । उ-
 तडा पुनरादस्य खंशोऽस्मात्प्रभवतडा ॥ २१ ॥ इत्याश्रितोप-
 सस्यीतो कृताभरणभूषणः । साहं पाहाजपत्रा खं राजान-
 नपञ्चमिदान् ॥ २२ ॥ उ तडा शीघ्रभीष्मो तो मोमदन्तोऽपि
 वाभवत् । यत् तयोदपसमा वने वन्येन जीवत् ॥ २३ ॥ न तडा
 खां पिता ख्येत् पिप्रेनेनामिरीष्यते । किन्ते तद्विष्णुं पावं वद्विष
 कल्पपांमन ॥ २४ ॥ दृडेद्विद्विद्वरं प्राह द्युते किं जिनमित्युत ।
 तद्विष वादिनं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । तडाच वचनं धीमान्
 आश्रमाश्रिते भर्तृवत् ॥ २५ ॥

इत्याश्रमवशातिकवर्णः सि शाक्यवशातिकवर्णः

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

पञ्चानु तडाच । भीम ख्येष्टो गुरुमे खं नातोऽन्यदक्तमुत्सहे ।
 पुनरादस्यु राजपिः सर्वे वा मानमर्हन्ति ॥ १ ॥ न करस्वपरादानि
 करन्ति सङ्गताभ्यपि । पसंभिक्षाः श्येमथांशः साधवः पुरुषोत्तमाः
 ॥ २ ॥ इति तस्य वचः एका फाल्गुनस्य महात्मनः । विदुर्दं
 प्राह धर्मात्मा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३ ॥ इदं मरणमात् सप्तः
 शौरवं ब्रूहि पापिङ्गम् । दावद्विष्णुं त प्रदायां वाहं ताव-
 द्दयाभ्यवहम् ॥ ४ ॥ भीष्मादीनाञ्च सर्वेषां सङ्गदाभासकारिणाम् ।
 यम कोपादिति विभो वा भूष्ठीमः सुदुमथाः ॥ ५ ॥

वैश्वानर तडाच । इत्याका धर्मात्पञ्चानुशासं पञ्चानुशासः

भीमसेनः कटाक्षेण वीर्याह्वके धनश्रयम् ॥ ६ ॥ ततः स विदुर्
 भीमान् वाक्यमाह युधिष्ठिरः । भीमसेने न कोपं स कृपतिः
 कर्तुमर्हति ॥ ७ ॥ परिक्लिष्टो हि भीमोऽयं हिमवृष्टानपादिभिः ।
 दुःखैर्बद्धविधैर्धोमानरथे विदितं तत्र ॥ ८ ॥ किन्तु मरचनाद्-
 ब्रूहि राजानं भरतर्षभ । यद्यच्छ्रमि यावच्च यद्यतां मह-
 यद्वादिति ॥ ९ ॥ वस्त्रात्सर्षभयं भीमः करोति भृशदुःखितः ।
 न तस्मानसि कर्त्तव्यमिति वाच्यः स पाथिवः ॥ १० ॥ यस्ममास्ति
 क्षमं किञ्चिद्भ्रमस्य च वेत्स्यति । तस्य स्वामी महाराज इति
 वाच्यः स पाथिव ॥ ११ ॥ ददातु राजा विप्रेभ्यो यथेष्टं क्रियतां
 व्ययम् । पुराणां सुहृदाञ्चैव गच्छन्त्वानृष्यमद्य सः ॥ १२ ॥ इह-
 क्षापि शरीरं मे तत्रायत्तं क्षनाधिप । धनानि चेति विदि क्षं न
 मे तत्रास्ति संशयः ॥ १३ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि चाश्रमवासपर्वणि
 द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतमुक्तस्तु राजा स विदुरो ब्राह्मणतमः ।
 धृतराष्ट्रमुपेत्यैवं वाक्यमाह महार्थवत् ॥ १ ॥ उक्तो युधिष्ठिरो
 राजा भवदचनमादितः । स च संक्षत्य वाक्यन्ते प्रथमं स महा-
 द्युतिः ॥ २ ॥ वीभत्सुश्च महातेजा निवेदयति ते यद्वात् । वसु
 तस्य गृहे तच्च प्राणानपि च केवलान् ॥ ३ ॥ धर्मराजश्च पुनस्ते
 राज्यं प्राणान् धनानि च । अनुजानाति राज्यं यद्यान्यदपि
 किञ्चन ॥ ४ ॥ भीमस्तु सर्वदुःखानि संक्षत्य बद्धत्वान्युत । कृष्णा-
 दिव महाबाहुरनुजश्चे विनिश्चसन् ॥ ५ ॥ स राजन् धर्मशीलेन
 राज्ञा वीभत्सुना तथा । अनुनीतो महाबाहुः शीघ्रं क्वापितो-
 ऽपि च ॥ ६ ॥ न च मन्युस्त्वया कार्यं इति क्षां प्राह धर्मराट् ।

संश्रुत्य भीमस्तदैरं वदन्त्यावदापरम् ॥ ७ ॥ एवं प्राचीं हि
 धर्मोऽयं सत्रियाणां नराधिप । युद्धे सत्रियधर्मं च निरतोऽयं
 वृकोदरः ॥ ८ ॥ वृकोदरकृते चाहमर्जुनश्च पुनः पुनः । प्रसीद
 याचि नृपते भवान् प्रभुरिहास्ति यत् ॥ ९ ॥ तद्ददातु भवान्
 विस्रं यावद्विच्छति पार्थिव । त्वमीश्वरोऽस्य राज्यस्य प्राणाना-
 मपि भारत ॥ १० ॥ ब्रह्मदियाग्रहारांश्च पुत्राणामोर्द्ध्वैहिकम् ॥
 इतो रत्नानि गायैव दासी दासमजाविकम् ॥ ११ ॥ आनयित्वा
 कुरुश्रेष्ठो ब्राह्मणोभ्यः प्रवच्छतु । दीनान्धकृपणोभ्यश्च तत्र तत्र नृप
 त्वया ॥ १२ ॥ वल्लभरसपानाद्याः समा विदुर कारय । गवां
 निपानान्यन्यश्च विविधं पुण्यकं कुरु ॥ १३ ॥ इति मामब्रवीद्राजा
 पार्थस्यैव धनच्छयः । यद्वत्तानन्तरं कार्यं तद्वत्तान् वक्तुमर्हति
 ॥ १४ ॥ इत्युक्ते विदुरेणाथ धृतराष्ट्रोऽभिनन्द्य तान् । मनश्चक्रे
 महादाने कान्तिक्यां जनमेजय ॥ १५ ॥

इत्याश्वमत्रासिद्धिपर्वणि शाश्वतमत्रासपर्वणि

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । विदुरेणैवमुक्तस्तु धृतराष्ट्रो जनाधिपः ।
 प्रीतिमानभवद्राजन् राज्ञो जिशोश्च कर्मणि ॥ १ ॥ ततोऽभि-
 रुपात् भीष्माय ब्राह्मणात्प्रिसत्तमान् । पुत्रार्थं सुहृदस्यैव च
 समीच्छ सहस्रयः ॥ २ ॥ कारयित्वान्नपानानि दानान्याच्छाद-
 नानि च । सुवर्णमणिरत्नानि दासीदाममजाविकम् ॥ ३ ॥ कम्ब-
 लानि च रत्नानि ग्रामान् क्षैताण्यजाविकम् । सालहारात्
 गजानश्वान् कन्यास्यैव वरस्त्रियः ॥ ४ ॥ सद्भिषोहिष्य सर्वेभ्यो
 ददौ च नृपसत्तमः । द्रोणं संकीर्त्तय भीष्मञ्च सोमदत्तञ्च वाहि-
 कम् ॥ ५ ॥ दुःशोभनञ्च राजानं पुत्रास्यैव पृथक् पृथक् । जय-

इवपुरोगांश्च सङ्घदद्यापि सर्वत्रः ॥ ६ ॥ स आश्रयणी बभूवै
 बह्वृषी धनदक्षिणः । अनेकधनरत्नीषो युधिष्ठिरमते तदा ॥ ७ ॥
 अग्निं यत्र पुरुषा गणका लेखकास्तथा । युधिष्ठिरस्य वचना-
 दपच्छन्त स तं नृपम् ॥ ८ ॥ याज्ञापय किमेतेभ्यः प्रदायं दीव-
 तामिति । तदुपस्थितमेवात्र वचनान्ते ददस्तदा ॥ ९ ॥ यतश्चि-
 द्यद्यतं सहस्रे चायुतन्तथा । दीयते वचनाद्वाचः कुन्तीपुत्रस्य
 धीमतः ॥ १० ॥ एवं स वसुधाराभिर्वर्षमाणो नृपाम्बुदः । तर्प-
 यामास विप्रांस्तान् वर्षन् यस्यमिवाम्बुदः ॥ ११ ॥ ततोऽनन्तर-
 मेवात्र सर्ववर्षाभ्यहामते । अन्नपानरसोद्येन प्रावयामास पाण्डिवः
 ॥ १२ ॥ सर्वस्वधनरत्नीषो मृदङ्गनिनदी मद्भान् । गवाश्वमकरा-
 वत्तो नानारत्नमहाकरः ॥ १३ ॥ ग्रामायहारदीपादीनि मणिहेम-
 जज्ञास्यैव । जगत् संप्रावयामास धृतराष्ट्रोऽहुपोहतः ॥ १४ ॥ एवं
 स पुत्रपौत्राणां पितृणामात्मनस्तथा । गाम्भार्याय महाराज
 प्रददादौहृदैक्षिकम् ॥ १५ ॥ परित्यान्तो यदासीत् स ददद्भाना-
 न्यनेकशः । निर्वर्त्तयामास तदा दानयज्ञं नराधिपः ॥ १६ ॥ एवं
 स राजा कौरव्ययज्ञं दानमहाक्रतुम् । नटनर्त्तकवास्थादां
 बह्वन्तरसदक्षिणाम् ॥ १७ ॥ दद्याद्भवेवं दानानि दत्त्वा राजा-
 भ्विकासतः । बभूव पुत्रपौत्राणामनृणो भरतर्षभ ॥ १८ ॥

इत्यायमत्रात्मिकपर्वणि चायमत्रात्मपर्वणि

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रभाते राजा स धृतराष्ट्रोऽभ्विका-
 सुतः । आहूय पाण्डवान् वीरान् वनवासे कृतक्षणः ॥ १ ॥
 गाम्भारी सहितो धीमानभ्यनन्दयथाविधि । कार्त्तिक्यां कार-
 विलेष्टिं ब्राह्मणैर्वैदपारगीः ॥ २ ॥ अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य वस्त्राणा-

अिनसंवृतः । बधूजनवृत्तो राजा निर्ववौ भवनात्ततः ॥ ३ ॥
 ततः स्त्रियः कौरवपाण्डवानां वाचापराः कौरवराजवंशाः ।
 तासां नादः प्रादुरामीत्तदानीं वैचित्रवीर्यं नृपती प्रैवाते ॥ ४ ॥
 ततो ज्ञाजैः समनोभिश्च राजा विचित्राभिस्तद्गृहं पूजयित्वा ।
 सम्युच्यार्थैर्भृत्यवर्गश्च सर्वं ततः समुत्सृज्य ययौ नरेन्द्रः ॥ ५ ॥
 ततो राजा प्राञ्जलिर्वेपमानो युधिष्ठिरः सस्वरं वाष्पकण्ठः ।
 विमुष्योच्चैर्भक्षानादं हि साधो क्व वास्यभीत्यपतन्नात भूमौ ॥ ६ ॥
 तथार्जुनस्तीव्रदुःखाभितप्तो मुहूर्तमुहूर्तनिश्वसन् भारताग्रः । युधि-
 स्थिरं मैवमिच्छेत्सुक्ता निरुच्छ्रायो दीनवत् सीदमानः ॥ ७ ॥ वृको-
 द्रः फाल्गुनयैव वीरो माद्रीपुत्रो विदुरः सञ्जयश्च । वैश्यापुत्रः
 सहितो गीतमेन धीम्यो विप्रायान्वयुर्वाष्पकण्ठाः ॥ ८ ॥ कुन्ती
 गान्धारीं वदनेत्रां व्रजन्तीं स्कन्धासक्तं हस्तमघोरहन्ती । राजा
 गान्धार्याः स्कन्धदेशेऽवसज्य पाणिं ययौ धृतराष्ट्रः प्रतीतः ॥ ९ ॥
 तथा कृथा द्रौपदीं सञ्जतीं च बाजापत्यां चोत्तरां कौरवीं च ।
 चित्राङ्गदां याय काञ्चित् स्त्रियोन्वाः सार्धं राज्ञा प्रस्थितास्ता
 बधूमिः ॥ १० ॥ तासां नादो रुदतीनां तदासीद्राजन् दुःखात्
 कुररीणाभिजोच्चैः । ततो निष्पेतुर्ब्राह्मणक्षत्रियाणां विषां शूद्रा-
 णाञ्चैव भार्याः समन्तात् ॥ ११ ॥ तन्निर्व्याणे दुःखितः पौरवर्गो
 गजाङ्घ्रि चैव बभूव राजन् । यथा पूर्वं गच्छतां पाण्डवानां
 द्यूते राजन् कौरवाणां सभायाः ॥ १२ ॥ या नापञ्चयन्द्रमसं न
 सूर्यं रामाः कदाचिदपि तस्मिन्नरेन्द्रे । महावनं गच्छति
 कौरवेन्द्रे शोकेनात्ता राजमागं प्रपेदुः ॥ १३ ॥

इत्याश्वमवासिकपर्वणि आश्वमवासपर्वणि धृतराष्ट्रजन-

गमने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रासादहर्म्येषु वसुधावाह पायिव ।
 नारीणाञ्च नराणाञ्च निःस्वनः समहानभूत् ॥ १ ॥ स राजा
 राजमार्गेण वृन्दाहीपंकुलेन च । ऋषिद्वित्रिव्ययी धीमान् वेद-
 मानः कृताञ्जलि ॥ २ ॥ स वदमानहारेण निर्वयो मञ्जसाह-
 यात् । विसर्जयामास च तं जगोषं स मुद्गमद्गः ॥ ३ ॥ वनं गन्तुञ्च
 विदुरो राज्ञा सह कृतक्षणाः । सञ्जयश्च महामात्रश्च सुतो गाव-
 स्त्राणिस्तथा ॥ ४ ॥ कृपं निवर्त्तयामास युयुत्सुञ्च महारथम् ।
 धृतराष्ट्रो मञ्जीपालः परिदाय्य युधिष्ठिरे ॥ ५ ॥ निवृत्ते पौर-
 वर्गे च राजा सान्तःपरस्तदा । धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातो निवर्त्तितु-
 मियेष ह ॥ ६ ॥ सोऽब्रवीत्प्रातरं कुन्ती वने तमनुजम्प्रीम् ।
 अहं राजानमन्विष्ये भवती विनिवर्त्तनाम् ॥ ७ ॥ बभूवपरिवृता
 राशिं नगरं गन्तुमर्हसि । राजा यात्प्रेष धर्मात्मा तापस्ये कृत-
 निषयः ॥ ८ ॥ इत्युक्त्वा धर्मराजेन पाप्यव्याकुलनोचना । जगा-
 मैव तदा कुन्ती गाम्भारीं परिशृङ्ख ह ॥ ९ ॥

कुन्त्यावाच । सहद्वे महाराज मा प्रमादं कृत्वा क्वचित् ।
 एष मामनुरक्तो हि राजंश्चाञ्चैव सर्वदा ॥ १० ॥ अहं करेणः
 सततं संग्रामेष्वपस्त्रायिनम् । यत्रकीर्णो हि समरे वीरो दुष्प्रचया
 तदा ॥ ११ ॥ आयसं हृद्वं नूनं मन्दाया मम पत्रक । यत् सूर्य-
 जमपञ्चनवाः प्रतथा यत्र दीर्यते ॥ १२ ॥ एवं गते तु किं शक्यं
 मया कर्त्तुमरिन्दम । मम दीपोऽयमन्वयं स्थापितो यत्र सूर्यजः
 ॥ १३ ॥ तन्निमित्तं महाबाहो दानं दद्यास्वमुत्तमम् । सदैव भ्रातृभिः
 शार्ङ्गं सूर्यजस्यारिमर्हेन ॥ १४ ॥ द्रौपद्याश्च प्रिये नित्यं स्नातव्य-
 मरिक्कषण । भीमसेनोऽर्जुनश्चैव नकुलश्च कुलहलः । समासेवास्त्रवा
 राजंश्चयद्य कुलधूर्गता ॥ १५ ॥ इत्यब्रुवुश्चुरयोः पादान् शुश्रूषन्ती
 वनेऽन्वहम् । गाम्भारीसहिता वत्से तापसी मलयपङ्क्तिनी ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स धर्मात्मा भ्रातृभिः सहितो

यधी । विषादमगमहीमान् न च किञ्चिदुवाच ह ॥ १७ ॥
 मुहूर्त्तमिदं तु ध्यात्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः । उवाच मातरं
 हीनश्रित्ताद्योऽपरावणः ॥ १८ ॥ किमिदंते व्यवसितं नैव जं
 कर्त्तमर्हसि । नत्वाभ्यनुजानामि प्रसादं कर्त्तमर्हसि ॥ १९ ॥
 पुरोधतान् पुरा ह्यभ्यानुत्साद्य प्रिवदर्शने । विदुःसाया वधो-
 भिस्त्वं नाम्नान् संत्यक्तमर्हसि ॥ २० ॥ निहत्य पृथिवीपालान्
 राज्यं प्राप्तमिदं मया । तव प्रशामुपशुत्य वासुदैवान्तरर्षभात्
 ॥ २१ ॥ क्व सा बुद्धिरियं चाद्य भवत्या यत् श्रुतं मया । अत्र-
 धर्मं स्थितिं चोक्ता तस्य अविदुमिच्छसि ॥ २२ ॥ यस्मानुत्सृज्य
 राज्यञ्च स्त्रुषा ह्येषा ययस्विनो । क्वं वत्स्यसि दुर्गेषु वनेष्वद्य
 प्रसीद मे ॥ २३ ॥ इति वाष्पाकुला वाचः कुन्ती पुत्रस्य शृण्वती ।
 सा जगामाशुपूर्णां चो भीमस्तामिदमब्रवीत् ॥ २४ ॥ यद्वा राज्य-
 मिदं कुन्ती भोक्तव्यं पुत्रनिर्जितम् । प्राप्तव्या राजधर्माश्च तद्दे-
 यन्ते कुतो मतिः ॥ २५ ॥ किं वयं कारिताः पूर्वं भवत्या पृथिवी-
 क्षयम् । कस्य हेतोः परित्यज्य वनं गन्तुमभीष्टसि ॥ २६ ॥ वना-
 क्षापि किमानौता भवत्या बालका वयम् । दुःखयोऽकममाविष्टौ
 माद्रीपुत्राविमौ तथा ॥ २७ ॥ प्रसीद मातर्मा गास्त्वं वनमद्य
 ययस्विनि । श्रियं योधिष्ठिरौ मातर्भुङ्क्तावदलार्जिताम् ॥ २८ ॥
 इति सा निशितैवाशु वनवासाय भाविनी । स्नात्वाप्यतां बद्धविधं
 पुत्राणां नाकरोद्वचः ॥ २९ ॥ द्रौपदी चान्वयात् श्वश्रुं विषण्ण-
 वदमा तदा । वनवासाय गच्छन्ती रुदती भद्रया सह ॥ ३० ॥
 सा पुत्रान् रुदतः सर्वान् मुहुर्मुहुर्वेक्षती । जगामैव महाप्राज्ञा
 वनाय हतनिशया ॥ ३१ ॥ चन्वयुः पाण्डवास्तांस्तु सभत्यान्तःपुर-
 क्षाया । ततः प्रयच्छ साश्रूणि पुत्रान् वचनमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

इत्याश्वमवासिकपर्वणि शाश्वतवासपर्वणि हृतराष्ट्रवन-

गमने षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

कुम्भवाच । एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव । इत-
 नुदर्थं पूर्वं मया वः शीदतां वृषाः ॥ १ ॥ द्यूतापहृतराज्यामीं
 पतितानां सुखादपि । प्रातिभिः परिभूतानां इतनुदर्थं मया
 ॥ २ ॥ कथं पाण्डोर्न मञ्जेत वन्ततिः पुरुपर्षभाः । यद्यद्य वे-
 न मञ्जेत इति चोदर्थं इतम् ॥ ३ ॥ इवमिन्द्रमाः सर्वे दिव-
 तुष्यपराक्रमाः । मा परेषां सुखप्रेक्षाः स्वेत्येवं तत् इतं मया
 ॥ ४ ॥ कथं धर्मभृतां श्रेष्ठो राजा त्वं वासवोपमः । पुनर्वने
 न दुःखो स्यादिति चोदर्थं इतम् ॥ ५ ॥ नागायुतसमपाण्डः
 ज्ञातविक्रमपीरुषः । नायं भीमोऽप्ययं मञ्जेदिति चोदर्थं इतम्
 ॥ ६ ॥ भीमसेनाद्वरजस्तथायं वासवोपमः । विजयो नाव-
 शीदित इति चोदर्थं इतम् ॥ ७ ॥ नकुलः सद्यदिवस तथेभौ
 सुहवर्त्तिभौ । सुधा कथं न शीदतामिति चोदर्थं इतम् ॥ ८ ॥
 इत्यथ ठहती श्यामा तथाप्यावनसोचना । तत्रा सभातले छिष्टा
 काभूदिति च तत् इतम् ॥ ९ ॥ प्रेक्षनानेव वेो भीम वेपथो
 कदलीमिव । स्त्रीधर्मिणीमरिष्टाङ्गी तथा द्यूतपराक्रिताम् ॥ १० ॥
 दुःशासनो वदा मोर्ष्यादायीवत् पर्येक्यत । तदेव विदितं मत्तं
 पराभूतमिदं कुरुम् ॥ ११ ॥ विप्रश्चाः कुरुवधैव तदा मे प्रशुरा-
 इवः । वदेव नाभमिच्छन्ती व्यनपत् कररी यथा ॥ १२ ॥ केष-
 पस्य पराकृष्टा पापेन इतनुदिना । वदा दुःशासनेनैषा तदा
 मुष्णाम्यहं वृष ॥ १३ ॥ युष्मन्नेत्रोविठुदायं मया चोदर्थं इतम् ।
 तदानीं विदुस्त्वावाक्यैरिति तद्विप्र पुत्रकाः ॥ १४ ॥ कथं न राज-
 वंशोऽयं मञ्जेत् प्राप्य सुतान् मम । पाण्डोरिति मया पुत्रा-
 स्तस्मादुदर्थं इतम् ॥ १५ ॥ न तस्य पुत्राः पौत्रा वा कुरुवस्ये
 च पाथिंवाः । यमन्ते सुहृतांश्लोकान् यथादंशः प्रणश्यति ॥ १६ ॥
 भुक्तं राज्यफलं पुत्रा भर्त्तुर्मे विपुलं पुरा । महादानानि दत्तानि
 शीतः शोभो यथाविधि ॥ १७ ॥ नाहमात्रकथायं वै वासुदेव-

बभूवुदम् । विदुःखायाः प्रकापेसैः पाञ्चनारीषु तत् कृतम् ॥ १८ ॥
 मार्गं राज्यफलं पुत्राः कामधे पुत्रनिर्मितम् । पतिहीनानु
 पुत्रान् कामधे तपसा विभो ॥ १९ ॥ इत्यत्र इत्युरयोः कृत्वा
 कृत्वा सां वनवासिनोः । तपसा शोषयिष्यामि युधिष्ठिर कर्त्तव्यम्
 ॥ २० ॥ निवर्त्तस्व कुरुश्रेष्ठ भीमसेनादिभिः सह । धर्मं ते
 शीघ्रतां बुद्धिर्मनस्ते महद्दस्तु च ॥ २१ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि पृतराष्ट्रवन-
 गमने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । कुन्यास्तु वचनं श्रुत्वा पाण्डवा राज-
 सत्तम । व्रीहिताः संन्यवर्त्तन्व पाञ्चाख्या सहितानघाः ॥ १ ॥ ततः
 शब्दो महात्नेव सर्वेषामभवत् तदा । अन्तःपुराणां रुदतां हृद्वा
 कुन्ती तत्रा गताम् ॥ २ ॥ प्रदक्षिणमन्वातुत्य राजानं पाण्डवा-
 स्तदा । अभिवाद्य न्यवर्त्तन्त पृथां तामनिवर्त्ता वै ॥ ३ ॥ ततो-
 ऽश्रवीन्महातेजा पृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । गान्धारीं विदुरश्चैव
 समाभाषात्रयश्च च ॥ ४ ॥ युधिष्ठिरस्य जननी देवी साधु निव-
 र्त्ताताम् । यथा युधिष्ठिरः प्राह तत् सर्वं सत्यमेव हि ॥ ५ ॥
 पुत्रैश्चर्यं महद्दिदमपास्य च महाफलम् । क्व नु गच्छेत्तं कुर्मं
 पुत्रानुदृश्य भूदवत् ॥ ६ ॥ राज्यस्त्रया तपस्तप्तं दानव्रतकृतं
 महत् । जनया प्रक्यमेवाद्य श्रुत्वाश्च वचो मम ॥ ७ ॥ गान्धारी
 परितुष्टोऽपि वधाः युञ्जुष्येन वै । तस्मात्त्रमेनां धर्मज्ञे समनु-
 चातुमर्हसि ॥ ८ ॥ इत्युक्त्वा सोवसेवो तु राज्ञा कुन्तीमुवाच ह ।
 तत्सर्वं राज्यवचनं स्वञ्च वाक्यं विप्रेषवत् ॥ ९ ॥ न च सा वन-
 वासाय देवी कृतमनिन्तहा । यत्क्रोत्पुपावर्त्तवितुं कुन्ती धर्म-
 परा हतीम् ॥ १० ॥ तस्यास्तान्तु स्थितिं प्राप्ता व्यवसायं कुरु-

स्त्रियः । निहतं च कुरुत्रे षान् दृष्ट्वा प्रवृत्तदुस्तदा ॥ ११ ॥ तपा-
 वृत्तेषु पार्थेषु सर्वास्त्रिव बधेषु च । ययौ राजा महाप्राची धृत-
 राष्ट्रो वनं तदा ॥ १२ ॥ पाण्डवाश्चातिदीनास्ते दुःखयोक्तपरा-
 यणाः । यानैः स्त्रीमहिताः सर्वे परं पवित्रिगुस्तदा ॥ १३ ॥
 तदा दृष्टननानन्दं गतोत्सवमिवाभवत् । नगरं चास्तिनगुरं स-
 स्त्रीवृद्धकुमारकम् ॥ १४ ॥ सर्वे चामन्त्रिकृत्साहा पाण्डवा जात-
 मन्थवः । कुन्त्या हीनाः सुदुःखान्तो वत्सा इव विना गवा ॥ १५ ॥
 धृतराष्ट्रस्तु तेनाङ्गा गत्वा समहृदन्तरम् । ततो भागीरथीतीरे
 निवासमकरोत् प्रभुः ॥ १६ ॥ प्रादुष्कृता वयाव्यायममयो विदु-
 पारमैः । व्यराजन्त दिजत्रे षैस्तत्र तत्र तपोवने । प्रादुष्कृतान्नि-
 रभवत् स च तद्वा नराधिप ॥ १७ ॥ स राजास्थान् पथ्यपास्य
 कुत्वा च विधिवत्तदा । मन्थागत महत्प्राप्तुमुपाश्रित भारत
 ॥ १८ ॥ विदुरः सञ्जयैव राज्ञः प्रयागुच्यतेततः । चक्रतुः
 कुरुवीरस्य गाम्भार्याश्चाविदुरतः ॥ १९ ॥ गाम्भार्याः सन्त्रिकर्षे
 तु निपसाद कुरु सुखम् । युधिष्ठिरस्य जननी कस्तौ साधुप्रते
 स्थिता ॥ २० ॥ तेषां संयवणे चाशु निषेदुर्षिदुरादयः । याज-
 काश्च ययोद्देशं दिजा ये चानुयायिनः ॥ २१ ॥ पाधीत दिजमुच्छा-
 सा संप्रज्वलितपावका । दभूव तेषां रजनी ब्राह्मीव प्रीति-
 बदिनी ॥ २२ ॥ ततो रात्रा व्यतीतायां कृतपूर्वाङ्गिकक्रियाः ।
 कुत्वास्मिं विधिवत् सर्वे प्रययुस्त यथाक्रमम् । तदस्त्रा निरी-
 चन्त उपवामपरायणाः ॥ २३ ॥ स तेषामातदुःखोभूस्त्रिवासः
 इवमेवनि । घोषतां घोषमानाना पौरजानपदैर्जनैः ॥ २४ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि याश्रमवासिकपर्वणि धृतराष्ट्रव-

गमने अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो भागीरथीतीरे नेथ्ये पुण्ड्रजनो-
 चिते । निवासमकरोद्राजा विदुरस्य मते स्थितः ॥ १ ॥ तत्रैनं
 पथ्युपातिष्ठन् ब्राह्मणा वनवासिनः । सत्रविद्यूद्रसङ्घाय बहुवो
 भरतर्षभ ॥ २ ॥ स तैः परिवृत्तो राजा कथाभिः परिनन्द्य तान् ।
 अनुजज्ञे सघिष्ठान् वै विधिवत् प्रतिपूज्य च ॥ ३ ॥ सायाह्ने स
 महीपालस्ततो गङ्गामुपेत्य च । चकार विधिवत् शौचं गान्धारी
 च बभूवस्विनी ॥ ४ ॥ ते चैवान्ये पृथक् सर्वे तीर्थेष्वप्रत्य भारत ।
 चक्रुः सर्वाः क्रियास्तत्र पुरुषा विदुरादयः ॥ ५ ॥ कृतशौचं ततो
 वृद्धं श्वशुरं कुन्तिभोजजा । गान्धारीं च तथा राजन् गङ्गातीर-
 मुपानयत् ॥ ६ ॥ राक्षस्त याज्ञकेस्तत्र कृतो वेदीपरिस्तरः ।
 जुहाव तत्र वृद्धं स नृपतिः सत्यसङ्करः ॥ ७ ॥ ततो भागीरथी-
 तीरात् कुरुक्षेत्रं जगाम सः । सानुगो नृपतिर्वृद्धो निवतः संयते-
 न्द्रियः ॥ ८ ॥ तत्राश्वमेधं धीमानभिगम्य स पार्थिवः । आम-
 सादाथ राजर्षिं शनयूपं मनोपिणम् ॥ ९ ॥ स हि राजा महा-
 नासीत् केकयेषु परन्तप । स एवं मनुजैश्चर्यं निवेश्य वनमावि-
 शत् ॥ १० ॥ तेनासौ सहितो राजा यथो व्यासाश्रमं प्रति ।
 तत्रैनं विधिवद्राजा प्रशयङ्गात् कुरुङ्ग्रहम् ॥ ११ ॥ स दौर्वां तत्र
 संप्राप्य राजा कौरवनन्दनः । शनयुपाश्रमे तस्मिन्निवासमकरो-
 त्तदा ॥ १२ ॥ तस्मै सर्वं विधिं राक्षे राजाचर्यो महामतिः ।
 पारण्यकं महाराज व्यामस्यानुमते तदा ॥ १३ ॥ - एवं स तपसा
 राजा धृतराष्ट्रो महामनाः । योजयामास चात्मानं तांश्चाप्यनु-
 चरांस्तदा ॥ १४ ॥ तथैव द्विवी गान्धारी वल्कलाजिनधारिणी ।
 कुन्त्या सह महाराज समानव्रतधारिणी ॥ १५ ॥ कर्षणा मनसा
 वाचा चतुपा चैव ते नृप । सन्धियन्त्येन्द्रियग्राममास्थिते परमं
 तपः ॥ १६ ॥ त्वगस्थिभूतः परिशुष्कमांसो जटाजिनौ बल्लभ-
 संहताङ्गः । स पार्थिवस्तत्र तपश्चकार महर्षिवनोन्नमपेतमोक्षः

॥ १७ ॥ क्षन्ता च धर्मार्थविदग्धबुद्धिः स सञ्जयस्तं नृपतिं सदारम् ।
उपावरङ्गीरतपो जितात्मा तदा कृषो वल्कलवीरवासाः ॥ १८ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि धृतराष्ट्रव-
गमने जनविंशाध्यायः ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तत्र मुनिश्चेष्टो राजानं दृष्टुमभ्ययुः ।
नारदः पर्वतश्चैव देवलश्च महातपाः ॥ १ ॥ हैपायनः सचिश्च
सिद्धाश्चान्ये मनीषिणः । यतयूपश्च राजर्षिर्बृहः परमधार्मिकः
॥ २ ॥ तेषां कुन्ती महाराज पूजाञ्चक्रे यथाविधि । ते चापि
तुतुषुस्तस्यास्तापसाः परिचर्यथा ॥ ३ ॥ तत्र घर्म्याः कथास्तात
चक्रुस्ते परमर्षय । रमयन्तो महात्मानं धृतराष्ट्रं जनाधिपम्
॥ ४ ॥ कथान्तरे तु कस्मिंश्चिद्देवर्षिनारदस्ततः । कथामिमा-
मकथयत् सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ५ ॥

नारद उवाच । केकयाधिपतिः श्रीमान् राजा दीदृक्तो-
भयः । सहस्रचित्त इत्युक्तः यतयूपपिबामहः ॥ ६ ॥ स्वपुत्रे
राज्यभासञ्च ज्येष्ठे परमधार्मिके । सहस्रचित्तो धर्मात्मा प्रवि-
वेश वनं नृपः ॥ ७ ॥ स गत्वा तपसः पारं दीप्तस्य वसुधाधिपः ।
पुरन्दरस्य संस्थानं प्रतिपेदे महाद्यतिः ॥ ८ ॥ दृष्टपूर्वं सुवह्मणो
राजन् सम्मतता मया । महेन्द्रसदने राजा तपसा दग्धकिल्बिषः
॥ ९ ॥ तथा शैलालयो राजा भगदत्तपितामहः । तपोक्लेनैव
नृपो महेन्द्रसदनं गतः ॥ १० ॥ तथा पृषधो राजाभीद्राजन्
वज्रधरोपमः । स चापि तपसा यातो नाकपृष्ठमिती नृपः ॥ ११ ॥
अस्मिन्नरथे नृपते मान्धातुरपि चात्मजः । पुरुकुलो नृपः सिद्धिं
महतीं समवाप्तवान् ॥ १२ ॥ भार्या समभवद्यस्य नर्मदा सरिता
वरा । सोऽस्मिन्नरथे नृपतिस्तपस्तप्त्वा दिवं गतः ॥ १३ ॥ शय-

क्षीमा स राजासीद्राजन् परमधार्मिकः । सम्यगस्मिन् वने तप्त्वा
ततो दिवमवाप्तवान् ॥ १४ ॥ द्वैपायनप्रसादाच्च त्वमपीदं तपो-
वनम् । राजन्नवाप्य दुष्प्रापां गतिमग्रं गमिष्यसि ॥ १५ ॥
त्वञ्चापि राजशार्दूल तपसोऽन्ते श्रिया हृतः । गान्धारीसहितो
गन्ता गतिं तेषां महात्मनाम् ॥ १६ ॥ पाण्डुः स्मरति ते नित्यं
बलहन्तुः समीपगः । त्वां सदैव महाराज श्रेयसा स च दोष्यति
॥ १७ ॥ तव शुश्रूषया चैव गान्धार्याश्च यशस्विनी । मत्तः
सलोकतामेषा गमिष्यति बधुस्तव ॥ १८ ॥ युधिष्ठिरस्य जननी
स हि धर्मः सनातनः । वयमेतत् प्रपश्यामो नृपते दिव्यचक्षुषा
॥ १९ ॥ प्रवेक्ष्यति महात्मानं विदुरश्च युधिष्ठिरम् । सञ्जव-
स्तदनुध्यानादितः स्वर्गमवाप्स्यति ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । एतत् श्रुत्वा कौरवेन्द्रो महात्मा सार्द्धं
पत्न्या प्रीतिमान् सम्बभूव । विद्वान् वाक्यं नारदस्य प्रशस्य चक्रे
पूजां शतुलां नारदस्य ॥ २१ ॥ ततः सर्वं नारदं विप्रसङ्गाः
सम्पूजयामासुरतीव राजन् । राज्ञः प्रीत्या धृतराष्ट्रस्य ते वै
पुनः पुनः संप्रहृष्टास्तदानौम् ॥ २२ ॥ नारदस्य तु तदाक्यं
श्रुत्वांसर्दिजसत्तमाः । श्रुतयूपस्तु राजर्षिर्नारदं वाक्यमब्रवीत्
॥ २३ ॥ अहो भगवता अन्वा कुरुराजस्य वर्द्धिता । सर्वस्य च
जनस्यास्य मम चैव महाद्युते ॥ २४ ॥ अस्ति काचिद्विद्वन्ना तु तां
मे निगदतः शृणु । धृतराष्ट्रं प्रति नृपं दिवर्षे लोकपूजित ॥ २५ ॥
सर्ववृद्धान्ततत्त्वज्ञो भवान् दिव्येन चक्षुषा । युक्तः पश्यसि विप्रर्षे
गतिर्वा विविधा नृणाम् ॥ २६ ॥ उक्तवान् नृपतीनां त्वं महेन्द्रस्य
सलोकताम् । न त्वस्य नृपतेर्लोकः कथितास्ते महासुने ॥ २७ ॥
व्यानमप्यस्य नृपतेः श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो । त्वत्तः कौटिल्यादा
चेति त्वममाख्याहि तत्त्वतः ॥ २८ ॥ इत्युक्तो नारदस्तेन वाक्यं
सर्वमनोनुगम् । व्याजहार सभामध्ये दिव्यदर्शी महातपः ॥ २९ ॥

नारद उवाच । यदृच्छुवा यक्रुसदी गत्वा यक्रं यवीपतिम् ।
 दृष्टवानस्मि राजर्षे तव पाण्डुं नराधिपम् ॥ ३० ॥ तत्रेयं धृतरा-
 ष्टस्य कथा समभवत्तु । तपसो दुष्करस्यास्य यदयं तप्यते
 तपः ॥ ३१ ॥ तत्राहमिदमयोषं यक्रुस्य वदतः स्वयम् । वर्षाणि
 वीणि शिष्टानि राज्ञोऽस्य परमायुषः ॥ ३२ ॥ ततः कुवेरभजनं
 गाभ्यारीसहितो नृपः । प्रयातो धृतराष्ट्रोऽयं राजराजाभिषत्-
 कृतः । कामगेन विमानेन दिव्याभरणभूषितः ॥ ३३ ॥ ऋषिपत्नी
 महाभागस्तपसा दग्धकिल्बिषः । मञ्जरिष्यति लोकांश्च देवगन्धर्व-
 रक्षसाम् ॥ ३४ ॥ स्वच्छन्देनेति धर्मो वा यस्यां त्वमनुपृच्छसि ।
 दिवगुह्यमिदं प्रीत्या मया वः कथितं महत् ॥ ३५ ॥ भवन्तो हि
 श्रुतघनास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इति ते तस्य तच्छ्रुत्वा दिवर्षिमेधुरं वनः ।
 सर्वे सुमनसः प्रीता बभूवुः स च पार्थिवः ॥ ३७ ॥ एवं कथाभि-
 रन्वास्य धृतराष्ट्रं मनोपिणम् । विप्रजम्भुर्यथाकामं ते सिद्धगति-
 मास्थिताः ॥ ३८ ॥

इत्याद्यमवासिकपर्वणि याद्यमवासपर्वणि धृतराष्ट्रवन-
 गमने त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

वैशम्पायन उवाच । वनं गते कौरवेन्द्रे दुःखयोक्तसमन्विताः ।
 बभूवुः पाण्डवा राजान् मातृयोकेन चान्विताः ॥ १ ॥ तथा पौर-
 जनः सर्वः शोचन्नास्ते जनाधिपम् । कुर्वाणाश्च कथास्तत्र ब्राह्मणा
 नृपतिं प्रति ॥ २ ॥ कथं तु राजा वृद्धः स वने वसति निर्जने ।
 गाभ्यारी च महाभागा सा च कुन्ती पृथा कथम् ॥ ३ ॥ सुखार्हः
 स हि राजर्षेरसुखी तदनं महत् । किमवस्थः समासाद्य प्रज्ञा-
 चक्षुर्मृतात्मजः ॥ ४ ॥ सुदुष्करं कृतवती कुन्ती पुत्रानपञ्चती ।

राजत्रियं परित्यज्य वनवासमरोषवत् ॥ ५ ॥ विदुरः क्षिमव-
 स्थस्य भ्रातुः शुश्रूषुरात्मवान् । स च गात्रह्यगिर्धीमान् भर्तृपिण्डा-
 नुपालकः ॥ ६ ॥ आकुमारञ्च पौरास्ते चिन्ताशोकसमाहताः ।
 तत्र तत्र कथाशक्तः समासाद्य परस्परम् ॥ ७ ॥ पाण्डवाश्चैव ते
 सर्वे भृशं शोकपरायणाः । शोचन्तो मातरं वृद्धामूर्धनातिचिरं
 पुरे ॥ ८ ॥ तथैव वृद्धपितरं हतपुत्रं जनेश्वरम् । गान्धारीञ्च
 महाभागां विदुरञ्च महामतिम् ॥ ९ ॥ नैषां बभूव संप्रीतिस्थान्
 विचिन्तयतां तदा । न राज्ये न च नारीषु न वेदाध्ययनेषु च
 ॥ १० ॥ परं निर्वेदमगमंश्चिन्तयन्तो नराधिपम् । तच्च ज्ञातिवधं
 घोरं संस्मरन्तः पुनः पुनः ॥ ११ ॥ अभिमन्योश्च बालस्य विनाशं
 दणमूहेनि । कर्णस्य च महाबाहोः संग्रामेष्वपलायिनः ॥ १२ ॥
 तथैव द्रौपदीयानामन्येषां सुहृदामपि । बधं संस्मृत्य ते वीरा
 नातिप्रमनसो भवन् ॥ १३ ॥ हतप्रवीरां पृथिवीं हृतरत्नाञ्च
 भारत । सदैव चिन्तयन्तस्ते न शमं चोपलेभिरे ॥ १४ ॥ द्रौपदी
 हतपत्न्या च सुभद्रा चैव भाविनी । नातिप्रीतियुते देव्यौ तदा-
 स्तामप्रहृष्टवत् ॥ १५ ॥ वैराट्यास्तनयं दृष्ट्वा पितरं ते परी-
 क्षितम् । धारयन्ति स्म ते प्राणांस्तत्र पूर्वपितामहाः ॥ १६ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि धृतराष्ट्रवन-

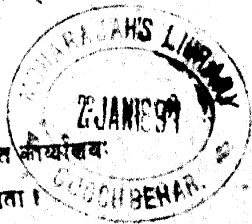
गमने एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ते पुरुषव्याघ्राः पाण्डवा मातृ-
 गन्धनाः । स्मरन्तो मातरं वीरा बभूवुर्भृशदुःखिताः ॥ १ ॥ ये
 राजकार्येषु पुरा व्यासक्ता नित्यशोऽभवन् । ते राजकार्याणि
 तथा नाकार्यं सर्वतः पुरे ॥ २ ॥ आविष्टा इव शोकेन माभ्य-
 गन्त-त किञ्चन । सन्नाथ्य राणा अपि ते न किञ्चित् प्रयजूजवन्

॥ ३ ॥ ते च वीरा दुराचर्या गाभीर्ष्यं कागरीपनाः । घोकोप-
 हतविद्याना नष्टसंज्ञा इवाभवन् ॥ ४ ॥ पश्चिन्त्यं च जननीं ततश्चो
 पास्तुनन्दनाः । कञ्चु वृद्धमिद्युनं वदत्यतिहृषा पृथा ॥ ५ ॥
 कञ्चं च च महीपासो हतपुत्री निराश्रयः । पत्न्या सह वसत्येको
 वने श्वापद्वेदिते ॥ ६ ॥ सा च देवी महाभागा गाभ्यारौ हत-
 वाश्रवा । पतिमन्त्रं कञ्चं वृद्धमन्वेति विजने वने ॥ ७ ॥ एवं
 तेषां कञ्चयतामौत्सुक्यमभवत्तदा । गमने चाभवद्दुर्धृतराष्ट्र-
 दिदृशया ॥ ८ ॥ सहदेवस्तु राजानं प्रणिपत्येदमब्रवीत् । पत्नो
 मे भवतो दृष्टं हृदयं गमनं प्रति ॥ ९ ॥ न हि त्वां गौरवेणाह-
 मयकं वक्तुमशक्ता । गमनं प्रति राजेन्द्र तदिदं समुपस्थितम् ॥ १० ॥
 दिष्टा द्रष्टव्यमि तां कुन्तीं वर्त्तवन्तीं तपस्विनीम् । जटिलां
 तापसीं वृद्धां कुषकाद्यपरिचिताम् ॥ ११ ॥ प्रासादहर्म्यसंहृता-
 मत्यन्तसुखभागिनीम् । कदा नु जननीं शान्तां द्रष्टव्यमि भय-
 दुःखिताम् ॥ १२ ॥ अनित्याः खलु मन्त्राणां गतयो भरतर्षभ ।
 कुन्ती राजसुता यत्र वसत्यसुखिता वने ॥ १३ ॥ सहदेववचः
 श्रुत्वा द्रौपदी योषितां वरा । सवाच देवो राजानमन्युष्याभि-
 नन्द्य च ॥ १४ ॥ कदा द्रष्टव्यमि तां देवीं वदि जीवति सा पृथा ।
 जीवन्त्या ह्यद्य मे प्रीतिर्भविष्यति जनाधिप ॥ १५ ॥ एषा तेऽस्तु
 मतिर्नित्यं धर्मं ते रमतां मनः । योऽद्य त्वमन्मान् राजेन्द्र श्रेयसा
 योजयिष्यसि ॥ १६ ॥ अग्रपादस्त्रितस्त्रेणं विद्धि राजन् वधूजनम् ।
 काङ्क्षन्तं द्रष्टव्यं कुन्त्या गाभ्यार्याः श्वशुरस्य च ॥ १७ ॥ इत्यक्तः
 च नृपो देव्या द्रौपद्या भरतर्षभ । सेनाध्यक्षान् समानाञ्च सर्वा-
 निदसुवाच च ॥ १८ ॥ निर्वातवत मे सेनां प्रभूतरथकुण्डराम् ।
 द्रष्टव्यमि वनसंज्ञं हतदाहं महीपतिम् ॥ १९ ॥ स्वार्थस्था-
 न्नाजवीहाजा यानानि दिविद्यानि मे । सप्यीश्रयस्तां सर्वांश्चि
 यिषिकाश्च सहस्रयः ॥ २० ॥ अतटापराधंशाश्च कोपः पितृनि

विषयविश्लेषणम् ।

द्वितीयसंस्करणे सुदृष्टस्य भारतप्रबन्धस्य चतुस्रस्य भागां
 संज्ञावाचकस्य नामानि संस्करणस्य । अद्युना च प्रथम-
 संस्करणस्य प्राहका द्वितीयसंस्करणस्य प्राहकाश्च तुल्यमेव भारतस्य
 भाग्यवन्ति । द्वितीयसंस्करणे सुदृष्टानां भारतस्य खण्डितखण्डानां
 सुदृष्टानां परं द्वितीयसंस्करणस्य सुदृष्टानां सर्वांश्चैव भारतस्य सम्पूर्णं
 विद्यमानान्युनरखण्डानि दातव्यानि युगपदेव प्राहकेभ्यः ।
 मातृभूमे शरदि वीक्ष्येव संस्करणानि युगपत् परिचर्याभिनाग-
 मिस्यन्तीति आशाकरो । कतिपयसंज्ञाश्च भारतस्याद्युनापि
 क्लिष्टाः सन्ति । पुनः संस्करणस्य च नो भावि स्थिर-
 भवेत् । विद्यापदानामागतः प्रेषः रूपवातिद्वन्द्व्याद्यु । प्रेष-
 व्ययादिकञ्च यथावत् ।

दातव्यं भारत कीर्त्यालयः
 कलिकाता ।

श्रीपतापचन्द्र रावः

Printed by Kāli Dās Śeu, at the Bhārata Press,
 No. 1, Rājā Gōoroo Dās' Street, Calcutta.

१०४ अक्षरम्

MAHABHARATAM

SWARGAROHAN PARVA

TEXT

PUBLISHED AND DISTRIBUTED GRATIS

BY

PRATAPA CHANDRA ROY, C. I. E.

श्रीमहाभारतम् ।

श्रीमद्भगवद्गीतासहितम् ।

स्वर्गरोहणकथम् ।

चि, घा, इ, सुपाधिधारिणा

प्रकाशितम् ।

प्रकाशितम्

नूतन विना वितोर्षम् ।

"इति महाभारतस्य अन्तर्गतं स्वर्गरोहणम्"

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकाता बीडम् प्रीटिकर्मात्

१ नं राजा गुरुदास प्रीटिकर्मात्

कलिकातास्य विना वितोर्षम् ।

प्रकाशितम्: १९११ ।

११५०१

प्रकाशकः श्रीमद्भगवद्गीतासहितम् स्वर्गरोहणम् प्रकाशितम् ।

श्रीमद्भगवद्गीतासहितम् स्वर्गरोहणम् प्रकाशितम् ।

एव च । निर्वासु क्रोषपाशाश्च कुर्वन्नेत्राञ्जनं प्रति ॥ २१ ॥ स
 पौरजनः कश्चिद्वृत्तिच्छति पार्थिवम् । यनाहतः स विहितः
 स च वातु सुरचितः ॥ २२ ॥ सुहाः पौरोगवाशैश्च सर्वैश्च महान-
 समम् । विविधं भञ्जभोक्त्यह्न प्रकष्टं रुद्धतां मम ॥ २३ ॥ प्रवाणं
 बुध्यताश्चैव शोभत इति मा चिरम् । क्रियन्तां पश्चि चाप्यद्य
 वेञ्जानि विविधानि च ॥ २४ ॥ एवमाज्ञापयामास भ्रातृभिः सह
 पाण्डवः । शोभते निर्वयौ राजन् सस्त्रीवृद्धपरःकरः ॥ २५ ॥
 स वञ्चिद्विमानैश्च जनोषं परिपालयन् । न्यसन् नृपतिः पञ्च
 ततोऽगच्छन् प्रति ॥ २६ ॥

द्वितीयमवाधिकपर्वणि आयमवासवर्षिणि

दाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । आज्ञापयामास ततः केनां भरतसत्तमः ।
 अर्जुनप्रमुखैर्गुप्तां लोकपालोपमैर्नरैः ॥ १ ॥ योगी योग इति
 प्रीत्या ततः अह्यो महानभूत् । क्रोशतां सादिनां तत्र युच्यता-
 मिव भारत ॥ २ ॥ केचिद्यानैर्नरा जम्भुः केचिदश्वैर्महाजवैः ।
 काचुनैश्च रथैः केचिच्छ्वसितज्वलनोपमैः ॥ ३ ॥ गजेन्द्रैश्च तथै-
 वान्ये केचिदुहैर्नराधिप । पदातिनस्तथैवान्ये नखरपासबोधिनः
 ॥ ४ ॥ पौरजानपदाशैश्च बानैर्बद्धविधैस्तथा । अन्वयुः कुह-
 राजानं धृतराष्ट्रं दिदृक्षुवः ॥ ५ ॥ स चापि राजवचनादापाय्यो
 गीतमः कृपः । सेनामाहाय सेनानीः प्रब्रवावाचमं प्रति ॥ ६ ॥
 ततो द्विजैः परिवृतः कुहराजो युधिष्ठिरः । संस्तूयमानो बभूवभिः
 स्रुतमागधवन्दिभिः ॥ ७ ॥ पाण्डुरेष्वातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
 रक्षानीकेन महता मिर्जगाम कुहराहः ॥ ८ ॥ गजैश्चाप-
 स्रवाणैर्भीमकर्मां वृकोदरः । सन्धवन्नामुषीपतैः प्रब्रवीो वचना-

अजः ॥ ८ ॥ माद्रीपत्यापि तथा हयारोहो सुसंभवौ । जम्बुतः
 षोडशमनो सन्नद्धकनकध्वजो ॥ १० ॥ यज्ञतश्च महातेजा रथे-
 नादित्यवर्षमा । उषीं श्येनेहैवैयत्तैर्द्विद्वेतान्वगमदृष्टम् ॥ ११ ॥
 द्रौपदीप्रमुखाद्यापि स्त्रीमङ्गाः *गिरिकाश्रुयाः । स्याथ्यस्तगुणाः
 प्रययुर्विसृजन्तोऽमितं वसु ॥ १२ ॥ समुद्रमपत्यस्तं वैष्णवीणा-
 नुनाशितम् । शुश्रुभे पाण्डवं सैन्यं तत्तदा भरतर्षभ ॥ १३ ॥
 नदीतीरेषु रम्येषु सरासु च विशास्यते । वामान् कृत्वा क्रमेणाय
 जम्बुतो कुरुपुङ्गवाः ॥ १४ ॥ सुभृतस्य महातेजा धीम्यदौ
 प्ररोहितः । युधिष्ठिरस्य वत्सनात् परशुमिं प्रसङ्गतुः ॥ १५ ॥
 ततो युधिष्ठिरो राजा कुरुक्षेत्रमातरत् । क्रमेणोत्तीर्य यमुनां
 नदीं परमपावनोम् ॥ १६ ॥ स दृढार्थयमं दुराटाजर्षितस्य
 धीमतः । शतयूपस्य कोरव्यं धृतराष्ट्रस्य चैव हि ॥ १७ ॥ ततः
 प्रमुदितः सर्वो जनस्तदनमञ्जमा । विवेकं समस्तमादौरापुंथं
 भरतर्षभ ॥ १८ ॥

इत्याद्यमयाभिकर्षाणि सायभवाभयानि
 तयोर्विद्याध्याय ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते पाण्डवा दुरादवतीर्थं पदातयः ।
 अभिजग्मन्नेरपनेराथमं विनयानताः ॥ १ ॥ स च योधजन
 सर्वो धै च राष्ट्रनिवासिनः । स्तियश्च कुरुमुख्यानां पङ्क्तिरेवा
 न्वयुस्तदा ॥ २ ॥ आयमन्ते ततो जम्बुभृतराष्ट्रस्य पाण्डवाः
 पुण्यं मृगागणाकीर्षं क्रदस्त्रीवनमोभितम् ॥ ३ ॥ ततस्तत्र समा
 जम्बुस्तापसा नियतप्रताः । पाण्डवानागतान् दृष्टुं कौतूहल
 समन्विताः ॥ ४ ॥ तानपृच्छन्ततो राजा क्लासो कोरवसंभृत
 पिता ज्येष्ठो गनोऽप्लाकमिति वाष्यपरिप्लुतः ॥ ५ ॥ ते तान्पुत्रान्

वाक्यं यमुनामवगाहितुम् । पुष्याणागुदकुशस्य चार्थं गत इति
 प्रभो ॥ ६ ॥ तैरास्थानेन मार्गेण ततस्ते जम्बु रञ्जना । ददृशु-
 श्चापि दूरे तान् सर्वानथ पदातयः ॥ ७ ॥ ततस्ते सद्यरा जम्बुः
 पितुर्दुर्घनकाक्षिणः । सहदेवस्तु वेगेन प्राधान्यत्र सा पृथा ॥ ८ ॥
 सखरं रुद्रे धीमान् मातुः पादावुपसृजन् । सा च वाष्पाकुल-
 मुखी ददर्श दृष्टितं सुतम् ॥ ९ ॥ वाङ्मयां संपरिव्रज्य समु-
 न्नास्य च पुत्रकम् । गाथार्याः कथयामास सहदेवमुपस्थितम्
 ॥ १० ॥ अतन्तरद्वा राजानं भीमनेनमयार्जुनम् । नकुलत्र पृथा
 दृष्ट्वा त्वरमाणोपवक्रमे ॥ ११ ॥ सा ह्यग्रे गच्छति तयोर्दृष्ट्योर्हित-
 पुत्रयोः । कथेन्ती तौ ततस्ते तां दृष्ट्वा संन्यपतन् भुवि ॥ ११ ॥
 राजां तान् स्वरयोगेन स्वर्गेन च मन्त्रामनाः । प्रत्यभिज्ञाय मेधावी
 समाश्रामयत प्रभुः ॥ १२ ॥ ततस्ते वाष्पमुत्सृज्य गाथारीसहितं
 वृषम् । उपतस्युर्महात्मानो मातरश्च चघाविधि ॥ १३ ॥ सर्वपा-
 न्तीयकलमान् जगद्गस्ते स्वयन्तदा । पाण्डवा लक्ष्यसंज्ञास्ते मात्रा
 चाश्रमिताः पुनः ॥ १४ ॥ तथा नाथो नृसिंहानां सोऽपरोध-
 जनस्तदा । पौरजानपदाथैव ददृशुस्तं जनाधिपम् ॥ १५ ॥ निवे-
 दयामास तदा जनस्तं नामगोत्रतः । युधिष्ठिरो नरपतिः स चैतं
 प्राप्यपूजयत् ॥ १७ ॥ स तैः परिव्रजतो मेने हर्षेदाप्याविलेक्षणः ।
 राजात्मानं गृह्णतं पुरेव गजसाहये ॥ १८ ॥ अभिवाहितो
 बधूभिर्य कृत्वाद्याभिः स पाथिवः । गाथार्या सहितो धीमान्
 कुम्भ्या च प्रत्यनन्दत ॥ १९ ॥ ततश्चाश्रममागच्छन् सिद्धनारण-
 सेवितम् । दिदृक्षुभिः समाक्रीष्यं नभस्तारान्पैरिव ॥ २० ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वेणि आश्रमवासपर्वेणि

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

यैश्वर्यायन उवाच । स तेः सह नरव्याघ्रेर्भाद्रभिर्मरुतर्विभ ।
 राजा रुचिरपद्माक्षैरामाञ्जने तदाश्रये ॥ १ ॥ तापसैश्च महा-
 भागेर्नागादिप्रसमागतैः । द्रष्टुं कुरुपतेः पुत्रान् पाण्डवान् पश्य-
 वक्षसः ॥ २ ॥ तेषु ब्रुवन् शत्रुमिच्छामः कतमोऽत्र युधिष्ठिरः ।
 भीमार्जुनौ वमो चैव द्रोपदी च यश्चस्त्रिणी ॥ ३ ॥ तानावस्थो
 तदा सूतः सर्वास्तानभिनामतः । सञ्जयो द्रोपदीश्चैव सर्वाद्यान्याः
 कुरुस्त्रियः ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच । य एष जाम्बूनदशुहगौरस्तनुर्महासिंह इव
 प्रवृद्धः । प्रचरुषीणः पृथुदीर्घनेत्रस्ताम्रायताक्षः कुरुराज एषः
 ॥ ५ ॥ अयं पुनर्मत्तगलेन्द्रगानी प्रपन्नवामीकरशुहगौरः । पृथा-
 यतां सः पृथुदीर्घवः द्रुपं कौरः पश्यन् पश्यते मम ॥ ६ ॥ यस्त्वेष
 पार्श्वस्य महाधनुष्मान् श्यामो युवा वारणयूथपाभः । सिंही-
 न्दतांसो गजदिलगामी पद्मायतः चोत्तम एव वीरः ॥ ७ ॥ कुन्ती-
 समीपे पर्योत्तमो तु यमाविमो विश्वामहेन्द्रकल्पौ । मनुष्यलोके
 सकृन्ने समोऽस्ति ययोनं रूपे न बले न पीले ॥ ८ ॥ इयं पुनः
 पद्मदलायताक्षी मय्यं वयः किङ्किदिव स्पृशन्ती । नीलाङ्गुलाभा
 सुरदेवतेव कृया स्थिता मूर्त्तिमतीव लक्ष्मीः ॥ ९ ॥ यस्यास्तु
 पार्श्वे कर्मलोत्तमाभा यैषा प्रभा मूर्त्तिमतीव सौमी । मय्यस्थिता
 सा भगिनी दिजाशायकायुधस्याप्रतिमस्य तस्य ॥ १० ॥ इत्यहं
 जाम्बूनदशुहगौरौ पार्थस्य भार्या भुजगीन्द्रकन्या । चित्ताङ्गदा
 चैव नरेन्द्रकन्या यैषा सर्वर्षाशामधूकपुष्पैः ॥ ११ ॥ इयं सौम्या
 राजचम्पतेश्च पद्मदनीलोत्पलदामवर्णा । पश्यन्ने कश्चन सदा
 नृपो यो वृकोदरस्यैव परिग्रहोऽग्राः ॥ १२ ॥ इत्यहं राज्ञी
 मगधाधिपस्य सुता जरामन्थ इति श्रुतया । यदीयमो माह-
 वतीसुतस्य भार्या मता चम्पकदामगौरौ ॥ १३ ॥ इन्द्रीवरश्चाम-
 तनुः स्थिता तु यैषा परामन्त्रमहीतले च । भार्या मता माह-

वतीसुतस्य ज्येष्ठस्य शैवं कमलावताञ्जी ॥ १४ ॥ इवन्तु निष्टप-
सुखंगौरौ राशो विराटस्य सुता सपुत्रा । भार्याभिमन्योर्निष्ठगो
रणे यो द्रोणादिभिक्षुर्विरथो रथस्थैः ॥ १५ ॥ एतास्तु शीमन्त-
शिरोरुहा याः शुक्तीतरीया नरराजपत्न्याः । राशोऽस्य वृहस्प
परःप्रतास्याः क्लृपा नृवीरा हतपुत्रनाथाः ॥ १६ ॥ एता यथा
मुख्यमुदाहृता यो ब्राह्मण्यभावाद्दृजुर्दिसत्वाः । सर्वा भवद्भिः
परिपृच्छन्तो या नरेन्द्रपत्न्याः सुविशुद्धसत्त्वाः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स राजा कुरुवृहवर्ध्नैः समागतस्त्वि-
नरेन्द्रपुत्रैः । पप्रच्छ सर्वं कुपलं तदानीं गतेषु सर्वेष्वथ तापसिषु
॥ १८ ॥ योषेषु चाप्याश्रममण्डलान्तं मुक्त्वा निविष्टेषु विमुच्य
पत्रम् । स्त्रीवृहवर्धने च सुसंनिविष्टे यथाहंतस्तान् कुपला-
न्यपृच्छत् ॥ १९ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

पुनराह उवाच । युधिष्ठिर महाबाहो कश्चित्त्वं कुमली
श्रुत्वा । सञ्चिन्तो भाद्रभिः सर्वैः पौरजानपदैस्तथा ॥ १ ॥ ये च
त्वामनुजीवन्ति कश्चित्तेऽपि निरामयाः । सचिवा भूयवर्गाश्च गुरुव-
श्चैव ते नृप ॥ २ ॥ कश्चित्तेऽपि निरातङ्गा वसन्ति विषये तव ।
कश्चिद्वत्सि पौराण्यै वृत्तिं राजर्षिसेविताम् ॥ ३ ॥ कश्चिन्नाया-
ननुच्छिद्य कोशस्तेऽभिप्रपूयते । अरिमध्यस्थमितेषु वर्तते चानु-
स्रपतः ॥ ४ ॥ ब्राह्मणानग्रहारेण यथावदनुपपन्नसि । कश्चित्ते
परितुष्यन्ति शीलेन भरतपंथ ॥ ५ ॥ अत्रवोऽपि कुतः पौरा
भत्या वा स्वजनोऽपि वा । कश्चिद्यजसि राजेन्द्र अदावान् पितृ-
द्विषताः ॥ ६ ॥ अतिथीनक्षपानेन कश्चिद्वत्सि भारण । कश्चि-

नवयज्ञे विप्राः स्वकर्मनिर्णयस्तव ॥ ७ ॥ अथिवा वैश्यावर्गा वा
 शूद्रा वापि कुटुम्बिनः । कश्चित् स्त्रीबाह्यद्वन्द्वे न धीवति न
 याचते ॥ ८ ॥ जामवः पूजिताः कश्चित् तव गेहे नरर्षभ । कश्चि-
 द्राजतिवंधीयं स्वामासाद्य महीपतिम् । यद्योवितं महाराज
 ययमा नावसीदति ॥ ९ ॥

वैश्यायन उवाच । इत्येवं वादिनन्तं स न्यायवित् प्रत्य-
 भासत । कुम्भप्रभञ्जयुक्तं कुम्भलो वाच्यकर्मोक्ति ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । कश्चित् वदते राजेस्तपो दमः यमय ते ।
 अपि मे जननी चेयं शुभ्रपुंगवकमा ॥ ११ ॥ यथात्याः सफलौ
 राजन् वनवाभो भविष्यति । इयञ्च माना ज्येष्ठा मे शीतवाता
 ध्वकर्षिता ॥ १२ ॥ घोरैण तपसा युक्ता देवी कश्चिन्न योवति ।
 हतान् पुत्रान्पुत्राजीयान् चक्षुधम्भपरयणान् ॥ १३ ॥ नापत्यावति
 वा कश्चिदस्मान् पापकृतः सदा । क चामो विदुरो राजन् त्वेवं
 पश्यामहे वयम् । सञ्जयः कुम्भलो वायं कश्चिन्न तपसि स्थितः ॥ १४ ॥

वैश्यायन उवाच । इत्युक्तः प्रत्यवाचिदं धृतराष्ट्रा जनार्धपम् ।
 कुम्भलो विदुरः पुत्र तपो घोरं मनाश्रितः ॥ १५ ॥ वायुमर्षी
 निराहारः कृषो धमनिगन्तः । कदाचिद्दृश्यते विप्रैः शून्यास्मित्
 कानने कश्चित् ॥ १६ ॥ इत्येवं श्रुतस्तस्य जयौ शीटामुखः कृषः ।
 दिग्बाला मलदिग्धाज्ञौ वनवैणुममुक्षितः ॥ १७ ॥ दूरादाकक्षितः
 क्षत्ता तत्रास्थानो महीपतिः । निवर्तमानः सहसा राजन् दृष्ट्वा
 श्रमं प्रति ॥ १८ ॥ तमन्वधावन्वृपतिरेक एव युधिष्ठिरः । प्रवि-
 यन्तं वनं घोरं लज्जालम्ब्य कश्चित् कश्चित् ॥ १९ ॥ भो भो विदुर
 राजाहं द्यवितस्यो युधिष्ठिरः । इति त्रुवन्वरपतिस्तं यज्ञान्ध-
 धावत ॥ २० ॥ ततो विविक्त एकान्ते तस्मिन् बुद्धिमतां वरः ।
 विदुरो वृक्षमाश्रित्य कश्चित्तत्र वनान्तरे ॥ २१ ॥ तं राजा शीण-
 भ्रूयिष्ठमाहृतिमावस्त्वितम् । यमिजर्षं महाबुद्धिं महाबुद्धि-

युधिष्ठिरः ॥ २२ ॥ युधिष्ठिरोऽहमस्मीति वाक्यमुक्त्वाप्रतः स्मितः ।
 विदुरस्य अवे राजा तच्च प्रत्यभिपूजयत् ॥ २३ ॥ ततः सीऽनि-
 मिषो भूत्वा राजानं तमुदैक्षत । संयोज्य विदुरस्तस्मिन् दृष्टिं
 दृष्ट्वा समाहितः ॥ २४ ॥ विवेश विदुरो धीमान् गात्रैर्गात्राणि
 चैव च । प्राणान् प्राणेषु च दधद्विन्द्रियः णीन्द्रियेषु च ॥ २५ ॥
 स योगवल्गमास्थाय विवेश नृपतेस्तनुम् । विदुरो धर्मराजस्य
 तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ २६ ॥ विदुरस्य शरीरन्तु तत्रैव स्तब्ध-
 लोचनम् । वृद्धाश्रितं तदा राजा ददर्श गतचेतनम् । बह्वर्जं
 तथात्मानं मेने उद्भृगुणन्तदा ॥ २७ ॥ धर्मराजो महानिजास्तच्च
 सम्भार पाण्डवाः । पौराणमात्मनः सर्वं विद्यावान् स विद्याश्रये
 ॥ २८ ॥ योगधर्मं महानिजा व्यसेन कथितं यथा ॥ २९ ॥
 धर्मराजश्च तत्रैतं सञ्चिकारियुक्तदा । दग्धकामोऽभवद्विदुरानघ
 वागश्वभाषत ॥ ३० ॥ भो भो राजन् दग्धव्यसेतद्विदुरसंज्ञकम् ।
 क्लेशैर्मिहैवन्ते धर्मा एष सनातनः ॥ ३१ ॥ लोकाः सन्तानिका
 नाग भविष्यन्त्यस्य भारत । यत्तद्धर्मनराप्रोऽसौ नैव शोच्यः पर-
 न्तप ॥ ३२ ॥ इत्युक्तो धर्मराजः स विनिवृत्त्य ततः पुनः । राश्री
 वैचित्रवीथ्येस्य तत् सर्वं प्रत्यवेदयत् ॥ ३३ ॥ ततः स राजा द्युति-
 मान् स च सर्वो जनस्तदा । भीमसेनादयश्चैव परं विस्मयमागताः
 ॥ ३४ ॥ तत्श्रुत्वा प्रीतिमान् राजा भूत्वा धर्मजमव्रवीत् ।
 आपो मूलं फलञ्चैव ममेदं प्रतिगच्छताम् । वदथो हि नटी
 राजानन्दयोः स्पर्तिथिः स्मृतः ॥ ३५ ॥ इत्युक्त स तप्रेष्यं प्राह
 धर्मात्मजो नृपम् । फलं मूलञ्च वृभुजे राश्या दत्तं सहानुजः ॥ ३६ ॥
 ततस्ते वृक्षमूलेषु कृतवासपरिग्रहाः । तां राक्षिभञ्जन् सर्वं फल-
 मूलजलाश्रयाः ॥ ३७ ॥

इत्याश्वमेधाधिकपर्वणि आश्वमेधासपर्वणि

राजुर्विगीऽध्यायः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तु राजशेतेषामाश्रमे पुण्यकर्म-
 षाम् । शिवानश्नसम्पन्ना वा व्यतीताश्च सर्वरी ॥ १ ॥ ततस्तत्र
 कथावासेस्तेषां धर्माधिक्यवशाः । विचित्रपदसङ्घारा नामःश्रुति-
 भिरन्विताः ॥ २ ॥ पाण्डवास्त्वभितो मातुर्धरण्यां सुदुपसृताः ।
 उत्सृज्य सुमहार्हाणि यवनानि ऋषिभिः ॥ ३ ॥ यद्वाहारी-
 भवद्राजा धृतराष्ट्रो महामनाः । तद्वाहारा नृतीराक्षो न्यव-
 स्तां निषां तदा ॥ ४ ॥ व्यतीताद्यास्तु यथेयी कृतपूर्वाङ्गकृतियः ।
 भातभिः सहितो राजा दृदर्शियममरुदकम् ॥ ५ ॥ सास्तःपुर-
 परीवारः सभत्यः सपुरोहितः । यथासुखं यथाह्येषं धृतराष्ट्रा-
 भ्यनुचया ॥ ६ ॥ दृदर्शं तत्र वेदीयं सम्पुष्पक्षितपावकाः ।
 कृनामिषिकीर्मुनिभिर्कृताग्निभिरुपस्थिताः ॥ ७ ॥ वानेवपुष्प-
 निकरैराज्यधूमोद्गमैरपि । ब्राह्मणेण वपुषा युक्ता युक्ता मुनि-
 गणस्त ताः ॥ ८ ॥ मृगयुधैरनुहिमैस्तत्र तत्र समाश्रितैः ।
 यथाश्रितैः पश्चिगणैः प्रगीतैरिव च प्रभो ॥ ९ ॥ केकाभिर्नील-
 कण्ठानां दान्युधानाञ्च कृजितैः । कोकिलानां कुङ्करवैः सुखैः
 श्रुतिमनोहरैः ॥ १० ॥ प्राचीतरिजघोषैश्च क्वचित् क्वचिद्दृक्कृतम् ।
 कलसूत्रसमाहारैर्महद्विद्योपशोभितम् ॥ ११ ॥ ततः स राजा
 प्रददौ तापसाञ्छुपाङ्गतान् । कलसान् काञ्चनान् राञ्छंस्तत्र-
 वोद्गुम्बरानपि ॥ १२ ॥ यजितानि प्रवेणोश्च सुक सुवच मही-
 पतिः । कमण्डलुश्च ख्यातीश्च पिठराणि च भारत ॥ १३ ॥
 भाजनानि च लोहानि पात्रीश्च विविधा मृप । यद्यदिच्छति
 दावश्च कथान्यदपि भाजनम् ॥ १४ ॥ एवं स राजा धर्मात्मा
 परीत्यायममरुदकम् । वसु विभ्रायश्च तत् सर्वं पुनरायासही-
 पतिः ॥ १५ ॥ कृताङ्गिकश्च राजानं धृतराष्ट्रं महीपतिम् । दृ-
 र्शासीममव्यग्रं गांधारीसहितं तदा ॥ १६ ॥ मातरश्चाविदूरस्थां
 धिक्ववत् प्रपन्नञ्चिताम् । कुन्तीं दृदर्शं धर्मात्मा शिष्टाचारम-

न्विताम् ॥ १० ॥ स तमभ्यर्क्ष्य राजानं नाम संश्राव्य चात्मनः ।
निषीदित्यभ्यनुज्ञातो ब्रह्मासुपविवेश ह ॥ १८ ॥ भीमसेनाद्यथैव
पाण्डवा भरतर्षभ । अभिवाद्योपसंश्लक्ष्य निषेदुः पार्थिवाश्चया
॥ १९ ॥ स तैः परिश्रुतो राजा शुशुभेऽतीव कोरवः । विभ्रद्-
ब्राह्मीं श्रियं दीप्रां द्वैरिव ब्रह्मसतिः ॥ २० ॥ तथा तेऽपूषद्विष्टेषु
गमाज्जम्भर्महर्षयः । शतयूपप्रभृतयः कुरुक्षेत्रनिवांसिनः ॥ २१ ॥
व्यासश्च भगवान् विप्रो द्वैर्षिगणमेवितः । वृत्तैः शिथैर्महातेजा
दर्शयामास पाण्डवम् ॥ २२ ॥ ततः स राजा कोरव्यः कुन्ती-
पुत्रश्च वीर्यवान् । भीमसेनाद्यथैव प्रद्युत्यायाभ्यवाद्यन् ॥ २३ ॥
समागतस्ततो व्यासः शतयूपादिभिर्वृतः । धृतराष्ट्रं महीपाल-
मास्यतामित्यभाषत ॥ २४ ॥ वरन्तु विष्टरं कौश्लं कृष्णाजिन-
कुशीत्तरम् । प्रतिपेदे तदा व्यासस्तदर्थमुपकल्पितम् ॥ २५ ॥ ते
च सर्वे हिजश्रेष्ठा विष्टरेषु समन्ततः । द्वैपायनाभ्यनुज्ञाता निषेदु-
र्विपुल्लोजसः ॥ २६ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वेण आश्रमवासपर्वेण

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सनुपविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
व्यासः सत्यवतीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ धृतराष्ट्र महाबाहो
कश्चिन्ने वर्तते तपः । कश्चिन्मनस्ते प्रीणाति वनवासे नराधिप
॥ २ ॥ कश्चिद्दृढि न ते शोको राजन् पुत्रविनाशजः । कश्चिज्-
ज्ञानानि सर्वाणि सप्रसन्नानि तेऽनघ ॥ ३ ॥ कश्चिद्दृढिं दृढां कृत्वा
चरस्यारण्यकं विधिम् । कश्चिदधूय गाभ्वारी न शोकेनाभि-
भूयते ॥ ४ ॥ महाप्राज्ञा बुद्धिमती देवी धर्मार्थदर्शिनी । चाग-
वापायतस्वशा कश्चिद्विदा न शोचति ॥ ५ ॥ कश्चित् कुन्ती च

राज्ञस्त्वां शुक्रवत्स्यनहृता । वा परित्यज्य स्रं पुत्रं शुक्रशु-
 क्यो रता ॥ १ ॥ कश्चिदर्थसुतो राजा महात्मा सुमहामनाः ।
 भीमाङ्गनवमाद्यैः कश्चिद्वैःपि सान्विताः ॥ २ ॥ कश्चिन्नन्दसि
 दृष्टैतान् कश्चित्ते निर्भक्तं मनः । कश्चिन्न शुद्धमात्रेऽपि ज्ञातज्ञानो
 नराधिप ॥ ३ ॥ एतद्वि त्रितयं श्रेष्ठ सर्वभूतिषु भारत । निर्देरता
 महाराज सत्यमज्जीव एव च ॥ ४ ॥ कश्चित्ते न च मोहोःस्ति
 तनवासेन भारत । स्वयमे वन्यमन्त्रं वा लपवासीःपि वा भवेत्
 ॥ ५ ॥ विदित्वापि राजेन्द्र विदुरस्य महात्मनः । गमनं
 विधिमानेन धर्मस्य सुमहात्मनः ॥ ६ ॥ माण्डव्यथापादि स वै
 धर्मो विदुरतां गतः । महाबुद्धिर्महायोगी महात्मा सुमहामनाः
 ॥ ७ ॥ तद्वत्सतिर्वा देवेषु शुक्रं वाप्यसुरेषु च । न तस्मा बुद्धि-
 सम्पन्नो यथा स पुरुषर्षभः ॥ ८ ॥ तपोबलव्ययं कृत्वा सुचिरात्
 गच्छन्तदा । माण्डव्येनर्षिणा धर्मो ज्ञाभिभूतः समात्मनः ॥ ९ ॥
 नियोगाद्ब्रह्मज्ञानः पूर्वं मया स्वेन बलेन च । वैशितवीर्य्यके क्षेत्रे
 ज्ञातः स सुमहामतिः ॥ १० ॥ भ्राता तव महाराज देवैः समा-
 तनः । धारणात्मानसा ध्यानात् यं धर्मं कवयो विदुः ॥ ११ ॥ सत्येन
 सम्बद्धैर्यति यो दमेन प्रमेन च । पश्चिमया च दानेन तप्यमानः
 समात्मनः ॥ १२ ॥ तेन योगबलाप्यात् कुरुराज्ञी युधिष्ठिरः ।
 धर्मं इत्येष नृपते प्राप्तेनामितबुद्धिना ॥ १३ ॥ यथा वज्रिर्ध्वज
 वायुर्यथापः पृथिवी यथा । यथाकाशं तबाधर्मं इह चामु
 च स्मितः ॥ १४ ॥ सर्वगश्चैव राजेन्द्र सर्वं व्याप्य चराचरम्
 दृष्ट्वाते देवदेवैः स सिद्धैर्निर्मुक्तकल्प्यैः ॥ १५ ॥ यो हि धर्मः ।
 विदुरस्ये विदुरो वः स पाण्डवः । स एष राजन् दृष्ट्वास्ते पाण्डव
 प्रेष्यवत् स्मितः ॥ १६ ॥ प्रविष्टः सुमहात्मनं भ्राता ते बुद्धिबलमः ।
 दृष्ट्वा महात्मा कीर्त्तयं महायोगबलान्वितः ॥ १७ ॥ ज्ञात्वापि
 श्रेयसा योच्छे न विराड्दरतर्षभ । संयवच्छेद्भ्रान्तार्थांश्च प्राप्तं मां

विधि पुत्रक ॥ २३ ॥ न इतं वैः पुरा कीचित् कर्म लोके मह-
र्षिभिः । शाश्वतभूतं तपसः फलं तद्द्वयं वा मि वः ॥ २४ ॥ किमि-
च्छसि महीपाद मत्तः प्राप्तमभीष्टितम् । इष्टुं प्रष्टुमथ शीतुं
तत् कर्त्तामि तवानथ ॥ २५ ॥

इत्याश्वमेवाभिकपर्वणि शाश्वतवासपर्वणि यष्टा-
विंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ समाप्तश्चेदमाश्वमेवासपर्वं ॥

यथ पुत्रदर्शनपर्व ।

जनमेजय उवाच । वनवासं गते विप्र धृतराष्ट्रे महीपती ।
समार्थं नृपषादूले बध्वा कुन्वा समन्विते ॥ १ ॥ विदुरे चापि
संसिद्धे धर्मराजं व्यथाश्रिते । वसतुषु पाण्डुपुत्रेषु सर्वेष्वाम-
मच्छले ॥ २ ॥ वत्तदाश्चर्यमिति वै करिष्यामीत्युवाच ह । व्यासः
परमतेजस्वी महर्षिस्तददक्ष मे ॥ ३ ॥ वनवासे च कौरव्यः कियन्तं
कालमभ्युतः । युधिष्ठिरो नरपतिर्व्यवक्तु सजनस्तदा ॥ ४ ॥
किमाहाराद्य ते तत्र मसैन्या न्यवसन् प्रभो । सान्तःपुरा महा-
त्मान इति तद्ब्रूहि मेऽनघ ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तेऽनुशातास्तदा राजन् कुरुराजेन
पाण्डवाः । विविधान्यश्रपानानि विश्राम्यानुभवन्ति ते ॥ ६ ॥
मासमेकं विजङ्गस्ते ससैन्यान्त पुरा वने । यथ तत्रागमदशो
यथोक्तं ति मवानघ ॥ ७ ॥ तथा च तेषां सर्वेषां कथाभिर्नृप-
सन्निधौ । व्यासमन्वाकतां राजन् राजम्भुं मनयोऽपरे ॥ ८ ॥ नारद-
पर्वतश्चैव द्वैलक्ष्य महातपाः । विश्वावसस्तुम्बुरुष धितसेनश्च
भारत ॥ ९ ॥ तेषामपि यथान्यार्यं पूजाञ्जके महातपाः । धृतरा-
ष्ट्राभ्यनुशातः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ १० ॥ निषेदुस्ते ततः

सर्वे पूजां प्राप्य युभिष्टिरात् । चासनेष्वथ पुष्पेषु बर्हिषोषु वरीषु
 च ॥ ११ ॥ तेषु तत्रोपविष्टेषु च तु राजा महाभक्तिः । पाण्डुपुत्रैः
 परिवृतो निषपाद् कुसुदह ॥ १२ ॥ गान्धारी चैव कुन्ती च
 द्रौपदी साख्यती तथा । स्त्रियश्चान्यास्तृणान्याभि सक्षीपविशु-
 स्ततः ॥ १३ ॥ तेषां तत्र कथा दिव्या धर्मिष्ठात्माभवन्नृप । कृपी-
 णाञ्च पुराणानां देवासुरविमिश्रिताः ॥ १४ ॥ ततः कथान्तं
 व्यासन्तं प्रश्नाच्छ्रुत्पभीश्वरम् । प्रीवाच वदतां श्रेष्ठः पुनरेव न
 तदचः ॥ १५ ॥ प्रीयमाणो महातेजाः सर्ववेदविदां वरः । विद्विंशं
 मम राजेन्द्र यत्ते हृदि विप्रक्षितम् ॥ १६ ॥ दक्षमामस्य प्रीकेन
 तत्र पुत्रकृतेन वै । गान्धार्याश्चैव यद्दुःखं हृदि तिष्ठति नित्यदा
 ॥ १७ ॥ कुन्त्याय यन्महाराज द्रौपद्याश्च हृदि स्थितम् । यश्च
 धारयते तीव्रं दुःखं पुत्रविनाशजम् ॥ १८ ॥ सुभद्रा कृष्णभगिनी
 तन्नापि विदितं मम । श्रुत्वा समागममिदं सर्वेषां वस्ततो नृप
 ॥ १९ ॥ संघयच्छेदनाधीय प्राप्तः कौरवमन्दन । इमे च द्वे-
 गन्धर्वाः सर्वे चित्ते महर्षयः ॥ २० ॥ पश्यन्तु तपसी वीरीमद्य मे
 चिरसम्भृतम् । तदुच्यतां महाराज कं कामं प्रददां ॥ २१ ॥
 प्रवर्त्तोऽपि वरं दातुं पश्य मे तपसः फलम् । एवमुक्तः स राजेन्द्री
 व्यासेनामितबुद्धिना ॥ २२ ॥ मुहूर्त्तमिव साङ्ख्यवचनाद्योप-
 चक्रमे । धन्दोऽप्यानुग्रहीतश्च सफलं जीवितञ्च मे ॥ २३ ॥ यत्मे
 समागमोऽदोह भवद्भिः सह साधुभिः । पद्य चाप्यवगच्छामि
 गतिमिष्टामिहात्मनः ॥ २४ ॥ ब्रह्मकल्पैर्भवद्भिर्यत् समेतोऽहं तपो-
 धनाः । दर्शनार्थं भवतां पूर्तोऽहं नात्र संघयः ॥ २५ ॥ विद्यते
 न भयञ्चापि परलोकात्ममानषाः । किन्तु तस्य सुदुर्बुधे मन्दस्वाप-
 नयैर्भयम् ॥ २६ ॥ दूयते मे मनो नित्यं क्षरतः पुत्ररञ्जिनः ।
 अयापाः पाण्डवा धीन निकृताः पापबुद्धिना ॥ २७ ॥ घातिता
 पृथिवी धीन सहया रुनरीषा । राजानश्च महात्मानो जना-

जनघदंश्वराः ॥ २८ ॥ आगम्य मम पुत्रार्थं सर्वं कृत्यवशङ्कताः ।
 ये ते पितृंश्च दारांश्च प्राणांश्च मनसः प्रियान् ॥ २९ ॥ परित्यज्य
 गताः शूराः प्रेतराजनिवेशनम् । का तु तेषां गतिर्ब्रह्मन् विद्मार्थं
 ये हता मूढे ॥ ३० ॥ तथैव पुत्रपोत्राणां मम ये निहता युधि ।
 दूयते मे मनोऽभीक्ष्णं घातयित्वा महाबलम् ॥ ३१ ॥ भीष्मं शान्ध-
 नवं वृद्धं द्रोणञ्च दिजमत्तमम् । मम पुत्रेण मूर्ध्नेन पापेन सहृद-
 दिपा ॥ ३२ ॥ अयं नीतं कुलं दीप्तं पृथिवीराज्यमिच्छता ।
 एतत् सर्वमनुकृत्य दृष्टमानो दिवानिघम् ॥ ३३ ॥ न शान्तिमधि-
 गच्छामि दुःखशोकसमाहतः । इति मे चिन्तयानस्य पितः शान्तिर्न
 विद्यते ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा विविधन्तस्य राजर्षेः परि-
 दिवितम् । पुनर्नवीकृतः शोको गान्धार्या जनमेजय ॥ ३५ ॥
 कुम्भ्वा दुपदपुत्राय सुभद्रावास्तथैव च । तासाञ्च नरनारीणां
 बधूनां कोरवस्य ह ॥ ३६ ॥ पुत्रशोकसमाविष्टो गान्धारीं लिङ्ग-
 मन्नवीत् । श्लशुरं बहनवना देवीं प्राञ्जलिहृत्विता ॥ ३७ ॥
 षोडशेमानि वर्षाणि गतानि मुनिपुङ्गव । अस्य राज्ञो हतान्
 पुत्रान् शोचती न शमी विभो ॥ ३८ ॥ पुत्रशोकसमाविष्टो निश्च-
 सन् क्षिप्रं भूमिपः । न शीते वसतीः सर्वा धृतराष्ट्रो महासुने ॥ ३९ ॥
 लोकांश्चान् समर्थोऽसि स्रष्टुं सर्वं तपोवलात् । किमु लोका-
 न्तरगतान् राज्ञो दर्शयितुं सतान् ॥ ४० ॥ इवञ्च द्रौपदी कृथा
 जतश्चाति सुता भयम् । शोचत्यतीव सर्वासां क्षुषाणां दयिता
 क्षुषा ॥ ४१ ॥ तथा कृथास्य भगिनी सुभद्रा भद्रभाषिणी ।
 शोभद्रबधसन्तप्रा भयं शोचति भाविनी ॥ ४२ ॥ इवञ्च भूरि-
 श्वशरो भार्या परमसम्पता । भर्तृव्यसनशोकार्ता भयं शोचति
 भाविनी ॥ ४३ ॥ यस्यास्तु श्लशुरो धीमान् बाह्विकः स कुक्ष-
 रश्च । निहतः सोमदस्य पित्रा सह महारणे ॥ ४४ ॥ शीम-

तीक्ष्णमहाबुद्धिः संज्ञानैव्यपवाचिनः । पुत्रस्य ते पुत्रघतं निघृतं
 वदुषाचिरे ॥ ४५ ॥ तस्य भास्वीघतमिदं दुःखघोरमहाघतम् ।
 पुनः पुनर्वर्द्धवानं भोकं राज्ञो भमैव च । तिनारक्षोः च महता
 मामुपास्तं महाबुधे ॥ ४६ ॥ धि च शूरा महाजानः शूरा मे
 महारथाः । सोमवत्प्रथमतः कामु तेषां गतिः प्रभे ॥ ४७ ॥
 तव प्रसादाद्भगवन् विघ्नोकोऽयं महीपतिः । यथा वाह्विना
 चाहं कुन्ती धैवं बधुस्तव ॥ ४८ ॥ इत्युक्तवत्यां गान्धारी कुन्ती
 प्रतद्विधानना । प्रच्छन्नजातं पुत्रन्तु सकारादित्यवस्मिन् ॥ ४९ ॥
 तावधिर्वरदो व्यासो दूरचरणदर्शनः । यद्यच्छुःश्रितां देवीं
 मातरं सख्यवाचिनः ॥ ५० ॥ तनुवाच ततो व्यासो तं कार्यं
 विवक्षितम् । तद्ब्रूहि त्वं महाभागी यत्ते मनसि वसति ॥ ५१ ॥
 शूराय ततः कुन्ती प्रणम्य पिरसा तथा । तं वाक्यं
 धर्मोच्चा विदुस्थाना पुरातनम् ॥ ५२ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि

जनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

कुन्त्युवाच । भगवन् शूरो मेऽसि दैवतस्यापि दैवतम् । स
 मे दिवातिदैवस्त्वं मृषु सत्यां गिरं मम ॥ १ ॥ तपस्वी कोपनी
 विप्रो दुर्वाषा नाम मे पितुः । भिक्षामुपागतो भोक्तुं तमहं
 पश्येतीहवम् ॥ २ ॥ धीचेन ज्ञानसंस्थानैः शुद्धेन मनसा तथा ।
 कोपस्त्रानैवपि महत्सुकुप्यं न कदाचन ॥ ३ ॥ सुप्रीतो वरदो
 निःभृत् कृतकृत्यो महामुनिः । अगच्छन्ते प्रचीतव्यभिति मां
 कोऽन्नवीरवः ॥ ४ ॥ ततः शापभयादिप्रमवीचं पुनरेव तम् । एव-
 मस्त्विति च प्राच पुनरेव स मे दिवः ॥ ५ ॥ धर्मस्य जननी भद्रे

मर्वी सं शुभानने । वसे खास्यन्ति ते देवा वांश्वमावाहवि-
 षसि ॥ ६ ॥ इत्युक्तान्तर्हितो विप्रस्ततोऽहं विष्णितामवम् । व
 च सर्वास्ववस्वासु ऋतिर्मे विप्रराश्रति ॥ ७ ॥ यत्र हर्म्यतस्वखाहं
 रविमुद्यन्तमीक्षतो । संश्रुय तदृषीर्नाहं स्पृहयन्ती दिवाकरम्
 ॥ ८ ॥ खिताहं बाह्यभावेन तत्र शोषमनुश्रुती । यत्र दिवः
 सहस्रांशुर्मत्समीपगतोऽभवत् ॥ ९ ॥ दिवा कृत्वात्मनो देहं भूषी
 च मगनेऽपि च । तताप लोकानेकेन द्वितीयेनागमत् स माम् ॥ १० ॥
 स मामुवाच वेपन्ती वरं मत्तो वृषीश्व च । गम्यतामिति तच्छाहं
 प्रशस्य शिरसावदम् ॥ ११ ॥ स मामुवाच तिस्रांशुर्द्विबाह्वानं न
 ने चमम् । धञ्जामि त्वाह विप्रश्च ऐन दत्तो वरस्तव ॥ १२ ॥
 तमहं रक्षती विदुः पापादनरकारिणम् । पुत्री मे दत्तसमी द्वेव
 भवेदिति ततोऽह्वयम् ॥ १३ ॥ ततो मां तेजसाविष्णु मोहविष्णो
 च भानुमान् । उवाच भविता पुत्रस्तवेत्यभ्यगमद्विवम् ॥ १४ ॥
 ततोऽहमन्तर्भवने पितुर्देनान्तरक्षिणी । गूढोत्पन्नं सुतं बाह्यं जलो
 कर्षमत्राह्वयम् ॥ १५ ॥ नूनं तस्यैव द्विवस्य प्रसादात् पुनरेव तु ।
 कन्याहमभवं विप्र यथा प्राह स माहृषिः ॥ १६ ॥ स मया मूढया
 पुत्रो प्रावमानोऽप्युपेक्षितः । तस्यां दहति विप्रर्षे यथा सुविदितं
 तव ॥ १७ ॥ यदि पापमपापं वा तदितद्विदितं मया । तं द्रष्टु-
 मिच्छां भगवन् व्यपनेतुं त्वमर्हसि ॥ १८ ॥ यथास्य राशो विदितं
 ऋदिक्षं भवतोऽनघ । तच्छायं लभतां का ममद्यैव मुनिसत्तम ॥ १९ ॥
 इत्युक्तः पत्न्याश्चेदं व्यासो वेद्विदाखरः । साधु सर्वमिदं भाव्य-
 नेत्रनेतयथास्य माम् ॥ २० ॥ अपराधश्च ते नास्ति कन्याभावं
 गता ऋषिः । दिवाशैश्वर्यवन्तो वै शरीराण्याविषन्ति वै ॥ २१ ॥
 सन्ति दिवनिकायाश्च सकल्प्याञ्जनयन्ति वै । वाचा दृष्ट्या तत्र
 सार्घ्यात् संदर्षेणेति पशुधा ॥ २२ ॥ मनुजधर्मं वर्त्तन्त्यास्तत्र मोहो
 न विद्यते । इति कुन्ति विप्रनौहि अेतु ते मानसो खरः ॥ २३ ॥

सर्वं ब्रह्मवतां पथं सर्वं ब्रह्मवतां युधि । सर्वं ब्रह्मवतां धर्मः सर्वं ब्रह्मवतां स्वकम् ॥ २४ ॥

इत्याद्यमवाप्तिकपर्वणि पत्रदर्शनपर्वणि

त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

व्यास उवाच । भद्रे दृष्यसि गाम्भारि पतान् भ्रातॄन् सखी-
 स्तथा । बभूवुः पितृभिः सार्धं निधिं सुप्रोत्थितानिव ॥ १ ॥ कथं
 दृष्यति कुन्ती च सौभद्रश्चापि दाइवी । द्रोपदी पञ्च पताय
 पितॄन् भ्रातॄंस्तथैव च ॥ २ ॥ पूत्रमेवैष ह्युदये व्यवसायीऽभयश्चम ।
 यद्वाप्ति लोडिनो राज्ञा भवत्या पञ्चयैव च ॥ ३ ॥ न ते योष्या
 महात्मानः सर्व एव नरर्षभाः । सत्रधर्मपराः सन्तस्तथा हि
 निधनं गताः ॥ ४ ॥ भवितव्यमवच्छन्तु सुवकायैर्मनिन्दिते ।
 श्वतेरुस्ततः सर्वे देवभागा महीतलम् ॥ ५ ॥ गम्भारं पुरस्यैव
 पिपासा मुञ्चराक्षसाः । तथा पुण्ड्रजनासैव सिंहा द्विपर्षयोऽपि
 च ॥ ६ ॥ देवाय दानयासैव तथा द्विपर्षयोऽमहाः । तत्र ते
 निधनं प्राप्ताः कुरुक्षेत्रे रणाजिरे ॥ ७ ॥ गम्भारं राज्ञो लोधीमान्
 धृतराष्ट्र इति युतः । स एव मानुषे लोके धृतराष्ट्रः पतिस्तव
 ॥ ८ ॥ पाण्डुं मरुद्व्यादिदि विमिष्टतममश्रुतः । धर्मस्यांघो-
 ऽभवत् सत्ता राजा सैव युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ कलिं दुर्योधनं विदि
 यकुलिं दापयं तथा । दुःशासनादीन् विदि त्वं राजसान् शुभ-
 दर्शने ॥ १० ॥ मरुद्व्यादीमसेनं ब्रह्मवन्तमरिन्दमम् । विदि
 सन्तु नरवृषिमिमं पाण्डुं धनञ्जयम् ॥ ११ ॥ नारायणं ह्युषो-
 के प्रमथिष्यन्तो यमजो तथा । दिधा कृत्वात्मनो द्विभारिद्यं तपतां
 वरम् ॥ १२ ॥ लोकांश्च तापवानं वै विदि कथंश्च शोभने । यः
 स वै पाण्डु उद्धतः संदर्पजननस्तथा ॥ १३ ॥ यत्र पाण्डाः

हावादी वतः प्रहृभिर्महारथैः । स सोम इव सोमश्री वीगादीना-
भवहिवा ॥ १४ ॥ शौषया सह संभूतं वृष्ट्युत्सव पावकात् ।
यन्मेर्भागं शुभं विधिं राक्षसन्तु चिच्छिन्नम् ॥ १५ ॥ शौष्यं
वृष्टसतेर्भागं विधिं शौण्डिह्यं वृष्टजम् । भौषण्यं विधिं गात्रैर्ब-
वसं मानुषतां गतम् ॥ १६ ॥ एवमेते महाप्राज्ञे देवा मानुष-
मेव हि । ततः पुनर्गताः स्वर्गं कृते कर्मणि योमने ॥ १७ ॥
यच्च वै हृदि सर्वेषां दुःखमेतच्चिरं स्थितम् । तदयं व्यपनेष्यामि
परस्त्रीकृताहवात् ॥ १८ ॥ सर्वे भवन्तो गच्छन्तु नदीं भागीरथीं
प्रति । तत्र द्रक्ष्यथ तान् सर्वान् ये हतास्मिन् रणाजिरे ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । इति व्यासस्य वचनं श्रुत्वा सर्वे जन-
स्तदा । महता सिंहनादिन गङ्गामभिमुखो बभूवुः ॥ २० ॥ वृत्त-
राहस्यं समागत्यः प्रयवौ सह पाण्डवैः । संहितो मुनिपार्श्वे-
र्गन्धर्वैश्च समागतैः ॥ २१ ॥ ततो गङ्गां समासाद्य क्रमेण स जना-
र्थवः । निवासमकरोत् सर्वो बभ्राप्रीतिं बभ्रासुखम् ॥ २२ ॥
राजा च पाण्डवैः सार्धमिष्टे देये सहानुगः । निवासमकरोद्धीमान्
सखीहृदपुरःसरः ॥ २३ ॥ जगाम तद्दृष्ट्वापि तेषां वर्धयतं बभ्रा ।
निष्ठां प्रतीक्षमाणां दिदृक्षूणां मृतामृषान् ॥ २४ ॥ यथ पुष्यं
गिरिशरवस्तमभ्यगमद्रविः । ततः कृतरभिषिकास्तो नैयं कर्म
समाचरन् ॥ २५ ॥

इत्यायमवाधिकपर्वणि पठदर्शनपर्वणि

एकविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो निष्ठायां प्राप्तायां कृतवावाङ्मिक-
श्रिताः । व्यासमभ्यगमन् सर्वे ये तत्रासन् समागताः ॥ १ ॥ वृत्त-
राहस्यं समागताः पाण्डवैः संहितस्तदा । शुचिरेकमनाः सार्ध-

श्रुतिमिस्त्रैरुपाविषत् ॥ २ ॥ ताभ्याम्बां सह नाथैस्तु रहिताः
 समुपाविषन् । पौरजानपदाश्चापि जनः सर्वो यथावचः ॥ ३ ॥
 ततो व्यासो महातेजाः पुण्यं भागीरथीजलम् । श्रवणाद्भ्रजुहा-
 वाद्य सर्वान् लोकान् महामुनिः ॥ ४ ॥ पाण्डवानाञ्च धी योधाः
 कौरवाणाञ्च सर्वशः । राजानश्च महाभागा नानादिग्गिवांसिनः
 ॥ ५ ॥ ततः स तुमुक्तः शशो जलान्त जनमेजय । प्रादुरानी-
 द्यथा पूर्णं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ६ ॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे भीष्म-
 द्रौण्यपरीगमाः । ससैन्याः सल्ललान्तस्मान् समुत्सृज्य सहस्रशः ॥ ७ ॥
 विराटद्रुपदो चैव सहपुत्रो ससैनिको । द्रौपदीवाय मोभद्रो राक्ष-
 सश्च घटोत्कचः ॥ ८ ॥ कर्णदुर्योधनो चैव शकुनिश्च महारथः ।
 द्रुपामनादयश्चैव धान्तराष्ट्रा महाबलाः ॥ ९ ॥ जारासश्चिभग-
 दन्तो जलसन्धश्च वीथीवान् । भूरियवाः शकः शशो वृषसेनश्च
 सानुजः ॥ १० ॥ लक्ष्मणो राजपुत्रश्च वृष्टद्युम्नस्य चान्वजः ।
 विश्वग्निरुपुत्राः सर्वे च वृष्टकेतुश्च सानुजः ॥ ११ ॥ श्रवणो वृषक-
 थैव राक्षसश्चाप्यलापुधः । वाहिकः सोमदन्तश्च शैकितानश्च
 पार्थिवः ॥ १२ ॥ एते चास्ये च बहवो बह्वसाद्ये न शीरिताः ।
 सर्वे भास्वरदिहास्ते समुत्सृज्य जलान्ततः ॥ १३ ॥ यस्य शीरस्य यो
 वैशो यो ध्वजो यश्च वाहनम् । तेन तेन व्यदृश्यन्त समुपेता नरा-
 क्षिपाः ॥ १४ ॥ दिव्याम्बरधरः सर्वे सर्वे भ्राजिष्णुकुण्डलाः ।
 निर्वैरा निरहङ्कारा विगतक्रोधमत्सराः ॥ १५ ॥ गन्धर्वैरुपगीयन्त
 स्तुवमानाश्च कन्दिभिः । दिव्यमाख्याम्बरधरा वृताद्याम्बरवाहिनोः
 ॥ १६ ॥ वृतराष्ट्रस्य च तदा दिव्यं चतुर्नराक्षिप । मुनिः सत्य-
 वतीपुत्रः प्रीतः प्रादात्सपोत्रलात् ॥ १७ ॥ दिव्यश्चानवलीपेता
 गाभ्यारो च यथस्त्रिणी । इदम्यं पुत्रांस्तान् सर्वान् धी चास्योऽपि
 हृषे हताः ॥ १८ ॥ तद्दृष्टुमन्विच्छन् सुमहत्सोमहर्षिणम् । विजित
 श्रुतः सर्वो दृष्टवानिनिषिद्धशः ॥ १९ ॥ तद्दृष्टुमन्विच्छन्

परीनराजसम् । आश्रयभूतं दृष्टे चित्रं पटगतं वचा ॥ २० ॥
 इतरादृस्तु तान् सर्वान् पश्यन् दिव्येन चक्षुषा । मुमुदे भरतश्रेष्ठ
 भादात्तस्य वै मुनेः ॥ २१ ॥

इत्याश्रमवासिकपत्रेण पुनरुक्तं पत्रेण

रात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते पुरुषश्रेष्ठाः समाजस्रुः पर-
 स्परम् । विगतक्रोधमानस्योः सर्वे विगतकल्मषाः ॥ १ ॥ विधिं
 परममाख्याय ब्रह्मर्षिविहितं शुभम् । संहृष्टमनसं सर्वे दिवलीक
 इवामराः ॥ २ ॥ पुत्रः पित्रा च माता च भार्याश्च पतिभिः सह ।
 भ्राता भ्राता सरदा चैव सख्या राजन् समागताः ॥ ३ ॥ पाण्डवास्तु
 महेष्वासं कर्षं सौभद्रमेव च । संप्रहर्षात् समाजस्रुर्द्विपदेवांश्च
 सर्वेषु ॥ ४ ॥ ततस्ते प्रीयमाना वै कर्षन् सह पाण्डवाः । समेषु
 पृथिवीपालं सौहृद्ये च स्थितांभवन् ॥ ५ ॥ परस्परं समागम्य
 बोधास्ते भरतर्षभ । मुनेः प्रसादान्ने श्रेष्ठं सतिवा नष्टमन्यवः
 ॥ ६ ॥ यसौहृदं परित्यज्य सौहृद्ये पर्येष्वस्थिताः । एवं समा-
 गताः सर्वे कुरुभिर्वाश्ववै सह ॥ ७ ॥ पुत्रैश्च पुरुषश्रेष्ठाः कुर-
 वोऽप्ये च पार्ष्णिवाः । तां रात्रिमखिलाभेन विहृत्स्य प्रीतमानसाः
 ॥ ८ ॥ मेनिरे परितोषिणो नृपाः स्वर्गसदो यथा । नात्र घोक्रो
 भवं त्रासे नारतिनायगोभयत् ॥ ९ ॥ परस्परं समागम्य
 बोधानां भरतर्षभ । समागतास्ताः पितृभिर्भ्रातृभिः पतिभिः
 सुतैः ॥ १० ॥ मुदं परमिकां प्राप्य नार्थीं दुःखमयाव्यजन् । एकां
 रात्रिं विहृत्स्यैव ते वीरास्ताश्च योषितः ॥ ११ ॥ यामन्त्रशामन्वी-
 ण्यमाश्रित्य ततो जस्रु यज्ञागतम् । ततो विमर्जयामास लोकां-
 स्तान्मुनिपुङ्गवः ॥ १२ ॥ स्रग्वान्तं हेताश्वैव प्रेक्षतामेव तेऽभवन् ।

अथवाच महात्मानः पुण्यां भागीरथीं नदीम् ॥ १३ ॥ अरवाः
 अधजायैव स्वानि वेद्यानि भेजिरे । इवशोकं वसुः केचित्
 केचिद्ब्रह्मसदस्तथा ॥ १४ ॥ केचिच्च वारुषं लोकं केचित् कोविद-
 नापु वन । ततो वैवस्वतं लोकं केचिच्चैवापु वनं नृपाः ॥ १५ ॥
 राक्षसानां पिशाचानां केचिच्चाप्युत्तरान् कुक्षन् । विषितगतय-
 यान्ये यानवाप्यामरैः सह ॥ १६ ॥ याजम्भुस्ते महात्मानः सवाहाः
 सपदानुगाः । गतेषु तेषु सर्वेषु बलिलक्ष्मी महासुनिः ॥ १७ ॥
 धर्मधीक्षी महातेजाः कुक्षणां हितकुक्षया । ततः प्रीवाच ताः
 सर्वाः सत्रिया निहतेश्वराः ॥ १८ ॥ या याः पतिवृताल्लोका-
 निच्छन्ति परमस्त्रियः । ता जाह्नवीजलं क्षिप्रमवगाहन्त्यतन्द्रिताः
 ॥ १९ ॥ ततस्तस्य वचः युक्ता यद्दधाना वराङ्गनाः । इत्युत्
 समनुश्राव्य विविशुर्जाह्नवीजलम् ॥ २० ॥ विमुक्ता मानुषैर्हृदि-
 स्ततस्ता भर्तृभिः सह । समाजम्भुस्तदा साध्याः सर्वा एव विद्या-
 म्यते ॥ २१ ॥ एवं क्रमेण सर्वास्ताः शीलवत्यः पतिप्रताः । प्रविश्य
 सत्रिया मुक्ता जम्भुर्भर्तृश्लोकताम् ॥ २२ ॥ दिव्यरूपमायुक्ता
 दिव्याभरणभूयिताः । दिव्यमाख्यास्वरधरा वयासां पत्न्यस्तथा
 ॥ २३ ॥ ताः शीलवृणस्यक्ता विमानस्था गतङ्गमाः । सर्वाः
 सर्वगुणोपेताः स्वस्नानं प्रतिपेदिरे ॥ २४ ॥ यस्य यस्य तु वः
 कामस्तस्मिन् काले बभूव ह । तं तं विशृष्टवान् व्यासी वरही
 धर्मवत्सलः ॥ २५ ॥ तत् शृज्वा नरदेवानां पुनरागमनं नराः ।
 अहृष्टमुद्रितायासन्नानादिप्रगता अपि ॥ २६ ॥ प्रिवैः समागम-
 न्तेषां वः सम्यक् शृणुयान्नरः । प्रियाणि लभति नित्यमिह च
 प्रियं चैव ह ॥ २७ ॥ दृष्टवाभ्रवसंयोगमनायासमनामवन् ।
 अथैतत् आवर्षदिहान् विदुषो धर्मवित्तमः ॥ २८ ॥ स यमः
 प्राप्नुवाञ्जीके परत्र च शुभां गतिम् । साध्यायुक्ता मनुजास्तपो-
 युक्ताश्च भारत ॥ २९ ॥ साध्यापारा इमीपेता दाननिर्भूत-

कल्पयाः । अजयः शुचयः आन्ता चिंशानृतविवाहितः ॥ ३० ॥
आस्तिकाः अह्वानाश्च इतिमन्त्रं मानवाः । शुक्लाश्चैमिदं सर्वं
श्रुवाप्स्यन्ति पराकृतिम् ॥ ३१ ॥

इत्याश्रमवासिकपरं षि पुत्रदर्शनपरं च
तद्विद्विः प्रोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

शैतिरुवाच । एतत् शुक्ला नृपो विद्वान् ऋष्टोऽभूज्जनमेजयः ।
पिनामह्वानां सर्वेषां गमनागमनं तदा ॥ १ ॥ अत्रवीच मुदा युक्तः
पुनरागमनं प्रति । कश्चिन्नु त्यक्तदेहानां पुनस्तद्रूपदर्शनम् ॥ २ ॥
इत्युक्तः स दिजयेष्टो व्यासशिष्यः प्रतापवान् । प्रोवाच वदतां
श्रेष्ठस्त्वं नृपं जनमेजयम् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । अविप्रत्यायः सर्वेषां कर्मणामिति
निश्चयः । कर्मजाणि शरीराणि तथैवाङ्गतयो नृप ॥ ४ ॥ महा-
भूतानि नित्यानि भूताधिपतिसंश्रयात् । तेषाञ्च नित्यसञ्चारी
न विनाशे विद्युज्यताम् ॥ ५ ॥ अनायासकृतं कर्म सत्यश्रेष्ठः
प्रज्ञागमः । आत्मा चैभिः समायुक्तः सुखदुःखमुपाश्रुते ॥ ६ ॥
अविनाशस्तथा युक्तः श्रेष्ठश्च इति निश्चयः । भूतानामात्मको
भावो यथासौ न विद्युज्यते ॥ ७ ॥ वावञ्च शीघ्रते कर्म तावत्सख
सखपता । शीघ्रकर्मा नरो लोके खपान्यत्वं निवच्छति ॥ ८ ॥
नानाभावास्तथैकत्वं शरीरं प्राण्य संश्रिताः । भवन्ति ते तथा
नित्याः पद्मगर्भायं विज्ञानताम् ॥ ९ ॥ अश्रमेधे श्रुतिशेवमश्र-
संश्रपनं प्रति । लोकान्तरगता नित्यं प्राणा नित्यं शरीरिण्याम्
॥ १० ॥ अहं हितं वदाम्येतत् प्रियश्रेष्ठव पाषिंव । दिव्याना
हि पञ्चानः श्रुतास्ते वशसंस्तरे ॥ ११ ॥ आहृतो वत्र यशस्ते
तन्नर्हिवा हितस्तत्र । यदा समन्विता दिवाः पशूनां गमनेच्छराः

॥ १२ ॥ गतिमस्तच्च तिमिषा नाम्ने नित्या भवन्त्युत । नित्येऽस्मिन्
 पक्षके वर्गे नित्ये चात्मनि पूर्यथः ॥ १३ ॥ अस्मन्मानावमासीर्गं
 वः पश्यति वृषावतिः । विद्योमी घोचतेऽत्यर्थं स वाच इति वि
 मतिः ॥ १४ ॥ विद्योमी होषदर्शी वः संखीर्गं स विवक्षयेत् ।
 असहे कङ्कमी नास्ति दुःखं भुवि विद्योगजम् ॥ १५ ॥ परापरच-
 ख्यपरो नाभिमानाद्दुर्दौरितः । अपरचः परां बुद्धिं चात्मा
 मोहादिमुच्यते ॥ १६ ॥ अदर्शनादपि ततः पुनश्चादर्शनं गतः ।
 नाहं तं वेद्मि नाहो मां न च मैःस्ति विरागता ॥ १७ ॥ येन येन
 घरीरेण करोत्ययमनीश्वरः । तेन तेन घरीरेण नदवश्वमुपा-
 ष्यते ॥ १८ ॥ मानसं मनसाप्रीति घरीरेण घरीरेवान् ॥ १९ ॥

दृष्ट्याश्रमवामिकपर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । अदृष्ट्वा तु नृपः पुत्रान् दर्शनं तिलञ्च-
 वान् । ऋषिः प्रसादात् पुत्राणां स्वरूपाणां कुरुदण १ ॥ स
 राजा राजधर्मांश्च ब्रह्मोपनिषदन्तथा । अत्राप्रवाग्भरयेत्तो बुद्धि-
 निवचनेव च ॥ २ ॥ विदुरस्य मन्त्रापाप्नो ययो सिद्धिं तपोव्रजात् ।
 घृतराट्टः समासाद्य व्याघ्रश्चैव तपस्विनम् ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच । ममापि वरदो व्याप्तो दर्शयेत् पितरं
 यदि । तद्रूपवेद्ययसं यद्दृष्ट्वा सर्वमेव ते ॥ ४ ॥ प्रियं मे स्यात्
 कृतार्थस्य स्यामहं कृतनिष्ठयः । प्रसादादपिमुखास्य मम कामः
 सन्नुध्यताम् ॥ ५ ॥

श्रीतिरुवाच । दृष्ट्वास्तु तस्मिन् नृपे व्यासः प्रतापवान् ।
 प्रसादमकरोत्प्रीमानानयश्च परिचितम् ॥ ६ ॥ ततस्तद्रूपवच-
 नागतं नृपतिं दिवः । श्रीमन्तं पितरं राजा दर्शय जनमेजयः

३७ ॥ श्रीकृष्ण महात्मानं पुत्रानं चास्य ऋषिष्वम् । अनाया-
 धि बभूवुश्च राजस्तांश्च इदं च ॥ ८ ॥ ततः सोऽवभृशे राजा
 मुदितो जनमेजयः । पितरं स्थापयामास स्वयं सखी च पार्थिवः
 ॥ ९ ॥ स्थात्वा स नृपतिर्विप्रमास्तीकमिदमब्रवीत् । वावावर-
 कुक्षीत्पत्नं अरन्कारुसुतं तदा ॥ १० ॥ आस्तीक विविधाश्चर्यो
 यश्चोऽवमिति मे मतिः । वदद्यावं पिता प्राप्ते मम शोकप्रस्था-
 यनः ॥ ११ ॥

पास्तीक उवाच । ऋषिर्देवायमी यत्र पुराणस्तपसो निधिः ।
 वधे कुरुकुलश्चेष्ट तस्य लोकावुभो जितो ॥ १२ ॥ श्रुतं विचित्र-
 माख्यानं श्रुत्वा पाण्डवनन्दन । सर्पाश्च भक्षसाज्जीता गतश्च पद्वीं
 पितुः ॥ १३ ॥ कश्चिन्नक्षत्री मुक्तः सत्यत्वान्नत्र पार्थिव । ऋषयः
 पूजिताः सर्वे गतिर्दृष्टा महात्मनः ॥ १४ ॥ प्राग् स विपुलो धर्मः
 श्रुत्वा पापविनाशनम् । त्रिमुक्ती क्लृप्त्यन्विहृदारजनदर्शनात्
 ॥ १५ ॥ धी च पश्यधरा धर्मं सदृत्तस्त्वयश्च ये । वान् दृष्ट्वा हीयन्ते
 पापं तेभ्यः कार्या नमश्क्रिया ॥ १६ ॥

सीतिरुवाच । एतन् श्रुत्वा हिजश्चेष्टात् स राजा जनमे-
 जयः । पूजयामास तमृषिमनुमान्य पुनः पुनः ॥ १७ ॥ पप्रच्छ
 तमृषिश्चापि वैशम्पायनमभ्युत्तम् । कथावशेषं धर्मेशो वनवासस्य
 सत्तम ॥ १८ ॥

इत्यश्रमवासिकपर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

जनमेजय उवाच । दृष्ट्वा पुत्रांस्तथा फौत्रान् सानुबन्धन्
 जनाधिपः । उत्तराष्ट्रः किमक्रोश्राजा चैव युधिष्ठिरः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । तदृष्ट्वा महदाश्चर्यं पत्राणां दर्शनं नृपः ।

द्रोणोक्तः क राजर्षिः पुनराश्रममागमत् ॥ २ ॥ इतरस्तु जनः
 सर्वस्तो वै परमर्षवः । प्रतिजम्बुवैद्याकामं हृतराष्ट्राभ्यनुचया
 ॥ ३ ॥ पाण्डवास्तु महात्मानो सधुन्वुविष्ठपैनिकाः । पुनर्जम्बु-
 नंदात्मानं सद्दारास्तं महीपतिम् ॥ ४ ॥ तमाश्रमपदं धीमान्
 ब्रह्मर्षिर्षीकपूजितः । मुनिः सत्यवतीपत्नी हृतराष्ट्रमभायत ॥ ५ ॥
 हृतराष्ट्र महाबाहो शृणु कौरवमन्दन । श्रुतास्ते ज्ञानवृद्धाना-
 ष्ठीपां पश्यकर्मणाम् ॥ ६ ॥ शक्राभिजनवृद्धानां त्रैलोक्य-
 वेदिनाम् । धर्मज्ञानां पुराणानां वदतां विविधाः कथाः ॥ ७ ॥
 मा क्व शोके मन कार्षीर्हिष्टे न व्यथते बुधः । श्रुतं देवदहस्यस्ते
 नारदाहेवदर्शनात् ॥ ८ ॥ गतास्ते स्रष्टवर्मण्यं यस्त्रपूतां गतिं
 शुभाम् । यथा दृष्टास्त्वया पुत्रास्तथा कामविचारिणः ॥ ९ ॥
 युधिष्ठिरस्त्वयं धीमान् भवन्तमनुवृष्यते । संहितो भ्रातृभिः सर्वैः
 सद्दारः ससुहृत्पुत्रः ॥ १० ॥ विमर्जयैनं यत्किञ्च स्वराज्यमनु-
 प्रासताम् । मासः सम्भिकस्तेषामनीतो वसतां वने ॥ ११ ॥ एतच्चि-
 नित्यं यत्रे न पदं रक्ष्यं नराधिप । बह्वप्रत्यधिकं श्वेतद्राक्ष्यं नाम
 कुहुरह ॥ १२ ॥ इत्युक्तः कौरवो राजा व्यासेनात्पुत्रो जया ।
 युधिष्ठिरमथाश्रय वाम्नी वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥ अज्ञानघ्नी
 मद्रस्ते शृणु मे भ्रातृभिः सह । तत्प्रसादात्सहीपात्त शोको
 नात्मान् प्रसाधते ॥ १४ ॥ इमे चाहं जया पुत्र पुत्रेव गजराज्ये ।
 नाथेनाद्गुगतो विद्वान् प्रियेषु परिवर्तिना ॥ १५ ॥ प्राप्तं पुत्रफलं
 जस्रः प्रीतिर्मे परमा जयि । न मे मन्युर्महाबाहो गम्यतां पुत्र
 ना चिरम् ॥ १६ ॥ भवन्तश्चेह संप्रेक्षा तपो मे परिहीयति । तपो-
 युक्तं शरीरञ्च त्वां दृष्ट्वा धारितं मनः ॥ १७ ॥ मातरो ते तस्यै-
 धिमे शीर्षमर्षकृताग्रने । मम तुल्यप्रति पुत्र न चिरं वर्तयिष्यतः
 ॥ १८ ॥ दुर्मोहनप्रभृतयो दृष्ट्वा शोकान्तरं गताः । व्यासस्य
 श्वको वीर्याश्रयतश्च समागमात् ॥ १९ ॥ प्रवीजनस्तु निर्द्वन्द्वं

जीवितस्य ममानव । उग्रं तपः समाख्यास्ये तमनुशातुमर्हसि
॥ २० ॥ तथ्यद्य पिण्डः कीर्त्तिश्च कुलश्रेष्ठं प्रतिष्ठितम् । श्वी काथ
वा महाबाहो गम्यतां पुत्र मा चिरम् ॥ २१ ॥ राजनीतिः सुबहुशः
श्रुता ते भरतर्षभ । मन्देष्ट्यं न पश्यामि कृतं मे भवता प्रभो ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तवचनन्तन्तु नृपो राजानमब्रवीत् ।
न मामर्हसि धर्मश्च परित्यक्तमनागमम् ॥ २३ ॥ कामं गच्छन्तु
मे सर्वे भ्रातराः सुवराकृता । भवन्तमहमन्विष्ये सातरी च यत-
व्रतः ॥ २४ ॥ तमुवावाथ गांधारी मैत्रं पुत्र शृणुष्व च । त्वय्य-
धीनं कुरुकुल पिण्डय श्वशुरस्य मे ॥ २५ ॥ गम्यतां पुत्र पथ्याप्त-
मेतावत् पूजिता वयम् । राजा यदाह तत् कार्यं त्वया पुत्र
पितुर्वचः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः स तु गांधार्या कुन्तीभिर्ममा-
पत । स्नेहवाप्याकुली नेत्रे प्रसृज्य रुदतो वचः ॥ २७ ॥ विम-
ज्जयति मां राजा गांधारी च यमस्विनी । भवत्यां बद्धचित्तस्तु
कथं यास्यामि दुःस्वितः ॥ २८ ॥ न चोत्सहे तपोविभ्रं कर्तुं ते
धर्मचारिण । तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ २९ ॥
ममापि न तथा राज्ञि राज्ये बुद्धिर्यथा पुरा । तपस्येवानुरक्तं
मे मनः सदात्मना तथा ॥ ३० ॥ शून्येयञ्च भक्षो कृतस्त्रा न मे
प्रीतिकरी शुभे । वास्यवानः परिचीणा बलं नो न यथा पुरा
॥ ३१ ॥ पाद्भालाः सुभ्रमं चीणाः कथामात्रावर्षिताः । न तेषां
कुलकर्त्तरि कश्चित् पश्याम्यहं शुभे ॥ ३२ ॥ सर्वे हि भक्तसा-
न्वीतास्ते द्रोणेन रणाजिरे । अवशिष्टाय निहता द्रोणपुत्रेण
वै निधि ॥ ३३ ॥ चिदयश्चैव मत्स्याश्च दृष्टपूर्वास्तथैव नः । केवलं
दृष्ट्वा चक्रञ्च वासुदेवपरिग्रहात् ॥ ३४ ॥ बद्धुक्षा स्वातुमिच्छामि
धर्मायं नार्थहेतुतः । यिवेन पश्य नः सर्वान् दुर्लभं तव द्रष्टु-
नम् ॥ ३५ ॥ अविपश्चं च राजा हि तीव्रं चारपस्यते तवः ।

इतत् सुता महाबाहुः सहदेवो युधां पतिः ॥ ३६ ॥ युधिष्ठिर-
 सुवाचैवं जाम्बव्यकुसुमलोचनः । नोत्सहेऽहं परित्यक्तुं मातरं
 भरतर्षभ ॥ ३७ ॥ पतियातु भवान् क्षिप्रं तपस्तपस्याःस्यर्द्धं विभो ।
 इहैव शोषयिष्यामि तपसेदं कलिपरम ॥ ३८ ॥ पादशुश्रूषणे रक्ती
 राशो मातास्तधानयोः । तनुवार ततः कुन्ती परिश्वस्य महा-
 भुजम् ॥ ३९ ॥ गम्यतां पुत्र मैवं त्वं वीरः कुरु वीरो मम । यागमा-
 वः शिवाः सन्तु स्वस्था भवतः पुत्रकाः ॥ ४० ॥ उपरोधी भवे-
 द्विमस्माकं तपसः कृते । तत्कुरुहपादव्रता व हीयियं तपसः
 परात् ॥ ४१ ॥ तस्मात् पुत्रक गच्छ त्वं शिशुमन्वृत्र नः प्रभो !
 एवं संस्तुश्रितं वाक्यैः कुन्त्या वृद्धविधैर्मनः ॥ ४२ ॥ सहदेवस्य
 राजेन्द्र राज्ञश्चैव विधिपतः । ते माता समाज्जाता राज्ञा व
 कुरुष्मन्वाः । अभिवाद्य कुरुष्यं द्रुमामन्वयितुमारभन् ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । राज्यं प्रति गमिष्यामः शिवेन प्रति-
 नन्दिताः । यतुष्मन्तस्त्वदा राजन् गमिष्यामी विक्रमघ्नाः ॥ ४४ ॥
 एवमुक्तः स राजविधैर्मराज्ञा महात्मना । यतुजज्ञे स कौरव्य-
 मभिनन्द्य युधिष्ठिरम् ॥ ४५ ॥ भीमञ्च वलिनां त्रै हं सान्द्रब्रामास
 पार्थिवः । स चास्य सम्यग्ब्रुवाधी प्रत्यपद्यत वीर्यवान् ॥ ४६ ॥
 अर्जुनश्च समाश्रित्य वभौ च पुरुषर्षभो । यतुजज्ञे सं कौरव्यः
 परिश्वज्याभिनन्द्य च ॥ ४७ ॥ गाभ्राण्यां चाभ्यनुष्मताः कृत-
 पादाभिवादानाः । जनन्या समुपाघाताः परिसुकाय ते नृपम् ॥ ४८ ॥
 चक्रुः प्रदक्षिणं सर्वे वल्गा इव निवारणे । पुनः पुनर्निरीचन्तः
 प्रवक्रुस्तो प्रदक्षिणम् ॥ ४९ ॥ द्रोपकीप्रमुखायैव सर्वाः कौरव-
 षोषितः । न्यायतः श्वशुरे त्वन्निं प्रयुज्य प्रव्ययुस्तन ॥ ५० ॥
 श्वश्रूण्यां समनुष्मताः परिश्वज्याभिनन्दिताः । मन्दिशार्थेति-
 कर्तव्यं प्रथमुर्मर्त्तुभिः सह ॥ ५१ ॥ ततः प्रजज्ञे निन्दः सूतानां
 बुध्यतामिति । उद्गाण्यां क्रोशताश्चमपि हयानां क्षेपतामपि ॥ ५२ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा सदारः सहसैनिकः । नगरं चास्तिनपुरं
पुनरायात् सवासवः ॥ ५३ ॥

इत्याश्वमेदिकपर्वेण पुत्रदर्शनपर्वेण युधिष्ठिरप्रत्यागमने
षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ समाप्तोऽयं पुत्रदर्शनपर्वः ॥

अथ नारदागमनपर्वः ।

वैशम्पायन उवाच । दिवसोपनिवृत्तेषु पाण्डवेषु बटच्छ्रवा ।
दिवर्षिर्गारुडो राजन्नाजगाम युधिष्ठिरम् ॥ १ ॥ तमभ्यर्च्य महा-
वाङ्मः कुरुराजो युधिष्ठिरः । दानीनं परिविश्रुत्तं प्रोवाच बहतां
वरः ॥ २ ॥ चिरान्न नानुपश्यामि भगवन्तमुपस्थितम् । कश्चित्ते कुण्डलं
विप्र शुभं वा प्रद्युपस्थितम् ॥ ३ ॥ के देवाः परिदृष्टास्ते किञ्च कार्यं
करामि ते । तद्ब्रूहि दिजमुख्यस्त्वं त्वं ह्यस्माकं परा गतिः ॥ ४ ॥
नारद उवाच । चिरदृष्टोऽसि मत्प्रेजमागतोऽहं तपोवनात् ।
परिदृष्टानि तीर्थानि गङ्गा चैव मया त्वप ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । वदन्ति परुषा मेऽद्य गङ्गातीरनिवासिनः ।
धृतराष्ट्रं महात्मानमास्त्रियं परमं तपः ॥ ६ ॥ परिदृष्टस्त्वया
तत्र कुण्डलो म कुरुदहः । गाभ्यारो च पृथा चैव सूतपुत्रश्च
सञ्जयः ॥ ७ ॥ कथञ्च वर्तते चाद्य पिता मम स पायिवः । योतु-
मिच्छामि भगवन् यदि दृष्टस्त्वया त्वपः ॥ ८ ॥

नारद उवाच । स्थिरीभूय महाराज शृणु वृत्तं यथातथम् ।
वद्यापुत्रश्च दृष्टश्च मया तस्मिन्तपोवने ॥ ९ ॥ वनरामनिवृत्तेषु
भवत्स कुरुनन्दन । कुरुक्षेत्रात् पिता तुभ्यं गङ्गाद्वारं ययौ त्वप
॥ १० ॥ गाभ्यार्यो महितो धीमान् बभूवा कुरुया समन्वितः ।
सञ्जयेन च सूतेन गामिहोत्रः सयाजकः ॥ ११ ॥ आतस्थे स
तपस्वीव्रं पिता तव तपोवनः । शौचां मुखे समाहाय वायुभक्ष्यो-

ऽभवन्निः ॥ १२ ॥ वने स मुनिभिः सर्वैः पूज्यमानो महातपाः ।
 व्रगस्त्रिमात्रघेषः स घस्त्रासानभवन्नृपः ॥ १३ ॥ गांधारी तु
 कबाहारी कुन्ती मासीपवासिनौ । सञ्जयः पृष्ठभक्तेन वनेबा-
 नास भारत ॥ १४ ॥ यन्नीस्तु वाजकास्तत्र अद्भुतुर्विधिवत् प्रभो ।
 दृश्यतो दृश्यतश्चैव वने तस्मिन् नृपस्य वै ॥ १५ ॥ पनिकेताऽथ
 राजा रु दभूव वनगोचरः । ते चापि सहिते देव्यौ सञ्जयस्य
 तमन्वयुः ॥ १६ ॥ सञ्जयो नृपतेर्नता समेषु रिपमेषु च । गांध्या-
 य्याथ पृथा राजन् चभुरासीदनिन्दिता ॥ १७ ॥ ततः कदाचि-
 द्दहायाः कच्छे स नृपसत्तमः । गङ्गायामाप्रतो धीमानायनाभि-
 मुखोऽभवत् ॥ १८ ॥ अथ वायुः समुद्रतो दावानिरभवन्नृपान् ।
 ददाह तदनं सर्वं परिदृष्ट्य समन्ततः ॥ १९ ॥ दृष्ट्यत्सु मृगयद्येषु
 दिविङ्गेषु समन्ततः । वराहाणाञ्च येषु संशयत्सु जलप्रयात्
 ॥ २० ॥ समाविष्टे वने तस्मिन् प्राप्ते व्यसन टलमे । निराहार-
 तया राजा मन्दप्राणविचेष्टित ॥ २१ ॥ यममर्योपमरणे सुकृते
 मातरौ च ते । ततः स नृपतिहृद्वा वङ्गिमायान्तमन्तिक ॥ २२ ॥
 इदमाह ततः सतं सञ्जयं जयतां वरम् । गच्छ सञ्जय यथाग्नि-
 त्वां दहति कश्चिच्चिन् ॥ २३ ॥ वयमथाग्निना युक्ता गमिष्यामः
 परां गतिम् । तमुवाच किलोदित्मः सञ्जयो वदतां वर ॥ २४ ॥
 राजन्मृग्यरदिष्टोऽयं भविता ते तृथाग्निना । न चोपायं प्रपञ्चामि
 मोक्षार्थे जातवेदसः ॥ २५ ॥ यद्वतानन्तरं कार्यं तद्भवान् वक्त-
 नहेति । इत्युक्तः सञ्जयेनेदं पुनराह स पाथिभः ॥ २६ ॥ नय
 सत्यरनिष्टो नो निःसृजानां गृहात् स्वयम् । जलमग्निस्त्वया वायु-
 रथ वापि विकर्षणम् ॥ २७ ॥ तापमानां प्रपश्यन्ते गच्छ सञ्जय
 मा चिरम् । इत्युक्त्वा सञ्जयं राजा समाधाय मनश्शया ॥ २८ ॥
 प्राशुखः सह गांध्यायां कृत्या चोपाविश तदा । सञ्जयस्यं तथा
 दृष्ट्वा प्रदृष्टिगमन्मातरौ ॥ २९ ॥ उवाच चैव मेधावी युद्धाः

ज्ञानमिति प्रभो । ऋषिपुत्रो मनीषी च राजा चक्रोऽस्य तदधः
 ॥ ३० ॥ स निरुध्येन्द्रियग्राममासीन् काष्ठोपमस्तदा । गांधारी
 च महाभाग जननी च पृथा तव ॥ ३१ ॥ दावाग्निना समाबुक्ते
 च च राजा पिता तव । सञ्जयस्तु महामात्रस्तन्माहावाङ्मथत
 ॥ ३२ ॥ गङ्गाकूले मया दृष्टस्तापसैः परिवारितः । स ताना-
 मन्व्य तेजस्यो निवेद्योत्स सर्वेषः । प्रययौ सञ्जयो धीमान् हिम-
 वन्तं महीधरम् ॥ ३३ ॥ एवं स निधनं प्राप्तः कुरुराजो महा-
 मनाः । गांधारी च पृथा चैव जनन्यो ते विशास्यते ॥ ३४ ॥
 बह्वृक्ष्यान्मृज्जवा मया राज्ञः कलेररम् । तयोश्च देव्योरुभयो-
 र्मेवा दृष्टानि भारत ॥ ३५ ॥ तत्र तपोवने तस्मिन् समाजम्-
 स्तपोधनाः । श्रुत्वा राज्ञस्तदा निष्ठां न त्वयोचन् गतीथ ते ॥ ३६ ॥
 तत्रार्थोपमहं सर्वमेतन् परुषसन्तम । यथा च नृपतिर्दृग्धो देव्यो
 ते चेति पाण्डव ॥ ३७ ॥ न शोचितव्यं राजेन्द्र स्वतः स पृथिवी-
 पतिः । प्राप्तान्मन्त्रिसंयागं गांधारी जननी च ते ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतत् श्रुत्वा च सर्वेषां पाण्डवानां महा-
 त्मनाम् । नियानं धृतराष्ट्रस्य शोकः समभवत्कहान् ॥ ३९ ॥ अन्तः-
 पुराणाञ्च तदा महानान्स्वरोऽभवत् । पौराणाञ्च महाराज श्रुत्वा
 राज्ञस्तदा गतम् ॥ ४० ॥ अहो धिगिति राजा तु विक्रुञ्च नृप-
 दुःखितः । ऊर्ध्वबाहूः क्षरन्नातुः प्ररुरोद युधिष्ठिरः । भीमसेन-
 पुरोगाञ्च भ्रातरः सर्वे ऽप्येते ॥ ४१ ॥ अन्तःपुरेषु च तदा सुमहान्
 रुदितस्वनः । प्रादुरासीत्सहाराज पृथां श्रुत्वा तद्यागताम् ॥ ४२ ॥
 तच्च वृक्षं तथा दग्धं हतपुत्रं नराधिपम् । अन्वशोचन्त ते सर्वे
 गांधारीञ्च तर्पित्विनोम् ॥ ४३ ॥ तस्मिन्नुपरते शब्दे मुहूर्त्तादिव
 भारत । निरुद्य वाप्यं धैर्येण धर्मराजोऽब्रवीद्दिदम् ॥ ४४ ॥

इत्याश्वमेधमन्त्रिकपर्वणि नारदागमनपर्वणि वनाग्निना

धृतराष्ट्रादिदाहे महर्षिर्षीऽयावः ॥ ३७ ॥

बुधिशिर उवाच । तथा महात्मनस्तस्य तपस्युषे च वसंतः ।
 घनायस्त्रे च वने तिष्ठत्स्वल्पासु बभूवुः ॥ १ ॥ दुर्विघ्ने वा गति-
 र्ब्रह्मन् पुरुषाणां मतिर्मम । यत्र वैशित्तीर्योऽभौ दृश्य एवं
 वनाग्निना ॥ २ ॥ तस्य पुत्रघने श्रीमद्भगवदाद्भ्यः क्षिनाः । नागा-
 युतबली राजा स दृश्यो हि दवाग्निना ॥ ३ ॥ यं परा पथ्य-
 वीजन्त ताजघ्नन्तैरैरक्षियः । तं गच्छः पथ्यवीजन्त दाशान्निपरि-
 काक्षितम् ॥ ४ ॥ सुब्रह्मागधसङ्घैश्च ययातो वा प्रबोधयते । धरण्यां
 स नृपः शीते पापस्य मम कर्माभिः ॥ ५ ॥ न च शोचामि गान्धारीं
 हतपुत्रां यथाश्रितौम । पत्निलोकनतृणाया तथा भक्तप्रति क्षिताम्
 ॥ ६ ॥ पृथामेव च शोचामि या पुत्रैश्चर्येणुदितम् । उत्सृज्य
 सुमहद्दीप्तं वनवासमरोचयत् ॥ ७ ॥ धियः क्षयमिदमस्माकं धिग्-
 बलं धिक् पराक्रमम् । अत्रघर्भेषु धिगन्धाम्बुजा जीशामहे
 ववम् ॥ ८ ॥ सुसूच्या किल कालस्य गतिरिजरोत्तम । यत्
 समुत्सृज्य राज्यं सा वनवासमरोचयत् ॥ ९ ॥ बुधिशिरस्य जननी
 भीमस्य विजयस्य च । घनायवत् कथं दग्धा इति मया चिन्त-
 वन् ॥ १० ॥ तथा संतपितो वज्रिः खाण्डवे सक्रमाचिना । उप-
 कारमजानन् स हतज्ञ इति मे मतिः ॥ ११ ॥ यत्रादहत स
 भगवान्मातरं सव्यमाचिनः । कृत्वा यो ब्राह्मणच्छ्रेय भिक्षार्थी
 समुपागतः । धिगन्धं धिक् च पादस्य वियुतां सत्यसन्धताम् ॥ १२ ॥
 इदं कटतरं चान्यद्भगन् प्रतिभाति मे । तथाग्निना समायोगो
 यदभूत् पृथिवीपतेः । तथा तपस्विनस्तस्य राजपतेः कौरवस्य
 च ॥ १३ ॥ कथमेवंविधो मृत्युः प्रयास्य पृथिवीमिमाम् । तिष्ठत्सु
 मन्त्रपूतेशु तस्याग्निषु महावने । तथाग्निना समायुक्ती तिष्ठां
 प्राप्तः पिता मम ॥ १४ ॥ मन्ये पृथा वैपमाना क्रमा धमनिसन्तता ।
 हा तात घर्भराजेति समाक्रन्दन्वहाभये ॥ १५ ॥ भीम पथ्याद्बुधि-
 काक्षिणि कैत्राभितामती । समन्ततः परिचिन्ता माताभूत्से देवा

मिना ॥ १६ ॥ सहदेवः प्रियस्तस्वाः पुत्रेभ्योऽधिक एव दुः।
न चैना मोक्षयामास वीरो मादवतीसुतः ॥ १७ ॥ तव श्रुत्वा
रुदुः सर्वे समालिङ्ग्य परस्परम् । पाण्डवाः पञ्च दुःखार्त्ता
भूतामीव युगक्षये ॥ १८ ॥ तेषान्तु परुषेन्द्राणां रुदतां रुदित-
स्वनः । प्रासादाभोगसंग्रहो अन्वरोत्तमोत्तरोदसी ॥ १९ ॥

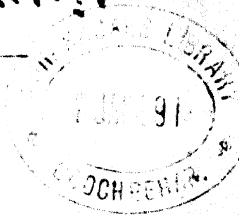
इत्यायमवाधिकपर्वेण नारदागमनपर्वेण युधिष्ठिर-
विस्वापे अष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

नारद उवाच । तामो त्रयामिना दग्धो यथा तत्र श्रुतं मया ।
वैवितवीर्यो नृपतिस्तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ १ ॥ वमं प्रविषतानेव
वायुमक्षेण धीमता । अन्वयः कारयित्तेष्टिसुत्सृष्टा इति नः श्रुतम्
॥ २ ॥ याजकास्तु ततस्तस्य तानन्मोन्निर्जने वने । समुत्सृज्य
वशाकामं जम्भ्भरतमत्तम ॥ ३ ॥ स विद्वहस्तदा वज्रिर्वने तस्मि-
न्वभूत् किल । तेन तरुनमादीप्तमिते ते तापसाश्रुवन् ॥ ४ ॥ स राजा
आह्ववीवक्षे यथा ते कथितं मया । तेनाग्निना समायुक्तः स्वेनैव
वरतर्पणम् ॥ ५ ॥ एवमावेद्यामासुमन्वबस्ते ममानव । ये ते भागी-
रथीतीरे मया दृष्टा युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ एवं स्वेनाग्निना राजा समा-
युक्तो महीपते । मा षोविद्यास्त्वं नृपतिं गतः स परमां गतिम्
॥ ७ ॥ गुरुशुश्रूषया धैव जननी ते जनाधिप । प्राप्ता सुमहतीं
सिद्धिमिति मे श्रुत्वा संशयः ॥ ८ ॥ कर्तुमर्हसि राजन् तेषाम्त्व-
सुदकक्रियाम् । आसुभिः संहितः सर्वैरत इव विधीयताम् ॥ ९ ॥
वैशम्पायन उवाच । ततः स पृथिवीपालः पाण्डवानां धुर-
न्धरः । निश्चयो सहस्रोदर्थः सदारय नरप्रेभः ॥ १० ॥ पौर-
जानपदाश्चैव राजभक्तिपुरस्कृताः । गङ्गां प्रजम्भुरमित्ते वस-
सैकेन संग्रताः ॥ ११ ॥ ततोऽवगाद्य प्रलिखं सर्वे ते नरपुङ्गवः ।
भुशुत्सुरप्रतः कृत्वा ददुस्तोयं महात्मने । गन्धार्थ्याश्च पृथ्याथाश्च

विधिप्रणामगोत्रतः ॥ १२ ॥ घोषं निवर्त्यन्तस्ते ततोऽर्चनगरा-
 दधिः । प्रेषयामास स नरान् विधिप्रणामगोत्रतः ॥ १३ ॥
 गङ्गाद्वारं नरश्च ह्येव दृष्टोऽभवत्तपः । तत्रैव तेषां कुल्यानि
 गङ्गाद्वारेऽन्वयात्तदा । कन्तव्यानीति पुरुषान् दत्तद्विद्यान् मही-
 पतिः ॥ १४ ॥ दाद्वेष्टेऽहनि तेषु स हतघोषो नराधिपः । ददौ
 चाक्षानि विधिवत् दक्षिणावन्ति पाण्डवः ॥ १५ ॥ हतराहुं
 समुद्दिष्ट ददौ न पृथिवीपतिः । सुवर्णं रजतं गावश्च यथायं
 सुमहाधनाः ॥ १६ ॥ गन्धार्थैश्च तेजस्वी पृथावाव पृथक्
 पृथक् । संकीर्त्तयामासो राजा ददौ हानमकुत्तवम् ॥ १७ ॥
 वी वदिकृत्ति यावच्च तावत् स क्षमते नरः । धनं भोजनं वानं
 मणिरत्नमथो धनम् ॥ १८ ॥ वानमाच्छादनं भोगान् दासीश्च
 समक्षकृताः । ददौ राजा समुद्दिष्ट ततोऽर्चनगोत्रतः ॥ १९ ॥
 ततः स पृथिवीपालो दत्त्वा यथाह्यन्यतेऽयम् । प्रविशेत्त पुरं राजा
 नगरं वारणाञ्जयम् ॥ २० ॥ ते चापि राजवचनात् पुरुषा धी-
 गताभवन् । संकल्प्य तेषां कुल्यानि पुनः प्रख्यागमंस्ततः ॥ २१ ॥
 मात्स्येऽथैव विविधैश्चैविला यथाविधि । कुल्यानि तेषां संदोष्य
 तदाचक्षुर्महीपतेः ॥ २२ ॥ समाख्यास्य तु राजानं धर्मात्मानं
 युधिष्ठिरम् । नारदोऽप्यगमद्राजम् परमप्रियंयेष्वितम् ॥ २३ ॥
 एवं कर्षास्वतीतानि हतराहुस्य धीमतः । वनवासे तथा वीथि
 नगरे ह्यथ च ॥ २४ ॥ हतपुत्रस्य संप्राप्तिं दानानि ददतः
 चरा । प्रातिवस्वन्भिद्राणां भ्रातृणां स्वजनस्य च ॥ २५ ॥
 युधिष्ठिरस्तु वृषतिर्नातिद्रीतमनास्तदा । धारयामास तदाह्व्यं
 निश्चतप्रातिवास्ववः ॥ २६ ॥ तथासमवासिकीं तु परीक्ष्यपि समा-
 दितः । मन्थमाख्यादिभ्युक्तं हविष्यं भोजयिद्विद्यान् ॥ २७ ॥
 दत्त्वाऽसमवासिकपर्वणि नारदागमनपर्वणि जन-
 चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ समाप्तश्चेहं पाश्चमनासिकपर्वम् ।

श्रीमहाभारतम् ।

मौजलपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्जैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

वैशम्पायन उवाच । पङ्क्तिं ये स्वयं सम्प्रापे वर्षे कीरवनन्दनः ।
दृश्यं विपरीतानि निमित्तानि युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ ववुर्वाताश्च
निर्घाता रुक्षाः शर्करवर्षिणः । अपसव्यानि शकुना मण्डलानि
प्रचक्रिरे ॥ २ ॥ प्रत्यगूह्यमंघानद्यो दिशो नीहारसंभवाः । उल्का-
बाह्वारवर्षिण्यः प्रापतन् मगनाद्भुवि ॥ ३ ॥ आदित्यो रजसा
राजन् समरञ्जन्तमण्डलः । विरश्मिरुदये नित्यं कवन्धैः सम-
दृश्यत ॥ ४ ॥ परिवेषाय दृश्यन्ते दारुणाश्चन्द्रसूर्ययोः । त्रिवर्षाः
श्यामरुक्षान्तास्तथा भस्कारुणप्रभाः ॥ ५ ॥ एते चान्ये च बहव
उत्पाता भयघ्नस्मिन् । दृश्यन्ते बहवो राजन् हृदयोहेमकारकाः
॥ ६ ॥ कस्यचित्स्वयं कालस्य कुरुराजो युधिष्ठिरः । शुश्राव
वृष्णिचक्रस्य मौपक्षे कदनं कृतम् ॥ ७ ॥ विमुक्तं वासुदेवञ्च युष्मा
रामञ्च पाण्डवः । समानीयाब्रवीद्भ्रातॄन् किं करिष्याम इत्युत ॥ ८ ॥
परस्परं समासाद्य ब्रह्मदण्डबलात् कृतान् । वृथोन् विनष्टांस्ते
युष्मा व्यथिताः पाण्डवाभवन् ॥ ९ ॥ निधनं वासुदेवस्य समुद्र-
स्यैव शीघ्रणम् । वीरा न सहस्रस्तस्य विनाशं शार्ङ्गधन्वनः ॥ १० ॥
मौपक्षं ते समाश्रित्य दुःखशोकसमन्विताः । विषया हृतसङ्कल्पाः
पाण्डवाः समुपाविशन् ॥ ११ ॥

जनमेजय उवाच । कथं विनष्टा भगवन्महा वृष्टिभिः सदा ।
पश्यतो वासुदेवस्य भोजार्थैव महारथाः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रहृविंशत्य ततोऽपि वृथीनामनयो
महान् । एतान्वां मुपलैस्ते तु निजघ्नः कालबोदिताः ॥ ११ ॥

जनमेजय उवाच । केतानुग्रहास्ते वीराः सयं वृथाश्रका
गताः । भोजार्थं दिजवर्ये खं विस्तरेण वदस्व मे ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । विष्टामित्रश्च कश्यपश्च नारदश्च तपो-
धनम् । भारणापमुखा वीरा वदशुर्दरकां गतान् ॥ १५ ॥ तै

तान् शस्त्रं परस्कृत्य भद्रशिल्पा स्त्रियं यथा । एतद्वत्पुंसंगम्य
देवदृष्टनिपीडितः ॥ १६ ॥ इयं स्त्री पलकामस्य पथोरमित-

तेजसः । ऋषयः साधु जानीत किमिदं जनविद्यति ॥ १७ ॥
इत्युक्त्वास्ते तदा राजन् विपलकाप्रथपिताः । प्रयत्नवंस्तन्नमनी

वत्तत् शृणु नराधिप ॥ १८ ॥ वृथाश्रकविनाशाय मुपखं वीर-
भावसम् । वासुदेवस्य दायादः शम्भोऽयं जनविद्यति ॥ १९ ॥

एतन् वृवं सुदुर्हता दृग्गन्धा जातमन्यवः । उच्छेत्तारः कुलं कृत्य-
कृते रामजनाहिनौ ॥ २० ॥ समुद्रं यास्यति श्रीमांस्वका दिवं

चक्षामुषः । जरा कृष्णं महात्मानं यवानं भुवि भेत्स्यति ॥ २१ ॥
इत्युक्त्वस्ततो राजन् पलकास्तेषु रात्मभिः । मुनयः क्रोधरक्ताद्याः

समीच्याय परस्परम् । तयोक्त्वा मुनयस्ते तु ततः केचनमभ्ययुः
॥ २२ ॥ यथाब्रवीत्तदा वृथीन् युक्तेषु मधुसूदनः । यन्तथी

भतिमांस्तस्य भवितव्यं तथेति तान् ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वा हृषीकेशः
प्रविवेक्य पुरं तदा । कृतान्तमन्यया नैच्छत् कर्तुं स जगतः प्रभुः

॥ २४ ॥ श्लोभूतेऽय ततः शम्भो मुपलं तदसूत वै । धेन वृथा-
श्रककृत्ते पुरुषा भक्त्यात् कृताः ॥ २५ ॥ वृथाश्रकविनाशाय

क्रिपुदरपतिम् मदत् । असूत शपञ्च वीरं तच्च राक्षे न्यवेदयत्
॥ २६ ॥ विपलकपलका राजा सृष्ट्य वर्षमकारवत् । तच्चक्षुं शगरे

वापि प्राचिपन् पुरुषा नृप ॥ २७ ॥ अघोपयंश्च नगरे वचना-
दाङ्गकस्य ते । जनार्दनस्य रामस्य वभ्रोश्चैत महात्मनः ॥ २८ ॥
अथ प्रभृति सर्वेषु त्रयाश्वक्रकुलेष्विह । सुरासवी न कर्त्तव्यः
सर्वैर्नगरवासिभिः ॥ २९ ॥ यथ नो विदितं कुर्ष्यात् पितृं कश्चि-
त्करः क्वचित् । जीवन् स शूलमारोहेत् स्वयं कृत्वा सवान्धवः
॥ ३० ॥ ततो राज्ञमवात् सर्वं नियमद्वक्त्रिरे तदा । नराः शासन-
माश्राय रामस्याङ्घ्रिकर्मणः ॥ ३१ ॥

इति भौमलपर्वणि मुसलीत्यन्तो प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैषम्यायन उवाच । एवं प्रयतमानानां तृष्णीनामन्धकीः सह ।
कालो गृह्णाणि सर्वेषां परिसक्राम नित्यथः ॥ १ ॥ करास्त्री विक्रटो
मुखः पुरुषः कृष्णपिङ्गलः । गृह्णाण्वेष्वेव तृष्णीनां नादृशत
क्वचित् क्वचित् ॥ २ ॥ तमघ्नन्त महेश्वासाः शरैः यत्तमहस्रथः ।
न चायस्यत वेहं स सर्वभूतात्ययस्तदा ॥ ३ ॥ उत्पेदिरे महा-
वाता शरुणाय दिने दिने । त्रयाश्वक्रविनायाय बहवो स्त्रोम-
हर्षिणाः ॥ ४ ॥ विद्वद्भूमिका रथ्या विभिन्मणिकान्तथा । केषा
नखाय सुप्रानामयन्ते मूर्धिकैर्निधि ॥ ५ ॥ चीचीकुचीति वायन्ति
सारिका तृशिविभ्रसु । नोपयाम्यति यद्दः स सदिवारावमेव
हि ॥ ६ ॥ अन्वकुर्वन्भूकानां सारसा विरुतं तथा । अजाः
पिडानां विरुतमन्वकुर्वन्त भारत ॥ ७ ॥ पाण्डुरा रक्तपादाश्च
विहङ्गाः कालवोदिताः । त्रयाश्वक्रानां गीहेषु कपोता व्यव-
स्तादा ॥ ८ ॥ व्यजायन्त खरा गीषु करभाङ्गतरीषु च । शुनी-
ष्वपि विडालाश्च मूर्धिका नकुलीषु च ॥ ९ ॥ नापत्रपन्त पापानि
कुर्वन्तो तृषायस्तदा । प्रादिपन् ब्राह्मणां गपि पितृन् दिवांस्तथैव
॥ १० ॥ शुश्रूषायावमन्यन्त न तु रामजनार्दनौ । पद्भ्याः पती-

गुह्यस्त पत्नीषु पतयस्तथा ॥ ११ ॥ विभावसुः प्रपञ्चितो बार्ह
 विपरिवर्तते । नीलसोहितमण्डिता विहङ्गवर्द्धिषुः पृथक् ॥ १२ ॥
 उदयास्तमने नित्यं पृथ्यां तस्यां दिवाकरः । व्यदृशतामङ्गत् पुंभिः
 कवचैः परिवारितः ॥ १३ ॥ महानसेषु सिद्धेषु संस्कृतितीव
 भारत । पादार्थ्यमाणो हृमयो व्यदृशन्त महस्त्रयः ॥ १७ ॥ पुण्याहे
 वाच्यमाने तु जघत्सु च महात्मसु । अभिधायन्तः श्रूयन्त न
 चादृशन् कथन ॥ १५ ॥ परस्परहृ नक्षत्रं हन्यमानं पुनः पुनः ।
 शहीरपश्यन् सर्वे ते नाम्नस्तु कथञ्चन ॥ १६ ॥ नदन्तं पाञ्चजन्यद
 दृशाभ्यकनिवेष्टने । समन्तात् पर्येवायन्त राघभा दारुणस्वराः
 ॥ १० ॥ एवं पश्यन् हृषीकेशः सम्पूर्णं कालपरिव्रमम् । यदी-
 दृशाममावासां तान् दृष्ट्वा प्रात्र्तीदृशम् ॥ १८ ॥ तनुर्दृषी पञ्च-
 दशी हृतेव राज्ञणा पुनः । प्राप्ते वै भारते युद्धे प्राप्ता जाय
 त्वाय नः ॥ १९ ॥ तिसृष्वेव कालन्तं परिचिन्त्य जनाङ्गना ।
 जने प्राप्ते स पटत्रिंशं वर्षं वै कैशिसूदनः ॥ २० ॥ पृथगीकाभि-
 सन्तप्रा गाभ्यारो हतवाभ्यवा । यदनुभ्याजहात् तर्हि तद्वि-
 समुपागमत् ॥ २१ ॥ इदं ह तदनुपागममवधीशद्गुर्वष्टिर । पर
 व्यूदेष्वनीकेषु दृष्टोत्पातान् सुदारुणान् ॥ २२ ॥ इत्यङ्गा वासु
 देवस्तु चिकीर्षुः सत्यमेव तत् । पाञ्चापघामास तदा तीर्थयात्रा
 मरिन्दमः ॥ २३ ॥ यथापयन्त परुपास्तव कैशवघामनात्
 तीर्थयात्रा समुद्रे वः कार्यं ते परुपर्यभाः ॥ २४ ॥

इति मोक्षलवर्षिणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । कालो स्त्री पाण्डुरैर्दुस्तेः प्रविष्टा समती
 निद्रि । स्त्रियः स्वप्नेषु मुशन्ती दारकां परिधावति ॥ १ ॥
 अभिहीतनिकेतेषु वास्तुमध्येषु वेज्जसु । दृशाभ्यकान्छादस्त

स्वर्गे यथा मयानकाः ॥ २ ॥ अक्षराराध कृतसु ध्वजासु कव-
 चानि च । दिवमाणाभ्यदृष्टान्त रक्षोभिः सुभयानकीः ॥ ३ ॥
 तच्चाम्बिदत्तं कृष्णस्य वक्षनाममवीमयम् । दिवमाचक्रमे चक्रं
 वृष्णीनां पश्यतां तदा ॥ ४ ॥ युक्तं रथं दिव्यमादित्यवर्षं हवा
 हरम् पश्यतो दारुणस्य । ते मागरस्योपरिष्ठाद्द्वर्तयन् मनो-
 ज्जवायतुरो वाजिनम्याः । तालः सुपर्शश्च महाध्वजौ तौ सुपूजितौ
 रामजनाईनाभ्याम् । उच्चैजङ्घ रक्षरसो दिवानिघं वाचश्रीचु-
 र्गम्यतां तीर्थयात्राम् ॥ ५ ॥ ततो जिगमिपन्तस्ते वृष्णाश्वक-
 महारथाः । भान्तःपुरास्तदा तीर्थयात्रामैच्छन्वरषेभाः ॥ ७ ॥
 ततो भोष्यन् भक्ष्यन् पेयं चाश्वकवृष्णयः । वद्ग नानाविधस्रु-
 र्भयं मांसमनेकशः ॥ ८ ॥ ततः सैनिकवर्गाश्च निर्ययुर्नगरादहिः ।
 यानैरश्वैरजैर्यैश्च श्रीमन्तस्तिस्मतेजसः ॥ ९ ॥ ततः प्रभासे न्यव-
 सन् यथोद्दिष्टं यथासहम् । प्रभूतभक्ष्यपेयास्ते सदारा वाद्वा-
 स्तदा ॥ १० ॥ निर्विष्टांस्ताग्निशम्याश्च समुद्रान्ते स योगवित् ।
 जगामामन्व्य तदीरानुद्वीर्यविघारदः ॥ ११ ॥ तं प्रस्थितं महा-
 त्मानमभिवाद्य कृताञ्जलिः । जानन् विनाशं वृष्णीनां नैच्छ-
 हारयितुं हरिः ॥ १२ ॥ ततः कालपरीतास्ते वृष्णाश्वकमहा-
 रथाः । अपश्यन् ह्ययं यान्तं तेजसावृत्य रोदसी ॥ १३ ॥ ब्राह्म-
 णाश्वेषु तन् सिद्धमन्त्रं तेषां महात्मनाम् । तजानरेभ्यः प्रददुः
 सुरागन्धसमन्वितम् ॥ १४ ॥ ततस्तूर्ध्वैशताकीर्षं नटनर्तकसंजुलम् ।
 पावसेत महापानं प्रभासे तिस्रस्तेजसाम् ॥ १५ ॥ कृष्णस्य सन्निधौ
 रामः संहितः कृतार्मिणा । अपिपद्युधुधानश्च गदो वभ्रुस्तथैव
 च ॥ १६ ॥ ततः परिसदो मध्ये युधुधानो मदीत्कटः । अन्नवीत्
 कृतवर्माणमवहस्यवमन्व च ॥ १७ ॥ कः सत्रियो हन्यमानः
 सप्तान् हन्यात्सुतानि च । तत्र मृशन्ति हार्दिस्य वाद्वा वक्ष्या
 कृतम् ॥ १८ ॥ इत्युक्ते युधुधानेन पूजयामास तदवः । प्रद्युम्नो

रविनां वेद्यो हाहिक्यमवमन्व ॥ १८ ॥ ततः परमसंक्रुद्धः
 कृतवर्मा तदाज्ञवीम् । निहिषस्त्रिव सावचं तथा सत्येन पाणिना
 ॥ २० ॥ भूरिचक्रान्द्विज्जवाङ्गुर्वुद्धे प्रावगतस्त्ववा । वधेन सुद-
 च्चयेन कथं वीरेण चातितः ॥ २१ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा केशवः
 परवीरहा । तिर्थेकं करोषवा दृष्ट्या वीक्षाङ्गुले स मन्यमान्
 ॥ २२ ॥ मणिः स्यमन्तकद्वैज वः स मत्प्राज्ञिनोऽभवत् । तां क्रथां
 आववामास सात्यकिर्मधुसूदनम् ॥ २३ ॥ तत् श्रुत्वा केशवस्याह-
 मगमद्गुह्यो तदा । सत्यभामा प्रकुपिता कोपवन्ती जनाहिनम्
 ॥ २४ ॥ तत उत्थाय सक्रोधः सात्यकिर्वाक्यमब्रवीत् । पद्भानां
 द्रौपदीवानां धृष्टदुस्त्रिगिरिदिनो ॥ २५ ॥ एष गच्छामि पदवीं
 सत्येन च तथा शपे । सौप्तिके धे च निहताः सुप्ता धिन दुरात्मना
 ॥ २६ ॥ द्रौणपुत्रमराधेन पापेन कृतवर्मणा । समाप्तमायुरस्याय
 वधश्चैव ममध्यमे ॥ २७ ॥ इत्येवमुक्त्वा खड्गेन केशवस्य समी-
 पतः । अभिदुत्य गिरः कोपाच्चिच्छेद कृतवर्मण ॥ २८ ॥ तथा-
 न्यानपि निहन्तं युयुधानं समन्तत । पथ्यधावदृपीकेशो नि-
 वारवितुं तदा ॥ २९ ॥ एकीभूतास्ततः सर्वे कालपर्यायरेदिताः ।
 भोजान्धका महाराज येनेयं पर्येवारयन् ॥ ३० ॥ तान् दृष्ट्वा
 पततस्तूर्णमभिरुद्धान् जनाहिनः । न बुक्रोध महातिका जानन्
 कालस्य पर्येयम् ॥ ३१ ॥ ते तु पानभद्राविष्टासोदिताः काल-
 धर्मणा । युयुधानमथाभ्यघ्नन्, स्त्रिष्टैर्भाजनैस्तदा ॥ ३२ ॥ हन्य-
 माने तु येनेधे क्रुद्धो रुक्मिणानन्दनः । तदनन्तरमागच्छन्कोष-
 विषण् गिरैः सुतम् । स भोजैः सप्त संयुक्तः सात्यकियान्धकीः सप्त
 ॥ ३३ ॥ व्यावच्छ्रमानो तो वीरो वाङ्मद्रविणयाज्ञिनो । बह्वन्धा-
 विहृतो तत्र समौ कृष्णस्य पश्यतः ॥ ३४ ॥ इतं दृष्ट्वा तु येनेयं
 पुत्रश्च वदुनन्दनः । एरकानान्तदा मुष्टिं कोपाभ्यग्राह केशवः
 ॥ ३५ ॥ तद्भ्रूवुषलं धोरं वचकल्पमयोमयम् । जपान् कृष्ण-

स्तांस्तेन धी री प्रमुखतोऽभवत् ॥ ३१ ॥ ततोऽन्धकाश्च भीष्माश्च
 येनेया वृष्णयस्तथा । जत्रुरन्योऽन्यमाक्रन्दे मुखैः काञ्चनोदिताः
 ॥ ३० ॥ यस्तेषामेरकां कश्चिच्छग्राह कुपितो नृप । वषभभूतेन
 धा राघवदृष्टत तदा विभी ॥ ३८ ॥ तणञ्च मुखोभूतमपि तत्र
 व्यदृष्टत । ब्रह्मदण्डकृतं सर्वमिति तदिदि पाथिव ॥ ३९ ॥
 अत्रिध्यान् निधत्ते राजत् प्रक्षिपन्ति स यत्तृणम् । तद्वज्रभूतं
 मुखलं व्यदृष्टत तदा दृढम् ॥ ४० ॥ अत्रधीत् पितरं पुत्रः पिता
 पुत्रञ्च भारत । मन्ताः परिपतन्ति स योषयन्तः परस्परम् ॥ ४१ ॥
 पतङ्गा इव बालो ते निपेतुः कुङ्कुरान्धकाः । नासीत् पलावने
 बुद्धिर्विध्यमानस्य कस्यचित् ॥ ४२ ॥ तत्रापश्यन्महाबाहुर्मान्
 कालस्य पर्ययम् । मुखलं समवष्टभ्य तस्थौ स मधसूदनः ॥ ४३ ॥
 गाम्बुञ्च निहतं दृष्ट्वा चारुद्वेषाञ्च माधवः । प्रद्युम्नद्वानिरुहञ्च
 ततयुक्तीध माधवः ॥ ४४ ॥ गदं वीच्य शयानञ्च भृशं कोपसम-
 न्वितः । स निःशेषं तदा चक्रे शार्ङ्गचक्रगदाधरः ॥ ४५ ॥ तं
 निघ्नन्तं महातेजा वभ्रुः परपुरञ्जयः । दारुकश्चैव दाघार्क्षभूवतु-
 येन्निबोध तत् ॥ ४६ ॥ भगवन् निहताः सर्वे तत्रा भूविष्टयो
 नराः । रामस्य पद्मन्विक्तु तत्र गच्छाम यत्र सः ॥ ४७ ॥

इति मेघदूतनिघण्टु तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो यदुद्धारुः केयशस वभ्रुश्च रामस्य
 षडं पतन्तः । तथापश्यन् राममनन्तरीर्थं वृत्ते स्थितं चिन्तयानं
 विविक्षे ॥ १ ॥ ततः समासाद्य महानुभावं वृष्णस्तदा दारुक-
 मन्वशासत् । गत्वा कुकून् सर्वमिदं महान्तं पार्थाय शंसस्य शशं
 यदूनाम् ॥ २ ॥ ततोऽर्जुनः क्षिप्रमिहोपवातु युद्धा नृतान् बाह-
 वान् ब्रह्मपापान् । इत्येवमुक्तः स ययौ रथेन कुकून्सदा दारुको

बह्वेताः ॥ ३ ॥ ततो गते द्वावके केयवोऽथ दृढान्तिके बध्-
 मुवाच वाक्यम् । स्त्रियो भवावचितुं वातु यीधं नेता चिन्त्यु-
 ईस्यवो वित्तलोभात् ॥ ४ ॥ स प्रस्थितः केयवेनानुषिष्टो महासर्पा
 षो प्रातिवर्धादितथ । तं विचान्त सस्त्रियो केयवस्य दुरन्तमेकं
 रुहसैव बभूव । ब्रह्मानुषत्तमश्वीकचरै कूटी युक्तं मुपसं लब्ध-
 कस्य ॥ ५ ॥ ततो दृष्ट्वा निहतं बभूवमाह कथोऽयं भ्रातर-
 मुपतेजाः । इहैव त्वं मां प्रतीक्षस्व राम वावत् स्त्रियो प्राति-
 वधाः करोमि ॥ ६ ॥ ततः पुरीं दारवतीं प्रविश्य जनार्दनः पितरं
 प्राह वाक्यम् । स्त्रियो भवावदतु नः समग्रा धनश्रवस्यागमनं
 प्रतीक्षन् ॥ ७ ॥ रामो वनान्ते प्रतिपात्तयन्मामास्येऽद्याहं तेन
 समागमिष्ये । दृष्टं मष्टेदं निधनं यदूनां राश्याश्च पूर्वं कुरुपुत्र-
 धानाम् ॥ ८ ॥ नाहं विना यदुभिवोद्भवानां पुरीमिमामयकं
 द्रष्टुमद्य । तपश्चरिष्यामि निबोध तस्मै रामेण साहं वनमभ्यु-
 पेत्य ॥ ९ ॥ इतोद्मुक्त्वा गिरसा च पादौ संसृज्य कथास्वरितो
 जगाम । ततो महास्त्रिनदः प्रादुरासीत् सस्त्रीकुमारस्य परस्य
 तस्य ॥ १० ॥ यथावतीत् केयवः सन्निवर्त्ता यस्तं युद्धा शेषितां
 क्रोशतीनाम् । पुरीमिमामेष्यति सव्यभाषी स वा दुःखाण्योऽचविता
 नराश्रयः ॥ ११ ॥ ततो गत्वा केयवस्तं ददर्श राम उभे स्त्रितमेकं
 विविक्ते । तथापश्चशीगयुक्तस्य तस्य नागं मुखास्त्रिचरन्तं महा-
 न्तम् ॥ १२ ॥ श्वेतं ययौ स ततः प्रेक्षमाणो महासर्पिवो येन
 महानुभावः । सहस्रशीर्षः पत्रेनाभोगवर्षा रक्ताननः स्यान्तनुं
 तां विमुच्य ॥ १३ ॥ सम्यक् च तं सागरः प्रत्ययद्वाङ्मागा दिग्वाः
 स्वरितस्यैव पुण्याः । कर्कोटकी वासुकिस्तक्षकश्च पृथुयवा बहवः
 कुक्षरश्च ॥ १४ ॥ मिथी यद्वः कुमुदः पुण्डरीकस्तथा नागो
 वृतराष्ट्रो महात्मा । डादः ब्राह्मः पितिकण्ठीयतेजास्तथा नागो
 बभ्रुमन्दातिव्रष्टो ॥ १५ ॥ नागधेष्टो दुर्मुखास्त्रिचरीषः सर्वं राजा

वदन्वापि राजन् । प्रत्यहम्य स्वागतेनाभ्यनन्दसोऽपूजवंशार्थ-
 पाद्यक्रियाभिः ॥ १६ ॥ ततो गते भातरि वासुदेवो जानन् सर्वा
 गतयो त्रिव्यदृष्टि । वने शून्ये विचरंश्चिन्तयानो भूमौ वायु सन्धि-
 वेयाद्यतीजाः ॥ १७ ॥ सर्वं तेन प्राक्त तदा विन्यमानोऽहान्शार्था
 यदाव्यमुक्तः स पूर्वम् । दुर्वाससा पायसोच्छिष्टलिप्ते यच्चाप्युक्तं
 तच्च सम्भार वाक्यम् ॥ १८ ॥ मञ्जुन्तयन्मन्त्रकद्रशिनाथं कुरु-
 श्यञ्जैव महानुभाव । मेने ततः संक्रमणस्य कालं ततश्चकारे-
 न्द्रियसन्निरोधम् ॥ १९ ॥ तथा च लोकत्रयपालनार्थमात्रेय-
 वाक्यप्रतिपालनाय । देवोऽपि मन्देऽविमोक्षहेतोर्निर्णीतमैच्छत्
 सकलायनस्त्वित् ॥ २० ॥ स संनिरुद्धेन्द्रियवाङ्मनास्तु शिष्ये
 महाशोबनुपेय कृशाः । जराय तं देवमुपाजगाम लज्जस्तदानौ
 मृगसंनिष्पुरुष ॥ २१ ॥ स केयवं योगयुक्तं ययान् मृगायञ्जी
 लुब्धकः सावकेन । जराविध्यत् पादतले त्वरावांस्तद्वामितस्त-
 श्चिपुस्तु जगाम ॥ २२ ॥ यथापश्यत् परुषं योगयुक्तं पीताम्बरं
 लुब्धकोऽनेकवाङ्मम् । मत्वात्मानं त्वपरादं स तस्य पादौ जरा
 जयहे शङ्कितात्मा ॥ २३ ॥ पाश्वरुयंस्तं महात्मा तदानौ गच्छ-
 त्यहं रोदसी व्याप्य लक्ष्मणा ॥ २४ ॥ दिवं प्राप्तं वासवोऽथाश्विनौ
 च रुद्रादित्या वसवदास विष्टे । प्रणयधुर्मनयश्चापि सिद्धा
 गन्धर्वमुखाश्च सहासरोभिः ॥ २५ ॥ ततो राजन् भगवानुग्र-
 तेजा नारायणः प्रभवद्याव्यवय । योगाचार्यो रोदसी व्याप्य
 लक्ष्मणा स्वानं प्राप स्वं महात्माप्रमेयम् ॥ २६ ॥ ततो द्वैर्ऋषिभि-
 श्चापि कृशाः समागतयारणैथैव राजन् । गन्धर्वाग्रैरप्सरोभि-
 र्वराभिः सिद्धैः साध्वैश्चानतैः पूज्यमानः ॥ २७ ॥ तं वै देवाः
 प्रत्यनन्दन्त राजन्निषेष्टा ऋग्भिरानञ्जरीयम् । तं गन्धर्वाश्चापि
 तस्यः स्तुवन्तः प्रीत्या चैनं पुरुहतोऽभ्यनन्दत् ॥ २८ ॥

इति बीसखपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वैश्यावत उवाच । दारुकोऽपि कुक्षन् गज्जा इहा पाषाणं
 महारथान् । आबृष्ट मीघले हृशीमन्धोन्धेनोपसंभृतान् ॥ १ ॥
 शला वितथान् शाल्यैः समीपान्मकरोकुरान् । पाण्डवाः
 प्रोक्तमन्तरा विप्रमणनमोत्सायन् ॥ २ ॥ ततोऽग्रतस्तानावन्त्या
 केषवाप धियः सवन् । तत्रैवासात्तुं दृष्टं नेदयस्तीति नाश्रयीत्
 ॥ ३ ॥ तत्रैवासात्तुं दृष्टं नेदयस्तीति नाश्रयीत्
 शिरां मृतनयामित् स्थियम् ॥ ४ ॥ याः स्य ताः लोकनाथेन
 नाथस्य पुराभयम् । तास्वनघास्तदा नाथं पाथं दृष्ट्वा विमु-
 क्रुशु ॥ ५ ॥ धौतुघस्तीमहमणि वासुदेवपरिवृष्टः । तामा-
 मःशौभ्यहानादो दृष्ट्वा राज्ञममागतम् ॥ ६ ॥ तास्तु दृष्ट्वा कौरव्यो
 पाष्यणापिहोक्षणाः । हीनाः कुशोम प्रथेय नागकत् सोभि-
 वीक्षितम् ॥ ७ ॥ स तां त्रयासकजलां हयमीनां रथोत्थाम् ।
 वानितरथवीथीषां वेश्मनीर्थमहाहताम् ॥ ८ ॥ वशमेवकमहतां
 वधप्रकारमालिनीम् । रथ्यासोतीजलातीं पन्तरस्मित
 हताम् ॥ ९ ॥ रामहृशामहायाहां दारुकां मरितं तदा । काल-
 पायग्रहां भीमां नदीं वंतरणीमित् ॥ १० ॥ दृष्ट्वा तत्रविधीमान्
 विद्वाना हृष्टाप्रश्रयैः । गतत्रियं निरानन्दां पाश्र्वतीं विप्रिरे
 यथा ॥ ११ ॥ ता दृष्ट्वा दारुकां पाथेस्ताथ कृष्णस्य योषितः ।
 सस्वनं वाप्यमुत्सृज्य निपपात महीतले ॥ १२ ॥ सात्राजिनी ततः
 अथा रुक्मिणी च विगम्यते । अभिपत्य प्ररुद्धः परिवार्य धन-
 प्पयम् ॥ १३ ॥ ततस्तं काञ्चने पीठे समुत्थायोपविष्टः च । पशु-
 वन्तीं महात्मानं परिवार्योपतस्थिरे ॥ १४ ॥ तत्तु संस्तूय गोविन्दं
 कथयित्वा च पाण्डवः । आश्रयास्य ताः स्त्रियवशापि मातुलं द्रु-
 मुभ्यगात् ॥ १५ ॥

इति मीघक्षयवर्षेण पशुमेमेध्यादः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं प्रधानं महात्मानं वीरमानकदुन्दु-
भिम् । पृथगोक्तेन सन्तप्तं ददर्श कुरुपद्मवः ॥ १ ॥ तस्याशुपरि-
पूर्णांशो व्यदोरस्त्री महाभुजः । शान्तिस्वान्तरः पार्थः पादौ
जघ्राह भारत ॥ २ ॥ तस्य मूर्धानमाघ्रातुमिषिपानकदुन्दुभिः ।
स्वस्त्रीयस्य महाबाहूने षष्ठाकं च यत्कुरुहन् ॥ ३ ॥ समालिङ्गाज्जनं
हृदः स भुजाभ्यां महाभुजः । रुदन्पुत्रान् म्मरन् सर्वांन् विललाप
सुविह्वलः । भ्रान्तान् पत्रांश्च पौत्रांश्च दीहितान् स मखीनपि ॥ ४ ॥

वासुदेव उवाच । यैर्जिता भूमिपालाय दैत्याय घनयो-
र्जन । तान् दृष्ट्वा नेह पश्यामि जीवास्यर्जन दुर्भरः ॥ ५ ॥
यो तत्रजनप्रियो ते प्रियो बद्धमनो तदा । तयोरेपनयात् पार्थ
दृश्यायो निधनं मनः ॥ ६ ॥ यो तो हृत्शिपवीराणां दारिद्र्याति-
रथो मनो । प्रद्युम्नो युयुधानय कथयन् कथसे च यो ॥ ७ ॥ तौ
तदा कुरुषाहूँल कथयन् प्रियभाजनौ । तावुभौ दृश्यानामस्य
मुग्धमास्तां धनस्य ॥ ८ ॥ न तु गर्हामि प्रेत्यं हार्दिक्यद्वाह-
मजन । यद्गुरं रीक्षिणोयं वै शपो क्षयात् कारणम् ॥ ९ ॥
केपिनं यस्तु कंसश्च विक्रम्य जगतः प्रभुः । विदेहायकरोत् पार्थ
सैद्यश्च बलगर्वितम् ॥ १० ॥ नैप्रादिमेकलज्यश्च चक्रौ कालिङ्ग-
मागधान । गान्धारान् काशिराजश्च मरुभूमौ च पार्थिवान् ॥ ११ ॥
प्राच्यांश्च दक्षिणात्यांश्च पार्वतीयांस्तथा तृपान् । द्रोण्यपेक्षित-
वानेतमनयाद्यधुसूदनः ॥ १२ ॥ तं हितं नारदश्चैव मुनयश्च
सनातनम् । गोविन्दमनघं देवमभिजानीध्वमच्युतम् ॥ १३ ॥ प्रत्य-
पश्यच्च स विभुर्षीतस्यमधीक्षजः । मनुपेक्षितनाभियं स्वर्गं स
मम पुत्रकः ॥ १४ ॥ गान्धार्थी वचनं यत्तद्व्योणाञ्च परन्तप ।
तन्मूनमन्यथा कस्तुं नैच्छत् स जगतः प्रभुः ॥ १५ ॥ प्रत्यर्घं भवत्-
स्यापि तव पौत्रः परन्तप । यश्चत्थान्ना हतथापि जीवितस्तस्मै
तेजसा ॥ १६ ॥ इमांस्तु नैच्छत् स्वान् शतीन् रक्षितुं स सखा

तव । ततः पुत्रांश्च पौत्रांश्च भ्रातॄन्व सखीनवम् ॥ १७ ॥ अज्ञाना-
 ब्रिहताम् दृष्ट्वा ततो मामग्रशीदिदम् । संप्राप्तोऽप्यावमस्यास्तः
 कुक्षस्य भरतर्यम् ॥ १८ ॥ आगमिष्यति वीभत्सुरिमां दारवतीं
 पुरीम् । आश्लेयं तस्य यदुक्तं वृथ्वीनां वैशसं महत् ॥ १९ ॥ स
 तु श्रुत्वा महातेजा यदूनां निधनं प्रभो । आगता चिप्रमेवेह न
 मेऽवाप्ति विचारणा ॥ २० ॥ शीघ्रं तमज्जनं विद्धि योऽर्जनः
 सोऽहमेव तु । यद्व्यूयान्ततद्य काश्वीमिति बुध्यस्व भारत ॥ २१ ॥
 स खीबु प्राप्रकालासु पाण्डवो बालकेषु च । प्रतिपत्स्यति वीभत्-
 ससं वतशोर्हृदिष्टिकम् ॥ २२ ॥ इमाश्च नगरौ सद्यः प्रतिवाते
 घनच्छये । प्राकाराट्टालकोपितां समुद्रः प्रावयिष्यति ॥ २३ ॥ एवं
 दिष्टे तु कम्पित्यत् पुण्ये नियममास्थितः । कालं कर्ता सद्य एव
 रामेण सह धीमता ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा श्रुत्वाकेषां मामचिन्त्य-
 पवाक्रमः । हित्वा मां बालकीं कार्त्तं दिष्टं कामप्यगात् प्रभुः
 ॥ २५ ॥ शीघ्रन्तो च महात्मानो चिन्तयन् भ्रातरौ तव । शीघ्रं
 शान्तिवधश्चैव न भुञ्जे शोककर्यितः ॥ २६ ॥ न भोज्यं न च
 लीविष्ये दिष्ट्या प्राप्ताऽसि पाण्डव । यदुक्तं पार्थ वृथ्वीन तत्
 सर्वमखिलं कुरु ॥ २७ ॥ एतत्ते पार्थ राज्यद्वयं स्वियो रत्नानि
 चैव हि । इष्टान् प्राणानहं ह्यीमांस्त्यज्जाम्यरितिसूदन ॥ २८ ॥

इति मोमलपर्वणि पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स वीभत्सुर्मातुसेन भरतपः ।
 दुर्मैत्र्या हीनमनसं वसुदेवमुवाच च ॥ १ ॥ नाहं वृश्चिप्रवीरेण
 बन्धुमिषैव मातुल । विथ्वीनां पृथिवीं दृष्टं घन्यामीह कबचन
 ॥ २ ॥ राजा च भीमसेनश्च सप्तदिवस पाण्डवः । नृकुली
 काश्वीनी च पण्डिकमवसो वयम् ॥ ३ ॥ राज्ञः संजगच्छे चापि

काशीऽद्यं वर्तते ध्रुवम् । तमिमं विद्धि संप्राप्तं कालं काशविद्वां-
 वर ॥ ४ ॥ सर्वथा वृष्णिदारांस्तु बालं वृद्धं तथैव च । गमिष्ये
 परिपञ्चाहमिन्द्रप्रसन्नपरिन्दम ॥ ५ ॥ इत्युक्त्वा दारुकमिदं वाक्य-
 माह धनञ्जयः । यमात्यान् वृष्णिवीराणां द्रष्टुमिच्छामि मा
 चिरम् ॥ ६ ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं सुधर्मां यादवीं सभाम् । प्रवि-
 शेद्यार्जनः शूरः शोचमानो महारथान् ॥ ७ ॥ तमाजनगतं तत्र
 सर्वाः प्रहृतयस्तथा । ब्राह्मणा नैगमास्तत्र परिवार्यीपतस्थिरे
 ॥ ८ ॥ तान् दीनमनसः सर्वात् निहतान् गतचेतसः । उवाचेद्
 वचः काले पार्थो दीनतरस्तथा ॥ ९ ॥ यज्ञप्रस्थमहं नेषे वृष्णा-
 न्यकजनं स्वयम् । इदन्तु नगरं सर्वं समुद्रः प्रावयिष्यति ॥ १० ॥
 सञ्जीकुरुत यानानि रत्नानि विविधानि च । वञ्चोऽयं भवतां
 राज्ञा यज्ञप्रस्थे भविष्यति ॥ ११ ॥ सप्रमे द्विसे चैव रवी विमल-
 मुहते । वहिर्वंतस्यामहे सर्वे सञ्जीभवत मा चिरम् ॥ १२ ॥
 इत्युक्त्वास्तेन ते सर्वे पार्थनाक्लिष्टकर्मणा । सञ्जमाशु ततश्चक्रुः
 स्वसिद्धार्थं समुत्सुकाः ॥ १३ ॥ तां रात्रिमवसत् पार्थं केशवस्य
 निवेद्यने । महता शोकमोहेन सहसाभिपरिप्लुतः ॥ १४ ॥ श्लो-
 भूतेऽहं ततः शौरिर्वसुदेवः प्रतापवान् । युक्त्वात्मानं महातेजा
 जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ १५ ॥ ततः शब्दो महानासीत् वसुदेव-
 निवेद्यने । दारुणः क्रोधनीनाश्च रुदतीनाश्च योषिताम् ॥ १६ ॥
 प्रकीर्णमूर्ध्वजाः सर्वाः विमुक्ताभरणस्रजः । उरांसि पाणिभिर्घ्नन्त्यो
 व्यक्तपद्मं करुणं स्त्रियः ॥ १७ ॥ तं देवकी च भद्रा च रोहिणी
 महिषा तथा । शब्दारोहन्त च तदा भर्तारं योषितां वराः ॥ १८ ॥
 ततः शौरिं दृष्टुक्तेन बद्धमोक्षेन भारत । बानेन महता पार्थो
 बहिर्निष्क्रामयत्तदा ॥ १९ ॥ तमन्वयुस्तत्र तत्र दुःखघोषसमा-
 हताः । हारकावादिनः सर्वे पौरजानपदा हिताः ॥ २० ॥
 ब्रह्माग्निवेदिकं कृत्वा दीप्यमानाश्च पावताः । पुरस्तात्तत्र धात्रश्च

वाज्रकाश ततो वयुः ॥ २१ ॥ यमुजस्मत् तं वीरं दिवस्ता वै
 स्ववहृताः । स्त्रीसहस्रैः परिवृता इक्षुनिव सङ्घस्रयः ॥ २२ ॥
 वस्तु दिशः पिबस्तासु जीवतोऽभून्महात्मनः । तत्रैतनुपसंक्रान्त्या
 पितृमेघं प्रचक्रिरे ॥ २३ ॥ तं चितान्निगतं वीरं यूरपुत्रं वरा-
 पुनाः । ततोऽन्वारुदङ्गः पद्मपुत्रस्यः पतिक्रीकगाः ॥ २४ ॥ तं
 वै चतसृभिः स्त्रीभिरन्वितां पाण्डुमन्दनः । यदाहयसन्दनेन स मन्त्रै-
 रक्ष्मावचैरपि ॥ २५ ॥ ततः प्रादुरभूच्छुद्धः समिहस्य-विभासोः ।
 शानगानाञ्च निर्घोषो नराणां रुदतामपि ॥ २६ ॥ ततो वज्र-
 प्रधानास्ते वृथाश्वककुमारकाः । सर्वा वैवोदकं चक्रुः स्त्रियस्यैव
 महात्मनः ॥ २७ ॥ अलप्रधर्मस्तं धर्मं कारयित्वा स प्रात्मानः ।
 जगाम वृथासो यत्र विनष्टा भरतपेभ ॥ २८ ॥ स तान् दृष्ट्वा
 निपतितान् कन्दने भ्रमदुःखिनः । बभूवतौव कोरव्यः प्राप्रकालं
 चकार ह ॥ २९ ॥ यथा प्रधानतयैव चक्रे सर्वास्तथा क्रियाः ।
 धि कृता ब्रह्मघातेन मुपलैरेवकी इति ॥ ३० ॥ ततः घरीरे रामस्य
 वासुदेवस्य चोभयोः । अन्विय दाहयामास पुरुषैराप्तकारिभिः
 ॥ ३१ ॥ स तेषां विधिवत् कृत्वा प्रेतकार्याणि पाण्डवः । मत्तमे
 दिवसे प्रायात् रथमारुह्य सत्वरः ॥ ३२ ॥ यत्पुत्रमुक्ते रथैवापि
 गोखरोद्गमुनैरपि । स्त्रियस्ता वृथावीराणां रुदन्त्यः शोक-
 कर्षिताः ॥ ३३ ॥ यमुजस्ममेहात्मानं पाण्डुपुत्रं धनञ्जयः । भत्या-
 स्त्रक्षकवृष्णीनां सादिनो रथिनश्च ये ॥ ३४ ॥ वीरहीनं वृहवाणं
 पौरजानपदास्तथा । ययुस्ते परिवार्याथ कलत्रं पार्थयासनात्
 ॥ ३५ ॥ कुप्परैथ गजारोहा ययुः यैलनिभैस्तथा । स पादरसैः
 संयुक्ताः सान्तरायुधिका ययुः ॥ ३६ ॥ पुरायाश्वकवृष्णीनां सर्वे
 पार्थममुग्रताः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव महाधनाः
 ॥ ३७ ॥ दश षट् च सहस्राणि वासुदेवावरोचनम् । पुरस्कृत्य
 ययुर्वैकं पौत्रं कृष्णस्य धीमतः ॥ ३८ ॥ बहूनि च सहस्राणि

प्रभुनाम्यर्चयामि च । भीजदृष्ट्याम्बकस्त्रीणां हतनाम्ब विनिर्घयुः
 ॥ ३८ ॥ तत् सागरसमप्रख्यं तृष्णिवक्रमकर्मित् उवाच रथिनां
 श्रेष्ठः पार्थः परपुरस्त्रयः ॥ ४० ॥ निर्वीते तु जने तस्मिन् सागरो
 मकरालयः । दारकां रत्नसम्पूर्णां जलेनाप्रावयत्तदा ॥ ४१ ॥
 यदाहि परुषव्याघ्रो भूमेतस्या व्यमुञ्चत । ततत् संप्रावयामास
 सज्जितेन स सागरः ॥ ४२ ॥ तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य दारकावासिनी
 जनाः । तृष्णात्सर्गतरं जम्भ रक्षी देवमिति ब्रुवन् ॥ ४३ ॥ कान-
 नेषु च रम्येषु पर्वतेषु नदीषु च । निवसन्नानयामास तृष्णिवारान्
 चनस्त्रयः ॥ ४४ ॥ स पञ्चनदमासाद्य धीमानतिसमृद्धिमत् । देशि
 गोपशुधान्यादि निवासमकरोत् प्रभुः ॥ ४५ ॥ ततो लोभः सम-
 भवद्भयनां निहतेश्वराः । दृष्ट्वा स्त्रियो नीयमानाः पार्थनेकेन
 भारत ॥ ४६ ॥ ततस्तं पापकर्मणां लोभोपहतचेतसः । आभीरा
 मत्स्यवामासुः समेत्याशुमदर्थिनः ॥ ४७ ॥ अयमेकोऽर्जुनो धन्वी
 वृद्धबालं हरीश्वरम् । नयत्समाननिवृत्त्य योधायेने हतीजशः
 ॥ ४८ ॥ ततो यष्टिवहरणा दत्ययष्टे सहस्रयः । अश्वधावन्त
 वृष्णीनां तं जनं लोभप्रहारिणः ॥ ४९ ॥ महता सिंहेनादिन वास-
 यन्त एयगजनम । अभिपेतुर्वधायेते कालपर्यायचोदिताः ॥ ५० ॥
 ततो निवृत्तः कान्तयः सहसा सपदानुगः । उवाच तान्महाबाहु-
 रजुनः प्रसूतस्त्रिव ॥ ५१ ॥ निवर्तध्वजधर्मज्ञा यदि जीवितु-
 मिच्छुव । इदानीं भरनिभिन्ना गोवध्वं निहन्ता मया ॥ ५२ ॥
 तयोक्तास्तेन वीरेण कटवीकृत्य तद्वचः । अभिपेतुर्जनं सूदा
 वार्थ्यमाणाः पुनः पुनः ॥ ५३ ॥ ततोऽर्जुनो धनुर्दिव्यं गास्त्रीव-
 यकारं मसत् । आरोपयितुमारिभे वक्रादिव कथञ्चन ॥ ५४ ॥
 चकार सज्यं वृक्षेण सश्रमे तुमुले सति । चिन्तयामास अस्त्रादि
 न च सकार तावपि ॥ ५५ ॥ वैदित्यन्तस्मद्दृष्ट्वा भुजवीर्यं तस्य-
 युधि । दिव्यनां महदस्त्राणां विनापद्मतीक्ष्णोभात् ॥ ५६ ॥

सुखिनीवाच ते सर्वे गजाश्च रथबोधिनः । न विदुरावर्तवितुं
 द्विवभाषणं तं जनम् ॥ ५० ॥ कलत्रस्य बह्वर्थादि संपत्तस्य
 ततस्ततः प्रवृत्तमकरोत् पार्थी जनस्य परिरक्षणे ॥ ५१ ॥
 विपतां सर्वबोधानां ततस्तथाः प्रमदीक्षताः । समस्ततो व्यङ्ग्यन्त
 कामाद्यान्वाः प्रवृत्तजः ॥ ५२ ॥ ततो गाण्डीवर्जितुस्तैः परैः पार्थी
 धनञ्जयः । अघान् इत्युन् सोरेगो ठाण्डीभव्यैः सह प्रभुः ॥ ५३ ॥
 अघेन तस्य ते राजन् अर्धं जम्भ रजिष्ठागाः । पक्ष्वा चि पुरा
 भूया सीथाः सततमोजनाः ॥ ५४ ॥ स परस्यवमावाद्य दुःख-
 शोकसमाहतः । धनुषोटा तदा इत्यूनवधीत् पाकघातनिः ॥ ५५ ॥
 प्रेषतस्तेव पार्थस्य तु श्याम्भकवरस्त्रियः । जम्भ राहाय ते श्लेष्ठाः
 समन्ताम्भनेजव ॥ ५६ ॥ धनञ्जयस्तु देवं तत् मनसाविस्तवत्
 प्रभुः । दुःखशोकसमाविष्टो निष्ठास परमेऽभवत् ॥ ५७ ॥ अस्त्रा-
 श्वाश्च प्रफासिन वाङ्ग वीर्यस्य संक्षयात् । धनुष्याविधेयघात्
 घराणां संक्षयेण च ॥ ५८ ॥ बभूव विमनाः पार्थी इव मत्स्यनु-
 विस्तवन् । न्यवन्त ततो राजन्नेवमस्तीति चाश्रवीत् ॥ ५९ ॥
 ततः स प्रथमादाय कलत्रस्य महामतिः । इतभू चिठ... व्य कुक्ष-
 चित्तमवातरन् ॥ ६० ॥ एवं कलत्रमानीव तु श्योनां हृतपेषि-
 तम् । न्यवेययत कीरव्यस्तत्र तत्र धनञ्जयः ॥ ६१ ॥ चादिक्य-
 तनवं पार्थी नगरं मार्जिकावतम् । भोजराजकलत्रस्य हृतपेषं
 नरोत्तमः ॥ ६२ ॥ ततो बालाश्च वृहाश्च स्त्रियथादाय पाण्डवः ।
 वीरैर्विहीनान् सर्वास्तान् यत्रप्रस्थे न्यवेययत् ॥ ६३ ॥ योमु-
 क्षानि सरसत्यां पुत्रं सात्यकिनः प्रियम् । न्यवेययत धर्मात्मा
 वृद्धवाक्यपुरस्कृतम् ॥ ६४ ॥ इन्द्रप्रस्थे देही राज्यं वञ्चाय पर-
 वीरहा । वक्षसाङ्गुरदारास्तु वार्थमाणाः प्रवृत्तजः ॥ ६५ ॥
 हस्तिनीं अथ गान्धारीं यंया हिमवतीत्वपि । द्वी जायवती
 चैव विविशुर्जातवेश्मन् ॥ ६६ ॥ सत्यमाना तवैवान्या द्विजः कथञ्च

कर्मताः । धर्मं प्रविविधुः राजंस्त्यापत्ये हृतनिश्चयाः ॥ ७४ ॥ फल-
शुभादि मौजिन्धी हरिष्यानैकतत्पराः । हिमवन्समतिब्रह्म
कलावद्यानमाविशन् ॥ ७५ ॥ दारकावासिनी वै तु पुरुषाः पार्श्व-
मध्यगुः । यथाहं संविभ्रुपैनाम् वक्षे पर्यैद्दृश्यन् ॥ ७६ ॥ य
तत् कृत्वा प्राप्रकालं वाप्येषापिहितोऽर्जुनः । कृण्वैपावनं व्यासं
ददर्शासीनमाश्रमे ॥ ७७ ॥

इति मौषलपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रविशन्नर्जनो राजन्वाश्रमं सत्यवादिनः ।
ददर्शासीनमेकान्ते मुनिं सत्यवतीसुतम् ॥ १ ॥ स तमासाद्य धर्मश्र-
मुपतस्थे महाव्रतम् । यर्जनोऽस्मीति नामास्मै निवेद्याभ्यवदत्ततः
॥ २ ॥ आगतन्तेऽस्त्विति प्राह मुनिः सत्यवतीसुतः । आस्यता-
मिति बोधाच्च प्रसज्यात्समं महामुनिः ॥ ३ ॥ तमप्रतीतमनसं निश्च-
यन्तं पुनः पुनः । निर्विषमनसं दृष्ट्वा पार्श्वे व्यासोऽब्रवीद्दिदम् ॥ ४ ॥
नयकेषुदृष्टाङ्गुष्ठवारिणा किं समुच्चितः । अतीरजानुगमनं
ब्राह्मणी वा हतश्चयथा ॥ ५ ॥ युद्धे पराजितो वासि गतश्रीरिव
सख्यसे । न त्वां प्रभिन्नं जानामि किमिदं भरतर्षभ । शीतव्य-
ज्ञस्यथा पार्श्वे सिद्धमाश्यातुमर्हसि ॥ ६ ॥

यर्जन उवाच । यः स मेघवपुः श्रीमान् वृहत्पुङ्गवजलोचनः ।
स कृष्णः सह रामेण न्यक्त्वा देहं दिवं गतः ॥ ७ ॥ मौषले
वशिर्वीराणां विनाशो ब्रह्महापजः । बभूव वीरान्तकरः प्रभासे
कीमहर्षिणः ॥ ८ ॥ धृते शूरा महात्मानः सिंहदर्पा महाबलाः ।
भोजवृष्णान्धका ब्रह्मसन्धीन्यं तैर्हतं युधि ॥ ९ ॥ गदापरिष-
यत्तीनां सहाः परिष्वदाहवः । त एरकाभिर्निहताः पञ्च कालस्य
पथ्येयम् ॥ १० ॥ हतं पञ्चमत्तं तेषां सहस्रं बाहुपाशिनम् ।

निधनं समस्तानां समासाद्येत्तदेतन् ॥ ११ ॥ पुनः पुनर्न कस्यापि
 विनाशमनितीक्ष्णान् । विनाशानो बहूनां कृष्णस्य च कश्चिदपि
 ॥ १२ ॥ शीघ्रं शान्तयेत् परंतप्येव पावनम् । ननुः कश्चि-
 दैव वैश्वमेवैव च ॥ १३ ॥ यद्यदेवमप्यं मन्ये विनाशं शार्ङ्ग-
 यन्त्रवः । न वेद ज्ञातुं निष्कामि शीघ्रे कृष्णविनाशतः ॥ १४ ॥
 कृतः कष्टतरं शान्त्तु मृशु तदे तपोधन । मनो मे शीघ्रंति येन
 मित्तानास्य वै मुहुः ॥ १५ ॥ पश्चतो हृष्टिदाराय मम ब्रह्मन्
 महत्तमः । पामोरैरनुदत्याजो हृताः पञ्चनाशवैः ॥ १६ ॥
 तत्राहं बभूवुः शान्तं तस्य पूरणे । तथा पुरा च मे शीघ्रं
 भुज्ज्वीने तयापवत् ॥ १७ ॥ पश्चात्ति मे प्रकृष्टानि विविधानि
 महाशुने । पराथ स्वमापन्नाः सन्नेव समन्ततः ॥ १८ ॥ पुत्र-
 शापमेवात्ता ॥ इत्येतदाधरः । चतुर्भुजः पीतवाचाः श्यामः
 पद्मदक्षिणः । तं न पश्चामि गोविन्दं किं नु जीवामि दुःखितः
 ॥ १९ ॥ यद्य याति परस्ताप्ते रक्षस्य समहाद्यति । प्रदहन्
 रिपुष्वैत्यादि न पश्चाम्यहमश्च्यतम् ॥ २० ॥ येन मे प्रदक्ष्यानि
 पशुष्वैत्यानि तेजसा । इदं गार्गीवनिर्मत्तैरक्षं शान्तापवम्
 ॥ २१ ॥ तमपश्चन् विपीडानि दूर्वाभीय च सप्तमः । परिनिर्विण्ण-
 चित्ताद्य शान्तिं नोपलभेऽपि च ॥ २२ ॥ विना जनाहिनं वीर नाहं
 लीनितुमुत्सहे । शूलैव हि गतं त्रिषु मयापि मुमुक्षुद्विषः ॥ २३ ॥
 प्रकृष्टानि शीघ्रं शून्यस्य परिधावतः । उपदेष्टुं मम श्रेयो
 भयानर्हति हस्तम् ॥ २४ ॥

व्यास उवाच । ब्रह्मणापविनिर्हृष्या हृष्यान्वकमचारवाः ।
 विनष्टाः कुह्यादृक् न ताच्छोचितमर्हति ॥ २५ ॥ भवितव्यं तत्रा
 तत्र दृष्टमेनशाहात्मनाम् । उपेक्षितं हृष्येन शक्तेनापि व्यापी-
 दितुम् ॥ २६ ॥ वैश्वोक्त्यमपि गोविन्दः कृत्यं आवरजङ्गमम् ।
 शनदेदन्वया कर्तुं कृतः शार्ङ्ग महाक्रमान् ॥ २७ ॥ रक्षस्य पुरतो

जति वः क चक्रमदाहरः । तत्र खेदात् पुराणविर्वाहदिवसतु-
 लुङ्गः ॥ २८ ॥ इत्या भारवतरणं पृथिव्याः पृथुलोचनः । वीर-
 विद्यां तनुं प्राप्नः इण्डः स्वस्वानमुत्तमम् ॥ २९ ॥ इत्यापीह
 मन्वत् कर्म ईवानां पुरुषर्षभ । इतं भीमसहायिन वनाम्नाह
 मन्वाभुज ॥ ३० ॥ इतइत्यांश्च वी मन्ये संसिद्धान् कुरुपुङ्गव ।
 गमनं प्राप्नकाहञ्च इदं श्रेयस्करं विभो ॥ ३१ ॥ एवं बुद्धिश्च तेजश्च
 प्रतिपत्तिश्च भारत । भवन्ति भवकालेषु विपद्यन्ते विपक्षेषु ॥ ३२ ॥
 काञ्चनूचमिदं सर्वं जगदीशं धनञ्जय । काल एव समादत्ते पुन-
 रेव यदृच्छया ॥ ३३ ॥ स एव बलवान् भूत्वा पुनर्भवति दुर्बलः ।
 स एवेवञ्च भूत्वेह परैराज्ञाप्यते पुनः ॥ ३४ ॥ इतइत्यानि
 चास्त्राणि गताव्यय वचागतम् । पुनरेष्यन्ति ते हस्तं यदा काञ्ची
 भविष्यति ॥ ३५ ॥ काञ्ची गन्तुं गतिं मुष्ट्यां भवतामपि भारत ।
 एतत् खे वी हि वी मन्ये परमं भरतर्षभ ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतद्वचनमाज्ञाय व्यामस्त्रामिततेजस्रः ।
 पशुघाती बभौ पाषाणो नगरं नागसाह्वयम् ॥ ३७ ॥ प्रविश्य च
 पुरीं वीरः समासाद्य युधिष्ठिरम् । याचष्ट तद्यथा वृत्तं वृथा-
 न्यकवृत्तं प्रति ॥ ३८ ॥

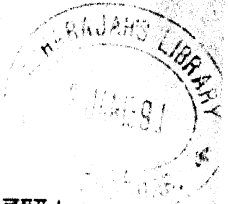
इति मौसलपर्वेण चष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

समाप्तश्च मौसलपर्वः ॥

श्रीमहाभारतम् ।

एष महाप्रस्थानिकपर्वः ।

नारायणं नमस्कृत्य नरकृत्रं नरोत्तमम् ।

दिवो सरस्वतीशैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच । एवं तृश्याम्भककुले श्रुत्वा मौपलमाहवम् ।

पाण्डवाः किमकुर्वन्त तथा कृशो दिवङ्गते ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा कौरवो राजा तृश्यानां कर्तृ-
महत् । प्रस्थाने मतिमाधाय वाक्यमर्जनमब्रवीत् ॥ २ ॥ कालः
पचति भूतानि सर्वाण्येव महामते । कालपापमहं मन्ये त्वमपि
द्रष्टुमर्हसि ॥ ३ ॥ इत्युक्तः स तु कौन्तेयः कालः काल इति ब्रुवन् ।
अन्वपद्यत तदाक्यं भागुज्येष्ठस्य धीमतः ॥ ४ ॥ अर्जनस्य मतं
श्रुत्वा भीमसेनो यमो तथा । अन्वपद्यत तदाक्यं सदुक्तं सञ्ज-
साधिना ॥ ५ ॥ ततो युयुत्सुनानाय्य प्रब्रजन् धर्मकाम्यया ।
राज्यं हरिद्दहो सर्वं वेष्ठापुत्रे युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥ अभिपिच्य स्वराज्ये
च राजानञ्च परिचितम् । दुःखार्त्तश्चात्रवीश्राजा सुभद्रां पाण्ड-
वाग्रजः ॥ ७ ॥ एष पुत्रस्य ते पुत्रः कुरुराजो भविष्यति । यदूनां
परिवेषय वक्षो राजा कृतय ह ॥ ८ ॥ परिशिद्धास्तिनपुत्रे
अन्नमन्त्रे च वाक्वः । वक्षो राजा त्वया रथ्यो मा चाधर्मं मनः
कृषाः ॥ ९ ॥ इत्युक्त्वा धर्मराजः स वासुदेवस्य धीमतः । मातु-
रस्य च त्वत्स्य रामादीनां तथैव च ॥ १० ॥ भाद्रभिः सह धर्मात्मा

इत्येवमन्वितः । आहान्य ह्यस्य सर्वेषां चकार विधिवत्तदा ॥१९॥
 देवायनं नारदश्च मार्कण्डेयं तपोधनम् । भारद्वाजं याज्ञवल्क्यं
 हरिमुद्दिश्य बहवान् ॥ १९ ॥ यभोजयत् स्वाद् भोज्यं कीर्त्तयित्वा
 च घृष्टिणम् । इदो रत्नानि दास्यसि ग्रामान्प्रायश्चास्तथा ॥२३॥
 क्रियन् विष्णुस्त्रियस्त्रयस्त्रयः । इत्यमर्षया च गुरुमथ
 पौरपदस्कृतम् ॥ १४ ॥ शिष्यं परिहितं तस्मै इदो भरतमन्तम ।
 ततस्तु प्रहृष्टोः सर्वाः समानाश्च युधिष्ठिर ॥ १५ ॥ सर्वमाचष्ट
 राजदिष्टिकीर्त्तितमद्यात्मनः । तं शूद्रैश्च वचस्तस्य पौरज्ञानपदा
 जनः ॥ १६ ॥ भयमुदितमनसो नाभ्यनन्दन्त तरुणः । नवं
 कर्मव्यमितं ते तदोच्यते नराधिपम् ॥ १७ ॥ न च राजा तद्या-
 कार्पातं कालपथ्याय धर्मवित् । ततोऽनुमान्य धर्मात्मा पौरज्ञान-
 पदं जनम् ॥ १८ ॥ गमनाय मतिश्चक्रे आतरयास्य ते तदा ।
 ततः स राजा कौरव्या धर्मपत्नी युधिष्ठिर ॥ १९ ॥ उत्सृज्या-
 भरणान्यङ्गान्पश्ये वल्कलान्यत । भीमान्जनयमाश्वैव द्रोपदी च
 बभूविति ॥ २० ॥ तथैव जयद्रुः सर्वे वल्कलानि नराधिप ।
 विधिवत् कारयित्वाष्टिं नैष्ठिकीं भरतर्षभ ॥ २१ ॥ समुत्सृज्यास्य
 सर्वेऽस्त्रीन् प्रतस्यन्नेरपशुवाः । ततः प्रहृष्टः सर्वाः स्त्रियो दृष्ट्वा
 नरोत्तमान् ॥ २२ ॥ प्रस्त्रितान् द्रोपदीपशान् परा दूनजितान्
 यथा । हर्षोऽभवच्च सर्वेषां भ्रातॄणां गमनं प्रति ॥ २३ ॥ युधि-
 स्थिरमतं ज्ञात्वा वशिष्ठश्चयमवेत्य च । आतरः पञ्च कृष्णा च प्रष्टी
 ज्वा चैव सप्रमः ॥ २४ ॥ यात्मना सप्रमो राजा निर्वयो गजसा-
 ह्वयात् । शौरैरमुगतो दूरं सर्वैरस्तः परैस्तथा ॥ २५ ॥ न चैन-
 म्प्रथकत् कश्चिन्निकर्त्तस्तेति भाषितुम् । न्यवर्त्तन्त ततः सर्वे नरा
 नगरवाणिगः ॥ २६ ॥ इत्यमभतयश्चैव युयुत्सुं पर्यवारयन् ।
 विवेच गङ्गां कौरव्य उक्त्वो भुजगात्मजा ॥ २७ ॥ विद्याङ्गहा
 वसो चापि मणिपूरपुरं प्रति । विद्याः परिहितं ज्ञया मातरः

पञ्चवारवत् ॥ २८ ॥ पाण्डवाश्च महात्मानो द्रौपदी च यथस्त्रिणी ।
 हृतीपवाषाः कौरव्य प्रययुः प्राङ्मुखास्ततः ॥ २९ ॥ योगमुक्त्वा
 महात्मानस्त्रागधर्ममतेभ्यः । पभिजम्बुद्वन्द्वं देवान् सरितः
 सागरांस्तथा ॥ ३० ॥ युधिष्ठिरो यथावग्रे भीमस्तु तदनन्तरम् ।
 अजन्तस्य चान्ये यमौ चापि यथाक्रमम् ॥ ३१ ॥ पृष्ठतस्तु
 वरारोहा ज्ञाना पृष्ठदलेक्षणाः । द्रौपदी योषितां जेष्ठा ययो
 भरतसप्तम ॥ ३२ ॥ इत्यु चैवातयथाधरः प्रस्थितान् पाण्डवान्
 वनम् । क्रमेण ते यदुरीरा लोहित्यं मज्जिलाभोजम् ॥ ३३ ॥
 गाण्डीवस्तु धनद्विष्यं न मुमोच धनञ्जयः । रत्नलोभान्महाराज
 ते चाक्षये महेभुधी ॥ ३४ ॥ यस्मिं ते दृग्गुस्तत्र स्थितं यैल-
 मिवाग्रतः । मागेमावत्य तिष्ठन्तं माशान् परुपविग्रहम् ॥ ३५ ॥
 ततो द्वैः स समाक्षिः पाण्डवानिदमवब्रवीत् । भी भीः पाण्डुसुता
 वीराः पावकं मां निवोधत ॥ ३६ ॥ युधिष्ठिर महावाही भीम-
 सेन परन्तप । अजन्ताश्चिसुतो वीरो निवोधत वचो मम ॥ ३७ ॥
 अहमस्मि कुरुषुष्टा मया दग्धत्र खाण्डवम् । अजनेत्य प्रभाविश
 तथा नारायणस्य च ॥ ३८ ॥ ययं य फाल्गुनो भ्राता गाण्डीवं
 परमायुधम् । परित्यज्य वने यातु नानेनाथोऽस्ति कथम् ॥ ३९ ॥
 अङ्गरवत्तु यत् कृषो स्थितमागोऽस्तान्मति । गतं तच्च पुनर्हस्ते
 कालीनेष्यति तस्य च ॥ ४० ॥ वरुणादाहृतं पूर्वं मयैतत् पार्श्व-
 कारणात् । गाण्डीवं धनुषां जेष्ठं वरुणायैव द्रीयताम् ॥ ४१ ॥
 ततस्ते भ्रातरः सर्वे धनञ्जयमबोधयन् । सजले प्राक्षिपसेतु
 तथाक्षये महेभुधी ॥ ४२ ॥ ततोऽग्निभरतयेष्ठ तत्रैवःन्तरधीयत ।
 ययुश्च पाण्डवा वीरान्नतस्ते दक्षिणामुखाः ॥ ४३ ॥ ततस्ते तूत्त-
 रैथैव तीरेण लाणाःश्रमः । जम्भुभरतमादूर्ल द्विषं दक्षिण-
 पश्चिक्ताम् ॥ ४४ ॥ ततः पुनः समाह्वताः पश्चिमां दिशमेव ते ।
 पृष्ठगुर्वारकाश्चापि सागरेण परिपुताम् ॥ ४५ ॥ उदीचीं पुन-

राहस्यं ब्रह्मैतत्कृतमाः । प्रादक्षिण्यं चिकीर्षुः सुविद्या वीर्य-
धर्मिणः ॥ ४६ ॥

इति महाप्रस्थानिकपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तो निवनात्मानं सदीर्घो द्वि-
मास्त्रिताः । इहशुर्वीगयुक्ताश्च द्विमश्वत्सं महागिरिम् ॥ १ ॥
तत्राप्यनिक्रमन्तस्तो इहशुर्वीककार्ष्ययम् । पशैश्चल महाशैलं जैवं
शिशुरिणां वरम् ॥ २ ॥ तेषान्तु गच्छतां वीर्यं सर्वेषां वीर्य-
धर्मिणाम् । वासुदेनो भद्रयोगा निपपात मञ्जीतसे ॥ ३ ॥
तान्तु प्रपतितां दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः । उवाच धर्मराजः न
वासुदेनोमवेच्छ ह ॥ ४ ॥ माधर्म्ययुतः कश्चिद्राजपुत्रा पर-
न्तप । कारणं किञ्च तद्दृष्ट्वा यत् कृष्णा पतिता भुवि ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पक्षपातो महात्मन्या विधिषिण धनञ्जयि ।
तस्मैतत् फलमद्यैषा भुङ्क्ते पुरुषकर्मभ ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा मवेच्छे षां ययं । रतमन्तप ।
सनाथाय मनो धीमान् धर्मात्मा पुरुषर्षभः ॥ ७ ॥ सहदेवदीप्तो
विद्वान् निपपात मञ्जीतसे । तत्रापि पतितं दृष्ट्वा भीमो राजान-
मब्रवीत् ॥ ८ ॥ योऽयमस्मात् सर्वेषु शूद्रघरनहङ्गतः । सोऽयं
माश्रवतीपुत्रः कञ्चास्त्रिपतितो भुवि ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पात्मनः सहस्रं प्राञ्चं नैषोऽन्यत कञ्चन ।
तेन दीपिष्य पतितस्तथादिष्य नृपात्मजः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा तं समुत्सृज्य सहदेवं ब्रवी
तथा । आदमिः सह कौन्तेयः शुना वैव युधिष्ठिरः ॥ ११ ॥ कृष्णां
निपतितां दृष्ट्वा सहदेवश्च पाण्डवम् । पात्तो बन्धुमित्रः शूरो
नकुलो निपपात ह ॥ १२ ॥ तस्मिन्निपतिते वीरे नकुले वास-

दृष्टेः । सुनरेव तथा भीमो राजानमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ कोऽप्य-
 मक्षतश्चर्माजा आता वचनकारकः । अपेक्षाप्रतिभो लोके नकुचः
 पतितो भुवि ॥ १४ ॥ इत्युक्तो भीमसेनेन प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।
 नकुचं प्रति चर्माजा सर्वबुद्धिमताम्बरः ॥ १५ ॥ अपेक्ष भूतस्यो
 नास्ति कश्चिद्विषय्य रघोःनम् । अधिकवाहमेवैक इत्यस्य मनसि
 क्षितम् ॥ १६ ॥ नकुचः पतितस्तप्तादागच्छ त्वं त्रकोदर । बन्ध
 वहिहितं वीर कोऽप्येवं तदुपाश्रुते ॥ १७ ॥ तांस्तु प्रपतितान् इहा
 पाश्र्ववः श्लोतवाहनः । पथात् शोकमस्तप्रस्ततोऽनु परवीरहा ॥ १८ ॥
 तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे पतिते चञ्चतेजसि । निवमाणे दुराधर्षे
 भीमो राजानमब्रवीत् ॥ १९ ॥ अतन् न क्षराम्यस्य खैरेष्वपि
 महात्मनः । अथ कस्य विकारोऽयं विनायं पतितो भुवि ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच । एकाङ्का निर्देहेयं वै श्रुत्वा नित्यजुनोऽब्र-
 वीत् । न च तन् इतवानेय शूरमानी ततोऽपनत् ॥ २१ ॥ अ-
 नेने धनुर्वाहानेय सर्वाथ फाशुनः । तथा चैतन्न तु तथा कर्त्तव्यं
 भूमिनिच्छता ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा पश्चितो राजा भीमोऽप्य निप-
 पात ह । पतितया ब्रवीद्धीमो चर्म्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ २३ ॥ भो
 भो राजन्वेषुस्य पतितोऽहं प्रियस्तव । किं निमित्तञ्च पतनं
 श्रुत्वा मे वहि वेत्स्य ह ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अतिभुक्तञ्च भवता प्राणेन तु विकल्पसे ।
 अन्वेष्य परं पार्श्वं तमासि पतितः क्षितौ ॥ २५ ॥ इत्युक्त्वा तं
 महाबाहूर्जगामानवलोक्तवन् । श्लाघ्येकोऽमुवचौ वस्ते बहुयः
 कौर्षितो भवा ॥ २६ ॥

इति महाप्रस्थानिकपर्वणि द्रौपद्यादिपतने

द्वितीयाध्यायः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सखाइवन् यज्ञो दिवं भूमिह
 सर्वः । रणेनोपस्यवी पात्रमारोहेत्प्रवीच तम् ॥ १ ॥ स
 भाङ्गन् पतितान् दृष्ट्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः । यज्ञवीक्ष्योक्त-
 सन्तः सखसासमिदं वचः ॥ २ ॥ भानरः पतिता मेघ गच्छे-
 नुस्ते मया सह । न विना भावमिः स्वर्गमिच्छे गन्तुं सुवेङ्गव
 ॥ ३ ॥ सुकुमारो सुखाही च राजपुत्री पुरन्दर । सास्त्राभिः
 सह गच्छेत तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ४ ॥

यज्ञ उवाच । भाङ्गन् दृष्ट्वा म स्वर्गे लभेद्यत्स्तिदिवं गतान् ।
 कुण्ठाया सहितान् सर्वांश्चा युवो भरतर्षभ ॥ ५ ॥ निक्षिप्य मानुषं ईर्षं
 गतास्ते भरतर्षभ । जनेन स्र घरीरेण स्वर्गे गता न संशयः ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अयं इहा भूतभोज्य भक्ता मां नित्यमेव
 च । स गच्छेत मया साहेमानुषस्या हि मे मतिः ॥ ७ ॥

यज्ञ उवाच । यमनात्वं मन्ममत्सह राजन् त्रियद्म इत्युक्त्वा
 मद्यतीक्ष्वैव सिद्धिम् । संप्राप्तोऽय स्वर्गसुखानि च त्व त्यज इष्टानं
 नात्र नृषंसमस्ति ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यनार्थ्यमार्थ्येण सहस्रनेत्र यं कर्म
 दुष्करनेतदार्थ्ये । मा मे श्रिया सङ्गमनं तथास्तु वस्याः कृते
 भक्तजनं त्यजेयम् ॥ ९ ॥

इन्द्र उवाच । स्वर्गे लोकं श्रवतां नास्ति धियामिष्टापूर्णां
 प्रीतिवशा हरन्ति । ततो विचार्ये क्रियतां धर्मराज त्यज इष्टानं
 नात्र नृषंसमस्ति ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । भक्तत्यागं प्राङ्गुरनन्तपापं तुभ्यं लोके
 ब्रह्म बध्वाकृतेन । तस्मान्नाहं जातु कथञ्चनाय त्यज्याम्येगं स्वसु-
 खार्थं महेन्द्र ॥ ११ ॥ भीतं भक्तं नान्वदस्तीति वार्त्तां प्राप्तं शीघ्रं
 रक्षणे प्राणक्षिप्यम् । प्राणत्यागादप्यहं नैव मोक्षुं यतैव यै
 नित्यमेतद्प्रत मे ॥ १२ ॥

इन्द्र उवाच । युना इष्टं क्रोधवशा हरन्ति यद्दत्तमिष्टं विदुत-
मथो हृतम् । तस्मात् युनस्त्रागमिमं कुरुष्व युनस्त्रागात् प्राप्-
स्यसे दिवलीकम् ॥ १३ ॥ त्यक्त्वा भ्रातृन् दयिवशापि कृष्णां प्राप्नो-
लीकः कर्मणा येन वीर । श्वानश्चैनं न त्यजसे कथन्तु त्वानं
कृतस्त्वं चास्मिता मुद्दसेद्य ॥ १४ ॥

मुधिष्ठिर उवाच । न निदाने सन्धिरथापि विग्रहो नृते-
र्मत्पैरिति लोकेषु निष्ठा । न ते मया जीवयितुं हि शक्यास्तत-
स्वागस्तेषु कृतो न जीवतम् ॥ १५ ॥ भीतिप्रदानं शरणागतस्य
स्त्रिया वधो ब्राह्मणस्यापहारः । मित्रद्रोहस्तानि चत्वारि शक्र
भक्तघातश्चैव भूमो वतो मे ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । न दर्मरात्रस्य वधो निश्चय्य धर्मस्वदधी
भगवानुवाच । मुधिष्ठिरं प्रीतियुक्तो नरेन्द्रं शस्त्रैर्वाक्यैः संस्तव-
संप्रयुक्तैः ॥ १७ ॥

धर्म उवाच । अभिजातोऽसि राजेन्द्र पितृवृत्तेन मेधवा ।
यनुक्रांष्टेन धानेन सर्वभूतेषु भारत ॥ १८ ॥ पुरा दैतवने चासि
मया पुत्र परीक्षितः । पानीयार्थं पराक्रान्ता वव ते भ्रातरो
हताः ॥ १९ ॥ भीमाजनीं परिचल्प्य वव त्वं भ्रातरावुभौ ।
याज्ञोः साम्यमभीषात् वै नकुलं जीवमिच्छसि ॥ २० ॥ अयं ह्यहा
भक्त इत्येव त्यक्तो दिवश्च स्वया । तस्मात् स्वर्गं न ते तुल्यः कश्चि-
दस्ति नराधिप ॥ २१ ॥ अतस्तवाप्तया लांकाः स्वयरीरेण भारत ।
प्राप्नोऽसि भरतयेष्ट दिव्यां गतमनुत्तमाम् ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो धर्मश्च शक्रश्च मद्वतशाश्विनावपि ।
देवा दिवर्षेयश्चैव रथमारीय पाण्डवम् ॥ २३ ॥ प्रथयुः सैर्विमा-
नैस्ते सिद्धाः कामविहारिणः । सर्वे विरञ्जसः पुण्याः पुण्यकर-
बुद्धिकर्मिणः ॥ २४ ॥ स तं रथं समाखाव रवजा कुरुकुलोदहः ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे मीघं तेजसाद्युय रोदसी ॥ २५ ॥ ततो दिवनिजा-

ब्रह्मो नारदः सर्वज्ञोऽकवित् । उवाचोऽसौ सादा वाक्मं उच्यते ॥
 उच्यते ॥ २६ ॥ येषां राजर्षयः सर्वे ते चापि समुपस्थिताः ।
 कीर्त्तिं प्रच्छाद्य तेषां वै ब्रह्मराजोऽधितिष्ठति ॥ २७ ॥ लोका-
 नाह्वयं ब्रह्मणो तेजसा तत्तन्मया ॥ स्वधरीरेण संप्राप्तं नाम्यं
 शुभ्रं पाशुवात् ॥ २८ ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा राजा वचनमब्र-
 वीत् । देवानामन्वयं धर्मात्मा क्षपसांश्चैव पाशुवान् ॥ २९ ॥
 शुभं वा बहि वा पापं भ्रातृणां ज्ञानमद्य मे । तद्वि प्राप्स्य-
 मिच्छामि लोकानन्वाद्य कामये ॥ ३० ॥ राजस्तु वचनं श्रुत्वा
 देवराजः पुरन्दरः । पादुषंस्त्ववमायुक्तं प्रत्युवाच युधिष्ठिरम्
 ॥ ३१ ॥ ज्ञानेऽस्मिन् वयं राजेन्द्र कर्मभिर्निर्दिष्टैः शुभैः । किं त्वं
 मानुष्यकं श्रेयमद्यपि परिकल्पसि ॥ ३२ ॥ विद्विं प्राप्तोऽसि परमां
 वचा नाम्यः पुमान् क्वचित् । नैव ते भ्रातरः स्वानं संप्राप्ताः
 कुहनन्दन ॥ ३३ ॥ यद्यापि मानुषो भावः स्युष्यते त्वां नराधिप ।
 जगत्स्यं पश्य देवर्षीन् सिद्धांश्च त्रिदिवाहवान् ॥ ३४ ॥ युधि-
 स्ठिरस्तु देवेन्द्रनेत्रंवादिनमीश्वरम् । पुनरेवाब्रवीधीमानिदं वचन-
 मर्षवत् ॥ ३५ ॥ तेजिना नोक्तहे वस्तुमिह देव्यं वचनम् ।
 मनुमिच्छामि तत्राहं यत्र मे भ्रातरौ गताः ॥ ३६ ॥ यत्र वा
 उच्यते श्यामा बुद्धिचक्षुगुणान्विता । द्रोपदी योषितां येषां यत्र
 चैव गता मम ॥ ३७ ॥

इति महाप्रस्थानिकपर्वणि युधिष्ठिरस्यर्षोऽप्युवाच

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

समाप्तश्चेदं महाप्रस्थानिकपर्वः ॥

श्रीमहाभारतम्

एव स्वर्गारोचनिकपरे ।

—१००२५—

नारायणं नमस्कृत्य नरद्वैव नरोत्तमम् ।

द्वेषो भवत्यतोऽपि ततो जयमुदीरयेत् ॥

प्रनमोजय उवाच । स्वर्गं त्रिपिटपं प्राण्य मम पूर्वं पिता-
महाः । पाण्डवा धर्मराट्पुत्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे ॥ १ ॥
एतद्विष्णुम्यहं शीतुं सर्वं विद्यामि मे मम । मरुषिणाभ्यनुज्ञातो
व्यासेनाहूतकर्मणा ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । स्वर्गं त्रिपिटपं प्राण्य तत्र पूर्वं पितामहाः ।
युधिष्ठिरपुत्रयो यदकरोत् तत् शृणु ॥ ३ ॥ स्वर्गं त्रिपिटपं प्राण्य
धर्मराजो युधिष्ठिर । दुर्योधनं शिवा जष्टं ददर्शापीनमानने
॥ ४ ॥ भ्राजमानभिरादिपं वीरलक्ष्म्याभिसंवृतम् । देवैर्भाजि-
ण्यभिः साधैः सहितं पुण्यकर्मभिः ॥ ५ ॥ ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा
दुर्योधनममघित । मरुषा सन्निवृत्ताः भूत् श्रियं दृष्ट्वा सुयोधने
॥ ६ ॥ सुदुःखैर्विस्तृतं वै ताहं दुर्योधनेन वै । सहितः कामये
लोकान् लुब्धेनादीर्घदयिता ॥ ७ ॥ यत्कृते पृथिवी सर्वा सुहृदो
बान्धवास्तथा । हतात्माभिः प्रमद्याजो क्लिष्टैः पूर्वं महावने ॥ ८ ॥
द्रौपदी च सभामघे पाण्डाली धर्मचारिणी । पश्चात्कृष्टानवद्याङ्गी
पत्नी तो मुहुसन्निधौ ॥ ९ ॥ अस्ति देवा न मे कामः सुयोधन-
पत्नीश्चितुम् । तत्राहं गन्तुमिच्छामि यत्र ते भ्रातरौ मम ॥ १० ॥
गैरमित्यत्र वीरभ्यु नारदः प्रहमन्निव । स्वर्गं निवासे राजेन्द्र

विरुदहापि नञ्जति ॥ ११ ॥ युधिष्ठिर महाबाहो सर्वं वीरः
 कथञ्चन । दुर्योधनं प्रतिनृत्यं नृपं विदं वीरो मम ॥ १२ ॥ एष
 दुर्योधनी राजा पूज्यते त्रिदशैः सखैः । सद्भिश्च राजप्रवरैश्च इमे
 स्वर्गवासिनः ॥ १३ ॥ वीरलोकागतिं प्राप्नो युद्धे हृत्कात्मनस्तनम् ।
 ययं सर्वं सुरसमाः सदैवात्मैः संश्रिताः ॥ १४ ॥ स एष सत्वधर्मैः
 म्यानमेतदवाप्तवान् । भयं नञ्जति योऽभीतो बभूव पृथिवीपतिः
 ॥ १५ ॥ न तस्मान्मि कर्तव्यं एतं यत् क्षयकारितम् । द्रौपद्याय
 परिहृत्यं न विन्तस्त्रिभुवनेन ॥ १६ ॥ ये चान्येऽपि परिहृता
 युष्माकं प्रातिकारिताः । संश्रामेष्वथ वाच्यं न तान् संसर्तुं
 मर्हसि ॥ १७ ॥ समागतस्तु यद्यन्यथा राज्ञा दुर्योधनेन वै ।
 स्वर्गाद्यं नेष्ट वैराणि भवन्ति मनुजाधिप ॥ १८ ॥ नारदसैव-
 मुक्तस्तु कुरुराजो युधिष्ठिरः । भातान् पप्रच्छ मेधावी वाच्य-
 मेतदुवाच ह ॥ १९ ॥ यदि दुर्योधनस्यैव वीरलोकाः समाप्तताः ।
 पृथर्मस्य पापस्य पृथिवीसङ्घट्टस्य ॥ २० ॥ यत्कृते पृथिवी
 तथा सहाया मनरदिषा । वयञ्च मन्वता दग्धा वैरं प्रतिविकीर्षिषः
 ॥ २१ ॥ ये ते वीरा मन्वात्मनो भातरो मे महाप्रजा । सत्य-
 प्रतिष्ठा लोकात्म्य पूरा वै कथंशान्तिनः ॥ २२ ॥ तं तामिदानीं के-
 लोका द्रष्टुमिच्छामि तानहम् । कस्यैव मन्वात्मानं कीन्तेयं सत्य-
 मद्भरम् ॥ २३ ॥ दृष्टव्यं मात्स्यिकं दृष्टव्यं च वाच्यजान् ।
 ये न यस्मैबन्धं प्राप्ताः सत्वधर्मैः पाथिवाः ॥ २४ ॥ क्व तु ति-
 पाथिवा ग्रह्यन् नैतान् पृथ्वामि नारद । विराटद्रुपदो चैव दृष्ट-
 केतुमन्त्राय तान् ॥ २५ ॥ पित्रण्डनस्तु पाञ्चाख्यं द्रौपदीवांश-
 वीयैः । यभिमन्सुश्च दुर्हेषं द्रष्टुमिच्छामि नारद ॥ २६ ॥

इति स्वर्गरोहणिकपर्वाणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । नैव पश्चात्तु विबुधा राघेयममितीकवम् ।
 भातरो च महात्मनो युधामन्युजमोजनो ॥ १ ॥ अह्वयुर्वै घरी-
 ताणि दण्डवत्प्रो महारथाः । राजानो राजपुत्राय धी मद्धे
 वता रणे ॥ २ ॥ क्व ते महारथाः सर्वे घाट्टीलमविक्रमाः ।
 तैरप्ययं जितो कौजः कश्चन परुषमत्तमेः ॥ ३ ॥ यदि लोका-
 निमान् प्राणाहो च सर्वे महारथाः । स्थितं विज ह्यि मां दिवाः
 यत्किञ्च तैर्महात्मभिः ॥ ४ ॥ कश्चित् तैरशोदाय नृपिणो गोः स्वयः
 शुभः । न तैरथं विना वत्स्ये भ्रातृभिर्भ्रातृभिः ॥ ५ ॥
 नातुर्हि वचनं शूरा वरा सल्लनकर्मणि । कर्मस्य क्रियतां
 नैवमिति तथ्यामि तेन वै ॥ ६ ॥ इदं ह्य परित्यजामि पुनः पुन-
 रहं सुराः । यस्मान् महती पादो तस्याहममितामनः ॥ ७ ॥
 इदं वै तो नातुगत कथं परवल इदम् । न ह्यहान् कजसिंह-
 तान् प्रदीत् शतोऽपि संसृमि ॥ ८ ॥ तमथं यत्र तत्रस्थं इदं भिक्षुं मि
 सद्यश्चनम् । यमिच्छतां मया यामो ज्ञातितः नमसाचिना ॥ ९ ॥
 भीमश्च भीमविक्रान्तं प्राणभ्याऽपि प्रियं मया । राजपुत्रेण महानं
 यमो नैव यमोपमो ॥ १० ॥ इदं भिक्षुं तान् तादृशं पाहालो
 धर्मो नारिणो न । न नैव स्यात्तु मच्छानि सुयतो व्रजो मयः
 ॥ ११ ॥ किं मे भ्रातृभ्रातृभ्यो धर्मिणो सनमो मया । यत्र ते मम
 म स्वर्गो तावत् स्वर्गो नतो मम ॥ १२ ॥

देवा ऊचुः । यदि वै तत्र ते यदा गम्यतां पुन ना विरम् ।
 विधिं हि तव वसतो देवराजस्य यास्तान् ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा तं ततो देवा देवदूतसंपादिषन् ।
 युधिष्ठिरस्य सुहृदो दर्मधीत परन्तप ॥ १४ ॥ ततः कृत्वा सुभो
 राजा देवदूतश्च जम्भतु । सज्जितो राजघाट्टील यत्र ते परुष-
 यंभाः ॥ १५ ॥ यद्यतो देवदूतस्तु यदी राजा च पश्यतः । पश्यान्-
 मशुभं दुर्गं क्षेपितं पापकर्मभिः ॥ १६ ॥ तत्रमा संवत्सरे

केचयैवल्लगारलम् । युक्तं पापकृतां गन्धैर्मांसघोषितकर्मम् ॥१०॥
 दृष्टोत्पानकमङ्कमक्षिकामघकाहतम् । इतश्चेतश्च कृष्णपैः सम-
 न्तात् परिवारितम् ॥ १८ ॥ अस्त्रिकेचसमाजीयं कृमिक्रीटममा-
 कुलम् । ज्वलनेन प्रदीपितं समन्तान् परिवेष्टितम् ॥ १९ ॥ अयो-
 मुखैश्च काकादीशंघैश्च समभिदुतम् । सूचीमुखैस्तथा प्रेतैश्चन्धा-
 शेलोपमैर्वृतम् ॥ २० ॥ नेदोरुधिरपुक्तैश्च स्निग्धवाङ्मरुपाणिभिः ।
 निङ्कन्तोदरपादैश्च तत्र तत्र प्रवेरितैः ॥ २१ ॥ स तन् कृष्णप-
 दुर्गंश्चमण्डितं नीमहरणम् । जगाम राजा धर्मात्मा मध्ये बह्व-
 विचिन्तयन् ॥ २२ ॥ ददृशोऽपिदृशैः कीर्त्तितो नदीद्वापि सुद-
 र्गमात् । अमिषत्रयतद्देव निश्चितसुरमंडलम् ॥ २३ ॥ करश्च-
 वालुकां तप्रासायसीश्च यिलाः पृथक् । नीलान्द्रुमांश्च तैलस्य
 काव्यमानाः समन्ततः ॥ २४ ॥ कुटशाकालिकद्वापि दृश्यंतीच्छा-
 कण्टकम् । ददृशे चापि कीर्त्तितो यातनाः पापकर्मिणाम् ॥ २५ ॥
 स तं दुर्गं समाल्लभ्य देवदूतमुवाच ह । क्रियदध्यानमन्त्राभि-
 र्गन्तव्यमिममीदृशम् ॥ २६ ॥ क्व च ते भ्रातरौ मद्यं तन्ममाख्यातु-
 मर्हसि । दिशोऽयं कथं दिवानामेतद्विच्छामि वेत्सि ॥ २७ ॥
 स सन्निवृत्ते श्रुत्वा धर्मराजस्य भाषितम् । देवदूतोऽब्रवीच्चैन-
 मेतावद्दमनं तव ॥ २८ ॥ निवर्त्तितवो हि मया तथाऽन्नात्तो
 दिवोकसेः । खडिग्यान्तोऽसि राजेन्द्र तमथागतुमर्हसि ॥ २९ ॥
 युधिष्ठिरस्तु निर्विण्णस्तन गन्धेन सूच्छ्रितः । निवर्त्तने धृतमनाः
 पथ्याविसिन भारत ॥ ३० ॥ स सन्निवृत्तो धर्मात्मा दुःखमोकसमा-
 हृतः । श्रुत्वा तत्र वदतां दीना वाचः समन्ततः ॥ ३१ ॥ भी भो
 धर्मराज राजर्षे पुण्याभिजन पाण्डव । अनुयद्धार्यमन्त्राकं तिष्ठ
 तावन्मङ्गलकम् ॥ ३२ ॥ आयाति त्वयि दुर्वर्षं वाति पुण्यः समो-
 रणाः । तव गन्धानुगमस्तान धीनाम्नान् सुखमागमन् ॥ ३३ ॥ ते
 वयं पार्थ दीपंभ्य कालस्य पुरुषर्षभ । सुखमामादृयिष्यामस्वो

इहा राजसलम ॥ ३४ ॥ संतिष्ठथ महाबाहो मुहूर्त्तमपि भारत ।
 त्वयि तिष्ठति कोरथ यातनाम्नान् वाधते ॥ ३५ ॥ एवं बहुविधा
 वाचः कृपणा दीनवताम् । तस्मिन् देवे च श्रुत्वाव समन्तात्
 वदन्ती नृप ॥ ३६ ॥ तेषान्नु वचनं श्रुत्वा दयावान् दीनभाषि-
 णाम् । अहो बहुमिति प्राह तस्थो स च युधिष्ठिरः ॥ ३७ ॥
 स ता गिरः पुरस्तादै श्रुतपूर्वाः पुनः पुनः । ग्लानानां दुःखित-
 नाञ्च नाभ्यजानत पाण्डवः ॥ ३८ ॥ अत्रुध्यमानस्ता वाचो धर्म-
 पुत्रो युधिष्ठिरः । उवाच के भवन्ती वै किमर्थं चेह तिष्ठत ॥ ३९ ॥
 इत्युक्त्वास्ते ततः सर्वे समन्तादावभाषिरे । कस्योऽहं भीमसेनोऽह-
 मज्जन्तमिहमिति प्रभो ॥ ४० ॥ नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नोऽह-
 मित्युत । द्रोपदी द्रोपदेयाश्च इत्येवन्ते चित्क्रुद्युः ॥ ४१ ॥ ता वाचः
 स तदा श्रुत्वा तर्ह्यमहर्षीनृप । तपो विमस्ये राजा किं त्विदं
 देवकारितम् ॥ ४२ ॥ किन्तु तत् कल्पं कर्म कृतमेभिर्महा-
 त्मभिः । कर्णेन द्रोपदेयैर्वा पाद्भ्याश्च वा सुमन्थवा ॥ ४३ ॥ य
 इमे पापगन्धोऽस्मिन् देवे सक्ति सुदारुणे । नाहं जानामि सर्वेषां
 दूष्कृतं पण्यकर्मणाम् ॥ ४४ ॥ किं कृत्वा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो राजा
 सुयोधनः । तथा विथा युतः पापैः सह सर्वैः पदानुगैः ॥ ४५ ॥
 महेन्द्र इव लक्ष्मीशान्ते परमपूजितः । कथ्येदानौ विकारोऽयं
 य इमे नरकां गताः ॥ ४६ ॥ सर्वधर्मविदः शूराः सत्यागमपरा-
 यणाः । सत्रधर्मपराः मन्तो यज्वानो भूरिदक्षिणाः ॥ ४७ ॥
 किन्तु सप्तोऽस्मि जागामि चेतयामि न चेतये । अहो चित्तविका-
 रोऽयं म्यादा मे चित्तविभ्रमः ॥ ४८ ॥ एवं बहुविधं राजा विम-
 मर्थं युधिष्ठिरः । दुःखमोकसमाविष्टश्चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियः ॥ ४९ ॥
 क्रोधमाहावयश्चैव तीव्रं धर्मसुतो नृपः । दिवांश्च गर्हवामास
 धर्मज्ञैश्च युधिष्ठिरः ॥ ५० ॥ स तीव्रगन्धसन्तप्तो देवदूतसुवाच ह ।
 गन्धतां तत्र घेषां त्वं दूतस्योपासुपान्ति कम् ॥ ५१ ॥ न ह्यहं तत्र

वास्यानि स्त्रियोऽस्तीति निवेद्यानाम् । मत्संघवादिभे दूनाः
 सुखिनो भानरो हि मे ॥ ५२ ॥ इत्युक्तः स तदा दूता पाण्डु-
 पुत्रेण धीमता । जगाम तत्र यदास्ते देवराजः यतः ॥ ५३ ॥
 निवेद्यामास च तद्वर्मेराजनिर्गीर्णतम् । यद्योऽपि धर्मपुत्रेण
 सर्वमेव जनाधिप ॥ ५४ ॥

इति स्वर्गारोहणिकपर्वणि युधिष्ठिरस्य नरकदर्शने
 द्वितीयाध्यायः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । स्त्रिये मुहूर्ते पापे तु धर्मराजे युधि-
 स्थिरे । पाण्डुस्तत्र कोरव्य देवाः यक्रपरोगमाः ॥ १ ॥ स च
 विप्रश्चवान् धर्मो राजानं प्रसमीक्षितुम् । तत्राजगाम यदासौ
 कुहराजो युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ तेषु भासुरद्वेषेषु पुण्याभिजनकर्मसु ।
 कर्मागतेषु द्वेषेषु व्यगननकर्मो नृप ॥ ३ ॥ तादृशस्त च तास्तत्र
 खातनाः पापकर्मिणाम् । नदी वैतरणी चैव कूटमाग्नलिना
 सह ॥ ४ ॥ लोहकुशाः शिलाश्चैव तादृशस्त भयानकाः । विह-
 तानि शरीराणि यानि तत्र समस्ततः । इदं राजा कोरव्य-
 स्तान्यदृष्ट्वानि चामवन् ॥ ५ ॥ ततो वायुः सख्यस्यैः पुण्यस्य-
 वक्षः शुचिः । उवाच देवसमीपस्थः शीतलोऽतीव भारत ॥ ६ ॥
 मरुतः सह यज्ञेण प्रसववाग्निनो सह । साध्या कृदास्तथादित्या
 धि वायुपि द्विवोकसः ॥ ७ ॥ अथ तत्र समाजस्यः सिद्धाश्च परम-
 धियः । यत्र राजा महातेजा धर्मपुत्रः स्त्रियोऽभूवन् ॥ ८ ॥ ततः
 यक्रः सुरपतिः त्रिया परमया युतः । युधिष्ठिरमुवाचेऽं सास्त्व-
 पूर्वमिदं वक्षः ॥ ९ ॥ युधिष्ठिर महाबाहो प्रीता देवगणास्तव ।
 एष्टेहि पुरुषव्याघ्र इतमेतावता विभो ॥ १० ॥ सिद्धिः प्राप्ता
 महाबाहो लोकायाप्यस्यस्तव । न च मन्युस्त्वया कार्यैः शृणु
 किं उच्यते भव ॥ ११ ॥ यदृच्छं नरकस्तातु इदं त्व्यः सर्वराजभिः ।

शुभानामशुभानाह रो रापो पुरुषप्रथम ॥ १२ ॥ यः पूर्वं सुकृतं
 भुङ्क्ते पदाश्विनवनेऽसः । पूर्वं नरकभाष्यस्तु पथात् स्वर्गमुपैति
 सः ॥ १३ ॥ भूयिष्ठं पापकर्मा यः स पूर्वं स्वर्गमङ्गनी । तेन तन्मेवं
 गमितो मया येयोश्चिन्ता नृप ॥ १४ ॥ व्याजेन हि त्वया द्रोण
 उपाधीर्षः सुतं प्रति । व्याजेनैव तनी राजन् दर्शितो नरक-
 स्तय ॥ १५ ॥ यथेव त्वं तथा भीमस्तथा पाथो वयो तथा । द्रौपदी
 च तथा कृष्या व्याजेन नरकं गताः ॥ १६ ॥ आगच्छ नरणादूर्ध्व
 मुक्तास्तौ चैव कल्पयान् ॥ १७ ॥ स्वपदायैव दे तुभ्यं पार्थिवा
 निहता रणे । सर्वे स्वर्गमनुपाप्तान् पश्य भरतप्रथम ॥ १८ ॥
 कर्णश्चैव महेष्वासः सर्वमद्भुतभवांतरः । स गतः परमां सिद्धिं
 वद्विषं परितपसे ॥ १९ ॥ तं पश्य पुरुषव्याघ्रमादित्यतनयं विभी ।
 स्वस्मान्त्वं महाबाहो जहि योक्तं नरप्रथम ॥ २० ॥ आतृशान्धा-
 स्तथा पश्य स्वपदायैव पार्थिवान् । स्वं स्वं स्थानमनुपाप्तान् व्येतु
 ते मनसो ह्वरः ॥ २१ ॥ इच्छ पूर्वं चानुभूय इतः प्रभृति कौरव ।
 विहरस्व मया माहे गतयोको निरामयः ॥ २२ ॥ कर्मणां तात
 पुण्यानां जितानां तपसा स्वयम् । दानानाह महाबाहो फलं
 प्राप्नुहि पार्थिव ॥ २३ ॥ यद्य स्तां देवगन्धर्वा दिव्यावाप्सरसो
 द्विवि । उपसेवन्तु कल्याणं विरजोऽस्वरभूषणाः ॥ २४ ॥ राज-
 सूयजितान् लोकान् स्वयमेवामि ऋडितान् । प्राप्नुहि त्वं महा-
 बाहो तपसय महाजितम् ॥ २५ ॥ उपर्युपरि राज्ञां हि तव
 लोका युधिष्ठिर । हरिश्चन्द्रममाः पार्थ येषु त्वं विहरिष्यसि
 ॥ २६ ॥ मान्याता यत्र राजविद्येत्र राजा भगोरकः । दोष तै-
 र्यत्र भरतस्तत्र त्वं विहरिष्यसि ॥ २७ ॥ एषा देवतरी पुण्या
 पार्थ वैशेः स्वर्गाती । पाकाघगज्ञा राजेन्द्र तत्र भूय मन्विष्यसि
 ॥ २८ ॥ यत्र स्वस्तस्य भावस्ते मानुषा विगमिष्यति । गतयोको
 निरायामी मुक्तौरो भविष्यसि ॥ २९ ॥ एवं भ्रुति द्वेन्द्र कौर-

वैश्वं युधिष्ठिरम् । धर्मो विप्रश्चरान् साक्षात् उवाच सुतमात्मनः
 ॥ ३० ॥ भो भो राजन् महापात्र पीनोऽस्मि तव पुत्रकः । मङ्गल्य
 सत्यवाक्येन समवा च दमेन च ॥ ३१ ॥ एषा तृतीया जिज्ञासा
 तव राजन् कृता मया । न प्रकथये चास्मयितुं स्वभावात् पार्थ-
 हेतुतः ॥ ३२ ॥ पूर्वं परीक्षितो हि त्वं प्रजात् रैतवने मया ।
 परणीसहितस्यार्थे तच्च निस्तीर्षवानसि ॥ ३३ ॥ मोर्ध्येषु विन-
 टेषु द्रौपद्यास्तत्र भारत । शुकपथारिणा एव पनस्त्वं मे परी-
 क्षितः ॥ ३४ ॥ इदं तृतीयं भातृणामर्थं वत् स्थातुमिच्छसि ।
 विशुद्धोऽसि महाभाग सुखी विगतकल्पः ॥ ३५ ॥ न च ते
 भातरः पार्थ नरकाह्वां विद्यास्यते । मायैषा दिवहाजेन महन्ष्टेण
 प्रवीक्षिता ॥ ३६ ॥ यवस्यं नरकास्तान द्रष्टव्याः मरैराजभिः ।
 ततस्त्वया प्राप्तमिदं सुहृत्तं दुःखमुत्तमम् ॥ ३७ ॥ न मव्यमाची
 भीमो वा यमो वा परुषर्षभो । कर्णो वा सत्यवान् शूरो नर-
 काह्वांशिरं नृप ॥ ३८ ॥ न कृथा राजपत्नी च नरकाह्वां युधि-
 स्थिर । एष्टेहिं भरतसेष्ठ पञ्च गङ्गां त्रिलोक्याम् ॥ ३९ ॥ एत-
 मुक्तः स राजपुत्रस्तत्र पूर्वपितामहः । जगाम सप्त धर्मण
 विदिवान्त्यैः ॥ ४० ॥ गङ्गां देवनदीं पुण्यां पावनीम् । सप्त-
 वक्षाम् । यवगांश्च ततो राजा तत् तत्याज मानुषीम् ॥ ४१ ॥
 मृततो दिव्यवर्भूता धमेराजो युधिष्ठिरः । निर्वैरो गतसस्तापी
 से तस्ते तस्मिन् समाश्रितः ॥ ४२ ॥ ततो ययो वृत्तो देवैः कुरुराजो
 धृष्टिष्ठिरः । धर्मण सञ्चितो धीमांस्तयमानो मङ्गलिभिः ॥ ४३ ॥
 यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शूरा विगतमन्यवः । पाण्डवा धार्मराष्ट्राश्च
 स्नानि स्नानानि भेजिरे ॥ ४४ ॥

इति स्वर्गारोहणिकपर्वणि युधिष्ठिरतनुत्यागे

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा द्वैः सर्षिमह-
 शैः । स्तुवमानो वयो तत्र यत्र ते कुरुपुङ्गवाः ॥ १ ॥ ददर्श
 तत्र मोदिन्दं ब्राह्मणं वपुषान्वितम् । तेनैव दृष्टपूर्वेण सादृश्येनैव
 श्रुतितम् ॥ २ ॥ दीप्यमानं स्ववपुषा दिव्यैरस्त्रैरुपस्थितम् । बक्र-
 षतिभिर्बोरैर्दिव्यैः परुषविग्रहैः ॥ ३ ॥ उपास्यमानं वीरेण
 हाहा नेन सुवर्षणा । तथा स्वरूपं कौन्तेयो ददर्श मधुसूदनम्
 । ४ ॥ तावमीं परुषध्याघ्रीं सद्रहीच्छ युधिष्ठिरम् । यथावत्
 तपिप्रेक्षते पूजया दिव्यपूजितो ॥ ५ ॥ अपरस्मिन्नसोद्देशे कथं
 प्रकथयतां वरम् । दादयादित्यमह्यं ददर्श कुरुनन्दनः ॥ ६ ॥
 पथापरस्मिन्नसोद्देशे मरुहणव्रतं विभुम् । भीमसेनमथापश्यन्नेनैव
 । पुषान्वितम् ॥ ७ ॥ वायोर्नूर्तिमतः पाण्ड्वं दिव्यमूर्त्तिसमन्वितम् ।
 श्रया परमया युक्तं सिंहं परमिकावृतम् ॥ ८ ॥ अग्निर्नोऽस्तु
 शशा स्थाने दीप्यमानो स्वतेजसा । नकुलं सहदेवञ्च ददर्श कुरु-
 नन्दन ॥ ९ ॥ तथा ददर्श पाण्डालीं कनकतोत्पलमालिनीम् ।
 वपुषा स्वर्गमाक्रम्य तिष्ठन्तीमर्कवर्षेणम् ॥ १० ॥ अथैनां सहसा
 राजा प्रष्टुमैच्छद्युधिष्ठिरः । ततोऽस्य भगवानिन्द्रः कथयामास
 दिवराट् ॥ ११ ॥ श्रीरेषा द्रौपदीरूपा खदर्शं मानुषं गता ।
 अयोनिजा लोककान्ता पुण्यगन्धा युधिष्ठिर ॥ १२ ॥ रत्यर्थं भवतां
 श्लेषा निर्मिता शूक्ष्मपाणिना । दुपदस्य कुले जाता भवद्भिद्योप-
 जोविता ॥ १३ ॥ एते पञ्च महाभागा गन्धर्वाः पावकप्रभाः ।
 द्रौपद्यास्तनया रात्रन् युष्माकमभितौजसः ॥ १४ ॥ पश्य गन्धर्व-
 राजानं वृतराट् मनोषिणम् । एनञ्च त्वं विजानीहि भ्रातरं
 पूर्वजं पितुः ॥ १५ ॥ अयं ते पूर्वजो भ्राता कौन्तेयः पावकद्युतिः ।
 सुखीपुत्रोऽपञ्चः श्रेष्ठो राषेवो इति विद्युतः ॥ १६ ॥ सादित्यसदृशो
 वाति यज्ञीनं परुषधर्मम् । साध्यानामथ दिवानां विश्वेषां मरुता-
 मपि ॥ १७ ॥ गच्छेत्तु पश्य राजेन्द्र वृथागन्धर्वकनहारवान् । सात्यकि-

प्रमुखान् वीरान् भोजायैव महाबलान् ॥ १८ ॥ सीमेन सहितं
 पञ्च सीमद्वयपरजितम् । अभिमन्युं महेश्वरं निष्ठाकरवम-
 द्युतिम् ॥ १९ ॥ एष पाण्डुमहेश्वरः कुन्त्या मातृया च सङ्गतः ।
 विमानेन महाभ्येति पिता तत्र ममान्तिकम् ॥ २० ॥ वसुभिः सहितं
 पञ्च भीष्मं दान्तनवं नृपम् । द्रोणं बृहस्पतेः पाण्डुं गुरुमेतं
 निष्ठासय ॥ २१ ॥ एते तान्य महापाला योधास्तत्र च पाण्डव ।
 गन्धर्वसहिता यान्ति यद्यप्यख्यजनेस्तथा ॥ २२ ॥ गुहाकानां गनि-
 द्यापि केचित् प्राप्ता नराधिप । त्यक्त्वा देहं जितस्रगाः पृथ्व-
 दागन्तुदिकर्मभिः ॥ २३ ॥

इति स्वर्गाशीष्वाणिकपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

जनसेजय उवाच । भीष्मद्रोणौ महात्मानौ धृतराष्ट्र-
 पाण्डिवः । विराटद्रुपदो चाभौ यङ्गयैवोत्तरस्तथा ॥ १ ॥ धृष्ट-
 केतुर्जयत्सेनो राजा चैव स मत्पुत्रित् । दुर्योधनसुतायैव यकुनि-
 यैव सीवस्र ॥ २ ॥ कर्णपुत्राय विक्रान्ता राजा चैव जयस्रवः ।
 घटोत्कचादयश्चैव धे चान्ये नानुकीर्णिताः ॥ ३ ॥ धे चान्ये कीर्णिता
 वीरा राजानो दीप्रमूर्त्तयः । स्वर्गं कालं क्रियन्तस्ते तस्युस्तदधि
 शंस मे ॥ ४ ॥ अर्होऽस्मिन् प्राश्नते स्थानं तेषां तत्र दिव्योत्तम ।
 अन्ते वा कर्मणां कान्ते गतिं प्राप्ता नरर्षभाः ॥ ५ ॥ एतद्दि-
 व्यम्यहं श्रोतुं प्रोच्यमानं दिव्योत्तम । तपसा हि प्रदीप्तेन सर्वं
 त्वमनुपपन्नसि ॥ ६ ॥

श्रीतिरुवाच । इत्युक्ताः स तु विप्रपिरनुश्रुतो महात्मना ।
 व्यसेन तस्य नृपनेराख्यातुमुपवक्रमे ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । न यद्यं कर्मणामन्ते सर्वेषां मनुष्या-
 धिप । प्रकृतिं किञ्च सम्भते पृच्छैषा संप्रचोजिता ॥ ८ ॥ शृणु

सुहृदिं राजन् देवानां भरतर्षभ । यदुवाच महातेजा दिव्य-
 चक्षुः प्रतापवान् ॥ ८ ॥ मुनिः पुराणः कौरव्य पाराशर्यो महा-
 व्रतः । अगाधवृद्धिः सर्वज्ञो गतिज्ञः सर्वकर्मणाम् ॥ १० ॥ वसु-
 नेष महातेजा भीष्मः प्राप महाद्युतिः । अष्टाविव हि दृश्यन्ते
 बहवो भरतर्षभ ॥ ११ ॥ ब्रह्मसतिं विविषाय द्रोणो ज्जिह्वरसा-
 वरम् । कृतवर्ना तु साहस्यः प्रविविष मरुद्गणान् ॥ १२ ॥ सनत्-
 कुमारं प्रदाम्बः प्रविविष यथागतम् । धृतराष्ट्रो धनेयस्य लोकान्
 प्राप दुरासदान् ॥ १३ ॥ धृतराष्ट्रेण सहिता गान्धारी च यम-
 खिनी । पत्नीभ्यां सहितः पाण्डुर्महेन्द्रमदनं ययौ ॥ १४ ॥ विराट्-
 द्रुपदो चोभौ धृष्टकेतुश्च पार्थिवः । निशठाक्रूरयास्याश्च भानुः
 कम्पो विदूरथः ॥ १५ ॥ भूरियवाः अनयैव भूरिय पृथिवीपतिः ।
 कंसयैत्रोपमेतश्च वसुदेवस्तथैव च ॥ १६ ॥ उत्तरश्च सह भ्रात्रा
 अङ्गुल नरपुङ्गवः । विश्वे पां देवतानान्ते विविषुर्नरपुङ्गवाः ॥ १७ ॥
 बर्षा नाम महातेजाः सोमपुत्रः प्रतापवान् । सोऽभिमन्युर्नृसिंहस्य
 फाल्गुनस्य सुतोऽभवत् ॥ १८ ॥ स युद्धाच्चतुर्धमेण यथा नान्यः
 प्रमानं क्वचित् । विविष सोमं धर्मोत्सा क्रमेणोन्ते महारथः ॥ १९ ॥
 आविष्य रविं कर्मो निहतः परुषर्षभ । दापरं शकुनिः प्राप
 धृष्टद्युम्नस्तु पावकम् ॥ २० ॥ धृतराष्ट्रात्मजाः सर्वे यातुधाना
 बलीकृष्टाः । ऋद्धिमन्तो महात्मानः शस्त्रपूता दिवं गताः ॥ २१ ॥
 धर्ममेवाविशन् क्षन्ता राजा चैव युधिष्ठिरः । अनन्तो भगवान्
 देवः प्रविविष रसानलम् ॥ २२ ॥ पितामहनियोगादै यो योगा-
 द्दामधरयत् । यः स नारायणो नाम दिवदेवः सनातनः ।
 तस्यांघो वासुदेवस्तु क्रमेणोन्ते विविष ह ॥ २३ ॥ षोडशस्त्री-
 सहस्राणि वासुदेवपरिग्रहः । अमञ्जलाः सरस्वत्यां कालिन
 जनमेजय ॥ २४ ॥ तत्र त्यक्त्वा शरीराणि दिवमारुह्य पुनः ।
 वासुदेवाप्सरसो भूत्वा वासुदेवमुपागमत् ॥ २५ ॥ जनात्तन्नि-

महायुधे धी वीरास्तु महारथाः । बटोक्तापादवशैश्च शिवान्
 वचांश्च भेजिरे ॥ २६ ॥ दुर्योधनसहावाच ॥ अथाः परि-
 कीर्त्तिताः । प्राप्तास्ते क्रमशो राजान् सर्वे लोकान्मुत्तमान् ॥ २७ ॥
 भवन्तु महेन्द्रस्य कुवेरस्य च धीमताः । वरुणस्य तथा लोकाण्
 विविधुः पुरुषार्थभाः ॥ २८ ॥ एतस्ते सर्वमाख्यातं विस्तरेण महा-
 युते । कुक्ष्यांश्चरितं कृत्स्नं पाण्डवानाञ्च भारत ॥ २९ ॥

शैतिरुवाच । एतत् शुक्ला दिग्ज्येष्ठाः स राजा जनमेजयः ।
 विक्रितोऽभवदत्यर्थं वसुकर्मान्तरेष्वथ ॥ ३० ॥ ततः समापवा-
 मासुः कर्म तत्तस्य वाजकाः । पास्तीकवाभवन् प्रीतः परिमोक्ष्य
 भुजङ्गमान् ॥ ३१ ॥ ततो दिग्जतीन् सर्वास्तान् दक्षिणाभिरतो-
 बधत् । पूजिताद्यापि ते राज्ञा ततो प्रम्युर्यथागतम् ॥ ३२ ॥
 विशङ्क्यित्वा विप्रास्तान् राजापि जनमेजयः । ततस्तद्विषयायाः
 च पुनरावाहजाह्वयम् ॥ ३३ ॥ एतस्ते सर्वमाख्यातं वैशम्पायन-
 कीर्त्तितम् । व्यासाप्रया समाख्यातं सर्पसखे त्वप्यस्य हि ॥ ३४ ॥
 सुखोऽवमितिहामास्यः पवित्रश्रेष्ठमनसम् । कृष्येन मुनिना विप्र
 निर्मितं सत्यवादिना ॥ ३५ ॥ सर्वश्रेण विशिष्येन धर्मज्ञानवता
 वता । अतीन्द्रियेण युधिमा तपसा भावितात्मना ॥ ३६ ॥ ईशान्ये
 वर्षिता चैव साङ्ख्ययोगवता तथा । नैकतन्त्रविशुद्धेन दृष्टा दिव्येन
 चक्षुषा ॥ ३७ ॥ कीर्त्तिं प्रथयता लोके पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 अन्धेषां चक्षिवाणाञ्च भूरिद्रविष्यतेजसाम् ॥ ३८ ॥ बभूवुः चावधि-
 दिदान् सदा पर्वण्य पर्वण्यि । धृतपाप्मा जितसर्गो ब्रह्मभूषाण
 कल्पते ॥ ३९ ॥ काश्यां वेद्मिहं सर्वं शृणुवाद्यः कथाहितः ।
 ब्रह्महत्यादिपापानां कीटिशस्य विनश्यति ॥ ४० ॥ बभूवुः चाव-
 धित् पाण्डे ब्राह्मणान् पादमस्ततः । अक्षयमकृपाणं वै पितु-
 षाख्योपतिष्ठति ॥ ४१ ॥ अत्रा वर्द्धनः कुर्वते इन्द्रियैर्मनसापि वा ।
 महाभारतमाख्याय पश्चात् सन्ध्यां प्रमुच्यते ॥ ४२ ॥ महाती

कुर्वते पापं ब्राह्मणः स्त्रीगणैर्वृतः । महाभारतमाख्याय पूर्वा
 सख्यां प्रमुच्यते ॥ ४३ ॥ भरतानां महज्जन्म तस्माद्भारतमुच्यते ।
 महासाद्भारतसाध महाभारतमुच्यते ॥ ४४ ॥ निदत्तमस्य यो
 वेद् सर्वपापैः प्रमुच्यते । धर्मं चार्थं च कामे च मोक्षं च भरतर्षभ
 ॥ ४५ ॥ यद्विहासि तदन्यत्र बद्धेहान्ति न कुदचित् । अयो
 नामेतिहासायं श्रोतव्यो मोक्षमिच्छता ॥ ४६ ॥ ब्राह्मणेन च
 राज्ञा च गर्भिण्या चैव योषिता । स्वर्गकामो लभेत् स्वर्गं जय-
 कामो लभेन्न्ययम् ॥ ४७ ॥ गर्भिणी लभते पुत्रं कन्या वा बद्ध-
 भागिनीम् । तनागतश्च मोक्षश्च कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ॥ ४८ ॥
 सन्दर्भं भारतस्यास्य कृतवान् धर्मकाम्यया । षष्टिं शतसहस्राणि
 चकारान्यां च संहिताम् ॥ ४९ ॥ त्रिंशत्शतसहस्राणि देवलोके
 प्रतिष्ठितम् । पितरो पञ्चदश च ये यत्तलोके चतुर्दश ॥ ५० ॥ एकं
 शतसहस्रान्तु मानुषेषु प्रभाषितम् । नारदोऽथाववहेवानशितो
 देवस्तः पितॄन् ॥ ५१ ॥ रक्षोवशाब्जुको मत्तारान् वैशम्पायन एव
 तु । इतिहासमिमं पुण्यं महाश्वं वेदसम्मितम् ॥ ५२ ॥ व्यासोक्तं
 ब्रूयते श्रेण कृत्वा ब्राह्मणमद्यतः । स नरः सर्वकामांश्च कीर्त्तिं
 प्राप्स्येह शौनक ॥ ५३ ॥ गच्छेत् परमिकां सिद्धिमत्र मे नास्ति
 संशयः । भारताश्रयणात् पुण्यादपि पादमधीयतः ॥ ५४ ॥
 अथवा परवा भक्त्या श्राव्यते चापि श्रेण तु । अहधानस्य पूर्वस्यो
 सर्वपापान्यद्यतः ॥ ५५ ॥ महर्षिर्भगवान् व्यासः कृत्सेनां संहितां
 पुरा । लोकीचतुर्भिर्धर्मात्सा पुत्रमध्यापयत् शुक्रम् ॥ ५६ ॥ माता-
 पित्रसहस्राणि पुत्रदारघतानि च । संसारेष्वनुभूतानि वाञ्छि
 वाञ्छन्ति चापरे ॥ ५७ ॥ सर्वस्वानसहस्राणि भवस्वानघतानि
 च । द्विषसे द्विषसे भूदमाविद्यन्ति न पश्चितम् ॥ ५८ ॥ अहं-
 नाहुर्विरोधेषु न च कश्चित् शृणोति मे । धर्मादर्थश्च कामश्च च
 किमर्थं न शिष्यते ॥ ५९ ॥ न जातु कामान् भवान् लोभाद्यर्भे

स्वर्गेष्वीषितस्वापि हेतोः । नित्यो धर्मः सुखदुःखे कृत्वित्ये जीवो
 नित्यो हेतुरस्य कृत्वित् ॥ ६० ॥ इमां भारतसावित्रीं प्रात-
 श्वाय वः पठेत् । स भारतफलं प्राप्य परं ब्रह्माधिगच्छति ॥६१॥
 यथा समुद्रो भगवान् यथा च हिमवान् गिरिः । स्वातापुमो
 रत्ननिधौ तथा भारतमुच्यते ॥ ६२ ॥ काश्यां विनागमं विद्वान्
 चावदित्वाधर्मकृते । इमं भारतमास्थानं वः पठेत् सुसमाहितः ।
 स गच्छेत् परमां सिद्धिमिति मे नास्ति संशयः ॥६३॥ हैपायनोष्ठ-
 पुटनिःसृतमप्रमेवं पुच्छं पवित्रमथ पापहरं शिवम् । सो भारतं
 समधिगच्छति वाच्यमानं किं तस्य पुष्करजलैरभिषिचनेन ॥ ६४ ॥

इति स्वर्गरोहणिकपर्यणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

जनमेजय उवाच । भगवन् केन विधिना श्रोतव्यं भारतं
 बुधैः । फलं किं कै च देवाय पूज्या वै पारमेष्ठिक ॥ १ ॥ इयं
 समाप्ते भगवन् किञ्च पर्वणि पर्वणि । वाचकः कीदृशस्वात् पृथ्व-
 स्तद्वृत्रवीहि मे ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । शृणु राजन् विधिमिमं फलं ब्रह्मापि
 भारत । श्रुताहुवति राजेन्द्र यत्त्वं मामनुकृति ॥ ३ ॥ दिवि
 देवा महीपाशु क्रीडाधर्मवनिं गताः । कृत्वा कार्यमिदञ्चैव ततश्च
 पुनरागताः ॥ ४ ॥ हस्त यत्ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुय समासतः ।
 ऋषीणां द्विपतानाञ्च सञ्चरं नसुधातले ॥ ५ ॥ यत् कदास्तथा
 साध्या विश्वे देवाश्च यावताः । सादित्यादाश्चिन्तो द्विषो लोक-
 पाशा मक्षयैः ॥ ६ ॥ शुश्रूषाय समन्वयी नागा त्रिधाधरस्तथा ।
 सिद्धा धर्माः स्वयम्भूय मुनिभिः कायगोचरः ॥ ७ ॥ गिरवः
 शानरा नद्यन्तयेवाप्यरमां गताः । श्रद्धाः सम्यक्मराश्चैव पवनान्
 प्रस्तवस्तथा ॥ ८ ॥ स्वावरं जङ्गमश्चैव जगद् सर्वं सुरासुरम् ।

भारते भरतयेष्ट एकस्मिन् दृश्यते ॥ ८ ॥ तेषां शुक्ला प्रतिष्ठानं
 नामकर्मानुकीर्तनात् । कृत्वापि पातकं धीरं सखी मुञ्चेत मानवः
 ॥ १० ॥ इतिहाममिमं शुक्ला यथापदनुपूर्वधः । संयतात्मा शुचि-
 भूत्वा पारं गत्वा च भारते ॥ ११ ॥ तेषां आद्यानि देवानि शुक्ला
 भारतं भारतम् । द्राष्टृणांभ्यो यथाशक्त्वा भक्त्या च भरतर्षभ
 ॥ १२ ॥ महादानानि देवानि रत्नानि विविधानि च । गावः
 कांस्योपद्रोहाय कन्याथैव स्वलङ्घिताः ॥ १३ ॥ सर्वकामशुणोपेता
 यानानि विविधानि च । भवनानि त्रिचित्राणि भूमिर्वासींश्चि
 काञ्चनम् ॥ १४ ॥ वाहनानि च देवानि हया मत्ताश्च वारणाः ।
 प्रयत्नं प्रिविकार्येषु स्यन्दनाय स्वलङ्घिताः ॥ १५ ॥ यद्यद्गृहे वरं
 किञ्चिद्यदस्ति महिमवसु । तन्नदेवं दिजातिभ्यः पात्वा दाराश्च
 सूतयः ॥ १६ ॥ अहया परया दातुं क्रमशस्तस्य पारगः ।
 शक्तितः सुमना ह्यष्टः शुभू सुरधिकल्पकः ॥ १७ ॥ सत्यार्जिवरती
 दान्तः शुचिः शौचसमन्वितः । अहधानो जितक्रोधो यथा शिथ्यति
 तत् शृणु ॥ १८ ॥ शुचिः शीलान्विताचारः शुक्लवासा जितेन्द्रियः ।
 संस्कृतः सवेद्यास्त्रयः अहधानोऽनसूयकाः ॥ १९ ॥ रूपवान्
 सुभगो दान्तः सत्यवादी जितेन्द्रियः । दानमानस्यहौतय कार्थी
 भवति वाचकः ॥ २० ॥ अतिलम्बमनायस्तमद्रुतं धीरमूर्जितम् ।
 असंयक्ताक्षरपटं स्वरभावसमन्वितम् ॥ २१ ॥ विषष्टिर्वर्षसंयुक्त-
 महस्त्रानसमीरितम् । वाचयेदाचकः स्वस्थः स्वाधीनः सुसमाहितः
 ॥ २२ ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरश्चैव नरोत्तमम् । देवीं सर-
 स्वतींश्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ २३ ॥ इदृश्यादाचकात् राजन्
 शुक्ला भारतं भारतम् । नियमस्यः शुचिः श्रोतः शृण्वन् च फल-
 मश्नुते ॥ २४ ॥ पारणं प्रथमं प्राप्य दिजान् कामैश्च तर्पयेत् ।
 यजिष्टोमस्य यज्ञस्य फलं वै लभते नरः ॥ २५ ॥ अथरोगण-
 चक्षुषं विमानं लभते महत् । अहृष्टः स तु देवेश दिवं याति

कमाहितः ॥ २६ ॥ द्वितीयं पारशं प्राप्य शोऽतिराजकलं कमेत् ।
 सर्वं रत्नमयं दिवं विमानमधिरोहति ॥ २७ ॥ दिव्यमाकाशर-
 चरो दिव्यगन्धभिभूषितः । दिव्यगन्धचरो नित्यं ईश्वरीके मयी-
 वते ॥ २८ ॥ तृतीयं पारशं प्राप्य हादृषाहफलं कमेत् । य-
 ज्ञपरब्रह्मणो वर्धाण्ययुतयो द्विवि ॥ २९ ॥ चतुर्थं शाकपेयस्य
 बह्वेषु द्वियुषं फलम् । उदित्तादित्यसङ्घातं ज्येष्ठममन्योपपन्नम्
 ॥ ३० ॥ विमानं विबुधैः शार्ङ्गमारुह्य द्विवि गच्छति । वर्धायुनानि
 भवन्ति यज्ञस्य द्विवि मोहते ॥ ३१ ॥ षष्ठे द्वियुषमस्तीति सप्तमे
 द्वियुषं फलम् । शैलान्ध्रियस्तराकारं वैदूर्यमणिवेदिकम् ॥ ३२ ॥
 परिशिष्टं बह्वेषा मणिविदुमभूषितम् । विमानं समधिष्टाय
 कामगं चाप्यरोगकम् ॥ ३३ ॥ सर्वान् लोकान् विचरते द्वितीय
 देव मास्करः । षष्ठमे राजसूयस्य पारशे कभते फलम् ॥ ३४ ॥
 चन्द्रोद्भवमिदं रम्यं विमानमधिरोहति । चन्द्ररश्मिप्रीतिकार्यै-
 र्द्वैवैरुक्तं मनोजवैः ॥ ३५ ॥ सेव्यमानं वरस्त्रीणां चन्द्रात् जाम्ब-
 तदैरुच्यैः । मेखलाणां निनादिन नूपुराणाञ्च निखनैः ॥ ३६ ॥
 षष्ठे परमनारीणां सुखसुप्तो विबुध्यते । नवमे क्रतु-
 वाजिनेषस्य भारत ॥ ३७ ॥ काञ्चनस्तथानिर्गुणं वैदूर्यैकतवेदि-
 कम् । जाम्बूनदमयैर्दिव्यैर्गवाक्षैः सन्तुो हृतम् ॥ ३८ ॥ सेवितं
 चाप्यरः सङ्गैर्गन्धर्वैर्द्विविचारिभिः । विमानं समधिष्टाय शिवा
 परमया ज्येष्ठम् ॥ ३९ ॥ दिव्यमाकाशरचरो दिव्यचन्दनभूषितः ।
 मोहते देवतैः शार्ङ्गं द्विवि देव इवापरः ॥ ४० ॥ दशमं पारशं
 प्राप्य द्विजातीनमिवस्य च । किङ्कीणीजासनिर्षीषं पताकाध्वज-
 घोमितम् ॥ ४१ ॥ रत्नवेदिकसम्पाद्यं वैदूर्यमणितोरणम् । केन-
 जासपरिशिष्टं प्रवालबलभीमुखम् ॥ ४२ ॥ गन्धर्वगीतकुण्डलै-
 रचरोमिव घोमितम् । विमानं सुहृतावासें सुखिनेवोपपद्यते ॥ ४३ ॥
 मुकुटीनाम्भिः शर्मणं जाम्बूनदविभूषिणा । दिव्यचन्दनदिव्याङ्गो

दिव्यमाश्रयविभूषितः ॥ ४४ ॥ दिव्यान् लोकान् विचरति दिव्यै-
 मोगैः समन्वितः । विबुधानां प्रसादेन श्रिया परमया ततः ॥ ४५ ॥
 पद्म वर्धमानेनैवं स्वर्गलोके महीवते । अयं गन्धर्वमहितः सह-
 खाश्वेकविंशतिम् ॥ ४६ ॥ परन्दरपरे रम्ये प्रक्रेण रुह मोदते ।
 दिव्यवानविमानेषु लोकेषु विविधेषु च ॥ ४७ ॥ दिव्यनारीगणा-
 कीर्णो निवसत्यमरो यथा । ततः सूर्यस्य भवने चन्द्रस्य भवने
 तथा ॥ ४८ ॥ शिवस्य भवने राजन् विश्वीर्वाति सलोकताम् ।
 एवमेतच्छास्त्राज नात्र काश्चां विचारणा ॥ ४९ ॥ अद्भुतानेन
 वै भाव्यैवमाह गुरुमम । वाचकस्य तु दातव्यं मनसा यद्यदि-
 च्छक्ति ॥ ५० ॥ हस्त्यश्वरथयानानि वाहनानि विधेयतः । कटकं
 कण्डले चैव ब्रह्मसूत्रं तथापरम् ॥ ५१ ॥ वस्त्रञ्चैव विचिन्तय
 गन्धञ्चैव विधेयतः । देववत् पूजयेन्नन्तु विशुलोकमवाप्नुयात्
 ॥ ५२ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि यानि देवानि भारते । वाच्यमाने
 तु विप्रेन्द्रे राजन् पर्वणि पर्वणि ॥ ५३ ॥ जातिं देव्यञ्च सत्यञ्च
 मासात्मां भरतर्षभ । धर्मव्रतिञ्च विज्ञाय चतुरियाणां नराधिप
 ॥ ५४ ॥ श्मश्रुताश्च हिजानादौ ततः कार्यं प्रवृत्तिते । समाप्ते
 पर्वणि ततः स्वयत्तया पूजयेद्दिजान् ॥ ५५ ॥ आदौ तु वाचकञ्चैव
 वस्त्रगन्धसमन्वितम् । विधिवद्भोजयद्राजन् मन्पायसमुत्तमम् ॥ ५६ ॥
 ततो मूलफलपायं पायसं मधुसर्पिसा । आस्तौके भोजयेद्द्राजन्
 दद्याच्चैव गुर्डादनम् ॥ ५७ ॥ संपूर्णैव पूषेय मोदकीय समन्वितम् ।
 मभपर्वणि राजेन्द्र हविष्यं भोजयेद्दिजान् ॥ ५८ ॥ आरण्यके
 मूलफलैस्तर्पयेत् हिजोत्तमान् । अरणीपर्वे आसाद्य जलकुम्भं
 प्रदापयेत् ॥ ५९ ॥ तर्पणानि च सुखानि धान्यमूलफलानि च ।
 सर्वकामगुणोपेतं विप्रेभ्योऽन्नं प्रदापयेत् ॥ ६० ॥ विराटपर्वणि
 तथा वासांसि विविधानि च । उद्योगे भरतश्रेष्ठ सर्वकामगुणा-
 न्वितम् ॥ ६१ ॥ भोजनं भोजयेद्दिजान् गन्धमात्यैरलङ्कृतान् ।

श्रीपर्वणि राजेन्द्र इत्या वानमनुत्तमम् ॥ ६२ ॥ ततः सर्वगुणी-
 पितमन्त्रं दद्यात् सुसंस्कृतम् । शीघ्रपर्वणि विप्रेभ्यो भोजनं पर-
 माहितम् ॥ ६३ ॥ अथाथ देवा राजेन्द्र चापान्यसिधरास्तावा ।
 अर्धपर्वण्यपि तथा भोजनं सर्वकामिकम् ॥ ६४ ॥ विप्रेभ्यः संस्कृतं
 सन्ध्यात् दद्यात् संयतमानसः । अथपर्वणि राजेन्द्र कीदृकीः सयुक्तो-
 द्भैः ॥ ६५ ॥ अपूर्णैस्तपैश्चैव सर्वमन्त्रं प्रदापयेत् । गदापर्वण्यपि
 तथा मुनिभिर्न प्रदापयेत् ॥ ६६ ॥ स्त्रीपर्वणि तथा वस्त्रैस्तर्पयेत्
 द्विजोत्तमान् । सुतोश्च पुरस्तात् ऐषीके दापयेत् पत्नः ॥ ६७ ॥
 ततः सर्वगुणीपितमन्त्रं दद्यात् सुसंस्कृतम् । अस्तिपर्वण्यपि तथा
 अविष्टं भोजयेद्दिजान् ॥ ६८ ॥ पाण्डुमेधिकं समामाद्य भोजनं
 सर्वकामिकम् । तथा वसन्तिवामे तु अविष्टं भोजयेद्दिजान् ॥ ६९ ॥
 बौसलि सर्वगुणिकं गन्धमास्थानुत्तमम् । महाप्रस्थानिके तदत्
 सर्वकामगुणान्वितम् ॥ ७० ॥ स्वर्गपर्वण्यपि तथा अविष्टं भोजये-
 द्विजान् । हरिवंशसमाप्तौ तु सहस्रं भोजयेद्दिजान् ॥ ७१ ॥
 शर्मिकां निष्कर्मयुक्तां ब्राह्मणाय निवेदयेत् । तदर्थेनातिशयतया
 हरिद्रेव्यपि पाधिष्व ॥ ७२ ॥ सर्वपर्वसमाप्तौ तु पुनः वै विष-
 स्याः । सुवर्णं च संयुक्तं वाचकाय निवेदयेत् ॥ ७३ ॥ हरि-
 वंशे पर्वणि च पायसं तत्र भोजयेत् । पारणे पारणे राजन्
 यथादहरतर्पणम् ॥ ७४ ॥ समाप्य सर्वाः प्रयतः संहिताः शास्त्र-
 कोविदः शुभे दिशि निवेद्याथ क्षौमास्त्राभिर्भुजतः ॥ ७५ ॥ शुक्ला-
 स्त्रधरः सखीं शुचिर्भूता स्वसङ्गतः । यश्चेत्त यथाभ्यासं गन्ध-
 मास्थैः पृथक् पृथक् ॥ ७६ ॥ संहितापस्तकाराजन् प्रयतः सुष-
 माहितः । भक्ष्यं क्षौमेद्यं पियेषं कामेद्यं विविधैः शुभैः ॥ ७७ ॥
 शिरस्यश्च सुवर्णञ्च दक्षिणामयं दापयेत् । देवताः कौनयेत् सर्वा
 नरनारायणौ तथा ॥ ७८ ॥ ततो गन्धैश्च मास्थैश्च स्वसङ्गत
 र्द्विजोत्तमान् । तर्पयेद्दिविभैः कामेदानैश्चोक्तावचैस्तथा ॥ ७९ ॥

प्रतिरात्रस्य वक्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः । प्राप्नुवाच्च क्रतुफलं
 तथा पर्वणि पर्वणि ॥ ८० ॥ वाचको भरतश्रेष्ठ व्यक्तास्वरपदस्वरः ।
 भविष्यं श्रापेदिद्वान् भारतं भरतर्षभ ॥ ८१ ॥ भुक्तवत्सु दिजे-
 न्द्रेषु यथावत् संप्रदापयित् । वाचकं भरतश्रेष्ठ भोजयित्वा स्वर्ग-
 कृतम् ॥ ८२ ॥ वाचके परितुष्टे तु शुभा प्रीतिरनुत्तमा । ब्राह्म-
 णेषु तु तुष्टेषु प्रसन्नाः सर्वदेविताः ॥ ८३ ॥ ततो हि भरणं कार्यं
 दिजानां भरतर्षभ । सर्वकामैर्यथान्यथं साधुभिश्च पृथग्भिषैः
 ॥ ८४ ॥ इत्येष विधिरुद्धिष्टो मया ते दिपदां वर । सहधानेन
 वै भाव्यं यथां त्वं परिपच्छसि ॥ ८५ ॥ भारतश्चरणे राजन्
 पारणे च नृपोत्तम । सदा यद्वता भाव्यं श्रेयस्तु परनिष्कृता
 ॥ ८६ ॥ भारतं शृणुयाच्चित्यं भारतं परिकीर्तयेत् । भारतं
 भवने यस्य तस्य हस्तगतो जयः ॥ ८७ ॥ भारतं पावनं पुण्यं
 भारते विविधाः कथाः । भारतं सेव्यते दिव्यैर्भारतं परमं पदम्
 ॥ ८८ ॥ भारतं सर्वघास्त्राणामुत्तमं भरतर्षभ । भारतात् प्राप्यते
 मोक्षस्तत्त्वमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ८९ ॥ महाभारतमाख्यानं चित्तिं
 गाञ्च सरस्वतीम् । ब्राह्मणान् केशवञ्चैव कीर्तयन्नावधीदति ॥ ९० ॥
 वेदे रामायणे पण्डे भारते भरतर्षभ । आदौ चान्ते च मध्ये च
 हरिः सर्वत्र गीयते ॥ ९१ ॥ यत्र विष्णुकथा दिव्याः श्रुतयश्च
 सनातनाः । सत् श्रोतव्यं मनुष्येण परं पदमिहेच्छताम् ॥ ९२ ॥
 एतत् पवित्रं परममेतदभ्रमनिदर्शयम् । एतत् सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं
 भूतिमिच्छताम् ॥ ९३ ॥ काविकं वाचिकञ्चैव मनसा समुपार्जितम् ।
 तत् सर्वं नाशमायाति तमः सूर्योदये यथा ॥ ९४ ॥ षष्टादश-
 पुराणानां श्रवणाद्यत् फलं लभेत् । तत् फलं समवाप्नोति वैशाखे
 नात्र संशयः ॥ ९५ ॥ स्त्रियश्च परुपाधैव वैशाखं पदमाप्नुयुः ।
 स्त्रीभिश्च पुत्रकामाभिः श्रोतव्यं वैशाखं ययः ॥ ९६ ॥ दक्षिणा-
 चाल देशे वै निष्कयज्ञ सुवर्णकम् । तत्रकाय यथाशक्त्वा यथाशक्तं

प्रकमिच्छता ॥ ८७ ॥ स्वर्गमृष्टीसु कविर्त्सा मत्सं वल्लवं-
 स्कुताम् । वाचकाश्च दद्यात्सि पाप्मनः ज्ञेयमिच्छता ॥ ८८ ॥
 पञ्चद्वारं प्रदद्यात्स पुण्यो वै भरतर्षभ । कर्त्तव्यमरणं दद्यात्
 दानञ्चैव विधेयतः ॥ ८९ ॥ भूमिदानं समादद्यात् वाचकाय नरा-
 क्षिप । भूमिदानसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ ९० ॥ मृषोति
 यावदीहापि सततञ्चैव ज्ञो नरः । सर्वपापविनिर्मुक्तौ वैशाखं पद-
 माप्नुवात् ॥ ९१ ॥ पितृमुद्धरते सर्वानिकादप्य समस्तान् । पाप्मानं
 संसृतञ्चैव स्त्रियञ्च भरतर्षभ ॥ ९२ ॥ दद्यात्पदैव क्षीमोऽपि
 कर्त्तव्योऽत्र नराक्षिप । इदं मया तवाप्यं च प्रोक्तं सर्वं नरर्षभ
 ॥ ९३ ॥ य इदं शृणुवाद्भुक्त्वा महाभारतमादित । ब्रह्महा
 मुक्तत्वाय च सुरापस्तेयकारकः । यपि काल्पयानिदं योऽपि
 पापात् प्रमुच्यते ॥ ९४ ॥ विभूय सर्वपापानि तमामीव दिवा-
 करः । मोदते त्रिगुणोके स त्रिणाग्न्यात्त संभवः ॥ ९५ ॥

इति स्वर्गरोहणविजयपर्वणि कर्षपर्वणिर्कोत्तमे

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति महाभारतमहाकाव्ये समाप्तम् ।

